

ભારતીય શિક્ષા ગ્રંથમાળા ૨

શિક્ષણનું સમગ્રવિકાસ પ્રતિમાન

પ્રકાશક

પુનરુત્થાન પ્રકાશન સેવા ટ્રસ્ટ

૯બી, જ્ઞાનમ્, બળિયાકાકા માર્ગ, જૂના ઢોર બજાર, કાંકરિયા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૮

દૂરભાષ : (૦૭૯) ૨૫૩૨૨૬૫૫

Website : www.punarutthan.org

Email : punvidya2012@gmail.com

ભારતીય શિક્ષા ગ્રંથમાળા ૨

શિક્ષણનું સમગ્રવિકાસ પ્રતિમાન

લેખન અને સંપાદક

ઈન્દુમતિ કાટદરે

અમદાવાદ

૦૯૪૨૮૮૨૬૭૩૧

અનુવાદ

સુધા કરંજગાવકર

પ્રકાશક

પુનરુત્થાન પ્રકાશન સેવા ટ્રસ્ટ

૯બી, જ્ઞાનમ્, બળિયાકાકા માર્ગ, જૂના ઢોર બજાર,

કાંકરિયા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૮

દૂરભાષ : (૦૭૯) ૨૫૩૨૨૬૫૫

મુદ્રણ

નૂતન આર્ટ, અમદાવાદ

પ્રકાશન તિથિ

વ્યાસ પૂર્ણિમા, યુગાબ્દ ૫૧૨૦

દિ. ૨૭ જુલાઈ ૨૦૧૮

પ્રત : ૧૦૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૮૦૦/-

॥ મંગલાચરણ ॥

હે સરસ્વતી ! તમે વિદ્યાની દેવી છો. શુદ્ધ બુદ્ધિ આપનારી છો. નાદબ્રહ્મ તમારું મૂળ સ્વરૂપ છે. તમે પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈખરી સ્વરૂપે પ્રકટ થાવ છો. તમે ઋતને સત્ય સ્વરૂપે પ્રકટ કરો છો. તમે બ્રહ્માનંદસહોદર કાવ્યરસને પ્રવાહિત કરનારી છો. તમને નમસ્કાર કરીને આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કરી રહ્યા છીએ.

હે ભગવાન વ્યાસ ! તમે આર્ષદૃષ્ટા ઋષિઓ દ્વારા દર્શન કરાવેલા મંત્રોનું સંપાદન કરીને એમને જિજ્ઞાસુઓ માટે સુલભ બનાવવાના હેતુથી વેદોને સ્વરૂપે સુલભ બનાવનારા છો. અઘરી અને જટિલ રચનાને અભ્યાસુઓ માટે સુગમ બનાવવા માટે એક વેદને ચાર વેદોમાં વર્ગીકૃત કરનારા આદ્ય સંપાદક છો. તમે ઉપનિષદોના પ્રેરક છો. વેદોનું જ્ઞાન સર્વજનસુલભ બનાવવા માટે અઢાર પુરાણોની રચના કરનારા છો. તમે વિદ્વાનોના શાસ્ત્રાર્થ માટે બ્રહ્મસૂત્રોની રચના કરનારા છો. તમે વિશ્વને શાસ્ત્રીય તથા લોકજ્ઞાનના સાગર જેવો મહાભારતનો ગ્રંથ આપનારા છો. આજ સુધી જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય એવી અદ્ભુત, સર્વ ઉપનિષદોના સારરૂપ ગ્રંથ ભગવદ્ગીતાના રચનાકાર છો. જે કોઈ લોકકલ્યાણના હેતુથી જ્ઞાન પ્રસ્તુત કરવા ઇચ્છે છે એને માટે તમે આદર્શ છો. તમારી પાસેથી નિરંતર પ્રેરણા મળતી રહે એવી પ્રાર્થના સાથે તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

અર્પણ પત્રિકા

ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાળા શ્રીજ્ઞાન સરસ્વતી (ભાસર ક્ષેત્ર)નાં ચરણોમાં અર્પણ

હે મા સરસ્વતી !

પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠે ‘ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાળા’ નામથી ભારતીય શિક્ષણ વિશેના પાંચ સંદર્ભ ગ્રંથોનું નિર્માણ કર્યું છે. આજે સંપૂર્ણ ભારતવર્ષમાં પ્રતિષ્ઠિત પાશ્ચાત્ય શિક્ષણપદ્ધતિને કારણે ભારતનાં અધ્યાત્મ, જ્ઞાન, ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં છે. એના ઉપાય તરીકે આ ગ્રંથનિર્માણ યોજનાનું કાર્ય વિદ્યાપીઠે હાથમાં લીધું છે. હે માતા ! તમે આ ગ્રંથોના એક એક અક્ષરને સત્યરૂપ આપો. અમે સૌ ભારતવાસીઓના મનમાં જ્ઞાનરૂપી સરસ્વતીને પ્રતિષ્ઠિત થવા દો. આ ગ્રંથો દ્વારા સર્વજનસમાજના આચરણ વડે ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ઊતરે, જેને પરિણામે આપણું ભારતવર્ષ ફરી એકવાર વિશ્વગુરુના પદ પર વિરાજમાન થાય.

ભારતીય શિક્ષણ દ્વારા જ્ઞાનનું પુનરુત્થાન થાય એવા આશિષ અમને આપો. પૂર્ણતાએ પહોંચેલા આ પાંચેય ગ્રંથ અમે સૌ પ્રથમ આપનાં ચરણોમાં સાદર સવિનય સમર્પિત કરીએ છીએ.

• • •

પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠના વરિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ શ્રાવણ કૃષ્ણ-દ,
દિ. ૧૩-૮-૨૦૧૭ના દિવસે શ્રીક્ષેત્ર ભાસર ગયા હતા. ત્યાં
માતા જ્ઞાન સરસ્વતીનાં ચરણોમાં આ પાંચ ગ્રંથ સમર્પિત કર્યા.

સંપાદકીય...

૧

પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ શિક્ષણનું ભારતીયકરણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરી રહી છે. પશ્ચિમીકરણથી ભારતીય શિક્ષણની મુક્તિ તથા ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા કરવી એ જ એ પ્રયત્નોનું સ્વરૂપ છે. એ કાર્ય માટે વિદ્યાપીઠે ચરણબદ્ધ યોજના બનાવી છે. એ યોજનાનું પ્રથમ ચરણ છે ભારતીય શિક્ષણવિષયક અધ્યયન, સંશોધન, સાહિત્યનિર્માણ તથા વિચારવિમર્શ.

ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા જે શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સુરક્ષિત છે એ શાસ્ત્રગ્રંથોનું અધ્યયન, એને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં લાગુ કરી શકાય એ રીતે એનું પુનર્નિર્માણ કરવાના ઉદ્દેશથી સંશોધન, એને વિદ્વાનો તથા સામાન્યજનો માટે સુલભ બનાવવાના હેતુથી સાહિત્યનિર્માણ તથા એની ઉપયોગિતા અને પ્રાસંગિકતા કઈ રીતે વધારી શકાય એનો વિચાર કરવા માટે વિદ્વાનો તથા કાર્યકર્તાઓ સાથે વિચાર-વિમર્શ એ રીતે આ કાર્ય ચાલે છે.

સાહિત્યનિર્માણના ક્ષેત્રમાં વિદ્યાપીઠે અત્યાર સુધી ભારતીય જ્ઞાનધારાને વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચાડવા માટે ‘પુણ્યભૂમિ ભારત સંસ્કૃતિ વાચનમાળા’ના નામે એકસો પુસ્તિકાઓનું નિર્માણ કર્યું છે. એ સાથે જ પરિવાર જીવન સાથે સંબંધિત વિષયો લઈને પાંચ સંદર્ભગ્રંથોનું નિર્માણ કર્યું છે. વિદ્યાપીઠ માને છે કે, શિક્ષણ વ્યક્તિના જીવન સાથે શરૂઆતથી જ જોડાયેલું છે અને એ આજીવન ચાલે છે. એ પરિવારમાં શરૂ થાય છે. વ્યક્તિના જીવનવિકાસનો એક ઘણો મોટો ભાગ પરિવારમાં જ હોય છે. ઘર પણ એક મહત્ત્વની પાઠશાળા છે. પરિવાર વિષયક એ પાંચ ગ્રંથ – ગૃહશાસ્ત્ર, અધિજનનશાસ્ત્ર, આહારશાસ્ત્ર, ગૃહઅર્થશાસ્ત્ર અને ગૃહસ્થાશ્રમીનો સમાજધર્મ – શિક્ષણવિષયક સંદર્ભ છે જેને લાગુ કરવાનું ક્ષેત્ર ઘર અને સમાજ છે.

એ જ કડીમાં આગળ વિદ્યાર્કેન્દ્રો – પ્રાથમિક, માધ્યમિક વિદ્યાલય તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે મહાવિદ્યાલય તથા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં શિક્ષણવિષયક પાંચ સંદર્ભગ્રંથો નિર્માણ કરવાની યોજના બની. સન ૨૦૧૫ની શરૂઆતમાં બનેલી યોજનાની આજે, લગભગ અઢી વર્ષ પછી સિદ્ધતા થઈ રહી છે અને દેશના શિક્ષણક્ષેત્રે કાર્યરત વિદ્વદ્જનો સમક્ષ પ્રસ્તુત કરતાં અમે આનંદનો અનુભવ કરીએ છીએ. પ્રત્યેક ગ્રંથ ચારસો પાનાંનો છે. એ ગ્રંથ આ પ્રમાણે છે.

૧. ભારતીય શિક્ષણ : સંકલ્પના અને સ્વરૂપ
૨. શિક્ષણનું સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન
૩. ભારતીય શિક્ષણનાં વ્યાવહારિક પાસાં
૪. પશ્ચિમીકરણથી ભારતીય શિક્ષણની મુક્તિ
૫. વૈશ્વિક સંકટોનું નિવારણ ભારતીય શિક્ષણ

શિક્ષણનું ભારતીયકરણ કરવા માટે જેટલાં અંગોનો વિચાર કરવો જોઈએ એ બધાં જ અંગોનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે.

આ પાંચ ગ્રંથો પૈકી એક ગ્રંથ ‘પશ્ચિમીકરણથી ભારતીય શિક્ષણની મુક્તિ’ એ ગ્રંથ છે અને એ ચોથા ક્રમાંકે છે, પરંતુ શિક્ષણના ભારતીયકરણનો વિષય એની પહેલાં જ શરૂ થઈ જાય છે. શિક્ષણની પશ્ચિમીકરણથી મુક્તિનો વિષય તો ત્યારે આવે છે જ્યારે પશ્ચિમીકરણ થયું હોય. ભારતમાં શિક્ષણના પશ્ચિમીકરણનો મામલો પાંચસો વર્ષ પૂર્વેથી શરૂ થાય છે જ્યારે યુરોપીય દેશોના લોકો વિશ્વના અન્યાન્ય દેશોમાં જવા લાગ્યા. સન સોળસોમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ભારતમાં આવી અને આજની દુઃસ્થિતિની શરૂઆત થઈ. એ લૂંટના ઉદ્દેશથી આવી હતી. લૂંટ નિરંતર રીતે, કોઈ પણ અવરોધ વગર થતી રહે એ દૃષ્ટિએ એણે વેપાર શરૂ કર્યો. વેપાર તો ભારત પણ કરતું હતું. ધર્મપાલજી લખે છે કે સત્તરમી અને અઠારમી શતાબ્દીમાં ચીન અને ભારતનો મળીને વિશ્વવેપારમાં ૭૩% જેટલો ભાગ હતો. એટલે ભારતને પણ વેપારનો અનુભવ ઓછો નહોતો. પરંતુ ભારતનો અનુભવ નીતિ અને ધર્મને અનુસરીને વેપાર કરવાનો હતો. એની ટેવ એવો જ વેપાર કરવાની હતી. બ્રિટિશોની નીતિ કોઈ પણ રીતે વધુ નફો રળી લેવાની હતી. એટલે વેપારને નામે તેઓ લૂંટ કરતા રહ્યા. એમનો વેપાર પણ અવરોધ વિના ચાલે એ હેતુથી એમણે રાજ્યો પડાવવાનું શરૂ કર્યું. બ્રિટિશોનો બીજો ઉદ્દેશ હતો ભારતનું ખ્રિસ્તીકરણ કરવું. એ ઉદ્દેશ પૂરો કરવા માટે એમણે વનવાસી, ગિરિવાસી, ગરીબ લોકોને લક્ષ્ય બનાવ્યા, વર્ગભેદ પેદા કર્યો. ભારતની સમાજવ્યવસ્થાને ઊંચનીચનું સ્વરૂપ આપ્યું, એ વર્ગને ઉચ્ચ અને બીજા વર્ગને નીચો દર્શાવીને ઉચ્ચ વર્ગને અત્યાચારી તથા નીચલા વર્ગને શોષિત, પીડિત બતાવીને પીડિત વર્ગની સેવાને બહાને ખ્રિસ્તીકરણના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. એમનો ત્રીજો ઉદ્દેશ હતો ભારતનું યુરોપીયકરણ કરવાનો, એમના પહેલા ઉદ્દેશને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા માટે ભારતનું યુરોપીકરણ અત્યંત પરિણામકારક ઉપાય હતો. યુરોપીકરણ કરવા માટે એમણે શિક્ષણને માધ્યમ બનાવ્યું. એમની પ્રત્યક્ષ શિક્ષણના જ યુરોપીયકરણની યોજના એટલી સફળ રહી કે આજે આપણે એ જાણતા પણ નથી કે આપણે યુરોપીય શિક્ષણ લઈ રહ્યા છીએ અને યુરોપીય વિચારસરણીમાં જીવી રહ્યા છીએ. ભારતને અભારત બનાવવાની પ્રક્રિયા બસો વર્ષ પહેલાં શરૂ થઈ અને એને જ આપણે વિકાસ માની રહ્યા છીએ. હવે પહેલી જરૂર દિશા બદલવાની છે. દિશા બદલ્યા વગર તો કોઈપણ પ્રયત્ન સફળ થવાનો નથી.

આ ગ્રંથમાળામાં દિશા કેવી રીતે બદલવી, દિશા બદલીને ક્યાં જવું, કેવી રીતે જવું, શા માટે જવું, માર્ગમાં ક્યા ક્યા અવરોધો છે, એ અવરોધ કેવી રીતે પાર કરવા વગેરે વિષયોની શક્ય એટલી વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

આજે ભારતમાં સારા શિક્ષણની ચર્ચા સર્વત્ર થાય છે, પરંતુ ભારતીય શિક્ષણની થતી નથી. અર્થાત્ એક નાનો વર્ગ છે જે ભારતીય શિક્ષણની વાત કરે છે. પરંતુ બન્ને વર્ગોની પોતપોતાના વિષયની કલ્પનાઓ ઘણી મજાની છે. સારા શિક્ષણનો પક્ષ લેનારા અંગ્રેજી માધ્યમના શિક્ષણને, તો ક્યારેક વધુ શુલ્કવાળા શિક્ષણને, તો ક્યારેક સંગણક સહિત ભરપૂર સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ થતો હોય એવા શિક્ષણને, તો ક્યારેક સારા પગારવાળી નોકરી મળે એવા અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ અપાવનારા શિક્ષણને સારું શિક્ષણ કહે છે. એ બધાં પાસાં એક સાથે હોય તો એ સર્વોત્તમ શિક્ષણ છે. એવું શિક્ષણ આપનારાં વિદ્યાલયો, મહાવિદ્યાલયો કે વિશ્વવિદ્યાલયો શ્રેષ્ઠ છે. ભારતીય શિક્ષણનો પક્ષ લેનારા લોકો સંસ્કૃતમાં લખાયેલા જ્યોતિષ, વ્યાકરણ જેવા વેદાંગોના, ન્યાયશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથોના, વૈદિક ગણિત જેવા વિષયોના શિક્ષણને ભારતીય શિક્ષણ કહે છે. વેદો, વેદાંત અને યોગદર્શન, ઉપનિષદ વગેરેના શિક્ષણને ભારતીય શિક્ષણ કહે છે. બન્ને વર્ગોમાં ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ ઉદાહરણો છે. પરંતુ દેશ અને દુનિયાની સ્થિતિ તો બગડતી જ જાય છે, સંકટો તો વધતાં જ જાય છે.

એટલે એ બધા પ્રયત્નોનાં સ્વરૂપોને સમજવાં તથા એ વિશે શું કરવાની જરૂર છે એનો વિચાર કરવો જરૂરી છે.

જે લોકો સારા શિક્ષણનો પક્ષ ધરાવે છે એમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંકલ્પના સમજવાની તથા જે લોકો ભારતીય

શિક્ષણના પ્રયોગોમાં વ્યસ્ત છે એમણે યુગાનુકૂળ શિક્ષણની સંકલ્પના સમજી લેવાની જરૂર છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રનો એક વિશેષ સ્વભાવ હોય છે જે અનુસાર એનો સ્વધર્મ નિશ્ચિત થાય છે. રાષ્ટ્રની જીવનદૃષ્ટિ તથા વિશ્વદૃષ્ટિ જ એનો સ્વધર્મ છે. આ જીવનમાં તથા આ જગતમાં રાષ્ટ્રની શું ભૂમિકા છે એ જાણવું એ જ રાષ્ટ્રનો સ્વધર્મ જાણવો એ છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે ભારતનો સ્વભાવ આધ્યાત્મિક છે એટલે વિશ્વ પ્રત્યે સ્વધર્મ અનુસાર જ રાષ્ટ્રજીવનની બધી વ્યવસ્થાઓ બને છે, સંકલ્પનાઓ અને સંબંધ બને છે. અર્થાત્ સ્વભાવ, સ્વધર્મ, વ્યવહાર, વ્યવસ્થાઓ, સમજણ બધા એકબીજાને અનુકૂળ અને અનુરૂપ થઈને એક સમગ્ર જીવનશૈલી બને છે જેને એ રાષ્ટ્રની રાષ્ટ્રીય શૈલી કહેવામાં આવે છે, એને જ સંસ્કૃતિ કહે છે. એક પેઢીથી બીજી પેઢીને હસ્તાંતરિત થઈને એ પરંપરા બને છે. શિક્ષણ સંસ્કૃતિની પરંપરા જાળવી રાખવાનું, એને નિરંતર પરિષ્કૃત કરતા રહેવાનું, એને નષ્ટ ન થવા દેવાનું એકમાત્ર સાધન છે. સારા શિક્ષણ અને ભારતીય શિક્ષણ બન્નેનો આગ્રહ રાખનારાઓએ રાષ્ટ્રીયતા તથા એનાં બધાં વ્યાવહારિક પાસાંને એક સાથે રાખીને સમગ્રતામાં પોતાનું ચિંતન વિકસિત કરવાની જરૂર છે. આ ગ્રંથમાળા એ માટે એક સંકેત કરવાનો પ્રયત્નમાત્ર કરે છે.

શિક્ષણનું ભારતીયકરણ કરવાની દિશામાં જો સમગ્રતામાં પ્રયત્ન કરવો હોય તો આપણે એ સર્વઆયામી પ્રતિમાનનો વિચાર કરવો પડશે. એ વિશેનો વિશેષ ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવાનો છે, કારણ કે ભારતમાં એક ઘણો મોટો વર્ગ એવો છે જે વર્તમાન માળખામાં જ ભારતીય જીવનમૂલ્યો અનુસાર કેટલીક બાબતો ઉમેરવાનો આગ્રહ રાખે છે. સરકાર પણ એ પૈકી એક છે. એ પ્રયત્ન ઉપયોગી નથી એમ તો કહી શકાય નહીં, કારણ કે આજે દરેક રીતે વિપરીત સ્થિતિમાં પણ ભારત જીવિત છે તો એ પ્રયત્નોના પરિણામે જ છે. શિક્ષણના એવા અસંખ્ય નાનામાં નાના અને મોટામાં મોટા પ્રયત્નો આજે થઈ રહ્યા છે, પરંતુ ભારતને ભારત બનાવવું હોય તો આમૂલ અને સંપૂર્ણ પરિવર્તનની રૂપરેખા તો આપણી પાસે હોવી જ જોઈએ. ‘સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન’ નામે એક એવા પ્રતિમાનનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવ્યું છે અને જે પણ કોઈ નવો પ્રયોગ કરવા માગતું હોય એને માટે એ મદદરૂપ બની શકે છે.

પશ્ચિમી અસરમાંથી શિક્ષણની મુક્તિનો સીધો અર્થ છે શિક્ષણ પર સરકારને બદલે શિક્ષકોનું નિયંત્રણ. પરંતુ એ સમીકરણ અત્યારે તો અશક્ય જેવી જણાતી અત્યંત અવ્યાવહારિક કલ્પના છે. એક તરફ સરકાર વડે સ્થિતિ સચવાતી હોય કે ન સચવાતી હોય તો પણ એ શિક્ષણને પોતાના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત કરી શકતી નથી, બીજી તરફ સરકાર કે પ્રજા ગમે તેટલો આગ્રહ કરે, તો પણ શિક્ષકવર્ગ શિક્ષણનું જવાબદારીપૂર્વક નિયંત્રણ કરવાનો ઇચ્છુક નથી. આ એક એવો કોયડો છે જેને ઉકેલવો એ ઘણું અઘરું કામ છે પરંતુ તેની તરફ ખાસ ધ્યાન જ અપાયું નથી, ઊલટું બધા જ કહેતા હોય છે કે શિક્ષણ સરકારની જવાબદારી છે. એક વર્ગ તો એમ પણ કહેનારો છે કે શિક્ષણના બધા અધિકારો તો શિક્ષક પાસે હોવા જોઈએ પરંતુ જવાબદારી બધી સરકારની હોય, ખાસ કરીને આર્થિક જવાબદારી. શિક્ષણની બાબત બન્ને માટે ગૌણ છે, પ્રશાસકીય અધિકાર શિક્ષકોના અને આર્થિક જવાબદારી સરકારની એવા સમીકરણને સ્વાયત્તતા કહેવામાં આવે છે. સૈદ્ધાંતિક, વ્યાવહારિક તથા પારંપરિક દૃષ્ટિએ એ ક્યારેય શક્ય બને એવી વાત નથી. એ અઘરા કોયડાને કેવી રીતે ઉકેલવો એના સંકેત પણ આમાં આપવામાં આવ્યા છે.

શિક્ષણનો વિચાર સમગ્રતામાં કરવો હોય તો ભણવા-ભણાવવાની પદ્ધતિ, અભ્યાસક્રમ, વિષયવસ્તુ વગેરે બાબતોનો પુનર્વિચાર કરવો પડશે. આ વિધાન સાથે તો લગભગ બધા જ સહમત થશે, પરંતુ સારું ભણવા માટે દિનચર્યા, ઋતુચર્યા, જીવનચર્યા, આહાર, ઊંઘ, રમતો, વ્યાયામ, સત્સંગ, સેવા, સંયમ, અનુશાસન વગેરે બાબતોને પણ એટલું જ મહત્ત્વ આપવું પડશે. વિદ્યાલયમાં ભણવાનું અને ભણાવવાનું જેટલું મહત્ત્વ છે એટલું જ મહત્ત્વ ભવનની રચના, પાણી કે કચરાના નિકાલની, ગણવેશની, પર્યાવરણના રક્ષણની વ્યવસ્થાઓનું છે. એમનો વિચાર ન કરવો એ અધૂરા શિક્ષણની નિશાની છે. વિદ્યાલયના સમય, ગણવેશ, વાહનવ્યવસ્થા, બગીચો, રંગમંચ કાર્યક્રમ વગેરેની બાબતોમાં

શાસ્ત્રીય, આર્થિક, સુવિધા તથા સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો એ જ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિ છે. વ્યવહાર કે વ્યવસ્થાની એવી એક પણ બાબત નથી જેનો શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકાતો ન હોય. આજે વર્ગખંડોમાં વિષયોનું શિક્ષણ તથા વર્ગખંડની અંદર અને બહારની વ્યવસ્થાઓનો સંબંધ જોડવાની જરૂરિયાતનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે.

ભારત આજે પશ્ચિમી પ્રભાવથી ગ્રસ્ત છે. પશ્ચિમ પોતાની દૃષ્ટિને વૈશ્વિક કહે છે. એની અસર તળે આજે આપણે પણ પશ્ચિમી દૃષ્ટિને જ વૈશ્વિક દૃષ્ટિ માની રહ્યા છીએ. આપણે માટે એ જરૂરી છે કે આપણે એ પશ્ચિમી દૃષ્ટિને સમજીએ, ભારતની દૃષ્ટિમાં અને પશ્ચિમની દૃષ્ટિમાં શું ફેર છે એ પણ સમજીએ અને વૈશ્વિકતા કોને કહે છે એનો વિચાર કરીએ. આ તો ભારતના આજના શિક્ષણની સ્થિતિને સમજવાનો પ્રયત્ન છે, પરંતુ વધુ અઘરાં તો એ પછીનાં બે ચરણ છે. પહેલું ચરણ છે પશ્ચિમીકરણથી મુક્તિનું શું સ્વરૂપ છે એ જાણવું. પશ્ચિમી પ્રભાવને નષ્ટ કરવાનો અર્થ શું થાય છે એ સમજવા માટે આપણે ઘણો પુરુષાર્થ કરવો પડશે. આપણે ઊંઘી દિશામાં અર્થાત્ પશ્ચિમીકરણની દિશામાં એટલા દૂર નીકળી ગયા છીએ કે સાચા માર્ગ પરનો એક એક મુકામ, નાનામાં નાનું પગલું પણ આપણને અવ્યાવહારિક લાગશે. ઉદાહરણ તરીકે જો આપણે કહીએ કે શિક્ષણની ભારતીય સંકલ્પના અનુસાર શિક્ષણ નિઃશુલ્ક હોવું જોઈએ તો એ વાત તદ્દન અવ્યાવહારિક લાગશે. જો આપણે કહીએ કે શિક્ષણને અંગ્રેજીથી મુક્ત કરવું જોઈએ તો એ પણ અવ્યાવહારિક લાગશે. જો એમ કહેવામાં આવે કે સાધનસામગ્રીનું પ્રમાણ ઓછું કરવું જોઈએ તો એ પણ અવ્યાવહારિક જણાશે અને જો કહીએ કે શિક્ષણને સરકારી નિયંત્રણથી મુક્ત કરવું જોઈએ તો એ પણ સદંતર અવ્યાવહારિક લાગશે. અર્થાત્ શિક્ષણને પશ્ચિમીકરણથી મુક્ત કરવાનો અર્થ સમજવો પડશે તથા એને મન-હૃદયમાં પ્રસ્થાપિત કરવો પડશે. એ પછી એને લાગુ કરવાની પણ વાત આવશે. બીજું ચરણ હશે પશ્ચિમીકરણથી શિક્ષણને મુક્ત કરીને એને ભારતીય બનાવવાનું. એને માટે પણ પૂરતા અભ્યાસની જરૂર રહેશે. એ રીતે શિક્ષણના ભારતીયકરણનો વિષય વિશ્લેષણપૂર્વક સમજવો પડશે.

એક વાર ભારતીય શિક્ષણની ભારતમાં પ્રતિષ્ઠા થશે અને ભારત ભારત બનશે ત્યાર પછી ભારતની વિશ્વમાં શું ભૂમિકા હશે એ વિશે વિચાર કરવાની વાત આવે છે. આજે વિશ્વ સંકટોથી ઘેરાયેલું છે એનું સૌથી મોટું અને મહત્ત્વનું કારણ પશ્ચિમી જીવનદૃષ્ટિનો પ્રભાવ જ છે.

પશ્ચિમની જીવનદૃષ્ટિ બાકીના વિશ્વ માટે જ નહીં તો એને પોતાને માટે પણ વિનાશક જ છે. વિશ્વને અને પશ્ચિમને બચાવનારી તો ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ જ છે. આપણે ચાર પાસાંઓમાં વિશ્વસ્થિતિ તથા ભારતની બાબતમાં વિચાર કરવો પડશે. એક પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમ, બે, પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ ભારત, ત્રણ, ભારતની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમ તથા ચાર, ભારતની દૃષ્ટિએ ભારત. વિશ્લેષણપૂર્વક એ વિશે વિચાર કર્યા પછી ભારત વિશ્વનાં હિત અને સુખ માટે શું કરી શકે છે એ વિશે વિચાર કરવાનો માર્ગ મોકળો થશે. અહીં પહોંચતા સુધીમાં તો આપણી શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ જશે કે વાસ્તવમાં ભારત જ વિશ્વનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

આ રીતે બધાં પાસાંમાં શિક્ષણના ભારતીયકરણનો વિચાર આ ગ્રંથમાળામાં કરવામાં આવ્યો છે.

૩

આ ગ્રંથમાળાના નિર્માણમાં વધુમાં વધુ વિદ્વદ્જનો તથા સર્વસામાન્ય લોકોને સહભાગી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથના વિભિન્ન વિષયોની પ્રશ્નાવલીઓ બનાવીને સંબંધિત સમૂહોને મોકલીને તથા એમના જવાબો મેળવીને એમનું સંકલન કરવામાં આવ્યું તથા એમાંથી નિષ્કર્ષો તારવવામાં આવ્યા. એ પ્રશ્નાવલીઓના માધ્યમથી ઓછામાં ઓછા પાંચ હજાર લોકો સુધી પહોંચી શકાયું. એ જ રીતે અધ્યયનયાત્રાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું જેમાં દેશનાં અનેક સ્થાનોએ જઈને વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકોનું માર્ગદર્શન લેવામાં આવ્યું. ત્રીજું માધ્યમ હતું વિદ્યુત્ગોષ્ઠિઓનું. પ્રત્યેક ગ્રંથના

વિષયમાં એક, એવી પાંચ અખિલ ભારતીય સ્તરની ગોષ્ઠિઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું જેમાં બધા મળીને કુલ પાંચસો કરતાં પણ વધુ વિદ્વાનોએ ભાગ લીધો. એ વિષયોને લઈને સ્થાનિક સ્તરે પણ વીસથી વધુ ગોષ્ઠિઓ થઈ. એ પહેલાં ગ્રંથમાળાનિર્માણની પૂર્વતૈયારી તરીકે ત્રીસ જેટલી ગ્રંથગોષ્ઠિઓ થઈ. આ ગ્રંથનિર્માણમાં અનુવાદ, સંકલન, સંપાદન, સંક્ષેપીકરણ, માહિતીનું પૃથક્કરણ, એના આધારે નિષ્કર્ષ, મુદ્રિત શોધન (પ્રૂફ રીડિંગ), ચિકિત્સક બુદ્ધિથી વાચન વગેરે સંદર્ભ કાર્યોમાં અનેક લોકો સહભાગી થયા. એ રીતે એ ગ્રંથોનું નિર્માણ સામૂહિક પ્રયત્નનું પરિણામ છે. એમાં સહભાગી થયેલા મુખ્ય લોકોની યાદી પણ એટલી લાંબી છે કે એ અહીં આપવી અશક્ય બની રહે છે. એ પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ એ બધા જ સહાયકો તથા સહભાગીઓ પ્રત્યે કૃતજ્ઞ છે.

૪.

આ ગ્રંથમાળા કોને માટે છે એ પ્રશ્નનો સાદો જવાબ હશે ‘સૌને માટે’. એમ છતાં કેટલીક સ્પષ્ટતાઓ જરૂરી છે.

- આ ગ્રંથમાળા ભારતીય શિક્ષણના પ્રશ્નને સમગ્રતામાં સમજવા અને ઉકેલવા માટે છે એમને માટે છે.
- આ ગ્રંથમાળા ભારતીય શિક્ષણના વિષયમાં સંશોધન કરવા માટે છે એમને માટે છે.
- આ ગ્રંથમાળા શિક્ષણના ભારતીય પ્રતિમાનને લઈને જેઓ કોઈ પ્રયોગ કરવા માટે છે એમને માટે વિચાર પ્રસ્તુત કરે છે.
- આ ગ્રંથમાળા વિશ્વવિદ્યાલયોનાં અધ્યયન મંડળોને ભારતીય સંકલ્પના અનુસાર વિભિન્ન વિષયોનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરવા માટે સૂત્ર આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- આ ગ્રંથમાળા સરકારના શિક્ષણવિષયક નીતિનિર્ધારકોને એક સંદર્ભ સૂચિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- દેશભરમાં શિક્ષણવિષયક પ્રયોગ કરી રહેલાં શૈક્ષણિક, ધાર્મિક, સામાજિક સંગઠનો માટે શિક્ષણમાં આમૂલ પરિવર્તન કરવા માટે કાર્યયોજનાની એક રૂપરેખા પ્રસ્તુત કરે છે.
- આ ગ્રંથમાળા પશ્ચિમીકરણથી ભારતીય માનસની મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરનારા બધાને માટે એક સંદર્ભ પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

મોટે ભાગે એમ માનવામાં આવે છે કે શિક્ષણનું ભારતીયકરણ શિક્ષણ વિભાગનો વિષય છે. એટલે એ વિશેની ચર્ચા વિશ્વવિદ્યાલયોના શિક્ષણ વિભાગમાં, બી.એડ. અથવા એમ.એડ. કોલેજોમાં, શિક્ષકોની સભાઓમાં કરવામાં આવે છે. ગોષ્ઠિઓ અને પરિચર્યાઓનું આયોજન પણ શૈક્ષણિક સંગઠનો દ્વારા અથવા સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા થાય છે. એ જ ક્રમમાં એમ માની લેવામાં આવે છે કે શિક્ષણવિષયક આ ગ્રંથમાળા અથવા અન્ય પુસ્તકો શિક્ષણ વિષયના પ્રાધ્યાપકો માટે છે. એનું જ સ્વાભાવિક અંગ એ બને છે કે શિક્ષણવિષયક કાર્યક્રમોમાં શિક્ષણ, મનોવિજ્ઞાન, અધ્યયન, અધ્યાપન પદ્ધતિ, પરીક્ષા અથવા મૂલ્યાંકન, વિદ્યાર્થીઓનું ચરિત્ર, શિક્ષકની નિષ્ઠા, જીવનમૂલ્ય વગેરેની ચર્ચા થાય છે. વિભિન્ન વિષયોના અભ્યાસક્રમોની ચર્ચા નથી થતી, કારણ કે એ બાબતમાં જે તે વિષયોના શાસ્ત્રોના જાણકાર વિદ્વાનોની ભૂમિકા હોય છે, શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષયના અધ્યાપકોની નહીં. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે શિક્ષણશાસ્ત્ર પોતાને અધ્યયન અને અધ્યાપન સુધી મર્યાદિત રાખે છે, શું ભણાવવું એ વિશે પોતાને જવાબદાર માનતું નથી. અર્થાત્ શિક્ષણ વિભાગ શિક્ષકને સારો શિક્ષક, શીખવવાની કળામાં નિપુણ બનાવવા માટે છે. અભ્યાસક્રમોની સામગ્રીની બાબતમાં એની કોઈ જવાબદારી નથી.

શિક્ષણના ભારતીયકરણ માટે આટલી મર્યાદિત ભૂમિકાથી કામ નહીં ચાલે. એ અર્થમાં આ એક વૈચારિક વિષય છે તથા એ વિષે દેશના સર્વસામાન્ય બૌદ્ધિક વર્ગ માટે એ વિષે ચિંતા અને ચિંતન કરવાની જરૂર છે. ભણનારા નાના

વિદ્યાર્થીથી લઈને કોઈ પણ વિષયનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરનારા અધ્યાપક અથવા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત વિદ્વાનો, સમાજનું હિત ઇચ્છનારા રાજકારણના ક્ષેત્રના લોકો તથા સંતો અને ધર્મચાર્યો વગેરે બધાનો જ વિષય બને છે. શિક્ષણના પશ્ચિમીકરણ અર્થક્ષેત્ર, રાજનીતિ, શાસન, સમાજવ્યવસ્થા, કુટુંબજીવન, ઉદ્યોગવ્યવસ્થા વગેરે બધાં ક્ષેત્રોને પ્રભાવિત કર્યા છે એટલે ભારતીયકરણ પણ બધાં ક્ષેત્રો માટે લાગતોવળગતો વિષય હશે. શિક્ષણ પોતાની રીતે તો કોઈ વિષય નથી. એટલે બધાં જ ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત લોકોએ પોતપોતાના ક્ષેત્રના વિચાર તથા વ્યવસ્થા તથા શિક્ષણની બાબતમાં સાથે સાથે વિચાર કરવો પડશે. ભારતીયકરણનો વિચાર પણ સમગ્રતામાં જ થઈ શકે છે.

આ ગ્રંથમાળામાં આ પ્રકારની ભૂમિકા જ સ્વીકારવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથમાળા થોડી વિસ્તૃત જણાય છે એમ છતાં એ પ્રાથમિક સ્વરૂપનું જ પ્રતિપાદન છે.

આ ગ્રંથમાળાનું કથન એક ગ્રંથમાળામાં પણ થઈ શકે છે અને કોઈ ઇચ્છે તો અડધા ગ્રંથમાં પણ થઈ શકે છે. પરંતુ આટલો વિસ્તાર કર્યા પછી પણ એમ જ લાગે છે કે હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. એવા અનેક વિષયો છે જેને વિશે વધુ સામગ્રી જોઈએ. એવા અનેક વિષયો છે જેમને વિશે સ્વતંત્ર રીતે ગ્રંથોની રચના થવી જરૂરી છે, પરંતુ અહીં એક મર્યાદા છે. જાણકાર લોકો જરૂરિયાત મુજબ જે તે વિષયને આગળ ધપાવશે એવો વિશ્વાસ છે.

આ ગ્રંથમાળાના માધ્યમથી વિદ્યાપીઠ એવા બધા જ લોકોનું ભારતીય શિક્ષણના વિષયમાં ધ્રુવીકરણ કરવા માગે છે જે ભારતીય શિક્ષણની બાબતમાં ચિંતિત છે, કંઈક કરવા માગે છે. અન્યાન્ય રીતે કંઈ કરી રહ્યા છે તથા જિજ્ઞાસુ અને પ્રયોગશીલ છે. એ દૃષ્ટિએ ભવિષ્યમાં એનો ભારતની અન્યાન્ય ભાષાઓમાં અનુવાદ થાય એ પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠની આકાંક્ષા હશે. એ સાથે જ અનુવર્તી કાર્ય તરીકે આ ગ્રંથમાળાના આધાર પર ચર્ચાસત્રો તથા અભ્યાસવર્ગોનું આયોજન થાય એવી પણ અપેક્ષા રહેશે.

શિશુ અવસ્થામાં ઘરથી શરૂ કરીને વિશ્વવિદ્યાલય સુધી તથા એ પછી સમાજના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં શિક્ષણના ભારતીયકરણનો પ્રભાવી પ્રયાસ થાય એ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથમાળા જેવા સેંકડો ગ્રંથોની રચના કરવાની જરૂર રહેશે. શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોથી લઈને શિશુ અને બાળ-અવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ સુધી તથા ગૃહિણીઓ, વેપારીઓ, રાજનેતાઓ, ઉદ્યોગકો, કારીગરો સુધી આ વિષય પહોંચે એ દૃષ્ટિએ વિવિધ પ્રકારનું વિપુલ સાહિત્ય નિર્માણ થાય એ જરૂરી છે. જનમાનસને પ્રભાવિત કરનારા સાહિત્યના નિર્માણ માટે આ ગ્રંથમાળા એક પ્રસ્થાનબિંદુ બની રહે તો અમને અમારો પ્રયત્ન સાર્થક થયો જણાશે.

* * *

આ ગ્રંથોની શૈલીને આપણે પુરાણશૈલી કહી શકીએ છીએ. પુરાણશૈલી માટે બીજો શબ્દ છે વ્યાસશૈલી. દરેક મુદ્દાને ઉદાહરણો સહિત, વિશ્લેષણ સહિત, થોડા પુનરાવર્તન સાથે સ્પષ્ટ કરવાની શૈલીને વ્યાસશૈલી કહે છે. આનાથી અલગ પ્રકારની શૈલી છે સમાસશૈલી, જે કોઈ પણ વિષય કે બાબત સંક્ષેપમાં પ્રસ્તુત કરે છે. જેમને વિષય જ્ઞાત હોય છે, જેઓ સંદર્ભ જાણે છે, જે સદાગ્રહી હોય છે એમને માટે સમાસશૈલી અનુકૂળ હોય છે, તેઓ વ્યાસશૈલીને લીધે ક્યારેક અકળાય છે પણ ખરા, પરંતુ સર્વસામાન્ય વાચકવર્ગ માટે વ્યાસશૈલી અનુકૂળ હોય છે. ભારતીય શિક્ષણનો વિષય જ્ઞાનાત્મક રીતે ગંભીર છે, વ્યવહારની દૃષ્ટિએ તો એથી પણ વધુ ગંભીર અને ગુંચવાયેલો છે. એટલે એને સમજવા માટે તો વ્યાસશૈલી જ જોઈએ. ઘણીવાર તો એ મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ જેવી બાબત બની જાય છે.

* * *

આપણા સૌનું સદ્ભાગ્ય છે કે આ ગ્રંથમાળાનું લોકાર્પણ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના પરમ પૂજનીય સરસંઘચાલક માનનીય મોહનજી ભાગવતનાં કરકમળોથી થઈ રહ્યું છે.

ફરીથી બધા પરામર્શકો, માર્ગદર્શકો, સહભાગીઓ, સહયોગીઓ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીને આ ગ્રંથમાળા વાચકોના હાથમાં સોંપી રહ્યા છીએ.

ગ્રંથમાં વિષય પ્રતિપાદન, વાર્ણનશૈલી, રચના, ભાષાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ દોષ રહ્યા જ હશે. સંપાદકોની મર્યાદા સમજીને વાચકો એ માટે ક્ષમા કરે, પોતે સુધારી લે અને એ તરફ અમારું ધ્યાન આકર્ષિત કરે એ જ નિવેદન છે.

ઈતિ શુભમ્.

વ્યાસપૂર્ણિમા

યુગાબ્દ ૫૧૧૮

૮ જુલાઈ ૨૦૨૧૭

સંપાદક મંડળ

શ્રી જ્ઞાનસરસ્વતી મંદિર ક્ષેત્ર બાસરનું ક્ષેત્રમાહાત્મ્ય

વાગ્દેવી, મા વીણાપાણિ, શારદા, વિદ્યાદાયિની વગેરે નામોથી સ્મરણ કરાતી મા વાણી અર્થાત્ સરસ્વતીદેવીનાં ભારતમાં બે જ પ્રાચીન દેવસ્થાનો મનાય છે. એમાંથી પહેલું છે આંધ્રપ્રદેશમાં જે મહર્ષિ વેદવ્યાસ દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું હતું. આંધ્રપ્રદેશના એ બાસરમાં આવેલા વૈદિકકાળના દેવસ્થાન વિષે કહેવાય છે કે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધને કારણે નિરાશ અને ઉદાસ થઈને મહર્ષિ વ્યાસ, તેમના પુત્ર શુકદેવજી તથા અન્ય અનુયાયીઓ દક્ષિણ દિશા તરફ તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડ્યા અને ગોદાવરીને કિનારે તપ માટે એમણે પડાવ નાખ્યો. એમના નિવાસને કારણે એ સ્થાન વ્યાસર કહેવાવા લાગ્યું જે કાળાંતરે બાસર થઈ ગયું. ઋષિ વ્યાસ દરરોજ સ્નાન કરીને પાછા ફરતી વખતે ગોદાવરી નદીની ત્રણ મૂઠી રેતી લાવતા હતા અને એના ત્રણ ઢગલા બનાવતા જતા હતા. એ રેતીમાં હળદર પણ ઉમેરવામાં આવી અને ધીમે ધીમે એ ઢગલા આકાર લેતા ગયા અને એમણે ત્રણ દેવીઓ લક્ષ્મી, શારદા અને ગૌરીનું સ્વરૂપ લઈ લીધું.

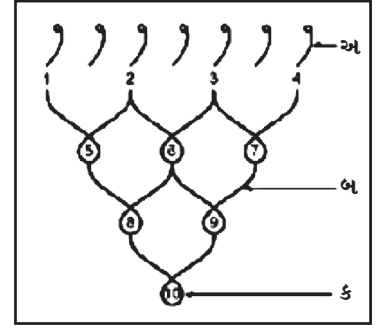
મુખપૃષ્ઠ પરિચય

આ સરસ્વતી યંત્ર છે. મુખપૃષ્ઠ પર દોરાયેલી આકૃતિ એ જ સરસ્વતી યંત્રનું કલાત્મક સ્વરૂપે કરાયેલું પ્રકટીકરણ છે. મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં એ રંગોળી સ્વરૂપે સરસ્વતી કહેવાય છે.

મા સરસ્વતીના ભક્ત એની ઉપાસના સગુણ તથા નિર્ગુણ બન્ને સ્વરૂપે કરે છે. ત્યારે દેવી સરસ્વતી એ યંત્રના માધ્યમથી વિવિધ પાસાંઓ દ્વારા સાકાર થાય છે અને ઝડપથી ભક્તોની કામના પૂર્ણ કરે છે એવી શ્રદ્ધા છે.

યંત્રનું વિશ્લેષણ

૧. **વલયાંકિત રેખાઓ :** આ યંત્રમાં જોવા મળતી વલયાંકિત રેખાઓ વીણાવાદન કરતી સરસ્વતીનું કૃતિ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. આકૃતિના ૧, ૨, ૩, ૪ એ અંકો દેવીના નિર્ગુણ સ્તરના ચાર વેદ છે. ૫, ૬, ૭ એ ત્રણ અંકો ભગવતીની ઇચ્છાશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ તેમ જ જ્ઞાનશક્તિના ઘોતક છે. ૮, ૯ એ બે અંકો એના દ્વૈત સ્તરની ઓળખ કરાવે છે. ૧૦નો અંક કાર્યના અંતિમ સ્વરૂપ અદ્વૈતનું ચિહ્ન છે. અ અક્ષર શક્તિનું ઉત્સર્જન અને ગ્રહણ બ અક્ષર કાર્યશક્તિનો પ્રવાહ તથા ક અક્ષર મંડલાકાર ઇચ્છાશક્તિના તરંગોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

૨. આકૃતિમાં જે અંક છે એ જ્ઞાનશક્તિના હાથોમાં જે વેદ અને જપમાળા છે એમનું પ્રતીક છે.
૩. યંત્રમાં જે ગોળાકાર આકૃતિ છે એ ભગવતીના ઇચ્છાશક્તિસ્વરૂપ મયૂર વાહનનું પ્રતીક છે. એ રીતે આ યંત્ર સરસ્વતીના સગુણ સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ રૂપ છે. આ યંત્ર દર મહિને વધુ સૂક્ષ્મ સ્તરે કાર્ય કરે છે.
૪. આ યંત્રમાં ૪, ૩, ૨, ૧ એ ક્રમથી વધારેના ક્રમાંક તરફથી ઓછા ક્રમ તરફ અંકોની રચના કરવામાં આવે છે. ત્યાં ૧, ૨, ૩, ૪ અંકો દ્વારા દર્શાવાયેલું સ્તર ચાર વેદોની નિર્ગુણ શક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ૫, ૬, ૭ અંકોનું બીજું સ્તર ઇચ્છા, ક્રિયા તેમ જ જ્ઞાનશક્તિ સ્વરૂપે સગુણ શક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ૮, ૯ એ બે અંકોનું સ્તર દ્વૈત સ્વરૂપનું કાર્ય છે. ૧૦ અંકના ચોથા સ્તરનો અર્થ છે કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી અદ્વૈત સ્વરૂપમાં ફરીથી વિલીન થવું. એ રીતે આ યંત્રમાં શક્તિનો પ્રવાહ ઉપરથી અર્થાત્ નિર્ગુણ સ્તરેથી ગતિમાન થઈને એક જ દિશામાં કાર્ય કરતા અદ્વૈત શક્તિની પ્રાપ્તિમાં સહાયક થાય છે.
૫. યંત્રની ઉપરની પંક્તિમાં જે દેવનાગરી લિપિમાં (૧) અંક લખેલો દેખાય છે, એ આવશ્યકતા અનુસાર વૈશ્વિક સ્તરે શક્તિગ્રહણ અને ઉત્સર્જનનો પરિચાયક છે.
૬. યંત્રમાં સ્થિત જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ તેમ જ ઇચ્છાશક્તિનો પરસ્પર સંબંધ - આ અંક યંત્ર દ્વારા શ્રી સરસ્વતી દેવીના ત્રિસ્તરીય કાર્યની યથાર્થ માહિતી મળે છે. આ અંક યંત્રમાં જ્ઞાનશક્તિ સાંખ્યબ્રહ્મ છે. વચ્ચેના સ્તરમાં વલયાંકિત રેખાઓથી જોડાયેલા અંકો ક્રિયાશક્તિના હલનચલનની દિશા સ્પષ્ટ કરે છે. ચક્રાકાર તથા વલયાંકિત રેખાઓ શક્તિના કેંદ્રીકરણની સૂચક છે, જે સમગ્રતાનો સંકેત હોઈને પ્રત્યક્ષ ઇચ્છાશક્તિ સાથે સંબંધિત છે.

અંજલિ ગાડગીલ, અંતર્જાળ પર ઉપલબ્ધ

અનુક્રમણિકા

• મંગલાચરણ	૩
• અર્પણ પત્રિકા	૪
• સંપાદકીય	૫
• શ્રી જ્ઞાનસરસ્વતી મંદિર ક્ષેત્ર બાસરનું ક્ષેત્રમાહાત્મ્ય	૧૧
• મુખપૃષ્ઠ પરિચય	૧૨

ખંડ ૧ : તત્ત્વચિંતન

૧. પ્રસ્તાવના	૩
૨. સમગ્રતાનો અર્થ	૪
સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ છે, અંગાંગી સંબંધ, સમગ્રતાની આવશ્યકતા, સૃષ્ટિનું સમગ્ર સ્વરૂપ, મનુષ્યનું દાયિત્વ, અનુપ્રશ્ન	
૩. વિકાસની સંકલ્પના અને સ્વરૂપ	૧૩
વિકાસનું તાત્પર્ય, વિકાસ અને વિજ્ઞાન, વિકાસની આર્થિક બાજુ, વિકાસનો ધાર્મિક પક્ષ, ધર્મ વિશેની સ્પષ્ટતાઓ, વિકાસ અને સ્પર્ધા, વિકાસ અને યાંત્રિકીકરણ	
૪. વિકાસની ભારતીય સંકલ્પના અને સ્વરૂપ	૩૧
સમન્વિત વિકાસ	
૫. વ્યક્તિત્વ મીમાંસા	૪૪
વ્યક્તિત્વની અવધારણા, અન્નરસમય આત્મા, પ્રાણમય આત્મા, પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, ધનંજય, દેવદત્ત, નાગ, કૃકલ, કૂર્મ, મનોમય આત્મા, વિજ્ઞાનમય આત્મા, આનંદમય આત્મા	
૬. પંચાત્મા વિવરણ	૫૬
અન્નમય આત્મા, પ્રાણમય આત્મા, મનોમય આત્મા, વિજ્ઞાનમય આત્મા, આનંદમય આત્મા	
૭. વ્યક્તિત્વ વિકાસ : સ્વરૂપ અને વિકાસનાં કારક તત્ત્વો	૭૦
આહાર, ભાષા, દિનચર્યા, શ્રમ, કામ અને પરિશ્રમ, સેવા અને પરિચર્યા, માહિતી અને શાસ્ત્રજ્ઞાન, અન્નમય આત્મા, પ્રાણમય આત્મા, મનોમય આત્મા, વિજ્ઞાનમય આત્મા, આનંદમય આત્મા	
૮. અધ્યાસ અને બોધ	૮૧
દેહાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, મનોધ્યાસ, બુદ્ધ્યાધ્યાસ, આનંદાધ્યાસ	
૯. પરમેષ્ઠી અને વ્યષ્ટિ	૮૭
મનુષ્ય અને સૃષ્ટિ, ૧. પ્રેમ, ૨. કૃતજ્ઞતા, ૩. દોહન, ૪. રક્ષણ, મનુષ્ય અને સમષ્ટિ, વ્યક્તિ અને કુટુંબ, વ્યક્તિ અને સમુદાય, ૧. આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે પુરુષાર્થ, ૨. સમુદાયને જ્ઞાનવાન બનાવવા માટે શિક્ષણ વ્યવસ્થા, ૩. વ્યવસ્થા જાળવી રાખવા માટે ન્યાય, દંડ, શાસન અને પ્રશાસનની વ્યવસ્થા, વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર, વ્યક્તિ અને વિશ્વ, પરમેષ્ઠી	

ખંડ ૨ : વ્યવહાર ચિંતન

પર્વ ૧ : સમગ્ર વિકાસ માટે શિક્ષણયોજના

૧૦. પ્રસ્તાવના	૧૦૫
શિક્ષણના ઉદ્દેશ, સંપૂર્ણ સચરાચર સૃષ્ટિમાં સામંજસ્ય હોય, સંપૂર્ણ વિશ્વ સંકટમુક્ત થાય	
૧૧. ઉદ્દેશને અનુરૂપ શિક્ષણ યોજના	૧૦૯
શિશુશિક્ષણથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીનો એક સાથે વિચાર કરવામાં આવે, ગર્ભાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધીના શિક્ષણનો આંતરસંબંધ	
૧૨. યુવાવસ્થાથી ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ	૧૧૨
અભ્યાસક્રમોની રચના કરવી, લોકજ્ઞાનને પરિષ્કૃત કરવું, જ્ઞાનના રક્ષણની જવાબદારી, સંપૂર્ણ શિક્ષણવ્યવસ્થાનું કેંદ્ર વિદ્યાપીઠ, કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ, બાલ અવસ્થાનું શિક્ષણ, શિશુ અવસ્થાનું શિક્ષણ, ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ	
૧૩. શિક્ષા યોજના : અનુપ્રશ્ન	૧૨૮
પુનરચનાની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી, વિપરીત પરિસ્થિતિમાં નિરાશ ન થવું, વિદ્યાલય અને ઘર બન્ને શિક્ષણકેંદ્રો છે, છોકરીઓના શિક્ષણની અવધિ કેટલી હોય ?, અધ્યયન - સંશોધન જરૂરી, સમાજ સંસ્કૃતિનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે, સમાજના ખોરવાયેલા સંતુલનને બરાબર કરવાનું છે, આપણો વિચાર વ્યાપક હો	
૧૪. ગૃહસ્થાશ્રમ અને શિક્ષણ	૧૩૪
સમાવર્તન ઉપદેશ, જીવનનું અધિષ્ઠાન સત્ય અને ધર્મ, ગૃહસ્થનાં કાર્યો, અર્થાર્જન તથા સંતાનોત્પત્તિ, અધ્યયન પ્રયોગથી જ પરિપક્વ થાય છે, વ્યવહારજીવનના અવરોધ, સંસ્કાર આપવાની કુશળતા, પોતાના વ્યવસાયમાં નવા નવા પ્રયોગ કરવા, ગૃહસ્થ માર્ગદર્શક બને	
૧૫. પ્રૌઢાવસ્થાનું શિક્ષણ	૧૪૦
પ્રસ્તાવના, જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થામાં શિક્ષણનો વિચાર, પુનઃ વિદ્યાધ્યયનની વય, પુત્ર અને શિષ્ય પાસેથી પરાજયની અપેક્ષા, ૧. નિવૃત્તિ, ૨. વાનપ્રસ્થમાં કરણીય અને અકરણીયનો વિવેક, ૩. જ્ઞાનસાધના તથા ઉપાસના, ૪. નિરપેક્ષ રીતે સમાજસેવા	
૧૬. વૃદ્ધાવસ્થાનું શિક્ષણ	૧૪૫
વૃદ્ધાવસ્થાને રમણીય બનાવવી, વાનપ્રસ્થીઓની જવાબદારી,	

યુવાવસ્થાનો અસંયમ : વૃદ્ધાવસ્થાના રોગ, વિરક્તિનો શું અર્થ છે, અનુપ્રશ્નો

ખંડ ૨ : વ્યવહાર ચિંતન

પર્વ ૨ : ગર્ભાવસ્થા તેમ જ શિશુઅવસ્થાનું શિક્ષણ

૧૭. પ્રસ્તાવના ૧૫૫
ભારત પરંપરાનો દેશ, લેવું ઓછું - આપવું વધુ, ઋણમુક્ત થવું, આપણી સંસ્કૃતિ ચિરંજીવી છે
૧૮. ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ ૧૫૭
પૂર્વતૈયારી, ગર્ભાવસ્થા, પ્રસૂતિ અને જન્મ, જન્મ પછી
૧૯. સંતાન માતાપિતાને પસંદ કરે છે ૧૬૨
જન્મજન્માંતર અને પુનર્જન્મ, કર્મફળ અને પુનર્જન્મ, મૃત્યુ પછી બીજો જન્મ કઈ રીતે થાય, જન્મ, પુનર્જન્મ અને કર્મનો સંબંધ, માતાપિતાના હાથમાં શું છે
૨૦. ભારતમાં શિશુશિક્ષણ ૧૬૭
૧. શિક્ષણની પ્રાચીન પરંપરા, ૨. શિશુશિક્ષણની વ્યવસ્થા, ૩. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં શિશુશિક્ષણની વ્યવસ્થા, ૪. વર્તમાનમાં ભારતમાં શિશુશિક્ષણની સ્થિતિ, ૫. ભારતીય વાતાવરણમાં શિશુશિક્ષણનું સ્વરૂપ, શિશુશિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ, આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થાય, શિશુશિક્ષણનો વિચાર, શિશુશિક્ષણનું સ્વરૂપ બદલવું
૨૧. શિશુની કેટલીક સ્વાભાવિક વિશેષતાઓ ૧૭૪
૧. વિકાસની ઇચ્છા, ૨. અંતઃપ્રેરણા, ૩. અનુકરણ, ૪. સંસ્કાર, ૫. જિજ્ઞાસા, ૬. પુનરાવર્તન, ૭. આનંદ, ૮. નિરુદ્દેશ અથવા નિષ્કામ, ૯. સક્રિયતા, ૧૦. શીખવાનાં સાધનોની ક્રમિક સક્રિયતા
૨૨. શિશુશિક્ષા અભ્યાસક્રમ અને ક્રિયાકલાપ ૧૭૫
ઉદ્દેશ, ૧. જીવનનો ધનિષ્ઠતમ અનુભવ, ૨. સંસ્કાર તથા ચારિત્ર્યનિર્માણ, ૩. ક્ષમતાઓનો વિકાસ, વિશેષ વિચાર સમગ્ર વિકાસના આયામોનાં ઉદ્દેખનીય બિન્દુ, ૧. જીવનનો ધનિષ્ઠતમ અનુભવ, ૧. પંચમહાભૂતો સાથે આત્મીય સંબંધ તથા પરિચય, ૨. આ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ, ૩. કલાનો રસાસ્વાદ, ૪. વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, સજીવ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ તથા પરિચય, ૫. માનવસૃષ્ટિનો પરિચય તથા અનુભવ, ૨. સંસ્કાર તથા ચારિત્ર્યનિર્માણ, ૧. પૂર્વજોની ઓળખ અને તેમની પાસેથી પ્રેરણા, ૨. સંસ્કૃતિ પરિચય અને તેની પાસેથી પ્રેરણા, ૩. સદ્ગુણ તથા સદાચાર, ૪. દેશભક્તિ, ૩. ક્ષમતાઓનો વિકાસ, ૧. શારીરિક ક્ષમતાઓ, હાથની ક્ષમતાઓ, પગની ક્ષમતાઓ, વાણીની ક્ષમતાઓ ૨. માનસિક ક્ષમતાઓ, એકાગ્રતા, સંતુલન, ભાવના, ૩. બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ, ૪. આત્મિક ક્ષમતાઓ, ઉદ્દેશની સિદ્ધિ, વાતાવરણ, ૧. સ્વચ્છતા, ૨. સુંદરતા, ૩. પવિત્રતા, ૪. શાંતિ, ૫. પ્રેમ, ૬. પ્રામાણિકતા તથા સદ્ભાવ, ૭. અન્ય, ક્રિયાકલાપ, ૧. અનુભવ માટે ક્રિયાકલાપ, ૨. અભિવ્યક્તિ માટે ક્રિયાકલાપ, ૩. ક્ષમતાઓના વિકાસ માટે

ક્રિયાકલાપ, ઉદ્દેશ અને પ્રવૃત્તિનો સમન્વય, ૧. પંચમહાભૂતો સાથે સંબંધ અને પરિચય, ૨. પદાર્થોના ગુણધર્મોનો પરિચય, ૩. સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સાહિત્યનો રસાસ્વાદ, ૪. સજીવ સૃષ્ટિનો પરિચય તથા આત્મીય સંબંધ, ૫. માનવસૃષ્ટિનો પરિચય, દૈનંદિન જીવનવ્યવહાર, માનવ-સ્વભાવ તથા સંબંધ, શારીરિક ક્ષમતાઓનો વિકાસ, ૧. હાથ, ૨. પગ, ૩. વાણી, ૪. એકાગ્રતા, ૫. સંતુલન, ૬. ભાવના, ૭. સ્મૃતિ, તર્ક, અનુમાન વગેરે, ૮. ભાષા, ૯. સર્જનશીલતા, ૧૦. સૌંદર્યબોધ, ૧. વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળા, ૨. ચિત્ર પુસ્તકાલય, ૩. વસ્તુ સંગ્રહાલય, શિશુવાટિકાની પ્રવૃત્તિઓ/ જીવનનો ધનિષ્ઠતમ અનુભવ, પંચમહાભૂતોનો પરિચય તથા આત્મીય સંબંધ, માટી, પાણી, વાયુ, સૂર્યપ્રકાશ, આકાશ, પદાર્થોના ગુણધર્મોનો પરિચય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય વગેરે લલિત કલાઓનું રસાસ્વાદન, વૃક્ષ, વનસ્પતિ, કીડા પતંગિયાં, પશુપક્ષી વગેરે સજીવ સૃષ્ટિનો પરિચય તથા આત્મીય સંબંધ, માનવસૃષ્ટિનો પરિચય તથા અનુભવ, સંસ્કાર તથા ચરિત્રનિર્માણ, પૂર્વજોની ઓળખ તથા એમની પાસેથી પ્રેરણા, સંસ્કૃતિ પરિચય તથા એમાંથી પ્રેરણા, સદ્ગુણ અને સદાચાર, દેશભક્તિ, ક્ષમતાઓનો વિકાસ, દોડવું, કૂદવું, છલાંગ લગાવવી, ચઢવું-ઊતરવું, સંતુલન, પકડવું, ફેંકવું, ખેંચવું, ઘેલવું, દબાવવું, ઝીલવું, ઊંચકવું, બોલવું, માનસિક ક્ષમતાઓ, એકાગ્રતા, માનસિક સંતુલન, ભાવના, બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ, સ્મૃતિ - યાદશક્તિ, ધારણા, અનુમાન, પ્રેમ, સૌંદર્ય, આનંદ, સર્જનશીલતા

૨૩. બાળકો માટે સમય કાઢો અને આટલું કરો ૧૮૬

ખંડ ૨ : વ્યવહાર ચિંતન

પર્વ ૩ : બાળ અને કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ

૨૪. પ્રસ્તાવના ૧૮૩
૨૫. બાળ અવસ્થાના શિક્ષણનાં મુખ્ય પાસાં ૧૮૩
૧. ઉતાવળ ન કરવી, ૨. દફતરનું મહાસંકટ, ૩. ક્રિયા આધારિત શિક્ષણ, ૪. અનુભવ આધારિત શિક્ષણ, ૫. ભાવ આધારિત શિક્ષણ, ૬. સદ્ગુણ અને સદાચારનું શિક્ષણ, ૭. કોઈ પણ કાર્ય ભાવનાથી કરવું, ૮. બાલ અવસ્થાની ક્રમિકતાઓ સમજવી, ૯. બાલશિક્ષણની પાઠનપદ્ધતિનાં મુખ્ય પાસાં, ૧. કંઠસ્થીકરણ, ૨. મહાવરો, ૩. કુશળતાઓનો વિકાસ, ૪. સ્વતંત્રતા, કલ્પનાશીલતા, સૃજનશીલતા, ૧૦. બાલશિક્ષણમાં નિત્યનિયમિત શું શું થવું જોઈએ, ૧. રમતો, ૨. ઉદ્યોગ, ૩. પુસ્તકાલય, ૪. વાર્તાકથન, ૧૧. બાળકોને શેનાથી બચાવવાં જોઈએ, ૧. ટીવી, ૨. દફતરનો ભાર, ૩. વધારે પડતું વાંચવું લખવું, ૪. સ્પર્ધા, ૫. પરીક્ષા, ૧૨. બાલશિક્ષણના અભ્યાસક્રમની વિષયવસ્તુના સંદર્ભે, ૧. વ્યક્તિત્વ-વિકાસ, શારીરિક વિકાસ, પ્રાણિક વિકાસ, માનસિક વિકાસ, બુદ્ધિવિકાસ, ચૈતસિક વિકાસ, ૨. પરમેષ્ઠીગત વિકાસ,

પરિવારગત વિકાસ, સમાજગત વિકાસ, દેશગત વિકાસ, વિશ્વગત વિકાસ, સૃષ્ટિગત વિકાસ, પરમેષ્ઠીગત વિકાસ, ૧૩. વિદ્યાલય અને ઘર , સમાપન, અનુપ્રશ્ન

૨૬. સમગ્ર વિકાસ અભ્યાસક્રમ : શરૂઆતનાં બે વર્ષ

આચાર્ય અભિભાવક નિર્દેશિકા

૨૦૬

૧. યોગ, ઉદ્દેશ, આલંબન, અભ્યાસક્રમ, ૧. શ્વસન, ૨. શુદ્ધિક્રિયા, ૩. આચાર (પૂજા), ૪. જપ કરવો, ૫. કીર્તન કરવું, ૬. સેવા, ૭. મંત્રપાઠ, ૮. સ્તોત્ર અથવા સ્તુતિ, ૯. આસન, ૧૦. સદ્ગુણ અને સદાચાર, સદ્ગુણ, સદાચાર, ૧૧. ધ્યાન, ૧૨. ઝૂંકાર ઉચ્ચારણ, કેવી રીતે કરવું ?, ૧. શ્વસન, ૨. શુદ્ધિક્રિયા, ૩. આચાર, ૧. નમસ્કાર, ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય વાતો, ૨. ફૂલ ચઢાવવાં, ૩. ચંદન ઘસવું, ૪. યજ્ઞમાં આહુતિ આપવી, ૫. નૈવેદ્ય ધરાવવું, ૫. કીર્તન કરવું, ૪. જપ કરવો, ૬. સેવા, ૭. મંત્રપાઠ, ૮. સ્તોત્ર અથવા સ્તુતિ, ૯. આસન, ૧૦. સદ્ગુણ અને સદાચાર, ૧૧. ઝૂંકાર, ૨. ઉદ્યોગ, ઉદ્દેશ, આલંબન, પાઠ્યક્રમ : ક્રિયાકલાપ / કૌશલ્ય અને પ્રયોજન, પ્રવૃત્તિ/કૌશલ્ય પ્રયોજન, લીટી દોરવી (કૌશલ્ય), કાપવું (કૌશલ્ય), ઘડી કરવી અને થપ્પી કરવી (કૌશલ્ય), ચોંટાડવું (કૌશલ્ય), ઈંટો તૈયાર કરવી , પરોવવું, સીવવું, ભરવું, ગૂંથવું (કૌશલ્ય) પ્રવૃત્તિઓ, પ્રયોજન, કાલાં ફોલવાં, કપાસિયાં કાઢવાં, ૩ પીંજવું, વાટ વાણવી. , ચિત્ર (પ્રવૃત્તિ), ફોલવું, મસળવું, વીણવું, ચૂંટવું, ચૂરો કરવો, વાણવું, વલોવવું, હલાવવું, નિચોવવું, થાપવું, વાટવું, લસોટવું, ખાંડવું (કૌશલ્યો), પ્રવૃત્તિઓ, પ્રકલ્પ, પ્રયોજન, કૃષિ, કેવી રીતે શીખવવું, ૧. ઉતાવળ ન કરવી, ૨. એકીસાથે લાંબો સમય એકનું એક કામ ન કરવું, ૩. કામનું એકમ નાનું રાખવું, એક જ રાખવું, એકસાથે અનેક કામો ન કરવાં, ૪. ગુણવત્તાનો આગ્રહ રખવો, ૫. કોઈ પણ કામ પૂરેપૂરું કરવું, ૬. સામાન્ય રહેવું, ૭. સંગીત-શ્રવણ, ૮. સાધનસામગ્રીની ગુણવત્તા તથા તેની જાળવણીનો આગ્રહ, ૯. વસ્તુઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો, ૧૦. કચરો અથવા નકામી વસ્તુઓનો નિકાલ, પ્રત્યક્ષ શીખવતી વખતે, ૧. લીટી દોરવી, ૨. કાપવું, ૩. ઘડી કરવી, ૪. ચોંટાડવું, ૫. ઈંટો પાડવી, ૧. માટી કૂટવી, ૨. માટી ચાળવી, ૩. માટી પલાળવી અને ગૂંદવી, ૪. ગૂંદલી માટીનાં રમકડાં બનાવવાં, ૬. પરોવવું, ભરવું, ગૂંથવું, ૧. પરોવવું, ૨. ભરવું, ૩. ગૂંથવું, ૭. કાલાં ફોલવાં, કપાસિયા કાઢવા, ૩ પીંજવું, વાટ વાણવી. , ૮. ચિત્ર દોરવું અને રંગ પૂરવા, ૯. રસોડાનાં કામો, ૧૦. કૃષિ, ૩. ભાષા, ઉદ્દેશ, આલંબન, ભાષા શીખવી એટલે શું શીખવું ?, ૩. અભ્યાસક્રમ, ૧. ભાષણ, ૨. વાચન, ૩. લેખન, ૪. શબ્દરચના અને શબ્દસંયોજનો, ૪. સંગીત, આલંબન, અભ્યાસક્રમ, પ્રવૃત્તિઓ, ૧. સંગીતશ્રવણ, ૨. ગાયન, ૧. સાદી સ્વરરચનાનાં ગીતો, ૨. સ્વરસાધના, ૩. અલંકારોનો અભ્યાસ, ૪. મંત્ર, સૂત્ર અને

શ્લોકપાઠ, ૫. તાલી વગાડવી, ૬. સાદા તાલ અને બોલ, ૭. વિવિધ અને ચિત્રવિચિત્ર ઉચ્ચારણો સાથે સ્વર અને તાલનો અભ્યાસ, ૮. વાદ્યોનું વાદન, ૯. ઘોષવાદન, ૧૦. નર્તન અથવા નૃત્ય, ૧૧. શાસ્ત્રીય નૃત્ય, ૧૨. યોગ્યાપ (લેડિમ) અને મિતકાલ, ૧૩. સંગીતના કાર્યક્રમો, ૧. સંગીતસભા, ૨. રંગમંચ કાર્યક્રમ, ૩. બાલસભા, ૪. વંદનાસભા, ૫. સંસ્કૃતિ, પ્રસ્તાવના, અભ્યાસક્રમ, સમજૂતી, ૧. પૂર્વજોનો પરિચય, ૨. આપણા દેશનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો, ૩. પર્યાવરણ સુરક્ષા કરવી, ૪. પ્રકૃતિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો, ૫. સામાજિક ઉત્સવો, પર્વો વિશે જાણવું, ૭. દાન અને સેવા માટે તત્પર રહેવું, ૮. પરિવારની સેવા, ૧. પરિવાર ભાવના, ૨. પરિવારની વ્યવસ્થા, ૩. પરિવારની પરંપરા અને પરિચય, ૯. વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની ભાવનાને આત્મસાત્ કરવી, ૧. પ્રવૃત્તિઓ, ૧ વાર્તા સાંભળવી, ૨. ચિત્રપ્રદર્શન, ૩. ચિત્રપુસ્તિકાઓ તૈયાર કરવી, ૪. પર્યટન, ૫. ગીતો અને નાટકો, ૨. કાર્યક્રમો, ૧. રંગમંચ કાર્યક્રમ, ૨. વૃક્ષારોપણ, ૩. જ્ઞાનના સ્રોત એવા ગ્રંથોનું પ્રદર્શન અને પૂજા, ૪. શાસ્ત્ર અને પાટીની પૂજા, ૫. મકરસંક્રાન્તિને દિવસે ગાયને બાજરો ખવડાવવો અને ગરીબોને દાન આપવું એ પણ વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે. , ૩. પ્રકલ્પો, ૧. મુષ્ટિધાન્ય યોજના, ૨. જાહેર પ્રદર્શન, ૪. વ્યવસ્થાઓ, ૬. વિજ્ઞાન, ઉદ્દેશ, આલંબન, અભ્યાસક્રમ, સમજૂતી, ૧. પદાર્થવિજ્ઞાન, ૨. ભૂગોળ, ૩. ખગોળ, ૪. રસાયણશાસ્ત્ર, ૫. વનસ્પતિ વિજ્ઞાન, ૬. પ્રાણીવિજ્ઞાન, ૭. વૈજ્ઞાનિકોનો પરિચય, ૮. વિજ્ઞાનકથાઓ, ૭. ગણિત, ઉદ્દેશ, આલંબન, અભ્યાસક્રમ, સમજૂતી, ૧. મોઢે કરવું, ૨. ગણવું, ૩. સંકલ્પના સમજવી, ૪. વાચન, ૫. લેખન, ૮. શારીરિક શિક્ષણ, ઉદ્દેશ, આલંબન, અભ્યાસક્રમ, ૩. શરીર-સંતુલન અને શરીર-સંચાલન, ૪. શરીરપરિચય, ૫. આહાર-વિહાર, આહાર, વિહાર એટલે, ૧. શરીરની જુદી જુદી સ્થિતિઓ, ૨. ઊભા રહેવું, ૩. ચાલવું, ૪. ઊઠવું, ૫. સૂવું, ૨. (ક) જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ૧. આંખ, ૨. કાન, ૩. નાક, ૪. જીભ, ૫. ત્વચા, ૨. (ખ) કર્મેન્દ્રિયો, હાથ, ૧. ફેંકવું, ૨. ઝીલવું, ૩. પછાડવું અને ઝીલવું, ૪. ધકેલવું, ૫. ઘસડવું, ૬. ઠોકર મારવી, ૭. કૂદવું, ૩. શરીર-સંતુલન અને શરીર-સંચાલન, ૪. શરીર-પરિચય, ૧. શરીરનાં અંગો અને ઉપાંગોનો પરિચય કરાવવો, ૨. શરીરનાં અંગ ઉપાંગો શું કરે તે સમજાવવું, ૩. શરીરનાં અંદરનાં અંગોનો અને તેમનાં કાર્યોનો પરિચય, ૪. શરીરની અંદર રહેલી સમ ધાતુ, ૫. કેટલીક પ્રક્રિયાઓ ઓળખાવવી, ૫. આહાર-વિહાર, ૧. આહાર, ૨. દિનચર્યા, ૩. કપડાં અને પગરખાં, ૪. શુદ્ધિક્રિયા, કેટલીક ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો, નિર્દેશિકા અનુપ્રશ્નો

૨૭. કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ

૨૬૧

ખંડ ૨ : વ્યવહારચિંતન

પર્વ ૪ : અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા તથા વાચનસામગ્રી

૨૮.	પ્રસ્તાવના	૨૬૭
૨૯.	અધ્યાત્મશાસ્ત્ર	૨૬૯
	પાઠનસામગ્રી, ૧. સૌમાં ભગવાન, ૨. વાચનસામગ્રી, ૩. સ્વતંત્રતા, ૪. પૂરી દુનિયા ગોળ, ૫. અંતે તો બધું એક, ૬. હું... અનંત, ૭. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઓં, ૮. ગીતા,	
૩૦.	ધર્મશાસ્ત્ર	૨૯૦
	અભ્યાસક્રમ, સંદર્ભ, વિદ્વત્ ક્ષેત્રના હેતુ માટે અધ્યયન અને અનુસંધાન, મહાવિદ્યાલયીન શિક્ષણ, કિશોરવયનું શિક્ષણ, બાળવયનું શિક્ષણ, શિશુ અવસ્થા, ગર્ભાવસ્થામાં શિક્ષણ, ૧. ટી. વી.નો પરાજય, ૨. યજ્ઞ, ૩. વાત તો ખરી છે, ૪. અસલી શું ? નકલી શું ?, ૫. સિરદિયા રૂંખ બચે તો ભી સસ્તો જાણ !, ૬. ધર્મદૃષ્ટિ, ૭. પ્રદક્ષિણા, ૮. ધર્મશાસ્ત્ર, સ્મૃતિઓ અને પુરાણ, ૯. હિંદુ ધર્મની આંતરિક શક્તિ,	
૩૧.	સમાજશાસ્ત્ર	૩૦૧
	અભ્યાસક્રમ, વિદ્વત્ ક્ષેત્ર માટે અધ્યયન અને સંશોધનના વિષયો, મહાવિદ્યાલયીન સ્તર, કિશોરાવસ્થા અર્થાત્ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે, બાલ-અવસ્થા અર્થાત્ પ્રાથમિક સ્તર માટે, શિશુ-અવસ્થા માટે, ગર્ભાવસ્થા માટે, ૧. પગરખાંની શોધ, ૨. પગે ચાલવાનો મહિમા, ૩. કરોડપતિ સાઈકલવાળો, ૪. અંગ્રેજોએ લખેલો ભારતનો વિકૃત ઇતિહાસ, ૫. કેટલીક વિચારણીય અને કરણીય બાબતો,	
૩૨.	શિક્ષણશાસ્ત્ર	૩૧૦
	અભ્યાસક્રમ, સંદર્ભ, અભ્યાસક્રમ	
૩૩.	ગૃહશાસ્ત્ર	૩૧૨
	અભ્યાસક્રમ, સંદર્ભ, અભ્યાસક્રમ, વિદ્વત્ક્ષેત્ર માટે અધ્યયન અને સંશોધનના વિષયો, મહાવિદ્યાલયીન સ્તર, વિદ્યાલયીન સ્તર અર્થાત્ કિશોરવયના વિદ્યાર્થીઓ માટે, બાલઅવસ્થા હેતુ, શિશુ-અવસ્થા માટે, ગર્ભાવસ્થા માટે	
૩૪.	વરવધૂચયન અને વિવાહસંસ્કાર	૩૧૪
	અભ્યાસક્રમ, લગ્નવિષયક પાશ્ચાત્ય તથા ભારતીય દૃષ્ટિકોણ, પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિકોણ, ભારતીય દૃષ્ટિકોણ, ગૃહસ્થાશ્રમ : પતિપત્નીનો સંબંધ	
૩૫.	અધિજનનશાસ્ત્ર	૩૧૫
	અભ્યાસક્રમ, ૧. લવકુશનું હાલરડું, ૨. માતા મદાલસા બેટડાને પોઢોડે, ૩. શુદ્ધ ભોજન	
૩૬.	પરિવારશિક્ષણ : શિશુશિક્ષણની દૃષ્ટિએ	૩૧૯
	અભ્યાસક્રમ, ૧. ચાલો, આજે આપણે નિયમ બનાવીએ, ૨. ભારત માતા તને પ્રણામ	
૩૭.	રાજ્યશાસ્ત્ર	૩૨૩
	અભ્યાસક્રમ, વિદ્વત્ક્ષેત્ર : અધ્યયન અને શોધકાર્ય, મહાવિદ્યાલયીન ક્ષેત્ર, કિશોરાવસ્થા, બાલઅવસ્થા, શિશુ-અવસ્થા અને ગર્ભાવસ્થા	

૩૮.	અર્થશાસ્ત્ર	૩૨૪
	અભ્યાસક્રમ, મહાવિદ્યાલયીન ક્ષેત્ર તથા વિદ્વત્ ક્ષેત્ર, સંશોધન માટે વિષયોની યાદી, મહાવિદ્યાલયીન સ્તર પર અભ્યાસક્રમ, ૧. તત્ત્વચિંતન, ૨. વ્યાપક આકલન, ૩. વ્યવહાર-ચિંતન, ૪. પ્રાયોગિક કાર્ય, વિદ્યાલયીન શિક્ષણ, ખરીદી કરવાની કુશળતા, દૃષ્ટિકોણ વિકસિત કરવો, પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં અભ્યાસક્રમ, વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાઓ, માતાપિતાના શિક્ષણના આયામો, ૧. કુશળ હાથ, ૨. આ કેવી ગણતરી છે, ૩. સાધ્ય-સાધન વિવેક, ૪. અમેરિકા એટલે પ્રચંડ ગાર્બેજનો દેશ !, ૫. વિકસિત દેશ,	
૩૯.	ગોવિજ્ઞાન	૩૩૮
	૧. ગો-વિષયક સંસ્કાર, ૨. જન્મથી ૩ વર્ષ સુધી, ૩. ૩થી ૫ વર્ષ સુધી, ૪. ૫ થી ૭ વર્ષ, ૫. ૭ થી ૧૦ વર્ષ, ૬. ૧૦ થી ૧૨ વર્ષ, ૭. ૧૨ થી ૧૪ વર્ષ, ૮. મહાવિદ્યાલયીન શિક્ષણ, અધ્યયનના વિષયો, કૃતિ, અનુસંધાન, ૨. દેશી ગાય અને વિદેશી ગાય વચ્ચેનું અંતર, ૩. અદ્ભુત ગાય	
૪૦.	વિજ્ઞાન	૩૪૫
	અભ્યાસક્રમ, ૧. પંચતત્ત્વ, ૨. ૬૪ કળાઓ, ૩. સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ અને યંત્રનો ઉપયોગ, ૩. અધ્યાત્મવિહીન વિજ્ઞાનનાં દુષ્પરિણામ,	
૪૧.	વિભિન્ન વિષયો માટે શોધવિષયોની યાદી	૩૫૩
૪૨.	અભ્યાસક્રમ સમીક્ષા	૩૫૬

ખંડ ૨ : વ્યવહાર ચિંતન

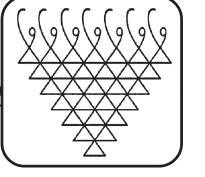
પર્વ ૫ : કાર્યયોજના

૪૩.	કરણીય પ્રયાસ	૩૬૩
	સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન	
૪૪.	સ્વપ્નસિદ્ધિ	૩૭૧
	પ્રથમ તપ : નૈમિષારણ્ય, બીજું તપ : લોકમત પરિષ્કાર, ત્રીજું તપ : પરિવાર સુદૃઢીકરણ, પરિવાર શિક્ષણ : અભ્યાસક્રમ, ચતુર્થ તપ : શિક્ષક-નિર્માણ, અધ્યાપનની કળા અને કુશળતા, પાંચમું ચરણ : વિદ્યાલયોનો પ્રારંભ	
૪૫.	સમાપન	૩૮૯

પરિશિષ્ટ

૧.	સંદર્ભ ગ્રંથ યાદી	૩૯૩
૨.	લેખકો, સંપાદકો તથા સંકલનકર્તાઓની યાદી	૩૯૪
૩.	અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર કરનારાની યાદી	૩૯૬
૪.	ગ્રન્થ અનુક્રમણિકા	૩૯૭
૫.	પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ	૪૦૧
૬.	પ્રકાશનસૂચી	૪૦૪

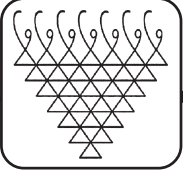

ખંડ ૧ તત્ત્વચિંતન

ભારતીય જ્ઞાનધારાનો આધાર લઈને શિક્ષણના સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનની પ્રસ્તુતિ અહીં કરવામાં આવી છે. ભારતીય જ્ઞાનધારાનો ક્ષીણ થયેલો પ્રવાહ હજુ અસ્તિત્વમાં તો છે પરંતુ શિક્ષણ તથા અન્ય વ્યવસ્થાઓમાં એ અનુસૂત નહીં હોવાને કારણે પુષ્ટ થતો નથી. જ્ઞાનધારા પુષ્ટ નહીં થવાને કારણે ભારતીય જીવનને પણ સ્વાભાવિક પોષણ મળતું નથી. એનું પરિણામ એ થાય છે કે ભારતનું જનજીવન અભારતીય જ્ઞાનધારાથી આપ્લાવિત થઈ જાય છે. એનાથી બચવું જોઈએ. બચવાનો ઉપાય શિક્ષણમાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કારણ સ્પષ્ટ છે, શિક્ષણ જ જ્ઞાનનું વાહક છે. શિક્ષણ જ પરંપરા બનાવવાનું તથા ટકાવી રાખવાનું સાધન છે એવો વિચાર કરીને આ સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

એ નિરૂપણના બે ખંડ છે. એક છે તત્ત્વચિંતનનું અને બીજું છે વ્યવહારચિંતનનું.

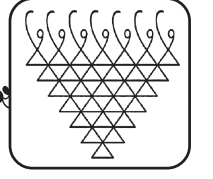
તત્ત્વચિંતનના આ ખંડમાં સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનની શબ્દાવલીની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. જ્યાં આવશ્યક છે ત્યાં અભારતીય અર્થ પણ જણાવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ અભારતીય વ્યાખ્યાઓનું વિવેચન કરવાનું મુખ્ય લક્ષ્ય નથી. શક્ય એટલું નિરૂપણને સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો છે.

અનુક્રમણિકા

૧.	પ્રસ્તાવના	૩
૨.	સમગ્રતાનો અર્થ	૪
૩.	વિકાસની સંકલ્પના અને સ્વરૂપ	૧૩
૪.	વિકાસની ભારતીય સંકલ્પના અને સ્વરૂપ	૩૧
૫.	વ્યક્તિત્વ મીમાંસા	૪૪
૬.	પંચાત્મા વિવરણ	૫૬
૭.	વ્યક્તિત્વ વિકાસ : સ્વરૂપ અને વિકાસનાં કારક તત્ત્વો	૭૦
૮.	અધ્યાસ અને બોધ	૮૧
૯.	પરમેષ્ઠી અને વ્યષ્ટિ	૮૭

અધ્યાય ૧

પ્રસ્તાવના

કલિયુગાબ્દ ૫૧૧૭ની વસંતપંચમીના દિવસે....

શિક્ષણના વિષયમાં આજે જે સાર્વત્રિક ભ્રમણાઓ વ્યાપ્ત છે એમને દૂર કરવા માટે, વિદ્યાક્ષેત્રને પરિષ્કૃત કરવા માટે, ભારતીય જ્ઞાનધારાના અવરુદ્ધ પ્રવાહને પુનઃ પ્રવાહિત કરવા માટે, શિક્ષણના વિષયમાં જે કોઈ પણ જિજ્ઞાસુ, અભ્યાસુ અને કાર્યેચ્છુ છે એમની સહાયતા અને સેવા કરવાના હેતુથી તથા ભારતીય જ્ઞાનધારાની પ્રતિષ્ઠાપના કરીને વિશ્વકલ્યાણનો માર્ગ મોકળો કરવાના હેતુથી ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાળાના લેખનનો પ્રારંભ કરી રહ્યા છીએ.

નૈમિષારણ્યનું ગુરુકુળ, પાંચ હજાર કરતાં પણ વધુ વર્ષોની એની જ્ઞાનપરંપરા, સર્વ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, જગત્કલ્યાણકારી જ્ઞાનના ઉપાસક અને જ્ઞાનપરંપરાને અક્ષુણ્ણ રાખવા માટે સમર્થ શિષ્યોનું અધ્યાપન કરનારા આચાર્ય શૌનક એ ગુરુકુળના સમર્થ કુલપતિ. એ જ પરંપરામાં શિક્ષિત અને દીક્ષિત વર્તમાન આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ. આ કાલજયી ગુરુકુળના એકસો કરતાં પણ વધુ જ્ઞાનોપાસક આચાર્ય. કલિયુગાબ્દ ૫૧૧૭ની વસંતપંચમીના આજના પાવન દિવસે શિક્ષણજ્ઞાનયજ્ઞનો પ્રારંભ કરી રહ્યા છીએ. બધાંનાં અંતઃકરણ શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને આનંદથી પરિપૂર્ણ છે. વિશ્વના મંગલની કામનાથી વ્યાપ્ત છે. જ્ઞાનસાધના કરવા માટે ઉત્સુક છે. પ્રજા માટે જ્ઞાનસરિતા પ્રવાહિત કરીને ઋષિઋણથી કિંચિત્ મુક્ત થવાની અભિલાષા તેઓ ધરાવે છે.

પ્રાતઃકાળની શુભ વેળામાં અને સુખદ વાતાવરણમાં જ્ઞાનચર્યાનો પ્રારંભ થયો. બધાએ ભગવતી સરસ્વતી અને ભગવાન વેદવ્યાસની સ્તુતિ કરી. શાંતિપાઠ કર્યો અને આચાર્ય શુભંકરે ચર્યાનો સૂત્રપાત કર્યો.

આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું :

શ્રદ્ધેય કુલપતિજી તથા ઉપસ્થિત સર્વ શ્રોતાઓને

પ્રણામ. આજથી આપણે એક મહત્વના વિષય પર ચર્યાનો પ્રારંભ કરી રહ્યા છીએ. શિક્ષણના માધ્યમથી આપણે રાષ્ટ્રની સેવા કરવા માટે તત્પર છીએ. આજે આપણા દેશને શિક્ષણના એક એવા પ્રતિમાનની આવશ્યકતા છે જે સો ટકા ભારતીય હોય. શિક્ષણનું ભારતીયકરણ કરવાના દેશભરમાં અનેક રીતે પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. એ બધા પ્રયત્નોમાં આપણો પણ ફાળો હોય એ દૃષ્ટિએ આપણો આ પ્રયાસ છે.

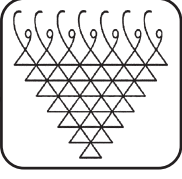
વર્તમાનમાં શિક્ષણના ઉદ્દેશને લઈને વિકાસની સંકલ્પનાનું ઘણું પ્રયત્ન છે. એ થવું પણ જોઈએ. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિનો સર્વાંગીણ વિકાસ છે એમ પણ કહેવાય છે. પરંતુ આપણે એ અનુભવી રહ્યા છીએ કે એ વિશે અનેક પ્રકારની સ્પષ્ટતાની આવશ્યકતા છે. સ્પષ્ટતાના અભાવમાં શબ્દોની રચના તો થઈ જાય છે, પરંતુ એ અપેક્ષિત પ્રયોજનને પૂર્ણ કરી શકે એવા સાર્થક નથી હોતા. એટલે આપણે શબ્દાવલી નિશ્ચિત કરીને એમના અર્થ અને સંદર્ભોને સ્પષ્ટ કરવાનો વિચાર કર્યો છે.

આપણે બીજો વિચાર એ કર્યો છે કે શિક્ષણની બાબતે સમગ્રતામાં વિચાર કરવામાં આવે. શિક્ષણની કેવળ શૈક્ષણિક બાજુનો વિચાર કરવાથી શિક્ષણનું ભારતીયકરણ થશે નહીં. શિક્ષણની વ્યવસ્થાની બાજુ તથા આર્થિક બાજુ પણ આખી વ્યવસ્થાને ઘણી પ્રભાવિત કરે છે. એટલે એ બન્ને બાજુઓના ભારતીયકરણની પણ જરૂર છે. એવી ભારતીય વ્યવસ્થાઓના સંદર્ભમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે એવા શૈક્ષણિક પ્રતિમાનનો વિચાર કરવાનું અમે નક્કી કર્યું છે.

એ પ્રતિમાનને અમે નામ આપ્યું છે, ‘શિક્ષણનું સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન’.

આપણા કુલપતિજી આપણા માર્ગદર્શક રહેશે.

વખતોવખત દેશના અનેક વરિષ્ઠ વિષયક એક સમર્પક વિચાર આપી શકીએ એવી વિચારકો પણ આપણી સાથે વિચારવિમર્શ કરવા માટે આવતા રહેશે. આવનારા સમયમાં આપણે દેશને શિક્ષણ

પરમાત્માનાં શ્રીચરણોમાં પ્રાર્થના કરીને હવે હું ચર્ચાનાં સૂત્રો આચાર્યજીને સોંપી રહ્યો છું.

અધ્યાય ૨

સમગ્રતાનો અર્થ

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

સમગ્રતાનો અર્થ જાણવા માટે આપણે આ સૃષ્ટિનું મૂળ ક્યાં છે, એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થયેલી છે અને એ કેવી રીતે ટકી રહી છે એ જાણવું પડશે. તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આત્મા, પરમાત્મા, સૃષ્ટિ વગેરેની ચર્ચા ચાલી રહી છે ત્યારે આચાર્ય સૃષ્ટિચર્યાની પ્રક્રિયાનું વર્ણન કરતાં કહે છે -

સોડકામયત । बहु स्यां प्रजायेय इति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किं च । तत्सत्यमित्याचक्षते । (ब्रह्मानन्द वल्ली-षष्ठ अनुवाक)

અર્થાત્ સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે હું એક છું, અનેક થઈને પ્રકટ થઈ જઉં. એટલે એણે તપ કર્યું. તપ કરીને એણે આ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું. સર્જન કરીને એ પોતે એમાં જ પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો. અર્થાત્ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં એણે વાસ કર્યો. જે આશ્રયરૂપ છે કે નથી, જેનું વર્ણન કરી શકાય છે કે નથી કરી શકાતું, જે જડ છે કે ચેતન છે, જે સત્ય છે કે અનૃત અર્થાત્ અસત્ય છે. આ બધાં પરમાત્માનાં જ રૂપ છે અને પરમાત્મા સત્યસ્વરૂપ છે એટલે આ બધાં પણ સત્ય જ છે.

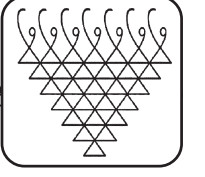
સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ છે

ભારતીય વિચારવિશ્વનો આ સર્વસ્વીકૃત,

આધારભૂત અને પ્રિય સિદ્ધાંત છે. આ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ પરમાત્માએ બનાવી છે એ તો બરાબર છે. વિશ્વની અન્યાન્ય વિચારધારાઓ પણ આ વાત તો માને છે, પરંતુ ભારતીય વિચાર વિશેષ રૂપે એમ કહે છે કે પરમાત્માએ પોતાનામાંથી જ આ સૃષ્ટિ બનાવી અને સ્વયં એમાં પ્રવેશ કરીને સૃષ્ટિરૂપ બની ગયા. પરમાત્મા અને એમની સૃષ્ટિ બે નથી, એક જ છે એ અદ્વૈત સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ વિચારમાં આધારભૂત સિદ્ધાંત તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સિદ્ધાંત એટલો વ્યાપક રીતે પ્રતિષ્ઠિત છે કે અભણ, ગરીબ, સામાન્ય લોકો પણ માને છે અને કહે છે કે સચરાચરમાં પરમાત્માનો વાસ છે. સાર્વત્રિક માન્યતા છે કે ભગવાન સર્વત્ર છે, બધું જુએ છે, બધું જાણે છે, સર્વશક્તિમાન છે.

પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે આ સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ છે.

આના પરથી જ એ સ્વાભાવિક સિદ્ધાંત નીકળે છે કે જે રીતે પરમાત્મા અને એની સૃષ્ટિ એક છે એ જ રીતે આ સૃષ્ટિ પણ મૂળે તો એક જ છે. પરમાત્મા પોતાના પરમાત્મ સ્વરૂપમાં અદૃશ્ય, અકલ્પનીય, અવર્ણનીય, નિર્ગુણ, નિરાકાર છે, પરંતુ વિશ્વરૂપ ધારણ કરતાંની સાથે જ એ દૃશ્યમાન, વર્ણનીય, કલ્પના કરવા યોગ્ય બની જાય છે. એ સગુણ અને સાકાર બની જાય છે. એ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય, મનોગ્રાહ્ય, બુદ્ધિગ્રાહ્ય બની જાય છે. પરમાત્માનું આ વિશ્વરૂપ અર્થાત્ સૃષ્ટિ વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. સૃષ્ટિની વિવિધતાનો કોઈ અંત નથી. ઊલટું વિવિધતા જ સૃષ્ટિનો સ્વભાવ છે. આ વિવિધતા એવી છે કે એક વૃક્ષનાં અસંખ્ય પાંદડાંઓમાં એક પણ પાંદડું બીજા જેવું નથી હોતું. એકરૂપતા સૃષ્ટિમાં ક્યાંય નથી હોતી. જો એકના જેવું જ બીજું કોઈ હોય તો

એનું કોઈ પ્રયોજન જ નથી રહેતું. એટલે સૃષ્ટિના નાનામાં નાના એકમને પણ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા છે.

પરંતુ આ અનંત વૈવિધ્યયુક્ત સૃષ્ટિ મૂળમાં એક જ છે. દેખાતી ભિન્નતામાં ન દેખાતું એકત્વ જાણવું એ જ સૃષ્ટિના સાચા સ્વરૂપને જાણવું એમ કહી શકાય છે. આ મૂળ એકત્વને એકાત્મતા કહે છે. એનો સરળ અર્થ છે કે સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ વ્યાપ્ત છે.

ભારતના તમામ વિચારો, વ્યવહારો, વ્યવસ્થાઓ અને રચનાઓમાં આ એકાત્મતા અનુસ્યૂત રહે છે. એને જ સમગ્ર કહે છે. એકાત્મતા જ સમગ્રતા છે. એકાત્મતાથી અનુસ્યૂત વિચાર સમગ્ર વિચાર છે. એકાત્મતાથી અનુસ્યૂત વ્યવહાર સમગ્રતાપૂર્ણ વ્યવહાર છે. એકાત્મતાથી અનુસ્યૂત વ્યવસ્થાઓ સમગ્રતાયુક્ત વ્યવસ્થાઓ છે. એકાત્મતાથી અનુસ્યૂત રચનાઓ સમગ્રતાથી ઓતપ્રોત રચનાઓ છે. એકાત્મતા જ સમગ્રતા છે એ જ સૂત્ર છે.

આ સમગ્રતા પિંડથી લઈને બ્રહ્માંડ સુધી સર્વત્ર છે. પિંડનો અર્થ છે નાનું એકમ. બ્રહ્માંડનું તાત્પર્ય છે મોટામાં મોટું એકમ. અર્થાત્ એક રજકણ પણ સમગ્રતાયુક્ત છે, જરા પણ ઓછું નહીં કે જરા પણ વધુ નહીં.

અંગાંગી સંબંધ

પુરુષસૂક્તમાં પરમાત્માના સૃષ્ટિરૂપનું વર્ણન મનુષ્યના શરીર સ્વરૂપે કરવામાં આવ્યું છે. પુરુષસૂક્ત ઘણી પ્રસિદ્ધ રચના છે એટલે અહીં હું એનું વર્ણન કરતો નથી. તમે સૌ એ જાણો જ છો. જે રીતે શરીરનાં નાનાં મોટાં બધાં અંગો એકબીજા સાથે અને પૂર્ણ શરીરની સાથે જોડાયેલાં છે એ જ રીતે આ સૃષ્ટિ પણ અંગાંગી સંબંધથી જોડાયેલી છે. શરીરનાં પ્રત્યેક અંગ અને ઉપાંગોનાં પોતાનાં નામ છે, કામ છે, આકાર છે, આવશ્યકતાઓ છે અને સ્વભાવ છે. એ જ રીતે સૃષ્ટિના પ્રત્યેક એકમને પોતપોતાનાં નામ, કામ, આકાર, આવશ્યકતાઓ અને સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવ એનું આત્મતત્ત્વ છે. જે રીતે શરીરનાં દરેક અંગોનાં સ્વત્વો અલગ હોવા છતાં પણ શરીર વગર એમનું કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી એ જ રીતે સૃષ્ટિના કોઈ પણ એકમનું સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ સાથે સમરસ થઈને, સંબંધિત થઈને જ પ્રયોજન હોય

છે. શરીરનું કોઈ પણ અંગ પોતાને અલગ માનીને અને એ અલગતાને જ સ્વતંત્રતા સમજીને પોતાની જ રીતે વ્યવહાર કરવા લાગે તો એને પોતાને, બીજાં અંગોને અને સંપૂર્ણ શરીરને કષ્ટ થાય છે, નુકસાન થાય છે એ જ રીતે સૃષ્ટિનું કોઈ પણ અંગ પોતાને અલગ અને સ્વતંત્ર માનીને વ્યવહાર કરવા લાગે છે ત્યારે એની પોતાની, અન્યોની અને સંપૂર્ણ સૃષ્ટિની હાનિ થાય છે.

મહત્ત્વપૂર્ણ વાત તો એ છે કે મનુષ્યને બાદ કરતાં સૃષ્ટિનો એક પણ પદાર્થ પોતાની મનમાની કરતો નથી. એ બધાં સાથે સામંજસ્ય બનાવીને જ રહે છે. વાસ્તવમાં એની એવી શક્તિ જ હોતી નથી. એ પૂર્ણપણે પ્રકૃતિના નિયંત્રણમાં જ રહે છે. એટલે એ કોઈના માટે કષ્ટ, દુઃખ કે હાનિનું કારણ બનતો નથી. કષ્ટ, દુઃખ, હાનિ વગેરે શબ્દો પણ મનુષ્યની દુનિયાના છે, મનુષ્યેતર દુનિયાના નહીં. એટલે સમગ્રતાની સંકલ્પના સમજવી અને એનું અનુસરણ કરવું એ મનુષ્યની જ જવાબદારી બની રહે છે.

સમગ્રતાની આવશ્યકતા

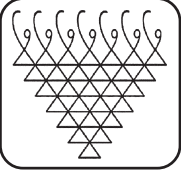
ભારતના દીર્ઘ ઇતિહાસમાં સર્વત્ર સમગ્રતાનો આ વિચાર જોવા મળે છે. એ વસ્ત્ર પહેરવા વિશેનો હોય કે ઘર બનાવવાનું હોય, ભોજન બનાવવાનું હોય, ઉત્સવ મનાવવાનો હોય, ઉત્પાદન કરવાનું હોય, કલાની ઉપાસના કરવાની હોય, રાજ્ય ચલાવવાનું હોય, ઘર ચલાવવાનું હોય, રમવાનું હોય કે યુદ્ધ કરવાનું હોય, સર્વત્ર સમગ્રતાનો વિચાર થયેલો દેખાઈ આવે છે.

જ્યારે સમગ્રતાનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે શું થાય છે અને જ્યારે નથી કરવામાં આવતો ત્યારે શું થાય છે એનાં કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈશું.

ઘરમાં ભોજન પછી એઠાં વાસણો સાફ કરીએ છીએ ત્યારે પહેલાં બધો એકવાડ ધોઈને એક વાસણમાં એકત્ર કરીએ છીએ. એ પાણી કૂતરાને કે બકરીને પીવડાવવામાં આવે છે. વાસણો માટી કે રાખથી સાફ કરવામાં આવે છે. વાસણ ધોયેલું પાણી રેતીમાં, માટીમાં અથવા ખુદ્દી ગટરમાં નાખી દેવાય છે. વાસણો સુતરાઉ કપડાથી લૂછી લેવાય છે. ભોજન બનાવતી વખતે

શાકભાજીનાં જે છોતરાં નીકળે છે એ કાં તો ગાય-બકરીને ખવડાવવામાં આવે છે અથવા બળતણના કામમાં લેવામાં આવે છે. વાસણ ઘોયેલું જે પાણી રેતીમાં ઢોળવામાં આવે છે એ પવન અને તાપને કારણે સુકાઈ જાય છે. કેટલુંક પાણી જમીનમાં ઊતરી જાય છે.

આ વાત લોકવ્યવહારમાં એટલી ઓતપ્રોત હતી કે એની પાછળ શું દૃષ્ટિ હતી એનું વિશ્લેષણ કે વિવેચન ક્યારેય કરવામાં આવતું નહોતું. એમ કરવાની જરૂર પણ જણાતી નહોતી. આજે જ્યારે આ પદ્ધતિ બદલાઈ ગઈ છે ત્યારે એની વિશેષતાઓ ધ્યાનમાં આવે છે. આજે વાસણ સાફ કરવામાં આવે છે ત્યારે એઠવાડને ગટરમાં નાખવામાં આવે છે. આ ગટર ભૂમિગત ગંદું પાણી વહી જનારી હોય છે. વાસણ સાફ કરવા માટે ડિટર્જન્ટ પાવડર વાપરવામાં આવે છે. આ બે વાતો જ કેટલું વિપરીત પરિણામ કરે છે એ જોઈએ. એઠવાડ ગટરમાં નાખી દેવાનો અર્થ છે આપણે અન્નને દેવતા ન માનીને એને અપવિત્ર કરીએ છીએ. બંધ ગટરમાં નાખી દેવાથી એ સુકાઈ જવાને બદલી સડી જાય છે. બંધ ગટરની વ્યવસ્થાને કારણે ગંદું પાણી વહી જવાનો ખર્ચ તો થાય જ છે, ઉપરાંત વ્યવસ્થા બનાવવા માટે સમય અને પરિશ્રમ પણ વપરાય છે, પર્યાવરણ પણ પ્રદૂષિત થાય છે. ગંદું પાણી રસાયણો વડે સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે. પાણી શુદ્ધીકરણની અતિ જટિલ વ્યવસ્થા બનાવવી પડે છે. એ પ્રક્રિયા દ્વારા શુદ્ધ કરાયેલું પાણી પણ કૃત્રિમ રીતે જ શુદ્ધ થાય છે. જમીન પર પાણી નહીં પડવાથી જમીનની આર્દ્રતા ઓછી થાય છે. જમીનમાં પાણી ઊંડું ઊતરતું જાય છે. ખોદકામ કરતાં એ ઘણું ઊંડાઈએ મળી રહે છે. વાતાવરણનું તાપમાન વધે છે. ડિટર્જન્ટ પાવડર વડે વાસણ ઘસવાથી એને ઘોવા માટે વધુ પાણી વાપરવું પડે છે. એ પછી પણ એ વાસણ પર ચોટેલો રહે છે. ભોજન કરતી વખતે પદાર્થો સાથે મળીને પેટમાં જાય છે અને સ્વાસ્થ્ય પર વિપરીત પરિણામ કરે છે. રાખ કે માટી ક્યારેક ભૂલથી પણ પેટમાં જાય તો પણ આવું વિપરીત પરિણામ કરતી નથી. આ રીતે સ્વાસ્થ્ય, સુવિધા, પર્યાવરણ, સુલભતા અને સુકરતા વગેરે બધી જ વાતોને ધ્યાનમાં લઈને વાસણ

સાફ કરવા જેવી નાની અને સામાન્ય ક્રિયાની યોજના થતી હતી. જો કોઈ એમ કહે કે આ બધું વિચારપૂર્વક નહીં કરવામાં આવ્યું હોય અને આપોઆપ જ શરૂ થઈ ગયું હશે તો એ બરાબર નથી. કોઈ પણ વાત આપોઆપ શરૂ થતી નથી, એની યોજના કરવી પડે છે. કોઈ પણ રીતે શરૂ થઈ ગઈ હોય તો પણ સમયની સાથે અનુભવ અને બુદ્ધિપૂર્વકના વિચાર વડે એ પરિષ્કૃત થતી રહે છે અને લોકવ્યવહારમાં રૂઢ થતી જાય છે. દૃષ્ટિ જો સમગ્રતાની હોય તો દરેક રીતે લાભ થાય છે, અને ખંડખંડાત્મક રહે તો શ્રમ, સમય, ધન વગેરે ખર્ચ થયા પછી પણ લાભને બદલે નુકસાન જ થાય છે.

આ પ્રકારની સમગ્રતા મકાન બનાવવામાં, કૃષિ જેવા ઉદ્યોગોમાં, વટપૂર્ણિમા કે દીપાવલી જેવા ઉત્સવો મનાવવામાં દેખાય છે. મારી આપને વિનંતી છે કે તમે આપણા દૈનંદિન વ્યવહારો અને વ્યવસ્થાઓનું આ દૃષ્ટિએ ફરી એક વાર વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન કરશો.

સૃષ્ટિનું સમગ્ર સ્વરૂપ

સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ કેવું છે એ જાણવાથી સમગ્રતાનો શું અર્થ છે એ સમજી શકાશે. પ્રારંભમાં આપણે પરમાત્માએ એકમાંથી અનેક થવાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ રૂપ ધારણ કર્યું એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ પ્રક્રિયા કેવી રીતે થઈ ?

સૌ પ્રથમ પરમાત્મા બે ભાગમાં વિભાજિત થયા. વિભિન્ન દર્શનોમાં એમને અલગ અલગ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાએ આને વધુ સરળ બનાવ્યું છે. ગીતા આ ત્રણ એકમોનું વર્ણન કરે છે. ત્રણેને ગીતાએ ‘પુરુષ’ સંજ્ઞા આપી છે.

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

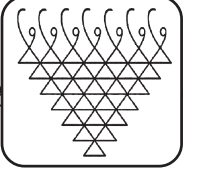
ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિષ્ય ભિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ (૧૫/૧૬-૧૭)

આ ત્રણ પુરુષ છે ઉત્તમ પુરુષ, અક્ષર પુરુષ અને ક્ષર પુરુષ. ઉત્તમ પુરુષ પરમાત્મા છે, અક્ષર પુરુષ આત્મા અથવા પુરુષ છે અને ક્ષર પુરુષ પ્રકૃતિ છે. આ રીતે પરમાત્મા, પુરુષ અને પ્રકૃતિ ત્રણ એકમો થયાં. પુરુષ ચેતન

તત્ત્વ છે, પ્રકૃતિ જડ તત્ત્વ છે અને પરમાત્મા જડ અને ચેતન બન્નેથી પર છે. એ જડ પાણ છે અને ચેતન પાણ છે. અથવા જડ પાણ નથી અને ચેતન પાણ નથી. નથી કહેવા કરતાં છે કહેવું વધુ યુક્તિસંગત છે, કારણ કે જે નથી એમાંથી છે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થશે? એટલે પરમાત્મા જડ પાણ છે અને ચેતન પાણ છે.

ચિદ્વ્યગ્રંથિ

પોતાના મૂળ રૂપમાં પરમાત્મા અક્રિય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ સક્રિય છે. બન્ને મળીને સૃષ્ટિ રૂપે વિકસિત થાય છે. બન્નેના મિલનને ચિદ્વ્યગ્રંથિ અર્થાત્ ચેતન અને જડની ગાંઠ કહે છે. આ ગાંઠ એવી છે કે હવે બન્નેને અલગ રીતે ઓળખી શકાતાં નથી. જ્યાં પાણ હોય ત્યાં બન્ને સાથે જ રહે છે. આ ચેતન અને જડનું આદિ ગ્રંથન છે જ્યાંથી સૃષ્ટિરચનાનો પ્રારંભ થાય છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં એનું વર્ણન આ રીતે કરેલું છે.

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભં દધામ્યહમ્ ।

સમ્ભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥

શ્રી.ભ.ગી. અ. ૧૪/૩

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વચ્ચનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥

શ્રી.ભ.ગી. અ. ૧૩/૧૯

ચેતન અને જડના સંયોગથી હવે પ્રકૃતિમાં પરિવર્તનનો પ્રારંભ થાય છે. આ અનંત વૈવિધ્યપૂર્ણ સૃષ્ટિના મૂળ રૂપમાં આઠ તત્ત્વ છે જે પ્રકૃતિનાં જ રૂપો છે. ચેતન નિરાકાર જ રહે છે, અપરિવર્તનીય રહે છે. આ આઠ તત્ત્વ ગીતામાં આ રીતે કહેવાયાં છે.

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ ધ્વજં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ (૭/૪)

આ રીતે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ પંચમહાભૂતો, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠ તત્ત્વ અને સર્વત્ર અનુસ્યૂત ચેતન વડે બનેલી છે. દરેક વિવિધતાઓમાં આ બધાં તત્ત્વો હોય જ છે.

આ બધાં તત્ત્વો પરસ્પર સમરસ થઈને જ રહે છે. માનવસર્જિત કોઈ પાણ વ્યવસ્થામાં અથવા રચનામાં આ

તત્ત્વોની સમરસતાનું ધ્યાન રાખવું એ સમગ્ર દૃષ્ટિ છે. કોઈ પાણ પ્રકારના આયોજનમાં આ તત્ત્વોની સમરસતાનું ધ્યાન રાખવું એ સમગ્ર દૃષ્ટિ છે.

કેટલાંક અન્ય ઉદાહરણો પાણ જોઈએ.

મનુષ્યના વિષયમાં સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો હોય તો આ રીતે થઈ શકે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યનું સર્જન પરમાત્માનું શ્રેષ્ઠતમ સર્જન છે. એવી કથા છે કે પરમાત્માએ સૃષ્ટિની રચના કરવાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે પંચમહાભૂત બનાવ્યાં, વૃક્ષ અને વનસ્પતિ બનાવ્યાં, પ્રાણીસૃષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું. પરંતુ એને સંતોષ થયો નહીં, એને હજુ ઉત્કૃષ્ટ રચના કરવાની અભિલાષા હતી. અંતમાં એણે મનુષ્યનું સર્જન કર્યું. મનુષ્યને બનાવીને પરમાત્મા પોતે પોતાની પર અને મનુષ્ય પર ઘણો પ્રસન્ન થયો. એણે મનુષ્યને પોતાના પ્રતિરૂપે જ બનાવ્યો હતો. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય આ સૃષ્ટિમાં પરમાત્માના સ્વરૂપની શ્રેષ્ઠ અભિવ્યક્તિ છે.

આવો શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય પંચમહાભૂત, પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત તથા ચેતન તત્ત્વો વગેરેનો બનેલો છે. આ દરેક તત્ત્વોનો પરસ્પર સમરસ સંબંધ છે. સમરસ સંબંધનું તાત્પર્ય એ છે કે તેઓ એક અભિન્ન વ્યક્તિત્વનાં અંગ બનીને પરસ્પરને પ્રભાવિત કરે છે અને પરસ્પરથી પ્રભાવિત થાય છે. મનુષ્યશરીરનો આશ્રય લઈને આ બધાં તત્ત્વો રહે છે અને એક થઈને વ્યવહાર કરે છે. મનુષ્ય આ બધાંનો એક સંગ્રાથ છે. આ બધાં જ એના વ્યક્તિત્વનાં અંગ ઉપાંગ છે. મનુષ્યનું શરીર મનને પ્રભાવિત કરે છે અને મન શરીરને. મન બુદ્ધિને પ્રભાવિત કરે છે અને બુદ્ધિ મનને. આ બધાં અંગોનાં પોતપોતાનાં કામ છે. હાથ વસ્તુઓનાં નિર્માણનું કાર્ય કરે છે, પગ ચાલવાનું, ગતિનું કાર્ય કરે છે અને શરીરનો ભાર ઉઠાવે છે. વાણી બોલે છે. મન વિચાર કરે છે, ઇચ્છા કરે છે, ભાવનાઓનો અનુભવ કરે છે. બુદ્ધિ જાણે છે, સમજે છે અને વિવેક કરે છે. શરીર યંત્રની જેમ અનેક કાર્ય કરે છે, પ્રાણ એ યંત્રોને ઊર્જા પ્રદાન કરે છે, બુદ્ધિ શરીર, પ્રાણ મન વગેરેને નિર્દેશ આપે છે અને નિયમનમાં રાખે છે. અહંકાર કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, જ્ઞાતૃત્વના ભાવ સાથે રહે છે. ચિત્ત આ

બધાંને સંસ્કારોના સ્વરૂપે ગ્રહણ કરીને અનુભવોને સ્થાયી બનાવે છે. મનુષ્યના તમામ વ્યવહાર સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી ઓતપ્રોત રહે છે. આ બધાંમાં સમરસતા રહે છે. એકબીજાને સાથે લીધા વિના આ સંગાથ કામ જ કરી શકતો નથી. આ સમરસતા જાળવી રાખીને વ્યવહાર કરવાની દૃષ્ટિ એ સમગ્રતાની દૃષ્ટિ છે.

ઉદાહરણ તરીકે આપણે આહાર ગ્રહણ કરીએ છીએ ત્યારે એની આવશ્યકતા શરીર અને પ્રાણ માટે હોય છે. એટલે આપણે પોષકતાનું ધ્યાન રાખીએ છીએ. રસનેન્દ્રિય એનો સ્વાદ ગ્રહણ કરે છે. મનનો એમાં રુચિ-અરુચિનો ભાવ હોય છે એટલે આપણે સ્વાદિષ્ટતાનું ધ્યાન રાખીએ છીએ. સ્વાદ અને પૌષ્ટિકતાને જાળવી રાખવા માટે હાથને કુશળતાપૂર્વક કામ કરવાનું હોય છે. બુદ્ધિ બનાવવાની અને ખાવાની પ્રક્રિયામાં યોગ્ય-અયોગ્યનો નિર્દેશ કરે છે. અહંકાર ભોજન પછીની તૃપ્તિનો અનુભવ કરે છે. હૃદય સ્વાદમાં રસ ભરે છે અને સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે. આમાંથી કોઈ એક પણ જો પોતાનું કામ બીજાનું ધ્યાન રાખ્યા વગર કરે તો ગરબડ થાય છે. હાથ જો કુશળ ન હોય તો સ્વાદ અને પોષણ બન્ને બગડે છે. કેવળ શરીરના પોષણનું જ ધ્યાન રાખવાનું હોય તો બધા ભોજનના પદાર્થો એકીસાથે ભેગા કરીને સાની બનાવીને પણ ખાઈ શકાય છે. પરંતુ મનુષ્યનું મન અને હૃદય એમ કરવા દેતાં નથી. કાં તો પશુ આ રીતે ખાય છે અથવા યોગી અને સંન્યાસી આ રીતે જમે છે. એકને સ્વાદનું ભાન નથી અને બીજાએ સ્વાદને જીતી લીધો છે.

સુભાષિતેન ગીતેન યુવતિનામ ચ લીલયા

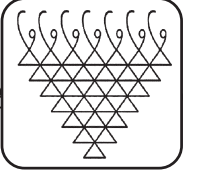
મનોનભિદ્યતે યસ્ય સ યોગી અથવા પશુ: ॥

મન જો કેવળ સ્વાદનું જ ધ્યાન રાખે અને પોષણક્ષમતાનું નહીં તો સ્વાસ્થ્ય ખરાબ થઈ જાય છે. બુદ્ધિ જો દરેક ક્રિયાઓનું નિયમન નથી કરતી તો સ્વાદ અને પોષણ બન્નેનો કોઈ ભરોસો રહેતો નથી. હૃદયમાં જો કોઈ રસ ન હોય તો સ્વાદિષ્ટ અને પોષક આહાર પણ પશુઓના ભેલાણ જેવો જ બની રહે છે. આ રીતે ભોજન બનાવવામાં અને કરવામાં સ્વાદ, સૌંદર્યાનુભવ, પોષણ, સંસ્કારક્ષમતા વગેરે બધી જ વાતોનું ધ્યાન રાખવું એ સમગ્ર

દૃષ્ટિ છે. કોઈ એક કે બે વાતોનું જ ધ્યાન રાખવું એ સમગ્ર દૃષ્ટિ નથી. આ રીતે કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અનુભવો તથા સંવેદનો, મનની ઇચ્છાઓ, બુદ્ધિનું નિયમન, ચિત્તના સંસ્કાર, હૃદયનો સૌંદર્યાનુભવ વગેરેમાં સમરસતાપૂર્ણ સામંજસ્ય રાખવું એ વ્યક્તિગત જીવનમાં સમગ્રતાયુક્ત વ્યવહાર હોય છે.

સૂવામાં અને જાગવામાં, ખાવામાં અને પીવામાં, વસ્ત્રોમાં અને અલંકારોમાં, અધ્યયનમાં અને અર્થાર્જનમાં, સેવા અને પરિચર્યામાં, ચિંતનમાં અને મનોરંજનમાં, કામ કરવામાં અને રમવામાં - સંક્ષેપમાં દરેક વ્યવહારોમાં - આ સમગ્રતાની દૃષ્ટિ અપેક્ષિત હોય છે.

વ્યક્તિગત વ્યવહારોની જેમ સાર્વજનિક વ્યવહારોમાં પણ સમગ્રતાની દૃષ્ટિ અપેક્ષિત હોય છે. મનુષ્યસૃષ્ટિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ એ સિવાય પણ અગણિત પ્રાણી અને પદાર્થ છે. આપણી પરંપરામાં ચોર્યાસી લાખ યોગિનો ઉદ્ધેખ આવે છે. આ બાબત સૃષ્ટિનું વૈવિધ્ય દર્શાવે છે. સંખ્યાના વિષયમાં વધુ ઊંડાપોહ ન કરીએ તો પણ ઘણું વૈવિધ્ય છે એટલું કહેવું પૂરતું છે. આ વૈવિધ્યને બે ભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે. એક છે મનુષ્યસૃષ્ટિ, અર્થાત્ બ્રહ્માંડમાં જેટલા પણ મનુષ્ય છે એ એક વર્ગ બનાવે છે. મનુષ્યોમાં પણ ઘણી વિવિધતા હોય છે, પરંતુ બધા સાથે મળીને એક વર્ગ બનાવે છે. બીજો વિભાગ છે મનુષ્યેતર સૃષ્ટિ. એમાં પંચમહાભૂત, વનસ્પતિ તથા પ્રાણીસૃષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે. પંચમહાભૂત છે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી. પ્રાણીઓમાં સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ અને જરાયુજ જેવી શ્રેણીઓનો સમાવેશ થાય છે. એ બધાનો પરસ્પર સંબંધ છે. સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પાંચેય મહાભૂતો એકસાથે જ રહે છે. અર્થાત્ કોઈ પણ પદાર્થમાં કોઈ એક મહાભૂતની પ્રધાનતા ભલે હોય, પરંતુ હોય છે તો પાંચેપાંચ. મહાભૂતોનો વનસ્પતિસૃષ્ટિ સાથે ઊંડો સંબંધ છે, કારણ કે વનસ્પતિઓના દેહ પંચમહાભૂતોના જ બનેલા હોય છે. એની સાથે જ સૃષ્ટિમાં મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર પણ હોય છે. એની સાથે જ સંબંધિત સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો પણ હોય છે. આ દરેક એકમો એકબીજાને પ્રભાવિત કરે છે અને એકબીજાથી પ્રભાવિત પણ થાય છે.

આ બધાંમાં સમસ્તતાયુક્ત સામંજસ્ય જાળવી રાખવાને જ સમગ્ર દષ્ટિ કહે છે.

મનુષ્યનું દાયિત્વ

આવું સામંજસ્ય જાળવી રાખવાની જવાબદારી મનુષ્યની છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. એક, કેવળ મનુષ્યને જ સક્રિય મન પ્રાપ્ત થયું છે. મન સુધારનારું પણ હોય છે અને બગાડનારું પણ હોય છે. મનુષ્યને જ સક્રિય બુદ્ધિ અને અહંકાર મળ્યા છે. એટલે એની જવાબદારી બને છે. બીજું, મનુષ્ય પરમાત્માની સર્વ અભિવ્યક્તિઓમાં સૌથી મોટો છે. ભારતમાં મોટાને કર્તવ્ય આપવામાં આવ્યું છે. કષ્ટ સહેવામાં, બીજાંનો વિચાર કરવામાં, રક્ષણ અને પોષણ કરવામાં મોટાંનો ક્રમ પહેલો આવે છે, જ્યારે ઉપભોગમાં અંતિમ હોય છે. આ કારણે સામંજસ્ય જાળવી રાખવાની જવાબદારી મનુષ્યની છે. ત્રીજું કારણ એ છે કે મનુષ્ય સિવાયની શેષ સૃષ્ટિ તો પ્રકૃતિના નિયંત્રણ અને નિયમનમાં જ રહે છે. એ ન તો કંઈ બનાવી શકે છે કે ન તો કંઈ બગાડી શકે છે. બનાવનારો કે બગાડનારો તો મનુષ્ય જ હોય છે. એટલે પણ જવાબદારી મનુષ્યની છે.

મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિની આવશ્યકતાઓ પ્રાકૃતિક રીતે જ પૂર્ણ થઈ જાય છે, પરંતુ મનુષ્યનું એમ નથી. એની ઇચ્છાઓ અને આવશ્યકતાઓ ઘણી વધારે હોય છે. મનુષ્યે પોતાનાં મન અને બુદ્ધિને કારણે પોતાની જરૂરિયાતો ઘણી વધારી દીધી છે. આ જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે એણે શ્રમ કરવો પડે છે. એ સાથે જ એ સર્જનશીલ અને જિજ્ઞાસુ પ્રાણી છે. એટલે એ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. મનુષ્યને અન્ય મનુષ્યો સાથે રહેવા માટે અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરવી પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે પરિવારવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરે અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ તે ઊભી કરે છે. એને અનેક નિયમો બનાવવા પડે છે. નિયમો બનાવવાની પ્રક્રિયા જો વૈશ્વિક નિયમોની અવિરોધી હોય તો એ બધાનું ભલું કરે છે અને સામંજસ્ય જાળવી શકે છે.

ઉદાહરણ તરીકે સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે રાજ્યવ્યવસ્થા બને છે ત્યારે રાજા પ્રજાપાલક હોય છે. તે

પોતાને પ્રજાનો સેવક માને છે.

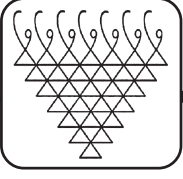
સમગ્રતાની દષ્ટિથી પરિવાર-વ્યવસ્થા બને છે ત્યારે પતિપત્નીનો એકાત્મ સંબંધ એનું કેંદ્રબિંદુ બને છે અને એ કેંદ્રથી જે વૃત્ત બને છે એ વિસ્તારિત થતાં થતાં ‘વસુદૈવ કુટુંબકમ્’ સુધી પહોંચે છે. સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે અર્થવ્યવસ્થા બને છે ત્યારે એ સમાજની સમૃદ્ધિનું ધ્યાન રાખે છે અને બજારને ધર્મના નિયંત્રણમાં રાખે છે. સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે સમાજવ્યવસ્થા બને છે ત્યારે પરિવારભાવના એનો આધાર હોય છે અને સમૃદ્ધિ તથા સંસ્કૃતિનું રક્ષણ અને સંવર્ધન એનું લક્ષ્ય હોય છે. સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે વ્યક્તિ અર્થાર્જન કરે છે ત્યારે સમાજ માટે ઉપયોગી વસ્તુઓને તે ઉત્પાદનનું માધ્યમ બનાવે છે, પર્યાવરણની હાનિ ન થાય એનું ધ્યાન રાખે છે, કોઈની રોજગારી અને સ્વતંત્રતાનો ભોગ ન લેવાય એની ચિંતા કરે છે તથા દાનને અર્થાર્જનનું અંગ બનાવે છે. સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે તે પંચમહાભૂતો પ્રત્યે જુએ છે ત્યારે તે ભૂમિને માતા માને છે, પંચમહાભૂતોને દેવતા માને છે, વનસ્પતિ અને પ્રાણીને પોતાના પ્રેમના અધિકારી સમજે છે તથા પ્રકૃતિ પ્રત્યે કૃતજ્ઞ રહે છે. સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે જીવન પ્રત્યે જુએ છે ત્યારે પ્રેમ, સેવા, ત્યાગ એના વ્યવહારના આધાર હોય છે. સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે વિશ્વ તરફ જુએ છે ત્યારે ‘સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ’ એ જ એની કામના હોય છે.

સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે તે પોતાને જ જુએ છે ત્યારે તે માને છે કે હું શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત વગેરે રૂપે અભિવ્યક્ત થયેલો આત્મા છું. અહં બ્રહ્માસ્મિ । સમગ્રતાની દષ્ટિથી જ્યારે તે સૃષ્ટિને જુએ છે ત્યારે એ સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ છે એમ માને છે. સર્વે ખલુ ઇદં બ્રહ્મ ।

આ પ્રકારની સમગ્રતા એકાત્મતા છે, સમગ્રતા સંતુલન છે. સમગ્રતા સંપૂર્ણતા છે. આપણી પોતાની અને સૌની.

આચાર્યનું પ્રવચન સમાપ્ત થયું. શ્રોતાઓના મનનું સમાધાન તો થયું પરંતુ કેટલાક પ્રશ્નો અવશ્ય હતા. આચાર્યજીએ પ્રશ્નો પૂછવાની અનુમતિ આપી અને અનુપ્રશ્નો શરૂ થયા.

અનુપ્રશ્ન

સમગ્રતાની ચર્ચા થયાને પાંચ દિવસ વીતી ગયા હતા. ભારતના સામાન્ય લોકોના સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ સમગ્રતાની દૃષ્ટિ કઈ રીતે અનુસ્યૂત રહેતી હતી એ જાણીને સૌને નવાઈ લાગી હતી. વાસણ સાફ કરવા જેવાં અનેક ઉદાહરણોની ચર્ચા થઈ હતી. એક એક વાતમાં મૂળ દૃષ્ટિનો કઈ રીતે અંતર્ભાવ થાય છે એ જાણવું ઘણું આવશ્યક છે એવો અભિપ્રાય તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ આ બધું કેવી રીતે બન્યું હશે અને કોણે એ કર્યું હશે એ વાતનું આશ્ચર્ય થઈ રહ્યું હતું. એટલે એમણે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને જ પૂછવાનો નિશ્ચય કર્યો. આજના અધ્યયનનો પ્રારંભ આ પ્રશ્નથી થયો.

આચાર્ય બુદ્ધદેવે સૌના વતી પ્રશ્ન પૂછ્યો...

આચાર્યજી, ગઈ એકાદશીના આપના પ્રવચન પછી અમે પરસ્પર ચર્ચા કરી હતી. એક-બે દિવસ તો અમે ગામમાં સર્વસામાન્ય લોકો સાથે સંપર્ક પણ કર્યો. અમે જોયું કે શિક્ષિત, સંપન્ન અને પોતાને આધુનિક ગણાવતા લોકો પોતાનાં ઘરેલુ કામોમાં પ્લાસ્ટિકનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે, ગમે તે ખાતાં પીતાં હોય છે અને અસ્તવ્યત દિનચર્યા સાથે જીવતાં હોય છે. એમની સાથે જ્યારે દૈનંદિન જીવનમાં કેવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એ વિશે ચર્ચા કરી ત્યારે એ લોકો પ્રદૂષણ, સ્વાસ્થ્ય, સમગ્રતા વગેરે બાબતોમાં ઘણા ઉદાસીન જોવા મળ્યા. વાસ્તવમાં અમને તેઓ કેવળ ઉદાસીન જ નહીં તો અજ્ઞાન પણ જણાયાં. અમને એમનો વ્યવહાર જોઈને ઘણું દુઃખ થયું. પરંતુ અમે કેટલાક ઓછા ભાણેલા, ઓછું કમાતા, પોતાને આધુનિક ન ગણાવતા લોકોને મળ્યા તો આ વાતોમાં એમણે આસ્થા દર્શાવી. એ લોકો પણ પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ તો કરતા હતા, પરંતુ નારિયેળનાં છોતરાં, ઍઠવાડ વગેરે વસ્તુઓનો યોગ્ય વિનિયોગ વગેરે બાબતોમાં ઘણા ભાવુક હતા. હવે એ લોકો એ વાતોનું અનુસરણ કરતા નથી, કારણ કે એમ કરવાથી ભાણેલા લોકો એમને પછાત કહેશે એવો ભય એમને લાગે છે. એ સાથે જ વ્યવસ્થાઓ પણ અનુકૂળ નથી રહી. ઉદાહરણ તરીકે માટી કે રાખ હવે મળતી જ નથી. પાણી

ફેંકવા માટે હવે ખુદી જમીન નથી. ઍઠવાડ કે છોતરાં ખવડાવવા માટે ગાય કે બકરી મળતાં નથી. આ વિશેનું તત્ત્વ તો તેઓ પૂરેપૂરું જાણતા નહોતા પરંતુ અનુકૂળતા હોય તો અનુસરણ કરવા માટે એમની આસ્થા જોવા મળી. આ બધું શું છે આચાર્યજી ? આવું અજ્ઞાન અને અનાસ્થા કેમ જોવા મળે છે ? આ શિક્ષિત લોકોની સમસ્યા છે કે એમણે સમસ્યા નિર્માણ કરી છે ? આપણી વ્યવસ્થાઓ આટલી વિપરીત કેમ થઈ ગઈ ? આ બધું સ્પષ્ટ કરવાની કૃપા કરશો.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને આ પ્રકારના પ્રશ્નોની અપેક્ષા હતી જ. એમણે પોતાનું કહેવું શરૂ કર્યું...

તમારા પ્રશ્નમાં જ કદાચ ઉત્તર સમાયેલો છે. સમસ્યા શિક્ષિત લોકોની છે અને શિક્ષિત લોકો દ્વારા નિર્મિત છે. કારણ એ છે કે પરંપરા દ્વારા જે દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે એનો સ્રોત વિદ્યાર્કેદ્ર હોય છે. વિદ્યાર્કેદ્રોમાં જીવન સાથે સંબંધિત દરેક વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા થતી હોય છે તથા એને વ્યવહારમાં લાગુ કરવાના ઉપાયો વિશે પણ ચર્ચા થાય છે. શાસ્ત્રીય ચર્ચા પછી આચાર્ય અને વિદ્યાર્થીઓ એને જનસમાજમાં પ્રચારિત અને પ્રસારિત કરે છે. શિક્ષિતો પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોવાને કારણે સામાન્ય લોકો તત્ત્વ સમજે કે ન સમજે પણ અનુસરણ તો કરવા જ લાગે છે. અનુસરણ કરતાં કરતાં જ તેઓ પોતાની પદ્ધતિ અને તત્ત્વ સમજવા લાગે છે. આ રીતે આસ્થાથી યુક્ત વ્યવહારની પરંપરા બને છે.

તમે પૂછ્યું કે આ બધી વ્યવસ્થા કોણે બનાવી હશે ?

એક કથા સંભળાવું છું. તમે આ કથા પહેલાં પણ સાંભળી હશે, આજે એક નવા સંદર્ભમાં સાંભળો.

મહાભારતનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું. પાંડવો વિજયી થયા અને મહારાજ યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો પરંતુ બન્ને સેનાઓનો મળીને ભીષણ સંહાર થયો હતો, સર્વત્ર અરાજકતા વ્યાપ્ત હતી. છત્રીસ વર્ષ પછી પરીક્ષિતને રાજ્ય સોંપીને પાંડવો હિમાલયમાં ચાલી નીકળ્યા. એ જ સમયે કળિયુગનો પ્રારંભ થયો. કળિયુગના પ્રભાવથી લોકોની શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક શક્તિઓનો હજુ પણ વધુ હ્રાસ

થયો. એ સ્થિતિમાં સમાજને ફરીથી વ્યવસ્થિત કરવા માટે કોઈ ઉપાય કરવાની આવશ્યકતા હતી. આ કાર્ય કોણ કરે ? કોણ કરી શકે ? એ સમયે નૈમિષારણ્યમાં આચાર્યનું ગુરુકુળ હતું. આચાર્ય શૌનક ત્યાં કુલપતિ હતા. એમણે સંપૂર્ણ ભારતવર્ષમાંથી આચાર્યોને નિમંત્રિત કર્યા. અઠ્યાસી હજાર ઋષિ, જે વિભિન્ન ગુરુકુળોમાં ભણાવતા હતા, ત્યાં એકત્રિત થયા અને એમનું જ્ઞાનસત્ર ચાલ્યું. આ જ્ઞાનસત્ર બાર વર્ષ ચાલ્યું. આ જ્ઞાનસત્રનો વિષય જ સમાજની બગડેલી વ્યવસ્થાઓને ઠીક કરવાનો હતો.

આ જ્ઞાનસત્રમાં સમાજની સુસ્થિતિ કોને કહેવાય એ વિશે તાત્ત્વિક ચર્ચા થઈ, પરંતુ કેવળ તાત્ત્વિક ચર્ચાઓથી વ્યવસ્થાઓ બનતી નથી. એમને અન્ય બે સંદર્ભોની આવશ્યકતા હોય છે. એક સંદર્ભ છે સમયનો. હવે દ્વાપર યુગ નહોતો. પંચમહાભૂતોની ગુણવત્તા, લોકોની સમજ અને માનસ, લોકોની કાર્યશક્તિ વગેરે દરેક બાબતમાં પરિવર્તન થયું હતું. આ કારણોસર દ્વાપરયુગમાં જે સ્વાભાવિક હતું એ કળિયુગમાં સ્વીકાર્ય થઈ શકે એમ નહોતું. એટલે તત્ત્વો અને તત્ત્વોના આધાર પર બનેલી પરંપરાઓનું કળિયુગમાં યુગાનુકૂળ સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે એનો વિચાર કરવાનો હતો. બીજું, જે પણ નિષ્કર્ષ નીકળે એમને લોકો સુધી કેવી રીતે પહોંચાડવા એનો પણ વિચાર કરવાનો હતો. આ કાર્ય સરળ પણ નહોતું અને ઝડપથી થાય એવું પણ નહોતું. બાર વર્ષના લાંબા સમયમાં એમણે આ કાર્ય કર્યું. સર્વસામાન્ય લોકોના દૈનંદિન જીવનની નાનામાં નાની વ્યવસ્થાઓ માટે નિર્દેશ તૈયાર કર્યા. આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ કે એમણે શું કર્યું હશે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તો આ પ્રક્રિયા વિસ્તારપૂર્વક જણાવી નથી પરંતુ આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ.

ઉદાહરણ તરીકે એમણે નક્કી કર્યું હશે કે...

- શરીરસ્વાસ્થ્ય જો સારું રાખવું હોય તો મનુષ્યે મધ્યાહ્ન અને સૂર્યાસ્ત પૂર્વે ભોજન કરી લેવું જોઈએ. રાત્રે ભોજન ન કરવું જોઈએ અને તામસી આહાર ન લેવો જોઈએ. આ રીતે એમણે ભોજન સંબંધી બધા નિયમો બનાવ્યા. ભોજનમાં ભોજન બનાવવાની, ભોજન કરવાની અને ભોજન કરાવવાની બધી જ વાતોનો સમાવેશ કરી દીધો. આરોગ્યશાસ્ત્ર, શરીરવિજ્ઞાન,

આહારશાસ્ત્ર, પાકશાસ્ત્ર વગેરે દરેક વાતોનો એમાં સમાવેશ કર્યો. ભોજન બનાવવામાં અને કરવામાં પાત્રવિવેક, પ્રક્રિયાવિવેક, બળતણવિવેક, સમયવિવેક, ભાવવિવેક વગેરે દરેક વાતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. વ્રત, ઉપવાસ, સ્વાદસંયમ, અધિતિસત્કાર, અન્નદાન, ઉત્સવ, તહેવાર વગેરે બધાંને જોડીને ઝીણી ઝીણી વાતો નિશ્ચિત કરી.

- અધ્યાત્મ, બુદ્ધિવિકાસ, મનોરંજન, વ્યાયામ, વ્યવહારજ્ઞાન વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને સામાન્ય લોકોને ગમે ત્યાં સુલભ બની રહે એવી રમતો, ગીતો, વાર્તાઓ વગેરેની રચના કરી.
- મનઃસંયમ અને પર્યાવરણસુરક્ષા તથા સામાજિકતાને એક સાથે લઈને વ્રતો અને તહેવારોની રચના કરી.
- આચારમૂલક મૂલ્યવ્યવસ્થા બનાવી .
- સોળ સંસ્કારોની રચના કરી.
- શિશુસંગોપન અને શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરીને પેઢી દર પેઢીને જ્ઞાન, સંસ્કાર, કૌશલ્ય વગેરેનાં હસ્તાંતરણના માધ્યમથી પરંપરાનું નિર્માણ કર્યું.
- આ રીતે અસંખ્ય વિષયોનું ઝીણામાં ઝીણું નિરૂપણ કર્યું. આ દરેક વ્યવહારશાસ્ત્રો બન્યાં. આવું અતિ વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યા પછી એ બધા સમાજમાં ફેલાઈ ગયા અને પોતાના જ્ઞાન, સદ્ભાવના અને કૌશલ્યના માધ્યમથી બધાને સમ્યક્ જ્ઞાન આપ્યું. સમાજની આસ્થા, કૌશલ્ય, અને સરોકાર વધાર્યો. સમાજને સમૃદ્ધિ, સંસ્કૃતિ અને મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવ્યો.

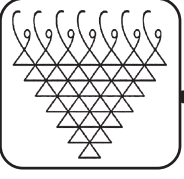
આ જ કળિયુગનું વ્યવહારશાસ્ત્ર છે.

આ કામ ગુરુકુળ દ્વારા કરવામાં આવ્યું.

કોઈ પણ યુગમાં, કોઈપણ સમયમાં, કોઈ પણ સંદર્ભમાં આ કામ વિદ્યાસંસ્થાઓએ જ કરવાનું હોય છે. આ એમની જવાબદારી છે અને અધિકાર પણ.

શિક્ષણ દરેક પ્રકારની પરંપરાઓને જાળવી રાખવાનું માધ્યમ હોય છે. જ્યાં સુધી ભારતમાં ભારતીય શિક્ષણ ચાલ્યું ત્યાં સુધી આ બધી વાતો પરંપરાના સ્વરૂપે લોકોના વ્યવહાર અને માનસમાં પ્રતિષ્ઠિત હતી. પરંતુ બ્રિટિશોએ ભારતનું શિક્ષણ પોતાના નિયંત્રણમાં લીધું ત્યારથી આ પરંપરાઓ

ખંડિત થવા લાગી. અજ્ઞાન અને અનાસ્થા વધતાં ગયાં. માનસિકતા અને વ્યવસ્થાઓ બદલાતી ગઈ. સ્વભાવિક જ છે કે શિક્ષિત લોકોમાં આ પ્રમાણ વધુ રહ્યું છે. ઓછું ભણેલા લોકોની સ્થિતિ દ્વિધાયુક્ત છે. તેઓ પરંપરાઓને આસ્થાપૂર્વક જાળવવા પણ માગે છે પરંતુ ભણેલા લોકોએ બનાવેલો ‘જમાનો’ એમને એમ કરવા દેતો નથી. એટલે ભારતીય વ્યવસ્થાના અવશેષ તો જોવા મળે છે, પરંતુ એમની દુર્ગતિ પણ ઝડપથી થઈ રહી છે.

આપણે એ પાટે ચઢાવવાની છે એ તો આપ સૌ જાણતા જ હશો.

નૈમિષારણ્યની કથા તો પહેલાં સાંભળેલી જ હતી પરંતુ એના નિહિતાર્થ સાંભળીને આચાર્યોને પોતાના કાર્યની મહત્તાની જાણ થઈ. વિદ્યાસંસ્થાઓની સમાજમાં શું ભૂમિકા હોય છે એનું પણ સમ્યક્ જ્ઞાન થયું. એમને ઘણો આનંદ થયો.

થોડી પળો મૌન વીતી. આ મૌન ઘણું સાર્થક હતું. સાંભળેલી વતોને આત્મસાત્ કરવાની પ્રક્રિયાનું નિર્દેશક હતું.

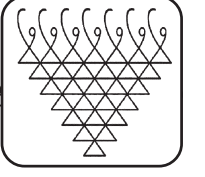
થોડી વારે આચાર્ય મંદારે પોતાની જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરી. એમણે કહ્યું...

આચાર્યજી, એ સમયે અઠ્યાસી હજાર ઋષિઓએ બાર વર્ષ જ્ઞાનસાધના કરીને સમાજને વ્યવસ્થિત કર્યો. આ વાત ઘણી રોમાંચક છે અને એ કાર્ય અદ્ભુત છે. પરંતુ આજે શું સ્થિતિ છે ? અઠ્યાસી હજાર તો શું અઠ્યાસીસો અધ્યાપક પણ નહીં મળે. હવેના અધ્યાપકો ઋષિ પણ રહ્યા નથી. એ તો પગારદાર કર્મચારી માત્ર છે. એમને લાગતીવળગતી વાતો પણ કંઈક અલગ જ છે. બાર વર્ષો સુધી જ્ઞાનસાધના ચાલે એ પણ અસંભવ છે. વિદ્યાર્થો સમજની શ્રદ્ધાનાં કેંદ્રો પણ રહ્યાં નથી. તમે ગુરુકુળોની જવાબદારી અને અધિકાર જણાવો છો. અમે તમારી સાથે સહમત પણ છીએ. પરંતુ પરિસ્થિતિ તો સર્વથા વિપરીત છે. ત્યારે આ કાર્ય થશે કેવી રીતે? શિક્ષણને ભારતીય બનાવીને સમાજને ઠીક કરવાની ચર્ચા તો કરી શકાય છે પરંતુ વ્યવહાર અને વ્યવસ્થામાં આ વાતો કેવી રીતે આવી શકે? કોની પાસેથી આશા રાખી શકાય એમ છે ? એટલી કોની ક્ષમતા છે ? વિચાર કરવો પણ અઘરો લાગે છે. તમે અઘરી લાગનારી વાતો સરળ રીતે કહી દો છો. આ વાત

પણ સરળતાપૂર્વક સમજાવવાની કૃપા કરશો.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ સ્વસ્થતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યા...

આચાર્ય મંદાર, તમારી ચિંતા વાજબી છે. વિગત બસો વર્ષોથી આપણા જ્ઞાનક્ષેત્ર પર જે આક્રમણ થઈ રહ્યું છે એ અભૂતપૂર્વ છે. આ આક્રમણ જો કેવળ રાજનૈતિક હોત, અથવા કેવળ પાશવી બળના આધારે થયું હોત, અથવા કેવળ અહંકારજનિત હોત તો એને પરાસ્ત કરવું સહેલું બની રહ્યું હોત. ઇતિહાસમાં આપણે ઘણાં આક્રમણો જોયાં છે. રાવાણ, કંસ વગેરેના અત્યાચાર જોયા છે. એ અહંકારજનિત અત્યાચાર હતો. એને આક્રમણ કહી શકાય નહીં. કેવળ આસુરી તત્ત્વોની પ્રબળતા હતી. આપણે શક, દૂણ વગેરેનાં આક્રમણો પણ સાંભળ્યાં છે. એ કેવળ વિજયની આકાંક્ષા હતી પરંતુ એનું સ્વરૂપ ભૌતિક હતું. નજીકના ઇતિહાસમાં સિકંદરનું આક્રમણ પણ સાંભળ્યું છે. એ પણ વિજયની ઇચ્છાથી પ્રેરિત અને ભૌતિક સ્વરૂપનું જ હતું. એટલું જ નહીં તો ઇસ્લામના ઉદય પછી સંપૂર્ણ જગતે જેહાદના નામે ઇસ્લામિક આક્રમણનો અનુભવ કર્યો છે. આજે પણ વિશ્વના અનેક દેશોને એનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. આ આક્રમણ ધર્મને નામે જ થઈ રહ્યું છે. એ જ રીતે ખ્રિસ્તીકરણના ઉદ્દેશથી પણ ઇતિહાસમાં અનેક આક્રમણો થયાં છે, પરંતુ આ દરેક આક્રમણનું સ્વરૂપ ભૌતિક અને પાશવી બળ પર આધારિત હતું અને આજે પણ છે. જ્યારે બ્રિટિશરોના આ બસો વર્ષના આક્રમણનું સ્વરૂપ કેવળ ભૌતિક નથી કે કેવળ જિહાદી પણ નથી. એ ભૌતિક અને જિહાદી ઉદ્દેશોને પ્રાપ્ત કરવા માટે બૌદ્ધિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક સાધનોનો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવાનું છે. બ્રિટિશોએ શિક્ષણનો ઉપયોગ શસ્ત્ર તરીકે કર્યો. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનાત્મક હોય છે. બ્રિટિશોએ એનો ઉપયોગ રાજનૈતિક અને અર્થિક હેતુઓ માટે કર્યો. આવું પહેલાં ક્યારેય થયું નહોતું. આ સર્વથા એક અલગ જીવનદૃષ્ટિ હતી. જર્મન પંડિત મેક્સમૂલરનું કથન છે, ‘ભારત એક વાર જીતાયું છે, પરંતુ એ બીજીવાર પણ જીતાવું જોઈએ. અને આ બીજી વારનો વિજય શિક્ષણ (જે જ્ઞાનનું માધ્યમ છે)ના માધ્યમથી થવો જોઈએ. એટલે બ્રિટિશોએ શિક્ષણના માધ્યમથી જીવનદૃષ્ટિને જ બદલવાનો પ્રયાસ કર્યો અને પોતાની સત્તાની એમાં મદદ લીધી. સત્તા અને અર્થના

સહયોગથી એમણે ભારતીયોનાં માનસ અને વિચાર બદલ્યા. બદલાયેલાં વિચાર અને માનસે વ્યવસ્થાઓને પણ બદલવાનું શરૂ કર્યું. પરિવર્તનની આ પ્રક્રિયા હજુ પણ ચાલુ જ છે. હજુ પુનઃપરિવર્તન થયું નથી.

પરંતુ એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે કે બસો વર્ષના આક્રમણ પછી પણ આપણે આજે પણ ભારતીય બનીને જ જીવી રહ્યા છીએ. ભારતીય પ્રજાનો એક ભાગ એવો છે જે બ્રિટિશો અને યુરોપીય જીવનપદ્ધતિથી વધુ પડતો પ્રભાવિત છે. પરંતુ સામાન્ય માણસ હજુ પણ ભારતીય માનસ સાથે જ જીવી રહ્યો છે. એનું કારણ એ છે કે ભગવતી પ્રકૃતિની યોજનાથી ભારતની ચિત્તિના અવપાતનો સમય હજુ આવ્યો નથી એટલે ભારતે ટકી જ રહેવાનું છે. આ ભારતની નિયતિ છે. એટલે ભારતનો સામાન્ય જન અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં, અનેક અવરોધો છતાં, પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી. હા, ભણેલા લોકો આ આક્રમણ સામે વધુ પ્રમાણમાં પરાસ્ત થયા છે અને દેશની વ્યવસ્થાઓ પર એમનો જ પ્રભાવ જોવા મળે છે એટલે મુશ્કેલી વધે છે. પરંતુ આજે પણ આશા જીવંત છે.

એમ લાગે છે કે આ અવરોધો પાર કરવા માટે સામાન્ય લોકોની ઘણી મદદ થશે. એમ છતાં ભણેલા લોકોને પણ સાથે તો લેવા જ પડશે. એનું કારણ એ છે કે આ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી ઉગરવાના પ્રયત્નો તો જ્ઞાનાત્મક જ હોવા જોઈએ. જ્ઞાનાત્મક પ્રયત્નો માટે આપણને ભણેલા લોકોના

સહયોગની આવશ્યકતા રહેશે. આપણે આપણા અધ્યયનને સુધારવું પડશે. આપણે આપણા શિક્ષણક્ષેત્રને પરિષ્કૃત કરવું પડશે. એને આજે બ્રિટિશોના જ પ્રભાવને કારણે અર્થ અને સત્તાના શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે એને બદલે સત્તા અને અર્થને જ્ઞાનની સેવામાં લાવવાં પડશે. આ માનસિક અને બૌદ્ધિક ક્ષેત્રનું કાર્ય અધ્યાપક, વિદ્વદ્જન તેમ જ સામાન્ય લોકોના સમ્મિલિત પ્રયત્નોથી જ થશે.

આ કામ મુશ્કેલ અવશ્ય છે પરંતુ અસંભવ નથી, કારણ કે બૌદ્ધિકોમાં પણ એને સમજનારા, આ દિશામાં પ્રયોગ કરનારા, પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિથી પ્રયત્ન કરનારા અનેક લોકો, અનેક સંસ્થાઓ અને અનેક સંગઠનો છે. આ બધાંના એકત્રિત પ્રયત્નો વડે પરિષ્કૃતિ આવવાની છે એવા વિશ્વાસ સાથે જ આપણે પણ અધ્યયનની યોજના બનાવી રહ્યા છીએ એ તો આપ સૌ જાણો જ છો.

એટલે વિચાર અવશ્ય કરો, ચિંતા ન કરશો.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિના મુખે પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ સાંભળીને સૌ આશ્ચસ્ત થયા.

અનુપ્રશ્નો તો બે જ થયા. પણ એ એટલા મહત્ત્વપૂર્ણ હતા કે હવે આગળ ચર્ચા કરવાની કોઈની ઇચ્છા રહી નહોતી. એટલે શાંતિપાઠ પછી એ દિવસની સભા સંપન્ન થઈ.

અધ્યાય ૩

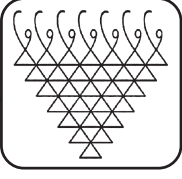
વિકાસની સંકલ્પના અને સ્વરૂપ

મહા વદ ત્રીજનો દિવસ હતો. સવારનો બીજો પ્રહર હતો. ગુરુકુળમાં આજે ઘણા અતિથિઓ પધાર્યા હતા. એ સૌ એક અઠવાડિયું રોકાવાના હતા. આ મહેમાનો દેશવિદેશથી પણ આવ્યા હતા અને ભારતનાં વિભિન્ન સ્થાનોથી પણ આવ્યા હતા. બધા ઉચ્ચવિદ્યાવિભૂષિત હતા. એ બધા દેશ અને વિદેશોમાં અધ્યાપન અને સંશોધનકાર્ય કરી રહ્યા હતા. એમના અધ્યયનનાં ક્ષેત્ર પણ વિવિધ પ્રકારનાં હતાં. કોઈ સાહિત્ય અને કલામાં, તો કોઈ ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં, કોઈ

બગોળમાં તો કોઈ ભૂગોળમાં, કોઈ સમાજશાસ્ત્રમાં તો કોઈ અર્થશાસ્ત્રમાં, કોઈ યોગમાં તો કોઈ સંગીતમાં, કોઈ પ્રબંધનમાં તો કોઈ સંગણક વિદ્યામાં અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં વ્યસ્ત હતા. તેઓ વિદ્યાવાન હતા અને ખ્યાતિપ્રાપ્ત પણ હતા. લગભગ બધાએ અનેક ગ્રંથોનું લેખન કરેલું હતું. ઘણાએ વિશ્વની અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વ્યાખ્યાન આપવા માટે પ્રવાસ પણ કરેલો હતો. અનેક લોકોને પોતાના દેશમાં અને અન્ય દેશોમાં પણ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત

થયેલા હતા. કેટલાક તો વિશ્વવિદ્યાલયોમાં કુલપતિ પણ હતા. આવા બધા વિદ્વાનો ગુરુકુળના અતિથિ બન્યા હતા.

ગુરુકુળમાં પાંચ દિવસનું જ્ઞાનસાધના સત્ર હતું. ત્રીજથી લઈને સાતમ સુધી ચાલવાનું હતું. આજે સવારે યજ્ઞ સાથે એનો પ્રારંભ થયો હતો. દરરોજ બપોર પહેલાં ત્રણ કલાક અને બપોર પછી ત્રણ કલાક જ્ઞાનસાધનાનું સત્ર ચાલવાનું હતું. કુલ દસ સત્રો થવાનાં હતાં. એ દસ સત્રોમાં કેવળ એક જ વિષય હતો. એ હતો ‘વિકાસની સંકલ્પના અને સ્વરૂપ’. તાત્ત્વિક ચર્ચાની સાથે જ વિકાસના સમ્યક્ સ્વરૂપને પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે કાર્યયોજના તૈયાર કરવાનું પણ આયોજન હતું. ગુરુકુળ આ જ્ઞાનસાધના સત્રનું આયોજક હતું અને ગુરુકુળના આચાર્યોનું માનવું હતું કે વ્યવહારની ચર્ચા વિના કેવળ તાત્ત્વિક ચર્ચા ફલદાયી હોતી નથી. એટલે એના અમલીકરણની યોજના બનવી જ જોઈએ.

સવારે બરાબર સાડા આઠ વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. કુલપતિ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિની અધ્યક્ષતામાં આ સભા થવાની હતી. એમનું આગમન થતાં પહેલાં સૌ વિદ્વાનો પોતપોતાનાં સ્થાન પર બેસી ગયા હતા. સભામાં ગમ્ભીર શાંતિ છવાયેલી હતી. શંખનાદ થયો અને કુલપતિજીનું આગમન થયું. એમણે દીપ પ્રજ્વલન કર્યું અને પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. ગુરુકુળના આચાર્ય કેશવે સંગઠન મંત્રનું ગાન કર્યું. સંગઠન મંત્ર આ પ્રમાણે હતો.....

સં ગચ્છધ્વં સં વદધ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્

દેવા ભાગં યથા પૂર્વે સંજાનાના ઉપાસતે ।

સમાનો મંત્રઃ સમિતિઃ સમાની સમાનં મનઃ સહ ચિત્તમેષામ્ ।

સમાનં મંત્રમભિ મન્ત્રયે વ સમાનેન વો હવિષા જુહોમિ ।

સમાની વ આકૂતિઃ સમાના હૃદયાનિ વઃ ।

સમાનમસ્તુ વો મનો યથા વઃ સુસહાસતિ

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ।

સંગઠન મંત્રના ગાન પછી આચાર્ય શુભંકર ઊભા થયા. તેઓ જ્ઞાનસાધના સત્રના સંયોજક હતા. બધાનું સ્વાગત કરતાં એમણે કહ્યું.....

આજે ગુરુકુળના આહ્વાનને માન આપીને આપ સૌ

દેશવિદેશથી પધાર્યા છો. હું ગુરુકુળ તરફથી આપ સૌનું સ્વાગત કરું છું. અહીં આ સભામાં અમેરિકા, યુરોપ, જાપાન, ચીન અને ઑસ્ટ્રેલિયાનાં વિશ્વવિદ્યાલયોના વરિષ્ઠ પ્રાધ્યાપકો છે. ભારતનાં વિભિન્ન શોધસંસ્થાનોના પ્રાધ્યાપકો પણ છે. પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં સૌએ પૂરતું અધ્યયન અને અધ્યાપન કાર્ય કર્યું છે. આ જ્ઞાનસાધના સત્રનો વિષય છે ‘વિકાસની સંકલ્પના અને સ્વરૂપ’. ‘વિકાસ’ શબ્દ આજના સમયનો કેંદ્રવર્તી શબ્દ બની ગયો છે. દેશોની સરકારો વિકાસને જ પોતાનો મુખ્ય મુદ્દો ગણાવીને કાર્યક્રમ નિર્ધારિત કરે છે. રાજકીય પક્ષો વિકાસના મુદ્દે પોતાનું ચૂંટણી અભિયાન ચલાવે છે. વિકાસના નામે દેશોની શ્રેષ્ઠતા અને કનિષ્ઠતા નક્કી થતી હોય છે. વિકાસ જ જીવનનું લક્ષ્ય બની ગયો છે.

વિકાસ સારી વાત છે એમ આપણે સૌ માનીએ છીએ. એટલે તો આપણે એની પાછળ પડ્યા છીએ, પરંતુ માનવજાતિ દિન-પ્રતિદિન વધુ ને વધુ દુઃખી થતી દેખાય છે. ત્યારે આપણે વિચાર કરવો પડે છે કે આમ થવાનું કારણ શું છે ? વિકાસ અને સુખનો કોઈ સંબંધ છે કે નહીં ? વિકાસ અને સમૃદ્ધિનો કોઈ સંબંધ છે કે નહીં ? વિકાસ અને સંસ્કૃતિનો કોઈ સંબંધ છે કે નહીં ? આ પ્રશ્નોના જવાબ શોધવામાં અન્ય અનેક પ્રશ્નો ઊભા થઈ શકે છે. તમે સૌ વિદ્વાન છો. તમારા સ્વાધ્યાય અને પ્રત્યક્ષ કાર્યને કારણે તમે સૌ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા માટે યોગ્ય વ્યક્તિ છો. આપણે ચર્ચાના નિષ્કર્ષોના આધારે ક્રિયાત્મકતાની યોજના પણ બનાવીશું. વધુ કંઈ ન કહેતાં હું આપ સૌનું ફરી એક વાર સ્વાગત કરું છું અને સભાનાં સૂત્રો અધ્યક્ષ મહોદયને સોંપું છું તથા પોતાની પ્રસ્તાવનાનો પ્રારંભ કરવા માટે વિનંતિ કરું છું.

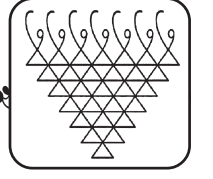
વિકાસનું તાત્પર્ય

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં જ બહુ પ્રચલિત સુભાષિત કહ્યું ...

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखं भाग्यभवेत् ॥

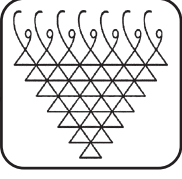
આદરણીય વિદ્વદ્જનો, આપ સૌને મારાં પ્રણામ. મેં હુમાણાં જે શ્લોક કહ્યો એમાં જે કામના કરવામાં આવી છે એ જ સર્વજનહિત અને સર્વજનસુખ આપણાં દરેક કાર્યનો આધાર હોય છે. વિશેષ રૂપે જ્ઞાનક્ષેત્રનો આધાર વિશ્વકલ્યાણ જ હોય છે. એ વાતને આધારરૂપ માનીને આપણે વિકાસના પ્રશ્નની ચર્ચા કરીશું. આજે વિશ્વમાં સર્વત્ર વિકાસની ચર્ચા થઈ રહી છે. પરંતુ સંકટો તો વધી જ રહ્યાં છે. આ બે વાતોને સાથે રાખીને આપણે વિચાર કરવાનો છે. હું કેટલાક મુદ્દા તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું. તમે તમારા વિચારો પ્રસ્તુત કરવાની કૃપા કરશો.

- ‘વિકાસ’ સંજ્ઞાનો અર્થ શું છે? શું વિકાસનો અર્થ વૃદ્ધિ છે? શું વિકાસનો અર્થ વિપુલતા છે? શું વિકાસનો અર્થ સમૃદ્ધિ છે? શું વિકાસનો અર્થ યશ અને કીર્તિ છે? શું વિકાસનો અર્થ પ્રતિષ્ઠા છે? શું વિકાસનો અર્થ સદ્ગુણ અને સંસ્કાર છે? શું વિકાસનો અર્થ મુક્તિ છે? શું વિકાસનો અર્થ જ્ઞાન છે? શું વિકાસનો અર્થ સર્વજ્ઞતા છે? શું વિકાસનો અર્થ વિજય છે? શું વિકાસનો અર્થ આ વાતોમાંથી એક કે એક કરતાં વધુ કે બધા જ છે? આપણે વિશ્લેષણપૂર્વક એની ચર્ચા કરીએ.
- શું વિકાસ વ્યક્તિનો હોય છે? કે સમાજનો, દેશનો કે વિશ્વનો હોય છે? કે વ્યક્તિનો વિકાસ થવા છતાં સમાજ અને દેશ અવિકસિત રહી જાય છે? એનાથી વિરુદ્ધ અવિકસિત દેશમાં વિકસિત લોકો રહે છે? શું વિશ્વના દેશોમાં વિકાસની કલ્પના અલગ અલગ હોય છે? શું વિકસિત દેશ અન્ય વિકસિત દેશનો મિત્ર હોય છે કે શત્રુ?
- વિકાસનાં કારક તત્ત્વો કયાં છે? વિકસિત થવા માટે વ્યક્તિઓને કે દેશોને શું કરવું પડે છે? શું એક વ્યક્તિનો વિકાસ બીજી વ્યક્તિના વિકાસની સાથે સાથે જ થતો હોય છે કે એકનો વિકાસ બીજાના વિકાસને કારણે થઈ શકતો નથી? શું આ જ વાત દેશોની પણ છે? શું વિશ્વમાં કેટલાક દેશોની નિયતિ વિકસિત થવાની અને ટકી રહેવાની છે અને કેટલાક લોકોની

અવિકસિત રહેવાની જ છે?

- વિકસિત દેશો અને વ્યક્તિઓનો અવિકસિત દેશો અને વ્યક્તિઓ સાથે કેવો સંબંધ હોય છે? કેવો હોવો જોઈએ? જેવો હોવો જોઈએ એવો ન હોય તો શું કરવું જોઈએ?
- શું વિકાસનો આધાર સંઘર્ષ છે? સ્પર્ધા છે? પરિશ્રમ છે? સત્તા છે? શિક્ષણ છે?
- જો વિકાસના સંદર્ભમાં આપણે વિધાયક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો વિકાસનાં પરિણામો સારાં આવવાં જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન વિશ્વની સ્થિતિ કંઈક અલગ વાત જ કહે છે. વિશ્વના અનેક દેશોમાં પ્રાકૃતિક સંકટો વધી રહ્યાં છે અથવા નિરંતર વધતાં દેખાય છે. ત્સુનામી, અતિવૃષ્ટિ, ભૂકંપ, દુકાળ વગેરે પ્રાકૃતિક સંકટો વિકસિત કે અવિકસિત દેશોમાં સમાન રીતે જોવાં મળે છે. ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાત એ છે કે અવિકસિત દેશોની તુલનામાં વિકસિત દેશોમાં એનું પ્રમાણ થોડું વધુ જ છે. એનું શું કારણ હોઈ શકે છે? માનવસર્જિત સંકટ, જેમ કે હિંસા, બળાત્કાર, છળકપટ પણ અવિકસિત દેશો કરતાં વિકસિત દેશોમાં જ વધુ દેખાય છે. એનું કારણ શું હોઈ શકે છે એનો વિચાર આપણે કરવાનો છે. આતંકવાદ વધી જ રહ્યો છે. સામાજિક સમરસતા, જે શ્રેષ્ઠ સમાજનું લક્ષણ છે, તેનો હ્રાસ થઈ રહ્યો છે. વિકાસના સંદર્ભમાં આ વાતોનો વિચાર કરવો અનિવાર્ય છે.
- હું વારંવાર અવિકસિત દેશ એમ બોલી રહ્યો છું તમને આશ્ચર્ય થતું હશે. આજકાલ દેશોને અથવા વ્યક્તિઓને અવિકસિત કહેવાતા નથી. આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં દેશો વિકસિત અને અવિકસિત દેશોમાં વિભાજિત થતા હતા. ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં અવિકસિતને બદલે અલ્પવિકસિત કહેવાનું શરૂ થયું. આજે અવિકસિત દેશોને વિકાસશીલ દેશો કહેવાય છે, પરંતુ એમાં કેવળ શબ્દો જ બદલાયા છે. ન તો ભાવ બદલાયો છે, ન સ્થિતિ બદલાઈ છે, ન તો એમના તરફ જોવાનો દૃષ્ટિકોણ બદલાયો છે કે ન તો એમના

વિશે બોલવાની ભાષા કે એમની સાથે કરાતા વ્યવહારની રીતમાં કોઈ ફેર પડ્યો છે. આ વાત તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માટે જ મેં અવિકસિત શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. તમે ઇચ્છો તો વિકાસશીલ શબ્દનો ઉપયોગ કરી શકો છો,

આટલી વાતો પ્રસ્તાવના રૂપે કરીને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાની વાત સમાપ્ત કરી. સત્ર વિદ્વજનોની પ્રસ્તુતિ માટે ખુદ્ધું મુકાયું.

આચાર્ય શુભંકરે સૌ પહેલાં આચાર્ય વૈભવ નારાયણને આમંત્રિત કર્યા. આચાર્ય વૈભવ નારાયણ પશ્ચિમના દેશોમાં અર્થશાસ્ત્ર અને પર્યાવરણના તજજ્ઞ મનાતા હતા. એમણે અનેક મોટી મોટી કંપનીઓમાં આર્થિક સલાહકાર તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી હતી. તેઓ અભ્યાસુ હતા, સમૃદ્ધ હતા અને સુપ્રતિષ્ઠિત પણ હતા. લોકો એમને મૂર્તિમંત વિકાસપુરુષ કહેતા હતા.

વિકાસ અને વિજ્ઞાન

એમણે અધ્યક્ષ મહોદય અને સભાનું અભિવાદન કરીને પોતાની વાત શરૂ કરી.

આજે એકંદરે વિશ્વમાં ઘણો વિકાસ થયો છે. આ વિકાસ જ્ઞાનના ક્ષેત્રનો છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસનું મુખ્ય પાસું વિજ્ઞાનના વિકાસનું છે. મનુષ્યે પોતાની બુદ્ધિથી ચમત્કાર કરીને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અદ્ભુત પરાક્રમો કર્યા છે. મનુષ્ય હવે અવકાશમાં ગ્રહો પર જઈ શકે છે. ઉપગ્રહ બનાવી શકે છે. ઉપગ્રહોના માધ્યમથી વિશ્વભરના સમાચાર ચપટી વગાડતાં જ વિશ્વભરમાં પહોંચાડી શકાય છે. મોબાઈલ, ટીવી અને સંગ્રાહક એના પરાક્રમની અવધિ છે. વૈજ્ઞાનિકોએ અણુવિસ્ફોટ કર્યા અને શસ્ત્રો તથા ઊર્જાના ક્ષેત્રમાં જાણે ચમત્કાર થઈ ગયો. પ્લાસ્ટિક બનાવ્યું અને જાણે દુનિયા સુંદરતા, વિપુલતા અને વિવિધતાથી ઊભરાઈ ગઈ. સુવિધાની તો કોઈ સીમા જ ન રહી.

મનુષ્યની બુદ્ધિનો એક અન્ય ચમત્કાર એટલે યંત્રોની શોધ. યંત્રો ભગવાને નથી બનાવ્યાં, મનુષ્યે બનાવ્યાં છે. આટલી જટિલ, આટલી સૂક્ષ્મ, આટલી દરેક રીતે ઉપયોગી

રચના આજ સુધી કોઈએ બનાવી નથી. આજે મનુષ્ય રોબોટ બનાવી શકે છે જે એનાં બધાં જ કામ કરી શકે છે. મનુષ્યનો શ્રમ મોટા પ્રમાણમાં ઓછો કરી દેનારાં યંત્રોનો માનવજાતિ પર મોટો ઉપકાર છે.

રસ્તા પર ચાલનારાં અસંખ્ય વાહનો વિકાસનાં માનચિહ્નો છે. એ વાહનો માટે આવશ્યક ઈંધણ જમીનમાંથી કાઢવાની, એને શુદ્ધ કરવાની, વાહનો માટે સડક બનાવવાની વિદ્યા વિકાસની નિશાની છે.

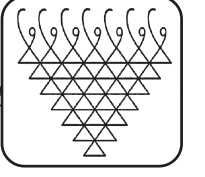
મોટાં મોટાં ભવનો, મોટા મોટા બંધો, ભારત જેવા દેશોમાં ખૂણે ખૂણે પ્રસરેલી રેલવે, હવાઈ જહાજ, બુલેટ ટ્રેન વગેરે વિજ્ઞાનના ચમત્કાર છે. એમની સહાયતાથી આપણે વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણામાંથી અન્ય કોઈ પણ સ્થાનનો સંપર્ક કરી શકીએ છીએ. વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણામાં શું થઈ રહ્યું છે એ જોઈ શકીએ છીએ, સાંભળી શકીએ છીએ, કોઈની પણ સાથે વાત કરી શકીએ છીએ. ચોવીસ કલાકની અંદર ગમે ત્યાં જઈ આવી શકાય છે. વસ્તુ મોકલી શકાય છે અને મંગાવી પણ શકાય છે. વિશ્વ આજે એક નાનું ગામ બની ગયું છે. એનું શ્રેય વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિકોનું છે.

આધુનિક વિશ્વની આ વિકાસયાત્રા ઓગણીસમી સદીમાં યુરોપમાં શરૂ થઈ. ટેલિફોન અને વરાળના ઍજિનની શોધ સાથે શરૂ થયેલી આ વિકાસયાત્રા આજ સુધી અવિરત ચાલુ છે. દિવસે દિવસે નવાં કીર્તિમાન પ્રસ્થાપિત થઈ રહ્યા છે. ત્યાં સુધી કે હવે સ્ટીફન હોકિન્સે ગોડ પાર્ટિકલની પણ શોધ કરી અને ભગવાનને પણ પ્રયોગશાળામાં આવવું પડ્યું છે.

એટલા માટે જ આજના યુગને વૈજ્ઞાનિકતાનો યુગ કહે છે. વિજ્ઞાને મનુષ્યને આધુનિકતા, સુવિધા અને સુખ પ્રદાન કર્યા છે.

વિજ્ઞાનની યશોગાથા અને એનાથી થયેલા વિકાસ વિશે તેઓ વિસ્તારપૂર્વક બોલ્યા. એમણે અનેક ઉદાહરણો પ્રસ્તુત કર્યા, અનેક પ્રકારના આંકડા આપ્યા. અનેક ચિત્રો પ્રદર્શિત કર્યા, સમાચાર પત્રોનાં અનેક વૃત્ત પ્રસ્તુત કર્યા. અનેક મહાપુરુષોએ વિજ્ઞાનની જે પ્રશંસા કરી હતી એનાં ઉદ્ધરણો આપ્યાં. પોતાના પ્રવચનને એમણે અનેક પ્રમાણો

આપીને અધિકૃત બનાવ્યું હતું. તેઓ અતિશય ઉત્સાહપૂર્વક બોલી રહ્યા હતા. એમને વિજ્ઞાનમાં, વૈજ્ઞાનિકોમાં તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિશ્વમાં ઘણી શ્રદ્ધા હતી. વિજ્ઞાન એમને માટે ભગવાન હતું. એમના માટે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ જ દરેક વાતનો માપદંડ હતો.

એમનું પ્રવચન પૂર્ણ થયું અને પ્રથમ સત્રનો સમય પાણ.

અધ્યક્ષ મહોદયે ખાસ કોઈ ટિપ્પણી કરી નહીં. કેવળ એટલું જ કહ્યું કે આચાર્ય વૈભવ નારાયણે દમદાર રીતે પોતાની વાત પ્રસ્તુત કરી છે અને વિજ્ઞાનને વિકાસનું કારણ દર્શાવ્યું છે. તમે સૌ આ મુદ્દા પર વિચાર કરશો. હવે આપણે ભોજન ગ્રહણ કરીશું. બપોર પછી ચાર વાગ્યે આપણે ફરી મળીશું. એ વખતે આચાર્ય અગ્નિવેશ પોતાની વાત રજૂ કરશે. હરિ ઓં.

બપોર પછીનો સમય. બરાબર સમયે શંખનાદ થયો અને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાની બેઠક પર સ્થાન લીધું. આચાર્ય અગ્નિવેશે પોતાની પ્રસ્તુતિનો પ્રારંભ કર્યો. આચાર્ય અગ્નિવેશે વેદવિદ્યાનું અધ્યયન કર્યું હતું. જર્મનીના વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેઓ વેદવિદ્યા વિષયક સંશોધન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે જવાબદારી નિભાવી રહ્યા હતા. એમનું અધ્યયન વ્યાપક હતું અને ચિંતન ગહન હતું. એમણે ભારતીય પંડિતનો વેષ ધારણ કર્યો હતો. તેઓ વાસ્તવમાં ઋષિ જ લાગતા હતા. એમણે વેદમંત્રોના ગાન સાથે પોતાની પ્રસ્તુતિનો પ્રારંભ કર્યો. ..

વિકાસની આર્થિક બાજુ

એમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું...

વેદો હંમેશાં સંપત્તિનો ઉપદેશ આપે છે. આપણા ભંડારો ધનધાન્યથી હંમેશાં ભરેલા રહે એ જ વેદ ભગવાનનો આશીર્વાદ હોય છે. એટલે વેદોના કથન અનુસાર આર્થિક વિકાસ જ સાચો વિકાસ છે. પ્રાણીમાત્ર સુખની કામના કરે છે. મનુષ્ય પણ હંમેશાં સુખ જ ઇચ્છે છે. મનુષ્યને સુખી થવા માટે એની દરેક ઇચ્છા પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે. અન્ન, વસ્ત્ર, નિવાસ તો એની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે જ. એ સાથે જ મનુષ્યને સારું શિક્ષણ પણ જોઈએ. બીમાર થાય તો સારી

ચિકિત્સા જોઈએ. આ તો એની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ છે. પરંતુ એને મનોરંજન પણ જોઈએ. શાસ્ત્ર કહે છે, અને આપણો અનુભવ પણ છે કે મનુષ્ય ઇચ્છાઓનું પૂતળું છે. એને અનેક વસ્તુઓની ઇચ્છા થતી હોય છે. એને વસ્ત્રો કેવળ શરીર ઢાંકવા માટે જોઈએ છે એમ નહીં, એને તો સુંદર પણ દેખાવું હોય છે. એ માટે એને વિભિન્ન પ્રકારનાં વસ્ત્રો જોઈએ છે. એ સાથે જ અલંકારો પણ જોઈએ છે. એને કેવળ પેટ ભરવા માટે અન્ન નથી જોઈતું, એને સ્વાદનો પણ સંતોષ થવો જોઈએ. આ જોઈએની સૂચી એટલી લાંબી હોય છે કે એનો કોઈ અંત જ હોતો નથી. આ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં સુખ છે, અપ્રાપ્તિમાં દુઃખ છે. જે પણ વસ્તુ એને જોઈએ એ અર્થ (પૈસા) વડે જ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. એટલે આર્થિક વિકાસ જ સાચો વિકાસ છે.

આજે આપણે જેને પર્યાવરણ કહીએ છીએ એ છે ભૂમિ, જળ, અને વાયુ. વેદોએ એમાં અગ્નિ અને આકાશ જોડીને એને પંચમહાભૂત કહ્યાં છે. આ પંચમહાભૂતો આપણી આર્થિક સમૃદ્ધિનો આધાર છે. એટલે વેદોમાં એમને દેવતા કહેવામાં આવ્યાં છે અને એમની સ્તુતિ પણ કરવામાં આવી છે. આ દેવતાઓ માટે યજ્ઞ પણ કરવામાં આવે છે. આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે જ અનેક યજ્ઞો થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે પર્જન્ય યજ્ઞ વર્ષા માટે થાય છે. વરસાદને કારણે જ અનાજ ઊગે છે અને આપણને અન્ન મળી રહે છે.

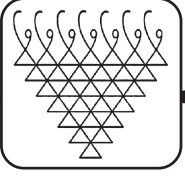
વર્તમાન વિશ્વમાં જે લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સારી છે એમને વિકસિત દેશ કહેવામાં આવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આજે અમેરિકા વિશ્વમાં પ્રથમ ક્રમાંકનો દેશ છે. એનું કારણ એની આર્થિક સ્થિતિ જ છે. આજે અનેક દેશો ભૂખમરાથી ત્રસ્ત છે. એ બધા વિકાસશીલ દેશો છે. આપણું ભારત પણ વિકાસશીલ દેશ છે.

ઓછું ઉત્પાદન, રોજગારીનો અભાવ, શિક્ષિતોને અર્થાર્જનની તકોનો અભાવ, પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ, ઝૂંપડપટ્ટીઓની સંખ્યામાં વધારો વગેરે વિકાસશીલ દેશોનાં લક્ષણો છે.

મનુષ્ય ભણે છે, સારો વ્યવસાય કરે છે, સારી કમાણી કરે છે અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે કહીએ છીએ

કે ઓછો વિકાસ કર્યો છે. જો તે ભણવામાં હોશિયાર છે, હંમેશાં પ્રથમ ક્રમાંકે ઉત્તીર્ણ થાય છે, ઘણું ભણે છે પરંતુ એ પછી એને નોકરી સામાન્ય કહી શકાય એવી કે ઓછા પગારવાળી મળે છે અથવા એ કમાણી કરનારો વ્યવસાય નથી કરતો તો એને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી નથી, કારણ કે એની કમાણી ઓછી છે. એથી ઊલટું એ ભલે ઓછું ભણેલો હોય પરંતુ વધુ કમાતો હોય તો તે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે. એનો અર્થ જ એ છે કે આર્થિક વિકાસ જ સાચો વિકાસ છે.

લોકો પાસે જ્યારે ધન નથી હોતું ત્યારે તેઓ અભાવોમાં જીવે છે. અભાવોમાં જીવનારો અસંતુષ્ટ રહે છે. એનું મન કુંઠા અનુભવે છે. સમાજમાં જ્યારે આવા કુંઠાગ્રસ્ત લોકોની સંખ્યા વધુ રહે છે ત્યારે નૈતિકતા ઓછી થાય છે. કહ્યું છે ને, ‘બુભુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં’ – ભૂખ્યો માણસ કયું પાપ નથી કરતો? આવા સમાજમાં ચોરી, લૂંટ, કપટ વધે છે. અસુરક્ષા વધે છે. એવામાં ધનવાન લોકો પણ અસુરક્ષિતતાનો અનુભવ કરે છે. સમાજમાં અશાંતિ ફેલાય છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ઉપાસના ઓછી થાય છે. સમાજ અસંસ્કારી બની જાય છે. એટલે આર્થિક વિકાસ જ સુખ, શાંતિ, સંસ્કાર જ્ઞાન વગેરે વાતોનું મૂળ છે. આગળની પ્રત્યેક સંભાવનાઓને આર્થિક વિકાસ જ જન્મ આપે છે.

ભગવાન વિષ્ણુ આ સૃષ્ટિના પાલનહાર મનાયા છે. આપણે ચિત્રોમાં જોયું છે અને કથાઓમાં સાંભળ્યું છે કે ભગવતી લક્ષ્મી એમનાં પત્ની છે. લક્ષ્મીનો અર્થ છે દરેક પ્રકારની સંપત્તિ. લક્ષ્મીવાન જ પોતાનું અને અન્યોનું પાલનપોષણ કરી શકે છે. એટલે લક્ષ્મીની કૃપાથી પ્રાપ્ત સમૃદ્ધિ જ વિકાસ છે.

કવિ કુલગુરુ કાલિદાસે પોતાના ‘રઘુવંશ’ મહાકાવ્યમાં લખ્યું છે, ‘एको ही दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः’ એની ટીકામાં મહિનાથ કહે છે. ... ‘एको ही दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः इति येन लिखितः ।

ज्ञातं न नूनं कविनापि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ।’

અર્થાત્ જે કવિ એમ કહે છે કે ગુણોના સમુચ્ચયમાં

કેવળ એક જ દોષ ચંદ્રમામાં રહેલા કલંકની જેમ દોષરૂપે દેખાતો નથી, એ કવિ વાસ્તવમાં એ જાણતો નથી કે દારિદ્ર્ય રૂપી દોષ બધા જ ગુણોનો નાશ કરે છે. આ પ્રમાણે વિદ્વાન, કવિ, સામાન્ય લોકો જાણે છે કે આર્થિક સંપત્તિ જ વિકાસ છે. આચાર્ય ચાણક્યે પણ કહ્યું છે, ‘सुखस्य मूलम् अर्थः’ – અર્થાત્ સુખનું મૂળ અર્થ છે.

આ રીતે આચાર્ય વૈભવ નારાયણે આર્થિક સંપત્તિને જ વિકાસ તરીકે પ્રતિપાદિત કરી અને સભાનો આભાર માનીને પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું.

એમના વક્તવ્ય પછી જિજ્ઞાસા સમાધાન અને મુક્ત ચિંતન માટે સમય હતો. ત્યારે લક્ષ્મણ નામના એક આચાર્યે કહ્યું...

મારા નામમાં જ લક્ષ્મીનું નામ સમાયેલું છે. તેમ છતાં મારો મત છે કે કેવળ આર્થિક વિકાસ જ વિકાસ નથી. આપણે વ્યવહારમાં પણ જોયું છે કે સંપત્તિને કારણે અનેક યુવાનો ઉચ્છૃંખલ બની જાય છે. સંપત્તિ સાથે જો સંસ્કાર ન હોય તો સમાજમાં અનીતિ અને ભ્રષ્ટાચાર જ ફેલાય છે. સંપત્તિ બધા ગુણોની નહીં બધા દોષોની જનની છે.

આચાર્ય શ્રીપતિએ કહ્યું...

આચાર્ય વૈભવ નારાયણજીએ કહ્યું કે આર્થિક વિકાસ જ સાચો વિકાસ છે. વર્તમાન માપદંડો અનુસાર એમનું વિધાન સાચું હોઈ શકે છે. પરંતુ વિચારણીય પ્રશ્ન એ છે કે શું વર્તમાન માપદંડ સાચો છે ? આ માપદંડ અમેરિકાએ વિશ્વ પર લાદ્યો છે એટલે જ શું એ સાચો બની જાય છે ? મારો મત છે કે પહેલા તો આર્થિક વિકાસને જ વિકાસ માનનારો આ માપદંડ જ બદલવો જોઈએ. મારા મતે તો સાંસ્કૃતિક વિકાસ જ સાચો વિકાસ છે. સાંસ્કૃતિક વિકાસનો આધાર ધર્મ છે. ધર્મ જ મનુષ્યસમાજની વિશેષતા છે. કહ્યું છે કે...

आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।
धर्मो ही तेषामधिको विशेषः धर्मेण हीनाः पशुभिः
समानाः ॥

અર્થાત્

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનની પ્રવૃત્તિ મનુષ્ય અને પશુમાં સમાન છે. મનુષ્યની વિશેષતા ધર્મ છે. ધર્મ વિના

મનુષ્ય પશુ સમાન છે.

એટલે વિકાસનો સાચો આધાર ધર્મ જ છે. ધર્મને આધારે જે જીવનશૈલી વિકસિત થાય છે. એને જ સંસ્કૃતિ કહે છે.

મને જો તક મળશે તો હું વિસ્તારપૂર્વક મારો વિચાર પ્રસ્તુત કરીશ.

આચાર્ય મેઘાવીએ કહ્યું...

વિકસિત સમાજ શાંતિ અને સૌહાર્દપૂર્ણ જીવન જીવે છે. સંપન્નતા હોય કે ન હોય પણ જે સમાજમાં શાંતિ અને સૌહાર્દ ન હોય એને વિકસિત સમાજ કહી શકાય નહીં. સૌહાર્દનો આધાર પ્રેમ હોય છે. એટલે વિકસિત સમાજ એ હોય છે જે પ્રેમથી રહેવાનું જાણતો હોય. અંતઃકરણમાં પ્રેમ ભક્તિ અને ઉપાસનાથી જન્મે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. જ્યારે વ્યક્તિ એકબીજા સાથે પ્રેમથી વ્યવહાર કરે છે ત્યારે તેઓ સંપન્ન હોય કે ન હોય એનાથી કોઈ ફેર પડતો નથી. પ્રેમથી વ્યવહાર કરવામાં નીતિમત્તા માટે કાયદા બનાવવા પડતા નથી. નૈતિકતા પોતે જ વિકસિત થાય છે. એટલે પ્રેમથી રહેનારો સમાજ જ વિકસિત સમાજ છે.

પ્રશ્ન એ છે કે વ્યક્તિ પ્રેમથી રહે કેવી રીતે ? પ્રેમથી રહેવામાં શું અવરોધ છે. ? પ્રેમથી રહેવામાં મોટો અવરોધ છે સ્વાર્થ અને લોભ. આપણે શિક્ષણને એ રીતે મૂલ્યનિષ્ઠ બનાવીએ કે મનુષ્યોમાં સ્વાર્થ અને લોભ ઓછા થાય. એવા શિક્ષણ વડે સમાજ વિકસિત થશે.

આ રીતે આચાર્ય વૈભવ નારાયણના આર્થિક વિકાસને જ વિકાસ દર્શાવનારા વિચાર પર અનેક લોકોએ વાંધો ઉઠાવ્યો. સંસ્કાર પક્ષને આગ્રહપૂર્વક સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો.

સત્રનો સમય સમાપ્ત થવા આવ્યો ત્યારે આચાર્ય શુભંકરે ચર્ચાનાં સૂત્ર હાથમાં લેતાં કહ્યું...

આપણે આજના દિવસે વિજ્ઞાનના માધ્યમથી વિકાસ, જે મુખ્યત્વે કામનાઓની પૂર્તિઓની દિશામાં લઈ જાય છે, એનું નિરૂપણ સાંભળ્યું. બીજા ક્રમમાં આર્થિક વિકાસનું નિરૂપણ સાંભળ્યું. બન્ને એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે. કારણ કે કામનાઓની પૂર્તિ મનુષ્યની સહજ પ્રવૃત્તિ છે અને અર્થ

એનું સાધન છે. એટલે બન્ને પ્રસ્તુતિઓ

એક જ સિક્કાની બે બાજુ જેવી છે. પ્રતિભાવોમાં આપણે ધર્મ, સંસ્કૃતિ, શાંતિ, પ્રેમ, સંસ્કાર, જેવા વિષયોનો ઉલ્લેખ પણ સાંભળ્યો. ચોક્કસપણે એ વિજ્ઞાન અને ભૌતિક પદાર્થોના વિપુલ ઉત્પાદનનું નિયંત્રણ કરનારું છે. કદાચ એ સંતુલન પણ બનાવશે. એટલે એ વિશે ચર્ચા થવી આવશ્યક છે. આપણે આવતીકાલે એ વિશે ચર્ચા કરીશું. કાલે સવારે બરાબર સાડા આઠ વાગ્યે સત્ર શરૂ થશે. આચાર્ય શ્રીપતિ એમાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારની બાજુ રજૂ કરશે. આપ સૌને નિવેદન છે કે તમે પણ આ વિષયમાં ચિંતન કરશો.

બધાએ સાથે મળીને શાંતિપાઠ કર્યો અને સભા વિસર્જિત થઈ.

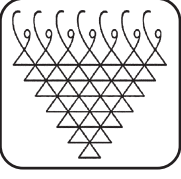
બીજે દિવસે સવારે સૂર્યોદય સમયે યજ્ઞ થયો. બરાબર સાડાઆઠ વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. કાલની જેમ જ સંગઠન મંત્રનું ગાન થયું. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ વિષયની પ્રસ્તાવના કરી.

એમણે કહ્યું...

કાલે આપણે આર્થિક બાબતમાં વિજ્ઞાનની મહત્તા વિષે સાંભળ્યું. આજે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિશે પ્રતિપાદન થવાનું છે. આપણે શાંતિપાઠ કરીએ છીએ. એમાં બધાંનાં સુખની, સ્વાસ્થ્યની અને કલ્યાણની કામના કરવામાં આવે છે. વિકાસની સાથે એનો સીધો સંબંધ છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આપણે આપણા વિચારો પ્રસ્તુત કરીએ એ જ આપ સૌને મારું નિવેદન છે.

આચાર્ય શ્રીપતિ પોતાની પ્રસ્તુતિ માટે ઊભા થયા. તેઓ કાશીના હતા. કાશીમાં એમનું ગુરુકુળ હતું. એમના ગુરુકુળમાં વિભિન્ન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન થતું હતું. એમના શિષ્યો પણ મેઘાવી વિદ્યાર્થીઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેઓ દેશવિદેશમાં પહોંચ્યા હતા. ત્રેતા અને દ્વાપર યુગના ગુરુકુળોની પોતાની કલ્પના અનુસાર તેઓ પોતાનું ગુરુકુળ એ જ પદ્ધતિથી ચલાવવા માગતા હતા. એમના ગુરુકુળમાં સંખ્યા ઓછી હતી પરંતુ એનો પ્રભાવ ઘણો હતો. વેદ, દર્શનશાસ્ત્ર અને ઉપનિષદોમાં એમની શ્રદ્ધા ઘણી હતી. એ શાસ્ત્રોને જ તેઓ પ્રમાણ માનતા હતા. પરંપરામાં એમને

એટલી શ્રદ્ધા હતી કે તેઓ એમાં જરા પણ સમજૂતી કરવા માટે તૈયાર ન હતા. ખાનપાન અને વેશભૂષા, દિનચર્યા અને જીવનચર્યાના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોનું પાલન કઠોરતાપૂર્વક અને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરતા હતા. પ્રવાહી સંસ્કૃત બોલતા હતા અને વેદની ઋચાઓનું સરસ્વર પ્રભાવી રીતે ગાન કરતા હતા.

વિકાસનો ધાર્મિક પક્ષ

નૈમિષારણ્યના ઋષિઓનું સ્મરણ કરીને એમણે પોતાની પ્રસ્તુતિ શરૂ કરી... એમણે શરૂઆત કરી...

ધર્મમય જીવન જીવનારી વ્યક્તિ અને સમાજ જ વિકસિત વ્યક્તિ અને સમાજ કહેવાય છે. મેં કાલે પણ કહ્યું હતું કે મનુષ્ય પશુ કરતાં વિશેષ કેવળ ધર્મને કારણે જ છે. ધર્મનું પાલન કરવું મનુષ્ય માટે આવશ્યક છે. જ્યારે એને ધર્મનું પાલન કરવામાં કષ્ટનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તો એ વિકાસશીલ કહેવાય છે, પરંતુ જ્યારે એ ધર્મનું પાલન કરવામાં સહજતાનો અનુભવ કરશે ત્યારે એ વિકસિત કહેવાશે.

શરૂઆતમાં જ આપણે ધર્મ શબ્દને જ યોગ્ય રીતે સમજી લેવો પડશે. શાસ્ત્રો કહે છે કે ધર્મ પ્રજાપતિ બ્રહ્માનો પુત્ર છે. બ્રહ્માએ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની સાથે જ ધર્મની ઉત્પત્તિ પણ થઈ. ધર્મની ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન શું છે? પ્રયોજન એના પરિણામમાં જ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સૃષ્ટિને બ્રહ્માંડ કહે છે. આ બ્રહ્માંડમાં અસંખ્ય ગ્રહ, નક્ષત્ર છે. એ બધાં જ ગતિશીલ છે. તેઓ નિરંતર ગતિમાં રહે છે. આટલી મોટી સંખ્યામાં ગતિશીલ પદાર્થ પણ પરસ્પર ટકરાતા નથી. ન તો એ કોઈનો નાશ કરે છે કે ન તો એમનો નાશ થાય છે. આ કેવી રીતે શક્ય બને છે? આ શક્ય એટલા માટે બને છે કે એમની ઉત્પત્તિની સાથે જ એમની ગતિ અને ગતિવિધિનું નિયમન કરનારા સિદ્ધાંત પણ ઉત્પન્ન થયા. જેણે સૃષ્ટિ બનાવી એણે આ નિયમો પણ બનાવ્યા અને સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા બધા જ આ નિયમોનું પાલન કરે એવી રચના પણ બનાવી. આ વિશ્વનિયમો છે. આ વિશ્વનિયમોને જ ધર્મ કહે છે. આજે આપણે નિહિત સ્વાર્થ અને અજ્ઞાન, અલ્પજ્ઞાન

અને વિપરીત જ્ઞાનને કારણે કેવળ સંપ્રદાયોને જ ધર્મ કહીને એને ઝઘડાનું કારણ બનાવ્યું છે. એ મોટો અધર્મ છે. પરંતુ એ મુદ્દો આપણે પાછળથી જોઈશું. અત્યારે આપણે વિશ્વનિયમની વાત કરી રહ્યા છીએ. આ વિશ્વનિયમો સૃષ્ટિને ધારણ કરે છે. એટલે આપણા સ્મૃતિ ગ્રંથો કહે છે, ‘ધારણાદ્ધર્મમિત્યાહુઃ ધર્મો ધારયતે પ્રજાઃ ।’ અર્થાત્ પ્રજાઓને ધારણ કરે છે એટલે એને ધર્મ કહે છે. એનો અર્થ એ છે કે જે રીતે ધર્મ વિશ્વનિયમ બનીને સૃષ્ટિની ધારણા કરે છે એ જ રીતે એ શાસ્ત્રનિયમ અને લોકનિયમ બનીને સમાજની ધારણા કરે છે. આ ધર્મનું પાલન બધાને સર્વત્ર, સર્વદા કરવાનું જ હોય છે. અલગ અલગ સંદર્ભોમાં ધર્મ ક્યારેક કર્તવ્ય બની જાય છે તો ક્યારેક સ્વભાવ, ક્યારેક નીતિમત્તા બની જાય છે તો ક્યારેક ઉપાસના. દરેક સંદર્ભમાં એ પ્રજાને ધારણ કરવાનું જ કાર્ય કરે છે.

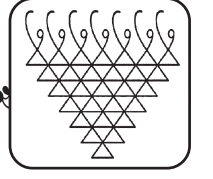
આજે આપણે ધર્મના નિયમોનો ત્યાગ કરીને પ્રજાની ધારણા માટે રાજ્યવ્યવસ્થા અંતર્ગત કાયદા બનાવ્યા છે અને એને સંવિધાનનો આધાર આપ્યો છે. સંવિધાન અને કાયદાનો ઉદ્દેશ તો પ્રજાની સુરક્ષા, સુખ અને સમૃદ્ધિ જ રહ્યો છે. ધર્મની જેમ જ એ પણ અપરાધીને દંડ અને નિરપરાધીની રક્ષા માટે જ છે. પરંતુ વ્યવહારમાં એ પોતાનો ઘોષિત ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કારણ કે એ વિશ્વનિયમનું અનુસરણ કરતો નથી. એ યાંત્રિક છે અને ચેતન સૃષ્ટિની સાથે સમરસ થઈ શકતો નથી.

આ ધર્મનું પાલન કર્યા વિના વિકસિત સમાજનાં લક્ષણ એવાં સુખ, સમૃદ્ધિ, શાંતિ, સૌહાર્દ, જ્ઞાન ક્યારેય શક્ય બની શકતાં નથી. એટલે હું કહું છું કે ધર્મ અનુસાર જીવન જીવવું એ જ વિકાસ છે.

ધર્મ અનુસાર જીવવાનું શીખવું પડે છે. એ શીખવવાનું મુખ્ય સાધન છે શિક્ષણ. આપણું શિક્ષણ આ રીતે પુનર્વ્યવસ્થિત થાય એ આજની મોટી આવશ્યકતા છે. હું તો એટલે સુધી કહીશ કે આજે જે શિક્ષણવ્યવસ્થા આપણે કરી છે એ તો ધર્મ શીખવતી જ નથી, ઊલટું અધર્મ જ શીખવે છે. એટલે વિકાસ માટે આપણે ધર્માનુસારી શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી પડશે.

આચાર્ય વૈભવ નારાયણ અને આચાર્ય લક્ષ્મીશના વિચારોનો પણ હું આદર કરું છું. વિજ્ઞાન સહાયક બની શકે છે, સંપન્નતા આવશ્યક છે પરંતુ ધર્મ વિના બન્ને વિનાશક સિદ્ધ થાય છે. એટલે ધર્મ મુખ્ય છે, વિજ્ઞાન અને સંપન્નતા ગૌણ.

આચાર્ય શ્રીપતિએ પોતાના આ મુદ્દાને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે અનેક ઉદાહરણો આપ્યાં, અનેક તર્ક પણ આપ્યા. એમની પ્રસ્તુતિ પણ પ્રભાવી રહી. સભામાં એમના વિચારો સાંભળીને એક જ હલચલ મચી ગઈ હતી. ધર્મના સંદર્ભમાં આચાર્ય શ્રીપતિએ જે જણાવ્યું હતું એ સૌ માટે અપરિચિત હતું. એ બધા ઉચ્ચવિદ્યાવિભૂષિત અવશ્ય હતા પરંતુ ભારતમાં અથવા અન્ય દેશોમાં ધર્મની બાબતમાં આ પ્રકારની ચર્ચા ક્યારેય થતી નહોતી. એનાથી ઊલટું ધર્મની બાબતમાં વિવાદ પણ ઘણા વધુ થઈ રહ્યા હતા. એવા વિવાદોમાં આમાંથી પણ અનેક લોકોએ ભાગ લીધો હતો. એટલે આચાર્ય શ્રીપતિનું કથન શાંત પાણીમાં પથ્થર ફેંકવા જેવું સિદ્ધ થયું.

આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું....

વાદેવાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ એ ઉક્તિ તો અમે બધા જાણીએ છીએ જ. અહીં ધર્મ વિશે જે કહેવાયું છે એ વિશે પણ આપણે ચર્ચા કરીએ એ અપેક્ષિત છે. આ બાકીનો સમય વાદવિવાદ માટે જ છે. જે કોઈ પણ પ્રશ્ન કરવા માગતા હોય કે પોતાનો મુદ્દો રજૂ કરવા માગતા હોય એ સાદર આમંત્રિત છે.

આચાર્ય આશુતોશ પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઊભા થયા. તેઓ ઈંદ્રપ્રસ્થ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક હતા. એમણે વિશ્વની અર્થશાસ્ત્રીય પરિભાષાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું અને તેઓ આર્થિક વિકાસના પ્રખર પુરસ્કર્તા હતા.

એમણે પૂછ્યું...

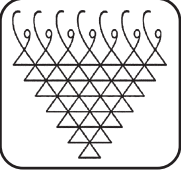
વિશ્વના સમાજશાસ્ત્રીઓ આર્થિક વિકાસને જ શ્રેષ્ઠતાનો માપદંડ માને છે. ધર્મ વિશે આટલા આગ્રહપૂર્વક કોઈ બોલતું નથી. એવામાં આપ ધર્મનો પક્ષ લઈ રહ્યા છો એ આશ્ચર્યની વાત છે. મને નથી લાગતું કે તમારી વાત કોઈને સ્વીકાર્ય હોય. મેં વિશ્વના સમાજશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાયોનો બની શકે એટલો અભ્યાસ કર્યો છે. એ બધા તો આર્થિક

વિકાસના પુરસ્કર્તા હતા. પરંતુ હું એમની વાત કરવા નથી માગતો. હું તો તમારા આચાર્ય ચાણક્યની જ વાત કરીશ. એમણે પણ કહ્યું છે કે ‘ધર્મસ્ય મૂલમ્ અર્થઃ । અર્થસ્ય મૂલમ્ રાજ્યમ્’ ધર્મનું મૂળ અર્થ છે. અર્થનું મૂળ રાજ્ય છે. એનો અર્થ તો એ જ થયો ને કે રાજ્ય ન હોય તો અર્થ નહીં રહે અને અર્થ ન હોય તો ધર્મ નહીં રહે. એ તો સામાન્ય સમજણની વાત છે કે અર્થ જ મુખ્ય છે, ધર્મ નહીં.

આચાર્ય શ્રીપતિએ ઉત્તરમાં કહ્યું કે...

મેં અર્થ જરૂરી નથી એમ નથી કહ્યું, અર્થ મુખ્ય નથી એમ કહ્યું છે. એ પણ સરળ તર્ક છે કે ધર્મ હશે તો અર્થની સુરક્ષા અને વૃદ્ધિ બન્ને શક્ય બનશે. ધર્મના અભાવમાં કાં તો અર્થનો નાશ થશે અથવા સમાજમાં અસુરક્ષા અને આસુરી વૃત્તિ વધશે. અર્થથી ધર્મનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ધર્મનું રક્ષણ ધર્મનું પાલન કરવાથી જ થાય છે. અર્થ જો ધર્મનું રક્ષણ ન કરે તો અર્થ પણ નષ્ટ થઈ જશે. એટલે ધર્મ જ મુખ્ય છે, અર્થ ગૌણ. એમાં વધુ વિસ્તૃત વિવેચનની પણ આવશ્યકતા નથી. હું એક નાનું વ્યવહારનું ઉદાહરણ આપું છું. માનો કે હું વેપાર કરું છું. જો હું ખાદ્યપદાર્થમાં ભેળસણ કરું છું તો ધર્મની દૃષ્ટિએ મને પાપ લાગશે. હું કાયદામાંથી તો કોઈ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ વડે છટકી જઈ શકું છું પરંતુ અધર્મથી બચી શકતો નથી. કાયદો બહારની વસ્તુ છે જ્યારે ધર્મ મારી અંદર છે. કાયદાનો ભંગ કરવાથી સજા થાય છે, નીતિ ધર્મનો ભંગ કરવાથી પાપ લાગે છે. એવું પાપ કરવાથી તાત્કાલિક તો મને લાભ થતો જણાય છે પરંતુ ધીરે ધીરે મારું અંતઃકરણ મેલું થઈ જશે, વેપારના ક્ષેત્રમાં મારી પ્રતિષ્ઠા ખરાબ થશે અને એક સમય પછી મારો વેપાર પણ નષ્ટ થઈ જશે અને મારું નૈતિક અધઃપતન પણ થશે. તમે કહેશો કે આજે કોઈ આ વાત માનતું નથી. પરંતુ કોઈ માનતું નથી એટલે કોઈ વાત અસત્ય થઈ જતી નથી. પોતાની સ્વેચ્છાથી નીતિમાન થવું એ જ તો ધર્મ છે. લોકો એવા ન હોય તો એવા થાય એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. લોકો અજ્ઞાનને કારણે એ વાત ન સમજતા હોય તો એમના અજ્ઞાનમૂલક અભિપ્રાય અનુસાર એ વાત છોડી દેવી ન જોઈએ પરંતુ થઈ શકે એવા અને આવશ્યક

હોય એવા ઉપાયો દ્વારા એમને સમજાવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. શિક્ષણ છેવટે હોય છે શાને માટે? એટલે મારો નમ્ર અને પ્રામાણિક મત છે કે આર્થિક વ્યવહારને ધર્મના નિયમનમાં લાવવો જોઈએ. એ જ વિકાસનો માર્ગ છે. આર્થિક વિકાસને જ મુખ્ય માનવાનું એક અન્ય દુષ્પરિણામ થયું છે. આર્થિક વિચારમાં બજાર ઘણી પ્રભાવી રચના બની જાય છે. બજાર વસ્તુઓના ખરીદ વેચાણનું કેંદ્ર હોય છે. ત્યાં બધું જ ખરીદી અને વેચી શકાય છે. ભારતની ધર્મ આધારિત વ્યવસ્થાઓમાં બજાર વ્યવસ્થા કેંદ્રવર્તી નહોતી, પરિવાર ભાવના કેંદ્રવર્તી વ્યવસ્થા હતી. બજાર પણ પરિવાર ભાવનાથી ચાલતું હતું. બીજું, જે નિયમન કરનારાં તત્ત્વો હતાં, જેમ કે ધર્મ, સેવા, જ્ઞાન વગેરે ખરીદી અને વેચી શકાતાં નહોતાં, એ પણ બજારમાં આવી ગયાં. પરિવારમાં આત્મીયતા હોય છે, બજારમાં પારાકાપણું હોય છે. પરિવારમાં બધા એકબીજાની ચિંતા કરે છે, બજારમાં દરેકે પોતપોતાની ચિંતા કરવાની હોય છે. જ્યારે બધા એકબીજાની ચિંતા કરે છે ત્યારે બધા જ ચિંતારહિત થઈને જીવી શકે છે, કોઈને કોઈનાથી ભય રહેતો નથી, આશંકા રહેતી નથી, અવિશ્વાસ કે ભય રહેતાં નથી. જ્યારે પણ પોતપોતાની ચિંતા કરવાનો વારો આવે છે ત્યારે એ બધાં બળવાન થઈ જાય છે. એવામાં સ્વાર્થ, લોભ વગેરે વધી જાય એ સ્વાભાવિક છે. આર્થિક વ્યવહારની બાબતમાં આપણા નીતિકારોએ એક સૂત્ર આપ્યું છે-

‘અર્થાતુરાણામ્ ન ગુરુર્ન બન્ધુઃ ।’ અર્થાત્ અર્થના લોભીને કોણ પિતા અને કોણ ભાઈ? એવામાં ધન આવે તો પણ માનસિક અને વ્યાવહારિક તકલીફો લાવશે અને સમય જતાં આવેલું ધન નષ્ટ થઈ જશે. એ દૃષ્ટિએ પણ ધર્મ જ અર્થનો નિયંત્રક હોવો જોઈએ. એ જ વિકાસનો માર્ગ છે.

ધીમે ધીમે આચાર્ય શ્રીપતિ શ્રોતાઓને સમજાવવામાં સફળ થઈ રહ્યા હતા. હજુ લોકો વધુ પ્રશ્નો પૂછવા માગતા હતા પરંતુ સમય થઈ ગયો હતો એટલે આચાર્ય શુભંકરે સત્ર સમાપ્ત કરવાનું વિચાર્યું. એમણે કહ્યું...

ખરેખર ચર્ચા ઘણી જ સાર્થક થઈ રહી છે. શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસા વક્તાઓનો ઉત્સાહ વધારનારી છે. અહીં આપણે

ચર્ચાને અત્યાર પૂરતો વિરામ આપીએ છીએ, ભોજન પછી ફરી ચર્ચા આગળ વધશે. આપણે નિષ્કર્ષ પર પહોંચવાનું જ છે. હવે સૌ ભોજન માટે પધારે એવી વિનંતી છે.

ભોજન અને વિશ્રાંતિ પછી ફરીથી જિજ્ઞાસા સમાધાનનું સત્ર આગળ ચાલ્યું.

આચાર્ય વ્યંકટેશ પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઊભા થયા. આચાર્ય વ્યંકટેશનું ગુરુકુળ પ્રયાગમાં હતું. એ ગુરુકુળ દોઢસો વર્ષથી ચાલતું હતું. આચાર્યના પૂર્વજે એની સ્થાપના કરી હતી. આજે આચાર્ય વ્યંકટેશ સાતમી પેઢીના વંશજ હતા. તેઓ એ ગુરુકુળના વિદ્યાર્થી પણ રહ્યા હતા, આચાર્ય પણ રહ્યા હતા અને આજે કુલપતિ છે. તેઓ જે પ્રભુત્વ સાથે સંસ્કૃત બોલતા હતા એ જ પ્રભુત્વ સાથે અંગ્રેજી પણ બોલતા હતા. એમની હિંદી ભાષા તો સ્વાભાવિક રીતે જ અત્યંત પરિષ્કૃત હતી.

એમણે પૂછ્યું...

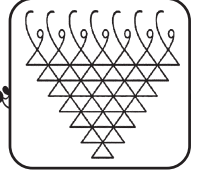
આચાર્યજી, તમે ધર્મ શબ્દની ચર્ચા શરૂ કરીને લાગે છે કે જાણે અન્ય સમયમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એનું કારણ એ છે કે ધર્મ વિશે આજે અનેક પ્રકારની ઊલટી-સૂલટી માન્યતાઓ પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. એક તરફ તો ધર્મ વિશે ક્યાંય ચર્ચા થતી જ નથી, ક્યાંય એનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. ધર્મને નામે રાજકારણ રમાય છે. ધર્મ બજારમાં આવી ગયો છે. ધર્મ વેચાઉ બની ગયો છે. સાર્વજનિક જીવનમાં ધર્મનું નામ પણ લઈ શકાતું નથી. આપણો દેશ ધર્મનિરપેક્ષ દેશ છે. એવામાં તમે ધર્મની વાત કરશો તો કેમ ચાલશે? એમ નથી કે ધર્મમાં અમને શ્રદ્ધા નથી અથવા અમને એની જરૂર જણાતી નથી. પરંતુ ધર્મનો વિષય એટલો ગુંચવાઈ ગયો છે કે એ વિશે ચર્ચા કરવી આવશ્યક થઈ ગઈ છે. તો એ વિશે સ્પષ્ટતા કરવાની કૃપા કરશો.

ધર્મ વિશેની સ્પષ્ટતાઓ

આચાર્ય શ્રીપતિ કહેવા લાગ્યા...

સારું થયું કે તમે પ્રશ્ન કર્યો. વર્તમાન પરિસ્થિતિ ચિંતાજનક તો છે જ. એને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ રીતે સમજવી જોઈએ.

• આજની ગૂંચવાણનો એક સ્રોત છે અંગ્રેજી ભાષા.

અંગ્રેજીના પ્રભાવને લીધે આપણે આપણી વાતોને અંગ્રેજીમાં સમજવા લાગ્યા છીએ. ઉદાહરણ તરીકે ધર્મને આપણે અંગ્રેજી શબ્દ ‘રિલિજન’ના અર્થમાં જ સમજીએ છીએ. આમ તો ‘ધર્મ’ શબ્દનો કોઈ અંગ્રેજી અનુવાદ નથી એટલે ‘ધર્મ’નો અનુવાદ કરવા માટે આપણને અંગ્રેજીમાં કોઈ શબ્દ મળતો નથી. અંગ્રેજીમાં બોલતી વખતે ‘ધર્મ’ શબ્દનો જ ઉપયોગ કરવો ભાષા અને અર્થ બન્ને દૃષ્ટિએ યોગ્ય રહેશે. જે રીતે આપણે આપણી ભાષામાં પણ રેડિયો, બ્રેડ, મૂડ વગેરે શબ્દો બોલીએ છીએ, કારણ કે એ જ અર્થ દર્શાવનારા ભારતીય ભાષામાં કોઈ શબ્દો જ નથી. એ જ રીતે ‘ધર્મ’ શબ્દને આપણે અંગ્રેજીમાં પણ ‘ધર્મ’ જ કહી શકીએ છીએ. પરંતુ આપણે એમ ક્યું નહીં. આપણે એને ‘રિલિજન’ કહેવાનું શરૂ કર્યું. હવે ‘ધર્મ’નું એક પાસું ‘રિલિજન’ હોઈ શકે છે, પરંતુ ‘ધર્મ’ પૂર્ણપણે ‘રિલિજન’ નથી. આ અનુવાદ પ્રક્રિયાએ ઘણી ઘાલમેલ કરી છે. રિલિજનને લઈને યુરોપમાં જે વાદ અને વિવાદ ચાલ્યા અને ‘સેક્યુલર’ની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી, એ જ મામલો અહીં આપણા દેશમાં પણ ચાલ્યો, અને આજે પણ ચાલુ જ છે. ધર્મને આપણે ધર્મ તરીકે જ સમજીએ.

- મેં પહેલાં પણ કહ્યું છે એ પ્રમાણે ધર્મ વિશ્વનિયમ છે. વૈદિક કાળમાં એને ઋત કહેતા હતા. કાળક્રમે એને ધર્મ કહેવાનું શરૂ થયું. ઋતની વાચિક અભિવ્યક્તિ સત્ય છે. ઋત જ ધર્મ છે એટલે ધર્મની વાચિક અભિવ્યક્તિ સત્ય છે. એ રીતે ધર્મ અને સત્ય સાથે સાથે જ રહે છે.
- ધર્મ આચરણ માટે છે. સત્ય કેવળ વાચિક હોઈ શકે છે, પરંતુ ધર્મ જો આચરણ ન હોય તો અન્ય કશું જ હોઈ શકે નહીં.
- ધર્મ વિશ્વને અને પ્રજાને ધારણ કરે છે.
- વૈશ્વિક નિયમથી સૃષ્ટિની ધારણા થાય છે. જેમ પહેલાં કહેવાયું છે કે ધર્મની અર્થાત્ વૈશ્વિક નિયમોની ઉત્પત્તિ વિશ્વની ઉત્પત્તિની સાથે જ થઈ છે. અર્થાત્ રચના બને છે ત્યારે રચનાને ટકાવી રાખવા માટે,

રચનાએ પોતાના વ્યવહાર કરવા

માટે નિયમો પણ સાથે સાથે જ બને છે. એ વૈશ્વિક બંધારણ છે.

- ધર્મનો એક અર્થ પદાર્થનો ગુણધર્મ છે. એ પણ વૈશ્વિક નિયમનો જ એક ભાગ છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં એ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે પાણી શીતળ હોય છે, ઉપરથી નીચેની તરફ જ વહે છે અને હંમેશાં સમથળ રહે છે. અગ્નિ ગરમી અને પ્રકાશ આપે છે. પદાર્થના એ ગુણધર્મોના અને વ્યવહાર કરવાના મૂળ નિયમોના આધારે જ સંપૂર્ણ ભૌતિક તેમ જ રસાયણ વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો છે.
- સૃષ્ટિમાં પંચમહાભૂતો ઉપરાંત સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણ હોય છે અને એમાંથી નિષ્પન્ન જે બુદ્ધિ, મન અને અહંકાર હોય છે અને એ ત્રણોનો સંગ્રાથ જે ચિત્ત હોય છે એમના પણ ગુણધર્મ હોય છે. એ હંમેશાં પોતાના ધર્મનું જ પાલન કરતા હોય છે. એ પણ વૈશ્વિક નિયમનો જ એક ભાગ છે.
- પ્રકૃતિના એ નિયમો સાથે સામંજસ્ય રાખીને મનુષ્ય જ્યારે પોતાના વ્યવહારના નિયમો બનાવે છે ત્યારે એ ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરે છે એમ કહી શકાય છે. જ્યારે એ સામંજસ્ય તોડે છે અથવા એને હાનિ પહોંચાડે છે ત્યારે એ અધર્મનું આચરણ કરે છે, એને માનવધર્મ કહેવાતો નથી.
- મનુષ્ય પરમાત્માની શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. એનો અર્થ એ છે કે અષ્ટધા પ્રકૃતિનાં તમામ પાસાં એની અંદર રહેલાં છે. પ્રકૃતિનાં એ આઠ પાસાં રહેતાં તો હોય છે બધામાં પરંતુ મનુષ્ય સિવાય બાકી ક્યાંય એ મનુષ્યમાં હોય છે એટલાં સક્રિય હોતાં નથી. મન, બુદ્ધિ અને અહંકારના આધાર પર જ સંપૂર્ણ માનવ ધર્મશાસ્ત્રની રચના થાય છે. એ ધર્મ, કર્તવ્ય શું છે અને એમનું પાલન કેવી રીતે કરવામાં આવે છે એ શીખવે છે.
- એ જ નિયમોને નીતિશાસ્ત્ર કહે છે. આજની ભાષામાં એમને મૂલ્ય કહે છે. આજે જેને મૂલ્યશિક્ષણ કહેવામાં આવે છે એ વાસ્તવમાં ધર્મના એ અંગનું શિક્ષણ છે.
- મનુષ્યે પોતાના વિચારોને, ભાવનાઓને તથા

તત્ત્વોને સાકાર સ્વરૂપ આપ્યું. વિભિન્ન વિચારપુંજોને વિભિન્ન આકાર આપ્યા. ઉદાહરણ તરીકે વાણી, એનો સ્વભાવ, એનો પ્રભાવ, એની પવિત્રતા, એના વિભિન્ન સંદર્ભોમાં જીવનને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ વગેરેને રૂપ રસ અને ગંધ જેવાં પંચમહાભૂતો સાથે જોડીને મનુષ્યે સરસ્વતીની મૂર્તિ બનાવી, પોતાના બધા ભાવ એમાં આરોપિત કર્યા અને પોતાની શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા એમાં સમાહિત કરી. એ સરસ્વતીની ઉપાસના થઈ. એ જ રીતે અન્ય દેવતાઓની પ્રતિમાઓ સાકાર થઈ. એ પ્રતિમાઓના સ્વભાવ અનુસાર એમની પૂજાપદ્ધતિ વિકસિત થઈ. એ બધાં મનુષ્યના આચારધર્મનો આધાર બન્યા. એમાં વિશેષતાઓ નિર્માણ થઈ. સંક્ષેપમાં કહીએ તો એ સંપ્રદાયોના પ્રારંભના સ્રોત છે. એ સંપ્રદાયો પણ ધર્મ કહેવાવા લાગ્યા, કારણ આચારધર્મનું પાલન એમાં કેંદ્રીભૂત થયું. એટલે સંપ્રદાય પણ ધર્મનું જ એક પાસું છે.

- આજે ધર્મનિરપેક્ષતાની ભાષા બોલાય છે. વાસ્તવમાં આપણા બંધારણમાં ‘પંથનિરપેક્ષ’ શબ્દનો પયોગ છે, ‘ધર્મનિરપેક્ષ’ શબ્દનો નહીં. એમ છતાં વ્યક્તિગત વાતચીતમાં અથવા સાર્વજનિક ચર્ચાઓમાં ‘ધર્મનિરપેક્ષ’ શબ્દનો જ ઉપયોગ થાય છે. વ્યક્તિગત કે સાર્વજનિક જીવનમાં કોઈ પણ વાત ધર્મનિરપેક્ષ હોઈ જ કેવી રીતે શકે ? ધર્મને જો કિનારે કરી દેવાય તો સૃષ્ટિનો, સમષ્ટિનો કે વ્યક્તિનો એક પણ વ્યવહાર યોગ્ય થશે જ નહીં. આજે પણ જેટલી અવ્યવસ્થાઓ જોવા મળે છે એ અધર્મને કારણે જ છે અને જે પણ વ્યવસ્થા દેખાય છે એ જાણ્યે-અજાણ્યે પણ ધર્મનું પાલન થઈ રહ્યું છે એ કારણે જ તો છે.
- આજે જેને ધર્મનિરપેક્ષતા કહેવામાં આવે છે એ વાસ્તવમાં સંપ્રદાય નિરપેક્ષતા છે. એને પંથનિરપેક્ષતા પણ કહે છે. સાર્વજનિક જીવનમાં પંથનિરપેક્ષતા હોવી જોઈએ એ અહીં મુદ્દો છે. પંથને જ સમાપ્ત કરવાનો મુદ્દો નથી.

- એ મુદ્દો બરાબર સમજવો જોઈએ. સંપ્રદાય મનુષ્યના ચરિત્રની રક્ષા માટે નિર્માણ થયા છે. એ દરેકની વ્યક્તિગત બાબત છે એ ઠીક છે, પરંતુ એટલે એનો તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. એ કોઈ સમુદાય વિશેષની પણ બાબત છે. એ જે તે સમુદાયના ચરિત્રનું રક્ષણ કરે છે અને વ્યવહાર જીવનને એક ચોક્કસ સ્વરૂપ આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે શૈવ સંપ્રદાયના લોકો શિવ તત્ત્વને કેંદ્રમાં રાખીને પોતાનો વ્યવહાર વ્યવસ્થિત કરશે, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો વિષ્ણુ તત્ત્વમાં પોતાનો વ્યવહાર કેંદ્રિત કરશે. એ રીતે સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિની સાથે સામંજસ્ય જાળવવાની અદ્ભુત વ્યવસ્થા સંપ્રદાય નિર્માણ કરીને આપણા મનીષીઓએ કરી છે. એ દરેક રીતે પ્રશંસનીય છે.
- તો પછી ઝઘડાનું કારણ શું છે ? આ જગતમાં બે પ્રકારની વિચારધારાઓ છે. એક સૃષ્ટિની એકાત્મતામાં માને છે અને બીજી નથી માનતી. એ બન્ને વિચારધારાઓના સંપ્રદાયો છે. સંપ્રદાય અનેક હોય છે, એ અનેક હોય એ સ્વાભાવિક પણ છે. એક વિચારધારા સહઅસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે અને બીજી નથી કરતી. એક પોતાના સંપ્રદાયનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરીને બીજાને પોતાના સંપ્રદાયનું પાલન કરવાની અનુમતિ આપે છે. બીજી, આદરની વાત તો દૂર બીજાને પોતાના સંપ્રદાયનું પાલન કરવાની અનુમતિ પણ નથી આપતી. એક માને છે કે બધા જ સંપ્રદાય સમાન રીતે આદરણીય છે, એ મનુષ્યજીવનના અંતિમ લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાના વિભિન્ન માર્ગ છે. બીજી કહે છે કે અંતિમ લક્ષ્ય સુધી તો કેવળ એમના સંપ્રદાય દ્વારા જ પહોંચી શકાય છે. એટલે એમના સંપ્રદાય સિવાય અન્ય કોઈ સંપ્રદાયની જરૂર જ નથી. પછી તો સંપ્રદાયનું ઝનૂન એ હદ સુધી જાય છે કે અન્ય સંપ્રદાયના લોકોએ એ એક જ સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એમને અલગ સંપ્રદાયની જરૂર જ નથી એટલે એ લોકો કાં તો પોતાના સંપ્રદાયનું પરિવર્તન કરે, નહીં તો એમનું

અસ્તિત્વ જ સમાપ્ત કરી દેવાશે. પોતાના સંપ્રદાયની એ વિચારધારામાં એમનો એટલો પાકો વિશ્વાસ હોય છે કે તેઓ સંપ્રદાયના આગ્રહને કોઈ પણ હદ સુધી લઈ જવા તૈયાર હોય છે. એ માટે તેઓ યુદ્ધ પણ કરે છે અને સામૂહિક કત્તેઆમ પણ કરે છે. એમની નજરે એ મોટા પુણ્યનું કામ હોય છે. તેઓ માને છે કે તેઓ એ બધું અન્ય સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના ભલા માટે જ કરી રહ્યા હોય છે. તેઓ એ ભૂલી જાય છે કે કોઈની પર કોઈની વાત માટે જબરજસ્તી કરવી એ પોતે જ ખોટી વાત છે અને મોટો અધર્મ છે. સંપ્રદાયોને નામે ઝઘડા એ કારણે જ થાય છે.

- એ મૂળ કારણ પછી અનેક નાનાં કારણો પણ હોય છે. એ છે સ્વાર્થ અને અહંકાર. ધર્મને નામે રાજકારણ થવું એ સ્વાર્થ છે. ધર્મને નામે ઊંચનીચની ભાવના નિર્માણ થવી એ અહંકાર છે. બન્ને મૂળમાં તો અજ્ઞાનમાંથી જ પેદા થયેલા છે.
- હવે તમે સમજી શકશો કે વાદવિવાદ ધર્મને કારણે નથી થતા. સ્વાર્થ, અહંકાર અને ખોટી માન્યતાઓને કારણે થાય છે. ધર્મનો તો કેવળ શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં ધર્મ તો રક્ષણ અને પોષણ કરે છે, ઊંચે લઈ જાય છે, કલ્યાણ કરે છે.
- એટલે એને છોડવાની વાત ન કરવી જોઈએ. એને યોગ્ય રીતે બધાને શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ધર્મનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. કારણ કે ‘ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ.’ એનું પાલન કરવાથી જ એનું રક્ષણ થાય છે, બાકી કશું કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી. હવે એ પણ સ્પષ્ટ થયું હશે કે ધર્મ જ આપણા યોગક્ષેમનું મુખ્ય સાધન છે. ધર્મ જ આપણી સદ્ગતિનો મુખ્ય માર્ગ છે. એ જ બે વાતો પ્રાપ્ત કરવી એ વિકાસ છે, એટલે હું કહું છું કે ધર્મને અર્થ અને કામનો નિયામક બનાવવો એ જ વિકાસ છે.

આચાર્ય શ્રીપતિનું વિવેચન સાંભળીને શ્રોતાઓને ઘણો સંતોષ થયો. અનેક ગુંચવાયેલી વાતો એમણે સ્પષ્ટ કરી હતી. શ્રોતાઓને જણાયું કે જ્યારે કોઈ બાબતમાં સ્પષ્ટ ધારણા હોય છે ત્યારે એનું પ્રતિપાદન પણ સરળ હોય છે.

એમાં આવેશ ન હોવાને કારણે એ શ્રોતાઓને સ્વીકાર્ય પણ બને છે.

આચાર્ય શુભંકરે સત્રની સમાપ્તિની સૂચના આપતાં કહ્યું...

આપણે સૌએ હમાણાં ધર્મવિષયક વિવેચન સાંભળ્યું. વિકાસની ચર્ચામાં ધર્મના વિવેચનની આટલી બધી જરૂર હશે એની ઘણા લોકોને કલ્પના પણ નથી હોતી. આચાર્ય શ્રીપતિએ આપણને એ જરૂરિયાતની પ્રતીતિ કરાવી છે. મને લાગે છે કે હવે વિદ્વદ્જનોના મનમાં કોઈ પ્રશ્નો નહીં રહ્યા હોય.

એવામાં જ એક શ્રોતાએ કહ્યું કે એ પ્રશ્ન પૂછવા માગે છે. આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું કે હવે બીજે દિવસે પ્રશ્નોત્તર થશે. અત્યારે સમય પૂરો થઈ ગયો છે. એટલે હજુ પણ પ્રશ્નો અને એના ઉત્તરો કેટલો સમય લેશે એ કહી શકાય નહીં.

એ સાથે જ એ દિવસનું સ્વાધ્યાય પ્રવચન સમાપ્ત થયું. શાંતિ પાઠ કરીને સભા સમાપ્ત થઈ.

જ્ઞાનસાધના સત્રનો ત્રીજો દિવસ હતો. વિકાસ વિશેની ચર્ચા હવે ધર્મ વિશેની ચર્ચા તરફ વળી ગઈ હતી. પરંતુ એ કોઈને ખટકતી નહોતી. બધાને લાગતું હતું કે વિકાસની ચર્ચા ધર્મની ચર્ચા વગર થઈ જ શકે નહીં. એટલે આજે પણ ધર્મ વિશેની ચર્ચા થવાની હતી.

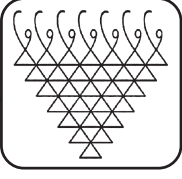
સાડાઆઠ થવામાં હતા. બધા વિદ્વદ્જનો પોતપોતાના સ્થાને બેસી ગયા હતા. શંખનાદ થયો અને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ આવ્યા. એમણે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. સંગઠન મંત્રનું ગાન થયું અને આજની સભાનો પ્રારંભ થયો. આચાર્ય શુભંકરે સંચાલનનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં.

એમણે કહ્યું...

ગઈ કાલથી આપણે ધર્મની ચર્ચાનો પ્રારંભ કર્યો છે. આપણે એ અનુભવી રહ્યા છીએ કે વિકાસની ચર્ચામાં ધર્મની ચર્ચા અનિવાર્ય છે. આમ તો કાલે આચાર્ય શ્રીપતિએ વિષયની પૂરતી સ્પષ્ટતા કરી છે એમ છતાં જિજ્ઞાસા તો રહી જ છે. એટલે આપણે આજની સભાની શરૂઆત જિજ્ઞાસા સમાધાનથી કરીએ છીએ. હું અધ્યક્ષ મહોદયની અનુમતિથી જિજ્ઞાસુઓને પ્રશ્ન પૂછવાની વિનંતી

કરું છું.

આચાર્ય ભાર્ગવ ઊભા થયા. તેઓ અંતર્રાષ્ટ્રીય સામાજિક સંબંધોનું અધ્યયન કરવામાં વ્યસ્ત હતા. વિશ્વની અનેક વિદ્યાપીઠોમાં તેઓ શોધ પ્રકલ્પોના માર્ગદર્શન માટે જતા હતા. સંશોધનકર્તા તરીકે તેઓ ઘણા જાણીતા હતા.

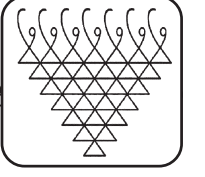
એમણે પૂછ્યું....

આચાર્ય શ્રીપતિ, હું તમને અભિનંદન આપું છું. કાલે તમે ધર્મ વિષે ઘણી સરસ સ્પષ્ટતા કરી. આજે ધર્મને ઘણા સંકુચિત અર્થમાં સમજવામાં આવે છે. તમે એને વ્યાપક અને નક્કર આધાર પર પ્રસ્થાપિત કર્યો અને જીવનની દરેક બાબતને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાનો આગ્રહ પ્રસ્તુત કર્યો. તમે વિદ્વદ્જગત પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. મારો એક પ્રશ્ન છે. કાલે તમે બે વિચારધારાની વાત કહી હતી. બન્ને વચ્ચેનું અંતર પણ સ્પષ્ટ કર્યું હતું. શું ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તીધર્મ એક અને હિંદુ ધર્મ બીજી વિચારધારાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે એમ કહી શકાય? શું સંપૂર્ણ વિશ્વને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો વેટિકન પોપનો નારો આ જ વિચારધારા અંતર્ગત છે ? શું એક હાથમાં કુરાન અને એક હાથમાં તલવાર લઈને જેહાદી યુદ્ધ લઢનારા ઇસ્લામના અનુયાયી આ જ વિચારધારાનું અનુસરણ કરે છે? અને ‘હિંદુ મુસ્લિમ ભાઈ ભાઈ’ તથા ‘ઈશ્વરઅલ્લા તેરો નામ સબકો સન્મતિ દે ભગવાન’ ગાનારા તથા ‘હિંદુ મુસ્લિમ શીખ ઈસાઈ આપસમેં હૈ ભાઈ ભાઈ’ કહેનારા હિંદુ બીજી વિચારધારાના છે ? એ પ્રશ્નનો પણ સ્પષ્ટ વિચાર કરવો મને જરૂરી જણાય છે. જો આપણે એ પ્રશ્ન બરાબર સમજી જઈશું તો આજે વિશ્વમાં જે ધર્માત્મરણના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે એ તરફ આપણે સમ્યક્ દૃષ્ટિએ જોઈ શકીશું.

પ્રશ્ન સાંભળીને આખી સભા સચેત થઈ ગઈ. એક જણે કહ્યું કે એ આ જ્ઞાનસાધના સત્રનો વિષય નથી. કોઈએ વળી કહ્યું કે એવા પ્રશ્ન વિશે ચર્ચા કરીને આપણે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જઈશું. આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું કે આમ તો આ પ્રશ્ન આપણા મુખ્ય વિષય સાથે સીધેસીધો સંબંધિત નથી તો પણ આચાર્ય ઇચ્છે તો જવાબ આપી શકે છે.

આચાર્ય શ્રીપતિએ કહ્યું...

હું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીશ. આચાર્ય ભાર્ગવ, તમારું અવલોકન બરાબર છે. હું મારો એક અનુભવ સંભળાવું છું. વર્ષો પહેલાં અમે મિત્રો ‘ટેન કમાંડમેન્ટ્સ’ ફિલ્મ જોવા માટે ગયા હતા. અમારા જૂથમાં બે ખ્રિસ્તી યુવકો પણ હતા. ફિલ્મ ખૂબ સરસ હતી. એમાં યહૂદી પયગંબર મોઝિસની વાર્તા છે. એમાં એક દૃશ્ય એવું હતું કે મોઝિસ અને એના અનુયાયીઓ નાસી રહ્યા છે અને રાજાના સિપાઈઓ એમને પકડવા માટે એમનો પીછો કરી રહ્યા છે. દોડતા દોડતા સામે સમુદ્ર આવ્યો. અત્યારે એ સમુદ્ર હતો કે નદી હતી એ યાદ નથી, પરંતુ મોઝિસનો માર્ગ રૂંધાઈ ગયો. હવે તો રાજાના સિપાઈઓ પકડી જ લેશે. એ સમયે મોઝિસે પ્રાર્થના કરી અને સમુદ્રે માર્ગ કરી આપ્યો. મોઝિસ અને એના અનુયાયી ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા. થોડી વાર પછી રાજાના સિપાઈઓ આવ્યા. એમણે જોયું કે સમુદ્રમાં માર્ગ બનેલો જ છે. એમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. એ માર્ગે જવા માટે એ લોકો પણ સમુદ્રમાં ઊતર્યા પરંતુ પાણીમાં ડૂબી ગયા. સમુદ્રે મોઝિસને બચાવી લીધો પરંતુ રાજાના સિપાઈઓનો નાશ કર્યો. એ દૃશ્યના સંદર્ભે ચર્ચા શરૂ થઈ. મેં કહ્યું કે અમારા પુરાણમાં પણ આવી જ વાર્તા છે. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ મથુરાના કારાવાસમાં થયો હતો. એમને વ્રજમાં નંદબાબાને ત્યાં પહોંચાડવા માટે વસુદેવજી ગયા હતા. રસ્તામાં યમુના નદી આવતી હતી. યમુનામાં એ વખતે પુર આવેલું હતું. એમ છતાં વસુદેવ નદી પાર જવા માટે નીકળ્યા કારણ કે કંસનો ભય હતો. એ સમયે નદીમાં ડૂબી જવાનો ભય પણ હતો પરંતુ જેવો શ્રીકૃષ્ણનો અંગૂઠો પાણીને સ્પર્શ્યો કે તરત જ યમુના શાંત થઈ ગઈ અને માર્ગ કરી આપ્યો. એ સાંભળીને એ ખ્રિસ્તી મિત્રોએ કહ્યું કે એ અશક્ય છે. એમ કેવી રીતે થઈ શકે ? મેં કહ્યું કે મોઝિસની બાબતમાં એ કેમ બન્યું ? એમણે કહ્યું કે મોઝિસ તો પયગંબર હતા. મેં કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ તો ભગવાન હતા. એમણે કહ્યું કે મોઝિસની બાબતમાં તો બની શકે છે, શ્રીકૃષ્ણની બાબતમાં નહીં. કારણ શું ? તો કારણ એ જ વિચારધારા છે જે સૌને સમાન નથી માનતી. મેં કહ્યું કે આ જ તમારી અને અમારી વચ્ચેનું અંતર છે. અમારામાં પણ એવા ઘણા લોકો છે

જેઓ આવા ચમત્કારોમાં માનતા નથી. પરંતુ તેઓ જો માનશે તો બન્નેની વાત માનશે અને નહીં માને તો બન્નેની વાત નહીં માને. એકમાં વિશ્વાસ મૂકશે અને એકમાં નહીં એમ નહીં બને. ઇસ્લામનું પણ એમ જ છે. તમે જો મુસલમાન નથી તો નાપાક અર્થાત્ અપવિત્ર છો. કાં તો મુસલમાન બનીને તમારે પાક અર્થાત્ પવિત્ર બનવું જોઈએ, નહીં તો મરી જવું જોઈએ. તેઓ તમને પવિત્ર બનવામાં મદદ કરશે. સીધી રીતે નહીં તો જબરજસ્તી, તમને પવિત્ર બનાવીને એમને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે.

અર્થાત્ તેઓ સહસ્તિત્વને સ્વીકારતા નથી.

આપણા વિષય સાથે સંબંધિત તથ્ય એ છે કે એવી વિચારધારાઓનો સમ્યક વિકાસ થવો શક્ય નથી, જે વિચારધારા સહઅસ્તિત્વને સ્વીકારે છે એ જ વિકાસ કરી શકે છે.

આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું...

હવે આપણે આ વિષય સમાપ્ત કરીશું. આપણી ચર્ચા ઘણી સાર્થક રહી. હવે આપણે એક નવા મુદ્દા તરફ વળીશું. હું આચાર્ય મનોહરને પોતાનો વિષય પ્રસ્તુત કરવા માટે વિનંતી કરું છું.

આચાર્ય મનોહર ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યેતા હતા. એમણે વેદ અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ પણ કરેલો હતો અને સુકરાતથી લઈને વર્તમાન પાશ્ચાત્ય જગતના ચિંતકોનું પણ અધ્યયન કર્યું હતું. અનેક વિદ્યાર્થીઓને સંશોધન કાર્યમાં માર્ગદર્શન કર્યું હતું. તેઓએ અધ્યક્ષ તથા સભાને પ્રણામ કરીને પોતાનો વિષય પ્રસ્તુત કરવાનું શરૂ કર્યું...

વિશ્વમાં વિકાસ સૌ ઇચ્છે છે. મનુષ્ય મહત્વાકાંક્ષી હોય છે. એને પોતાની પાસે છે એના કરતાં વધુ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે. એ જ્યાં હોય છે ત્યાંથી એને આગળ વધવાની ઇચ્છા હોય છે. જ્યાં હોય ત્યાંથી ઉપર ઊઠવાની ઇચ્છા હોય છે. જીવનમાં શું મેળવવું છે એનું લક્ષ્ય એ નિર્ધારિત કરે છે અને એ મેળવવા માટે પરિશ્રમ કરે છે. નક્કી કર્યું હોય એ મેળવીને એ સંતુષ્ટ થાય છે, પ્રસન્ન થાય છે. એને સાર્થકતાનો અનુભવ થાય છે.

જીવનમાં એને શું જોઈએ?

કોઈને ધન-વૈભવ, કોઈને યશ અને પ્રતિષ્ઠા, કોઈને માન-સન્માન, કોઈને સત્તા, કોઈને જ્ઞાન, કોઈને કલા અને કોઈને મોક્ષ. કોઈને કેવળ આરામ જોઈએ. એમને કશું જ કરવું નથી હોતું. કોઈ ઘણો પરિશ્રમ કરે છે અને કોઈ કેવળ મોજ કરે છે.

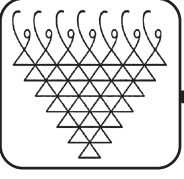
જે જોઈએ એ સૌ પોતાની રીતે મેળવી શકતા નથી. એમને અન્ય લોકો પર આધાર રાખવો પડે છે. એ કોણ કોણ હોય છે ? એ પૃથ્વી, પાણી, જંગલ વગેરે પણ હોય છે, એ ગાય, ભેંસ, ઘોડા જેવાં પ્રાણી પણ હોય છે અથવા એ મનુષ્ય પણ હોય છે.

ઉદાહરણ તરીકે એને વસ્ત્ર જોઈએ તો એ વસ્ત્રને માટે આવશ્યક બધી વ્યવસ્થાઓ પોતે ઊભી નથી કરી શકતો. એને કપાસ જોઈએ જે ખેડૂત ઉગાડે છે, એ કપાસને પીંજનારો પીંજારો હોય છે, કપડું વણનારો વણકર હોય છે, રંગનારો રંગારો અને છાપનારો છીપા હોય છે. કપડું સીવનારો દરજી હોય છે. એ બધા મનુષ્ય છે. પણ કપાસ ઉગાડવા માટે ભૂમિ જોઈએ, પાણી જોઈએ, હવા જોઈએ, સૂર્યપ્રકાશ જોઈએ. કૃષિ માટે બળદ જોઈએ, ખાતર જોઈએ. જે વાત એક વસ્ત્રની બાબતમાં છે એ જ વાત અન્ય અનેક આવશ્યકતાઓની બાબતમાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યોનો જીવન-વ્યવહાર એકલાથી ચાલી શકે નહીં, સૌએ સાથે મળીને ચાલવાનું છે.

વિકાસ અને સ્પર્ધા

સાથે મળીને વ્યવહાર ચલાવવાની અનેક રીતો છે. આજે જે રીત છે એ સ્પર્ધાની છે. આજે એમ કહેવાય છે પણ ખરું કે આ સ્પર્ધાનો યુગ છે. સ્પર્ધા હંમેશાં બીજાથી આગળ જવા માટે હોય છે. સ્પર્ધાથી પ્રેરિત વ્યક્તિને કેવળ કંઈક જોઈતું હોય છે એમ નહીં, તેને બીજા કરતાં કંઈક વધારે જોઈતું હોય છે. એને કેવળ શ્રેષ્ઠ જ નથી થવું હોતું, એને સર્વશ્રેષ્ઠ થવું હોય છે. એને માટે વિકાસનો અર્થ કેવળ આગળ વધવું એમ નહીં પરંતુ બીજાથી આગળ જવું એવો હોય છે.

આજે સ્પર્ધાના તત્ત્વને આપણે તમામ પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય લક્ષણ બનાવી દીધું છે. શિશુવાટિકાનાં બાળકો સ્પર્ધા વિશે કશું નથી જાણતાં એમ છતાં ત્યાં સ્પર્ધા રખાય છે અને પ્રથમ, દ્વિતીય વગેરે ક્રમ આપવામાં આવે છે. કોઈ પણ વિષયના આગળના અભ્યાસ માટે જે પ્રવેશ પરીક્ષાઓ હોય છે એમને સ્પર્ધા પરીક્ષા કહેવાય છે. રાજકીય સેવાઓ માટે સ્પર્ધા પરીક્ષા હોય છે. એવામાં સ્પર્ધાની માનસિકતા જ બની જાય છે. ‘તમારી સાડી કરતાં મારી સાડી સફેદ’ એવી જાહેરાત આવે છે. અર્થાત્ મારી વસ્તુ બીજાની વસ્તુ કરતાં સારી જ હોવી જોઈએ. આપણે આ લક્ષણ દરેક ઠેકાણે જોઈએ છીએ. રમત હોય કે સંગીત, કલા હોય કે કારીગરી, અધ્યયન હોય કે ઉદ્યોગ, અર્થાર્જન હોય કે કીર્તિનું અર્જન, આપણે કેવળ આગળ જ નહીં તો સૌથી આગળ રહેવા માગીએ છીએ. જે સૌથી આગળ રહે છે એને પ્રશંસા અને પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે.

ધીમે ધીમે સ્પર્ધાની આ માનસિકતા વસ્તુઓમાંથી નીકળીને વૃત્તિમાં આવી જાય છે. હવે આગળ રહેવા માટે કંઈ પણ કરવા મનુષ્ય તૈયાર થઈ જાય છે. એ છળકપટ પણ કરે છે, જૂઠું પણ બોલે છે, ખુશામત પણ કરે છે. એ અનીતિમાન પણ થઈ જાય છે. એનું લક્ષ્ય સ્પર્ધા જીતવાનું હોય છે. અંતર્રાષ્ટ્રીય રમતોમાં આપણે સમાચાર સાંભળીએ છીએ કે ક્યાંક મેચ ફિક્સિંગ થાય છે તો ક્યાંક સ્ટેરોઈડનું સેવન થાય છે. રમતોમાં પણ ખેલદિલી નથી રહેતી. પરીક્ષાઓમાં નકલ થાય છે. પ્રથમ ક્રમાંક માટે લાંચ આપવાનું પણ ખોટું મનાતું નથી. સમાચાર પત્રોમાં આંકડા જાહેર થાય છે. વિશ્વની સૌથી વધુ ધનવાન દસ વ્યક્તિઓ કે ઉદ્યોગસમૂહો, વિશ્વના દસ (અથવા પાંચ કે વીસ) સૌથી વધુ વયસ્ક મનુષ્યો, વિશ્વના દસ સર્વાધિક સ્વચ્છ શહેરો, વિશ્વના દસ સૌથી વધુ જનસંખ્યા ધરાવતા દેશો, વિશ્વના દસ સૌથી વધુ આવકવાળા દેશો વગેરે.

આ માનસિકતાનું એમ થાય છે કે શ્રેષ્ઠ હોય કે નહીં પરંતુ સર્વશ્રેષ્ઠ હોવું જોઈએ. તમને મજાક લાગશે પરંતુ હું ઉદાહરણ આપું છું. માની લો કે કોઈ સ્પર્ધામાં પાંચ સ્પર્ધકો છે. કોઈ એકને સોમાંથી વીસ ગુણ મળે છે, કોઈના ત્રીસ,

કોઈના બાવીસ, કોઈના અઠાર તો કોઈના ઓગણીસ. તો ત્રીસ ગુણવાળો વિજેતા થશે. એને પુરસ્કાર મળશે અને સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવાશે. પરંતુ પાંચમાંથી કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ છે ખરું? એવી જ સ્પર્ધામાં પાંચમાંથી કોઈના નવ્વાણું, કોઈના પંચાણું, કોઈના નેવું ગુણ આવે છે તો નવ્વાણુંવાળો સર્વશ્રેષ્ઠ. પંચાણી ગુણ સાથે છઠ્ઠા ક્રમે આવનારા સ્પર્ધકને સ્પર્ધા છોડવી પડશે. હવે એ પણ શ્રેષ્ઠ તો છે પરંતુ પાંચ એનાથી આગળ છે એટલે એ ગણતરીમાં આવતો નથી. સ્પર્ધાને કારણે આ પ્રકારની ઘણી વિચિત્ર અને અવાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓ ઊભી થઈ જાય છે.

સ્પર્ધાને કારણે ઈર્ષાની ભાવના પેદા થાય છે. પોતાને જ્યારે મળવાનું શક્ય નથી લાગતું ત્યારે જેને એ મળે છે એના પ્રત્યે ઈર્ષા જન્મે છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં ઓનિડા ટીવીની જાહેરાત આવતી હતી જેનું વાક્ય હતું, ‘નેબર્સ એન્વી ઓનર્સ પ્રાઈડ’ અર્થાત્ મારા ઘરમાં ઓનિડા ટીવી છે જે મારા પડોશી માટે ઈર્ષાનું અને મારે માટે ગર્વનું કારણ છે. ગર્વ ઓનિડા ટીવી માટે છે કે પડોશીની ઈર્ષા માટે? કદાચ બન્ને માટે. આ વાતથી અહીં ઉપસ્થિત સૌ સારી રીતે પરિચિત છે.

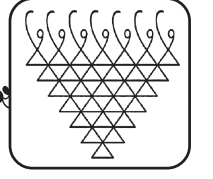
ઈર્ષાનું આગળનું પગલું છે સંઘર્ષ. સ્પર્ધા જીતવી હોય તો સંઘર્ષ કરવો પડે. સંઘર્ષનું એ પછીનું ચરણ છે યુદ્ધ. અને યુદ્ધનું પરિણામ છે વિનાશ. યુદ્ધમાં જીતવા માટે શક્તિ સંપાદન કરવી પડે છે, હંમેશાં સાવધાન રહેવું પડે છે, જાસૂસી કરવી પડે છે, શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન કરવું પડે છે, શસ્ત્રો ખરીદવાં પડે છે, આક્રમણ કરવું પડે છે. યુદ્ધ કૂટયુદ્ધ પણ હોય છે અને શસ્ત્રયુદ્ધ પણ. મનુષ્યની બધી જ શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક શક્તિઓ યુદ્ધની આસપાસ કેન્દ્રિત થઈ જાય છે.

યુદ્ધનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે વિનાશ અને સર્વતોમુખી વિનાશ.

આજે વિશ્વની આ જ સ્થિતિ છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રાણઘાતક સ્પર્ધામાં મનુષ્ય ઊતરેલો છે. શાંતિને બદલે સર્વત્ર ઉત્તેજના અને ચિંતા છવાયેલાં છે.

અને એમ છતાં મનુષ્ય કહે છે કે સ્પર્ધા જ વધુ સારું કામ કરવા માટે પ્રેરક અને પ્રોત્સાહક તત્ત્વ છે.

કારણ કે એને વિકાસ કરવો છે ! આજે વિકાસની બાબત અહીં સુધી પહોંચી ગઈ છે. વિકાસ સુખ માટે, સમૃદ્ધિ માટે, વૈભવ માટે હોય છે એમ મનુષ્ય કહે છે, પરંતુ એ વિકાસે જ એ જ બધું છીનવી લીધું છે.

વિકાસ માટે આજે ગાંડપણ જોવા મળે છે. એને કારણે જ આજે શોષણ વધી ગયું છે. વિકાસે આરામની ઈચ્છા એટલી વધારી દીધી છે કે હવે કોઈને કામ કરવું ગમતું નથી. કામ કરવું હલકું છે એવી વૃત્તિ પણ પેદા થવા લાગી છે. એટલે મોટા દેખાવું હોય તો આપણું કામ કરવા માટે અન્ય કોઈ જોઈએ. એનું કામ કરવા માટે એને અન્ય કોણ મળી શકે ? કોઈ પણ કોઈનું કામ કરવા શા માટે ઈચ્છે ? એ સ્થિતિ પણ સંઘર્ષનું કારણ બને છે. બળ, બુદ્ધિ, છળકપટ વગેરેનો ઉપયોગ કરીને મનુષ્ય પોતાનાં કામ બીજા પાસે કરાવવાની યુક્તિ શોધે છે. દુર્બળતા, સ્વાર્થ, વિવશતા વગેરે કારણોસર મનુષ્ય બીજાનું કામ કરવા માટે બાધ્ય થાય છે. એ જ સંઘર્ષમાંથી વિશ્વમાં ગુલામીની પ્રથાનો જન્મ થયો. વ્યક્તિગત રીતે તો કોઈ એક વ્યક્તિ બીજાની ગુલામ બને જ છે, પરંતુ આખેઆખી પ્રજા પણ બીજી પ્રજાની ગુલામ બનતી હોય એવાં ઉદાહરણો પણ આપણે ઇતિહાસમાં જોયાં છે. પોતાની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે કોઈ બીજાનું કામ કરવાની એક વ્યવસ્થા પણ બની જાય છે અને ગુલામી નોકરીમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે નોકરીનું પ્રમાણ કેટલું વધી ગયું છે. ધીમે ધીમે ગુલામી માનસિક સ્વરૂપે સ્વીકૃત થઈ જાય છે અને નોકરી કરવામાં કંઈ અખરતું નથી. એને હવે સુરક્ષિત અને જવાબદારી વિનાના અર્થાર્જન તરીકે જોવામાં આવે છે. નોકરીને કારણે સ્વતંત્રતા, સ્વમાન, સર્જનશીલતા, જવાબદારીની ભાવના, ગૌરવ વગેરે શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓનો નાશ થાય છે એ નુકસાન દેખાતું જ નથી. એ વ્યક્તિગત નુકસાન છે અને સામાજિક નુકસાન પણ છે. જ્યાં લોકો નોકરી કરવા માટે લલચાતા રહે છે ત્યાં ઉત્પાદન પણ ઓછું થવા લાગે છે અને આર્થિક અસંતુલન વધતું જાય છે. પરિશ્રમ કરવાની સ્વપ્રેરણા રહેતી નથી. ભાવનાઓની સંગીનતા ઓછી થાય છે અને આભાસી ભાવુકતા વધી જાય છે.

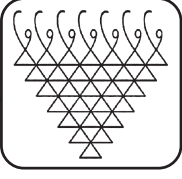
વિકાસ અને યાંત્રિકીકરણ

મનુષ્યને પોતાનું કામ કરવું નથી એનો બીજો ઉપાય યંત્રનો ઉપયોગ છે. યંત્ર મનુષ્યનાં કષ્ટ ઓછાં કરવા માટે, કેટલાંક કામ સરળ બનાવવા માટે અને કેટલાંક સંભવ બનાવવા માટે ઉપયોગી છે. એટલે અનેક પ્રકારનાં યંત્રોની શોધ મનુષ્યની કલ્પનાશીલ, સર્જનશીલ બુદ્ધિનો ચમત્કાર જ માનવો પડે. પરંતુ મનુષ્યની આળસુ વૃત્તિએ યંત્રોનો મનુષ્યના પર્યાય તરીકે ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં ટેલિફોન અને વરાળથી ચાલતા એન્જિનની શોધથી શોધોનો જે પ્રવાહ શરૂ થયો છે એ આજે મોબાઈલ, કમ્પ્યુટર, ટીવી અને આણ્વિક સુધી પહોંચી ગયો છે અને હજુ પણ ચાલુ જ છે. એને કારણે ઉત્પાદન મોટા પ્રમાણમાં થઈ રહ્યું છે એમ લાગે છે, પરંતુ એનું કેંદ્રીકરણ થઈ ગયું છે અને ઉત્પાદિત વસ્તુઓના વિતરણમાં બિનજરૂરી વ્યવસ્થાઓ અને ખર્ચ વધી ગયા છે જેનો કોઈ હિસાબ નથી. એ કારણે પણ મનુષ્યનું શોષણ વધી ગયું છે. નોકરી ગુલામીની હદ સુધી બંધનકર્તા બની ગઈ છે. બેકારી અને સ્પર્ધા વધી ગયાં છે. મનુષ્યના શ્રમ અને સમય, આત્મસન્માન અને સ્વતંત્રતાનું કોઈ મૂલ્ય રહ્યું નથી. હવે શોષણ કેવળ મનુષ્યનું થાય છે એમ નથી, પ્રકૃતિનું પણ થઈ રહ્યું છે. અન્ન, જળ, અને વાયુ, જે જીવનરક્ષાના આધારભૂત પદાર્થ છે એ જ પ્રદૂષિત થઈ ગયા છે. મનુષ્યનું સ્વાસ્થ્ય સંકટમાં પડી ગયું છે. શોષણ જ જેનું સાર સર્વસ્વ છે એવી આ વ્યવસ્થાને આપણે વિકાસ માનીએ છીએ. અને એના આધારે વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશ એવું વિભાજન કરીએ છીએ... આ આપણી બુદ્ધિની સૌથી મોટી વિચિત્રતા અને વિઙ્બના છે.

વિકાસને નામે યાંત્રિકીકરણ થઈ રહ્યું છે અને માનવીયતા ઓછી થઈ ગઈ છે. આત્મીયતા પણ ઓછી થઈ રહી છે. આજે વિકાસના ક્ષેત્રમાં એક શબ્દનું પ્રચલન વધી રહ્યું છે, એ શબ્દ છે ‘પ્રોફેશનલ’. પ્રોફેશનલનો અર્થ આપણે કોઈપણ વાત વ્યવસ્થિત કરવી, ઉત્તમ કરવી, જેવી હોવી જોઈએ એવી કરવી એવો માનીએ છીએ. એ બધી સારી વાતો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એનો અર્થ થાય છે ભાવનાઓને મહત્ત્વ ન આપવું. એની સાથે જોડાયેલો શબ્દ છે વૈજ્ઞાનિકતા.

વૈજ્ઞાનિકતાનો સાચો અર્થ છે શાસ્ત્રીયતા. પરંતુ આજના સંદર્ભમાં એનો અર્થ છે ભૌતિકતા અને યાંત્રિકતા. પ્રોફેશનલ અને સાયન્ટિફિક બન્નેમાં મનુષ્ય ગાયબ છે,

વિકાસનો એ ત્રીજો અનર્થ છે.

એ ત્રણે મળીને એટલો કેર વતવે છે કે હવે સમસ્યાઓ નિયંત્રણની બહાર થઈ ગઈ છે. જેમણે એ સંકટોને જન્મ આપ્યો છે એમના પણ નિયંત્રણમાં નથી અને જે એના ઉપભોગકર્તા છે એમના પણ નિયંત્રણમાં નથી. એમણે એક એવું વિષયક નિર્માણ કર્યું છે કે એને ક્યાંથી તોડીને બહાર નીકળવું એ જ સમજાતું નથી.

એટલે મારું માનવું છે કે સાચો વિકાસ કરવો હોય તો સ્વકેંદ્રી વૃત્તિ અને વ્યવહારનો ત્યાગ કરવો પડશે. મનુષ્ય એકલાનો વિચાર કરશે તો ક્યારેય સંકટમાંથી મુક્ત નહીં થઈ શકે. જો તે પોતાની જાતને સમગ્ર સૃષ્ટિના સંદર્ભમાં નહીં જુએ તો એને સંકટમાંથી ક્યારેય મુક્તિ નહીં મળે.

વિકાસનો વિચાર કરવો હોય તો પોતાની પહેલાં અન્યનો વિચાર કરવો પડશે. મનુષ્યના વ્યવહારનાં બે પાસાં છે, એક છે કર્તવ્ય અને બીજું છે અધિકાર. જો અધિકારના પાસાને વ્યવહારનો સંદર્ભ બનવવામાં આવે તો ખેંચતાણ શરૂ થઈ જશે. એ રસ્તો સંઘર્ષને માર્ગે થઈને વિનાશ તરફ જ જાય છે એ આપણે પહેલાં જ જોયું છે. જો કર્તવ્યના પાસાને સંદર્ભ બનાવવામાં આવે તો સમન્વય થાય છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મનુષ્ય પોતાના અધિકારની વાત છોડી દે છે તો એના અધિકારની ચિંતા કરનારા અનેક લોકો થઈ જાય છે. એટલા માટે પણ કર્તવ્યના પાસાને વધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ, અધિકારના નહીં.

સૌનો વિકાસ, એકલાનો નહીં, એ આપણું સૂત્ર બનવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ આપણે જે શાંતિપાક બોલીએ છીએ એ કેટલો સાર્થક છે એ આપણા ધ્યાનમાં આવશે. મારું સુખ અને મારું હિત એ અત્યંત સંકુચિત દૃષ્ટિ છે. દૃષ્ટિ વ્યાપક બને તો આપણે આપણા લોકોનાં સુખ અને હિતનો વિચાર કરીએ છીએ. દૃષ્ટિ વધુ વ્યાપક બને તો બહુજનસુખ અને બહુજનહિતની વાત કરીએ છીએ. દૃષ્ટિ વધુ વ્યાપક બને તો

સર્વજનસુખ અને સર્વજનહિતનો વિચાર કરીએ છીએ. એવી વ્યાપક દૃષ્ટિ જ સારા મનુષ્ય પાસેથી અપેક્ષિત છે.

એ દૃષ્ટિએ કેટલીક સૂક્તિઓ જોઈએ...

- યદ્દૂતહિતમત્યન્તં તત્સત્યમભિધીયતે । જે ભૂતમાત્રના હિતની વાત કરે છે એ જ સત્ય છે.
- ઉદારચરિતાનામ્ તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ । જે ઉદારચરિત છે એમને માટે સંપૂર્ણ પૃથ્વી જ પરિવાર છે.
- યત્ર વિશ્વં ભવત્યેકનીડમ્ । જ્યાં આખું વિશ્વ જ એક માળો છે.
- આત્મનો મોક્ષાર્થમ્ જગદ્હિતાય ચ । જગતના હિત દ્વારા પોતાની મુક્તિ.

આ બધાં વિકસિત જીવનનાં લક્ષણ છે. સાર એ છે કે પોતાનો નહીં અન્યનો વિચાર કરો.

એમ કરવા માટે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનો ભાવ જોઈએ. આજે આપણને અનુભવ થઈ રહ્યો છે કે સમાજમાં એનો ઘણો અભાવ છે. આપણે માટે ન કોઈ શ્રદ્ધેય છે, ન કોઈ વિશ્વસનીય. આપણે પણ કોઈને માટે શ્રદ્ધેય કે વિશ્વસનીય છીએ એમ આપણને લાગતું નથી. આપણે એવા બનવું જોઈએ એવું પણ આપણને લાગતું નથી. પરંતુ સમાજને ધારણ કરનારા, સંબંધ ટકાવી રાખનારા એ બે જ તત્ત્વો છે. જો એ ન હોય તો એમને પ્રાપ્ત કરવા માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

એટલે મારું કહેવું એટલું જ છે કે સ્વાર્થને નહીં પરાર્થને વ્યવહારનું કેંદ્ર બનાવવાથી વિકાસ થઈ શકે છે. મારે કહેવાનું તો એટલું જ હતું. બાકીની વાતો તો એના માર્ગમાં ક્યાં ક્યાં સંકટો છે એના નિરૂપણમાં જરૂરી હતી એટલે કહી છે.

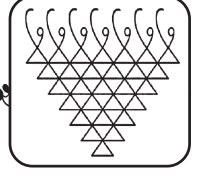
એટલું કહીને એમણે પોતાની વાત સમાપ્ત કરી. આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું....

અહીં આપણે વિદ્વજ્ઞોના વિકાસનાં વિભિન્ન પાસાંઓ વિશે સાંભળ્યું. હવે બપોર પછીના સત્રમાં આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ એ વિશે આપણું માર્ગદર્શન કરશે, એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

એ સાથે સભા વિસર્જિત થઈ અને સૌ ભોજન માટે વિખરાયા.

અધ્યાય ૪

વિકાસની ભારતીય સંકલ્પના અને સ્વરૂપ

મહા મહિનાના વદ પક્ષના દિવસો હતા એટલે વાતાવરણમાં થોડી ઉષ્મા અવશ્ય હતી પરંતુ ગુરુકુળમાં લીમડાનાં વૃક્ષો ઘણાં હતાં એટલે વાતાવરણમાં ઠંડક હતી. સભાગૃહ પણ પ્રાકૃતિક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરીને બનાવવામાં આવ્યું હતું એટલે અંદર પણ ઠંડક હતી. સભાગૃહની દીવાલો પર સુંદર ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં હતાં. બપોર પછી ચાર વાગ્યે સભાનો પ્રારંભ થયો. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ અધ્યક્ષ તરીકે સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. હવે એમનું વક્તવ્ય થવાનું હતું.

એમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું....

જ્યારે પણ પરિસ્થિતિ અતિશય ગૂંચવાઈ જાય છે અને કોઈ માર્ગ સૂઝતો નથી ત્યારે મનીષીઓ કહે છે કે મૂળ વાતોનો વિચાર કરો. આજે એવી જ પરિસ્થિતિ છે. અનેક લોકો અનેક રીતે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે, પરંતુ કોઈ પરિણામ દેખાતું નથી. સારા લોકો નિરાશાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે. હવે એમાં કંઈ થઈ શકે નહીં એમ કહી રહ્યા છે. અનેક લોકોએ પરિસ્થિતિ સામે હાર માની લીધી છે. એટલે આપણે પણ મૂળ વાતોનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

વિકાસ કોને કહેવાય ? વિકસન એટલે શું? કળી જ્યારે ખીલવા લાગે છે ત્યારે કહેવાય છે કે એ વિકસી રહી છે. કળીમાંથી ફૂલ બનવાની પ્રક્રિયા શરૂ કેવી રીતે થાય છે? યોગ્ય સમય આવતાં કળીનો વિકાસ અંદરથી શરૂ થાય છે, બહારથી નહીં. અંદર રહેલા પ્રાણતત્ત્વની પ્રેરણાથી આ વિકસન થાય છે. કળીનો વિકાસ કેટલો થાય છે ? એ વિકસીને પૂર્ણ ફૂલ બની જાય ત્યાં સુધી. પરંતુ કળીનું ફૂલ બનવું પણ વચ્ચેની પ્રક્રિયા છે. શરૂઆત તો બીજથી થાય છે. આપણે વૃક્ષના ઊગવાનો ક્રમ જાણીએ છીએ. બીજ વિકસિત થઈને અંકુર બને છે. અંકુરમાંથી પાન ફૂટે છે. એમાંથી ડાળીઓ બને છે, પછી કળીઓ ખીલે છે, પછી ફૂલ

બને છે. ક્યારેક વિકાસની યાત્રા અહીં જ પૂરી થઈ જાય છે, તો ક્યાંક આગળ વધે છે. ફૂલમાંથી ફળ બને છે. ફળ પ્રથમ કાચું હોય છે, ધીરે ધીરે પાકવા લાગે છે અને પરિપક્વ થઈ જાય છે.

આ બધી જ પ્રક્રિયા અંદરથી શરૂ થાય છે. દરેક બીજનું કયું વૃક્ષ બનશે, કેટલું મોટું થશે, ક્યારે થશે, કેવી રીતે થશે એ બીજમાં નિહિત હોય છે. આ જ વાત દરેક વ્યક્તિને, દરેક સમાજને, દરેક દેશને લાગુ પડે છે.

આ વિકાસનો પ્રથમ સિદ્ધાંત છે.

વિકાસની આ પ્રક્રિયાનો નિહિતાર્થ સમજી લેવો જોઈએ. દરેક પદાર્થનો, દરેક વ્યક્તિનો, દરેક દેશનો વિકાસ પોતપોતાની પદ્ધતિથી થતો હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે ગુલાબની કળી વિકસિત થઈને ગુલાબનું ફૂલ જ બને છે, કમળનું નહીં. એનો રંગ, એનો આકાર, એની સુગંધ ગુલાબની પોતાની જ હોય છે, કમળની પોતાની. આંબાનું ફળ આંબા જેવું જ હોય છે, બોર બોર જેવડાં જ હોય છે, અને તડબૂજ તડબૂજ જેવડું જ હોય છે. માખી માખી જ છે અને હાથી હાથી. અમેરિકન અમેરિકન છે અને જાપાની જાપાની, આફ્રિકી આફ્રિકી છે અને ભારતીય ભારતીય. એટલે વિકાસનો બીજો સિદ્ધાંત એ છે કે વિકાસની પ્રક્રિયામાં ક્યાંય પણ તુલના નથી અને તુલના જ નથી તો પછી સ્પર્ધા પણ નથી.

ફળનું ઉદાહરણ એક વાર ફરી સમજી લઈએ. બીજથી શરૂ થયેલી યાત્રા પોતાના ક્રમથી ફળ સુધી પહોંચે છે. ફળ પરિપક્વ થાય છે ત્યારે એનો પૂર્ણ વિકાસ થયો એમ કહેવાય છે. પરંતુ પૂર્ણ વિકાસ પછી શું થાય છે ? પૂર્ણ પાકેલું ફળ પોતાની મેળે વૃક્ષથી અલગ થઈ જાય છે. એને તોડવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી. પૂર્ણ વિકસિત ફળ જ્યારે વૃક્ષથી અલગ થાય છે ત્યારે એને કોઈ દુઃખ નથી થતું.

ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारकमिव बन्धनात् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

ફળ કાર્યું હોય છે ત્યારે જો એને તોડવામાં આવે તો એને દુઃખ થાય છે. વૃક્ષથી અલગ થયા પછી જો એને ખાવામાં ન આવે તો એ સડી જાય છે, ગળી જાય છે અને માટીમાં માટી બનીને વિલીન થઈ જાય છે. પરંતુ એ પહેલાં એમાં જે બીજ હોય છે એમાંથી નવા વૃક્ષની યાત્રા શરૂ થઈ જાય છે. એક ફળ બીજા વૃક્ષની સંભાવનાઓને જન્મ આપીને પોતાનું જીવન પૂર્ણ કરે છે. પોતાની જાતને પંચમહાભૂતમાં વિલીન કરવાનો અર્થ છે જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં પહોંચી જવું. યાત્રા જ્યાંથી શરૂ થઈ હતી ત્યાં પૂર્ણ થઈ. આવી યાત્રા જન્મજન્માંતર સુધી, જ્યાં સુધી સૃષ્ટિનો પ્રલય નથી થતો ત્યાં સુધી ચાલુ રહેતી હોય છે. સૃષ્ટિનો પાણી જ્યારે પ્રલય થાય છે ત્યારે નવી સૃષ્ટિનાં બીજ જળવાઈ રહે છે. એ બીજમાંથી ફરીથી સૃષ્ટિનું સર્જન શરૂ થાય છે અને ફરી પ્રલય સુધીની યાત્રા ચાલુ રહે છે. જે ગતિ બીજની છે એ જ બધા પદાર્થોની અને મનુષ્યની પણ છે. પ્રક્રિયા એક જ છે. બીજમાંથી વિકસિત થતાં થતાં પરિપક્વ થઈને પૂર્ણ વિકસિત થવું અને પછી પોતાના દ્વારા છોડાયેલા બીજમાંથી નવા વૃક્ષની સંભાવના નિર્માણ કરીને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મળી જવું, એકરૂપ થઈ જવું એને જીવનયાત્રા કહે છે. આ જન્મ-મરણનું ચક્ર છે. આ ગતિ ચક્રીય છે. ચક્રીય ગતિમાં ક્યાંય આગળ-પાછળ કે ઉપર-નીચે સાપેક્ષતામાં, સંદર્ભોમાં તો હોઈ શકે છે, નિરપેક્ષતામાં નહીં. એટલે વિકાસનો ત્રીજો સિદ્ધાંત ચક્રીયતાનો છે.

એને આજના સંદર્ભમાં સમજી લેવો જોઈએ. આજે વિકાસની જે કલ્પના કરવામાં આવે છે એની ગતિ એકરેખીય છે. એકરેખીય ગતિમાં ક્યાંય અંત નથી હોતો, ગમે એટલા આગળ જાવ તો પણ હજી આગળ વધવાનું બાકી રહે છે. એટલે પૂર્ણ વિકાસની હજી સંભાવના જ રહેતી નથી. આ સિદ્ધાંતના આધાર પર જ્યારે રચના કરવામાં આવે છે ત્યારે આગળ અને વધુ આગળ વધવાની જ કલ્પના કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે રમતોમાં જે કીર્તિમાન (રેકોર્ડ) બનાવવામાં આવે છે એ હંમેશાં તૂટવા માટે જ હોય છે. આજે જો એકસો મીટરનું અંતર પંદર

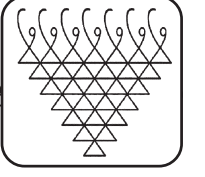
સેકંડમાં પૂરું કર્યું હોય તો આગળ જતાં એ પોતે કે અન્ય કોઈ ચૌદ સેકંડમાં, કોઈ બાર સેકંડમાં તો કોઈ દસ સેકંડમાં પૂરું કરશે. કોઈ એક વખતે એ વિશ્વ કીર્તિમાન હોય તો પણ કોઈ નવ સેકંડમાં એ અંતર કાપીને કોઈ નવો કીર્તિમાન બનાવે એ સંભાવના કાયમ રહે છે. અર્થાત્ ચરમ વિકાસ થઈ ગયો એમ ક્યારેય બનતું નથી. એટલે ક્યારેય સંતુષ્ટિ પણ થતી નથી. આ જ તથ્ય સ્પર્ધાનું પણ મૂળ છે. સ્પર્ધાનું આગળ શું થાય છે એ આપણે જોયું છે. વિકાસની સાચી સંકલ્પનામાં સ્પર્ધા નથી એટલે એમાંથી ઉદ્ભવનારાં અન્ય અનિષ્ટો પણ નથી હોતાં .

એકરેખીય વિકાસની કલ્પનામાં હંમેશાં વૃદ્ધિની ભાષા બોલવામાં આવે છે. જે લોકો એવા વિકાસની કલ્પના કરે છે તેઓ વૃદ્ધિને જ વિકાસ માને છે. વૃદ્ધિને પણ કોઈ અંત નથી હોતો. મારી પાસે પાંચ જોડ કપડાં હોય તો મારે દસ જોઈએ. દસ મળી જાય તો વીસ જોઈએ. એકસો થાય તો થોડીવાર એમ થાય કે હવે વધુ નથી જોઈતાં, પણ થોડા જ સમયમાં લાગવા માડે કે હવે એકાદ મળી જાય તો વાંધો નહીં. દરેક વસ્તુનું એમ જ હોય છે. એટલે એનો કોઈ અંત જ નથી અને પૂર્ણતાની સ્થિતિ આવતી જ નથી.

એકરેખીય નહીં પરંતુ વૃત્તીય ગતિ જ વિકાસની સાચી ગતિ છે એ ત્રીજો સિદ્ધાંત આપણે જોયો.

વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક ફૂલની, દરેક ફળની, દરેક પ્રાણીની, દરેક મનુષ્યની વિકાસની ગતિ ચક્રીય છે, પરંતુ ગતિ સમાન નથી હોતી અને સમાન બિંદુ પર પહોંચનારી પણ નથી હોતી. ગુલાબનું કોઈ એક ફૂલ પૂર્ણ ખીલ્યા પછી પણ બીજા ગુલાબના ફૂલ જેટલું મોટું થઈ શકતું નથી. કોઈ એક ગાય પૂર્ણ વિકસિત હોવા છતાં બીજી ગાય કરતાં ઓછું દૂધ આપી શકે છે. કોઈ મનુષ્યની ઊંચાઈ પૂર્ણ વિકસિત થયા પછી પણ સાડા પાંચ ફૂટ હોય છે તો કોઈની સાડા છ ફૂટ. કોઈનું આયુષ્ય પંચોતેર વર્ષ હોય છે તો કોઈનું એકસો દસ વર્ષનું. આવી ભિન્નતા હોવાનું કારણ બાહ્ય નહીં પણ આંતરિક હોય છે. પ્રત્યેકની સંભાવનાઓ એના જન્મથી પહેલાં જ નિશ્ચિત હોય છે. એટલે કોનો કેટલો વિકાસ થશે એ કોઈ નક્કી કરી શકતું નથી. એનું પોતાનું જ નિશ્ચિત હોય છે. એને જ અંતર્નિહિત પૂર્ણતા કહે

છે. આ જ તથ્યનો વિચાર કરીને સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે, ‘શિક્ષણ અન્ય કંઈ નહીં, મનુષ્યની અંતર્નિહિત પૂર્ણતાનું પ્રકટીકરણ હોય છે.’ આ સ્થિતિમાં પણ દરેકે પોતપોતાની પદ્ધતિથી ગતિ કરવાની હોય છે, તુલના કે સ્પર્ધાનો પ્રશ્ન જ નિર્માણ થતો નથી.

જે જેવો છે એવો જ એનો સ્વીકાર કરવો એ જ વ્યવહારની સાચી પદ્ધતિ છે. પછી એમાં મનુષ્યનો પુરુષાર્થ ક્યાં છે ? જે થવાનું છે તે થશે, જે થવાનું છે એ આપણે કંઈ કરીએ કે ન કરીએ તો પણ થશે, તો પછી આપણે શા માટે કંઈ પણ કરવું જોઈએ એવો પ્રશ્ન એમાંથી નિર્માણ થાય છે. પરંતુ આ કેવળ તાર્કિક પ્રશ્ન છે. કારણ કે કંઈ ને કંઈ કરવું તો આપણો સ્વભાવ જ છે. મનુષ્યને કંઈક કરતા રહેવા માટે ઇચ્છાશક્તિ જન્મથી જ પ્રાપ્ત થયેલી છે. આ ઇચ્છાશક્તિ એના માટે પ્રેરક તત્ત્વનું કામ કરે છે. એને પોતાની જીવનયાત્રા ચલાવવા માટે પણ ઘણુંબધું કરવું પડતું હોય છે. આ કરવું સમજી વિચારીને થાય એ જ આવશ્યક છે, એમાંથી જ પુરુષાર્થનો જન્મ થાય છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિના વિકાસમાં પંચમહાભૂતોથી લઈને મનુષ્ય સુધી બધા જ કારક તરીકે કામ કરે છે. એટલે વિકાસની પ્રક્રિયાને સમજવાનું અને એમાં વિઘ્ન ન આવે એ જોવાનું કામ મનુષ્યે કરવાનું છે. એક વૃક્ષ વનમાં ઊગે તો એને કોઈની સારસંભાળની આવશ્યકતા નથી હોતી. એ જ વૃક્ષ જો મનુષ્યની વસ્તીમાં ઊગે તો એને રક્ષણ અને પોષણની જરૂર પડે છે. ઘાસ જો જંગલમાં ઊગે તો એ પોતાની રીતે ફેલાય છે. એ જ ઘાસ જો શહેરના ઉદ્યાનમાં ઊગે તો એને કાપણી, છટાણી, અને પાણીની આવશ્યકતા હોય છે. માનવશિશુ પણ સારસંભાળ વિના મોટું થઈ જ જાય છે પરંતુ યોગ્ય પરિવેશ મળે નહીં કે યોગ્ય સંગોપન ન થાય તો એની જન્મગત સંભાવનાઓ પ્રકટ થતી નથી. એ સ્થિતિમાં અંતર્નિહિત પૂર્ણતાના પ્રકટીકરણ માટે પ્રયત્નો કરવા જ પડે છે. આ પ્રયત્નો વ્યક્તિ નાની હોય છે ત્યારે એનાં માતાપિતા અને શિક્ષક કરે છે. જ્યારે એ મોટી થઈ જાય છે ત્યારે એ પોતે કરે છે. વૃક્ષ જ્યારે નાનું હોય છે ત્યારે એના રક્ષણ અને પોષણની જવાબદારી માળીની હોય છે. મોટું થઈ ગયા પછી એની જરૂરિયાત નથી રહેતી.

ઊલટું વૃક્ષ પોતે જ છાયા, ફળ, ફૂલ, લાકડું આપવા લાગે છે.

અંતર્નિહિત પૂર્ણતાના પ્રકટીકરણ માટે કરવામાં આવતા આ પ્રયાસોને જ સ્વામી વિવેકાનંદ શિક્ષણ કહે છે. વિકાસ થાય છે પણ ખરો અને સર્વાંગીણ વિકાસ કરવાથી થાય છે એ વિકાસનો ચોથો સિદ્ધાંત છે.

હવે આપણે સૌ પ્રથમ મનુષ્ય પર આપણી ચર્ચા કેન્દ્રિત કરીશું.

મનુષ્યનો વિકાસ પણ એકાંગી નથી થતો, નથી થઈ શકતો. એ હંમેશાં સર્વાંગીણ હોય છે. સર્વાંગીણનો અર્થ છે દરેક અંગોનો વિકાસ. આ બધાં અંગો ક્યાં હોય છે. આપણે બાહ્ય શરીરને જ જોઈએ તો એમાં અનેક અંગ ઉપાંગ હોય છે. મસ્તક, હાથ, પગ, છાતી, પીઠ, કમર, પેટ એ બધાં તો બહારથી દેખાય છે. હવે મસ્તકનો વિચાર કરીએ તો આગળથી દેખાતો ચહેરો અથવા મુખ, મસ્તકનો પાછળનો ભાગ એમ બે ભાગ હોય છે. આગળથી દેખાતાં નાક, કાન, આંખો, હોઠ, મોંની અંદર જીભ, દાંત વગેરે અંગો હોય છે. આ ઉપાંગો છે. એ જ રીતે હાથનાં, પગનાં, પીઠનાં વિભિન્ન ઉપાંગો હોય છે. શરીરનાં બહારથી દેખાતાં અંગો ઉપરાંત અંદરનાં અંગો પણ હોય છે. આ બધાં જ અંગ અને ઉપાંગ પરસ્પર જોડાયેલાં હોય છે. એમાંથી કોઈ પણ અંગનું અલગથી રક્ષણ કે પોષણ થઈ શકતું નથી. બધાંનું એક સાથે જ પોષણ થાય છે. કોઈ એક અંગને પીડા થાય તો એની અસર બીજા પર પડે છે. આપણો એ અનુભવ છે કે ક્યારેક પેટમાં વાયુ અથવા પિત્ત વધી જાય છે તો માથું દુઃખવા લાગે છે. અથવા રક્ત અશુદ્ધ હોય તો ત્વચા પર ફોછી થાય છે. પેટ કે માથામાં દુખાવો હોય તો એનું કારણ જાણીને એને સંબંધિત ઔષધ લેવું પડે છે. જે આણસમજુ હોય છે એ લોકો માથાના દુખાવા માટે માથું દુખવાની જ દવા લે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યનો વિકાસ સમન્વિત પદ્ધતિથી જ થાય છે. એક એક અંગના હિસાબે નહીં. જો એક અંગનો જ વિચાર કરવામાં આવે તો લાભના સ્થાને હાનિ થવાની સંભાવના વધુ રહે છે.

વિકાસ એક અંગનો નહીં પરંતુ સર્વાંગીણ હોય છે એ

વિકાસનો પાંચમો સિદ્ધાંત છે.

મનુષ્યનાં સર્વ અંગ ક્યાં છે ? આ પહેલાં આપણે શરીરનાં અંગ અને ઉપાંગોની વાત કરી, પરંતુ મનુષ્ય એટલે કેવળ શરીર નથી હોતું. થોડો વિચાર કરતાં આપણા ધ્યાનમાં આવે છે કે શરીર તો કેવળ વિભિન્ન પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે પરંતુ પ્રત્યેક ક્રિયાનાં પ્રેરક તત્ત્વ તો કોઈ અલગ જ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે ખાવાની ક્રિયા શરીર કરે છે પરંતુ એ તો એને ભૂખ લાગે છે એટલે જ ખાય છે, તરસ લાગે છે એટલે પાણી પીએ છે. વસ્ત્રો શરીરની જરૂરિયાત માટે પહેરવામાં આવે છે. પરંતુ વિભિન્ન ફેશનનાં વસ્ત્રો મનને ગમે છે એટલે પહેરવામાં આવે છે. વસ્ત્રો કેવળ શરીરના રક્ષણ માટે જ નહીં તો શીલના રક્ષણ માટે પણ પહેરવામાં આવે છે. લાડુ બહુ ભાવે છે પરંતુ શત્રુના ઘરના લાડુ ભાવતા નથી. અર્થાત્ લાડુ ખાવા એ કેવળ સ્વાદેન્દ્રિયનું કામ નથી. ઊંઘ બહુ આવે છે પરંતુ કાલે પરીક્ષા છે અને આટલું વાંચીને તો પૂરું કરવાનું જ છે એ વિચાર કરીને ઊંઘને માત કરીને પણ વાંચવાનું ચાલુ રાખી શકાય છે. આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આ કેવળ શરીરનો મામલો નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના વિકાસ માટે એનું સર્વાંગીણ સ્વરૂપ સમજવું આવશ્યક છે.

સમન્વિત વિકાસ

ઉપનિષદોમાં મનુષ્યના વ્યક્તિત્વને પાંચ આયામોમાં નિરૂપિત કરવામાં આવ્યું છે. તૈત્તરીય ઉપનિષદનું આ નિરૂપણ આગળ ઉપર આપણે જોઈશું, પરંતુ અહીં સંક્ષેપમાં એ પાસું જણાવું છું. એ છે શરીર, મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ અને ચિત્ત. ઉપનિષદમાં એને માટે જે શબ્દાવલીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ છે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય આત્મા. અહીં ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાત એ છે કે ઉપનિષદે મનુષ્યને આત્મા કહ્યો છે. ઉપનિષદ કહેવા એ માગે છે કે મનુષ્ય મૂળ રૂપે આત્મા છે અને એ પાંચ આયામોમાં વ્યક્ત થયો છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય એ પાંચ આયામોને પંચકોશ કહે છે. પાંચ આયામોમાં અભિવ્યક્ત આત્મા કહો કે પંચકોશ કહો

વ્યાવહારિક ઉદ્દેશો માટે તો એક જ વાત છે. ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે એ પાંચે આયામોના એકસાથે સમન્વિત વિકાસનો જ વિચાર કરવામાં આવવો જોઈએ, કોઈ એક કે બે અંગોનો નહીં. આ વાત ખાસ એટલા માટે કરવી પડે છે, કારણ કે આજે આમ બની રહ્યું છે. શરીરનું સ્વાસ્થ્ય દુર્લભિત થઈ રહ્યું છે અને મનની ઇચ્છાઓની પૂર્તિ માટે જોરદાર પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. મનની ઇચ્છાઓની પૂર્તિના પ્રયત્નો તો થઈ રહ્યા છે પરંતુ મનને વશમાં કરવા તરફ તો ધ્યાન આપવામાં જ આવતું નથી. પ્રાણ બળવાન થવા જોઈએ એવું યાદ પણ આવતું નથી, આ એકાંગી વિકાસનો વિચાર છે.

વ્યક્તિત્વનાં દરેક અંગોના વિકાસનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પણ ટૂંકમાં જોઈએ.

અન્નમય આત્માને વ્યવહારમાં આપણે શરીર કહી શકીએ છીએ. શરીરના સ્તરે વિકાસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

- બલવાન, લચીલાં અને યોગ્ય પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ પામનારાં અંગપ્રત્યંગ.
- સ્વસ્થ અર્થાત્ જેનાં આંતરિક તંત્રો સુચારુ રીતે કાર્ય કરે છે. આ આંતરિક તંત્રો છે પાચનતંત્ર, રુધિરાભિસરણ તંત્ર, શ્વસનતંત્ર વગેરે. એને નિરામય પણ કહે છે.
- વિપરીત પરિસ્થિતિને સહેવાની શક્તિ, વિપરીત પરિસ્થિતિનો અર્થ છે ભૂખ, તરસ, ઉજાગરા, ઠંડી, ગરમી વગેરે. એક સીમા સુધી આ પરિસ્થિતિઓને સહી શકનારું શરીર સાચું કહેવાય છે.
- કામ કરવાની કુશળતા. શરીરનાં બધાં જ અંગો અલગ અલગ કામ કરવા માટે બન્યાં છે. ઉદાહરણ તરીકે હાથ વસ્તુઓ ઉપાડે છે, ફેંકે છે, આંગળીઓ લખે છે, વણે છે, ગૂંથે છે વગેરે.

પ્રાણમય આત્માને આપણે વ્યવહારમાં પ્રાણ જ કહીએ છીએ. શરીર યંત્રશક્તિ છે તો પ્રાણ કાર્યશક્તિ છે, ઊર્જા છે, જીવનશક્તિ છે. પ્રાણરૂપી ઊર્જા હોવાથી જ શરીર રૂપી યંત્ર કામ કરે છે અન્યથા એ શરીર મૃત કહેવાય છે. આ પ્રાણમય આત્માનો વિકાસ થયો ત્યારે જ કહી શકાય છે જ્યારે -

- પ્રાણશક્તિ બળવાન હોય. પ્રાણશક્તિ બળવાન હોવાથી આત્મવિશ્વાસ વધે છે, થાક ઓછો લાગે છે. નિરંતર કાર્ય કરવાની વૃત્તિ થાય છે. વિદ્યાયક દૃષ્ટિ વિકસિત થાય છે અને ઉત્સાહ વધે છે.
- પ્રાણશક્તિ સંતુલિત હોય. પ્રાણશક્તિ સંતુલિત ત્યારે જ કહેવાય છે જ્યારે શરીરનાં બધાં જ અંગોને આવશ્યકતા અનુસાર ઊર્જા પ્રાપ્ત થતી રહે.
- પ્રાણશક્તિ એકાગ્ર હોય. એ એકાગ્ર ત્યારે જ કહી શકાય છે જ્યારે કોઈ મોટું શ્રમયુક્ત કામ કરવા માટે આપણે બળ એકાગ્ર કરી શકીએ.
- પ્રાણશક્તિ વિકસિત થવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અનુભવશક્તિ વધે છે. આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના માધ્યમથી જ આપણે બાહ્ય જગત સાથે જોડાઈએ છીએ. આ જોડાવું સાર્થક ત્યારે જ થાય છે જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયો સંવેદનશીલ હોય છે.

મનોમય આત્માને વ્યવહારમાં આપણે મન કહીએ છીએ. વાસ્તવમાં મન એક અદ્ભુત પદાર્થ છે. એની શક્તિ અસીમ છે પરંતુ એના દ્વારા વ્યવધાન પણ ઘણાં નિર્માણ થાય છે. મન ચંચલ છે, જિદ્દી છે. અત્યંત તેજ ગતિવાળું છે. એને વશ કરવું બહુ અઘરું છે. મન ઈચ્છા કરે છે, ભાવોનો અનુભવ કરે છે. મનુષ્યની સજ્જનતા અને દુર્જનતા મન પર આધારિત છે. મનનો વિકાસ થવાનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.

- મન એકાગ્ર થાય.
- મનની ઉત્તેજના ઓછી થઈને મન શાંત થાય.
- મન અનાસક્ત થાય.
- કામ ક્રોધ વગેરે પડરિપુઓ પર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત થાય.
- દયા, કરુણા, મૈત્રી જેવી ભાવનાઓનો વિકાસ થાય. સદ્ગુણોનો વિકાસ થાય. સદ્ગુણ સદાચાર તરફ લઈ જાય.
- મન બુદ્ધિને વશ થાય.

વિજ્ઞાનમય આત્માને આપણે બુદ્ધિ કહીએ છીએ. બુદ્ધિ જાણે છે, સમજે છે. નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, તુલના, સંશ્લેષણ, વિશ્લેષણ, તર્ક, અનુમાન વગેરે સાધનોનો પ્રયોગ કરીને પદાર્થનું સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત

કરવાની જે પ્રક્રિયા છે એ જ વિજ્ઞાન છે. બુદ્ધિ આ બધું કરે છે એટલે એ વિજ્ઞાનમય આત્મા છે. બુદ્ધિનું કામ વિવેક કરવાનું અને નિર્ણય કરવાનું છે. બુદ્ધિ વિકસિત ત્યારે જ કહેવાય છે જ્યારે એ -

- તેજસ્વી હોય છે અર્થાત્ બધું જ જલદી સમજે છે, સાચું સમજે છે. કોઈ પણ વિષય એને મુશ્કેલ લાગતો નથી.
- તીક્ષ્ણ હોય છે. અર્થાત્ ઝીણામાં ઝીણી વાત પણ ગ્રહણ કરી લે છે.
- વિશાળ હોય છે અર્થાત્ અત્યંત વ્યાપક વિષયોનું પણ એ સહજ રીતે આકલન કરી લે છે.
- ધારણાક્ષમ હોય છે અર્થાત્ એક વાર સમજેલી વાત ફરી ધૂંધળી થતી નથી.

આનંદમય આત્માને ચિત્ત કહે છે. ચિત્ત દરેક સંસ્કારોનું સંગ્રહસ્થાન છે. જન્મજન્માંતરમાં એમાં સંસ્કાર સંચિત થતા જ રહે છે. આ સંસ્કારોના આધારે જ ભાગ્ય બને છે, પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્ત વિકસિત થાય છે ત્યારે

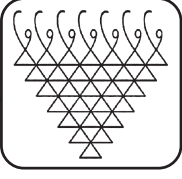
- દરેક પ્રકારના સંસ્કાર બળી જાય છે.
- દરેક સ્થિતિમાં અભયની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- બધા માટે પ્રેમની તથા સૌંદર્યની અનુભૂતિ થાય છે.
- સર્જનશીલતાનો વિકાસ થાય છે.
- હંમેશાં આનંદનો અનુભવ થાય છે.

એને જ ચિત્તશુદ્ધિ કહે છે. ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી જ આત્મસ્વરૂપનો બોધ થાય છે. એને જ મુક્તિ કહે છે.

સંક્ષેપમાં આ સર્વાંગીણ વિકાસનું સ્વરૂપ છે. આ પાંચેય સ્તરોને એક સાથે જોવાં જોઈએ, સમજવાં જોઈએ, અને એમના વિકાસ માટે યોજના કરવી જોઈએ. એમ જ્યારે નથી થતું ત્યારે કાં તો શરીર અસ્વસ્થ થઈ, રોગ લાગુ પડે છે, અથવા કોઈ કામ જ થતું નથી. મનનો વિકાસ કરવામાં ન આવે તો તણાવ, ચિંતા, ઉત્તેજના, રક્તચાપ, મધુમેહ, હૃદયવિકાર જેવા માનસિક રોગો વધી જાય છે. લાલસા, લોભ, લાલચ વધી જાય છે. પ્રાણશક્તિનો વિકાસ ન થાય તો આળસ, નિદ્રા, પ્રમાદ, નિરુત્સાહ વધી જાય છે. બુદ્ધિનો વિકાસ ન થાય તો ન તો વ્યવહાર જ્ઞાન થાય છે કે ન તો

તાત્વિક જ્ઞાન. ચિત્ત શુદ્ધ ન થાય તો મનુષ્યની મુક્તિનો માર્ગ ક્યારેય ખૂલતો નથી. જો શરીર તરફ ધ્યાન આપ્યું અને બુદ્ધિ તરફ ન આપ્યું તો પહેલવાન તો બની જવાય છે પરંતુ મૂર્ખ રહી જાય છે. જો બુદ્ધિ તરફ ધ્યાન આપ્યું અને શરીર તરફ ન આપ્યું તો લાખવું, વાંચવું તો આવડે છે પરંતુ હાથ વડે કામ કરતાં આવડતું નથી. એટલે વ્યવહારશૂન્ય બની જાય છે. જો બુદ્ધિ તરફ ધ્યાન આપ્યું અને મન તરફ ન આપ્યું તો રાક્ષસ બની જાય છે. જો મન તરફ ધ્યાન આપ્યું અને બુદ્ધિ તરફ ન આપ્યું તો ભોળા બની જાય છે. આ રીતે જો દરેક અંગો તરફ સમન્વિત રૂપે ધ્યાન અપાય તો જ સમ્યક્ વિકાસ થાય છે. અસંતુલન સમસ્યા ઊભી કરે છે. સંતુલનનું આ એક ક્ષેત્ર છે અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું પોતાનું વિભિન્ન સ્તર છે.

એનું એક અન્ય પાસું પણ છે. એ છે મનુષ્ય, વનસ્પતિ જગત, પ્રાણી જગત અને ભૌતિક જગતનું સામંજસ્ય. અહીં પણ સંતુલન અને સમન્વયની દૃષ્ટિ હોવી આવશ્યક છે. અહીં પણ મનુષ્ય જ કેંદ્રમાં છે. વિકાસના આ પાસાને આપણે પરમેષ્ઠિગત વિકાસ કહી શકીએ છીએ. જે રીતે મનુષ્ય એક વ્યક્તિના રૂપમાં આત્મા છે એ જ રીતે આ સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ છે. એટલે આ સામંજસ્યને આપણે પરમેષ્ઠિગત વિકાસ કહીશું. વિકાસના આ પાસાનાં ત્રણ સ્તર છે :

૧. વ્યક્તિનો સમષ્ઠિગત વિકાસ
  ૨. વ્યક્તિનો સૃષ્ઠિગત વિકાસ
  ૩. વ્યક્તિનો પરમેષ્ઠિગત વિકાસ
- વ્યક્તિના સમષ્ઠિગત વિકાસનાં ચાર સ્તર હશે.
૧. પરિવારગત વિકાસ
  ૨. સમુદાયગત વિકાસ
  ૩. દેશગત અથવા રાષ્ટ્રગત વિકાસ
  ૪. વિશ્વગત વિકાસ
- પરિવારગત વિકાસ અંતર્ગત
- પરિવારભાવના અર્થાત્ આત્મીયતાનો વિકાસ થવો જોઈએ.
  - પરિવાર રચનાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.
  - પરિવાર ચલાવવા માટે આવશ્યક કાર્ય કરવા માટે

કુશળતાનો વિકાસ થવો જોઈએ.

- પરિવારની પરંપરા, વિશેષતા, ગૌરવ, વગેરેનું ભાન હોવું જોઈએ અને પરિવારનું સમાજ પ્રત્યે દાયિત્વ નિભાવવાની જાણ અને કુશળતા પણ હોવાં અપેક્ષિત છે.

સમુદાયગત વિકાસનું મુખ્ય લક્ષણ છે વર્ણાશ્રમનું પાલન કરવાની સમજનો વિકાસ. આજે વર્ણ અને આશ્રમ બન્ને વ્યવસ્થાઓ લુપ્તપ્રાય થઈ ગઈ છે, એટલું જ નહીં એ વિકૃત થઈ ગઈ છે. એટલે પ્રથમ આવશ્યકતા તો એમને પરિષ્કૃત કરવાની અને એમની અંદર યુગાનુકૂલ પરિવર્તન કરવાની છે. એમ કરવામાં ન આવે તો એ લાભને બદલે નુકસાન જ કરશે જેમ એ આજે કરી રહી છે. સમુદાયગત વિકાસનું બીજું મહત્વપૂર્ણ પાસું છે ભૌતિક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને અર્થાર્જન. એ સમાજની સમૃદ્ધિનું કારણ બને છે. સમુદાયગત વિકાસનું ત્રીજું પાસું છે વ્યવસ્થાઓનું નિર્માણ જેનાથી સુખ, શાંતિ, સુરક્ષા બધાને પ્રાપ્ત થાય છે.

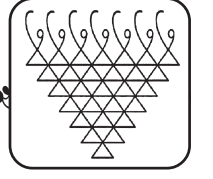
દેશગત અથવા રાષ્ટ્રગત વિકાસ સમષ્ઠિગત વિકાસનું ત્રીજું ચરણ છે. દરેક રાષ્ટ્રને પોતાની સંસ્કૃતિ હોય છે, પોતાનો સ્વભાવ હોય છે. એ સંસ્કૃતિના આધાર પર જીવનશૈલી વિકસિત કરવી એ રાષ્ટ્રગત વિકાસ છે. એનાં મુખ્ય પાસાં આ પ્રમાણે છે :

- પોતાના રાષ્ટ્રીય આદર્શોને સમાજમાં અને વ્યક્તિના જીવનમાં ઉતારવા. એ દૃષ્ટિએ શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું મહત્વ ઘણું છે.
- દેશભક્તિ - ભાવાત્મક, જ્ઞાનાત્મક અને કૃતિશીલ-ની ભાવના લોકોમાં દૃઢ કરવી.
- દેશની સીમાઓની સુરક્ષાની ચિંતા અને વ્યવસ્થા કરવી.
- દેશના સાર્વભૌમત્વનું રક્ષણ કરવું.

એનાથી આગળનું પગલું છે વિશ્વગત વિકાસ. એનાં મુખ્ય પાસાં આ પ્રમાણે છે :

- વિશ્વ સંસ્કૃતિના સંવર્ધનમાં આપણા રાષ્ટ્રનું શું યોગદાન હોઈ શકે છે એ જાણવું, સમજવું અને એ અનુસાર આપણી જીવનશૈલીનો વિકાસ કરવો.
- વિશ્વમાં આપણા રાષ્ટ્રની ઓળખ બનાવવી તથા એને

ગૌરવાન્વિત કરવું

- વિશ્વભરમાંથી અનેક સારી વાતોને મધમાખીની જેમ ગ્રહણ કરવી.
- વિશ્વનાં સંકટો દૂર કરવામાં સહાયતા કરવી, સહાયક થવા માટે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું.

આ રીતે સમષ્ટિગત વિકાસ પ્રાપ્ત કરવો એ પરમેષ્ટિગત વિકાસનું પ્રથમ ચરણ છે.

ત્રીજો છે સૃષ્ટિગત વિકાસ. સૃષ્ટિનું તાત્પર્ય છે મનુષ્ય ઉપરાંતનું જે જગત છે એ. એ સ્તરે પણ મનુષ્યનું દાયિત્વ જ કેંદ્રસ્થાને છે. સૃષ્ટિગત વિકાસનાં ચરણ આ પ્રમાણે છે :

- પંચમહાભૂતો, વનસ્પતિ જગત અને પ્રાણી જગત સાથે આત્મીય ભાવથી અર્થાત્ પ્રેમથી વ્યવહાર કરવો.
- સૃષ્ટિ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાનો ભાવ રાખવો.
- સૃષ્ટિ આપણી દરેક આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરે છે. આ આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરતી વખતે એનું દોહન કરવું, શોષણ નહીં.
- સૃષ્ટિનું રક્ષણ અને પોષણ કરવું.

પરમેષ્ટિગત વિકાસ એ વિકાસનું અંતિમ ચરણ છે. એનો અર્થ એ છે કે આ સૃષ્ટિને પરમાત્માના વિશ્વરૂપમાં સ્વીકારીને એમાં પરમાત્માને જોવો.

આ રીતે સર્વાંગીણ વિકાસ અને પરમેષ્ટિગત વિકાસના સ્વરૂપે વિકાસને સમજવો જોઈએ. એની યોજના કરીશું ત્યારે જ આપણે વિકાસના સાચા સ્વરૂપને જાણી પણ શકીશું અને એમાંથી લાભ પણ લઈ શકીશું. એવી દૃષ્ટિ જો નહીં રહે તો સંકટો તો ઊભાં થવાનાં જ છે.

એક અન્ય સૂત્ર પણ જણાવું છું. સર્વાંગીણ વિકાસનું અંતિમ સોપાન છે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’નો બોધ અને પરમેષ્ટિગત વિકાસનું અંતિમ ચરણ છે ‘સર્વં યત્ કલુષં કલ્મશં’નો બોધ.

વિકાસ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનાં સુખ, શાંતિ, સમૃદ્ધિ, જ્ઞાન, સામર્થ્ય અને સંસ્કાર માટે હોય છે એ વિકાસનો છઠ્ઠો સિદ્ધાંત છે. એને કોઈ સંકુચિત ઉદ્દેશ તરીકે લેવામાં આવે તો એ અનર્થ કરશે. આ બધી વાતોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય છે - સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિ. શ્રેષ્ઠ સમાજને બન્ને વાતો જોઈએ. એકલી સમૃદ્ધિથી પણ સંકટ ઉદ્ભવે છે, એકલી

સંસ્કૃતિથી પણ સંકટ ઉદ્ભવે છે.

સંસ્કૃતિ વગરની સમૃદ્ધિ આસુરી બની જાય છે અને પોતાના તથા અન્યોના વિનાશનું કારણ બને છે. સમૃદ્ધિ વિના સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થઈ શકતું નથી. એટલે બન્ને જોઈએ, એ પણ બધાંને માટે. ફરી એક વાર યાદ અપાવી દઉં કે ‘બધાં’માં ચર અચર સૌનો સમાવેશ થાય છે.

આચાર્યે પોતાનું કથન પૂરું કર્યું. અત્યાર સુધી જે લોકોએ પ્રસ્તુતિ કરી હતી એ બધાનો સમાવેશ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિની પ્રસ્તુતિમાં હતો, એટલું જ નહીં તો દરેકની પ્રસ્તુતિને એક સાર્થક પરિપ્રેક્ષ્ય પણ પ્રાપ્ત થયું હતું. બધા પ્રસન્ન હતા, સંતુષ્ટ હતા.

એ સાથે જ ત્રીજા દિવસની સભા સંપન્ન થઈ.

આચાર્ય શુભંકરે કેટલીક સૂચનાઓ આપી. એ આવતી કાલની ગટશઃ કાર્ય વિશેની હતી. ચોથા દિવસે સૌ વિદ્વદ્જનો ગટોમાં વિભાજિત થઈને કાર્ય કરવાના હતા. એ સાથે જ ગુરુકુળના શિક્ષણક્રમનું અવલોકન પણ કરવાના હતા. પાંચમા દિવસે બધાનાં કાર્યનું વૃત્ત, એ વિશે ચર્ચા અને જ્ઞાનસાધના સત્રનું સમાપન થવાનું હતું.

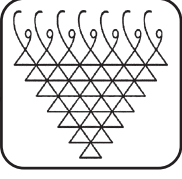
આજના દિવસનું કાર્ય પૂર્ણ થયું અને શાંતિપાઠ સાથે સભા સંપન્ન થઈ.

જ્ઞાનસાધના સત્રનો ચોથો દિવસ ગટશઃ કાર્ય કરવા માટે હતો. કુલ પાંચ ગટ બનાવવામાં આવ્યા હતા. દરેક ગટના વિષય પણ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. એ આ પ્રમાણે હતા.

- વિકાસના સાચા સ્વરૂપને વિદ્વત્ક્ષેત્રમાં પ્રસ્થાપિત કરવાના ઉપાયો
- વિકાસના સાચા સ્વરૂપને લોકમાનસમાં પ્રસ્થાપિત કરવાના ઉપાયો
- વિકાસના સાચા સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસક્રમમાં પરિવર્તન કરવાના ઉપાયો
- વિકાસના સાચા સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને શાસન અને પ્રશાસન સાથે ચર્ચા
- વિકાસના સાચા સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને સાહિત્ય-નિર્માણની આવશ્યકતા અને યોજના

ભોજનના સમય સુધી આ ચર્ચા ચાલી. ભોજન પછી

બધા ગુરુકુળના કાર્ય વિશે માહિતી લેવાના હતા. એટલે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ અને આચાર્યો સાથે વ્યસ્ત હતા. એ દિવસ પૂરો થયો. પાંચમા દિવસે સવારે સાડાઆઠ વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. રોજની જેમ સંગઠનમંત્રનું ગાન થયું. આજે બધા ગટોને વૃત્તકથન કરવાનું હતું.

સૌ પ્રથમ આચાર્ય સૌમિત્ર પોતાના ગટની ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ પ્રસ્તુત કરવા માટે ઊઠ્યા. સભાને અભિવાદન કરીને એમણે પોતાના ગટની ચર્ચાનો સાર મુદ્દાસ્વરૂપે પ્રસ્તુત કર્યો.

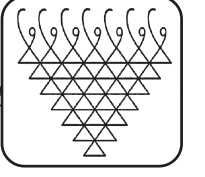
એમણે કહ્યું....

- અમારા ગટમાં કુલ દસ વિદ્યાલયોના કુલપતિ હતા અને પચીસ મહાવિદ્યાલયોના ચાલીસ પ્રાધ્યાપકો હતા. વિષય હતો વિકાસની સાચી સંકલ્પનાને વિદ્વતક્ષેત્રમાં પ્રસ્થાપિત કરવાના ઉપાય. ચર્ચા આ પ્રમાણે થઈ.
- આ વિષય પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં અધ્યયનની અપેક્ષા રાખે છે. પ્રથમ તો વિશ્વવિદ્યાલયના સ્તર પર વિચારધારાઓમાં અંતર હોય છે એ કારણે વ્યવસ્થાઓની દિશા બદલાઈ જાય છે. આ વાત યોગ્ય રીતે પ્રસ્થાપિત કરવી પડશે.
- એ પછી અધ્યયન ગટોની રચના કરવી પડશે. અહીં ઉપસ્થિત દરેક વિશ્વવિદ્યાલયોના કુલપતિઓ અને પ્રાધ્યાપકોએ નક્કી કર્યું છે કે પોતપોતાનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અધ્યયન અને અનુસંધાનના કાર્યક્રમો ચલાવશે.
- એ દૃષ્ટિએ પ્રથમ ચરણમાં દરેક વિશ્વવિદ્યાલયોના પ્રતિનિધિ પ્રાધ્યાપકો માટે એક ગોઠિનું આયોજન કરવામાં આવશે. આવતા માગશર મહિનામાં ગીતા જયંતીથી શરૂ કરીને ત્રણ દિવસની આ ગોઠિ હશે. આ ગોઠિનું આયોજન કુરુક્ષેત્રમાં કરવામાં આવશે. કુલપતિ આચાર્ય વિશ્વાવસુની અધ્યક્ષતામાં આ ગોઠિ થશે અને આચાર્ય મૈત્રેય એના સંયોજક રહેશે.
- ત્યાં સુધી આ ગોઠિના વિષયો નિર્ધારિત કરવાનું કાર્ય પાંચ અધ્યાપકોનું એક જૂથ કરશે. આ નામો હજુ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યાં નથી. અધ્યક્ષ અને સંયોજક

મળીને નક્કી કરશે.

- કુલ દસ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વિભિન્ન સ્તરે સંશોધન માટે વિષયોની સૂચી તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન થયો. એવા કુલ પાંત્રીસ વિષયોની સૂચી બની છે. આ અધૂરી છે. એમાં અન્ય વિષયો ઉમેરવાનું કાર્ય પણ પાંચ અધ્યાપકોનું એક જૂથ કરશે.
  - વિશ્વની વિભિન્ન વિચારધારાઓનું અધ્યયન કરવા માટે સહાયક સંદર્ભ ગ્રંથોની સૂચી બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો. આ સૂચીને વધુ વ્યાપક બનાવવાની અને સૌને ઉપલબ્ધ કરાવવાની જવાબદારી તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યાપકોએ પોતાની ઉપર લીધી છે.
  - પાંચ વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા સંયુક્ત રીતે એક શોધપત્રિકાનું પ્રકાશન કરવામાં આવશે. આ પત્રિકાના સ્વરૂપ તથા સંપાદનની જવાબદારી નિશ્ચિત કરવા માટે બે મહિના પછી ઉઝ્ઝેનમાં એક બેઠક થશે જેમાં અહીં ઉપસ્થિત અધ્યાપકો પૈકી ચાર લોકો સહભાગી બનશે. છ લોકોના નામોની સૂચના મળી છે. એમની સાથે સંપર્ક કરીને એમની સહભાગિતા નિશ્ચિત કરવામાં આવશે. આ બેઠકના સંયોજક શ્રીનાથ રહેશે.
  - પૂરતી તૈયારી કરીને આગામી બે વર્ષોમાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં દ્વિસ્તરીય અભ્યાસક્રમ ચલાવવાની યોજના પણ બની છે. એને મહા મહિનાની ગોઠિમાં અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવશે.
  - દર બે મહિને આ વિષયો પર વિશ્વવિદ્યાલય સ્તરે એક વ્યાખ્યાન થાય જેમાં વિદ્યાર્થી, આચાર્ય અને સમાજના પ્રબુદ્ધ વર્ગના લોકો સહભાગી થાય એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે.
  - દેશના અન્ય અધિકાધિક વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આ વિષય કેવી રીતે પહોંચાડી શકાય એ માટે પણ સૂચનો આવ્યાં છે. એ વિષે કોઈ નિશ્ચિત યોજના આગામી બેઠકમાં થશે. અત્યારે તો આટલું જ.
- બીજા ગટના સંયોજક આચાર્ય શશધર પોતાનું વૃત્ત કહેવા માટે આગળ આવ્યા. એમના મુદ્દા આ પ્રમાણે હતા.
- અમારા ગટનો વિષય હતો ‘વિકાસની સાચી

સંકલ્પનાને લોકમાનસમાં સ્થાપિત કરવાના ઉપાયો. આ ગટમાં કુલ સાડત્રીસ પ્રાધ્યાપકો હતા. ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ આ પ્રમાણે હતો.

- લોકમાનસને પ્રભાવિત કરવાનું કાર્ય સાધુસંત વધુ પ્રભાવી રીતે કરે શકે છે. એ દૃષ્ટિએ વરિષ્ઠ સંતો સાથે બેઠક કરવાનું નક્કી થયું છે. એવા સંતોથી પ્રારંભ કરવો જોઈએ જે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કાર્યરત છે.
- દેશમાં જે અગ્રણી પત્રપત્રિકાઓ પ્રકાશિત થઈ રહી છે એમાં નિયમિત રીતે આ વિષય પર લેખમાળા પ્રકાશિત કરવાની યોજના બનાવવાની વાત થઈ છે.
- વિશ્વવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓનું એક અધ્યયન જૂથ બનાવીને એમને આ વિષે સારી રીતે માહિતગાર કરાવવા જોઈએ તથા એમના સહયોગથી વ્યાપક સંપર્કની યોજના બનાવવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીજૂથોના પ્રશિક્ષણની જવાબદારી આચાર્ય મનસ્વીએ લીધી છે.
- પ્રચારસામગ્રી તૈયાર કરવાનો નિર્ણય પણ લેવામાં આવ્યો છે. એ સામગ્રી તૈયાર કરવાના હેતુથી એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી છે. એમાં અત્યારે અગિયાર પ્રાધ્યાપક છે. એ જૂથમાં હજુ વધારે પ્રાધ્યાપકોને જોડવાનો વિચાર થયો છે.
- એક પ્રદર્શની નિર્માણ કરવાનું નક્કી થયું છે. આ પ્રદર્શની આવતા છ મહિનામાં તૈયાર થશે. એને અનેક સ્થાનો પર પ્રદર્શિત કરવાની પણ યોજના બનશે. પ્રદર્શનીની જવાબદારી ચિત્રકલામાં પ્રવીણ આચાર્ય રવીન્દ્રે લીધી છે.
- એ સાથે જ ગીતો અને ચિત્રકથાઓના નિર્માણની પણ યોજના બની છે.
- વિભિન્ન ચેનલોમાં પ્રદર્શિત કરવા માટે વિજ્ઞાપન તૈયાર કરવાની સૂચના પણ મળી છે પરંતુ એ ઘણું ખર્ચાળ હશે એ વિચારથી અત્યારે એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. આગળ ઉપર એનો વિચાર કરીશું એમ નક્કી થયું છે.
- બોલચાલની ભાષામાં વિકાસની વાત કરવી આવશ્યક છે. આ વાત મોટા પાયે થાય એ પણ આવશ્યક છે. એ દૃષ્ટિએ એક વિકાસકથાનું આયોજન કરવાનો

વિચાર થયો છે. આ કથા

ભાગવત સમાહ જેવી હશે. એ પ્રથમ લખવામાં આવશે. એ પછી પ્રાયોગિક રૂપે સમાહનું આયોજન થશે. એ પછી કથાવાચક અને કથા પ્રસ્તુતકર્તા તૈયાર કરવામાં આવશે. વિદ્યાર્થીઓનો, પ્રાધ્યાપકોનો, પ્રવચનકર્તાઓનો, ગીતસંગીતના કાર્યક્રમો પ્રસ્તુત કરનારાનો સહયોગ એમાં લેવામાં આવશે.

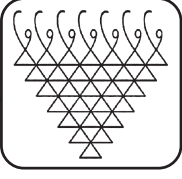
- આ સંપૂર્ણ આયોજન કરવા માટે અહીં ઉપસ્થિત છે એમાંથી સાત લોકોની સમિતિ બનાવવામાં આવશે. આચાર્ય પદ્મનાભ આ સમિતિના સંયોજક છે. હવે આગળનું કામકાજ તેઓ જ સંભાળશે. આ સાથે મારું વૃત્ત નિવેદન અહીં પૂર્ણ કરું છું. ધન્યવાદ. ત્રીજો ક્રમ હતો આચાર્ય સેતુરામનનો. તેઓ પોતાનું વૃત્ત કહેવા માટે આગળ આવ્યા અને કહ્યું...

અમારા ગટનો વિષય હતો ‘વિકાસના સાચા સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસક્રમોમાં પરિવર્તનનું સ્વરૂપ’. આ ગટમાં પચીસ વરિષ્ઠ પ્રાધ્યાપકો હતા. મોટા ભાગનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અધ્યયન મંડળોના સભ્યો હતા. અભ્યાસક્રમ નિર્માણ કરવાનો એમને બહોળો અનુભવ હતો. આ ગટમાં જે વિચારણા થઈ અને કાર્યયોજના બની એનો સાર આપ સૌ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરું છું.

- આ વિષય અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયોના કક્ષાકક્ષોમાં જે ભણાવવામાં આવે છે એ અનુસાર જ દેશ ચાલે છે. એટલે એ તરફ સવિશેષ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે.
- આપણે કેવળ મહાવિદ્યાલયોના અભ્યાસક્રમ બનાવવા સુધી સીમિત ન રહેવું જોઈએ, પરંતુ શિશુવાટિકાથી જ અભ્યાસક્રમ બનાવવો જોઈએ.
- અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવાની સાથે જ એના મુદ્દાઓ માટે અધ્યયન સામગ્રી ક્યાંથી ઉપલબ્ધ થશે એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.
- આવી સામગ્રી ન હોય તો એને ઉપલબ્ધ કરવાની યોજના પણ બનાવવી જોઈએ. નવી સામગ્રી નિર્માણ કરવાનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.
- અભ્યાસક્રમ બનાવતાં પહેલાં વિભિન્ન

વિદ્યાશાખાઓના પરસ્પર સંબંધ અને પરસ્પરાવલંબિતાના મુદ્દાને સારી રીતે સમજી લેવો જોઈએ.

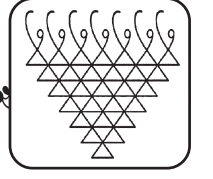
- આ બધું કરવા માટે અમારા ગટમાં માધ્યમિક તથા પ્રાથમિક વિદ્યાલયોના આચાર્યો તથા અભિભાવકોને જોડવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એ સાથે જ વિભિન્ન શોધસંસ્થાનો તથા કવિઓ, લેખકો વગેરેને પણ સહયોગી બનાવવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.
- એ દૃષ્ટિએ અમે પ્રાથમિક સ્વરૂપની એક યાદી બનાવી છે. આ સત્ર પછી અમે એમની સાથે સંપર્કની યોજના બનાવીશું.
- અધ્યયનનું એક કેંદ્ર વિદ્યાલય હોય છે એ જ રીતે ઘર પણ હોય છે. આજે આ વાતનું વિસ્મરણ થયું છે. લોકો આ વાતે સર્વથા અજાણ છે. પરંતુ વિકાસનો મોટો ભાગ ઘરમાં મળનારા સંસ્કાર અને વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો હોય છે. એ દૃષ્ટિએ પરિવાર શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ બનાવવો પણ મહત્વપૂર્ણ બની રહેશે.
- દરેક મહાવિદ્યાલય સાથે સંલગ્ન એક જીવન અધ્યયન કેંદ્ર પણ હોવું જોઈએ જે પરીક્ષા અથવા પ્રમાણપત્ર માટે નહીં પરંતુ જીવન માટે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયતા કે માર્ગદર્શન કરે. આવા કેંદ્રનું સ્વરૂપ કેવું હોય એ વિશે પણ ચર્ચા થઈ. એના માધ્યમથી પ્રમાણપત્ર નિરપેક્ષ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ પણ સિદ્ધ થશે એવો અમારો વિચાર છે.
- એ દૃષ્ટિએ આગામી એક વર્ષની યોજના બની છે. આચાર્ય શારદાનંદનના માર્ગદર્શનમાં એ યોજના કાર્યાન્વિત થશે. આચાર્ય ચંદ્રશેખર આ યોજનાના સંયોજક રહેશે. અમને આશા છે કે થોડા જ સમયમાં અમે નમૂનાના અભ્યાસક્રમ આપની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી શકીશું. હરિ ઓં.

હવે વારો હતો ચોથા ગટનો, જેમનો વિષય હતો વિકાસની યોગ્ય સંકલ્પના સાથે શાસન અને પ્રશાસન સાથે સંપર્કની યોજના. આચાર્ય મહેશ્વર આ ગટના સંયોજક હતા. તેઓ પોતાનું વૃત્ત પ્રસ્તુત કરવા માટે આગળ આવ્યા.

એમણે અધ્યક્ષ તથા ઉપસ્થિત સૌનું અભિવાદન કરીને પોતાની પ્રસ્તુતિ શરૂ કરી. ...

- અમારા ગટમાં પચાસ પ્રાધ્યાપક હતા. એ બધા જ સંપર્કની કલામાં નિપુણ છે એટલે ઘણાં મૌલિક સૂચનો આવ્યાં છે. એ સાથે જ ક્રિયાન્વયનની યોજના પણ બની છે.
- કોઈ પણ કાર્યનો પ્રારંભ ઉપરથી કરવાથી એને નીચે સુધી લાવવામાં સરળતા રહે છે. અમે દેશના લોકસભાના તમામ સભ્યો, પછી ભલે તેઓ કોઈ પણ પક્ષના હોય, તેમનો સંપર્ક કરવાની યોજના બનાવી છે. પ્રદેશાનુસાર દરેક સભ્ય માટે પાંચ-પાંચ પ્રાધ્યાપકોનું એક જૂથ સમય નક્કી કરીને સંપર્ક કરશે. એમને વિષયની ગંભીરતા સમજાવશે અને આપણી યોજનામાં સહયોગ કરવાની પ્રાર્થના કરશે. પ્રાધ્યાપકોનું એક જૂથ દસ સાંસદોનો સંપર્ક કરશે. બે મહિના અમે તૈયારી કરીશું અને આગામી છ મહિનામાં આ કાર્ય પૂરું કરીશું. સાંસદોના સંપર્ક માટે અમે સાહિત્ય પણ તૈયાર કરીશું.
- એ જ રીતે પ્રશાસનિક અધિકારીઓ સાથે વાતચીતનો ક્રમ નક્કી કરીશું. કેંદ્રના અને રાજ્યોના સચિવ, આયુક્ત અને નિદેશક સ્તરના અધિકારીઓ સાથે સંપર્કનું જ અમારું લક્ષ્ય રહેશે. એ પછી જિલ્લાસ્તરના અને સ્થાનિક લોકપ્રતિનિધિ અને પ્રશાસકોનો વારો આવશે.
- સમાનાંતર રીતે શાસનના શિક્ષણ વિભાગના અધિકારીઓ સાથે ચર્ચાની યોજના પણ બનશે. એમાં કેંદ્રીય અને પ્રાંતીય અભ્યાસક્રમ નિર્માણ, શિક્ષક પ્રશિક્ષણ તથા શોધસંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. એમની સાથેની ચર્ચાનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે શૈક્ષણિક રહેશે.
- અમે જાણીએ છીએ કે આમાં ઘણી માનવશક્તિની જરૂર રહેવાની છે. એ દૃષ્ટિએ અમે મહાવિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓ તથા અભિભાવકોને એમાં જોડવાની યોજના બનાવી છે. દેશનાં તમામ રાજ્યોને પાંચ વિભાગોમાં વિભાજિત કરીને દરેકનો એક એક

સંયોજક નિયુક્ત કર્યો છે. એ પોતાના વિભાગમાં એક જૂથ બનાવીને અધ્યાપકોના ગટ તથા વિદ્યાર્થીઓ અને અભિભાવકોના સમૂહ બનાવવાનું કાર્ય કરશે.

- આ કાર્ય ઘણું અઘરું છે એમ બધાનું માનવું છે. એટલે આ એક કામમાં જ બધી શક્તિ લગાવવાનો વિચાર અમે કર્યો છે. એ વિષયમાં આપ સૌનું કોઈ સૂચન હોય તો સાદર સ્વીકાર્ય છે.

એટલું કહીને આચાર્ય મહેશ્વરે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું.

હવે અંતિમ ગટનું વૃત્ત નિવેદન હતું. આચાર્ય જાનકીવલ્લભ આ ગટના સંયોજક હતા. એમણે વૃત્ત પ્રસ્તુત કરતાં કહ્યું..

અમારા ગટમાં છવ્વીસ પ્રાધ્યાપકો હતા. ચર્ચાનો વિષય હતો ‘વિકાસની સાચી સંકલ્પના સાથે સાહિત્યનિર્માણની આવશ્યકતા, સ્વરૂપ અને યોજના’. ચર્ચાનો સાર અહીં પ્રસ્તુત કરું છું.

- વિષય સમજાવવાની દૃષ્ટિએ વિભિન્ન પ્રકારનું સાહિત્ય જોઈએ.
- વિદ્વદ્જનો માટે, અનુસંધાન કરનારાઓ માટે સંદર્ભ ગ્રંથોની યાદી બનાવવી પડશે. એ સાથે જ નવું સાહિત્ય નિર્માણ કરવું પડશે.
- દેશના મૂર્ધન્ય ચિંતકોએ આ વિષયમાં નિવેદન કરવું પડશે.
- નાનાં બાળકો માટે ચિત્રકથાઓ, વાર્તાઓ, ઉખાણાં, ચિત્ર, રમતો વગેરે સાહિત્ય તૈયાર કરવું ઘણું આવશ્યક છે. એ દૃષ્ટિએ કેવળ બાળસાહિત્ય નિર્માણ કરનારા સાહિત્યકારો નહીં ચાલે. આ સાહિત્ય પણ માત્ર મનોરંજનાત્મક પણ નથી થઈ શકતું. વિષય સારી રીતે સમજી શકનારા પ્રાધ્યાપકોએ આ લેખન કરવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ સારી સૂઝ ધરાવતા પ્રાધ્યાપકોનો ગટ તૈયાર કરવાનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય પણ કરવું પડશે.
- જે રીતે નાનાં બાળકો માટે સામગ્રી જોઈએ એ જ રીતે સામાન્ય લોકો માટે પણ સામગ્રી જોઈએ. આવું

સાહિત્ય તૈયાર કરવા માટે પણ

વિશેષ પ્રતિભાવાન લોકોની આવશ્યકતા રહેશે.

- સાહિત્યના વિભિન્ન પ્રકારોમાં ચાર્ટ, ચિત્ર, દૃશ્ય શ્રાવ્ય સામગ્રી, ગીત વગેરેની રચના પણ કરવી પડશે.
- એક પ્રકાર પ્રશ્નોત્તર રૂપે સાહિત્ય નિર્માણ કરવાનો પણ છે. સૂત્ર અને સૂક્તિઓ પણ તૈયાર કરી શકાય છે.
- આ કાર્ય માટે પણ અમે એક ગટ બનાવ્યો છે. આચાર્ય સુધન્વા આ કાર્યયોજનાના સંયોજક રહેશે. અમે એક વર્ષની યોજના બનાવી છે. કેટલીક તૈયારી કર્યા પછી અમે આગામી વ્યાસપૂર્ણિમાની આસપાસના દિવસોમાં ફરીથી મળવાના છીએ. લગભગ બે વર્ષોમાં અમે તમને કંઈક નક્કર કરી બતાવીશું એવો વિશ્વાસ છે.

એ સાથે જ બધા ગટોનું વૃત્ત નિવેદન પૂર્ણ થયું.

આચાર્ય શુભંકર સૂચના આપવા માટે ઊભા થયા.

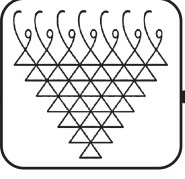
એમણે કહ્યું...

અમે વિચારને કૃતિ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ચિંતનને ક્રિયાન્વિત નથી કરતા ત્યાં સુધી એ પરિણામકારક બનતું નથી એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. આ કેવળ આપણે જ જાણીએ છીએ એમ નહીં તો બધા જ જાણે છે. પરંતુ આજે સ્થિતિ એવી બની ગઈ છે કે ચિંતન કરનારા કેવળ ચિંતન જ કરે છે, તેઓ ક્રિયાન્વયન વિશે વિચાર જ કરતા નથી. પ્રત્યક્ષ કાર્યક્ષેત્રમાં કામ કરનારા પાસે ચિંતન કરવા માટે સમય નથી હોતો. પરિણામે ચિંતન અને ક્રિયાન્વયનનો છેદ ઊડી ગયો છે. અમે આ બન્નેને જોડવાના પક્ષમાં છીએ.

આપ સૌએ સક્રિયતાપૂર્વક વિચાર કર્યો છે એમ તમારા વૃત્ત પરથી જણાઈ આવે છે. હું મારા વિચારો અહીં મૂકવાનો નથી. અત્યારે સત્રનો સમય પૂરો થયો છે. આપણે ભોજન માટે જઈશું. બપોર પછીના સત્રમાં આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ આપણા આ સત્રનું તેમ જ સંપૂર્ણ જ્ઞાનસાધના સત્રનું સમાપન કરશે. આપ સૌ ભોજન માટે નિમંત્રિત છો.

બપોર પછી બરાબર ચાર વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. આચાર્ય શુભંકરે સૌને આ જ્ઞાનસાધના સત્રના પોતાના

અનુભવો જણાવવા માટે નિવેદન કર્યું. એ સાથે જ એ વિષયમાં કોઈને કંઈ કહેવું હોય તો એ માટે પણ અનુમતિ આપી.

આચાર્ય કમલકાંત નામના એક નવા આચાર્યે પોતાનો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું...

જ્ઞાનસાધના સત્રનો આ અનુભવ ઘણો રોમાંચક રહ્યો. હું આ ક્ષેત્રમાં હજુ નવો છું. અહીં તો અતિ અનુભવી અને જ્ઞાનસંપન્ન વિદ્વદ્જનો ઉપસ્થિત છે. એમના વિચારો સાંભળવાની તક મને મળી એને હું મારું ભાગ્ય સમજું છું. આગળ ઉપર પણ આ પ્રકારનાં આયોજનોમાં સહભાગી થઈશ અને આ સત્રના ક્રિયાન્વયનમાં પણ સક્રિય રહીશ. હું મારા વિદ્યાર્થીઓને અધિકાધિક સંખ્યામાં સામેલ કરીને એને આગળ વધારવાનો પ્રયત્ન કરીશ. એ માધ્યમ દ્વારા પણ મને ઘણું શીખવાનું મળશે એમ મારું માનવું છે.

આચાર્ય શ્રીપતિએ કહ્યું....

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ સમગ્ર વિકાસના જે મૂળ સિદ્ધાંત જણાવ્યા છે એ ઘણાં મૂલ્યવાન છે. એમનાથી પહેલાં અનેક લોકોએ વિકાસનાં અન્યાન્ય પાસાંઓનું વિવેચન પ્રસ્તુત કર્યું, પરંતુ આચાર્યે જે મૂળ વાત કહી એ સૌ માટે એક સાર્થક પરિપ્રેક્ષ્ય આપનારી હતી. એ સમગ્ર ચિંતનનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. ઉપનિષદોનું ચિંતન વર્તમાન સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત કરવાનો આ પ્રયાસ વાસ્તવમાં આજની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. મારું નિવેદન છે કે આચાર્ય અમારા જેવા જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને આપણાં શાસ્ત્રગ્રંથોનો આજની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે કેવી રીતે ઉપયોગ કરીએ એ શીખવે. અમે ગમે ત્યારે આપની પાસે આવીને અધ્યયન કરવા માટે તત્પર છીએ.

આચાર્ય મનોહરે પોતાના વિચારો પ્રસ્તુત કરતાં કહ્યું...

મારે ત્રણ મુદ્દા પ્રસ્તુત કરવા છે.

૧. મને લાગે છે કે આપણે એક એવું જ્ઞાનસત્ર ચલાવીએ જેમાં વેદોથી લઈને વર્તમાન ચિંતકો સુધી સૌના વિચારોનું આકલન કરવામાં આવે અને એકવીસમી સદી માટે આપણે એક એવું પ્રતિમાન

તૈયાર કરીએ કે જે જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં લાગુ થઈ શકે.

૨. આપણે કેવળ પાશ્ચાત્ય જ નહીં તો વિશ્વભરની વિભિન્ન વિચારધારાઓના તુલનાત્મક અધ્યયનની યોજના બનાવીએ જેથી વૈશ્વિક વિચાર તરફ સરળતાથી વળી શકાય. સમગ્રતામાં આકલન માટે એ ઉપયોગી બની રહેશે. એ સાથે જ આજે અધ્યયનની કઈ દિશા અને સ્વરૂપ આવશ્યક છે એનું માર્ગદર્શન પણ અધ્યેતાને પ્રાપ્ત થશે.
૩. આપણા ચિંતનને દેશભરના બધા વિચારસમૂહો સુધી પહોંચાડવાની યોજના બનાવવાની આવશ્યકતા પણ મને જણાય છે. દેશની વિદ્વતાનું ધ્રુવીકરણ થવામાં એનાથી ઘણી સહાયતા થશે. આજે દેશની ચિંતનપ્રક્રિયા ઘણી છૂટીછવાયી ચાલી રહી છે. એને ક્યાંક કેંદ્રિત કરવાની આવશ્યકતા છે.

આચાર્ય પદ્મનાભે કહ્યું ...

આજના વૈચારિક વિશ્વનું આકલન કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે આપણે અહીં સાંભળી એવી વાતોની ક્યાંય કલ્પના પણ નથી. આ એક અલગ વિશ્વ છે. આ સ્થિતિમાં બન્ને વચ્ચે સમન્વય કઈ રીતે થશે એનો જ હું વિચાર કરી રહ્યો છું. આજે વિભિન્ન ગટોમાં જે કાર્યયોજના બની છે એ આ દૃષ્ટિએ ઘણું ઉપયોગી કાર્ય છે. ચિંતનને કૃતિ સાથે જોડવાનો એક પ્રકાર તો એને આપણા જીવનમાં ઉતારવાનો હોય છે. અહીં જે કહેવામાં આવ્યો એ બીજો પ્રકાર છે. વ્યાપકતામાં એને લાગુ કરવા માટે પણ કંઈ કરવાનું હોય છે એ વાત તો સમજાય છે. દેશના વિદ્વદ્જગત પાસેથી એ અપેક્ષા પણ રહેવી જોઈએ એ સંદેશ બધાને મળ્યો છે એમ મને લાગે છે.

આચાર્ય શ્વેતકેતુએ કહ્યું...

આપણે આજે જે યોજના બનાવી છે એના પ્રેરક તત્વના રૂપમાં જે ભાવના રહી છે એને આજની ભાષામાં સામાજિક સરોકાર કહેવાય છે. મને લાગે છે કે એને આજે વૈશ્વિક સરોકાર કહેવું જોઈએ. આમ પણ વૈશ્વિક શબ્દ સાંભળતાં જ લોકોના કાન એકદમ ઊંચા થઈ જાય છે. તો આ તો વૈશ્વિક જ છે. ધીરે ધીરે એ પણ સમજાઈ જશે કે

ભારતીય ચિંતન મૂલતઃ વૈશ્વિક જ છે.

આચાર્ય વિશ્વાવસુએ કહ્યું...

આ ગુરુકુળમાં જે રીતનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે એવો પ્રયાસ અન્ય સંસ્થાઓમાં પણ થઈ શકે એ માટે સંપર્કની કોઈ યોજના બનાવવી જોઈએ. મને લાગે છે કે વિભિન્ન ગટોમાં આપણે જે કાર્યયોજના બનાવી છે એમાં આ લક્ષ્યનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે.

આ રીતે અનેક લોકોએ અનેક સૂચનો કર્યાં. સમયની સીમા હતી. આચાર્ય શુભંકરે ફરીથી એક વાર સંચલન સૂત્રો સંભાળ્યાં અને કહ્યું...

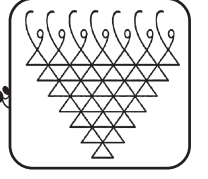
આપ સૌએ મુક્ત ચિંતનના સત્રમાં જે પ્રતિભાવો આપ્યા છે અને સૂચનો કર્યાં છે એ અત્યંત મૂલ્યવાન છે. આ વાત જ્ઞાનસાધના સત્રમાં આપણી સાર્થક સહભાગિતાનો જ સંકેત છે. ભવિષ્યમાં પણ આ પ્રકારનું આયોજન કરી શકીશું અને એમાં આપ સૌની અને આપના માધ્યમથી આવેલા અન્ય વિદ્વાનોની સહભાગિતા રહેશે એવો મારો વિશ્વાસ છે. આપ સૌને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ. હવે હું આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને આપણા કાર્યયોજનાના સત્રનું તથા જ્ઞાનસાધના સત્રનું સમાપન કરવાની વિનંતી કરું છું.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

આ જ્ઞાનસાધના સત્રમાં સહભાગી થયેલા સર્વે સાધકોને મારાં પ્રણામ. આ સત્રમાં સહભાગી થઈને આપણે સૌ અતિ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે રહ્યા છીએ એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જે ઉત્સાહ સાથે તમે ગટશઃ ચર્યામાં ભાગ લીધો, જે કાળજીપૂર્વક તમે યોજના બનાવી એ દર્શાવે છે કે તમને સૌને યોજના બનાવવાનું કાર્ય કેટલું ઉપયોગી જણાય છે. મુક્ત ચિંતનમાં જે વિચારો વ્યક્ત થયા એ પણ આ વાતના દ્યોતક છે કે આપણે વ્યાપક સંદર્ભોની આવશ્યકતાઓનો અનુભવ કરી રહ્યા છીએ.

તમે બધાએ આ પાંચ દિવસોમાં એટલું બધું કહ્યું છે કે હવે મને કંઈ વધુ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી. કેવળ એક બે વાતો પ્રત્યે તમારું ધ્યાન દોરીને હું સમાપ્ત કરીશ. હું મુદ્દાઓ જ કહીશ -

૧. આજે આપણે મૂળમાં જઈને ચિંતન કરવાની તથા એક સમગ્ર પ્રતિમાન નિશ્ચિત કરવાની અનિવાર્ય

આવશ્યકતા છે એ વાત આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લઈએ. વિચાર ગમે એટલો અપરિચિત કે આજ ને આજ અવ્યાવહારિક લાગનારો જણાતો હોય તો પણ આજના વૈચારિક ધૂંધળાપણામાંથી બહાર આવવા માટે એ આવશ્યક છે એવો વિશ્વાસ આપણે ડગવા દઈએ નહીં.

૨. આપણે જે કાર્યયોજનાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ એ કાર્ય સરળ નથી એ આપણે સમજી લઈએ. એમાં નિરંતર કાર્યરત રહીને ધીરજ ન ખોવાની આવશ્યકતા રહેશે.

૩. આ કામ એકલાથી અથવા ઓછા લોકોથી થનારું નથી. એટલે આપણે નિરંતર રીતે કામ કરતા રહેવાની સાથે જ અન્ય લોકોને એમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ. અહીં આચાર્ય મનોહરે વિદ્વાનોના ધ્રુવીકરણની જે વાત કહી છે એ અત્યંત સાર્થક છે. આ પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

૪. આપણે વ્યાવહારિક સ્તરે જઈને કામ કરવું પડશે. એ સંકલ્પના સાથે નવેસરથી અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવા પડશે. અભ્યાસક્રમોને લાગુ કરવા માટે નવી વાચનસામગ્રી તૈયાર કરવી પડશે. વર્તમાનમાં કાર્યરત અનેક શિક્ષકોને એ સામગ્રી આપીને એને ઉપયોગમાં લેવા માટે પ્રેરિત કરવા પડશે. એ સાથે જ અભિભાવકોને પણ એ બધી વાતો સમજાવવી પડશે. સામગ્રી નિર્માણ કરવા માટે આપણે અનેક પ્રકારની માહિતિઓનું સંકલન કરવું પડશે. એ સંકલન માટે પણ અનેક લોકો સાથે સંપર્ક કરવો પડશે. ક્યાંક આપણે પણ પ્રયોગ કરવો પડશે. આપણે પોતે અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર કરવી પડશે એ રીતે અનેકવિધ કાર્યો આપણે કરવાં પડશે.

૫. તાત્પર્ય એ છે કે અધ્યયન-અધ્યાપનનાં વિવિધ પાસાંઓ જે આજે અનેક પ્રકારની સંસ્થાઓમાં વિભાજિત થઈ ગયાં છે એમને એકત્રિત કરવાનું કામ પ્રથમ કરવું પડશે. ઉદાહરણ તરીકે આજે અભ્યાસક્રમ કોઈ એક સંસ્થા બનાવે છે, પુસ્તકો બીજી સંસ્થા બનાવે છે, શિક્ષકોનું પ્રશિક્ષણ કોઈ

ત્રીજી સંસ્થા કરે છે, અભિભાવકોની કોઈ ચિંતા કરતું નથી, અધ્યાપનનું કાર્ય કોઈ અલગ સંસ્થા જ કરે છે. તાત્વિક દૃષ્ટિએ તો બધાનો એકબીજા સાથે સંબંધ હોય છે પરંતુ વ્યવહારમાં રહી શકતો નથી. આપણે એ બધાં કામોને એકત્ર કરવાં પડશે.

૬. આ બધી વાતો કરવા માટે આપણે કેવળ અધ્યયન કરવું પૂરતું થશે નહીં, આપણે સંશોધન પણ કરવું પડશે. આજે સંશોધન પણ આપણી પરંપરા અનુસાર નથી થતું. આપણે આપણી પરંપરા પ્રથમ જાણવી અને સમજવી પડશે અને નિશ્ચિત કરવી પડશે. એ પછી એને અપનાવીને સંશોધનનું કાર્ય કરવું પડશે. એના આધારે અભ્યાસક્રમ બનાવવા પડશે.
૭. આપણે અહીં જે વિષયનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ એને શિક્ષણજગતમાં પહોંચાડવાની યોજના કરવી આવશ્યક છે. અનેક અધ્યાપક, અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ એને અપનાવવા માટે, એના પર વિચાર કરવા માટે તૈયાર થશે, કારણ કે લોકો શિક્ષણનું ભારતીયકરણ ઇચ્છે તો છે પરંતુ એ કેવી રીતે કરવું એ જાણતા નથી. એના પર વિચાર થશે તો આપણું કાર્ય પરિષ્કૃત પણ થતું રહેશે.
૮. હું એક વધુ સૂચન કરીશ. વિશ્વમાં આજે વિકાસની

સંકલ્પના વિશે ચિંતન ચાલી રહ્યું છે. વિકાસની યોજનાઓ બની રહી છે. આપણે બે કામ કરી શકીએ છીએ. એક તો વિકાસની વિવિધ સંકલ્પનાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકીએ છીએ. એ અધ્યયનનો લાભ એ થશે કે આપણે આપણી સંકલ્પનાનું પણ યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકીશું, અને બીજું, આપણે વિશ્વના અધ્યયનશીલ લોકો સુધી આપણી સંકલ્પના પહોંચાડી શકીશું. એનાથી વિચારના ક્ષેત્રને જ લાભ થશે. બીજું કામ એ કરવાનું રહેશે કે સમગ્ર વિકાસની સંકલ્પનાને લઈને વર્તમાન રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક આવશ્યકતાઓના સંદર્ભમાં માર્ગદર્શક મુદ્દા બતાવવા. અર્થાત્ કેવળ શિક્ષણ જ નહીં તો સમગ્ર વિકાસના આધાર પર રાષ્ટ્રજીવનનું પ્રતિમાન પણ બનાવવાની સંભાવના છે એનો સંકેત આપવાનું એ કામ થશે. શિક્ષણના માધ્યમથી પણ છેવટે એ જ થવાનું છે.

મને આનાથી વધુ કંઈ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી. આપણા બધાનો સ્વાધ્યાય અને પ્રયત્ન ચાલુ જ રહે, વધતા રહે એવી પ્રાર્થના કરીને હું જ્ઞાનસાધના સત્રનું સમાપન કરી રહ્યો છું. આપણે ફરી ફરી મળતા રહીએ એ જ કામના કરું છું.

શાંતિપાઠ સાથે સત્ર સંપન્ન થયું.

અધ્યાય ૫

વ્યક્તિત્વ મીમાંસા

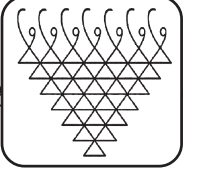
ગુરુકુલમાં હવે શિક્ષણ વિષયક ચિંતન પ્રખર થઈ રહ્યું હતું. ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચનાં જૂથોમાં આચાર્ય અને છાત્ર વ્યક્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ વિકાસના વિષયમાં ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. કોઈ યોગશાસ્ત્રની તો કોઈ ઉપનિષદની, કોઈ સ્વામી વિવેકાનંદની તો કોઈ શ્રી અરવિંદની વાત કરી રહ્યા હતા. કોઈ આજકાલ મહાવિદ્યાલયોમાં જે શિક્ષણ મનોવિજ્ઞાન થોપવામાં આવે છે એની પણ ચર્ચા કરી રહ્યા

હતા. કોઈ એકાંતમાં ચિંતન કરી રહ્યા હતા. ક્યાંક ચર્ચા વિવાદનું સ્વરૂપ પણ લઈ લેતી હતી. ક્યાંક તાત્વિક ચિંતનને વ્યવહારના પરિપ્રેક્ષ્યમાં નકારવાની નોબત આવતી તો ક્યાંક આધુનિક શૈક્ષણિક ચિંતનની તીવ્ર આલોચના થતી હતી. હરતાં ફરતાં, ઊઠતાં બેસતાં લોકો આ જ વિષયના રંગમાં રંગાઈ ગયા હતા.

આજે હવે સભાની શરૂઆત થવાની હતી. સભામાં

આચાર્ય ગૌરીશ્વરની વિશેષ ઉપસ્થિતિ હતી. આજે તેઓ વ્યક્તિત્વ વિશે વિવેચન કરવાના હતા. આ સભામાં શહેરનાં અન્ય ગુરુકુળોના આચાર્યો તેમ જ અન્ય જિજ્ઞાસુ લોકો પણ ઉપસ્થિત હતા. એકંદર સંખ્યા લગભગ અઢીસો જેટલી હતી. આચાર્ય ગૌરીશ્વરની કીર્તિ પણ એવી જ હતી.

સવારે બરાબર સાડાસાત વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. કુલપતિ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ, આચાર્ય ગૌરીશ્વરને લઈને ઉપસ્થિત થયા. એમણે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. સંગઠન મંત્ર થયો અને આચાર્ય શુભંકર સૂત્ર સંચાલન માટે ઊભા થયા.

સભાનું અભિવાદન કરીને એમણે પ્રારંભ કર્યો...

શિક્ષણવિષયક ચિંતનમાં આજનો વિષય ઘણો મહત્વપૂર્ણ છે. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિત્વનો સમગ્ર વિકાસ કહેવાય છે. અનેક સ્થાનો પર સમગ્ર વિકાસને બદલે સર્વાંગીણ વિકાસ પણ કહેવાય છે. આપણે આપણા નિરૂપણમાં સમગ્ર વિકાસ કહીએ છીએ. સમગ્ર અને સમગ્રતા શું છે એની ચર્ચા આપણે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ પાસેથી થોડા દિવસો પહેલા સાંભળી છે. વિકાસની સંકલ્પનાનો પણ આપણે વિચાર કર્યો છે. હવે વ્યક્તિત્વ વિશે જાણવું આવશ્યક છે.

આજે એ વિશે આપણું માર્ગદર્શન કરવા માટે આચાર્ય ગૌરીશ્વર પધાર્યા છે. અહીં ઉપસ્થિત મોટાભાગના લોકો એમને જાણે જ છે. એમ છતાં અન્ય લોકો માટે હું એમનો પરિચય આપું છું.

આચાર્ય ગૌરીશ્વર પ્રયાગથી પધાર્યા છે. ત્યાં એમનું ગુરુકુળ છે. ગુરુકુળની આસપાસના વિશાળ ક્ષેત્રમાં એ જ્ઞાનના મહત્વપૂર્ણ કેંદ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આચાર્ય પોતે અનેક શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વર્તમાનમાં પ્રાસંગિક બની રહે એ પ્રકારનું એમનું નિરૂપણ હોય છે. તેઓ વાસ્તવમાં મૌલિક ચિંતક છે. તેઓ આપણી સાથે ત્રણ દિવસ રહેવાના છે. વ્યક્તિત્વના વિષયમાં એમનું વક્તવ્ય હશે. સભા વતી હું એમને વિનંતી કરું છું.

વ્યક્તિત્વની અવધારણા

આચાર્ય શુભંકરે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું.

સભાનું અભિવાદન કરીને

આચાર્ય ગૌરીશ્વરે પોતાનું નિરૂપણ શરૂ કર્યું...

પરમાત્માના મનમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ કે હું એકમાંથી અનેક થઈ જઉં. એણે તપ કર્યું અને એ સૃષ્ટિ રૂપે વ્યક્ત થયું. આ સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ છે. પરમાત્મા પોતાના નિજરૂપમાં અગમ્ય છે. એ ઈંદ્રિયો દ્વારા જાણી શકાતો નથી. અર્થાત્ ન તો આંખોથી દેખાય છે કે ન તો કાનેથી સંભળાય છે. ન તો ત્વચાથી એને સ્પર્શ કરી શકાય છે કે ન તો નાક વડે એને સુંઘી શકીએ છીએ. જીભ વડે એનો સ્વાદ પણ લઈ શકાતો નથી. મન એને વિશે ન તો વિચાર કરી શકે છે કે ન તો કલ્પના કરી શકે છે. બુદ્ધિ એને જાણી શકતી નથી. અહંકાર એનો ઉપભોગ નથી કરી શકતો. ચિત્ત પર એના સંસ્કાર નથી થતા. એ જ્યારે વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે.

પરમાત્મા જ્યારે વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે કયું રૂપ ધારણ કરે છે?

એ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ એમ પાંચ મહાભૂતોનું રૂપ ધારણ કરે છે. પૃથ્વી પર જોવા મળતા દરેક પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિનું રૂપ ધારણ કરે છે. એ આકાશમાં જોવાં મળતાં અસંખ્ય ગ્રહો અને નક્ષત્રોનું રૂપ ધારણ કરે છે. એ અસંખ્ય મનુષ્યોનું રૂપ ધારણ કરે છે. વિશ્વમાં એવો એક પણ પદાર્થ નથી જે પરમાત્માનું સ્વરૂપ ન હોય. એટલા માટે જ તો શાસ્ત્રો અને સામાન્ય લોકો સમાન રીતે કહે છે કે પરમાત્મા સૃષ્ટિના કણ કણમાં વ્યાપ્ત છે. આ રીતે સૃષ્ટિમાં જેટલા પણ પદાર્થ છે એ બધા જ પરમાત્માનાં વ્યક્ત રૂપો છે. વ્યક્ત રૂપ છે એટલે એમને વ્યક્તિ કહેવાય છે.

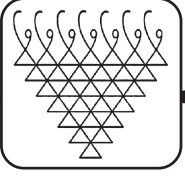
વચ્ચે જ એક શ્રોતાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો....

આચાર્યજી, અમે તો માનતા હતા કે મનુષ્યને જ વ્યક્તિ કહેવાય છે. તમારા કહેવા અનુસાર તો પશુ, પક્ષી, પ્રાણી, ગ્રહ, નક્ષત્ર, નદી, પહાડ, આકાશ, પૃથ્વી બધાં જ વ્યક્તિ છે. શું આ બધાં પદાર્થ અને મનુષ્ય એટલે વ્યક્તિ એમ નથી ?

આચાર્ય ગૌરીશ્વર કહેવા લાગ્યા...

તમે પ્રશ્ન પૂછ્યો એ સારું કર્યું. હું મારા શ્રોતાઓને વિષયની સ્પષ્ટતા માટે વચ્ચે જ પ્રશ્ન પૂછવાની અનુમતિ આપું છું. હવે તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો.

વ્યવહારમાં આપણે મનુષ્યને જ વ્યક્તિ કહીએ છીએ. એવો જ રિવાજ છે. તત્ત્વતઃ આ સાચું નથી. જે જે સ્વરૂપે પરમાત્મા વ્યક્ત થયો છે એ દરેક રૂપ વ્યક્તિ જ છે. એનો અર્થ છે નાનામાં નાના અને મોટામાં મોટા પદાર્થનું સ્વતંત્ર એવું પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે. પોતપોતાને સ્વરૂપે એ સમાન રીતે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. મનુષ્યે આ વાત બરાબર સમજી લેવી જોઈએ. એ બાકીનાં બધાંને પોતાના કરતાં ઊતરતાં માનીને પોતાની જાતને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે. એ એમને પદાર્થ માનીને પોતાને માટે એમનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ એ બધાં પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે એ જાણવું આવશ્યક છે. એ જાણવાથી અને માનવાથી એનો વ્યવહાર સમ્યક્ રહે છે.

વ્યવહારમાં મનુષ્યને જ વ્યક્તિ માનવાનું એક સ્વાભાવિક કારણ પણ છે. પરમાત્મા મનુષ્યમાં પોતાના પૂર્ણ રૂપમાં વ્યક્ત થયો છે. એ સાથે જ એને વિચાર કરવાની, જાણવાની, સમજવાની શક્તિ પણ આપી છે. એ કારણે એ સૃષ્ટિના શેષ દરેક પદાર્થોથી અલગ અને વિશેષ જણાઈ આવે છે. સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિની રચના, સૃષ્ટિના રચનાકાર વગેરે બાબતોનો એ જ વિચાર કરે છે. અનુભવ કરવાની, જાણવાની, સમજવાની એની શક્તિ અદ્ભુત છે. એટલે એ પોતાના સંદર્ભમાં જ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનો વિચાર કરે છે. પોતાને અલગ અને વિશેષ માનીને તે પોતાને વ્યક્તિ અને બાકી બધાને પદાર્થ માને છે. જો એ પોતે જ સજાગ ન રહે તો સૃષ્ટિ સાથેના વ્યવહારમાં એ ભૂલો કરે છે, અને પોતાનું તથા અન્યોનું નુકસાન વહોરી લે છે.

શિક્ષણના સંદર્ભમાં આપણે સૃષ્ટિના અન્ય પદાર્થોનો નહીં પરંતુ મનુષ્યનો જ વિચાર કરીશું. એનાં બે કારણો છે. એક તો એ કે બાકીની પ્રત્યેક વ્યક્તિ અર્થાત્ પદાર્થ પ્રકૃતિના નિયંત્રણમાં જ રહે છે. એમને વિકાસનો પ્રશ્ન જ નડતો નથી. એમને જિજ્ઞાસા પણ નથી થતી. કેવળ મનુષ્યને જ મન, બુદ્ધિ, અહંકારથી વ્યવહાર કરનારું

વ્યક્તિત્વ મળ્યું છે. એટલે ચર્ચા કરવી જ હોય તો એના સંદર્ભમાં જ કરવી જોઈએ. આપણે એમ જ કરીશું.

વિભિન્ન શાસ્ત્રો વ્યક્તિત્વનું વર્ણન અલગ અલગ રીતે કરે છે, પરંતુ આપણે અહીં ઉપનિષદોમાં જે રીતનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ અનુસાર જ ચાલીશું.

તૈત્તરીય ઉપનિષદમાં આ પ્રમાણે વર્ણન જોવા મળે છે. આપણે એક વાર એ મંત્રોનો પાઠ કરીશું.

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ।

આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ ।

અદ્ભ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓષધયઃ ।

ઓષધીભ્યોઽન્નમ્ । સ વા એષ પુરુષોઽન્નરસમયઃ ।

તસ્યેદમેવ શિરઃ । અયં દક્ષિણઃ પક્ષઃ ।

અયમુત્તરઃ પક્ષઃ । અયમાત્મા । ઇદં પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા ।

તદપ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥૧॥

તસ્માદ્વા એતસ્માદન્નરસમયાત્ ।

અન્યોઽન્તર આત્મા પ્રાણમયઃ તેનૈષ પૂર્ણઃ ।

સ વા એષ પુરુષવિધ એવ । તસ્ય પુરુષવિધતામન્વયં

પુરુષવિધઃ । તસ્ય પ્રાણ એવ શિરઃ ।

વ્યાનો દક્ષિણઃ પક્ષઃ । અપાન ઉત્તરઃ પક્ષઃ ।

આકાશ આત્મા । પૃથિવી પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા ।

તદપ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥૨॥

તસ્માદ્વા એતસ્માદપ્રાણમયાત્ ।

અન્યોઽન્તર આત્મા મનોમયઃ । તેનૈષ પૂર્ણઃ ।

સ વા એષ પુરુષવિધ એવ । તસ્ય પુરુષવિધતામ્ ।

અન્વયં પુરુષવિધઃ ।

તસ્ય યજુરેવ શિરઃ ઋગ્દક્ષિણઃ પક્ષઃ ।

સામોત્તર પક્ષઃ । આદેશ આત્મા । અથર્વાઙ્ગિરસઃ પુચ્છં

પ્રતિષ્ઠા । તદપ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥૩॥

તસ્માદ્વા એતસ્માન્મનોમયાત્ ।

અન્યોઽન્તર આત્મા વિજ્ઞાનમયઃ । તેનૈષ પૂર્ણઃ ।

સ વા એષ પુરુષવિધ એવ । તસ્ય પુરુષવિધતામન્વયં

પુરુષવિધઃ । તસ્ય શ્રદ્ધૈવ શિરઃ । ઋતં દક્ષિણઃ પક્ષઃ ।

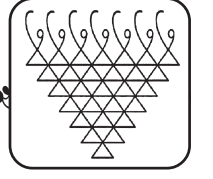
સત્યમુત્તરઃ પક્ષઃ । યોગ આત્મા । મહઃ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા ।

તદપ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥૪॥

તસ્માદ્વા એતસ્મદ્વિજ્ઞાનમયાત્ ।

અન્યોઽન્તર આત્માઽઽનન્દમયઃ । તેનૈષ પૂર્ણઃ ।

સ વા એષ પુરુષવિધ એવ ।

તસ્ય પુરુષવિધતામન્વયં પુરુષવિધઃ ।

તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ । મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ ।

પ્રમોદ ઉત્તર પક્ષઃ । આનન્દ આત્મા ।

બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તદપ્યેષ શ્લોકો ભવતિ ॥૫॥

મંત્રપાઠ કર્યા પછી આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ એ મંત્રોનો અનુવાદ પણ કર્યો. મંત્રોની જેમ જ સૌએ અનુવાદનો પણ પાઠ કર્યો.

અનુવાદ આ પ્રમાણે હતો -

‘એ પ્રમાણે આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ અને જળમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. પૃથ્વીમાંથી ઔષધિઓ અને ઔષધિમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થયું. અન્નમાંથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. એ જ આ અન્નરસમય પુરુષ છે.

અન્ન જ એનું મસ્તક છે, અન્ન જ જમણો પક્ષ છે, અન્ન જ આત્મા છે, એના પુચ્છમાં પણ અન્ન જ પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ અન્નરસમય આત્માની અભ્યંતરમાં પ્રાણમય આત્મા છે. પ્રાણ વડે જ એ પરિપૂર્ણ છે. એ અન્નરસમય પુરુષની જ આકૃતિ ધારણ કરે છે. પ્રાણ એનું મસ્તક છે, વ્યાન જમણો પક્ષ છે, અપાન ડાબો પક્ષ છે, આકાશ આત્મા છે, તો પુચ્છમાં પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ પ્રાણમય આત્માની અભ્યંતરમાં મનોમય આત્મા છે. એ પણ પુરુષના જ આકારનો છે. એ આ રૂપમાં પણ પરિપૂર્ણ છે. યજુર્વેદ એનું શિર છે, ઋગ્વેદ એનો જમણો પક્ષ છે, સામવેદ એનો વામ પક્ષ છે. આદેશ એનો આત્મા છે. અથર્વવેદ એના પુચ્છમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ મનોમય આત્માની અભ્યંતરમાં વિજ્ઞાનમય આત્મા છે. એ પણ પુરુષાકાર છે. શ્રદ્ધા એનું શિર છે, સત્ય દક્ષિણ પક્ષ છે, ઋત એનો વામ પક્ષ છે, યોગ એનો આત્મા છે, મન એના પુચ્છમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ વિજ્ઞાનમય આત્માની અંદર આનંદમય આત્મા છે. પ્રિય એનું શિર છે, મોદ એનો દક્ષિણ પક્ષ છે, પ્રમોદ એનો વામ પક્ષ છે, આનંદ આત્મા છે, અને બ્રહ્મ એના પુચ્છમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.

પાઠ પૂર્ણ થયા પછી આચાર્ય

જ્ઞાનનિધિએ વિવેચન શરૂ કર્યું...

આ રીતે આત્માની અભિવ્યક્તિ પાંચ સ્તરે થઈ. એ પાંચ સ્તર આ પ્રમાણે છે -

૧. અન્નરસમય,

૨. પ્રાણમય,

૩. મનોમય,

૪. વિજ્ઞાનમય અને

૫. આનંદમય.

બૌદ્ધિકોમાં વર્તમાનમાં જે શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે એ છે પંચકોશ. જેને ઉપનિષદ આત્મા કહે છે એને જ વિદ્વાનો કોશ કહે છે. એનું કારણ એ છે કે ઉપનિષદના ભાષ્યમાં ભગવાન શંકરાચાર્યે કોશ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. પંચકોશ કહો કે પંચઆત્મા કહો વાત તો એક જ છે. આપણે પણ આપણી સુવિધા અનુસાર બેમાંથી કોઈ એક શબ્દનો પ્રયોગ કરીશું.

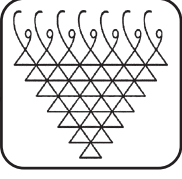
ઉપનિષદમાં પ્રત્યેક સ્તરનું વર્ણન પક્ષીના રૂપક દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. પક્ષીનાં પાંચ અંગોનો ઉલ્લેખ છે. એ પાંચ અંગો છે શિર, દક્ષિણ અર્થાત્ જમણી બાજુ, ઉત્તર અર્થાત્ ડાબી બાજુ, આત્મા અર્થાત્ હૃદય અને પુચ્છ. જ્યારે આપણે એક સ્તરની ચર્ચા કરીશું ત્યારે આપણે આ અંગોની પણ વાત કરીશું.

અન્નરસમય આત્મા

અન્ન જ એનું શિર છે, અન્ન જ જમણી બાજુ છે, અન્ન જ ડાબી બાજુ છે, અન્ન જ આત્મા છે, અને અન્ન જ પુચ્છ છે.

લૌકિક ભાષામાં એને શરીર કહે છે. એને અન્નરસમય કહેવાનું શું તાત્પર્ય છે? એને અન્નરસમય એટલા માટે કહેવાય છે કારણ કે એ અન્નથી બનેલું છે. અન્ન વિના આ શરીરની કોઈ સ્થિતિ જ બનતી નથી. અન્ન આ શરીરમાં સમઘાતુ તરીકે રહે છે. આપણે જે અન્ન ગ્રહણ કરીએ છીએ એમાંથી પ્રથમ રસ બને છે. રસમાંથી રક્ત, રક્તમાંથી માંસ, માંસમાંથી મેદ, મેદમાંથી અસ્થિ, અસ્થિમાંથી મજ્જા, મજ્જામાંથી વીર્ય અને ઓજ બને છે. એને

સમ ધાતુ કહેવાય છે. અન્ન વડે જ એ પુષ્ટ થાય છે, અન્નના અભાવમાં એ કૃશ થાય છે. અન્ન વડે જ એ કાર્ય કરી શકે છે. અન્નના અભાવમાં એ દુર્બળ બની જાય છે. અન્ન જ એનું બંધારણ નિશ્ચિત કરે છે. અન્નને કારણે જ એને વ્યાધિ લાગુ પડે છે અને અન્નને કારણે જ એ દૂર પાણ થાય છે. એટલા માટે એને અન્નરસમય કહેવામાં આવે છે.

આપણું શરીર કેવું છે ? એના બે ભાગ છે. એક છે બાહ્ય શરીર અને બીજું છે આંતરશરીર. બાહ્ય શરીર બહારથી જોઈ શકાય છે. ત્વચા, હાથ, પગ, છાતી, પેટ, પીઠ, કમર, મસ્તક, વગેરે એનાં અંગ અને ઉપાંગ છે. આ શરીરનું આપણે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરી શકીએ છીએ. પરંતુ એની જરૂર નથી કારણ કે આપણે બધા જાણીએ જ છીએ. બાહ્ય ત્વચા નીચે જે છે એ આંતરશરીર છે, એમાં રક્ત વગેરે સાત ધાતુઓ છે. સાથે સાથે અલગ અલગ પ્રકારનાં તંત્ર છે જે શરીરની ક્રિયાઓનું સંચાલન કરે છે. રુધિરાભિસરણ તંત્ર સંપૂર્ણ શરીરમાં રક્તસંચારનું નિયમન કરે છે. ચેતાતંત્ર શરીરની ક્રિયાઓનું સંચાલન કરે છે. અસ્થિતંત્ર શરીરનાં પ્રત્યેક અંગનું સંરક્ષણ કરે છે. પાચનતંત્ર આહારનું પાચન કરે છે વગેરે.

આ શરીર યંત્ર છે. વિભિન્ન પ્રકારનાં કામ કરવાનું સાધન છે. શરીરનાં અંગ અને ઉપાંગ આ યંત્રના નાના મોટા ભાગ છે. શરીરની અંદરનાં તંત્રોને આપણે વિભિન્ન પ્રકારનાં ઍજિન કહી શકીએ છીએ. એ સંસારનું સૌથી અદ્ભુત યંત્ર છે.

શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું છે. એ વાત, પિત્ત, કફ, એ ત્રણ દોષોનું બનેલું છે. એ શરીરમાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. વ્યક્તિની પ્રથમ ઓળખ એનું શરીર છે.

પ્રાણમય આત્મા

એ આપણો પ્રાણ છે. એ શરીરનો આશ્રય લઈને રહે છે એટલે એનો આકાર પાણ શરીર જેવો જ છે. એ સંપૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે.

પ્રાણ કાર્યશક્તિ છે. એને જીવનશક્તિ પણ કહે છે.

પ્રાણ શરીરરૂપી યંત્રની ઊર્જા છે. એના વિના શરીર કામ કરી શકતું નથી. પ્રાણ વિના શરીર મૃતદેહ કહેવાય છે. જન્મથી લઈને મૃત્યુ સુધી પ્રાણ જ શરીરને ચલાવે છે.

પ્રાણની ચાર વૃત્તિઓ છે. એ છે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન. આહાર શરીરને કાર્યરત રાખવા માટે જોઈએ. નિદ્રા શરીરને આરામ આપવા માટે જોઈએ. આ શરીરથી અલગ થઈ જવાનો એને ભય લાગે છે. પ્રાણનું શરીરથી અલગ થવું એ જ મૃત્યુ છે. મનુષ્યના દરેક પ્રકારના ભય મૃત્યુના ભયનાં જ વિવિધ રૂપો છે. મૈથુન એટલે પોતામાંથી પોતાના જેવું જ અન્ય શરીર નિર્માણ કરવાની વૃત્તિ. આ શરીર તો જીર્ણ થવાનું જ છે. એને છોડવું પણ પડશે. એટલે એ આ શરીરમાંથી જ બીજું શરીર બનાવે છે અને પોતાના શરીર સાથે જે સંબંધ બન્યો છે એને ચિરકાળ સુધી ટકાવી રાખે છે.

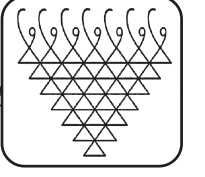
આ ચાર વૃત્તિઓમાં આહાર અને નિદ્રા શરીરની સાથે અને ભય તથા મૈથુન એને મન સાથે સંલગ્ન રાખે છે. આ રીતે પ્રાણ શરીર અને મન વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત કરવાનું કામ પણ કરે છે.

શરીરમાં વિવિધ રૂપ ધારણ કરીને અલગ અલગ નામથી પ્રાણ વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો કરે છે. કાર્ય અનુસાર પ્રાણના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે, પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન.

શરીરમાં એમનાં સ્થાન અને કામ આ પ્રમાણે છે...

- **પ્રાણ :** પ્રાણ શરીરમાં હૃદયથી નાક સુધીના સ્થાનમાં રહે છે. એનું કામ શ્વાસોચ્છવાસ કરવાનું છે. એની સહાયતાથી બોલી શકાય છે. લીધેલો આહાર પેટ સુધી પહોંચાડવાનું કામ પ્રાણનું છે. એ લોહીની ગરમી જાળવી રાખે છે. એની મદદ વડે લોહી સંપૂર્ણ શરીરમાં પહોંચે છે. એને કારણે ભૂખ અને તરસ લાગે છે. એને કારણે જ પરસેવો વળે છે.
- **અપાન :** અપાન શરીરમાં નાભિથી નીચે ગુદાદ્વાર સુધી રહે છે. એ શરીરના નીચેના ભાગને કાર્યરત રાખે છે. એની સહાયતા વડે મળમૂત્ર વિસર્જનનું કાર્ય થાય છે. કમર ઘૂંટણ, ઘૂંટી વગેરેનાં કાર્યો અપાન વડે થાય છે.

- **વ્યાન :** વ્યાન સંપૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે. આપણા શરીરમાં અસંખ્ય નાડીઓ છે. યોગશાસ્ત્ર એમની સંખ્યા ૭૨૦૦૦ ગણાવે છે. આ નાડીઓને કારણે વિભિન્ન પ્રકારનાં સંવેદનો મન અને બુદ્ધિ સુધી પહોંચે છે. નાડીઓ આપણા સૂક્ષ્મ શરીરની સ્થિતિ જાળવે છે. વ્યાન આ નાડીતંત્રનું નિયમન કરે છે.
  - **ઉદાન :** ઉદાન કંઠથી મસ્તક સુધી વ્યાપ્ત રહે છે. ઉદાન વર્ણ અને સ્વરોનાં ઉચ્ચારણનું નિયમન કરે છે. એ શરીરનું સંતુલન જાળવી રાખે છે.
  - **સમાન :** સમાન હૃદયથી નાભિ સુધીના સ્થાનમાં રહે છે. એ લીધેલા અન્નને પચાવવાનું કાર્ય કરે છે. અન્નમાંથી જે રસ બને છે એને સંપૂર્ણ શરીરમાં પહોંચાડવાનું કામ સમાન કરે છે.
- પ્રાણના અન્ય પાંચ ઉપપ્રાણ છે. એ છે ધનંજય, દેવદત્ત, નાગ, કૃકલ અને કૂર્મ.

- શરીરમાં એમનાં સ્થાન અને કામ આ પ્રમાણે છે.
  - **ધનંજય :** એ અપાન વાયુ નિઃસારણનું કાર્ય કરે છે.
  - **દેવદત્ત :** એ છીંક લાવવાનું કામ કરે છે.
  - **નાગ :** એને કારણે ઓડકાર આવે છે.
  - **કૃકલ :** એને કારણે બગાસું આવે છે.
  - **કૂર્મ :** એને કારણે પાંપણો પલકે છે.
- વ્યક્તિમાં કાર્યચેતના અને ઉત્સાહ પ્રાણને કારણે જ હોય છે. જો પ્રાણશક્તિ દુર્બળ હોય તો વ્યક્તિ કામ કરતાં કરતાં થાકી જાય છે. એ સ્ફૂર્તિથી ચાલી કે દોડી શકતી નથી. એને દિવસે પણ ઊંઘ આવે છે. એની આંખો નિસ્તેજ લાગે છે. એના અવાજમાં દમ નથી હોતો. એ માનસિક રીતે પણ થાકી જાય છે. એનો ઉત્સાહ અને આત્મવિશ્વાસ ઓછો હોય છે, એ નિરાશ અને હતાશ થઈ જાય છે. એ પડકારોનો સામનો નથી કરી શકતો. એની અંદર વિજિગીષુ મનોવૃત્તિ નથી હોતી. જો પ્રાણશક્તિ બળવાન હોય તો એની આંખો નિર્મળ હોય છે અને ચમકદાર હોય છે. અવાજમાં રણકાર હોય છે અને એ મધુર હોય છે. ત્વચામાં તેજ હોય છે, મુખમંડલ તેજસ્વી હોય છે, ચહેરા પર પ્રસન્નતા હોય છે.

શરીર અને પ્રાણ એકબીજાથી એટલા અભિન્ન છે કે એ બન્નેનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકાય એમ જ નથી. વ્યવહારમાં પ્રાણ વિનાના શરીરનો વિચાર પણ કેવી રીતે કરી શકાય ? પ્રાણ વિનાનું શરીર મૃત જ હોય છે અને એને બાળી નાખવું પડે છે. એટલે વિકાસની ચર્ચા કરતી વખતે અનેક વિદ્વાનો શરીર અને પ્રાણનો એકત્ર વિચાર જ કરે છે, પ્રાણનો વિચાર અલગથી કરતા નથી.

મનોમય આત્મા

શરીર સ્થૂળ છે, પ્રાણ શરીર કરતાં સૂક્ષ્મ છે. પ્રાણથી પર, પ્રાણથી સૂક્ષ્મ મનોમય આત્મા છે. એને જ મન કહેવાય છે.

મન સંપૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપ્ત છે. એ દેખાતું નથી પરંતુ હોય છે ખરું. એ વ્યક્તિના શરીરનો આશ્રય કરીને રહે છે એટલે એ શરીરના આકારનું જ હોય છે. શરીરનો એક પણ ખૂણો એવો નથી હોતો જ્યાં મન નથી હોતું.

મન કેવું છે ?

મન ચંચળ છે, અસ્થિર છે. એ ગતિ કરે છે. એની ગતિનો વેગ કલ્પનાતીત છે. હનુમાનની તેજ ગતિનું વર્ણન કરતી વખતે એને ‘મનોજવં’ (મનની ગતિથી જનારો)

મનોજવં મારુતતુલ્યવેગં, જિતેન્દ્રિયં બુદ્ધિમતાં વરિષ્ઠમ્ ।

વાતાત્મજં વાનરયૂથમુખ્યં, શ્રીરામદૂતંશરણં પ્રપદ્યે ॥

રામરક્ષાસ્તોત્ર ।

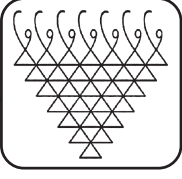
એવી ઉપમા આપવામાં આવી છે. પરંતુ એ એક જ દિશામાં ગતિ કરશે એમ કહી શકાય નહીં. એ દોડે તો છે પરંતુ વારંવાર દિશા બદલે છે એટલે ક્યાંય પહોંચતું નથી. ક્યાંય જવા માટે એ દોડતું નથી, એનો સ્વભાવ છે એટલે એ દોડે છે.

મન ઇચ્છાઓનો સમૂહ છે. મનની ઇચ્છાઓ ક્યારેય પૂર્ણ થતી નથી. ઇચ્છાઓ ન રહે તો મન પણ ન રહે.

મનમાં આસક્તિ હોય છે. આસક્તિને કારણે રાગદ્વેષ હોય છે. મનને સારા નરસાની ભાવના હોય છે. સારી લાગનારી વસ્તુઓ પ્રત્યે એને ભાવ હોય છે અર્થાત્ લગાવ હોય છે, સારી ન લાગનારી વસ્તુઓ પ્રત્યે એને દ્વેષ હોય

છે. અર્થાત્ એ એનાથી દૂર રહેવા માગે છે. મનને સુખ અને દુઃખ હોય છે. જે વસ્તુ ગમતી હોય એ મળવાથી એને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એ ન મળે તો એને દુઃખ થાય છે. મન દ્વંદ્વાત્મક છે. એ સંકલ્પ વિકલ્પ કરતું રહે છે. અર્થાત્ હમાણાં તો એક વિષયનો વિચાર કરતું હોય છે અને તરત જ બીજા વિષયનો વિચાર કરવા લાગે છે. એને ખબર જ રહેતી નથી કે વિષય ક્યારે બદલાઈ ગયો. મનને માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, સુખદુઃખ વગેરે હોય છે.

ઉત્તેજના મનનો વિષય છે. મનમાં ભાવનાઓ હોય છે. દયા, કરુણા, પરોપકાર, અનુકંપા વગેરે વિધાયક અને લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, કામ, ક્રોધ વગેરે નકારાત્મક ભાવનાઓ મનમાં જ હોય છે.

મન ઘણું બળવાન હોય છે. એને વશમાં રાખવું ઘણું અઘરું હોય છે. નિરંતર સાધનાથી જ મન વશમાં રહે છે.

મન વિચાર કરે છે, કલ્પના કરે છે. નાડીતંત્ર પાસેથી પ્રાપ્ત સંવેદનોને એ વિચારોના તરંગોમાં રૂપાંતરિત કરે છે.

મન રજોગુણી છે અને વ્યક્તિને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે.

મન જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોનું સ્વામી છે. એને અગિયારમી ઇન્દ્રિય પણ કહેવાય છે. અગિયારમી ઇન્દ્રિય તરીકે એ જ્ઞાનેન્દ્રિય પણ છે અને કર્મેન્દ્રિય પણ છે. ઇન્દ્રિયોમાં કામ કરવાની અને સંવેદન ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોય છે પરંતુ તેઓ મન સાથે સંલગ્ન હોય તો જ આ સંવેદનો બુદ્ધિ સુધી પહોંચે છે.

મન અત્યંત બળવાન હોય છે. એ જે નક્કી કરે છે એ કરી શકે છે. પરંતુ દોષ એ છે કે એ નક્કી જ નથી કરી શકતું. એ પાણી જેવા સ્વભાવનું હોય છે. અત્યંત તરલ અને નિરંતર વહેનારું.

મનુષ્યના વ્યક્તિત્વમાં મન એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પદાર્થ છે. મનુષ્યમાં જ મન અત્યંત સક્રિય હોય છે. પંચમહાભૂતોમાં મન અત્યંત નિષ્ક્રિય હોય છે. વનસ્પતિમાં પણ એ અક્રિય હોય છે. કેટલાંક પ્રાણીઓમાં એ થોડા પ્રમાણમાં કાર્યરત જાણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કૂતરું અત્યંત સ્વામીનિષ્ઠ પ્રાણી છે. ગાય હંમેશાં મનુષ્યની સાથે જ રહેવાનું ઇચ્છે છે. હાથી અત્યંત સ્વમાની પ્રાણી છે. આ પ્રાણીઓમાં મન ક્યારેક ક્યારેક થોડા પ્રમાણમાં ઝળકે છે,

પરંતુ મનુષ્યમાં તો એ પૂર્ણ પ્રભાવથી સક્રિય રહે છે. વાસ્તવમાં પોતાની અશિક્ષિત સ્થિતિમાં મનુષ્ય મનથી પ્રેરિત થઈને જીવનયાપન કરે છે. સુખ, રાગ, રંજન, આસક્તિ, ઇચ્છા વગેરે મનુષ્યને કાર્યપ્રવાણ થવા માટે પ્રેરક તત્વ હોય છે. એ જ મન છે.

વિજ્ઞાનમય આત્મા

મનોમયથી સૂક્ષ્મ, મનોમયથી બળવાન સ્તર વિજ્ઞાનમય છે. એને આપણે બુદ્ધિ કહીએ છીએ. બુદ્ધિ પણ કેવળ મનુષ્યમાં જ સક્રિય હોય છે. મનુષ્યને જ બુદ્ધિમાન પ્રાણી કહેવામાં આવે છે. કેટલાંક પ્રાણી મનુષ્યની જેમ બુદ્ધિ પ્રકટ કરતાં દેખાય છે એવો આપણો અનુભવ છે પરંતુ મનની જેમ જ બુદ્ધિ પણ પ્રાણીઓમાં મુખ્ય તત્વ નથી. પ્રાણીઓમાં મુખ્ય તત્વ પ્રાણ છે. પ્રાણ પ્રેરક તત્વ હોવાથી જ એ પ્રાણી કહેવાય છે.

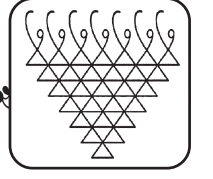
બુદ્ધિ પણ આ અત્તરસમય શરીરનો આશ્રય કરીને જ રહે છે એટલે એ પણ આ જ આકારની છે. એ સંપૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપ્ત છે.

બુદ્ધિનાં કામ ક્યાં છે ?

- બુદ્ધિ જાણે છે, સમજે છે.
  - મન વિચારના તરંગોને બુદ્ધિ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરે છે. બુદ્ધિ એના પર વિભિન્ન પ્રકારની પ્રક્રિયા કરે છે.
  - બુદ્ધિ વિવેક કરે છે અને નિર્ણય કરે છે.
  - બુદ્ધિ કઈ કઈ પ્રક્રિયાઓ કરે છે?
૧. બુદ્ધિ નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ કરે છે. ૨. બુદ્ધિ તુલના કરે છે અને સામ્ય તથા અંતર ઓળખે છે.
  ૩. બુદ્ધિ વિશ્લેષણ અને સંશ્લેષણ કરે છે.
  ૪. બુદ્ધિ તર્ક અને અનુમાન કરે છે, અર્થાત્ કાર્યકારણ ભાવ જાણે છે. ૫. બુદ્ધિ સમગ્રતામાં આકલન કરે છે.
- બુદ્ધિની ક્ષમતા અસીમ છે. વિશ્વમાં એવું કંઈ પણ નથી જે બુદ્ધિ દ્વારા સમજી શકાતું ન હોય. એ બ્રહ્માંડનાં રહસ્યોને પણ જાણે છે. અત્યંત જટિલ પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓનું સમાધાન કરે છે.
  - બુદ્ધિ ગ્રહણશીલ પણ છે અને નિર્માણક્ષમ પણ છે.

બુદ્ધિ પદાર્થોના નિર્માણ માટે નિયમ અને પ્રક્રિયા બનાવે છે અને જીવન માટે વ્યવસ્થા ગોઠવે છે.

- સત્ય, ન્યાય, તટસ્થતા, નિયમ, અનુશાસન, વ્યવસ્થા વગેરે બુદ્ધિના ગુણ છે. સ્પષ્ટતા, નિશ્ચય, નિઃસંદિગ્ધતા બુદ્ધિનાં લક્ષણો છે.

આવી વિલક્ષણ બુદ્ધિના સ્વામી હોવાને કારણે મનુષ્ય શાસ્ત્રોની રચના કરે છે અને શાસ્ત્રોને સમજે પણ છે. બુદ્ધિને કારણે જ મનુષ્ય નવી નવી શોધો કરે છે. બુદ્ધિ વડે જ તે સત્ય અને ઋત પ્રાપ્ત કરે છે. આવી વિલક્ષણ બુદ્ધિ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનું અજોડ અંગ છે.

આનંદમય આત્મા

બુદ્ધિથી પણ પર એવું મનુષ્યનું આનંદમય સ્વરૂપ છે. અહીં ન તો તર્ક છે કે ન તો અનુમાન, ન નિરીક્ષણ છે કે ન પરીક્ષણ, ન કારણ છે ન કાર્ય છે, ન તો સંશ્લેષણ છે કે ન વિશ્લેષણ, ન વિચાર છે ન ભાવના, ન રાગદ્વેષ છે ન હર્ષશોક, ન આસક્તિ છે ન ઉત્તેજના, ન સંકલ્પ છે ન વિકલ્પ. અહીં કેવળ આનંદ છે.

એ સાથે જ અહીં સહજતા છે, સર્જનશીલતા છે, પ્રેમ છે. અહીં અભય અને સુંદરતા છે. અહીં સંસ્કાર છે. વ્યક્તિત્વનું આ એક અદ્ભુત અંગ છે. એને ઓળખવું અને સમજવું જરા અઘરું હોય છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે આપણને વાતને બુદ્ધિ વડે જ જાણવાની આદત હોય છે. પાશ્ચાત્ય ચિંતનનો આધાર પણ બુદ્ધિનિષ્ઠતા છે. એનાથી પ્રભાવિત થઈને આપણે બુદ્ધિને જ અંતિમ નિકષ માની લીધી છે, પરંતુ આનંદમય આત્મા બુદ્ધિથી પર છે.

એને બે-ત્રણ આયામોમાં સમજવું પડશે.

૧. કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જે અનુભવ થાય છે, મનને જે વિચાર અને ભાવનાઓ હોય છે, બુદ્ધિ જે પણ ગ્રહણ કરે છે એ બધું સંસ્કાર બનીને ચિત્તમાં સંગ્રહિત થાય છે. આ સંસ્કારો કર્મફળ બનાવે છે. એને જ ભાગ્ય પણ કહેવાય છે. આ કર્મફળોના ભોગ વ્યક્તિએ ભોગવવાના હોય છે. ફળ ભોગવ્યા પછી એ સંસ્કારો નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ મનુષ્ય કર્મ તો

નિરંતર રીતે કરતો જ હોય છે.

એટલે સંસ્કારો પણ થતા જ રહે છે. કર્મ, સંસ્કાર, કર્મફળ, કર્મફળનો ભોગ, નવા સંસ્કાર એ રીતે ચક્ર ચાલતું જ રહે છે. કર્મફળના ભોગ જો આ જન્મમાં પૂરા ન થાય તો એ પછીના જન્મમાં એ સંસ્કાર સાથે જાય છે અને ત્યારે કર્મફળનો ભોગ કરવો પડે છે. સંસ્કાર સારા અને ખરાબ બન્ને પ્રકારના હોય છે. સારાં કર્મોનાં સારાં અને ખરાબ કર્મોનાં ખરાબ ફળો હોય છે અને એ અનુસાર જ ભોગ પણ સારા અને ખરાબ હોય છે, જે ક્રમશઃ સુખ અને દુઃખ આપે છે.

૨. સંસ્કાર ચિત્ત પર થાય છે. ચિત્ત શું છે ? ચિત્ત એક અત્યંત પારદર્શક, સુંવાળા, સફેદ પડદા જેવું છે જે હોવા છતાં પણ ક્યારેય ન હોવાનો આભાસ ઊભો કરે છે. એ પડદા પર જરા પણ ધૂળ જામે તો એની પારદર્શિતા ઓછી થશે. એના પર આછા કે ઘેરા ડાઘા તો પડતા જ રહે છે. એ ડાઘા આપણાં કર્મોના જ છે. એ ડાઘા જ સંસ્કાર છે. એ ડાઘા ક્યારેક સુંદર આકૃતિ અને સુંદર રંગોવાળા ચિત્ર જેવા હોય છે તો ક્યારેક ગંદા કીચડ જેવા હોય છે. સુંદર હોય કે કુરૂપ, પણ આ ડાઘા જ કપડાની પારદર્શિતા ઓછી કરી નાખે છે અથવા સમાપ્ત કરી નાખે છે. આ ચિત્ત આનંદમય આત્માનું એક રૂપ છે.

૩. પરંતુ જ્યારે આ પડદો પૂરેપૂરો સાફ હોય છે ત્યારે એનું સ્વરૂપ અખંડ આનંદનું હોય છે. ત્યારે આનંદના બધા જ સહચરો અર્થાત્ પ્રેમ, સહજતા, સર્જનશીલતા, સૌંદર્ય, અભય વગેરે ઊભરી આવે છે. આ દરેક ભાવ નિર્હેતુક હોય છે. અર્થાત્ પ્રેમ માટે કોઈ કારણ નથી હોતું. વ્યક્તિ ગુણવાન છે કે સુંદર છે એટલે એના પ્રત્યે પ્રેમ છે એમ નહીં પરંતુ કોઈ પણ નિમિત્ત વિનાનો પ્રેમ, શત્રુ મિત્ર સૌ પ્રત્યે પ્રેમ એ આનંદમય આત્માનો સ્વભાવ છે. લૌકિક દૃષ્ટિએ કુરૂપ હોય કે સુંદર, એ સ્થિતિમાં બધું સુંદર જ લાગે છે. આ અવસ્થામાં રહેતી વ્યક્તિને ન કોઈનો ભય લાગે છે કે ન તો કોઈને એનો ભય લાગે છે. આ અવસ્થામાં નવોન્મેષશાલિની પ્રતિભા

પ્રકટ થાય છે અને કાવ્ય કે કલાકૃતિનું સર્જન થાય છે. એનો રસ બ્રહ્માનંદસહોદર હોય છે. એ શુભ અશુભથી પર હોય છે. એ અવસ્થામાં જે પાણી કાર્ય થાય છે એ સારું જ થાય છે. આ સહજ અવસ્થા છે.

૪. આવા પારદર્શક પડદાની મધ્યમાં આત્મતત્ત્વ પ્રકાશિત છે જે પરમાત્મા છે. ચિત્ત પર પડેલા સંસ્કારોને કારણે એ ઢંકાયેલો હોય છે, પરંતુ ચિત્તશુદ્ધિ થતાં જ એ પ્રકાશિત થાય છે, એટલે એ પ્રકાશપુંજ છે.

૫. આ વાત આપણે એક અન્ય રૂપક દ્વારા પણ સમજી શકીએ છીએ. પ્રકાશ આપનારો જે વીજળીનો બલ્બ હોય છે એમાં પારદર્શક કાચની અંદર તારમાં વીજળી રહેલી હોય છે. કાચનું આવરણ જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી એમાં વીજળી રહે છે. કાચનું આવરણ અત્યંત સાફ હોવાથી પ્રકાશને ફેલાવામાં કોઈ મુશ્કેલી પડતી નથી, પરંતુ કાચનું આવરણ ન રહે તો પ્રકાશ પ્રસરતો નથી. ચિત્ત આ કાચ જેવું છે. ત્યાં આનંદ રહે છે પરંતુ એ આનંદના ફેલાવા માટે ચિત્ત શુદ્ધ જોઈએ, સાફ જોઈએ.

આ રીતે વ્યક્તિ અન્નરસમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય છે. અર્થાત્ એ શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્તનો સંગ્રાહ છે. એ દરેક સ્તર એક પછી એક અથવા એક ઉપર એક અથવા એકની અંદર એક એમ નથી હોતાં. એ બધાં એકમેકમાં ઓતપ્રોત હોય છે. શરીર સિવાય અન્ય તો દેખાતા નથી. શરીરનું સ્વરૂપ નક્કર છે પરંતુ બાકીના ચાર સૂક્ષ્મ છે. એ જગ્યા પણ નથી રોકતા. એમને આપણે વ્યક્તિત્વના પાંચ આયામ પણ કહી શકીએ છીએ. એ પોતપોતાનું કામ પરસ્પરથી અલગ કે સ્વતંત્ર રહીને કરતા નથી. એ હંમેશાં સાથે જ રહે છે અને સાથે સાથે જ કામ કરે છે. સમજવા માટે એમને વિશ્લેષણ કરીને અલગ અલગ સમજી શકાય છે, પરંતુ એ સ્પષ્ટ રૂપે જ રહે છે.

આ રીતનું મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ છે. મને લાગે છે કે તમને સમજવામાં મુશ્કેલી નહીં પડી હોય. એમ છતાં

કોઈને પ્રશ્ન પૂછવા હોય તો પૂછી શકે છે. અત્યારે તો સમગ્રતામાં પૂર્ણ વિષય એક સાથે સમજાવવા માટે મેં ઘણું સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. એવા અનેક મુદ્દા હશે, અથવા છે જેમનો વિસ્તાર આવશ્યક છે. તમે એવા પ્રશ્નો પણ પૂછશો તો મને આનંદ જ થશે.

આચાર્ય ગૌરીશ્વરનું પ્રવચન સમાપ્ત થયું. આચાર્ય શુભંકરે અડધા કલાકના વિરામ પછી ફરીથી એકત્ર થવાની સૂચના આપી અને સભાનું સત્ર સમાપ્ત થયું.

અડધા કલાક પછી સભા શરૂ થઈ .

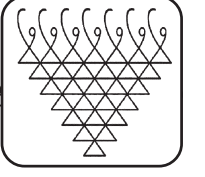
આચાર્ય મહેશે પૂછ્યું...

આચાર્યજી, આ વર્ણનમાં પક્ષીનું રૂપક કેમ લેવામાં આવ્યું છે. સીધેસીધું મનુષ્યશરીરનું પણ વર્ણન થઈ શકે એમ હતું. શું પક્ષીનું રૂપક લેવામાં કોઈ વિશેષ ઉદ્દેશ છે ?

આચાર્ય ગૌરીશ્વરે કહ્યું...

પક્ષીનું રૂપક મનુષ્યદેહના સ્થાને લેવાયું છે એ તો સાચું જ છે. પક્ષીનું માથું મનુષ્યનું માથું છે. જમણી પાંખ એ જમણો હાથ છે. ડાબી પાંખ એ ડાબો હાથ છે. આત્માનો અર્થ અહીં બ્રહ્મ નહીં પણ હૃદય છે. પુરુષનો અર્થ પગ છે.

આપણે વ્યવહારના આપણા અનુભવને યાદ કરીએ. હું એમ કહેવા માટે આપણે શરીરના કયા અંગ પર હાથ મૂકીએ છીએ ? છાતી પર. પરંતુ છાતીની અંદર જે હૃદય છે એ જ આપણે બતાવવા માગીએ છીએ. એનો અર્થ હું હૃદય હું એમ આપણે માનીએ છીએ. મને સમજાય છે, મારામાં બુદ્ધિ છે એમ કહેવા માટે મારો હાથ માથા પર જ જાય છે. મારામાં બળ છે. મને કામ કરતાં આવડે છે એ બતાવવા માટે મારો જમણો હાથ ઉપર ઊઠે છે. અને આપણે સાથે મળીને કરીશું, મારો સહયોગ છે એ જણાવવા માટે મારો ડાબો હાથ આગળ આવે છે. ગતિ કરવા માટે મારા પગ છે. આધાર આપવા માટે પણ મારા પગ છે. મનુષ્ય અને પક્ષીમાં અંતર કેવળ એટલું જ છે કે મનુષ્ય કેવળ ભૂમિ પર ગતિ કરે છે જ્યારે પક્ષી ઊંચે ઊડીને આકાશમાં ગતિ કરે છે. એની ગતિ આગળ પણ હોય છે અને ઊર્ધ્વ પણ હોય છે. ઊર્ધ્વ ગતિ કરતી વખતે સંતુલન જાળવી રાખવાનું કામ પાંખો અને પૂંછડી બન્ને કરે

છે. કેવળ એ જ કારણસર પક્ષીની કલ્પના કરવામાં આવી છે એમ મને લાગે છે. મારી માહિતી આટલી જ છે. ક્યારેક વધુ જાણવા મળશે તો જાણાવીશ. કદાચ તમને પણ કોઈ માહિતિ મળી શકે છે. તમે પણ કલ્પના કરી શકો છે.

આચાર્ય મૈત્રેયે પૂછ્યું...

આચાર્યજી, ઉપનિષદના ઋષિઓએ પંચવિધ પુરુષ અથવા પંચવિધ આત્મા કહીને નિરૂપણ કર્યું છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય એને કેમ પંચકોશ કહે છે એ વાત સમજી શકાતી નથી. એને સમજાવવાની કૃપા કરશો.

આચાર્ય ગૌરીશ્વરે કહ્યું...

પંચકોશમાં કોશ શબ્દ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. કોશનો અર્થ છે આવરણ. આવરણ એ છે જે પદાર્થને ઢાકે છે, સંતાડે છે. પદાર્થને પોતાની અંદર બંધ કરી લે છે. ભગવાન શંકરાચાર્યનું પ્રતિપાદન એ છે કે અન્નરસમયથી લઈને આનંદમય સુધીનાં આવરણો આત્માને, કે જે બ્રહ્મ જ છે, ઢાકે છે. એમને દૂર કરવાથી જ આત્માનો બોધ થાય છે. એમનું એક પ્રસિદ્ધ સ્તોત્ર છે આત્માષ્ટકમ્. એને નિર્વાણાષ્ટકમ પણ કહે છે. એ સ્તોત્રમાં તેઓ કહે છે કે હું મન, બુદ્ધિ, અહંકાર કે ચિત્ત નથી, હું જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે કર્મેન્દ્રિયો નથી, હું સમ ધાતુ નથી, હું પંચકોશ નથી, હું ચિદાનંદ રૂપ શિવ છું, આત્મા છું.

દર્શનની એક ધારા કહે છે કે આપણે મૂળ સ્વરૂપમાં આત્મા છીએ. આ દુનિયામાં જન્મ લઈને આવ્યા છીએ એટલે આપણે આવરણો ઓઢી લીધાં છે. સંસારમાં વ્યવહાર કરવા માટે આ આવરણોનું પ્રયોજન પણ છે. પરંતુ એ આવરણો જ છે એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. એમને દૂર કરવાનાં નથી એ પણ ભૂલવાનું નથી. થાય છે એમ, અને આપણો અનુભવ પણ છે કે એ બધાં આવરણો છે અને આપણે સ્વયમ્ નથી એ સત્ય આપણે ભૂલી જઈએ છીએ અને હું દેહ છું, હું મન છું, હું બુદ્ધિ છું એમ માનીને વ્યવહાર કરીએ છીએ અને વધુ ને વધુ બંધનોમાં બંધાતા જઈએ છીએ. પહેલાં તો આપણે ઢંકાયેલા હતા, હવે બંધાઈ પણ ગયા. આ પ્રકારે બંધાવાને અધ્યાસ કહે છે. હું દેહ જ છું એમ માનવાને દેહાધ્યાસ કહે છે. હું પ્રાણ છું એમ જ માનવાને પ્રાણાધ્યાસ કહે છે. એ જ રીતે

મનોધ્યાસ, બુદ્ધિધ્યાસ, ચિત્તાધ્યાસ છે.

એ અધ્યાસને નષ્ટ કરવા માટે સાધના કરવી પડે છે. એ વાત હંમેશાં યાદ રહે એ માટે પંચકોશ સંકલ્પના આચાર્યજીએ પ્રસ્તુત કરી છે.

એ આવરણોને દૂર કરવાનો અર્થ એમને નષ્ટ કે સમાપ્ત કરવાનો નથી. કેવળ એ આવરણો એટલે હું નથી, એમના વડે જે ઢંકાયેલો છે એ હું છું એનું સ્મરણ જાળવી રાખીને વ્યવહાર કરવાનો છે. આ સ્મરણ ટકાવી રાખવું કેટલું અઘરું છે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

એક અન્ય વિચારધારા અનુસાર જો આ સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ જ છે તો દેહ પણ પરમાત્મા છે, પ્રાણ પણ પરમાત્મા છે, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત વગેરે પણ પરમાત્મા જ છે. હું જે જમું છું એ અન્ન પણ પૂર્ણ બ્રહ્મ છે, હું જે વસ્ત્ર પહેરું છું એ વસ્ત્ર પણ પરમાત્મા છે, હું જે ફૂલોની માળા પહેરું છું એ પણ પરમાત્મા જ છે. આ દરેક પદાર્થોને પરમાત્મા માનીને જ એમની સાથે વ્યવહાર કરવાનો છે એવું પ્રતિપાદન ઉપનિષદના આચાર્ય કરે છે. એટલે તેઓ કોશ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતાં આત્મા શબ્દ પ્રયોજે છે.

આપણા દેશમાં આ બે વિચારપ્રવાહોનું પ્રચલન પહેલેથી જ રહ્યું છે. એક નિવૃત્તિમાર્ગ કહેવાયો અને બીજો પ્રવૃત્તિમાર્ગ. નિવૃત્તિમાર્ગ બધું જ અસાર છે એમ માનીને એને છોડતા જવાનો માર્ગ છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગ બધાનો સ્વીકાર કરીને એને પાર કરીને એનાથી પર થવાનો માર્ગ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં નિવૃત્તિમાર્ગને સંન્યાસ અને પ્રવૃત્તિમાર્ગને યોગ કહેવામાં આવ્યો છે. અને બન્નેને સમાન રીતે શ્રેયસ્કર કહેવાયા છે. સંન્યાસ જ્ઞાનમાર્ગ છે, યોગ કર્મમાર્ગ. ગીતામાં બન્નેનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદ પ્રવૃત્તિમાર્ગી છે એટલે એ અન્નરસમયાદિ પુરુષની વાત કરે છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય સંન્યાસી છે એટલે કોશની વાત કરે છે.

નિવૃત્તિમાર્ગ હોય કે પ્રવૃત્તિમાર્ગ બન્નેનું ગંતવ્ય એક જ છે. એ છે સ્વયમ્ને જાણવાનું. એને જ આત્મસાક્ષાત્કાર કહેવાય છે. એને જ ભગવત્પ્રાપ્તિ કહે છે. એને જ સ્વસ્વરૂપે અવસ્થિતિ કહે છે. એને જ મોક્ષ કહે છે. ભગવાન પણ કહે છે કે સાંખ્ય અર્થાત્ જ્ઞાન અર્થાત્

સંન્યાસ અને યોગને જે જાણે છે એ જ સાચું જાણે છે. એટલે બન્ને પરસ્પર વિરોધી નથી એ સમજવું અત્યંત આવશ્યક છે.

આચાર્ય મૈત્રેયે ફરીથી પૂછ્યું...

ભગવાન શંકરાચાર્ય સંન્યાસી હતા પરંતુ એમણે પ્રવૃત્તિનો તો સ્વીકાર જ કર્યો હતો. તેઓ કેવળ ભિક્ષાટન જ કરતા નહોતા. એમણે ચાર મઠની સ્થાપના કરી, અનેક વખત શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. એ બધી પ્રવૃત્તિ થઈ કહેવાય. તો પછી એમણે નિવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કેવી રીતે આપ્યો?

આચાર્ય ગૌરીશ્વરે કહ્યું...

ભગવાન શંકરાચાર્યે પોતાના કેવળ બત્રીસ વર્ષના જીવનકાળમાં ઘણું કાર્ય કર્યું. દેશભરમાં ભ્રમણ કર્યું. વિરોધીઓ અને પાખંડીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. એટલા પ્રવૃત્તિશીલ હોવા છતાં પણ તેઓ નિવૃત્તિમાર્ગી હતા. એમણે ધર્મને વ્યવસ્થિત કર્યો. જનસમાજને ઉપાસના પદ્ધતિ શીખવી. દેશની ચાર દિશાઓમાં ચાર મઠોની સ્થાપના કરી. શંકરાચાર્ય પરંપરાનું નિર્માણ કર્યું, જે આજ સુધી ચાલુ રહી છે. એમનું જીવન સંપૂર્ણપણે ત્યાગમય હતું. સંન્યાસીનું પોતાનું ઘર નથી હોતું. એને અનિકેત કહે છે. સંન્યાસી પોતાનું ભોજન જાતે બનાવતા નથી, અર્થાત્ પોતાના નિર્વાહ માટે અર્થાર્જન કરતા નથી. એ ભિક્ષાટન કરે છે. એ અટન કરે છે અર્થાત્ એક સ્થાન પર ત્રણ દિવસ કરતાં વધુ રોકાતા નથી. એણે કામિની અને કંચનનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. એ ભગવાં વચ્ચે ધારણ કરે છે. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પોતાના માટે કશું જ કરતા નથી. સંન્યાસીનું જીવન લોકકલ્યાણ માટે હોય છે. એવું જ એમનું જીવન હતું. તેઓ આ જગતને મિથ્યા માનતા હતા અને કેવળ બ્રહ્મને જ સત્ય માનતા હતા. એટલા માટે એમણે નિવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો અને વેદાંતદર્શનની પ્રતિષ્ઠાપના કરી. યુગો સુધી આપણે એમના ઋણી રહીએ એવો આપણા પર એમનો ઉપકાર છે.

આચાર્ય સુમને પૂછ્યું...

આચાર્યજી, પ્રવૃત્તિમાર્ગના ઉદાહરણ તરીકે કોનું નામ લઈ શકાય એમ છે ? શું ભગવાન શંકરાચાર્ય જેવી જ કોઈ મહાન વિભૂતિ છે ?

આચાર્ય ગૌરીશ્વરે હસતાં હસતાં કહ્યું,...

અરે ! સ્વયમ્ ભગવાન કૃષ્ણ તો પ્રવૃત્તિમાર્ગનું અનન્ય સાધારણ ઉદાહરણ છે. સાંસારિક દૃષ્ટિએ એમના વ્યક્તિગત જીવનમાં પરા કોટિનાં સુખ અને દુઃખ આવ્યાં પરંતુ તેઓ હંમેશાં નિર્લિપ્ત પણ રહ્યા અને પ્રસન્ન પણ રહ્યા. ઉત્તમોત્તમ ભોગસામગ્રીનો ઉપભોગ લેતી વખતે પણ તેઓ લિપ્ત થયા નહીં અને ભીષણ સંકટ સામે આવ્યાં છતાં હતાશ પણ થયા નહીં. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં એમણે જે ઉપદેશ આપ્યો છે એનું તેઓ મૂર્તિમંત ઉદાહરણ હતા.

ભારતની જીવનશૈલીમાં બન્ને માર્ગની પ્રતિષ્ઠા છે. બન્ને પ્રાચીન છે. બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ થઈ ગઈ છે.

વર્તમાન સમયમાં અત્યારે પણ સંન્યાસી તો જોવા મળે છે પરંતુ કર્મયોગી બનવાની પરંપરા ખંડિત થઈ ગયેલી જણાય છે. એનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. એમ છતાં, લોકો જાણતા ન હોવા છતાં પણ, કર્મયોગી વ્યક્તિઓ અવશ્ય છે, એમને કર્મયોગી કહેવાતા નથી એટલું જ.

શિક્ષણવિષયક આપણા વિમર્શમાં આપણે મુખ્યત્વે પ્રવૃત્તિમાર્ગનો જ આધાર લઈશું. એ કારણે જ પંચવિધ પુરુષ કે પંચવિધ આત્માના શબ્દોની આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ.

આચાર્ય હૃષીકેશે પૂછ્યું...

આચાર્યજી, તમે પક્ષીના રૂપકનું વર્ણન કરતી વખતે આત્માને હૃદય ગણાવ્યો હતો. આત્માને નિરાકાર, અવર્ણનીય, અસ્પર્શ્ય કહેવાય છે. હૃદય એવું નથી એ આપણે જાણીએ છીએ. હૃદય શરીરનું એક અંગ છે અને એ સ્થૂળ છે. તો પછી આત્માને હૃદય કેવી રીતે કહી શકાય ?

આચાર્ય ગૌરીશ્વરે કહ્યું...

આ શારીરિક હૃદયની વાત નથી. ન તો એ પરમાત્માની વાત છે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનું સર્જન કરનારું જે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એને આત્મા કહેવાય છે. એ આત્મા પ્રાણીમાત્રમાં પરમાત્માનો અંશ બનીને રહે છે. એ ચેતન તત્ત્વ છે. બાકી બધું જડ પ્રકૃતિનો વિસ્તાર છે. આ

આત્માને જ હૃદય કહેવાયો છે, શારીરિક હૃદયને નહીં.

બે ઉદ્ધરણ જોઈએ -

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥

અર્થાત્

હે અર્જુન, પ્રાણીમાત્રમાં ઈશ્વર હૃદય પ્રદેશમાં રહે છે અને ચાકડા પર ચઢાવેલા પાત્રની જેમ એમને ઘુમાવતું રહે છે.

એનું તત્ત્વપર્ય એ છે કે હૃદય પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન છે. એ પરમાત્માના અંશરૂપ છે.

બીજું ઉદ્ધરણ છે, ,

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः।

केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा प्रवृत्तोऽस्मि तथा करोमि ।

દુર્યોધન કહે છે કે હું ધર્મ જાણું છું પરંતુ એનું આચરણ કરતો નથી, અધર્મ પણ જાણું છું પરંતુ એમાંથી પરાવૃત્ત થતો નથી. મારા હૃદયમાં બેઠેલો દેવ જે પણ કરાવે છે એ જ કરું છું.

આ જે દેવ છે એ જ પરમાત્માનો અંશ છે અને હૃદય એનું નિવાસસ્થાન છે.

એટલે તો હું કહેતી વખતે આપણે આપણા હૃદય પર હાથ રાખીએ છીએ.

આચાર્ય હષીકેશે ફરીથી પૂછ્યું...

શું બુદ્ધિ દર્શાવવા માટે આપણે માથા પર આંગળી મૂકીએ છે એનું પણ એમ જ છે ? શું બુદ્ધિ એટલે અંગ્રેજીમાં જેને બ્રેન કહે છે એ નથી?

આચાર્ય ગૌરીશ્વરે કહ્યું...

ના, બ્રેન એ બુદ્ધિ નથી, એ સ્થૂળ બુદ્ધિનું નિવાસસ્થાન છે એમ આપણે કહી શકીએ છીએ. બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે, સ્થૂળ નહીં. સ્થૂળબુદ્ધિના કેંદ્રનો અર્થ છે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં સંવેદનકેંદ્રો નો સમૂહ, સંશ્લેષણ, વિશ્લેષણ વગેરે પ્રક્રિયા કરવાનું સાધન. એ તો શરીર રૂપી યંત્રનો એક ભાગ છે. બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે. શરીરના સંદર્ભમાં જ આપણે માથાનો નિર્દેશ કરીએ છીએ. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ એનાથી પર છે.

આચાર્ય સુધન્વા એ પૂછ્યું...

આચાર્યજી, વાત તો ઘણી

જટિલ અને અટપટી લાગે છે, પરંતુ ચોક્કસપણે એ જણાવો કે હું, તમે, કે આપણે બધાં આત્મા છીએ કે શરીર? આત્મા છીએ કે પ્રાણ ? આત્મા છીએ કે મન કે બુદ્ધિ કે ચિત્ત?

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું...

આપણે બધા આત્મા છીએ એ તો નિશ્ચિત. આપણે શરીર, પ્રાણ, મન વગેરે પણ છીએ અને નથી પણ. જો કહીએ કે શરીર નથી તો એ દેખાય છે તો ખરું, ભૂખ લાગે જ છે, કામ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ચર્ચા પણ કરીએ જ છીએ. જો છે એમ કહીએ તો એ તો આત્માનો જ આવિષ્કાર છે. છેવટે તો આ બધું આત્મા જ છે. એટલે ક્યારે આપણે શરીર છીએ એમ માનવું અને ક્યારે ન માનવું એનો વિવેક કરવો પડશે.

ઉદાહરણ તરીકે વ્યાયામ અથવા શ્રમ કરવા માટે મન થતું નથી અને મનોરંજન માટે ટીવી જોવાની ઇચ્છા થઈ રહી છે, ત્યારે યાદ રાખજો કે આ શરીર આત્મતત્ત્વનો આવિષ્કાર છે અને તેને સ્વસ્થ રાખવું તે આપણું કર્તવ્ય છે, અને આ સમય ટીવી જોવાનો નથી, વ્યાયામ કરવાનો છે. તે વખતે મારે શરીરને આત્મતત્ત્વ માનવાનું છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ દુર્બળ માણસને સહાય કરવાની હોય, ગાયની રક્ષા કરવાની હોય, અથવા યુદ્ધ માટે સીમા પર જવાનું હોય ત્યારે મારા શરીરને કષ્ટ પડશે એવો વિચાર ના કરતા હું શરીર નથી, હું આત્મા છું એવું વિચારીને શારીરિક કષ્ટને નગણ્ય ગણવું જોઈએ. આ રીતે ક્યારે શરીરને આત્મા માનવું અને ક્યારે આત્માને શરીર માનવો તેનો વિવેક કરવો જોઈએ. જવાબદારી નિભાવતી વખતે અહંકારને આગળ કરવો અને ભોક્તાના રૂપમાં અહંકારને નિમિત્ત માનવો તે વિવેક પર જ આધારિત છે.

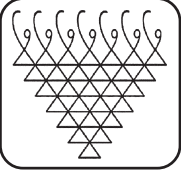
શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસા ઘણી હતી. તેઓ પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા હતા. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ સમર્પક જવાબ આપી રહ્યા હતા. પરંતુ સમય ઘણો થઈ રહ્યો છે એ જાણીને આચાર્ય શુભંકરે થોડો વિચાર કર્યો.

એમણે કહ્યું...

અત્યારે આપણે વ્યક્તિત્વ મીમાંસાનું વિવેચન શરૂ

કર્ચું છે. આપણે જે કંઈ પણ સાંભળ્યું એ વર્તમાન વૈચારિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઘણું નવું છે, ઘણું અપરિચિત પણ છે. એટલે આ બધું અટપટું લાગે એ સ્વાભાવિક છે. શાસ્ત્રો કહે છે કે અધ્યયન કરતી વખતે પ્રથમ શ્રવાણ થાય છે, એ પછી મનન થાય છે અને પછી નિદિધ્યાસન. અત્યારે આપણે શ્રવાણ કર્યું. હવે આપણે મનન કરવાનું છે. એટલે સભા અહીં જ સમાપ્ત કરીશું. એ સાથે જ હું આપણા સૌ તરફથી આચાર્યજીને નિવેદન કરું

હું કે હવે તેઓ આ પંચવિધ આત્મા વિશે વિસ્તારપૂર્વક જણાવે, આ પરમાત્મા, આ સૃષ્ટિ અને મનુષ્યનાં આ બધાં પાસાંનો પરસ્પર સંબંધ કેવો છે એ પણ સ્પષ્ટ કરે અને ચર્ચા કરતી વખતે આ બધી ચર્ચાનું શું પ્રયોજન છે એ જણાવવાની પણ કૃપા કરે. આજે આપણે અહીં જ વિરામ લઈશું.

શાંતિપાઠ સાથે સભા વિસર્જિત થઈ.

અધ્યાય ૬

પંચાત્મા વિવરણ

સવારે બરાબર સાત વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. કાલનો દિવસ મનન કરવામાં વીત્યો હતો. કેટલાક લોકોએ તૈત્તરીય ઉપનિષદનો પાઠ કર્યો હતો. ઘણાએ ભગવાન શંકરાચાર્યના ભાષ્યનું વાચન પણ કર્યું હતું. કેટલાકે આપસમાં ચર્ચા કરી હતી, તો કેટલાકે મૌન રહીને મનન જ કર્યું હતું. એકંદરે બધાંની જિજ્ઞાસા વધી ગઈ હતી.

આચાર્ય આવ્યા. બધાંએ એમનું અભિવાદન કર્યું. સંગઠન મંત્રનું ગાન થયું અને કોઈ પણ પ્રકારની પ્રસ્તાવનાની અપેક્ષા કર્યા વિના એમણે પોતાનું વિવેચન શરૂ કર્યું. ....

પરમાત્માએ વિશ્વરૂપ ધારણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. સંકલ્પની સિદ્ધિ માટે એણે તપ કર્યું. પછી સર્જન શરૂ થયું. સૌ પ્રથમ તો એ બે ભાગોમાં વિભાજિત થયો. એક હતો ચેતન અને બીજો જડ. ચેતનને અક્ષર પુરુષ અને જડને ક્ષર પુરુષ કહેવામાં આવે છે. એમને ક્રમશઃ પુરુષ અને પ્રકૃતિ પણ કહેવામાં આવે છે. ચેતનને પુરુષ અને જડને પ્રકૃતિ કહેવાય છે. ચેતન અને જડ મળીને એક થાય છે અને આ સૃષ્ટિનું સર્જન શરૂ થાય છે. સર્જન માટે ચેતન અને જડનું જે મળવાનું થાય છે એને ચિદ્વિદ્યો કહે છે. ચિતનો અર્થ છે ચેતન અને જડ તો જડ જ છે. ગ્રંથિનો અર્થ છે ગાંઠ. ચેતન અને જડની એવી ગાંઠ બંધાઈ જાય છે કે એ પ્રલય કાળ સુધી ખૂલતી નથી. અત્ર તત્ર સર્વત્ર ચેતન અને જડ

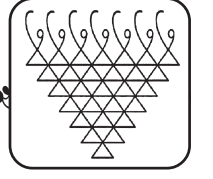
સાથે જ રહે છે.

ચિદ્વિદ્યો ગ્રંથિના પરિણામ તરીકે પ્રકૃતિમાં હલચલ પેદા થાય છે અને ત્રણ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ત્રણ ગુણ છે સત્ત્વ, રજ અને તમ. સત્ત્વમાંથી બુદ્ધિ, રજમાંથી મન અને તમમાંથી અહંકાર પેદા થાય છે. એ સાથે જ પંચમહાભૂત ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ એમનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ છે, સ્થૂળ નહીં. એમને જ તત્માત્રા કહે છે. ત્રણ ગુણ અને પાંચ તત્માત્રાના અનેક પ્રકારના સંયોગથી પ્રાણ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, સ્થૂળ મહાભૂત પેદા થાય છે. આ બ્રહ્માંડનો વિસ્તાર છે. એ અનેક પ્રકારે પ્રસરતો જાય છે અને આપણે જે વિશ્વમાં રહીએ છીએ એ વિશ્વ નિર્માણ થાય છે. હમાણાં કહ્યું એ અનુસાર વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થોમાં ચિદ્વિદ્યો ગ્રંથિ વડે બંધાયેલાં ચેતન અને જડ તત્ત્વો જ હોય છે.

મનુષ્યની વિશેષતા એ છે કે એનામાં દરેક પ્રકારનાં સંયોજનો પ્રકટ થયાં છે. એનામાં ત્રણ ગુણ છે, ત્રણ ગુણોથી બનેલાં મન બુદ્ધિ અને અહંકાર છે, પંચમહાભૂત છે, પાંચ પ્રાણ છે, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. આમ તો આ બધાંનો સંગાથ પ્રત્યેક પદાર્થોમાં હોય છે, પરંતુ સર્વત્ર એ સક્રિય નથી હોતો. એકલા મનુષ્યમાં જ એ પૂર્ણ રૂપે સક્રિય હોય છે. એટલે તો એ પરમાત્માનું શ્રેષ્ઠ સર્જન છે, પરમાત્માની પૂર્ણ પ્રતિકૃતિ છે.

ઉદાહરણ તરીકે -

પંચમહાભૂતોમાં કેવળ અન્નમય રૂપ જ પ્રકટ થયું છે, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરે સક્રિય નથી થતાં.

વનસ્પતિમાં કેવળ અન્નમય અને પ્રાણમય જ પ્રકટ થયાં છે, બાકીનાં ત્રણ અક્રિય છે.

મનુષ્યમાં બધાં સક્રિય છે.

મનુષ્યમાં આ બધાંની સક્રિયતાનું પ્રમાણ અને સ્વરૂપ અલગ અલગ હોય છે એટલે એનાં અસંખ્ય રૂપ બને છે.

ખાસ ધ્યાન આપવા લાયક વાત એ છે કે મનુષ્યમાં જે જે પણ સક્રિય છે એ એના વ્યક્તિત્વની બહાર પણ ફેલાયેલું છે અને તે આ માધ્યમો દ્વારા વિશ્વ સાથે જોડાયેલું છે.

મનુષ્યમાં પ્રાણ છે તો વિશ્વમાં પણ પ્રાણ છે અને એના અંદર અને બહારના પ્રાણ પરસ્પર જોડાયેલા છે.

એટલે એક સૂત્ર યાદ રાખવાની આવશ્યકતા છે. એ સૂત્ર છે, ‘યત્પિણ્ડે તત્ બ્રહ્માણ્ડે’ અર્થાત્ જે પિંડમાં છે એ બ્રહ્માંડમાં છે. પિંડનો અર્થ છે આ વિશ્વ.

આ સૂત્ર સમજવું અઘરું તો નથી પરંતુ એનો બોધ થવો જરા અઘરો છે. આ બોધ થવો એ જ શિક્ષણની યાત્રા છે.

આટલી પ્રસ્તાવના સાથે હવે એક એક પાસાનું વિવરણ કરીશું. વિવરણ સાંભળતી વખતે આપણે અધ્યયન-અધ્યાપનનો મુદ્દો પાર્શ્વભૂમિ તરીકે ધ્યાનમાં રાખીશું.

અન્નમય આત્મા

આ શરીર છે. એ અન્ન વડે બનેલું છે. એટલે એમાં પૃથ્વી તત્ત્વની પ્રધાનતા છે પરંતુ એ પાંચેય તત્ત્વોનું બનેલું છે એનું મસ્તક, જમણી બાજુ, ડાબી બાજુ, હૃદય અને પુચ્છ અન્ન વડે જ બનેલાં છે.

પહેલાં કહેવાયું છે એ અનુસાર એ ત્રણ ગુણ - સત્ત્વ, રજ, તમ, ત્રણ દોષ - વાત, કફ, પિત્ત, સમ ધાતુ - રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્ય વડે બનેલું છે.

શરીર યંત્ર છે. એની શક્તિ યંત્રશક્તિ છે. એ અલગ અલગ પ્રકારનાં કાર્યો કરે છે.

શરીરમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં

બહાર ખૂલનારાં દ્વાર છે. એ છે શ્રવણેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિય, દર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, અને ઘ્રાણેન્દ્રિય. એ જ સામાન્ય ભાષામાં કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ અને નાક કહેવામાં આવે છે. એ ક્રમશઃ સાંભળવાનું, સ્પર્શવાનું, જોવાનું, સ્વાદ ગ્રહણ કરવાનું અને સૂંઘવાનું કાર્ય કરે છે. જરા વિચાર કરીશું તો સમજી શકાશે કે આ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના માધ્યમથી જ આપણે બાહ્ય વિશ્વ સાથે સ્થૂળરૂપે જોડાયેલા રહીએ છીએ.

શરીરમાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. એ છે હાથ, પગ વાણી, પાયુ, અને ઉપસ્થ.

હાથ પદાર્થને પકડે છે, દબાવે છે, ખેંચે છે, ધકેલે છે. હાથ વિવિધ પ્રકારનાં અસંખ્ય કામ કરે છે.

પગ ચાલે છે, દોડે છે, કૂદે છે, નૃત્ય કરે છે, શરીરનો ભાર ઉપાડે છે.

વાણી બોલે છે, ગાય છે, વિભિન્ન પ્રકારના અવાજ કાઢે છે.

વાયુ મળ-વિસર્જનનું કામ કરે છે.

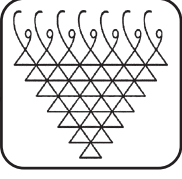
ઉપસ્થ પોતાના જ જેવા બીજા જીવને જન્મ આપવાનું કામ કરે છે.

વ્યક્તિત્વના પૂરા સમૂહનો આશ્રય આપણું શરીર છે. એટલે શરીરને ઉત્તમ સ્થિતિમાં રાખવું જોઈએ.

શરીરની ઉત્તમ સ્થિતિ કોને કહે છે?

- શરીર સ્વસ્થ હોવું જોઈએ. સ્વસ્થનો અર્થ છે એનાં બાહ્ય અને આંતરિક અંગ અને ઉપાંગ પોતપોતાનું કામ ઉત્તમ પદ્ધતિથી કરવા માટે સક્ષમ હોવાં જોઈએ. સારું શરીર જલદી માંદું પડતું નથી. પરિસ્થિતિવશ માંદું થઈ જ જાય તો પણ જલદી સારું થઈ જાય છે. એને સંક્રામક (ચેપી) માંદગી પણ જલદી થતી નથી.
- ઉત્તમ શરીર બળવાન હોય છે. કામ કરવા માટે એને બળ જોઈએ. બળવાન શરીર ઘણું કામ કરે છે. ઝડપથી દોડે છે, ભારે વજન ઉપાડે છે, માઈલો ચાલી કે દોડી શકે છે.
- ઉત્તમ શરીર સુડોળ હોય છે. શરીરનાં અંગ ઉપાંગોની લંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ વગેરે યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય છે. શરીરનું વજન અને કદ યોગ્ય પ્રમાણમાં

હોય છે.

- ઉત્તમ શરીર વિભિન્ન પ્રકારનાં કામ કરવામાં કુશળ હોય છે. કુશળતાને કારણે ક્રમ જલદી થાય છે અને સારું પણ થાય છે.
- ઉત્તમ શરીર પોતાના સ્વાસ્થ્ય અને બળને કારણે સહનશીલ હોય છે. ઠંડી, ગરમી, વરસાદ, ભૂખ, તરસ, જાગરાણ, નિરંતર કામ વગેરે સ્થિતિઓ સહન કરવાની એની ક્ષમતા વધુ હોય છે. એક હદ સુધી આ સ્થિતિઓ સહન કરવા છતાં એ બીમાર પડતું નથી.
- શરીરની બનાવટ પંચમહાભૂતો પર જ નિર્ભર કરે છે. માટી, પાણી, હવા, તડકો વગેરેને કારણે એના શરીરનાં રંગ અને કદ બને છે. એના અવાજ અને ઉચ્ચારણ શૈલી પર પાણીનો પ્રભાવ હોય છે. એટલે જ કહેવત છે કે જેવું પાણી એવી વાણી. ચીન આફ્રિકા, યુરોપ, ભારત વગેરે દેશોના લોકો એમનાં રૂપ રંગથી જ ઓળખી શકાય છે એનું કારણ એમનો પંચમહાભૂતોનો સંગાથ અલગ અલગ હોય છે એ જ છે. એ બધાની ઉચ્ચારણ શૈલી પણ આ જ કારણસર અલગ અલગ હોય છે.
- એ જળવાયુ અને માટીમાં જે અનાજ, શાકભાજી, ફળફળાદિ ઊગે છે એ એમના શરીર માટે અનુકૂળ હોય છે. તેઓ એને સરળતાથી પચાવી શકે છે. એ એમનાં શરીરોનું સ્વાભાવિક રીતે જ પોષણ કરે છે. પંચમહાભૂતના જે સંગાથમાં શરીર પેદા થયું છે એ વાતાવરણમાં ઊગનારી વનસ્પતિ એના માટે સુયોગ્ય ઔષધિ હોય છે.
- અલગ અલગ દેશો અને પ્રદેશોની આહાર અને વિહારની શૈલી અલગ અલગ હોય છે એનું કારણ પણ પંચમહાભૂતો જ છે.
- પંચમહાભૂતોના આધાર પર લોકોની શરીરસંપત્તિ આધારિત હોય છે, એ જ રીતે ભૌતિક સંપત્તિ પણ આધાર રાખે છે. શરીર અને ભૌતિક સંપત્તિનો સીધો સંબંધ છે. એટલે વિભિન્ન ધાતુઓના અલંકારો અને પદાર્થો વડે શરીરને શૃંગાર કરવામાં આવે છે. આ અલંકારો અને સૌંદર્ય સંવર્ધનની સામગ્રી દરેક દેશની

અલગ અલગ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભારતમાં સુવર્ણ, ચાંદી, મોતી, રત્ન વગેરેના અલંકારો હોય છે અને કંકુ, હળદર, અબીર, સિંદૂર, ચંદન વગેરેમાંથી સૌંદર્ય-પ્રસાધનો બને છે. અન્ય દેશોમાં એ જોવા મળતું નથી.

- હવા પાણી અનુસાર જ ભવનોની રચના હોય છે. એ કેવળ સુવિધાની વાત નથી. આકાર, સામગ્રી, આવશ્યકતાઓ અને રુચિ પણ દરેક દેશની અલગ અલગ હોય છે.
- શરીર માટે આવશ્યક એવી રમતો અને વ્યાયામ પદ્ધતિઓ પણ દરેક દેશની અલગ અલગ હોય છે.
- સંક્ષેપમાં શરીર સાથે સંબંધિત જેટલી પણ વાતો હોય છે એ બધી જ પંચમહાભૂતો અનુસાર જ હોય છે.

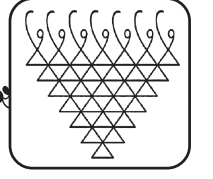
પ્રાણમય આત્મા

પહેલાં કહેવાયા અનુસાર પ્રાણ જીવનશક્તિ છે, ઊર્જા છે, કાર્યશક્તિ છે. શરીર અને પ્રાણ અત્યંત સંપૂર્ણ રીતે રહે છે. શરીર પંચમહાભૂતોનું બન્યું છે પરંતુ પ્રાણ વિશ્વપ્રાણનો અંશ બનીને આપણા શરીરમાં રહે છે. વિશ્વપ્રાણ અને આપણા પ્રાણમાં આપણું શરીર કેવળ એક કક્ષ છે, એક ઓરડો છે. જે રીતે જળાશયમાં ડુબાડેલો ઘડો પાણી વડે ભરાઈ જાય છે પરંતુ ઘડાનું પાણી અને જળાશયનું પાણી અલગ નથી હોતું, એ જ રીતે વિશ્વપ્રાણ અને આપણા પ્રાણ અલગ નથી.

વિશ્વપ્રાણ વિશ્વનું સંચાલન કરનારી શક્તિ છે. આપણે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં વિભિન્ન પ્રકારની ઊર્જાઓ વિશે ભણીએ છીએ, જેમ કે વિદ્યુતઊર્જા, ચુંબકીય ઊર્જા વગેરે, જે રીતે વાહન ચલાવવા માટે પેટ્રોલ, વરાળ વગેરે બળતણના રૂપમાં ઊર્જા હોય છે એ જ રીતે પ્રાણ જગતનું સંચાલન કરનારી ઊર્જા છે. વિશ્વની દરેક પ્રકારની ઊર્જાનો સ્રોત પ્રાણ જ છે. ઉપનિષદ કહે છે, ‘પ્રાણો હિ ભૂતાનામ્ આયુઃ’ અર્થાત્ આ જન્મનું આયુષ્ય પ્રાણ જ છે. આ પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે.

વનસ્પતિ પ્રાણયુક્ત છે, બધું જ પ્રાણયુક્ત છે. પંચમહાભૂતોમાં પ્રાણ અક્રિય રીતે રહે છે.

વિશ્વપ્રાણ સાથે આપણા શરીરનો પ્રાણ શ્વાસના માધ્યમથી જોડાયેલો છે. શ્વાસ પ્રાણ નથી, પ્રાણનો વાહક છે. જે રીતે તાંબાનો તાર વીજળીનો વાહક છે એ જ રીતે શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ પ્રાણના વાહક હોય છે. વાતાવરણમાં પ્રાણ વાયુનો આધાર લઈને રહે છે. જે રીતે શ્વાસ એ પ્રાણ નથી એ જ રીતે વાયુ પણ પ્રાણ નથી. એ પ્રાણનો વાહક છે. શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ તથા વાયુ વ્યક્તિના શરીરને બહારના વિશ્વ સાથે જોડાયેલું રાખવાની વ્યવસ્થા છે.

જીવિત રહેવાની પ્રત્યેક પ્રક્રિયા પ્રાણથી જ સંચાલિત થાય છે. સંભોગની ક્રિયાના માધ્યમથી વ્યક્તિના શરીરમાં સ્થિત પ્રાણશક્તિની સાથે વિશ્વમાં સ્થિત પ્રાણશક્તિનો સંબંધ થાય છે અને એક નવા પ્રાણીનું જીવન અર્થાત્ આયુષ્ય શરૂ થાય છે. એ રીતે પ્રાણ જ જન્મદાતા છે. સંભોગ પણ પ્રાણને નિરંતર, એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જવાની એક વ્યવસ્થા જ છે. એટલા માટે મૈથુનને પ્રાણની વૃત્તિ કહેવામાં આવ્યું છે. મૈથુન પ્રાણની વૃત્તિ છે, સંભોગ શરીરની ક્રિયા છે. એ બન્નેના માધ્યમથી એક શરીર પોતાના અંશમાંથી બીજું પ્રાણયુક્ત શરીર પેદા કરે છે. આ વાત પ્રત્યેક પ્રાણી અને વનસ્પતિ માટે સમાન છે.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પ્રાણ જ્યાં સુધી શરીર સાથે જોડાયેલો હોય છે ત્યાં સુધી જ આપણે જીવિત કહેવાઈએ છીએ. જે ક્ષણે એ બન્નેનો વિયોગ થાય છે એ જ ક્ષણે શરીર મૃતદેહ કહેવાય છે. એ પછી શરીર પંચમહાભૂતોનો સંગ્રાહ જ રહી જાય છે. વિભિન્ન પ્રજાઓમાં મૃતદેહને વિસર્જિત કરવાની અલગ અલગ પદ્ધતિઓ છે. એક પણ પ્રથાનું અવલંબન ન કરો તો પણ મૃતદેહનું વિસર્જન થઈ જ જાય છે. એ ગળી જાય છે, સડી જાય છે, સુકાઈ જાય છે, વિઘટિત થઈ જાય છે અને અંતે વિખરાઈ જઈને માટીમાં કણ કણ બનીને મળી જાય છે. એનો અર્થ એ છે કે શરીરની સાથે બધા મહાભૂત વિશ્વમાં સ્થિત મહાભૂતો સાથે મળી જાય છે. શરીરમાં સ્થિત વાયુ વિશ્વના વાયુ સાથે, શરીરમાં સ્થિત પૃથ્વી વિશ્વમાં સ્થિત પૃથ્વી સાથે, શરીરમાં સ્થિત જળ વિશ્વમાં સ્થિત જળ સાથે, આકાશ આકાશ સાથે અને તેજ તેજ સાથે મળી જાય છે. એ વિઘટન છે, વિનાશ નથી. નષ્ટ થવાનું તો આપણે વિશેષ

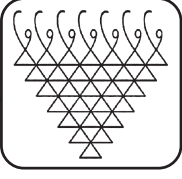
સંદર્ભને કારણે જ કહીએ છીએ, તાત્ત્વિક સંદર્ભમાં નહીં. શરીરમાં સ્થિત પ્રાણ વિશ્વપ્રાણ સાથે મળી જાય છે. પ્રાણ જ જીવન છે અને જીવન જન્મ-જન્માંંતરમાં એક અને અખંડ રીતે ચાલતું જ રહે છે. શરીર અને એમાં રહેલો પ્રાણ અલગ થાય છે ત્યારે મૃત્યુ કહેવાય છે. જ્યારે શરીર અને પ્રાણ મળે છે ત્યારે એને જન્મ કહેવાય છે.

શરીરમાં રહેલા પ્રાણને શરીરના પોષણ માટે આહાર અને નિદ્રાની આવશ્યકતા હોય છે. એટલે એને ભૂખ લાગે છે અને ઊંઘ પણ આવે છે. આ વૃત્તિઓ પ્રાણની છે પરંતુ એનું પ્રયોજન શરીરનું પોષણ છે. એ દૃષ્ટિએ આપણે જે ભોજન કરીએ છીએ એના વિશે આ રીતે વિચાર કરવો જોઈએ.....

- ભોજન શરીરના પોષણ માટે કરવામાં આવે છે, સ્વાદ ગૌણ છે એ વાત સૌ પ્રથમ યાદ રાખવી જોઈએ. સ્વાદ સ્વાદેન્દ્રિયના માધ્યમથી મન લે છે, શરીર નહીં.
- શરીરનું પોષણ પ્રાણયુક્ત પદાર્થો વડે જ થાય છે, પ્રાણહીન પદાર્થો વડે નહીં. આપણે પથ્થર કે લાકડું ખાઈ શકતા નથી. આપણે શાકભાજી, અનાજ, ફળ વગેરે ખાઈએ છીએ.
- ભોજન પદાર્થ બનાવતી વખતે જો આ વાત યાદ ન રહે તો આપણે જેનું પ્રાણતત્ત્વ નષ્ટ થઈ ગયું છે એવા પદાર્થો ખાઈએ છીએ અને આરોગ્યની હાનિ કરીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે જ્યારે આપણે વીજળી વડે ચાલતી ઘંટીમાં અનાજ દળાવીએ છીએ અથવા મરચું, હળદર તથા મસાલા બનાવીએ છીએ ત્યારે એમાંનું પ્રાણતત્ત્વ બળી ગયેલું હોય છે. અને એ પ્રાણહીન બની જાય છે. એવા પદાર્થ ખાવાથી સ્વાદનો સંતોષ થાય છે, પેટ પણ ભરાય છે પરંતુ પોષણ નથી મળતું. એ વિષયમાં આપણું અજ્ઞાન ઘણું છે. આપણે લગભગ આણસમજી લોકો જેવો વ્યવહાર કરીએ છીએ.
- ભોજન શરીરની પ્રકૃતિને અનુકૂળ, વયની અવસ્થાને અનુરૂપ અને વાતાવરણની સ્થિતિ અનુસાર કરવું

જોઈએ. આપણે પહેલાં જોઈ ગયા છીએ કે શરીરની વાત, પિત્ત, કફ વગેરે પ્રકૃતિ હોય છે. ભોજન માટેનો આ એક નિકષ છે. આપણે શિશુ, બાલ, યુવા, વૃદ્ધ વગેરે હોઈએ છીએ. આ અવસ્થા બીજો નિકષ છે. દિવસનો સમય અને ઋતુ ત્રીજો નિકષ છે

ભોજનની જેમ જ ઊંઘને પણ મહત્ત્વ છે. શરીરના આરામ અને સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઈએ.....

- વય તથા શરીરના બંધારણની દૃષ્ટિએ પૂરતી ઊંઘ લેવી જોઈએ. આ સમયાવધિ દસથી લઈને છ કલાક સુધીનો હોઈ શકે છે.
- રાત્રે જલદી સૂવું અને સવારે જલદી ઊઠવું અત્યંત મૂલ્યવાન નિયમ છે. એનું પાલન કરવું અત્યંત હિતકારક છે.
- સૂવાનું સ્થાન પણ ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે.
- સૂતી સમયની શારીરિક સ્થિતિ પણ મહત્ત્વની છે.
- સૂવાની પદ્ધતિ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઊંઘ વિષે વધુ વિવરણ અહીં નહીં કરીએ. યોગ્ય સ્થાને એનું વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ થશે જ, એ કરવું આવશ્યક પણ છે. અત્યારે તો કેવળ સકેત જ છે.

પ્રાણનો સંબંધ આયુષ્યની અવધિ અર્થાત્ લાંબા કે ટૂંકા આયુષ્ય સાથે નથી. પ્રાણનો સંબંધ કાર્યશક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય સાથે છે.

બળવાન પ્રાણ, સંતુલિત પ્રાણ, એકાગ્ર પ્રાણ શરીરની કાર્યશક્તિ વધારે છે.

પ્રાણીની જે ભય નામની વૃત્તિ છે તે આખરે તો મૃત્યુનો ભય જ છે. દરેક પ્રકારના દેહને લગતા ભય એ મૃત્યુભયના વિવિધ પ્રકારો જ છે. દરેક અવસ્થામાં, દરેક સ્થિતિમાં પ્રાણરક્ષા કરવા માટે આપણે તત્પર રહીએ એટલા માટે આ વૃત્તિ બની છે.

એક ભય માનસિક પણ હોય છે. એની ચર્ચા આપણે મનોમય આત્માની ચર્ચા વખતે કરીશું.

પક્ષીના રૂપકમાં એનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાણ એ પક્ષીનું શિર છે, વ્યાન જમાણી પાંખ છે, અપાન

ડાબી પાંખ છે, આકાશ આત્મા છે, અને પૃથ્વી પુરુષમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એનાથી તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાણ કે જે મુખ્ય અંશ છે એ સંપૂર્ણ શરીરની ક્રિયાઓનું નિયંત્રણ અને નિયમન કરે છે, વ્યાન સંપૂર્ણ શરીરની ક્રિયાઓ કરાવે છે, અપાન એમાં સહયોગ કરે છે. એનો આત્મા આકાશ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંપૂર્ણ વિશ્વ પ્રાણથી ઓતપ્રોત છે. પૃથ્વી પ્રાણના દરેક કાર્યનો આધાર છે. પ્રાણની ગતિ અને દિશા પૃથ્વીથી આકાશ તરફ અર્થાત્ ઊર્ધ્વ હોય છે.

મનોમય આત્મા

આ મન છે. મનના વિષયમાં આપણે પહેલાં જ થોડું વિવેચન કરેલું છે. આવશ્યકતા અનુસાર એને દોહરાવતાં રહીને આપણે અન્ય વાતો પણ જોઈશું .

- આ સૃષ્ટિના સર્જનનો પ્રારંભ જ પરમાત્માની ઇચ્છા થઈ એટલે થયો છે. આ ઇચ્છાશક્તિ મન છે. મનુષ્યમાં આ ઇચ્છાશક્તિ પ્રત્યેક પ્રકારના પ્રારંભનું કારણ છે. મનને કારણે જ મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનું સર્જન કરવાની પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ અત્યંત બળવાન છે. એવું કંઈ જ નથી જે મનમાં આવે અને શક્ય ન બને. એ જ મનોબળ છે.
- જ્યારે સૃષ્ટિનું સર્જન શરૂ થયું ત્યારે એક પરમાત્મા બે ભાગોમાં વિભાજિત થયા હતા. પરમાત્માના ઇચ્છાસ્વરૂપની સાથે જ આ દ્વંદ્વાત્મક સ્વરૂપ પણ આદિ તત્ત્વ છે. આ દ્વંદ્વાત્મક સ્વરૂપ ચિદ્રૂપ ગ્રંથિ તરીકે સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. મનુષ્યમાં કે વિશ્વમાં મનનો સ્વભાવ દ્વંદ્વાત્મક છે. આપણે કહી શકીએ છીએ કે વિશ્વમાં જે જે પણ દ્વંદ્વાત્મક છે એ મન જ છે, અને એ સૃજનનો સ્રોત છે, કારણ છે. ભગવાને પોતાની ગીતામાં પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે, ‘દ્વન્દ્વો સામાસિકસ્ય ચ’ અર્થાત્ જોડનારા પદાર્થોમાં હું દ્વંદ્વ છું. આ દ્વંદ્વ એવું છે જે ક્યારેય વિભક્ત થતું નથી. એ એક સિક્કાની બે બાજુઓની જેમ જોડાયેલું રહે છે, અથવા બાળકને જન્મ આપનારાં માતાપિતાની જેમ જોડાયેલું રહે છે.

આપણે સમજી શકીએ છીએ કે બે બાજુઓ વિના સિક્કો નથી હોતો, માતા અને પિતા બન્ને વિના સંતાન નથી હોતું.

- એટલે વિશ્વમાં બે પક્ષ એક સાથે રહે છે. પ્રારંભ છે તો અંત છે, સર્જન છે તો પ્રલય છે, જન્મ છે તો મૃત્યુ છે, હોવું છે તો નષ્ટ થવું પણ છે. સુખ છે તો દુઃખ છે, માન છે તો અપમાન છે, હર્ષ છે તો શોક છે, રાગ છે તો દ્વેષ છે, રુચિ છે તો અરુચિ છે, નીતિ છે તો અનીતિ છે, ન્યાય છે તો અન્યાય છે, સારું છે તો ખરાબ છે, સફેદ છે તો કાળું છે, પ્રકાશ છે તો અંધકાર છે. એકના વિના બીજું હોઈ જ ન શકે. વિશ્વમાં બધા જ સત્પુરુષો હોઈ શકે નહીં, સારા પણ હોઈ શકે નહીં. હંમેશાં સજ્જન અને દુર્જન બન્ને રહેશે, સદ્ગુણી અને દુર્ગુણી બન્ને રહેશે, સત્ય અને અસત્ય બન્ને રહેશે. સૃષ્ટિની દ્વંદ્વાત્મક રચના મનોમય છે.
- પરમાત્માના વિશ્વરૂપ બનવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ તો ગતિનો પ્રારંભ થયો. આ ગતિ પણ મનોમય છે. મનની ગતિની કોઈ જોડ નથી. એ અર્ધ નિમિષમાં ભારતથી અમેરિકા પણ જઈ શકે છે અને બીજી જ ક્ષણે ચંદ્ર પર પણ પહોંચી શકે છે. આ ગતિ ક્યારેય અટકતી નથી. મનનું બીજું નામ જ ગતિમાનતા છે.
- મન કલ્પના કરે છે. મન વિચાર કરે છે. વિચારો દ્વારા જ એ વિશ્વ ઊભું કરે છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય તો આ સંસારને જ મનોરાજ્ય કહે છે. એ પરમાત્માનું મનોરાજ્ય તો છે જ પરંતુ મનુષ્ય માટે પણ જ્યાં સુધી મન છે ત્યાં સુધી જ સંસારનું અસ્તિત્વ છે. મન નથી તો સંસાર પણ નથી. કલ્પનાના એ સામ્રાજ્યને તર્કની આવશ્યકતા નથી. મનની રુચિ-અરુચિને કોઈ કારણની આવશ્યકતા નથી. કોઈને લાલ રંગ સારો લાગે છે, તો કોઈને પીળો. એની પાછળ કોઈ કારણ નથી. કોઈને સફેદ ઘણો ગમે છે તો કોઈને એ જરા પણ નથી ગમતો એનું પણ કોઈ કારણ નથી.
- જે રીતે તરલતા, ગતિમાનતા, અસ્થિરતા મનનાં લક્ષણ છે એ જ રીતે મનની એકાગ્રતાની શક્તિ પણ અદ્ભુત છે. જે પણ વિષય એને સારો લાગે છે, જે

પણ પદાર્થ એને પસંદ આવે છે

એમાં એ લાગી પડે છે અને એને પ્રાપ્ત કરવાના કામમાં એ એકાગ્ર થઈ જાય છે. કોઈ નાટક જોતી વખતે અથવા કોઈ સારા વિષય પર ભાષણ સાંભળતી વખતે અથવા કોઈ કાવ્ય કે નવલકથા વાંચતી વખતે મન એકાગ્ર થઈ જાય છે. એ વખતે ઈંદ્રિયોનાં સંવેદનોનો મન સ્વીકાર કરતું નથી. એટલે કશું સંભળાતું નથી અને કશું દેખાતું નથી. એકાગ્રતાની આ શક્તિ વિકસિત થતાં થતાં દરેક પ્રકારના જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા માટે તથા યોગશાસ્ત્રમાં જેને દ્રષ્ટાની સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થિતિ કહ્યું છે અને સામાન્ય ભાષામાં જેને આત્મસાક્ષાત્કાર કહેવાય છે એને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધન બને છે. સ્વામી વિવેકાનંદ શિક્ષણના સંદર્ભમાં કહે છે કે, ‘આવતા જન્મમાં મારે જો કંઈ માગવાનું હોય તો હું વિષયોનું જ્ઞાન નહીં પરંતુ એકાગ્રતાની શક્તિ જ માગીશ અને એ શક્તિની સહાયતાથી જે પણ જાણવું હશે એ જાણી લઈશ’. શ્રી અરવિંદનું કથન છે કે જો કોઈ વિષય પર મન એકાગ્ર થઈ જાય તો એનું રહસ્ય સ્વયમ્ આપણી સમક્ષ પ્રકટ થઈ જાય છે. આ એકાગ્રતાની શક્તિ જ વિકસિત થતાં થતાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિમાં પરિવર્તિત થાય છે.

- મન દ્વંદ્વાત્મક છે એટલે સકારાત્મક અને નકારાત્મક બન્ને પ્રકારના ભાવ એમાં રહે છે. જે એકાગ્રતાની શક્તિને કારણે સમાધિ સુધીની યાત્રા શક્ય બને છે એ શક્તિની પરિણતિ આસક્તિમાં પણ થાય છે. અંતમાં આસક્તિ તો દુઃખનું કારણ જ બને છે. મનની આસક્તિ પણ બળવાન હોય છે. જે પદાર્થમાં મન લાગી જાય છે એમાંથી એ સરળતાથી વિમુખ થતું નથી. વિમુખ થવું પડે તો દુઃખી થાય છે. મનમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર જેવા નકારાત્મક ભાવ અને દયા, કરુણા, અનુકંપા, મૈત્રી જેવા સકારાત્મક ભાવ હોય છે. એ કોઈ પણ વાતે રીડે છે પણ ખરું અને ખિજાય છે પણ ખરું. રીડે તો પોતાનું સર્વસ્વ લૂંટાવી દે છે અને ખિજાય તો

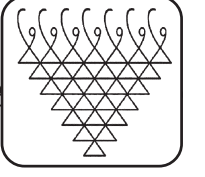
બીજાની વસ્તુઓ લૂંટી પાડે છે. કામ કોથ વગેરેનાં પરિણામ સ્વરૂપ જગતમાં લાલસા, હિંસા, ચોરી, લાલચ, શોષણ, વેર વગેરે ફેલાય છે. દયા, કરુણા, વગેરેથી દાન, નિષ્ઠા, સમર્પણ, બંધુભાવ વગેરેનો વિસ્તાર થાય છે. મનના વ્યાપારોને કારણે જ આતંકવાદ, ભ્રષ્ટાચાર, અનીતિ, બળાત્કાર, સંગ્રહખોરી વગેરે ફૂલેફાલે છે અને પોલીસ, ન્યાયાલય, સૈન્ય, લેખાવિભાગ વગેરેની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે. આપણે એમને અનિષ્ટ માનીએ છીએ, અને એ અનિષ્ટ છે પણ ખરાં, પરંતુ એ મનના સ્વભાવનો જ પરિપાક છે. જ્યાં સુધી મન છે ત્યાં સુધી એમનું અસ્તિત્વ રહેવાનું જ છે.

- મન અને શરીરનો શું સંબંધ છે એ જાણવું મઝાનું બની રહેશે. શરીર સ્થૂળ છે, મન સૂક્ષ્મ છે. શરીરનો પ્રભાવ સીમિત છે, મનનો વ્યાપક છે. શરીરની શક્તિ એક સ્થાન પર અને તત્કાળ કામ કરે છે, મનની શક્તિ સર્વત્ર અને દીર્ઘકાળ સુધી કામ કરે છે. ચિંતા, ઉત્તેજના અને આસક્તિ મનનો વ્યાપાર છે, પરંતુ શરીર પર એમનો ઊંડો નકારાત્મક પ્રભાવ પડે છે. શરીર પોતાને જ કારણે જેટલું અસ્વસ્થ અર્થાત્ બીમાર હોય છે એનાથી અનેકગણું વધારે મનને કારણે હોય છે. પાણીમાં ભીંજાવાને કારણે તાવ આવવો, સખત ગરમીને કારણે માથું દુખવું, ઠંડી લાગી જવાને કારણે શરદી થવી, ઝેરી પદાર્થ ખાઈ લેવાને કારણે ઊલટી થવી એ તો અસ્વસ્થતાનાં શારીરિક કારણો છે. એ તો સરળતાથી દૂર કરી શકાય છે. મોટે ભાગે તો એ શરીરનું શુદ્ધીકરણ થવામાં સહાયક બને છે. ઉદાહરણ તરીકે વિષમજ્વરમાંથી સાજા થયા પછી શરીર શુદ્ધ થાય છે અને યોગ્ય સંભાળ રાખવાથી વધુ શક્તિમાન બને છે. શરીરના રોગોને વનસ્પતિજન્ય અથવા પ્રાણીજન્ય ઔષધિઓ વડે દૂર કરી શકાય છે, પરંતુ મનને કારણે જે રોગ લાગુ પડી જાય છે એનો ઉપાય કોઈ પણ વનસ્પતિજન્ય કે પ્રાણીજન્ય ઔષધિ કરી શકતી નથી. આ રોગો જન્મે છે મનમાં, પરંતુ પ્રકટ થાય છે

શરીરમાં. આજકાલ મોટા પ્રમાણમાં ફેલાયેલા હૃદયવિકાર, ઉચ્ચ રક્તચાપ, મધુપ્રમેહ, કર્કરોગ, એસિડિટી જેવા રોગો મનના વિકારોને કારણે જ ફેલાયા છે. આ રોગોનો ઇલાજ શારીરિક સ્તરે થઈ શકતો નથી. આપણે કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો પણ એ થોડા પ્રમાણમાં દબાયેલા લાગે છે, પરંતુ એમની દવા તો આજીવન લેવી પડે છે. અ દવાઓનાં અન્ય ઘાતક પરિણામો શરીર પર અનિવાર્ય રીતે થાય છે. મનને કારણે જન્મેલા રોગોનો ઇલાજ મનના સ્તરે જ થઈ શકે છે, જેમ કે ધ્યાન, સત્સંગ, સત્કાર્ય, સુવિચાર, સ્વાધ્યાય વગેરે આ રોગો પરના ઉપચાર હોઈ શકે છે. જેવો રોગ એવો ઇલાજ.

- એક અન્ય વિલક્ષણ વાત છે. અન્નમયનું સ્થૂળ સ્વરૂપ મનોમયમાં સૂક્ષ્મમાં રૂપાંતરિત થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સંવેદનાઓ વિચારનું રૂપ ધારણ કરે છે. ભૌતિક પદાર્થોનું અભૌતિક વિચારોમાં પરિવર્તન સૃષ્ટિમાં ચાલનારી નિરંતર પ્રક્રિયા છે. એ જ રીતે મનોમય સૂક્ષ્મ વિચાર સ્વરૂપનું અન્નમય ભૌતિક નક્કર પદાર્થમાં રૂપાંતરણ થાય છે. જે ભવન વિચારના રૂપમાં હોય છે એ જ ઈંટપથ્થરનું રૂપ ધારણ કરે છે. સામાન્ય લોકોને વિચારને કૃતિરૂપ આપવા માટે પ્રત્યક્ષ ઈંટચૂનાની જરૂર પડે છે, પરંતુ સિદ્ધયોગી સંકલ્પ માત્રથી સૂક્ષ્મ ઈંટ ચૂનાને જ નક્કર ઈંટ ચૂનો બનાવી શકે છે. એ પ્રકારનો અભ્યાસ કરનારા અત્યારે સામાન્ય સમાજમાં દેખાતા નથી એટલે આપણને એ વિષયનું જ્ઞાન નથી હોતું, માહિતી પણ નથી હોતી. આજનું પ્રચલિત ભૌતિક વિજ્ઞાન પણ એ વિષયથી કદાચ અજાણ છે એટલે આ વાતો કહેવામાં આવતી નથી. જે જાણે છે એ એને ગૂઢ વિદ્યા કહે છે અને એને વિજ્ઞાન માનવા સામે વાંધો ઉઠાવે છે. ભણેલાગણેલા પરંતુ અજ્ઞાની લોકો આ પ્રકારની વાતોને અંધશ્રદ્ધા અને ઢોંગ પણ કહે છે, પરંતુ સત્ય અને તથ્ય એ છે કે એ પૂરેપૂરી વૈજ્ઞાનિક ઘટના છે અને અનુભવ તથા તર્કના આધારે એને સમજાવી શકાય છે.

- પરમાત્માનું આ મનોમય સ્વરૂપ અત્યંત શક્તિશાળી, વ્યાપક અને પ્રવૃત્તિશીલ છે. એ રજોગુણી છે. પરમાત્માનાં અન્ય સ્વરૂપો પણ શક્તિશાળી તો છે પરંતુ મનની વિશેષતા એના દ્વંદ્વાત્મક હોવામાં છે. વ્યક્તિના જીવનમાં કે સમાજના જીવનમાં એનું પરિણામ શું થાય છે એ આપણે જોયું. પરંતુ ગમે એટલું શક્તિશાળી હોવા છતાં મન એક સાધન છે. જે રીતે શરીર એક સાધન છે એ જ રીતે મન એક સાધન છે. આત્મા પોતે જ સાધનરૂપ બન્યો છે એ જ એની વિશેષતા છે.
- શરીર યંત્રશક્તિ, પ્રાણ જીવનશક્તિ કે કાર્યશક્તિ છે, જ્યારે મન ઇચ્છાશક્તિ, ભાવશક્તિ અને વિચારશક્તિ છે.
- મનરૂપી આ સાધન અત્યંત શક્તિશાળી છે. એટલે એનો ઉપયોગ કરવા માટે બુદ્ધિ ઘણી સમર્થ હોવી આવશ્યક છે. મન બળવાન અને ગતિમાન હોવાને કારણે એ સ્વૈરાચારી હોય છે. સાચું ખોટું કે ઉચિત અનુચિતનો એની સામે કોઈ પ્રશ્ન જ નથી હોતો. ઇચ્છાસ્વરૂપ હોવાને કારણે એની કામનાઓ અસીમ હોય છે. એ શરીરની કે પ્રાણની ચિંતા નથી કરતું, પરવા પણ નથી કરતું. એ બેપરવાહ છે એટલે બુદ્ધિનું કહ્યું નથી માનતું. એ બુદ્ધિને જ પોતાની પાછળ ઘસડીને લઈ જાય છે અને ગમે ત્યાં ભટકાડી દે છે અને નીચે પટકે છે. એને પોતાને તો ભટકાવાની કોઈ બીક નથી કારણ કે ભટકાવું એ જ એનો સ્વભાવ છે. એની તમામ શક્તિઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે એને વશમાં રાખવું પડે છે. એને સંયમ શીખવવો પડે છે. મનને સંયમ શીખવવો એ જ સાધનાનો સાર છે. એટલે અધ્યયનમાં જેટલું એકાગ્રતાનું મહત્ત્વ છે એટલું જ બ્રહ્મચર્યનું છે. બ્રહ્મચર્યની આધારભૂમિ જ મન:સંયમ છે.
- મનન, મંતવ્ય, માનસિકતા, મનોવ્યાપાર, મનોભૂમિ, માન્યતા વગેરે મનથી બનેલા શબ્દો છે. મનન મનની વિચારની ક્રિયા છે, મંતવ્ય મનનથી બનેલો અભિપ્રાય છે, માનસિકતા મનનો વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણ છે,

મનોવ્યાપાર મનની નિરંતર ચાલનારી વિચારપ્રક્રિયા છે, મનોભૂમિ સંવેદનાઓને ગ્રહણ કરનારો આધાર છે, માન્યતા વિચારોનું બનેલું સ્થાયી સ્વરૂપ છે.

મનને ઠીક કરવાના ઉપાયો
મનને ઠીક કરવાનો અર્થ છે....

- મનને એકાગ્ર બનાવવું
- મનને શાંત કરવું
- મનને અનાસક્ત બનાવવું.
- મનને સદ્ગુણી બનાવવું
- મનને બુદ્ધિના વશમાં રાખવું

મનને ઠીક કરવા માટે ક્યારેક ક્યારેક કહેવાય છે કે મનને સમાપ્ત કરી દો, મનને મારો. પરંતુ મનને મારવાની આવશ્યકતા નથી. મનની શક્તિ જ ઓછી કરી નાખવી એ તો કોઈ સારા સાધનને નકામું બનાવી દેવા જેવું છે. મનની શક્તિઓનો ઉપયોગ થઈ શકે એ દૃષ્ટિએ મનને શિક્ષિત કરવું જોઈએ. મનને શિક્ષિત કરવાના ઉપાય આ પ્રમાણે છે.

બાલ્યાવસ્થા મનને શિક્ષિત કરવા માટે સૌથી ઉપયુક્ત અવસ્થા છે.

- આ અવસ્થામાં પ્રેરણા સૌથી વધુ પરિણામ કરનારું સાધન છે. એટલે સારા લોકોનો સાથ હોવો જોઈએ. એને જ સત્સંગ કહે છે. જેમની સાથે ભાવાત્મક સંબંધ છે એવા લોકોનું ચરિત્ર અર્થાત્ એમનો વ્યવહાર, વિચાર, દૃષ્ટિકોણ વગેરે બાળકો માટે પ્રેરણાના સ્રોત બને છે. આજે આપણે પ્રેરણા માટે મહાપુરુષોની કથાઓ, ગીતો, પ્રસંગો વગેરે સંભળાવીએ છીએ, ચિત્રો દેખાડીએ છીએ પરંતુ એની કોઈ અસર થતી નથી. એનું કારણ એ છે કે જેઓ બાળકો સાથે રહે છે એમનું ચરિત્ર પ્રેરણા લેવા જેવું નથી હોતું. જેમની કથા સંભળાવીએ છીએ એમની પાસેથી મોટા માણસો કોઈ પ્રેરણા નથી લેતા. એ કારણસર ચરિત્રો પ્રેરણા માટે નહીં કેવળ માહિતી માટે જ હોય છે.
- બાલ્યાવસ્થામાં સંયમનો અભ્યાસ અત્યંત ઉપયોગી હોય છે. સંયમ માટે કદાચ થોડા કઠોર પણ થવું પડે

છે. મોટી વયમાં પણ સંયમ અતિ આવશ્યક હોય છે. મોટી વયે પોતાનો વિવેક માર્ગદર્શક હોય છે. નાની વયે પ્રેમપૂર્વક આપેલો ઉપદેશ અને નિશ્ચયપૂર્વક કરાયેલું આચરણ ઉપયોગી બને છે. સ્વાદસંયમ, વાણીસંયમ, સમયસંયમ, અર્થસંયમ વગેરે એના વિવિધ પ્રકારો છે. આજકાલ ટીવી જોવામાં, હોટેલમાં જમવામાં નકલી દાગીના પહેરવામાં, અશિષ્ટ આચરણ કરવામાં, ફાલતુ ખર્ચ કરવામાં સંયમની ઘણી આવશ્યકતા છે. સંયમનાં ક્ષેત્રો ઘણાં વ્યાપક બની ગયાં છે.

- યોગાભ્યાસ અને સંગીત મનના શિક્ષણનાં મોટાં સાધનો છે.
- એ સાથે જ મંત્રો અને શ્લોકોનું વાચન કે પઠન ઘણો લાભ કરે છે.

અત્યારે મેં કેટલાંક સૂત્રો જણાવ્યાં છે. એની વિસ્તૃત ચર્ચા આપણે અધ્યયન-અધ્યાપન પદ્ધતિના વિષય દરમિયાન કરીશું.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ થોડી ક્ષણો માટે રોકાઈ ગયા. શ્રોતાઓ થોડા થાકેલા જણાતા હતા. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું કે આપણે અડધો કલાકનો વિરામ રાખીશું. આચાર્ય શુભંકરે એની ઘોષણા કરી. વિરામ દરમિયાન શ્રોતાઓએ અલગ અલગ રીતે મનને સંભાળ્યું. અન્નપૂર્ણાએ વરિયાળી, સાકર અને લવિંગનું શરબત બધાને પીવડાવ્યું. કેટલાક લોકો વાટિકામાં જઈને ફરી આવ્યા. કેટલાક લોકોએ તાનપૂરાનો ઝંકાર સાંભળ્યો. કોઈક શાંત બેઠા રહ્યા.

અડધા કલાક પછી સભા શરૂ થઈ.

વિજ્ઞાનમય આત્મા

આચાર્ય ગૌરીશ્વર કહેવા લાગ્યા....

પરમાત્માની અભિવ્યક્તિનું ચોથું સ્વરૂપ વિજ્ઞાનમય છે. એને આપણે સામાન્ય ભાષામાં બુદ્ધિ કહીએ છીએ. મનને મનોમય કહ્યું, પ્રાણને પ્રાણમય કહ્યો પરંતુ બુદ્ધિને વિજ્ઞાનમય કેમ કહી એવો પ્રશ્ન આપણા મનમાં ઊઠી શકે છે, એમ નહીં તો ઊઠવો જ જોઈએ. એટલે આપણે સૌપ્રથમ તો વિજ્ઞાન વિશે જ જાણીશું.

આજ વિજ્ઞાન શબ્દની ઘણી બોલબાલા છે. આજના યુગને આપણે વિજ્ઞાનનો યુગ કહીએ છીએ. વિજ્ઞાનના માપદંડોથી જે સત્ય સિદ્ધ થાય છે એ જ સ્વીકાર્ય માનવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાનનું સૂત્ર તો સાચું છે. બધું જ વૈજ્ઞાનિક હોવું જોઈએ, પરંતુ આજે વિજ્ઞાન શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ ઘણો સીમિત અને સંકુચિત છે. થોડો વિચાર કરીશું તો સમજી શકાશે કે વિજ્ઞાનથી આપણું તાત્પર્ય કેવળ ભૌતિક વિજ્ઞાન જ છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં જે સિદ્ધ થાય છે એ જ વૈજ્ઞાનિક છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આ બન્ને માપદંડો અધૂરા છે. દરેક ભૌતિક વિજ્ઞાનનું કાર્યક્ષેત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ અન્નમય અને પ્રાણમય વિશ્વ છે. આ ક્ષેત્ર પણ કંઈ ઓછું મહત્ત્વનું નથી કારણ કે અન્નમય અને પ્રાણમયની લીલા અસીમ છે. એનાં રહસ્યોને જાણવા માટે આણયક પરિશ્રમ કરવો જ પડે છે. પહેલાં પણ અને આજે પણ વૈજ્ઞાનિકો આવો પરિશ્રમ કરે જ છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આ પહેલાં અને આજે પણ અનેક આવિષ્કાર થયા છે. બ્રહ્માંડનાં રહસ્યો ઉદ્ઘાટિત કરવામાં અનેક વૈજ્ઞાનિકો યશસ્વી થયા છે. વિજ્ઞાનના આવિષ્કારોનો જીવન-વ્યવહારમાં કેવો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે એ તો ઘણી ચર્ચાનો વિષય છે, પરંતુ વિજ્ઞાને મનુષ્યના જીવનને અતિશય પ્રભાવિત કરી દીધું છે. એમ છતાં ભૌતિક વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય વિશ્વ પર થવો અસંભવ છે, કારણ કે એ બધાં ક્ષેત્રો ભૌતિક વિજ્ઞાનથી પર છે. ઉદાહરણ તરીકે મને લાલ રંગ પસંદ છે અને તમને નહીં એનું વૈજ્ઞાનિક કારણ શું હોઈ શકે છે ? એનું કારણ મનોવૈજ્ઞાનિક જ હોઈ શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે આપણે વિજ્ઞાન કહીએ છીએ ત્યારે આજના અર્થમાં એને નથી લેવાનું.

તો પછી વિજ્ઞાનનો અર્થ શું છે ?

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રી ભગવાન અર્જુનને કહે છે...

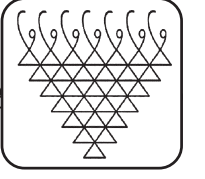
જ્ઞાનં તેડહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોડન્ય જ્ઞાતવ્યમવશિજ્યતે ॥

(ભગવદ્ ગીતા ૭/૨)

અર્થાત્ હું તને વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાન વિશે જાણાવીશ.
એ જાણીને તું અશુભથી બચી જઈશ.

જ્ઞાન શું છે ?

- હું આત્મા છું એનો બોધ થવો એ જ્ઞાન છે.
- આ ફળ મીઠું છે એનો બોધ થવો એ જ્ઞાન છે.
- આ સંખ્યા એક છે એનો બોધ થવો એ જ્ઞાન છે.
- મને આનંદનો અનુભવ થાય છે એનો બોધ થવો એ જ્ઞાન છે.
- ‘સર્વં યજ્ઞં બ્રહ્મ’ એનો બોધ થવો એ જ્ઞાન છે.

જરા વિચાર કરીએ, આ બોધ કેવી રીતે થાય છે ? નાના બાળકને હજુ સંખ્યાજ્ઞાન નથી. એને એકની સંખ્યા શીખવાડવાની છે. આપણે શું કરી શકીએ છીએ ? એને કહીશું કે એક એ એકમ છે, તો એ સમજશે નહીં. એને કોઈ વસ્તુ દેખાડવી પડશે જે સંખ્યામાં એક છે. એક પેંસિલ દેખાડીને પૂછીએ કે આ શું છે તો એ એમ નહીં કહે કે એક છે, એ કહેશે કે એ પેંસિલ છે. સંખ્યા વસ્તુ સ્વરૂપે દેખાતી નથી કે ન તો એ અત્યારે તર્ક દ્વારા સમજી શકે છે. તો પછી એક સમજશે કેવી રીતે ? આપણે વારંવાર અલગ અલગ વસ્તુઓ, જે સંખ્યામાં એક છે એ બતાવતાં જઈશું અને પૂછતાં જઈશું કે એ કેટલી છે અને કહેતાં જઈશું કે એ એક છે એમ કરતાં કરતાં ક્યારેક એક ક્ષણ એવી આવશે જ્યારે એ સમજશે કે એક શું છે. અંદર ક્યાંક એકનો પ્રકાશ પડ્યો છે. એનું મોં અને એનો અવાજ દર્શાવે છે કે એને બોધ થયો છે. હવે એ માહિતી નથી, એ બોધ છે. એ જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે. આ જ્ઞાનનો પ્રકાશ કેવી રીતે થયો ? શું પેંસિલ કારણ છે ? શું શીખવનારો કારણ છે ? શું ફરી ફરી બતાવવું એ કારણ છે ? એ કારણો નથી, એ નિમિત્ત છે. અથવા કહી શકીએ કે સાધન છે. જ્ઞાનનો પ્રકાશ કોના હૃદયમાં ક્યારે અને કેવી રીતે થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અર્થાત્ આ પ્રકાશનો બોધ તો જ્ઞાન છે. પરંતુ બોધ થવા માટે જે પ્રક્રિયા અપનાવવામાં આવે છે એને વિજ્ઞાન કહીએ તો એ હૃદયમાં તો હોય જ છે. જો હૃદયમાં ન હોય તો થાય કેમ ? ભૌતિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં હોય, મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં હોય કે આત્મવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં હોય, બોધ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનો અર્થ આત્મા છે અને બોધ સુધી પહોંચવાની પ્રક્રિયા વિજ્ઞાન છે.

બોધ સુધી પહોંચવાનો જે માર્ગ

છે એ પૂર્ણપણે બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર છે. યાદ કરો, સંશ્લેષણ, વિશ્લેષણ, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ વગેરે બુદ્ધિનાં જે સાધનો છે એ બધી પ્રક્રિયાઓ જ છે જે જાણવા માટે બુદ્ધિ અપનાવે છે. એ પ્રક્રિયાઓ માટે પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહયોગ કરે છે. જ્ઞાન એ ઇન્દ્રિયોને કે બુદ્ધિને થતું નથી, જ્ઞાન બોધરૂપે પ્રકટ થાય છે. જ્ઞાન તો હૃદયમાં હોય જ છે. જો ન હોત તો ઉદ્ઘાટિત થાત કેમ ? મને જ્ઞાન થયું એમ કોણ કહે છે ? હૃદય જ કહે છે. અહીં હૃદયનો અર્થ આત્મા છે, અર્થાત્ પરમાત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. એ જ્ઞાનનું ઉદ્ઘાટન થવું, જ્ઞાન અનાવૃત્ત થવું એને જ જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. જ્ઞાનના ઉદ્ઘાટન સુધી જે પહોંચાડે છે એ વિજ્ઞાન છે. એ વિજ્ઞાનને બુદ્ધિ કહે છે. એટલે વિજ્ઞાનમય આત્મા બુદ્ધિ છે.

બુદ્ધિ વિશે આ વાતો જાણવા યોગ્ય છે.

- ઉપનિષદમાં બુદ્ધિનાં જે અંગો કહેવાયાં છે એ ચક્રિત કરી દેનારાં છે. શ્રદ્ધા એનું શિર છે, સત્ય જમણી બાજુ છે, ઋત ડાબી બાજુ છે, યોગ આત્મા છે અને મન પુરુષમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.
- શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનો શું સંબંધ છે ? સામાન્ય રીતે તો આપણે કહીએ છીએ કે બુદ્ધિથી નહીં પણ શ્રદ્ધાથી માનો. બુદ્ધિ વડે જાણી શકાય છે, શ્રદ્ધા વડે માની શકાય છે. શ્રદ્ધા ભાવના છે અને બુદ્ધિની એમાં આવશ્યકતા નથી. આવી પ્રચલિત માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત વાત ઉપનિષદ કરે છે. એના કથન અનુસાર શ્રદ્ધા જ બુદ્ધિનું નિયંત્રણ અને નિયમન કરે છે. શ્રદ્ધાને ગીતામાં સ્વભાવસહજ અર્થાત્ આત્મસહજ કહી છે. અર્થાત્ બધાને પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર શ્રદ્ધા જન્મથી જ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. જેવી શ્રદ્ધા એવી વ્યક્તિ હોય છે. વ્યક્તિ શ્રદ્ધામય હોય છે. આ શ્રદ્ધા બુદ્ધિની નિયંત્રક હોય છે, બુદ્ધિના અભાવમાં કે બુદ્ધિની ન્યૂનતામાં શ્રદ્ધાનો ઉપયોગ નથી થતો.
- શ્રદ્ધા ત્રણ ગુણોવાળી હોય છે, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. જે આત્મબોધને લક્ષ્ય બનાવે છે એ સાત્ત્વિક, સાંસારિક સુખોને લક્ષ્ય બનાવે છે એ

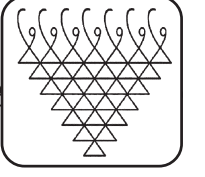
રાજસ અને પશુની જેમ કેવળ ભોગને લક્ષ્ય બનાવે છે એ તામસ શ્રદ્ધા હોય છે. સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા બુદ્ધિને જ્ઞાન માટે, રાજસ શ્રદ્ધા સુખ માટે તથા તામસ શ્રદ્ધા બુદ્ધિને મૂઢની જેમ ભોગ માટે પ્રવૃત્ત કરે છે. અર્થાત્ બુદ્ધિનું પ્રયોજન શું છે એ શ્રદ્ધા નિશ્ચિત કરે છે.

- બુદ્ધિ પણ ત્રણ ગુણોવાળી હોય છે. જે ધર્મ-અધર્મ, સત્ય-અસત્ય વગેરેને બરાબર જાણતી નથી, પરંતુ અસંદિગ્ધતા નિર્માણ કરે છે એ રાજસ તથા જે ધર્મને અધર્મ તથા સત્યને અસત્ય તરીકે જાણે છે એ તામસી બુદ્ધિ છે.
- સત્ય વિજ્ઞાનમય આત્માની જમણી પાંખ છે. ઋત ડાબી પાંખ છે. સૃષ્ટિની રચના થઈ ત્યારે અસંખ્ય ગ્રહ નક્ષત્રો પેદા થયાં હતાં. એ બધાં ગતિમાન હતાં. દરેકની પોતપોતાની ગતિ હતી. આજે પણ છે. પૃથ્વી પર અસંખ્ય પ્રાણી છે. એમાંથી કેટલાંક હિંસક પણ છે. એ અન્ય પ્રાણીઓને મારી ખાય છે. ઝેરી જંતુ અને હાનિકારક વનસ્પતિ પણ છે. એ બધાં પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવવાળાં પણ છે. એકબીજાના સહજ શત્રુ જેમ કે સાપ અને નોળિયો, સાપ અને ઉંદર, તથા હરણ અને સિંહ પણ છે. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ સૃષ્ટિ એક વ્યવસ્થા અનુસાર ચાલી રહી છે. ગ્રહો પરસ્પર ટકરાતા નથી. સાપ, હરણ, ઉંદર જેવાં પ્રાણીઓ પણ સુરક્ષિત રહી શકે છે. બધાંને પોતપોતાનું ભોજન મળી જાય છે. આમ કેવી રીતે બને છે ? સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની સાથે જ એના સંચાલન માટે આવશ્યક વ્યવસ્થા પણ ઉત્પન્ન થઈ. એ વિશ્વનિયમો ઋત કહેવાય છે. ઋતની વાચિક અભિવ્યક્તિ સત્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ સત્ય ઋતને કહે છે, સમજાવે છે. જમણી પાંખ સત્યને સહારે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા જણાવે છે અને એ કાર્યમાં ઋત એનું સહાયક છે.
- વિજ્ઞાનમયનું હૃદય યોગ છે. યોગનો અર્થ છે સમાધિ અર્થાત્ મોક્ષ. ઋતનો આધાર લઈને સત્યાન્વેષણ કરવા માટે વિભિન્ન સાધનો અને પ્રક્રિયાઓનું

આલંબન લઈને ચાલનારી બુદ્ધિ મુક્તિના માર્ગ પર ચાલનારી છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ આત્મનિષ્ઠ હોય છે.

- જ્ઞાનનો બોધ કરનારી વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા જ્યારે મુક્તિના માર્ગનું અનુસરણ કરનારી હોય છે ત્યારે જ કલ્યાણ થાય છે.
- જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે પ્રાપ્ત સંવેદનોને મન વિચારોના તરંગોમાં રૂપાંતરિત કરે છે. અને બુદ્ધિ એ તરંગો પર નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ વગેરે આવશ્યક પ્રક્રિયા કરીને નિષ્કર્ષ તારવે છે.
- બુદ્ધિની શક્તિ વિવેકશક્તિ છે. વિવેકનો અર્થ છે પદાર્થને, ઘટનાને અથવા વ્યવહારને યોગ્ય રીતે જાણવાં.
- બુદ્ધિ પણ મનની જેમ એક સાધન જ છે. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એક સાધન છે, જ્ઞાન નહીં. બુદ્ધિને વિવેક કરવા માટે આધાર જોઈએ. એ આધાર આત્મામાં છે જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ઉદાહરણ તરીકે સસલું કે હરણ જેવાં પ્રાણીઓને ન મારવાં જોઈએ એવા નિર્ણય પર બુદ્ધિ ક્યારે પહોંચે છે ? એક આફ્રિકન કે અમેરિકન સસલાને મારવું યોગ્ય નથી એમ નથી સમજતો, પરંતુ એક ભારતીય સમજે છે.
- સામજિક સંબંધો કેવળ કરાર નથી હોતા એ વાત એક ભારતીય જાણે છે, પરંતુ એક યુરોપીય નથી જાણતો. એ કરારને જ સાચા માની લે છે. એની બુદ્ધિ એ જ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી છે અને એ એ પ્રમાણે જ નિર્ણય કરે છે. એક ભારતીય પંચમહાભૂતોને દેવતા માને છે અને એમની પૂજા પણ કરે છે. પરંતુ એક યુરોપીય વ્યક્તિ પંચમહાભૂતોને પોતાના ઉપયોગ માટે ભગવાને જ બનાવ્યાં છે એટલે એમને દેવતા માનવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી એમ માને છે. એક ભારતીય સૃષ્ટિના દરેક પદાર્થોને એક જ પરમાત્માના અંશ માનીને એમની સ્વતંત્ર સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે અને એમનો આદર કરે છે, એમની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરે છે. એક યુરોપીય મનુષ્ય પોતાના સિવાયના દરેક પદાર્થોને પોતાનાથી ઊતરતા માનીને એમના પર પોતાનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કરવો યોગ્ય સમજે છે.

એક ભારતીય એ વૃત્તિને આસુરી વૃત્તિ સમજે છે જ્યારે અમેરિકન ભારતીયોની સૌની સ્વતંત્ર સત્તાના સ્વીકાર પર આધારિત જીવનશૈલીની મજાક ઉડાવે છે. આમ કેમ છે? એક જેને સાચું માને છે એને જ બીજો ખોટું માને છે. આ કેવળ મનનો પ્રશ્ન નથી, કેવળ કામનાઓ પર આધારિત વ્યવહાર નથી. આ જાણી-સમજીને અપનાવેલી વિચારધારા છે. એને જીવનદષ્ટિ કહે છે. જીવનદષ્ટિ અનુસાર જે વિશ્વદષ્ટિ બની છે એની વાત છે. આ જીવનદષ્ટિ બુદ્ધિ માટે આલંબનની ભૂમિકા નિભાવે છે. જે રીતે ન્યાયાલયમાં વકીલ પોતાનો પક્ષ પ્રસ્તુત કરે છે અને પોતાની પ્રસ્તુતિના સમર્થનમાં કાયદાની કલમો રજૂ કરે છે, એના પર આધાર રાખીને ન્યાયાધીશ પોતાનો નિર્ણય સંભળાવે છે, એ નિર્ણય અને કાયદાનો આધાર દેશનું બંધારણ હોય છે. ન્યાયાધીશ પણ પોતાના મનથી નિર્ણય નથી કરતા. એ જ રીતે જીવનદષ્ટિ અને વિશ્વદષ્ટિ બુદ્ધિ માટે સંવિધાનનું કાર્ય કરે છે. કુશળ ન્યાયાધીશ જે રીતે સંવિધાનને બરાબર જાણે છે એ જ રીતે બુદ્ધિ પણ જીવનદષ્ટિને બરાબર સમજે છે. જે રીતે વકીલ ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર ન કરતાં પોતાના પક્ષે કાયદાનો ઉપયોગ કરે છે એ જ રીતે મન પણ યોગ્ય-અયોગ્યનો વિચાર ન કરતાં પોતાની ઈચ્છાઓનો જ વિચાર કરે છે. અથવા આપણા ઉપનિષદોમાંના પ્રસ્તુત રૂપકને જ લઈએ. એ રૂપકમાં બુદ્ધિને સારથિ, ઈંદ્રિયોને અશ્વ, મનને અશ્વોની લગામ, શરીરને રથ અને આત્માને રથમાં બેઠેલો માલિક કહેવાયો છે. સારથિ ઘણો કુશળ છે, જે દિશામાં જવું હોય એ દિશામાં લઈ જાય છે. જેટલા વેગથી જવું હોય એટલા વેગથી રથ હંકારી શકે છે. રસ્તો ખરાબ હોય તો પણ રથીને, રથને તથા અશ્વોને સુરક્ષિત રાખીને રથ હાંકી શકે છે, પરંતુ ક્યાં જવું છે એનો નિર્ણય નથી કરી શકતો. દિશા નક્કી કરવાનું કામ તો માલિક જ કરી શકે છે. એ જ રીતે બુદ્ધિ માર્ગ જાણે છે, કાર્ય જાણે છે, કુશળ પણ છે પરંતુ સ્વામી તો આત્મા જ છે. બુદ્ધિ

આત્માની કુશળ, નિષ્ઠાવાન અને સમર્પિત સેવક છે. અથવા જે રીતે મંત્રી રાજાને સલાહ આપી શકે છે પરંતુ નિર્ણય તો રાજાનો જ હોય છે એ રીતે બુદ્ધિ નિષ્કર્ષ પ્રસ્તુત કરી શકે છે પરંતુ અધિકાર તો જીવનદષ્ટિનો જ હોય છે. મંત્રી અત્યંત બુદ્ધિમાન હોય છે, એ પરિસ્થિતિનું આકલન સારી રીતે કરી શકે છે પરંતુ એ મંત્રી જ છે, રાજા નહીં. પોતાનો મત સ્વીકાર્ય ન થાય તો એ વિદ્રોહ પણ નથી કરતો, કારણ કે એ સ્વામીનિષ્ઠ છે. એ જ રીતે બુદ્ધિ પણ આત્મનિષ્ઠ રહીને જ વ્યવહાર કરે છે. જે રીતે સ્વામીદ્રોહી મંત્રી સેનાપતિ અને અન્ય નિમ્ન સ્તરના અધિકારીઓ સાથે મળીને અનુચિત વ્યવહાર કરે છે એ જ રીતે રાજસ કે તામસ બુદ્ધિ મન અને ઈંદ્રિયો અનુસાર ચાલે છે. એવા મંત્રી, સેનાપતિ, અમાત્ય વગેરે પર ક્યારેક ને ક્યારેક તો કારવાઈ થાય જ છે, એ જ રીતે બુદ્ધિ પણ સમય આવ્યે સ્વામીનિષ્ઠા શીખે છે અને અન્યોને શીખવે છે. સંક્ષેપમાં બુદ્ધિની ભૂમિકા આવી છે.

- બુદ્ધિને પણ સારા શિક્ષણની જરૂર હોય છે. આત્મનિષ્ઠ, તેજસ્વી, કુશાગ્ર, વિશાળ બુદ્ધિ સારી બુદ્ધિ કહેવાય છે. જીવનદષ્ટિને સમજનારી અને માનનારી બુદ્ધિ આત્મનિષ્ઠ છે. બધું જ સહજતાથી, વિના પ્રયાસ સમજનારી બુદ્ધિ તેજસ્વી છે. વિષયને ઝીણવટતાથી સમજનારી બુદ્ધિ કુશાગ્ર બુદ્ધિ છે. વિષયને વ્યાપકતામાં સમજનારી બુદ્ધિ વિશાળ બુદ્ધિ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ભગવાન વેદવ્યાસને વિશાળબુદ્ધિ કહેવાયા છે. ‘નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ।’ બુદ્ધિને એવી બનાવવા માટે શું શું કરવું જોઈએ એનો વિચાર શિક્ષણમાં મુખ્ય રીતે થવો જોઈએ.
- બુદ્ધિ સારી થવા માટે મુખ્યત્વે બે વાતો આવશ્યક છે. એક છે મન અને ઈંદ્રિયોને અભ્યાસ વડે કેળવવાં. અને બીજી છે ધ્યાનના માધ્યમથી બુદ્ધિને પરિષ્કૃત કરવી. યોગ બુદ્ધિનો આત્મા છે અને ધ્યાન બુદ્ધિ માટે ઉત્તમ આહાર છે. બુદ્ધિના શિક્ષણ વિશે આપણે

વિશેષ વિચાર શિક્ષણ પ્રકરણમાં કરીશું. અત્યારે આપણે આનંદમય આત્માનો વિચાર કરીશું.

આનંદમય આત્મા

પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે. આ શબ્દ ત્રણ આયામો ધરાવે છે. સત્, ચિત્ અને આનંદ એવા એ ત્રણ આયામો છે. સત્નો અર્થ છે હોવું. પરમાત્મા ક્યારેય નથી એમ નથી બનતું. ચિત્નો અર્થ છે ચૈતન્ય. પરમાત્મા નિત્ય ચૈતન્ય છે. આનંદનો અર્થ આપણે જાણીએ જ છીએ. આ આનંદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું એ વ્યક્તિનું પરમ પ્રયોજન છે. એ જાણ્યે-અજાણ્યે એની જ શોધમાં રહે છે, પરંતુ અનેક અવરોધોને કારણે એ એને મળી શકતું નથી. આ આનંદસ્વરૂપ શું છે એનો આપણે વિચાર કરીશું.

- એ બુદ્ધિથી પર છે. અહીં તર્ક, કાર્યકારણ, સાચું ખોટું કશું જ ચાલતું નથી. એ હૃદયનું ક્ષેત્ર છે. અહીં પ્રેમ ચાલે છે.
- એ પોતાના અશુદ્ધ રૂપમાં સંસ્કારોનું ક્ષેત્ર છે. પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં આનંદનું ક્ષેત્ર છે.
- આનંદ સુખ નથી. સુખ મનનું ક્ષેત્ર છે જે ઈચ્છિત પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાથી મળે છે. દ્વંદ્વાત્મક આનંદનો એક પક્ષ સુખ છે અને બીજો પક્ષ દુઃખ છે. આનંદમયના આનંદનો બીજો પક્ષ નથી. એ પરમ સુખ છે.
- આનંદ પરમ પ્રયોજન છે એનું શું તાત્પર્ય છે ? ઉદાહરણ જોઈએ. અલંકાર શાસ્ત્રના આચાર્ય મમ્મટ કાવ્યનું પ્રયોજન જણાવતાં કહે છે...

કાવ્યં યશસે અર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે
કાન્તાસમ્મિતતયોપદેશયુજે સદ્યઃપરનિર્વૃત્તયે
એનો અર્થ છે-

કાવ્યનું પ્રયોજન યશની પ્રાપ્તિ છે, અર્થની પ્રાપ્તિ છે, વ્યવહારજ્ઞાન છે, અમંગળ દૂર કરવું એ છે, પત્નીની જેમ પ્રેમપૂર્ણ ઉપદેશ છે અને બ્રહ્માનંદની જેમ આનંદની પ્રાપ્તિ છે. આ બધાં પ્રયોજનોમાં બ્રહ્માનંદસહોદર આનંદ પરમ પ્રયોજન છે. બાકીનાં બધાં બુદ્ધિ અને મનનાં ક્ષેત્ર છે. આ આનંદનું ક્ષેત્ર

છે. કાવ્યનું સર્જન પણ આ જ ક્ષેત્રનો વિષય છે. કાવ્ય માહિતી, ઉપદેશ કે પ્રેરણા, તત્ત્વચિંતન કે વિચારધારાનું નિરૂપણ નથી. એ આનંદના સ્રોતમાંથી વહે છે જેનું બીજું નામ રસ છે. કેવળ પદ્યરચનાને કાવ્ય કહેવાતું નથી. પદ્ય એક ગેય રચના છે અને એની રચનાના નિયમો હોય છે. એ બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર છે પરંતુ રસનિષ્પત્તિ એનાથી ઉપર છે. એ આનંદનું ક્ષેત્ર છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા કહે છે

इन्द्रियाणि पराण्याहः इन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

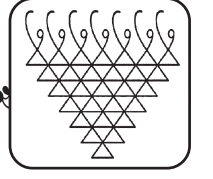
मनस्तु परा बुद्धिः यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥

ઇંદ્રિયો વિષયોથી પર છે, મન ઇંદ્રિયોથી પર છે, બુદ્ધિ મનથી પર છે અને જે બુદ્ધિથી પર છે એ આનંદ છે. પર હોવાનો શું અર્થ છે ? અર્થ એ છે કે વિષયો ઇંદ્રિયોના સ્વામી નથી, ઇંદ્રિયો મનની સ્વામિની નથી, મન બુદ્ધિનું સ્વામી નથી અને બુદ્ધિ આનંદની સ્વામિની નથી. વિષયો ઇંદ્રિયોનો નિકષ નથી, ઇંદ્રિયો મન માટેનો નિકષ નથી, મન બુદ્ધિ માટેનો નિકષ નથી અને બુદ્ધિ આનંદનો નિકષ નથી.

- પહેલાં પણ કહેવાયું છે એ અનુસાર રસ, સૌંદર્ય, પ્રેમ, સહજતા, સર્જનશીલતા આ ક્ષેત્રની સંકલ્પના છે. ભારતમાં જે રીતે રસાસ્વાદ માટે કાવ્યનું સર્જન થયું છે એ જ રીતે જીવનના અનેક ભૌતિક વિષયોને આનંદ, સૌંદર્ય અને રસાસ્વાદના સ્તરે ઊંચે લઈ જવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે ભોજનના પદાર્થોનું સંખ્યા-વૈવિધ્ય અને સ્વાદ-વૈવિધ્ય, વસ્ત્રાલંકારોની નવીનતા, કારીગરીની ઉત્કૃષ્ટતા, મંદિરોનું સ્થાપત્ય, મૂર્તિઓનું રૂપવિધાન, સૌંદર્યપ્રસાધનોની વિવિધતા વગેરે અસંખ્ય વિષયો ભૌતિક વસ્તુઓને ઉપભોગના આનંદના સ્તર સુધી ઉઠાવવાનું ઉદાહરણ છે. મનુષ્યદેહની સુંદરતાના માનક રચવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે. મુખ, નેત્ર વગેરેને કમળ જેવાં, દાંતને દાડમની કળી જેવા, આંખોને હરણની આંખો જેવી, ચાલને હંસ

જેવી કહેવી એ સૌંદર્યની કલ્પના છે. આજાનુબાહુ, સિંહકટિ, ઘનશ્યામ વાર્ણ, બિંબૌષ વગેરે સૌંદર્યના માપદંડો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા. તમામ દેવી દેવતાઓની શારીરિક સુંદરતા આનંદના ક્ષેત્રનું ઉદાહરણ છે, કેવળ વાસનાઓનું નહીં. એક આખું સૌંદર્યશાસ્ત્ર રચવામાં આવ્યું. સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પણ એનો જ અંશ છે. સંપૂર્ણ જીવનરસ આનંદનું ક્ષેત્ર છે, વાસનાઓનું નહીં. આ જીવન દુઃખોનો નહીં આનંદનો સાગર છે એવું પ્રતિપાદન કરીને જીવનનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. પરમાત્માને કહેવામાં આવ્યું છે, ‘રસો વૈ સઃ’ એ સાક્ષાત્ રસ છે. એટલે પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ પણ રસનો સાગર છે. એ આનંદદૃષ્ટિ છે.

- આનંદ બુદ્ધિ વગેરેથી પર છે, એમનો વિરોધી નહીં. એટલે જે આનંદની કસોટી પર ખરું ઊતરે છે એ શાસ્ત્રની કસોટી પર પણ ખરું ઊતરે છે. વાસ્તવમાં આપણાં તમામ શાસ્ત્રો પ્રથમ આનંદના ક્ષેત્રમાં અનુભૂત થયાં એ પછી જ શાસ્ત્રના રૂપમાં વ્યક્ત થયાં. ઉદાહરણ તરીકે રસની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ કાવ્ય ભાષાની દૃષ્ટિએ, શૈલીની દૃષ્ટિએ તથા શબ્દાર્થની દૃષ્ટિએ પણ ઉત્તમ અને સાચું હોય છે. એમ ન થઈ શકે કે ભાષાની દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ રચના ઉત્તમ કાવ્ય હોય. એટલે જે પણ આનંદમય છે એ શુભ છે, શુચિ છે અને શિવ પણ છે.
- આનંદમય આત્માનું શિર પ્રિય છે, જમણી પાંખ મોઢ છે, ડાબી પાંખ પ્રમોઢ છે. પ્રેમનો ભાગી પ્રિય હોય છે અને પ્રેમનું ફળ મોઢ અને પ્રમોઢ હોય છે. આનંદ એનો આત્મા અર્થાત્ હૃદય છે. એનો આધાર બ્રહ્મ પોતે છે. અર્થાત્ આનંદથી પર બ્રહ્મ જ છે.
- આનંદમય બુદ્ધિની વિવેકશક્તિ સંસ્કારશક્તિમાં પરિવર્તિત થાય છે. અહીં સંસ્કાર કોને કહે છે એ પણ સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા છે. વિસ્તૃત ચર્ચા તો પછી કરીશું. પ્રાથમિક સ્વરૂપે સમજવું જોઈએ કે સંસ્કાર શબ્દના ત્રણ આયામ છે.

૧. કર્મેન્દ્રિયોનાં કર્મ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં સંવેદનો, મનનાં

વિચાર અને ભાવનાઓ, આસપાસનું વાતાવરણ, જે સંસ્કૃતિમાં અને જે ઘરમાં જન્મ લીધો છે એ સંસ્કૃતિ અને ઘરનો વ્યવહાર, માન્યતાઓ, શૈલી, દૃષ્ટિ વગેરે પ્રત્યેક વાતોની ચિત્ત પર જે ઉપલક કે ઊંડી છાપ પડે છે એને સંસ્કાર કહે છે. આ સંસ્કારો પૂર્વજન્મના પણ હોય છે. એ સંસ્કારોથી કર્મ બને છે. અને કર્મોનાં ફળ હોય છે. કર્મનાં ફળ ભોગવી લીધા પછી એ સંસ્કારો નષ્ટ થઈ જાય છે. નવા અનુભવો, નવા સંસ્કાર અને નવાં ફળ એવું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. આ સંસ્કારનું એક પાસું છે.

૨. મનના ક્ષેત્રમાં સદ્ગુણ પણ સંસ્કાર કહેવાય છે. એને જ આજે મૂલ્ય કહેવાય છે.
૩. આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં સોળ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. કર્મકાંડ પણ સંસ્કાર કહેવાય છે. આનંદમયમાં જે સંસ્કાર છે એ ચિત્ત પર પડનારી છાપ છે. આ સંસ્કારોને કારણે ચિત્તભૂમિ મલિન થાય છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ અવરુદ્ધ કે આવૃત થઈ જાય છે. એ સંસ્કાર જો સારા હોય તો જ્ઞાન સાત્ત્વિક હોય છે. જો મધ્યમ પ્રકારના હોય તો રાજસ હોય છે અને જો કનિષ્ઠ પ્રકારના હોય તો જ્ઞાન તામસ હોય છે. જો ચિત્તભૂમિ સંસ્કારમુક્ત હોય તો જ્ઞાન શુદ્ધ હોય છે. એ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોય છે. એ જ આનંદસ્વરૂપ હોય છે.
- સર્વસામાન્ય શિક્ષણવ્યવસ્થામાં પ્રથમ કુસંસ્કારોમાંથી મુક્તિ અને સુસંસ્કારોમાં અવસ્થિતિ અને એ પછી સુસંસ્કારોથી પણ મુક્તિ એ ક્રમ સ્વીકારાવો જોઈએ. એ જ વિકાસનો સાચો માર્ગ છે. સંપૂર્ણ યોગાભ્યાસનું સ્વરૂપ આ જ છે. સંપૂર્ણ વેદાંત આ જ કહે છે.
- સંસ્કારો વડે જ સ્મૃતિ બને છે જે જન્મજન્માંતરમાં રહે છે. સંસ્કાર સ્વરૂપે જ એક જન્મનો બીજા જન્મ સાથે સંબંધ થાય છે.
- આનંદમય આત્મા સત્ત્વ છે. એની શુદ્ધિ આવશ્યક છે. ચિત્તની પણ શુદ્ધિ આવશ્યક છે. શુદ્ધિનું સૌથી

મોટું કારક તત્ત્વ આહાર છે.

આહારશુદ્ધિ સત્ત્વશુદ્ધિ: એવું શાસ્ત્રવચન છે. આહાર અન્નમય ક્ષેત્રનો વિષય છે એ આપણે જોયું. પરંતુ આહારનું પરિણામ પ્રત્યેક સ્તરે થાય છે. જેમ જેમ સ્તર વધતું જાય છે એમ એમ પરિણામકારકતા પણ વધતી જાય છે. એટલા માટે શુદ્ધ આહાર લેવાની શરૂઆત કરીને શુદ્ધ આહારના શાસ્ત્રને જાણવાનું પણ શિક્ષણ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ મનાવું જોઈએ.

- આનંદમયના શિક્ષણમાં સ્વતંત્રતા, સહજતા, અભય વગેરેને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. આજે તો સ્થિતિ તદ્દન વિપરીત છે એ વસ્તુસ્થિતિ છે. પરંતુ જેઓ પણ શિક્ષણમાં સુધારણા કરવા માગે છે અથવા શિક્ષણને ભારતીય બનાવવા ઇચ્છે છે એમને આજે નહીં તો કાલે આ મુદ્દાઓ વિશે વિચાર કરવો અનિવાર્ય છે. આનંદમયનું શિક્ષણ ન અપાયું તો એ શિક્ષણને ભારતીય કહી જ ન શકાય.
- આનંદમય સ્વરૂપ અભિવ્યક્તિની શરૂઆત પછીનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે. એ પછી વિજ્ઞાનમય વગેરેનું સ્વરૂપ છે, પરંતુ ઉપરથી દેખાતો, વ્યવહાર કરનારો સંગ્રાથ તો મનુષ્યશરીર છે. એ શરીરના રૂપે અભિવ્યક્ત થયા પછી જ વ્યક્તિ બને છે અને મનુષ્ય માટે જીવન શરૂ થાય છે. એટલે વિમર્શની શરૂઆત અન્નમયથી થવી સ્વાભાવિક છે. બીજું પણ એક કારણ છે. આ વિશ્વ પરમાત્મામાંથી નિઃસૂત થયું

છે. હવે એની યાત્રા પરમાત્માસ્વરૂપ થવાની છે. નિઃસૂત થવાનો ક્રમ આનંદમયથી અન્નમય તરફનો છે. આ પરત ફરવાની યાત્રા અન્નમયથી આનંદમય તરફની હશે. એટલા માટે પણ વિમર્શનો પ્રારંભ અન્નમયથી થાય છે.

- અન્નમયથી આનંદમય આ વિશ્વરૂપનું ક્ષેત્ર છે. એનાથી પર હવે શુદ્ધ ચૈતન્ય અર્થાત્ પરબ્રહ્મ જ છે. આનંદમયમાં સમ્યક્ અવસ્થિતિનું પરિણામ ચિજજડ ગ્રંથિનું ખૂલવું હોય છે. એ યોગાભ્યાસની સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિનું ક્ષેત્ર છે. યોગ આધારિત શિક્ષણનો આ એક આયામ છે.

આપણે સંક્ષેપમાં વ્યક્તિત્વના વિષયમાં જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. શિક્ષણનો એક ઉદ્દેશ વ્યક્તિત્વ વિકાસ છે. આ સૌથી પહેલો ઉદ્દેશ છે. હવે આપણે આ વ્યક્તિત્વના સમગ્ર વિકાસનું સ્વરૂપ શું છે એનો વિચાર કરીશું.

આ વિચાર કરતાં પહેલાં મને લાગે છે કે આપણે થોડું અધ્યયન અને ચિંતન કરીએ. હું કેટલાક ગ્રંથોની સૂચી તમને આપું છું. તમે એ ગ્રંથો વાંચો, એનો સાર ગ્રહણ કરો, અહીં જે સાંભળ્યું છે એની સાથે વાંચેલા વિચારો મૂકીને ચિંતન કરો. આપસમાં વિમર્શ પણ મદદરૂપ બની રહેશે. આપણે દસ દિવસ પછી વ્યક્તિત્વ વિકાસનું સ્વરૂપ અને વિકાસનાં કારક તત્ત્વો એ વિષયની ચર્ચા કરીશું.

આચાર્ય ગૌરીશ્વરનું પ્રવચન સમાપ્ત થયું. શાંતિપાઠ થયો અને સભા વિસર્જિત થઈ.

અધ્યાય ૭

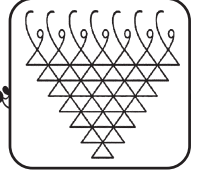
વ્યક્તિત્વ વિકાસ : સ્વરૂપ અને વિકાસનાં કારક તત્ત્વો

આઠ દિવસ વીતી ગયા. અનેક આચાર્યો દિવસનો મોટાભાગનો સમય ગ્રંથાલયમાં વિતાવતા હતા. બે-ત્રણ તો એવા હતા જેમણે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ ગ્રંથોની જે સૂચી આપી હતી એ બધા જ ગ્રંથો વાંચી લીધા હતા. ઘણા લોકોએ ત્રણ-ત્રણ ચાર-ચારનાં જૂથ બનાવીને જે વાતો સાંભળી હતી એના વિશે અનુચર્યાનો ક્રમ અપનાવ્યો હતો.

ઘણા લોકોએ પોતાના વિચારો લખવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. કોઈ આળસુ બની રહ્યા નહોતા. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ જે ગૃહપાઠ કરવાની સલાહ આપી હતી એનું બધા બરાબર અનુસરણ કરી રહ્યા હતા. ગૃહપાઠનો લાભ પણ સૌને નજરે ચઢતો હતો. અનેક વાતો સ્પષ્ટ થઈ રહી હતી.

આજે સભા ફરીથી શરૂ થઈ. બધા પોતપોતાને સ્થાને

બેસી ગયા. બરાબર સાત વાગ્યે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ સાથે આચાર્ય ગૌરીશ્વરનું આગમન થયું. સંગઠન મંત્ર થયો અને આચાર્ય શુંભકરે હંમેશની જેમ સંચાલનનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં.

એમણે સભાનું અભિવાદન કરીને પ્રસ્તાવના કરી...

આઠ દિવસ પહેલાં આપણે એક અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયનો પ્રારંભ કર્યો છે. શિક્ષણ વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે હોય છે એમ તો આખું વિશ્વ કહે છે, પરંતુ વ્યક્તિત્વ શું છે એ વિશે વિભિન્ન અભિપ્રાયો હોય છે. આપણે પ્રત્યેક અભિપ્રાય વિશે વિશેષ વિચાર તો નથી કર્યો પરંતુ ભારતીય અભિપ્રાય શું છે એનું વિસ્તૃત વર્ણન સાંભળ્યું. એ પછી આપણે સ્વાધ્યાય પણ કર્યો. ક્યારેક આવશ્યકતા ઊભી થશે તો આપણે વ્યક્તિત્વ વિશે અન્ય અભિપ્રાય શું છે એની માહિતી પણ મેળવીશું. હું એક મુદ્દા તરફ સભાનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માગું છું. અહીં આપણે વિશેષ રૂપે ઉપનિષદોમાં વ્યક્ત વિચારોના આધારે શિક્ષણનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આપણે અવારનવાર શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અને તૈત્તરીય વગેરે ઉપનિષદોનો આધાર લઈએ છીએ. આપણા ગુરુકુળની પરંપરામાં તો આપણને આ વાત સ્વાભાવિક લાગે છે. આપણે એનાથી થોડા ઘણા પરિચિત પણ છીએ, પરંતુ આજે આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ભારતીય દર્શન અને શિક્ષણદર્શન એકસાથે જોડીને ભણાવવામાં આવતાં નથી. શિક્ષણનું શાસ્ત્ર પૂર્ણ રીતે અભારતીય દર્શનના આધાર પર રચાયેલું છે અને શતકો નહીં તો પણ દશકોથી તો એ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ભણાવવામાં આવે જ છે. કેવળ શિક્ષણશાસ્ત્ર જ નહીં તો જેટલાં પણ શાસ્ત્રો, જેટલા પણ વિષયો ભણાવવામાં આવે છે એ બધાં જ અભારતીય દૃષ્ટિથી ભણાવવામાં આવે છે. પરિણામે, આજે જો શુદ્ધ ભારતીય શાસ્ત્રોના આધાર પર વાત કરીશું તો ત્રણ વિઘ્નો આવશે. એક, તો ઘણી બધી વાતો સમજાશે જ નહીં. બીજું, કદાચ સમજાશે તો એમાં એમને શ્રદ્ધા નહીં બેસે. ત્રીજું, જો શ્રદ્ધા બેસશે તો પણ એ વ્યવહાર્ય નહીં લાગે. એટલે આ બધી વાતો એ બધા માટે સ્વીકાર્ય કેવી રીતે થશે એનો વ્યાવહારિક વિચાર કરવો પડશે. વ્યાવહારિક બનાવવાની ભાંજગડમાં અત્યારે લોકો અનેક પ્રકારની સમજૂતીઓ કરી લે છે અને શિક્ષણવિષયક

પ્રયત્નો પરિણામકારક થતા નથી.

આપણે સમજૂતી કર્યા વિના વિદ્વદ્જનોમાં તેમ જ સામાન્ય જનોમાં આ વિચારની સ્વીકૃતિ કેવી રીતે બને એ પણ જોવું પડશે. એ દૃષ્ટિએ તમારા મનમાં કોઈ પ્રશ્ન હોય, અથવા કોઈ સૂચન હોય તો આજના વિષયની પ્રસ્તુતિ પછી આપ અવશ્ય આપશો. આપણે આ ચર્ચા જ્ઞાનની સેવા તરીકે કરી રહ્યા છીએ. એ સાથે જ શિક્ષણક્ષેત્રની સેવા તરીકે પણ કરી રહ્યા છીએ. આપણે એ વિષયમાં કેવળ બૌદ્ધિક સમર્થન જોઈએ એટલું જ નહીં તો એમની શ્રદ્ધા પણ બેસે એ અપેક્ષિત છે. આપણી ચર્ચા પણ આ જ સ્વરૂપની હોય એવું મારું નિવેદન છે.

આ પહેલાં આપણે વ્યક્તિત્વ વિશે સાંભળ્યું છે. આપણે સ્વાધ્યાય પણ કર્યો છે. શિક્ષણની વ્યવસ્થા ગોઠવવા માટે હવે એ જાણવું આવશ્યક છે કે વ્યક્તિત્વના વિકાસનું સ્વરૂપ શું છે અને એથી પણ વધુ આવશ્યક એ જાણવાનું છે કે એવો વિકાસ કરવા માટે શું કરવું જોઈએ. હું આચાર્યજીને નિવેદન કરું છું કે એ વિષય પ્રસ્તુત કરે.

આચાર્ય ગૌરીશ્વરે પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. એમણે કહ્યું...

પંચવિધ પુરુષ કે પંચવિધ આત્માના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતી વખતે આપણે એના વિકસિત સ્વરૂપની ઠીક ઠીક ચર્ચા કરી છે. એ ચર્ચાને દોહરાવ્યા વિના આપણે કેટલીક વાતોનો ઉલ્લેખ કરીશું. આપણું મોટા ભાગનું ધ્યાન વિકાસ માટે શું કરવું એ મુદ્દા પર હશે.

વિકાસના સ્વરૂપ અને અને વિકાસનાં કારક તત્ત્વોની વાત કરતાં પહેલાં આપણે એક-બે વાતો વિશેષ રૂપે સમજી લેવી જોઈએ.

- આ પાંચે સ્તર એકબીજાથી અલગ અને સ્વતંત્ર નથી હોતાં. એ બધાં પરસ્પરથી સંપૂર્ણ હોય છે, પરસ્પરને પ્રભાવિત કરે છે અને પરસ્પરથી પ્રભાવિત થાય છે. શરીરને મન પ્રભાવિત કરે છે અને મનને શરીર પ્રભાવિત કરે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનને પોતાના નિયંત્રણમાં રાખે છે અને પોતાનાં કાર્યો માટે મન પર નિર્ભર રહે છે. આ બધાનો એકબીજા સાથે જે સંબંધ છે એને જ આપણે ઉપનિષદના મંત્રમાં જોયો છે. એ

મંત્ર એક વાર ફરીથી યાદ કરીએ. એ
મંત્ર કહે છે,

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં રથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથીં વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ હ્યાનાહુઃ વિષયાંસ્તેષુ ગોચરાન ।

આત્મેન્દ્રિય મનોયુક્તં ભોક્તેત્યાહુર્મનીષિણઃ ।

અર્થાત્

આત્મા રથી છે, શરીર રથ છે, બુદ્ધિ સારથિ છે, મન ઘોડાની લગામ છે, ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે અને વિષયો ગોચર છે. આ રીતે આત્મા, ઇન્દ્રિયો, અને મનથી યુક્ત સમૂહને મનીષી ભોક્તા કહે છે.

- એમાં પાંચેય સ્તરોનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવ્યો છે. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્વાદ અને સ્પર્શયુક્ત વિષય ઇન્દ્રિયોને આકર્ષિત કરે છે. જો એમના માટે લગામ ન હોય તો એ પોતાને પ્રિય વિષય તરફ દોડે છે. એમને લગામ દ્વારા નિયંત્રણમાં રાખવાની આવશ્યકતા હોય છે. મન આ લગામ છે. લગામ પણ કોઈના હાથમાં હોવી જોઈએ. જો લગામ કસવામાં ન આવે તો એ ઘોડાઓને નિયંત્રણમાં રાખી શકે નહીં. મનરૂપી લગામને હાથમાં રાખનારો અને ઘોડાને નિયંત્રણમાં રાખનારો સારથિ બુદ્ધિ છે. શરીર રથ છે. એ રથમાં બેઠેલો આત્મા રથી છે. એનો સીધો સંકેત એ છે કે પાંચેય સ્તર એકબીજા માટે છે, સાથે મળીને વ્યવહાર કરે છે. પાંચમાંથી એક પણ ન રહે તો જીવનયાત્રા ચાલતી નથી. એટલે બધાંનો વિચાર સાથે સાથે અને એકબીજાના સંદર્ભમાં જ કરવો જોઈએ.

એમના વિકાસ માટે આપણે જે પણ પ્રયત્નો કરીશું એ પણ સમન્વિત હશે. એમાં સ્તરોનો ગૌણ કે મુખ્ય સંબંધ હોઈ શકે છે, પરંતુ એ હશે બધાં માટે. એક ઘણું સમર્પક ઉદાહરણ આહારનું હોઈ શકે છે. આહાર વડે શરીર પુષ્ટ થાય છે, પ્રાણોનું સંતર્પણ થાય છે. મન સંતુષ્ટ થાય છે, બુદ્ધિનું તેજ વધે છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. એટલે ભોજન બનાવતી વખતે દરેક સ્તરનો વિચાર થવો જોઈએ. આ રીતે

લગભગ દરેક વિષયોમાં અન્નમયથી આનંદમય આત્માના વિકાસનો વિચાર કરીને શિક્ષણની યોજના બનાવવી જોઈએ.

- સમન્વિત વિચાર કરવો એ ભારતીય વિચારપદ્ધતિનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આજે પ્રત્યેક વાતનો ટુકડે ટુકડે વિચાર કરવામાં આવે છે અને દરેક વાતોનો એકથી એકનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે. એને સ્પેશલાઈઝેશન કહેવામાં આવે છે અને એને અધ્યયનની પ્રગતિ અવસ્થા માનવામાં આવે છે. સ્પેશલાઈઝેશનની આ સંકલ્પના મૂળમાં જ અનુચિત છે. એ કેવળ વિશ્લેષણ જ કરે છે, સંશ્લેષણ નહીં. આપણે દરેક વાત સંશ્લિષ્ટ સ્વરૂપમાં જ સમજવી પડશે.

આ વાતો ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે વિકાસનું સ્વરૂપ અને વિકાસનાં કારક તત્ત્વોની વાત એકસાથે કરીશું.

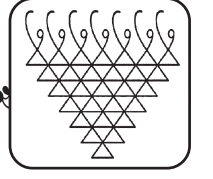
આહાર

આપણે આહાર વિશે આ પહેલાં પ્રાણમય આત્માની ચર્ચા કરતી વખતે જોઈ ગયા છીએ. અત્યારે એને થોડું વ્યાપક બનાવતાં સૂત્રરૂપે કેટલીક વાતોનો વિચાર કરીશું.

- આહાર દરેક સ્તર માટે આવશ્યક છે. સમ્યક્ આહાર લેવાથી વિધાયક પરિણામ થાય છે. અનુચિત આહાર લેવાથી અનર્થ થાય છે.
- આહાર શરીર માટે સુપાચ્ય હોવો જોઈએ, પ્રાણ માટે પોષક હોવો જોઈએ, રસનેન્દ્રિય માટે સ્વાદિષ્ટ હોવો જોઈએ, મન અને બુદ્ધિ માટે સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ અને ચિત્ત માટે શુદ્ધ હોવો જોઈએ. સુપાચ્ય આહાર જલદી પચી જાય છે. આહાર સુપાચ્ય હોવાનાં કે ન હોવાનાં અનેક કારણો હોય છે. ખાદ્ય પદાર્થ બનાવવાની પ્રક્રિયા બરાબર ન હોય તો એ સુપાચ્ય બની શકતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે શીરો બનાવતી વખતે જો બરાબર શેકવામાં ન આવે તો એ સુપાચ્ય બની શકતો નથી. રોટલી કે અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ રાંધતી વખતે કાચો રહી જાય તો એ સુપાચ્ય બનતો નથી. ખાદ્ય પદાર્થ બની ગયા પછી ત્રણ-ચાર કલાક

પડી રહે તો એ સુપાચ્ય રહેતો નથી. શરીરની અવસ્થા અને શક્તિને અનુરૂપ ન રહે તો ખોરાક સુપાચ્ય બનતો નથી. તાવના દરદીને સમોસા, વૃદ્ધને ચણા અથવા તત્સમ ભારે પદાર્થ, શિશુને તળેલા પદાર્થો સુપાચ્ય હોતા નથી. મેંદો, છોતરાં વગરની દાળ, પોલિશ કરેલા ચોખા સુપાચ્ય નથી હોતા. આવાં અનેક ઉદાહરણો આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં મળી રહે છે. વાત એટલી જ છે કે આહારનો સૌથી પહેલો માપદંડ એની સુપાચ્યતા છે. પ્રાણો માટે આહાર પોષક હોવો જોઈએ. પોષણક્ષમતા જ આહારનું સત્ત્વ કહેવાય છે. જૈવિક ખાતરના ઉપયોગથી ઉગાડેલું અનાજ, ફળ અને શાકભાજી, પ્રાકૃતિક ગતિ અને પ્રક્રિયા દ્વારા બનાવાયેલાં તેલ, ઘી, મસાલા વગેરે, ઉચિત પદ્ધતિ દ્વારા પ્રાપ્ત પાણી, ખાદ્યપદાર્થ બનાવવાની પદ્ધતિ, સમ્યક્ પાત્ર અને સમ્યક્ બળતણ, આહારનો યોગ્ય સમય, ભોજન કરવાની પદ્ધતિ વગેરે અનેક વાતો દ્વારા આહાર પોષક બને છે. આહાર જો પોષક ન હોય તો શરીરને કચરો પચાવવાનો વધારાનો શ્રમ કરવો પડે છે. પોષણનો અભાવ અને પચાવવાનો વધારાનો શ્રમ એવો એ બેવડો માર પડે છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પૈકી રસના આહારનો સ્વાદ ગ્રહણ કરે છે. એને માટે આહાર સ્વાદિષ્ટ હોવો જોઈએ. રસનાના માધ્યમથી જે મનને રુચિપૂર્ણ જણાય એને સ્વાદ કહે છે. એવું સ્વાદિષ્ટ હોવું એ પણ આહારનો એક માપદંડ છે. આહાર પૌષ્ટિક હોવાની સાથે જ સ્વાદિષ્ટ પણ બનાવવો એ પાકકળાની કુશળતા છે. સ્વાદિષ્ટ ન હોય તો પણ આહાર પૌષ્ટિક હોઈ શકે છે, પરંતુ એ તો પશુ જેવું ખાવાનું થયું. બધા જ પૌષ્ટિક પદાર્થો જો એકત્ર કરીને સાની બનાવીને ખાવામાં આવે તો એ પૌષ્ટિક તો હોય છે, પરંતુ સ્વાદિષ્ટ નહીં. આવો આહાર મનુષ્ય માટે નથી હોતો. આહાર સ્વાદિષ્ટ હોય અને પૌષ્ટિક ન હોય તો એ કેવળ રસનાના માધ્યમથી મનને જ ખુશ કરે છે, શરીરને તો એ સજારૂપ જ છે. એ બુદ્ધિમાનોનો નહીં, અણસમજુ લોકોનો જ આહાર

હોય છે. એટલે આહાર પ્રથમ પૌષ્ટિક અને બીજા ક્રમે સ્વાદિષ્ટ હોવો જોઈએ. મન અને બુદ્ધિ માટે આહાર સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ. સારી ભાવનાથી બનાવેલો, સારી ભાવના સાથે ખવાયેલો પૌષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ આહાર સાત્ત્વિક પણ હોય છે. સંસ્કારોની દૃષ્ટિએ આહારનું મહત્ત્વ દર્શાવવા માટે કહેવાયું છે કે ‘જેવું અન્ન એવું મન’ અને ‘જેવો આહાર એવા વિચાર’. એ દૃષ્ટિએ આહાર સાત્ત્વિક હોય એ અત્યંત આવશ્યક છે. એ જ દૃષ્ટિએ અન્નને પૂર્ણબ્રહ્મ કહેવાયું છે. અન્નને પ્રસાદ તરીકે ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. અન્નને મહાદાન કહેવાયું છે. સંપૂર્ણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે આહાર શુદ્ધ હોય એ આવશ્યક છે. ભોજન બનાવવાનું સ્થાન, ભોજન બનાવનારની ભાવશુદ્ધિ, વાસણો, સામગ્રી, ઉદ્દેશ, સામગ્રી પ્રાપ્ત કરનારની નિયત વગેરે શુદ્ધ હોય તો આહાર શુદ્ધ બને છે. આહાર વિશે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ આહારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એ જોઈ શકાય છે.

- આહાર વિશે એક અન્ય મુદ્દો પણ વિચારણીય છે. સામાન્ય રીતે અન્નને જ આહાર કહેવામાં આવે છે અને એનો રસ ગ્રહણ કરવો એ રસનેન્દ્રિયનો વિષય મનાય છે. પરંતુ થોડા વ્યાપક અર્થમાં દરેક જ્ઞાનેન્દ્રિયના વિષયને પણ આહાર કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, દૃશ્ય અને શબ્દ ક્રમશઃ ત્વચા, નાક, આંખ અને કાનના વિષયો છે. આ આહાર પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ હોય છે. આપણી રુચિ સાત્ત્વિકતા પ્રત્યે હોવી જોઈએ એ સ્વાભાવિક સમજણની વાત છે.
- એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શિક્ષણમાં આહારશાસ્ત્રનો સમાવેશ થવાની અનિવાર્યતા છે એ અલગથી કહેવાની જરૂર નથી. એ ઘણા દુઃખની વાત છે કે આજે એ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. શિક્ષણની પુનર્ચનામાં એ વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવાની આવશ્યકતા છે.

ભાષા

- ભાષાનો અર્થ કેવળ સંસ્કૃત, હિંદી, અંગ્રેજી જેવી વિભિન્ન ભાષાઓ એવો નથી. જે રીતે આહારનો સંબંધ દરેક સ્તરે છે એ જ રીતે ભાષાનો સંબંધ પણ પ્રત્યેક સ્તર સાથે છે. ભાષા મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ સાથે જન્મ પૂર્વે જ જોડાયેલી છે. વ્યક્તિ જીવનના અનુભવો માતાપિતાના માધ્યમથી ગ્રહણ કરવાનું શરૂ કરે છે. એમાં ભાષાની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે. વિચારો, તત્ત્વો અને ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવાનું સશક્ત માધ્યમ ભાષા જ છે. વિચારો અવ્યક્ત રૂપે આવે છે ત્યારે પણ ભાષાસ્વરૂપે જ હોય છે. ભાષા વિના આપણા સંવાદની આપણે કલ્પના જ નથી કરી શકતા. જે રીતે બહારના વિશ્વનો અનુભવ આપણે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના માધ્યમથી ગ્રહણ કરીએ છીએ એ જ રીતે આપણા તરફથી વિશ્વ સાથે સંબંધ જોડવાનું માધ્યમ ભાષા જ છે. બ્રહ્માંડની વ્યવસ્થા ટકાવી રાખનારા વિશ્વનિયમો ઋત સ્વરૂપે પ્રકટ થયા એ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા છીએ. એ ઋતની વાચિક અભિવ્યક્તિ સત્ય છે. વાચિકનો અર્થ ભાષા જ છે.

દૃષ્ટિ પૂતંનસ્યેતપાદં વસ્ત્રપૂતંજલંપિબેત્ ।

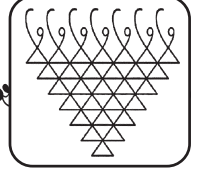
સત્યપૂતાં વદેત વાણીં મનઃપૂતાં સમાચરેત્ ॥

સુભાષિત કહે છે, સત્ય હંમેશાં બોલવા માટે જ હોય છે. સત્યાનુસાર આચરણ જ ધર્મ છે. વાચા એ જ વાણી છે. જે કર્મેન્દ્રિય દ્વારા વાક્ પ્રકટ થાય છે એનું નામ પણ વાક અર્થાત્ વાણી છે. વાક્ નામની કર્મેન્દ્રિય દ્વારા પ્રકટ થનારી વાણીનું નામ વૈખરી છે. વૈખરી વાણીનું એક રૂપ છે. અન્ય ત્રણ રૂપો છે મધ્યમા, પશ્યંતી અને પરા. ઋત સંપૂર્ણ જીવનવ્યવસ્થાનો આધાર છે. સત્ય સંપૂર્ણ વ્યવહારનો આધાર છે. સત્યનું સ્વરૂપ જ ભાષા છે. એટલે ભાષાનો સંબંધ સંપૂર્ણ જીવનવ્યવહાર સાથે છે. એ રીતે ભાષા આપણા જીવનનું એક અંગ છે.

- ભાષાનાં બે અંગ છે. એક છે શબ્દ અને બીજો છે અર્થ. શબ્દનું મૂળ છે નાદબ્રહ્મ. અર્થનું મૂળ છે

સત્ય. નાદ અને સત્ય પણ ચિજજડ ગ્રંથિની જેમ જ મૂળ રૂપમાં જ જોડાયેલાં છે. ત્યારે જ ભાષા બની છે. ભાષાના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં બન્નેનો વિચ્છેદ થતો નથી.

- વાણીના ચાર પ્રકાર છે. એ ચાર સ્તર છે. એ પ્રકાર છે પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી. પરા એનું મૂળ રૂપ છે જ્યાં નાદ અને સત્ય એકરૂપ થાય છે. પશ્યંતી એનું બુદ્ધિરૂપ છે, મધ્યમા એનું ભાવરૂપ છે અને વૈખરી એનું ક્રિયારૂપ છે.
- વાણીનો સંબંધ તેજ મહાભૂત સાથે છે. આ સ્વરૂપમાં એ અન્નમય સાથે જોડાયેલી છે. એનો સંબંધ શરીરનાં સાત ચક્રો સાથે છે. સાત ચક્રો નાડીસંસ્થાનનાં અંગ છે. એ રૂપમાં એ પ્રાણમય સાથે જોડાયેલી છે. વાણીનો સંબંધ વાક્ કર્મેન્દ્રિય સાથે છે. આ સ્વરૂપે પણ એ અન્ન અને પ્રાણમય સાથે જોડાયેલી છે. આ બધું મળીને એનું વૈખરીરૂપ બને છે. વિચાર, કલ્પના અને ભાવના સ્વરૂપે એનો સંબંધ મનોમયની સાથે છે. આ મધ્યમા વાણી છે. તત્ત્વ તરીકે એનો સંબંધ વિજ્ઞાનમય સાથે છે. આ એનું પશ્યંતી રૂપ છે. અનુભૂતિ તરીકે એનો સંબંધ આનંદમય સાથે છે. આ એનું પરા રૂપ છે. અહીં જ કાવ્યનો ઉદ્ભવ છે. એ રીતે ભાષા વ્યક્તિત્વનાં તમામ અંગો સાથે જોડાયેલી છે. એ દૃષ્ટિએ વિકાસની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા સાથે ભાષાનો ઊંડો સંબંધ છે.
- આજે જે રીતે આહારના વિષયમાં અનાસ્થા વ્યાપ્ત છે એ જ રીતે ભાષાના વિષયમાં પણ અનાસ્થાની કોઈ સીમા જ નથી. આ અનાસ્થાને દૂર કરીને એને સાચા સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવી જોઈએ.
- ભાષાને પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું પ્રથમ અને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સોપાન શુદ્ધ ઉચ્ચારણ છે. પ્રત્યેક વર્ણનું, વર્ણસમૂહનું, શબ્દસમૂહનું, વાક્યનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ થવું આવશ્યક છે. એનું મહત્ત્વ સમજીને જ વેદના એક અંગ એવા શિક્ષણની રચના કરવામાં આવી છે. શિક્ષણ શબ્દ આજે આપણે જે અર્થમાં શિક્ષણનો વિચાર કરીએ છીએ એ અર્થમાં

નથી, ઉચ્ચારણના અર્થમાં છે. વેદપઠન માટે એનું મહત્ત્વ અનન્ય સાધારણ છે. આપણા લૌકિક જીવનમાં પણ ઉચ્ચારણનું મહત્ત્વ પ્રસ્થાપિત કરવાથી ઘણો લાભ થાય છે.

- વાણીશુદ્ધિ માટે શ્વસનમાર્ગની શુદ્ધિ પણ આવશ્યક છે. કફ અને વાયુ એમાં મોટા અવરોધરૂપ છે. કફ અને વાયુના શમન માટે આહાર અને નિદ્રાની સ્થિતિ ઠીક હોવી જોઈએ. શ્વસનનો અભ્યાસ પણ સારો હોવો જોઈએ. ત્યારે ભાષા શુદ્ધ થાય છે એટલું જ નહીં તો એ મધુર પણ થાય છે.
- સંગીતનો અભ્યાસ ભાષાને લાલિત્યપૂર્ણ અને પ્રભાવી બનાવે છે. સ્વરસાધના યોગ્ય ઉચ્ચારણ માટે પણ સહાયક થાય છે.
- બુદ્ધિવિકાસની સાથે સાથે ભાષાવિકાસ પણ થાય છે. ભાષાના અભ્યાસની સાથે સાથે બુદ્ધિવિકાસ પણ થાય છે. વિચારોની સ્પષ્ટતા, વિષયનું વ્યાપક આકલન, ઊંડી અને સૂક્ષ્મ સમજણ અને શબ્દોના અર્થ અને જ્ઞાન વડે ભાષાપ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે ભાષા અને બુદ્ધિનો સંબંધ છે. એ દૃષ્ટિએ જ કથન અનુકથન, લેખન-અનુલેખન, પઠન-અનુપઠન, ગાયન-છંદોબદ્ધ ગાયન, મંત્રોચ્ચારણ, સંધિ-સમાસ, અલંકાર, છંદ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, કાવ્યપઠન વગેરેનું ભાષાશિક્ષણમાં આગવું મહત્ત્વ છે.
- ભાષાનું મૂળરૂપ મૌખિક છે. લેખિત સ્વરૂપ મૌખિકનું અનુસરણ કરે છે. એટલે મૌખિક સ્વરૂપના શિક્ષણ પર વધુ ભાર મુકાવો જોઈએ. આમ પણ જ્યાં સુધી મૌખિક સ્વરૂપ બરાબર નથી થતું ત્યાં સુધી લેખિત પણ બરાબર થવાની સંભાવના ઓછી જ હોય છે.
- આ બધાં કારણોસર શિક્ષિત વ્યક્તિઓની ઓળખ એમની ભાષા પરથી થાય છે. આજે વિદ્યાલયોમાં ભાષા તો ભણાવવામાં આવે છે પરંતુ એની પ્રતિષ્ઠા બચી નથી. સારા ભણતર માટે આપણે એની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવાની આવશ્યકતા છે.

દિનચર્યા

આહારની સાથે વિહાર પણ સંલગ્ન છે અને દિનચર્યા વિહારનું એક મુખ્ય અંગ છે. દિનચર્યાનો સંબંધ પૃથ્વી અને સૂર્ય સાથે છે. પૃથ્વી આપણો આધાર છે અને સૂર્ય આપણા પ્રાણનો સ્રોત છે. એમની ગતિ અને સ્થિતિને અનુકૂળ આપણી દિનચર્યા થવી આવશ્યક છે. એ આપણા વિકાસક્રમને સમ્યક્ સ્વરૂપ પ્રદાન કરે છે. દિનચર્યાના સંબંધે ધ્યાન રાખવા લાયક વાતો આ પ્રમાણે છે.

- દિવસ અને રાત્રિના વિભિન્ન સમયમાં વિભિન્ન કાર્યો થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે બપોરનું ભોજન મધ્યાહ્ન થતાં પહેલા અથવા મધ્યાહ્ને કરી લેવું જોઈએ તથા સાંજનું ભોજન અનિવાર્ય રીતે સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ કરી લેવું જોઈએ. એ પૂર્ણપણે વૈજ્ઞાનિક તથ્ય છે.
- બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં બૌદ્ધિક અને માનસિક દૃષ્ટિએ જે શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે એ કરવાં જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ધ્યાન, કંઠસ્થીકરણ, ચિંતન, તત્ત્વગ્રંથપઠન વગેરે આ સમયમાં કરવાનાં કાર્ય છે. કોઈ પણ સ્થિતિમાં એ સૂવાનો સમય નથી.
- રાત્રે વહેલા સૂવું અને સવારે વહેલા ઊઠવું એ અત્યંત મૂલ્યવાન નિયમ છે. પ્રાતઃકાળે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં તો ઊઠવું જ જોઈએ, પરંતુ જલદી ઊઠવા કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ જલદી સૂવું છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનના નિયમ, આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ અને સાંસ્કૃતિક પરંપરા રાત્રે જલદી સૂવાની અને બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવાની સલાહ આપે છે. આપણે કેવળ મૂઢતાને કારણે એની અવજા કરીએ છીએ.
- મધ્યાહ્ન ભોજન પછી શારીરિક અને બૌદ્ધિક પરિશ્રમનું કામ ન કરવું જોઈએ. એ વખતે સંપૂર્ણ શક્તિ પાચનતંત્ર માટે સુરક્ષિત રાખવી જોઈએ. એ વખતે સૂવું પણ ન જોઈએ.
- દિવસના સમયે જ્યારે જે કરવું જોઈએ એ નહીં કરવાથી અને જે ન કરવું જોઈએ એ કરવાથી લાભ ન થતાં નુકસાન જ થાય છે.
- દિનચર્યાની જેમ જ ઋતુચર્યાનું પણ મહત્ત્વ છે.

દિનચર્યા અને ઋતુચર્યાનું મૂળ સૂત્ર એ છે કે આપણે જે વાતાવરણમાં રહીએ છીએ એને અનુકૂળ આપણાં ખાનપાન, વેશભૂષા, ઊઠવું-બેસવું, રહેણી-કરણી વગેરે હોવાં જોઈએ.

- ઋતુચર્યા અને દિનચર્યાની સાથે જ આપણી જીવનચર્યા પણ મહત્વપૂર્ણ છે. આપણે જે સંસ્કૃતિમાં રહીએ છીએ એને અનુકૂળ આપણી જીવનચર્યા બનાવવી જોઈએ. દિનચર્યા, ઋતુચર્યા અને જીવનચર્યાનો પરસ્પર સમરસ સંબંધ બનવો વિકાસ માટે આવશ્યક છે. એમનો અને શિક્ષણનો પણ સમરસ સંબંધ બનવો આવશ્યક છે. એ બધી વાતોનું શિક્ષણમાં સ્થાન હોવું જોઈએ. સારા શિક્ષણ માટે આ વાતો વ્યવસ્થિત કરવી જોઈએ. બન્નેનો સાથે સાથે જ વિકાસ થાય છે.
- દિનચર્યા, ઋતુચર્યા વગેરેનું સમ્યક્ જ્ઞાન આયુર્વેદ અને યોગશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં મળે છે. શિક્ષણની યોજના કરનારાઓને એનું સમ્યક્ અધ્યયન કરવાની આવશ્યકતા છે.

શ્રમ, કામ અને પરિશ્રમ

- શ્રમ કરવાનો અર્થ છે શરીર વડે કામ કરવું, કામ કરવાનો અર્થ છે જીવન માટે ઉપયોગી શ્રમ કરવો અને પરિશ્રમનો અર્થ છે શરીર અને મનને આવશ્યક કષ્ટ આપીને કામ કરવું. વિકાસ માટે એ અત્યંત આવશ્યક છે.
- આ વાતોથી શરીર સ્વસ્થ રહે છે, એટલું જ નહીં તો મન પણ સ્વસ્થ રહે છે. એકાગ્રતા અને સંયમ જેવા માનસિક ગુણોનો પણ વિકાસ થાય છે.
- આ વાતોથી વ્યાવહારિક બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે. કામ કરવામાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે અને કામમાં ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે તથા આનંદની અનુભૂતિ પણ થાય છે.
- નિર્માણક્ષમતાનો આનંદ ભૌતિક આનંદ કરતાં વધુ શ્રેષ્ઠ છે. આ વિજ્ઞાનમય સ્તરનો આનંદ છે. એનાથી નિર્માણક્ષમતાનો પણ વિકાસ થાય છે.

નિર્માણક્ષમતા સર્જનશીલતા તરફ લઈ જાય છે.

- પરિશ્રમને કારણે જે પરસેવો વહે છે એનાથી શરીરની નહીં તો મનની મલિનતા પણ ધોવાઈ જાય છે અને નિરામયતાની સાથે સાથે પ્રસન્નતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવંતતાનો અનુભવ થાય છે. ઔષધની આવશ્યકતા નથી રહેતી.
- શ્રમ અને પરિશ્રમ પછી આરામની આવશ્યકતા રહે છે. પરિશ્રમ પછી આરામ કરવાથી ઉત્સાહ અને તાજગી વધે છે. પરિશ્રમ વિના આરામ કરવાથી આળસ અને પ્રમાદ વધે છે જે તામસી પ્રકૃતિ છે.
- આ ત્રણે વાતો દૈનંદિન જીવન સાથે જોડીને જ થવી જોઈએ. આજકાલ જેનું પ્રચલન છે કે ઉપયોગી કામ માટે શ્રમ નહીં કરવાનો અને શ્રમ કરવા માટે જિમમાં જવું એ પ્રવૃત્તિ આનંદદાયક નહીં પરંતુ વ્યર્થતાનો અનુભવ કરાવનારી છે. કામ પણ વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવું આવશ્યક છે. ઉદાહરણ તરીકે ઘંટી પર દળવું, વાસીદું વાળવું, લાકડાં ફાડવાં, ખીલા ઠોકીને રમકડાં બનાવવાં, ખાડો ખોદીને વૃક્ષારોપણ કરવું, બગીચામાં કામ કરવું વગેરે નિરામયતા અને સાર્થકતા બન્ને આપે છે. શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત દરેક માટે એ આનંદદાયક કામ છે. એને સમન્વિત વિકાસનો માર્ગ કહે છે.
- વ્યાયામ, રમતો, પર્યટન પણ એના જ એક અંગ તરીકે પ્રાયોજિત થવાં જોઈએ. અર્થાત્ શ્રમ, કામ, અને પરિશ્રમ વિહીન રમતો, પર્યટન કે વ્યાયામ નિરર્થક જ નહીં તો અનર્થક પણ છે. એ શરીર, મન અને બુદ્ધિને એકબીજાથી અલગ કરી દે છે અને વ્યાવહારિક આવશ્યકતાઓને આનંદનો સ્રોત બનાવવાને બદલે બોજ બનાવી દે છે.
- શ્રમ, કામ અને પરિશ્રમને જો ઉપયોગી વસ્તુઓના ઉત્પાદન સુધી વિકસિત કરવામાં આવે તો આર્થિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિ થઈ શકે છે. ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટતા, વિપુલતા, નવીનતા, લાવી શકાય છે. નવા નવા આવિષ્કાર થઈ શકે છે. આ વિષયની ચર્ચા આપણે આગળ પરમેષ્ઠિગત વિકાસના સંદર્ભમાં

વિશેષરૂપે કરીશું. અહીં કેવળ વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે એ કેટલું આવશ્યક છે એ તરફ જ ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનું પ્રયોજન છે.

- એ દૃષ્ટિએ તમામ કામો અને શ્રમકાર્યોને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો આધાર આપવાની આવશ્યકતા છે. ઉદાહરણ તરીકે પાણી ભરવું હોય તો ઘડો કેવી રીતે ઊંચકવો, કચરો વાળતી વખતે સાવરણી કે ઝાડુ હાથમાં કેવી રીતે પકડવું, કચરો વાળવામાં સુવિધા રહે એ માટે ઝાડુ કઈ રીતે બનાવવું, હથોડી કેવી રીતે પકડવી, ઘંટી ચલાવવી હોય તો કેવી રીતે બેસવું, ખાડો ખોદવો હોય તો કોદાળી કેવી રીતે પકડવી વગેરે વાતોનું શાસ્ત્રીય નિરૂપણ હોવું જોઈએ. કેવળ કામ થાય એટલું જ પૂરતું નથી, એ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી થાય એ પણ આવશ્યક છે, કારણ કે એનાથી જ વિકાસ થતો હોય છે.

સેવા અને પરિચર્યા

- સેવાનો અર્થ છે નિરપેક્ષ ભાવથી પોતાના કલ્યાણ માટે બીજાનું કામ કરવું. આજે સેવા ‘સર્વિસ સેક્ટર’ બનીને બજારનો ભાગ બની ગઈ છે. એ સેવા નથી, એ નહીં વેચવા લાયક વસ્તુઓને વેચવાના સ્તરે લાવીને કરવામાં આવેલી અવમાનના છે.
- સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે, ‘ભારતીય યુવાનો માટે બે આદર્શ છે, ત્યાગ અને સેવા’. એટલે આપણે સેવાને આપણી જીવનચર્યાનો ભાગ કેવી રીતે બનાવી શકાય એ જોવું જોઈએ.
- શરીર વડે કામ કરીને જે કરવામાં આવે છે એ પરિચર્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈનાં માથું કે હાથપગ દબાવવાં, શરીરે માલિશ કરી આપવું, સ્નાન કરાવવું, ખવડાવવું, કપડાં ધોવાં, કોઈને માટે જોડાં કે કપડાં બનાવી આપવાં, કોઈને માટે ઘર કે રાયરચીલું બનાવવું એ દરેક કામ પરિચર્યા છે. સેવા ભાવાત્મક હોય છે, પરિચર્યા શારીરિક હોય છે.
- સેવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, પરિચર્યાથી આત્મીયતા વધે છે.

- સેવા અને પરિચર્યા સારી રીતે કરવાં હોય તો અનેક પ્રકારની કુશળતાઓની આવશ્યકતા રહે છે. એવી કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે શાસ્ત્રોની રચના થયેલી છે અને પ્રશિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ભારતીય શિક્ષણનું એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ હતું એમ શિક્ષણનો ઇતિહાસ જણાવે છે.
- ભારતીય શિક્ષણમાં પરિચર્યાત્મક કામોને કલા કહેવામાં આવી છે. ક્યાંક ચોસઠ તો ક્યાંક બોતેર કલાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. ક્યાંક એને કારીગરી પણ કહેવામાં આવે છે. આજકાલ જે સ્કિલ ઇંડિયાની વાત ચાલે છે એ પરિચર્યાત્મક કામ જ છે. વર્તમાન સંદર્ભ કેવળ પૈસા કમાવાનો જ છે. વાસ્તવમાં એ વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે ઉપયોગી શૈક્ષણિક મહત્ત્વથી યુક્ત આયામ છે. એ વિકાસનો મહત્ત્વપૂર્ણ કારક છે.
- ભારતની સમાજવ્યવસ્થામાં દરેક પ્રકારની કારીગરી શૂદ્ર વર્ણ સાથે જોડવામાં આવી છે અને એને સમાજની સમૃદ્ધિનો આધાર ગણાવાઈ છે. આજે આપણે વર્ણવ્યવસ્થાનો વિપર્યાસ કરીને એને છિન્નવિછિન્ન અનાવસ્થામાં ઘડેલી દીધી છે. એને કારણે ‘શૂદ્ર’, કે ‘વર્ણવ્યવસ્થા’ જેવી સંકલ્પનાઓની ચર્યા કરવી પણ નિરર્થક બની ગઈ છે. આજની સ્થિતિમાં પરિચર્યા અને સેવાને દૈનંદિન જીવનનું અંગ બનાવનારા શિક્ષણની ચર્યા નવા સંદર્ભમાં કરવી પડશે.
- પૈસા કમાવા માટે નહીં પરંતુ પોતાનો વ્યક્તિત્વ વિકાસ કરવાની દૃષ્ટિએ સેવા અને પરિચર્યાનો વિચાર થવો જોઈએ. એ બન્ને વાતો પણ કોઈ એક સ્તર સાથે નહીં પરંતુ દરેક સ્તર સાથે જોડાયેલી છે.
- વૃદ્ધસેવા, ગુરુસેવા, વિદ્યાલયસેવા, માતૃપિતૃસેવા એવા સેવાના વિભિન્ન પ્રકાર તથા આયામો હોઈ શકે છે.

માહિતી અને શાસ્ત્રજ્ઞાન

વ્યક્તિત્વ-વિકાસ માટે એ પણ એક આવશ્યક અંગ

છે. એનો વધુ ઉપયોગ બુદ્ધિવિકાસ માટે હોય છે. એવી વ્યક્તિને બહુશ્રુત વ્યક્તિ કહે છે. એ જ્ઞાનનું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. એની વધુ ચર્ચા આપણે બુદ્ધિવિકાસની વિશેષ ચર્ચા કરતી વખતે કરીશું.

અહીં જણાવેલી વાતો દરેક વ્યક્તિ માટે, દરેક પ્રકારના શિક્ષણ માટે સમાન રીતે આવશ્યક છે. વ્યક્તિભેદ અનુસાર એ ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં હોઈ શકે છે, પરંતુ એકને પણ આપણે છોડી દઈ શકતા નથી.

આ વાતો કોઈ એક સ્તર સાથે જ જોડાયેલી છે એમ થઈ શકતું નથી. એ વાતો ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં અન્નમયથી પ્રાણમય સાથે એકસાથે જોડાયેલી છે. શિક્ષણના ક્રમમાં એ બધી વાતોને કુશળતાપૂર્વક કેવી રીતે સમાવી શકાય એ આપણે માટે વિચારણીય વિષય છે.

આ પછી આપણે એક સ્તર માટે ઉપકારક એવાં વિકાસનાં કારક તત્ત્વોનો વિચાર કરીશું.

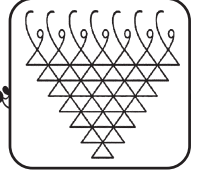
અન્નમય આત્મા

- અન્નમય આત્મા એટલે શરીર. સારું શરીર કોને કહેવાય ? સુડોળ, બળવાન, સ્વસ્થ, કુશળ, સહનશીલ, શરીરને સારું શરીર કહે છે.
- સુડોળ શરીર એને કહે છે જેનાં અંગઉપાંગ સુયોગ્ય પ્રમાણમાં હોય. સુડોળ શરીર એને કહે છે જેનું ચાલવું, બોલવું, ઊઠવું, બેસવું, હસવું, ખાવું, સુંદર હોય. સુડોળ શરીર એને કહે છે જેની ઊંચાઈ, જાડાઈ, પહોળાઈ યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય. સુડોળ શરીર એને કહે છે જેનાં આંખો, દાંત, નખ, આંગળીઓ, હાથ, પગ, તળિયાં, કમર, ભુજા, ખભા, રોમાવલી, વાળ વગેરે જેવાં હોવાં જોઈએ એવાં જ હોય. સુડોળ શરીરની એક વિશિષ્ટ ગંધ પણ હોય છે. આ લક્ષણો અનુસાર પુરુષશરીરનાં અને સ્ત્રીશરીરનાં કેટલાંક લક્ષણ સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવ્યાં છે. એ લક્ષણોના આધારે વ્યક્તિનો સ્વભાવ બતાવવાની પ્રથા પણ ભારતમાં ચાલી આવે છે. લગ્ન માટે વર કે વધૂની પસંદગી કરવામાં આ શાસ્ત્રનું ઘણું મહત્ત્વ હતું. એ લક્ષણો

જીવિત અને જનનક્ષમતાનાં નિર્દેશક હોય છે. આજે આ શાસ્ત્ર કાં તો ભુલાઈ ગયું છે અથવા ઉપેક્ષિત થઈ ગયું છે.

- શરીરને સુડોળ બનાવવા માટે સંપૂર્ણ સૌંદર્યશાસ્ત્રની રચના ભારતમાં થઈ છે. કામસૂત્રનો એ એક મોટો ભાગ છે. વિવિધ પ્રકારનાં લેપ, ચૂર્ણ, તેલ, સુગંધી દ્રવ્ય, અંગરાગ વગેરેનો ઉપયોગ જણાવવામાં આવ્યો છે.
- શરીરને સુડોળ બનાવવા માટે વ્યાયામ આવશ્યક છે. વ્યાયામનું પણ એક મોટું શાસ્ત્ર રચાયેલું છે. બેસવાની, ઊભા રહેવાની, ચાલવાની, દોડવાની, છલાંગ લગાવવાની, સૂવાની યોગ્ય સ્થિતિઓનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ બધી વાતો એટલી પ્રચલનમાં હતી કે એમના માટે સુભાષિત બનાવવામાં આવ્યાં, સૂક્તિઓની રચના થઈ અને એમને લોકસાહિત્યનું પણ એક અંગ બનાવવામાં આવી.
- શરીર બળવાન બનાવવા માટે શ્રમ, આહાર, અને આરામની આવશ્યકતા હોય છે. શ્રમની ચર્ચા આપણે આ પહેલાં કરી જ છે. આહાર વિશે પણ પર્યાપ્ત ચર્ચા થયેલી છે. નિદ્રા આરામનું એક ઘણું સારું માધ્યમ છે. એ સિવાય પણ શરીરને આરામ આપવો આવશ્યક છે. શરીર દ્વારા ભરપૂર શ્રમ કરાવવો અને એને પૂરતો આરામ આપવો એ કેવળ શક્તિ માટે જ નહીં તો સ્વાસ્થ્ય માટે પણ આવશ્યક છે.
- શરીરને સ્વસ્થ રાખવા માટે આહાર, વિહાર, વ્યાયામ, આરામ, વગેરેની જ આવશ્યકતા હોય છે.
- શરીરને કાર્યકુશળ બનાવવા માટે વિભિન્ન પ્રકારનાં ક્રિયાકલાપોની તથા રમતોની યોજના કરવી જોઈએ.
- શરીરને સહનશીલ બનાવવા માટે અનેક પ્રકારનાં અભ્યાસ અને તપશ્ચર્યાની યોજના કરવી જોઈએ. વિપરીત પરિસ્થિતિઓમાં રહેવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સહન કરવાની ક્ષમતા વધારવી જોઈએ. શરીરને અનાવશ્યક કષ્ટ ન આપવું જોઈએ,

એ જ રીતે શરીરને અનાવશ્યક આરામ પણ ન આપવો જોઈએ.

- શરીર જ્યાં સુધી કોમળ છે ત્યાં સુધી સખત વ્યાયામ ન કરવો જોઈએ. સાધારણ રીતે બાર વર્ષની વય પછી જ વ્યાયામ કરવાની સલાહ આપવામાં આવે છે. વિદ્યાલયમાં અથવા સાર્વજનિક સ્તરે વ્યાયામશાળાઓ હોવી અને કિશોર તથા તરુણ વિદ્યાર્થીઓનું એમાં જવું તેમ જ વ્યાયામ અને રમતોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવો એ સ્વસ્થ સમાજનું લક્ષણ છે. ક્રિકેટ અને કબડ્ડીની સ્પર્ધાઓ દૂરદર્શન પર કે મેદાનમાં જોઈને જ ખુશ થનારી યુવા પેઢી દુર્બળ સમાજનું જ દર્શન કરાવે છે.

પ્રાણમય આત્મા

- પ્રાણ સંતુલિત હોવો, પ્રાણ બળવાન હોવો, પ્રાણ એકાગ્ર હોવો એ પ્રાણમય વિકાસનાં લક્ષણ છે.
- એના માટે આહારવિહારની વાત તો આ પહેલાં થઈ જ ગઈ છે. યોગનું અંગ પ્રાણાયામ પ્રાણમય આત્માના વિકાસ માટે અત્યંત ઉપકારક છે. પ્રાણાયામના અનેક પ્રકારો હઠયોગના ગ્રંથોમાં આપવામાં આવ્યા છે.
- નાની વયમાં પ્રાણાયામ ન કરવા જોઈએ. મોટી વયે પણ શીખવનારના પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન વિના ન કરવા જોઈએ. પરંતુ શ્વસનપ્રક્રિયા ઠીક હોવી એ તો બધા માટે આવશ્યક છે. શ્વસનપ્રક્રિયા ઠીક રહે એ માટે શ્વસનમાર્ગ સાફ હોવો જોઈએ. એ પણ સમ્યક્ રીતે શીખવવાની વાત છે.
- સામાન્ય રીતે આપણે એક મિનિટમાં પંદર કે સોળ શ્વાસ લઈએ છીએ. કોઈક વ્યક્તિની તો એ સંખ્યા વીસ એકવીસ સુધી પહોંચી જાય છે. દીર્ઘશ્વસનના અભ્યાસથી એ સંખ્યા દસ કે આઠ સુધી પણ લાવી શકાય છે. જો એ સંખ્યા એમ જ રહી શકે છે તો પ્રાણશક્તિને ઘણો લાભ થાય છે.
- ગળું, છાતી, અને પેટ ન દબાય એ રીતે બેસવાની

સ્થિતિ સ્વાભાવિક બનાવવામાં આવે તો શ્વસન સારું થઈ શકે છે.

- શ્વસન બરાબર કરાવવાની સાથે જ જે વાતાવરણમાં શ્વસન થઈ રહ્યું છે એ વાતાવરણ શુદ્ધ થાય એ ઘણું આવશ્યક છે. જો વાતાવરણ જ અશુદ્ધ રહે તો શ્વસન કોઈ લાભ નથી આપતું.
- જો પ્રાણ અને શરીર સ્વસ્થ છે તો ત્વચા ચમકદાર રહે છે, હોઠ અને ગાલ લાલ રહે છે, આંખોમાં ચમક હોય છે અને એ નિર્મળ રહે છે, વાણી ખનકદાર અને મધુર રહે છે, શરીર સૌષ્ઠવપૂર્ણ અને હલકું રહે છે તથા મુખ પ્રસન્ન રહે છે. મનનો અવસાદ અને દુર્બળતા દૂર થાય છે. સ્વાસ્થ્યની પરીક્ષા કરવા માટે અન્ય કોઈ નિકષની આવશ્યકતા નથી રહેતી.

મનોમય આત્મા

- મૈત્રેય ઉપનિષદ કહે છે, ‘મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ’ અર્થાત્ મન જ વ્યક્તિનાં બંધન અને મુક્તિ માટે કારણરૂપ છે. એટલે મનને ઠીક કરવું અને રાખવું એ મોટું આદ્વાન છે.
- એવી ઉક્તિ પણ છે કે ‘મન કે જીતે જીત હૈ, મન કે હારે હાર’ અર્થાત્ મનથી જ જીત કે હાર નિશ્ચિત થાય છે.
- મનના વિકાસ માટે સત્સંગ અને સ્વાધ્યાય ઘણા આવશ્યક છે. સત્સંગમાં સંત મહાત્માઓનો ઉપદેશ, મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોમાંથી પ્રેરણા, સજ્જનો સાથે મૈત્રી, માતાપિતા અને ગુરુમાં શ્રદ્ધા, જીવન પ્રત્યે વિધાયક દૃષ્ટિકોણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સ્વાધ્યાયમાં સત્સાહિત્યનું વાચન, સ્તોત્રો અને મંત્રોનું ગાયન, ચિંતન, આત્મપરીક્ષણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- મૌન, જપ અને ધ્યાન મનની સાધનામાં ઘણા સહાયક હોય છે. નાનાં બાળકોએ સ્થિર બેસવું, આંખો બંધ કરીને બેસવું, મૌન બેસવું વગેરે અભ્યાસના વિષયો હોઈ શકે છે.

- પૂજા, વ્રત, નિયમપાલન, મોટાની આજ્ઞાનું પાલન, તિતિક્ષા વગેરેથી મન પર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત થવામાં સહાયતા મળે છે.
- નિંદા, આલોચના, વિરોધ, અવરોધ સહન કરવાની મનની તૈયારી એ તિતિક્ષા છે. એ બધું હોવા છતાં પણ મન ખરાબ ન કરવું એ તિતિક્ષા છે.
- ભય, લાલચ, ખુશામત, આકર્ષણ વગેરે સામે ઘૂંટણિયે પડીને સત્ય કે ન્યાયનો પક્ષ ન છોડવો એ મનને બળવાન બનાવવાનો અભ્યાસ છે.
- મન અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે વશ થાય છે એમ ગીતામાં કહ્યું છે, એટલે નિત્ય પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે.
- કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ બધા મનના ભાવ છે અને વ્યક્તિના દુશ્મનનું કાર્ય કરે છે. એમનું શમન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
- સારું નૈતિક શિક્ષણ, સારું મૂલ્યવાન શિક્ષણ, સારું ધર્મશિક્ષણ મન માટે જ છે. યોગનાં પ્રથમ બે અંગ યમ અને નિયમ મનને સક્ષ્મ બનાવવા માટે જ છે. યમ પાંચ છે, સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. નિયમ પણ પાંચ છે, શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન. એમનો અભ્યાસ મન માટે આવશ્યક છે.

વિજ્ઞાનમય આત્મા

- વિજ્ઞાનમય આત્મા છે બુદ્ધિ. બુદ્ધિ તેજસ્વી, કુશાગ્ર, અને વ્યાપક હોવી જોઈએ એ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા છીએ. એને એવી બનાવવા માટે અભ્યાસ સૌથી મહત્વપૂર્ણ વાત છે.
- નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ બુદ્ધિનાં સૌથી પહેલાં સાધન છે. દર્શનેન્દ્રિય દ્વારા નિરીક્ષણ થાય છે અને પ્રત્યેક જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા પરીક્ષણ. મનને એકાગ્ર કરીને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને કામે લગાડવામાં આવે તો નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ સારી રીતે કરી શકે છે.
- તર્ક અને અનુમાન બુદ્ધિનાં બીજાં સાધનો છે. એ

વિશેષ રૂપે કાર્યકારણ સંબંધ પર આધારિત છે. કારણને જોઈને કાર્યનું અનુમાન કરવું અને કાર્યને જોઈને કારણનું અનુમાન કરવું બુદ્ધિને તેજસ્વી બનાવે છે.

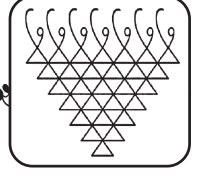
- વિશ્લેષણ અને સંશ્લેષણ બુદ્ધિનાં ત્રીજાં સાધન છે. કોઈ પણ જટિલ વિષયના નાના નાના આયામોને અલગ અલગ કરીને એમને ઓળખવાનો પ્રયાસ વિશ્લેષણ છે. કોઈ પણ વિષયના અલગ અલગ ભાગોને એકસાથે મૂકીને સમગ્રતામાં સમજવાનો પ્રયત્ન સંશ્લેષણ છે.
- કોઈ પણ વાતને ત્વરિત સમજવી, એકદમ સાચા સ્વરૂપમાં સમજવી, વાતનું મર્મ સમજવું કુશાગ્ર બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. આ વાતોને શીખવાનો અભ્યાસ જ એ શીખવાનો ઉપાય છે.
- મન અશાંત, આસક્ત, અસ્થિર હોય છે ત્યારે બુદ્ધિને કામ કરવામાં ઘણો અવરોધ નિર્માણ થાય છે. એટલે મનને શાંત, એકાગ્ર અને અનાસક્ત બનાવવું બુદ્ધિ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. મન પક્ષપાત કરે છે. બુદ્ધિને નિષ્પક્ષપાતી બનાવવા માટે મનના પક્ષપાતને સમજવાની આવશ્યકતા છે.
- જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સંવેદનક્ષમતા પણ બુદ્ધિ માટે સહાયક હોય છે. એટલે એમને સંવેદનક્ષમ બનાવવાની આવશ્યકતા હોય છે.
- બહુશ્રુતતા બુદ્ધિ માટે ઉપકારક છે.
- ધ્યાન વડે મૌલિકતાનો વિકાસ થાય છે. વિષયની સાથે તાદાત્મ્ય બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ અને તેજસ્વી બનાવે છે.
- ગાયત્રી મંત્રનો જપ બુદ્ધિને નિર્મળ બનાવે છે.

આનંદમય આત્મા

- આનંદનો વિકાસ કરવા માટે લગભગ કશું જ નથી કરવું પડતું. અન્ય ચાર સ્તર ઠીક થઈ જાય તો એ પણ ઠીક થઈ જાય છે. આહારવિહારનો ઉલ્લેખ તો પહેલાં થઈ જ ગયો છે.

અધ્યાય ૮

અધ્યાસ અને બોધ

આચાર્યો જેમ જેમ વિચાર કરતા જતા હતા તેમ તેમ એમની મૂંઝવણ વધતી જતી હતી. એ મૂંઝવણ પંચકોશ અને પંચાત્માની સંકલ્પનાઓ વિશે હતી. ભગવાન શંકરાચાર્યના આત્મષ્ટકમ્નો પાઠ તેઓ અવારનવાર કરતા જ હતા. એ સ્તોત્ર અનેક લોકો માટે પ્રિય અને પરિચિત સ્તોત્ર હતું. એમાં ‘હું મન નથી, બુદ્ધિ નથી, વગેરે બધું હું નથી, હું ચિદાનંદરૂપ શિવ છું એવી ચર્ચા પણ ચાલતી હતી. ક્યારેક તો મજાક પણ થતી રહેતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે ક્યારેક કોઈને કોઈ ભોજનની વાનગી સ્વાદિષ્ટ નહોતી લાગતી ત્યારે એને ખાતી વખતે એ કહેતા, ‘અહં ભોજનં નૈવ ભોજ્યં ન ભોક્તા ।’ હું નથીની ચર્ચા એટલી બધી ચાલતી હતી કે જ્યારે આચાર્ય ગૌરીશ્વર ‘હું શરીર પણ છું, પ્રાણ પણ છું’ વગેરે કહેવા લાગ્યા ત્યારે બધા અસમંજસમાં પડી ગયા. એક વાર તો એમણે આચાર્યને પૂછ્યું પણ હતું અને આચાર્યે કહ્યું પણ હતું કે ‘હું છું પણ અને નથી પણ’ એ કથન વધુ વાસ્તવિક છે. એમ છતાં આચાર્યોની મૂંઝવણ મટતી નહોતી. એ જોઈને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ આજની જ્ઞાનસભાનું આયોજન કર્યું હતું.

સંગઠન મંત્ર થયો અને આચાર્ય શુભંકરે વિષયની પ્રસ્તાવના કરી.

એમણે કહ્યું :

ભગવાન શંકરાચાર્યે પંચકોશ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. એમનું કહેવું છે કે સત્ય તો કેવળ બ્રહ્મ છે, જગત મિથ્યા છે. એમની એક અન્ય પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે, ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मोव नाडपरः’ અર્થાત્ બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે, જીવ બીજું કોઈ નથી, બ્રહ્મ જ છે.

તેઓ કહે છે કે આ સંસાર મનોરાજ્ય છે. મન છે તો સંસાર છે, મન નહીં રહે તો સંસાર નહીં રહે. માયાને કારણે સંસાર છે એમ લાગે છે, માયાનો પડદો હટી જશે તો સંસાર

આભાસ જ રહેશે, અસાર થશે. માયાનો પડદો હટી જશે તો સંસાર રહેશે નહીં અને જીવને બોધ થઈ જશે કે એનું વાસ્તવિક રૂપ બ્રહ્મ જ છે. એટલે તેઓ કહે છે કે હું શરીર છું એમ લાગે છે, વાસ્તવમાં છે નહીં. એ જ રીતે પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરે પણ આપણે કલ્પના કરી લઈએ છીએ એટલે છે એમ લાગે છે, વાસ્તવમાં એ છે નહીં. એ આભાસી સંસાર છે. જે રીતે ધૂંધળા પ્રકાશમાં દોરડું પણ સાપ હોય એમ લાગે છે, પણ એ સાપ હોતો નથી, એ જ રીતે આ સંસાર છે એમ લાગે છે, વાસ્તવમાં હોતો નથી. જે રીતે દોરડું સાપ ન હોવા છતાં આપણે ભયભીત થઈ જઈએ છીએ અને ભયમુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ એ જ રીતે આ સંસાર ન હોવા છતાં પણ આપણે એમાં આસક્ત થઈ જઈએ છીએ, રમમાણ થઈ જઈએ છીએ અને સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરીએ છીએ. જે રીતે પ્રકાશ હોય ત્યારે એ સાપ નથી પણ દોરડું છે એવું જ્ઞાન થાય છે અને આપણે ભયમુક્ત થઈ જઈએ છીએ એ જ રીતે માયાનો પડદો હટી જતાં આ સંસાર નથી, બ્રહ્મ જ છે એ જ્ઞાન થઈ જાય છે અને આપણે સાંસારિક કલેશમાંથી મુક્ત થઈ જઈએ છીએ. જ્યાં સુધી આપણે માયાના આવરણથી લિપ્ત રહીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે પોતાને શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરે જ માનીએ છીએ.

એને જ અધ્યાસ કહે છે.

દેહાધ્યાસ

પોતાની જાતને દેહ માનવો એ દેહાધ્યાસ છે. જ્યારે આપણે આપણી જાતને દેહ માનીએ છીએ ત્યારે આપણને શરીરના સુખની જ આકાંક્ષા રહે છે. શરીરનું બળ સૌષ્ઠવ, સૌંદર્ય સંપાદન કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. એ સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અને એ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો

સુખનો અનુભવ કરીએ છીએ. કોઈની શારીરિક સુંદરતા જોઈને મોહિત થઈ જઈએ છીએ, અભિભૂત થઈ જઈએ છીએ અને એની આગળ પોતાની જાતને ઓછી માનવા લાગીએ છીએ. યુરોપની પ્રજાનો ગોરો રંગ જોઈને ભારતની પ્રજાને એ લોકો પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ લાગવા લાગ્યા હતા એ ઇતિહાસનો અનુભવ છે. શારીરિક સુંદરતા પ્રદર્શનનો અને ગર્વ કરવાનો વિષય બની જાય છે. આજકાલ સિનેમાના નટ અને નટીઓને પોતાના દેહનું પ્રદર્શન કરતાં આપણે જોઈએ જ છીએ. અનેક વિજ્ઞાપનોમાં સ્ત્રી દેહને આકર્ષક રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. બળાત્કારની અનેક ઘટનાઓ બને છે. લગ્ન માટે વધૂની પસંદગી એની શારીરિક સુંદરતાને આધારે કરવામાં આવે છે. વરની પસંદગીના સંદર્ભમાં ઉક્તિ છે ‘કન્યા વરયતે સૂયં’ અર્થાત્ કન્યા વરનું રૂપ જોઈને એની પસંદગી કરે છે.

પોતાની જાતને દેહ માનવાનો એ અધ્યાસ દર્શનના સ્તર સુધી પહોંચી જાય છે. ચાર્વાક દર્શનનો ઉદ્ઘોષ છે,

યાવજ્જીવેત સુખં જીવેત ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્ ।

ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કૃતઃ ॥

અર્થાત્

જ્યાં સુધી જીવવાનું છે ત્યાં સુધી સુખથી જીવો, દેવું કરીને પણ ઘી પીવો (મોજ કરો), કારણ કે દેહની રાખ થઈ ગયા પછી એ પાછો ક્યાં મળવાનો છે? અર્થાત્ બાકીની બધી જ ચિંતા છોડીને દેહની જ ચિંતા કરો.

આ જે અધ્યાસ છે એ મનુષ્યને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પણ ક્યાં સુધી લઈ જાય છે એનું ઉદાહરણ ચાર્વાક દર્શન છે. બીજું ઉદાહરણ વર્તમાન પશ્ચિમનું દર્શન છે જે આજે ભારતીય બુદ્ધિજીવિઓના મનોમસ્તિષ્કમાં છવાયેલું છે. એ સંપૂર્ણ દર્શન દેહના છેડેથી જ જીવનને જુએ છે. પરિણામે જીવનના દરેક ક્ષેત્ર દેહાધ્યાસની ધારણાથી જ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. એનું એક સમર્પક ઉદાહરણ યોગક્ષેત્ર છે.

આજે આપણે એ વાતે ઘણા ખુશ થઈએ છીએ કે યોગને વૈશ્વિક માન્યતા મળી છે. વિશ્વ યોગનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યું છે. એ ભારતીય યોગવિદ્યાની મહાનતા છે. આપણે ગર્વ અને ગૌરવની અનુભૂતિ કરી રહ્યા છીએ, પરંતુ વૈશ્વિક સ્વીકૃતિ પ્રાપ્ત યોગ એક ચિકિત્સાપદ્ધતિ અને

વ્યાયામપદ્ધતિ બની ગયો છે. યોગનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ ભુલાઈ ગયું છે. પાતંજલ યોગસૂત્રના બીજા અને ત્રીજા સૂત્રને યાદ કરીએ. એ સૂત્ર છે -

• યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ।

• તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વસ્વરૂપેઽવસ્થાનં ।

અર્થાત્

યોગ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ છે. ત્યારે દ્રષ્ટાની સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થિતિ હોય છે.

યોગનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ ભુલાઈ જઈને ભૌતિક સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયું. ભારતનાં કે ભારતની બહારનાં યોગ સંસ્થાનો શારીરિક શિક્ષણ અને ચિકિત્સાશાસ્ત્રના ધરાતલ પર ચાલવા લાગ્યાં છે. કઈ કઈ અસાધ્ય બીમારીઓનો ઉપચાર યોગ દ્વારા થઈ શકે છે એ સિદ્ધ કરવા માટે સંશોધન થવા લાગ્યું. એ જ સ્વરૂપે વિશ્વવિદ્યાલયો પોતાનું કાર્ય કરી કરી રહ્યાં છે. શારીરિક શિક્ષણમાં જે રીતે સ્પર્ધા હોય છે એ જ પ્રકારની સ્પર્ધાઓનું આયોજન વિશ્વસ્તરે થવા લાગ્યું છે.

ભારતનું અધ્યાત્મનિષ્ઠ મનોવિજ્ઞાન ભૌતિક મનોવિજ્ઞાન બની ગયું છે. સંપૂર્ણ સંશોધન પ્રક્રિયા બુદ્ધિનિષ્ઠ થઈ ગઈ છે. બુદ્ધિ આત્મવિજ્ઞાન અનુસાર જડ જ છે.

એ દેહાધ્યાસનું પરિણામ છે. તમે પણ વ્યાવહારિક અને વૈચારિક ક્ષેત્રમાં જોતા રહેશો તો એનું વ્યાપક સ્વરૂપ જોવા મળશે.

પ્રાણાધ્યાસ

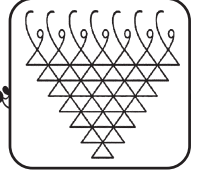
એ રીતે જ્યારે આપણે પોતાને હું પ્રાણ હું એમ સમજી લઈએ છીએ એને પ્રાણાધ્યાસ કહે છે. ત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ ? આપણને ભૂખ ભાંગવાની જ ચિંતા રહે છે. કોઈ ને કોઈ રીતે આપણી સુરક્ષાનું જ આપણને ધ્યાન રહે છે. પ્રાણ શરીરની જ સુરક્ષા ઇચ્છે છે કારણકે એ જ એનો આશ્રય છે. પ્રાણાધ્યાસના સંદર્ભમાં આ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે.

આહારનિદ્રાભયમૈથુનઞ્ચ સામાન્યમેતદ્ પશુભિર્નરાણામ્ ।

ધર્મો હી તેષાં અધિકો વિશેષઃ ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ

સમાનાઃ॥

અર્થાત્

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન પશુ અને નરમાં સમાન જ હોય છે. મનુષ્યમાં ધર્મ વિશેષ છે. ધર્મહીન મનુષ્ય પશુ સમાન છે.

એટલે પોતાની ભૌતિક સુવિધાઓ માટે સાચું ખોટું તો ઠીક, માનાપમાનની પાણ ચિંતા મનુષ્ય નથી કરતો ત્યારે એ પોતાના પ્રાણભય સ્તરે જીવી રહ્યો છે એમ કહી શકાય. પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિમાં આસક્તિનો પ્રથમ આધાર પ્રાણાધ્યાસ છે, કારણ કે પુત્રપુત્રીઓ પોતાના દેહમાંથી મૈથુનના ફળસ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયાં છે. પ્રાણે પોતાને જીવંત રાખવા માટે એક શરીરમાંથી બીજું શરીર પેદા કર્યું છે. પ્રાણ જ વંશવૃદ્ધિ કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે. પ્રાણ જ ઇંદ્રિયોને વિષયોપભોગની શક્તિ આપે છે. પ્રાણના સ્તરે જીવનારા લોકો સમાજની કે દેશની સેવા કરી શકતા નથી. દેશ માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ સમર્પિત કરવાનું અથવા દીન-દુઃખિયા માટે કષ્ટ ઉઠાવવાનું એમનાથી થતું નથી કારણ કે પ્રાણરક્ષા અને આરામ તથા સુવિધા એમના માટે વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય રહે છે. ધર્મરક્ષા માટે ઘર છોડવાનું પણ એમનાથી થતું નથી, કારણ કે કુટુંબ એમને માટે પ્રાથમિકતાનો વિષય હોય છે. ન્યાયના ક્ષેત્રમાં, અર્થાર્જનના ક્ષેત્રમાં, લાભના ક્ષેત્રમાં કુટુંબ માટે પક્ષપાત થઈ જ જાય છે, કારણ કે એ આપણા શરીર અને પ્રાણનો અંશ હોય છે. પ્રાણધારણા માટે અથવા પ્રાણરક્ષા માટે જે રીતે પ્રાણી અન્યો પર હુમલો કરે છે અથવા પોતાના કરતાં વધુ બળવાનને જોઈને ભાગી જાય છે એ જ રીતે પ્રાણાધ્યાસથી વશીભૂત મનુષ્યોની સ્થિતિ હોય છે. એઓ કાં તો હુમલો કરે છે અથવા ભાગી જાય છે. એથી પણ એક ડગલું આગળ વધીને તેઓ બળવાનના શરણમાં જાય છે, એના ગુલામ પણ બની જાય છે. પ્રાણભયને કારણે જ પોલીસ સમક્ષ જાસૂસ અથવા સામાન્ય મનુષ્ય ગુપ્ત રહસ્ય બતાવી દે છે. અને એમ પણ પ્રાણભયનો અનુભવ કરનારા લોકોને પોતાનાં કાર્ય સ્વાભાવિક જ લાગે છે. પ્રાણભયથી પ્રેરિત થઈને મનુષ્ય અનેક પ્રકારનો સંગ્રહ કરે છે.

જો પ્રાણાધ્યાસના એ મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખીને જોઈશું

તો આપણને આપણી આસપાસ એનાં અનેક ઉદાહરણો મળી રહેશે.

મનોધ્યાસ

જ્યારે આપણે પોતાને મન માની લઈએ છીએ ત્યારે એને મનોધ્યાસ કહે છે. જ્યારે મનનો અધ્યાસ થઈ જાય છે ત્યારે ખડ્ગરિપુ આપણા દરેક વ્યવહારના પ્રેરક તત્ત્વ થઈ જાય છે. લોભથી પ્રેરિત થઈને આપણે સંગ્રહ કરીએ છીએ, બીજાનું પણ મારી પાસે આવી જાય એવી કામના કરીએ છીએ. અન્યોને એમના અધિકારનું આપવામાં પણ સંકોચ કરીએ છીએ, વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે શોષણ કરવામાં પણ પાછી પાની કરતા નથી. આપણા વ્યવહારમાં વાસનાનું પ્રાબલ્ય થઈ જાય છે. કામ હાવી થઈ જાય છે. કામનો પ્રભાવ વધી જાય છે. ત્યારે પ્રાણભય અને લોકલજ્જાનો પણ લોપ થઈ જાય છે. કહેવાયું પણ છે - ‘કામાતુરાણાં ન ભયં ન લજ્જા’ અને અનેક પ્રકારના અનાચાર પેદા થતા રહે છે. મદ, મોહ, મત્સર વગેરે અનેક પ્રકારની દુર્ભાવનાઓથી વાતાવરણ કલુષિત થઈ જાય છે.

મન ઇચ્છાઓનો પુંજ છે. ઇચ્છાઓની પૂર્તિ માટે મન કંઈ પણ કરી શકે છે. કોઈ પણ હદે જાય છે. મનની ઇચ્છાઓના સંદર્ભે કહેવાયું છે -

ન જાતુ કામઃ કામાનાં ઉપભોગેન શામ્યતે ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય ઇવાભિવર્ધતે । ।

અર્થાત્ વ્યક્તિની ઇચ્છા એની પૂર્તિ કરવાથી પૂર્ણ નથી થઈ જતી. અગ્નિમાં ઘી નાખો તો એ શાંત થવાને બદલે વધુ પ્રજ્વલિત થઈ જાય છે.

ઇચ્છાઓની પૂર્તિ માટે મન શરીર અને પ્રાણની પણ પરવા કરતું નથી. શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે અનુકૂળ ન હોય, પ્રાણ ધારણા માટે આવશ્યક ન હોય તો પણ એને સારું લાગે છે એટલે એ ખાય છે, વસ્ત્ર પહેરે છે, અન્ય પદાર્થોની નિર્મિતિ કરે છે અને ઉપભોગ પણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે મેંદાનો પદાર્થ સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક હોય છે એમ જાણવા છતાં એ સ્વાદમાં સારો લાગે છે એટલે ખાય છે. બુદ્ધિનો નિર્દેશ પણ એ માનતો નથી. વિદેશી વસ્તુઓની ખરીદી કરવાથી આપણા દેશનું નુકસાન થાય છે એમ કોઈ

કહે છે અથવા પોતે સમજે છે તો પણ એ પોતાની જાતને રોકતો નથી. સવારે વહેલા ઊઠવાનો લાભ એ સમજે છે, સાંભળે છે, જાણે છે પરંતુ માનતો નથી. એ સ્વૈરાચારી અને સ્વચ્છંદી બનવામાં જ સ્વતંત્રતા માને છે. આ મનને કારણે હિંસા ફેલાય છે, યુદ્ધ થાય છે, અધર્મ વ્યાપે છે, દુઃખ જન્મે છે.

જ્યારે આપણે મન જ આત્મા છે અર્થાત્ મન જ આપણે છીએ એવા અધ્યાસમાં જીવીએ છીએ ત્યારે ચિંતા, શોક, દુઃખ વગેરેથી ગ્રસ્ત થઈએ છીએ. સમાજમાં પણ મનોકાષ્ટિક રોગોનું પ્રચલન ઘણું વધી જાય છે. આજકાલ હૃદયવિકાર, લોહીનું દબાણ, મધુપ્રમેહ જેવા રોગોમાં જે વૃદ્ધિ થઈ છે એ મનના અસ્વસ્થ હોવાનું જ પરિણામ છે. યુવાનોમાં તણાવ, નિરાશા, હતાશાનું પ્રમાણ વધતું દેખાઈ રહ્યું છે. એને આત્મઘાતી વૃત્તિ કહે છે. કિશોર અને યુવાનોની આત્મહત્યાનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે. એ મનના સ્વૈરાચારનું પરિણામ છે. મનને રાજી રાખવામાં જ આ બધાં વિપરીત પરિણામો સમાયેલાં છે. મન આ વાત સમજતું નથી, કારણ કે સમજવું એ એનો વિષય નથી. બુદ્ધિ સમજે છે પરંતુ મન એનું સાંભળતું નથી. દરેક રોગ મનને કારણે જન્મે છે પરંતુ એ પ્રકટ થાય છે શરીરમાં અને કષ્ટ પણ શરીરને થાય છે. એટલે મન પોતાનો સ્વૈરાચાર છોડતું નથી. મન રજોગુણી છે એટલે નિરંતર પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે અને શરીરને પણ દોડતું રાખે છે. મન સેવા પણ કરે છે તો એ સકામ હોય છે. એ બદલાની અપેક્ષા રાખે છે, સન્માનની અપેક્ષા રાખે છે. એવી સેવાનું પરિણામ ઓછું જ થાય છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે સમાજમાં સેવાનાં કામ તો ઘણાં થાય છે, સત્સંગ અને સત્કાર્યમાં યુવાનો પણ મોટા પ્રમાણમાં સહભાગી થઈ રહ્યા છે એમ છતાં સમાજમાં અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ વધી રહી છે, એનું કારણ સારું કાર્ય કરનારાના મનમાં ઉત્તેજના, અશાંતિ, સકામતા, આસક્તિ અને ફળની આકાંક્ષા પડેલાં હોય છે. સમાજમાં વધેલો રજોગુણ તમોગુણને પોતાનો સાથીદાર બનાવી લે છે અને સમાજ અશાંતિ અને કષ્ટથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

જોવા જઈએ સામાન્ય સ્થિતિમાં વ્યક્તિ અને સમાજ મનથી પ્રેરિત થઈને વ્યવહાર કરે છે. એ સમાજની પ્રાકૃત

અવસ્થા છે. વ્યક્તિને અને સમાજને મનનો અધ્યાસ છોડીને ઉપર ઉઠાવવા માટે સંસ્કારયુક્ત શિક્ષણની આવશ્યકતા હોય છે.

બુદ્ધ્યાધ્યાસ

જ્યારે આપણે પોતાની જાતને બુદ્ધિશાળી માની લઈએ છીએ અર્થાત્ બુદ્ધિમાં આત્માની પ્રતિષ્ઠા કરીએ છીએ ત્યારે એને બુદ્ધ્યાધ્યાસ કહેવાય છે. જ્યારે આપણે બુદ્ધિમાં જીવીએ છીએ ત્યારે મનને વશમાં કરી લઈએ છીએ. મન વશમાં હોવાને કારણે ઈંદ્રિયો પણ વશમાં થાય છે. આપણે મનના સંકલ્પો, વિકલ્પો પર ચાલતા નથી પરંતુ નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, સંશ્લેષણ, વિશ્લેષણ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરીને અનુચિત, સાચા કે ખોટાનો નિર્ણય કરીને એ નિર્ણય અનુસાર વ્યવહાર કરીએ છીએ.

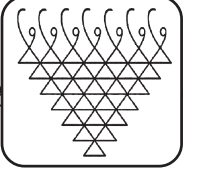
જ્યારે આપણે બુદ્ધિમાં જીવીએ છીએ ત્યારે આપણે મનને પોતાના વશમાં રાખીએ છીએ, મનની વાસનાઓના પ્રવાહમાં વહી જતા નથી.

જ્યારે બુદ્ધિમાં જીવીએ છીએ ત્યારે આપણે કોઈને અન્યાય કરી શકતા નથી. અસત્યનો પક્ષ નથી લેતા. અસત્યાચરણ નથી કરતા. અપ્રામાણિક નથી થતા, ભ્રષ્ટાચાર નથી કરતા.

પરંતુ એ રીતે બુદ્ધિમાં પ્રતિષ્ઠિત થવું સરળ નથી. બુદ્ધિ ક્યારે મનના વશમાં થઈ જાય છે એની જાણ પણ નથી થતી. વળી મન જે કહે છે એને સિદ્ધ કરવામાં બુદ્ધિનું સામર્થ્ય ખર્ચાઈ જાય છે. દુનિયાના તમામ વાદવિવાદ, વિતંડાવાદ એમાંથી જ નિર્માણ થાય છે. વ્યવહારજગતમાં જેટલા પણ તર્ક આધારિત ઝઘડા જોવા મળે છે એ બુદ્ધિ જ મનને વશ થઈને કરાવે છે. ત્યારે તર્ક-વિતર્ક અને શાસ્ત્રાર્થોની આભાસી વિદ્વત્તા નિર્માણ થાય છે.

વર્તમાન શોધ અને અનુસંધાનની સ્થિતિ એવી જ છે. મનને સ્થિર અને શાંત કર્યા વિના બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં કરેલા પ્રયત્નો આભાસ નિર્માણ કરે છે, સત્યનું પ્રતિપાદન નથી કરતા. બુદ્ધિ નવા નવા આવિષ્કાર કરવામાં તો સમર્થ થઈ જાય છે પરંતુ તેઓ હંમેશાં સૌનું ભલું જ કરશે એમ સુનિશ્ચિત થઈ શકતું નથી. ન્યાયાલયમાં એક પક્ષનો વકીલ હંમેશાં

અસત્યને જ સત્ય સિદ્ધ કરવામાં પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરે છે.

જ્યારે આપણે બુદ્ધિમાં પ્રતિષ્ઠિત હોઈએ છીએ ત્યારે અહંકાર પણ પોતાનો રંગ દર્શાવે છે. બુદ્ધિને એક બાજુ મનની વાસનાઓથી અને બીજી બાજુ અહંકારથી બચાવવું ઘણું અઘરું હોય છે. બુદ્ધિ જ્યારે આસુરી હોય છે ત્યારે દંભ, દર્પ, અભિમાન હાવી થઈ જાય છે અને મારા જેવું કોણ છે એવી ગર્વોક્તિ આપણે કરીએ છીએ. બુદ્ધિને રાજસી કે તામસી બનવાથી બચાવવું અને સાત્ત્વિક બનાવવું બુદ્ધિના હાથમાં હોતું નથી. ઘણા મોટા પ્રમાણમાં સંયમ અને આત્મનિષ્ઠતા વડે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક થાય છે.

આનંદાધ્યાસ

પોતાની જાતને આનંદમય માનવી એ આનંદાધ્યાસ છે. જ્યારે આપણે પોતાને આનંદી માનીએ છીએ ત્યારે હંમેશાં પ્રસન્ન રહીએ છીએ. આપણને દુનિયાની કોઈ વાત દુઃખી કરી શકતી નથી. આપણે કોઈનો દ્વેષ નથી કરતા. આપણને કંઈ પણ અસુંદર લાગતું નથી.

એને અધ્યાસ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે કેવળ એ નથી. આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ બધાથી પર છે, પરંતુ એ અધ્યાસને કારણે આપણે પોતાને ઘણા સીમિત અને સંકુચિત કરી લઈએ છીએ. આપણે એમાં એટલા અટવાઈ જઈએ છીએ કે એમાંથી બહાર નીકળવાનો, એમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા. સંસારનાં તમામ દુઃખ, કષ્ટ અને સંતાપ એ જ કારણસર છે. એ જ અજ્ઞાન છે. એટલે ભગવાન શંકરાચાર્ય પોતાના નિર્વાણાષ્ટકમાં કહે છે કે હું મન નથી, બુદ્ધિ નથી, ચિત્ત નથી, અહંકાર નથી, હું શરીર નથી, મારા કોઈ સંબંધી નથી. હું ચિદાનંદ શિવ છું અર્થાત્ આત્મા છું, બ્રહ્મ છું. જ્ઞાનના માધ્યમથી વિવેકખ્યાતિને પ્રાપ્ત કરીને મારે મારા સાચા સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થવાનું છે.

સંક્ષેપમાં જે હું નથી એ હું છું એમ માનવું અને એ અનુસાર વ્યવહાર કરવો એ અધ્યાસ છે.

એનાથી પણ અલગ સંકલ્પના છે બોધની. એ કહે છે કે હું શરીર પણ છું, પ્રાણ પણ છું, મન પણ છું, બુદ્ધિ પણ છું, આનંદ પણ છું અને આત્મા પણ છું. અધ્યાસની

સંકલ્પના કહે છે કે હું આત્મા સિવાય કશું જ નથી, હું છું એમ લાગે છે એ મિથ્યા છે, અજ્ઞાન છે, ભ્રમ છે. બોધની સંકલ્પના કહે છે કે હું વાસ્તવમાં આત્મા છું અને મેં જ શરીર, પ્રાણ વગેરે રૂપ ધારણ કર્યાં છે. પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું નિત્ય સ્મરણ જાળવી રાખીને હું જે દેખાઈ રહ્યો છું એની સાથે સંબંધિત વ્યવહાર મારે કરવાનો છે. જે ઉદ્દેશથી શરીર, પ્રાણ, મન વગેરે બન્યો છું એ ઉદ્દેશનું વિસ્મરણ થવા દેવાનું નથી. હંમેશાં આત્માના પ્રકાશમાં જ સંપૂર્ણ જીવનવ્યવહાર કરવાનો છે.

એને બોધ કહે છે. એનો અર્થ એ છે કે નિર્ગુણ નિરાકાર આત્મતત્ત્વનું જ આ શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરેનું બનેલું સગુણ સાકાર સ્વરૂપ છે, બન્નેમાં કોઈ અંતર નથી.

દેહાધ્યાસ કહે છે હું કેવળ શરીર છું, બોધ કહે છે કે હું શરીર પણ છું.

પ્રાણાધ્યાસ કહે છે કે હું કેવળ પ્રાણ છું, બોધ કહે છે કે હું પ્રાણ પણ છું

મનોધ્યાસ કહે છે કે હું મન જ છું, બોધ કહે છે કે હું મન પણ છું.

બુદ્ધ્યાધ્યાસ કહે છે હું કેવળ બુદ્ધિ છું, બોધ કહે છે કે હું બુદ્ધિ પણ છું.

આનંદાધ્યાસ કહે છે કે હું કેવળ આનંદ છું, બોધ કહે છે કે હું આનંદ પણ છું.

બન્નેમાં પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ આત્મા છે એ સંબંધે કોઈ ભેદ નથી, કેવળ અધ્યાસ ‘હું નથી’ પર વધુ ભાર મૂકે છે જ્યારે બોધ ‘હું’ પર વધુ ભાર મૂકે છે. બન્ને આત્મતત્ત્વનો જ સ્વીકાર કરે છે.

એ અનુસાર જો શરીરને પણ આત્મા માની લઈએ તો શરીરના સંબંધમાં કેવી રીતે વિચાર થશે ?

આ શરીર પરમાત્મા જ છે. પોતાના નિવાસ માટે પોતામાંથી જ પોતાને માટે ઓણે બનાવ્યું છે. એટલે એ શુદ્ધ હોવું જોઈએ. પવિત્ર હોવું જોઈએ. એનું રક્ષણ અને પોષણ થવું જોઈએ. એ જ દૃષ્ટિએ એનાં અન્ન, વસ્ત્ર, નિવાસ, આરામ વગેરેની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એને બીમાર ન થવા દેવું જોઈએ. એને કાર્યકુશળ બનાવવું જોઈએ. ‘શરીરમાદ્યં

ખલુ ધર્મસાધનમ્' એ વાતનું નિત્ય સ્મરણ રાખવું જોઈએ. જે રીતે આપણે ભગવાનની મૂર્તિમાં દેવત્વ જોઈને એ મૂર્તિની પૂજા કરીએ છીએ એ જ રીતે આ દેહ આત્મતત્ત્વને જ વ્યક્ત કરે છે એમ સમજીને વ્યવહાર કરવો જોઈએ. સંક્ષેપમાં શરીર જેને માટે બન્યું છે એ કામને સારી રીતે કરવું એ જ શરીરમાં આત્મતત્ત્વને જોવું એ છે.

પ્રાણમાં આત્મતત્ત્વનો બોધ થાય છે ત્યારે આપણે બળવાન અને સંતુલિત બનાવવાનો ઉપાય કરીએ છીએ કારણ કે એના વડે જ શરીર પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકશે. પ્રાણ બળવાન હશે તો જ ઉત્સાહ, વિજિગીષા, વિધાયક, ચિંતન જળવાઈ રહેશે. પ્રાણ બળવાન હશે તો ઈંદ્રિયો પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકશે. જ્યારે આપણે પ્રાણમાં આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ કરીશું ત્યારે આપણી આહારવિહારની શૈલી બદલાઈ જશે. શરીરને ધર્મસાધન તરીકે કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે પ્રાણ આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુનનો વ્યવહાર કરશે. કેવળ પોતાનું જ અસ્તિત્વ માનીને પોતાના જ સંદર્ભમાં વ્યવહાર નહીં કરે, પરંતુ શરીરમાં વ્યક્ત સંપૂર્ણ સંગ્રાથના સંદર્ભમાં સ્વયંનું સ્થાન અને પ્રયોજન છે એમ સમજશે. એ દૃષ્ટિએ કેવળ મૈથુન માટે મૈથુન નહીં પરંતુ જીવનપરંપરા જળવાઈ રહેવી જોઈએ એટલે મૈથુનનું મહત્ત્વ છે એમ સમજીને મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થશે. સંતતિ-નિર્માણ માટે મૈથુન છે એમ સમજીને પ્રાણધારણાના પ્રયત્નો થશે. તાત્પર્ય એ છે કે એ વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પોતાને વ્યવસ્થિત કરશે.

જ્યારે હું મનના સ્વરૂપે પરમાત્માનો આવિષ્કાર છું એનો બોધ થાય છે ત્યારે હું મનના દ્વંદ્વાત્મક સ્વભાવને સારી રીતે જાણું છું અને એને સ્થિર અને એકાગ્ર બનાવવાનો પ્રયાસ કરું છું. હું જાણું છું કે મન અત્યંત બળવાન છે, એની ઈચ્છાશક્તિ વડે જ અનેક કામ સાધ્ય થાય છે એટલે હું એને શાંત અને અનાસક્ત બનાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું. હું મનને સ્વૈરાચારી બનવા દેતો નથી, પરંતુ શરીર અને પ્રાણના રક્ષણ, પોષણ અને ધારણાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરું છું અને જે જે પાણ શરીર, પ્રાણ, બુદ્ધિ વગેરે માટે હાનિકારક છે એનાથી પરાવૃત્ત કરું છું.

હું જાણું છું કે મન ઈંદ્રિયો પાસેથી જે સંવેદન ગ્રહણ કરે છે એને વિચારોમાં રૂપાંતરિત કરીને બુદ્ધિ સમક્ષ પ્રસ્તુત

કરે છે. એમ કરતી વખતે મન એ સંવેદનોને પોતાના રાગદ્વેષ, રુચિ-અરુચિ અથવા લોભમોહના રંગોમાં રંગીને પ્રસ્તુત ન કરે પરંતુ શાંત અને અનાસક્ત રહીને જ પ્રસ્તુત કરે જેથી બુદ્ધિ પોતાનું વિવેક કરવાનું કાર્ય સમ્યક્ રીતે કરે શકે. હું મનને નિરંકુશ થવા દેતો નથી. એને બુદ્ધિના સહયોગી તરીકે જોઉં છું. એને બુદ્ધિના સહયોગી તરીકે જ પ્રસ્તુત કરું છું. મનની કામનાઓ ક્યારેય પૂર્ણ થતી નથી એ સમજીને મનને સમજાવવાનું કાર્ય કરું છું અને આવશ્યકતા અનુસાર કામનાપૂર્તિમાં પ્રવૃત્ત થઉં છું. મનને મારતો નથી, કે મનને નકારતો પણ નથી પરંતુ એને અત્યંત આવશ્યક અને ઉપયોગી સાધન માનીને એને કાર્યક્ષમ બનાવવાનો પ્રયાસ કરું છું. નિરંતર અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી એને અધિકાધિક કાર્યકુશળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

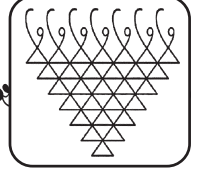
હું જ્યારે બુદ્ધિને આત્મતત્ત્વના આવિષ્કાર તરીકે જાણું છું ત્યારે સૌ પ્રથમ એને આત્મનિષ્ઠ બનાવવાનું જ મારું લક્ષ્ય રાખું છું. મારાં નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ વગેરે સાધનોને આત્મતત્ત્વના પ્રકાશમાં જ પ્રયુક્ત કરું છું. બુદ્ધિને તર્કકઠોર બનવા દેતો નથી. એને હૃદયના મુખ્ય સહયોગી તરીકે હું પ્રયુક્ત કરું છું. ત્યારે શ્રદ્ધા મારો મુખ્ય આધાર બને છે. હું સત્ય અને ઋતમાં બુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા કરું છું. હું મનને વશમાં રાખું છું, મનની સાથે જ ઈંદ્રિયો પણ વશ થઈ જાય છે. ત્યારે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક થઈ જાય છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય જેને વિવેકખ્યાતિ કહે છે એ બુદ્ધિસ્વરૂપે મારું લક્ષ્ય રહે છે.

હું જ્યારે આનંદમયને આત્મતત્ત્વના આવિષ્કાર તરીકે જોઉં છું ત્યારે જીવનમાં પ્રસન્નતા અને શાંતિ જ રહે છે, દરેક પ્રકારનાં દુઃખોની સમાપ્તિ થઈ જાય છે.

એ પ્રત્યેક અવસ્થામાં મારા નિર્ગુણ નિરાકાર રૂપ અને સગુણ સાકાર રૂપની સ્મૃતિ ટકી રહે છે. એ જ બોધ છે, એ જ આત્મબોધ છે.

બોધની યાત્રા પ્રવૃત્તિમાર્ગ અથવા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા જેને કર્મયોગ કહે છે એ છે. અધ્યાસનો માર્ગ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા જેને નિવૃત્તિ માર્ગ અથવા સંન્યાસયોગ કહે છે એ છે. અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા જ કહે છે કે એ બન્ને એક જ છે. એટલે અધ્યાસ કે બોધ બંનેમાં કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ નથી, કેવળ અભિમુખતાનું જ અંતર છે.

અધ્યાય ૯

પરમેષ્ઠી અને વ્યષ્ટિ

ગુરુકુળમાં શિક્ષણ જ્ઞાનયજ્ઞ ચાલી રહ્યો છે એના સમાચાર ધીરે ધીરે અન્ય વિદ્યાપીઠો સુધી પહોંચવા લાગ્યા હતા. વિદ્વાનો તથા સામાન્ય લોકોમાં એની ચર્ચા હતી. ક્યાંક ક્યાંક તો પોતપોતાની વિદ્યાપીઠોમાં આચાર્યો આ વિષયો પર ચર્ચાસત્રો આયોજિત કરવા લાગ્યા હતા. એ ચર્ચાસત્રોમાં ગુરુકુળના આચાર્યોને પણ બોલાવતા હતા. ગુરુકુળની જ્ઞાનસભામાં તેઓ સહભાગી થવાનું મન બનાવી રહ્યા હતા. એક વાતાવરણ નિર્માણ થઈ રહ્યું હતું. પ્રશ્નો ઉદ્ભવી રહ્યા હતા પરંતુ હવે કેવળ પ્રશ્નો જ રહ્યા નહોતા, એમના જવાબ શોધવાની પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ થઈ ગઈ હતી અને અધ્યયન પણ શરૂ થઈ ગયું હતું.

આજે ચૈત્ર મહિનાની સુદ પાંચમનો દિવસ હતો. ભારતમાં દરેક મહિનાની સુદ પાંચમને જ્ઞાનપંચમી કહેવામાં આવે છે. એટલે આજે ફરીથી જ્ઞાનસભાનું આયોજન થયું હતું. આજે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ પ્રવચન કરવાના હતા અને ચર્ચા માટે એક નવા મુદ્દાનો પ્રારંભ પણ કરવાના હતા.

સવારે બરાબર પાંચ વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. આજે બધાને સવારે જ બેસવાની ઈચ્છા હતી. આમ પણ એમને પહેલાંનો અનુભવ હતો કે સવારનો સમય ચિંતન માટે, વિશેષ રૂપે મૂળ વિષયોનાં તત્ત્વચિંતન માટે એ ઘણો સારો રહેતો હતો. એ પૂર્વાનુભવને કારણે સૌને જ એ પ્રાતઃકાળની સભાનું આકર્ષણ હતું.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ આવ્યા અને સંગઠન મંત્રના ગાન સાથે સભા શરૂ થઈ.

આચાર્ય શુભંકરે સૂત્ર સંચાલન કરતાં પ્રસ્તાવના કરી.

એમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું...

આ પહેલાં આપણે વ્યક્તિત્વ મીમાંસા કરી હતી. વ્યક્તિત્વનો વિકાસ, વિકાસનું સ્વરૂપ અને એનાં કારક તત્ત્વો વિશે આચાર્ય ગૌરીશ્વર પાસેથી મૂળ વાતો સાંભળી

હતી. એ પછી એ વાતો પર ચર્ચા પણ થઈ હતી. લોકોએ પોતાનો અભ્યાસ કર્યો, આપસમાં વિચારવિમર્શ કર્યો. એ ચર્ચામાં અનેક પ્રશ્નો સામે આવ્યા. એ પ્રશ્નો મેં અને આચાર્યજીએ કુલપતિ સમક્ષ મૂક્યા. એ પ્રશ્નો પર વિસ્તૃત ચર્ચા થવી જોઈએ એમ માનીને આજની જ્ઞાનસભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. હું સૌ પ્રથમ એ પ્રશ્નોને પ્રસ્તાવના તરીકે જ સભા સમક્ષ પ્રસ્તુત કરું છું.

- પાછલા વિષયની ચર્ચામાં વ્યક્તિત્વ-વિકાસ માટે આહારવિહારની વાત મુખ્ય રૂપે આપણી સમક્ષ આવી હતી. એ સાથે જ ભાષાનો ઉદ્ભવ પણ થયો હતો. દિનચર્યા, ઋતુચર્યા અને જીવનચર્યાની વાત પણ થઈ હતી. આ બધા વિષયો વિદ્યાલયમાં કેવી રીતે ભણાવી શકાય એમ છે? એમાંથી મોટા ભાગના તો ઘરના વિષયો હોય છે. શિક્ષણના સંદર્ભમાં એમનો વિચાર કેમ અને કેવી રીતે થઈ શકે છે ?
- ગઈ વખતની ચર્ચામાં કેવળ ભાષા વિષયની જ ચર્ચા થઈ હતી. પરંતુ વિષય તો ઘણા હોય છે. વિજ્ઞાન, ગણિત, ઇતિહાસ, આયુર્વિજ્ઞાન વગેરે અનેક વિષયોની વ્યક્તિત્વ-વિકાસના સંદર્ભમાં ચર્ચા નથી થઈ. એનું શું કારણ છે ?
- શું મનુષ્ય બળવાન, ગુણવાન, સદાચારી અને બુદ્ધિમાન હોય એટલું જ પૂરતું છે ? એને બીજાં પણ અનેક કામ કરવાનાં હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે એને ઘર ચલાવવાનું હોય છે. અર્થાર્જન કરવાનું હોય છે, સમાજસેવા પણ કરવાની હોય છે. એને ધર્માચરણ કરવાનું હોય છે. એને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. આ બધી વાતો માટે શું કરવું જોઈએ? શું એ શિક્ષણના વ્યાપમાં આવતું નથી ? શું વ્યક્તિત્વ-વિકાસના મુદ્દા સિવાય અન્ય મુદ્દા પણ વિચારણીય છે ?

આપણે બે શબ્દો સાંભળ્યા. એક શબ્દ હતો સમગ્ર વિકાસ. એને તો આપણે પહેલાંથી જ સાંભળતા આવ્યા છીએ. પરંતુ આપણે બીજો શબ્દ સાંભળ્યો સમગ્ર વિકાસ. આ બે શબ્દો કેમ છે? બન્નેમાં શું ફેર છે? જો ફેર છે તો આપણે સર્વાંગીણ વિકાસની ચર્ચા તો કરી, હવે સમગ્ર વિકાસની ચર્ચા પણ કરવી જોઈએ.

- આ પ્રશ્નો સાંભળ્યા પછી આચાર્યજીએ કહ્યું હતું કે એ બધા પ્રશ્નો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે અને આપણે એ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા ક્રમશઃ કરવાના જ છીએ, પરંતુ એ બધા પ્રશ્નોમાં પ્રાથમિકતા તો સમગ્ર વિકાસને જ આપવી જોઈએ. એટલે આજની સભામાં સમગ્ર વિકાસના સંદર્ભમાં જ ચર્ચા કરવાનો વિચાર છે. એટલે હું આચાર્યજીને નિવેદન કરું છું કે તેઓ પોતાનું પ્રવચન શરૂ કરે.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાનું પ્રવચન શરૂ કરતાં બોલવાનો પ્રારંભ કર્યો.....

ગઈ વખતે આપણે આચાર્ય ગૌરીશ્વર જેવા વિદ્વાન આચાર્ય પાસેથી વ્યક્તિત્વ-વિકાસના સ્વરૂપ અને એનાં કારક તત્ત્વો વિશે સાંભળ્યું હતું. એ પહેલાં આપણે વ્યક્તિત્વમીમાંસા વિશે પણ ચર્ચા કરી હતી. વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં આપણે સર્વાંગીણ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સર્વાંગીણનો અર્થ થાય છે સર્વ અંગોનો અર્થાત્ વ્યક્તિત્વનાં સર્વ અંગોનો વિકાસ. એ પછી આપણે સર્વ અંગોનો પરિચય પણ મેળવ્યો. એ અંગોના વિકાસ માટે કઈ કઈ વાતોની આવશ્યકતા છે એ પણ જોયું.

હવે એક મહત્વપૂર્ણ વિષય એની સાથે જોડવાની આવશ્યકતા છે. આજે આપણે મુખ્યત્વે એની જ ચર્ચા કરવાના છીએ.

સર્વાંગીણ વિકાસ એ વ્યક્તિનો વિકાસ છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિને જન્મથી જ જે ક્ષમતાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે એનો વિકાસ છે. એનો અર્થ છે વ્યક્તિને ક્ષમતાવાન બનાવવી, જે પણ સંભાવનાઓ એને જન્મથી પ્રાપ્ત છે એમને અભિવ્યક્ત કરવી. એ દૃષ્ટિએ એ બળવાન, ગુણવાન, કુશળ, શીલવાન, બુદ્ધિવાન વગેરે બને છે ત્યારે એનો વિકાસ થયો

એમ કહી શકાય છે.

એ પછી બે વાતોનો વિચાર કરવો આવશ્યક બની રહે છે. એક, એ પોતાની ક્ષમતાઓનું શું કરે ? ક્યાં અને કેવા પ્રકારના પ્રયોજન માટે એનો વિનિયોગ કરે ? એનું એક પ્રયોજન તો હતું વ્યક્તિત્વની ક્ષમતાઓનો વિકાસ કરવો. હવે વિકસિત વ્યક્તિત્વનું પ્રયોજન શું છે ? શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે દરેક વ્યક્તિના જીવનનું પરમ પ્રયોજન મોક્ષ હોય છે. શું વિકસિત વ્યક્તિત્વનો વિનિયોગ એ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે કરે ? અથવા શું વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થયો તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ જ જાય છે ? અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે બીજું કંઈ કરવાનું બાકી રહે છે ?

બીજો મુદ્દો પણ વિચારણીય છે. વ્યક્તિ આ વિશ્વમાં રહે છે. એનો સંબંધ બધા સાથે બંધાય છે. એ કેવળ પોતાના પરિવાર સાથે જ જોડાયેલો નથી તો, એ પોતાના સમાજ સાથે, પોતાની આસપાસના વાતાવરણ સાથે, પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ સાથે પણ જોડાયેલો છે. એ બધાંની વચ્ચે, સૌની સાથે રહીને એ પોતાની વિકસિત ક્ષમતાઓનો વિનિયોગ કેવી રીતે કરે ?

એમ તો આ બન્ને પ્રશ્ન એકબીજા સાથે સંબંધિત છે. બન્ને વ્યક્તિની ક્ષમતાઓના વિનિયોગની જ વાત કરે છે. એટલે આપણે બન્ને પ્રશ્નોનો વિચાર એકસાથે જ કરીશું.

એ વાત સાચી છે કે મનુષ્ય આ સૃષ્ટિમાં એકલો જીવી શકતો નથી. એને માટે એ વ્યાવહારિક રીતે પણ સંભવ નથી અને ભાવાત્મક રીતે પણ એને એકલા રહેવું સારું લાગતું નથી. તમને યાદ હશે જ કે પરમાત્માને જ્યારે એકલા રહેવાનું ન ગમ્યું ત્યારે જ એણે પોતાને વિશ્વરૂપમાં વ્યક્ત કર્યો. અસ્તિત્વની આ મૂળ ભાવના પ્રત્યેક મનુષ્યમાં છે. એને પણ એકલા જીવવાનું ગમતું નથી. એને કામ કરવા માટે, વાત કરવા માટે બીજું કોઈ હોય એ સારું લાગે છે.

વિશ્વની રચના પણ એવી છે કે સૃષ્ટિના બધા પદાર્થો પરસ્પર સાથે સંબંધિત રહીને જ જીવી શકે છે. અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે મનુષ્ય સર્વશ્રેષ્ઠ હોવા છતાં પણ, સર્વાધિક ક્ષમતાવાન હોવા છતાં પણ પોતાનું જીવન એકલો જીવી શકતો નથી.

જ્યારે સ્થિતિ આવી છે ત્યારે મનુષ્ય માટે

વિચારણીય વાત એ છે કે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ સાથે એ પોતાને સમાયોજિત કેવી રીતે કરે? આ પ્રશ્ન અન્ય પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ કે પંચમહાભૂતાત્મક પદાર્થો માટે નથી, કારણ કે એ તો પહેલેથી જ પ્રકૃતિ દ્વારા નિયંત્રિત અને નિયમિત થઈને જ જીવે છે. એમને માટે કોઈ વિકલ્પ નથી. મનુષ્યનું એમ નથી. એની પાસે મન છે, બુદ્ધિ છે, એને સ્વતંત્રતા મળેલી છે. હવે મન અને બુદ્ધિની ક્ષમતાઓનો પ્રયોગ કરીને સ્વતંત્રતા સાથે જવાબદારીની જાણ સાથે, પોતાની જવાબદારી પર એને પોતાની જાતને સૃષ્ટિ સાથે સમાયોજિત કરવાની છે. સમાયોજન કરવાની એની પદ્ધતિ કેવી હશે એનો આપણે વિચાર કરીશું.

સમાયોજન કરવાની દૃષ્ટિએ આપણે આ સૃષ્ટિને બે ભાગમાં વિભાજિત કરી શકીએ છીએ. એક ભાગમાં સંપૂર્ણ માનવસૃષ્ટિનો સમાવેશ થશે, એ એટલા માટે કે મનુષ્ય સૃષ્ટિના શેષ પદાર્થોથી અલગ વિશેષ પદ્ધતિથી વ્યવહાર કરે છે. મનુષ્યને પોતાની જ જાતિ સાથે સમાયોજન કરવાનું છે. બીજો ભાગ છે મનુષ્યેતર સૃષ્ટિ. આપણે ચર્ચાની સુવિધા માટે મનુષ્યસૃષ્ટિને સમષ્ટિ કહીશું અને બાકીનાને સૃષ્ટિ.

મનુષ્ય અને સૃષ્ટિ

આ સૃષ્ટિમાં જેટલા પણ પદાર્થ છે એને આપણે ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત કરી શકીએ છીએ. એક છે પ્રાણીસૃષ્ટિ, બીજી છે વનસ્પતિસૃષ્ટિ અને ત્રીજી છે પંચમહાભૂતાત્મક સૃષ્ટિ.

મનુષ્યનો પ્રાણીસૃષ્ટિ સાથે કેવો સંબંધ છે ? ગાય અને બળદ, સંપૂર્ણ ગોવંશ મનુષ્યને દૂધ અને દૂધની તમામ બનાવટો, ખાતર માટે છાણ, ગાડું ખેંચવા માટે તથા હળ ચલાવવા માટે બળદની શ્રમશક્તિ આપે છે. ભેંસ, બકરી, ઊંટડી વગેરે અન્ય પ્રાણીઓના દૂધનો પણ એ ઉપયોગ કરે છે. ઘોડો વાહન તરીકે ગાડી ખેંચવા માટે ઉપયોગી છે. કૂતરો ચોકીદાર તરીકે મનુષ્યની સાથે રહે છે. ઊંટ, બકરો, વગેરે અનેક પ્રાણીઓ એના રોજિંદા કામમાં ઉપયોગી બની રહે છે. હાથીના દાંત અલંકાર બનાવવાના કામમાં આવે છે. આ બધાં તો એના પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ છે. પરંતુ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિના સંતુલન માટે પ્રાણી ઘણાં ઉપયોગી છે. કેવળ પોતાના

હોવાથી અને પ્રાકૃતિક રૂપે જીવનયાપન કરતા રહીને પણ એ બધાં મનુષ્ય પર ઉપકાર કરે છે. પ્રાણીમાં રહેતી માછલી પ્રાણીને શુદ્ધ કરે છે. ખેતરમાં રહેતાં ઝીણાં જીવજંતુ જમીનની ફળદ્રુપતા જાળવી રાખે છે અને વધારે છે. સૃષ્ટિનો એક અન્ય નિયમ છે, **જીવો જીવસ્ય જીવનં**, અર્થાત્ એક જીવ બીજા જીવનું જીવન ટકાવી રાખે છે. અનેક જીવજંતુ એકબીજાનાં ભક્ષક અને ભક્ષ્ય બનતાં જોવા મળે છે. સાપ ઉંદરને ખાય છે, મોર સાપને ખાય છે, ચકલી કીડીઓ ખાય છે, સિંહ હરણ અને સસલાંને ખાય છે, સિંહ હાથીનો પણ શિકાર કરે છે વગેરે. એ રીતે એકંદરે સમસ્ત પ્રાણીસૃષ્ટિ મનુષ્ય પર ઘણો ઉપકાર કરે છે. એ જ રીતે વનસ્પતિસૃષ્ટિ પણ મનુષ્ય પર ઉપકાર કરે છે. અન્ન અને ઔષધ મનુષ્યને વનસ્પતિ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્ત્ર, ઘર બાંધવા માટે લાકડું તથા અગ્નિ માટેનું બળતાણ એને વનસ્પતિ પાસેથી મળી રહે છે. ફૂલો એને શૃંગાર, પૂજા તથા અન્ય સુગંધી દ્રવ્યો બનાવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. વૃક્ષોનું તો એક પણ અંગ એવું નથી જે વિવિધ રીતે મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવતું ન હોય. એ ઉપયોગ એને માટે કેવળ મનોરંજન માટે જ નથી, એ એનું જીવનરક્ષક પણ છે. એ વાત સૌને એટલી તો જાણીતી છે કે એનાં વધુ ઉદાહરણો આપવાની આવશ્યકતા નથી.

પંચમહાભૂતાત્મક સૃષ્ટિ વિના તો મનુષ્યનું જીવન સમ્ભવ જ નથી. પૃથ્વી એને માટે આશ્રય અને આધાર છે. અન્ન પણ પૃથ્વીને કારણે જ પ્રાપ્ત થાય છે. વનસ્પતિનો આધાર પણ પૃથ્વી જ છે. પૃથ્વીની બનીજ સંપત્તિ પણ મનુષ્યના જ ઉપયોગમાં આવે છે. જળ સાક્ષાત્ જીવન છે. જળ કેવળ પીવા માટે જ નહીં તો અગણિત રીતે ઉપયોગી છે. એ બધી વાતો આપણા માટે નવી નથી એટલે અહીં વિસ્તાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. સૂર્ય આપણા પ્રાણોનો સ્ત્રોત છે. વાયુ વગર તો એક ક્ષણ પણ સંભવ નથી. એ રીતે પંચમહાભૂત આપણા જીવનરક્ષક છે. આકાશનાં ગ્રહનક્ષત્રો આપણા જીવનની ગતિવિધિઓને પ્રભાવિત કરે છે.

આ રીતે સમસ્ત સૃષ્ટિ મનુષ્ય માટે ઉપકારક છે. એવી ઉપકારક સૃષ્ટિની સાથે મનુષ્ય પોતાનું સમાયોજન કેવી રીતે કરે? સમાયોજનનાં ચાર સ્તર હોઈ શકે છે.

૧. પ્રેમ

સૃષ્ટિની સાથે સમાયોજનનો સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યવહાર પ્રેમનો છે. એ અતિ સ્વાભાવિક વ્યવહાર છે. જે રીતે મનુષ્યના રૂપમાં પરમાત્મા વ્યક્ત થયો છે એ જ રીતે સૃષ્ટિના કણકણના રૂપે પણ પરમાત્મા જ વ્યક્ત થયો છે. એટલે બધા સાથે આત્મીયતા હોવી એ જ સ્વાભાવિક વ્યવહાર છે. આ વાત આપણે માટે સાવ નવી છે એમ પણ નથી. આપણા સાહિત્યમાં એનાં ઉદાહરણો ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. અભિજ્ઞાન શાકુંતલામ્નું ઉદાહરણ સર્વવિદિત છે. કણ્વ મુનિના આશ્રમમાં શકુંતલા પોતાની બે સખીઓ સાથે છોડવાઓને પાણી પાવાનું કામ કરી રહી છે. એને કપાળે પરસેવાનાં ટીપાં બાઝેલાં છે. વૃક્ષની આડશમાં સંતાયેલો હસ્તિનાપુરનો રાજા દુષ્યંત એ સમયે પ્રકટ થઈને શકુંતલાને પ્રસન્ન કરવા માટે કહે છે કે કણ્વ મુનિ કેટલા કઠોર છે જે આવી કોમળ યુવતીઓને છોડને પાણી પાવા જેવું પરિશ્રમ ભરેલું કામ સોંપે છે. ત્યારે શકુંતલા કહે છે કે આ મારે માટે શ્રમનું કાર્ય નથી. આ છોડવા તો મારા બંધુ છે. એના શબ્દો છે, ‘અસ્તિ મે સહોદરસ્નેહ એતેષુ’ મારો એમની પર સગા ભાઈ જેવો સ્નેહ છે. શકુંતલા જ્યારે હસ્તિનાપુર પોતાને સાસરે જવા માટે પ્રસ્થાન કરે છે ત્યારે એ જ વૃક્ષવદ્ધી એને અલંકાર પ્રદાન કરે છે.

આપણા રોજિંદા વ્યવહારનાં ઉદાહરણો પણ પરિચિત છે જ. આપણે નાનાં બાળકોને પશુપક્ષીઓનો પરિચય કરાવીએ છીએ ત્યારે બંદરમામા, બિછીમાસી, ચકલીબાઈ, હાથીદાદા જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આપણે ગાયમાતા, ઘરતીમાતા, ગંગામાતા કહીએ છીએ. આ બધાં આપણા સ્નેહના ભાગીદાર છે. એ સૃષ્ટિની સાથે સમાયોજનનું સાચું સ્વરૂપ છે.

વિશ્વના તમામ પદાર્થોને વિશ્વરૂપ માનીને એમની સ્વતંત્ર સત્તાનું સન્માન કરવું આપણી પાસેથી અપેક્ષિત છે. એમને કેવળ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જ ન જોતાં એમની સાથે આત્મીય સંબંધ જોડવો આપણે માટે સ્વાભાવિક છે. અહીં એક અન્ય ઉદાહરણ આપવું અનુચિત નહીં થાય. એક વાર એક મોટા કારખાનામાં વિદેશથી કેટલીક યંત્રસામગ્રી મંગાવવામાં આવી. સામગ્રીની સાથે એના જાણકાર

એજિનિયર પણ આવ્યા. એમણે અહીંના કારખાનાના એજિનિયરોને એ સામગ્રીનો ઉપયોગ પણ શીખવાડી દીધો અને તેઓ પોતાને દેશ પાછા ગયા. થોડા મહિના પછી એ યંત્રમાં થોડી ખરાબી થઈ અને એ યંત્ર બંધ પડી ગયું. એજિનિયરોએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેઓ કોઈ ખરાબી શોધી શક્યા નહીં કે એને ઠીક પણ કરી શક્યા નહીં. ત્યારે એક મિકેનિકે પ્રયત્ન કરવા દેવાની અનુમતિ માગી. આપણે કરી શક્યા નથી તો આ શું કરશે એવો ભાવ બધાના મનમાં હતો. પરંતુ અત્યારે અન્ય કોઈ ઉપાય નહોતો એટલે અવિશ્વાસ સાથે જ એમણે એ મિકેનિકને અનુમતિ આપી. મિકેનિકે પ્રયત્ન કર્યો અને પાંચ જ મિનિટમાં યંત્ર ચાલુ થઈ ગયું. સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. કોઈએ પૂછ્યું કે તેં ખામી કેવી રીતે શોધી કાઢી અને એનો ઉપાય કેવી રીતે કર્યો ત્યારે એણે જણાવ્યું કે એ યંત્ર મારી સાથે વાત કરે છે. એ વાત કરવાનું કારણ શું છે ? એ મિકેનિકનું એ યંત્ર સાથે આત્મીયતાપૂર્ણ તાદાત્મ્ય હતું એને કારણે એને યંત્રનું આંતરિક વ્યવહાર જ્ઞાન થયું. સજીવ, નિર્જીવ પદાર્થો સાથે તાદાત્મ્યનું ઉદાહરણ ભારત માટે નવું નથી. ખેડૂતનું પોતાના બળદ અને હળ વગેરે સાધનો સાથે, સૈનિકનું પોતાના ઘોડા અને શસ્ત્રો સાથે, વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકનું પોતાનાં પુસ્તકો અને કલમ સાથે, વેપારીનું પોતાના તરાજુની સાથે તાદાત્મ્ય હોય જ છે. તે એ બધાંમાં પોતાનાં સગાંસંબંધીઓના ભાવનું આરોપણ કરે છે અને એમની સાથે એવો જ વ્યવહાર કરે છે. વાહનની સફાઈ પણ એ જ ભાવનાથી કરે છે. જાણે પોતાના બાળકને સ્નાન કરાવતો હોય. આવા સંબંધોની વિશ્વઆરોગ્ય પર થનારા વિધાયક પરિણામોની તો કલ્પના કરવી પણ અભારતીયો માટે દુષ્કર છે. આ રીતે પ્રેમના સંબંધે જોડાયેલી પૃથ્વીની ગંધ, વાયુનો સ્પર્શ, આકાશનો શબ્દ, તેજનો પ્રકાશ, જળનો રસ એવું આહ્લાદમય અને પ્રેમમય વાતાવરણ નિર્માણ કરે છે જ્યાં ક્લેશ અને દુઃખનો લવલેશ પણ રહેતો નથી. સ્વાર્થ, લોભ, લાલચ અને અહંકાર એ વાતાવરણને દૂષિત કરી દે છે અને સૃષ્ટિ ભયને કારણે પોતાનું આનંદમય અને પ્રેમમય સ્વરૂપ ગુમાવી દે છે. એનું નુકસાન મનુષ્યને પણ ભોગવવું પડે છે.

૨. કૃતજ્ઞતા

પ્રેમ પછીના બીજા સ્તરે છે કૃતજ્ઞતા. મનુષ્યે જાણવું જોઈએ કે સૃષ્ટિને કારણે જ એનું જીવન સંભવ છે. એટલે ઓછામાં ઓછું પ્રતિ ઉપકાર ન કરે તો પણ ઉપકાર ભૂલે તો નહીં. જ્યારે એ કૃતજ્ઞતાના ભાવ સાથે સૃષ્ટિ સાથે વ્યવહાર કરે છે ત્યારે એ એની સ્તુતિ કરે છે, એના ગુણો અને ઉપકારોનું સ્મરણ અને વર્ણન કરે છે, એની પૂજા કરે છે. ભારતમાં વિવિધ રીતે કૃતજ્ઞતાની ભાવના વ્યક્ત થાય છે. નદીને લોકમાતા કહેવામાં આવે છે. નદી જોઈને સ્નાન, દાન અને ધ્યાન કરવાની પરંપરા છે. ઘરના આંગણમાં તુલસીને સ્થાન આપવામાં આવે છે. એની સામે સાંજે દીવો કરવામાં આવે છે. એની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. ભગવાનની પૂજા કરતી વખતે કળશ, શંખ, ઘંટડી, દીપક વગેરેની પૂજા કરવામાં આવે છે. ઘરના કળશના પાણીમાં દેશની પવિત્ર નદીઓનું પાણી સમાઈ જાય એવી કામના કરવામાં આવે છે. વટપૂર્ણિમાને દિવસે વટવૃક્ષની પૂજા કરવામાં આવે છે. પૂજા માટે ચૂંટેલાં ફૂલ, દર્ભ, પાન, ફળ પણ પવિત્ર મનાય છે.

વૈદ્ય કોઈ દરદી માટે ઔષધિની જરૂર હોય ત્યારે વૃક્ષ પાસે જાય છે એ વખતે એની પૂજા કરે છે, સ્તુતિ કરે છે અને દરદીના જીવનની રક્ષા માટે એનાં પાન કે બી વગેરેની જરૂરિયાત જણાવીને એને આપવાની કૃપા કરવાની વિનંતી કરે છે ત્યારે વૃક્ષ કરુણાની ભાવના સાથે પોતાનાં અંગ રૂપ પાન, ફળ કે છાલ આપે છે. એ ઔષધિમાં રોગને મટાડવાનું અદ્ભુત સામર્થ્ય હોય છે. એ સામર્થ્ય કેવળ ભૌતિક નથી, એમાં ભાવનાનો ભાગ મુખ્ય છે. એટલે ભારતમાં રોગોના ઇલાજ માટે દવા અને દુઆ એવા શબ્દો પ્રચલિત થયા છે. દુઆ કેવળ મનુષ્યની જ નહીં તો વનસ્પતિ અને મહાભૂતોની પણ હોય છે. એ ભાવના હોવાને કારણે ખેડૂત હળ ચલાવતા પહેલાં ખેતરની પૂજા કરે છે, કથાવાચક કથા શરૂ કરતા પહેલાં પોથીને નમસ્કાર કરે છે, સંગીતકાર પોતાના વાદ્યની પૂજા કરે છે. એ જ કારણસર પર્યાવરણ રક્ષકોને પૃથ્વીદેવતા, વરુણદેવતા, અગ્નિદેવતા, વાયુદેવતા કહીને વેદોમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. સવારે ઊંઘ પછી ભૂમિ પર પગ મૂકતા પહેલાં આપણે પૃથ્વીની ક્ષમા માગીએ

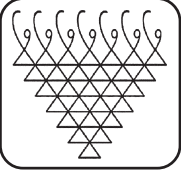
છીએ. ‘વિષ્ણુપત્ની નમસ્તુભ્યમ્ પાદસ્પર્શક્ષમસ્વમે ।’

ભાવના, જ્ઞાન, ક્રિયા વગેરેને આપણે દેવતાઓનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. વિદ્યાનાં દરેક લક્ષણોને ભગવતી સરસ્વતીની પ્રતિમામાં, ગાયત્રી મંત્રને ગાયત્રીદેવીની પ્રતિમામાં, ધનને લક્ષ્મીદેવીની પ્રતિમામાં, જગદ્ધાત્રી તત્ત્વોને પાર્વતી દેવીમાં, અનિષ્ટોનો નાશ કરનારાં તત્ત્વોને દુર્ગાદેવીમાં, જગતનું ભરણપોષણ કરનારાં તત્ત્વોને ભગવાન વિષ્ણુમાં, જગતનો પ્રલય કરનારાં તત્ત્વોને ભગવાન શિવમાં આપણે મૂર્તિમંત કર્યાં છે. ગ્રામદેવતા આર્થિક સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે અને એની પૂજા દરેક કારીગરોનાં ઉત્પાદનો વડે થાય છે. સંક્ષેપમાં દરેક ભાવ, પદાર્થ, કૃતિ તથા તત્ત્વોને દેવતાઓનું સ્વરૂપ આપીને મનુષ્યે પોતાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી છે. આજે એનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે એ અલગ વાત છે. પરંતુ એનો સંકેત એ છે કે સૃષ્ટિની સાથે કૃતજ્ઞતાનો સંબંધ આપણે માટે કોઈ નવો સિદ્ધાંત નથી, કેવળ આપણી જ ભુલાઈ ગયેલી પરંપરા અને રિવાજોનું સ્મરણ કરીને એને અપનાવવાનો છે.

૩. દોહન

આપણી દરેક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ સૃષ્ટિ દ્વારા થાય છે, પરંતુ આપણે કેટલું લેવું એનો વિવેક કરવો અતિ આવશ્યક છે. વિવેક કર્યા વગર સૃષ્ટિ પાસેથી કેવળ લેતા જ રહેવું એને સૃષ્ટિનું શોષણ કહેવાય છે. આવશ્યકતા અનુસાર જ લેવું દોહન કહેવાય છે. મહાત્મા ગાંધીનું એક સમર્પક ઉદાહરણ છે. સાબરમતી નદીના કિનારે બેસીને બાપુ પગ ઘોઈ રહ્યા હતા. એમણે પોતાની પાસેના લોટામાં અડધો લોટો ભરીને પાણી લીધું અને એટલા જ પાણીથી પોતાના પગ ધોયા. સરદાર પટેલ સાથે જ હતા. એમણે પૂછ્યું કે પાસે જ આટલી મોટી નદી વહે છે. તો પણ અડધા લોટાથી જ પગ ધોવાની કંજૂસી શા માટે કરવી જોઈએ ? બાપુએ કહ્યું કે નદી તો વહે છે પરંતુ એ મારે માટે નથી વહેતી. મારો અધિકાર તો અડધા લોટા પાણીનો જ છે. આ જ સમજણ અનુસાર સલાહ આપવામાં આવે છે કે જો આવશ્યકતા અનુસાર એક વૃક્ષ કાપવું પડે એમ હોય તો

પર્યાપ્ત સમય પહેલાં ચાર વૃક્ષ ઉગાડો અને એમને મોટાં થવા દો. એ પછી જ એક વૃક્ષ કાપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાની આવશ્યકતા કરતાં જે વધુ લે છે એ ચોર છે એમ આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે. એટલું જ નહીં તો આ સૃષ્ટિ પરમાત્માની છે અને આવશ્યકતા પૂરતો જ આપણો અધિકાર છે, બળ કે જ્ઞાન કે ચતુરાઈ, કે સત્તા નહીં એ વાત અનેક રીતે અનેક સ્થાનો પર કહેવામાં આવી છે. એ દૃષ્ટિએ આવશ્યકતાઓને ઓછી કરતા જવી એ પણ વિકાસનું લક્ષણ માનવામાં આવ્યું છે. દોહનનું એક પાસું સૃષ્ટિની ચક્રીય રચનાને હાનિ નહીં પહોંચાડવાની સાવધાની રાખવાનું પણ છે. સૃષ્ટિના દરેક પદાર્થો પરસ્પરની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરતાં કરતાં પોતાની પણ આવશ્યકતાઓ પૂરી કરી લે છે. એ એક પરસ્પર આંતરસંબંધોથી યુક્ત પરસ્પરાવલંબી હોવા છતાં પણ એકંદરે સ્વયંપૂર્ણ એવી એકાત્મ વ્યવસ્થા છે. ઉદાહરણ તરીકે વનસ્પતિને પોતાનો આહાર બનાવવા માટે કાર્બનડાયોક્સાઈડ જોઈએ. વાતાવરણમાં એ પૂરતા પ્રમાણમાં હોતો નથી. પરંતુ મનુષ્ય પોતાના ઉચ્છ્વાસમાં કાર્બનડાયોક્સાઈડ છોડે છે. જો એનો વિનિયોગ ક્યાંય ન થાય તો વાતાવરણ દૂષિત થઈ જાય. બીજી તરફ મનુષ્યને આવશ્યક પ્રાણવાયુ પણ વાતાવરણમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. મનુષ્ય દ્વારા છોડાયેલા કાર્બનડાયોક્સાઈડની સહાયતાથી વનસ્પતિ પોતાનો આહાર બનાવે છે અને પ્રાણવાયુ છોડે છે જે મનુષ્ય માટે ઉપયોગી છે. વનસ્પતિ અને મનુષ્ય સાથે સાથે રહેવાથી બન્નેને લાભ થાય છે. આવશ્યકતાની પૂર્તિ પણ થાય છે અને વાતાવરણનું સંતુલન પણ બગડતું નથી. સૃષ્ટિમાં આવાં અનેક નાનાં મોટાં ચક્રો છે. એવું જ એક જળચક્ર છે. સમુદ્રનું તેમ જ પૃથ્વી પરનાં પ્રત્યેક જળાશયનું પાણી સૂર્યની ગરમીને કારણે વરાળ બનીને ઊંચે આકાશમાં ચઢે છે. એના વાદળાં બંધાય છે. હવા સાથે એ વાદળાં ફરતાં રહે છે. ક્યાંક વચ્ચે અવરોધ આવે તો ઉપર ચઢે છે અને ઉપર જતાં જતાં ઠંડા પડે છે. વરાળ ઠંડી પડતાં જ પાણી બનીને વરસાદ રૂપે જમીન પૃથ્વી પર વરસે છે. જમીન પર પાણી પડતાં જ ઝરાણાં અને નદી બનીને વહેતાં વહેતાં ફરીથી સમુદ્રમાં મળી જાય છે. આ

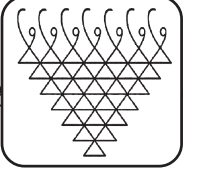
જળચક્ર નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. અને એ ચક્રીય યાત્રામાં ન તો ક્યારેય વૃદ્ધિ થાય છે કે ન તો ઘટ પડે છે, પરંતુ તાપમાન, સંરક્ષણ ભૂમિનું સંતર્પણ, વનસ્પતિની આવશ્યકતાની પૂર્તિ, મનુષ્યની આવશ્યકતાની પૂર્તિ થતી રહે છે. આ જ ચક્રીયતા છે અને સૃષ્ટિનો વ્યવહાર છે. એ રીતે ચક્રીય રચના વડે સૌની આવશ્યકતાઓ પૂરી થતી રહે છે.

આ ચક્રીય રચનાને ખંડિત ન કરવી અને થવા પણ ન દેવી એ મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે, કારણ કે એને ખંડિત કરવાની શક્તિ કેવળ મનુષ્યમાં જ છે. આવશ્યકતા કરતાં વધુ ન લેવાથી ચક્રીયતાની સુરક્ષા થાય છે. પ્રકૃતિની રચનામાં આ સુરક્ષા અંતર્નિહિત છે. એટલે જ કહેવાયું છે કે સૃષ્ટિમાં જેને પણ પ્રકૃતિ જન્મ આપે છે એના પોષણની વ્યવસ્થા એ પહેલાંથી જ કરે છે. આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ તો થઈ જ જાય છે, પરંતુ એક મનુષ્યની પણ ‘ઇચ્છાપૂર્તિ’ કરવી પ્રકૃતિ માટે સંભવ નથી. એટલે એ મનુષ્યનું જ કર્તવ્ય છે કે તે આવશ્યકતાઓને પણ ઓછી કરે અને આવશ્યકતા કરતાં વધુ ન લે. એ સાથે જ એવી ઇચ્છા ન કરે કે એને પ્રકૃતિનું શોષણ કરવું પડે.

૪. રક્ષણ

સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એનું કારણ શું છે ? કથા એવી છે કે ભગવાને જ્યારે સૃષ્ટિની રચનાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે ઓણે પ્રથમ પંચમહાભૂત બનાવ્યાં. એ પછી ક્રમશઃ વૃક્ષ વનસ્પતિ, પ્રાણી વગેરે બનાવ્યાં. આટલી વૈવિધ્યપૂર્ણ સૃષ્ટિ બનાવ્યા પછી પણ ભગવાનને સંતોષ થતો નહોતો. સર્જનનો આનંદ મળતો નહોતો. હજુ પણ કંઈક વધુ સુંદર, વધુ ઉત્કૃષ્ટ બનાવવાનું બાકી છે એમ જ લાગતું હતું. છેવટે ભગવાને મનુષ્યને બનાવ્યો અને એ પ્રસન્ન થયો. એ પોતાની જાત પર પણ પ્રસન્ન થયો અને મનુષ્ય પર પણ. ઓણે મનુષ્યને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું કે હું તારા પર પ્રસન્ન છું, તું મારું સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન છે. તને મેં મારા પ્રતિરૂપે બનાવ્યો છે. એટલે સૃષ્ટિમાં મારાં જે કંઈ કામ છે, જે પણ દાયિત્વ છે એ તારે પાર પાડવાનાં છે. તારે પણ તારાથી નાના સૃષ્ટિના દરેક

પદાર્થોનું પાલનપોષણ કરવાનું છે. જે મોટો હોય છે એને પોતાનાથી નાનાંનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાનું જ હોય છે. એ એનું ઈશ્વરદત્ત કર્તવ્ય છે. એ રીતે મનુષ્યને પોતાનાથી નાની સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરવાનું કર્તવ્ય ભગવાન પાસેથી જ પ્રાપ્ત થયું છે.

ભારતની પરંપરામાં એ વાત નવી નથી. ઘરમાં કષ્ટ સહેવાનાં હોય તો મોટાંનો ક્રમ પહેલો આવે છે. ઉપભોગ કરવાનો હોય તો નાનાનો ક્રમ પ્રથમ આવે છે. ત્યાગ કરનારો મોટો હોય છે, સંગ્રહ કરનારો નાનો હોય છે.

આ તો મનુષ્યની વાત થઈ. પરંતુ સૃષ્ટિ માટે આપણે એવી નાની નાની વ્યવસ્થાઓ કરીએ છીએ જ્યાં સૌની આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ થાય. ઘરમાં પક્ષીઓ માટે દાણાપાણીની, પશુઓ માટે ખાવાપીવાની, કીડીઓ માટે ખોરાકની વ્યવસ્થા આપણે કરીએ છીએ. આવી વ્યવસ્થા કર્યા વિના ઘર એ ઘર નથી હોતું. ભોજન બનાવતી વખતે કે કરતી વખતે પહેલી રોટલી ગાય માટે રાખીએ છીએ, ગાયને દોહતી વખતે પહેલાં વાછરડાને દૂધ પીવા દઈએ છીએ. પાળેલાં પ્રાણીઓનું ઠંડીથી રક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા કરીએ છીએ. કામ કરતા પશુઓના આરામની ચિંતા કરીએ છીએ. ઘરનાં પશુઓને ઘરની ગૃહિણી પોતે ભોજન કરતાં પહેલાં ખવડાવે છે.

એ રીતે પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા, દોહન અને રક્ષણ કરીને મનુષ્યે સૃષ્ટિ સાથે સમાયોજન કરવાનું છે. એવું સમાયોજન કરવા માટે એણે પોતાની જાતને સારી રીતે શિક્ષિત કરવાની આવશ્યકતા છે. આપણે જે શિક્ષણની યોજના કરીએ છીએ એમાં આ મુદ્દાનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. આ પણ વિકાસનું એક પાસું છે. એને મનુષ્યનો સૃષ્ટિગત વિકાસ જ કહેવો જોઈએ.

મનુષ્ય અને સમષ્ટિ

સમષ્ટિનો અર્થ છે પૃથ્વી પર જે સંપૂર્ણ માનવ સમુદાય છે એ. મનુષ્યને પોતાના જેવા જ અન્ય મનુષ્યો સાથે સમાયોજન કરવાનું છે. એવા સમાયોજનનાં કેટલાંક આધારભૂત તત્ત્વો છે. એ આ પ્રમાણે છે.

- મનુષ્યને પરમાત્માએ પોતાના પ્રતિરૂપે બનાવ્યો છે. એ પરમાત્મામાંથી નિઃસૃત થયો છે. હવે એને ફરીથી

પોતાના પરમાત્મતત્ત્વનો બોધ કરવાનો છે. યોગશાસ્ત્ર એને ‘તદાદ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનં’ અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થિતિ કહે છે. એ એનું જીવનલક્ષ્ય છે.

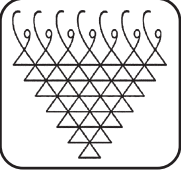
- જે રીતે એ એક વ્યક્તિના રૂપમાં પરમાત્માનું પ્રતિરૂપ છે એ જ રીતે અન્ય દરેક મનુષ્ય પણ પરમાત્માનું પ્રતિરૂપ જ છે. કેવળ મનુષ્ય જ નહીં તો મનુષ્યેતર પદાર્થ પણ એવા જ છે. એટલે એ અન્ય બધાં જ મનુષ્યો સાથે એકાત્મતાના સંબંધથી જોડાયેલો છે. એ એકાત્મતાને સાર્થક કરવી એ એને માટે પરમ પુરુષાર્થ છે.
- સમષ્ટિ સાથે એકાત્મતા સ્થાપિત કર્યા વિના એને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.
- એટલે જે રીતે એ વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’નું સૂત્ર હંમેશાં સમક્ષ રાખે છે એ જ રીતે સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિના સંદર્ભમાં એણે ‘સર્વં ખલુ ઇદં બ્રહ્મ’ સૂત્ર નજર સમક્ષ રાખવું પડશે.

આ આધારભૂત તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરીને હવે સમષ્ટિની સાથે સમાયોજનની જે વ્યવસ્થા બને છે એનાં ચરણ આ પ્રમાણે છે.

વ્યક્તિ અને કુટુંબ

- વ્યક્તિની પોતાની એક વ્યક્તિગત ઓળખ હોય છે એ આપણે પહેલાં જોયું છે. પરંતુ એની એક કૌટુંબિક ઓળખ પણ હોય છે. અર્થાત્ વ્યક્તિ તરીકે હું સ્ત્રી છું, પુરુષ છું, હું બાળ, કિશોર, યુવાન કે વૃદ્ધ છું, સુંદર કે કુરૂપ છું, બળવાન કે દુર્બળ છું, બુદ્ધિમાન કે બુદ્ધુ છું, સદ્ગુણી કે દુર્ગુણી છું, સમજુ કે અણસમજુ છું. એ મારી વ્યક્તિ તરીકેની ઓળખ છે. પરંતુ હું કોઈનો ભાઈ, કોઈનો પુત્ર, કોઈનો પિતા, કોઈનો પૌત્ર છું એ મારી કૌટુંબિક ઓળખ છે. એ મારાં સગાંસંબંધી છે. એને અનુસાર મારી વિશિષ્ટ ભૂમિકા છે, વિશેષ કાર્ય છે, વિશેષ જવાબદારી છે. ઉદાહરણ તરીકે હું જો દસ વર્ષના પુત્રનો પિતા છું તો મારા પુત્રના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી, એનું ચરિત્રનિર્માણ કરવું, એને પોતાનું

જીવન ચલાવવા માટે સક્ષમ બનાવવો, એને કુળની પરંપરા શીખવવી એ મારું કર્તવ્ય છે. જો હું સિતેર વર્ષના પિતાનો મોટો પુત્ર છું તો પિતાની સેવા અને પરિચર્યા કરવી, એમનું સન્માન કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે. જો હું નાનો દિયર છું તો ભાભીને માતા માનીને એની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, એનું સન્માન કરવું તથા એના સન્માનની રક્ષા કરવી એ મારું કર્તવ્ય છે. એ રીતે કુટુંબમાં મારું જે પણ સ્થાન હોય એ અનુસાર કર્તવ્ય નિભાવવું એ મારી પાસેથી અપેક્ષિત છે. એમાં ઢીલાશ ન કરવી જોઈએ.

- સ્પષ્ટ જ છે કે એ વાતો શીખવાની છે.
- કુટુંબને વ્યવસ્થિત રાખવું હોય તો ઘણાં કામ કરવાનાં હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે કુટુંબના સભ્યોના જીવનનિર્વાહ માટે અર્થાર્જન કરવું એ મહત્વનું કામ છે. બધાં મળીને ભોજન કરી શકે એ માટે ભોજન બનાવવું, બાળકોની સારસંભાળ લેવી, નવી પેઢીનું નિર્માણ કરવું, સમાજ પ્રત્યે કુટુંબની જવાબદારી શું છે એ જાણવી અને નિભાવવી, આપણા કુળની પરંપરાઓ સંભાળવી, એમને સુદૃઢ કરવી તથા નવી પેઢીને હસ્તાંતરિત કરવી એવાં અનેક મહત્વપૂર્ણ કાર્યો કુટુંબમાં કરવાનાં હોય છે. ખરીદી કરવી, સાફસફાઈ કરવી, અતિથિસત્કાર કરવો, સજાવટ કરવી એવાં નાનાં નાનાં કાર્યો પણ કુટુંબ ચલાવવા માટે આવશ્યક હોય છે.
- કુટુંબને કુટુંબ બનાવનારી સૌથી મહત્વપૂર્ણ વાત છે કુટુંબભાવના. સમષ્ટિની સાથે સમાયોજનનું પ્રારંભબિંદુ જ આ કુટુંબભાવના છે. કુટુંબનું કેંદ્રબિંદુ હોય છે પતિ અને પત્ની. એકબીજાથી સદંતર અપરિચિત સ્ત્રી અને પુરુષ વિવાહસંબંધથી બંધાઈને પતિ અને પત્ની બને છે ત્યારે મુખ્ય રૂપે જે સંબંધ બને છે એ બેમાંથી એક બનવાનો છે. પતિ અને પત્ની બે સ્વતંત્ર વ્યક્તિ કે વ્યક્તિત્વો નથી રહેતાં, એ એક દંપતી બની જાય છે. આ સંબંધ એકાત્મતાનો છે. પરમાત્મા જ્યારે વિશ્વરૂપ બન્યો ત્યારે એકમાંથી અનેક બન્યો, હવે વિશ્વને અનેકમાંથી એક બનાવવાનું છે. એનો પ્રારંભ પતિ

પત્નીનું એકાત્મ થવું છે. કુટુંબ અનેકમાંથી એક થવાની અર્થાત્ એકાત્મતાની પ્રયોગભૂમિ છે, સાધનાસ્થળી છે. આ એકાત્મતાનું મૂર્ત સ્વરૂપ જ કુટુંબ છે. પતિપત્નીનો એકાત્મ સંબંધ બીજા ચરણ પર માતાપિતા અને સંતાનોનો સંબંધ બને છે. એથી આગળ એ સહોદરો સુધી વિસ્તરિત થાય છે. એમ વિસ્તરિત થતાં થતાં એ ‘વસુદૈવકુટુંબકમ્’ સુધી પહોંચે છે. એ માટે હૃદયની વિશાળતા આવશ્યક હોય છે. એ કુટુંબભાવનાનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે.

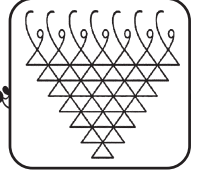
- આ પોતાપણની ભાવના ત્યાગ અને સેવાની અપેક્ષા કરે છે. બીજાંને માટે કષ્ટ વેઠવાની તૈયારીની અપેક્ષા કરે છે. સેવા અને પરિચર્યા માટે નિત્ય તત્પર રહેવાની અપેક્ષા કરે છે. નિષ્ઠા અને સમર્પણની ભાવનાની અપેક્ષા કરે છે. અનેક પ્રકારના સંયમની અપેક્ષા કરે છે. નિયમપાલન, અનુશાસન, મોટાની આજ્ઞાનું પાલન, વિનય વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે. કુટુંબના સભ્ય બનવાનું શિક્ષણ ઘણું મહત્વપૂર્ણ શિક્ષણ છે.
- આ કુટુંબભાવના આગળના વિકાસનાં સોપાનોનો આધાર છે. સમષ્ટિ સાથેના સમાયોજનનો મૂળ આધાર કુટુંબભાવના છે.

વ્યક્તિ અને સમુદાય

આ બીજું સોપાન છે. અહીં હવે વ્યક્તિ એકમ નથી. કુટુંબ મુખ્યત્વે સાંસ્કૃતિક કેંદ્ર છે. કુટુંબમાં કુળપરંપરા, સંપ્રદાય અનુસારના કર્મકાંડ, પરંપરાનું નિર્વહન, વ્યવસાયની કુશળતા, કૌટુંબિક સંબંધોનું નિર્વહન વગેરે મુખ્ય વાતો છે.

સમુદાય અર્થવ્યવસ્થાનું કેંદ્ર છે. એ સમુદાય ગ્રામ સમુદાય છે. એમાં સામાજિક સન્માન અને સુરક્ષા, શિક્ષણવ્યવસ્થા, વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને વિતરણ, સાર્વજનિક સંપત્તિનું સર્જન, નિર્માણ અને જતન, સમુદાયના સંસ્કાર અને શીલનું સંરક્ષણ, સામાજિક ન્યાય અને કાનૂન વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. દરેક કુટુંબનું આ બધાનું પાલન કરવાનું કર્તવ્ય છે. કુટુંબને સમુદાય સાથે સમાયોજન કરવા માટે આ બાબતોની તૈયારી રાખવી પડે છે.

૧. **આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે પુરુષાર્થ :** કોઈ પણ વ્યક્તિ કે કુટુંબ પોતાની પ્રત્યેક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ પોતે કરી શકતું નથી. કુટુંબોને પરસ્પરાવલંબી થવું જ પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે અન્ન, વસ્ત્ર, અલંકાર, વાસણ, ઉપસ્કર, ચિકિત્સા, આવાસ, શિક્ષણ વગેરે બધું જ એક કુટુંબ પોતાને માટે ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં. એટલે સમુદાયનાં દરેક કુટુંબે સાથે મળીને જ એમનાં ઉત્પાદનની યોજના બનાવવી પડે છે. એ યોજનાની મુખ્ય વાતો આ પ્રમાણે છે :

- આવશ્યકતાઓ બે પ્રકારની હોય છે. એક હોય છે ભૌતિક અને બીજી હોય છે સાંસ્કૃતિક. સાધારણ નિયમ એ છે કે સાંસ્કૃતિક આવશ્યકતાઓનું દાન કરવામાં આવે છે અને ભૌતિક આવશ્યકતાઓ વેપાર માટે હોય છે. ભૌતિક આવશ્યકતાઓમાં જે જીવનરક્ષક વસ્તુઓ હોય છે એ દાનમાં અપાય છે, વેપારનો વિષય નથી બનતી. ઉદાહરણ તરીકે અન્ન, પાણી, હવા, ઔષધ, જ્ઞાન વેપારની વસ્તુઓ નથી. જ્યારે અનાજ, સોનું, લાકડું, લોખંડ વગેરે વસ્તુઓ અને કપડું વગેરે વેપારની વસ્તુઓ છે.
- શાસન અને પ્રશાસનનાં કાર્યો વેતન લઈને કરવામાં આવે છે. ન્યાય, ચિકિત્સા અને શિક્ષણ લેનારાને નિઃશુલ્ક મળવાં જોઈએ, આપનારાંને વેતનની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થાય એ સ્વતંત્ર વિષય છે. એટલે રાજા, મંત્રી, સેનાપતિ વગેરેને વેતન મળે છે જ્યારે શિક્ષક, વૈદ્ય, પુરોહિત, વગેરેને દક્ષિણા.
- સમુદાયનો મોટો ભાગ ભૌતિક વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં જોડાય એ આવશ્યક છે, કારણ કે એ બધા વિપુલ પ્રમાણમાં હોય એ આવશ્યક છે. સમાજની સમૃદ્ધિ પણ એ ઉત્પાદન પર આધારિત છે. ભૌતિક ઉત્પાદનનાં પણ કેટલાક નિયમો છે જે આ પ્રમાણે છે :
- એ રીતે ઉત્પાદન ન કરવું જોઈએ જેથી લોકોની આર્થિક સ્વતંત્રતાને હાનિ થાય. જો મોટું કારખાનું છે અને એમાં મોટાંમોટાં યંત્રો લાગેલાં છે તો અસંખ્ય લોકોને એમાં નોકરી કરવી પડશે જેને લીધે એમની આર્થિક

સ્વતંત્રતાનો નાશ થશે.

- એ રીતે ઉત્પાદન ન કરવું જોઈએ જેથી અસંખ્ય લોકો બેરોજગાર બની જાય અને એમને પોતાના નિર્વાહ માટે પોતાનું સ્વમાન ગુમાવવું પડે. ઉદાહરણ તરીકે જો યંત્રોને કારણે ઉત્પાદન એક સ્થાન પર કેન્દ્રિત થઈ જાય છે અને ઓછા લોકોની જરૂરિયાત રહે છે તો અસંખ્ય લોકો બેરોજગાર થઈ જશે અને એમને પોતાનું સ્વમાન ગીરો મૂકવું પડશે. પોતાના નિર્વાહ માટે એમને અનેક પ્રકારે વિવશ બનવું પડશે.
- એવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ન કરવું જોઈએ જેનાથી પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ થાય. ઉદાહરણ તરીકે પ્લાસ્ટિકની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવાથી પર્યાવરણનો નાશ થાય છે.
- એવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ન કરવું જોઈએ જેનાથી ઉપભોક્તાના સ્વાસ્થ્ય અને સંસ્કારને હાનિ પહોંચે. ઉદાહરણ તરીકે ખાદ્યપદાર્થોના બજારને કારણે સ્વાસ્થ્યની હાનિ થાય છે અને ટી વી ચેનલોને કારણે સંસ્કારની હાનિ થાય છે.
- એ રીતે ઉત્પાદન ન કરવું જોઈએ જેનાથી પ્રાકૃતિક સંસાધનોનો નાશ થાય. ઉદાહરણ તરીકે વાહનોની ભરમારને કારણે ભૂગર્ભ સ્થિત પેટ્રોલિયમ સમાપ્ત થઈ રહ્યું છે. જેને કારણે મનુષ્યજાતિના ભવિષ્ય સામે મોટું જોખમ ઊભું થયું છે. રાસાયણિક ખાતરોનું ઉત્પાદન પણ પાણીનું તેમ જ સ્વાસ્થ્યનું સંકટ ઊભું કરવાનું જ છે.
- એ રીતે ઉત્પાદન ન કરવું જોઈએ જેથી વસ્તુઓ અસ્વાભાવિક રીતે મોંઘી થઈ જાય. ઉદાહરણ તરીકે મીઠું, કપડાં ઘોવાનો સાબુ જેવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન જો કેંદ્રીકૃત થઈ જાય તો એ પોતાની યોગ્ય કિંમત કરતાં વધુ મોંઘું થઈ જાય છે. વસ્તુઓના વિતરણ માટે પરિવહન વ્યવસ્થાના આધિક્યને કારણે મોંઘવારી વધે છે અને દ્રવ્યની અનુત્પાદક હેરફેર થવાથી આભાસી સમૃદ્ધિ કે અનુત્પાદક રોજગાર નિર્માણ થાય છે.
- મનોરંજનને ઉદ્યોગનો દરજ્જો આપવાથી કલા ક્ષેત્રની હાનિ તો થાય જ છે, સાથે સાથે દ્રવ્યની અનુત્પાદક

હેરફેર વધી જાય છે. એ આર્થિક હાનિ જ છે.

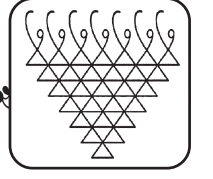
- જે અર્થતંત્રમાં વધુમાં વધુ લોકોને નોકરી કરવી પડે છે એ અર્થતંત્ર સમાજની સાંસ્કૃતિક હાનિ કરે છે. એમાંથી બચવું જોઈએ.
- અર્થાર્જન માટે વ્યવસાય કરનારું એકમ વ્યક્તિ નહીં પરંતુ કુટુંબ હોવાથી અર્થવ્યવસ્થા સ્વસ્થ રહે છે. એવા સમુદાયમાં માનસિક રોગો પેદા થતા નથી. કુટુંબનો વ્યવસાય હોવાથી વ્યક્તિ પર બેરોજગારીનું સંકટ ઊભું થતું નથી અને વ્યવસાય શીખવા માટે પૈસા પણ ખર્ચવા પડતા નથી એ બેવડો લાભ છે.
- ૨. સમુદાયને જ્ઞાનવાન બનાવવા માટે શિક્ષણ વ્યવસ્થા :** શિક્ષણ આપવામાં આવે છે વ્યક્તિને, પરંતુ શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે સમુદાયમાં અને સમુદાય દ્વારા. શિક્ષણ વડે સમાજ સુસંસ્કૃત બને છે. શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરતી વખતે આટલી વાતોનો વિચાર થવો જોઈએ...
- સમુદાયના લોકોને શીલવાન, ગુણવાન, ધર્માચરણી બનાવતા શિક્ષણની વ્યવસ્થા અનિવાર્ય રીતે કરવી જોઈએ. એક વાક્યમાં કહીએ તો લોકોને સજ્જન બનાવનારું શિક્ષણ આવશ્યક છે. એના અભાવમાં અસુરક્ષા, બળાત્કાર, ભ્રષ્ટાચાર વગેરે ફૂલેફાલે છે. પરિણામે સમાજ અસંસ્કૃત અને દરિદ્ર થઈ જાય છે. એ સાથે જ લોકોને જ્ઞાનવાન બનાવતું શિક્ષણ પણ અપાય એ માટે વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.
- સમુદાય માટે અર્થકારી શિક્ષણ અત્યંત આવશ્યક છે. પરંતુ અર્થકારી શિક્ષણ વ્યવસાયોની સાથે જોડીને થાય તો દરેક પ્રકારે લાભ થાય છે. જ્ઞાન અને ધર્મનું શિક્ષણ શિક્ષકોના અધિકારમાં અને અર્થકારી શિક્ષણ વ્યાવસાયિકોના અધિકારમાં હોવાથી સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ બંનેનું રક્ષણ થાય છે. બંનેની ઘાલમેલ કરવાથી સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ બંનેનો નાશ થાય છે. વ્યવસાયને પરિવારલક્ષી બનાવવાથી અર્થકારી શિક્ષણની વ્યવસ્થા પણ સરળતાથી થાય છે.
- સામાજિક સમરસતાનું શિક્ષણ અને વ્યવસ્થા બંને

અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. સ્વભાવ અને ક્ષમતા અનુસાર કાર્ય અને સ્થિતિમાં ભેદ હોવા છતાં પણ એકબીજા સાથે ભાવાત્મક ભેદ નિર્માણ ન થાય એ જોવાનું શિક્ષણનું પરમ કર્તવ્ય છે. અસ્પૃશ્યતા, પછાતપણું, અંધશ્રદ્ધા વગેરે કાયદાથી નહીં પરંતુ શિક્ષણ વડે દૂર થાય એવી વ્યવસ્થા જ વધુ લાભદાયક બને છે.

- સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, સામાજિક સુરક્ષા, સામાજિક ગૌરવ ઉચિત પદ્ધતિ દ્વારા સુનિશ્ચિત થાય એ જોવું શિક્ષણનું કાર્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે જ્ઞાન, શીલ, કાર્યકુશળતા, ત્યાગ, પરોપકાર વગેરેથી સામાજિક ગૌરવ પ્રાપ્ત થતું હોય, કેવળ અર્થ કે સત્તા વડે નહીં. ધર્મપ્રિય, ન્યાયપ્રિય, વ્યવહારદક્ષને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય, કેવળ ચાતુર્યને કારણે નહીં. દુર્બળ અને અનાથને પણ સુરક્ષા પ્રાપ્ત થાય, સ્ત્રીઓનાં શીલનું રક્ષણ સ્વાભાવિક હોય એવો સમાજ જ સુસંસ્કૃત સમાજ છે એમ માનવું જોઈએ.
- જ્ઞાન જ્યાં ધર્મની પ્રતિષ્ઠાના કાર્યને પોતાનું દાયિત્વ માનતું હોય, રાજ્ય જ્યાં જ્ઞાન પાસેથી માર્ગદર્શન મેળવતું હોય, અર્થ જ્યાં રાજ્યના નિયંત્રણમાં હોય એ સામાજિક વ્યવસ્થા ઉત્તમ મનાવી જોઈએ.

- ૩. વ્યવસ્થા જાળવી રાખવા માટે ન્યાય, દંડ, શાસન અને પ્રશાસનની વ્યવસ્થા :** સમુદાયના જીવન માટે આ વ્યવસ્થાઓની પણ આવશ્યકતા રહે છે. એક સત્ય યુગ હતો જ્યાં ન રાજા હતો કે ન અપરાધ થતા હતા, લોકો પોતે જ ધર્માચરણ દ્વારા પરસ્પરનું રક્ષણ કરતા હતા. પરંતુ હવે કળિયુગ છે. રાજ્યની વ્યવસ્થા ન હોય તો વ્યવસ્થા જાળવાતી નથી. એટલે સમાજકંટકોને નિયંત્રણમાં રાખવા માટે તથા સમુદાયને આર્થિક ક્ષેત્રે પણ વ્યવસ્થા જાળવી રાખવા માટે ન્યાયાલય, પોલીસ, કાનૂન, દંડ, કારાગૃહ વગેરેની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ અને એનો અધિકાર શાસન અને પ્રશાસન પાસે હોવો જોઈએ. સારા શાસક અને કુશળ પ્રશાસક નિર્માણ કરવાનું દાયિત્વ પણ શિક્ષણનું છે.

- ભારતમાં એ બધી જ વ્યવસ્થાઓ સમુદાયગત રહેતી હતી. આજે આપણને એ કલ્પના લાગે છે પરંતુ એક કે બે શતક પૂર્વે એ સારી રીતે પ્રચલિત હતી. સમુદાયમાં ન્યાય કરનારા, શિક્ષા કરનારા રાજા કે મંત્રી નહોતા કહેવાતા, એ મહાજન કહેવાતા હતા. મહાજનોની ન્યાય અને દંડના ક્ષેત્રે સ્વીકૃતિ અને પ્રતિષ્ઠા હતી. પોતાના સમુદાયના કાનૂન પણ સમુદાય પોતે બનાવતો હતો તથા એનું પાલન થાય એની વ્યવસ્થા પણ કરતો હતો. રોજિંદા વ્યવહારમાં, ઉદાહરણ તરીકે, ભોજન, વસ્ત્ર, સાજસજજા વગેરે નિશ્ચિત કરવામાં જે રીતે કુટુંબો સ્વાયત્ત હતાં એ જ રીતે સમુદાયના સભ્યોનાં ન્યાય, દંડ, કાનૂન, વ્યવસાય વગેરેની બાબતમાં સમુદાય સ્વાયત્ત રહેતા હતા. સ્વતંત્રતા અને દાયિત્વ એ બન્ને સ્વાયત્તતાનાં મુખ્ય પાસાં છે. સામાજિક ક્ષેત્રોમાં સમુદાયોને એવી સ્વાયત્તતા પ્રાપ્ત થયેલી હતી. આજે સમુદાય એક પણ અર્થમાં સ્વાયત્ત નથી. આજે દરેક વ્યવસ્થા બદલાઈ ગઈ છે. આજે શાસન અને પ્રશાસન પંચાયતો પાસે છે પરંતુ પંચાયત મહાજન નથી. એ કાયદાકીય વ્યવસ્થા છે, સામાજિક નહીં.

વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર

સમુદાય સાથેના સમાયોજનનું એ પછીનું સોપાન છે રાષ્ટ્ર. ભારતના સંદર્ભમાં જોઈએ તો રાષ્ટ્ર એક વિશિષ્ટ સંકલ્પના છે. એ સંકલ્પનાનો ઉદય પણ ભારતની પોતાની વિશિષ્ટ વિચારપ્રણાલીમાંથી જ થયો છે. રાષ્ટ્ર ભૌગોલિક કે રાજનૈતિક એકમ નથી. એ આધ્યાત્મિક કે સાંસ્કૃતિક એકમ છે. એક રીતે તો ભારતના વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક જીવનનું નિયમન કરનારું તત્ત્વ જ અધ્યાત્મ છે. એટલે રાષ્ટ્રની સંકલ્પના આધ્યાત્મિક હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ જ સંકલ્પના અનુસાર રાષ્ટ્ર એક એવો પ્રજાસમૂહ છે જેની જીવનદૃષ્ટિ અને વિશ્વદૃષ્ટિ સમાન હોય. એ દૃષ્ટિનો વિકાસ પણ એ પ્રજાના મૂળ સ્વભાવના આધાર પર જ થાય છે. એ મૂળ સ્વભાવને દૈશિક શાસ્ત્રમાં ‘ચિતિ’ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ‘અધ્યાત્મ’ કહ્યું છે. રાષ્ટ્રની સંકલ્પનાનો મુખ્ય

આયામ એ જીવનદર્શન છે. બીજો આયામ એ ભૂમિ છે જ્યાં એ પ્રજા નિવાસ કરે છે. પ્રજાનો એ ભૂમિ સાથે પોતીકાપણાનો સંબંધ હોય છે. ભારતમાં આ પોતીકાપણું કુટુંબભાવનામાં પરિણમે છે. ભારતમાં ભૂમિ માતા છે અને પ્રજા એ ભૂમિનાં સંતાન, અર્થાત્ ‘માતૃભૂમિ’ અને ‘ભારતમાતા’ અહીંના સ્વાભાવિક શબ્દો છે. લોકભાષામાં એને જ વતન કહેવામાં આવે છે અને પ્રજાને વતની. આ ભૌગોલિક એકમ દેશ છે. એ દેશની સીમાઓ હોય છે અને એ સીમાઓની સુરક્ષા કરવી એ પ્રજાનો ધર્મ હોય છે. એ રીતે ભૂમિ, પ્રજા અને જીવનદર્શન મળીને રાષ્ટ્ર બને છે. એ રાષ્ટ્ર સાથેનું સમયોજન વ્યક્તિના વિકાસનું આગલું સોપાન છે.

ભારતના જીવનદર્શનની મુખ્ય સંકલ્પનાઓ આ પ્રમાણે છે :

- આ સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ છે, એ પરમાત્મામાંથી નિઃસૃત થઈ છે. પરમાત્મા પોતાના અંશરૂપે સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.
- એટલે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ એકાત્મ સંબંધથી જોડાયેલી છે. આપણે બધાં એક છીએ.
- આ સૃષ્ટિ મૂળરૂપે એક છે અને વ્યક્ત રૂપમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. વૈવિધ્ય સુંદરતાનું લક્ષણ છે. એ વિભેદકારી નથી.
- જીવન સૃષ્ટિની સાથે જ શરૂ થયું છે. એ જન્મજન્માંતરમાં એક છે, દરેક દેખાતા વિભેદોમાં પણ એકતા છે. એકતા એકરૂપતા નથી, એકતા એકાત્મતા છે.
- વ્યવહારનો મૂળ આધાર ‘સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ’ની કામના છે. દરેક વ્યવસ્થા એ ભાવનાના આધાર પર જ કરવામાં આવે છે. એ સૂત્રને વ્યવહારમાં લાવવા માટે જ કુટુંબની રચના થઈ છે. અને કુટુંબભાવનાને સમસ્ત વ્યવસ્થાઓ અને વ્યવહારોનો આધાર બનાવવામાં આવી છે.
- આ સૃષ્ટિના સર્જન સાથે જ સૃષ્ટિના સુચારુ સંચાલન માટે જે વ્યવસ્થા જોઈએ એના નિયમોનું પણ સર્જન થયું છે. એ વિશ્વનિયમ છે. ભારતમાં એને જ ધર્મ

કહેવાયો છે. ‘સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ છે.’ એ અધ્યાત્મ સંકલ્પના છે અને એ સંકલ્પના ધર્મનો આધાર છે.

- સંપૂર્ણ વિશ્વ ગતિમાન છે અને ચક્રીયતા એ ગતિનું લક્ષણ છે. ગતિ એકરેખીય નહીં પરંતુ વૃત્તીય છે. ચક્રીયતાનો આ નિયમ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારની દરેક વ્યવસ્થાઓ અને મનોવ્યાપારોને પણ લાગુ પડે છે.

એ ધારણાઓના આધાર પર રાષ્ટ્રજીવન ચાલે છે અને વિકસિત થાય છે. દરેક વ્યવસ્થા એ આધાર પર જ થાય છે.

રાષ્ટ્રજીવન સાથે સમાયોજન સાધવા માટે ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાતો આ પ્રમાણે છે...

- માતૃભૂમિના રક્ષણ માટે હંમેશાં તત્પર રહેવું. માતૃભૂમિની રક્ષા એ કેવળ સીમા પર શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવું એટલું જ નથી હોતું. સીમા પર યુદ્ધનો પ્રસંગ તો કેવળ વિદેશી આક્રમણ થાય છે ત્યારે જ આવે છે. માતૃભૂમિની રક્ષા તો દૈનંદિન જીવનનું અંગ હોય છે. આપણા દેશનું આર્થિક નુકસાન થાય એ રીતે વ્યવસાય કરવો એ પણ માતૃભૂમિનો દ્રોહ કરવા સમાન છે. દેશનું આર્થિક નુકસાન થાય એવા ઉપભોગ કરવા એ પણ દેશનો દ્રોહ જ છે. સ્વભાષા અને સ્વધર્મનું ગૌરવ હોવું એ દેશભક્તિ છે. સંવિધાન અને કાયદાનું પાલન પણ દેશભક્તિ છે. દેશની આર્થિક સ્વતંત્રતાની હાનિ ન થવા દેવી એ દેશભક્તિ છે.
- ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવું આપણું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય છે. ધર્મનું પાલન રાષ્ટ્રના જીવનદર્શનનું અનુસરણ કરીને અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ જીવનશૈલી અપનાવીને જ થઈ શકે છે. જીવનશૈલીમાં ભાષા, વેશભૂષા, ખાનપાન, આતિથ્ય, દાન, યજ્ઞ, તપ, સંયમ, શીલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ધર્માચરણનાં દસ લક્ષણ જણાવ્યાં છે એ આ પ્રમાણે છે :

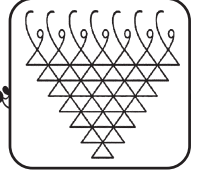
ધૃતિક્ષમાદમોઽસ્તેયં શૌચમીન્દ્રિય નિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યાસત્યમક્રોધો દશકં ધર્મ લક્ષણમ્ ॥

એના પ્રમાણે આચરણ કરવાથી ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષા થાય છે. એક રાષ્ટ્રમાં ભાષા, વેશભૂષા, ખાનપાન,

સંપ્રદાય વગેરેની ભિન્નતા હોઈ શકે છે, એમ નહીં તો એ હોવી જ જોઈએ, કારણ કે એ વૈવિધ્ય સુંદરતાનું ઘોતક છે, પરંતુ એ બધાનો સમાદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો એ રાષ્ટ્રની સાથે સમાયોજનની પદ્ધતિ છે.

- પરંપરાનું રક્ષણ કરવું એ પણ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. પરંપરા શું છે અને એનું રક્ષણ કેમ કરવું જોઈએ? કોઈ પણ રાષ્ટ્રનાં ધર્મ, સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન, કૌશલ, સમૃદ્ધિ વગેરે એક પેઢીથી બીજી પેઢીને હસ્તાંતરિત કરવામાં આવે છે એને વારસો કહે છે. પહેલી પેઢી પાસેથી નવી પેઢીને જ્યારે એ બધું વારસામાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ નવી પેઢીનું એ કર્તવ્ય છે કે એનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરે, એને જાળવી રાખે, કેવળ જાળવી રાખે એટલું જ નહીં તો એને પોતાના પુરુષાર્થ વડે સમૃદ્ધ કરે. સમૃદ્ધ બનાવવાની પ્રક્રિયામાં સમય, સ્થાન અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ ફેરફાર પણ કરે. સમયની સાથે જે વાતો વિસર્જિત કરવા યોગ્ય હોય એનું વિસર્જન કરે અને નવી ઉમેરે. એને પરિષ્કાર કહે છે, એને યુગાનુકૂળ પરિવર્તન કહે છે. પરિષ્કારની આ પ્રક્રિયા દરેક પેઢીએ ચાલતી રહે છે. એનાથી જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, કૌશલ વગેરેની સનાતનતા જળવાઈ રહે છે. સનાતનતાનો અર્થ છે નિત્યનૂતન અને ચિરપુરાતન. એને જ પરંપરા કહે છે. દરેક પ્રકારની પરંપરા રાષ્ટ્રના વૈભવ માટે અત્યંત મૂલ્યવાન સંપત્તિ છે. એટલે એનું રક્ષણ થવું જોઈએ. પરંપરાનાં વાહક ત્રણ ક્ષેત્ર છે. એક છે કુટુંબ, બીજું છે વિદ્યાકેંદ્ર અને ત્રીજું છે મંદિર. કુટુંબમાં ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા, વિદ્યાકેંદ્રમાં જ્ઞાનાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા અને મંદિરમાં લોકપ્રબોધન પદ્ધતિ દ્વારા પરંપરાનું રક્ષણ થાય છે. એ ત્રણેમાં કુટુંબ પોતાનો નિર્વાહ સ્વયમ્ પૂર્ણ થઈને કરે છે. પરંતુ વિદ્યાકેંદ્ર અને મંદિર પોતાનું કામ કરી શકે એટલે એમના નિર્વાહનું દાયિત્વ પણ કુટુંબનું છે. એનું નિયમન કરવું, એની વ્યવસ્થા કરવી એ સમુદાયનું દાયિત્વ છે. એનું સંરક્ષણ કરવું એ રાજ્યની જવાબદારી છે. આજે આપણે મંદિર સંકલ્પનાને વિવાદનો વિષય બનાવી દીધો છે એટલે આપણને આ

કથનનો સ્વીકાર કરવામાં થોડી તકલીફ પડી શકે છે, અથવા એનો કોઈ વ્યાવહારિક વિકલ્પ શોધવાની આવશ્યકતા જણાઈ શકે છે. પરંતુ જે સાચું છે અને મૂલ્યવાન છે એનો ત્યાગ કરવાને બદલે એને વિવાદમુક્ત કરવામાં આપણા સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવો એકંદરે વધુ લાભદાયી બની શકે છે. આપણાં કુટુંબો, આપણાં વિદ્યાર્થીઓ અને આપણાં મંદિરો, અર્થાત્ ઉપાસના કેંદ્રો પરંપરાનું રક્ષણ કરતાં હોય એ જોવાનું આપણું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય છે.

- ભાષા, વ્યવસાય, સંપ્રદાય, પ્રાંત વગેરેના આધાર પર સમુદાય બને છે. એ સમુદાયોની રહેણીકરણી એકબીજાથી ઘણી અલગ હોય છે. એ દરેક સમુદાયોમાં રાષ્ટ્રીયતાના સમાન સૂત્રના આધાર પર સમરસતા નિર્માણ કરવી એ વ્યક્તિઓનું, કુટુંબોનું અને સમુદાયોનું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય છે. વ્યક્તિગત રુચિ, સંપ્રદાયનિષ્ઠા, વ્યાવસાયિક હિત રાષ્ટ્રજીવનનાં અવિરોધી જ હોય એ અપેક્ષિત છે. રાષ્ટ્રજીવનની ફળદ્રુપ ભૂમિમાં જ બાકીનું દરેક પ્રકારનું જીવન ફૂલેફાલે છે.

વ્યક્તિ અને વિશ્વ

મનુષ્ય સૃષ્ટિ એક રાષ્ટ્ર સુધી સીમિત નથી. એ સંપૂર્ણ પૃથ્વી પર વ્યાપ્ત છે. પૃથ્વી પર અનેક રાષ્ટ્ર છે. દરેકની પોતપોતાની સંસ્કૃતિ છે, પોતપોતાનું જીવનદર્શન છે. એ અંતર કેવળ ખાનપાન, વેશભૂષા કે ભાષા સાહિત્યનું નથી, એ અંતર જીવનવિષયક દૃષ્ટિકોણનું છે. ઉદાહરણ તરીકે દુનિયામાં એક પ્રજા અન્ય પ્રજાઓ સાથે સમાનતાના આધાર પર સહઅસ્તિત્વનો સ્વીકાર જ નથી કરતી. એનું કહેવું હોય છે કે પૃથ્વી પર એ પોતે જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એટલે અન્ય પ્રજાઓએ એમની દૃષ્ટિનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એ સ્વીકાર કરે તો જ એમને જીવતા રહેવાનો અધિકાર છે. જો એમ ન કરે તો એમનું અસ્તિત્વ જ મિટાવી દેવું જોઈએ. અર્થાત્ પૃથ્વી પરની અન્ય પ્રજાઓને કાં તો પોતાના જેવા બનાવો અથવા એમને સમાપ્ત કરી દો એ આપણું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય છે અને એનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરવું

જોઈએ. પૃથ્વી પર એક પ્રજા એવી છે જે કહે છે કે દરેક પ્રકારની ભિન્નતાનો સમાદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ કારણ કે દરેક પ્રકારનો ભેદ ઉપલક્ષ્ય છે, મૂલ્યમાં આપણે બધાં એક છીએ. આ પ્રજા સહઅસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. એ બે પ્રજાઓની રાષ્ટ્રીયતા એક નથી થઈ શકતી કારણ કે બન્નેનું જીવનદર્શન અલગ છે. રાષ્ટ્ર જીવનદર્શનનાં આધાર પર બને છે.

એવાં ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રોના બનેલા એ માનવવિશ્વ સાથે સમાયોજન કેવી રીતે થાય એ આપણે સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ.

એના કેટલાક મુખ્ય મુદ્દા આ પ્રમાણે છે :

- વિશ્વમાં આપણે ભારતીય તરીકે જ રહી શકીએ છીએ. સંપૂર્ણ માનવસમુદાય સાથે સમાયોજન કરવા માટે આપણે રાષ્ટ્રીયતાનો ત્યાગ નથી કરી શકતા. એ આપણે માટે સ્વાભાવિક નથી અને એની આવશ્યકતા પણ નથી. જો કે આ બાબતમાં આજે ઘણો સંભ્રમ વ્યાપ્ત છે. આજનું બુદ્ધિજીવી વિશ્વ નાગરિકતાની વાત કરે છે. એ લોકો કહેવા લાગ્યા છે કે અવરજવરનાં સાધનો અને સંચારમાધ્યમોને કારણે આજે દુનિયાના દેશોનું અંતર પાર કરવું સહેલું બની ગયું છે. આપણા ઘરમાં બેસીને આપણે દુનિયાના કોઈ પણ ખૂણામાં શું ચાલી રહ્યું છે એની માહિતી મેળવી શકીએ છીએ. ગમે ત્યાં જઈ આવી શકીએ છીએ. કોઈની પણ સાથે વાત કરી શકીએ છીએ. એટલે હવે આપણે આપણા દેશની સીમાઓ સમાપ્ત કરી દેવી જોઈએ અને વિશ્વ નાગરિકતાનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. ભેદભાવ સમાપ્ત કરવાનો એ એક સહેલો ઉપાય છે. પરંતુ આમ કહેવું અને માનવું એ નર્યું ભોળપણ છે. જે સ્તરે જે ભેદ છે એ ભેદ એ સ્તરે મટી શકતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે સુવર્ણ પણ પંચમહાભૂત છે અને માટી પણ પંચમહાભૂત છે, બન્ને વચ્ચે એ સ્તરે કોઈ અંતર નથી. પરંતુ આભૂષણ સુવર્ણનું જ બનાવાય છે અને ફૂલડી માટીની. શિક્ષક પણ મનુષ્ય છે અને સૈનિક પણ મનુષ્ય છે પરંતુ શિક્ષક સૈનિક નથી બની શકતો અને સૈનિક શિક્ષક નથી બની શકતો. અથવા સૈનિકની

પદ્ધતિથી ભણાવી શકાય નહીં અને શિક્ષકની પદ્ધતિથી યુદ્ધ કરી શકાય નહીં. ઘાસ અને માંસ એક જ આત્મતત્વના આવિષ્કાર છે એમ છતાં ગાય માંસ નથી ખાતી અને સિંહ ઘાસ નથી ખાતો. ભારત ચેતનને સૃષ્ટિરચનાનું મૂળ માને છે અને યુરોપ જડને. એ કારણે બન્નેની કુટુંબની સંકલ્પના એક હોઈ શકે નહીં. અને કુટુંબ સંકલ્પના એક ન હોય તો સમાજરચના પણ એક હોઈ શકે નહીં. ભારત ભારત તરીકે સમાપ્ત થઈને જ યુરોપ બની શકે છે, યુરોપ યુરોપના રૂપને છોડીને જ ભારત બની શકે છે. હિંદુ અને ખ્રિસ્તી દૂધ અને સાકરની જેમ અથવા દૂધ અને પાણીની જેમ સમરસ થઈ શકે નહીં, ઘઉં અને ચોખાની જેમ ભેગા થઈ શકે છે, પરંતુ એ મિશ્રણ ઘઉં અને કાંકરા જેવું બનવાની સંભાવના વધુ છે. ઘઉં અને ચોખા એકત્ર કરીને રાંધવાથી ખીચડી બનાવી શકાય છે પરંતુ કાંકરા અને ઘઉં સાથે રાંધી શકાતા નથી. એટલે વિશ્વ નાગરિકતાની વાત કરવી એ ‘શશશુંગ’ની વાત કરવા જેવી છે.

- વિશ્વમાં ભારતીયોએ ભારતીયો તરીકે જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. એ સંબંધે વિશ્વમાં ભારતની પ્રતિષ્ઠા ઓછી ન થાય એનું હંમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ભારતના વિષયમાં વિશ્વ સન્માનની દૃષ્ટિએ જુએ એ પણ આપણી આકાંક્ષા હોવી જોઈએ. વિશ્વ ભારતને સાચા અર્થમાં જાણે એવો આપણો વ્યવહાર હોવો જોઈએ. આજે તો ભારત વિશ્વપટલ પર પોતે જ ઘણો લઘુતાગ્રંથિથી ગ્રસ્ત છે. એમાંથી મુક્તિ મેળવવી અને વિશ્વમાં ઉન્નત મસ્તકે સંચાર કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.
- સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે પ્રકૃતિએ દરેક રાષ્ટ્રને વિશ્વપટલ પર વ્યવહાર કરવાના હેતુથી એક વિશેષ ભૂમિકા આપી છે. ભારતીયોએ પોતાની ભૂમિકા જાણી લેવાની જરૂર છે. શિક્ષણમાં આ વિષયનો સમાવેશ થવાથી જ એ સંભવ બને છે.
- ભારત સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃના સૂત્રમાં વિશ્વાસ રાખે છે. સંપૂર્ણ વિશ્વનું કલ્યાણ કઈ વાતમાં છે એ જાણવું

તથા અન્યોને જાણાવવું એ ભારતનું દાયિત્વ છે. ભારતીયોએ એ ભૂમિકા નિભાવવા માટે સજ્જ થવું જોઈએ.

- વિશ્વની વિભિન્ન પ્રજાઓને, એમના સ્વભાવ, જીવનદૃષ્ટિ, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ વગેરે વિશે સમ્યક્ રૂપે જાણવું આવશ્યક હોય છે. એનાથી જ આપણે આપણી ભૂમિકા પણ નિશ્ચિત કરી શકીએ છીએ. એ અધ્યયન તુલનાત્મક પણ હોઈ શકે છે.
- વિશ્વની અન્ય પ્રજાઓનું ભલું થાય એમ કરવાનું આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. જો આપણે ભલું ન કરી શકતા હોઈએ તો કંઈ નહીં પણ એનું કંઈ ખરાબ ન કરીએ એ માટે તો સતર્ક રહેવું જ જોઈએ. આપણે કોઈના પર આક્રમણ ન કરીએ એની સાવધાની રાખવી આવશ્યક છે. પરંતુ એટલું જ, કદાચ એનાથી પણ વધુ મહત્વપૂર્ણ અન્યોના આક્રમણને સહન ન કરવાનું પણ છે. કોઈ પણ આક્રમણકારીને આપણે પરાજિત કરી શકીએ એટલી તૈયારી રાખવી જોઈએ. કોઈનું આપણા પર આક્રમણ કરવાનું સાહસ ન થાય એટલું આપણું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ. ત્યારે જ આપણે વિશ્વપટલ પર સંચાર કરી શકીએ છીએ.

એ વ્યક્તિનું વિશ્વમાનવનું સમુદાય સાથે સમાયોજનનું સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિના વિકાસનો આ બીજો આયામ છે. વ્યક્તિત્વ મીમાંસામાં આપણે વ્યક્તિની ક્ષમતાઓ વિશે ચર્ચા કરી હતી. વ્યક્તિનાં સર્વ અંગોનો વિકાસ એ જ સર્વાંગીણ વિકાસ. વ્યક્તિનું સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિ સાથે સમાયોજન કરવાની દિશાનો વિકાસ પરમેષીગત વિકાસ છે. બન્ને મળીને થાય છે સમગ્ર વિકાસ.

એક વાત ધ્યાનમાં આવી હશે. મનુષ્યનું સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિ સાથે સમાયોજન કેવી રીતે થાય એની ચર્ચા આપણે કરી, પરંતુ પરમેષીની વાત તો એમાં આવી જ નહીં. આપણે કહીએ તો છીએ પરમેષીગત વિકાસ પરંતુ ચર્ચા કરીએ છીએ સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિની. મુદ્દો એ છે કે આપણે એની ચર્ચા કરવાના છીએ. થોડા વિરામ પછી આપણે એની ચર્ચા કરીશું.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિનું પ્રવચન પૂરું થયું. આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું કે અત્યારે ઘણો સમય થઈ ગયો છે એટલે આપણે

પરમેષ્ઠીની ચર્ચા સાંજે કરીશું.

શાંતિપાઠ સાથે સભા વિસર્જિત થઈ.

પરમેષ્ઠી

સાંજે સભા ફરીથી શરૂ થઈ. સૌ ઉત્સુક હતા. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ આવ્યા. એમણે માટીનો એક ઘડો સામે મૂક્યો. એમણે એને ઊંઘો મૂક્યો હતો.

કોઈ પણ પ્રકારની પ્રસ્તાવના કર્યા વગર આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ સભાને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘આ શું છે ?’

એક ક્ષણ તો કોઈ કશું બોલ્યું નહીં. આચાર્યના પૂછવાનું કોઈને સમજાયું નહીં. આચાર્યે ફરીથી પૂછ્યું :

‘આ શું છે ?’

કોઈએ જવાબ આપ્યો, ‘આ ઘડો છે.’

આચાર્યે પૂછ્યું, ‘એ ઘડામાં શું છે ?’

આચાર્ય મૌનસે કહ્યું, ‘ઘડામાં કશું નથી.’

આચાર્યે ધીમું હસીને ફરીથી પૂછ્યું, ‘ઘડામાં શું છે ?’

શ્રોતાઓનાં ધ્યાનમાં આવ્યું કે આચાર્ય કંઈક બીજું જ પૂછવા માગે છે. એમણે ક્ષણવાર વિચાર કર્યો અને કહ્યું, ‘આચાર્યજી, ઘડો ખાલી જણાય છે, અંદર કંઈ હોવાની સંભાવના નથી, કારણ કે એને ઊંઘો મૂકેલો છે.’

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું :

‘હું જરા અલગ રીતે પૂછું છું. આ ઘડો કઈ વસ્તુનો બનેલો છે ?’

તરત જવાબ આપ્યો, ‘માટીનો.’

આચાર્યે ફરી પૂછ્યું, ‘હવે મને જણાવો, એ ઘડાની બનાવટમાં માટીના રૂપમાં પૃથ્વી મહાભૂત તો છે, પરંતુ શેષ ચાર મહાભૂત છે ? ‘જો છે તો કયા રૂપે ?’

થોડી વાર શ્રોતાઓએ વિચાર કર્યો. કેટલાકે આપસમાં વાત પણ કરી. એ પછી આચાર્ય વિશ્વરથે કહ્યું, ‘આચાર્યજી, એ ઘડામાં પૃથ્વીની સાથે જ બાકીનાં ચાર મહાભૂત પણ છે. ઘડો કાચો નથી, પાકો છે. એને પકવવા માટે અગ્નિની આવશ્યકતા પડી છે એટલે એમાં અગ્નિ છે. ઘડા માટે માટીને બાંધવાનું કામ પાણીએ કર્યું છે એટલે એમાં પાણી પણ છે. માટીના ઘડામાં આકાશ તો દેખાય જ છે. ઘડો પચકી જતો

નથી એનો અર્થ એમાં વાયુ પણ છે.’

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ પ્રસન્ન થયા. એમણે ફરીથી પૂછ્યું, ‘હવે કહો, ‘એ ઘડામાં અંતઃકરણ છે ?’

કેટલાકે કહ્યું, ‘હા’ અને કેટલાકે કહ્યું, ‘ના’.

આચાર્ય કંઈ બોલ્યા નહીં. એમણે આગળ પૂછ્યું, ‘એ ઘડામાં કુંભાર છે ?’

સભામાં હલચલ મચી ગઈ. એક જણે કહ્યું, ‘ઘડામાં અંતઃકરણ કેવી રીતે હોઈ શકે ? ઘડો તો જડ છે.’ તરત બીજાએ કહ્યું ‘એ કારણ નથી, અંતઃકરણ પણ જડ તો છે. ઘડો જડ છે એટલે એમાં અંતઃકરણ નથી એમ તો આપણે કહી શકીએ નહીં. પરંતુ હું અન્ય કારણસર કહું છું કે ઘડામાં અંતઃકરણ નથી, કારણ કે એ વિચાર કરી શકતો નથી, વિવેક કરી શકતો નથી, એને જ્ઞાતા ભાવ નથી અને એના પર સંસ્કાર થઈ શકતા નથી. એટલે એ ઘડામાં અંતઃકરણ નથી.’

આચાર્યે પૂછ્યું, ‘શું આ ઘડો ઘડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરતાં પહેલાં વિચાર સ્વરૂપે નહોતો? શું કુંભારની કલ્પના, ભાવના, બુદ્ધિ એ ઘડામાં સંક્રાંત નથી થઈ? શું ઘડો પોતે વિચાર સ્વરૂપે અવકાશમાં હતો તો બુદ્ધિરૂપે કે અહંકારરૂપે ન હોઈ શકે ? શું ઘડાનું પોતાનું અસ્તિત્વ નથી ? શું એની સ્વતંત્ર સત્તા નથી? તમે થોડો વિચાર કરશો તો તમારા પણ ધ્યાનમાં આવશે કે જે રીતે ઘડામાં પંચમહાભૂત છે એ જ રીતે ઘડામાં અંતઃકરણ પણ છે. કોઈ તત્ત્વનું સક્રિય કે અક્રિય હોવું એ એક વાત છે અને હોવું અને ન હોવું એ અલગ વાત છે, ’

શ્રોતાઓને આશ્ચર્ય તો થયું પરંતુ એમને લાગ્યું કે વાત તો સાચી છે. આપણે આ પ્રકારની ચર્ચા ક્યારેય કરતા નથી એટલે આપણે કલ્પના કરી શકતા નથી, પરંતુ ઘડામાં પંચમહાભૂત અને અંતઃકરણ છે. આપણને જે જે અક્રિય હોય એ નથી એમ કહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે. નહીં તો એ વિચાર દ્વારા સમજી શકાય એવી વાત છે.

પછી એક જણને યાદ આવ્યું કે નાનાં બાળકો દરેક નિજીર્વ પદાર્થ સાથે એ સજીવ છે એ રીતે વાત કરતાં હોય છે. એમાં પણ એ જ રહસ્ય તો છુપાયેલું છે.

આચાર્યે પૂછ્યું, ‘હવે કુંભારનું શું ? આ ઘડામાં કુંભાર છે ?’

આચાર્ય વિદ્નેશે કહ્યું, ‘આચાર્યજી, તર્ક કહે છે કે જ્યારે મહાભૂતો વગેરે બધું જ છે તો કુંભાર તો હોવો જ જોઈએ, પરંતુ એ કેવી રીતે છે એ કહી શકતા નથી.’

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું, ‘કર્તા તરીકે, અર્થાત્ એની બુદ્ધિ, ભાવના, ક્રિયા સ્વરૂપે ઘડામાં કુંભાર છે. તમે જાણો છો કે ઘડાનું નિમિત્ત કારણ કુંભાર છે અને ઉપાદાન કારણ માટી છે. કારણમાં કાર્ય હોવું અનિવાર્ય છે. નિમિત્ત અને ઉપાદાન બન્ને કારણોનું સંયુક્ત કાર્ય ઘડો છે. એટલે ઘડામાં કુંભાર છે. ઘડામાં માટી તો છે જ.’

શ્રોતાઓની બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો.

પરંતુ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ અહીં અટક્યા નહીં. એમણે ફરીથી પૂછ્યું, ‘એ ઘડો ફૂટી જશે ત્યારે એ ઘડામાં જે પાણ તત્ત્વો છે એ બધાં ક્યાં જશે?’

આચાર્ય વિચક્ષણે તરત જ કહ્યું, ‘આચાર્યજી, ઘડાનાં પંચમહાભૂતોનું વિઘટન થઈને એ સૃષ્ટિનાં પંચમહાભૂતોમાં વિલીન થઈ જશે. ઘડાનું અંતઃકરણ સૃષ્ટિના અંતઃકરણમાં વિલીન થઈ જશે.’

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ પ્રસન્ન થયા.

જરા અટકીને એમણે પૂછ્યું, ‘ઘડો જડ છે કે ચેતન ?’

એક શ્રોતાએ કહ્યું, ‘સ્પષ્ટ છે, ઘડો જડ છે.’

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ હા કે ના કંઈ ન કહ્યું પરંતુ ફરીથી પૂછ્યું, ‘કુંભાર જડ છે કે ચેતન?’

બીજા એક શ્રોતાએ તરત કહ્યું, ‘કુંભાર ચેતન છે.’

આચાર્ય જરા વિસ્મિત થયા. એમણે ફરીથી પૂછ્યું, ‘કુંભાર અને ઘડો બન્ને જડ છે કે ચેતન ?’

આચાર્ય સુરેશ્વર વિદ્વાન હતા. એમના ધ્યાનમાં વાત આવી ગઈ. એમણે કહ્યું, ‘આચાર્યજી, કુંભાર અને ઘડો બન્ને ચેતન પાણ છે અને જડ પાણ છે. કુંભાર અને ઘડો જ કેમ સૃષ્ટિમાં જે જે પાણ છે એ બધું જ જડ પાણ છે અને ચેતન પાણ છે. એકલા જડ વડે કે એકલા ચેતન વડે સૃષ્ટિની રચના થતી નથી.’ આચાર્ય ખરેખર પ્રસન્ન થયા અને આગળના વાર્તાલાપ માટે ઉત્સાહિત થયા.

એમણે પૂછ્યું, ‘જ્યારે એ ઘડાનું વિઘટન થઈને એનાં પંચમહાભૂત અને અંતઃકરણ સૃષ્ટિમાં વિલીન થઈ જશે ત્યારે

એમાં જે જડ અને ચેતન તત્ત્વ છે એ ક્યાં જશે ? એમની શું ગતિ થશે ?’ આચાર્ય સુરેશ્વરે કહ્યું, ‘મારી બુદ્ધિ તો કહે છે આચાર્યજી, કે ઘડો સંઘટિત રીતે રહે કે વિઘટિત, જડ અને ચેતન તો દરેક અવસ્થામાં એમ ને એમ જ રહેશે. પરસ્પરથી સંપૂર્ણ કારણ કે ચિજજડ ગ્રંથિ તો હજુ ખૂલી જ નથી.’

‘તો એ ચિજજડ ગ્રંથિ ક્યારે ખૂલશે?’

‘જ્યારે પાણ પરમાત્માની ઇચ્છા હશે. બંધાઈ પાણ ત્યારે હતી જ્યારે એની ઇચ્છા થઈ હતી અને ખૂલશે પાણ ત્યારે જ્યારે એની ઇચ્છા થશે.’

જ્યારે પાણ ચિજજડ ગ્રંથિ ખૂલી જશે ત્યારે ઘડાનું શું થશે? કુંભારનું શું થશે ?’

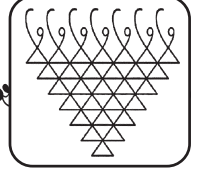
આચાર્ય સુરેશ્વરે કહ્યું, ‘જ્યારે ચિજજડ ગ્રંથિ ખૂલી જશે ત્યારે ન તો કુંભાર રહેશે, ન ઘડો, ન અંતઃકરણ, ન ચેતન કે જડ જેવા ભેદ. પછી તો બધું પરમાત્મા જ હશે, નિર્ગુણ, નિરાકાર, અચિંત્ય, અકલ્પ્ય, અવર્ણનીય વગેરે.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું, ‘પોતાના મૂળરૂપમાં કેવળ ઘડો જ નહીં તો સૃષ્ટિના સચરાચર પદાર્થ એ જ પરમાત્મા છે. ત્યાં ભેદ નથી કે દ્વૈત પાણ નથી. નામ અને રૂપ આપવા જેવું કશું જ નથી. એ જ પરમેષી છે. પરમેષીનો ઉદ્ઘોષ છે, ‘સર્વં યત્નુ ઇદં બ્રહ્મ’. જે વાત વ્યક્તિ તરીકે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ છે એ જ સૃષ્ટિના સંદર્ભમાં ‘સર્વં યત્નુ ઇદં બ્રહ્મ’ છે. જે રીતે ઘડાનું, પ્યાલાનું, બાલદીનું, ફૂવાનું જળ એક જ છે એ જ રીતે ઘડાનું, કુંભારનું, વૃક્ષનું, સિંહનું આત્મતત્ત્વ એક જ છે.

આ બોધ થવો એ પરમેષીગત વિકાસ છે.

આપણી સ્થિતિ એવી છે કે આપણે આ સિદ્ધાંત તર્ક દ્વારા જ સમજી શકીએ છીએ. એનો બોધ થવા માટે સાધના કરવી પડે છે. સિદ્ધ મહાત્મા પોતાના હૃદયમાં એ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એમની વાણીમાં શ્રદ્ધા રાખીને આપણે એ તત્ત્વને બુદ્ધિ દ્વારા સમજવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. આપણે પ્રાર્થના કરી શકીએ છીએ કે આપણા પૈકી કોઈને એ બોધ પાણ થાય.

એ સાથે જ આજની સભા સમાપ્ત થઈ. કોઈ કંઈ પાણ બોલવાની મનઃસ્થિતિમાં ન હતું. મૌન અવસ્થામાં જ સૌ સ્વસ્થાને પહોંચ્યા.

ખંડ ૨ વ્યવહાર ચિંતન

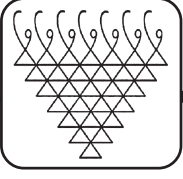
પર્વ ૧ : સમગ્ર વિકાસ માટે શિક્ષણયોજના

તત્ત્વચિંતન દ્વારા વ્યવહારનો પાયો તૈયાર થાય છે. વ્યવહાર વડે ભવન બને છે. આ ખંડના પાંચ પર્વોમાં વ્યવહારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ વિભાગમાં સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન માટે શિક્ષણ યોજનાના કયાં પાસાં હોઈ શકે છે એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. મહત્ત્વપૂર્ણ મુદ્દો એ છે કે શિક્ષણને અહીં વ્યાપક સ્વરૂપે લેવામાં આવ્યું છે.

શિક્ષણ કેવળ વિદ્યાલય સુધી સીમિત નથી હોતું. એ વિદ્યાલયની બહાર પણ હોય છે. એ ઘરમાં અને સમાજમાં થાય છે. ઘરમાં થનારું શિક્ષણ વિદ્યાલય કરતાં વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. આજે એ વાત તરફ ધ્યાન નથી રહ્યું. ઘર અર્થાત્ પરિવાર ભારતીય જીવનનું અતિ મૂલ્યવાન પાસું છે તથા એક વિલક્ષણ શિક્ષણકેન્દ્ર છે એ વાત તરફ ધ્યાન આકર્ષિત કરવાનો પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

એ સાથે જ શિક્ષણ આજીવન ચાલનારી પ્રક્રિયા છે. આજીવન શિક્ષણના સ્વરૂપનું પણ અહીં સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

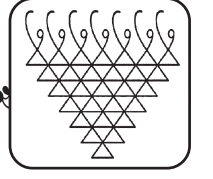

અનુક્રમણિકા

૧૦.	પ્રસ્તાવના	૧૦૫
૧૧.	ઉદ્દેશને અનુરૂપ શિક્ષણ યોજના	૧૦૯
૧૨.	યુવાવસ્થાથી ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ	૧૧૨
૧૩.	શિક્ષા યોજના : અનુપ્રશ્ન	૧૨૮
૧૪.	ગૃહસ્થાશ્રમ અને શિક્ષણ	૧૩૪
૧૫.	પ્રૌઢાવસ્થાનું શિક્ષણ	૧૪૦
૧૬.	વૃદ્ધાવસ્થાનું શિક્ષણ	૧૪૫

અધ્યાય ૧૦

પ્રસ્તાવના

આજે ચૈત્ર વદ પાંચમનો દિવસ હતો. વાતાવરણમાં ગરમી વધી રહી હતી. પેટ્રોલ અને પ્લાસ્ટિકના અધિકાધિક ઉપયોગને કારણે વૈશ્વિક તાપમાનમાં વધારો થઈ રહ્યો હતો એની અસર ચારે બાજુ દેખાતી હતી. પ્રતિવર્ષ તાપમાન વધતું જતું હતું. દુકાળની સ્થિતિનું નિર્માણ થઈ રહ્યું હતું. એના પ્રમાણમાં ગુરુકુળમાં થોડી રાહત હતી. ગુરુકુળના ભવનનિર્માણમાં પ્રાકૃતિક પદાર્થોનો ઉપયોગ થયેલો હતો. પરિસરમાં લીમડાનાં વૃક્ષોની સંખ્યા પણ ઘણી હતી. દુર્વાનું ઘાસ, મેંદીના છોડ અને દેશી ગુલાબના છોડની રચના વિશિષ્ટ રીતે થયેલી હતી. એટલે વાતાવરણમાં સુગંધ અને શીતળતા હતાં અને એના પરિણામ તરીકે પ્રસન્નતા અને શાંતિ પણ હતાં. વાતાનુકૂલનની અને હવાની વિદ્યુત આધારિત વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર નહોતી. ચિંતન માટે વાતાવરણ અનુકૂળ હતું.

ગઈ સભા થયાને દસ દિવસ વીતી ગયા હતા. સૌનો સ્વાધ્યાય પૂર્ણ થયેલો હતો. સમગ્રતા, વિકાસ, વ્યક્તિત્વ વગેરે સંકલ્પનાઓ ધીમે ધીમે આત્મસાત્ થઈ રહી હતી. વિષય ગતિ પકડતો જતો હતો. સંપૂર્ણ રૂપરેખાનું આકલન થવું તો હજુ બાકી હતું પરંતુ આભાસ તો થઈ રહ્યો હતો.

આજે હવે શિક્ષણનો વિષય શરૂ થવાનો હતો. સૌની ચિત્તવૃત્તિ અનુકૂળ હતી. ઉત્તેજનાને સ્થાને હવે જિજ્ઞાસા હતી.

બરાબર સાત વગ્ગે સભા શરૂ થઈ. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિનું આગમન થયું. સંગઠન મંત્રના ગાન પછી આચાર્ય શુભંકરે સભાનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં. એમણે વિષયની પ્રસ્તાવના કરી.

એમણે કહ્યું...

વર્તમાન શૈક્ષણિક પરિદશ્યથી આજે કોઈ પણ સંતુષ્ટ

નથી, એટલું જ નહીં તો સૌ પરેશાન છે. શિક્ષણક્ષેત્રમાં એટલી વિસંગતિઓ, એટલો અનર્થ, એટલી દિશાહીનતા વ્યાપ્ત છે કે હવે જાણે કોઈને કોઈ માર્ગ જ સૂઝતો નથી. એમ લાગે છે જાણે સ્થિતિ નિયંત્રણની બહાર થઈ ગઈ છે. શિક્ષણ સાથે સંબંધિત સૌ જાણે એક ચક્રમાં ફસાઈ ગયા છે અને વિવશ થઈને ચક્રની ગતિથી ફરી રહ્યા છે અને એ ચક્રને રોકવાનું કે ચલાવવાનું પેલા બહારવાળાના જ હાથમાં છે. એવી સ્થિતિમાં આપણે શિક્ષણવિષયક ચિન્તન શરૂ કર્યું છે. આપણું લક્ષ્ય શિક્ષણના એક એવા પ્રતિમાનની રચના કરવાનું છે જે સ્વયમ્ પરિપૂર્ણ હોય, શિક્ષણનું એક પણ પાસું એમાં વિચાર્યા વિનાનું ન રહે. એનું કારણ એ છે કે આજે પણ શિક્ષણવિષયક ચિંતા અને ચિંતન સમગ્ર દેશમાં જ શું, વિશ્વભરમાં પણ ઘણું થઈ રહ્યું છે, પરંતુ સ્થિતિ સુધરવાને બદલે વધુ ગૂંચવાતી જાય છે, કારણ કે સંપૂર્ણ ચિંતન ઉપલક્ષ અને ટુકડે ટુકડે થાય છે. આપણે પહેલાં પણ જોયું છે કે મૂળમાં જઈને અને સમગ્રતામાં જ્યાં સુધી ચિંતન કરીશું નહીં અને એને લાગુ કરવા લાયક કોઈ પ્રતિમાનની રચના કરીશું નહીં ત્યાં સુધી શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઉકલાવાનો નથી. એટલે આપણે ચિંતનનો પ્રારંભ કર્યો છે. ધૈર્યપૂર્વક, પૂરતો સ્વાધ્યાય કરીને, ઉતાવળ ન કરતાં, સમગ્રતામાં આપણે વિચાર કરીશું.

આપણે સમગ્રતાની અને વિકાસની ચર્ચા કરી છે. વ્યક્તિત્વ અને એના વિકાસની પણ ચર્ચા કરી છે. હવે વખત છે સીધો શિક્ષણનો વિચાર કરવાનો. વૈશ્વિકતાનો સંદર્ભ લઈને, વર્તમાન અનવસ્થા તથા દુર્બળતાને સમજી લઈને, અવરોધોની કલ્પના સાથે, શુદ્ધ ભારતીય, લાગુ કરવા લાયક પ્રતિમાન આપણે વિકસિત કરવાનું છે. આપણે માટે આનંદની વાત એ છે કે દેશ અને વિશ્વના

મૂર્ધન્ય વિદ્વદ્જનો આપણા પ્રયત્નનું સમર્થન કરી રહ્યા છે અને આપણું માર્ગદર્શન કરવા પધારી રહ્યા છે. આપણને વિશ્વાસ છે કે એ સૌ મૂર્ધન્ય વિદ્વદ્જનોના સહયોગથી આપણે આપણો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરીશું.

વિષયની બાબતમાં કંઈ ન જણાવતાં હું હવે આચાર્યજીને નિવેદન કરીશ કે તેઓ પોતાનું પ્રવચન શરૂ કરે.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું.

એમણે કહ્યું...

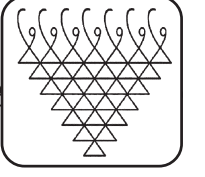
આજે શિક્ષણની પુનર્રચના કરવા માટે સૌ પ્રથમ આપણે કેટલીક સાંદર્ભિક વાતોનો વિચાર કરવો પડશે. એ એવી વાતો છે જેમને વિશે આજથી પચાસ કે સો વર્ષ પહેલાં કદાચ કોઈ વિચાર કરવાની જરૂર જ નહોતી. આજે એના વગર પુનર્રચના કરવાનું અસંભવ બની રહેશે

એ વાતો આ પ્રમાણે છે :

- આપણે વર્તમાન માળખાનો સંદર્ભ સર્વથા છોડી દેવો જોઈએ, એટલા માટે કે એ માળખું ન રહેતાં પાંજરું બની ગયું છે. એ પાંજરાથી મુક્ત થયા વગર સાર્થક રીતે કંઈ પણ કરવું સંભવ નથી.
- આપણે વિદ્યાલય અને કુટુંબ બંનેનો વિચાર શિક્ષણના કેંદ્ર તરીકે કરવો પડશે. મેં કહ્યું એમ બે-ત્રણ પેઢી પહેલાં કેવળ વિદ્યાલયનો જ વિચાર કરવામાં આવતો હતો. હવે એ પૂરતું થશે નહીં. આપણે ઘરને વિદ્યાલય સાથે જોડવું જ પડશે. એ જ રીતે શિક્ષકની સાથે સાથે માતાપિતાને પણ શિક્ષણના કાર્યમાં જોડવાં પડશે. આપણે જાણીએ જ છીએ કે શાસ્ત્રોએ માતાને વ્યક્તિની પ્રથમ ગુરુ અને પિતાને દ્વિતીય ગુરુ કહ્યા છે. એ પ્રથમ બે ગુરુઓનું અને એમનું જે કાર્યક્ષેત્ર છે એ ઘરનો વિચાર સાથે સાથે કરવો પડશે.
- આપણે પ્રથમ ચરણમાં આખી એક પેઢીનો વિચાર કરવો પડશે. પેઢીની શરૂઆત વ્યક્તિ જ્યારે માતાના ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી માનવી પડશે કારણ કે

વ્યક્તિનું આ જન્મનું જીવન ગર્ભાધાન સાથે શરૂ થઈ જાય છે. ત્યારથી લઈને એ જ્યારે મોટી થઈને લગ્ન કરીને પોતાના સંતાનને જન્મ આપે છે ત્યાં સુધીના શિક્ષણનો વિચાર કરવો પડશે. બીજી પેઢીના જન્મ પછી પણ શિક્ષણ તો નિરંતર ચાલુ જ રહે છે. આપણે એ શિક્ષણનો પણ વિચાર તો કરીશું જ પણ એક પેઢીનો વિચાર કરી લીધા પછી બીજા ચરણમાં કરીશું. આજીવન શિક્ષણનો વિચાર કર્યા વિના શિક્ષણનો કોઈ પણ વિચાર આજના સંદર્ભમાં અપૂરતો જ રહેશે.

- વર્તમાન માળખું છોડવાનો અર્થ છે અભ્યાસક્રમ, પુસ્તકો, વિષય, ભણાવવાની પદ્ધતિ, પરીક્ષા, પ્રાથમિક, માધ્યમિક એવાં સ્તર વગેરે દરેક બાબતમાં નવેસરથી વિચાર કરવો. એ વાત ઠીક છે કે વર્તમાન માળખું વારંવાર વચ્ચે અડચણ ઊભી કરતું રહેશે, આપણા મનમાં પણ સંશય નિર્માણ કરતું જ રહેશે પરંતુ આપણે દૃઢતાપૂર્વક નવેસરથી વિચારવું પડશે. આપણે હંમેશાં એ યાદ રાખવું પડશે કે વર્તમાન માળખું આપણને સર્વતોમુખી વિનાશ તરફ લઈ જઈ રહ્યું છે. અને આપણે એને ધ્વસ્ત કરીને નવું માળખું ઊભું કરવાનું છે. આજ ને આજ અસંભવ જણાતી સ્થિતિને યોગ્ય સમયે સંભવ બનાવવાની છે.
- આપણે એકસાથે છાત્રશિક્ષણ, શિક્ષકશિક્ષણ, અભિભાવક શિક્ષણ અને લોકશિક્ષણ વિશે વિચાર કરવો પડશે, કારણ કે એ બધાંનો શિક્ષણમાં ઘણો પ્રભાવ હોય છે. કેવળ પ્રભાવ જ નહીં તો સહભાગિતા પણ હોય છે. એટલે આપણું ફલક ઘણું વ્યાપક હશે.
- આપણે શુદ્ધ ભારતીય જ્ઞાનધારાને આધારે આપણું પ્રતિમાન વિકસિત કરવું પડશે. ભારતની શાશ્વત જ્ઞાનધારાને યુગાનુકૂળ બનાવવી પડશે. એ સાથે જ વર્તમાન વૈશ્વિક સંદર્ભો વિશે પણ વિચારવું પડશે. શુદ્ધ ભારતીય જ્ઞાનધારા કહેતાં જ કેવી દલીલો કરવામાં આવે છે અને શુદ્ધ ભારતીયતાને કેવી રીતે

કલુષિત કરવામાં આવે છે એ આપણે પહેલાં જોયું છે એટલે એ વિષયની ફરીથી ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા નથી. કેવળ યાદ અપાવવા માટે જ એ મુદ્દો કહ્યો છે.

- ચર્ચા કરતી વખતે આપણે શિક્ષણ જીવમાન વ્યક્તિઓની જીવમાન ક્રિયા અને પ્રક્રિયા છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. એ સાથે જ બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ વાત એ છે કે શિક્ષણ ભલે વ્યક્તિગત સ્તરે અપાતું કે લેવાતું હોય પરંતુ એના સંદર્ભો તો વૈશ્વિક જ રહેશે. જીવનનો વિચાર વ્યક્તિને કેંદ્રમાં રાખીને કરવામાં આવતો નથી, સૃષ્ટિના સંદર્ભમાં વ્યક્તિનો વિચાર કરવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ ઉદ્દેશ, સ્વરૂપ, પદ્ધતિ, વ્યવસ્થા વગેરેનો વિચાર આપણે કરવો પડશે.

એટલી વાતો યાદ રાખીને આપણે હવે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીશું.

શિક્ષણના ઉદ્દેશ

સમગ્ર વિકાસ શિક્ષણ પ્રતિમાનને વિકસિત કરવામાં આપણા શિક્ષણના ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે રહેશે :

- સંપૂર્ણ સચરાચર સૃષ્ટિમાં સામંજસ્ય, શાંતિ અને પ્રસન્નતા હોય.
  - સંપૂર્ણ વિશ્વ સંકટમુક્ત થાય.
  - આપણું રાષ્ટ્ર ફરીથી પોતાની ચિતિમાં સ્થિત થાય.
  - સમાજ સમૃદ્ધ અને સુસંસ્કૃત હોય.
  - પરિવાર સુદૃઢ બનીને પ્રતિષ્ઠિત થાય.
  - વ્યક્તિનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય.
- એ જ ઉદ્દેશોનો હવે વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરીશું.

સંપૂર્ણ સચરાચર સૃષ્ટિમાં સામંજસ્ય હોય

સૃષ્ટિનો અર્થ છે પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ. એમાં પંચમહાભૂત છે, વનસ્પતિજગત છે, પ્રાણીજગત છે, મનુષ્યજગત છે. આજે સ્થિતિ એવી છે કે મનુષ્યે પોતાના સ્વાર્થ માટે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિને સંસાધન બનાવી દીધી છે. એ સૃષ્ટિના રક્ષણ અને પોષણનો વિચાર નથી કરતો, સૃષ્ટિ

માટે એના હૃદયમાં પ્રેમ નથી, પોતાની અમર્યાદ ઇચ્છાઓની પૂર્તિ માટે એ સૃષ્ટિનું શોષણ કરે છે. એનું અનિવાર્ય પરિણામ એ થાય છે કે સૃષ્ટિ અપમાનિત થાય છે, દુઃખી થાય છે. સૃષ્ટિ દુઃખી થવાને કારણે વાતાવરણમાં દુઃખ અને શોકના તરંગો પ્રસરે છે. વાતાવરણમાં પ્રદૂષણ વ્યાપે છે. જીવન માટે આવશ્યક વસ્તુઓના રસકસ ઓછા થઈ જાય છે. ઉપભોગના પદાર્થોની અંગભૂત મીઠાશ ઓછી થાય છે. દુનિયામાં વ્યાપ્ત હિંસા, અભાવ અને અસ્વાસ્થ્યનું કારણ પણ એ જ છે.

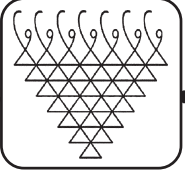
સૃષ્ટિ પોતાના મૂળ સ્વભાવ સાથે સામંજસ્ય જાળવીને જ છે. સૃષ્ટિનું જીવન સુચારુ રીતે ચાલે એ માટે ગતિની જે ચક્રીય રચના બનેલી છે એ સ્વાભાવિક રીતે જ સામંજસ્ય જાળવી રાખે છે. એને લીધે જેની જે આવશ્યકતા છે એ પૂર્ણ થઈ જાય છે. ભૌતિક હોય કે ભાવાત્મક કોઈ પણ પ્રકારનો અભાવ રહેતો નથી. પરંતુ મનુષ્ય એ ચક્રીયતા તોડી નાખે છે અને સૃષ્ટિનું સંતુલન બગડે છે. એને ફરીથી પ્રસ્થાપિત કરવું પડશે.

સૃષ્ટિમાં જે પણ સજીવ કે નિજીવ પદાર્થ છે એ બધાંનું કોઈ ને કોઈ પ્રયોજન છે. સૃષ્ટિમાં પ્રયોજન વિનાનું કંઈ જ નથી. એ પ્રયોજનને કારણે જ સૌનું પોતપોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય છે અને એ સમાન રીતે મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. એટલે સૌના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર અને સન્માન કરવું જોઈએ. એ વૈશ્વિક સ્વાસ્થ્ય માટે આવશ્યક છે. આપણે જોઈએ છીએ કે આજે એ સ્વીકૃતિની ભાવના પર જ આઘાત થઈ રહ્યો છે. એને બદલીને જ સામંજસ્ય ફરીથી સ્થાપી શકાય છે.

સંપૂર્ણ વિશ્વ સંકટમુક્ત થાય

સંપૂર્ણ વિશ્વનો અર્થ છે વિશ્વનો મનુષ્યસમાજ. આપણે વાત તો કરીએ છીએ વૈશ્વિકતાની પરંતુ એકત્વની ભાવના અને વ્યવહાર ક્યાંય જોવા મળતાં નથી. મનુષ્ય સુખી થવા તો ઇચ્છે છે અને સુખ મેળવવા માટે જ દિવસરાત પરિશ્રમ પણ કરે છે, પરંતુ એને મળે છે દુઃખ અને કષ્ટ. એટલે પુનર્વિચાર કરવો અપરિહાર્ય છે.

વિશ્વનાં સંકટો ક્યાં છે એનો પણ જરા વિચાર કરીએ.

વિશ્વનો માનવસમુદાય અનેક પ્રકારે વિભાજિત છે. વિભાજિત થવા માટે એને અનેક નિમિત્ત મળેલાં છે. એ નિમિત્ત એણે પોતે જ નિર્માણ કરેલાં છે.

અનાત્મીયતા એ પહેલું અને સૌથી મોટું સંકટ છે. વિશ્વના બધા જ દેશો અન્ય દેશો સાથે આત્મીયતા અને મૈત્રીયુક્ત સંબંધ રાખતા નથી. એ પોતાના હિત માટે અન્ય દેશોનું અહિત થતું હોય તો પણ એની ચિંતા કરતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે અમેરિકા જેવો દેશ વિશ્વના અનેક દેશ માટે માથાનો દુખાવો બની ગયો છે. એનો પ્લાસ્ટિકનો કચરો સમુદ્રમાં ફેંકવામાં આવે છે. એને કારણે પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ વધે છે. એ વિશ્વનાં સંસાધનોનો લગભગ ૪૦ ટકા ભાગ પોતાના ઉપભોગ માટે વાપરે છે. ઉપરથી વિશ્વના અન્ય દેશોને અનેક પ્રકારે દબાવે છે. અનેક દેશોમાં આતંકવાદ ફૂલીફાલી રહ્યો છે. ચીન અને પાકિસ્તાન જેવા દેશો ભારત માટે નિરંતર સંકટ ઊભું કરી રહ્યા છે. ધર્મને નામે જેહાદી યુદ્ધ છેડી રહ્યા છે. ઇસ્લામિક સ્ટેટ તો પોતાના જ ધર્મના લોકોને મારી રહ્યું છે. ભલે શસ્ત્રો વડે પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ ન થતું હોય તો પણ ધર્મપરિવર્તનના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. જેટલા પણ વિદેષ પેદા થઈ શકતા હોય એમને પેદા કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. આ અનાત્મીયતા સૃષ્ટિના મનુષ્યેતર પદાર્થોથી લઈને મનુષ્યોમાં પણ દૃઢતાપૂર્વક પોતાનું સ્થાન જમાવીને બેઠી છે. તમામ સંકટોના મૂળમાં આ અનાત્મીયતા છે. સૌ પ્રથમ એનો ઉપચાર શિક્ષણના માધ્યમથી થવો જોઈએ.

સ્વતંત્રતાનો અભાવ એમાંથી જન્મેલું બીજું સંકટ છે. મનુષ્ય ગુલામ છે, દાસ છે. એ ગુલામી એટલી ઊંડી છે કે એને હવે એ ગુલામી લાગતી જ નથી. ગુલામીને ગુલામી ન કહેવી, એને સ્વાભાવિક માનીને એનો સ્વીકાર કરવો તથા પોતાના વ્યવહારને એને અનુકૂળ બનાવવો એ આ સંકટને વધુ ઘેરું બનાવે છે. મનુષ્ય પોતાની ઈન્દ્રિયોનો દાસ છે, પોતાના મનનો દાસ છે. ઈન્દ્રિયો એને વિષયો તરફ ખેંચીને લઈ જાય છે. મન એની પાછળ પાછળ જાય છે.

ક્યારેક તો મન જ એમનું પ્રેરક બની જાય છે અને મનુષ્યને અકલ્યાણની ગર્તામાં ફેંકી દે છે. મનુષ્ય વ્યવસ્થાનો દાસ છે. જે અર્થવ્યવસ્થા, પ્રશાસન-વ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા એણે બનાવી છે એ જ હવે એને માટે ગુલામીનું કારણ બની છે. મનુષ્ય યંત્રોનો દાસ છે. યંત્રોનો આવિષ્કાર એણે પોતાનાં કષ્ટ ઓછાં કરવા માટે કર્યો, પરંતુ એ જ યંત્રો હવે એના પર હાવી થઈ ગયાં છે. એને કારણે મનુષ્યે પોતાની કાર્યકુશળતા ગુમાવી દીધી છે. મનુષ્ય પોતાની આ વ્યવસ્થાને કારણે બીજા મનુષ્યનો દાસ બની ગયો છે. સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર મનુષ્ય હવે સંસાધન બની ગયો છે. વ્યવસ્થાએ એને સંસાધન બનાવ્યો છે. એ વ્યવસ્થાને પોતાના નિયંત્રણમાં રાખવાનું એનાથી બનતું નથી.

વિશ્વ **હિંસાથી** ગ્રસ્ત છે. અનાત્મીયતામાંથી જન્મેલું આ પણ એક સંકટ છે. મનુષ્યે કેવળ આગળ જ જવાનું નથી, એને બીજાંથી આગળ નીકળવું છે. એટલે એણે સ્પર્ધાને વિકાસનું એક કારક તત્ત્વ માન્યું. સ્પર્ધાથી સંઘર્ષ નિર્માણ થાય છે. તણાવ અને ચિંતા, મત્સર અને ભય એનાં ગોણ ઉત્પાદનોની જેમ પ્રસરી રહ્યાં છે. સંઘર્ષમાંથી યુદ્ધ જન્મે છે, હિંસા થાય છે અને હિંસા વિનાશ તરફ લઈ જાય છે. વિકાસ માટે શરૂ કરાયેલી યાત્રાનું પર્યવસાન વિનાશમાં થાય છે. એ કેવળ ભૌતિક કે શારીરિક સ્વરૂપની હિંસા નથી, એ ભાવત્મક હિંસા છે. એ હિંસાનો શિકાર બનીને મનુષ્ય પશુ કરતાં પણ બદતર બની જાય છે.

અસંસ્કારિતા એ હિંસાનું એક અન્ય પાસું છે. ભદ્ર અને શિષ્ટ સમાજને શોભાસ્પદ ન હોય એવી વાતોનું આચરણ કરવામાં એને કોઈ સંકોચ કે લજ્જાનો અનુભવ નથી થતો. અશિષ્ટ ભાષા, અશિષ્ટ વસ્ત્ર-પરિધાન, અશિષ્ટ અંગવિન્યાસ, અશિષ્ટ કામનાઓનું પ્રદર્શન, અશિષ્ટ ખાવાપીવાની રીતભાત, અશિષ્ટ મનોરંજન એટલું બધું વ્યાપ્ત છે કે હવે એ અશિષ્ટ જણાતું જ નથી. અનેક પેઢીઓ સુધી સંસ્કારસાધના કરીને પ્રાપ્ત કરેલા સભ્યતાના ઉન્નત શિખર પરથી એ સહજતાપૂર્વક ઊંડી ખાઈમાં ગબડી પડ્યો છે. લજ્જા અને વિનય શીલના પર્યાયી મનાય છે, પરંતુ આજે એની મજાક ઉડાવાય છે. સભામાં બેસવાના અનેક

નિયમો હોય છે અને એ નિયમોનું પાલન કરનારી વ્યક્તિ સભ્ય અને સમાજ સભ્ય સમાજ કહેવાય છે. આજે એમની તરફ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા કોઈને જણાતી નથી.

દારિદ્ર્ય પણ આજે વિશ્વવ્યાપી સંકટ બની ગયું છે. વિશ્વના અનેક દેશો ભૂખમરાથી પીડાય છે. ભારતમાં પણ લગભગ ૬૦ ટકા લોકોને બે ટંકનું ભોજન નથી મળતું. શહેરોમાં વધતી જતી ઝૂંપડપટ્ટીઓની સંખ્યા આવાસનું દારિદ્ર્ય દર્શાવે છે. પાણીનું સંકટ વધી રહ્યું છે. ભૂમિ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં ઉજ્જડ થતી જાય છે. વર્ષા અનિયમિત થઈ ગઈ છે. લોકો ખેતી કરવા ઈચ્છતા નથી. દૂરદર્શિતાના અભાવે રસાયણોનો ઉપયોગ કરીને મનુષ્યે પોતાને માટે અન્નના અભાવનું સંકટ વહોરી લીધું છે. એ સાથે જ

સ્વાસ્થ્યનું સંકટ પણ ઘેરાતું જાય છે. શારીરિક અને માનસિક બન્ને પ્રકારનું સ્વાસ્થ્ય જોખમમાં છે. મનોરોગનું પ્રમાણ વધવાને કારણે ગાંડા થઈ જવું તથા આત્મહત્યા કરવાનું વધી ગયું છે.

શુભ, મંગલ, શુચિ, જે પણ હોય છે એ બધું જ સંકીર્ણતાનું શિકાર બનીને પોતાનું અસ્તિત્વ ખોઈ બેઠું છે. મનુષ્ય દેવત્વની નહીં, દાનવત્વની ઉપાસના કરી રહ્યો છે અને વિનાશ તરફ ધસી રહ્યો છે. એ બધાંના પરિણામે પ્રાકૃતિક સંકટો પણ વધી રહ્યાં છે.

એ બધાં મનુષ્યસમાજનાં સંકટો છે. એ બધાં મનુષ્ય દ્વારા જ નિર્મિત છે. મનુષ્યની સાથે જ સૃષ્ટિને પણ એનું મૂલ્ય ચૂકવવું પડી રહ્યું છે.

અધ્યાય ૧૧

ઉદ્દેશને અનુરૂપ શિક્ષણ યોજના

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

આપણે શિક્ષણના ઉદ્દેશોની ચર્ચા સાંભળી. એ ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરનારું શિક્ષણ આપણને જોઈએ. એવા શિક્ષણનો વિચાર કરતી વખતે પણ આપણે સમગ્રતાનું ધ્યાન રાખવું અત્યંત આવશ્યક થશે. એ દૃષ્ટિએ પ્રથમ તો વ્યાપક સ્વરૂપનો વિચાર કરવો પડશે. કેટલીક વાતો આ પ્રમાણે છે :

શિશુશિક્ષણથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીનો એકસાથે વિચાર કરવામાં આવે

- આપણે ગર્ભાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધીના શિક્ષણનો સંભવિત વિચાર કરવો પડશે. આજની ભાષામાં કહીએ તો પ્રી નર્સરીથી વિશ્વવિદ્યાલયીન શિક્ષણનો એકસાથે વિચાર કરવો પડશે, પરંતુ આપણે પ્રી નર્સરીથી શરૂ ન કરતાં યુવાવસ્થાથી શરૂ કરીને પ્રી નર્સરી સુધી જઈશું.
- આપણે શિક્ષણની પદ્ધતિનો પછી, શિક્ષણના વિષયવસ્તુનો વિચાર પ્રથમ કરવો પડશે. આપણો સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ ભારતીય જ્ઞાનધારા પર આધારિત

બનાવવો પડશે. બ્રિટિશરોએ શિક્ષણનો જે વિનાશ કર્યો છે એમાં સૌથી મોટો ભાગ વિભિન્ન વિષયોના સ્વરૂપને બદલવાનો જ હતો. એમણે વિષયના સિદ્ધાંત, વિચારક્રમ અને માહિતીને યુરોપીય બનાવી દીધાં. એ જ શિક્ષણનું યુરોપીયકરણ હતું. આપણે એ બધું જ બદલીને ભારતીય બનાવવું પડશે.

- આપણે બધા વિષયોનો પણ એકબીજા સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવો પડશે. જે રીતે શરીરનાં અંગોપાંગ એક બીજાથી અલગ હોવા છતાં એકબીજા સાથે આંતરિક એકસૂત્રતાથી જોડાયેલાં રહે છે, એ જ રીતે પ્રત્યેક વિષય એકબીજા સાથે આંતરિક રીતે સંલગ્ન છે. એ બધા સમગ્રના જ નાના મોટા ભાગ છે. આજકાલ થઈ રહ્યું છે એમ આપણે સમગ્રને ખંડોમાં વિભાજિત કરીને, પછી ખંડોને એકબીજાથી સ્વતંત્ર બનાવીને એમનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરવાનું નથી. એ દૃષ્ટિએ જ્ઞાનની સમગ્રતાનું સ્વરૂપ અને વિષયોનો અંગાંગી સંબંધ બરાબર સમજી લેવાની આવશ્યકતા રહે છે.

- એમ કરવા માટે સૌ પ્રથમ આપણે કેટલાંક વૈચારિક વ્યવધાન દૂર કરીને આપણો માર્ગ સુગમ બનાવવો પડશે. એ દૃષ્ટિએ આપણે (૧) જીવનવ્યવસ્થા સાથે સંબંધિત કેટલાક સંકલ્પનાત્મક શબ્દોના અર્થોને વ્યવસ્થિત કરવા પડશે. ઉદાહરણ તરીકે રાષ્ટ્ર, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, મુક્તિ જેવા શબ્દોના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પડશે. (૨) આધુનિકતા, વૈજ્ઞાનિકતા, વૈશ્વિકતા જેવી આજે વ્યાપક સ્વરૂપે પ્રચલિત, સ્વીકૃત અને પ્રિય એવી સંકલ્પનાઓનું સાચું સ્વરૂપ સમજવું પડશે. (૩) આજે જેને ઉચ્ચ શિક્ષણ, માધ્યમિક શિક્ષણ વગેરે કહેવામાં આવે છે એવાં શિક્ષણનાં પ્રત્યેક સ્તરોનો પરસ્પર સંબંધ શું છે અને દરેક વિષયને પ્રત્યેક સ્તરે ભણાવવાનું કયું સ્વરૂપ હોઈ શકે છે એનો વિચાર કરવો પડશે. (૪) ભારતીયતાની ચર્ચા કરતી વખતે આપણે થોડો ભારતીય અને પાશ્ચાત્યનો તુલનાત્મક વિચાર પણ કરવો પડશે, પરંતુ આપણું મુખ્ય કાર્ય એ નહીં રહે. મુખ્ય સ્વરૂપે તો આપણે ભારતીય વિચારને જ સાચા અર્થમાં સમજવાનો છે. (૫) સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ તથા વિષયોનો વિચાર કરતી વખતે આપણે શાશ્વતતા અને યુગાનુકૂળતા તથા વૈશ્વિકતા અને દેશાનુકૂળતાનો વિચાર કરવો પડશે.
- બની શકે કે આજે પ્રચલિત છે એના કરતાં ઘણાં વધુ અને અલગ વિષયોને આપણે વધુ મહત્ત્વ આપવું પડશે. ઉદાહરણ તરીકે આજે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ગૃહશાસ્ત્ર, અધિજનનશાસ્ત્ર જેવા વિષયો સામાન્ય શિક્ષણના દાયરાની બહાર છે. એમનું કદાચ વિશેષરૂપે અધ્યયન કરવું પડશે. ક્યાંક એમના માટે અલગ શબ્દાવલિનો ઉપયોગ પણ થતો હશે. આપણે આપણા સંદર્ભમાં એ પ્રકારના વિષયોનો પુનર્વિચાર કરવો પડશે.
- સૈદ્ધાંતિક રીતે આપણા પ્રમાણગ્રંથો વેદ, ઉપનિષદ, સૂત્રગ્રંથ, દર્શન, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા વગેરે હશે. એ ગ્રંથોને શ્રુતિ કહે છે. શ્રુતિને અવિરોધી સ્મૃતિ અને પુરાણ હશે. એમને અવિરોધી આજની સ્થિતિના સંદર્ભમાં કરેલો વિચાર હશે. પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં

રાખવું પડશે કે આજે શિક્ષણની નવી યુગાનુકૂળ સ્મૃતિની રચના કરવી પડશે. સ્મૃતિ કહેવાય છે જ શાશ્વત સિદ્ધાંતોની યુગાનુકૂળ પ્રસ્તુતિને. એટલે તત્ત્વ, વેદ, ઉપનિષદ વગેરેનું વધુ નિરૂપણ વર્તમાન સંદર્ભોને અનુકૂળ થાય એવી આપણી ચર્ચા હશે.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી આપણે એક એક મુદ્દાની સ્પષ્ટતા કરીશું.

ગર્ભાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધીના શિક્ષણનો આંતર્સંબંધ

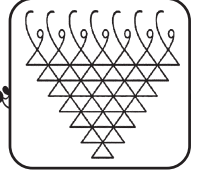
વ્યક્તિનું શીખવાનું ગર્ભાધાનથી જ શરૂ થઈ જાય છે. ગર્ભાધાનથી લઈને જે અવસ્થાઓ હોય છે એ આ પ્રમાણે હોય છે :

૧. ગર્ભાવસ્થા
૨. શિશુઅવસ્થા
૩. બાલ્યાવસ્થા
૪. કિશોરાવસ્થા (એમાં કિશોર અને તરુણ એમ બે ભાગ હોઈ શકે છે.
૫. યુવાવસ્થા

ગર્ભાવસ્થા અને શિશુઅવસ્થામાં શિક્ષણ સંસ્કારો રૂપે થતું હોય છે. પ્રચલિત માન્યતા અનુસાર સદાચાર અને સદ્ગુણોને સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે, પરંતુ સંસ્કાર એનાથી વધુ વ્યાપક છે. મૂળરૂપે કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયા, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું સંવેદન, મનના વિચારો, બુદ્ધિનું ચિંતન વગેરેની ચિત્ત પર પડનારી છાપને સંસ્કાર કહે છે. ભારતની પરંપરામાં વ્યક્તિના ઉન્નયન માટે જે સોળ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે એ પણ સંસ્કાર છે. દોષોને દૂર કરવા માટે અને ગુણોની વૃદ્ધિ માટે જે પ્રક્રિયા અપનાવવામાં આવે છે એને સંસ્કાર કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે અનાજને લાંબા સમય માટે સુરક્ષિત રાખવા માટે એને દિવેલ મોવામાં આવે છે અથવા ભીંડા કે ગુવારના વાતદોષને દૂર કરવા માટે એને અજમાનો વઘાર કરવામાં આવે છે. એ બન્ને સંસ્કાર કરવાનાં ઉદાહરણ છે.

ગર્ભાવસ્થા અને શિશુઅવસ્થામાં વ્યક્તિનું ચિત્ત અત્યધિક સક્રિય હોય છે અને એ સહજતાથી સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે. એ સંસ્કાર અત્યંત ઘેરા હોય છે અને આજીવન પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે છે. એમનો લોપ કરવો

અત્યંત કઠિન હોય છે. એ વિષયની વધુ વ્યાખ્યા અહીં એટલા માટે નથી કરતો કારણ કે ‘ભારતીય શિક્ષણ : સંકલ્પના અને સ્વરૂપ’ ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક એનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ગર્ભાવસ્થા અને શિશુઅવસ્થામાં ચિત્તની સક્રિયતા તો સમાન જ હોય છે, પરંતુ બન્નેમાં થોડું અંતર પણ છે. ગર્ભાવસ્થામાં વ્યક્તિ પૂર્ણરૂપે માતાના માધ્યમથી જ સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે. શિશુ અવસ્થામાં એ સ્વતંત્ર રીતે ક્રિયાશીલ થવા લાગે છે. એની કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો સ્વયં કાર્યરત હોય છે. એટલે એમની ક્રિયાઓ અને સંવેદનાઓના માધ્યમથી ચિત્ત પર સંસ્કાર થાય છે. એટલે શિશુ અવસ્થામાં જ્ઞાનાર્જન માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની હોય છે.

ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાત એ છે કે કોઈ પણ વિષયને એ અવસ્થામાં સંસ્કારોના, સંવેદનો તથા ક્રિયાઓ સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરવો જોઈએ. એમાં કોઈ ચૂક થાય છે તો વિષયનું બૌદ્ધિક જ્ઞાન તો થઈ જાય છે પરંતુ એના સંસ્કાર ન થવાને કારણે એ વ્યક્તિત્વનો ભાગ નથી બનતો. અને વ્યક્તિત્વનો ભાગ નથી બનતો એટલે રોજિંદા વ્યવહારમાં કે માનસિકતામાં પ્રકટ નથી થતો.

બાલ અવસ્થા મુખ્યત્વે ક્રિયાપ્રધાન અને પ્રેરણાપ્રધાન છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની સાથે સાથે મનનો ભાવનાપક્ષ વધુ પ્રબળ હોય છે. વ્યક્તિ પોતાના આસપાસના વાતાવરણ અને મોટાના વ્યવહારોમાંથી પ્રેરણા ગ્રહણ કરે છે અને જે જે પણ અનુભવ કરે છે એનું ભાવાત્મક રૂપ એના વ્યક્તિત્વનો ભાગ બની જાય છે. એ અવસ્થામાં આચરણની ટેવો પડે છે જે જીવનભર એના વ્યવહારનું અંગ બની રહે છે. એટલે વિભિન્ન વિષયોનું ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ એ વયના શિક્ષણનું અંગ બનવું જોઈએ. એમ ન કરવાથી વિષય બૌદ્ધિક રીતે તો સમજાય છે, પરંતુ એ વ્યવહારનું અંગ નથી બનતો. જ્ઞાન, ભાવના અને ક્રિયા એમ ત્રણે અંગોમાં વ્યક્તિત્વનું સામંજસ્ય બનવું જોઈએ એ નથી બનતું. એને જ ખંડિત વ્યક્તિત્વ કહે છે.

કિશોર અવસ્થામાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને મનના ભાવના પક્ષ સાથે મનનો વિચાર પક્ષ અને નિરીક્ષણ અને

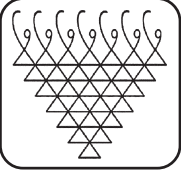
પરીક્ષણનો પક્ષ સક્રિય થવા લાગે છે. વ્યક્તિ પ્રેરણા અને ભાવનાની સાથે સાથે પોતાના નિરીક્ષણ અને વિચારથી પણ વ્યવહારને, પોતાના આસપાસના વાતાવરણને તથા વ્યક્તિઓના વ્યવહારને જોવા લાગે છે. પ્રેરણાથી પણ વિચાર પક્ષ વધુ પ્રભાવી બનવાની આ અવસ્થા છે. તર્ક પર આધારિત વ્યવહારોનું મૂલ્યાંકન કરવાની એ અવસ્થા છે. એ ધીરે ધીરે વૈચારિક સ્વતંત્રતા તરફ ગતિ કરે છે. એ સમયમાં વિચારને તર્ક સ્વરૂપે વ્યાવહારિક સંદર્ભ સાથે પ્રસ્તુત કરવા જોઈએ. એ અવસ્થાની વિચારપ્રક્રિયા પણ નિર્દેશિત થવી આવશ્યક છે, કારણ કે એની બુદ્ધિ હજી પરિપક્વ બની નથી. આ એના બૌદ્ધિક અભ્યાસની અવસ્થા છે, વિવેકની અને જાણવાની અવસ્થા છે એટલે માર્ગદર્શન, નિયમન અને નિયંત્રણ લાભદાયક હોય છે. એટલે વિષયને વિચારપ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની ક્ષમતા વિકસિત થવામાં આ અવસ્થાના શિક્ષણનું અત્યંત મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે.

તરુણ અવસ્થામાં બુદ્ધિના સંશ્લેષણ, વિશ્લેષણ, આકલન વગેરે પક્ષો સક્રિય હોય છે. મૌલિક ચિંતન વિકસિત થવામાં આ અવસ્થાનું ઘણું મોટું યોગદાન હોય છે. હવે ધીરે ધીરે સ્વતંત્ર ચિંતન તરફ ગતિ થાય છે. એટલે વિષયનું પ્રૌઢ રૂપ અધ્યયનનો વિષય બનવો જોઈએ. એ સમયે પણ જો બૌદ્ધિક રીતે અન્યો પર આધાર રાખીને રહેવું પડે તો એની સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો વિકાસ ક્યારેય નહીં થાય અને એ બૌદ્ધિક ક્ષેત્રમાં પોતાનું યોગદાન નહીં આપી શકે. એટલું જ નહીં તો જીવનમાં પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં એને ઉતારવામાં પણ સફળ નહીં થાય. બૌદ્ધિક રીતે પરિપક્વ થવા માટે વિષયને બૌદ્ધિક સ્વરૂપે જ પ્રસ્તુત કરવો જોઈએ.

અહીં સુધી બધા વિષયો ગ્રહણ કરવા માટે છે, એ સાથે જ પોતાના જ્ઞાનાર્જનનાં કરણોને સક્ષમ બનાવવા માટે પણ છે. મુખ્યત્વે એ જ્ઞાનાર્જનનાં કરણોને સક્ષમ બનાવે છે પરંતુ આગળના સ્વતંત્ર અધ્યયન માટે વિષયોના યોગ્ય આધાર પણ તૈયાર કરે છે. બન્ને વાતો સમાન રીતે મહત્વપૂર્ણ છે.

સામાન્ય રીતે તરુણ અવસ્થા સુધીના શિક્ષણની પ્રક્રિયા અને વિષયોની પ્રસ્તુતિ એ રીતે થવી જોઈએ કે એ

વ્યક્તિને સ્વતંત્રતાના અધિકાર ન આપવા છતાં પણ એની અંદર સ્વતંત્ર બનવાની યોગ્યતા નિર્માણ કરે. **યુવાવસ્થા** હવે સ્વતંત્ર અધ્યયનની વય છે. એ વયમાં પરામર્શની જરૂર રહે છે તો પણ કોઈ પણ વિષયનો સ્વાધ્યાય આધારિત, સ્વેચ્છા આધારિત સ્વપ્રયત્ન આધારિત અભ્યાસ કરવાની આ અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં વિષયનું વ્યાપક આકલન, વ્યાવહારિક સંદર્ભોમાં એનું પ્રયોજન, એનું મૂલ્યાંકન, એના વિષે પોતાનો અભિપ્રાય, એ અભિપ્રાયનું વ્યવસ્થિત પ્રતિપાદન, એમાં વ્યક્ત વિચારોનું ખંડનમંડન, નવા દૃષ્ટિકોણનું સર્જન, વિવેચન વગેરે વાતોનો સમાવેશ થાય છે. વાસ્તવમાં એ જ અધ્યયન છે, એના પહેલાંની તો કેવળ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી છે.

એટલે ભારતીય જ્ઞાનધારાની પ્રતિષ્ઠા માટે આવશ્યક પૂર્વતૈયારી સાથે યુવાવસ્થાનું શિક્ષણ અત્યંત આવશ્યક છે.

એ દૃષ્ટિએ આજે અતિ ભયંકર સ્થિતિ છે. આપણે પૂર્વપ્રાથમિક, પ્રાથમિક, માધ્યમિક, પૂર્વસ્નાતક, પરાસ્નાતક, શોધ વગેરે વિભિન્ન સ્તરો બનાવ્યાં અને દરેકને એકબીજાથી અલગ કરી દીધાં. શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ દરેક સ્તરનો એકસાથે વિચાર કરતું નથી. કોઈ વિષયને પરાસ્નાતક કક્ષાએ ભણાવનારા પણ પોતાના વિષયનો પૂર્વ પ્રાથમિકથી લઈને પરાસ્નાતક સુધીનું કે આપણી ભાષામાં કહીએ તો ગર્ભાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધીનું સ્વરૂપ કેવું હશે એનો વિચાર નથી કરતા. એટલે એ વિશે આપણે વધુ ચિંતા કરવી પડશે. આગળ સ્વતંત્ર રીતે આપણે એ કરીશું.

અધ્યાય ૧૨

યુવાવસ્થાથી ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ

યુવાવસ્થા એટલે સોળ વર્ષથી શરૂ કરીને વિદ્યાર્થી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં સુધીનું શિક્ષણ. આમ તો શાસ્ત્રોએ શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ જોતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની વય પચીસ વર્ષની ગણાવી છે. એ ચોવીસ પણ હોઈ શકે અને છવ્વીસ કે સત્યાવીસ પણ થઈ શકે છે. આપણે વયના પ્રશ્નોનો અલગથી વિચાર કરીશું.

એ અવસ્થામાં કોઈ પણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન વિદ્યાર્થી વિશેષ રીતે કરે તો પણ કેટલીક વાતો એવી છે જે એક શિક્ષિત વ્યક્તિના જીવનનો એક ભાગ હોવી જ જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ કંઈક આ પ્રમાણે વિચાર કરી શકાય :

- ભારત અને ભારતીયતાનું જ્ઞાન : આપણે ભારતીય છીએ. દરેક શિક્ષિત ભારતીયને આપણા દેશની સમ્યક્ ઓળખ હોવી આવશ્યક છે. સમ્યક્ ઓળખ માટે સૌ પ્રથમ યુવાનોએ ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ અને વિશ્વદૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એનો અર્થ છે ભારત જીવનને તથા જગતને એ રીતે જુએ છે અને સમજે છે તથા સમજ્યા પછી કેવો વ્યવહાર કરે છે

એનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. બીજું, ભારતની વિશ્વમાં શું સ્થિતિ છે, કેવી હોવી જોઈએ અને ભારતની વિશ્વકલ્યાણની દૃષ્ટિએ શું ભૂમિકા છે એનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. ત્રીજું, ભારતીય જીવનશૈલી, ભારતીય જીવનવ્યવસ્થા, ભારતનો ઇતિહાસ, ભારતની સમૃદ્ધિના સ્રોત વગેરેનું સમ્યક્ જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. ચોથું, ભારત કઈ કઈ વાતો પર ગર્વ કરી શકે છે એની માહિતી હોવી આવશ્યક છે. પાંચમું, ભારતીય હોવાનો ગર્વ હોવો એ તો અપેક્ષિત જ છે.

- અન્ય મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો છે ગૃહસ્થાશ્રમનું શિક્ષણ. એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ભલે ગમે એટલું જ્ઞાન મેળવે તો પણ એને એક સારો ગૃહસ્થ તો બનવાનું જ છે. સારો ગૃહસ્થ બનવાનો અર્થ છે સારા પુરુષ કે સ્ત્રી, સારો ગૃહસ્થ કે ગૃહિણી, સારા પતિ કે પત્ની, સારાં માતા કે પિતા. એ દૃષ્ટિએ જીવનનાં પ્રત્યેક આવશ્યક અંગોનું જ્ઞાન ઓણે પ્રાપ્ત કરવું અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક છે. એ રીતે બ્રહ્મચર્યનું એનાં પ્રત્યેક આયામો સાથે પાલન

કરવું પણ નિતાંત આવશ્યક છે. ગૃહસ્થ જીવનનું દરેક પ્રકારનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પણ એટલું જ આવશ્યક છે.

- પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે અર્થકરી વિદ્યા શીખવી પણ આવશ્યક છે. એ દૃષ્ટિએ પોતાનો વ્યવસાય પહેલાંથી જ નિશ્ચિત કરીને એ માટેનું આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ આ અવસ્થાના શિક્ષણનું મહત્વપૂર્ણ અંગ છે.
- પોતાના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો એ શિક્ષણનું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. એ દૃષ્ટિએ બે પ્રકારનો વિચાર કરવો જોઈએ. જે પણ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય એનું જ્ઞાન બીજાને આપવું એ એક પ્રકાર છે. એ દૃષ્ટિએ દરેક વિષયમાં જે શ્રેષ્ઠ છાત્ર છે એમનું કર્તવ્ય છે કે તે એ વિષયનો શિક્ષક બને. શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીએ શિક્ષક એટલા માટે બનવું જોઈએ જેથી જ્ઞાનના ક્ષેત્રની ઉત્કૃષ્ટતા જળવાઈ રહે. એ દૃષ્ટિએ એ વિષયનું પ્રગતિ અધ્યયન કરવું, સંશોધન કરવું, મૌલિક ચિંતન વિકસિત કરવું એ એના શિક્ષણનું અંગ બને એ આવશ્યક છે. જે સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમની તો એ જવાબદારી છે. બાકીના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના જ્ઞાનનો વિનિયોગ અન્યોને ઉપયોગી થઈ શકે એ રીતે કરવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ અર્થાર્જન પણ પોતાના નિર્વાહની સાથે સાથે સમાજ માટે ઉપયોગી અને લાભદાયક હોવું જોઈએ. એ પ્રકારની દૃષ્ટિ વિકસિત કરવી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અત્યંત આવશ્યક છે.
- શરીરસૌષ્ઠવ, કલામાં નિપુણતા, કારીગરી, વ્યવહારજ્ઞાન, સમાજજીવન કે રાષ્ટ્રજીવનની સમસ્યાઓને ઉકેલવાની બુદ્ધિ, શાસ્ત્રસંચાલન, સાર્વજનિક જીવનનાં સેવાનાં કાર્યો વગેરે પણ ઉચ્ચ શિક્ષણનાં અંગ હોય એ આવશ્યક છે. તમે કહેશો કે આજે પણ એન.સી.સી., એન.એસ.એસ., શારીરિક શિક્ષણ વગેરેને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું જ છે. વાત તો સાચી છે, પરંતુ આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો એમ કહે છે કે એ બધી વાતો મજાક બની ગઈ છે. એમનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરનારા,

એને ભણાવનારા કે ભણનારા

એના પ્રત્યે જરા પણ ગંભીર નથી હોતાં. એનો ઉપાય કરવા માટે એમને અનિવાર્ય બનાવવા, ભવિષ્યની દરેક પ્રવૃત્તિમાં - અર્થાર્જનમાં તથા અન્ય સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં - એમનો ઉપયોગ થઈ શકે એવી વ્યવસ્થાઓનો વિકાસ કરવો પણ આવશ્યક છે. ઉદાહરણ તરીકે ઈઝરાયલમાં દરેક સ્નાતકે શિક્ષણ પૂર્ણ થઈ ગયા પછી બે વર્ષ સેનામાં કામ કરવું અનિવાર્ય છે, એટલે સૈનિકી શિક્ષણ પણ અનિવાર્ય છે. અધ્યયન પછી દરેક શિક્ષિત વ્યક્તિએ કુદરતી આફતો વખતે, રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો અને પર્વો વખતે, રાષ્ટ્રીય આપત્તિને સમયે કે સામાજિક ગતિવિધિઓ દરમિયાન પોતાનો સમય, કુશળતાઓ અને ધન વડે યોગદાન આપવું અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ. અને એ દૃષ્ટિથી શિક્ષણની યોજના બનવી જોઈએ.

- આજે આપણને કેવળ અધ્યયન કરનારી વ્યક્તિને જ એના શિક્ષણનો લાભ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ એ દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. કહેવાય છે એવું કે ભણનારો પોતે પરિશ્રમ કરે છે, પોતાનો સમય ખર્ચ કરે છે, પૈસા પણ આપે છે એટલે અભ્યાસનો પૂરેપૂરો લાભ એને જ મળવો જોઈએ. સમાજ માટે, દેશ માટે જો એ કંઈ કરે તો એ સ્વૈચ્છિક સ્વરૂપે જ હશે. એ માટે એને બાધ્ય ન કરવો જોઈએ. જો તે સમાજ માટે કે દેશ માટે કંઈ કરે છે તો એ ઉપકાર કરે છે એમ માનવું જોઈએ. હવે તો ક્રમશઃ પોતાના શિક્ષણનો ઉપયોગ કરીને અર્થાર્જન કરનારી વ્યક્તિ કુટુંબ પર ઉપકાર કરતી હોય એવી ભાવના વધવા લાગી છે. બાકીના કુટુંબીજનો એના આશ્રિત હોય એમ મનાય છે. એ સ્થિતિને સર્વથા બદલવાની આવશ્યકતા છે. પોતાનાં જ્ઞાન, કુશળતા અર્થ વગેરે પર મારા કરતાં પહેલો અન્ય લોકોનો અધિકાર છે એવો દૃષ્ટિકોણ અધ્યયન અને અધ્યાપનનું મહત્વપૂર્ણ અંગ બનવો જોઈએ. એ કેવળ નૈતિક કર્તવ્ય નથી, વ્યાવહારિક આવશ્યકતા છે. એ કાયદાથી ન કરવું પડે, એના પાલન માટે દંડનું પ્રાવધાન ન કરવું પડે એવી વ્યવસ્થા

કરવાની આવશ્યકતા છે.

અભ્યાસક્રમોની રચના કરવી

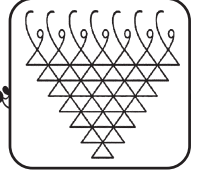
- એ દૃષ્ટિએ અભ્યાસક્રમોની રચના પ્રાયોગિક પદ્ધતિથી કરવાની આવશ્યકતા છે. આગળ જ્યારે આપણે ઉપાયયોજનાની ચર્ચા કરીશું ત્યારે એનો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરીશું.
- ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનારા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને પોતાનો ઉદ્દેશ તથા જીવનલક્ષ્ય તથા જે ભણી રહ્યો છે એના વિનિયોગ વિશે શરૂઆતમાં જ નિશ્ચિત થઈ જવું આવશ્યક છે. એક એક વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ માટે અધ્યાપકની, સમાજની અને પ્રશાસનની ઘણી શક્તિ ખર્ચાતી હોય છે. એના પ્રત્યે કૃતજ્ઞ ન થવું એ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને શોભા આપતું નથી. એવી સ્વાભાવિક ધારણાનો જ વિકાસ થવો જોઈએ કે અન્ય લોકોએ મને ભણાવવા માટે જેટલો પરિશ્રમ કર્યો છે એના ઋણમાંથી મારે મુક્ત થવાનું છે. ઋણમાંથી મુક્ત કેવળ પૈસા વડે થઈ શકાતું નથી. જ્ઞાન વગેરેનો ઉપયોગ અન્ય લોકો માટે કરવાથી જ ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકાય છે. એવો દૃષ્ટિકોણ જો જ્ઞાનાત્મક, ભાવનાત્મક અને ક્રિયાત્મક રીતે વિકસિત કરવામાં આવે તો કેવળ પોતાની કમાણી માટે વિદેશોમાં જઈને અર્થાર્જન કરનારા અને વિદેશોની સેવા કરનારા લોકોની સંખ્યા શૂન્ય થઈ જશે.
- ઉચ્ચ શિક્ષણ તત્ત્વચિંતન અને સંશોધનનું ક્ષેત્ર છે. કોઈ પણ વિષયના ગંભીર અભ્યાસની યોજના બનવી આવશ્યક છે. અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી મળીને પરંપરાથી જે જ્ઞાન આ પેઢીને હસ્તાંતરિત થયું છે એનું અધ્યયન કરે, એને આત્મસાત્ કરે, જ્ઞાનના ક્ષેત્રને પરિષ્કૃત કરે અને પોતાની પાસેથી કંઈક મૌલિક ઉમેરીને એને સમૃદ્ધ પણ કરે એવી જ અપેક્ષા રહે છે. આજે ઉચ્ચ શિક્ષણની અત્યંત દુર્ગતિ થઈ છે એટલે આપણને આ બધું અઘરું અને અવ્યાવહારિક લાગે છે, પરંતુ એ અસંભવ નથી. દુર્ગતિ થવાનાં પણ અનેક કારણો છે. એ બધાં જ્ઞાનાત્મક નથી, શિક્ષણ

સિવાયનાં અન્ય ક્ષેત્રોનાં છે. શિક્ષણને તો એમનાથી પણ મુક્ત કરવાની જરૂર રહેશે. અત્યારે આપણે કેવળ જ્ઞાનાત્મક બાજુનો જ વિચાર કરી રહ્યા છીએ.

- એ દૃષ્ટિએ વેદોથી પ્રારંભ કરીને ભારતીય જ્ઞાનધારાના અન્યાન્ય ગ્રંથોનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો તથા એમાં જે દૃષ્ટિ વિકસિત થઈ છે એનાથી પરિચિત થવું અત્યંત આવશ્યક છે.
- દેશનું ભાગ્ય એના વર્ગખંડોમાં નક્કી થાય છે એવું કોઠારી આયોગનું કથન છે. એ સૌથી વધુ ક્યાંય લાગુ થતું હોય તો એ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં લાગુ થાય છે. ત્યાં જ દેશની તમામ વ્યવસ્થાઓ બનાવનારા અભ્યાસ કરે છે. વાસ્તવમાં દેશની અર્થનીતિ બનાવનારા, સુરક્ષા વ્યવસ્થા બનાવનારા, સામાજિક વ્યવસ્થા બનાવનારા, દેશની શિક્ષણ વ્યવસ્થા નિશ્ચિત કરનારા અહીં જ અધ્યયન કરે છે. દેશ એવો જ બનશે જેવું એનું ઉચ્ચ શિક્ષણ હશે. ઉચ્ચ શિક્ષણ પહેલાંનું બધું જ શિક્ષણ પણ એવું જ હશે જેવું ઉચ્ચ શિક્ષણ હશે.. એ દૃષ્ટિએ દેશની યોજનાઓનો સીધો સંબંધ દેશની વિદ્યાપીઠો સાથે અર્થાત્ ઉચ્ચશિક્ષણ કેંદ્રો સાથે હશે. અવારનવાર અથવા નિયમિત રીતે અથવા નિત્ય વ્યવસ્થા વડે દેશની નીતિઓ નિર્ધારિત કરવામાં વિદ્યાપીઠનું નિર્દેશન, નિયમન અને આવશ્યકતા પડે તો નિયંત્રણ કરવાનું સામર્થ્ય પણ ઉચ્ચશિક્ષણ કેંદ્રોમાં નિર્માણ થવું અપેક્ષિત છે. દેશ ચલાવવાના કાર્યમાં અધ્યાપકોનો તો સીધો સહભાગ હશે, પરંતુ વિદ્યાર્થી પણ એમના સહયોગી થઈ શકે છે. એ જ એમનું વ્યાવહારિક શિક્ષણ હશે.

લોકજ્ઞાનને પરિષ્કૃત કરવું

- લોકજાગરણ અને લોકપ્રબોધનનું કાર્ય આમ તો સંતોનું હોય છે, પરંતુ જ્ઞાનાત્મક દૃષ્ટિએ લોકજ્ઞાનને પરિષ્કૃત કરતા રહેવાનું ઉચ્ચશિક્ષણનાં કેંદ્રોનું જ કામ છે. એ દૃષ્ટિએ અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી સમાજ સાથે સીધેસીધો જોડાયેલો હોય એ આવશ્યક છે. ઉદાહરણ તરીકે વરસાદના દિવસોમાં કે ઋતુઓના સંધિકાળમાં

સ્વાસ્થ્યરક્ષા માટે લોકોને જાગૃત રાખવા, અને આવશ્યકતા અનુસાર ઉપચાર પણ જણાવવા એ આયુર્વેદના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનો સ્વાભાવિક શિક્ષણક્રમ છે. વિજ્ઞાપનોથી લોકોને બચાવવા એ અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનું કામ છે. સામાજિક અસુરક્ષા સમાજશાસ્ત્રના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનો તથા કિશોર વયમાં વધતી જતી આત્મહત્યાની વૃત્તિ તથા તણાવ અને ઉત્તેજનાનાં લક્ષણો મનોવિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોનો શિક્ષણક્રમ છે. એ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચશિક્ષણનાં કેંદ્રો સામાજિક ચેતનાનાં કેંદ્રો બનવાં જોઈએ. રાજ્ય અને સમાજને યોગ્ય માર્ગદર્શન એ કેંદ્રો દ્વારા પ્રાપ્ત થવું જોઈએ.

જ્ઞાનના રક્ષણની જવાબદારી

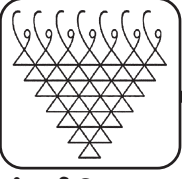
- આજના સંદર્ભમાં જોઈએ તો જ્ઞાનરક્ષા ઉચ્ચ શિક્ષણનાં કેંદ્રોની મોટી જવાબદારી છે. શાસ્ત્રોના સમ્યક્ અધ્યયન દ્વારા એ થાય છે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ વિગત બસો વર્ષમાં જે સંકટ નિર્માણ થયું છે એ ઘણું ભીષણ છે. અંગ્રેજોએ ભારતીય જ્ઞાનધારાને સ્થાને યુરોઅમેરિકન જ્ઞાનધારા પ્રસ્થાપિત કરી એ તો એક પ્રકારનું સંકટ છે, પરંતુ એનાથી પણ મોટું સંકટ છે ભારતીય જ્ઞાનનું યુરોપીકરણ. ઉદાહરણ તરીકે મેક્સમૂલરે વેદોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો. એ કેવળ અનુવાદ નથી, એ મેક્સમૂલરને જેવો સમજાયો એવો અનુવાદ છે. અંગ્રેજોએ સંસ્કૃત ભાષા શીખવાનો પુરુષાર્થ કર્યો અને આપણા શાસ્ત્રગ્રંથોનું પોતાની સમજણ પ્રમાણે અર્થઘટન કરવા લાગ્યા. એમની માનસિક, બૌદ્ધિક રચનાને જોતાં એમને ભારતીય સંકલ્પનાઓ સમજાવી સંભવ નહોતી. પરંતુ પોતાની શ્રેષ્ઠતાના મદમાં એમણે આપણા શાસ્ત્રોનો અર્થ કર્યો અને ભારતનાં ઉચ્ચ શિક્ષણકેંદ્રોમાં એ જ ભણાવવામાં આવતો થયો. સંસ્કૃત પણ અંગ્રેજીના માધ્યમથી અને શાસ્ત્રો અંગ્રેજી બુદ્ધિથી ભણવાનું ભારતમાં પાછલી બે શતાબ્દીઓથી ચાલતું આવ્યું છે. એ સ્થિતિને ઠીક

કરવાનું કામ ઉચ્ચશિક્ષણનું છે.

એવા વખતોવખત થનારાં આક્રમણોથી જ્ઞાનનું રક્ષણ કરવાનું ઉચ્ચશિક્ષણનું જ કાર્ય છે.

- જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર રાજ્ય અને સમાજના માર્ગદર્શન માટે હોય છે. સમાજની વિભિન્ન પ્રકારની સંસ્થાઓનું સંચાલન કરવા માટે નિયમો બનાવવાના હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે કાયદા પ્રમાણે ન્યાય કરવાનું કામ ન્યાયપાલિકાનું હોય છે, પરંતુ કાયદો બનાવવાનો અધિકાર ન્યાયપાલિકાનો નથી. કાયદા બનાવવાનો અધિકાર વિધાકેંદ્રોનો છે. કર ઉઘરાવવાનો અધિકાર રાજ્યસત્તાનો છે, પરંતુ કરવિધાન બનાવવાનો અધિકાર વિધાકેંદ્રોનો છે. એ કાર્ય કરવા માટે વિધાકેંદ્રો અનિવાર્ય રીતે સ્વાયત્ત હોવાં જોઈએ. તો જ એ પોતાનું કાર્ય યોગ્ય રીતે કરી શકશે. વિધાકેંદ્રોની સહાયતા કરવાનું કર્તવ્ય તો સમાજનું અને રાજ્યનું છે પરંતુ રાજ્ય અને સમાજના હિત માટે પોતાની સ્વાયત્તતાની રક્ષા કરવાનું કર્તવ્ય શિક્ષણકેંદ્રોનું છે. એમ કરવા માટે એમને કદાચ તકલીફો અને સંકટોનો સામનો કરવાની નોબત આવે તો એની તૈયારી પણ રાખવી જોઈએ, પરંતુ સ્વાયત્તતા સાથે સમજૂતી ન કરવી જોઈએ. છેવટે તો એ રાજ્ય અને સમાજ માટે હિતકારક જ છે.
- ઉચ્ચશિક્ષણનું ક્ષેત્ર મુખ્યત્વે તત્ત્વચિંતન અને સંશોધનનું છે, પરંતુ શિક્ષણનો પ્રારંભ ઉચ્ચશિક્ષણથી થતો નથી. એ તો ગર્ભાવસ્થાથી જ થઈ જાય છે. ગર્ભાવસ્થા અને શિશુઅવસ્થામાં શિક્ષણનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે સંસ્કારાત્મક હોય છે, બાલ્યાવસ્થામાં ક્રિયાત્મક અને કિશોરાવસ્થામાં વિચારાત્મક. તત્ત્વચિંતનને વિચાર, કૃતિ અને સંસ્કારમાં રૂપાંતરિત કરવું અને એ રીતે પ્રારંભથી લઈને પ્રગત અવસ્થા સુધીના શિક્ષણમાં એકસૂત્રતા નિર્માણ કરવાનું કામ પણ ઉચ્ચશિક્ષણનું મહત્ત્વનું કાર્ય છે. એ કરવા માટે ઉચ્ચશિક્ષણ કેંદ્રોએ માધ્યમિક અને પ્રાથમિક વિદ્યાલય તથા ઘરો સાથે સમાયોજન સ્થાપિત કરવાનું હોય છે.

સંપૂર્ણ શિક્ષણવ્યવસ્થાનું કેંદ્ર વિદ્યાપીઠ

- પ્રાથમિક શિક્ષણની જેમ ઉચ્ચશિક્ષણ સાર્વત્રિક નથી હોતું. જે કોઈ શાસ્ત્રીય અધ્યયન કરવાની રુચિની સાથે જ ક્ષમતા પણ રાખતા હોય એમને માટે ઉચ્ચશિક્ષણ છે. એ શિક્ષણનો ધન અને સત્તા સાથે કોઈ સંબંધ નથી, એનો સંબંધ જિજ્ઞાસા, વિદ્વત્તા અને સ્વાધ્યાય માટે તપશ્ચર્યા કરવાની સિદ્ધતા સાથે હોય છે. અહીંના અધ્યાપકો ઋષિતુલ્ય હોય છે અને વિદ્યાર્થીઓ મેઘાવી અને સ્વાધ્યાયતત્પર. ભૌતિક જગતનાં સુખ અને સુવિધાઓ સાથે એમનો ઘણો ઓછો સંબંધ હોય છે. એમની આકાંક્ષાઓ પણ જ્ઞાન વિષેની હોય છે, ભૌતિક સુખો સાથે સંબંધિત નહીં. ભારતમાં એવી વિદ્યાપીઠો થઈ ગયેલી છે એટલે હવે પણ થઈ શકે છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી.
- સંક્ષેપમાં સમાજની સંપૂર્ણ શિક્ષણવ્યવસ્થાનું કેંદ્ર વિદ્યાપીઠ કે ઉચ્ચશિક્ષણનું કેંદ્ર હોય છે. એ દૃષ્ટિએ એની રચના અને સંરચના કરવાની આવશ્યકતા છે. આજે ભલે સ્થિતિ સર્વથા વિપરીત હોય તો પણ એવી સંરચના બની શકે છે એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.
- ઉચ્ચશિક્ષણનાં એવાં કેંદ્રો બનાવવા માટે સ્વયં અધ્યાપકોએ જ આગળ આવવું પડશે. શિક્ષણનું કાર્ય સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાનું હોય છે એટલે કોઈના દ્વારા નિવેદન કર્યા પછી અથવા અન્ય કોઈ દ્વારા યોજના બનાવીને એમાં નિયુક્ત થવું સંભવ થતું નથી. એ શિક્ષકોનું કામ છે અને શિક્ષકોએ જ એ કરવું જોઈએ. આમ પણ આપણા દેશની સંપૂર્ણ શિક્ષણવ્યવસ્થા જેનું કામ છે એ જ કરશે, પોતાની જવાબદારીથી કરશે, પોતાને જોખમે કરશે અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરશે એવી જ રહી છે. એટલે વિદ્યાપીઠો પાસેથી સમાજ એવી અપેક્ષા રાખે છે તો એમાં કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ

કિશોર અવસ્થા એટલે એટલે તેરથી સોળ વર્ષની વય. એમાં એકાદ વર્ષ આગળ કે પાછળ થઈ શકે છે. આ

સરેરાશ વય છે. રાષ્ટ્રીય, સામાજિક અને વ્યક્તિગત એમ ત્રણ આયામોમાં એ વયના શિક્ષણની વ્યવસ્થા થવી આવશ્યક છે.

વ્યક્તિગત : એ વયમાં સૌથી વધુ આવશ્યકતા કોઈ હોય તો એ છે બ્રહ્મચર્યની. આ એ જ વય છે જેમાં વિજાતીય આકર્ષણ જાગ્રત થવા અને વધવા લાગે છે. પુરુષ અને સ્ત્રી હોવાનું ભાન થવા લાગે છે. વૃત્તિઓ બહેકવાનું ચાલુ થઈ જાય છે. સુંદર દેખાવાની ઇચ્છા થવા લાગે છે. એટલે દરેક પ્રકારનો સંયમ શિક્ષણનું મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ હોવું જોઈએ. આપણાં શાસ્ત્રોમાં અધ્યયનરત બ્રહ્મચારી માટે અનેક પ્રકારના નિષેધ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. બ્રહ્મચારીએ શૃંગાર ન કરવો જોઈએ, પલંગ પર સુખશય્યામાં ન સૂવું જોઈએ, રેશમી વસ્ત્ર ન પહેરવું જોઈએ, પાદત્રાણ ન પહેરવાં જોઈએ વગેરે. દિનચર્યા પણ કઠોર હોવી જોઈએ. પરોઢિયે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવાનું, પુષ્કળ વ્યાયામ કરવાનો, પરસેવો વળે એટલો પરિશ્રમ કરવાનો અને રમવાનું, રોજિંદા વ્યવહારનાં કાર્ય કરવાનાં એ આ વયના અભ્યાસક્રમનું અંગ છે. એ વયમાં શારીરિક શિક્ષણનું સૌથી વધુ મહત્ત્વ એટલા માટે જ છે. શરીર અને મનનું શિક્ષણ પ્રથમ લક્ષ્ય છે. આવેગોનો માર્ગ બદલવા માટે યોગાભ્યાસ અને સંગીતનું પણ ઘણું મહત્ત્વ છે. સેવાકાર્ય પણ રોજનો શિક્ષણક્રમ છે. વાસ્તવમાં દરેક પ્રકારનાં શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક કૌશલ્યોને કસવાનો એ સમય છે. ઉદાહરણ તરીકે દરરોજ એકસો આઠ સૂર્યનમસ્કાર અથવા દરરોજ દસ કિલોમીટરની દોડ એ વયમાં કોઈ ખાસ મોટી વાત નથી. તરવું, દોડવું, સૂર્યનમસ્કારની સાથે સાથે સાહસિક રમતો પણ શિક્ષણનું અંગ બનવું જોઈએ. એ વયમાં સાયકલ સિવાયનું અન્ય કોઈ પણ વાહન ચલાવવું વિદ્યાર્થીઓ માટે નિષિદ્ધ હોવું જોઈએ. વિદ્યાલયમાં આવવા માટે પગપાળા આવવું સ્વાભાવિક મનાવું જોઈએ. એ વયમાં ગણવેશનું પણ મહત્ત્વ છે. જે દિવસે ગણવેશની છૂટ હોય છે એ દિવસે પણ સાદો વેશ પહેરવો અનિવાર્ય હોવો જોઈએ.

ક્યારેક આપણે એ વાતોને શિક્ષણનું અંગ નથી માનતા. આપણને લાગે છે કે ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા વિષયો, લેખિત અને મૌખિક પરીક્ષા, પરીક્ષામાં મળનારા ગુણ જ

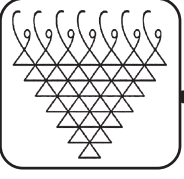
શિક્ષણ છે અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ વધારાની છે. એટલે પરીક્ષા આવતાં જ એ બધું બંધ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં એ અનિવાર્ય શિક્ષણનું અંગ છે.

શારીરિકની જેમ જ યોગ અને સંગીત પણ અનિવાર્ય છે. શરીરના નાડીસંસ્થાનની શુદ્ધિ માટે પ્રાણાયામ, એકાગ્રતા માટે ધ્યાન અને શરીરને લચીલું બનાવવા માટે આસનોનો યોગ્ય અભ્યાસ હોવો જોઈએ. વાણીશુદ્ધિ, ભાવસંશુદ્ધિ, સૌંદર્યબોધ અને બૌદ્ધિક સુગ્રથિતતા માટે સંગીત આવશ્યક છે. પરંતુ એ શાસ્ત્રીય અને અભિજાત સંગીત હોવું જોઈએ, આજના જેવું કોલાહલ નિર્માણ કરનારું નહીં. સંગીત સાંભળવું આવશ્યક છે, પરંતુ ગાવા માટે સાંભળવું જોઈએ. ગાવાનું મહત્ત્વ વધુ છે. સાંભળ્યા વગર ગાઈ શકાતું નથી એટલે સાંભળવું પણ જોઈએ. સ્વર, તાલ, લયનું સમ્યક્ ભાન હોવું, સંગીતની અભિજાત રુચિ નિર્માણ થવી વ્યક્તિત્વવિકાસ માટે અતિ આવશ્યક છે. એ દૃષ્ટિએ યોગ, સંગીત, અને શારીરિક શિક્ષણને ગણિત વિજ્ઞાન સાથે બરોબરીનું અથવા વધુ મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું જોઈએ. સંયમ, અનુશાસન, નિયમપાલન, આજ્ઞાપાલનની વાત તો શરૂઆતમાં જ કરી છે. શિક્ષકોની અથવા માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું વગેરે વાતો તો શરૂઆતમાં જ થઈ ગઈ છે. શિક્ષકોની અને માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અનિવાર્ય બનાવવું જોઈએ. એ સાથે જ સેવાકાર્ય પણ વ્યક્તિત્વ-વિકાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પરિચર્યા કરવાનું પણ શીખવું જોઈએ. પરિચર્યાનો સીમિત અર્થ છે અંગસેવા અર્થાત્ હાથ કે પગ દબાવવા, માથું દબાવવું, માલિશ કરવું, વસ્ત્રો બદલાવવાં, પથારી કરવી, નવડાવવું, ખવડાવવું વગેરે. એ બધાં કામો વડીલોના, દરદીઓના કે બાળકોના સંદર્ભમાં થતાં હોય છે. એ કેવળ વ્યાવસાયિક કે અન્યો પ્રત્યે ઉપકાર અથવા સહાયતાની દૃષ્ટિએ કરવાનાં નથી હોતાં, પરંતુ પોતાની ચિત્તશુદ્ધિ માટે હોય છે એ દૃષ્ટિકોણ વિકસિત કરવો અત્યંત આવશ્યક છે. એવો દૃષ્ટિકોણ વિકસિત કરવામાં જો કોઈ ભૂલ થાય તો એ સેવાકાર્યનો અથવા પરિચર્યાત્મક કાર્યનો કોઈ અર્થ જ નથી. શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, વિકાસની સાથે સાથે આત્મિક વિકાસ તરફ લઈ જનારાં એ કામ છે. વ્યક્તિત્વની વિભિન્ન

ક્ષમતાઓના વિકાસ માટેની એ શ્રેષ્ઠ વય છે. એટલે એ વાતો તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

સામાજિક : વ્યક્તિને આ દુનિયામાં રહેવું છે અને પોતાનું સમાયોજન કરવું છે. એ દૃષ્ટિએ એનો શિક્ષણક્રમ નિશ્ચિત થવાની આવશ્યકતા છે. સૌથી પહેલું સમાયોજન પોતાના કુટુંબજીવનમાં થાય છે. એ દૃષ્ટિએ એને ઘર ચલાવવા માટે જે પણ આવડતો આવશ્યક છે એ બધી જ શીખવી જોઈએ. એ આવડતોમાં ઘરની સફાઈ, સાજસજાવટ, ભોજન બનાવવું, ખરીદી કરવી, આવક-જાવકનું અનુમાન કરવું, હિસાબ રાખવો, ખરીદીની પ્રાથમિકતાઓ નિશ્ચિત કરવી, કુળપરંપરાના નિર્વહન માટે વિભિન્ન કાર્યકલાપ શીખવા, અતિથિ-સત્કાર કરવો વગેરે કામો આવશ્યક છે. એમાં જ વસ્તુઓની ગુણવત્તા પારખવી, વસ્તુની કિંમતો કેવી રીતે નિશ્ચિત થતી હોય છે એ સમજવું, કઈ વસ્તુ ક્યારે સુલભ હોય છે એ જાણવું, વસ્તુઓની સારસંભાળ કેવી રીતે રખાય છે એ જાણવું, નાનું મોટું સમારકામ કરવું, બેંક, રેલવે, સરકારી કાર્યાલય વગેરેના વ્યવહાર કેવી રીતે ચાલે છે વગેરે જાણવું આવશ્યક છે. ગૃહ અર્થશાસ્ત્ર અને સામાન્ય અર્થશાસ્ત્રની સામાન્ય સમજ હોવી આવશ્યક છે. ઘરને નોકરોને હવાલે કરવાનાં શું પરિણામ આવે છે એની સમજણ પણ વિકસિત થવી જોઈએ. આપણા પૂર્વજો વિશે જાણવું અને એમને માટે ગૌરવનો અનુભવ કરવાનું પણ વિદ્યાર્થીઓને શીખવવું જોઈએ. કુળપરંપરાઓને જાળવવાનું આપણું દાયિત્વ છે એ પણ ધ્યાનમાં આવવું જોઈએ. આહારશાસ્ત્રનું સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક જ્ઞાન હોવું અનિવાર્ય છે, કારણ કે આહારનો સર્વાંગીણ વિકાસ સાથે ઊંડો સંબંધ છે. એ સાથે જ આયુર્વેદના સ્વસ્થ વૃત્ત અને સદ્ વૃત્તનું પણ પ્રાયોગિક જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે.

સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વનું રક્ષણ કરવું એ આ વયની વિશેષતા છે. આગળ જતાં લગ્નયોગ્ય થવાનું છે એટલે દાંપત્યજીવન, ગૃહસ્થાશ્રમ, અર્થાર્જન તથા ગૃહસંચાલન જેવા વિષયો આવશ્યક છે. આજથી બે પેઢી પહેલાં આ વિષયો કુટુંબમાં જ સહજ રીતે શીખી શકાતા હતા, પરંતુ એ સમયથી જ આપણે કુટુંબજીવનને મહત્ત્વ આપવાનું બંધ કરી દીધું અને ઘરની બહારના જીવનને, અર્થાર્જનને અને

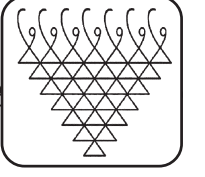

અર્થાર્જન માટે શિક્ષણને જરૂર કરતાં વધુ મહત્ત્વ આપવાની શરૂઆત કરી અને કુટુંબજીવન ઉપેક્ષિત થઈ ગયું. આજે કુટુંબજીવનના ક્ષેત્રમાં મહાન સંકટો ઊભા થયાં છે. એમને દૂર કરવા માટે હવે શિક્ષણની વિશેષ વ્યવસ્થા કરવી પડશે. એમાંથી એક સંકટની તો આપણને કલ્પના પણ નથી થઈ રહી. જનનશાસ્ત્રના શોધકર્તા જણાવે છે કે આજનાં યુવક-યુવતીઓની જનનક્ષમતા ભયપ્રદ પ્રમાણમાં ઘટતી જાય છે. એનું સીધું પરિણામ એ છે કે કાં તો તેઓ બાળકને જન્મ આપી શકતાં નથી અથવા જન્મ આપે તો પણ સગર્ભાવસ્થા માતા અને શિશુ બન્ને માટે કષ્ટપ્રદ હોય છે અને બાળકો જન્મથી જ શારીરિક કે માનસિક રીતે દુર્બળ હોય છે. એનાં પારિવારિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંકટો વિશેષ ચિંતા ઉપજાવનારાં છે. આખી પેઢી બરબાદ થવાનાં એ લક્ષણ છે. એ મહાન સંકટના નિવારણ માટે કિશોર અવસ્થામાં જ ઉપાય કરવા જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ મોટરસાયકલની સવારી, તંગ પહેરવેશ, મોબાઇલ અને ઈન્ટરનેટનો અમર્યાદ ઉપયોગ, ખાણીપીણીની અયોગ્ય ટેવો સૌથી વધુ કારણભૂત છે. એ દરેકનો સંયમ પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વની સુરક્ષા માટે આવશ્યક છે. જોવા જઈએ તો આ સંસ્કૃતિનો પ્રાણપ્રશ્ન છે. સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વની દૃષ્ટિએ ક્ષમતાઓનું ક્ષરણ થઈ જવાને મહાન સંકટ મનાવું જોઈએ. આપણે તો એ સંકટ વિશે જાણતા પણ નથી. એટલે એ વિશે પૂરતો આગ્રહ રખાવો જોઈએ. બ્રહ્મચર્યનું પાલન પણ એ દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. કિશોર વયમાં છોકરા-છોકરીની મિત્રતાને પણ આગ્રહપૂર્વક ટાળવી જોઈએ અને મનોરંજન પણ સ્વસ્થ બનાવવું જોઈએ.

એ અવસ્થામાં મનનો વિચાર પક્ષ અને બુદ્ધિનાં તર્ક, કાર્યકારણ સંબંધ, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, મૂલ્યાંકન વગેરે પાસાં સક્રિય હોય છે. એ દૃષ્ટિએ આપણી પરંપરાઓ, રીતરિવાજો, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓનું શાસ્ત્રીય અર્થાત્ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિશ્લેષણ કરવાની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે પથ્થરની મૂર્તિની પૂજા કેમ કરવી જોઈએ, સ્વદેશી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાનો આગ્રહ કેમ રાખવો જોઈએ, બજાર પદાર્થો કેમ ન ખાવા જોઈએ, મોટાની આજ્ઞાનું પાલન કેમ કરવું જોઈએ, ભારતીય અને વૈશ્વિક વચ્ચે

શું અંતર છે, ઘરતીને માતા કેમ માનવી જોઈએ, બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈ બહેન કેમ છે, પરંપરા જાળવવાથી અને ન જાળવવાથી શું થાય છે, દેશમાં ગરીબી કેમ છે, પરીક્ષામાં નકલ કેમ ન કરવી જોઈએ, કાયદાનું પાલન કેમ કરવું જોઈએ, યજ્ઞ, દાન, તપને જીવનચર્યાનો અનિવાર્ય ભાગ કેમ બનાવવો જોઈએ વગેરે અસંખ્ય વાતો છે, જેને વિશે કેવળ ભાવાત્મક સ્વરૂપે જ નહીં પરંતુ બુદ્ધિગમ્ય રૂપે સમજવી આવશ્યક હોય છે.

અર્થાર્જન : આ એવી વય છે જેમાં વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં અર્થાર્જન માટે શું કરશે એ પહેલાં જ નક્કી થઈ ગયેલું હોય છે, જો એમ ન થયું હોય તો એ થવું જોઈએ. અર્થાર્જન જીવનનું એક અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે એ વાત તો સૌ સ્વીકારે જ છે. એ દૃષ્ટિએ પણ કિશોર અવસ્થાના શિક્ષણનું ઘણું મહત્ત્વ છે. અર્થાર્જન માટે વ્યવસાયની પસંદગી કરવાની ભારતીય પરંપરા તો એની આગવી જ છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે બાળક જ્યારે બેસવાનું શીખે, અર્થાત્ જ્યારે છ કે સાત મહિનાનું થાય ત્યારે વિભિન્ન વ્યવસાયોનાં ઉપકરણો એની આસપાસ મૂકવામાં આવે છે. એ સ્વયં પ્રેરણાથી જેને હાથમાં લે છે અને રમે છે એ જ એનો વ્યવસાય હોય છે. વર્તમાનમાં પણ જેના અવશેષ નજરે ચઢે છે એવી એક અન્ય પરંપરા એ છે કે વ્યવસાય પૂર્ણ પરિવારનો હોય છે, વ્યક્તિગત નહીં. એ ઘરમાં જન્મેલા બાળકને એ જ વ્યવસાય વારસામાં મળે છે. એટલે વ્યવસાય પસંદ કરવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. એને શીખવા માટે ન તો પૈસા ખર્ચવા પડે છે કે ન તો કોઈ વિશેષ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. આજે પણ જો કોઈ પરિવારનો જ વ્યવસાય કરવા માગે અથવા પિતાનો જ વ્યવસાય પુત્ર અપનાવે તો વાત ઘણી સરળ થઈ જાય છે. કરવું તો એમ જ જોઈએ, પરંતુ જેમનો પારિવારિક વ્યવસાય નથી અને પિતા નોકરી કરે છે તો પુત્રને પોતાના વ્યવસાય માટે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાનો રહે છે. એ સ્થિતિમાં વ્યવસાય નિશ્ચિતિની વય શક્ય એટલી નાની હોવી જોઈએ. એનું સાદું વ્યાવહારિક કારણ એ છે કે પોતાનો વ્યવસાય શીખવા માટે પૂરતો સમય મળી રહે. વ્યવસાય નિશ્ચિતિ થઈ ગયા પછી એ વ્યવસાય માટે આવશ્યક શિક્ષણનું પ્રાવધાન એ વયમાં વિશેષ રૂપે કરવું જોઈએ. સોળ વર્ષની વયે એની વ્યાવસાયિક કુશળતા પૂરેપૂરી

વિકસિત થઈ જવી જોઈએ. આજે એ વિષયમાં ઘોર અવ્યવસ્થા જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થી પચીસ વર્ષનો થઈ જવા છતાં પોતાનો વ્યવસાય નિશ્ચિત નથી કરી શકતો. સાથે સાથે બેકારી એટલી વધુ છે કે ઇચ્છે તો પણ તેઓ અર્થાર્જન શરૂ નથી કરી શકતા. કરે તો પણ ઘણું ઓછું મેળવી શકે છે. એ પણ અર્થાર્જનના વિષયમાં અનિશ્ચિતતાનું જ પરિણામ છે. બીજું લક્ષણ એ જોવા મળે છે કે વિદ્યાર્થી યુવાન થઈ જવા છતાં પણ અર્થાર્જનના કોઈ વ્યવસાય માટે પૂરતી કુશળતા મેળવી શકતા નથી. એટલે એ વિષયને ગંભીરતાથી લેવાની ઘણી આવશ્યકતા છે.

દરેક પ્રકારના વ્યવસાય શીખવાની પદ્ધતિ એક જ નથી હોતી. જો કોઈ ભૌતિક પદાર્થના ઉત્પાદનનો વ્યવસાય કરવો હોય તો એના ઉત્પાદનના કેંદ્રમાં જઈને શીખવું જોઈએ. જો બેંકમાં કે સરકારી કાર્યાલયમાં કારકુન કે અધિકારી થવું હોય તો એનાં શિક્ષણકેંદ્રો એ અનુસાર વિશેષ પ્રકારનાં હશે. જો શિક્ષક થવું હશે તો એનાં શિક્ષણકેંદ્રો પણ એ પ્રમાણનાં હશે જ્યાં શિક્ષકના ચરિત્રનું તથા અધ્યાપન કૌશલ્યનું શિક્ષણ અધ્યયન સાથે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. રાજનીતિમાં આવવું હોય તો એ અનુસાર શિક્ષણવ્યવસ્થા હોવી આવશ્યક છે. સંક્ષેપમાં કોઈ પણ કામ કરવું હોય તો એનું યોગ્ય શિક્ષણ મળવું વ્યક્તિ અને સમાજ બન્ને માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

અર્થાર્જન સાથે એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ વાત જોડાયેલી છે. દરેકને પોતાનો વ્યવસાય સારો લાગવો જોઈએ. મજબૂરીથી વ્યવસાય કરી રહ્યા છીએ એવી સ્થિતિ નિર્માણ ન થવી જોઈએ. એટલે જે પણ કાર્યની પસંદગી કરીએ એ કાર્ય પ્રત્યે પ્રેમ અને ગૌરવનો ભાવ હોવો જોઈએ. એ જીવનકાર્ય બનવું જોઈએ. જે રીતે પરિવારનિષ્ઠા હોય છે, પોતાનો પરિવાર એ પોતાનો પરિવાર હોય છે એ રીતે પોતાનું વ્યાવસાયિક કાર્ય પોતાનું કાર્ય હોય છે. એ પ્રકારની નિષ્ઠા પણ જાગ્રત કરવાની જરૂર છે. વારંવાર વ્યવસાય બદલતા રહેવું, એ પણ કેવળ પૈસા વધુ મળે છે એટલે, એ બરોબર નથી. પૈસાના માપદંડથી જ વ્યવસાયનું શ્રેષ્ઠત્વ કે કનિષ્ઠત્વ નિર્ધારિત થાય એ યોગ્ય નથી. કામ સારું હોવું, સારું લાગવું જોઈએ, પૈસા તો મળી રહેશે એ સાચી દૃષ્ટિ છે. એવી દૃષ્ટિનો વિકાસ કિશોરવયમાં થવો જોઈએ.

દાયિત્વબોધ કે જવાબદારીની

ભાવના : સોળ વર્ષની થતાં સુધીમાં વ્યક્તિ પુખ્ત બની જાય છે. હવે એ મોટી મનાય છે. ‘પ્રાપ્તેતુ ષોડશે વર્ષે પુત્રમિત્રં સમાચરેત્ ।’

કિશોર અવસ્થામાં એ નિર્દેશિત અને નિયમિત હોય છે. એના નિર્ણયો વિવેકપૂર્ણ હશે જ એમ કહી શકાતું નથી, પરંતુ સોળ વર્ષમાં એની વિવેકશક્તિ જાગ્રત થઈ જવી જોઈએ જેથી એ સ્વતંત્રતાપૂર્વક નિર્ણય લઈ શકે. એટલે કિશોરાવસ્થાનું શિક્ષણ દાયિત્વબોધ જાગ્રત કરવાનું શિક્ષણ હોવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ કુટુંબની સદસ્યતા, દેશનું નાગરિકત્વ અને રાષ્ટ્રીયતાની સમજણનો વિકાસ થવો અપેક્ષિત છે. એ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, સંસ્કૃતિ વગેરેની પૂરતી માહિતી એને પ્રાપ્ત થયેલી હોવી જોઈએ અને એનો એ બધાં સાથે શું સંબંધ છે એનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. કુટુંબ ચલાવવા માટે આવશ્યક બધી જ વાતોનું શિક્ષણ એને મળવું જોઈએ.

બાલ્યાવસ્થામાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનું સંકટ ઊભું થતું નથી. આગસમજમાં પણ બાળકો શ્રદ્ધાવાન જ હોય છે. કિશોર અવસ્થામાં જો ધ્યાન ન અપાયું તો શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનું સંકટ ઊભું થઈ જાય છે જે વ્યક્તિને પોતાને માટે તથા એની આસપાસના સૌને માટે મોટી મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી વંચિત સમાજ ક્યારેય એકાત્મ હોઈ શકતો નથી, ક્યારેય સુસંસ્કૃત હોઈ શકતો નથી. વ્યક્તિનું જીવન પણ એના વિના સ્થિર અને સુખી થઈ શકતું નથી. આજે આપણે એ બે તત્વોનો અભાવ સાર્વત્રિક રીતે જોઈએ જ છીએ. એટલે કિશોર અવસ્થાના શિક્ષણમાં એનું સમાયોજન ધ્યાનપૂર્વક કરવું જોઈએ.

એ બધી વાતોના પ્રકાશમાં આપણે જોઈએ છીએ કે વર્તમાન માધ્યમિક શિક્ષણ કેટલું અપૂરતું અને માર્ગચ્યુત થઈ ગયેલું છે. વાસ્તવમાં વિદ્યાર્થીઓના જીવનનાં મૂલ્યવાન વર્ષ આમ તેમ આથડવામાં જ પસાર થઈ જાય છે અને તેઓ ભાવાત્મક દૃષ્ટિએ કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ક્યારેય સ્થિર થઈ શકતા નથી. વિદ્યાર્થી, એનાં માતાપિતા, શિક્ષક અને વિદ્વદ્જન અંગ્રેજી, ગણિત, વિજ્ઞાન અને કમ્પ્યુટરમાં જ અટકી ગયા છે અને જીવનની અનેક મૂલ્યવાન વાતોથી

સર્વથા વંચિત રહી ગયા છે. એ કારણે જ શિક્ષણની પુનર્યના કરવાની આવશ્યકતા છે.

બાલ અવસ્થાનું શિક્ષણ

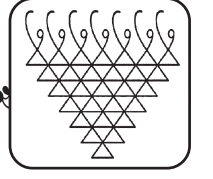
બાલ્યાવસ્થા સાધારણ રીતે છથી બાર કે તેર વર્ષ સુધીની હોય છે. ઔપચારિક શિક્ષણની દૃષ્ટિએ એ વય પ્રારંભિક માનવી જોઈએ. એ વયના શિક્ષણ સંબંધે આપણે કંઈક આ પ્રમાણે વિચાર કરી શકીએ છીએ.

- એ વયમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો સક્રિય હોય છે. એટલે એમના સમ્યક્ વિકાસ માટે શિક્ષણક્રમ બનાવવો જોઈએ. ખાસ કરીને હાથ, પગ તથા વાણીની કુશળતાઓનો વિકાસ થવો જોઈએ. વાણીની કુશળતાની દૃષ્ટિએ ભાષા અને સંગીત મુખ્ય વિષય બને છે. ભાષા પણ માતૃભાષા હોય એ અનિવાર્ય છે. સ્પષ્ટ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ, સુંદર લેખન, ધારાપ્રવાહ વાચન, સ્વરબદ્ધ ગાયન, લાલિત્યપૂર્ણ નર્તન એ વયમાં વિશેષ રૂપે શીખવવાં જોઈએ. એ આધારભૂત શિક્ષણ છે. અન્ય વિષયો શીખવામાં પણ એમની મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા છે એ દૃષ્ટિએ એને માટે પૂરતો સમય આપવો જોઈએ. હાથ પગની કુશળતાઓનો વિકાસ થઈ શકે એ દૃષ્ટિએ બેસવાની, ઊભા રહેવાની, ચાલવાની, દોડવાની, કૂદવાની, છલાંગ લગાવવાની, સૂવાની, વસ્તુને પકડવાની, ફેંકવાની, ઝીલવાની, ઉછાળવાની, દબાવવાની સાચી પદ્ધતિઓનું યોગ્ય શિક્ષણ મળવું જોઈએ. સપાટી તૈયાર કરવી, રેખા દોરવી, ચોટાડવું, કાપવું, વીણવું, ફેલાવવું વગેરે અનેક કુશળતાઓનું શિક્ષણ આપી શકાય. લખવું અને ચિત્ર દોરવું પણ હાથની કુશળતા છે. ભરવું, ગૂંથવું, લીંપવું, ઘોળવું, રંગવું વગેરે કામો શીખવાં પણ આવશ્યક છે. રોટલી વાણવી, લોટ બાંધવો, ચાળવું, લીંબુ નિચોવવું, શેકવું વગેરે આવડતો પણ હોવી જોઈએ. એ બધાં કામોમાં બળ અને ગતિ કરતાં પણ આવડતનું વધુ મહત્ત્વ છે. કુશળતા પ્રાપ્ત થયા પછી નિયમિત અભ્યાસથી ગતિ, શુદ્ધતા અને ઉત્કૃષ્ટતા આવી શકે છે. પહેલી જરૂર આવડતની છે.

- કર્મેન્દ્રિયોની જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અનુભવ જોઈએ. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શ્રવાણના સુંદર અનુભવો ઝડપથી થઈ જવા આવશ્યક છે. ઘણીવાર આપણે અનુભવ કરતાં માહિતીને વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે ખાટો, મીઠો, ખારો, તીખો સ્વાદ ઓળખવો, વાહનોના, પ્રાણીઓના અવાજ ઓળખવા, વસ્તુઓના રંગ ઓળખવા વગેરે વાતોનો વિશેષ આગ્રહ રાખીએ છીએ. એ પોતાની રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે, પરંતુ રંગોનાં નામ, સ્વાદનાં નામ, ધ્વનિનાં નામ કરતાં પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા થનારા અનુભવ વધુ મૂલ્યવાન છે. એ દૃષ્ટિએ ઉત્તમ સંગીત, ઉત્તમ રંગસંયોજન, ઉત્તમ આકૃતિ, ઉત્તમ સ્વાદ વગેરેનો અનુભવ થવો વધુ મહત્ત્વનો છે. એનાથી એમના સૌંદર્યબોધનો વિકાસ થાય છે જેનું વ્યક્તિત્વ-વિકાસમાં અનન્ય સાધારણ મહત્ત્વ છે. એ દૃષ્ટિએ જે વાદ્યોની, જે દૃશ્યોની, જે ખાદ્યપદાર્થોની પસંદગી કરવામાં આવે એ બધી ઉત્તમ હોય એ આવશ્યક છે. એનાથી વ્યક્તિત્વ સુગ્રાથિત બને છે.
- એ દૃષ્ટિએ બાળ અવસ્થાનું શિક્ષણ ક્રિયા આધારિત, અનુભવ આધારિત હોવું જોઈએ. કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે જ્ઞાનાર્જનનાં કરણ છે અને એ કરણોનો વિકાસ શિક્ષણનું પ્રથમ અને મહત્ત્વપૂર્ણ ચરણ છે. એમનો વિકાસ થવા માટે એ ક્રિયાશીલ હોવાં જોઈએ. એટલે પ્રત્યેક વિષય, પ્રત્યેક ગતિવિધિ ક્રિયાની સાથે જોડીને જ હોવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક વિષય શીખવાની પોતપોતાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ હોય છે. ભાષા સાંભળીને, બોલીને, વાંચીને તથા લખીને શીખી શકાય છે. ગણિત ગણીને શીખી શકાય છે. ઇતિહાસ વાર્તાઓ સાંભળીને તથા ભૂગોળ ભમીને, વિજ્ઞાન પ્રયોગ કરીને, સંગીત ગાઈને શીખી શકાય છે. એટલે વિષયોનું જ્ઞાન અને કરણોનો વિકાસ સાથે સાથે ચાલનારી પ્રક્રિયાઓ છે એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.
- એ વય ટેવો પડવાની છે. શારીરિક અને માનસિક ટેવો એ વયમાં જ પડે છે. મનનો પ્રેરણાપક્ષ પૂરેપૂરો

સક્રિય હોય છે. શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સહજ હોય છે. એટલે સદાચાર અને સદ્ગુણ વિકાસ એ વયના મુખ્ય વિષયો છે. યોગના યમ અને નિયમનો પ્રારંભ પણ એ જ વયમાં સાર્થક રીતે થાય છે. એ સમયે શિક્ષક અને માતાપિતાનું ચરિત્ર અને ઉપદેશ ઘણા અર્થપૂર્ણ બની રહે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીનો સંબંધ ઘણો પ્રભાવી હોય છે. યમ અને નિયમની સાથે જ ઇતિહાસ પણ મહત્વનો વિષય છે. એ સમયમાં જે માનસિકતા બને છે એ જીવનભર સાથે જ રહે છે. એટલે આર્થિક વિષયની હોય કે સામાજિક વિષયની, શારીરિક સ્વરૂપની હોય કે માનસિક, વ્યક્તિગત જીવનની હોય કે પારિવારિક, પરંતુ સારી ટેવો પાડવી અતિ આવશ્યક છે.

- એક અતિ મહત્વનો વિષય છે એમને ઘર સાથે ક્રિયાત્મક અને ભાવનાત્મક રીતે જોડવાનો. આજના સંદર્ભમાં તો એ વધુ આવશ્યક બની ગયું છે. ઘર સંસ્કૃતિનું કેંદ્ર હોય છે. કોઈ ને કોઈ પ્રયોજનથી કોઈ ઘેરથી બહાર જાય છે અને પ્રયોજન પૂરું થતાં જ ઘેર પાછા ફરે છે પરંતુ ઘરમાં રહેવા માટે કોઈ પ્રયોજનની આવશ્યકતા નથી હોતી. ઘરમાં રહેવાનો ઘરની વ્યક્તિનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર હોય છે. એવું ઘર જીવનનું કેંદ્ર હોય છે. એ ઘરની સાથે લગાવ હોવો જોઈએ. ઘરનું જીવન ગમવું જોઈએ. કેવળ લગાવ હોવાથી પણ ચલતું નથી. ઘર ચલાવવા માટે જે પણ કામ હોય છે એ ગમવાં જોઈએ અને કુશળતાપૂર્વક કરતાં આવડવાં જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ ઘરનાં કામો પ્રત્યે રુચિ નિર્માણ કરવી અને ધીરે ધીરે સારી રીતે કરતાં શીખવવાં આવશ્યક છે. શિશુ અવસ્થામાં એવી સ્વાભાવિક રુચિ હોય છે પણ ખરી. એ નષ્ટ ન થઈ જાય એની ચિંતા કરવી જોઈએ.
- એ વય ગોખવાની અને માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની છે. એટલે ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થનારી દરેક વાત ગોખાવવી જોઈએ. આજે ઘણા લોકો ગોખાવવાના મતના નથી હોતા. એ લોકો એને પોપટપંચી કહે છે. પરંતુ એનું શૈક્ષણિક મહત્વ ઘણું છે. એ વયમાં

યાદશક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે

અને સમજશક્તિ ઓછી. જેમ જેમ વય વધતી જાય છે તેમ સ્મરણશક્તિ ઓછી થતી જાય છે અને સમજશક્તિ વધતી જાય છે. એનો લાભ લઈને પહેલાં ગોખાવી લેવું જોઈએ અને પાછળથી સમજવા માટે એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

- એ વયમાં કિશોરાવસ્થાની જેમ સખત પરિશ્રમ કે પરસેવો વળે એવી રમતો કે વ્યાયામ કરવો યોગ્ય નથી. વાસ્તવમાં આસન, પ્રાણાયામ, સૂર્યનમસ્કાર, વ્યાયામ વગેરે એ વય માટે નથી. અત્યારે રમતોનું અને એના માધ્યમથી જે વ્યાયામ થાય છે એનું જ મહત્ત્વ છે. એ જ રીતે કામ પણ અત્યારે કામ માટે નથી, કામમાં રુચિ નિર્માણ કરવા માટે છે. અત્યારે સંયમનું સ્વરૂપ પણ ઘણું હલકું છે. મનની ચંચળતા ઓછી કરવા માટે પણ એકાગ્રતાવાળી રમતો જ ઉપયોગી થશે. જે સંયમની સૌથી વધુ આવશ્યકતા છે એ છે સ્વાદ સંયમ. અત્યારે વ્રત, ઉપવાસ, વગેરેના માધ્યમથી સ્વાદ સંયમ શીખવવાની આવશ્યકતા નથી પરંતુ થાળીમાં ઐક્ય હાંડવું નહીં, ઘરમાં જે બન્યું હોય એ સ્વાદપૂર્વક ખાવું, અન્નને પવિત્ર માનવું, એની નિંદા ન કરવી વગેરે સ્વરૂપે સ્વાદસંયમ શીખવવો જોઈએ.
- બાલ્યાવસ્થામાં શરીર અને મન બન્ને કોમળ હોય છે, એટલે કડકાઈ નથી ચાલતી. તથાપિ ચરિત્રગઠનની વય છે.

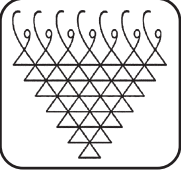
શિશુ અવસ્થાનું શિક્ષણ

શિશુ અવસ્થાને આપણે જન્મથી પાંચ વર્ષ સુધીની કહી શકીએ. વાસ્તવમાં આજે જેને શિક્ષણ તરીકે ઓળખાય છે એ અર્થમાં એ શિક્ષણ નથી, પરંતુ વ્યાપક અર્થમાં એને શિક્ષણ જ કહી શકાય.

શિશુ અવસ્થાના શિક્ષણના સંદર્ભમાં કેટલાક વિચાર આ પ્રમાણે છે :

- એ વ્યક્તિના જીવનનું પ્રારંભિક શિક્ષણ છે, પરંતુ એની વિશેષતા એ છે કે એ સીધી શિશુને નથી અપાતી. એ માતાપિતાના માધ્યમથી શિશુનું શિક્ષણ

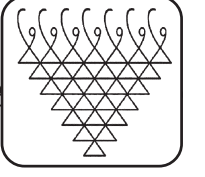

છે. આજકાલ જે પ્રાથમિક શિક્ષણને નામે કે.જી. નર્સરી, પ્લે ગ્રૂપ વગેરેની જંજાળ ઊભી કરી છે એને શિક્ષણનું નામ આપવું બિલકુલ અનુચિત છે. એ વાસ્તવમાં શિક્ષણને નામે શિશુઓ પ્રત્યે કરવામાં આવતો અપરાધ છે. ભારતમાં એનું પ્રચલન ક્યારેય નથી રહ્યું. ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં મેડમ મોટેસરીનો ઉદય થયો અને યુરોપમાં બાળકોને વિદ્યાલયોમાં મોકલવાની શરૂઆત થઈ. અને એની અસર ભારતમાં થઈ. ભારતમાં પણ મોટેસરી શાળાઓ શરૂ થઈ. ભારતના ઘણા લાંબા સમયના ઇતિહાસમાં સન ૧૮૧૩માં પહેલી મોટેસરી શાળા શરૂ થઈ. એ પહેલાં ભારતમાં સંસ્થાગત શિશુશિક્ષણ નહોતું. એનું કારણ પણ શાસ્ત્રીય જ હતું. કારણ એ કે પાંચ વર્ષની વય સુધી બાળકને માતાપિતાથી અલગ ન કરવું જોઈએ અને ઘરથી દૂર ન મોકલવું જોઈએ. એમ છતાં એનો અર્થ એવો નથી કે એ સમયમાં શિશુનું શિક્ષણ થતું જ નહોતું. શિક્ષણ તો થતું જ હતું અને એ પણ ઉત્તમ પદ્ધતિથી થતું હતું. પરંતુ એ ઘરમાં જ થતું હતું.

- એનો અર્થ એ થયો કે શિશુ માટે ઘર એ જ વિદ્યાલય છે. શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે શિશુની પ્રથમ ગુરુ એની માતા જ છે.
- શિશુશિક્ષણનો મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત એ છે કે એ વિદ્યાલયીન શિક્ષણની જેમ લખવા-વાંચવાનું શિક્ષણ નથી. કેવળ લખવા-વાંચવાને જ શિક્ષણ કહેવું એ આજના યુગની વિડંબના છે જે અત્યંત ઘાતક છે. એમ તો આગળની અવસ્થાઓમાં પણ કેવળ લખવા-વાંચવાનું શિક્ષણ શિક્ષણ જ નથી હોતું અને એ ઘાતક પણ હોય જ છે. ફેર કેવળ એટલો જ છે એ આગળના શિક્ષણમાં લખવા-વાંચવાનું પણ હોય છે જ્યારે શિશુ અવસ્થામાં એ હોવાનો કોઈ ફાયદો નથી.
- શિશુ-અવસ્થામાં શિક્ષણ સંસ્કારોના સ્વરૂપે હોય છે. મોટા ભાગે સંસ્કાર સદાચાર અને સદ્ગુણોને કહેવામાં આવે છે. સંસ્કારનો એક અર્થ એ પણ છે પરંતુ કેવળ એટલું જ નથી. સંસ્કાર મૂલતઃ ચિત્ત પર પડનારી છાપ છે. શિશુ જે પણ અનુભવ કરે છે એની છાપ એના

ચિત્ત પર પડે છે. કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા જે ક્રિયા થાય છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સંવેદનાઓનો જે અનુભવ થાય છે, મન જે વિચાર કરે છે, બુદ્ધિ જે વિશ્લેષણ કરે છે એ બધાના સંસ્કાર ચિત્ત પર થાય છે. શિશુમાં કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો સક્રિય હોય છે, મન અને બુદ્ધિ અક્રિય, એટલે એ સીધા જ પોતાની ક્રિયાઓ અને સંવેદનાઓથી સંસ્કાર ગ્રહણ કરી લે છે.

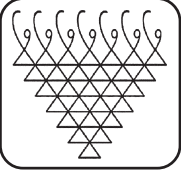
- પોતાની ક્રિયાઓ અને સંવેદનાઓની સાથે સાથે તેઓ વાતાવરણમાંથી અને આસપાસના લોકોના વ્યવહારો અને મનોભાવોમાંથી પણ સીધા જ સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે. શિશુની આસપાસના વાતાવરણમાં રંગ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ તો હોય જ છે, પરંતુ આસપાસના લોકોના મનોભાવોના તરંગ પણ હોય છે. એ તરંગોના પણ સંસ્કાર થાય છે. શિશુનું શિક્ષણ સંસ્કારોના સ્વરૂપે જ થાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે આસપાસના લોકો ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે શિશુ તો સંસ્કાર ગ્રહણ કરતું જ રહે છે, શીખતું જ રહે છે.
- શિશુનું શીખવું સ્વયંપ્રેરણાથી થાય છે. અન્ય કોઈને એ માટે વિશેષ પ્રયાસ કરવા પડતા નથી. શીખવા માટે એ અખંડ પુરુષાર્થ પણ કરતું રહે છે જે શીખવા માટે આવશ્યક છે અને વડીલો માટે પણ પ્રેરક અને અનુકરણીય છે. કેવળ મોટાંને એ સ્વયં પ્રેરણા અને અખંડ પુરુષાર્થ દેખાતાં નથી, સમજાતાં પણ નથી. એ કારણે મોટાં પણ શિશુની શીખવાની સ્વાભાવિક ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં બાધા ઊભી કરે છે. આજે વિદ્યાલયીન શિક્ષણનો જે આતંક છવાયેલો છે એને કારણે તો આ બાધા ઊભી કરવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી વધી ગઈ છે.
- શિશુની શીખવાની ક્રિયા જન્મ પૂર્વે જ શરૂ થઈ ગયેલી હોય છે. જન્મ સાથે જ એ કેવી રીતે આગળ વધે છે એનો આપણે વિચાર કરીએ. શિશુ પોતાની સાથે પૂર્વજન્મના, અનુવંશના, માતાપિતાના અને ગર્ભાવસ્થાના સંસ્કાર લઈને આવે છે. આ જન્મના શિક્ષણની એ આધારભૂમિ બને છે. એ આધાર પર એનું આગળનું શિક્ષણ શરૂ થાય છે.

- જન્મ સમયે પ્રસૂતિ સામાન્ય થઈ છે કે સીઝરથી એની શિશુના વિકાસ પર અસર થાય છે. શિશુની પ્રથમ ગુરુ એવી માતા અને શિશુનો, અર્થાત્ ગુરુ અને શિષ્યનો જેટલો ગાઢ સંબંધ બંધાવો જોઈએ એટલો નથી થતો. એની ખોટ આપણી કલ્પના કરતાં વધુ હોય છે. ગુરુ તરીકેનું જે સંસ્કાર સંક્રમણ થવું જોઈએ એની સહજ પ્રક્રિયામાં એને લીધે ખંડ પડે છે. એટલે પ્રથમ તો શક્ય હોય ત્યાં સુધી સીઝરથી બચવું જોઈએ.
- જન્મ સમયે જે પણ પ્રથમ ધ્વનિ સાંભળે છે, જે પણ પ્રથમ સ્પર્શ થાય છે, જે પણ પ્રથમ ગંધનો અનુભવ થાય છે, જે પણ પ્રથમ દૃશ્ય જુએ છે, જે પણ ભાવાત્મક વાતાવરણ આસપાસ હોય છે એની ઊંડી અસર શિશુ પર થાય છે, જેના માધ્યમથી એ સંસ્કાર થાય છે એના પણ સંસ્કાર થાય છે. અર્થાત્ એના સ્વભાવના અંશ શિશુમાં ઊતરે છે. એને ધ્યાનમાં રાખીને જ ભારતમાં પ્રસૂતિની અત્યંત સુરક્ષાયુક્ત અને શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આજે એનું જ્ઞાન પણ નથી, ભાન પણ નથી અને એને જાણવાની ઇચ્છા પણ જોવા મળતી નથી. આપણે જાણે અજ્ઞાનીઓના સ્વર્ગમાં જીવી રહ્યા છીએ. પરંતુ વ્યક્તિને એના જીવનના મહત્વપૂર્ણ અનુભવથી અર્થાત્ ઉત્તમ શિક્ષણથી વંચિત કરી રહ્યા છીએ એ આપણે જાણતા નથી. આવશ્યકતા એ વાતની છે કે શિશુની જ્ઞાનેન્દ્રિયોને થતા જીવનના પ્રથમ અનુભવ માટે આપણે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીએ. એના ધ્વનિ, ગંધ, સ્પર્શ, દૃશ્ય, વાતાવરણ વગેરેની આપણે સુંદર વ્યવસ્થા કરીએ. એનું શિક્ષણ ઉત્તમ પદ્ધતિથી શરૂ થાય એની આપણે વ્યવસ્થા કરીએ.
- જન્મ પછી એ માતાના માધ્યમથી માતા અને માતા સાથે સંબંધિત અન્ય લોકોનાં ચરિત્રના સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે. એ બુદ્ધિથી સમજીને કે ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને સંસ્કાર ગ્રહણ કરતું નથી, પણ સીધું ચિત્ત પર જ સંસ્કાર ગ્રહણ કરી લે છે. એ વણકહી વાતો પણ એ માધ્યમ દ્વારા સમજી લે છે. કોઈ દેખાડો, બનાવટ કે છળ એને ભૂલામણીમાં નાખી શકતું નથી. એ વાતો

- પાછળ જે સત્ય હોય છે એને જ એ ગ્રહણ કરી લે છે. એની શીખવાની ક્ષમતા અદ્ભુત હોય છે.
- એ દૃષ્ટિએ શિશુના જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અનુભવ સુંદર અને સચ્ચરિત્ર નિર્માણ કરનારા હોય એની વ્યવસ્થા ધ્યાનપૂર્વક કરવી જોઈએ. એ જ દૃષ્ટિએ એના આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, રમકડાં વગેરે ઉપકરણોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, કારણ કે એ જ એનાં શીખવાનાં માધ્યમ છે.
- એ દૃષ્ટિએ વાર્તા, હાલરડાં, શિશુની સાથેના વાર્તાલાપ વગેરેનું મહત્વ છે. રાત્રે સૂતી વખતે શિશુ જે સાંભળતાં સાંભળતાં અને આજના સમયમાં જે જોતાં જોતાં સૂએ છે એનાથી એનું ચરિત્ર બને છે. એટલે ભારતની પરંપરામાં સંસ્કારક્ષમ હાલરડાંનું મહત્વ રહ્યું છે. જીજામાતા અને મદાલસાનાં હાલરડાં ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે. હાલરડાં ગાઈને જ મદાલસાએ પોતાના પુત્રને રાજા બનાવ્યો કે સાધુ બનાવ્યો, હાલરડાં સંભળાવીને જ જીજામાતાએ શિવાજી મહારાજને હિંદવી સ્વરાજ્યની પ્રેરણા આપી. પરંતુ હાલરડાં કે વાર્તા માતાના કે માતા જેવી જીવતી વ્યક્તિના મોઢેથી સાંભળવાનો કોઈ અર્થ છે. હાલરડાંની સી.ડી. પ્રેરણા આપી શકતી નથી, કારણ કે એ નિજીવ હોય છે. એનો શિશુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી હોતો. એ જ પ્રભાવ વાર્તાઓની સી. ડી.નો પણ હોય છે. પ્રેરણાની દૃષ્ટિએ એનું કોઈ મહત્વ નથી. કેવળ વ્યર્થ મનોરંજન જ હોય છે, આપણને આભાસ થતો રહે છે કે આપણે બાળકને બહુ સારું કંઈક આપી રહ્યા છીએ. વાસ્તવમાં જે ન કરવું જોઈએ એ જ આપણે કરીએ છીએ.
- બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ એ અનુકરણ કરવા લાગે છે. એ જેવું સાંભળે છે એવું બોલે છે અને જેવું જુએ છે એવું કરે છે. અનુકરણ કરવામાં એ બહુ કુશળ હોય છે. એ શબ્દ, શારીરિક હલનચલન, અંગવિન્યાસ, લહેકો બરાબર પકડે છે. એ મર્મ પણ બરાબર સમજે છે અને એવું કરે છે જેવું એણે જોયું, સાંભળ્યું કે અનુભવ્યું છે. એટલે એના શિક્ષકોને

પોતાનાં દરેક કાર્યો અને વિચારોમાં સાવધાન રહેવાની આવશ્યકતા હોય છે.

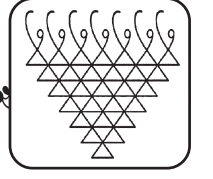
- ચરિત્રનિર્માણની આ જ વય છે. શિશુને આપણે જેવું બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ એવું બનાવી શકીએ છીએ. માત્ર આપણને આવડવું જોઈએ.
- શિશુનો વિકાસ કરવા માટે આવશ્યક શરત શિશુનું સન્માન કરવાની છે. એને લાગવું જોઈએ કે હું આ ઘરનો સમ્રાટ કે સામ્રાજી છું. મારા હોવાથી બધા ખુશ છે, મારું કહેવું માનવામાં બધાને ઘણો આનંદ થાય છે. પોતાની સ્વીકૃતિનો અનુભવ કરીને એ આશ્વસ્ત થાય છે, સંતુષ્ટ થાય છે, ભય અને આશંકા રહિત થાય છે. આ જગતમાં, આ ઘરમાં સ્વીકૃતિ અને પ્રતિષ્ઠા એના વિકાસના માર્ગને નિર્વિઘ્ન બનાવે છે.
- શિશુને કોઈ પણ વાતની ના ન પાડવી જોઈએ. એવી અનેક વાતો હોય છે જેને માટે ના પાડવી પણ પડે છે પરંતુ ના પાડ્યા સિવાય એ વાતોમાંથી એને પાછા વાળવાની આવડત માતા અથવા ઘરના અન્ય લોકોમાં હોવી જોઈએ. શિશુને ઠપકો આપવો, ધમકાવવું કે મારવું કે કોઈ પણ પ્રકારે ભયભીત કરવું એટલે એને ઘણું નુકસાન પહોંચાડવા જેવું છે.
- શિશુની ક્ષમતાઓના વિકાસ માટે એને ક્રિયા અને અનુભવની તકો આપવી જોઈએ. સૌથી પ્રથમ છે પંચમહાભૂતો સાથે એનો ધનિષ્ઠ સંબંધ નિર્માણ કરવો. શિશુને પોતાને જ એ ખૂબ ગમે છે. એને પાણીમાં, રેતીમાં, ખુદ્દી હવામાં રમવાનું ઘણું ગમે છે. એને એવી રમતો રમવા દેવી જોઈએ. એને એવી તક મળે એ જોવું જોઈએ. વૃક્ષો, છોડ, પશુપક્ષી, જીવજંતુ વગેરે સાથે નિકટ અને ભાવાત્મક સંબંધ બનાવવા જોઈએ. માહિતી એટલી મહત્ત્વની નથી, જેટલું મહત્ત્વ ભાવાત્મક સંબંધ નિર્માણ કરવાનું છે. આપણે મોટેભાગે ચિત્રોનાં માધ્યમથી એ બધાંનાં નામ ગોખાવીએ છીએ, વાર્તાના માધ્યમથી સંબંધ જોડતા નથી. વાર્તા પણ કહીએ છીએ તો માહિતીને વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ, ભાવનાને નહીં. એ રીત બદલવી જોઈએ. પંચમહાભૂતો સાથે સંબંધ જોડવાથી

ભાવિ જીવનમાં પર્યાવરણના પ્રદૂષણ તરફ જોવાનો સમ્યક્ દૃષ્ટિકોણ વિકસિત થાય છે. વિજ્ઞાન વિષયને માનવીય સંસ્પર્શ પ્રાપ્ત થાય છે.

- શિશુનો બીજો સંબંધ જોડવો જોઈએ પોતાની સંસ્કૃતિ અને પોતાના પૂર્વજો સાથે. પૂર્વજોનો માહિતીયુક્ત પરિચય તો એનો ઘણો નાનો ભાગ છે. મૂળ વાત આત્મીય સંબંધ અને એમાંથી મળતી પ્રેરણાની છે. પોતાની સંસ્કૃતિની રીત, એનો મર્મ, એની અનુસરણ કરવા જેવી વાતો, વાર્તાઓ, ચિત્રો, ગીતો, રમતો, અન્ય ક્રિયાકલાપ વગેરેના માધ્યમથી એમના સુધી પહોંચવા જોઈએ. આપણે અન્ય ક્રિયાકલાપ એવા શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, પરંતુ શિશુના સંદર્ભમાં એ બધી રમતો જ છે. જેમ પરમાત્માની લીલા હોય છે એમ શિશુની રમતો હોય છે.
- શિશુને બૌદ્ધિક કે ભાવાત્મક પ્રેમ નહીં પરંતુ શારીરિક સ્વરૂપના પ્રેમની આવશ્યકતા હોય છે. એટલે અમે તને ઘણો પ્રેમ કરીએ છીએ અને તારે માટે ઘણું કરી રહ્યા છીએ એમ કહેવાનું કંઈ કામનું નથી, એને ખોળામાં લેવું, પાસે બેસાડવું, એની સાથે વાતો કરવી, એને પાસે સુવડાવવું વગેરે આવશ્યક હોય છે.
- ‘માતૃહસ્તેન ભોજનમ્’ આ વયની સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. આચાર્ય વિનોબા ભાવે એની સાથે ‘માતૃમુખેન શિક્ષણમ્’ જોડે છે. શિશુ માટે માતાએ અન્નપૂર્ણા અને ગુરુ બન્ને બનવાની જરૂર હોય છે. એ બધાં ચરિત્રનિર્માણનાં માધ્યમો છે.
- શિશુનો બીજો સંબંધ બનવો જોઈએ ઘરની સાથે. ઘરનાં કામ, ઘરની વ્યવસ્થાઓ, ઘરની સાજસજાવટ, ઘરના લોકોના વ્યવહાર વગેરે સાથે એનો નિકટ સંબંધ બંધાવો જોઈએ. એટલે માતાઓ અને અન્ય સમજુ લોકો બધાં કામકાજ કરતી વખતે એમને વિષે શિશુ સાથે વાતો કરતાં જ રહે છે. શિશુ પોતાની પદ્ધતિથી એ બધું ગ્રહણ કરે છે. આજે ઘરનું બધું કામકાજ ઊભા ઊભા કરવામાં આવે છે, ઘરનાં કામ પ્રત્યે કામ કરનારાને પણ ખાસ રુચિ નથી હોતી, શિશુને એ વખતે ટી વી સામે અથવા બીજે ક્યાંક સુવડાવવામાં

આવે છે. એ કારણે ન તો એ બધાં કામ જોઈ શકે છે, ન લોકોને બધાં કામ કરતાં જોઈ શકે છે, ન એમના વિશે કંઈ સાંભળી શકે છે, ન તો ઘરના લોકોની એ કામ પ્રત્યેની રુચિનો અનુભવ કરી શકે છે. પરિણામે એ ઘરથી વિમુખ થઈ જાય છે. એ વયમાં હજુ મોટાંઓના ધ્યાનમાં એ વાત આવતી નથી, પરંતુ શિશુ મોટો થઈને કિશોર કે તરુણ બને છે ત્યારે ઘર પ્રત્યેની એની વિમુખતા ધ્યાનમાં આવે છે અને આપણે એ વિમુખતાનો દુઃખી થઈને પાણ સ્વીકાર કરવો પડે છે.

- શિશુને એ બધાં કામ કરવાં હોય છે જે એની આસપાસના મોટા માણસો કરતા જોવા મળે છે. એને માતા જે કામ કરતી હોય છે એ પાણ કરવાં હોય છે અને પિતા જે કરે છે એ પાણ કરવું હોય છે. એ પેપર વાંચવા માગે છે, કચરો પાણ એને વાળવો હોય છે, દરવાજા પર ટકોરો પડે તો એ પાણ એને જ ખોલવો હોય છે. એ બધાં કામ એ એટલા માટે કરવા માગે છે કે કારણ કે એને મોટા થવું છે અને એને લાગે છે કે એ કામ કરવાથી મોટા બની શકાય છે. એ વખતે મોટા એને એ કામ કરતાં અટકાવે છે. એ કારણે શિશુ જીવનના ક્રિયાત્મક અનુભવથી વંચિત રહી જાય છે. એ અનુભવ એના આગળના અભ્યાસનો સંસ્કારાત્મક આધાર હોય છે.
- એ દૃષ્ટિએ ભવિષ્યમાં એને જે જે શીખવાની આવશ્યકતા હોય છે એ બધું બીજરૂપે અત્યારે એના અનુભવમાં આવવું જોઈએ. અત્યારે જે વાતોના સંસ્કાર થાય છે એનો જ આગળ જતાં વિકાસ થાય છે. જે અનુભવોથી એ અત્યારે વંચિત રહી જાય છે એનો અભ્યાસ પાછળથી જરા મુશ્કેલ બને છે.
- અનુભવનો અર્થ એ નથી કે એની બધી જ માહિતી એને મળે અથવા એ બધા વિશેની સમજ વિકસિત થાય અથવા એ કરવાની આવડત વિકસિત થઈ જાય. અનુભવનો અર્થ એ વાતો જોવાના, સાંભળવાના, કરવાના માધ્યમથી એના સંસ્કાર થાય. એને યાદ રાખવા કે સારી રીતે કરવા એ આવશ્યક નથી. વાસ્તવમાં આપણે જેના સંસ્કાર આપ્યા એ બધા એણે

ગ્રહણ કર્યા કે નહીં એનું મૂલ્યાંકન કરતા રહેવું આવશ્યક નથી. જે રીતે બી વાળ્યા પછી વારંવાર એનો કેટલો વિકાસ થયો એ જોવા માટે માટી ખોદવી અને બીનો જ નાશ કરવો એ સમજદારી નથી એ જ રીતે શિશુએ સંસ્કાર ગ્રહણ કર્યા છે કે નહીં એની ચકાસણી કરતા રહેવું એમાં પાણ સમજદારી નથી.

- શિશુઅવસ્થાનું દરેક શિક્ષણ આનંદદાયક હોવું જોઈએ. શિશુને એમાં રસ પડવો જોઈએ. સ્વેચ્છા અને સ્વતંત્રતા તો દરેક શિક્ષણની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, પરંતુ શિશુશિક્ષણમાં તો એ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. કંઈ પાણ જબરદસ્તી કરવાની જરૂર નથી. પોતાના વિકાસ માટે જે કંઈ કરવાની આવશ્યકતા હોય છે એ બધું જ શિશુને કરવાનું ગમે છે. એ એને આગ્રહપૂર્વક કરે છે અને જ્યાં સુધી એને આત્મસાત્ નથી કરી લેતો ત્યાં સુધી એ થાકતું નથી. વાસ્તવમાં અધ્યયનની એ શૈલી તો મોટાલોકો માટે પાણ પ્રેરણાદાયક છે.
- સામાન્ય રીતે જે નવી વાત શિશુ શીખે છે એને આત્મસાત્ કરવા માટે એને વારંવાર કરતું રહે છે. પુનરાવર્તનની એ ક્રિયા એની શીખવાની પદ્ધતિ છે. વડીલો એનાથી ચિંતિત થાય છે, નારાજ થાય છે, ચિડાય છે, એને વારંવાર એક જ ક્રિયા કરતાં રોકે છે. પરંતુ એમ કરવું એ એના શીખવાના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે, એમ ન કરવું જોઈએ.
- એ અવસ્થામાં એને પ્લાસ્ટિક, પોલિએસ્ટર, એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો, ઉત્તેજનાપૂર્ણ સંગીત, ભડકાઉ દશ્યો, અપરિચિત અને દુષ્ટ પ્રવૃત્તિના લોકો, બજારના ખાદ્યપદાર્થો વગેરેથી બચાવવું જોઈએ. એ બધાં એના સમ્યક્ વિકાસમાં અવરોધરૂપ છે. એને માટે ગાયનું દૂધ, ઘી વગેરે સાત્ત્વિક પદાર્થો, ભોજન માટે ચાંદીનાં વાસણો, સુતરાઉ કે રેશમી કપડાં, લાકડાનાં રમકડાં, સોનું, ચાંદી કે મોતીના અલંકાર, ઉત્તમ ગુણવત્તાનાં ફળ તથા અન્ય પદાર્થ ઉપલબ્ધ કરાવવાં જોઈએ. ટીવીથી બચાવવું દુષ્કર હોય તો પાણ આવશ્યક છે.

- શિશુ માટે સ્પર્ધા, પરીક્ષા, ગૃહપાઠ વગેરે કશું જ નથી હોતું. સ્પર્ધા તો સંપૂર્ણ શિક્ષણક્ષેત્રમાંથી જ દૂર કરી દેવી જોઈએ. આપણે આજે ચારે બાજુ શિશુઓ માટે પણ પુસ્તકો, અભ્યાસક્રમ, સ્પર્ધા, મોટું શુલ્ક વગેરે બાબતોથી પરેશાન છીએ. એ બધું શિક્ષણ નથી. શિક્ષણના નામે બધી ન કરવા જેવી વાતો છે.
- સંક્ષેપમાં શિશુશિક્ષણ વ્યક્તિના જીવનમાં પાયાનું કામ કરે છે. સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમમાં એ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. એ ઘરમાં જ થાય છે. એ માતાના નિર્દેશનમાં ઘરના લોકો દ્વારા આપવામાં આવે છે. એ સંસ્કારોના સ્વરૂપે થાય છે. સંસ્કાર આજીવન સાથે રહે છે. એમને સમાપ્ત કરવા સહજ કે સરળ નથી.

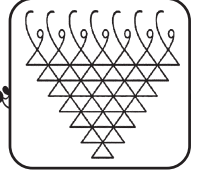
ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ

વ્યક્તિ માતાની કૂખમાં આવે છે અને એનું જન્મનું જીવન શરૂ થાય છે. એ ક્ષણ ગર્ભાધાનની છે. ગર્ભાધાનની ક્ષણથી જ વ્યક્તિનું શિક્ષણ શરૂ થઈ જાય છે. ગર્ભાધાનનાં સંસ્કાર એનું પ્રથમ શિક્ષણ છે. એ સંસ્કાર થાય છે તો માતા પર પરંતુ માતાના માધ્યમથી શિશુ માટે હોય છે. જેમ શિશુ અવસ્થાના સંદર્ભમાં જણાવ્યું છે એ જ રીતે ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ પણ માતાના માધ્યમથી જ થાય છે. એનું સ્વરૂપ પણ સંસ્કારોનું જ હોય છે. શિશુનું જો કોઈ જ્ઞાનાર્જનનું કરણ સક્રિય છે તો એ ચિત્ત છે. માતા જે પણ ખાય છે, જુએ છે, જે લોકોના સંપર્કમાં રહે છે, જે વાંચે છે, વિચારે છે, જે ભાવોનો અનુભવ કરે છે, જે મનઃસ્થિતિમાં રહે છે એ દરેક વાતોના સંસ્કાર ગર્ભ પર થાય છે. એ બધા જ અનુભવ એ અત્યંત તીવ્રતાથી ગ્રહણ કરે છે. ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ વ્યક્તિના જીવનમાં ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. એના વિશે કંઈક આ રીતે વિચાર કરવો જોઈએ.

- પતિ-પત્નીના મનમાં જ્યારે વિચાર આવે છે કે હવે આપણે બાળક જોઈએ છે ત્યારથી આવનારા બાળકનું ચરિત્ર શરૂ થઈ જાય છે. થનારા માતાપિતાની કલ્પના, અપેક્ષા, ઇચ્છા વગેરેની ભવિષ્યના બાળક પર અસર પડે છે. માતાપિતા એ વાત જાણતાં હોવાં જોઈએ અને

સમજ-વિચારીને બાળકના વિષયમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપની કલ્પના કરવી જોઈએ. અધિજનન શાસ્ત્ર તો કહે છે કે માતાપિતા એમને જેવું જોઈએ એવું બાળક પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ આજે તો માતાપિતા પોતે જ નિશ્ચિત નથી હોતાં કે એમને કેવું બાળક જોઈએ છે. કેવા બાળકની ઇચ્છા કરવી જોઈએ એ પણ નથી જાણતા. પતિપત્નીમાંથી માતાપિતા બનવાની યાત્રા કેવી હોય છે એની સાચી માહિતી ન હોવાથી તેઓ યોજનાપૂર્વક માતાપિતા બનતાં નથી, સંયોગથી બની જાય છે. વાસ્તવમાં માતાપિતા કેમ બનવાનું છે એની પણ સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ.

- જીવન સંપૂર્ણ જીવનમાં અને કાળના પ્રવાહમાં એક અને અખંડ છે એવી આપણી ભારતીય દૃષ્ટિ છે. કાળના પ્રવાહમાં જીવનની પરંપરા બને છે. એક પેઢી જ્યારે બીજી પેઢીને પોતાનું જ્ઞાન, સંસ્કાર, રીતિનીતિ, કૌશલ્ય હસ્તાંતરિત કરે છે ત્યારે એ પરંપરા બને છે. એવી પરંપરા બનાવવાના બે પ્રવાહ છે. એક છે કુળપરંપરા અને બીજી છે ગુરુકુલપરંપરા. કુળપરંપરા પિતા-પુત્રથી બને છે અને ગુરુકુળ પરંપરા ગુરુ-શિષ્યથી. પિતા પોતાના પૂર્વજો પાસેથી જે પણ જ્ઞાન, સંસ્કાર, વગેરે પ્રાપ્ત થયેલા છે એ પોતાના પુત્રને સોંપે છે અને ગુરુ પોતાના ગુરુઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી જ્ઞાનસંપદા પોતાના શિષ્યને સોંપે છે. પિતાએ કે ગુરુએ પોતાને જે પ્રાપ્ત થયું છે એ આગળ બીજાને સોંપવાનું જ છે. એ એમનું કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્યનું મહત્ત્વ જણાવવા માટે ઋણમુક્ત થવાની સંકલ્પના કહેવામાં આવી છે. જ્ઞાનના ઋણમાંથી મુક્ત થવું એ ઋષિઋણમાંથી મુક્ત થવાનું છે. અને કુળસંપદાના ઋણમાંથી મુક્ત થવું એ પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવાનું છે. એ ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે સંતાન જોઈએ એટલે લગ્ન કરવામાં આવે છે. એ કેવળ કામપૂર્તિના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવતાં નથી. અર્થાત્ પોતાના બાળકના યોગ્ય શિક્ષણ માટે યોગ્ય ઉદ્દેશથી લગ્ન કરવાં અને યોગ્ય ઉદ્દેશથી બાળકની કલ્પના કરવી એ છે. એ ઉદ્દેશને અનુરૂપ આવનારા બાળકના વ્યક્તિત્વની

ઇચ્છા રાખવી જોઈએ.

- ગર્ભાધાનની ક્ષણોમાં પતિપત્નીનો એકબીજા પ્રત્યે કેવો ભાવ છે, બન્નેની મનઃસ્થિતિ કેવી છે એનો પ્રભાવ આવનારા બાળક પર પડે છે. એટલા માટે તિથિ, નક્ષત્ર, સમય, બન્નેની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ વગેરે જોઈને ગર્ભાધાનનો સમય નક્કી કરવામાં આવે છે. એ વખતે ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે અને પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. પુત્રકામેષ્ટિનો અર્થ એ નથી કે કેવળ પુત્ર જ જોઈએ છે અથવા પુત્રને માટે જ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. પુત્ર કહેવામાં પુત્રીનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આજે જો પુત્રકામેષ્ટિ કહેવાથી સમસ્યા નિર્માણ થવાની સંભાવના જણાતી હોય તો એને સંતાનકામેષ્ટિ પણ કહી શકાય. એ સંસ્કાર અને એ યજ્ઞ કરવાનું સીધું તાત્પર્ય એને પોતાના પૂર્વજો સાથે તથા આસપાસની સૃષ્ટિ સાથે જોડવાનું છે. કાળ અને સ્થાનના વ્યાપક જીવન સાથે એનો એકાત્મ સંબંધ બનાવવો એ એનો ઉદ્દેશ છે.
- શાસ્ત્ર કહે છે કે ગર્ભાધાનની ક્ષણમાં જ વ્યક્તિનું આયુષ્ય, ભોગ, અને જાતિ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. જાતિનો અર્થ છે સ્વભાવ, વિભિન્ન વ્યવસાય કરનારી જાતિ નહીં. ભોગનો અર્થ છે જીવનમાં જે સુખ અને દુઃખ ભોગવવાનાં છે એ. આયુષ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.
- ગર્ભાધાનના ક્ષણમાં એ પોતાના પૂર્વજન્મ સાથે પણ જોડાયેલો રહે છે. એ માતાપિતાના સંસ્કાર લઈને તો આવે જ છે, પોતાના પૂર્વજન્મના સંસ્કાર લઈને પણ આવે છે. જે સંસ્કૃતિમાં એ જન્મ લઈ રહ્યો છે એ સંસ્કૃતિના સંસ્કાર પણ એ ગ્રહણ કરે છે. એ રીતે ગર્ભાધાનની ક્ષણ વ્યક્તિના જીવનમાં ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે અને એ સર્વથા એનાં માતાપિતાના વશમાં હોય છે.
- એમ તો તથ્ય એ પણ છે કે વ્યક્તિને એવાં જ માતાપિતા પ્રાપ્ત થાય છે જેને માટે એ લાયક હોય છે. માતાપિતાને પણ એવાં જ સંતાનો પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ એ સંયોગની તાત્ત્વિક વાતને એક બાજુએ રાખીએ તો માતાપિતાએ પોતાના સંતાન વિશે સમ્યક્ ઇચ્છા

રાખવાનું શીખવું જોઈએ.

- ગર્ભધારણના નવ મહિના સુધી બાળક ગર્ભાવસ્થામાં રહે છે. એ દરમિયાન એ પૂર્ણપણે માતાની સુરક્ષામાં રહે છે અને જીવન માટે આવશ્યક છે એ બધું જ માતાના માધ્યમથી મેળવે છે.
  - બાળક પોતાનું શરીર, પોતાના સંસ્કાર, પોતાની પ્રકૃતિ માતાપિતા પાસેથી જ પ્રાપ્ત કરે છે.
  - ગર્ભાવસ્થામાં સંગીત, માતાના કાર્યકલાપ, સ્વાધ્યાય, વિચાર, ભાવના, ધરના અન્ય લોકોનો માતાપિતા પ્રત્યે વ્યવહાર, માતાનો બાળક સાથે સંવાદ, માતાપિતા દ્વારા કરવામાં આવેલો વ્યાયામ વગેરે દરેક વાતોનો બાળકના ચરિત્ર પર પ્રભાવ પડે છે.
  - ગર્ભાવસ્થામાં બાળક શીખે છે અને માતાના માધ્યમથી શીખે છે એનાં અનેક ઉદાહરણો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. અભિમન્યુએ યુદ્ધવિદ્યા માતાના ગર્ભાશયમાં રહીને જ શીખી હતી. જ્યારે એ સૂઈ ગઈ ત્યારે બાળકનું સાંભળવાનું પણ બંધ થઈ ગયું એટલે એ ચક્રવ્યૂહ ભેદીને અંદર તો જઈ શક્યો પરંતુ એ બહાર આવી શક્યો નહીં. અષ્ટાવક માતાની કૂખમાં રહીને જ પિતા જે ભણાવતા હતા એ સાંભળતો હતો અને સમજતો પણ હતો. કેવળ પ્રાચીન જ નહીં તો વર્તમાન સમયમાં પણ એવાં અનેક ઉદાહરણો મળી રહે છે.
  - એ અવસ્થામાં જ પુંસવન અને સીમંતોન્નયન સંસ્કાર પણ કરવામાં આવે છે. એ સંસ્કાર માતા અને બાળકની માનસિક સુરક્ષા માટે હોય છે.
  - જન્મ પછી પાંચ વર્ષની વય સુધી શિશુના સોળમાંથી નવ સંસ્કાર સંપન્ન થઈ જાય છે. એ જ દર્શાવે છે કે ગર્ભાવસ્થા અને શિશુઅવસ્થાનું વ્યક્તિના શિક્ષણમાં અને એના જીવનવિકાસમાં કેટલું મહત્ત્વ છે.
- આ રીતે ગર્ભાધાનથી શરૂ થયેલી શિક્ષણની યાત્રા યુવાવસ્થા સુધી ચાલે છે. યુવાવસ્થામાં પણ ઔપચારિક શિક્ષણ પૂર્ણ થયા પછી ઘેર જઈને લગ્નની પૂર્વતૈયારી પણ શિક્ષણનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ તબક્કો છે. લગ્નસંસ્કાર શિક્ષણનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ પડાવ છે. લગ્નની સાથે જ ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ

થાય છે. પતિપત્નીની માતાપિતા બનવાની તડામાર તૈયારી શરૂ થાય છે. ગર્ભાધારણ થાય છે અને એક પેઢીના શિક્ષણનું ચક્ર પૂર્ણ થાય છે. એ એક પેઢીનું શિક્ષણ બીજી પેઢીમાં સંક્રાંત થાય છે. શિક્ષણનો અને જીવનનો ક્રમ અવિરત ચાલુ રહે છે.

અનુપ્રશ્ન

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિનું પ્રવચન સમાપ્ત થયું. શિક્ષણવિષયક અનેક લોકો પાસેથી અનેક વાતો સાંભળી હતી, પરંતુ આ પ્રકારનું સાંગોપાંગ વિવેચન શ્રોતાઓએ પહેલાં ક્યારેય સાંભળ્યું નહોતું.

શ્રોતાઓને પ્રવચન અઘરું જણાયું. કેટલીક વાતો સાવ નવી પણ હતી અને અટપટી પણ હતી. ગર્ભાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધીની એકસાથે શિક્ષણયોજનાની વાત તો પહેલી

જ વાર સાંભળી હતી. આજ સુધી પ્રાથમિક વિદ્યાલયથી શિક્ષણ શરૂ થાય છે એમ જ સાંભળતા આવ્યા હતા. એમાં આજે શિશુઅવસ્થા અને ગર્ભાવસ્થા પણ ઉમેરાઈ ગઈ. એક સંપૂર્ણ પેઢીની શિક્ષણયોજના હોવી જોઈએ એમ સાંભળ્યું તો હતું, પરંતુ એનું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે એ આજે સ્પષ્ટ થયું. સાંભળતી વખતે શ્રોતા મંત્રમુગ્ધ તો હતા પરંતુ સૌના મનમાં પ્રશ્નો પણ હતા. અનુપ્રશ્નોનું પ્રાવધાન આવશ્યક હતું. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ અનુપ્રશ્ન માટે અનુમતિ આપી. એટલે આચાર્ય શુભંકરે સૂચના આપતાં કહ્યું કે બીજે દિવસે અનુપ્રશ્નોનું સત્ર રહેશે. એમણે બધાને સાંભળેલા વિષય વિશે મનન કરવાનું સૂચન પણ કર્યું અને પોતાના પ્રશ્નોને નિશ્ચિત શબ્દોમાં બાંધવાનો પણ આગ્રહ કર્યો. એની સાથે જ આજનું સત્ર સમાપ્ત થયું.

અધ્યાય ૧૩

શિક્ષા યોજના : અનુપ્રશ્ન

બીજે દિવસે સવારે સાત વાગ્યે સત્ર શરૂ થયું. સંગઠન મંત્ર પછી આચાર્ય શુભંકરે પ્રસ્તાવના કરી.

એમણે કહ્યું... આજનું આપણું અનુપ્રશ્નોનું સત્ર છે તમે બધાએ કાલના બાકી સમયમાં ચિંતન મનન પણ કર્યું હશે અને તમારા મનમાં પ્રશ્નો પણ ઊભા થયા હશે. તમે જાણો જ છો કે શિક્ષણની પુનર્ચનાનું કામ સરળ તો નથી જ. એ કરતી વખતે આપણા મનમાં જરા પણ અસ્પષ્ટતા ન રહેવી જોઈએ. એટલે તમે નિઃસંકોચ તમારા પ્રશ્નો પૂછો. એનાથી વધુ કંઈ પણ કહેવાની જરૂર નથી.

એટલું કહીને આચાર્ય શુભંકરે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. તરત જ આચાર્ય મૌનસ ઊભા થયા. તેઓ ગઈ કાલથી જ પ્રશ્નો પૂછવા માટે અધીરા થઈ રહ્યા હતા.

પુનર્ચનાની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી

એમણે પૂછ્યું, આચાર્યજી, મને એક વાતનું આશ્ચર્ય થઈ રહ્યું છે, સાથે જ મૂંઝવણ પણ છે. શિક્ષણનો ક્રમ

ગર્ભાવસ્થાથી શરૂ કરીને યુવાવસ્થા સુધીનો હોય છે. વિકાસની દિશા પણ એ જ હોય છે. તો પછી મને એ સમજાતું નથી કે તમે યુવાવસ્થાથી શરૂઆત કેમ કરી. યુવાવસ્થાથી ગર્ભાવસ્થા તરફ જવું તો ઊંઘી દિશામાં જવાનું થયું. અર્થાત્ તમારા મનમાં કોઈ ચોક્કસ કારણ અવશ્ય હશે. કોઈ કારણ વગર તો તમે ક્રમમાં ફેરફાર ન કરો. મારી જિજ્ઞાસા છે કે ક્રમને ઉલટાવવાનું એવું શું વિશેષ કારણ છે ? મારા પ્રશ્નમાં કોઈ ત્રુટિ હોય તો ક્ષમા કરશો, અને મારી જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરશો.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

પ્રશ્ન એટલો સ્વાભાવિક છે કે એ ન પુછાયો હોત તો જ મને આશ્ચર્ય થાત. તમે પ્રશ્ન પૂછીને યોગ્ય જ કર્યું છે.

પ્રશ્નનો જવાબ ખાસ અઘરો નથી. આજે આપણી સામે શિક્ષણની પુર્ચનાનો પ્રશ્ન છે. એની શરૂઆત ક્યાંથી થશે ? કોણ એ કરી શકે છે ? પુનર્ચનાના આ પ્રશ્નને, એનું સમાધાન કરવાની પદ્ધતિને કોણ સમજી શકે છે ? એનો

જવાબ શોધવાની યોજના કોણ બનાવી શકે છે ? સંપૂર્ણ શિક્ષણવ્યવસ્થાનું માર્ગદર્શન કરવું હોય તો કોણ કરી શકે છે ? કોણ જવાબદારી લે તો એ થઈ શકવાનું છે ? સ્થિતિની ગંભીરતા સમજવી, સમસ્યાનું આકલન કરવું, એના ઉકેલની બાબતમાં ગંભીર વિચાર કરવો, એ ઉકેલને વ્યાવહારિક સ્તરે વિશ્લેષણપૂર્વક રજૂ કરવો એ ઉચ્ચશિક્ષણનું જ કામ છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક વિદ્યાલયોના શિક્ષકો એ કામમાં સહાયક તો થઈ શકે છે પરંતુ એ કાર્યનું નેતૃત્વ લેવું એમને માટે શક્ય નથી. એમની પાસેથી અપેક્ષા પણ ન રાખવી જોઈએ. અમે તો કહીએ જ છીએ કે દેશના બૌદ્ધિક ક્ષેત્રનું નેતૃત્વ પણ ઉચ્ચ શિક્ષણના કેન્દ્રોએ જ કરવું જોઈએ. એ સ્થિતિમાં પોતાના કાર્યની વ્યાપ્તિ સમજી શકાય એ હેતુથી ઉચ્ચ શિક્ષણથી શરૂઆત કરવામાં આવી છે. એમણે પહેલાં પોતાનું ક્ષેત્ર બરાબર કરવાનું છે. એ પછી જ બાકીનું બધું બરાબર કરવાનું છે. જ્યારે તેઓ પોતાના સ્તરથી આગળ વધશે ત્યારે પહેલું ક્ષેત્ર આવશે કિશોરાવસ્થાનું. ઉચ્ચ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર તત્ત્વચિંતનનું છે એ આપણે કાલે જોયું. હવે એમણે કિશોરાવસ્થા, બાલ્યાવસ્થા વગેરે માટેના ચિંતનને વિચાર, તર્ક, ક્રિયા, ભાવના, સંસ્કાર વગેરેમાં રૂપાંતરિત કરવું પડશે. તમે જ વિચારો કે એમને માટે કયો ક્રમ સરળ રહેશે. તત્ત્વચિંતનને સંસ્કારોમાં રૂપાંતરિત કરવાને બદલે વિચારમાં રૂપાંતરિત કરવું વધુ સરળ પણ છે અને સ્વાભાવિક પણ છે. આપણે કેવળ ચિંતનનો આનંદ નથી માણી રહ્યા. વ્યાવહારિક યોજના પણ બનાવી રહ્યા છીએ. એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કાર્યરત વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો માટે કયું આહ્વાન છે અને એનું સ્વરૂપ કેવું છે એ સ્પષ્ટ થાય તેમ જ એમના કાર્યની દિશા પણ કેવી રીતે ક્રમશઃ ખૂલતી જાય એ જોવું સ્વાભાવિક છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ અમલ કરવાનો સમય આવશે ત્યારે પણ આપણે બન્ને દિશાએથી એક સાથે શરૂ કરવું પડશે. એક તરફ ઉચ્ચ શિક્ષણ કેન્દ્રોએ પોતાના વિષયો બરાબર કરવાનું કામ કરવું પડશે તો બીજી તરફ ગર્ભાવસ્થાથી શરૂઆત કરવી પડશે. પરંતુ એ સંપૂર્ણ કાર્યનું સુકાન તો ઉચ્ચશિક્ષણે જ સંભાળવું પડશે.

તમે એક અન્ય મુદ્દાનો વિચાર કરો. અત્યારે આપણે પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચશિક્ષણ એવા વિભાગોની અલગ

અલગ કલ્પના કરીએ છીએ. એવી કલ્પના કરવી સ્વાભાવિક છે કારણ કે એવી વ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ ગઈ છે. પરંતુ શિક્ષણ એવા વિભાગોમાં થતું નથી. એનો પ્રવાહ નિરંતર વહેતો હોય છે. એટલે આપણે એવાં શિક્ષણકેન્દ્રોનો વિચાર કરવો પડશે, જ્યાં ગર્ભાવસ્થાથી યુવાવસ્થા સુધીના શિક્ષણનો ક્રમ ચાલતો હશે. સ્વાભાવિક તો એ જ છે. એવા પૂર્ણ વિકસિત કેન્દ્રનું સંચાલન ઉચ્ચશિક્ષણ પાસે જ રહેશે. એવું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં આવે એ માટે જ આ ક્રમ ઉચ્ચ શિક્ષણથી શરૂ કરીને ગર્ભાવસ્થાના શિક્ષણ તરફ રહ્યો છે. મને આશા છે કે એ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ થયો હશે.

આચાર્ય મૌનસ સંતુષ્ટ થયા. એમણે પોતાના તરફથી થોડું ઉમેરવાની અનુમતિ માંગી. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ અનુમતિ આપી.

આચાર્ય મૌનસે કહ્યું...

મને એક અન્ય વાત પણ સમજાઈ રહી છે. ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ શરૂ કરવા માટે સમર્થ માતાપિતા જોઈએ. સમર્થ માતાપિતા બનવા માટે સમર્થ પતિપત્ની જોઈએ. સમર્થ પતિપત્ની બનવા માટે સમર્થ સ્ત્રી અને પુરુષ બનવું જોઈએ. વ્યક્તિને સમર્થ સ્ત્રી કે સમર્થ પુરુષ બનાવનારું ઉચ્ચશિક્ષણ જ તો હશે. આમ તો સમર્થ સ્ત્રી કે પુરુષ બનવાની તૈયારી કિશોરાવસ્થાથી જ શરૂ થશે એટલે શિક્ષણનું આ એક ચક્ર છે. આપણે ક્યાંકથી તો શરૂઆત કરવી જ પડશે. શરૂઆત કરવા માટે વ્યાવહારિક કારણોસર ઉચ્ચશિક્ષણ જ યોગ્ય લાગે છે. એ વાત મને પણ સમજાય છે.

આચાર્ય અનિકેતે કહ્યું...

આપણે આપણી બાબતમાં પણ વિચાર કરીએ. આપણે અત્યારે તત્ત્વચિંતન કરી રહ્યા છીએ. આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે જીવનદૃષ્ટિ, વિષયોનું આધ્યાત્મિક અધિષ્ઠાન, વિષયોનો અંગાંગી સંબંધ વગેરે બાબતો સમજ્યા વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની શિક્ષણ યોજના કરવી શક્ય નથી. આપણે આ સ્તરને સ્પષ્ટ કરવા માટે પણ પૂરતો અભ્યાસ કરવો પડશે. એ પછી જે સરળ છે એ કિશોરાવસ્થાના શિક્ષણની યોજના જ છે. એ રીતે ક્રમશઃ પાછળ જવું પડશે. એનો ક્રમ, એનું સ્વરૂપ તથા એની

વિષયવસ્તુની રૂપરેખા બન્યા પછી ક્રિયાત્મકતાની યોજના બનાવવી પડશે. એટલા માટે પણ આ ક્રમ યોગ્ય છે એમ મને લાગે છે.

આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું, એ વિશે ઘણી ચર્ચા થઈ ગઈ છે એમ મને લાગે છે. આજની ચર્ચામાં આપણને જે બે નવા મુદ્દા મળ્યા છે એ તરફ ધ્યાન આપીએ અને એ વિશે વિચારીએ. ફરી કોઈ પ્રશ્ન પણ ઊભો કરી શકીએ છીએ. એ પણ આપણને જરૂર જણાય તો આપણે ક્રમ ઉલટાવી પણ શકીએ છીએ. મહત્ત્વની બાબત છે વિષયની સ્પષ્ટતા થવી. એ થઈ છે એમ મને લાગે છે. એટલે હવે બીજા પ્રશ્ન તરફ વળીએ. હું જોઈ રહ્યો છું કે આચાર્ય અગ્નિવેશ પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે. હું એમને પ્રશ્ન પૂછવાની વિનંતિ કરું છું.

વિપરીત પરિસ્થિતિમાં નિરાશ ન થવું

આચાર્ય અગ્નિવેશ ઊભા થયા. પોતાના મૌલિક ચિંતન તથા સંશોધક દૃષ્ટિ માટે તેઓ જાણીતા હતા. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ રજૂ કરેલો વિષય એમણે ધ્યાન દઈને સાંભળ્યો હતો. તેઓ પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઊભા થયા. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને થોડું આશ્ચર્ય થયું, પરંતુ તેઓ કંઈ બોલ્યા નહીં.

આચાર્ય અગ્નિવેશે કહ્યું...

આચાર્યજી, તમારા પ્રતિપાદનની બાબતમાં મારા મનમાં કોઈ પ્રશ્ન નથી. મારી એમાં પૂરી સહમતિ છે, પરંતુ શિક્ષણક્ષેત્રની આજની સ્થિતિ જોઈને, એ સંદર્ભે તમારું પ્રતિપાદન સાંભળીને મન વિચલિત થઈ જાય છે. આપણે જે વાતો કરી રહ્યા છીએ એ બધી આજના શિક્ષણજગતમાં કેટલી અપરિચિત છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ હોય કે ઉચ્ચશિક્ષણ, લોકોની આકલનશક્તિ પણ ઘણી ઓછી જણાય છે. વ્યવસ્થાની સ્થિતિ પણ ઘણી ગુંચવાયેલી છે. એવામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પાસેથી આપણે જે અપેક્ષા રાખી રહ્યા છીએ એ આજના વિદ્વાનો દ્વારા કેવી રીતે પૂરી થઈ શકે છે ? આજના વિદ્યાર્થીઓ બૌદ્ધિક, માનસિક અને શારીરિક રીતે ઘણા નબળા છે. આજના અધ્યાપકો સ્વાધ્યાય ઘણો ઓછો કરે છે. એવામાં આ બધું એમને માટે કેટલું અઘરું હશે ? મને લાગે છે કે આ એમના હાથની વાત જ નથી. શું આપણે હવે કોઈ

ઉચ્ચતર ક્ષેત્ર નિર્માણ કરવાનું રહેશે જ્યાં આપણે આ બધું કરી શકીશું ? શું એવી સંસ્થાઓની રચના શક્ય બનશે ? એવા કોણ અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી હશે જેઓ આ કાર્યમાં સહભાગી થશે ? મને કંઈ સમજાતું નથી. માર્ગદર્શન કરવાની કૃપા કરશો.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

આચાર્યજી, તમારી પાસેથી આવી વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય થાય છે. તમારું બૌદ્ધિક ક્ષેત્રનું સામર્થ્ય અને સાહસ જોતાં હું એમ કહીશ કે તમારા જેવા પ્રાધ્યાપકો માટે કશું જ અશક્ય નથી. આમ તો શિક્ષણક્ષેત્રની આજની દુર્ગતિ જોઈને નિરાશ ન થવું એ પોતે જ એક ઉપલબ્ધિ છે. તમે નિરાશ ન થશો. પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી ગૂંચવણભરી કે વિપરીત હોય તો પણ માર્ગ ચોક્કસ મળી રહેશે.

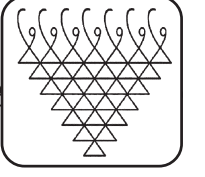
આપણા દેશમાં આપણા જેવો વિચાર કરનારા, એવી આકાંક્ષા સેવનારા ઘણા લોકો છે. વાસ્તવમાં એવા લોકો જો ભેગા થઈ જાય તો એમનું પલડું નમતું જ રહેશે. એટલે નિરાશ થવાની જરૂર નથી. આપણો પ્રયત્ન એવા લોકોને ભેગા લાવવાનો તથા એમની સાથે મળીને કાર્યયોજના બનાવવાનો ચોક્કસ હોવો જોઈએ. આપણે એ કરીશું પણ ખરા. તમારા જેવા વિદ્વાનો એ માટે પહેલ પણ કરશે.

હા, અત્યારે દર્શાવ્યો એવો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓ માટે થોડો અઘરો રહેશે એ સાચું છે. પરંતુ આપણે એમ કરીશું નહીં. સરળથી શરૂ કરવું અને ધીમે ધીમે અઘરું બનાવતા જવું એ જ વ્યાવહારિક છે. એ રીતે બે પેઢીઓમાં રૂપાંતરણનું કામ શક્ય થશે ત્યારે કોઈને એ આટલું અઘરું કે અશક્ય જણાશે નહીં.

તમે સમજી શકો છો કે આ કામ ધીરજની અપેક્ષા રાખે છે. એકદમ તો કંઈ જ નહીં થાય. પ્રથમ ચરણમાં આપણે શું શું કરવાની જરૂર છે એનો જ વિચાર કરી રહ્યા છીએ. વિચારને અમલીકરણના સ્તરે લાવવાની યોજના એ પછી થઈ શકે છે.

વિદ્યાલય અને ઘર બન્ને શિક્ષણકેન્દ્રો છે

આચાર્ય વિશ્વાવસુએ પૂછ્યું, વિભિન્ન અવસ્થાઓના શિક્ષણક્રમમાં એવી અનેક વાતો છે જે ગૃહજીવન સાથે

સંબંધિત છે. શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે એ શિક્ષણ પણ વિદ્યાલયમાં જ થાય ? શું ઘરમાં એ શિક્ષણ ન થઈ શકે ? જો ઘરમાં નહીં થાય તો વિદ્યાર્કેન્દ્રોનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જશે. વિદ્યાર્કેન્દ્રોના વિષયો, વ્યવસ્થાઓ, આચાર્યો વગેરે બાબતોમાં મોટું પરિવર્તન કરવું પડશે. શું તમે એવા પરિવર્તનનું સમર્થન કરો છો ? કે પછી તમારા મનમાં કોઈ અન્ય યોજના છે ?

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું, એ તો સ્પષ્ટ છે કે વ્યક્તિનું શિક્ષણ ઘરમાં જ શરૂ થાય છે. માતા પ્રથમ ગુરુ છે. ઘર પ્રથમ પાઠશાળા છે, એ વાત તો બધા જ સમજી લોકો માન્ય કરે જ છે. કેવળ શિશુ અવસ્થામાં જ નહીં તો બાળ અને કિશોર અવસ્થામાં પણ ઘરમાં જ શીખી શકાય એવી અનેક બાબતો છે. વ્યક્તિના જીવનમાં જે જે શીખવાનું હોય છે એનો ઘણો મોટો ભાગ ઘરમાં જ શીખવામાં આવતો હોય છે એ તો દરેક જણ સમજી શકે છે એટલે શિક્ષણનો વિચાર કરતી વખતે વિદ્યાલય અને ઘર એ બન્ને કેન્દ્રોનો એકસાથે વિચાર કરવો પડશે.

આજે મુશ્કેલી એ છે કે ઘર આજે શિક્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું જ નથી. સમસ્યા તો એ પણ છે કે ઘર સાથે સંબંધિત શિક્ષણને શિક્ષણ પણ કહેવામાં આવતું નથી. એ સ્થિતિમાં વિદ્યાર્કેન્દ્રોએ ઘરનું શિક્ષણ પણ આપવું પડશે. એક પેઢી સુધી ઘરનું શિક્ષણ લેનારાની સાથે જ ઘરનું શિક્ષણ આપનારા પણ તૈયાર કરવા પડશે. એક પેઢી પછી ઘરો પણ શિક્ષણનાં કેન્દ્રો બની જશે. ત્યાં સુધી આપણે બન્ને કામ કરવાં પડશે. એ અનુસાર વ્યવસ્થા પણ ગોઠવવી પડશે.

છોકરીઓના શિક્ષણની અવધિ કેટલી હોય ?

આચાર્ય વેદચૈતન્યે પૂછ્યું, આચાર્યજી, યુવાવસ્થાના શિક્ષણની ચર્ચા કરતી વખતે તમે જણાવ્યું કે એ ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ થવા સુધીનું શિક્ષણ છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની વય પણ તમે પચીસ વર્ષ અથવા થોડી આગળ પાછળ જણાવી છે. હવે છોકરીઓમાં તો એ વય ઓછી જ હશે. એ વીસની આસપાસ હોઈ શકે છે. ત્યારે શું થઈ શકે ? શું છોકરીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણથી વંચિત રહેવું પડશે ? કે પછી એમના શિક્ષણની અવધિ ઓછી હશે ? કે પછી સંપૂર્ણ શિક્ષણનો ક્રમ વયની વિભિન્ન અવધિયુક્ત હશે ? શું

છોકરાઓ જેટલા સમયમાં એક વાત શીખે છે એનાથી ઓછા સમયમાં છોકરીઓ એ જ વાત શીખી શકે છે ? અથવા એમને ઓછું શીખવાનું મળશે ?

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું...

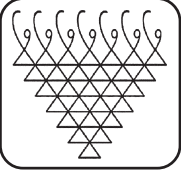
તમારો પ્રશ્ન ઘણો અર્થપૂર્ણ છે. છોકરાઓ અને છોકરીઓના વ્યક્તિત્વ-વિકાસનો ક્રમ અને ગતિ અલગ અલગ હોય છે. એ દૃષ્ટિએ એમની લગ્ન માટેની વય પણ અલગ અલગ હશે. શિક્ષણ લેવા માટે એને એ કેવળ છોકરી છે એ માટે અટકાવી શકાય નહીં. પરંતુ લગ્નના વયની બાબતમાં સમાધાન કરવું પણ યોગ્ય નથી. એટલે શિક્ષણની અવધિ તો એમની વય અનુસાર જ રહેશે. એ સમય દરમિયાન તેઓ જે પણ શિક્ષણ ગ્રહણ કરી શકે એટલું જ શિક્ષણ થવું જોઈએ. એ બાબતમાં છોકરા-છોકરીની બરાબરી કરવી યોગ્ય નથી.

એટલું જ નહીં તો વિષયવસ્તુને હિસાબે પણ છોકરીઓનું શિક્ષણ છોકરાઓના શિક્ષણ કરતાં અલગ હશે. બન્નેના સ્વભાવમાં અને કુશળતાઓમાં જે સ્વાભાવિક તફાવત છે એને ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષણક્રમ તૈયાર કરવો પડશે. તત્ત્વચિંતનના સ્તરે બન્ને વચ્ચે કોઈ ફેર નથી હોતો પરંતુ શારીરિક, માનસિક સ્તરે તફાવત રાખવો દરેક પ્રકારે હિતકારક હોય છે. આગળ જ્યારે આપણે શિક્ષણક્રમ તથા વિષયવસ્તુનું નિરૂપણ કરીશું ત્યારે આ બાબતે વધુ ચર્ચા કરીશું.

અધ્યયન - સંશોધન જરૂરી

આચાર્ય પ્રસન્ન પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઊભા થયા. એમણે પૂછ્યું, આચાર્યજી, આપણી સામે જે કરવાનું કાર્ય છે એ તો સાગર જેવું અત્યંત વિશાળ અને વ્યાપક છે. એને કરવાની યોજના બનાવવામાં આવે તો સૌ પ્રથમ શું કરવું પડશે ? જો એક જ કામ કરવાનું હોય તો એ કયું હશે ?

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું, ‘સૌથી પહેલાં અધ્યયન અને સંશોધન કરવું જ જરૂરી રહેશે. એના અભાવમાં આપણે માટે કંઈ પણ કરવું અશક્ય બની રહેશે. અધ્યયન અને સંશોધનની પણ વિશેષ પદ્ધતિ રહેશે. ભારતીય જ્ઞાનધારા જે શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સુરક્ષિત છે એવા શાસ્ત્રગ્રંથોનું અધ્યયન

પ્રાથમિકતાનો વિષય હશે. એ સાથે જ એમાં જે દૃષ્ટિ, સિદ્ધાંત, જીવનસૂત્રો આપવામાં આવ્યાં છે એમને આજના સંદર્ભમાં કેવી રીતે લાગુ કરવામાં આવે એનો વિચાર કરીને વ્યાવહારિક સંશોધન કરવું એ બીજા ક્રમનું મહત્વનું કાર્ય હશે. અધ્યયન અને સંશોધન એ બે કામ નથી, બન્ને મળીને એક કામ થાય છે, એટલે બન્ને સાથે સાથે ચાલશે. એ માટે વ્યવસ્થિત યોજના બનાવવાની જરૂર રહેશે. અત્યારે આપણે જે કરી રહ્યા છીએ એ પણ એનો જ એક ભાગ છે.’

આચાર્ય પૂર્ણેન્દ્રએ પૂછ્યું...

આચાર્યજી, તમે પહેલાં એક વાર કહ્યું હતું કે શિક્ષણ ધર્મ શીખવે છે એ ધર્માનુસારી હોવું જોઈએ. અત્યારે તમારા પ્રવચનમાં વિષયોનો અંગાંગી સંબંધ જણાવતી વખતે એને સમાજશાસ્ત્રનું અંગ ગણાવ્યું, એ સાથે જ એમ પણ કહ્યું કે શિક્ષણ રાજ્ય અને સમાજનું માર્ગદર્શન કરે છે. એ બન્ને વાતો શું પરસ્પર વિરોધી નથી ? શું આપણે એમ કરી શકીએ છીએ કે શિક્ષણશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્રનું અંગ અને સમાજશાસ્ત્રનું અંગી હોય ?

સમાજ સંસ્કૃતિનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું, તમારું કહેવું યોગ્ય છે. વિદ્યાર્કેન્દ્ર રાજ્ય અને સમાજનું માર્ગદર્શન કરે છે. એ ધર્મશાસ્ત્રનું અનુસરણ કરે છે, પરંતુ ધર્મશાસ્ત્ર શિક્ષણશાસ્ત્ર કરતાં વિશેષ છે. તમે પણ વિવરણમાં સાંભળ્યું હશે કે ધર્મશાસ્ત્ર બધાં જ સાંસ્કૃતિક અને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોનું અંગી છે. શિક્ષણશાસ્ત્રનો સીધો સંબંધ પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રો સાથે નથી. એ અનિવાર્ય રીતે મનુષ્યસમાજનો જ વિષય છે. બીજી વાત, સાંસ્કૃતિક કહો કે સામાજિક, અર્થમાં કોઈ ફેર પડતો નથી. મને એક સંદર્ભ યાદ આવે છે. હાલમાં જ એક વિદ્વત્ ગોષ્ઠિમાં આચાર્ય વ્રજેન્દ્ર નામના વિદ્વાને પોતાની પ્રસ્તુતિમાં કહ્યું કે સમાજનું સંચાલન કરનારી ત્રણ સંસ્થાઓ છે તથા એમના અધિષ્ઠાતાના પદારૂઢ થવાના વૈદિક મંત્રો એક જ છે. એ ત્રણ સંસ્થાઓ છે ઘર, ગુરુકુળ અને રાજ્ય. ત્રણેના અધિષ્ઠાતા છે ગૃહપતિ, કુલપતિ, અધિપતિ, ભૂપતિ અથવા રાજા. ત્રણેના પદ ગ્રહણ કરતી વખતના મંત્રો સમાન છે. અર્થાત્ લગ્નના અને રાજ્યાભિષેકના મંત્રો એક જ છે.

કુલપતિના પણ એવા છે કે નહીં એ એમાણે જણાવ્યું નહીં પરંતુ એ વિશે આપણે સંશોધન કરી શકીએ છીએ.

સમાજ નામની કોઈ ભૌતિક સ્વરૂપની સંસ્થા છે એમ એના પરથી લાગતું નથી. એ બધી સંસ્થાઓ મળીને જ સમાજ બને છે. કદાચ આપણે કહી શકીએ કે સમાજ સંસ્કૃતિનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપ કોઈ એક નથી, અન્યાન્ય સંસ્થાઓમાં એ પ્રકટ થાય છે.

એટલે શિક્ષણશાસ્ત્રને સમાજશાસ્ત્રનું અંગ ગણાવ્યું છે. એમ છતાં આપણે આપણા ચિંતનને વધુ પ્રગત અને પ્રૌઢ બનાવી શકીએ. અત્યારે આપણે અહીં અટકી શકીએ છીએ.

આચાર્ય સુમંગલે પૂછ્યું...

આચાર્યજી, તમે કહ્યું કે ન્યાયપાલિકાનો અધિકાર કાયદા અનુસાર ન્યાય આપવાનો છે અને કાયદા ઘડવાનો અધિકાર વિદ્યાર્કેન્દ્રોનો છે. એ જ રીતે કર વસૂલ કરવાનો અધિકાર રાજ્યનો છે પરંતુ કરપ્રણાલી તૈયાર કરવાનો અધિકાર વિદ્યાર્કેન્દ્રોનો છે. આજે આ બન્ને અધિકારો સંસદ પાસે, એટલે કે સરકાર પાસે છે. શું એ અધિકાર વિદ્યાર્કેન્દ્રોનો છે એમ કહેવું એ સંસદના અધિકારક્ષેત્ર પરનું અતિક્રમણ નથી ? શું એ આપણો નૈતિક કે કાયદેસરનો ગુનો નહીં થાય ?

સમાજના ખોરવાયેલા સંતુલનને બરાબર કરવાનું છે

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું...

સરકારે એટલો ભય રાખવાની જરૂર નથી. વાસ્તવિકતા તો એ છે કે જે અધિકારો સરકારના છે જ નહીં એ ઓણે ઝૂંટવી લીધા છે. અને સમસ્યાઓ ઊભી થવાનું કારણ પણ એ જ છે. અત્યંત વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કાયદા ઘડનારી અને કાયદાનો ઉપયોગ કરનારી સંસ્થા એક ન હોવી જોઈએ. કાયદો ઘડનારી સંસ્થા પાસે એને ઉપયોગમાં લેવાનો અધિકાર નહીં હોય. એ નાના કે મોટા હોવાનો પ્રશ્ન નથી કે અધિકાર માટેનો ઝઘડો પણ નથી. એ તો કાયદાનો દુરુપયોગ ન થાય એ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવેલી બુદ્ધિ વડે સમજી શકાય એવી વ્યવસ્થા છે. મને એક મજાની વાત યાદ આવે છે. પિતાની સંપત્તિની બે પુત્રો વચ્ચે વહેંચણી થવાની ઘટના હતી. હવે બે સમાન ભાગ કેવી રીતે કરવામાં આવે એ પ્રશ્ન હતો. બન્નેમાંથી કોઈ પણ એક ભાગ

કરે તો ઓછું-વધતું થવાની શક્યતા હતી. બન્ને ભાઈઓ જો સજજ ન હશે તો જે ભાગ કરશે એને ભાગે ઓછું આવશે જે બીજાને ગમશે નહીં અને જો બન્ને સ્વાર્થી હશે તો બીજો વધારે લઈ જશે એની ચિંતા બન્નેને રહેશે. છેવટે એક બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ સલાહ આપી કે એક ભાઈ સંપત્તિના બે ભાગ કરશે અને બીજો પોતાનો ભાગ પહેલો લેશે અર્થાત્ જે ભાગ કરશે એ પસંદગી નહીં કરે અને જે પહેલી પસંદગીનો અધિકાર ઇચ્છે છે એ ભાગ નહીં કરે. એવી જ વ્યાવહારિક બુદ્ધિ કાયદા ઘડવાના તથા કાયદાનો ઉપયોગ કરવાના અધિકાર નક્કી કરવા પાછળ છે.

એ કેવળ કાયદાની જ વાત નથી. બધાં જ ક્ષેત્રોમાં અધિકારોનું વિભાજન આ જ પ્રમાણે થયું છે. પુરોહિત રાજા માટે ધર્મદંડનો અધિકાર ધરાવે છે પરંતુ એ રાજ્યકારભાર ચલાવી શકતો નથી. રાજા પાસે રાજ્ય ચલાવવાના બધા જ અધિકારો છે પરંતુ એણે ધર્મગુરુ સમક્ષ તો નમ્ર થઈને જ જવાનું છે. આ પ્રકારનું સંતુલન સંપૂર્ણ સમાજવ્યવસ્થામાં જોવા મળે છે. આજે સમસ્યા એ સંતુલન ખોરવાઈ જવાને કારણે પેદા થઈ છે. આપણે એ ખોરવાયેલા સંતુલનને ફરીથી વ્યવસ્થિત કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. અને આપણે જે વાત કરી એ કોઈ નવી વાત નથી. ભારતની પરંપરા એવી જ રહી છે. વ્યવસ્થાનો અનાદર થયો હોય તો આજે જ થયો છે, એને ફરી વ્યવસ્થિત કરવાથી સ્થિતિ પણ યથાયોગ્ય થઈ જશે.

આપણો વિચાર વ્યાપક હો

આચાર્યજી, આ તો ઘણું મોટું, જટિલ અને અઘરું કાર્ય છે. આપણે શિક્ષણમાં આમૂલ પરિવર્તનની વાત તો કરીએ છીએ પરંતુ એ આવું હશે એની કલ્પના પણ નથી કરી શકાતી. હવે આશંકા એ વાતની છે કે એવું કામ થઈ શકે ખરું ? આપણે અહીં બેઠેલા લોકો સંખ્યામાં પણ ઓછા છીએ, ખાલી ઇચ્છા કરવાથી તો કામ થતું નથી. તમારા મનમાં શું છે ? આ કેમ કેવી રીતે થઈ શકે ?

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું, તમે ચિંતા કરો છો એ સારી વાત છે. આજે મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ એ સમસ્યા જોઈ શકતા નથી અને ચિંતા કરવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી. કોઈને કંઈ

લેવાદેવા પણ નથી. એ સ્થિતિમાં ચિંતા થવી એ પણ શુભ સંકેત છે. આ એક મોટું કામ છે. કોઈ એક વ્યક્તિ કે સંસ્થા વડે થઈ શકે એવું કામ નથી, એ પણ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. એ કામમાં અનેક લોકોએ તથા સંસ્થાઓએ જોડાવું પડશે, એકત્ર આવવું પડશે. સાથે મળીને કરવાથી જ એ કામ થશે. દેશમાં શિક્ષણક્ષેત્રે કામ કરનારાં સંગઠનો પણ ઘણાં છે. એ સંગઠનો, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ સાથે આવવું અત્યંત જરૂરી છે. આપણા પૈકી જ કોઈએ એ બધાંને ભેગાં કરવાનું કામ કરવું પડશે. એ રીતે ભેગાં થયા પછી પણ વીસ-પચીસ વર્ષ તો ચોક્કસ લાગશે.

એનો અર્થ છે આપણો વિચાર ઘણો વ્યાપક અને દૂરગામી હોવો જોઈએ. તાત્કાલિક મળનારા પરિણામની અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ.

આચાર્ય મંદારે પૂછ્યું...

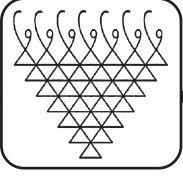
આચાર્યજી, બધા કહે છે કે શિક્ષણ આજીવન ચાલે છે. આપણે પણ ગર્ભાધાનથી અંત્યેષ્ટિ સુધીના શિક્ષણની ચર્ચા કરીએ છીએ. પરંતુ અહીં તમે એક પેઢીના શિક્ષણની અર્થાત્ ગર્ભાધાનથી માતાપિતા બનવા સુધીના શિક્ષણની ચર્ચા કરી છે. આગળ ગૃહસ્થજીવન, પ્રૌઢાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરેની ચર્ચા ન કરવાનું કોઈ ખાસ કારણ છે ?

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું...

તમારી વાત યોગ્ય છે. શિક્ષણ આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એટલે કેવળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના શિક્ષણ વિશે વાત કરવી એ પૂરતું નથી. પરંતુ સૈદ્ધાંતિક રીતે શિક્ષણનો સંબંધ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સાથે છે, એ પછીના શિક્ષણમાં અન્યાન્ય સંદર્ભોમાં વૃદ્ધિ અને પરિષ્કૃતિ થતી રહે છે. મેં એવો વિચાર કર્યો કે શિક્ષણના શાસ્ત્ર અનુસારની ચર્ચા પહેલાં કરી લઈએ અને બાકીની ચર્ચા સ્વતંત્ર રીતે કરીશું. આ પછી ક્રમ અનુસાર એની જ ચર્ચા થશે. એટલે નિશ્ચિત રહો.

જિજ્ઞાસા લગભગ શાંત થઈ ગઈ હતી. બધા સંતુષ્ટ થયા. પરંતુ ગંભીરતા ઓછી ન થઈ, કારણ કે એ તો નિઃસીમ કાર્યમાં જોડાવાનું કામ હતું. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ સૌને સાંત્વના આપી અને એમની અંદર વિશ્વાસ જાગ્રત કર્યો કે એ કામ અઘરું હશે પણ અશક્ય નથી. બધા આશ્વસ્ત થયા. શાંતિપાઠ થયો અને સત્ર સમાપ્ત થયું.

અધ્યાય ૧૪

ગૃહસ્થાશ્રમ અને શિક્ષણ

શિક્ષણવિષયક એક પેઢીના અધ્યયનની ચર્ચા થઈને દસ દિવસ વીતી ગયા હતા. એ દસ દિવસો ગહન સ્વાધ્યાયના હતા. સ્વયં આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કેટલાક ગ્રંથોના અધ્યયનનો નિર્દેશ કર્યો હતો. એમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, તૈત્તરીય ઉપનિષદ, શ્રી અરવિંદનો ગ્રંથ 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપદ્ધતિ', સ્વામી વિવેકાનંદનો 'શિક્ષણ', લજ્જારામ તોમરનો ભારતીય શિક્ષણનાં મૂળતત્ત્વો' વગેરે મુખ્ય હતા. બધા જ આચાર્યો નિષ્ઠાપૂર્વક અધ્યયન કરી રહ્યા હતા. પોતાના અધ્યયનમાં કોઈ દોષ હોય તો એ દૂર કરવા માટે પરસ્પર ચર્ચા કરી રહ્યા હતા, લખી પણ રહ્યા હતા. તત્ત્વ સમજવાની તત્પરતા સૌમાં હતી. એ રીતે એમણે જે સાંભળ્યું હતું એ પચાવવાનું કામ ઘણી સારી રીતે સંપન્ન થયું. પચાવેલું જ્ઞાન સૌની વાણી અને મુખની ચમકમાંથી પ્રકટ થતું હતું. તેઓ પ્રસન્ન જણાતા હતા.

આજે હવે વિષયના બીજા ભાગની ચર્ચા થવાની હતી. એ દૃષ્ટિએ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ થોડી અલગ રચના કરી હતી. એમણે એક પરિચર્યાનું આયોજન કર્યું હતું જેમાં દસ વિદ્વાનો વિષયના વિભિન્ન પાસાંઓ પર જ્ઞાન પ્રસ્તુત કરવાના હતા. શ્રોતાઓ પણ ચર્ચામાં સહભાગી થઈ શકતા હતા. કેવળ શ્રોતા તરીકે ઉપસ્થિત રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ, એમના અભિભાવકો અને પ્રબુદ્ધ જનો પણ ઉપસ્થિત હતા. તેઓ ગુરુકુળની જ્ઞાનચર્ચાથી સારી રીતે પરિચિત હતા. એટલે જ્યારે પણ એમને સહભાગી થવાની અનુમતિ મળતી હતી ત્યારે તેઓ અવશ્ય આવતા હતા. આજના વિષયનું સ્વરૂપ જોઈને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ સૌને અનુમતિ આપી હતી.

બરાબર સવારે સાત વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. વિષય પ્રસ્તુત કરનારા વિદ્વદ્જનો અને ગુરુકુળના આચાર્યો એક મંડપમાં બેઠા હતા. બહારથી આવેલા શ્રોતાઓ સભાગૃહમાં

ત્રણ બાજુએ બેઠા. આચાર્ય પધાર્યા. હંમેશાંની જેમ જ શંખધ્વનિ સાથે એમનું આગમન થયું. સૌ શ્રોતાઓએ ઊભા થઈને એમનું અભિવાદન કર્યું. બધા સ્થાનારૂઢ થયા પછી સંગઠન મંત્રનું ગાન થયું.

આચાર્ય શુભંકરે હંમેશાની જેમ ચર્ચાનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં.

સમાવર્તન ઉપદેશ

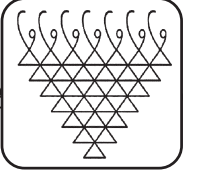
એમણે કહ્યું, આપણે સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનની ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ. એ અનુસાર શિક્ષણયોજનાની ચર્ચાનો એક ભાગ આપણે ચર્ચા અને સ્વાધ્યાય કરીને પૂર્ણ કરી લીધો છે. આજે ચર્ચા માટે બીજો ભાગ છે. એ છે શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા પછી વિદ્યાર્થી ઘેર આવે છે અને ગૃહસ્થાશ્રમની તૈયારી કરવા લાગે છે, લગ્ન કરે છે અને ગૃહસ્થ બને છે એ પછીનું શિક્ષણ.

આજે એ ચર્ચા માટે આપણા ગુરુકુળમાં અન્ય વિદ્યાપીઠોમાંથી વિદ્વદ્જનો પધાર્યા છે. હું એમનું સ્વાગત કરું છું. સૌનો પરિચય એમની વિષયપ્રસ્તુતિ પહેલાં જ કરાવવાનો કમ રાખ્યો છે.

સૌ પ્રથમ આપણી સમક્ષ આચાર્ય માનવેન્દ્ર પોતાનો વિષય પ્રસ્તુત કરશે. તેઓ ઉજ્જૈનથી પધાર્યા છે. ત્યાં એમનાં ગુરુકુળો છે. એમાં તેઓ આચાર્ય છે. ઉપનિષદોની યુગાનુકૂળ વ્યાખ્યા કરવી એ એમના ગુરુકુળનું તેમ જ એમનું પોતાનું વિશેષ કાર્ય રહ્યું છે. આપણી જેમ તેઓ પણ ભારતીય જ્ઞાનધારાનો પ્રવાહ યુગાનુકૂળ બને એમ ઇચ્છે છે અને એ દૃષ્ટિએ પ્રયાસરત રહે છે. શ્રોતાપ્રિય વક્તા તરીકે એમની ખ્યાતિ કેટલી સાર્થક છે એનો અનુભવ આપણને એમની પ્રસ્તુતિ સાંભળીને આવશે જ. વિશેષ વાત ન કરતાં હું એમને નિવેદન કરું છું કે તેઓ પોતાનું પ્રવચન શરૂ કરે.

એમનું પ્રવચન પૂર્ણ થયા પછી શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસાનું

સમાધાન પણ તેઓ કરશે.

આચાર્ય માનવેંદ્ર ઊભા થયા. સભાનું અભિવાદન કરીને તેઓ બોલવા લાગ્યા...

જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરતો હોય છે ત્યાં સુધી એ દરેક રીતે નિશ્ચિન્ત હોય છે. ગુરુની અને માતાપિતાની છત્રછાયામાં અતિ આનંદમાં એનો સમય વીતી જાય છે. પ્રવચનો સાંભળવાં, પુસ્તકો વાંચવાં, સ્વાધ્યાય કરવો, આચાર્યની અને ગુરુકુળની સેવા કરવી, ચર્ચા કરવી વગેરે કાર્યોમાં આનંદનો અનુભવ થાય છે. પરંતુ ગુરુકુળનું શિક્ષણ પૂરું થાય છે. ગુરુ સમાવર્તનનો ઉપદેશ આપે છે અને વિદ્યાર્થી એક નવા વિશ્વમાં પ્રવેશ કરે છે.

હવે જીવનમાં શિક્ષણનું સ્થાન કયું રહેશે એ સંદર્ભે ગુરુકુળનો સમાવર્તન ઉપદેશ જોવા જેવો છે. આમ તો તમે બધાએ તૈત્તરીય ઉપનિષદનો આ સમાવર્તન ઉપદેશ સાંભળ્યો હશે અને સંભળાવ્યો પણ હશે. એમ છતાં ફરી એક વાર એ સંભળાવું છું :

વેદમનૂચ્યાચાર્યોઽન્તેવાસિનમનુશાસ્તિ । સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ । આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહૃત્ય પ્રજાતનું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥૧॥

દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ । યાન્યનવદ્યાનિ કર્માણિ । તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માક્સુચરિતાનિ । તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ ॥૨॥

નો ઇતરાણિ । યે કે ચાસ્મચ્છ્રેયાસો બ્રાહ્મણાઃ । તેષાં ત્વયાઽઽસનેન પ્રશ્વસિતવ્યમ્ । શ્રદ્ધયા દેયમ્ । અશ્રદ્ધાયાદેયમ્ । શ્રિયા દેયમ્ । હિયા દેયમ્ । ભિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ । અથ યદિ તે કર્મવિચિકિત્સા વા વૃત્તિવિચિકિત્સા વા સ્યાત્ ॥૩॥

યે તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ । યુક્તા આયુક્તાઃ । અલૂક્ષા ધર્મકામાઃ સ્યુઃ । યથા તે તત્ર વર્તેન્ । તથા તત્ર વર્તેથાઃ । અથાભ્યાખ્યાતેષુ । યે તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ । યુક્તા આયુક્તાઃ । અલૂક્ષા ધર્મકામાઃ સ્યુઃ । યથા તે તેષુ વર્તેન્ । તથા તેષુ વર્તેથાઃ । એષ આદેશઃ । એષ ઉપદેશઃ । એષ

વેદોપનિષત્ ।

એતદનુશાસનમ્ ।

એવમુપાસિતવ્યમ્ । એવમુ ચૈતદુપાસ્યમ્ ॥૪॥

અર્થાત્

વેદોનું અધ્યયન પૂર્ણ કરીને આચાર્ય અંતેવાસીઓને આ ઉપદેશ આપતા હતા.

એ સમાવર્તન ઉપદેશનું તત્પર્ય એ છે કે જે શિક્ષણ ગુરુકુળમાં પ્રાપ્ત કર્યું છે એનો ઉપયોગ પ્રત્યક્ષ જીવનમાં કરવાનો છે. એ પણ સ્વેચ્છા અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક. હવે સ્વયં અનુશાસન છે. કોઈ બીજું નિયંત્રણ કરનારું નથી. સ્વેચ્છા અને સ્વતંત્રતાપૂર્વક કોઈ પણ ઉપદેશનું કે શિક્ષણનું અનુસરણ ત્યારે જ કરવામાં આવે છે જ્યારે મેળવેલા જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા હોય અને એ જ્ઞાન સારી રીતે ગ્રહણ કરાયેલું હોય. જો શ્રદ્ધા ન હોય તો એ જ્ઞાન ઉપયોગી લાગતું નથી. જો બરાબર ગ્રહણ કરાયેલું ન હોય તો એનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. એટલે જીવનનાં ક્ષેત્રમાં હવે અધ્યયનનો પ્રયોગ પણ છે અને પરીક્ષા પણ.

જીવનનું અધિષ્ઠાન સત્ય અને ધર્મ

ગુરુકુળમાં પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો વાસ્તવિક જીવનમાં ઉપયોગ કરતી વખતે બે આધારભૂત સૂત્રો છે. એ છે સત્યભાષણ અને ધર્માચરણ. એનો અર્થ એ છે કે શિક્ષિત વ્યક્તિના જીવનનું અધિષ્ઠાન સત્ય અને ધર્મ જ છે. જો સત્ય ન હોય અને ધર્મ ન હોય તો કાં તો એ વ્યક્તિ સાચા અર્થમાં શિક્ષિત નથી અથવા તો એ પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો, ગુરુકુળનો તથા જ્ઞાન આપનારા ગુરુઓનો દ્રોહ કરે છે. સત્ય અને ધર્મનું પાલન કરવા માટે નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવો પડે છે. સ્વાધ્યાયનો અર્થ છે શીખેલી વાતો યાદ કરવી, વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં એમનો અમલ કેવી રીતે કરી શકાય એનો વિચાર કરવો તથા નવું અધ્યયન કરવું. એક ગૃહસ્થે એટલું તો કરવું જ જોઈએ.

ગૃહસ્થ જીવનમાં માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિને દેવ માનીને વ્યવહાર કરવાનું વિધાન છે. દેવ માનવાનો અર્થ છે એમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા, આદર અને શ્રદ્ધાનો ભાવ હોવો અને વ્યવહારમાં એ પ્રકટ થવો. જ્ઞાન, ભાવના અને ક્રિયાનો મેળ હોવાથી જ એ ત્રણે વાતો વ્યવહારમાં પ્રકટ થાય છે. જ્ઞાન, ભાવના અને ક્રિયાનો મેળ

હોવો આવશ્યક છે. એ સાથે જ એ બધાની આવશ્યકતાનો ખ્યાલ રાખવો પણ અપેક્ષિત છે. માતાપિતાની સાથે તો પ્રત્યક્ષ જીવી રહ્યા છીએ એટલે એમની આવશ્યકતાઓ તો જાણવી સરળ છે. એ ઉપદેશમાં જ્ઞાન આપનારા આચાર્ય અને અતિથિનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આચાર્ય માટે ધન આપવું એ તો આજના સમયમાં પણ ધ્યાન આપવાની બાબત છે. એમ નથી કે એક વાર ગુરુદક્ષિણા આપી દીધી એટલે ગુરુકુલ પ્રત્યે જે કર્તવ્ય છે એ પૂર્ણ થઈ ગયું. જે રીતે માતાપિતા નિત્ય ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે એ જ રીતે ગુરુકુળ પણ આજીવન સાથે જોડાયેલું કેંદ્ર છે. એની આવશ્યકતાઓ પ્રત્યે પણ જાગૃત રહેવું હવે ગૃહસ્થ થયેલા વિદ્યાર્થીનું કર્તવ્ય છે. એ વાત આપણે આજના સંદર્ભમાં જોઈએ. સમાજનાં વિદ્યાર્કેન્દ્રો આચાર્ય અને વિદ્યાર્થી મળીને પોતાની જવાબદારીથી ચલાવે છે. એને જ સ્વાયત્ત શિક્ષણવ્યવસ્થા કહે છે. જે રીતે ઘરના લોકો મળીને જ ઘર ચલાવે છે એ જ રીતે વિદ્યાર્કેન્દ્રો પણ વિદ્યાર્કેન્દ્રોના લોકો મળીને જ ચલાવે છે. વિદ્યાર્કેન્દ્રના પૂર્વવિદ્યાર્થીઓ પણ આજીવન વિદ્યાર્કેન્દ્રનાં અંગ જ છે. એટલે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ ગુરુકુળની સાથે જે સંબંધ બંધાયો છે એ સમાપ્ત થતો નથી. ગુરુકુળના યોગક્ષેમની ચિંતા હવે અર્થાર્જન કરતા વિદ્યાર્થીઓએ પણ કરવાની છે. એ કેવળ આર્થિક પક્ષ નથી, વ્યાવહારિક દરેક બાજુથી ગુરુકુળનું કાર્ય અબાધિત રીતે ચાલતું રહે એ જોવાનું પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓનું કર્તવ્ય છે. જે રીતે તેઓ વંશપરંપરાને આગળ લઈ જનારા વંશજો છે, એ જ રીતે તેઓ જ્ઞાન પરંપરાને આગળ લઈ જવાના કાર્યના પણ અંગ છે.

જે રીતે ગુરુકુળ પ્રત્યે કર્તવ્યનો નિર્વાહ કરવાનો છે એ જ રીતે કુટુંબથી આગળ સમાજ સાથે પણ સંબંધ બાંધવાનો છે. એ છે અતિથિ સ્વરૂપે. સમાજ સાથે પણ એટલા જ આદર સાથે સંબંધિત રહેવાનું છે જેટલા ઘર અને વિદ્યાલય સાથે. એ જ એ આદેશનું તાત્પર્ય છે.

ગૃહસ્થનાં કાર્યો, અર્થાર્જન તથા સંતાનોત્પત્તિ

ગૃહસ્થાશ્રમમાં બે કાર્યો મહત્વનાં છે, એક છે અર્થાર્જન અને બીજું છે સંતાનને જન્મ આપવો. સંતાનને

જન્મ આપતાં પહેલાં લગ્ન કરવાના છે. એ દરેક કાર્યમાં સત્ય અને ધર્મનો આધાર હોદવાનો નથી એ યાદ રાખવાની વાત છે. અર્થાર્જનમાં પણ પ્રમાદ ન કરવો એવો ઉપદેશ છે. અર્થાત્ શિક્ષિત વ્યક્તિએ અર્થાર્જન પણ સારી રીતે કરવાનું છે. જ્ઞાન અને ભૌતિક સંપત્તિનો વિરોધ નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમી માટે મુખ્ય વાત એ છે કે પોતાના જ્ઞાનના ક્રિયાન્વયનમાં જો ક્યારેય સંદેહ નિર્માણ થાય તો પોતાના જેવા શિક્ષિત અને સુજ્ઞ લોકો હોય એમની સાથે પરામર્શ કરીને પોતાની શંકાઓનું નિરસન કરે. તાત્પર્ય એ છે કે અધ્યયન પૂર્ણ થઈ ગયા પછી પણ એમનો સ્વાધ્યાય અને સંવિમર્શ નિત્ય ચાલુ રહેવો જોઈએ. અન્ય મહત્વની વાત એ છે કે હવે એ પોતાના વિવેકથી ચાલવું જોઈએ. એના જ સંદર્ભમાં કહેવાયું છે કે મોટાઓનું જે સુચરિત છે એમનું જ અનુસરણ કરો, અન્ય વાતોનું નહીં. અર્થાત્ ગુરુકુળમાં પ્રાપ્ત જ્ઞાનના આધાર પર પોતાની જવાબદારીથી વ્યવહાર કરવો. દોષ જ્ઞાનને કે આચાર્યને આપવાનો નથી.

એવું આચરણ કરવાની પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની આજ્ઞા છે. સત્ય અને ધર્મને છોડવાં એ જ્ઞાનનો દ્રોહ છે. મારા મતાનુસાર સ્વાધ્યાય, સેવા, સત્ય અને ધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમના શિક્ષણનો સાર છે.

આચાર્ય માનવેન્દ્રનું સંક્ષિપ્ત પરંતુ સારગર્ભિત પ્રતિપાદન સમાપ્ત થયું.

હવે જિજ્ઞાસા સમાધાનનો સમય હતો. એક શ્રોતાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો....

આચાર્યજી, તમે ગૃહસ્થાશ્રમી માટે સત્ય અને ધર્મનો આધાર જણાવ્યો, એ સાથે જ અર્થાર્જન અને સંતાનને જન્મ આપવાની પણ વાત કરી. લગ્નની વાત પણ સાથે જ કરી. પૂરતું અર્થાર્જન પણ અપેક્ષિત છે. એ બધી વાતોનો મેળ કેમ બેસે? મારું પૂછવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્ય અને ધર્મના આધાર પર એ બન્ને કામ કઈ રીતે થઈ શકે છે ?

આચાર્ય માનવેન્દ્રએ કહ્યું...

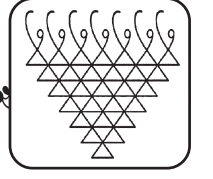
શિક્ષિત અને સજ્જન વ્યક્તિ માટે અર્થાર્જન માટે ત્રણ નિષેધ જણાવવામાં આવ્યા છે. હું એક શ્લોક કહીશ -

અકૃત્વા પરસન્તાપં અગત્વા ખલનમ્રતામ્ ।

અનુત્સૃજ્ય સતાં વર્ત્મ યદલ્પમપિ તદ્વહુઃ ।

અર્થાત્

અન્ય લોકોને દુઃખ આપ્યા વિના, દુષ્ટો સમક્ષ ઝૂક્યા વિના, સજ્જનોનો માર્ગ છોડ્યા વિના પણ જે મળે છે એને ઘણું માનો.

અર્થાત્ તમે ઘણું કમાવો પરંતુ એ ત્રણ વાતોનો ખ્યાલ રાખો. એ જ અર્થાર્જન માટે સત્ય અને ધર્મનું પાલન છે.

સંતાનને જન્મ આપીને વંશપરંપરાને નિભાવવા માટે લગ્ન કરવાં એ ધર્મ છે. એ માટે યોગ્ય વધૂ કે વરની પસંદગી કરવી એ ધર્મ છે. કુળ, સમાજ અને ધર્મ માટે સારા સંતાનની કામના કરવી એ ધર્મ છે. એ માટે પોતાની સિદ્ધતા કરવી એ ધર્મ છે. એ બન્ને વાતોમાં મનમાની ન કરવી, પ્રમાદ ન કરવો એ ધર્મ છે. સંક્ષેપમાં શિક્ષિત વ્યક્તિ ધર્મ છોડી શકતી નથી.

આચાર્ય શુભંકરે સભાનું કાર્ય આગળ ચલાવતા કહ્યું...

હવે હું આચાર્ય વિશ્વેશને નિવેદન કરીશ કે તેઓ પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરે. આચાર્ય વિશ્વેશ કુરુક્ષેત્રથી પધાર્યા છે. તેઓ ત્યાં વેદપાઠશાળા ચલાવે છે. વેદોની મૌખિક પરંપરા જાળવવી એ એમની ચિંતાનો વિષય છે. એમને આપણા ગુરુકુળ માટે સહજ પ્રીતિ છે એટલે તેઓ અહીં આવ્યા છે. હું એમને નિવેદન કરું છું કે તેઓ પોતાની પ્રસ્તુતિ શરૂ કરે.

અધ્યયન પ્રયોગથી જ પરિપક્વ થાય છે

આચાર્ય વિશ્વેશે સભાનું અભિવાદન કરીને બોલવાનો પ્રારંભ કર્યો...

હું આચાર્ય માનવેંદ્રની વાતને આગળ વધારીશ. ગૃહસ્થાશ્રમ પોતાના અધ્યયનને પરિપક્વ બનાવવાનો કાળ છે. અધ્યયન પરિપક્વ પ્રયોગથી જ બને છે. જ્ઞાનની વાતોને કેવળ સાંભળવી અને સમજવી એક સીમા સુધી આવશ્યક છે. માહિતી પ્રાપ્ત કરવી, એને સમજવી અને એનો અભ્યાસ કરીને પોતાની સમજણનો ભાગ બનાવવો એ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમની સીમા છે. એનો પ્રયોગ કરવો એ જ્ઞાનાર્જનનું પ્રગત ચરણ છે. એ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ થાય છે. પ્રયોગ કરતાં કરતાં જ્ઞાન પરિપક્વ થાય છે, નિર્દિષ્ટ થાય

છે, સિદ્ધ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે

અર્થાર્જનના સિદ્ધાંતો બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં સાંભળ્યા, સમજી લીધા અને ચિંતન કરીને એમને મન અને મસ્તિષ્કમાં ઉતારી લીધા, પરંતુ પ્રત્યક્ષ અર્થાર્જન કરવા લાગ્યા ત્યારે એ સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ કરવામાં કેવા અવરોધ ઊભા થાય છે, પ્રમાદ કરવામાં કેટલી તકો ઉપલબ્ધ થાય છે, કેટલું આકર્ષણ હોય છે એનો અનુભવ થાય છે. એમાંથી પાર ઉતરીને પોતાના જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવું એ ગૃહસ્થાશ્રમનું શિક્ષણ છે. ગુરુકુળની દિનચર્યા ઘરમાં પણ લાગુ કરવી કેટલી મુશ્કેલ છે એનો અનુભવ મળે છે. લાલચેત પંચવર્ષાણિ એવું શિશુ સંદર્ભમાં સાંભળ્યું અને સમજ્યું છે, પરંતુ ઘરમાં શિશુ સાથેના વ્યવહારમાં એ યાદ રાખવું કેટલું અઘરું છે એનો અનુભવ આવે છે. દરેક વાતો સાથે એમ જ બને છે. સંક્ષેપમાં ગૃહસ્થાશ્રમ જ્ઞાનાર્જનનો નિકષ છે એ કસોટીમાંથી પાર પડેલું જ્ઞાન શુદ્ધ સુવર્ણની જેમ મૂલ્યવાન હોય છે.

આચાર્ય વિશ્વેશે અનેક ઉદાહરણો આપીને પોતાનો મત સિદ્ધ કર્યો. એમનું પ્રતિપાદન કથનની સુંદર શૈલીનું ઉદાહરણ હતું.

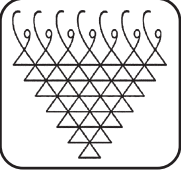
વ્યવહારજીવનના અવરોધ

હવે વારો કાશીથી પધારેલા આચાર્ય સત્યેંદ્રનો હતો.

તેઓ કહેવા લગ્યા...

આજના વિપરીત વાતાવરણમાં શીખેલી વિદ્યાનો પ્રસારાત્મક અને પ્રચારાત્મક ઉપયોગ કરવો એ ગૃહસ્થાશ્રમી સામેનો મોટો પડકાર છે. ગુરુકુળમાં સમષ્ટિગત અને સૃષ્ટિગત વિકાસની અંતર્ગત એણે જાણ્યું છે કે પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. પાણીનું શુદ્ધીકરણ પ્રાકૃતિક રીતે કરવું જોઈએ. ખાવાપીવાની સામગ્રી શુદ્ધ હોવી જોઈએ. એ બધાં સામે વ્યવહારજીવનમાં અનેક અવરોધો ઊભા થાય છે. ક્યારેક તો પતિ કે પત્ની પોતે જ આ વાતો જાણતાં નથી હોતાં. એમને એ વાતો જણાવવી, એમની સ્વીકૃતિ મેળવવી, એને અપનાવવા માટે પ્રેરિત કરવાં એ ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે. શાસ્ત્રશુદ્ધ પદ્ધતિથી પૂજા કરવી, ઉત્સવોનું આયોજન કરવું, એમની બાહ્ય પદ્ધતિઓમાં અંતર હોવા છતાં પણ એમની શાસ્ત્રીયતા જાળવવી આવશ્યક બની રહે છે. પરિસ્થિતિ

અનુસાર બાહ્ય સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કરવા માટે પર્યાપ્ત ચિંતનની જરૂર રહે છે. ક્યારેક તો એ પહેલાં ક્યારેય ન કરાયાં હોય એવાં કામ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય છે. એ વખતે એમના જ્ઞાનની કસોટી હોય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો વિનિયોગ જ ગૃહસ્થાશ્રમના શિક્ષણનું મહત્ત્વનું અંગ છે.

સંસ્કાર આપવાની કુશળતા

શૃંગેરીથી પધારેલા આચાર્ય ધર્મતીર્થે કહ્યું...

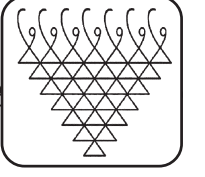
હું એક જ મુદ્દો કહીશ. ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી લગ્ન પછી તરત જ માતાપિતા પણ બને છે. બાળક પાંચ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી એનું લાલનપાલન કરવાનું હોય છે. લાલનમાં માતાની ભૂમિકા મહત્ત્વની હોય છે. હવે શિક્ષિત ગૃહિણીએ માતા બનવાનું શીખવાનું હોય છે. એનું એ શિક્ષણ જે રીતે શાસ્ત્રો દ્વારા થાય છે એ જ રીતે પોતાની આસપાસ રહેતા અનુભવી લોકો દ્વારા પણ થાય છે. માતા બનવાની તેમ જ માતા તરીકે લાલન કરવાની સાથે જ સંસ્કાર આપવાની અનેક આવડતો પણ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે એને હાલરડું ગાતાં શીખવાનું છે. બાળકને વાર્તા કહેતાં શીખવાનું છે. બાળકની સાથે વાતો કરતા પણ શીખવાનું છે. એ બધું શીખવામાં અને એનો પ્રયોગ કરવામાં એનો મોટા ભાગનો સમય વ્યતીત થાય છે. એ જ રીતે બાળક મોટું થાય છે અને પિતાની ભૂમિકા મહત્ત્વની બની જાય છે. પિતા તરીકે ગૃહસ્થે બાળકને નિયમ શીખવવા, વ્યાયામ, રમતો, ઘરનાં કામ શીખવવાં વગેરે વાતો કરવાની હોય છે. બાળકને સંયમ શીખવવાની રીતો એને કુશળતાપૂર્વક શીખવાની હોય છે. બાળકને બોલવું, ખાવું, ઊઠવું, બેસવું, ઊભા રહેવું, કપડાં પહેરવા, વાહન ચલાવવું તથા ઘરનાં અન્ય નાનાં મોટાં કામ કરતાં શીખવવાં એ ઓછે જ કરવાનું હોય છે. કામ કરવાની સાથે સાથે કામ કરાવવું એ પણ એના શિક્ષણનો એક ભાગ છે. સંક્ષેપમાં, ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીએ માતાપિતા બનવાનું શિક્ષણ મેળવવાનું હોય છે.

પોતાના વ્યવસાયમાં નવા નવા પ્રયોગ કરવા

ઈંદ્રપ્રસ્થથી આવેલા આચાર્ય ભાનુમાને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતાં કહ્યું...

મારા મતે ગૃહસ્થાશ્રમીનું કર્તવ્ય છે પોતાની સાથે સાથે સમાજનું પણ અર્થાર્જનનું ક્ષેત્ર સરખું કરવું. શ્રેષ્ઠ સમાજમાં સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિનું સંતુલન રહે છે. સંસ્કૃતિના નિયમનમાં સમૃદ્ધિને રહેવાનું હોય તો અર્થાર્જનની પ્રવૃત્તિને સંસ્કારકામ બનાવવી પડે. એમ કરવાથી સમૃદ્ધિ ઓછી થાય એ પણ ઠીક નથી. જો સંસ્કૃતિનું અનુસરણ કરવામાં સમૃદ્ધિ ઓછી થઈ જાય તો સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિનો પરસ્પર વિરોધ થશે. સંસ્કૃતિનું જતન કરવાથી છેવટે તો સમૃદ્ધિ વધે જ છે અને સંસ્કૃતિના અભાવમાં સમૃદ્ધિ આસુરી બની જાય છે એ તથ્ય આપણા ઇતિહાસે સિદ્ધ કરી દીધું છે. એ તથ્યને દરેક યુગમાં દરેક પેઢીએ પોતાના વ્યવહારથી ફરી ફરી સિદ્ધ કરવાનું હોય છે. એટલે સમાજની શિક્ષિત વ્યક્તિનું એ દાયિત્વ બને છે કે તે સમાજને અર્થાર્જન માટેની સંસ્કૃતિમાન્ય પદ્ધતિઓ જણાવે. અને એમ કરવા માટે એ પોતે અર્થાર્જનના ક્ષેત્રમાં નવા નવા પ્રયોગ કરે. જે વ્યવસાયમાં તે કાર્યરત છે એ વ્યવસાયમાં અધ્યયન, પ્રયોગ, અનુસંધાન અને આવિષ્કાર કરવાં એ શિક્ષણનો જ એક ભાગ છે. ભારતે કારીગરીના ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટતાનાં અનેક કીર્તિમાન સ્થાપિત કર્યાં છે એ શિક્ષણનું જ પરિણામ છે. દિલ્હીનો લોહસ્તંભ હોય કે પાટણનું પટોળું, સાંગાનેરનો હાથબનાવટનો કાગળ હોય કે ઈલોરાની ગુફાનું કેલાસ મંદિર, એ બધાં જ જે તે ક્ષેત્રના વ્યાવસાયિકોની સાધનાનાં જ પરિણામ છે. એ આવિષ્કારોને શિક્ષણનું અંગ જ માનવું જોઈએ.

આ સંદર્ભમાં મને વાયુસેનાના એક યુવાન અધિકારીનું સ્મરણ થાય છે. એ અધિકારી વાયુસેનામાં કાર્યરત છે. પોતાના ભણતરથી તે ઈંજિનિયર છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે આજનું બધું જ શિક્ષણ પશ્ચિમના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિ પર આધારિત હોય છે. એનું પણ શિક્ષણ એમ જ થયેલું છે, પરંતુ એને પોતાના શાસ્ત્રનું ભારતીય સ્વરૂપ શું છે એ જાણવાની ઈચ્છા થઈ. હવે એ દેશભરમાંથી શિલ્પશાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથો એકત્ર કરવાનું, પ્રાચીન વિદ્વાનો વિશે માહિતી એકત્ર કરવાનું, ભારતમાં બ્રિટિશ રાજ્યના સમયમાં ભારતના શિલ્પશાસ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલાં સંશોધનો તથા લખાયેલા ગ્રંથોનું સંકલન કરવાનું વગેરે કાર્યો

કરી રહ્યો છે. અનેક ગૃહસ્થો કલા અને સાહિત્યની ઉપાસના કરે છે, અનેક ગૃહસ્થો કલાકારોના યોગક્ષેમની ચિંતા કરે છે. એ રીતે બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી અલગ પ્રકારનું, વિદ્યાક્ષેત્રની સેવાનું કાર્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં ચાલે છે.

ગૃહસ્થ માર્ગદર્શક બને

અમરકંટકથી પધારેલા આચાર્ય સુકેતુએ કહ્યું, આજના યુગનું લક્ષણ એ છે કે લોકો વૈજ્ઞાનિકતાને નામે અનેક અવૈજ્ઞાનિક વાતો વ્યવહારમાં લાવે છે. બીજો એક વર્ગ એવો છે કે જે કેવળ સુવિધા તરફ જોઈને પોતાને માટે તેમજ બીજાને માટે હાનિકારક કહી શકાય એવાં અનેક કાર્યો કરે છે. ત્રીજો એક વર્ગ એવો છે કે જે આપણા પારંપરિક રિવાજોને અશ્રદ્ધાથી જુએ છે અને એનું પાલન કરતો નથી તથા એની આલોચના કરે છે. એક વર્ગ એવો છે જે આપણી સંસ્કૃતિને, દેશને, આપણી વ્યવસ્થાઓને ભાંડતો જ રહે છે. એક વર્ગ એવો છે જે સંસ્કારોને કેવળ કર્મકાંડ માને છે, પરંતુ એને છોડતો પણ નથી અને યોગ્ય રીતે સ્વીકારતો કે આચરતો પણ નથી. ઉદાહરણ તરીકે લગ્નસંસ્કારના મંત્રોને તે જાણતો કે સમજતો નથી, એમનું મહત્ત્વ માનતો નથી કે એનો ત્યાગ પણ કરતો નથી. એમ કરનારા ભણેલા લોકો જ હોય છે અને એમનું જોઈને અશિક્ષિત લોકો પણ એમ જ કરે છે. અશિક્ષિત લોકોની અણસમજ અને શિક્ષિત લોકોની અધૂરપ અને મિથ્યા વ્યવહારને સુધારવાની જવાબદારી ખરેખર શિક્ષિત લોકોની છે. તેઓ એ કામ પોતાના આચરણ દ્વારા તથા પ્રબોધન દ્વારા કરી શકે છે. એમ કરવા માટે એમને લોકવ્યવહારનું નિરીક્ષણ, વિશ્લેષણ અને એના આધારે આકલન કરીને પોતાના વ્યવહારમાં આવશ્યક પરિવર્તન કરીને એમનું પ્રબોધનપરક માર્ગદર્શન કરવું પડશે. આજે અનેક ગૃહસ્થો પોતપોતાના વ્યવસાય સાથે એની ઉપાયયોજના જોડીને એવું માર્ગદર્શનનું કાર્ય કરી રહ્યા છે એ એક શુભ સંકેત છે.

કાંચીપુરમથી પધારેલા આચાર્ય સુબ્રહ્મણ્યમે કહ્યું...

એક સારો ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાની દિનચર્યામાં અધ્યયન અને ચિંતન માટે અવશ્ય સમય ફાળવે છે. એના ઘરમાં સારું પુસ્તકાલય હોય છે. એનું ઘર એના અધ્યયનના વિષયને

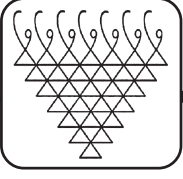
દર્શાવનારું હોય છે. અર્થાત્ એ વૈદ્યનું ઘર હોય છે કે સ્થપતિનું એ જોવાથી જ સમજાઈ જાય છે. અર્થાત્ પોતાના જ્ઞાનને પરિષ્કૃત કરતા રહેવું, નવી વાતો જાણવી, પ્રયોગ કરવા, એનો પ્રચાર કરવો, એ ગૃહસ્થાશ્રમનું શિક્ષણનું સ્વરૂપ છે. એ દૃષ્ટિએ તે પોતાના જેવા શિક્ષિત લોકોમાં ગોષ્ઠિઓનું આયોજન પણ કરી શકે છે, વાચનાલય ચલાવી શકે છે, બાળકો માટે સંસ્કારવર્ગ ચલાવી શકે છે, સમાજશિક્ષણના ઉપક્રમ ચલાવી શકે છે. જેમ જેમ ઉમર વધતી જાય છે એમ તે સમાજમાં મહાજનનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને અનુસરણ કરવા યોગ્ય બને છે.

રત્નાગીરીથી પધારેલા આચાર્ય મેઘાવીએ કહ્યું...

જેમ જેમ ગૃહસ્થની ઉમર વધવાની સાથે એનાં બાળકો પણ મોટાં થાય છે. પોતાનાં સંતાનો માટે એક આદર્શ પથપ્રદર્શક બનવું, પોતાનાં સંતાનોના શિક્ષણ માટે સારી વ્યવસ્થા કરવી, પોતાનાં બાળકોના સ્વભાવ અને આવડતોને જાણવી વગેરે કાર્યો માતાપિતાએ કરવાનાં હોય છે. એ જ રીતે રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક પ્રવાહોનું અધ્યયન કરવું, પોતાનું મનોબળ વધારવું અને પ્રચારને માયાજાળથી મુક્ત રહેવું એ ઘણું મહત્ત્વપૂર્ણ માનસિક અને બૌદ્ધિક શિક્ષણ છે. ઉદાહરણ તરીકે પોતાના સંતાનને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળામાં એક અશિક્ષિત વ્યક્તિ તો મોકલી શકે છે પરંતુ એક ઉચ્ચશિક્ષિત વ્યક્તિ નથી મોકલી શકતી. એક સુશિક્ષિત વ્યક્તિ તો અન્યોને પણ એમાંથી પાછા વાળી શકે છે.

એ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમના શિક્ષણનું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે એ વિશે અનેક અભિપ્રાયો વ્યક્ત થયા. શ્રોતાઓને પણ અનુભવ થયો કે એ બધા આચાર્યોએ એ વિશે ઘણું ચિંતન કરેલું છે. એમને એમ પણ લાગ્યું કે વર્તમાન સમયમાં સમાજજીવનમાં અનેક પ્રકારનાં સાંસ્કૃતિક સંકટો નિર્માણ થયાં છે એની પાછળનું કારણ ગૃહસ્થાશ્રમી લોકો પોતાના શિક્ષણનો કોઈ ઉપયોગ કરતા નથી એ જ છે. એ દૃષ્ટિએ એ વિષય પર વધુ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે એમ બધાને લાગે છે.

અંતમાં આચાર્ય શુભંકરે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને સમાપન કરવાની વિનંતિ કરી.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું...

સૌ આચાર્યોએ એટલા વિચારપૂર્વક વિભિન્ન પાસાંઓની ચર્ચા કરી છે કે મારે માટે ખાસ કંઈ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી. હું બધાને ધન્યવાદ આપું છું અને એક વિષય તરફ આપ સૌનું ધ્યાન આકર્ષિત કરું છું. ગૃહસ્થાશ્રમનું શિક્ષણ સારી રીતે ચાલુ રહે એ દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્કેન્દ્રોએ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંબંધ જાળવી રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એમ ન થાય તો સંપૂર્ણ શિક્ષણનું તંત્ર માર્ગદર્શક સૂત્રોથી વંચિત રહી જશે. અને કાં

તો શિક્ષણ અટકી જશે અથવા માર્ગચ્યુત થઈ જશે. આજે એમ જ થઈ રહ્યું છે. એટલે તમામ વિદ્યાર્કેન્દ્રોમાં પૂર્વદ્વાર વિભાગની વ્યવસ્થા કરવી આવશ્યક છે. ગૃહસ્થોએ પણ પોતાના વિદ્યાર્કેન્દ્રની સાથે સંબંધ જાળવી રાખવાની કાળજી લેવી જોઈએ. એમ થશે તો સમાજનું અને શિક્ષણનું એમ બન્ને ક્ષેત્રો લાભાન્વિત થશે. હું ફરી એક વાર સૌ વિદ્વાનોને અભિનંદન આપું છું અને સૌનાં મંગલની કામના પણ કરું છું.

અધ્યાય ૧૫

પ્રૌઢાવસ્થાનું શિક્ષણ

પ્રસ્તાવના

ગયા અઠવાડિયે ગુરુકુળમાં ગૃહસ્થાશ્રમ અને શિક્ષણ એ વિશે એક પરિસંવાદ થયો હતો. દેશનાં વિભિન્ન નગરોમાંથી, વિભિન્ન વિદ્યાર્કેન્દ્રોમાંથી આવેલા વિદ્વાનોએ ગૃહસ્થાશ્રમના શિક્ષણના વિભિન્ન પાસાંઓની ચર્ચા કરી હતી. અનેક શ્રોતાઓનો મત હતો કે ચર્ચા અત્યંત સમર્પક અને જ્ઞાનદાયક રહી. એ સાથે જ સૌનો આગ્રહ હતો કે હવે પ્રૌઢાવસ્થાના શિક્ષણની પણ ચર્ચા કરવામાં આવે. એ આગ્રહ અનુસાર ચર્ચાનું આયોજન કરવાનો સંયોગ પણ બની ગયો. ગુરુકુળમાં આબુ પર્વત પર જેમનો આશ્રમ છે એ સ્વામી બ્રહ્મતેજાનંદજી પધાર્યા હતા. તેઓ પૂર્વાશ્રમના તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય વિષયના પ્રાધ્યાપક હતા. સંન્યાસ લીધા પછી એમણે ભારતીય દર્શનો અને વેદોનો પણ બાર વર્ષ સુધી એક જ સ્થાન પર રહીને અભ્યાસ કર્યો હતો. એ પછીનાં દસ વર્ષ એમણે પરિવ્રાજક બનીને લોકમતપરિષ્કારનું કાર્ય પણ કર્યું હતું. અત્યારે તેઓ એક સ્થાન પર રહીને શિક્ષણ સંબંધિત એક ગ્રંથની રચના કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. એ સંદર્ભે તેઓ દેશભરનાં શિક્ષણક્ષેત્રોમાં સાર્થક રીતે કાર્યરત કાર્યકર્તાઓને મળી રહ્યા હતા, એમની સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા અને પુસ્તકાલયોના જ્ઞાનભંડાર પણ જોઈ રહ્યા હતા. આપણા ગુરુકુળના પુસ્તકાલયની ખ્યાતિ એમના સુધી પહોંચી હતી

એટલે તેઓ અહીં આવેલા હતા. અહીં આવ્યા પછી ગુરુકુળના આચાર્યો સાથે ચર્ચા કરતી વખતે ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાળા વિશેના ઉપક્રમની માહિતી એમને મળી. એમને ઘણો આનંદ થયો. એ કાર્યમાં જે પણ સહયોગ જોઈએ એ આપવાની તૈયારી એમણે દર્શાવી.

ચર્ચાના એ જ ક્રમમાં વર્તમાનમાં ચાલી રહેલા વિષયની પણ વાત નીકળી. સ્વામીજીને એમાં ઘણો રસ પડ્યો. એમણે જે જે ચર્ચા થઈ હતી એ વિશે માહિતી મેળવી. એમની રુચિ જોઈને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ એમને પ્રૌઢાવસ્થાના શિક્ષણ વિશે શ્રોતાઓનું માર્ગદર્શન કરવાની વિનંતિ કરી. સ્વામીજીએ તરત જ હા પાડી. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ નગરમાં સૌ પ્રૌઢોને ઉપસ્થિત રહેવાની વિનંતિ કરતો સંદેશ મોકલ્યો. એમનો સંદેશ પ્રાપ્ત થતાં જ નગરના મોટા ભાગના પ્રૌઢો સભામાં આવવા માટે તૈયાર થઈ ગયા.

એ અનુસાર આજે સભા હતી. સાંજે છ વાગ્યાનો સમય નક્કી થયો હતો. સાડા પાંચ વાગ્યે તો સભાગૃહ ભરાઈ ગયું. પાંચસો કરતાં પણ વધુ લોકો સભામાં ઉપસ્થિત થયા હતા. આસપાસનાં મહાવિદ્યાલયોમાંથી પ્રાધ્યાપકો પણ આવ્યા હતા.

ઠીક છ વાગ્યે સ્વામીજીનું આગમન થયું. એમના માટે વિશેષ આસનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આચાર્ય

જ્ઞાનનિધિ એમની ડાબી તરફ જરા નીચેના આસન પર બેઠા હતા. સંગઠન મંત્રનું ગાન થયું. આચાર્ય શુભંકરે સંચાલનનું સૂત્ર સંભાળ્યું. એમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું....

ગયા અઠવાડિયે આપણે ગૃહસ્થાશ્રમના શિક્ષણ વિશે સાંભળ્યું. સ્વામીજીનો પરિચય આપવાની કોઈ આવશ્યકતા જ નથી, કારણ કે અહીં ઉપસ્થિત દરેક જણ એમના વિશે સારી રીતે જાણે જ છે. આજનો વિષય છે ‘પ્રૌઢાવસ્થાનું શિક્ષણ’. સામાન્ય રીતે ચાલીસ વર્ષની વય પછી વ્યક્તિ પ્રૌઢ માનવામાં આવે છે. એ વયમાં હવે શિક્ષણનું સ્વરૂપ શું હોય એ જાણવું સૌને માટે આવશ્યક છે. એ આનંદની વાત છે કે નગરના પ્રૌઢોએ એ વિષયમાં રસ દર્શાવ્યો અને મોટી સંખ્યામાં તેઓ અહીં આવ્યા છે. હું અહીં ઉપસ્થિત સૌનું ગુરુકુળ તરફથી સ્વાગત કરું છું અને પૂજનીય સ્વામીજીને નિવેદન કરું છું કે તેઓ પોતાનું માર્ગદર્શન શરૂ કરે.

સ્વામીજી એ ભગવાન દક્ષિણામૂર્તિની સ્તુતિ કરી અને પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું...

જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થામાં શિક્ષણનો વિચાર

આપ સૌને મળીને મને ઘણો આનંદ થયો છે. હું આ ગુરુકુળનું અભિવાદન કરું છું કે એમણે શિક્ષણનો વિષય લઈને ઘણી વ્યાપક ચર્ચા શરૂ કરી છે. આજના સમયની એ તીવ્ર આવશ્યકતા છે. હું એમ એટલા માટે કહી રહ્યો છું કે શિક્ષણના વિષયમાં આજે એટલા વિપરીત પ્રવાહો વહી રહ્યા છે કે કોણ શિક્ષિત છે અને કોણ અશિક્ષિત એનો ભેદ કરવો મુશ્કેલ બની ગયું છે. આપણે સ્વાભાવિક અપેક્ષા કરીએ છીએ કે શિક્ષિત વ્યક્તિ શાલીન અને ભદ્ર વ્યવહાર કરશે પરંતુ કરચોરીના, ભ્રષ્ટ્રચારના, અનાચારના કિસ્સા તો શિક્ષિતોમાં જ વધુ જોવા મળે છે. એવા અનાચારી કેવળ યુવાનો જ હોય છે એમ નથી, વૃદ્ધો પણ એવો વ્યવહાર કરતા જોવા મળે છે. એટલે આજે જે વિષયની ચર્ચા રાખવામાં આવી છે એ ઘણો ઉપયુક્ત વિષય છે. શિક્ષણ આજીવન ચાલનારો વિષય છે. એટલે જીવનની દરેક અવસ્થામાં શિક્ષણનો વિચાર કરવાનો હોય છે. જે વ્યક્તિ એનું સ્વરૂપ ઓળખીને એને અનુરૂપ વ્યવહાર કરે છે એ પોતે સુખી થાય છે અને અન્યોને પણ સુખી કરે છે.

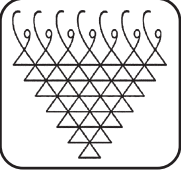
પ્રૌઢ વય લગભગ ચાલીસ વર્ષ પછી શરૂ થાય છે.

ક્યારેક એ પિસ્તાલીસ વર્ષે શરૂ થાય છે એમ પણ કહી શકીએ છીએ. યુરોપમાં તો કહે છે કે જીવનની શરૂઆત જ ચાલીસમા વર્ષથી થાય છે. પરંતુ ભારતમાં એ લાગુ થતું નથી. એ લોકો કેવળ કામોપભોગની દૃષ્ટિએ જ દરેક વાત પ્રત્યે જુએ છે એટલે કહે છે કે જીવનના આનંદનો ઉપભોગ ચાલીસમા વર્ષથી વધુ સારી રીતે લઈ શકાય છે. ભારતમાં એમ થતું નથી. જીવન કેવળ કામોપભોગ માટે નથી હોતું. જીવનનો આનંદ પણ કેવળ આનંદોપભોગમાં નથી હોતો. આનંદ માટે કામોપભોગ કરતાં વધુ સારી અનેક વાતો છે. એટલે પાશ્ચાત્યો સાથે તુલનાની કોઈ વાત નથી. પરંતુ આપણા વિચાર પ્રમાણે પણ ચાલીસમા વર્ષ સુધી ગૃહસ્થજીવનની અનેક જવાબદારીઓ પૂરી થઈ ગયેલી હોય છે. બાળકો મોટાં થઈ ગયાં છે. એમના જીવનની દિશા નક્કી થઈ ગયેલી હોય છે. ન થઈ હોય તો થઈ જવી જોઈએ. અર્થાર્જન માટે વ્યવસાય પણ સ્થિર થઈ ગયો છે. સમાજમાં જે રીતે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થવાની હોય એ રીતે થવા લાગી છે. સાંસારિક જીવન પણ લગભગ સ્થિર થઈ ગયું છે. ન થયું હોય તો એ થવું જોઈએ.

પુનઃ વિદ્યાધ્યયનની વય

એવામાં હવે શુદ્ધ અધ્યયન તરફ ધ્યન જવું જોઈએ. આપણે ગુરુકુળમાં, અથવા આજના સંદર્ભમાં કહીએ તો મહાવિદ્યાલયમાં ભણતા હતા ત્યારે જે પણ વિષય, જે પણ ગ્રંથ વાંચ્યો હશે, સમજ્યા પણ હોઈશું અને પરીક્ષામાં સારા ગુણ પણ મેળવ્યા હશે. એમ છતાં હવે એ ગ્રંથ ફરીથી વાંચીશું તો લાગે છે કે જાણે નવેસરથી સમજાય છે. એનો રસ કોઈ જુદો જ હોય છે. જીવનના અનુભવે આપણને કોઈ નિશ્ચિતતા પ્રદાન કરી હોય તો હવે અધ્યયન કરવામાં અપૂર્વ આનંદ આવે છે. બધી વાતો હવે જીવનના પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ થાય છે. એ અર્થમાં આપણે કહી શકીએ છીએ કે અસલી જીવન તો ચાલીસમા વર્ષે જ શરૂ થાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ વયમાં વિદ્યાધ્યયન ફરીથી શરૂ કરવું જોઈએ. એ અધ્યયનમાં જો પતિ અને પત્ની જોડાય છે તો સહાધ્યયનથી રસ દ્વિગુણિત થઈ જાય છે. સાહિત્યનું રસગ્રહણ, શાસ્ત્રગ્રંથોના સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ અને વિભિન્ન પ્રકારની માહિતીનું સંકલન એમ ત્રણે

રીતે અધ્યયન અને એને વિષે ચર્ચા તથા વિમર્શ ચાલે છે. સમવિચારી, સમાન વયના લોકોનું અધ્યયન મંડળ પણ બની શકે છે. એવા અધ્યયન પછી પોતાનાં જ બાળકોને ભણાવવું આનંદદાયક બને છે.

હું વિશેષ રૂપે કહીશ કે દરેકે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું અધ્યયન શરૂ કરી દેવું જોઈએ. જીવનને સમજવું હોય, ભારતીય જીવનવિચારને સમજવો હોય તો એ ગ્રંથનું અધ્યયન જરૂરી છે. ઘણા લોકો ભગવદ્ ગીતાનો પાઠ કરે છે, એને પૂજામાં રાખે છે, એને ફૂલ ચઢાવે છે. પરંતુ કેવળ ભક્તિભાવ પૂરતો નથી. એ ગ્રંથ અધ્યયન માટે છે, કેવળ પૂજા માટે નહીં. એટલે એના અધ્યયનનો નિયમ બનાવવો જોઈએ.

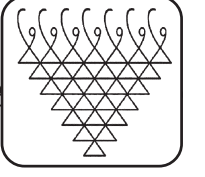
હવે જીવનના વિષયમાં ચિંતન શરૂ થવું જોઈએ, તથા અન્યોનો સ્વભાવ કેવો છે, લોકો જે વ્યવહાર કરે છે એની પાછળ શું કારણ હોય છે, બહારથી જે દેખાય છે એવું જ બધું નથી હોતું. તો પછી જે દેખાય છે એનું સાચું રૂપ શું છે? કશાનું પણ મૂલ્યાંકન કઈ રીતે, કયા આધાર પર કરવું જોઈએ વગેરે વિષયો પર અધ્યયન અને ચિંતન કરવાની આવશ્યકતા છે. હવે કેવળ વાંચેલા પુસ્તકો નહીં પરંતુ આપણી સામે જે દુનિયાનું પુસ્તક છે એનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. અત્યાર સુધી કુટુંબ પ્રત્યે જે જવાબદારી હતી એ આપણે નિભાવતા હતા. હવે પણ એ નિભાવવું જોઈએ, પરંતુ સાથે સાથે આ દુનિયામાં મારું શું વજૂદ છે એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. આપણું વજૂદ ઓળખીને આપણે એને વધારવાનો કે સરખું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રકારનું અધ્યયન કરવામાં આપણું પૂર્વ અધ્યયન ઘણું ઉપયોગી બની રહે છે. એમ છતાં એ કેવળ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન નથી. શાસ્ત્રોના અધ્યયનની સાથે સાથે જ એ પ્રત્યક્ષ જીવનનું અધ્યયન છે. એ અધ્યયન કરવાની પાત્રતા હવે આ વયે નિર્માણ થાય છે. એવી પાત્રતા નિર્માણ થાય એવી અમારી ઈચ્છા અને પ્રયાસ હોવા જોઈએ. આગળ દસ વર્ષ પછી જે વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવાનો છે એમાં પણ સુખી થવા માટે એ અધ્યયન ઘણું ઉપયોગી છે.

પુત્ર અને શિષ્ય પાસેથી પરાજયની અપેક્ષા

અધ્યયન અને અધ્યાપન એક સિક્કાની બે બાજુ છે. આપણું જ્યારે અધ્યયન ચાલતું હોય છે ત્યારે આપણાં

સંતાનો પ્રત્યે આપણું અધ્યાપન પણ ચાલતું હોય છે. એમને ઘર પ્રત્યે જવાબદાર બનાવવાં એ આપણું જ કર્તવ્ય છે. પુત્ર હોય કે પુત્રી, પણ શીલરક્ષણનું મહત્ત્વ અને શીલરક્ષાના ઉપાય શીખવવાની આપણી જવાબદારી છે. કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવન પણ શીખવું જોઈએ. ભવિષ્યમાં એમને કુટુંબની જવાબદારી પણ લેવાની છે. આપણો વ્યવસાય એમને હસ્તાંતરિત કરવાનો છે. એને લાયક બનવાનું શિક્ષણ એમને આપવું પડશે. જો આપવા માટે વ્યવસાય ન હોય તો એને પોતાનો વ્યવસાય વિકસિત કરવા યોગ્ય પણ બનાવવાનો છે. એને જો નોકરી કરવી હોય તો એને લાયક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય એવી વ્યવસ્થા કરવાની છે. એક વ્યાવહારિક સમજણનું કથન છે, ‘પુત્રાત્ શિષ્યાત્ ઇચ્છેત્ પરાજયમ્’, અર્થાત્ પુત્ર અને શિષ્ય દ્વારા પરાજિત થવાની કામના પિતા અને ગુરુએ કરવી જોઈએ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે પુત્ર કે શિષ્ય જ્ઞાન, કૌશલ અને કર્તૃત્વમાં આપણાથી સવાયા થાય. જ્યારે પિતા અને પુત્રમાં, કે ગુરુ અને શિષ્યમાં પરસ્પર ઈર્ષાભાવ નથી હોતો ત્યારે જ આમ બની શકે છે. એટલે આપણા પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને આદરની ભાવના જળવાઈ રહે અને આપણને એમના પ્રત્યે ઈર્ષા ન થાય એ રીતે આપણે પોતાને અને આપણાં સંતાનોને શિક્ષિત કરવાં જોઈએ.

એ અવસ્થામાં શરીર-સ્વાસ્થ્ય માટે વધુ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે. એ દૃષ્ટિએ આયુર્વેદના સ્વસ્થવૃત્તનું અધ્યયન કરવું, એનો મર્મ સમજવો તથા એનું પાલન કરવું આવશ્યક છે. વાસ્તવમાં સવારે બે કલાકનું અધ્યયન ઘણું લાભદાયી રહે છે. એ અધ્યયનનું સ્વરૂપ વાચન, ચિંતન, નિદિધ્યાસનનું હોવું જોઈએ. એના પછી વ્યાયામ અને યોગાભ્યાસનો ક્રમ હોવો જોઈએ. એ પછી પૂજા વગેરેનો. આજે સ્થિતિ એવી છે કે જે વ્યવસાય કરે છે એમનો એટલો બધો સમય વ્યવસાયનાં કાર્યોમાં અને ચિંતાઓમાં વ્યતીત થાય છે કે એ બધું કરવા માટે એમની પાસે સમય નથી રહેતો. જે લોકો નોકરી કરે છે એમનો સમય સૂવામાં જ ચાલ્યો જાય છે. વાસ્તવમાં દિવસના ચોવીસ કલાકનું નિયોજન અતિ કુશળતાપૂર્વક કરવું જોઈએ. એમ પણ અર્થાર્જન પાછળ દિવસનો ઘણો વધુ સમય ખર્ચાય એ યોગ્ય નથી. દિવસનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ જો અર્થાર્જન પાછળ ખર્ચ થતો હોય તો

એ પૂરતો માનવો જોઈએ. એમાં જેટલું અર્થાર્જન થાય એટલું પૂરતું માનવું જોઈએ. પોતાના જીવનને વ્યવસ્થિત કરવું, એમાં અસંતુલન ન થવા દેવું એ શિક્ષણનો મહત્વનો વિષય છે.

જે રીતે આપણે અર્થાર્જન અને અધ્યયન માટે સમય કાઢીશું એ જ રીતે સમાજસેવા માટે સમય ફાળવવો જોઈએ. સમાજસેવા પણ આપણું જ શિક્ષણ છે એમ માનવું જોઈએ કારણ કે એનાથી સમાજ પર ઉપકાર ઓછો પણ આપણને પુણ્યની પ્રાપ્તિ વધુ થાય છે. આપણા સમષ્ટિગત વિકાસનો વ્યાપ વધી રહ્યો છે એવો એનો અર્થ છે.

એ અવસ્થા દરમિયાન વાનપ્રસ્થાશ્રમ શરૂ થાય છે. આમ તો આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે. એમ માનીને પચાસ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે સો વર્ષના આયુષ્યની કામના કરવી જોઈએ અને એ માટે પ્રયાસ પણ કરવા જોઈએ. પરંતુ સંકેત એ છે કે જીવનનો અડધો ભાગ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ માટે છે.

વાનપ્રસ્થ પ્રૌઢાવસ્થાનું બીજું ચરણ છે. અત્યાર સુધી વાનપ્રસ્થ માટે યોગ્યતા મેળવવાની હતી. એ હવે અધિકાર છોડવાની વય છે. પોતાનાં કર્તવ્યોને નવેસરથી સમજવાનો સમય છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે એ ઇતિકર્તવ્યતાનો અનુભવ કરવાનો સમય છે. અર્થ અને કામ પુરુષાર્થના સંબંધમાં જે કરવાનું હતું એ કરી લીધું, હવે એમાંથી મુક્ત થવાનો આપણો પૂર્ણ અધિકાર છે. વિગત દસ વર્ષોમાં આપણે એવી મનઃસ્થિતિ બનાવી છે. હવે એનો પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરવાનો છે. આજે તો વાનપ્રસ્થાશ્રમ શું છે એ જ જાણવાની આવશ્યકતા છે. હું ‘ગૃહસ્થાશ્રમીનો સમાજધર્મ’ એ ગ્રંથમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ વિશે કેટલીક વાતો જણાવીશ.

સ્વામીજી એ આચાર્ય શુભંકરને ગ્રંથનાં કેટલાંક પૃષ્ઠો વાંચવા માટે કહ્યું. આચાર્ય શુભંકર વાંચવા લાગ્યા...

ગૃહસ્થજીવન એક તપશ્ચર્યા છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પણ તપશ્ચર્યા તો છે પરંતુ ત્યાં સાંસારિક જવાબદારી નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા સાથે જવાબદારી છે. ત્રણે આશ્રમોના પોષાણની જવાબદારી, નવી પેઢીને તૈયાર કરવાની જવાબદારી, સમાજસેવાની જવાબદારી, ઘરના બધા સભ્યોને સંતુષ્ટ રાખવાની જવાબદારી, સમાજ માટે ઉપયોગી વ્યવસ્થા કરીને

અર્થાર્જન કરવાની જવાબદારી વગેરે અનેક પ્રકારની જવાબદારીઓ સાથે ગૃહસ્થનું જીવન અતિશય વ્યસ્ત રહે છે. હવે બાળકો મોટાં થઈ ગયાં, તેમનાં લગ્ન થઈ ગયાં, તેમને ઘેર પણ સંતાનનો જન્મ થયો, દરેક પ્રકારની જવાબદારી ઉત્તમ રીતે નિભાવી, ક્યારેય પોતાની ચિંતા કરી નહીં, હંમેશાં બીજાંની ચિંતા કરી, દરેક રીતે કૃતકાર્ય થઈ ગયા. હવે સમય છે વિશ્રાંતિનો. આ વિશ્રાંતિ છે વાનપ્રસ્થાશ્રમ.

વર્તમાનમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમની સ્થિતિ કેવી છે એની ચર્ચા આપણે પહેલાં કરી છે. અત્યારે આપણે વાનપ્રસ્થાશ્રમના વિષયમાં આપણે શું કરી શકીએ એનો વિચાર કરીશું.

૧. નિવૃત્તિ

સાંસારિક જવાબદારીઓમાંથી નિવૃત્તિ લેવાનો આ સમય સામાન્ય રીતે તો પચાસ વર્ષની વયે શરૂ થાય છે પરંતુ અનેક વ્યાવહારિક કારણોસર આજે એ પચાસ વર્ષે શરૂ કરી શકાય એવી સ્થિતિ નથી રહી. કારણ એ છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ પણ પચીસ વર્ષે શરૂ થતો નથી એટલે બાળકોનું શિક્ષણ પણ પચાસ વર્ષ સુધીમાં પૂરું થતું નથી. આજના સમયમાં આ આશ્રમ લગભગ સાઠ વર્ષે શરૂ થાય છે. સાઠ વર્ષની વયે વ્યક્તિ નોકરીમાંથી પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. રાજનીતિમાં તો તે પંચોતેર વર્ષે પણ નિવૃત્ત થતી નથી. પરંતુ રાજનીતિને અપવાદ માનીને સાઠ વર્ષ નિવૃત્તિની વય માનવી જોઈએ. આ નિવૃત્તિ કેવળ અર્થાર્જનમાંથી જ છે એમ નથી. મુખ્યત્વે એ સાંસારિક જવાબદારીમાંથી પણ છે. ઉપભોગમાંથી પણ છે. જવાબદારીમાંથી નિવૃત્તિ છે તો અધિકારોમાંથી પણ છે. પરંતુ વ્યક્તિ નિવૃત્તિ ત્યારે જ લઈ શકે છે જ્યારે તેનો ઉત્તરાધિકારી તેની બધી જવાબદારીઓ સ્વીકારી લે. ગૃહસ્થાશ્રમ દરમિયાન તેણે આ ઉત્તરાધિકારી તૈયાર કરવાનું કામ જેટલી ચોકસાઈપૂર્વક કર્યું હશે એટલું જ તેનું વાનપ્રસ્થ જીવન સુખી થશે. નિવૃત્તિનો બીજો અર્થ નિશ્ચિતતા પણ છે.

નિવૃત્તિના આ સમયમાં તે ક્યાં રહે ? એ ઇચ્છે તો ઘર છોડીને એકાંતમાં રહી શકે છે. એ ઇચ્છે તો ઘરમાં પણ રહી શકે છે. એ ઇચ્છે તો કોઈ સંસ્થામાં પણ રહી શકે છે. એ ઇચ્છે તો પત્ની સાથે રહી શકે છે, ઇચ્છે તો એકલો પણ રહી શકે છે. વાનપ્રસ્થ કેવળ પતિ માટે જ નથી. પત્ની પણ

વાનપ્રસ્થ થાય છે. પતિની જેમ જ તે પણ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર રહી શકે છે. બંને એકલાં પણ રહી શકે છે, સાથે પણ રહી શકે છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ બંનેનું સાથે રહેવું વધુ યોગ્ય છે.

નિવૃત્તિના સમયમાં જો તેઓ પુત્ર સાથે ઘરમાં રહેતા હોય તો તેમની જવાબદારી પુત્રની હોય છે. જો ઘરથી અલગ રહેતાં હોય તો તેમની જવાબદારી પુત્રની રહે એ ઠીક નથી, પછી ભલે પુત્ર એ લેવા ઇચ્છતો હોય. આજે ઘણા લોકો પોતાના નિવૃત્તિ વેતનની મદદથી પુત્રથી અલગ રહેવા ઇચ્છતા હોય છે. એમાં તેમને પોતાની સ્વતંત્રતા લાગે છે. આ વ્યવસ્થા તો કદાચ ઠીક હોઈ શકે પરંતુ વૃત્તિ સારી નથી. વાનપ્રસ્થાશ્રમ સાંસારિક સ્વતંત્રતા માટે નથી, વિરક્તિના અભ્યાસ માટે છે. એટલે આ રીતે સ્વતંત્ર રહેવું એ સારા અર્થમાં વાનપ્રસ્થ નથી, એ તો જવાબદારી વગરનો ગૃહસ્થાશ્રમ છે. જે રીતે યુવાન પુત્ર અને પુત્રવધૂ માતાપિતાથી અલગ રહીને સંસાર વસાવે એ યોગ્ય નથી, એ જ રીતે વૃદ્ધ માતાપિતા પોતાનાં સંતાનોથી અલગ સંસાર વસાવે એ પણ ઉચિત નથી.

નિવૃત્તિકાળમાં જ્યાં સુધી શરીર સ્વસ્થ છે તથા સ્વતંત્ર રીતે આરામથી રહી શકાય છે ત્યાં સુધી એકલા રહેવું અને વૃદ્ધ તથા દુર્બળ થઈ ગયા પછી, ગલિતગાત્ર થઈ ગયા પછી પુત્રને આશરે આવવું એ પણ યોગ્ય નથી. જો એમ જ કરવું હોય તો ઘર છોડીને જવું જ ન જોઈએ.

જો નિવૃત્તિ હોય તો કેવળ જવાબદારી અને બોજાથી જ નહીં તો એ સુખ અને અધિકારોમાંથી પણ હોવી જોઈએ.

૨. વાનપ્રસ્થમાં કરણીય અને અકરણીયનો વિવેક

વાનપ્રસ્થમાં કેટલાક અધિકાર રાખવાના છે તો કેટલાક છોડવાના પણ છે. ગૃહસંચાલનનો અધિકાર છોડવાનો છે. સંતાનોની વ્યવસ્થામાં રહેવાનું છે. માર્ગદર્શન કરવાનો, ઉપદેશ આપવાનો, પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર છોડવાનો છે. સંતાનો માગે તો જ ઉપદેશ કે માર્ગદર્શન આપી શકાય છે. અને માગે તો અવશ્ય આપવું જોઈએ, કારણ કે જીવનના પોતાના અનુભવનો લાભ તેમને અવશ્ય મળવો જોઈએ. પૌત્રોની સારસંભાળ લેવાની જવાબદારી પણ અવશ્ય લેવી જોઈએ.

વાનપ્રસ્થમાં વિરક્તિની સાધના કરવાની છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપભોગનો કાળ છે, વાનપ્રસ્થાશ્રમ વિરક્તિનો. એ વાત સાચી છે કે સાંસારિક સુખોથી એકાએક નિવૃત્ત થઈ શકાતું નથી તેમ છતાં ધીમે ધીમે વિરક્તિ તરફ આગળ વધવું જોઈએ. શરૂઆત ખાનપાન અને વસ્ત્રાભૂષણોથી થાય છે. મનોરંજન અને રસિકતાથી થાય છે. હવે સાદગી અપનાવવી જોઈએ. સંયમ સહજ હોવો જોઈએ, કારણ કે ઉપભોગ ઇચ્છા પ્રમાણે લઈ ચૂક્યા છીએ. મન તૃપ્ત છે. તૃપ્ત છે એટલે વિરક્તિ પણ સહજ છે. જેમને માટે એ સહજ અને સરળ નથી તેમણે એ સમજવું જોઈએ કે ગૃહસ્થાશ્રમ દરમિયાન ઉપભોગ પણ પૂર્ણ રીતે લીધો નથી. પરંતુ હવે વિરક્તિની જરા મુશ્કેલ સાધના કરવાની છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં અર્થાર્જનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કામ કરીએ કે ન કરીએ, એને અર્થાર્જન સાથે જોડવું જોઈએ નહીં. પુત્રના ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ આસક્ત ન થવું જોઈએ, પૌત્રોના મોહમાંથી પણ મુક્ત થવું જોઈએ.

૩. જ્ઞાનસાધના તથા ઉપાસના

આ સમય જ્ઞાનસાધના અને ઉપાસનાનો છે. નિશ્ચિંત મને શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાનો આનંદ ઉઠાવી શકીએ છીએ. આ અધ્યયનના પરિણામરૂપે યુગાનુકૂળ પરિવર્તનના સંકેત પણ મળી શકે છે. અધ્યયન કરીને અન્ય લોકો માટે અધ્યાપન પણ થઈ શકે છે. લેખન પણ થઈ શકે છે. કથાવાચન, સત્સંગ, કીર્તન વગેરે પણ થઈ શકે છે. ઈશ્વરની ઉપાસના પણ કરવી જોઈએ. વ્રત, જપ, તપ, ધ્યાન વગેરે પણ થઈ શકે છે. તીર્થાટન કરવા માટે તો આ ઉત્તમ સમય છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ તીર્થાટન થાય છે, પરંતુ વાનપ્રસ્થાશ્રમનું તીર્થાટન અલગ છે, કારણ કે હવે મનોભૂમિકા અલગ છે. એ સમયનું તીર્થાટન જિજ્ઞાસા પ્રેરિત હતું, હવે મુમુક્ષા પ્રેરિત. આ બધી ગતિવિધિઓને વાનપ્રસ્થાશ્રમનું દાયિત્વ માનવું જોઈએ.

ભાવાત્મક રીતે પણ વિરક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. માન અને અપમાન, સ્તુતિ અને નિંદા, હર્ષ અને શોક વગેરે દ્વંદ્વોની અસર ઓછી થવી જોઈએ. ક્રિયાત્મક રીતે થોડી શિથિલતા આવે તો એ માન્ય છે, કારણ કે હવે શારીરિક શક્તિ ઓછી થઈ છે.

૪. નિરપેક્ષ રીતે સમાજસેવા

આજે સમાજસેવાની જે કોઈ સંસ્થાઓ ચાલે છે એ બધી વાનપ્રસ્થીઓએ ચલાવવી જોઈએ. એનાથી સમાજસેવાનું કામ સારું થાય છે. જો ગૃહસ્થાશ્રમી ચલાવે તો એમાં અર્થાર્જન જોડાઈ જાય છે. અનુભવની ઊણપ પણ હોય છે. વાનપ્રસ્થી ચલાવે તો અર્થનિરપેક્ષ થઈને ચલાવી શકે છે, ચલાવવી પણ જોઈએ. સમાજસેવાનું કાર્ય જો અર્થનિરપેક્ષ હોય તો તે શુદ્ધ અને પરિષ્કૃત હોય છે. એ સાથે જ અનુભવનો લાભ પણ મળે છે. આજે આ ક્ષેત્રમાં બે પ્રકારની અવસ્થા જોવા મળે છે. કાં તો ગૃહસ્થ ચલાવે છે અને કાં તો સંન્યાસી. વાસ્તવમાં બેમાંથી કોઈએ પણ ન ચલાવવું જોઈએ. આ તો ખાસ વાનપ્રસ્થીઓનું ક્ષેત્ર છે. એટલે તેમણે જ એ જવાબદારી નિભાવવી જોઈએ.

આ રીતે આજે સમાજજીવનમાંથી લગભગ લુપ્ત થઈ ગયેલા વાનપ્રસ્થાશ્રમની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવી જોઈએ.

પ્રૌઢાવસ્થામાં જ વાનપ્રસ્થ શરૂ થઈ જાય છે. પછી વાનપ્રસ્થ પૂર્ણ થતાં સુધી પ્રૌઢાવસ્થા રોકાતી નથી. લગભગ સાઈઠ વર્ષની વયે વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઈ જાય છે. વાનપ્રસ્થ ૭૫ વર્ષની વયે સમાપ્ત થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં અડધો વાનપ્રસ્થ હોય છે, અડધો સંન્યાસ.

પ્રૌઢાવસ્થામાં વાનપ્રસ્થ શરૂ થયા

પછી કેવળ અનાસક્તિ જ નહીં તો વિરક્તિની ભાવનાનો પણ વિકાસ કરવાનો છે. સંન્યાસનું મુખ્ય લક્ષણ અને પ્રેરક તત્ત્વ વિરક્તિ છે.

રુચિ, ચિંતન, વ્યવહાર વગેરે દરેક બાબતમાં પ્રૌઢાવસ્થામાં ધીરતા, ગંભીરતા અપેક્ષિત છે. પ્રૌઢનો અર્થ જ છે સ્થિર, શાંત, અને ગંભીર. એમની પોતાની એક પ્રતિભા હોય છે, એક પ્રભાવ હોય છે. પ્રૌઢતામાં પરિષ્કૃતિ પણ હોય છે. દરેક પ્રકારની મલિનતાઓને દૂર કરવા માટે શોધનની પ્રક્રિયા અપનાવીને વ્યક્તિ પ્રૌઢ બને છે. વ્યક્તિ જલદી ઉત્તેજિત નથી થતી, દોડાદોડી નથી કરતી, તણાવગ્રસ્ત થતી નથી. પોતાનું માનસિક સંતુલન બગડવા દેતી નથી. એ મન અને બુદ્ધિનું શિક્ષણ છે. મનની ચંચળતા અને આસક્તિ પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને એની એકાગ્રતા અને ઇચ્છાશક્તિને બળવાન બનાવવાનું શિક્ષણ છે. એમાં ગ્રંથ અને સંતો એના માર્ગદર્શક બને છે. એટલે સ્વાધ્યાય અને સત્સંગ એને માટે શિક્ષણનાં માધ્યમ છે.

પ્રૌઢ વ્યક્તિ ઘરની શોભા છે, સંસ્થાની શોભા છે, સમાજની શોભા છે.

અધ્યાય ૧૬

વૃદ્ધાવસ્થાનું શિક્ષણ

આજે અક્ષય તૃતીયા. કોઈ પણ શુભ કાર્ય માટે સારો દિવસ. આજની જ્ઞાનસભા કંઈક વિશિષ્ટ વાતાવરણમાં શરૂ થઈ. આજે ‘વૃદ્ધાવસ્થાનું શિક્ષણ’ એ વિષય હતો. વિષયની પ્રસ્તુતિ સ્વામી બ્રહ્મતેજાનંદજી જ કરવાના હતા. ગુરુકુળના આચાર્યો એમને દરરોજ અધ્યયન કરતા જોતા હતા અને પ્રેરિત થતા હતા. દરરોજ એમની સાથે જ્ઞાનચર્યા પણ થતી હતી. જે ગ્રંથ સ્વામીજી લખવાના હતા એ વિષે તથા ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાલા વિશે ચર્ચા થતી હતી. એમ લાગતું હતું જાણે બન્ને ગ્રંથોની વિષયસૂચિ સરખી જ

હતી. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ જ સ્વામીજીને આજના વિષયની પ્રસ્તુતિ કરવાની વિનંતિ કરી હતી.

સભા શરૂ થઈ. આજે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રસ્તાવનાની આવશ્યકતા નહોતી. સ્વામીજીએ સીધું જ પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું.

વૃદ્ધાવસ્થા સાઈઠ વર્ષની વયથી શરૂ થાય છે અને આજીવન ચાલુ રહે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે જીવનની અન્ય કોઈ પણ અવસ્થા કરતાં વૃદ્ધાવસ્થા લાંબી હોય છે. ગર્ભાવસ્થા નવ કે દસ મહિના, શિશુ અવસ્થા પાંચ વર્ષ,

બાલઅવસ્થા ૭ વર્ષ, કિશોર અવસ્થા પાંચ વર્ષ, તરુણ અવસ્થા બે કે ત્રણ વર્ષ, યુવાવસ્થા ૨૦ કે ૨૫ વર્ષ, પ્રૌઢાવસ્થા ૧૫ થી ૨૦ વર્ષ અને વૃદ્ધાવસ્થા ૪૦ વર્ષ. આ દીર્ઘતમ અવસ્થાનું કોઈ ખાસ પ્રયોજન હોવું જોઈએ અને એ છે પણ ખરું.

વૃદ્ધાવસ્થાને રમણીય બનાવવી

વૃદ્ધાવસ્થાના સંદર્ભે આ પ્રમાણે વિચાર કરી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે વૃદ્ધાવસ્થા કોઈને ગમતી નથી. કોઈ વૃદ્ધ થવા માગતું નથી. વૃદ્ધ થવાનું તો છે જ એટલે ઓછામાં ઓછું વૃદ્ધ દેખાય નહીં એનો પ્રયત્ન બધાં કરતાં હોય છે. નકલી દાંત, રંગેલા વાળ, યુવાનો જેવાં ટીશર્ટ અને જિન્સ અથવા યુવતીઓ જેવા સલવાર કુર્તા પહેરીને લોકો યુવાન દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ક્યારેક શૃંગારનો પણ સહારો લે છે. એ સંદર્ભે પ્રથમ શિક્ષણ તો છે વૃદ્ધાવસ્થાનો સ્વીકાર કરવાનું, એને રમણીય બનાવવાનું.

— વૃદ્ધાવસ્થા રમણીય કેવી રીતે બની શકે ? પોતાના પૌત્રો કે પૌત્રીઓ સાથે હસી, રમીને, આનંદ મનાવીને, બાળકો સાથે બાળક જેવા થવું વૃદ્ધોને માટે સ્વાભાવિક હોય છે. ન હોય તો હોવું જોઈએ. એવા થવાનું શીખવું જોઈએ.

— વૃદ્ધોની નિત્ય સેવા કરનારાનું આયુષ્ય, વિદ્યા, યશ અને બળ વધે છે એવું સુભાષિત છે.

અભિવાદન શીલસ્યનિત્યંવૃદ્ધોપસેવિનઃ ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्प्रज्ञायशोबलम् ॥

એવી સેવા લેવાનો વૃદ્ધોનો અધિકાર છે. પરંતુ વૃદ્ધોની સેવાનો અર્થ શું છે ? નિશ્ચિત રીતે હાથપગ દબાવવા, એમનાં કામ કરી આપવાં, એમનાં કપડાં, ભોજન વગેરે તૈયાર કરી આપવાં, વગેરે સેવા નથી. એ પરિચર્યા છે. એ સેવાનું અંગ છે, સેવા નથી. અહીં તો શબ્દ કેવળ સેવા નથી, ઉપસેવા છે. ઉપસેવાનો અર્થ છે પાસે બેસીને સેવન કરવું. કઈ વાતનું સેવન કરવું ? વૃદ્ધોના સ્નેહનું, એમની અનુભવવાણીનું, એમના પોતાના જીવનની ઉપલબ્ધિઓનું, પરાક્રમો, આનંદદાયક ઘટનાઓ, પ્રસંગોની

સ્મૃતિઓનું, એમનું સેવન કરીને લાભાન્વિત થવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવાની એ તક છે. યુવાનોએ એ પ્રકારના સેવનથી વંચિત ન રાખવા એ વૃદ્ધોનું કર્તવ્ય છે. વૃદ્ધોએ એ વિષે કૃપણ ન થવું જોઈએ. અર્થાત્ યુવાન પેઢી સાથે પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવોની વાતો કરવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ ઘરમાં બે પેઢીએ સાથે રહેવું જોઈએ, જીવવું જોઈએ.

આજકાલ જનરેશન ગેપ જેવી સંકલ્પના પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. એનો અર્થ છે વયના અંતરને કારણે યુવા પેઢી અને વૃદ્ધ પેઢીના વિચારો, રુચિઓ અને દૃષ્ટિમાં અંતર હોવું અને એ કારણે બન્ને વચ્ચે મેળ ન હોવો સ્વાભાવિક મનાય છે. વૃદ્ધો નવા જમાનાની વાતો જાણતા નથી હોતા. તેઓ નવી વાતો સમજી શકતા નથી એમનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી. પોતાની જ વાતો આજની પેઢી પર થોપવા માગે છે એવી ફરિયાદ યુવાપેઢી કરતી હોય છે. આજની પેઢીમાં બિલકુલ વિનય નથી એ બહુ સ્વચ્છંદી બની ગઈ છે, વડીલો પ્રત્યે એમને આદર નથી એમ વૃદ્ધોને લાગે છે. આ જનરેશન ગેપ નથી. એ બે પેઢીઓ વચ્ચે સંબંધનો અભાવ છે. બે પેઢીઓ વચ્ચે આત્મીયતાનો સંબંધ બનાવવો એ માતાપિતાનું કર્તવ્ય હોય છે. બે પેઢીઓ વચ્ચે આત્મીયતાનો સંબંધ બનવામાં બહારનું વાતાવરણ ઘણો મોટો અવરોધ ઊભો કરે છે એ સત્ય છે. પરંતુ એને આત્મશક્તિ વડે માત કરી શકાય છે. એ આત્મશક્તિનો વિકાસ વૃદ્ધોમાં જો એમનામાં એ હોય તો નવી પેઢીમાં એ સંક્રાંત થાય છે. એ આત્મશક્તિનો વિકાસ કરવો એ વૃદ્ધોનું શિક્ષણ છે.

વૃદ્ધો વયમાં, કર્તૃત્વમાં, અનુભવમાં મોટા હોય છે પરંતુ એમને કોઈ મોટા માનતા નથી, અર્થાત્ એમની મોટાઈ વિષે આદર, સન્માન, સ્વીકૃતિની ભાવના ઓછી હોય છે જ્યારે અન્ય કોઈ મોટા ન માને ત્યારે પણ મોટું બનીને રહેવું, અને મોટા જેવો વ્યવહાર કરવો એ વૃદ્ધોએ શીખવાનું છે. એ શીખવનારું અન્ય કોઈ હોતું નથી. પોતાની જાતે જ શીખવાનું હોય છે. ગ્રંથ અને સંત સહાયતા કરી શકે છે, પરંતુ પુરુષાર્થ તો પોતે જ કરવાનો છે.

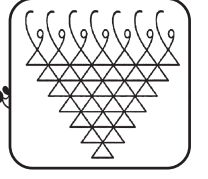

વાનપ્રસ્થીઓની જવાબદારી

વૃદ્ધાવસ્થાનો પૂર્વાર્ધ વાનપ્રસ્થનો હોય છે. એમાં સમાજસેવાની સંસ્થાઓનું કામ કરવું એ વાનપ્રસ્થોનું કામ છે. આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, શિક્ષણ, સંસ્કાર વગેરે અનેક ક્ષેત્રો છે, જેમાં લોક-પ્રબોધન, યુવાયેતનાની જાગૃતિ તથા બાળસંસ્કારની મોટે પાયે જરૂર હોય છે. એ બધાં કાર્યો વ્યક્તિગત રીતે પણ થઈ શકે અને સંગઠિત પ્રયાસની પણ આવશ્યકતા હોય છે. સંગઠિત પ્રયાસ માટે સંસ્થાઓની જરૂર પડે છે. એવી સંસ્થાઓનું નિર્માણ અને સંચાલન વૃદ્ધો અને વાનપ્રસ્થોનું કામ છે. એવાં કામો માટે પોતાની જાતને શિક્ષિત અને પ્રશિક્ષિત કરવી પડે છે. એ માનસિક અને બૌદ્ધિક બન્ને પ્રકારનું શિક્ષણ હોય છે. સાર્વજનિક, સામાજિક કાર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમીને સોંપવાનું વ્યાવહારિક હોતું નથી, કારણ કે એમને પોતાના પરિવારની જવાબદારી નિભાવવાની હોય છે. એવાં કામ વૃદ્ધ વાનપ્રસ્થીઓએ જ કરવાનાં હોય છે. પરંતુ એમની મુશ્કેલી એ હોય છે કે એમની બુદ્ધિ, માનસ, કાર્યપદ્ધતિ વગેરેમાં લવચિકતા નથી હોતી. કૌટુંબિક જવાબદારીઓમાંથી સાર્વજનિક કામોમાં આવતી વખતે માનસિકતાની લવચિકતા જરૂરી હોય છે. વર્ષોથી એક જ પ્રકારનું કામ કરવાને કારણે માનસિકતા એને અનુકૂળ બની જાય છે. કાર્યક્ષેત્ર બદલતાં જ માનસિકતામાં પરિવર્તન કરવું મુશ્કેલ બને છે. પરંતુ એ કરવાનું જ હોય છે. એ સમયે શિક્ષણની આવશ્યકતા રહે છે. એ મોટે ભાગે સ્વયંશિક્ષણ અને થોડા પ્રમાણમાં સુદૃઢ પાસેથી લેવાનું શિક્ષણ હોય છે. પત્ની કે પતિ પણ એકબીજાના શિક્ષક બની શકે છે. મહાભારત જેવા ગ્રંથોનું વાચન પણ ઉપયોગી બની રહે છે. એ ઉદ્દેશ મનમાં રાખીને જ એવા ગ્રંથોનું વાચન કરવું જોઈએ. માનસિક અને બૌદ્ધિક લવચિકતા વ્યક્તિને ઉત્સાહપૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ રાખે છે.

યુવાવસ્થાનો અસંયમ : વૃદ્ધાવસ્થાના રોગ

સાર્વજનિક કાર્ય કરવા માટે સ્વાસ્થ્ય જાળવવું અત્યંત જરૂરી છે. સામાન્ય રીતે વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગોની મૈત્રી માનવામાં આવે છે. યુવાવસ્થાના અસંયમ અને અસમજ જ

વૃદ્ધાવસ્થામાં રોગોના સ્વરૂપે પ્રકટ થાય

છે. એ સાથે જ પોતાની વયને અનુરૂપ જીવનચર્યા ન રાખીને વૃદ્ધો પણ રોગોને આમંત્રણ આપે છે. સંયમ અને સમજદારીનું સ્વયંશિક્ષણ યુવાવસ્થાથી લઈને દરેક અવસ્થામાં આવશ્યક છે, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં તો સૌથી વધુ આવશ્યક બની રહે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ ક્ષીણ થાય છે. યુવાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થા જો સંયમપૂર્ણ રહે તો વૃદ્ધાવસ્થામાં શક્તિનો દ્રાસ વિશેષ જોવા મળતો નથી. તેમ છતાં દ્રાસ છે તો ખરો જ. ઇન્દ્રિયો તો કાર્ય કરવા માટે આવશ્યક સાધન છે. એમની શક્તિ ઓછી હોય તો એમનો ઉપયોગ કરવાની પ્રાથમિકતાઓ નક્કી કરી લેવી જોઈએ. હવે શારીરિક પરિશ્રમને સ્થાને બૌદ્ધિક પરિશ્રમ વધુ કરવો જોઈએ. મન સ્વસ્થ રહે તો વય વધવાની સાથે બૌદ્ધિક પરિપક્વતા પણ વધે છે, બુદ્ધિ વિશાળ બને છે. પરંતુ ક્યારેક બુદ્ધિની સ્થગિતતા પણ જોવા મળે છે. ઇન્દ્રિયો માટે વયની સીમા હોય છે એમની શક્તિનું ક્ષીણ થવું સ્વાભાવિક છે. પરંતુ બુદ્ધિની શક્તિ ક્ષીણ નથી થતી, એ વયની સાથે વધતી જાય છે, વધવી જોઈએ. સામાજિક સંસ્થાઓને એ પરિપક્વ અને વિશાળ બુદ્ધિની જરૂર છે. એ બુદ્ધિને કારણે જ વૃદ્ધોને યુવાનો અને પ્રૌઢોને માર્ગદર્શન કરવાની ક્ષમતા અને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

પરંતુ એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી સહેલી નથી. એ માટે સ્વકેન્દ્રિતતા ઓછી કરવી પડે છે, વૃત્તિને નિરપેક્ષ બનાવવી પડે છે. લોભ અને સ્વાર્થ ઓછાં કરવાં પડે છે. અપનત્વનું ક્ષેત્ર વધારવું પડે છે. એ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જપ, ધ્યાન, ચિંતન, ગ્રંથોનું પરિશીલન, સંતોનો ઉપદેશ, પ્રાણીઓની અને ગરીબોની સેવા શિક્ષણનાં માધ્યમ બને છે. અધ્યાપન, અનુસંધાન, સાહિત્યસર્જન એ અવસ્થામાં કરવાનાં કાર્યો છે.

વૃદ્ધાવસ્થાનું બીજું ચરણ સંન્યસ્તાશ્રમ છે. સંન્યસ્તાશ્રમનું મુખ્ય લક્ષણ વિરક્તિ ભાવ છે. સંન્યસ્તાશ્રમનો સંબંધ વય સાથે જ નથી. વિરક્તિ સાથે જ છે. એટલે શાસ્ત્રવચન છે, ‘યદહરેવ વિરજેત્ તદહરેવ પ્રવ્રજેત્’ અર્થાત્ જે દિવસે વિરક્ત થાવ એ જ દિવસે પ્રવ્રજ્યા લો, અર્થાત્ સંન્યાસ લો. એ અવસ્થામાં ભગવાં

કપડાં પહેર્યા કે નહીં, ભિક્ષાટન કર્યું કે નહીં નામ બદલાવ્યું કે નહીં એને ગૌણ માનીને વિરક્તિનો ભાવ જાગ્રત અને વિકસિત થવો કે નહીં એ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

વિરક્તિનો શું અર્થ છે

- કોઈએ માન આપ્યું કે નહીં, પ્રશંસા કરી કે નહીં, ખાવાપીવા આપ્યું કે નહીં, આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ કરી કે નહીં, એ તરફ જરા પણ ધ્યાન ન જવું.
- કોઈએ અપમાન કર્યું, અહિંત કર્યું, મૂર્ખ બનાવ્યા વગેરે વાતોની પૂર્ણ ઉપેક્ષા થવી.
- ભોજન સ્વાદિષ્ટ છે કે નહીં, વસ્ત્ર સુશોભિત છે કે નહીં, આસન, શયનની સામગ્રી સુવિધાજનક અને સુખદાયક છે કે નહીં એની પૂર્ણ ઉપેક્ષા થવી. એનાથી અનભિજ્ઞ રહેવું.
- એમ નથી કે વૃદ્ધોને માન, સન્માન, અપમાન, સ્વાદ, સૌંદર્ય, રુચિ વગેરે સમજાતું નથી, પરંતુ એ બધાં પ્રત્યે વિરક્તભાવ હોવાને કારણે એનો પ્રભાવ વૃદ્ધો પર પડતો નથી. એટલે માનસિક પ્રક્રિયા પણ થતી નથી.
- એમ નથી કે વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં જ આ બધું એકદમ શરૂ થઈ જાય છે અથવા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એ બધાનો પ્રભાવ ક્ષીણ થવાની પ્રક્રિયા લાંબી ચાલે છે. એ પ્રક્રિયાને સજગતાપૂર્વક થવા દેવી એ સાધના છે. એને જ તપ કહે છે. વૃદ્ધાવસ્થાના શિક્ષણનું સ્વરૂપ સાધના અને તપ છે.
- પોતાને માટે કોઈ અપેક્ષા ન રાખવી એ ૭૫ વર્ષની વય પછીનું કરવા જેવું મુખ્ય કાર્ય છે. પોતાની જાતને શાંત, સ્વસ્થ, સંતુષ્ટ, પ્રસન્ન બનાવવી એ બીજું કાર્ય છે. દુનિયાના ભલાની કામના કરવી એ ત્રીજું કાર્ય છે. આમ તો એ જ મુખ્ય કાર્ય છે. પરંતુ પ્રથમ બે વાતોમાં સફળ થયા પછી જ ત્રીજું કામ થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં. જગતનું ભલું કરવા માટે પણ સામર્થ્ય જોઈએ, દુર્બળ અને વિકારી મનની ઈચ્છાથી કંઈ જ થઈ શકતું નથી.

- ૭૫ વર્ષ પછીની વૃદ્ધાવસ્થાને આપણે સંન્યસ્તાવસ્થા કહીશું, સંન્યસ્તાશ્રમ નહીં, કારણ કે દરેક જણ ઘર છોડીને, સંન્યસ્ત દીક્ષા લઈને, ભિક્ષાટન કરીને, અનિકેત બનીને નથી રહી શકતો. મોટા ભાગના લોકો ઘરમાં જ રહે છે, પુત્રપૌત્રાદિક સાથે રહે છે. વૃત્તિથી વિરક્ત થતા જવું એ સંન્યસ્તાશ્રમ છે. એ અવસ્થામાં શારીરિક પરિશ્રમ અપેક્ષિત નથી. હવે માનવસેવા જ અપેક્ષિત છે. એ માનવસેવામાં ઘણું બળ હોય છે. હિમાલયમાં તપશ્ચર્યામાં રત સાધુસંન્યાસી દુનિયાનું સર્વાધિક કલ્યાણ કરે છે.
- એમ હોવા છતાં ભગવાન શંકરાચાર્યનો સક્રિય સંન્યાસ પણ સંન્યસ્તાવસ્થામાં જો શક્ય હોય તો અપેક્ષિત છે જ. હું શક્ય હોય તો એમ એટલા માટે કહું છું કે ભગવાન શંકરાચાર્ય યુવા સંન્યાસી હતા. એ જ રીતે સ્વામી વિવેકાનંદ પણ યુવા સંન્યાસી હતા. યુવા સંન્યાસી કરતાં સંન્યસ્તાવસ્થાના લોકો પાસેથી અલગ પ્રકારની અપેક્ષા હોય છે. અહીં હૃદયનો ભાવ એકાગ્ર કરીને એના સામર્થ્ય વડે વિશ્વના મંગલની કામના કરવાની છે. ભારતમાં એવા લોકોનો અભાવ નથી રહ્યો. એવા લોકો વૃદ્ધાવસ્થાનો આદર્શ છે.
- સંન્યસ્તાવસ્થા અધ્યયન, અનુસંધાન અને સાહિત્યસર્જનની અવસ્થા છે. ઉપનિષદો તથા એના જેવા જ અન્ય ગ્રંથોનું પરિશીલન કરવું, એના નવનીતને આજના લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે પ્રવચન અથવા લેખન કરવું વગેરે એ અવસ્થામાં જ થઈ શકે છે. વિશ્વવિદ્યાલયોના અધ્યાપકો એ કાર્ય બૌદ્ધિક સ્તરે કરી શકે છે. વૃદ્ધ સંન્યસ્તાવસ્થાને એ આત્મિક ધરાતલ પર કરવું સુલભ છે.
- જે વૃદ્ધ હોય પરંતુ બીમાર ન હોય, જે વૃદ્ધ હોય પરંતુ દુઃખી ન હોય, જે વૃદ્ધ હોય પરંતુ શોકગ્રસ્ત ન હોય, જે વૃદ્ધ હોય પરંતુ વિકારી ન હોય. જે વૃદ્ધ હોય પરંતુ મૃત્યુથી ભયભીત ન હોય. જે વૃદ્ધ હોય પરંતુ વિસ્મૃતિનો શિકાર ન બન્યા હોય. જે વૃદ્ધ હોય

પરંતુ ભૂતકાળમાં જ રમતા ન હોય. જે વૃદ્ધ હોય પરંતુ ભવિષ્યની વાતો કરતા હોય એ સૌને માટે વંદનીય છે.

- જે વૃદ્ધ હોય પરંતુ વાળવિહીન ન હોય, જેમના વાળ રેશમી, સફેદ, ચમકતા હોય, જેમના દાંત ન હોય પરંતુ હાસ્ય લાવણ્યપૂર્ણ હોય, જે બાળકો જેવા નિર્દોષ હોય પરંતુ એમનામાં બાલિશતા ન હોય. જે પોતે ક્યાંય જતાં આવતાં ન હોય, જેમને પોતાને કોઈની પાસેથી કંઈ લેવાદેવા ન હોય. એમ છતાં દેશદુનિયાની ખબર રાખતા હોય, એ વિશે ચર્ચા કરતા હોય, જે પોતે દરેક પ્રકારની આસક્તિથી મુક્ત હોય પરંતુ નાના સાથે ફેશનની, સાહિત્યની, ફિલ્મોની વાતો કરતા હોય, એ ચર્ચામાં એમનાથી આગળ નીકળી જતા હોય, યુવાનો પણ એમનાથી પરાસ્ત થતા હોય, અને એમની સલાહ ઇચ્છતા હોય એ વૃદ્ધ વાસ્તવમાં શિક્ષિત વૃદ્ધ છે. આપણો સર્વસામાન્ય અનુભવ એવો હોય છે કે બાળકો, કિશોરો, યુવાનો તો કદાચ પોતપોતાની અવસ્થા અનુસાર શિક્ષિત હોય છે, પરંતુ પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ પોતાની અવસ્થાને અનુરૂપ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું ચૂકી જાય છે, કારણ એ પણ હોય છે કે એમને શિક્ષણ આપનારું લગભગ કોઈ નથી હોતું. એમણે પોતે જ પોતાને શિક્ષિત કરવા પડે છે.
- જે રીતે નવપરિણીત દંપતી કેવું સંતાન જોઈએ એનો વિચાર કરતું હોય છે અને કલ્પનાને વાસ્તવિક બનાવવા માટે સામર્થ્ય મેળવે છે. એ જ રીતે વૃદ્ધ હવે પછીનો જન્મ કેવો જોઈએ છે એનો વિચાર કરીને એના માટે સામર્થ્ય મેળવી શકે છે. પૂર્વજન્મ કેવો હશે માટે આ જન્મ આવો વીત્યો અને આ જન્મ આવો વીત્યો એટલે આવતો જન્મ કેવો હશે એનું ચિંતન કરવું એક વૃદ્ધ માટે સ્વાભાવિક છે. એવા ચિંતન માટે પણ ઉપનિષદ - વિશેષ રૂપે ભગવદ્ગીતા ઉપયોગી થઈ શકે છે.
- મૃત્યુ સાથે મોક્ષની કલ્પના પણ જોડાયેલી છે. મૃત્યુ સાથે પુનર્જન્મની કલ્પના પણ જોડાયેલી છે. મોક્ષની

કલ્પના તો જીવન સાથે પણ સંલગ્ન છે. આપણા ચિંતનમાં ‘જીવનમુક્ત’ એવો શબ્દ છે જે મોક્ષને જીવન સાથે જોડે છે. એ બધાનું ચિંતન કરવું એ વૃદ્ધાવસ્થાનું કામ છે. એવું ચિંતન કરવા માટે પણ સંસારના વ્યવહારોમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ.

- સંન્યસ્તાવસ્થાના વૃદ્ધો આજના સમયની સ્મૃતિની રચના કરી શકે છે. સ્મૃતિગ્રંથોની રચના કરવા માટે કેવળ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પૂરતું નથી, જીવનનું જ્ઞાન જોઈએ. જીવનના જ્ઞાનમાં જ ‘આજના જમાનાનું જ્ઞાન’ સમાવિષ્ટ છે. વૃદ્ધ દ્વારા કરવામાં આવનારી એ સૌથી મોટી સમાજસેવા છે.

- એવા વૃદ્ધો માટે આ સુભાષિત છે.

ન સા સભા યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધાઃ

ન તે વૃદ્ધાઃ યે ન વદન્તિ ધર્મમ્ ।

ધર્મો ન વૈ યત્ર ચ નાસ્તિ સત્યમ્ ।

સત્યં ન તદ્યચ્છલેનાનુવિદ્મ્ ॥

(હિતોપદેશ, મહાભારત ૩૫, ૪૯)

અર્થાત્ એ સભાને સભા ન કહી શકાય જેમાં વૃદ્ધ ન હોય, એ વૃદ્ધને વૃદ્ધ નહીં જે ધર્મની વાત ન કરે, એ ધર્મ ધર્મ નથી જેમાં સત્ય ન હોય, અને એ સત્ય સત્ય નથી જેમાં છળકપટ હોય.

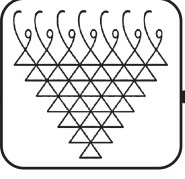
- એ પરથી સમજી શકાય છે કે વૃદ્ધો પર સમાજની કેટલી મોટી જવાબદારી હોય છે. દરેક વૃદ્ધે એ જવાબદારી નિભાવવા માટે લાયક બનવું જોઈએ. એમ કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા રમણીય બની શકે છે.

સ્વામીજીનું પ્રવચન સમાપ્ત થયું. વૃદ્ધાવસ્થા વિશે આજે જે વાતો સાંભળી હતી એવી વાતો ઘણી ઓછી સાંભળવા મળે છે એમ સૌને લાગતું હતું. સ્વામીજીનું પ્રવચન સ્વયંપૂર્ણ હતું. તેમ છતાં પ્રશ્નો તો હતા જ. સ્વામીજીએ પ્રશ્નો પૂછવાની અનુમતિ આપી અને અનુપ્રશ્નો શરૂ થયા.

અનુપ્રશ્નો

એક શ્રોતાએ પૂછ્યું...

સ્વામીજી, એનો અર્થ એ થયો કે વૃદ્ધાવસ્થા રમણીય બને એ દૃષ્ટિએ યુવાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થા સુયોગ્ય હોવી જોઈએ, એ દૃષ્ટિએ એ બન્ને અવસ્થાઓમાં શું શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ.

સ્વામીજીએ કહ્યું...

એક, યુવાવસ્થામાં અને પ્રૌઢાવસ્થામાં જીવનચર્યા બરાબર હોવી જોઈએ. ઉપભોગનો આનંદ એ રીતે લેવો જેનાથી સંતોષ થાય અને મન તૃપ્ત થાય. એ સાથે જ આહારવિહાર સમ્યક્ હોય જેથી શરીરસ્વાસ્થ્ય સારું રહે. યુવાવસ્થામાં કંઈ પણ ખાવ, પચી જાય છે. પરંતુ એ વિપરીત અસર કરી દે છે. સંતુષ્ટિ પણ મનનો ગુણ છે એટલે મનના લોભ અને લાલચને વશમાં રાખવા જોઈએ. બીજું, યુવાનોએ વૃદ્ધોની સાથે સંવાદ જાળવી રાખવો જોઈએ. સેવા, સન્માન અને પરિચર્યા વૃદ્ધોની આવશ્યકતા હોય છે. એમનું માર્ગદર્શન યુવાનોની આવશ્યકતા હોય છે.

ત્રીજું, બે, ત્રણ, ચાર જેટલી પણ પેઢીઓ સાથે જીવિત હોય એમણે સાથે રહેવાના અને સાથે જીવવાના કેટલા લાભ છે એનું શિક્ષણ મહાવિદ્યાલયના સમાજશાસ્ત્ર વિષય અંતર્ગત આપવું જોઈએ.

ચોથું, સંતોએ પોતાની કથાવાર્તા, સત્સંગમાં એ વિશેનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ.

પાંચમું, સાથે રહેવાની અને જીવવાની સ્થિતિને સંભવ બનાવવા માટે શિક્ષણ, વ્યવસ્થા, નોકરી વગેરેની પસંદગી કરવાની પરંપરા બનાવવી જોઈએ.

છઠ્ઠું, કુટુંબમાં એકતા અને એકાત્મતા બને, જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ કુટુંબવ્યવસ્થાનું નિયમન અને નિયોજન ગૃહસ્વામીએ કરવું જોઈએ.

એ પ્રકારના અન્ય પણ અનેક ઉપાયો છે, જે પોતપોતાની પદ્ધતિથી કુટુંબજનોએ કરવા જોઈએ. એ પ્રકારની દૃષ્ટિ બને તો ઉપાય તો એની મેળે જ સૂઝે છે.

અન્ય એક શ્રોતાએ પૂછ્યું...

સ્વામીજી, વાનપ્રસ્થાશ્રમની ચર્યા કરતી વખતે તમે કહ્યું કે આ આશ્રમમાં કેવળ કર્તવ્યો રહે છે, અધિકાર નહીં. હમણાં વૃદ્ધાવસ્થાની ચર્યામાં તમે જણાવ્યું કે વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધોએ સાર્વજનિક સંસ્થાઓ ઊભી કરવી જોઈએ. જો એવી

સંસ્થાઓ બને તો એમાં પદ અને અધિકાર તો હશે જ. તો પછી વાનપ્રસ્થીએ શું કરવું ? પદ લેવાં કે નહીં ?

સ્વામીજીએ કહ્યું...

ગૃહસ્થાશ્રમમાં અધિકાર અને કર્તવ્ય એમ બે ભાગ હોય છે. વાનપ્રસ્થમાં એવા બે ભાગ નથી હોતા. સંસ્થાઓમાં અધ્યક્ષ, મંત્રી વગેરે પદ હોય છે. પદનો અર્થ તમે જો ‘જવાબદારી’ એવો કરશો તો તમારા મનમાં એવી દુર્વિધા નહીં થાય. કારણ કે કામ કરતી વખતે જવાબદારી તો સૌએ લેવી જ જોઈએ. જવાબદારી વગર કોઈ કામ કેવી રીતે કરી શકે ? પરંતુ સામાન્ય રીતે પદનો સંબંધ અધિકાર અથવા સત્તા સાથે કરવામાં આવે છે. એટલે એને ન લેવામાં ત્યાગના ગૌરવનો અનુભવ કરે છે. વાસ્તવમાં સાર્વજનિક કાર્યોમાં પદનો અર્થ દાયિત્વ એવો જ કરવો જોઈએ અને વ્યવસ્થા પણ એ પ્રકારની જ હોવી જોઈએ.

અધિકારનો અર્થ વાસ્તવમાં યોગ્યતા છે. અધિકારનો અર્થ ક્ષમતા છે. ઉદાહરણ તરીકે મારો સંસ્કૃત ભાષા પર અધિકાર છે એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે હું સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ સારી રીતે કરી શકું છું. સંસ્થામાં અધ્યક્ષપદ પર મારો અધિકાર છે એમ કહેવાનો અર્થ છે, હું અધ્યક્ષ તરીકેની જવાબદારી પાર પાડી શકું છું. જે પોતાની જવાબદારી સારી રીતે નિભાવે છે એને સન્માન પ્રાપ્ત થાય છે. એ સન્માનને યોગ્ય બને છે, સન્માનનો અધિકારી બને છે.

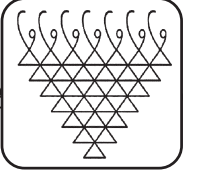
એ માનસિકતા સાથે સંસ્થાઓમાં પદનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

એક અન્ય શ્રોતાએ પૂછ્યું...

સ્વામીજી, ગર્ભાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં શિક્ષણ યોજના વિશે અમે સાંભળ્યું. પહેલાં તો એમ લાગતું હતું જાણે યુવાવસ્થા સુધીનું શિક્ષણ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ત્યાં જ મુખ્ય શિક્ષણ પૂરું થઈ જાય છે. એ પછી એનું કેવળ અનુવર્તન જ થાય છે, પરંતુ હવે લાગે છે કે વૃદ્ધાવસ્થાનું શિક્ષણ સૌથી અઘરું છે. યુવાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થાનું શિક્ષણ પણ ઓછું અઘરું નથી એનું શું કારણ છે ?

સ્વામીજીએ કહ્યું...

એનું કારણ એ છે કે પરાપૂર્વથી વિદ્યાકેન્દ્રોમાં જઈને

શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ લેવાને જ શિક્ષણ કહેવાનું પ્રચલન રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે દરજીનો પુત્ર પોતાના પિતા પાસેથી દરજીકામ શીખે છે તો એને શિક્ષણ નહોતું કહેવાતું. એક પુત્રી પોતાની માતા પાસેથી ભોજનકળા કે ભરતગૂંથણ શીખે તો એને શિક્ષણ કહેવામાં નહોતું આવતું. એક બાળકને ગર્ભાવસ્થામાં જે શીખવાનું મળે છે એને સંસ્કાર કહેવાય છે, શિક્ષણ નહીં. એક પ્રૌઢ વ્યક્તિને એક સંત પાસેથી જે માર્ગદર્શન મળે છે એને ઉપદેશ કહેવાય છે, શિક્ષણ નહીં.

પરંતુ એ સમયે સંસ્કાર, વ્યવસાયમાં સહાયતા, ઉપદેશ વગેરે બાબતોને ઔપચારિક શિક્ષણ કરતાં પણ વધુ કંઈ નહીં તો સમાન મહત્ત્વ તો અપાતું જ હતું. સમયાંતરે, આજે કેવળ ઔપચારિક શિક્ષણને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, બાકીની બધી વાતો ગૌણ બની ગઈ છે. એમનું મહત્ત્વ પુનઃપ્રસ્થાપિત કરવા માટે હવે સંસ્કારથી લઈને ઉપદેશ અને સાધના સુધીની દરેક વાતોને શિક્ષણ અંતર્ગત જીવનશિક્ષણ તરીકે પ્રયોજવાની જરૂર જણાય છે. એટલે એ બધાંને શિક્ષણ કહેવામાં આવ્યું.

બીજું કારણ એ છે કે વર્તમાન શિક્ષણનો સંબંધ કેવળ થોડા વિષયો સાથે તથા અર્થાર્જન સાથે રહી ગયો છે. વ્યવહાર, ભાવના, મૂલ્ય, સંસ્કાર વગેરે સાથે એનો કોઈ સંબંધ નથી. શિક્ષિત વ્યક્તિનો વ્યવહાર ઓછામાં ઓછો સજ્જનો જેવો, જ્ઞાની જેવો તો હોવો જ જોઈએ એમ કોઈ માનતું નથી. એ કારણે પ્રૌઢાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સહજ રીતે જવાબદારીની ભાવના વિકસિત થતી હતી એ હવે થતી નથી. એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જ શિક્ષણ સંકલ્પનાનો વ્યાપ વધારીને એને સંપૂર્ણ જીવનમાં વ્યાપ કરી દેવાય છે.

એટલે પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાનું શિક્ષણ અઘરું લાગે છે. એક-બે પેઢીઓમાં જ્યારે આ પ્રકારનું કામ ચાલશે ત્યારે પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાનું શિક્ષણ સહજ બની જશે.

એક શ્રોતાએ પૂછ્યું...

સ્વામીજી, તમે કહ્યું કે સંન્યસ્તવૃત્તિના વૃદ્ધોએ સ્મૃતિગ્રંથોની રચના કરવી જોઈએ. શું કોઈ પણ વિદ્વાન કે યુવા સંન્યાસી સ્મૃતિગ્રંથોની રચના ન કરી શકે ? શું ભગવાન શંકરાચાર્ય અને સ્વામી વિવેકાનંદ પણ સ્મૃતિની રચના ન કરી શકે કારણ કે તેઓ વૃદ્ધ નહોતા ?

સ્વામીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું...

ભગવાન શંકરાચાર્ય અને સ્વામી વિવેકાનંદ તો વિલક્ષણ પ્રતિભા ધરાવતા હતા. એ લોકો ઇચ્છતા તો સ્મૃતિની રચના કરી શકતા હતા એમ હું કહી શકું છું, પરંતુ કેવળ સંયોગ કહો કે અન્ય કંઈ પણ એ બન્ને પૈકી કોઈએ સ્મૃતિગ્રંથની રચના કરી નહીં. ભગવાન શંકરાચાર્યે ઉપનિષદો પર ભાષ્ય લખ્યાં, અનેક સોત્ર લખ્યાં. એમની સર્જક તરીકેની પ્રતિભા ઉત્કૃષ્ટ હતી એમ છતાં એમણે સ્મૃતિની રચના ન કરી. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ અત્યંત પ્રતિભાવન શ્રેષ્ઠ કોટિના વિદ્વાન સંન્યાસી હતા. તેમણે પશ્ચિમના લોકોને વેદાંત ભણાવ્યો, પરંતુ સ્મૃતિની રચના ન કરી. કદાચ બન્નેને સમય ન મળ્યો.

વિલક્ષણ પ્રતિભા ધરાવનારા કદાચ યુવાવસ્થામાં પણ સ્મૃતિની રચના કરી શકતા હશે, પરંતુ સંન્યસ્તવૃત્તિ અનિવાર્ય છે. કેવળ વિદ્વાન એ કાર્ય કરી શકતા નથી.

દરેકેદરેક વૃદ્ધ પણ એને કરી શકશે એમ નથી. વિદ્વાન, બહુશ્રુત, ચિંતક, લોકજીવનના અભ્યાસી તેમ જ સંન્યસ્તવૃત્તિયુક્ત વૃદ્ધો જ સ્મૃતિની રચના કરી શકે છે.

એક અન્ય શ્રોતાએ પૂછ્યું...

સ્વામીજી, વૃદ્ધાવસ્થામાં જો કોઈ ભણાવનારું ન હોય તો સાધના કેવી રીતે થશે ? વૃદ્ધાવસ્થામાં તો ઊલટું કોઈ સાચવનારું હોવું જોઈએ. તમારા કહેવા પ્રમાણે તો વૃદ્ધોએ પોતાની જવાબદારીથી બંધું કરવું જોઈએ. એમ કેમ શક્ય બને ?

સ્વામીજીએ કહ્યું...

એ એકદમ શક્ય બને નહીં. ધીરે ધીરે પરંતુ નિરંતર કરતા રહેવાથી થાય છે. કરવા માટે તો એમને સાંસારિક જવાબદારીમાંથી મુક્તિ મળી છે. એ સાથે જ પરિચર્યા કરનારા લોકો પણ છે. સાધના કરવા માટે બધી અનુકૂળતાઓ છે. વૃદ્ધોએ પોતાનાં અંતઃકરણને જ વિકસિત કરવાનું છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર થાકે છે, અંતઃકરણ નહીં. અંતઃકરણની સાધના માટે વૃદ્ધાવસ્થામાં કોઈ અવરોધ નથી.

એ રીતે સ્વામીજીનાં પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાના શિક્ષણ વિશેનાં પ્રવચનો પૂરાં થયાં.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ સમાપન કરતાં કહ્યું...

અહીં ગર્ભાવસ્થાથી શરૂ કરીને વૃદ્ધાવસ્થાના શિક્ષણનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આજના સંદર્ભમાં એ શિક્ષણની શું સ્થિતિ છે એનો વિચાર પણ વચ્ચે વચ્ચે કરવામાં આવ્યો છે. મને લાગે છે કે શિક્ષણની નિરંતરતા, અવસ્થાંતરમાં એનું બદલાતું સ્વરૂપ, સંપૂર્ણ જીવનચક્રમાં એની ભૂમિકા, સંપૂર્ણ સૃષ્ટિના સંદર્ભમાં એનું મહત્ત્વ વગેરે વિષયોમાં આપણી ધારણાઓ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ એ પ્રારંભ છે. એ વિષયો પર વધુ ચિંતન આપ સૌ કરો એવો મારો આગ્રહ છે. તમે પણ આ વાતે સહમત થશો જ.

- એક વાર શિક્ષણનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થઈ જાય એ પછી બીજો મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય એ છે કે એવું શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા કેવી હોય ? કોણ, ક્યારે, ક્યાં, કેવી રીતે એ શિક્ષણ આપી શકે છે ? એ શિક્ષણવ્યવસ્થા કેવી રીતે ગોઠવાય ? વગેરે

વિષયો પર આપણે આગળ વિચાર કરીશું.

- એ અવધારણાઓને સ્પષ્ટ કરવા માટે આપણે સ્વાધ્યાય કરવો પડશે. કેટલાક ગ્રંથોની યાદી મેં જણાવી છે. તમને એ જોવા માટે આપું છું. તમારા પૈકી ઘણા લોકોએ એમાંથી ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યા હશે. તેમ છતાં સ્વાધ્યાય કરવો ઉપયોગી રહેશે.
- એ વિષયને આપણે જાતે લખીને સ્પષ્ટ કરીએ, આપણી પોતાની સ્પષ્ટતા માટે આપણી પોતાની ભાષામાં એ લખવું લાભદાયક રહેશે.
- જો આવશ્યકતા જણાય તો આપણે એકવાર ફરીથી એ વિષયનો સંક્ષિપ્ત વિચાર કરી લઈશું.
- ત્યાં સુધી આગામી વિષયનું પણ ચિંતન ચાલુ રહે, એ રીતે સમગ્ર વિકાસ માટે શિક્ષણયોજનાનો આ અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

આલેખ - ૧

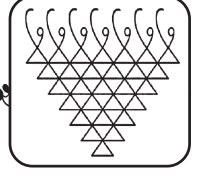
વય, અવસ્થા તેમજ આશ્રમની તાલિકા

વય	અવસ્થા	આશ્રમ
જન્મ પૂર્વ ૯/૧૦ માસ	ગર્ભાવસ્થા	-
જન્મથી ૫ વર્ષ	શિશુઅવસ્થા	-
૬ થી ૧૨ વર્ષ	બાલ્યાવસ્થા	બ્રહ્મચર્યાશ્રમ
૧૩ થી ૧૭ વર્ષ	કિશોરઅવસ્થા	બ્રહ્મચર્યાશ્રમ
૧૮ થી ૨૦ વર્ષ	તરુણ અવસ્થા	બ્રહ્મચર્યાશ્રમ
૨૧ થી ૨૫ વર્ષ	યુવાવસ્થા	બ્રહ્મચર્યાશ્રમ
૨૬ થી ૪૦ વર્ષ	યુવાવસ્થા	ગૃહસ્થાશ્રમ
૪૧ થી ૫૦ વર્ષ	પ્રૌઢાવસ્થા	ગૃહસ્થાશ્રમ
૫૦ થી ૬૦ વર્ષ	પ્રૌઢાવસ્થા	વાનપ્રસ્થાશ્રમ
૬૦ થી ૭૫ વર્ષ	વૃદ્ધાવસ્થા	વાનપ્રસ્થાશ્રમ
૭૫ થી ૧૦૦ વર્ષ	વૃદ્ધાવસ્થા	સંન્યસ્તાવસ્થા/ સંન્યસ્તાશ્રમ

વિશેષ : દરેક અવસ્થામાં એકાદ બે વર્ષ આગળ પાછળ થઈ શકે છે.

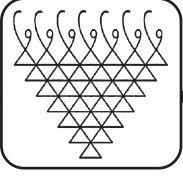

ખંડ ૨ વ્યવહાર ચિંતન

પર્વ ૨ : ગર્ભાવસ્થા તેમ જ શિશુઅવસ્થાનું શિક્ષણ

મનુષ્યનું આ જન્મનું જીવન ગર્ભાધાનથી શરૂ થાય છે. એ સાથે જ એનું શિક્ષણ પણ શરૂ થાય છે. ગર્ભાધાન શિક્ષણનું પ્રારંભબિંદુ છે. અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર શિક્ષણનું અંતિમ બિંદુ છે. એ બન્નેની વચ્ચે ગર્ભાવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધી જીવનશિક્ષણનો વિસ્તાર છે. એ વિસ્તારના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જ વિદ્યાલયના શિક્ષણનો પણ વિચાર થાય છે. આજે એ વાત ભુલાઈ ગઈ છે એટલે એની ઉપેક્ષા પણ થઈ છે. એને ફરીથી યાદ કરાવવા માટે આજીવન શિક્ષણની રૂપરેખા અહીં આપવામાં આવી છે. એ આજીવન શિક્ષણના પ્રારંભ તરીકે અહીં ગર્ભાવસ્થા અને શિશુઅવસ્થાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એ શિક્ષણ માતાપિતાના માધ્યમથી જ થાય છે એ વાત તરફ અહીં સવિશેષ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. શિશુશિક્ષણ તો જો કે ઘરમાં જ થાય છે તો પણ આજે એ વિદ્યાલયમાં પહોંચી ગયું છે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાલય અને ઘર બન્નેનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો છે.

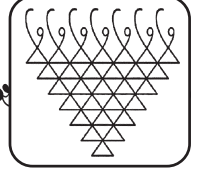

અનુક્રમણિકા

૧૭. પ્રસ્તાવના	૧૫૫
૧૮. ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ	૧૫૭
૧૯. સંતાન માતાપિતાને પસંદ કરે છે	૧૬૨
૨૦. ભારતમાં શિશુશિક્ષણ	૧૬૭
૨૧. શિશુની કેટલીક સ્વાભાવિક વિશેષતાઓ	૧૭૪
૨૨. શિશુશિક્ષા અભ્યાસક્રમ અને ક્રિયાકલાપ	૧૭૫
૨૩. બાળકો માટે સમય કાઢો અને આટલું કરો	૧૮૬

અધ્યાય ૧૭

પ્રસ્તાવના

ભારત પરંપરાનો દેશ

આજે રામનવમીનો દિવસ હતો. ગુરુકુળમાં ભગવાન રામના જન્મનો ઉત્સવ મનાવવામાં આવ્યો. આજની જ્ઞાનસભામાં ઉજ્જૈનથી પધારેલા આચાર્ય શશિશેખર ગર્ભાવસ્થાના શિક્ષણના વિષયમાં પ્રવચન કરવાના હતા. આચાર્ય શશિશેખરે ઉજ્જૈનમાં ગૃહવિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી. ભારતમાં તૂટતી જતી કુટુંબવ્યવસ્થાને ફરીથી સંગઠિત કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ હતો. ત્યાં એમણે એક સંશોધન કેન્દ્રની સ્થાપના પણ કરી હતી. ખાસ વાત એ હતી કે એમણે ગર્ભસંસ્કારથી જ શિક્ષણની શરૂઆત કરવાની યોજના બનાવી હતી. એમની વિદ્યાપીઠમાં છેલ્લાં દસ વર્ષોથી જન્મપૂર્વના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ હતી. આજ સુધી એમના એ પ્રયોગમાં લગભગ ચારસો બાળકોનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. એ બાળકો લોકોનું ધ્યાન આકર્ષી લેતાં હતાં.

બપોરે ચાર વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ આચાર્ય શશિશેખરને લઈને પધાર્યા. સંગઠનમંત્રનું ગાન શરૂ થયું. આચાર્ય શુભંકરે આચાર્ય શશિશેખરનો પરિચય આપ્યો, સ્વાગત કર્યું અને પોતાનું પ્રવચન શરૂ કરવાની વિનંતી કરી.

આચાર્ય શશિશેખર કહેવા લાગ્યા...

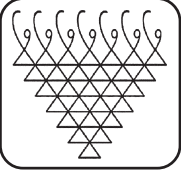
આજે આ ગુરુકુળમાં આવીને મને ખૂબ પ્રસન્નતાનો અનુભવ થાય છે. અહીંની શિક્ષણયોજનાની ખ્યાતિ દેશના અન્ય ભાગોમાં પણ પહોંચી ગઈ છે. તમે અહીં જે કરી રહ્યા છો એ વિશે જાણવાની, સમજવાની મારી પણ ઘણી ઈચ્છા હતી. અમે ઉજ્જૈનમાં જે કરી રહ્યા છીએ એ તમારી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવાની મારી ઈચ્છા છે. આજે એ શુભ અવસર આવ્યો છે એનો મને ઘણો આનંદ છે. આજે રામનવમીના શુભ દિવસે હું ગર્ભાવસ્થાના શિક્ષણ વિશે વાત કરીશ. આપણું આ સત્ર ત્રણ દિવસ ચાલવાનું છે. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિની અપેક્ષા અનુસાર જ હું વિસ્તારપૂર્વક એ વિશે જણાવીશ. તમે એ પછી પ્રશ્નો પૂછી શકો છો.

આપણો દેશ ભારત છે. આપણે ભારતીય છીએ.

વિશ્વના અનેક દેશોમાં આપણો દેશ સૌથી વધુ પ્રાચીન છે. વિશ્વના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક સંસ્કૃતિઓ જન્મી અને કાળના પ્રવાહમાં લુપ્ત થઈ ગઈ. ઇતિહાસમાં ગ્રીક, રોમન, એસીરિયન, મેસોપોટેમિયન જેવી અનેક સંસ્કૃતિઓનાં નામ આપણે વાંચ્યાં છે. આજે એમાંથી એક પણ જીવિત નથી. ભારત એ બધી જ સંસ્કૃતિઓ પહેલાં પણ હતું અને એ બધાના કાળના પ્રવાહમાં લુપ્ત થઈ ગયા પછી પણ છે. વિશ્વમાં કેવળ એક સંસ્કૃતિ એવી છે જે આપણી જેમ પ્રાચીનતાનો દાવો કરી શકે છે. એ છે ચીનની સંસ્કૃતિ. પરંતુ લગભગ એક સો વર્ષ પહેલાં વિશ્વમાં સામ્યવાદનો ઉદય થયો અને કન્ફ્યુશિયસ અને ભગવાન બુદ્ધનો દેશ સામ્યવાદી થઈ ગયો. વિશ્વમાંથી સામ્યવાદ પણ સમાપ્ત થઈ ગયો પરંતુ ગૌતમ બુદ્ધનો દેશ ચીન ફરીથી બુદ્ધનો થયો નહીં. એ અમેરિકન ચીન બની ગયું. અર્થાત્ એ પ્રાચીનતામાં જેવું હતું એવું ન રહ્યું. ભારત જ વિશ્વમાં એકમાત્ર એવો દેશ છે જે બધી જ સંસ્કૃતિઓ પૂર્વે જેવો હતો એવો જ આજે પણ છે. વેદોના મંત્રો જેટલી શ્રદ્ધાથી એ વખતે ગવાતા હતા એટલી જ શ્રદ્ધાથી આજે પણ ગવાય છે. ભારત ચિરંજીવી દેશ છે.

ભારતની એ ચિરંજીવિતાનું રહસ્ય એની પરંપરામાં છે. ભારત પરંપરાનું રહસ્ય સમજ્યું છે અને એને સારી રીતે વ્યવહારમાં સ્થાપિત કર્યું છે. ભારતની પરંપરા સ્થાપિત કરવાની અને એને ટકાવી રાખવાની તથા એને ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થાનું મૂળ એની એકાત્મ જીવનદૃષ્ટિમાં છે. ભારતની જીવનદૃષ્ટિ કહે છે કે મનુષ્ય આ સૃષ્ટિમાં ક્યારેય એકલોએકલો, પોતાની રીતે જ જીવી શકે નહીં. એ અન્ય લોકો સાથે સંબંધિત રહીને જ જીવી શકે છે. એકલા રહેવાનું એને માટે ભાવાત્મક દૃષ્ટિએ પણ સંભવ નથી અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ નહીં. સૃષ્ટિમાં જે પંચમહાભૂતો છે એ એના જીવનનો આધાર છે. વાયુ વિના, સૂર્ય વિના, પૃથ્વી વિના એના જીવનની એક ક્ષણ પણ સંભવ નથી. વૃક્ષ-

વનસ્પતિ વિના એનો જીવનનિર્વાહ ચાલી શકે નહીં. એ જ રીતે સમષ્ટિમાં પણ મનુષ્ય એકલો રહી શકતો નથી. એની અન્ન, વસ્ત્ર, આવાસ, શિક્ષણ, ઔષધ વગેરે જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે એને બીજાઓ પર નિર્ભર રહેવું પડે છે. કેવળ ભૌતિક આવશ્યકતાઓ માટે જ નહીં તો સ્નેહ, મિત્રતા, મનોરંજન, આનંદપ્રમોદ વગેરે માટે પણ એને અન્ય લોકોની જરૂર પડે છે. અર્થાત્ મનુષ્યે આખી સૃષ્ટિ સાથે મળીને જ રહેવાનું હોય છે. સાથે રહેવા માટે એને આખી સૃષ્ટિ સાથે સમાયોજન કરવું પડે છે. એ જ જીવનવ્યવહાર છે.

લેવું ઓછું - આપવું વધુ

મનુષ્યનો એ જીવનવ્યવહાર પરસ્પર લેણદેણથી ચાલે છે. એને બીજા પાસેથી લેવાનું છે અને બીજાને આપવાનું પણ છે. લેણદેણની આ પ્રક્રિયાના બે પ્રકાર હોય છે. એક છે આપવું ઓછું અને લેવું વધુ. એમાં મનુષ્ય વધુ ને વધુ લેવા જ માગે છે અને ઓછામાં ઓછું આપવા માગે છે. આમ તો એને આપવાનું ગમતું નથી પરંતુ લેવા માટે પણ કંઈક તો આપવું જ પડે છે એટલે આપે છે. એવા વ્યવહારમાં એ પોતાની બુદ્ધિ કઈ રીતે ઓછામાં ઓછું આપીને વધુમાં વધુ લઈ શકાય એમાં જ વાપરે છે. બીજી દૃષ્ટિ છે લેવું ઓછું અને આપવું વધુ. એવી વ્યક્તિ ઓછામાં ઓછું લેવા માગે છે અને વધુમાં વધુ આપવા માગે છે. આપણે ત્યાં વધુ આપી શકાય એ માટે જરૂરિયાતોને ઓછી કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાઓનું ઉદાહરણ સંન્યાસી છે. એમ કહેવાય છે કે એક સંન્યાસીની જરૂરિયાત ‘કરતલ ભિક્ષા તરુતલ વાસ’ હોય છે, પોતાની જરૂરિયાત ઓછી કર્યા પછી જ વ્યક્તિ બીજાને વધુમાં વધુ આપી શકે છે. સર્વસામાન્ય વ્યવહારમાં એટલા માટે નિયમ બન્યો કે જેટલું મળ્યું હોય એનાથી સવાયું કરીને આપો. મનુષ્યને બીજાની પાસેથી જે મળે છે એનો એના પર ઉપકાર હોય છે. એ ઉપકારનો એ ઋણ તરીકે સ્વીકાર કરે છે. એ ઋણમાંથી એને મુક્ત થવાનું છે. ઋણમાંથી મુક્ત થયા વિના એ પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. ઋણમાંથી મુક્ત થયા વિના એને વાનપ્રસ્થ થવાનો કે સેવાનિવૃત્તિનો અધિકાર નથી.

ઋણમુક્ત થવું

કેટલાંક ઋણ એવાં હોય છે જે જેના પાસેથી લીધું હોય છે એને જ પાછું આપીને ચૂકવી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈની પાસેથી ધન મળ્યું હોય તો એને પાછું આપી શકાય છે. અનાજ મળ્યું હોય તો એને અનાજ પાછું આપી શકાય છે, પરંતુ કેટલીક વાતો એવી હોય છે જે જેની પાસેથી મળી હોય એને પાછી આપી શકાતી નથી. પાછી આપવાનું શક્ય જ નથી હોતું. માતાપિતાથી મને જન્મ મળ્યો. હવે હું એમને જન્મ તો અપી શકું નહીં. માતાપિતા પાસેથી મને દેહ મળ્યો, રૂપરંગ મળ્યાં, સ્વભાવ મળ્યો. મારાં માતાપિતા અને એમનાં પણ માતાપિતા, એમનાં પણ માતાપિતા અર્થાત્ મારી અનેક પેઢીઓના પૂર્વજોથી મને અનેક પ્રકારની કુશળતાઓ અને ગુણો મળેલા છે. મારું આ જીવન જ એમને કારણે છે. એ બધું હું એમને પાછું નથી આપી શકતો. એમને પણ પાછું લેવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. કારણ કે મને દેહ, કુશળતા વગેરે આપ્યા પછી એ જ વસ્તુઓ એમની પાસે પણ રહે જ છે. એમની પાસે જે કુશળતા અને સંસ્કાર છે એ મને આપવાથી સમાપ્ત નથી થઈ જતાં. એટલે એમને પાછાં આપવાનું કોઈ કારણ નથી. એ જ રીતે મારા ગુરુ, મારા આચાર્ય પાસેથી જ્ઞાન મળ્યું છે. જ્ઞાન તો હું એમને પાછું આપી શકતો નથી. એ સ્થિતિમાં મારે અન્ય કોઈને એ વસ્તુઓ આપવી પડે. જ્યાં સુધી હું બીજા કોઈને એ આપતો નથી ત્યાં સુધી હું ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. મને મારાં માતાપિતાએ જન્મ આપ્યો છે. અને જન્મની સાથે દેહ, ગુણ, સંસ્કાર, કુશળતા વગેરે આપ્યાં છે તો હવે મારે પુત્રને જન્મ આપવો પડે અને મારા પૂર્વજો પાસેથી જે મળ્યું છે એ સવાયું કરીને એને આપવું પડે. મારા આચાર્ય પાસેથી જ્ઞાન મળ્યું છે તો એને સવાયું કરીને મારા શિષ્યને આપવું પડે. જ્ઞાનનો તો એક અન્ય ઉપયોગ પણ કહ્યો. જો કોઈને ભણાવવાની મારી ક્ષમતા નથી તો મારા જ્ઞાનનો ઉપયોગ બીજાના ભલા માટે કરવો જોઈએ. પિતા પુત્રના અને આચાર્ય શિષ્યના સંસ્કાર, કૌશલ, જ્ઞાન વગેરેના હસ્તાંતરણથી પરંપરા બને છે. આપણી સંસ્કૃતિ ચિરંજીવી બની છે એ પરંપરાને કારણે એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં હસ્તાંતરિત થતાં થતાં હજારો વર્ષોના સંસ્કાર અને જ્ઞાન આજ સુધી પહોંચ્યાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે આપણી સંસ્કૃતિને

ચિરંજીવી બનાવનારી બે પરંપરાઓ છે, એક છે સંસ્કારપરંપરા અને બીજી છે જ્ઞાનપરંપરા.

આપણી સંસ્કૃતિ ચિરંજીવી છે

સંસ્કારપરંપરાનું કેંદ્ર છે ઘર અને જ્ઞાનપરંપરાનું કેંદ્ર છે વિદ્યાલય. એ બન્ને કેંદ્રોએ આપણી સંસ્કૃતિને ચિરંજીવી બનાવી છે.

પરંપરા જાળવી રાખવાનું મુખ્ય સાધન છે શિક્ષણ. એટલે શિક્ષણનાં પાણ બે મુખ્ય કેંદ્રો છે - ઘર અને વિદ્યાલય. શિક્ષણના બે મુખ્ય પ્રદાતા છે, માતાપિતા અને આચાર્ય. શિક્ષણના બે મુખ્ય લેવાવાળા છે, સંતાન અને શિષ્ય.

સંસ્કારપરંપરાના આ ઘર નામના કેન્દ્રમાં બાળકનો જન્મ થાય છે અને પરંપરાની આગળની કડી શરૂ થાય છે. બાળકનું શિક્ષણ પાણ તે જ ક્ષણથી શરૂ થઈ જાય છે. એક વાર ફરી યાદ કરીએ કે વિદ્યાલયમાં મળતું શિક્ષણ એ જ માત્ર શિક્ષણ નથી. વર્તમાન સમયની વિડંબના એ છે કે શિક્ષણને આપણે વિદ્યાલય સુધી સીમિત કરી દીધું છે. આપણે એમ સમજીએ છીએ કે વિદ્યાલયમાં જે શિક્ષણ અપાય છે એ જ માત્ર શિક્ષણ છે. વિદ્યાલયમાં પાણ જે તે ધોરણના વર્ગનું જ શિક્ષણ હોય છે. વર્ગ ખંડમાં પાણ પાઠ્યપુસ્તકમાં જે હોય છે તેનું જ શિક્ષણ અપાય છે. પાઠ્યપુસ્તકમાં પાણ જે પરીક્ષામાં પુછાવા લાયક પ્રશ્નો હોય તેનું જ શિક્ષણ હોય છે. આનો અર્થ એવો થયો કે શિક્ષણને કમશઃ સંકુચિત કરતા જવું. આવા

સંકુચિતપાણને છોડીને જો શિક્ષણને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જોઈએ તો સમજાય છે કે શિક્ષણ કેવળ વિદ્યાલયમાં નથી થતું. તે ઘરમાં પાણ થાય છે. બહુધા તો ઘરમાં થતું શિક્ષણ વિદ્યાલયમાં અપાતા શિક્ષણ કરતાં વધુ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. આપણે પહેલાં પાણ જોયું છે કે બાળકનું શિક્ષણ પાંચ કે ત્રણ વર્ષની વયે શરૂ નથી થતું, એ એનાથી પાણ પહેલાં શરૂ થઈ જાય છે. એને પાણ જરા સુધારીને કહું તો બાળકનું શિક્ષણ એના જન્મ પૂર્વેથી જ શરૂ થઈ જાય છે.

બાળકના એ શિક્ષણની વિશેષતા એ છે કે એ પ્રત્યક્ષ એનું નથી હોતું. એનું શિક્ષણ માતાપિતાના માધ્યમથી થાય છે. જે રીતે સૃષ્ટિમાં રહેલો જીવ માતાપિતાના માધ્યમથી આ દેહમાં આવીને આ કુળમાં, આ ઘરમાં આવે છે એ જ રીતે એ પાંચ વર્ષ સુધી શિક્ષણ પાણ માતાપિતાના માધ્યમથી જ પ્રાપ્ત કરે છે. માતાપિતા એના શિક્ષણના કેવળ કારક જ નહીં તો તેઓ બાળકના શિક્ષણના માધ્યમ પાણ છે. જન્મ પૂર્વેના શિક્ષણને એ વાત પૂરેપૂરી લાગુ પડે છે.

જન્મ પહેલાં બાળકનું શિક્ષણ ક્યારે શરૂ થાય છે? પહેલાં પાણ આપણે સાંભળેલું છે કે પતિ અને પત્ની જ્યારે ઇચ્છા કરે છે કે આપણે બાળક જોઈએ ત્યારથી આવનારા બાળકનો માનસિક પિંડ બનવાનું શરૂ થઈ જાય છે. ત્યારથી લઈને જન્મ સુધીનું શિક્ષણ ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ કહેવાય છે.

અધ્યાય ૧૮

ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ

પૂર્વતૈયારી

ગર્ભાવસ્થાના શિક્ષણ સંબંધે આટલી વાતોનો વિચાર થવો આવશ્યક છે :

૧. બ્રહ્માંડમાં જે જીવ જન્મ લેવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે એ પોતાને લાયક માતાપિતાની શોધ કરી રહ્યા છે. એટલે સંતાનની ઇચ્છા કરનારાં માતાપિતાએ જેવું સંતાન જોઈતું હોય એવા સંતાનનું આહ્વાન કરવું જોઈએ. આ પાણ એક વિશેષ ધ્યાન આપવા લાયક

મુદ્દો છે. જનનશાસ્ત્ર કહે છે કે માતા પિતા જેવા સંતાનની કામના કરશે એવું બાળક એમને મળશે પરંતુ માતાપિતાએ પોતાને એ માટે લાયક બનાવવાં જોઈએ. એનું પ્રથમ ચરણ છે માતાપિતાએ નક્કી કરવું જોઈએ છે કે એમને કેવું સંતાન જોઈએ છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે માતાપિતાને એ બાબતમાં કોઈ પાણ પ્રકારની સ્પષ્ટતા જ નથી હોતી. એમને સારું સંતાન જોઈએ એટલી જ ખબર હોય છે,

સારું કોને કહેવાય એની નહીં. એટલું જ નહીં તો એ પોતે કેવા બાળકને સારું કહે છે એની પણ સ્પષ્ટતા એમના મનમાં નથી હોતી. તેઓ સુંદર બાળક ઇચ્છે છે અને સુંદરતા માટે કોઈ અભિનેતા કે અભિનેત્રીનું ચિત્ર એમની કલ્પનામાં હોય છે. બહુ થાય તો બાળ ક્રિષ્ણનું ચિત્ર હોય છે. પરંતુ એટલું પૂરતું નથી. માતાપિતાએ મળીને ગુણ, કર્તૃત્વ, ક્ષમતા, કુશળતા, પરાક્રમ વગેરે બાબતો વિશે વિચાર કરવો જોઈએ અને પોતાની અપેક્ષા નિશ્ચિત કરવી જોઈએ. અમારા ગર્ભસંસ્કાર કેંદ્રમાં માતાપિતાને એનું વિશેષ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને એમને પોતાની અપેક્ષાઓ વિશે સ્પષ્ટ થવા માટે કહે છે. એ જ પ્રક્રિયામાં એમને ઇચ્છા કેવી રીતે કરવી એ પણ જણાવાય છે. અમે જણાવીએ છીએ કે બાળક કેવળ આપણું જ નથી હોતું. કેવળ આપણો જ વિચાર કરીને એને આપણા ઘરમાં ન બોલાવવો જોઈએ. એ આપણા પરિવાર માટે છે, સમાજ માટે છે, રાષ્ટ્ર માટે છે અને માનવતાની સેવા માટે છે. એને જન્મ આપીને આપણે સમાજને એક સારી ગુણવાન, જ્ઞાનવાન, કર્તૃત્વવાન વ્યક્તિ આપવાનાં છીએ. સમાજને સારી વ્યક્તિ આપવી એ માતાપિતા તરીકે અતિ મૂલ્યવાન સેવા છે. માતાપિતા બનીને જ એવી સેવા આપણે કરી શકીએ છીએ.

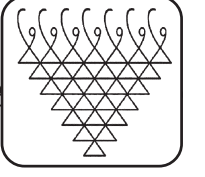
૨. એવી કલ્પનાની સ્પષ્ટતા કર્યા પછી બીજું ચરણ છે એના સ્વાગતની પૂર્વતૈયારી કરવી. બાળક આ પૃથ્વી પર જન્મ લેતા પહેલાં માતાની કૃષ્ણમાં નવ મહિના રહેવાનો છે. નિવાસના એ સ્થાનને ગર્ભાશય કહે છે. એને લોકભાષામાં કૃષ્ણ કહેવાય છે. એને શાસ્ત્રીય ભાષામાં ક્ષેત્ર કહેવાય છે. જીવ માતા અને પિતાના ૨૪ અને વીર્યના માધ્યમથી આવવાનો છે. એટલે એ ત્રણે સ્વચ્છ અને પવિત્ર કરવાં એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. માતાપિતાએ પોતાનાં શરીર અને મન બન્નેની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ.
- પ્રથમ આહારવિહાર વ્યવસ્થિત કરવા જોઈએ. વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

- ઓછામાં ઓછું ત્રણ મહિના અને સંભવ હોય તો એક વર્ષ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ.
- વ્યાયામ વડે શરીરને અને યોગાભ્યાસ વડે મનને શુદ્ધ અને પવિત્ર કરવાં જોઈએ.
- આપણાં કુળ, પરિવાર, પૂર્વજો, કુળપરંપરાઓ વગેરે બાબતમાં માહિતી મેળવવી જોઈએ અને વ્યવહારમાં એનું અનુસરણ કરવું જોઈએ.
- આપણે પૂર્વજોની અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ એવી ભાવના દૃઢ બનાવવી જોઈએ.
- આપણે વંશપરંપરાને આગળ વધારનારા સંતાનને જન્મ આપવાનાં છીએ એવો મનોભાવ હોવો જોઈએ.

એ રીતે પોતાને શારીરિક અને માનસિક દૃષ્ટિએ તૈયાર કર્યા પછી ગર્ભાધાન કરવું જોઈએ. ગર્ભાધાનની બાબતમાં જે વાતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ એ આ પ્રમાણે છે.

- ગર્ભાધાનનો સમય નિશ્ચિત કરવા માટે તિથિ, નક્ષત્ર, સમય વગેરેનું માર્ગદર્શન જ્યોતિષશાસ્ત્ર આપે છે.
- પતિ અને પત્નીની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ વિશેનું માર્ગદર્શન ક્રમશઃ યોગ અને આયુર્વેદ આપે છે.
- એ પછી પુત્ર કામેષ્ટિ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કેવળ પુત્રની કામના માટે જ નથી હોતો. પુત્ર કહેતાં જ એમાં પુત્રીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. યજ્ઞના માધ્યમથી આપણે સૃષ્ટિનાં અનેક તત્ત્વોને એમનો ભાગ આપીએ છીએ અને એમની પાસેથી શુભેચ્છાઓ અને આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. એ સાથે જ આપણી કામનાઓ અગ્નિની સાક્ષીથી સંકલ્પબદ્ધ થાય છે. યજ્ઞના માધ્યમથી આપણે સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિને વચન આપીએ છીએ કે આપણા સંતાનની જે પણ યોગ્યતાઓ અને ક્ષમતાઓ હશે એનો ઉપયોગ એ સૌ માટે હશે.
- એ સાથે જ ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવા જોઈએ. ગર્ભાધાન સંસ્કાર વ્યક્તિના જીવનનો પ્રથમ સંસ્કાર છે. એ પ્રકટ રીતે તો માતા પર થતા હોય છે, પરંતુ

વાસ્તવિક સ્વરૂપે એ આવનારા બાળકના પ્રથમ સંસ્કાર છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે હજુ જીવે ગર્ભમાં આગમન પણ કર્યું નથી ત્યારથી એને સંસ્કારિત કરવામાં આવી રહ્યો છે.

- એ પછી જ્યોતિષના માર્ગદર્શનમાં આયુર્વેદના નિર્દેશ અનુસાર ગર્ભાધાન કરવું જોઈએ.
- ગર્ભાધાન વખતે પતિપત્નીનો એકબીજા પ્રત્યે કેવો ભાવ છે, સંબંધની ઘનિષ્ટતા કેટલી છે તથા આવનારા જીવ પ્રત્યે એમનો કેવો ભાવ છે એનો એ જીવ પર ઘણો પ્રભાવ પડે છે. એટલે ગર્ભાધાનની ક્રિયા જાગ્રત રહીને કરવી જોઈએ.
- શાસ્ત્રો કહે છે કે ગર્ભાધાનના સમયે જ આવનારા જીવના આ જન્મના આયુષ્ય, જાતિ અને ભોગ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. એટલું એ ક્ષણનું મહત્ત્વ છે. જાતિનો અર્થ છે સ્વભાવ, અર્થાત્ એ કેવા સ્વભાવનો થશે એ નક્કી થઈ જાય છે. એને સુખદુઃખ, હર્ષશોક તથા અનુકૂળતા અને વિપત્તિઓનો કેવો સામનો કરવો પડશે એને ભોગ કહે છે. આયુષ્યનો અર્થ તો સ્વયં સ્પષ્ટ છે.
- સંક્ષેપમાં જીવનું આ જન્મનું જીવન કેવું હશે અને એની અંતર્નિહિત ક્ષમતાઓ કેવી હશે એની નિશ્ચિતિ ગર્ભાધાનની ક્ષણોમાં થતી હોય છે.
- આજે તો ગર્ભાધાન થયું છે એની જાણ પત્નીને પણ નથી થતી. ડોક્ટર ક્યારેક એક-બે મહિના પછી જણાવે છે કે ગર્ભાધાન થયું છે. વાસ્તવમાં પત્નીને જાણ થઈ જવી જોઈએ. એ એની મનઃસ્થિતિ અને ઉત્કટતા પર આધાર રાખે છે. પોતાને જાણ થાય એ માટે દરેક પત્નીએ સજજતા કેળવવી જોઈએ.
- સંભોગક્રિયાને જો પ્રાર્થનામાં પરિવર્તિત કરી દે અને પરમાત્માના દિવ્ય અંશનું આહ્વાન કરે તો એ આધ્યાત્મિક ક્રિયા બની જાય છે. વાસ્તવમાં ગર્ભાધાન આધ્યાત્મિક કાર્ય જ છે. આપણે આપણાં અજ્ઞાન અને સંકુચિતતાને કારણે એને શારીરિક અને માનસિક બનાવી દઈએ છીએ.

- ગર્ભાધાન કે ગર્ભાવસ્થા કે પ્રસૂતિ આયુર્વિજ્ઞાનનો વિષય તો જરા પણ નથી. આજે આપણે આપણા અજ્ઞાન અને એ વિષયના મહત્ત્વની ઉપેક્ષાને કારણે એને આયુર્વિજ્ઞાન અર્થાત્ મેડિકલ સાયન્સનો વિષય બનાવી દીધો છે. એ વાસ્તવમાં સંસ્કારનો વિષય છે. ડોક્ટરની જરૂર તો કોઈ અસાધારણ શારીરિક વ્યાધિ વખતે જ હોય છે.

ગર્ભાવસ્થા

ગર્ભાધાન પછી જીવ જ્યારે માતાના ગર્ભાશયમાં રહે છે ત્યાં સુધીની એની અવસ્થા ગર્ભાવસ્થા અને માતાની અવસ્થા સગર્ભાવસ્થા કહેવાય છે. એ અવસ્થાના સંદર્ભમાં આ વાતો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

- ગર્ભાધાન પછીનો બીજો તબક્કો છે ગર્ભાવસ્થાના નવ મહિના. ગર્ભાધાન પછી પ્રથમ ત્રણ દિવસ ગર્ભ કલલ કહેવાય છે. એ પછીના દસ દિવસ એ બુદ્બુદ અવસ્થામાં રહે છે. એ અવસ્થામાં પણ એ જન્મ પછી સંપૂર્ણ વિકસિત અવસ્થામાં કેવો થશે એની બધી જ સંભાવનાઓ સમાયેલી હોય છે. એ સમયે એનું સ્વરૂપ તો કીચડ કે પાણીના પરપોટા જેવું જ હોય છે, પરંતુ સંસ્કાર ગ્રહણક્ષમતા સૌથી વધુ હોય છે. એટલે જે જે માધ્યમોથી સારા સંસ્કાર થાય છે એ દરેક વાતો એ સમયે કરવી જોઈએ.
- ગર્ભાધાનના નવ મહિનામાં ધીરે ધીરે ગર્ભનાં આંતરિક અને બાહ્ય અંગોનું પ્રકટીકરણ થાય છે અને નવ મહિને જન્મ પછી સ્વતંત્ર રીતે જીવી શકે એવી સ્થિતિમાં ગર્ભ આવે છે. એ સમય દરમિયાન ગર્ભ પર જે સંસ્કાર થાય છે એ ગર્ભાવસ્થાના સંસ્કાર કહેવાય છે.
- માતા જે આહાર લે છે, જે વિચાર કરે છે, જે મનોદશામાં રહે છે, જે લોકોનો એના પર પ્રભાવ હોય છે, એ બાળકની બાબતમાં જે કલ્પનાઓ કરે છે, જે વાંચે છે, જુએ છે એ બધાના સંસ્કાર ગર્ભ પર થાય છે. એનાં અનેક ઉદાહરણો આપણાં પુરાણોમાં અને કાવ્યોમાં મળી રહે છે. જો ઉઘાડી

આંખે આપણે આસપાસનું નિરીક્ષણ કરીશું તો એવાં ઉદાહરણો આજે પણ જોવાં મળશે. જરૂર છે એને આસ્થાપૂર્વક સમજવાની અને આપણો વ્યવહાર સુનિયોજિત કરવાની.

- ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન અન્ય બે સંસ્કારો પણ ગર્ભ પર થતા હોય છે. એ છે પુંસવન અને સીમંતોન્નયન. એ સંસ્કાર ગર્ભને માતાના ગર્ભાશયમાં સુરક્ષિત અને આશ્વસ્ત કરવા માટે થાય છે. જીવની વિકાસપ્રક્રિયામાં શારીરિક કરતાં અનેકગણી વધુ માનસિક સુરક્ષાની જરૂર હોય છે.
- સંગીત, માતા દ્વારા કરાતી પ્રવૃત્તિ વગેરેની ગર્ભ પર ઘણી અસર થાય છે. એ અવસ્થામાં માતાપિતાએ આહારવિહારની સાથે સાથે વ્યાયામનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. સીઝર વિના કે કષ્ટ વિનાની પ્રસૂતિ દરેક માતાનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.
- એ અવસ્થામાં જે માતાઓને દવા ખાવી પડે છે એની વિપરીત અસર જન્મ પછી પણ બાળક પર થતી હોય છે. જે બાળક દવા ખાઈ ખાઈને જ જન્મ લે છે એ શારીરિક અને માનસિક રીતે દુર્બળ હોય છે. જે જન્મથી જ દુર્બળ હોય છે એને કોઈ ડોક્ટર સંપૂર્ણ સ્વસ્થ, કોઈ પણ શિક્ષક વધુ બુદ્ધિમાન અને કોઈ સંત સજ્જન શાંત બનાવી શકતા નથી.

પ્રસૂતિ અને જન્મ

પ્રસૂતિ જીવને જગતમાં આવવાની ક્ષણ છે. અત્યાર સુધી જીવ માતાના ગર્ભમાં સુરક્ષિત, પૂરેપૂરો માતાને અધીન હતો. હવે જન્મ પછી એને પોતાનું જીવન પોતે જ જીવવાનું છે. પ્રસૂતિની બાબતમાં આટલી વાતો તરફ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

- એ ક્ષણ માતા અને શિશુ બન્ને માટે વિશેષ અનુભવની છે. જન્મ આપવાનો અને જન્મ લેવાનો અનુભવ જાગ્રત અવસ્થામાં થવો જોઈએ. એ કારણસર સીઝરથી બચવું જોઈએ. આજે એ વાતનું જ્ઞાન ન હોવાને કારણે સીઝરનું પ્રચલન ઘણું વધી ગયું છે. માતાઓને માનસિક ભય લાગે છે. એમને

આશ્વાસન આપનારી ઘરની આત્મીય વ્યક્તિ હશે કે કેમ એવો સંદેહ રહે છે. વ્યાયામ અને આહારવિહારનું ધ્યાન નહીં રાખવાને કારણે શારીરિક દુર્બળતા પણ રહે છે. ડોક્ટર પણ સમજનારા ઓછા અને માતા તથા ઘરના લોકો કહે એમ કરનારા વધુ હોય છે. એ બધાં કારણોસર સીઝરનું ચલાણ ઘણું વધી ગયું છે. એનાથી બચવું જોઈએ.

- જન્મ સમયનું વાતાવરણ બાળકના ચરિત્ર પર ઊંડી અસર કરે છે. જન્મ સમયે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જે પ્રથમ સ્પર્શ, ગંધ, સ્વાદ, ધ્વનિ કે દૃશ્યનો અનુભવ થાય છે એની અસર એની સાથે જીવનભર રહે છે. એ સમયે એની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અતિશય કોમળ અને ગ્રહણશીલ હોય છે. એટલે એમની સુરક્ષા કરવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમાં પ્રસૂતિ ઘરમાં જ થતી હતી. ઘરમાં વિશેષ રીતે પ્રસૂતિનો ઓરડો તૈયાર કરવામાં આવતો હતો. એને સ્વચ્છ અને પવિત્ર બનાવવામાં આવતો હતો. પ્રસૂતિકલામાં અનુભવી ઘરની વૃદ્ધ મહિલાઓ પણ રહેતી અને ગામમાં અનુભવી દાઈ પણ રહેતી. ડોક્ટરનું કામ જ પડતું નહીં. દવાનો નહીં પણ પૌષ્ટિક આહારનો જ ખર્ચ થતો.
- જન્મની સાથે જ આજે દવાખાનાનો પ્રકાશ, અવાજ, ત્યાંના આત્મીય નહીં એવા લોકોના અવાજો, સ્પર્શ વગેરેનો અનુભવ થાય છે. એ બધું એટલું તીવ્ર હોય છે કે બાળકની જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ક્ષમતાઓનું ક્ષરણ થઈ જાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ક્ષમતાનું ક્ષરણ એ મોટું નુકસાન છે, કારણ કે જગતના અનુભવોનું આકલન કરવામાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ભૂમિકા જ અતિ મહત્વની હોય છે. કોઈ પણ અનુભવ ગ્રહણ કરવામાં એ બુદ્ધિની સક્ષમ સહાયક હોય છે. જન્મ સમયે એમનું જે નુકસાન થાય છે એ પાછળથી ભરપાઈ કરવું અસંભવ થઈ જાય છે.
- એ દૃષ્ટિએ ઘરોમાં પ્રસૂતિની વ્યવસ્થા કરવી ઉત્તમ ઉપાય છે. જો બધાં માટે સંભવ ન હોય તો પણ દવાખાનામાં એવી વ્યવસ્થા થાય એ જોવું જોઈએ.

પ્રસૂતિનું સ્થાન લેબરરૂમ નથી, કુમારાગાર છે, જ્યાં ઘરમાં આવનારા મહેમાનનું હૃદયપૂર્વક અને ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવે છે. એ સમયે સ્વાગત સૂચક મંગલ ધ્વનિ અને દૃશ્ય પાણી નિર્માણ કરવાં જોઈએ, જે પ્રસન્નતા અને શુભને વ્યક્ત કરતા હોય. જગતની સાથે બાળકનો સંબંધ જોડવાની આ ઉત્તમ રીત છે.

જન્મસમયે એને જન્મઘુટ્ટી પીવડાવાય છે. એ જેના હાથે પીવડાવાય છે એનો સ્વભાવ પાણી બાળકમાં ઊતરે છે એમ આપણી પરંપરા કહે છે. એટલે વ્યક્તિની પસંદગીમાં ખૂબ સાવધાની રાખવી પડે છે. જન્મઘુટ્ટી ઘી અને મધનું મિશ્રણ હોય છે. એને વિશેષ રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. એ સંક્રામક અસરમાંથી બાળકને સુરક્ષિત રાખે છે.

- આ બધાં કારણોસર બાળકનો જન્મસમય અતિ મહત્વનો હોય છે.

જન્મ પછી

જન્મ પછી બાળકનું પોતાનું જીવન શરૂ થાય છે. પ્રથમ ચાલીસ દિવસ એને માટે રક્ષણની જરૂર હોય છે. એ વિશે આટલી વાતો ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

- જન્મના દસ દિવસ સુધી બાળકના ઓરડામાં કોઈ પાણી વ્યક્તિને જવા દેવામાં આવતી નથી. કોઈને એનો સ્પર્શ કરવાની અનુમતિ અપાતી નથી. એના ઓરડામાં તદ્દન આછા પ્રકાશની વ્યવસ્થા હોય છે. કર્કશ અવાજ એના કાન પર ન પડે એનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે. બાળકની સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ એ આવશ્યક છે. આપણને આપણા બધા રીતરિવાજોને અંધશ્રદ્ધા કહીને નકારવાની, એમનો ત્યાગ કરવાની, એમની આલોચના કરવાની, એમની મજાક ઉડાવવાની ટેવ પડી ગઈ છે, એટલે એમાં જે વૈજ્ઞાનિકતા છે એ આપણને દેખાતી નથી. નહીં તો આપણે આટલી સક્ષમ વ્યવસ્થાનો ત્યાગ ન કરત.
- દસ દિવસ પછી ઘરના લોકો બાળકને સ્પર્શ કરી શકે છે, પરંતુ હજુ પાણી અપરિચિત લોકોને જોવાની કે સ્પર્શ કરવાની છૂટ નથી. ચાલીસ દિવસ સુધી બાળકને ઘરમાં જ રખાય છે. એ પછી જ્યારે બહાર

જાય છે ત્યારે સૌ પ્રથમ દેવદર્શન, પછી સૂર્યદર્શન અને પછી લોકદર્શન થાય છે.

- બાળકની આ પ્રકારની સુરક્ષા ભારતમાં એટલી મહત્વની મનાતી હતી કે બાળક ગરીબ ઘરનું હોય કે અતિસામાન્ય ઘરનું હોય તો પાણી એની સુરક્ષિતતાને એટલી જ પ્રાથમિકતા આપવામાં આવતી હતી.
- એ દરમિયાન નામકરણ અને કર્ણવિધ સંસ્કાર થતા હતા. ભારતમાં તો બાળકનાં નામ કેવાં હોવાં જોઈએ એનો પાણી વિચાર થયેલો છે. રાશિ અનુસાર નામકરણ કરવાનો રિવાજ તો આજે પાણી અનેક પ્રાંતોમાં જોવા મળે છે. સાર્થક નામ હોવાં જોઈએ એવો આગ્રહ તો રાખવો જ જોઈએ.
- બાળક સાઈઠ દિવસનું થાય ત્યાં સુધી મોટે ભાગે ઊંઘતું જ હોય છે. એ સમયમાં એને ઊંઘની ઘણી જરૂર હોય છે. એ માતાના ગર્ભાશયમાંથી અચાનક એક નવા જગતમાં આવ્યું છે. એ સમયે એની સૂવાની જે સ્થિતિ હતી એને અનુકૂળ જ બાળકનું પારણું બનાવવામાં આવે છે. એને વીસથી બાવીસ કલાકની ઊંઘની જરૂર હોય છે.
- એ સમયે માતાના સ્તન્યથી સંસ્કાર થાય છે. એ સાથે જ પોતાની આસપાસના લોકોના મનોભાવોથી તથા વિચારોથી સંસ્કાર થાય છે. વાતાવરણના પાણી સંસ્કાર થાય છે, પરંતુ મનોભાવો દ્વારા થનારા સંસ્કાર વધુ ઊંડા હોય છે.
- એક વર્ષની વય સુધી એના અન્નપ્રાશન સંસ્કાર પાણી થઈ જાય છે. બાળક જ્યાં સુધી કેવળ માતાનું દૂધ પીવે છે ત્યાં સુધી એ ક્ષીરાદ શિશુ કહેવાય છે. અન્નપ્રાશન સંસ્કાર પછી એ માતાના દૂધની સાથે સાથે અન્ન પાણી ખાય છે. ત્યારે એ ક્ષીરાન્નાદ શિશુ કહેવાય છે. જ્યારે માતાનું દૂધ પીવાનું બંધ કરે છે ત્યારે એ અન્નાદ શિશુ કહેવાય છે.
- એકથી ત્રણ વર્ષની વય સૌથી વધુ સંસ્કારક્ષમ હોય છે એ સમયમાં એ સૂતાં, પલટી મારીને પેટ પર સૂતાં, ઘૂંટણિયે ચાલતાં, ઊભા થતાં, ચાલતાં, ફૂંદકો

મારતાં, સીડી ચઢતાં, ઊતરતાં, દોડતાં, બોલતાં શીખે છે. એ સમયે તે એ બધી ક્રિયાઓ સારી રીતે કરી શકે એ રીતે એની સંભાળ લેવી જોઈએ અને એને મદદ કરવી જોઈએ. બાળકની ઉચ્ચારણશુદ્ધિ માટે એના કાને શુદ્ધ ભાષા પડવી જોઈએ. સારું સંગીત સાંભળવાની ટેવ ગર્ભાવસ્થાથી જ શરૂ થઈ જવી જોઈએ.

- એ સાથે જ ઘરની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ એને જોવા મળવી જોઈએ, એમ થવાથી ઘરની સાથે જોડાવાના

સંસ્કાર થાય છે. એ સમયે એ મોટા જે કરતા હોય છે એ બધું જ કરવા માગે છે. એને એમ કરતાં રોકવું જોઈએ નહીં.

- એ વખતે હાલરડાંના સંસ્કાર અત્યંત મહત્વના હોય છે. સૂતી વખતે એ જે સાંભળતાં સાંભળતાં સૂઈ જાય છે એવા જ એના મનોભાવ બને છે. એટલે ભારતમાં હાલરડાં ગાવાને ઘણું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

અધ્યાય ૧૯

સંતાન માતાપિતાને પસંદ કરે છે

જીવન અંગેની વાતચીતમાં જ્યારે એવો મુદ્દો આવે છે કે પુરુષાર્થની ગમે એટલી વાતો કરીએ તો પણ અમુક બાબતો એવી હોય છે જે માણસના હાથમાં હોતી નથી. એના ઉદાહરણરૂપે એક વાક્ય કહેવાતું હોય છે, one cannot choose one's parents. કોઈ પોતાનાં માતાપિતાને પસંદ કરી શકતું નથી, અર્થાત્ કયાં માતાપિતાને ત્યાં જન્મ લેવો એ જન્મ લેનાર બાળકના હાથની વાત નથી.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ બાબત સાચી લાગે છે, તર્કપૂર્ણ લાગે છે. કેવાં કપડાં કે રમકડાં પસંદ કરવાં એ તો બાળકના હાથની વાત છે. શું ભણવું, કઈ કારકિર્દી પસંદ કરવી એ તો પોતાની મરજીથી નક્કી કરી શકાય છે. કેવો જીવનસાથી પસંદ કરવો એ પણ પોતાની રીતે નક્કી કરી શકાય છે. બાળકો જોઈએ કે ન જોઈએ, ક્યારે જોઈએ ને ક્યારે ન જોઈએ એ પણ નક્કી કરી શકાય છે, કેટલાં જોઈએ એ પણ ઠરાવી શકાય છે, પરંતુ કયાં જન્મ લેવો એ કંઈ હાથની વાત નથી. માતાપિતા તો પહેલાં જન્મેલાં છે અને બાળકને જન્મ આપનારાં છે. પોતાના પણ જન્મ પહેલાંની આ ઘટના પોતાના નિયંત્રણમાં કઈ રીતે હોય ?

એટલે પછી માતાપિતા તો જેવાં હોય એવાં સ્વીકારવાં જ પડે. અકસ્માતે જેવાં મળ્યાં તેવાં ખરાં ! કોઈ શું કરી શકે ?

પરંતુ આપણાં શાસ્ત્રો, આપણી પરંપરા અને આપણા ઇતિહાસમાં મળતાં ઉદાહરણો બહુ જ સ્પષ્ટપણે અને અતિશય બુદ્ધિગમ્ય રીતે સમજાવે છે કે માતાપિતા પ્રાપ્ત થવાં એ માત્ર અકસ્માત કે યોગાનુયોગ નથી. એને માટે કેવળ પરિસ્થિતિ જવાબદાર નથી. એ એક અટપટી ઘટનાપરંપરાની ગૂંથાણીનું પરિણામ જરૂર છે, પરંતુ એનાં સૂત્રો સંપૂર્ણપણે જન્મ લેનાર વ્યક્તિના જ હાથમાં હોય છે. અહીં એ ઘટનાપરંપરાને સાદી રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

જન્મજન્માંતર અને પુનર્જન્મ

ભારતીય જીવનદર્શન - જેને હિંદુ જીવનદર્શન કહે છે તે - માં જન્મજન્માંતરનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. આપણે અન્ય ધર્મો કે અન્ય જીવનદર્શનો સાથે સરખામણીમાં ન પડીએ પણ એટલું તો સ્વીકારીને ચાલીએ કે જગતમાં એવા પણ ધર્મો છે કે જેઓ જન્મજન્માંતરના સિદ્ધાંતમાં માનતા નથી. તેઓ માને છે કે મનુષ્યનું જીવન એના વર્તમાન જન્મ સાથે પૂરું થઈ જાય છે, તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી. સર્વસામાન્ય હિંદુ જનતાને એવી કલ્પના પણ આવતી નથી કે જગતમાં આ પ્રમાણે પણ કોઈ વિચારતું હશે. હિંદુઓના તો લોહીમાં પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની

વાત વાણી ગઈ છે. તેથી તેઓ તો સમગ્ર જીવનની રચના આ જ સિદ્ધાંતને સ્વીકારીને કરે છે. વાતવાતમાં સામાન્ય હિન્દુ બોલશે. . .

‘પૂર્વજન્મમાં પાંચે આંગળીએ દેવ પૂજ્યા હશે કે આવો પતિ મળ્યો. . .’

‘પૂર્વજન્મના પુણ્યનો ઉદય થયો તેથી આવાં માબાપને ત્યાં જન્મ્યો. . .’

‘જન્મોજન્મ તમે જ મારા પતિ થાઓ. . .’

‘ગયા ભવમાં કરેલાં પાપનાં ફળ આ જન્મમાં ભોગવી રહ્યો છું. . .’ વગેરે.

એક પછી એક જન્મ થતા જ રહે છે. જન્મમરણની ઘટમાળ ચાલ્યા જ કરે છે. એનો અંત તો અનેક પ્રકારની તપશ્ચર્યાને અંતે જ આવે છે. એ અંત આવે એને જ મોક્ષ કહે છે.

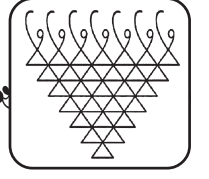
આવા અનેક જન્મોમાં પણ જીવન એક જ રહે છે, અખંડ રહે છે. અનેક જન્મોમાં વ્યક્તિને શરીરો તો જુદાં જુદાં મળી શકે. કોઈ વાર મનુષ્યનું હોય તો કોઈ વાર અન્ય પ્રાણીનું પણ હોય. આનાં પણ અનેક ઉદાહરણો શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પણ મળે છે અને લોકબોલીમાં પણ મળે છે.

દાખલા તરીકે જડભરત મુનિનો પૂર્વજન્મ એક મૃગનો હતો. બળરામ એમના પૂર્વજન્મમાં શેષનાગ હતા. આવાં તો અનેક ઉદાહરણો પુરાણોમાં મળે છે.

લોકવ્યવહારમાં પણ આપણે સાંભળીએ છીએ -

‘આટલો એટીની જેમ પડ્યો રહે છે તે આવતે જન્મે અજગર થઈશ. . . !’

‘આટલો ભૂખાળવો છે, તે પૂર્વજન્મમાં કૂતરો હતો કે શું. . . ?’ એટલે માણસની કે પ્રાણીઓની અનેક યોનિઓમાં એક પછી એક જન્મ થતા જ રહે છે. આ બધા જન્મ જેના થાય છે એ જીવ તો એક જ હોય છે, તેથી જીવન પણ સળંગ એક જ રહે છે. આ એક પાયાના સિદ્ધાંતને સ્વીકારવા સાથે આપણે ત્યાં પાપ-પુણ્ય, સ્વર્ગ-નર્ક, બંધન-મોક્ષ વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આપણે એ બધી ચર્ચામાં ન પડતાં કેવળ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત કામ કરે છે એ વાત સ્વીકારીને આગળ ચાલીએ.

કર્મફળ અને પુનર્જન્મ

આવો પુનર્જન્મ કયો હશે, ક્યાં હશે, કેવો થશે, કેટલું આયુષ્ય થશે એ બધું શાને આધારે નક્કી થાય છે ? શું આ બધા જુદા જુદા જન્મો આડેઘડ થઈ જાય છે ? ના, આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં આડેઘડ કશું જ નથી થતું. એક નાનામાં નાની ઘટના પણ નિયમ વગર થતી જ નથી. બધું જ નક્કી કરેલી રીતે થાય છે. પછી જીવના - માણસના - જન્મો પણ આડેઘડ કઈ રીતે થાય ? તો શું ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે ? જો ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે થતું હોય તો આ ભગવાન કોણ છે ? જો કે હિન્દુ પ્રજાને ભગવાન છે કે નહીં અને છે તો કોણ છે એવો પ્રશ્ન થતો જ નથી. એ તો ભગવાન છે અને એ સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપી, અનાદિ, અનંત, જગન્નિયંતા છે એમ સ્વીકારીને જ ચાલે છે. હા, ક્યારેક ક્યારેક એવા લોકો નીકળી આવે છે કે જે કહે છે, ‘હું ભગવાનમાં માનતો નથી.’ અથવા ‘હું પુનર્જન્મમાં માનતો નથી.’ પણ એવું કહેનારા લોકો કોણ હોય છે એની જો ચકાસણી કરીએ તો જણાશે કે આ લોકો કાં તો મૂઢ હોય છે, કાં તો અત્યંત અહંકારી હોય છે, કાં તો જેને વિચાર કરતાં આવડતું જ નથી એવા હોય છે કાં સામ્યવાદીઓ હોય છે. પરંતુ આવા લોકોને કારણે કંઈ દુનિયા ચાલતી નથી. આવા લોકોનો પ્રભાવ સમાજના સર્વસામાન્ય લોકો ઉપર તો પડતો જ નથી. સર્વસામાન્ય પ્રજા તો ભગવાનમાં માને જ છે.

પણ મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે પુનર્જન્મ મનુષ્યનો હશે કે પ્રાણીનો, અમીરને ત્યાં થશે કે ગરીબને ત્યાં, પુરુષનો થશે કે સ્ત્રીનો એ બધું શું ભગવાન નક્કી કરે છે ? જો ભગવાન નક્કી કરતા હોય તો એના પણ કોઈ નિયમો હશે ? કે પછી માત્ર એની ઇચ્છા પ્રમાણે જ થતું હશે ?

આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે પુનર્જન્મ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે થતો નથી. એ પૂર્ણપણે જીવનાં કર્મોને જ અધીન હોય છે. જીવની એ સ્વતંત્રતા છે કે પોતાના જન્મો કઈ રીતે થાય, ક્યાં થાય એ પોતે જ નક્કી કરી શકે. એને મોક્ષ જોઈતો હોય તો મુક્ત થવા માટે પણ એ સ્વતંત્ર છે. એને બંધન જોઈતું હોય તો એમ કરે. એને સ્વર્ગ જોઈતું હોય તો પણ મળે અને નરક જોઈતું હોય તો પણ મળે. પશુની

યોનિ જોઈતી હોય તો તે પાણ મળે અને ઉત્તમ મનુષ્યની જોઈતી હોય તો પાણ મળે. ટૂંકમાં જીવને જોઈતું હોય તે મેળવવાની સ્વતંત્રતા છે.

પાણ શરત એટલી છે કે જે જોઈતું હોય તે માત્ર ઈચ્છા કરવાથી ન મળે. તે માટે પાત્રતા કેળવવી પડે અને એ તો સ્વાભાવિક જ છે. ડૉક્ટર બનવું હોય તો ડૉક્ટરીવિદ્યા ભણવી પડે. ધન જોઈતું હોય તો ધન કમાવાની મહેનત કરવી પડે. ટૂંકમાં જન્મ જે પ્રમાણે જોઈતો હોય તે પ્રમાણે જે જે જરૂરી હોય એ બધું કરવું પડે. કશું જ મફત મળે નહીં.

આ જે પુરુષાર્થ કે પ્રયત્ન છે તેને કહેવાય છે કર્મ અને કર્મ કરવાથી જે મળે છે તેને કહેવાય છે કર્મફળ. કર્મફળ એટલે કર્મનું ફળ, કર્મનું પરિણામ. આ પાણ બહુ જ સ્વાભાવિક છે. જેવું અધ્યયન કર્યું હોય એવું પરીક્ષાનું પરિણામ આવે, જેવું અગ્નિ ખાઈએ એવો ઓડકાર આવે એમ જેવાં કર્મ કર્યાં હોય એવું જ ફળ મળે. સારું કર્મ કર્યું હોય તો સારું ફળ મળે અને ખરાબ કર્યું હોય તો ખરાબ ફળ મળે.

આ કર્મ અને કર્મનું ફળ પાણ નિયમસર જ ચાલે છે, કશું આડેધડ હોતું નથી. કર્મ અને કર્મના ફળની વચ્ચે કશાનો કે કોઈનો હસ્તક્ષેપ હોતો નથી. ત્યાં કોઈની લાગવગ ચાલતી નથી, લાંચરુશવત ચાલતી નથી, કપટ, ભય કે લાલચ પાણ ચાલતાં નથી. કર્મ અને કર્મફળનો નિયમ નિષ્પક્ષપાતી હોય છે. એની વચ્ચે ભગવાન પાણ આવતા નથી.

આ કર્મ અને કર્મફળના નિયમ પ્રમાણે જ જન્મ અને પુનર્જન્મ થાય છે. એમાં કોઈ કરતાં કોઈ અપવાદ હોતો નથી.

સર્વસામાન્ય હિન્દુ પ્રજા આ સિદ્ધાંત પાણ સ્વીકારીને જ ચાલે છે. વર્તમાન શિક્ષણના પરિણામે જેઓ જીવન વિશે કશું વિચારી જ શકતા નથી તેઓ પોતાના અજ્ઞાનને કારણે આ બધું જાણતા નથી. પરંતુ એને કારણે તેઓ પોતાના આચારવિચાર પાણ વ્યવસ્થિત રાખી શકતા નથી. એનું પરિણામ પાણ એમણે ભોગવવું જ પડે છે. એ પરિણામોનો સરવળો તો દુઃખ જ હોય છે પરંતુ એમને એ દુઃખનાં મૂળ ક્યાં છે એ જ સમજાતું નથી. વળી અજ્ઞાનનું બીજું પરિણામ

મૂઢતા હોય છે જેને કારણે તેમને ખરેખર સુખ કોને કહેવાય અને દુઃખ કોને કહેવાય એની પાણ સમજ પડતી નથી. પરંતુ જેઓ આસ્થાવાન છે અને ભગવાનને સ્વીકારીને ચાલે છે તેઓ કર્મ અને કર્મફળના સિદ્ધાંતને પાણ સ્વીકારે છે. તેથી જ આ પ્રકારની લોકોક્તિઓ સાંભળવા મળે છે -

‘કરણી તેવી ભરણી. . .’

‘વાવો તેવું લાણો અને કરો તેવું પામો. . .’

‘બાવળિયા વાવ્યા હોય તો આંબા ક્યાંથી મળે. . .’

હવે ક્યા કર્મનું કેવું ફળ મળે એની ચર્ચામાં ન પડતાં કર્મ અનુસાર આપણને આ જન્મ મળેલો હોય છે અને કર્મ અનુસાર જ હવે પછીનો જન્મ પાણ મળશે એ સિદ્ધાંત સ્વીકારીને આગળ ચાલીએ.

મૃત્યુ પછી બીજો જન્મ કઈ રીતે થાય

જન્મ થાય એટલે ક્યારેક ને ક્યારેક મૃત્યુ તો થવાનું જ છે. પાણ મૃત્યુ થાય પછી આ કર્મ અને કર્મનું ફળ રહે ક્યાં ? શરીરને તો કાં તો બાળી નાખવામાં આવે છે, કાં દાટી દેવામાં આવે છે. દાટવામાં આવેલું શરીર પાણ છેવટે તો નષ્ટ થઈ જાય છે. તો પછી બીજો જન્મ થાય છે કઈ રીતે ?

આ એક મોટો કોયડો છે અને થોડીક મહેનત કર્યા વગર એ ઊકલે એમ પાણ નથી. સર્વસામાન્ય લોકો આ કોયડો ઉકેલવામાં પડતા પાણ નથી. તેઓ તો કર્મફળ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીને ‘ભલા થાઓ, ભલું કરો’માં જ માને છે, અથવા નઠારું કર્મ કરે તો નરકની શિક્ષા ભોગવવા તૈયાર થાય છે. પરંતુ જેને જિજ્ઞાસા હોય, જેને આ કઈ રીતે થાય છે એ સમજવું હોય એણે તો સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

માણસનું મૃત્યુ થાય છે ત્યારે શું થાય છે ? આ સમજવા માટે માણસનું શરીર એટલે શું અને તે શાનું બનેલું છે તે જાણવાની જરૂર છે.

આ આખી સૃષ્ટિ જડ અને ચેતન એમ બે મૂળ તત્ત્વોની બનેલી છે. અધ્યાત્મવિદ્યા અનુસાર ગણો તો પાણ આમ જ છે અને ભૌતિકવિજ્ઞાન અનુસાર ગણો તો પાણ આમ જ છે. આ બંને તત્ત્વોનો સંયોગ થતો નથી ત્યારે

સૃષ્ટિની રચના થતી નથી. બંને તત્ત્વો પોતાના મૂળ રૂપે જ રહેલાં હોય છે. આ બંને તત્ત્વોનો જ્યારે સંયોગ થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિની રચના થાય છે. રચના થતાં થતાં એ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે. આ અનેક રૂપો આ પ્રમાણે છે.

૧. મહત્
૨. અહંકાર
૩. મન
૪. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ નામની પાંચ તન્માત્રાઓ
૫. કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ અને નાક નામની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો
૬. હાથ, પગ, વાણી, પાયુ, ઉપસ્થ નામની પાંચ કર્મેન્દ્રિયો
૭. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ નામનાં પંચમહાભૂતો.

આ બધાં તત્ત્વોના સમૂહને શરીર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આપણને દેખાતી પ્રત્યેક વ્યક્તિ (પ્રત્યેક જીવ) આ ત્રેવીસ તત્ત્વો ઉપરાંત પુરુષ અને પ્રકૃતિ મળીને પચીસ તત્ત્વોની બનેલી હોય છે.

આ શરીર ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે.

- (૧) સ્થૂળ શરીર
- (૨) સૂક્ષ્મ શરીર અને
- (૩) કારણ શરીર.

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ(પંચમહાભૂત)નું બનેલું શરીર સ્થૂળ શરીર કહેવાય છે. આને સ્થૂળ શરીર એટલા માટે કહેવાય છે કે આને આકાર હોય છે. તેને જોઈ શકાય છે, અડી શકાય છે, સૂંઘી શકાય છે વગેરે.

સૂક્ષ્મ શરીર પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ તન્માત્રાઓ, મન, અહંકાર અને મહત્નું બનેલું હોય છે. આ શરીરને સૂક્ષ્મ એટલા માટે કહે છે કે તેને કોઈ ચોક્કસ આકાર હોતો નથી. એને અડી શકાતું નથી, જોઈ શકાતું નથી. એ જે સ્થૂળ શરીરના આશ્રયે રહે છે તેના જેવો આકાર ધારણ કરે છે.

કારણ શરીર એટલે પ્રકૃતિ, એને કારણ શરીર

એટલા માટે કહે છે કે એમાંથી જ સ્થૂળ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર બને છે.

હવે મૃત્યુ થાય છે ત્યારે બીજું કંઈ જ નથી બનતું, માત્ર સ્થૂળ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર એકબીજાથી જુદાં પડે છે. જુદાં પડ્યા પછીના સ્થૂળ શરીરને આપણે મૃતદેહ કહીએ છીએ. મૃતદેહને આપણે જ્યારે બાળીએ છીએ ત્યારે તેનાં મહાભૂતો છૂટાં પડીને સૃષ્ટિમાંના મહાભૂતો સાથે મળી જાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ શરીરને આપણે કંઈ કરી શકતા નથી. એનું વિઘટન પણ થતું નથી. એનો સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે નવા સ્થૂળ શરીરનું નિર્માણ કરવા લાગે છે. જન્મ થાય છે ત્યારે શું થાય છે ? સૂક્ષ્મ શરીર દ્વારા જીવે આકાર ગ્રહણ કરીને નવા સ્થૂળ શરીરની રચના કરી દીધી હોય છે.

એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં જવું એટલે સૂક્ષ્મ શરીર એક સ્થૂળ શરીરને છોડીને બીજા સ્થૂળ શરીરનું નિર્માણ કરે છે. આ રીતે સ્થૂળ શરીર બદલાય તો પણ સૂક્ષ્મ શરીર બદલાતું નથી. જીવ એનો એ જ રહે છે, એના અનેક જન્મો થતા રહે છે.

જન્મ, પુનર્જન્મ અને કર્મનો સંબંધ

આ જન્મમાં કરેલાં કર્મો અને તેનાં ફળ બીજા જન્મમાં કઈ રીતે સાથે જાય ? કર્મ તો આપણું સ્થૂળ શરીર કરે છે. હાથ કામ કરે છે, મોં ખાય છે, પગ ચાલે છે, પેટ પચાવે છે. તો આ બધાં કર્મો સ્થૂળ શરીરનાં છે. સ્થૂળ શરીરને બાળી નાખીએ તો એ બળી કેમ જતાં નથી ?

જરા સમજીએ.

કર્મો માત્ર સ્થૂળ શરીરથી થતાં નથી. ખરા અર્થમાં કર્મો સ્થૂળ શરીર કરતું જ નથી. કર્મો પણ સૂક્ષ્મ શરીર જ કરે છે.

કઈ રીતે ?

સ્થૂળ શરીર તો યંત્ર છે. યંત્રની જેમ જ એ નિર્જીવ છે. નિર્જીવ યંત્ર કદી પોતાની મેળે ચાલતું નથી. એને ચલાવવું પડે છે. એ જ રીતે આપણું સ્થૂળ શરીર પણ પોતાની મેળે કામ કરી શકતું નથી. એને ચલાવનાર સૂક્ષ્મ શરીર જ છે.

સૂક્ષ્મ શરીર કઈ રીતે સ્થૂળ શરીરને ચલાવે છે એના

વિસ્તારમાં અત્યારે આપણે નહીં જઈએ. માત્ર બે શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીરની સ્થૂળ શરીરના સંચાલનની શક્તિનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીને આગળ ચાલીએ.

સૂક્ષ્મ શરીર જ જો સ્થૂળ શરીરનું સંચાલન કરતું હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ બધાં કર્મો પણ સૂક્ષ્મ શરીર જ કરે છે. કર્મોનાં ફળ પણ સૂક્ષ્મ શરીરમાં જ રહે છે. સૂક્ષ્મ શરીર અનેક જન્મોમાં એનું એ રહે છે તેથી કર્મો તેની સાથે જ રહે છે.

કર્મ અને તેના ફળની ઘટમાળ ચાલ્યા જ કરે છે. કર્મ કર્યું તેનું ફળ મળ્યું. જીવે કરવાનું હોય છે કર્મ અને ભોગવવાનું હોય છે તેનું ફળ. કર્મ પ્રમાણે ફળ સારું પણ હોય અને નરસું પણ હોય, ગમતું પણ હોય અને ન ગમતું પણ હોય. જીવની બાબતમાં એવું બને છે કે કર્મ તો ગમે છે પણ તેનું ફળ તેને ગમતું નથી. ફળ તો ગમે છે પણ કર્મ ગમતું નથી. દાખલા તરીકે સ્વાદિષ્ટ પણ દૂષિત અન્ન ખાવું ગમે છે પણ તેને પરિણામે રોગ થાય તે ગમતું નથી. પરીક્ષામાં પાસ થવું ગમે છે પણ તેને માટે અધ્યયન કરવું ગમતું નથી. સારાં બાળકો તો જોઈએ છે પણ તે માટે તપશ્ચર્યા કરવી ગમતી નથી. પરંતુ આ વાત કદી શક્ય બનતી નથી. કર્મ કરીએ તો જ ફળ મળે, કર્મ કરો તો ફળ મળે જ છે. આ બેને છૂટાં પાડી શકાય નહીં.

કર્મ કરો એટલે ફળ મળે. ફળ ભોગવતાં ભોગવતાં નવાં કર્મો થાય એટલે નવાં ફળો મળે. કર્મ કરવાનું પણ અટકતું નથી અને ફળ ભોગવવાનું પણ અટકતું નથી. ફળ ભોગવવું એ પણ એક કર્મ જ બની જાય છે.

સૂક્ષ્મ શરીર જ કર્મ કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે, પણ એ સ્થૂળ શરીરના આશ્રયે હોય ત્યારે જ, સ્થૂળ શરીરના માધ્યમથી જ. તેથી કર્મો અને તેનાં ફળોની ઘટમાળ પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ શરીરને એક પછી એક સ્થૂળ શરીરો તો ધારણ કરવાં જ પડે છે, અર્થાત્ નવા નવા જન્મો લેવા જ પડે છે.

આ બધાં કર્મો તેનાં ફળો ભોગવી ન લેવાય ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ શરીરમાં સંસ્કાર બનીને જમા રહે છે. સંસ્કારો ભેગા થતા જ રહે છે. તેથી સૂક્ષ્મ શરીર એ સંસ્કારોનો પુંજ જ

છે. એને સંસ્કારશરીર કહીએ તો પણ કંઈ ખોટું નથી.

આમ સૂક્ષ્મ શરીર એટલે કે સંસ્કારશરીર નવા સ્થૂળ શરીરની શોધમાં રહે છે.

સૂક્ષ્મ શરીર પોતાને લાયક સ્થૂળ શરીર શોધે છે

સૂક્ષ્મ શરીર પોતાને લાયક નવું સ્થૂળ શરીર શોધે છે. પોતાને લાયક અથવા પોતે જેને લાયક છે તેવું. આ પોતાને લાયક એટલે કેવું ? લાયકાત કઈ રીતે નક્કી થાય ? એના સંસ્કારોને આધારે. એના સંસ્કારો એનાં કર્મનું જ રૂપાંતર છે. જો ઉત્તમ કર્મો કર્યા હોય તો સંસ્કાર પણ ઉત્તમ હોય. જો અધમ કર્મો કર્યા હોય તો એના સંસ્કાર પણ અધમ હોય.

સંસ્કાર ઉત્તમ હોય તો એને સ્થૂળ શરીર ઉત્તમ મળે છે. સંસ્કાર અધમ હોય તો સ્થૂળ શરીર અધમ મળે.

છેવટે કેવું શરીર મળશે એનો આધાર તો એનાં પોતાનાં કર્મો ઉપર જ હોય.

આ સ્થૂળ શરીર એને ક્યાં મળે ? કેવી રીતે મળે ?

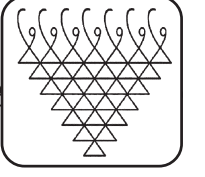
માતાપિતા અને સંતાનના સંબંધનું આ જ મૂળ રહસ્ય છે.

સૂક્ષ્મ શરીરને સ્થૂળ શરીર મળે છે પુરુષના વીર્ય અને સ્ત્રીના રજમાંથી. ક્યારે મળે છે ? જ્યારે વીર્ય અને રજ મળે છે ત્યારે. ક્યાં મળે છે ? સ્ત્રીની યોનિમાં.

કર્મો અનુસાર મનુષ્યની યોનિ પણ મળી શકે અને પશુની યોનિ પણ મળી શકે. મૃત્યુ વખતે મન જેમાં લાગેલું હોય તે પ્રમાણે યોનિ મળે છે. જડભરત મુનિનું મન મૃગલીના બચ્ચામાં લાગેલું હતું તેથી તેમને હરણની યોનિ મળી એ ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે.

પુરુષનું વીર્ય અને સ્ત્રીની રજ બંને મળીને સૂક્ષ્મ શરીર માટેનું સ્થૂળ શરીર બને છે. સૂક્ષ્મ શરીર પુરુષ અને સ્ત્રીના વીર્ય અને રજથી બનેલા સ્થૂળ શરીરને સ્વીકારે અથવા એમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે ગર્ભ રહ્યો એમ કહેવાય છે. જે પુરુષ અને સ્ત્રીના વીર્ય અને રજથી બનેલા સ્થૂળ શરીરને સૂક્ષ્મ શરીર સ્વીકારે છે તે તેનાં માતાપિતા કહેવાય છે.

પુરુષ અને સ્ત્રીના વીર્ય અને રજમાં શું શું હોય છે ? એમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરોનું સારતત્ત્વ હોય છે અને માત્ર એક જ પુરુષ અને સ્ત્રીના નહીં તો

પુરુષની ચૌદ પેઢી અને સ્ત્રીની પાંચ પેઢી સુધીના પિતાઓ અને માતાઓનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરોનું સારતત્ત્વ હોય છે. સ્થૂળ શરીરની ગુણવત્તા આ રીતે કુળ, વંશ, ગોત્ર, પુરુષ અને સ્ત્રીનાં વ્યક્તિગત કર્મો, કર્મફળો, યોનિની શુદ્ધતા વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે.

સૂક્ષ્મ શરીરવાળો જીવ પોતાના સંસ્કાર અનુસાર આ સ્થૂળ શરીર પસંદ કરે છે. કર્મ અને કર્મફળના નિયમ અનુસાર આ પસંદગી તેને માટે પણ ઐચ્છિક હોતી નથી. એને એ જ સ્થૂળ શરીર પસંદ કરવું પડે છે.

સ્થૂળ શરીર ઇચ્છે તો પણ પોતે લાયક ન હોય તેવું સૂક્ષ્મ શરીર તેની પાસે આવતું નથી. સૂક્ષ્મ શરીર એટલે બાળક તરીકે જન્મ લેનારો જીવ અને સ્થૂળ શરીર એટલે બાળકને જન્મ આપનાર માતાપિતાનો વીર્યરજાત્મક અંશ.

તેથી જ એ સિદ્ધ થાય છે કે બાળક જ માતાપિતાને પસંદ કરે છે. માતાપિતા બાળકને પસંદ કરતાં નથી.

માતાપિતાના હાથમાં શું છે

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રી ભગવાન કહે છે :

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ।

પવિત્ર અને શ્રીથી શોભતાં માતાપિતાને ઘેર યોગબ્રહ્મ વ્યક્તિનો જન્મ થાય છે. યોગબ્રહ્મ એટલે યોગની સાધના કરતાં કરતાં ચૂકી ગયેલો અને ફરી સાધના શરૂ કરે તે પહેલાં મૃત્યુ પામેલો અથવા જેણે સાધના શરૂ કરી હોય છે પરંતુ

સાધના પૂર્ણ થયા પહેલાં આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ ગયું છે તેવો જીવ. આ જીવ બીજા ભવમાં માતાપિતા એવાં જ શોધશે - અને શોધશે એટલે પામશે - જ્યાં એની પૂર્વજન્મની સાધના આગળ વધી શકે એવી અનુકૂળતા હોય. આ નિયમ જ છે. ઉત્તમ સંતાન જોઈતું હોય તો પોતે તેને લાયક બનીને તેને પોતાને ત્યાં આવવાનું નિમંત્રણ આપવું પડે. લાયકાત આવતાં જ ઉત્તમ જીવ પોતાની મેળે આવશે.

શ્રીકૃષ્ણને અવતરવું હતું, તેમણે વસુદેવ અને દેવકીને પસંદ કર્યાં.

કાર્તિક્યની સમાજને જરૂર હતી. દેવોએ ઉમા-મહેશ્વરને પ્રાર્થના કરી. કાર્તિક્ય તેમને ત્યાં અવતર્યા. જ્યાં સુધી ઉમા-મહેશ્વરના વિવાહ ન થયા ત્યાં સુધી કાર્તિક્યે રાહ જોઈ, બીજે જન્મ ન લીધો, કારણ કે બીજે ક્યાંય તેમને લાયક સ્થૂળ શરીર નહોતું.

રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણાએ તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે રઘુ જેવા પરાક્રમી અને દાનવીર પુત્રએ એમને ત્યાં જન્મ લીધો.

આવાં તો અસંખ્ય ઉદાહરણો પુરાણોમાં, ઇતિહાસમાં અને વર્તમાનમાં મળે છે. એ બધાં એક જ વાત કહે છે - સારાં સંતાનો જોઈએ છે ?

તો સારાં સંતાનો તમને પસંદ કરે એવી લાયકાત કેળવો.

અધ્યાય ૨૦

ભારતમાં શિશુશિક્ષણ

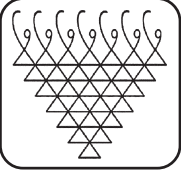
૧. શિક્ષણની પ્રાચીન પરંપરા

આપણા ભારતની શિક્ષણ પરંપરા વિશ્વમાં સૌથી પ્રાચીન છે. આ પરંપરામાં ક્રમશઃ ગુરુકુળ પદ્ધતિ, વિદ્યાપીઠ પદ્ધતિ અને પ્રત્યેક ગામમાં ચાલતાં એકલ શિક્ષક વિદ્યાલયોની પદ્ધતિ - એ રીતે શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું પરંતુ શિક્ષણનું અધિષ્ઠાન હંમેશાં તેના આધારભૂત જીવનદર્શન અને ભારતીય જીવનપદ્ધતિ જ

રહ્યાં. પરિણામે ભારતની શિક્ષણ પરંપરા વિશ્વમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રહી છે.

આટલી પ્રાચીનતમ શિક્ષણ પરંપરામાં કોઈ પણ અવસ્થામાં આજે આપણે જે પ્રકારની શિક્ષણની વ્યવસ્થા જોઈ રહ્યા છીએ એવી વ્યવસ્થા તો ક્યારેય હતી જ નહીં. ભલે એ ગુરુકુળ હોય, વિદ્યાપીઠ હોય, આશ્રમ હોય અથવા એકલ શિક્ષક વિદ્યાલય હોય. વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીસ માટે

- પ્રવેશની ઉંમર સાત વર્ષ તો ક્યાંક છ વર્ષ હતી. પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી વિદ્યાલયમાં બાળકનો પ્રવેશ ક્યારેય થતો નહીં. કેટલીક બાબતો આખા દેશમાં શિક્ષણક્ષેત્રમાં જાણે કે સિદ્ધાંતરૂપે સ્વીકૃત હતી, જેમ કે -
- (૧) કોઈ પણ સંજોગોમાં પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકને માતાપિતાથી અને ઘરથી દૂર કરવું જોઈએ નહીં.
  - (૨) પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકને લાડ પ્રેમથી ઉછેરવું જોઈએ. કોઈપણ પ્રકારની શિસ્તનાં બંધનોમાં એને બાંધી દેવું જોઈએ નહીં.
  - (૩) વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ થયા પછી વિદ્યાપ્રાપ્તિ ઔપચારિક પદ્ધતિથી અને ગંભીરતાપૂર્વક થવી જોઈએ.

૨. શિશુશિક્ષણની વ્યવસ્થા

ભારતીય જીવનપદ્ધતિ અનુસાર પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકનું શિક્ષણ ઔપચારિક રીતે ઘરમાં થવું જોઈએ તથા સંસ્કાર જ શિશુવિકાસનો આધાર હોય એવો સિદ્ધાંત સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકારાયો છે. ભારતમાં શિશુશિક્ષણની કોઈ ઔપચારિક વ્યવસ્થા ન હતી. ઘરમાં માતાપિતા અને પરિવારજનોની રહેણીકરણી તથા વ્યવહાર જોઈ જોઈને બાળક ઘણું બધું શીખતું રહે છે. પીવું, ઊઠવું, બેસવું, દોડવું, બોલવું એ બધું બાળક ઘરમાં રહીને શીખે છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને બાળક શિશુઅવસ્થામાં આ બધી બાબતો શીખે તેની ચિંતા માતાપિતા અને પરિવારજનો કરતાં. ઘરની વ્યવસ્થા, સુશોભન અને ગોઠવણી અને પરિવારના બધા સભ્યોનો વ્યવહાર એવો હોય જેથી બાળકના મન પર સારા સંસ્કાર પડે એ વિચાર સર્વત્ર કરવામાં આવતો. બાળકની શારીરિક અને માનસિક આવશ્યકતાઓની પ્રેમપૂર્વક પૂર્તતા કરવાનો પ્રયાસ બધાં જ કરતાં. એ પ્રમાણે પાંચ કે છ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકના ઔપચારિક શિક્ષણ માટે વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી થઈ જતી.

૩. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં શિશુશિક્ષણની વ્યવસ્થા

પાશ્ચાત્ય દેશોની જીવનશૈલીમાં પરિવાર સંસ્થા સુદૃઢ નથી. પહેલા અને બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં યુરોપના બધા દેશોમાં

ઘણા લોકો મૃત્યુ પામ્યા. માતાપિતાના મૃત્યુને કારણે બે કે ત્રણ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોને વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ આપવાની પ્રથા શરૂ થઈ ગઈ. શિશુશિક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિકસિત થઈ. તેમાં મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ, કિંડર ગાર્ટન પદ્ધતિ અને નર્સરી પદ્ધતિ મુખ્ય છે. ઇટાલીનાં ડૉ. મોન્ટેસોરીએ શિશુશિક્ષણની જે પદ્ધતિ વિકસાવી તે છે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ. મોન્ટેસોરી પદ્ધતિમાં કોઈ નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમ નથી. આ પદ્ધતિમાં કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિથી જુદાં જુદાં સાધનોની યોજના કરવામાં આવી છે. જર્મનીના પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી ફ્રોબેલ કિંડર ગાર્ટન પદ્ધતિના પ્રણેતા છે. આ પ્રણાલીમાં જુદા જુદા આકાર અને રંગોની ૨૦ ભેટ અથવા ઉપહાર હોય છે. આ ઉપહારોથી રમતાં રમતાં બાળકોની સર્જનશક્તિનો વિકાસ થાય છે. હસ્તકલાનો વિકાસ થાય છે. વાર્તા, સંગીત, રમત વગેરેના માધ્યમથી બાળકોમાં ગીત, ગતિ અને ક્ષમતાના વિકાસને મહત્ત્વ અપાય છે. નર્સરી પદ્ધતિનો ઉદ્ભવ પણ યુરોપમાં થયો છે. બાળકોની રુચિ પ્રમાણે હસતાં રમતાં શિક્ષણ આપવાની આ પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિમાં પણ ઔપચારિક શિક્ષણ નથી.

૪. વર્તમાનમાં ભારતમાં શિશુશિક્ષણની સ્થિતિ

ભારતીય સમાજજીવનમાં શિશુશિક્ષણની સ્વતંત્રપણે કોઈ આવશ્યકતા જ માનવામાં આવી નથી. તેથી શિશુશિક્ષણની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરવામાં પણ નથી આવી. ગયાં ૧૦૦ વર્ષોમાં શહેરી સમાજજીવનની આવશ્યકતાને પરિણામે ભારતમાં શિશુશિક્ષણનાં વિદ્યાલયોનો આરંભ થયો છે. ભારતમાં હાલમાં શિશુશિક્ષણની જે વ્યવસ્થા છે તે પશ્ચિમી દેશોમાંથી આયાત કરેલી વ્યવસ્થા છે. ડૉ. મારિયા મોન્ટેસોરીની ભારતયાત્રા પછી જ ભારતમાં શિશુશિક્ષણનાં વિદ્યાલયોનો વિસ્તાર થયો છે. શહેરોથી શરૂ કરીને ગામડાં સુધી શિશુશિક્ષણ પ્રસરતું ગયું છે, આજે આપણે ત્રણ વર્ષનાં બાળકોને વિદ્યાલયમાં મોકલી દઈએ છીએ. આ પરિસ્થિતિમાં શિશુ વિદ્યાલયના સ્વરૂપ વિશેની આપણી કોઈ સ્પષ્ટ કલ્પના હોતી નથી. આટલી નાની ઉંમરમાં બાળકોને વિદ્યાલયમાં મોકલી દેવાની આપણી મૂળ

ભારતીય સંકલ્પના તો નથી જ. આપણા મનમાં તો વિદ્યાલયનું સ્વરૂપ પ્રાથમિક વિદ્યાલયનું જ બન્યું છે. એક બાજુ શિશુશિક્ષણના વિદ્યાલય માટે આપણે મોન્ટેસોરી, કે. જી. કે નર્સરીનાં નામ અપનાવી લઈએ છીએ. પરંતુ આ નામો સાથે સંકળાયેલી શિક્ષણની સંકલ્પનાને આપણે સમજતાં નથી અને અપનાવતાં નથી. આપણે વિદ્યાલયની ભારતીય અવધારણા અનુસાર શિશુવિદ્યાલયમાં પણ સીધું ઔપચારિક શિક્ષણ જ લાગુ કરી દઈએ છીએ. પાંચથી છ વર્ષની ઉંમરમાં જે ભણાવવું જોઈએ તે બધું અઢીથી ત્રણ વર્ષનાં બાળકોને ભણાવવાનું શરૂ કરી દઈએ છીએ. આજે ભારતમાં શિશુવાટિકાનું નામ અને શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનું હોય છે. વર્ગોનાં નામ કે. જી. ૧. ૨ હોય છે, સાધન અને રચના નર્સરી પદ્ધતિની હોય છે, પરંતુ ખરેખર તો ત્યાં ધોરણ એકનો અભ્યાસક્રમ કરાવાય છે. તે જ દફતર, પુસ્તક, ગૃહકાર્ય, પરીક્ષા એ બધું લાગુ કરી દેવાય છે. ઉપર નિર્દેશિત પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓની સાથે સાથે આપણા દેશમાં બાલવાડી, વિકાસવાડી, આંગણવાડી વગેરે નામે પણ શિશુશિક્ષણનો પ્રકલ્પ ચલાવવામાં આવે છે. એ પૈકી બાલવાડી અને વિકાસવાડીનો આધાર ગ્રામીણ ક્ષેત્ર છે, તો આંગણવાડીનો આધાર મોટાં નગરોમાં આવેલી સેવા વસ્તી છે પરંતુ આ બધાં ભારતીય નામો ધરાવતાં શિક્ષણ સ્વરૂપનો મૂળ આધાર મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ જ છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનું ભારતીયકરણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એનો પરિવેશ ભલે ભારતીય હોય પણ સિદ્ધાંત તો મોન્ટેસોરીનો જ છે.

એનું એક અનર્થકારી પરિણામ એ આવ્યું છે કે બાળકના વિકાસની આખી પ્રક્રિયા ગૂંચવાઈ ગઈ. બાળક પ્રત્યે એનાં માતાપિતાનું પણ દુર્લક્ષ થઈ ગયું અને વિદ્યાલયમાં પણ બધું અસ્વાભાવિક હોય છે. અવ્યવસ્થાને કારણે સમગ્ર જીવનવિકાસનો જે પાયો છે તે અનેક અર્થોમાં કાયો રહી જાય છે.

૫. ભારતીય વાતાવરણમાં શિશુશિક્ષણનું સ્વરૂપ

ભારતમાં વર્તમાન સામાજિક માનસિક અને સમાજજીવનની આવશ્યકતાના સંદર્ભમાં શિશુવિદ્યાલય તો

ચાલવાનાં જ તેથી ભારતમાં શિશુશિક્ષણની વ્યવસ્થા આપણને મૂળભૂત ભારતીય ચિંતનના સંદર્ભમાં અને ભારતીય જીવનવિચારના આધારે કરવી પડશે.

ભારતીય જીવનવિચાર અનુસાર આપણાં શાસ્ત્રોએ આપણા સમગ્ર જીવનને ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજિત કર્યું છે. ગર્ભાવસ્થાથી પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી એક વિભાગ, છ થી પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી બીજો અને સોળમા વર્ષથી જીવનના અંત સુધી ત્રીજો વિભાગ.

આ ત્રણ વિભાગ જીવનવિકાસની મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાના આધારે કરવામાં આવ્યા છે. ગર્ભાવસ્થાથી પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી સંસ્કારગ્રહણની ક્ષમતા સૌથી વધુ હોય છે. આ મુદ્દે તો ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય બધા મનોવૈજ્ઞાનિકો એકમત છે. પાંચ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી બુદ્ધિવિકાસનો પ્રારંભ થાય છે અને પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી બુદ્ધિનો વિકાસ જેટલો થવાનો હોય તેટલો થઈ જાય છે. આથી પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી વિકાસનું માધ્યમ સંસ્કાર છે. પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી વિકાસનું માધ્યમ શિક્ષણ છે અને સોળ વર્ષની ઉંમર પછી સ્વઅધ્યયન અને અનુભવના માધ્યમથી વિકાસ થાય છે. પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી માતાપિતાની ભાવનાઓ, વિચારો અને વ્યવહારો સંસ્કારપ્રક્રિયાનો એક આધાર છે. બીજો આધાર છે વાતાવરણ. બાળકની આસપાસ જે દ્રશ્ય, રંગ, ધ્વનિ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો છે તે પણ સંસ્કારનું માધ્યમ બને છે. બાળકની વિકાસપ્રક્રિયામાં ગીત, રમત, વાર્તા, વડીલોનો સહવાસ અને અનુકરણ આ બધાં પ્રેરણાનાં સ્રોત હોય છે. લાલનપાલન, પ્રેમ, સુરક્ષા, સન્માન આ બધું સંસ્કારપ્રક્રિયાને સુદૃઢ બનાવે છે. એટલા માટે જ આપણાં શાસ્ત્રોએ કહ્યું છે ‘લાલયેત્ પંચવર્ષાણિ’.

ભારતીય ચિંતન અને જીવનવિચાર વિષયક આ ચર્ચાથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધીનું શિક્ષણ ઘરમાં જ સારી રીતે થાય, પરંતુ વર્તમાન સમયની આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં રાખીને શિશુમંદિરો ચલાવવાં તો પડશે જ. ભારતીય વાતાવરણમાં શિશુશિક્ષણનું સ્વરૂપ અનૌપચારિક તથા સંસ્કારક્ષમ બનાવવું પડશે. શિશુ

વિદ્યાલયનું વાતાવરણ ઘર જેવું અને આચાર્યોનો વ્યવહાર માતા જેવો પ્રેમપૂર્ણ હોય તે આવશ્યક છે. બાળકોની ક્ષમતાના વિકાસની સાથે જ ચારિત્ર્યનિર્માણ અને જીવનનો ધનિષ્ઠતમ અનુભવ એ જ શિશુશિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.

શિશુશિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ

- આજે જે શિશુ શિક્ષણનું સ્વરૂપ છે એમાં અભ્યાસક્રમનો વિચાર મુખ્યત્વે થાય છે. અભ્યાસક્રમ શબ્દ સાંભળતાં જ આપણને ગણિત, ભાષા, અંગ્રેજી, સામાન્ય જ્ઞાન વગેરે વિષયો યાદ આવી જાય છે. પદ્ધતિ ભલે મોન્ટેસોરીની સાધનસામગ્રીની વિપુલતા ધરાવતી હોય, કિંડર ગાર્ટનની રમતો, ગીતો, વાર્તાઓવાળી હોય, તથાકથિત પ્લે હોય કે અનૌપચારિક પદ્ધતિ હોય - આપણે ગણિત તથા ભાષાની સંકલ્પનાઓ તથા અંકજ્ઞાન, અક્ષરનો પરિચય, વિજ્ઞાનનો અનુભવ વગેરેને જ અભ્યાસક્રમ બનાવી દઈએ છીએ.
- વાસ્તવમાં તો ચારિત્ર્યનિર્માણ તથા જીવનનો ધનિષ્ઠતમ અનુભવ જ શિશુવાટિકાનો અભ્યાસક્રમ છે.

જીવનના ધનિષ્ઠતમ અનુભવનો વિસ્તાર શારીરિકથી લઈને આત્મિક સ્તર સુધીનો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને ધ્વનિનો અનુભવ એ શરૂઆત છે. પંચમહાભૂત એ પાંચ તત્ત્વો સાથે સંબંધિત છે. એટલે હવા, પાણી, માટી, ખુલ્લું આકાશ, સૂર્યપ્રકાશ વગેરે સાથે સીધો સંબંધ જોડવાની જરૂર છે. વૃક્ષ, વનસ્પતિ, કીડા, પતંગિયાં, પશુપક્ષી, નદી, ઝરણાં, નાળાં, જંગલ, પહાડ વગેરે સાથે માત્ર માહિતી પૂરતો નહીં પરંતુ ભાવાત્મક સંબંધ જોડવો જરૂરી છે. એ દૃષ્ટિએ બિલાડીને બિલીમાસી, ચંદ્રમાને ચાંદામામા, હાથીને હાથીદાદા કહેવું ઘણું અર્થપૂર્ણ છે. આસપાસની જડયેતન સૃષ્ટિને જીવંત તથા માનવીય બનાવીને એના કેંદ્રબિંદુમાં બાળકને રાખીને બાળકનો સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ જોડવો શૈક્ષણિક તથા મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ઘણો મહત્ત્વનો છે. બાળક જ્યારે છોડવાઓ તથા વૃક્ષો સાથે, કીડા પતંગિયાં સાથે, રમકડાં સાથે, નિર્જીવ

વસ્તુઓ સાથે વાતો કરે છે ત્યારે જીવંત સંબંધ સ્થાપિત કરે છે, જે ચારિત્ર્યનિર્માણની દૃષ્ટિએ ઘણું લાભદાયક છે.

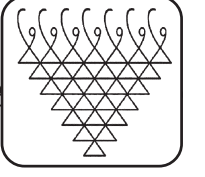
એ ધનિષ્ઠ અનુભવમાં પ્રેમ અને સૌંદર્ય આધારભૂત તત્ત્વો છે. બાળક સૃષ્ટિના સંબંધમાં જે માધ્યમો દ્વારા આવે છે એ બધાં સૌંદર્યસભર હોવાં જોઈએ. અર્થાત્ રંગોની મનોહરતા, અવાજની મધુરતા, સ્વાદની સાત્ત્વિકતા, પ્રકાશની તેજસ્વિતા, સ્પર્શની પવિત્રતા, સમગ્ર વાતાવરણની પ્રસન્નતા, ગતિનું લાલિત્ય, ઈંદ્રિયોના અનુભવોને સૌંદર્ય આપે છે. આ ભૌતિક પ્રકારના અનુભવો થયા. એમની સાથે જે પાણ માનવીય સંબંધો જોડાય છે એ પ્રેમપૂર્ણ હોવા જોઈએ.

એ સાથે જ આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરા તથા જીવનમૂલ્યો સાથે પાણ સંબંધ બંધાય છે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ પરિવાર છે. બધા સાથે પ્રેમનો સંબંધ છે. મનુષ્યજીવનનું નિશ્ચિત લક્ષ્ય છે. આપણું લક્ષ્ય પાણ નિશ્ચિત છે. આપણે પશુ નથી, મનુષ્ય છીએ. આપણી આસપાસની સૃષ્ટિ તથા આપણા પૂર્વજો, આપણા મહાપુરુષો આપણે માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત છે - આ પાણ શિશુ અવસ્થાનો અભ્યાસક્રમ જ છે - જો આપણને શૈક્ષણિક પરિભાષા સાથે બહુ પ્રેમ હોય તો. આ બધું નૈતિક શિક્ષણ છે. એના વડે જ ચારિત્ર્યનિર્માણ થાય છે.

પ્રેમ અને સૌંદર્યની જેમ આનંદ પાણ એક આધારભૂત તત્ત્વ છે. જે જે માધ્યમો દ્વારા આપણે પ્રેરણા આપીએ છીએ, આનંદનો અનુભવ કરાવીએ છીએ એ બધાં માધ્યમો આનંદદાયક હોવાં જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ રમતો, ગીતો, વાર્તાઓ વગેરે અત્યંત મહત્ત્વનાં છે. બાળકોને રમવામાં, ગાવામાં, નાચવામાં, કૂદાકૂદ કરવામાં, પાણીમાં ભીંજાવામાં, ઘાસ કે રેતીમાં આળોટવામાં, વાર્તા સાંભળવામાં, સંગીત સાંભળવામાં, મોટાનું અનુકરણ કરવામાં ઘણો આનંદ થાય છે. એ જ બધાં સંસ્કારોનાં માધ્યમો છે. એ જ દૃષ્ટિએ ગીતોની, રમતોની, વાર્તાઓની પસંદગી પાણ થવી જોઈએ.

આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ થાય

- પ્રેમ, સૌંદર્ય, આનંદ, એકાત્મતા એ બધી આત્મતત્ત્વની જ અનુભૂતિ છે. એટલે આપણે જ્યારે એમનો મૂળભૂત તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર કરીએ છીએ

ત્યારે શિશુશિક્ષણને આપણે આત્મતત્ત્વનું અધિષ્ઠાન આપવાની જ વાત કરીએ છીએ. એ જ ભારતીય શિક્ષણનું સત્ય છે. સંસ્કારો તરીકે જ જો આત્મતત્ત્વનું અધિષ્ઠાન પ્રાપ્ત થઈ જાય તો આગળના શિક્ષણની દિશા યોગ્ય થઈ જાય છે. પરંતુ અહીં એક ભૂલ થઈ જવાની શક્યતા છે. પ્રેમને કામના, સૌંદર્યને સજાવટ, આનંદને મનોરંજન તથા એકાત્મતાને ઉપયોગિતા સમજી લેવામાં આવે. જે આજના વાતાવરણમાં ઘણું શક્ય જણાય છે - તો મોટી ગરબડ થઈ જશે. આ બધો આંતરિક અનુભવ છે, ઊંડો અનુભવ છે, એને આંતરિક બનાવવાની સાવચેતી રાખવી પણ જોઈએ. આત્મતત્ત્વથી આગળ જતાં અનુભવના શારીરિક સ્તર સુધી આવવું એ શિક્ષણનો ક્રમ બનવો જોઈએ.

- સંસ્કારપ્રક્રિયામાં સૌથી વધુ અનુભવ અને પ્રેરણાનું જ મહત્ત્વ છે, જાણવાનું નહીં. બાળકોને રંગોનાં નામ યાદ ન રહે તો ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, આંખોને વિવિધ પ્રકારના રંગ, રંગોની રચના, રંગોનું સમાયોજન દેખાવાં જોઈએ. ગીતના શબ્દો યાદ ન રહે તો વાંધો નહીં, તથ્ય યાદ ન રહે તો પણ વાંધો નહીં. ગીતોનો ભાવ અને સ્વર અંદર ઊતરવા જોઈએ. પાણીમાં લાકડું તરે છે અને લોખંડ ડૂબે છે એનું કારણ જાણવું જરૂરી નથી માત્ર લાકડાનું તરવું અને લોખંડનું ડૂબવું જુએ એ જરૂરી છે. અર્થાત્ આપણી ચારે બાજુની સૃષ્ટિનો અંતર્બાહ્ય અનુભવ કરાવવો, એની સાથે એક થઈ જવું, આ જીવનમાં રમમાણ થવું, આનંદથી ઊભરાઈ જવું, ચારે બાજુથી, બધા પાસેથી પ્રેમની વર્ષા થઈ રહી છે એનો અનુભવ કરવો, એ જ અંતઃકરણને સમૃદ્ધ કરવાનો ઉપાય છે.
- પાંચ વર્ષની વય સુધી જે જે સંસ્કાર તરીકે ચિત્ત પર અંકિત થાય છે એને બુદ્ધિથી જાણવાની પ્રક્રિયા પાંચ વર્ષ પછી શરૂ થાય છે. અર્થાત્ સંસ્કારપ્રક્રિયા એ જ્ઞાનપ્રક્રિયાનો આધાર છે. સામાન્ય રીતે આપણે જ્ઞાનપ્રક્રિયાને શિક્ષણ કહીએ છીએ. વિદ્યાભ્યાસ

કહીએ છીએ. વ્યાપક રીતે

આપણે શિક્ષણમાં સંસ્કારપ્રક્રિયા તથા જ્ઞાનપ્રક્રિયા બન્નેનો સમાવેશ કરી શકીએ છીએ.

- સંસ્કારનાં અન્ય માધ્યમ છે બાળકનાં કપડાં, રમકડાં, અન્ય જરૂરી ચીજવસ્તુઓ, ભોજન, નિદ્રા વગેરે. અન્નના સંસ્કાર તો લોહીના સંસ્કાર મનાય છે અને લોહીના સંસ્કાર ક્યારેય ભૂંસાતા નથી. માતાના હાથનું, વાત્સલ્યની ભાવના સાથે બનાવાયેલું ભોજન સંસ્કારોનો સમૃદ્ધ સ્રોત છે. રાત્રે સૂતી વખતે બાળક જે સાંભળતાં સાંભળતાં સૂએ છે એ સંસ્કાર બની જાય છે. સવારે ઊઠતી વખતે જે સાંભળીને ઊઠે છે એવા જ સંસ્કાર બને છે. કૃત્રિમ પદાર્થો વડે બનેલાં કપડાં, રબર, પ્લાસ્ટિકનાં જૂતાં, પ્લાસ્ટિકનાં રમકડાં, નાયલોનનાં મોજાં વગેરે ત્વચાની સંવેદના ઓછી કરે છે તથા માનસિક તાપ વધારે છે.
- તાત્પર્ય એ છે કે નાના બાળકના વિકાસ અથવા સંસ્કારોનો સંબંધ ચોવીસ કલાકના પારિવારિક જીવન સાથે છે. એ આખું ને આખું જીવન વિદ્યાલયમાં લાવી શકાતું નથી. એ જ વાત ધ્યાનમાં રાખીને આપણા દેશમાં શિશુ વિદ્યાલયની કલ્પનાને ક્યારેય સમર્થન મળ્યું નથી.
- સંસ્કારપ્રક્રિયા અને જ્ઞાનપ્રક્રિયામાં ફેર છે. જેમ જેમ ઉંમર વધતી જાય છે એની સાથે બુદ્ધિ વિકસિત થતી જાય છે અને ગ્રહણક્ષમતા પણ વધતી જાય છે. પરંતુ સંસ્કારો માટેની ગ્રહણક્ષમતા તો વય જેટલી ઓછી હોય એટલી વધુ હોય છે. એ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને નાની વયની ચિંતા જ વધુ કરવી જોઈએ.
- એ દૃષ્ટિએ આજે બાળકો માટે જે વિદ્યાલયોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે એનું સમગ્ર સ્વરૂપ બદલવાની જરૂર છે. સૌ પ્રથમ તો એ જ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે વિદ્યાલય વાસ્તવમાં જરૂરી છે ખરું ? સાધારણ રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે આજની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં બાળકને વિદ્યાલયમાં મોકલવું અનિવાર્ય બની ગયું છે. એ સામાજિક પરિસ્થિતિ શું છે ? મુખ્ય બાબતો જણાવવામાં આવે છે એ છે -

એક તો માતાને નોકરી કે વ્યવસાય માટે બહાર જવું પડે છે એટલે બાળકની સંભાળ રાખનારું કોઈ હોતું નથી. બીજું, પરિવાર નાના હોય છે એટલે એક તરફ બાળક સાથે રમનારું કોઈ બાળક નહીં અને સંભાળ રાખનારાં દાદા-દાદી પણ નથી હોતાં. ત્રીજું, પાડોશીઓ સાથે પણ હવે અનૌપચારિક અને ઘર જેવા સંબંધો રહેતા નથી કે બધાં બાળકો સાથે મળીને રમે. પરંતુ એ સમસ્યાઓ સમાજના કદાચ બે ટકા લોકોને જ લાગુ પડે છે. મહત્ત્વની બાબત એ છે કે આજે માતાપિતાને - અને બધાંને - સંસ્કારના પાસાનું વિસ્મરણ થયું છે. શિક્ષણ તથા વિકાસની અત્યંત એકાંગી ધારણા મનમાં બેસી ગઈ છે. જેને તેઓ શિક્ષણ માને છે એને માટે અતિશય ઉતાવળ થઈ ગયા છે તો ક્યાંક બાળકથી પનારો છોડવાની પણ ઉતાવળ થઈ જાય છે. આ નર્ચુ અજ્ઞાન છે. આટલી નાની વયે બાળકને વિદ્યાલયમાં મોકલવું એ જો મજબૂરી હોય તો વિદ્યાલયનું સ્વરૂપ ઘર જેવું થઈ ગયું હોત. વિકાસને નામે આજે બાળક પર જે અત્યાચાર થઈ રહ્યા છે એ ન થતા હોત. પરંતુ બાળકને શાળાએ મોકલવું જરૂરી જણાય છે અને એ જરૂરિયાત અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલી છે.

એટલે આપણે માતાપિતાના વિચાર યોગ્ય કરવા માટે જ વિચારવું જોઈએ. વાસ્તવમાં આજની પરિસ્થિતિમાં શિશુશિક્ષણ શૈક્ષણિક કરતાં વધુ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યા બની ગઈ છે. એ દૃષ્ટિએ આ વિષય બહુ વ્યાપક સામાજિક આંદોલન બનવાની જરૂર છે. આજે જો આપણે બાળકોનાં વિદ્યાલયો બંધ કરી દઈએ તથા એમને ઘેર મોકલી દઈએ તો ઘર વિકાસનું યોગ્ય સ્થાન બની શકતું નથી. ઘરનું વાતાવરણ તથા માતાપિતાનું ચારિત્ર્ય સંસ્કારક્ષમ રહ્યું નથી. માતાને અગ્નિ, વાર્તાનું, હાલરડાંનું, અંતઃકરણની પ્રેરણાનું, આંતરિક સંબંધનું શું મહત્ત્વ છે એની જરા પણ માહિતી નથી. માતાપિતા માત્ર કહે છે કે તેઓ બાળકને પ્રેમ કરે છે પરંતુ એમનો પ્રેમ કપડાં, મીઠાઈ તથા રમકડાં સુધી

સીમિત થઈ ગયો છે. ઢગલાબંધ વસ્તુઓ બાળક માટે લાવવી પરંતુ પોતાનું હૃદય બાળકને ન આપવું એ આજના સંબંધોની સ્થિતિ છે. એટલે પરિવારને સંસ્કારક્ષમ બનાવવો એ એકમાત્ર ઉપાય છે અને એને માટે મોટા આંદોલનની જરૂર છે.

શિશુશિક્ષણનો વિચાર

શિશુશિક્ષણના આ વિષયને અતિ મૌલિક રીતે, મૂળભૂત રીતે વિચારીને આંદોલનનું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. વાસ્તવમાં પરિવાર શિક્ષણ જ મુખ્ય વિષય છે. શિશુશિક્ષણ તો આપોઆપ જ એમાં સમાવિષ્ટ થઈ જશે.

આ વ્યક્તિગત રીતે પૂરા જીવનવિકાસનો પાયો છે તથા સામુદાયિક રીતે એક પેઢીથી બીજી પેઢીને સાંસ્કૃતિક હસ્તાંતરણનો પણ વિષય છે. બન્ને બાબતોમાં આજે મોટું સંકટ પેદા થઈ ગયું છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સંપૂર્ણ માળખાનો પણ આ જ આધાર છે. એ આધારને પાકો કરવો જ જોઈએ.

- સમાજ પ્રબોધન તથા પરિવાર પ્રશિક્ષણનું આ આંદોલન આપણે કેવી રીતે ચલાવી શકીએ છીએ ? આમ તો કોઈ પણ વિચારને વ્યાપક રીતે પ્રસ્થાપિત કરવાની પદ્ધતિ લગભગ સમાન જ હોય છે.

૧. કેટલાક એવા લોકો જોઈએ જે આ વિશે યોગ્ય ચિંતન કરીને સ્પષ્ટ રીતે વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે.
૨. સમાચાર માધ્યમો દ્વારા એનો વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર થાય.
૩. વિભિન્ન સ્થાનો પર માતાપિતા સાથે વાતચીત તેમ જ ભાષણના કાર્યક્રમો રાખવામાં આવે.
૪. એ વિષય લઈને ચિત્રો, ચાર્ટ્સ, પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ વગેરેની મદદથી પ્રદર્શની તૈયાર કરવામાં આવે તથા એને સ્થાન સ્થાન પર પ્રદર્શિત કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે.
૫. અનેક સ્થાનો પર માતાપિતાના માર્ગદર્શન માટે કેંદ્રોની સ્થાપના થાય.
૬. ચિકિત્સક, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, મનોવૈજ્ઞાનિકો,

સમાજચિંતકો વગેરેના સમૂહ બનાવીને પરિવારજીવન તેમજ શિશુસંસ્કાર વિશે વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન કરવામાં આવે.

૭. ગીતોનું, ચિત્રોનું, ધ્વનિમુદ્રિકાઓનું, પુસ્તક પુસ્તિકાઓનું, હસ્તપ્રતોનું પ્રકાશન કરીને વ્યાપક વિતરણ કરવામાં આવે.

આ તો કેટલાક પ્રારંભિક વિચાર છે. એક વાર આંદોલન શરૂ થયું તો આપોઆપ એને સમર્થન મળતું જશે. એ વાત તો ચોક્કસ છે કે એ આજે પણ માતાપિતા બાળકનું હિત તો ઈચ્છતાં જ હોય છે. માત્ર અજ્ઞાનને કારણે હિતનું સાચું સ્વરૂપ જાણતાં નથી. એક વાર સાચું સ્વરૂપ સામે આવી જાય તો એને યોગ્ય પ્રતિસાદ પણ મળવા લાગશે.

શિશુશિક્ષણનું સ્વરૂપ બદલવું

- પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે આજે જે શિશુશિક્ષણની સંસ્થાઓ ચાલે છે એ બંધ કરી દેવામાં આવે. એ તો ચાલશે જ, પરંતુ એનું સ્વરૂપ બદલાશે.

૧. શિશુ વિદ્યાલયોમાં ત્રણ કરતાં ઓછી વયના બાળકોનો પ્રવેશ ન થવો જોઈએ.
૨. દફતર અર્થાત્ પુસ્તકો, નોટો તથા લખવાનો સામાન લાવવાની બંધી હશે.
૩. ત્રણ કે સાડાત્રણ કલાકથી વધુ એમનો સમય નહીં હોય.
૪. ઘણી વાર તો બાલવાડી કે શિશુવાટિકાનો સમય સાડાત્રણ કલાક હોય છે, પરંતુ એ ઘરથી એટલી દૂર હોય છે કે કોઈ વાહનમાં આવતાં જતા કલાક બે કલાક થઈ જાય છે, એટલે એનો ઉપાય એ કરવો જોઈએ કે શિશુવાટિકા ઘરથી દૂર ન હોતાં નજીકમાં જ હોવી જોઈએ. એટલી નજીક કે બાળક ચાલીને કે દોડીને પોતાને ઘેર આવી શકે.
૫. પ્રાથમિક વિદ્યાલયો સાથે શિશુવાટિકાને ન જોડવી જોઈએ, કારણ કે એની પદ્ધતિ જ

અલગ હોય છે. એની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

૬. એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઔપચારિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ ન રાખવામાં આવે. શિશુવાટિકા માત્ર રમવાનું, વિહાર કરવાનું, આનંદદાયક પ્રવૃત્તિ કરવાનું કેંદ્ર હોવું જોઈએ.
૭. સંસ્કાર, ચારિત્ર્યનિર્માણ, જીવનનો અનુભવ એ વિષયને મુખ્ય આધાર બનાવીને, આનંદપ્રદ પ્રવૃત્તિઓને એમનું માધ્યમ બનાવીને તથાકથિત અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવામાં આવે.
૮. ઔપચારિક શિક્ષણપદ્ધતિનાં પાસાં જેમ કે અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો, એમનું વાચન, ગૃહકાર્ય, પરીક્ષા વગેરેનું એમાં લેશમાત્ર સ્થાન નથી.
૯. શિશુવાટિકા ઘરનો જ વિસ્તાર છે, શિશુવાટિકાની શિક્ષિક માતાનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. જો કે ઘર અને માતાનો પર્યાય તો શિશુવાટિકા તથા શિક્ષક બની શકે નહીં તો પણ એમને માટે આદર્શ તો એ જ છે.
૧૦. ઘરનો અર્થ છે આત્મીયતા, પ્રેમ, સુરક્ષા, સન્માન, સ્વતંત્રતા, શિશુવાટિકામાં બાળકોને એ પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ. આજની શિશુવાટિકાઓ કરતાં એ સ્વરૂપ અલગ જણાય છે. પરંતુ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એને પ્રસ્થાપિત કરી શકાય છે. એ સ્વરૂપ બનાવવા માટે પણ આપણે માતાપિતાને સમજાવવાં પડશે. એ પ્રકારની શિશુવાટિકા ચલાવવા માટે આચાર્યોને સારી રીતે પ્રશિક્ષિત પણ કરવા પડશે.
૧૧. શિશુશિક્ષણનાં આ કેંદ્રો પરિવાર શિક્ષણનાં કેંદ્રો પણ અનિવાર્ય રીતે બનવાં જોઈએ. વાસ્તવમાં બન્નેનું શિક્ષણ સાથે સાથે ચાલવું જોઈએ. ધીમે ધીમે માતાપિતાને લાગવું જોઈએ કે બાળકને સારા સંસ્કાર માટે વિદ્યાલયમાં મોકલવાની જરૂર નથી. જ્યારે માતાપિતા જ બાળકના

ચારિત્ર્યનિર્માણનો પાયો સારો કરવા માટે
સક્ષમ બની જશે તથા ઘર જ સંસ્કારકેંદ્ર બની
જશે ત્યારે શિશુવાટિકાનું પ્રયોજન રહેશે નહીં.
ત્યારે જો શિશુવાટિકા આપણે બંધ કરી દેવી

પડશે તો આપણે માટે એ આનંદનો વિષય જ
હશે. પરંતુ જ્યાં સુધી એવી સ્થિતિ આવતી નથી
ત્યાં સુધી ઘરના વિસ્તારિત કેંદ્ર તરીકે
શિશુવાટિકા ચલાવવી જોઈએ.

અધ્યાય ૨૧

શિશુની કેટલીક સ્વાભાવિક વિશેષતાઓ

દરેક વ્યક્તિનો પોતાનો સ્વભાવ હોય છે. ઉંમરની
દરેક અવસ્થાની પણ કેટલીક વિશેષતાઓ હોય છે. એ
રીતે શિશુ અવસ્થામાં પણ કેટલીક સ્વાભાવિક વિશેષતાઓ
જોવા મળે છે.

૧. વિકાસની ઇચ્છા

બાળકનો જન્મ થાય છે ત્યારે તે દરેક રીતે પરાધીન
હોય છે. અન્ય પ્રાણીઓનાં બાળકોની સરખામણીમાં આ
પરાધીન અવસ્થા વધુ લાંબી ચાલે છે. ત્યારે પણ તે અનેક
પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવા લાગે છે. આ ક્રિયાઓ તે
શીખવવાથી નથી કરતું. તે પોતે શીખે છે અને કરે છે. આ
શીખવાની ઇચ્છા જન્મથી જ તેનામાં હોય છે. શીખવાનું
વિકાસ માટે જ હોય છે. વિકાસની ઇચ્છા લઈને જ તે આવે
છે. પોતાના વિકાસ માટે જે જે આવશ્યકતા છે તે બધું જ તે
કરે છે. જન્મથી જ પ્રાણધારણા આવશ્યક છે. પ્રાણધારણા
માટે શ્વાસોચ્છવાસ આવશ્યક છે. શ્વાસોચ્છવાસ માટે રડવું
સહાયક હોય છે. તેથી તેનું પ્રથમ કાર્ય છે રડવું. આ જ
બાબત આગળનાં બધાં કાર્યો માટે લાગુ પડે છે.

૨. અંતઃપ્રેરણા

વિકાસ માટે કઈ કઈ બાબતો આવશ્યક છે તે શિશુ
અંતઃપ્રેરણાથી જ જાણે છે. તેને ઉપદેશથી, ઠપકાથી, ડરથી,
નિયમથી, સમજાવી શકાતું નથી. આ અંતઃપ્રેરણા આપમેળે
જ થાય છે.

૩. અનુકરણ

શિશુ અનુકરણશીલ હોય છે. આ પણ એની

શીખવાની પ્રક્રિયાનો એક ભાગ છે. શિશુ જેવું સાંભળે છે
તેવું બોલે છે, જેવું જુએ છે તેવું કરે છે. એટલા માટે
સંસ્કૃત બોલનારાના ઘરમાં શિશુ સંસ્કૃત બોલે છે, અંગ્રેજી
બોલનારના ઘરમાં અંગ્રેજી અને હિન્દી બોલનારના ઘરમાં
હિન્દી. વિશ્વની કોઈ પણ પ્રથમ ભાષા આ જ રીતે શીખી
શકાય છે. અને માતૃભાષા જ પ્રથમ ભાષા હોય છે. આજે
શિક્ષણનું માધ્યમ જે ભાષા હોય તેને પ્રથમ ભાષા
કહેવાય છે. પરંતુ તે તો વ્યવસ્થા છે અને કૃત્રિમ કે ઊલટી
વ્યવસ્થા છે.

વાસ્તવમાં સ્વાભાવિક રીતે તો માતૃભાષા પ્રથમ
ભાષા છે અને શિક્ષણનું માધ્યમ આ પ્રથમ ભાષા હોવી
જોઈએ.

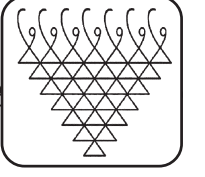
૪. સંસ્કાર

શિશુ જે વાતાવરણમાં રહે છે તે વાતાવરણમાંથી બધાં
માધ્યમોથી સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ એ બધાની તેના
ચિત્ત પર છાપ પડતી રહે છે. આ સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાની
પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલતી રહે છે.

૫. જિજ્ઞાસા

શિશુમાં જાણવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે જ હોય
છે. પોતાની જિજ્ઞાસા સંતુષ્ટ કરવા માટે તે નિરીક્ષણ,
પરીક્ષણ વગેરે કરતું રહે છે.

શિશુ રમકડું હાથમાં આવતાં જ તેને પછાડીને તોડી
નાખે છે. આ ‘તોડે છે’ તો આપણી સમજ પ્રમાણે આપણે
કહીએ છીએ. તે ખોલે છે અથવા કરીને જુએ છે. તેનું પ્રેરક
તત્ત્વ તો જિજ્ઞાસા જ છે. તેને ‘તોડીશ નહીં’ કહેવું ઉચિત

નથી. તૂટે નહીં એવી વસ્તુ આપવી, અથવા તૂટ્યા પછી જોડાઈ જાય એવી વસ્તુ આપવી, અથવા તૂટ્યા પછી નુકસાન ન થાય એવી વસ્તુ આપવી યોગ્ય છે.

૬. પુનરાવર્તન

શિશુ એક જ ક્રિયા વારંવાર કરે છે. જો ચાલવાનું શીખી જાય તો ચાલતું જ રહે છે. અવાજ કરવાનું શીખી જાય તો અવાજ જ કર્યા કરે છે. બારી ઉઘાડવાનું શીખી જાય તો વારંવાર બારી ઉઘાડ-બંધ કર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે એટલા માટે કરે છે કે તે એ ક્રિયા પર પ્રભુત્વ પામવા ઇચ્છે છે. વાસ્તવમાં પુનરાવર્તનની ક્રિયા શીખવા માટે કરેલો પુરુષાર્થ છે. તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ કરતું જ રહે છે. નથી થાકવાની ચિંતા કરતું કે નથી ભૂખની કે નથી સૂવાની ચિંતા કરતું. ખરેખર આ મોટી વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ કરણીય છે. શિશુમાં તે સહજ હોય છે.

૭. આનંદ

શિશુ જે કંઈ કરે છે તે આનંદથી જ કરે છે. તેને ગમે છે માટે કરે છે.

૮. નિરુદ્દેશ અથવા નિષ્કામ

શિશુ જે કંઈ કરે છે તે કોઈ ઉદ્દેશથી કરતું નથી. કશું પણ મેળવવા માટે કરતું નથી. એમાં સ્વાર્થ હોતો નથી. શિશુ માટે બધી ક્રિયા રમત જ છે. તેથી કોઈ વસ્તુનું પ્રલોભન આપવાથી અથવા દંડનો ભય દર્શાવવાથી

સ્વાભાવિક કાર્ય બગડે છે અને વિકાસની પ્રક્રિયાને ક્યાંક ને ક્યાંક નુકસાન પહોંચે છે.

૯. સક્રિયતા

શિશુ આનંદથી પૂર્ણ છે, ઉત્સાહથી પૂર્ણ છે, શક્તિથી પૂર્ણ છે. તેની અંતઃપ્રેરણા જાગૃત છે તેથી તે હંમેશાં સક્રિય રહે છે. કંઈ ને કંઈ કરતું જ રહે છે. તે શાંત બેસી શકતું નથી. તેને જ આપણે ચંચળતા કહીએ છીએ. પહેલાં કહ્યું છે તેમ ચંચળતા એ દોષ નથી, સ્વભાવ છે. વિકાસની યોજનામાં આપણે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૧૦. શીખવાનાં સાધનોની ક્રમિક સક્રિયતા

જન્મથી જ શિશુનું પૂર્ણ વ્યક્તિત્વ તો બનેલું જ હોય છે, પરંતુ બધા જ કોશ, બધાં જ અંગો ક્રિયાશીલ હોતાં નથી. તે ધીરે ધીરે સક્રિય થવા લાગે છે. ધીરે ધીરે સક્રિય થવા માટે તે શક્તિ સંપાદન કરે છે. તેનું નિરૂપણ ગયા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. કાળજીપૂર્વકના નિરીક્ષણથી સમજદાર આચાર્ય અથવા માતાપિતા જાણી શકે છે કે કયા સમયે, કયો કોશ, કેટલો સક્રિય થયો છે. આવી ક્રમિક સક્રિયતાને ધ્યાનમાં લઈને પ્રવૃત્તિઓની યોજના કરવી જોઈએ.

શિશુવાટિકાનું વાતાવરણ, ભવનરચના, અન્ય વ્યવસ્થાઓ, પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યક્રમ વગેરેની યોજના કરતી વખતે શિશુનો આ સ્વભાવ જાણવો ઉપયોગી રહે છે. તેનાથી વિકાસની પ્રક્રિયા સરળ બને છે.

અધ્યાય ૨૨

શિશુશિક્ષા અભ્યાસક્રમ અને ક્રિયાકલાપ

શિશુવાટિકામાં આવનારાં બાળકોનું વય ત્રણથી પાંચ વર્ષનું હોય છે. એ વયમાં શિક્ષણ સંસ્કારનિષ્ઠ અને ઔપચારિક હોય છે. એમાં અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તક, ગૃહકાર્ય પરીક્ષા વગેરે હોતાં નથી. ઉપરના વર્ગોમાં થાય છે એ રીતે શિશુવાટિકામાં લખવા-વાંચવાના માધ્યમથી, પુસ્તકોની સહાયથી ભણાવવાનું હોતું નથી. એ રીતે

શિશુવાટિકાના સ્વરૂપનાં ત્રણ પાસાં થયાં. ૧. સમગ્ર વિકાસનો ઉદ્દેશ, ૨. અનૌપચારિક આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓનું માધ્યમ તથા ૩. સંસ્કાર આધારિત શિક્ષણ. આ જ તથ્યો ધ્યાનમાં રાખીને આ અભ્યાસક્રમ તથા પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવી છે.

ઉદ્દેશ

શિશુવાટિકાનો ઉદ્દેશ એક જ શબ્દોમાં જણાવી શકાય છે - સમગ્ર વિકાસ. બાળકનું ચારિત્ર્ય અહીં જ ઘડાય છે. અહીં જ એનાં બી રોપાય છે. એમાં ભવિષ્યની બધી સંભાવનાઓ સમાયેલી હોય છે, પછી ભલે અત્યારે એમાં એક પાણ નક્કર પાસું ન દેખાતું હોય. એટલે જ કોઈપણ એક પાસાંને વધુ મહત્ત્વ ન આપતાં અથવા એનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર ન કરતાં સમગ્રનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ એક જ શબ્દમાં ઉદ્દેશ નિરૂપિત કર્યો છે.

૧. જીવનનો ઘનિષ્ઠતમ અનુભવ

બાળક માતાના ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથી તેનું આ જન્મનું જીવન શરૂ થાય છે. હજી તેની સ્થિતિ પણ જીવનનો પરિચય મેળવવાની હોય છે. બાળક તેના જીવનનાં તમામ પાસાંઓ આત્મસાત્ કરવા ચાહે છે. તેથી જ ગ્રહણશક્તિનું મહત્ત્વ ક્રિયાશક્તિ કરતાં વધુ હોય તે સ્વાભાવિક છે.

૨. સંસ્કાર તથા ચારિત્ર્યનિર્માણ

ગર્ભાવસ્થાથી પાંચ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળક સર્વાધિક સંસ્કારગ્રાહી હોય છે. તેથી બાળકના જીવનમાં જે જે વાતો આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે સંસ્કાર-પ્રક્રિયાના માધ્યમથી બાળચિત્ત પર અંકિત કરવી. ઉદાહરણ તરીકે ભારતીય જીવનપદ્ધતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોના સંસ્કાર આપવાથી જ તેનું ચરિત્ર-નિર્માણ થઈ શકે. આવાં તત્ત્વો કયાં છે ? ઉદાહરણ તરીકે -

૧. પરસ્પર વ્યવહારમાં આપણને જેટલું મળે છે તેનાથી અધિક આપવાનો ભાવ હોવો.
૨. સૃષ્ટિમાં જે કોઈ પદાર્થો છે, જે કોઈ પ્રાણીઓ છે તે સર્વમાં પરમાત્માનો અંશ છે. તેથી એ બધાંની સાથે પ્રેમપૂર્ણ, આત્મીય સંબંધ જોડવો; સેવાનો ભાવ હોવો.
૩. આપણા પૂર્વજો, આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ, આપણો દેશ, આપણો સમાજ આ બધાં પાસેથી પ્રેરણા મેળવીને પોતાનું સામાજિક દાયિત્વ નિભાવવાનો ભાવ તથા આ દરેક પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા અને આદર-સન્માનનો ભાવ હોવો.

આ તો થોડાં ઉદાહરણો છે. આ પ્રકારના ભાવ, દૃષ્ટિકોણ તેમજ વ્યવહારથી ચરિત્રનિર્માણ થતું હોય છે. અતઃ એ બધાના સંસ્કાર કરવા.

૩. ક્ષમતાઓનો વિકાસ

શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને આત્મા - એ પાંચ આપણા વ્યક્તિત્વનાં સ્તરો છે. તેમની મદદથી આપણો જીવનવ્યવહાર ચાલે છે. તથી તે દરેકની સર્વ પ્રકારની ક્ષમતાઓને વધારવી, વ્યવસ્થિત કરવી, સમ્યક્ ઉપયોગમાં લેવી એ જ સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ છે અને શિક્ષણનું એ જ તો પ્રયોજન છે.

વિશેષ વિચાર

સમગ્ર વિકાસના આયામોનાં ઉલ્લેખનીય બિન્દુ

૧. જીવનનો ઘનિષ્ઠતમ અનુભવ

મનુષ્યનું જીવન ફક્ત પોતાના પૂરતું સીમિત નથી. તે પોતાની આસપાસના વાતાવરણ, વનસ્પતિ, પશુપક્ષી, મનુષ્યો સાથે જોડાયેલો છે. આ બધાં સાથે તેનો આત્મીય સંબંધ હોય છે. મનુષ્ય ઇચ્છે તો પણ આ બધાંથી અલગ થઈને જીવી શકતો નથી, તેથી વિકાસનો વિચાર અને તે વિચારનું ક્રિયાન્વયન હંમેશાં સંપૂર્ણ સૃષ્ટિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કરવાં જોઈએ. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનો પોતાના આંતરજગતમાં અનુભવ કરીને પરિચય મેળવવો એ તેનું પ્રથમ પગથિયું છે.

૧. પંચમહાભૂતો સાથે આત્મીય સંબંધ તથા પરિચય

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પંચમહાભૂતો છે. તેમની સાથે સંબંધ જોડાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા, મન દ્વારા, બુદ્ધિ દ્વારા, આત્મા દ્વારા. તેથી અનુભવ આધારિત પરિચય માટે સાથે સીધો, પ્રત્યક્ષ સંબંધ જોડવો આવશ્યક છે.

૨. આ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ

આ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ જોડવા માટે સૃષ્ટિમાં જે પદાર્થો છે, જે ઘટનાઓ ઘટે છે તે બધાનો સ્વભાવ અને સ્વરૂપ કેવાં છે તે પણ જાણવું જોઈએ. આ જાણકારી ફક્ત શાબ્દિક ન હોતાં પ્રત્યક્ષ સંપર્ક કે પ્રયોગના માધ્યમથી થયેલી અનુભૂતિના સ્તરની હોવી જોઈએ. ઉદા., પૃથ્વી નામક મહાભૂતનું એક

સ્વરૂપ એટલે પથ્થર. પાણી એટલે ‘જળ’ નામક મહાભૂત. આ બંનેનો સંબંધ કેવો છે ? પથ્થર ઉપર પાણી રેડીએ તો પાણી નીતરીને વહી જાય છે; પથ્થરમાં ઊતરતું નથી. માટી - (પૃથ્વીનું અન્ય સ્વરૂપ) પણ પાણી રેડતાં માટી પાણીને શોષી લે છે. પથ્થર પાણીમાં નાખીએ તો ડૂબી જાય છે. (લાકડાનો ટુકડો પાણી પર તરે છે.)

૩. કલાનો રસાસ્વાદ

સૃષ્ટિમાં કેવળ પદાર્થો જ નથી, આનંદ (આદિ ભાવ) સૌંદર્ય (આદિ ગુણ) પણ સૃષ્ટિમાં છે. મનુષ્યના અંતરમાં પણ આનંદ, સૌંદર્ય વગેરેનાં તત્ત્વો છે. આ બંનેને જોડવાના પ્રયાસમાંથી ‘કલા’નો આવિષ્કાર થયો છે. સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય આદિ કલાઓનો રસાસ્વાદ લેવાની ક્ષમતાનો વિકાસ જ વ્યક્તિત્વને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

૪. વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, સજીવ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ તથા પરિચય :

સૃષ્ટિમાં નિર્જીવ પદાર્થોની સાથે વૃક્ષ, છોડ, કીટકો, પતંગિયાં, પશુ-પક્ષી આદિ સજીવો પણ છે. આ સજીવ સૃષ્ટિના સ્વભાવ અને વ્યવહારનો પરિચય થવો જોઈએ; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની સાથે આત્મીય, પારિવારિક સંબંધ પણ જોડાવો જોઈએ.

૫. માનવસૃષ્ટિનો પરિચય તથા અનુભવ

વ્યક્તિ મનુષ્ય છે. મનુષ્ય સમાજનું એક અંગ છે. તેના વ્યવહારનાં અનેક પાસાં છે. તે બધાંનો પરિચય મેળવવો જરૂરી છે. પરિચય પ્રાપ્ત કરવાનો અર્થ છે -

૧. મનુષ્યનું દૈનંદિન જીવન કેવું હોય છે.
૨. મનુષ્યનો સ્વભાવ કેવો હોય છે અને વિભિન્ન પરિસ્થિતિઓમાં આ સ્વભાવની વ્યવહાર પર શી અસર પડે છે.
૩. મનુષ્ય ઘરમાં, પરિવારમાં, સમાજમાં રહે છે. ઘરની તેમજ સમાજની વ્યવસ્થા કેવી હોય છે. આ બધી બાબતોનો પરિચય હોવો જોઈએ, જાણકારી હોવી જોઈએ અને તદ્દનુસાર વ્યવહાર કરતાં આવડવો જોઈએ.

૨. સંસ્કાર તથા ચારિત્ર્યનિર્માણ

આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે શિક્ષણના માધ્યમથી

મનુષ્યમાં સદ્ગુણ આવે; તે સંસ્કારી બને; તેનું ચારિત્ર્ય સારું બને. આ બાલ્યાવસ્થા જ ચરિત્રનિર્માણ માટે અને સંસ્કારો આપવા માટે ઉપયુક્ત અવસ્થા છે. આ સમયે જ બાળકનું ચિત્ત સર્વાધિક ગ્રહણશીલ અને સક્રિય હોય છે. સંસ્કાર તેમજ ચરિત્રનિર્માણનાં વિભિન્ન પાસાં છે -

૧. પૂર્વજોની ઓળખ અને તેમની પાસેથી પ્રેરણા

આપણા પૂર્વજો પરાક્રમી, શૂરવીર, ગુણવાન, જ્ઞાની, વિભિન્ન કલા-કારીગરીમાં પારંગત, દાનવીર, ત્યાગી, સેવાભાવી, ભક્ત, તપસ્વી, લોકકલ્યાણની ઇચ્છાવાળા હતા. આપણી નસોમાં તેમનું જ રક્ત વહે છે. તે સર્વેનો સારી રીતે પરિચય મેળવી તેમના જેવા બનવાની ઇચ્છા રાખવી એ ચરિત્રનિર્માણનો એક સ્રોત છે.

૨. સંસ્કૃતિ પરિચય અને તેની પાસેથી પ્રેરણા

આપણી જીવનપદ્ધતિ વિશિષ્ટ છે. આપણી આ પરંપરા હજારો વર્ષથી ચાલી આવે છે. આપણાં વ્રત, ઉત્સવ, પર્વ, તહેવાર, રીતરિવાજ, જીવનદૃષ્ટિ, આપણા ધર્મગ્રંથો, કાવ્ય, તીર્થસ્થળો, નદીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો, ભૂમિ, વન-અરણ્યો આદિનો આપણા પર ઉપકાર - વગેરેની જાણકારી તથા પોતાપણની ભાવનાથી તેમની સાથે જોડાવું એ ચરિત્રનિર્માણ માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

૩. સદ્ગુણ તથા સદાચાર

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા, કરુણા, નિઃસ્વાર્થતા, પરોપકાર, તપ, દયા, સ્નેહ, ભક્તિ, સમર્પણ, સાદગી, પરિશ્રમશીલતા, અપરિગ્રહ, સત્ય, પ્રામાણિકતા, અહિંસા, સંયમ વગેરે સદ્ગુણો તથા વિનયશીલતા, સેવા, ત્યાગ, દાન, બલિદાન, સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, આતિથ્ય, અન્યની રક્ષા, આદરભાવ આદિ આચરણોથી વ્યક્તિ સુસંસ્કૃત બને છે.

૪. દેશભક્તિ

આપણા વ્યવહારમાં દેશભક્તિ ન હોય તો બીજી કોઈ પણ ઉપલબ્ધિનું કશું મૂલ્ય નથી. આપણી દેશભક્તિ કૃતિશીલ હોવી જોઈએ. પર્યાવરણની સુરક્ષા, પ્રકૃતિ પ્રત્યે પ્રેમ, વીજળી, પાણી, અન્ન, સમય વગેરેનો અપવ્યય ન કરવો, સમરસતા, સ્વદેશીનો ઉપયોગ, માતૃભૂમિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, દેશ માટે કંઈ પણ કરી છૂટવાની તૈયારી વગેરે કૃતિશીલ દેશભક્તિનાં લક્ષણો છે.

આ બધી બાબતો માટે યોગ્ય પ્રકારનું વાતાવરણ અને ક્રિયાકલાપો હોવા જોઈએ.

૩. ક્ષમતાઓનો વિકાસ

સારી રીતે જીવનયાપન કરવા માટે ને જીવનનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે ઈશ્વરે આપણને વિવિધ પ્રકારની ક્ષમતાઓ આપી છે. આ ક્ષમતાઓનો આપણે ખૂબ જ સારી રીતે વિકાસ કરી શકીએ છીએ. આ ક્ષમતાઓ આ પ્રમાણે છે -

૧. શારીરિક ક્ષમતાઓ : હાથ, પગ, વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોની ક્ષમતા એ જ શારીરિક ક્ષમતા.
હાથની ક્ષમતાઓ : પકડવું, ફેંકવું, ખેંચવું, ધક્કો મારવો, દબાવવું, ઝીલવું, ઉપાડવું, ચિત્ર દોરવું, ગાંઠ બાંધવી, પરોવવું, પ્રહાર કરવો વગેરે.
પગની ક્ષમતાઓ : ચાલવું, દોડવું, કૂદવું, છલાંગ લગાવવી, ચઢવું, ઊતરવું, સંતુલન જાળવવું, લાત મારવી વગેરે.
વાણીની ક્ષમતાઓ : બોલવું, ચીસ પાડવી, બૂમ પાડવી, ગાવું, પશુ-પક્ષીના અવાજની નકલ કરવી, વાતચીત કરવી, શ્લોક તથા મંત્રપાઠ વગેરે.
૨. માનસિક ક્ષમતાઓ : વિચારવું, ભાવનો અનુભવ કરવો, ભાવનું સંતુલન જાળવવું, એકાગ્રતા વગેરે.
એકાગ્રતા : ગમતું કાર્ય કરવું, સોયમાં દોરો પરોવવો, મોતી પરોવી માળા બનાવવી.
સંતુલન : મૌન બેસવું, સ્થિર બેસવું, સંગીત સાંભળવું.
ભાવના : પંખીને ચાણ નાખવા, મિત્રોને અલ્પાહાર આપવો, સાથે રમવું.
૩. બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ : સ્મૃતિ તેમજ ધારણા, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, તુલના, વિશ્લેષણ, તર્ક, અનુમાન, કલ્પના, વિવેક તથા નિર્ણય.
૪. આત્મિક ક્ષમતાઓ : આત્માના ગુણ જેવા કે પ્રેમ, સૌંદર્યબોધ, આનંદ, સર્જનશીલતા.

ઉદ્દેશની સિદ્ધિ

અત્યાર સુધી આપણે શિશુવાટિકાના ઉદ્દેશ્યને વિસ્તારપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. આ ઉદ્દેશ્યોની સિદ્ધિ માટે શિશુવાટિકામાં પાટી-પેન, પુસ્તક,

પઠન-પાઠન, ગૃહકાર્ય, પરીક્ષા વગેરે કંઈ હોતું નથી. શિશુવાટિકામાં અનૌપચારિક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે. ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ કરવા માટે મુખ્યતઃ બે બાબતો છે.

૧. વાતાવરણ, ૨. ક્રિયાકલાપ

વાતાવરણ

વાતાવરણમાં બાળક અનાયાસે સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે. આપણે કોઈ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. શિશુવાટિકામાં વાતાવરણ નિર્માણ કરવા માટે નિમ્નલિખિત મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે.

૧. **સ્વચ્છતા** : આંતરિક તેમજ બાહ્ય સ્વચ્છતા અત્યંત આવશ્યક છે.
૨. **સુંદરતા** : આકૃતિ, રંગ, ગંધ, ધ્વનિની સુંદરતા નિર્માણ કરવી જોઈએ.
૩. **પવિત્રતા** : તુલસી, છાણ, દીવો, મંદિર, પૂજા, શંખધ્વનિ વગેરેથી પવિત્રતાનું નિર્માણ થાય છે.
૪. **શાંતિ** : શાંતિ એટલે ફક્ત નિઃશબ્દતા નહિ, પરંતુ ઉત્તેજનાનો અભાવ.
૫. **પ્રેમ** : વડીલોની વાતચીતમાં, વ્યવહારમાં પ્રેમ હોય તો વાતાવરણ પર તેનો પ્રભાવ પડતો હોય છે.
૬. **પ્રામાણિકતા તથા સદ્ભાવ** : મોટાઓના વ્યવહારમાં, વાતચીતમાં આ પણ વ્યક્ત હોય છે, થવું જોઈએ.
૭. **અન્ય** : સંસ્કારક્ષમ વાતાવરણ નિર્માણ કરવા માટે ચિત્ર, પ્રદર્શની આદિ બાબતોનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે.

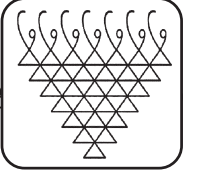
ક્રિયાકલાપ

નિર્ધારિત કરેલા ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિ માટે ક્રિયાકલાપોને મુખ્યતઃ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય.

૧. અનુભવ માટેના ક્રિયાકલાપ
  ૨. અભિવ્યક્તિ માટેના ક્રિયાકલાપ
  ૩. ક્ષમતાઓના વિકાસ માટે ક્રિયાકલાપ
- ઉદાહરણ તરીકે -

૧. અનુભવ માટે ક્રિયાકલાપ

૧. સંગીત સાંભળવું, ૨. નૃત્ય જોવું, ૩. પાણીમાં

રમવું. ૪. ચિત્રનું નિરીક્ષણ કરવું. ૫. વાર્તા સાંભળવી વગેરે.

૨. અભિવ્યક્તિ માટે ક્રિયાકલાપ

૧. ગાવું, ૨. નૃત્ય કરવું, ૩. ચિત્ર બનાવવું, ૪. ઘટનાનું વર્ણન કરવું, ૫. છોડને પાણી પાવું.

૩. ક્ષમતાઓના વિકાસ માટે ક્રિયાકલાપ

૧. દોડવું, ૨. દોરડાં કૂદવાં, ૩. ઈંટો પર ચાલવું વગેરે.

શિશુશિક્ષણમાં ઘણા ક્રિયાકલાપ હોય છે. કયો ક્રિયાકલાપ અનુભવ માટે અને કયો અભિવ્યક્તિ માટે છે તેનો વિવેક આપણે કરવો જોઈએ.

૧. સંગીત - ગાયન, વાદન, નૃત્ય. તેમાં અનુભવ અને અભિવ્યક્તિ બંને છે. જેમ કે ગીત સાંભળવું એ અનુભવ છે; ગાવું એ અભિવ્યક્તિ છે. ૨. નાટક, ૩. ચિત્ર જોવું અને દોરવું, ૪. રમત, ૫. વાર્તા, ૬. હસ્ત વ્યવસાય, ૭. વિજ્ઞાન પ્રયોગ, ૮. નિરીક્ષણ, ૯. દૈનંદિન જીવન વ્યવહાર, ૧૦. શ્લોક, મંત્ર, મંત્રપાઠ, ૧૧. યોગાભ્યાસ - શારીરિક સ્થિતિ, શ્વસન, ધ્યાન. ૧૨. શ્રમકાર્ય, ૧૩. સેવાકાર્ય, ૧૪. પૂજા, ૧૫. સજાવટ આદિ.

ઉદ્દેશ્યને અનુરૂપ આ ક્રિયાકલાપોમાંથી પસંદગી કરવી જોઈએ, જેમ કે પૂર્વજોના પરિચય માટે વાર્તા કહી શકાય; દેશભક્તિ માટે ગીત હોઈ શકે, મનુષ્યના સ્વભાવના પરિચય માટે ગીત બનાવી શકાય.

આથી, ક્રિયાકલાપોની સૂચિમાંથી ઉદ્દેશ્યસિદ્ધિ માટે ઉચિત ક્રિયાકલાપની પસંદગી કરવી જોઈએ.

ઉદ્દેશ અને પ્રવૃત્તિનો સમન્વય

અહીં પ્રત્યેક ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે ઉદાહરણ સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ આપવામાં આવ્યો છે.

૧. પંચમહાભૂતો સાથે સંબંધ અને પરિચય

૧. માટી ૧. માટીના રમકડાં બનાવવાં
૨. ખાડામાં માટી ભરવી
૩. માટી ચાળવી

૨. પાણી ૧. પાણીમાં સ્નાન કરવું.
૨. બોટલમાં પાણી ભરવું

૩. પાણીમાં રમવું.

૩. વાયુ ૧. ફૂંક મારીને ફુગ્ગો ફુલાવવો
૨. હવામાં કપડાં સૂકવવાં
૩. ગરમીથી બચવા માટે પંખો ફેરવવો
૪. અગ્નિ ૧. આંગારા પર શેકવું
૨. શિયાળામાં તડકામાં બેસવું
૩. તડકો છાંયડાની રમત રમવી
૫. આકાશ ૧. આકાશમાં વાદળ જોવાં
૨. પાત્રને ખાલી કરવું, ભરવું
૩. વિમાન દેખવું

૨. પદાર્થોના ગુણધર્મોનો પરિચય

૧. પાણીમાં તરવું ડૂબવું - પથ્થર, લાકડીનો ટુકડો, કાગળની હોડી, રૂપિયાનો સિક્કો પાણીમાં નાંખીને પ્રયોગ કરી જોવો.
૨. ખાંડ, કાંકરો, મીઠું, લાકડી વગેરે પાણીમાં નાંખી પદાર્થનું ઓગળવું કે ન ઓગળવાના ગુણધર્મને જાણી શકાય છે.
૩. કાચ, લાકડી, જિલેટીન કાગળ વગેરે લઈ પારદર્શક, અપારદર્શક પદાર્થ જાણી શકાય છે.

૩. સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સાહિત્યનો રસાસ્વાદ

૧. સંગીત સાંભળવું, ૨. નૃત્ય જોવું, ૩. ચિત્ર નિરીક્ષણ કરવું, ૪. કવિતા કે સૌંદર્યનો આસ્વાદ લેવો.

૪. સજીવ સૃષ્ટિનો પરિચય તથા આત્મીય સંબંધ

૧. છોડને પાણી પાવું, ૨. પક્ષીને દાણા નાખવા, ૩. ચિત્રોની મદદ વડે પક્ષીઓના શરીરની રચના જાણવી.

૫. માનવસૃષ્ટિનો પરિચય

દૈનંદિન જીવનવ્યવહાર

૧. કચરો વાળવો
૨. પીરસવું
૩. રંગોળી દોરવી

માનવ-સ્વભાવ તથા સંબંધ

૧. કાગડો અને શિયાળની વાર્તા
૨. ભાવના દર્શાવતાં ચિત્રોનું નિરીક્ષણ

પૂર્વજોની ઓળખ તથા પ્રેરણા

૧. શિબિરાજાની વાર્તા
૨. મહાપુરુષોનાં ચિત્રોનું નિરીક્ષણ
૩. ટિળક, સુભાષચંદ્ર બોઝ, લક્ષ્મીબાઈ વગેરેના નારાની રમત.

સંસ્કૃતિ પરિચય તથા પ્રેરણા

૧. જન્મદિવસ ઊજવવો
૨. અતિથિની સેવા કરવી
૩. દિવાળીનો ઉત્સવ ઊજવવો

સદ્ગુણ તથા સદાચાર

૧. પ્રામાણિક કઠિયારાની વાર્તા
૨. વડીલોને પ્રણામ કરવાની ટેવ

દેશભક્તિ

૧. વીર તુમ બઢે ચલો ગીત
૨. પવિત્ર નદીઓ, પર્વતો, ગ્રંથો વગેરેની માહિતી
૩. સ્વદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ

શારીરિક ક્ષમતાઓનો વિકાસ

૧. હાથ

૧. ફેંકવું - બોલ, પથ્થર વગેરે ફેંકવા
૨. ઝીલવું - બોલ ઝીલવો
૩. ફેંકીને તથા ઝીલીને વસ્તુ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને પહોંચાડવી.

૨. પગ

૧. ઈંટો પર ચાલવું
૨. દીવાલ પરથી નીચે રેતીમાં કૂદવું
૩. ફૂટબોલ રમવો

૩. વાણી

૧. બોલવું - પક્ષી તથા પ્રાણીઓના અવાજની નકલ કરવી
૨. વાર્તાલાપ કરવો
૩. શ્લોક તથા મંત્રનો પાઠ કરવો

૪. એકાગ્રતા

૧. રસ પડે એવું કાર્ય કરવું
૨. સોયમાં દોરો પરોવવો
૩. મોતી પરોવીને માળા બનાવવી

૫. સંતુલન

૧. મૌન બેસવું
૨. સ્થિર બેસવું
૩. સંગીત સાંભળવું

૬. ભાવના

૧. ચકલીને ચણ નાખવી
૨. પોતાનો નાસ્તો મિત્રોમાં વહેંચવો
૩. સાથે મળીને રમવું

૭. સ્મૃતિ, તર્ક, અનુમાન વગેરે

૧. 'બોલો મેં શું સંતાડ્યું' રમત
૨. અધૂરું ચિત્ર પૂરું કરવું
૩. ટુકડા જોડીને આખું ચિત્ર તૈયાર કરવું

૮. ભાષા

૧. વાર્તા સાંભળવી
૨. વાતચીત કરવી
૩. બડબડ ગીત ગાવાં

૯. સર્જનશીલતા

૧. ચિત્ર દોરવાં
૨. માટીનાં રમકડાં બનાવવાં
૩. સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવો

૧૦. સૌંદર્યબોધ માટે ચિત્ર, શિલ્પ, કવિતા વગેરેમાં રસ લેવો.

આ તો થોડાં ઉદાહરણો જ છે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ લઈને કયા ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે આપણે એનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ એનો નિર્ણય કરવાની આપણી ક્ષમતા, અભ્યાસ અને અનુભવ વધારવાં જોઈએ.

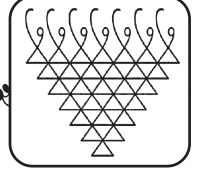
એ જ રીતે એક જ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે આપણે કેટલી વિવિધ પ્રકારની નિત્ય નવી પ્રવૃત્તિ શોધી શકીએ છીએ એને માટેની ક્ષમતા વધારવી જોઈએ. શિશુવાટિકામાં શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ જરૂરી વ્યવસ્થાઓ -

૧. વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળા

આપણી એવી માન્યતા હોય છે કે પ્રયોગશાળાઓ ઉપલાં ધોરણોમાં જ હોય છે. શિશુવાટિકામાં ન વિજ્ઞાન હોય છે, ન તો પ્રયોગશાળા. પરંતુ સત્ય એ છે કે શિશુવાટિકામાં

વિજ્ઞાન ઘણું મહત્વ ધરાવતો વિષય છે. પંચમહાભૂતોનો પરિચય તથા પદાર્થોના ગુણધર્મોનો પરિચય શુદ્ધ વિજ્ઞાન જ છે.

બાળકોએ આ માહિતી પ્રયોગ કરીને મેળવવાની છે, એટલે પ્રયોગની સાધનસામગ્રી પણ હોવી જોઈએ.

પરંતુ એ સામગ્રી પૈસા ખર્ચીને લાવવી જોઈએ એમ નથી. એ પરિવેશમાંથી પણ એકત્ર કરી શકાય છે.

૨. ચિત્ર પુસ્તકાલય

વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રોની પુસ્તિકાઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોવી જોઈએ. એ ચિત્રો કેલેન્ડર, પત્રપત્રિકાઓ, અભિનંદનપત્રો, પ્રકાશિત ચિત્રો વગેરેમાંથી મળી રહે એમ કરવું જોઈએ.

૩. વસ્તુ સંગ્રહાલય

વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિઓ, રમકડાં, વિચિત્ર વસ્તુઓ, દૃશ્યો વગેરેનું સંગ્રહાલય સજાવટ કરીને રાખવું જોઈએ.

શિશુવાટિકાની પ્રવૃત્તિઓ/જીવનનો

ઘનિષ્ઠતમ અનુભવ

પંચમહાભૂતોનો પરિચય તથા આત્મીય સંબંધ

માટી

- માટીના ઢગલા કરવા
- આકૃતિ બનાવવી
- રમકડાં બનાવવાં
- ખાડો ખોદવો અને ભરવો
- એક વાસણથી બીજા વાસણમાં માટી નાખવી
- હાથ અને પગની મદદથી માટીનું ઘર બનાવવું
- તગારામાં માટી ભરવી
- માટીના નાના નાના ગોળા બનાવીને માળા ગૂંથળી

પાણી

- રંગીન બાટલીમાં પાણી ભરવું
- હાથ અને પગ વડે છબછબિયા કરવાં
- હોજમાં નાહવું, વરસાદમાં ભીંજાવું
- પાણી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવું
- હોડી ચલાવવી
- ગરમ અને ઠંડા પાણીને અડીને જોવું

- પોતું કરવું
- કપડાં ધોવાં
- હોળી રમવી
- વાસણ માંજવાં
- તરવું

વાયુ

- નાકની નીચે હાથ મૂકીને વાયુનો અનુભવ કરવો
- કુગ્ગામાં હવા ભરવી અને છોડવી
- હવામાં ફિરકી ફેરવવી
- મીણબત્તી પર ગ્લાસ મૂકવો
- હવામાં હલતાં પાન જોવાં
- પંખો ચલાવીને હવાનો અનુભવ કરવો
- ભીનો રૂમાલ સૂકવવો
- કાગળનો પંખો હલાવીને હવાનો અનુભવ લેવો
- પતંગ ઉડાડવો
- ઝડપથી દોરીને હવાનો અનુભવ કરવો

સૂર્યપ્રકાશ

- સૂર્યપ્રકાશમાં ઊભા રહીને અનુભવ લેવો
- તડકામાં કપડાં સૂકવવાં
- રંગીન ચશ્મા કે જિલેટીનમાંથી સૂર્યોદય જોવો

આકાશ

- આકાશ જોવું
- કાળાં વાદળો જોવાં
- ઈંદ્રધનુષ જોવું
- રાત્રે ચંદ્ર અને તારા જોવા
- વાદળોની ગર્જના સાંભળવી
- આકાશમાં ચમકતી વીજળી જોવી

પદાર્થોના ગુણધર્મોનો પરિચય

- લોખંડ, પથ્થર વગેરે પાણીમાં નાખીને એનાં પરિણામો જોવાં
- મીઠું, ખાંડ, માટી વગેરે પાણીમાં નાખવા
- રૂ કે સ્પંજ દબાવીને જોવું
- રબર, સ્પ્રિંગ ખેંચવી

- પાણી ઢોળીને કપડાં, રૂ, સ્પંજ તથા ચોક વડે શોષી લેવું
- બિલાડી કે કૂતરાને અડવું
- જિલેટીન કાગળમાંથી વસ્તુઓ જોવી
- કાચમાંથી જોવું
- લોહચુંબકથી લોખંડને અડવું

સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય વગેરે લલિત કલાઓનું રસાસ્વાદન

- ગીતો ગાવાં અને સાંભળવાં
- મોંએથી નાનું વાજું વગાડવું
- મંજુરા, ખંજરી વગાડવાં
- દાંડિયા વગાડવા
- વિભિન્ન વાદ્યયંત્રોના અવાજ સાંભળવા અને ઓળખવા
- દીવાલ પર ચિત્રો દોરવાં
- કાગળ પરના ચિત્રમાં રંગ પૂરવા
- સુંદર ચિત્રો દોરવાં
- રંગીન ચોક વડે જમીન પર ચિત્રો દોરવાં
- રેતી પર ચિત્રો દોરવાં
- માટીનાં રમકડાં બનાવવાં
- કાગળની લૂગદીનાં રમકડાં તથા અન્ય વસ્તુઓ બનાવવી
- કુંભાર, લુહાર, ખેડૂત વગેરેનાં કામ જોવાં
- ઘર બંધાતું જોવું તથા માટી વડે એવી કૃતિ કરવી
- લાકડીના ટુકડાઓથી આકૃતિઓ બનાવવી
- રમકડાં પર રંગ વડે સજાવટ કરવી
- કોલાજ, બાટિક, એબ્રો, સ્પ્રે પેઇન્ટિંગ કરાવવું
- સારાં ચિત્રોવાળી પુસ્તિકાઓ જોવી
- વાર્તા સાંભળવી, સંભળાવવી

વૃક્ષ, વનસ્પતિ, કીડા પતંગિયાં, પશુપક્ષી વગેરે સજીવ સૃષ્ટિનો પરિચય તથા આત્મીય સંબંધ

- વૃક્ષ વનસ્પતિનો ચિત્રોના માધ્યમથી પરિચય કરાવવો
- વૃક્ષારોપણ કરવું
- વૃક્ષોને પાણી, માટી અને ખાતર આપવું
- ક્યારાઓની સફાઈ કરવી, લીંપણ કરવું, પાણી પાવું

- પતંગિયાં જોવાં : કીટ પતંગિયાનો પરિચય કરાવવો (ચિત્ર દ્વારા / પ્રત્યક્ષ)
- જળચર, નભચર તથા થળચર પ્રાણીઓનો પરિચય કરાવવો
- વન્ય પશુ તથા પાણી શકાય એવાં પ્રાણીઓનો પરિચય કરાવવો
- પશુપક્ષીઓ સાથે સંબંધિત ગીતો તથા વાર્તાઓ સાંભળવી
- પશુપક્ષીની ચાલ ચાલવી તથા એમની નકલ કરવી

માનવસૃષ્ટિનો પરિચય તથા અનુભવ

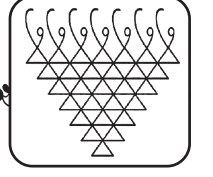
- દિનચર્યા સંબંધી ગીતો તથા વાર્તાલાપ કરવો
- આંખ, નાક, કાનનાં કાર્યો તથા સુરક્ષા વિશે જાણવું
- કપડાં સ્વચ્છ રાખવાં, ગડી વાળવી તથા યોગ્ય રીતે પહેરવાં
- પાણી તથા વીજળીની બચત કરવી
- અતિથિઓનું સ્વાગત કરવું
- ઘર તથા વિદ્યાલયમાં સહયોગ કરવો
- વડીલોને માન આપવું, પ્રણામ કરવાં
- મિત્રોને આપણી વસ્તુઓ આપવી
- દાદા-દાદીની સેવા કરવી
- કચરો વાળવો
- ઘરની ચીજવસ્તુ યોગ્ય સ્થાને મૂકવી
- કચરો કચરાટોપલીમાં નાખવો
- પૂજાઘરમાં પૂજા કરવી
- ભોજન વખતે પીરસવામાં મદદ કરવી
- બીજાં બાળકોનાં ટૂટેલાં રમકડાં સાંધવામાં મદદ કરવી

સંસ્કાર તથા ચરિત્રનિર્માણ

પૂર્વજોની ઓળખ તથા એમની પાસેથી પ્રેરણા

- મહાપુરુષોની જયંતિ ઊજવવી
- મહાપુરુષોનાં ચિત્રો જોવાં
- મહાપુરુષોની વાર્તાઓ સાંભળવી, ગીતો ગાવાં
- મહાપુરુષોની વેશભૂષા ધારણ કરવી
- મહાપુરુષોનો અભિનય કરવો
- મહાપુરુષોના નામે રમતો રમવી
- મહાપુરુષોના નારા લગાવવા

સંસ્કૃતિ પરિચય તથા એમાંથી પ્રેરણા

- સાંસ્કૃતિક પ્રતીકોનો પરિચય કરાવવો
- શ્લોક તથા મંત્રપાઠ કરવો.
- ધાર્મિક ગ્રંથોનો પરિચય
- આપણાં પવિત્ર તીર્થસ્થાનોનો પરિચય
- ગીતો તથા વાર્તાના માધ્યમથી પવિત્ર નદીઓ, પર્વતો તથા તીર્થોનો પરિચય કરાવવો
- ઝૂંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું
- દેવીદેવતાઓનાં શસ્ત્રોનો પરિચય (ગીતો, વાર્તાઓ દ્વારા)
- ઉત્સવો, પર્વો, જન્મદિન ભારતીય તિથિ તથા પદ્ધતિથી ઊજવવાં

સદ્ગુણ અને સદાચાર

- ગાય, કૂતરાં, કાગડાને રોટલી આપવી
- કબૂતરને દાણોપાણી આપવાં
- કીડીઓનાં ઘર પૂરવાં
- બીજાની વસ્તુ ન લેવી, ભૂલથી આવી જાય તો પાછી આપી દેવી
- બિલાડી, કૂતરાં કે ગાયનાં બચ્ચાં સાથે રમવું
- સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રહેવું
- છોડને પાણી પાવું
- વડીલોને પ્રણામ કરવાં
- સમકક્ષ મિત્રોને ભાઈબહેન કહીને બોલાવવાં
- કચરો આમતેમ ન નાખતાં કચરાપેટીમાં નાખવો
- પાણી તથા વીજળીનો જરૂરિયાત અનુસાર ઉપયોગ કરવો

દેશભક્તિ

- દેશભક્તિની વાર્તાઓ સાંભળવી તથા સંભળાવવી
- દેશભક્તિ જાગ્રત કરનારાં ચિત્રો જોવાં (ઝાંસીની રાણી, મહારાણા પ્રતાપ, શિવાજી મહારાજ, ભગતસિંહ વગેરે)
- દેશભક્તિના નારા લગાવવા

ક્ષમતાઓનો વિકાસ

- શારીરિક ક્ષમતાઓ

- ચાલવું
- મેદાનમાં આગળપાછળ, પશુપક્ષીનું અનુસરણ કરીને, વાંકીચૂકી રેખા પર, ગોળ ગોળ હાથ પાછળ બાંધીને પગમાં દોરી બાંધીને, પંજા કે એડી ઉપર, આંખો બંધ કરીને, તાલ અનુસાર ચાલવું
- વૃદ્ધની જેમ વરસાદમાં ચાલવાની કલ્પના કરીને ચાલવું

દોડવું

- પોતાની જગ્યાએ ઊભા રહીને, આગળ-પાછળ, મેદાનમાં, વાંકીચૂકી રેખા પર, હાથ બાંધીને, ગોળાકાર, હાથ ઉપર કરીને, હાથ ફેલાવીને, જોડી બનાવીને, ઊંઘું દોડવું, દીવાલને અડીને પાછા આવવું, આદેશ અનુસાર દોડીને વસ્તુ લાવવી

કૂદવું

- ઈંટ પરથી, સીડી પરથી, ટેબલ પરથી, ખુરશી પરથી, માટીના ઢગલા પરથી, નાની દીવાલ પરથી, ઝાડ પરથી, ખાડામાં કૂદવું, દોરડાં કૂદવાં વગેરે

છલાંગ લગાવવી

- પાણીમાં, પિરામિડ પરથી, બેઠેલા નાના બાળકની ઉપરથી, બે શિશુઓ દ્વારા પકડવામાં આવેલા દોરડા કે ડંડા પરથી છલાંગ

ચઢવું-ઊતરવું

- ઝૂલા પર, સીડી પર, ખુરશી પર, ટેબલ પર, વૃક્ષ પર, સરકતી પટ્ટી પર, માટીના ઢગલા પર, પર્વત પર, નાની દીવાલ પર, ખડકી પર, દોરી પકડીને, ખભા પર ચઢવું-ઊતરવું.

સંતુલન

- ઈંટો પર ચાલવું
- હાથમાં પાણીથી ભરેલો ગ્લાસ લઈને ચાલવું
- માથા પર રેતી ભરેલી તપેલી લઈને ચાલવું
- દોરડા પર ચાલવું
- પાટા પર ચાલવું
- એક પગે ચાલવું
- મોંમાં ચમચી લઈને નાનું લીંબુ રાખીને ચાલવું
- નાની દીવાલ પર ચાલવું

- ૧ થી ૧ ૧/૨ ફૂટ ઊંચા તથા ૬

ઇંચ પહોળા સ્થાન પરથી ચાલવું

પકડવું

- દડો ઉછાળીને પકડવો
- શાકની થેલી
- પાણીની બોટલ
- ટેબલ/શેતરંજી
- પાણીની નાની ડોલ
- દૂરથી ફેંકેલો દડો

ફેંકવું

- દડો, કાંકરા, કાગળનો દડો બનાવીને ફેંકવો
- બાલદી કે ટબમાં, દીવાલ પર, નિશાન પર દડો ફેંકવો

ખેંચવું

- દોરડું ખેંચવું
- સાઈકલના પૈડાને બન્ને તરફથી ખેંચવું
- દંડ પકડીને ખેંચવો
- એકબીજાનો હાથ પકડીને ખેંચવો
- કૂવા કે ટાંકીમાંથી પાણી ખેંચવું

ધકેલવું

- રમતાં રમતાં એકબીજાને ધકેલવા
- ખુરશી કે ડબા ધકેલવા
- ઈંટ કે લાકડાના ટુકડાઓની ગાડી બનાવીને ધકેલવી
- હાથ પાછળ બાંધીને ખભાના ધક્કાથી બાળકોને ધકેલવાં

દબાવવું

- સ્પંજ, સ્પ્રિંગ અથવા ગૂંદેલો લોટ દબાવવો
- ભીની માટી દબાવીને આકૃતિઓ બનાવવી
- હાથપગ દબાવવા

ઝીલવું

- દડો, કાંકરા, રિંગ, કાગળ કે કપડાનો દડો

ઊંચકવું

- ઈંટ, ડોલ, ભોજન પીરસવાનું પાત્ર, પાણીથી ભરેલો જગ, નાનું માટલું કે ઘડો, તગારું, રેતી ભરેલી થેલી, શાક ભરેલી થેલી વગેરે.

બોલવું

- એકબીજા સાથે બોલવું
- પશુપક્ષીની બોલી બોલવી
- વાર્તા, નારા, મંત્ર, શ્લોક, ગીત બોલવાં કે ગાવાં
- નકલ કરીને બોલવું

માનસિક ક્ષમતાઓ

એકાગ્રતા

- ફૂલોની માળા બનાવવી
- દોરામાં મોતી પરોવવાં
- ચિત્રમાં રંગ ભરવા
- ઝૂંનું ઉચ્ચારણ કરવું
- ચિત્રપોથી (આલ્બમ) જોવી
- એકાગ્ર કાર્ય કરવું
- કોલાજ કામ કરવું
- એક બોટલમાંથી બીજી બોટલમાં પાણી રેડવું
- રંગોળી પૂરવી
- આકૃતિ પર અલગ અલગ વસ્તુઓ મૂકવી
- અવાજ પર ધ્યાન આપવું
- અંધારામાં સળગતી મીણબત્તી જોવી
- દાણાની શીંગોમાંથી દાણા કાઢવા
- ગોળા બનાવીને નિશાન લગાવવાં

માનસિક સંતુલન

- વહેંચીને ખાવું
- સાથે મળીને રમવું
- આપણી વસ્તુ બીજાને આપવી

ભાવના

- વડીલોની સેવા કરવી
- છોડને પાણી પાવું
- ગાય કૂતરાને રોટલી ખવડાવવી
- પક્ષીને દાણા નાખવા
- કીડીઓનાં ઘર પૂરવાં
- ભિક્ષા માગનારને ભિક્ષા આપવી
- અતિથિ-સત્કાર કરવો
- ભાવના જાગ્રત કરનારાં ગીતો, વાર્તાઓ ગાવાં, સાંભળવાં, ચિત્રો દોરવાં

- રમતો રમવી
- મંદિર જવું
- પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જોવું

બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ

સ્મૃતિ - યાદશક્તિ

- સ્મૃતિની રમતો, (વસ્તુ, પશુ, પક્ષી, મહાપુરુષોનાં નામ વગેરે)
- ચિત્રની જોડીઓ બનાવવી
- ટેલિફોનની રમત
- એક અક્ષર તથા અક્ષરવાળાં ચિત્રો જોડવાં

ધારણા, અનુમાન

- ઘુમાડો નીકળતો જોઈને આગનું અનુમાન
- મૂર્તિ જોઈને આંખ બંધ કરીને મૂર્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન
- વાહન, વસ્તુ વગેરેનો અવાજ સાંભળવો
- ચાલ ઓળખવી
- સમાન વસ્તુ (હાથ, પગ) તથા સંબંધિત વસ્તુ (તાળાં, ચાવી)ની જોડીઓ બનાવવી
- સ્પર્શ દ્વારા બે થેલીઓમાં રહેલી સમાન વસ્તુ કાઢવી
- ઓછું-વધતું તથા નાના મોટીની ઓળખ
- થાળી, વાટકી, ગ્લાસ, કપ, પાણી ભરેલાં વાસણોને વગાડીને જોવાં
- કોયડાનો ઉકેલ જણાવવો
- કાપેલાં ચિત્રો જોડવાં
- સમસ્યા, સમાધાનમૂલક પ્રશ્નો
- બે ભાગમાં (વિખરાયેલી દીવાસળીઓ તથા એકત્રિત રાખેલી દીવાસળીઓ) જણાવવું કે અંદાજે કેટલી દીવાસળીઓ છે.
- ફૂલ, પાન, ફૂલ, પાન, ફૂલ ? ક્રમે આગળ શું આવે એ જણાવવું.
- ઘણાં ચિત્રોમાંથી બે સરખાં ચિત્રો શોધવાં
- ઉપર નીચે, આગળ પાછળ, અંદર બહાર ચિત્ર કે વસ્તુ દ્વારા સ્થિતિ દર્શાવવી
- બે ચિત્રોના સમૂહમાં શું તફાવત છે એ જણાવવું
- સંખ્યા અનુસાર વસ્તુ લઈને આપવી

- સંખ્યા અનુસાર જોડી બનાવવી (બે ફૂલો સાથે બે પાન વગેરે)
- એક ચિત્ર અથવા વસ્તુ જોઈને એ વિશે બોલવું
- ક્રમાનુસાર ક્રિયા દર્શાવવી
- ચિત્ર જોઈને બતાવવું કઈ ક્રિયા જલદી થશે
- ક્રમાનુસાર લાંબુ દર્શાવવું
- ક્રમાનુસાર ચઢવું ઊતરવું
- ક્રમાનુસાર જાડું, પાતળું જણાવવું
- આકૃતિ અનુસાર વર્ગીકરણ કરવું
- રંગો અનુસાર વર્ગીકરણ કરવું
- આકાર અનુસાર વર્ગીકરણ કરવું
- ચિત્ર જોઈને ક્રિયા દર્શાવવી
- વર્ગીકાર અથવા ચોરસ વસ્તુથી આકૃતિ બનાવીને આખું ચિત્ર બનાવવું
- લાંબા તથા પહોળા વાસણમાં સમાન પાણીનું અનુમાન કરીને પરિણામ જણાવવું
- ત્રિકોણ આકારનાં ચિત્રો બનાવવાં
- ફૂલની પાંખડી આકારનાં ચિત્રો બનાવવાં
- ગોળ અથવા લંબગોળ આકારનાં ચિત્રો બનાવવાં
- બે ચિત્રસમૂહોમાંથી શેમાં શું નથી એ જણાવવું
- ચહેરો જોઈને આખી આકૃતિ જણાવવી

પ્રેમ

- ઝાડને પાણી પાવું
- ગાયને રોટલી ખવડાવવી
- પક્ષીને ચણ નાખવું
- ગાય વાછરડાનું ચિત્ર દોરવું
- માતા અને બાળકનું ચિત્ર દોરવું
- બિલાડીને દૂધ પીવડાવવું
- કીડીને લોટ પૂરવો
- સસલા સાથે રમવું
- કૂતરા કે બિલાડી સાથે રમવું
- નાના ભાઈને પોતાની વસ્તુ આપવી
- પાડોશીના બાળકને પોતાનાં રમકડાં આપવાં

સૌંદર્ય

- સ્પ્રે પેઇન્ટિંગ

- એબ્રો વર્ક
- રંગોળી
- ચિત્રમાં રંગ પૂરવા
- સારાં ચિત્રો જોવાં
- નદીકિનારે રમવું
- સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત જોવા
- સમુદ્રકિનારે જવું
- વનવિહાર માટે જવું

આનંદ

- પાણીમાં રમવું
- દડાથી રમવું
- ઝૂલા પર ઝૂલવું

- સારાં ચિત્રો જોવાં
- અનુકરણ કરવું
- પશુપક્ષીની બોલી બોલવી
- નૃત્ય કરવું
- વરસાદમાં નાહવું
- પાણીમાં હોડી ચલાવવી

સર્જનશીલતા

- પઝલ્સ (ચિત્રના ટુકડા જોડવા)
- માટીનું ઘર બનાવવું
- લાકડાના ટુકડાથી આકૃતિ બનાવવી
- રેતીમાં વિભિન્ન આકૃતિઓ બનાવવી
- પિરામિડ બનાવવા
- માટીનાં રમકડાં બનાવવાં

અધ્યાય ૨૩

બાળકો માટે સમય કાઢો અને આટલું કરો

બાળકોનાં મૂળભૂત માનસિક વલાણો અને તેમની પ્રકૃતિગત લાક્ષણિકતાઓ ધ્યાનમાં લઈ તેમને માટેની કેવી અને કેટલા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરી શકાય તેની યાદી વિગતવાર રીતે અત્રે પ્રસ્તુત છે. સ્વયંસ્પષ્ટ હોવાથી તેમાં વિશેષ કાંઈ જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. શક્ય હોય ત્યાં સુધી કામકાજને અને પ્રવૃત્તિને સાંકળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઘરમાં જે જે કામ માતાએ અને પરિવારજનોએ કરવાનાં હોય તે કાર્યોને બાળક માટેની પ્રવૃત્તિમાં ફેરવવા પ્રયત્નો કરવો, તેનાથી કેટલાક વિશેષ લાભ થશે. માતા-બાળકનો સમય વેડફાશે નહિ. બાળકને કામ કરવાના સંસ્કાર પડશે. જીવનભર માટે કર્મ અને કર્મ સંબંધી પ્રવૃત્તિ બાળક માટે મોટા થયા પછી પણ આનંદદાયક રમત બની જશે, એને કદી કંટાળો નહિ આવે.

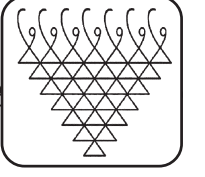
બાળકોમાં અખૂટ શક્તિ હોય છે. વિકાસની અમાપ સંભાવનાઓ હોય છે. અખંડ ઉત્સાહ હોય છે, નિરંતર પુરુષાર્થ કરવાની તમન્ના હોય છે, અસીમ જિજ્ઞાસા હોય છે અને અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિ હોય છે. પ્રયંડ સંસ્કારક્ષમતા અને ગુણગ્રાહકતા હોય છે.

જરૂર હોય છે તેમની જિજ્ઞાસાને સંતોષવાની, તેમના ઉત્સાહને કેળવવાની, કાર્યશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિને યોગ્ય દિશામાં ઢાળવાની. જો આમ કરવામાં આવે તો આપણને કલ્પનામાં ન હોય એવો અને એટલો બાળકોનો વિકાસ થઈ શકે છે. એ વિકાસ બાળકો અને તેમના ઘડનારાં માટે અખંડ આનંદનો સ્રોત બને છે. આ કામ માતાપિતાનું છે, ઘરનાં સહનું છે. આ કામમાં માતાપિતાનો કોઈ વિકલ્પ નથી. એમણે જ કરવું જોઈએ એવું આ કામ છે.

આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને અહીં આપેલી બાબતોનો વિચાર કરી જુઓ. બાળકોને નીચે પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિઓ કરવા દો.

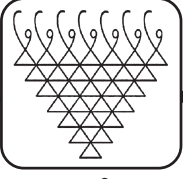
૧. બજારમાંથી થેલીમાં લાવેલું શાક નીચે પાથરી દો. પછી એને એક પછી એક ટોપલીમાં રાખવાનું કહો. જુદાં જુદાં શાક માટે જુદી જુદી ટોપલીઓ રાખશો તો વર્ગીકરણ કરતાં પણ આપોઆપ આવડશે. શરૂઆતમાં તમે સાથે રહો, ધીમે ધીમે એને સ્વતંત્ર રીતે કરવા દો.
૨. વાટકી, પ્યાલા, ચમચી જેવાં નાનાં વાસાણો એક એક કરીને મોટા ડબામાં અથવા તગારામાં ભરવાનું કહો. ભર્યા પછી તગારું ઊંઘું કરીને વાસાણો બહાર વેરી દેવા દો. ફરીથી ભરવા દો.

૩. થોડીક પહોળી બાટલી ઉપર ગળાણી રાખીને ડોલ અથવા મોટા વાસણમાંથી પાણી ગળાણીમાં રેડીને બાટલીમાં ભરવાનું કહો. બાટલી ભરાઈ જાય એટલે ખાલી કરીને ફરીથી ભરવાનું કહો.
૪. ઘઉં, જુવાર જેવાં અનાજ વાટકીથી મોટા ડબામાં ભરવાનું કહો. ડબો ભરાઈ જાય એટલે ખાલી કરવાનું કહો. ફરીથી ભરવાનું કહો.
૫. એક, દો, ત્રીન એમ તાળી વગાડવાનું કહો. આમાં ગણતરી મહત્વની નથી, તાળી મહત્વની છે એ ધ્યાનમાં રાખો.
૬. બેથી ચાર મહિનાનું બાળક હોય તો તેને તાનપૂરો સતત સંભળાય, ઝૂંકાર સતત સંભળાય, સંસ્કૃત શ્લોક સતત સંભળાય એમ કરો. કેસેટ વગાડવાને બદલે તમે પોતે કરશો તો લાભ ગણો લાભ થશે.
૭. છોડ ઉપરથી કે વેલ ઉપરથી ફૂલ ચૂંટવાનાં હોય તો બાળકને જ ચૂંટવા દો, તમે ન ચૂંટશો કે ચૂંટી આપશો.
૮. સાથે મળીને ફૂલોની માળા ગૂંથો.
૯. રેતીમાં આંગળીથી લીટા કરવાનું કહો. મોટા મોટા આકાર કરવાનું કહો. એ જ રીતે જમીન ઉપર ચોકથી લીટા અને આકાર કરવાનું કહો.
૧૦. ચકરડી ફેરવતાં શીખવો. રમકડાને ચાવી ભરવા દો. ટેલિફોન ઉપર વાત કરવા દો.
૧૧. ડબ્બાનું ઢાંકણ ખોલવા અને બંધ કરવા દો. બારણાનો આગળો ખોલવા અને બંધ કરવા દો. પંખાની સ્વીચ ચાલુ અને બંધ કરવા દો.
૧૨. દોરીની ગાંઠો વાળવા દો અને ખોલવા દો. શરૂઆતમાં જાડી દોરી લો. પછી થોડી પાતળી લો. પણ ઝીણો દોરો લેશો નહીં.
૧૩. દોરીવાળા બૂટ લઈને બૂટની દોરી બાંધવા અને છોડવા દો.
૧૪. વાટકીઓનો, લાકડાના સમાન આકારના ટુકડાઓનો મિનારો બનાવવા દો. મોંઘી રમતો લાવશો નહીં. ઘરની જ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરો.
૧૫. એકની અંદર એક એવા ડબ્બા અથવા તપેલીઓ અથવા વાટકીઓ સમજીને મૂકવા દો. ફરી કાઢીને ફરી મૂકવા દો. એ જ રીતે ચઢતા કે ઊતરતા ક્રમમાં પુસ્તકો એક ઉપર એક ગોઠવવા દો.
૧૬. નાની નાની ફેંકવા લાયક વસ્તુઓ ફેંકવા દો. ઘીરે ઘીરે લક્ષ્ય નક્કી કરીને ફેંકતાં શીખવો.
૧૭. નિરીક્ષણપૂર્વક અનુકરણ કરવા દો.
૧૮. ચાક વડે વાંકીચૂંકી આડીઅવળી દોરેલી લીટી ઉપર ચાલવા માટે પાનો ચઢાવો.
૧૯. ચિત્રોની પુસ્તિકાઓ નિરીક્ષણપૂર્વક જોવા દો. ચિત્રો સામે રાખીને એને વિશે વાર્તાલાપ કરો. વાર્તાલાપમાં બાળકોને બોલવા દો. તમે ઓછું, ન ચાલે તો જ બોલો.
૨૦. લાકડાનાં મોટાં મોતી પરોવીને માળા બનાવવા દો. એ માળાઓથી ઘરમાં સુશોભન કરો. જુદા જુદા રંગનાં મોતી વાપરીને રંગોની મેળવણી કરવા દો. સરખાં માપ આવે એવી રીતે મોતી પરોવવા દો.
૨૧. રૂમાલ, ટુવાલ, ઝભલાં વગેરેની ઘડી કરવા દો. ઘડી કરીને ખોલી નાખીને ફરી ફરી ઘડી કરવા દો.
૨૨. રેતી ભરી કપડાંનો રાક્ષસ લટકાવ્યો હોય તેને મુક્કી મારવા દો, ઘક્કા મારવા દો. રાક્ષસને ઘક્કો માર્યા પછી એને પોતાને રાક્ષસનો ઘક્કો લાગે નહીં એનું ધ્યાન રાખવા દો.
૨૩. ભીનાં વાસણો લૂછી લૂછીને કોરાં કરવા દો.
૨૪. કાગળ ઉપર પેન્સિલથી લીટા કરવા દો.
૨૫. વાટકીમાં સાબુનું પાણી ભરીને તેમાં ભૂંગળી નાખીને ફૂંક મારીને સાબુના પાણીના પરપોટા ઉડાડવા દો.
૨૬. પીપૂડું વગાડવા દો.
૨૭. એક હાથે રોટલીનો ટુકડો કરવા દો. હાથેથી અને ચમચીથી વસ્તુ ખાવા દો.

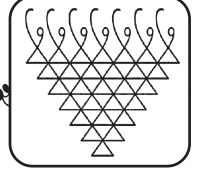

૨૮. જમીન ઉપર આકૃતિ બનાવીને એ આકૃતિ ઉપર તરબૂચનાં કે કોળાનાં બી અથવા બિલા અથવા એવી જ કોઈ પણ વસ્તુ ગોઠવવાનું કહો.
૨૯. ડોલમાંથી પાણીનો પ્યાલો અથવા ટમલર ભરીને બીજી જગ્યાએ રહેલી ખાલી ડોલમાં ઠાલવવાનું કહો. એમ એક ડોલ ખાલી કરીને બીજી ડોલ ભરવાનું કહો.
૩૦. છોડનાં પીળાં પંદરાં પાંદડાં ચૂંટી ચૂંટીને તોડવાનું કહો. ચૂટેલાં પાંદડાં એક ટોપલીમાં એકઠાં કરવાનું કહો.
૩૧. આંગણામાંથી કે બગીચામાંથી હાથમાં પકડાય એ માપના કાંકરા વીણવાનું કહો. વીણેલા કાંકરા એક રેખામાં ગોઠવવાનું કહો.
૩૨. જમીન ઉપરના લાદીના ચોરસમાં વચ્ચેની સાંધતી રેખા ઉપર પગ મૂક્યા વગર ચાલવાનું કહો. પગલાં નાનાં હોય અને ચોરસ મોટું હોય તો એક ચોરસમાં બે પગલાં આવે તો ચાલે.
૩૩. ગણી શકાય એવી વસ્તુઓને બે સરખી સંખ્યાની પંક્તિઓમાં ગોઠવવા કહો.
૩૪. રબરના દડાને જમીન ઉપર અથવા દીવાલ ઉપર પછાડીને પાછો મેળવતાં શીખવો.
૩૫. રબરના દડાને ઉછાળીને ઝીલતાં શીખવો.
૩૬. જમીન ઉપર લીટી દોરીને કમર ઉપર બે હાથ રાખીને બંને પગે કૂદકો મારીને લીટી કુદાવતાં શીખવો.
૩૭. જમીન ઉપર એકબીજાથી દૂર સમાંતરે બે લીટી દોરી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જ બંને લીટી સાથે કુદાવતાં શીખવો.
૩૮. ડાળીએ લટકતા દોરડાને ગાંઠો મારી ગાંઠોમાં પગ ભરાવીને દોરડા ઉપર ચઢતાં શીખવો.
૩૯. જુદા જુદા ટુકડા ગોઠવીને આખી આકૃતિ બનાવતાં શીખવો.
૪૦. પથ્થરથી કે હથોડીથી માટીનાં ઢેફાં ભાંગવાનું અને ભાંગેલી માટીને ચાળવાનું કહો.
૪૧. ચાળેલી માટીમાં પાણી નાખીને માટી પલાળીને બંને હાથે ગૂંદતાં અને મસળતાં શીખવો. મસળી મસળીને નરમ બનેલી માટીના પિંડા બનાવવાનું કહો.
૪૨. માટીના એ પિંડામાંથી રમકડાં બનાવવાનું કહો. પ્લાસ્ટીસીન કે એવી રૂપાળી દેખાતી પણ કૃત્રિમ માટી ન લાવશો. સાચી માટીમાં હોય એવા ગુણ ખોટી માટીમાં હોતા નથી.
૪૩. ઈંટોનાં બીબાં બનાવડાવો. એ ય ન હોય તો દીવાસળીનાં ખોખાં પણ ચાલે. એ બીબાંમાં માટી ભરીને દબાવીને ઈંટો પાડતાં શીખવો. ઈંટો સૂકવવા મૂકો.
૪૪. સુકાયેલી ઈંટોને જુદી જુદી રીતે ગોઠવવાનું કહો.
૪૫. ગેરુ પલાળીને, મોટા કૂચડાથી ફૂલોનાં ફૂંડાં રંગવાનું કહો.
૪૬. ખાંડ, મીઠું, જુદા જુદા રંગ પાણીમાં ઓગાળવાનું કહો.
૪૭. નાની માટલીને કપડાનું ગળણું બાંધીને તેમાં પાણી રેડવાનું કહો.
૪૮. માટીમાં રેતી, અન્ય કચરો, ચાની પત્તી, લીંબુનાં બી પડ્યાં હોય તો પાણીને ગળણીથી ગાળવાનું કહો.
૪૯. લાલ અને પીળો, લાલ અને વાદળી, લાલ અને સફેદ, પીળો અને વાદળી એવા જુદા જુદા રંગોના પાણીને એકબીજા સાથે મેળવીને રંગ કઈ રીતે બદલાય છે તે જોવાનું કહો.
૫૦. કાચના પ્યાલામાં કોઈ વસ્તુ રાખીને ઉપર જુદા જુદા રંગના જિલેટીન કાગળ રાખીને અંદરની વસ્તુના રંગ કઈ રીતે બદલાય છે તે જોવાનું કહો.
૫૧. જુદા જુદા આકારની વસ્તુઓ ભેગી કરીને સરખી સરખી વસ્તુઓની જોડી બનાવવાનું કહો.
૫૨. શબ્દોનાં જુદી જુદી રીતે ઉચ્ચારણ કરીને બાળકને તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરવાનું કહો.
૫૩. સ્વરાવલિ ગાઈને કે વગાડીને બાળકને તે જ પ્રમાણે સ્વર કાઢવાનું કહો.
૫૪. પૌઆ, મમરા જેવી વસ્તુઓ ઉપર મીઠું, ખાંડ વગેરે ભભરાવવાનું કહો.

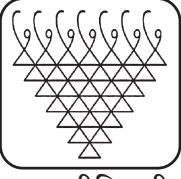

૫૫. સંચાથી નહીં, આંગળીઓનો ઉપયોગ કરીને લીંબુ નિચોવવાનું કહો.
૫૬. ચપટી વગાડવાનું કહો.
૫૭. ખુરસીમાં કોઈ વસ્તુ મૂકીને ખુરશી ખસેડવાનું અને તેમાં મૂકેલી વસ્તુ પડે નહીં તેનું ધ્યાન રાખવાનું કહો.
૫૮. ઘંટડી વગાડવાનું કહો.
૫૯. કોઈ વસ્તુને દોરડાથી બાંધીને દોરડું ખેંચીને વસ્તુ ખસેડવાનું કહો.
૬૦. ભારે વસ્તુને જેક લગાડીને ઊંચી કરીને ખસેડવાનું કહો.
૬૧. કોથળીમાં ભરેલી જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી જોયા વગર હાથથી ઓળખીને વસ્તુ કાઢવાનું કહો.
૬૨. જુદા જુદા રંગની ભેગી રાખેલી વસ્તુઓમાંથી એક જ રંગની વસ્તુઓના સમૂહ બનાવવાનું કહો.
૬૩. વસ્તુઓને મોટીથી નાની અને નાનીથી મોટી એમ ક્રમમાં ગોઠવવાનું કહો.
૬૪. એકબીજાની પૂરક વસ્તુઓની જોડી બનાવવાનું કહો. દા. ત. તાળુંચાવી, વાટકીચમચી, પાટીપેન વગેરે.
૬૫. ભીંત ઉપર તથા જમીન ઉપર નિશાન બનાવીને લખોટી અથવા નાના પથરાથી નિશાન તાકવાનું કહો.
૬૬. બીજા-ત્રીજા પગથિયાં ઉપર ઊભા રહીને નીચે રાખેલા જરાક સાંકડા મોંવાળા વાસણમાં પાણી રેડવાનું અથવા દડો નાખવાનું કહો.
૬૭. બંગડી જેવા ગોળાકારમાંથી કપડું પસાર કરવાનું કહો.
૬૮. થોડીક જાડી દોરીનો ચોટલો ગૂંથવાનું કહો. ગૂંથતાં શીખવો.
૬૯. અરધો ફૂટ ઊંચા પાટિયા ઉપરથી વિવિધ પ્રકારે સંતુલન રાખીને ચાલવાનું કહો.
૭૦. એકાદ ફૂટ ઊંચા પાટિયાની નીચેથી સરકીને પસાર થવાનું કહો. સાંકડી જગ્યામાંથી પસાર થવાનું કહો.
૭૧. ભીંતે લટકાવેલી બાસ્કેટમાં દડો નાખવાનું કહો.
૭૨. હાથ અડાડ્યા વગર માત્ર પગેથી દડો ખસેડવાનું કહો.
૭૩. જમીન ઉપર પડેલા કાગળના ટુકડાને હાથ અડાડ્યા વગર ફૂંક મારીને ઉડાવવાનું કહો.
૭૪. હાથેથી દડો ગબડાવવાનું કહો.
૭૫. પગ ઉપાડ્યા વગર ખસી ખસીને ચાલવાનું કહો.
૭૬. નળાકાર વસ્તુ ગબડાવવાનું કહો.
૭૭. ગરગડી ઉપરથી પાણીથી ભરેલી ડોલ અથવા વસ્તુ ભરેલી ટોપલી નીચેથી ઉપર લાવતાં શીખવો.
૭૮. પૈડું ગબડાવતાં શીખવો.
૭૯. બંધ ડબો ખખડાવીને અંદર કઈ વસ્તુ હશે તે ઓળખવાનું કહો.
૮૦. બૂઠી સોયમાં દોરો પરોવીને કંતાન જેવા કપડા ઉપર ગમે તેમ ટાંકા લેવાનું કહો.
૮૧. પક્ષીઓને દાણા નાખવાનું કહો.
૮૨. પક્ષીઓ અને પશુઓના અવાજનું અનુકરણ કરવાનું કહો.
૮૩. માટીના ગોળા, લોટના ગોળા, બાફેલા બટાટા વગેરે સળી ખોસીને જોડવાનું કહો.
૮૪. શેકેલા પાપડનો અથવા ખાખરાનો બંને હાથેથી ચૂરો બનાવવાનું કહો.
૮૫. બાફેલા બટાટાનો છુંદો બનાવવાનું કહો.
૮૬. કોથમીર કે મેથીનાં પાન ચૂંટવાનું કહો.
૮૭. વટાણાની શીંગો ફોલવાનું કહો.
૮૮. ખાલી તપેલીને સાણસીથી પકડીને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મૂકવાનું કહો. ક્યારેક પાણી ભરેલી તપેલીને પણ સાણસીથી ઊંચકવાનું કહો.

૮૯. ચીપિયાથી વસ્તુ ઉપાડીને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મૂકવાનું કહો.

૯૦. દોરી ઉપર કપડાં સૂકવીને ચાંપ લગાડવાનું કહો.

૯૧. દોરી ઉપર કાગળના ટુકડા ચોંટાડીને તોરણ બનાવવાનું કહો.

૯૨. આગળ ભૂંગળું રાખીને બોલવાનું કહો.

૯૩. દૂર સુધી સંભળાય એમ બૂમ પાડવાનું કહો.

૯૪. માત્ર હોઠ ફફડાવીને શું બોલીએ છીએ તે જાણવાનું કહો.

૯૫. રંગોળી બનાવી હોય એમાં રંગ ભરવાનું કહો.

૯૬. બાફેલા બટેટાની છાલ ઉતારીને બુઢા ચપ્પુથી સમારવાનું કહો.

૯૭. ભીની માટીમાં ખીલાથી કે અન્ય એવા સાધનથી ખાડો ખોદવાનું કહો.

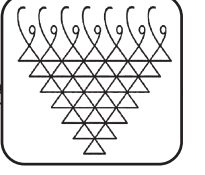
૯૮. ખોદેલી માટીને ભાતિયાથી કે ચમચાથી ઉપાડીને તગારામાં કે ડોલમાં ભરવાનું કહો.

૯૯. ડોલ પાણીથી ભરીને લાકડી ઉપર લટકાવીને લાકડીના છોડા બે બાજુથી પકડે એમ બે જણાંને મળીને ઊંચકીને જતાં શીખવો.

એક વર્ષથી માંડીને પાંચ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને ઉપર આપેલી પ્રવૃત્તિઓ કરાવવી જોઈએ, અથવા વધારે સાચું કહીએ તો કરવા દેવી જોઈએ. પરંતુ એ કરવા દેતી વખતે કેટલીક બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

૧. બહુ જ શીખવી દેવાના ઉત્સાહમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે પાછળ ન પડી જવું જોઈએ. બાળકો કેટલુંક તો જાતે કરતાં હોય છે. નવી નવી વાતો શોધી કાઢતાં હોય છે. અહીં આપેલી યાદી કરતાં કેટલુંય જુદું અને કેટલુંય નવું કરતાં હોય છે. એ બધું સ્વતંત્રતાપૂર્વક એમને કરવા દેવું જોઈએ.
૨. બાળકોને રસ પડવો એ મહત્ત્વનું છે. તેઓ જાતે કરે એ મહત્ત્વનું છે તેથી બધું આપણે કરવા અને સમજાવવા ન મંડી પડવું. બાળકો જાતે જ કરે, મનમાં આવે તો કરે, મનમાં આવે તો ન કરે, મનમાં આવે એટલી વાર કરે એ અનિવાર્ય શરત છે.
૩. એ જ રીતે પ્રશ્નો પૂછીને કેટલું આવડ્યું એની પરીક્ષા ન લેવી. આ કંઈ ઔપચારિક શિક્ષણ નથી. આ બધું મોજ છે, ગમ્મત છે, રમત છે.
૪. બાળકોને આ બધું કરવા દેવા માટે મોટાંઓના પક્ષે ઘણા ધૈર્યની અપેક્ષા છે. ઘર બાળકોનું પણ છે, માત્ર આપણું જ નથી. આપણી જ વ્યવસ્થામાં બાળકોએ ગોઠવાવાનું હોય તો એમનાં અધિકાર અને સ્વતંત્રતાનું શું ?
૫. બાળકો આ બધું કરે એમાં એમનો અનેક પ્રકારે કેટલો વિકાસ થાય છે એ તો સહજ સમજાય એવું છે. તેથી પોતે થઈને બાળકો જાતજાતનું બધું કરે એવું વાતાવરણ યુક્તિપૂર્વક બનાવવું જોઈએ.
૬. ઘરમાં મોંઘી સાધનસામગ્રી કે મોંઘાં રમકડાં લાવવાની જરૂર નથી હોતી. બાળકોને સસ્તું કે મોંઘું એવી ગણતરી હોતી નથી. એમને બધું જ ચાલે છે. તેથી ઘરમાં ઉપલબ્ધ વસ્તુઓનો જ બને એટલો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
૭. પરીક્ષા કે પ્રદર્શનનું અવલંબન તો જરા પણ ન લેવું જોઈએ. બાળકોને આવી કૃત્રિમ બાબતોની જરા પણ પડી હોતી નથી કે નથી શ્રેષ્ઠ દેખાવાનો એમને અભરખો હોતો. તેઓને તો માત્ર બધું કરવાનો આનંદ હોય છે. આ બધું જ તેઓ મોજ માટે કરતાં હોય છે. વિકાસ તો એની આડપેદાશ છે.
૮. બાળકોની પોતાની શીખવાની ને કરવાની ઈચ્છા તથા પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. આપણે બાળકોને અનુકૂળ થવું જોઈએ. તેઓ પોતાનો રસ્તો કરી લેતાં હોય છે.
૯. બાળકોને પ્રેરણા આપવી, નવું નવું સુઝાડવું, તેઓ કરતાં હોય એમાં સહયોગ કરવો અને તેમનું રક્ષણ કરવું એ બધું મોટાંઓએ શીખવાની જરૂર છે.
૧૦. મોટાંઓએ પોતે કરતાં હોય એમાં બાળકોને સામેલ કરવાં અને બાળકો કરતાં હોય એમાં પોતે સામેલ થવું ઘણું અગત્યનું છે. આમ કરવાથી મોટાં અને બાળકો એકબીજાને સમજી શકે છે, ઓળખી શકે છે અને બંને પોતપોતાનો વિકાસ કરી શકે છે.

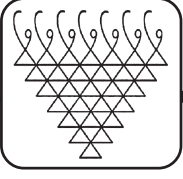

ખંડ ૨ વ્યવહાર ચિંતન

પર્વ ૩ : બાળ અને કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ

આ પાંચ વર્ષ પછીનો દસ વર્ષનો લાંબો સમયગાળો છે. એ સમય સ્વાભાવિક રીતે જ બાળ અને કિશોર અવસ્થાનો છે. બન્ને અવસ્થામાં જ્ઞાનાર્જનની પ્રક્રિયા અલગ અલગ પ્રકારની હોય છે. ચરિત્રનિર્માણ માટે કરવાની વાતો પણ અલગ પ્રકારની હોય છે. ઘર અને વિદ્યાલય બન્નેમાં આ વય ઘણી મહત્ત્વની હોય છે. માતાપિતા અને શિક્ષકોની ભૂમિકા પણ મહત્ત્વની હોય છે. એ દૃષ્ટિએ બન્નેની ભૂમિકાનું નિરૂપણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

વિદ્યાલયોમાં આજે આ વયના શિક્ષણની અતિશય દુર્દશા થઈ રહી છે. કેવળ શિક્ષણની વિષયવસ્તુ જ નહીં તો પદ્ધતિમાં પણ આમૂલ પરિવર્તન કરવાની આવશ્યકતા છે. શિક્ષણનું બજાર જ્ઞાનાર્જનની તમામ ક્ષમતાઓને કુંઠિત કરી દે છે. એનો ઉપાય કરવાની આવશ્યકતા તરફ પણ આ વિભાગમાં ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે.

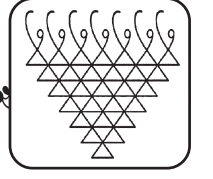

અનુક્રમણિકા

૨૪.	પ્રસ્તાવના	૧૯૩
૨૫.	બાળ અવસ્થાના શિક્ષણનાં મુખ્ય પાસાં	૧૯૩
૨૬.	સમગ્ર વિકાસ અભ્યાસક્રમ : શરૂઆતનાં બે વર્ષ આચાર્ય અભિભાવક નિર્દેશિકા	૨૦૬
૨૭.	કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ	૨૬૧

અધ્યાય ૨૪

પ્રસ્તાવના

સમગ્ર વિકાસને અનુરૂપ શિક્ષણ યોજનાની ચર્ચામાં હવે વારો હતો દશવર્ષીણ તાડયેતનો અર્થાત્ બાલ અને કિશોર અવસ્થાના શિક્ષણનો. સભામાં આચાર્ય પરિષદના સભ્યોની સાથે શહેરનાં અન્ય વિદ્યાલયોના આચાર્યો અને અન્ય જિજ્ઞાસુ લોકો ઉપસ્થિત હતા. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ આજે બાળશિક્ષણ વિશે જણાવવાના હતા. બરાબર સાત વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. સંગઠન મંત્રના ગાન પછી આચાર્ય શુભંકરે સભાનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં.

આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું...

અત્યાર સુધી આપણે શિશુશિક્ષણ વિશે સાંભળ્યું. શિશુનો ઉછેર એ જ એનું શિક્ષણ છે એ વાત આપણે જાણી. હવે શિશુએ બાળઅવસ્થામાં પદાર્પણ કર્યું છે. હવે એનો વિદ્યાલયમાં જવાનો સમય થઈ ગયો છે. જો કે આપણે એ જોયું છે કે એ તો ત્રણ વર્ષની વયથી જ શાળાએ જવા લાગ્યો છે. પાંચ વર્ષની વયે વિદ્યાલય એને માટે નવી વાત નથી રહી. એમ છતાં આપણે એ પણ સાંભળ્યું કે ત્રણથી પાંચ વર્ષની વય માટેનાં જે વિદ્યાલયો આજે ચલાવવામાં આવે છે એ અનિવાર્ય અનિષ્ટ છે. શિશુનું વાસ્તવિક શિક્ષણ ઘરમાં જ થાય છે. જ્યારે આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં સમાજ પ્રબોધન

કરીશું ત્યારે શિશુશિક્ષણનાં કેંદ્રો ઘર જ બની જશે. આજે આપણે શિશુઓ માટે જે વિદ્યાલયોની ચર્ચા કરી એ ઘર જેવાં જ છે. આપણે શિક્ષણના કેંદ્ર તરીકે ઘરને જ માન્યું છે.

પરંતુ હવે એ વિદ્યાલયમાં જવા યોગ્ય થયો છે. હવે એના વિકાસનાં બે કેંદ્રો થયાં છે. એક છે ઘર અને બીજું છે વિદ્યાલય. વિદ્યાલયમાં હવે ઔપચારિક શિક્ષણનો પ્રારંભ થશે. એને ઔપચારિક પણ આપણે આજના સંદર્ભમાં કહી રહ્યા છીએ. જોવા જઈએ તો શિક્ષણના ઔપચારિક અને અનૌપચારિક એવા બે ભાગ નથી હોતા, વ્યક્તિ પોતાને માટે આવશ્યક શિક્ષણ હંમેશાં મેળવતી જ હોય છે, પરંતુ મુખ્યત્વે ‘હું ભણાવું છું’ એમ શિક્ષક કહે છે અને ‘હું ભણું છું’ એવા ભાવથી જ્યારે વિદ્યાર્થી ભણવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે એને ઔપચારિક શિક્ષણ કહે છે. એવા ઔપચારિક શિક્ષણના કેંદ્રને આપણે વિદ્યાલય કહીએ છીએ જેનો પ્રારંભ પાંચ વર્ષની વય પછી થાય છે.

આજે બાળઅવસ્થાના શિક્ષણને પ્રાથમિક શિક્ષણ કહેવાય છે. આજે આચાર્યજી મુખ્યત્વે બાલ અવસ્થાને કેંદ્રમાં રાખીને ઔપચારિક અર્થાત્ વિદ્યાલયમાં થનારા શિક્ષણની વાત કરવાના છે. હવે હું આચાર્યજીને વિષય શરૂ કરવાની વિનંતિ કરું છું.

અધ્યાય ૨૫

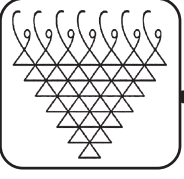
બાળ અવસ્થાના શિક્ષણનાં મુખ્ય પાસાં

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું...

પ્રાથમિક વિદ્યાલયોમાં ભણનારા વિદ્યાર્થીઓની બાળઅવસ્થા હોય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણનો અર્થ છે છથી બાર અથવા તેર વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનો વિચાર કરવો. આજકાલ પ્રાથમિક શિક્ષણની એવી દુર્દશા છે કે તેને

સુધારવા માટે મૂળમાં જઈને કેટલીક બાબતો સમજવી પડશે. વર્તમાન દુર્દશા શિક્ષક, માબાપ કે શાસનની સારું શિક્ષણ આપવાની અનિચ્છાને લીધે નથી, પરંતુ અજ્ઞાન, અલ્પજ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાનને કારણે છે. એટલે એ ત્રણેય બાબતો યોગ્ય સ્વરૂપમાં સમજવાની આવશ્યકતા છે. તેથી પ્રચલિત

બાબતો લઈને જ આપણે મૂળ વિષય સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

૧. ઉતાવળ ન કરવી

પાંચ વર્ષ પૂર્ણ થતાં જ બાળકનું ઔપચારિક શિક્ષણ શરૂ થાય છે. આ શરૂઆતની બાબતમાં જ આપણે કેટલીક બાબતો સુધારવી પડશે. સ્થિતિ એ છે કે અધિકૃત રીતે તો શિક્ષણ ધોરણ ૧થી શરૂ થાય છે, પણ વાસ્તવમાં તો તે ત્રણ વર્ષની વયે જ શરૂ થઈ ગયું હોય છે. કેટલાંક સારાં વિદ્યાલયોને અપવાદ માની લઈએ તો અઢી-ત્રણ વર્ષની વયે જ માતાપિતા અને શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને લખતાં-વાંચતાં શીખવવાનું શરૂ કરી દે છે. તેની સાથે પરીક્ષા પણ જોડાઈ જાય છે. ગૃહકાર્ય પણ શરૂ થઈ જાય છે. દફતર વળગી પડે છે. આ બહુ મોટી શરૂઆત છે. જે ઉંમરે જે કાર્ય શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ થવાની શક્યતા જ નથી તે કરવાના આપણે આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્નો કરીએ છીએ. તેને લીધે વિદ્યાર્થીમાં ભાગતર પ્રત્યે અરુચિ નિર્માણ થઈ જાય છે. બીજું, આપણને લાગે છે કે પૂર્વપ્રાથમિકના વર્ગોમાં તેણે લખતાં-વાંચતાં શીખી લીધું છે એટલે પ્રારંભિક ધોરણોનો અભ્યાસક્રમ આપણે વધારી દઈએ છીએ. પ્રાથમિક ધોરણો બાબતની આપણી આ માનસિકતા વિદ્યાર્થીના ભાગતરમાં બહુ મોટી અડચણો ઊભી કરે છે. એટલે ઔપચારિક શિક્ષણની શરૂઆત ઉતાવળે ન કરવી એ બધાંને માટે હિતકારક છે અને તેનું આગ્રહપૂર્વક પાલન કરવું એ બધાંનું કર્તવ્ય છે.

વિશ્વભરના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ આ મતને સમર્થન આપે છે. પાંચ વર્ષ સુધીની ઉંમર સંસ્કારક્રમ હોય છે. તે વયે જ સંસ્કાર કરવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સંસ્કાર ઘરમાં જ થાય છે અને ઘરના બધા જ સભ્યો દ્વારા થાય છે. એટલે શાસ્ત્રો કહે છે કે જો કોઈ લાચારી ન હોય તો પાંચ વર્ષથી ઓછી વયનાં બાળકો માટે વિદ્યાલયો ન હોવાં જોઈએ. તેમને ઘરના સુરક્ષિત વાતાવરણ અને માતાના સાંનિધ્યથી વંચિત ન રાખવાં જોઈએ. શિક્ષણનો ઇતિહાસ જોતાં જ ધ્યાનમાં આવે છે કે ભારતમાં શિક્ષણની પરંપરા તો અતિપ્રાચીન છે, પરંતુ પાંચ વર્ષથી નાની ઉંમરનાં બાળકો

માટે વિદ્યાલયરૂપે સંસ્થાગત વ્યવસ્થા ક્યારેય રહી નથી. આજે પણ એ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાની આવશ્યકતા છે. પાંચ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી બાળક જ્યારે વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને પહેલાં કશું જ શીખવવામાં આવ્યું નથી એમ માનીને જ આજના અધિકૃત અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ એ વાતનું વ્યવહારમાં પાલન નથી થતું. વ્યવહારમાં પણ તેનું પાલન થાય તેવી વ્યવસ્થા આપણે કરવી જોઈએ. વિદ્યાલયોએ પોતાના પૂર્વપ્રાથમિક વિભાગો બાબતે પુનર્વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

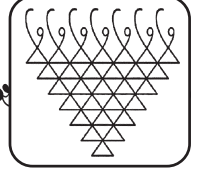
એ જ રીતે બાળક વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવે એટલે તરત જ તેને બધું શીખવાડી દેવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. વિદ્યાલય પ્રત્યે, ભાગતર પ્રત્યે, ભાણવનારાઓ પ્રત્યે આત્મીયતા અને વિશ્વાસનો ભાવ નિર્માણ થવો અતિ આવશ્યક છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીનો આત્મીય સંબંધ શિક્ષણનો પાયો છે. એ કાર્ય શરૂઆતમાં કરવું જોઈએ. અક્ષર અને અંકલેખન કરતાં પણ આ કાર્ય વધારે મહત્વનું છે.

૨. દફતરનું મહાસંકટ

પ્રાથમિક વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓનું દફતર એ વડીલોના અજ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાનનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

ખરેખર તો પ્રાથમિક શાળાનાં પ્રથમ ચાર ધોરણોનું શિક્ષણ દફતર વગરનું જ હોવું જોઈએ. અથવા દફતરમાં લેખનસામગ્રી અને વાંચવા માટે માત્ર ભાષાનું પુસ્તક જ હોવું જોઈએ. આ બાબત સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. શિક્ષણશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે કે શિક્ષણ સાધનોથી થતું નથી. શિક્ષણ બુદ્ધિ, મન અને શરીર વડે થાય છે, પુસ્તકોથી નહીં. જેમ ચાલવા માટે પહેલાં પગ જોઈએ પછી પગરખાં, લખવા માટે પહેલાં હાથ જોઈએ પછી કાગળ અને પેન, સાંભળવા માટે પહેલાં કાન જોઈએ તે પછી રેડિયો અથવા સી. ડી., તે જ રીતે ભણવા માટે પહેલાં મન, બુદ્ધિ, શરીર સક્ષમ અને સિદ્ધ જોઈએ, તે પછી પુસ્તક, લેખનસામગ્રી વગેરે ઉપકરણો જોઈએ.

એ દૃષ્ટિથી શરૂઆતમાં તો ખૂબ ઓછાં સાધનો જોઈએ. ભગવાને પ્રત્યેક વ્યક્તિને શરીર, મન બુદ્ધિ વગેરે

આખ્યાં છે. શરીરમાં આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો હોય છે. શિક્ષણ આ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિથી થાય છે. તેને જ્ઞાનાર્જનનાં સાધનો કહે છે. સાધન માટે બીજો શબ્દ છે કરણ. કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે કરણ છે અને પુસ્તક, લેખનસામગ્રી વગેરે ઉપકરણ છે. કરણ ઉપકરણ કરતાં હંમેશાં વધુ મહત્વનાં હોય છે. કદાચ ઉપકરણ વગર ચાલી જાય, કરણ વગર ચાલી જ ન શકે. એ વાત સમજીને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કરણોને સક્ષમ બનાવવાની તથા તેમના યોગ્ય ઉપયોગની યોજના બનાવવી જોઈએ.

મનુષ્યના જીવનમાં વિભિન્ન અવસ્થાઓ હોય છે. દા. ત. શિશુ અવસ્થા, બાલ અવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે. વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં શીખવાની પદ્ધતિઓ પણ જુદી હોય છે. જુદી જુદી અવસ્થાઓમાં જ્ઞાનાર્જનનાં જુદાં જુદાં કરણોની મુખ્યતા રહે છે. બાલ્યાવસ્થામાં કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનની મુખ્યતા હોય છે. મનના પણ બે પક્ષ હોય છે. ભાવનાપક્ષ અને વિચારપક્ષ. બાલ્યાવસ્થાના શિક્ષણની યોજના કર્મેન્દ્રિયો અને મનના ભાવનાપક્ષની આસપાસ રચાવી જોઈએ. તેમનો વધુ ને વધુ ઉપયોગ થવો જોઈએ. તે માટે વધુ પુસ્તકો અને શ્રેષ્ઠ લેખનસામગ્રીની આવશ્યકતા હોતી નથી. ભાષા સિવાયનો બીજો કોઈ પણ વિષય પુસ્તકના માધ્યમથી શિખાતો નથી. એ તથ્યને બરાબર સમજીને પ્રાથમિક વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓના દફતરનો બોજો ઓછો કરી નાખવો જોઈએ. દફતરનો બોજ માત્ર શારીરિક નથી હોતો, માનસિક અને બૌદ્ધિક પણ હોય છે.

તે માત્ર બોજો જ નથી હોતો તો ભણવાની પ્રક્રિયામાં મોટો અવરોધ પણ હોય છે. ઘણો મોટો ખર્ચ કરીને આ બોજો વધારવો અને અવરોધ પેદા કરવો એ બુદ્ધિમાનીનું લક્ષણ નથી.

૩. ક્રિયા આધારિત શિક્ષણ

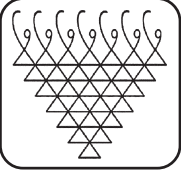
કર્મેન્દ્રિયો વિવિધ ક્રિયાઓ કરે છે. ભણવામાં જેમની બહુ મોટી ભૂમિકા છે તે છે, હાથ, પગ અને વાણી. હાથ વડે ઘણાં કામો કરી શકાય છે. લખવું, ચિત્રો દોરવાં,

ભરતકામ કરવું, વસ્તુ પકડવી, ફેંકવી, ઝીલવી, દબાવવી, ઉપાડવી, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવી, મૂકવી વગેરે અનેક કાર્યો હાથ વડે થઈ શકે છે. હાથ વડે થતાં કામોની યાદી બનાવીએ તો એટલી લાંબી થાય કે આપણે પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ.

એ જ રીતે પગ ચાલવાનું, દોડવાનું, ફૂંદવાનું, નૃત્ય કરવાનું કામ કરે છે. વાણી બોલે છે, ગાય છે, વિભિન્ન પ્રકારના અવાજો કાઢે છે. કર્મેન્દ્રિયોને આ બધાં કામો સારી રીતે શીખવાડવાં એ સૌથી પહેલું કાર્ય છે. કર્મેન્દ્રિયોની કુશળતા વધારવી એ શીખવાની ક્ષમતા વધાર્યા બરાબર છે. શીખવાની ક્ષમતા વધારવાથી સારું શિખાય છે, વધુ પૈસા ખર્ચ કરવાથી કે વધુ સાધનસામગ્રી એકત્ર કરવાથી સારું ભણાતું નથી. એટલે કર્મેન્દ્રિયોનો વિકાસ કરવો એ પ્રાથમિક શિક્ષણનું પ્રથમ ચરણ છે.

બીજો પક્ષ પણ ઘણો મહત્વનો છે. જુદા જુદા વિષયો શીખવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ હોય છે. ગણતાં ગણતાં ગણવાનું શિખાય છે, બોલતાં બોલતાં બોલવાનું અને ગાતાં ગાતાં ગાવાનું શીખી જવાય છે. તેથી ક્રિયા કરવી એ મહત્વનું કાર્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે ૧થી ૯ સુધીના આંકડા બોલવાથી, ભણવાથી કે ગોખવાથી ગણિત આવડતું નથી, ગણવાથી જ ગણિત આવડે છે. ગણિત શીખવા માટે ગણવાની ક્રિયા અને અભ્યાસ સૌથી વધુ આવશ્યક છે. તે માટે પુસ્તક કે નોટ પેનની જરૂર નથી હોતી, ગણી શકાય તેવી વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય છે. ગણી શકાય તેવી વસ્તુઓ આપણી આસપાસ ઘણી હોય છે. તે માટે પૈસા ખર્ચીને લાવેલી વસ્તુઓની કોઈ જરૂર હોતી નથી. એ જ રીતે દિશાઓનું જ્ઞાન ભૂગોળનાં પુસ્તકોથી નથી થતું. મેદાનમાં જઈને દિશાઓને પ્રત્યક્ષ જોવાથી અને તેમના આપસી સંબંધો સમજવાથી થાય છે. પરંતુ આજે પુસ્તકમાં જોઈને દિશાઓનાં નામો ગોખાય છે. આ દિશાઓનું જ્ઞાન નથી. નકશો જોઈને શીખવાથી ઉત્તર ઉપર, દક્ષિણ નીચે, પૂર્વ જમણી બાજુ અને પશ્ચિમ ડાબી બાજુ હોય છે. પ્રત્યક્ષ મેદાનમાં એવું હોતું નથી. ભાષા પ્રથમ બોલાય છે, પછી વંચાય છે અને અંતે લખાય છે. આવાં સેંકડો ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે જે સિદ્ધ કરે છે કે માત્ર વાંચવા-

લખવાથી નહીં તો કરવાથી શીખી શકાય છે. એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણને મુખ્યત્વે ક્રિયા અને ક્રિયાકલાપ આધારિત બનાવવું જોઈએ અને તે માટે દૃઢતરનો ભાર સાવ હળવો કરી દેવો જોઈએ.

૪. અનુભવ આધારિત શિક્ષણ

કર્મેન્દ્રિયો ક્રિયા કરે છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો અનુભવ કરે છે. આંખ, કાન, નાક, ત્વચા અને જીભ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. તેમના માધ્યમથી જ આપણો બાહ્ય જગત સાથે સંબંધ જોડાય છે. આ ઇન્દ્રિયોનો અનુભવ એ શીખવાનું મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. વસ્તુને જોઈને, અવાજો સાંભળીને, સ્વાદ ચાખીને, ફૂલને જોઈ અને સૂંઘીને, પદાર્થોને સ્પર્શ કરીને જ તેમની બાબતમાં જાણી શકાય છે, માત્ર વાંચી અને લખીને નહીં. ગુલાબનો રંગ અને સુગંધ ગુલાબના ફૂલમાં હોય છે, ‘ગુલાબ’ શબ્દમાં નહીં. ખાંડ મીઠી છે તે ચાખવાથી જ સમજાય છે, વાંચવાથી નહીં. ઘોડા અને ગધેડા વચ્ચેનો ફરક પણ જોઈ અને સાંભળીને જ સમજાય છે, વાંચવાથી સમજાતો નથી. જીવનમાં આ અનુભવોનું બહુ મહત્ત્વ છે. એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ક્રિયાની સાથે સાથે અનુભવનું પણ ઘણું મહત્ત્વ છે. યોજના કરીએ તો આવા અસંખ્ય અનુભવ આપણે ઘર અને વિદ્યાલયમાં કરાવી શકીએ છીએ.

૫. ભાવ આધારિત શિક્ષણ

કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે સાથે બાલ્યાવસ્થામાં મન પણ સક્રિય હોય છે. મન બહુ અદ્ભુત વસ્તુ છે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં માત્ર મનુષ્યને જ મન મળ્યું છે. મન દ્વારા તે સુખદુઃખ, હર્ષશોક, માનાપમાન, રાગદ્વેષનો અનુભવ કરે છે. મનને પણ ગમા-અણગમા હોય છે. મન પાણી જેવું હોય છે. પાણી જે પાત્રમાં રાખ્યું હોય તે પાત્રના આકારનું થઈ જાય છે. તેમાં જે પણ રંગ ભળે તે રંગનું થઈ જાય છે. મન પણ જેમાં લાગે છે તેના જેવું જ થઈ જાય છે. મન ઇચ્છા કરે છે, મન ભાવનાઓનો અનુભવ કરે છે. મન વિચાર કરે છે. બાલ્યાવસ્થામાં મનના વિચારપક્ષ કરતાં તેનો ભાવનાપક્ષ વધુ સક્રિય હોય છે. તેથી ભાવનાત્મક શિક્ષણનું

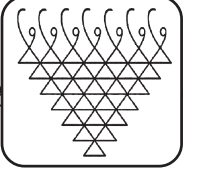
બાલશિક્ષણ એટલે કે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ છે. આ અવસ્થામાં મન પ્રેરણા ગ્રહણ કરે છે. જેનાથી પ્રેરિત થાય છે તેની વાત માને છે, તેની બધી વાતો તેને સારી લાગે છે અને તેના જેવા જ બનવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉંમરમાં તેને પ્રત્યક્ષ આદર્શ જોઈએ. તેનાં માતાપિતા અને શિક્ષક તેના આદર્શો હોય છે. તે તેમના જેવા બનવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તેમની વાત માને છે. બીજા પ્રત્યક્ષ આદર્શો હોય છે દૂરદર્શનની વાહિનીઓ પર દેખાતાં ચરિત્રો. આ સારાં કે ખોટાં ચરિત્રોની ઘણી મોટી અસર પડે છે. એટલે બાળકો જ વિજ્ઞાપનોના સૌથી વધુ શિકાર બને છે. સાબુ, પેસ્ટ, ખાવાની વસ્તુઓની પસંદ અને નાપસંદ ટીવી પર આધારિત થઈ જાય છે.

બાળકોની આ અવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણની યોજના કરવાની આવશ્યકતા છે.

૬. સદ્ગુણ અને સદાચારનું શિક્ષણ

સદ્ગુણ અને સદાચારનું શિક્ષણ મન સાથે સંબંધિત શિક્ષણ છે. તેને જ નૈતિક શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે. બાલ્યાવસ્થામાં મન વધુ સક્રિય હોવાથી મનનું શિક્ષણ અતિઆવશ્યક છે. તેને જ ચારિત્ર્યનું શિક્ષણ કહે છે. તેને માનસિકતા (Mindset) પણ કહે છે. શિશુઅવસ્થામાં સંસ્કારોના માધ્યમથી ચારિત્ર્યનિર્માણનાં બીજ વલાય છે. બાલ અવસ્થામાં તેમને પ્રત્યક્ષ આદર્શોના માધ્યમથી પોષણ મળે છે. આ ચારિત્ર્યગઠનની પ્રક્રિયા છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓ સામે વાર્તાઓ, નાટકો, ગીતો, ચિત્રો જેવાં માધ્યમોથી સારાં ચરિત્રો પ્રસ્તુત કરવાં જોઈએ. અહીં પણ માત્ર ભણવું પૂરતું નથી. શિક્ષકો અને માતાપિતાઓની જીવંત રુચિ જ વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપનારી હોય છે. પરિવાર પ્રત્યે આત્મીયતા, સમાજ પ્રત્યે નિષ્ઠા, સૃષ્ટિનાં સર્વ વનસ્પતિ, પ્રાણી, જીવજંતુ અને પંચમહાભૂતો પ્રત્યે સ્નેહ અને તેમની સુરક્ષાની જવાબદારી, દેશભક્તિ, ભગવદ્ભક્તિ વગેરે સદ્ગુણો એ અવસ્થામાં જ વિકસિત કરવા જોઈએ. સાથે જ વ્યવહારની બધી સારી ટેવો પડવાની શરૂઆત પણ આ જ અવસ્થામાં થાય છે. વિનયશીલતા, મધુર ભાષણ, વડીલોનો આદર, પોતાની વસ્તુઓ બીજા સાથે વહેંચવી,

બીજા માટે ત્યાગ કરવો, સેવા કરવી વગેરે પણ આ જ અવસ્થામાં શીખવી શકાય છે. ખોટું ન બોલવું, અપ્રામાણિક ન બનવું, બીકણ ન બનવું, સીધા બેસવું, કેવી રીતે ચાલવું, યોગ્ય રીતે સૂવું, સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત રહેવું અને આસપાસની વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રાખવી, ભોજન વગેરેમાં સંયમિત રહેવું, વસ્તુઓનો દુરુપયોગ ન કરવો, જે કામ હાથમાં લઈએ તે સારી રીતે કરવું વગેરે વ્યાવહારિક સદ્ગુણો પણ આ અવસ્થામાં જ વિકસિત કરી શકાય છે. આ બધું શરીર અને મન સાથે સંબંધિત છે. શિક્ષણની યોજના આ બધું ધ્યાનમાં રાખીને કરવાની આવશ્યકતા છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો બાલશિક્ષણ કુશળતાઓનો વિકાસ કરવા અને ભાવનાઓને વ્યવસ્થિત કરવા માટે જ પ્રયોજિત થાય છે.

૭. કોઈ પણ કાર્ય ભાવનાથી કરવું

શિક્ષણ જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક અને ક્રિયાત્મક હોય છે. વિષયને જાણવો, સમજવો અને તે પ્રમાણે વ્યવહારમાં લાવવો આવશ્યક છે, સાથે સાથે તેની સાથે ભાવના જોડાય તે આવશ્યક છે. બાલ અવસ્થામાં મનનો ભાવનાપક્ષ વધુ સક્રિય હોય છે. બધા વિષયો સારા લાગવા, બધાં કામો પ્રેમપૂર્વક કરવાં, બધાની સાથે સ્નેહભર્યો વ્યવહાર કરવો, આચાર્ય-માતાપિતા-અધ્યયન-કર્તવ્ય વગેરે પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને આદર નિર્માણ થાય તે ભાવાત્મક વિકાસ છે. ભાવાત્મકતાના અભાવમાં બધાં કામો નીરસ અને યાંત્રિક બની જાય છે. બાળકોને યાંત્રિકતાથી બચાવવા માટે ભાવાત્મકતાનો વિકાસ કરવાની કુશળતા માતાપિતા અને શિક્ષક બંનેમાં હોવી જોઈએ.

૮. બાલ અવસ્થાની ક્રમિકતાઓ સમજવી

બાલ અવસ્થા છથી ૧૨ વર્ષ સુધી ગણાય છે. આ સાત વર્ષનો સમયગાળો છે. સાત વર્ષ સુધી બાળકનો સ્વભાવ એક જ સરખો રહેતો નથી. તેમાં ક્રમિક પરિવર્તન થાય છે. તેનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે. ઉદા. તરીકે પહેલાં બે વર્ષ અર્થાત્ ૬ અને સાત વર્ષની વય, અર્થાત્ પહેલું અને બીજું ધોરણ શિશુ અવસ્થાથી બાલ્યાવસ્થામાં સંક્રાંત થવાનો

સંધિકાળ હોય છે. તેથી આ બે વર્ષ દરમિયાન નિયમો, વ્યવસ્થાઓ અને વ્યવહારોમાં અનૌપચારિકતા જળવાઈ રહે તે હિતાવહ છે. પંક્તિમાં બેસવું અને ચાલવું, સમયનું અચૂક પાલન કરવું, આજ્ઞા અને અનુશાસનનું પાલન કઠોરતાથી કરવું, નિશ્ચિત સમયે નિશ્ચિત કામ કરવું વગેરેનો અનુભવ તો કરાવવો જોઈએ, પરંતુ તેમાં બહુ સ્થિતિસ્થાપકતા જોઈએ. આ અવસ્થામાં તેઓ નિયમભંગ કરવા ઇચ્છતાં નથી પરંતુ તેમને નિયમોની સમજ હોતી નથી. જેમને નિયમોની સમજ નથી તેવાઓ પાસે નિયમપાલન કરાવવું તે અજીગતી વાત છે.

તે પછી નવ વર્ષની વય સુધી આ વિષયોની સમજ વિકસિત થવા લાગે છે. તેથી આપણો આગ્રહ પણ વધવો જોઈએ. પરંતુ આગ્રહમાં કઠોરતા ન હોવી જોઈએ. કઠોરતા ન હોવાનો અર્થ આગ્રહની શિથિલતા નથી. દસ-બાર વર્ષની વય દરમિયાન થોડા પ્રમાણમાં કઠોરતાનો આધાર લઈ શકાય. પરંતુ બાળક કઠોરતાનો સ્વીકાર કરે અને પોતે જ પોતા પ્રત્યે કઠોર થતાં શીખે તે અતિઆવશ્યક છે.

પાઠ્યક્રમો અને પાઠનપદ્ધતિ બંનેમાં આ ક્રમિકતાનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. આ એક સ્વતંત્ર વિષય છે જેની સ્વતંત્ર ચર્ચા આવકાર્ય છે.

૯. બાલશિક્ષણની પાઠનપદ્ધતિનાં મુખ્ય પાસાં

૧. કંઠસ્થીકરણ : નાની ઉંમરમાં સમજ ઓછી હોય છે પરંતુ સ્મૃતિ તેજ હોય છે. તેનો લાભ લઈ કંઠસ્થીકરણને પાઠનપદ્ધતિનું મુખ્ય અંગ બનાવવું જોઈએ. ભારતીય પાઠશાળાઓમાં આ બહુ પ્રચલિત અને લોકપ્રિય પદ્ધતિ રહી છે. આંક, સુભાષિત અને શ્લોક, મંત્રો અને સૂત્રો, ગીત અને સંવાદ, અનેક પ્રકારની માહિતીઓ વગેરે અનેક વિષયો કંઠસ્થ કરાવી શકાય છે. ઉંમર વધે તેમ યાદશક્તિ ઘટે છે અને સમજ વધે છે. તેથી બાલશિક્ષણમાં સમજ પર ઓછો અને સ્મરણ પર વધુ ભાર મૂકવો જોઈએ. આનો અર્થ સમજની ઉપેક્ષા કરવી એવો નથી પણ કંઠસ્થીકરણનું મહત્ત્વ સમજવું એવો છે. કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે કંઠસ્થીકરણ પોપટપંચીનું જ બીજું નામ છે, અને પોપટપંચી એ કોઈ સાર્થક પદ્ધતિ નથી. આવી માન્યતા

બનવાનું કારણ આ પદ્ધતિનો અવિવેકપૂર્ણ પ્રયોગ છે. જે બાબતો સમજવાયોગ્ય છે તે કંઠસ્થ નહીં કરાવવી જોઈએ પરંતુ જે બાબતો યાદ રાખવાની છે તેને કંઠસ્થ જ કરવી જોઈએ. વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાથી આગળ જતાં જ્યારે સમજવાનો સમય આવે છે ત્યારે તે બહુ ઉપયોગી સાધન બની જાય છે.

ઉદા. તરીકે પદાર્થોનું વર્ણન, શ્લોકોના અર્થ અને અનુવાદ, ગુણાકાર ભાગાકારની સંકલ્પના, નિબંધ, ચરિત્રવર્ણન, ગણિતના પ્રમેયો વગેરે કંઠસ્થ કરવાના વિષયો નથી પરંતુ શ્લોક, મંત્ર, ગણિત, અને વિજ્ઞાનનાં સૂત્રો, નિયમો, આંક, કકો અને બારાખડી, સંઘિસમાસના નિયમો, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, મહિના વગેરેનાં નામો કંઠસ્થ કરવાના વિષયો છે. આગળ જતાં જ્યારે આને આધારે વિષયો સમજવાનો સમય આવે છે ત્યારે તે તૈયાર ગણન (ready recknor) કે ખુલ્લા શબ્દકોશ (Open Vocabulary) તરીકે કામમાં આવે છે.

૨. મહાવરો : મહાવરો એટલે પુનરાવર્તન. એક જ ક્રિયા વારંવાર કરવી એ પુનરાવર્તન છે. વિભિન્ન પ્રકારની કુશળતાઓ મહાવરાથી જ વિકસે છે. મહાવરાથી કોઈ પણ વિષય પાકો થાય છે. તેમાં પૂર્ણતા આવે છે. ક્રિયા પરિષ્કૃત થાય છે. તેની ગુણવત્તા વધે છે. મહાવરાથી જ ઉત્કૃષ્ટતા આવે છે. નિયમિત રૂપે, મન દઈને, મનથી સ્વીકારીને, શુદ્ધતાપૂર્વક કરાએલું પુનરાવર્તન મહાવરો કહેવાય છે. અભ્યાસથી ટેવો બને છે. મહાવરાથી આત્મસાતીકરણમાં સહાયતા મળે છે, તેથી જ મહાવરાનું નાનાં ધોરણો માટે ઘણું મહત્ત્વ છે.

વર્તમાન માનસિકતામાં મહાવરાનું સ્થાન એટલું આદરપૂર્ણ નથી. અલ્પ મહાવરાથી જ સંતુષ્ટ થઈ જવાની વૃત્તિ પણ દેખાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ ગીતનો, માટીમાંથી કોઈ વસ્તુ બનાવવાનો, કૂદવાની કુશળતાનો મહાવરો બે-પાંચ વાર કરી લેવાથી ચાલતું નથી. પાંચસો કે હજાર વાર મહાવરો કરવો તે સહજ મનાવું જોઈએ. બીજી સમસ્યા યાંત્રિકતાની છે. એક જ ક્રિયા વારંવાર કરવાથી યાંત્રિકતા આવી જાય છે. યાંત્રિકતા આવતાંની સાથે જ શીખવાનું બંધ થઈ જાય છે. મહાવરાને યાંત્રિક ન બનવા

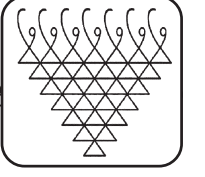
ટેવો તે અધ્યાપકોની જવાબદારી છે.

વર્તમાન પ્રણાલીમાં માત્ર દફતરનો જ નહીં તો અભ્યાસક્રમોનો બોજો પણ એટલો વધારે હોય છે કે મહાવરા માટે સમય જ મળતો નથી. નિશ્ચિતતાથી, આરામથી, મનોયોગપૂર્વક મહાવરો કરી શકે તે માટે સમય, સુવિધા, સહયોગ અને માર્ગદર્શનની આવશ્યકતા હોય છે. આજે આ બધી બાબતોનો ઘણો અભાવ દેખાય છે. મહાવરાથી થતા અસંખ્ય ફાયદા જોતાં લાગે છે કે તેની પ્રતિષ્ઠા વધારવાની જરૂર છે.

૩. કુશળતાઓનો વિકાસ : આપણે આપણા અજ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાનવશ લખવા, વાંચવાના અને પરીક્ષાના દુશ્વ્રકમાં એવા ભરાઈ ગયા છીએ કે કુશળતાઓ પ્રત્યે આપણું ધ્યાન જ જતું નથી. પરંતુ જીવનભરની અનેક પ્રકારની કુશળતાઓ હસ્તગત કરવી આ અવસ્થામાં જ શક્ય છે. ઉદા. તરીકે આ કૌશલ્યોનો વિચાર કરીએ :

૧. શુદ્ધ ઉચ્ચારણ અને સૂરીલું ગાયન - વાણીનું કૌશલ્ય
૨. સુંદર લેખન - હાથનું કૌશલ્ય
૩. સીધી, આડી, ત્રાંસી, વક્ર રેખાઓ બનાવવી - હાથનું કૌશલ્ય
૪. છટાપૂર્વક ઊભા રહેવું, ચાલવું, કૂદવું, દોડવું - પગનાં કૌશલ્યો
૫. ગાંઠ મારવી, રંગોળીમાં રંગ પૂરવા, ફૂલ ચૂંટવાં - આંગળીઓનાં કૌશલ્યો
૬. કોઈના અવાજની નકલ કરવી - વાણીનું કૌશલ્ય
૭. હાથમાં પાણીનો પ્યાલો લઈ પાણી ઢોળાવા દીધા સિવાય લીટી પર ચાલવું - હાથ, પગ, શરીર કેળવવાનું કૌશલ્ય, મનને એકાગ્ર કરવાનું કૌશલ્ય
૮. ગડી વાળવી, માટીનાં રમકડાં બનાવવાં, ચોંટાડવું - હાથનું કૌશલ્ય
૯. વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત રાખવી - હાથનું કૌશલ્ય

આ યાદી આપણે હજી ઘણી લંબાવી શકીએ છીએ. આ યાદી વાંચવાથી ધ્યાનમાં આવે છે કે આનાથી મોટાં મોટાં કામો કરવાની આધારભૂત તૈયારી થાય છે. શરીર

કેળવાય છે, મન એકાગ્ર થાય છે, બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે, આનંદ મળે છે, આત્મવિશ્વાસ વધે છે, સૃજનશીલતાનો વિકાસ થાય છે.

એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણને એક સ્થાન પર બેસીને સતત વાંચવા લખવાની પ્રવૃત્તિઓમાં કેદ ન કરવું જોઈએ. બાળકોને નિત્ય ક્રિયાશીલ અને ઉદ્યમશીલ બનાવવાં જોઈએ.

૪. સ્વતંત્રતા, કલ્પનાશીલતા, સૃજનશીલતા : જ્ઞાનાત્મક, ભાવાત્મક, અને ક્રિયાત્મક વિકાસ માટે આ ત્રણે તત્ત્વો બહુ આવશ્યક છે. એટલું જ નહીં તો પૂર્ણ વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે પણ તે અતિ આવશ્યક છે. એટલે કોઈ પણ ક્રિયા કરવામાં બાળકોને સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ અને સ્વેચ્છાની અનુમતિ મળવી જોઈએ. કોઈ પણ ક્રિયા યોગ્ય રીતે કરવી જેટલી જરૂરી છે તેટલી જ પોતાની રીતે કરવી જરૂરી છે. કોઈ પણ કાર્ય જેમ આવશ્યક છે માટે કરવું જરૂરી છે તેમ સારું લાગે છે માટે કરવું પણ જરૂરી છે. આવશ્યક છે તે જ સારું લાગે છે, પોતાની રીતે કરવા છતાં પણ તે યોગ્ય રીતે થાય છે, જરૂરી છે તો પણ સ્વેચ્છાથી થાય છે તેવું સમાયોજન પોતે જ અત્યંત મૂલ્યવાન છે. આ વાત અધ્યાપકો માટે અઘરી અવશ્ય છે પરંતુ જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા તેમાં જ છે. અધ્યાપકોએ પ્રયત્નપૂર્વક તે શીખી લેવું જોઈએ.

ઉદાહરણ તરીકે બાળકો જ્યારે ચિત્ર દોરે છે ત્યારે તેનું નિયોજન ન કરવું પરંતુ તેમની કલ્પનાને મુક્તપણે વિહરવા દેવી એ યોગ્ય પદ્ધતિ છે. આકૃતિની પ્રમાણસરતા, રંગોનું સમાયોજન, વિષયની પસંદગી વગેરે તુલનામાં ગૌણ બાબતો છે. કલ્પનાને પોતાની રીતે મૂર્ત રૂપ આપવું એ મુખ્ય વાત છે. મુખ્ય વાત તરફ ધ્યાન ન આપતાં ગૌણ વાતોને આધારે મૂલ્યાંકન કરવું અયોગ્ય છે. કોઈ પણ ચિત્રનું વર્ણન કરતી વખતે જે આપણને દેખાય છે તે જ બાળકને દેખાવું જોઈએ એવો આગ્રહ પણ નકામો છે. માટીનાં રમકડાં બનાવતી વખતે સૂચના આપી આપીને બનાવડાવવાં કે આપણે બનાવ્યાં છે તેવાં જ બનાવડાવવાં એ બાળકની મૌલિકતાને અવરુદ્ધ કરે છે. એ જ વાત આગળ જતાં અન્યાન્ય વિષયોની બાબતમાં પણ થાય છે. પ્રશ્નોના જવાબો અધ્યાપકે કહેવા, માર્ગદર્શિકામાંથી શોધીને લખવા વગેરે

સાચી પદ્ધતિઓ નથી. આજકાલ આ બાબતમાં બહુ વિપરીત પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિબંધો પણ ગોખાવાય છે, ગણિતના દાખલા પણ ગોખાવવામાં આવે છે અને કવિતાનું રસાસ્વાદન અધ્યાપક જ કરે છે. આ તો બીજાના પગથી ચાલવા જેવું અથવા બીજાએ ચાલેલું અગ્ર ગળવા જેવું છે. આનાથી બચવું જોઈએ.

૧૦. બાલશિક્ષણમાં નિત્યનિયમિત શું શું થવું જોઈએ

૧. રમતો : રમતો દિનચર્યાનું, શિક્ષણચર્યાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. બાળકોએ રોજ મસ્તીથી રમવું જ જોઈએ. શિશુશિક્ષણની રમત સંકલ્પના અને બાલશિક્ષણની રમત સંકલ્પના જુદી હોય છે. શિશુ અવસ્થામાં તો બધી ક્રિયાઓ રમત જ હોય છે. દરેક ક્રિયા નિષ્પ્રયોજન હોય છે, માત્ર આનંદ માટે હોય છે. બાલ અવસ્થામાં રમતનો અર્થ છે મેદાનમાં રમાતી રમતો જેમાં અનેક પ્રકારનાં કૌશલ્યો, સાહસ, એકાગ્રતા, સાવધાની, તિતિક્ષા, ધૈર્ય વગેરે બાબતોની આવશ્યકતા હોય છે. નાની ઉંમરમાં નિયમ ઓછા, મુક્તતા વધુ અને ધીરે ધીરે નિયમ વધુ એવી રમતોનું નિયોજન થઈ શકે છે. રમતોમાં માત્ર આનંદ મળે છે અથવા શારીરિક વિકાસ જ થાય છે એવું નથી. શારીરિક વિકાસની સાથે સાથે પ્રાણશક્તિનું નિયમન, મનના આવેગોનું શમન, સાહસ ધૈર્ય, એકાગ્રતા, તિતિક્ષા વગેરે ગુણોમાં વૃદ્ધિ, વૃત્તિઓનું સંતુલન, શરીર પર નિયંત્રણ, ચપળતા, ચાતુરી વગેરે ગુણોની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. જીવનના આનંદ પ્રત્યે આખું વ્યક્તિત્વ ખૂલી જાય છે.

આજકાલ આપણે રમતોને અત્યંત દૂષિત કરી નાખી છે. ઉદાહરણ તરીકે -

૧. આપણે રમતોને શિક્ષણનું અંગ માનતા નથી. તેને માત્ર મનોરંજનનું સાધન માનીએ છીએ.
૨. આપણે શારીરિક રમતોને બૌદ્ધિક રમતો કરતાં નીચલા દરજ્જાની માનીએ છીએ.
૩. આપણે આનંદદાયક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિને સ્પર્ધામાં જકડીને, માત્ર ભૌતિક પુરસ્કાર જીતવાનું સાધન બનાવી દઈએ છીએ. આ તો રમતો અને રમતો દ્વારા

મળતા આનંદ પ્રત્યેનો અપરાધ છે. સાથે જ આપણે મનને સ્વાર્થ, મહત્વાકાંક્ષા, બીજાને પરાસ્ત કરવા, રમત કરતાં પુરસ્કારને વધુ મૂલ્યવાન માનવો વગેરે નિકૃષ્ટ ભાવનાઓને પ્રોત્સાહિત કરીએ છીએ.

સ્પર્ધા, વિજય અને પુરસ્કારને વિકાસ અને ઉપલબ્ધિ માનનારી દૃષ્ટિનું આ પરિણામ છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તો આ દૃષ્ટિ જ દોષપૂર્ણ છે.

તેથી સૌપ્રથમ રમતોને આ દૂષિત માનસિકતાના સંકંજામાંથી મુક્ત કરી તેને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિનો દરજ્જો આપી પ્રત્યેક બાળકને રમવાની તક ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ અને તેમને વિદ્યાલયીન પ્રવૃત્તિનું અનિવાર્ય અંગ બનાવવું જોઈએ.

૨. ઉદ્યોગ : પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રવૃત્તિઓ અથવા ઉદ્યોગનું પણ એટલું જ મહત્ત્વ છે. હાથથી કામ કરવું, ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવી, ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુઓનું નિર્માણ કરવું, કોઈ પણ વિષય પ્રાયોગિક રીતે શીખવો એ પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રાણ છે. રમતો માટે જેવી રીતે મેદાન અનિવાર્ય છે તેમ ક્રિયાકલાપો માટે કર્મશાળા અનિવાર્ય છે. વિભિન્ન પ્રકારનાં ઓજારો પણ આવશ્યક છે. સમાજમાં જે કારીગર વર્ગ છે તેના ઉદ્યોગો પૂરતો આ વિષય સીમિત નથી. જેને આપણે ટેકનોલોજી કહીએ છીએ તેમાં પ્રયુક્ત યંત્રોનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તે આવશ્યક છે. આમ કરવા માટે સક્ષમ શરીર અને મન પણ જોઈએ.

ઉદાહરણ તરીકે બાફેલા બટેટા છોલવા માટે ફક્ત હાથ જોઈએ પણ કાપવા માટે છરી જોઈએ. ખીલી મારવા માટે હથોડી જોઈએ, લીટી દોરવા માટે ફૂટપટ્ટી જોઈએ, દૂધી છીણવા માટે છીણી જોઈએ, લખવા માટે કલમ જોઈએ. રંગ ભરવા માટે પીંછી જોઈએ, કચરાપોતું, હાથનો પંખો, ગરણી, ધમાણ, દોરડું, પાવડો, કોદાળી, ઝારી, સાણસી, ચીપિયો, સ્ક્રૂડાઈવર વગેરે અસંખ્ય ઉપકરણો છે જેનો ઉપયોગ કરી આપણે અનેક કામો કરી શકીએ છીએ. ભૂલથી આપણે વીજળી સંચાલિત ઉપકરણોને જ ટેકનોલોજીનાં અંગ માનીએ છીએ. વાસ્તવમાં શરીરબળથી ચાલનારાં યંત્રો જ વધુ હોય છે. આ નાનાં મોટાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, ઓછાં કે વધુ જટિલ ઉપકરણોનો સફાઈથી,

કુશળતાથી ઉપયોગ કરતાં શીખવાની આવશ્યકતા છે. પ્રાથમિક શિક્ષણનું આ બહુ મહત્ત્વનું અંગ બનવું જોઈએ.

આપણા વિપરીત જ્ઞાનને કારણે આપણે હાથ દ્વારા થતાં કામોને નિમ્ન કક્ષાનાં માનવા લાગ્યાં છીએ. આપણને કેવળ બુદ્ધિથી થતાં કામો જ શ્રેષ્ઠ લાગે છે અને આપણામાં બુદ્ધિ હોય કે ન હોય આપણને પોતાને આપણે એ કામો માટે જ યોગ્ય માનીએ છીએ. પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે હાથથી કામ કર્યા સિવાય બુદ્ધિનો પણ વિકાસ થતો નથી. ગણના કરવા માટે કેલ્ક્યુલેટર વાપરવું, સી. ડી. દ્વારા માહિતી પ્રાપ્ત કરવી અથવા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી કમ્પ્યુટરનું સોફ્ટવેર બનાવવું એ બધાં અધૂરા વિકાસનાં લક્ષણો છે. જીવનનાં અનેક સમૃદ્ધ પાસાંઓથી બાળક વંચિત રહી જાય છે. તેથી આપણી ભ્રાંત ધારણાઓ બદલીને વિદ્યાલયોમાં કામ કરતાં શીખવવું અત્યંત આવશ્યક છે.

૩. પુસ્તકાલય : બાળકોમાં વાંચવાની રુચિ ઉત્પન્ન કરવી એ અતિ આવશ્યક છે. પુસ્તક જ્ઞાનનો સ્રોત છે. પ્રત્યક્ષ ગુરુ પાસેથી સાંભળવું તે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્રોત છે. તે પછીનું સ્થાન પુસ્તકોનું છે. આજકાલ લોકોની માન્યતા એવી બની છે કે સી. ડી., ડી. વી. ડી. જેવી દશ્યશ્રાવ્ય સામગ્રી પુસ્તકો કરતાં વધુ પ્રભાવી છે. અન્ય દશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમોનો પ્રભાવ તત્કાળ થાય છે. તે વધુ પ્રભાવી લાગે છે પણ સ્થાયી હોતો નથી. પુસ્તકોનો તાત્કાલિક પ્રભાવ ઓછો લાગે છે પણ તે ચિરસ્થાયી હોય છે. તેનું એક સીધુંસાદું કારણ એ છે કે પુસ્તક વાંચતી વખતે વાચકની માનસિક અને બૌદ્ધિક શક્તિઓ વધુ સક્રિય રહે છે અને તેથી ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતા વધુ સારી હોય છે.

તેથી બાળકો માટે ઘરમાં અને વિદ્યાલયોમાં સારું પુસ્તકાલય અને વાચનાલય ફરજિયાત હોવું જોઈએ. વાચનરસ જાગ્રત થાય તે મૂલ્યવાન ઉપલબ્ધિ છે. એટલે અધ્યાપકો અને વાલીઓએ બાળકોમાં વાચન પ્રત્યે રસ જાગ્રત કરવો જોઈએ. એક વાર આ રસ જાગી જાય પછી બાળકની બાબતમાં કોઈ ચિંતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર સારાં પુસ્તકો મેળવી આપવાં અને રુચિ પરિષ્કૃત કરતા રહેવું પૂરતું છે. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને પરીક્ષાનો વિષય બનાવી દેવાની આપણી ખોટી ટેવ હોય છે. વાચન માટે પણ

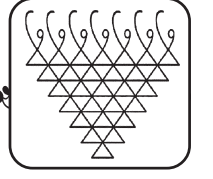
આપણે પરીક્ષાનું આયોજન કરી નાખીએ છીએ. જે વાંચ્યું છે તેની બાબતમાં પ્રશ્નો પૂછી આપણે વાંચનારાને પરેશાન કરી નાખીએ છીએ, તેનો વાચનરસ સમાપ્ત કરી નાખીએ છીએ. માર્ક્સ(ગુણ)ની લાલચ આપી તેને કૃત્રિમ બનાવી દઈએ છીએ. આનંદ માટે વાંચવું, જિજ્ઞાસા સંતોષવા વાંચવું, રસ પડે છે માટે વાંચવું એ જ સાચી પદ્ધતિ છે. વિદ્યાલયો અને ઘરોમાં આ વાત પર ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

વિદ્યાલયોની દિનચર્યામાં જેવી રીતે રમવા માટે સમય હોય છે તેવી રીતે પુસ્તકાલયમાં બેસીને વાંચવા માટે પણ સમય ફાળવવો જોઈએ. ત્યાં બેસી સ્વયંસ્ફૂર્તિથી બાળક વાંચી શકે એવી સગવડ જોઈએ. આમ કરવાથી શિક્ષણને સહજ, સ્વેચ્છાપૂર્વક, સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરવાનું કાર્ય બનાવવાની દિશામાં આગળ વધી શકાશે.

૪. વાર્તાકથન : આગળ કહ્યું તેમ બાલ્યાવસ્થા પ્રેરણા ગ્રહણ કરવાની અવસ્થા છે. સદ્ગુણ વિકાસ અને સદાચારની ટેવો દઢ કરવાની આ ઉંમર છે. તેથી સારાં પ્રેરક ચરિત્રો અને ઘટનાઓ વાર્તાસ્વરૂપે કહેવાનો નિયમિત ક્રમ બનવો જોઈએ. વાર્તા સાંભળવામાં તો મોટાંઓને પણ રસ પડે છે. બાળકોને રસ પડે છે તેમાં તો કોઈ શંકા જ નથી. અદ્ભુત રસ, વીરરસ, હાસ્યરસ વગેરેની વાર્તાઓ, પરાક્રમ, શૌર્ય, સાહસ, સમર્પણ, ત્યાગ, બલિદાન વગેરેથી ભરેલી વાર્તાઓ બાળકોને ખૂબ ગમે છે. ચારિત્ર્યઘડતરમાં તેમનો ઉપયોગ પણ ઘણો છે. એ દૃષ્ટિથી પ્રાથમિક વર્ગોમાં ભણાવતા અધ્યાપકો વાર્તા કહેવામાં કુશળ હોવા જોઈએ.

ધ્યાન રાખવા જેવી વાત એ છે કે પ્રશ્નો પૂછીને કે ઉપદેશ આપીને વાર્તાનો કથારસ ઢોળી ન નાખવો જોઈએ. વાર્તામાંથી ગ્રહણ કરવાપાત્ર તત્ત્વ બાળક પોતાની મેળે ગ્રહણ કરી જ લે છે. વાર્તા સાંભળ્યા પછી મળતો આનંદ જ મુખ્ય વાત છે.

તેથી દૈનિક પ્રવૃત્તિઓમાં વાર્તાકથનનું મહત્ત્વનું સ્થાન હોવું જોઈએ. આમ વાર્તા સાંભળવી, વાંચવી, અનેક પ્રકારનાં કામો કરવાં, નિત્ય નવા અનુભવો મેળવવા, રમવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ભણતરને બોજો બનતું રોકે છે, તેનો રસ જાળવી રાખે છે અને ભણતરને વધુ સારું બનાવે છે.

૧૧. બાળકોને શેનાથી બચાવવાં જોઈએ

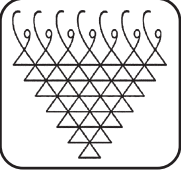
૧. ટીવી : બાળકો ટીવીથી બચવાં જોઈએ. ટીવીનો બાળકના માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પર ખૂબ ખરાબ પ્રભાવ પડે છે. આજકાલ આ કરવું અઘરું તો છે જ પરંતુ અનિવાર્ય માનીને કરવું જોઈએ.

૨. દફતરનો ભાર : પાઠ્યપુસ્તકો અને લેખનસામગ્રી તથા અન્ય અનેક ઉપકરણો ભણતરમાં અડચણો ઊભી કરે છે. આ ઉપકરણો શક્ય તેટલાં ઓછા કરવાં જોઈએ.

૩. વધારે પડતું વાંચવું લખવું : બાળકોને સારું લખતાં અને સારું વાંચતાં આવડવું જોઈએ પરંતુ પ્રત્યેક વિષય વાચન અને લેખન દ્વારા જ શીખવો આવશ્યક નથી. એટલે બાળકો જ્યારે જુઓ ત્યારે લખી રહ્યાં છે, ગૃહકાર્ય કરી રહ્યાં છે, ટ્યુશન ભણી રહ્યાં છે એવી સ્થિતિ બદલવી જોઈએ. દિવસનો મોટાભાગનો સમય ભણતર બાળકોની પાછળ પડી ગયું છે એમ ન લાગવું જોઈએ.

૪. સ્પર્ધા : વિદ્યાલયોમાંથી જો કોઈ સાવ સમાપ્ત કરવા જેવી વાત હોય તો તે સ્પર્ધા છે. સ્પર્ધામાં જીતવું, સ્પર્ધા જીતવા માટે કાંઈ પણ કરવું, આવશ્યક હોય તો સંઘર્ષ કરવો, સ્પર્ધકને પાછો પાડી પોતે આગળ નીકળી જવું એ અતાર્કિક અને અમનોવૈજ્ઞાનિક છે. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં તેનું કોઈ ઔચિત્ય નથી. સર્વશ્રેષ્ઠ નહીં પણ પોતાનામાં જ શ્રેષ્ઠત્વની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન બાળકોને મળવું જોઈએ. આજકાલ સ્પર્ધાનું તત્ત્વ અતિ સાર્વત્રિક થઈ ગયું છે. આપણે સ્પર્ધાને વિકાસની પ્રેરણા માનવા લાગ્યા છીએ. સ્પર્ધામાં જીત્યા વગર, બીજાને પાછળ પાડી દીધા સિવાય આપણે આગળ ન વધી શકીએ એવી આપણી ધારણા બની ગઈ છે. સ્પર્ધા ન હોય તો કોઈ પણ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એમ આપણે માનવા લાગ્યા છીએ. એટલે સ્પર્ધાના તત્ત્વને નષ્ટ કરવાની આપણને ઈચ્છા નથી થતી. પરંતુ આપણી ધારણાઓ બદલવાની આવશ્યકતા છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં સ્પર્ધા બાધક તત્ત્વ છે. તેમાં પણ બાલશિક્ષણમાં તો સ્પર્ધા સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

૫. પરીક્ષા : આજકાલ પરીક્ષાનું જે સ્વરૂપ છે તે તો

સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. તેમાં શૈક્ષણિક અંશ સહેજ પણ નથી. બધી વાતોની લેખિત પરીક્ષા લેવી અને ગુણ આપવા તેમાં કાંઈ બુદ્ધિગમ્યતા નથી. તેથી પરીક્ષાના વર્તમાન રૂપને સર્વથા ત્યજી દેવું જોઈએ. વાસ્તવમાં બાલશિક્ષણને આપણે પરીક્ષાથી જેટલું રાખી શકીએ તેટલું મુક્ત રાખવું જોઈએ.

પરંતુ આપણે ધારણા બનાવી લીધી છે કે પરીક્ષા નહીં હોય તો કોઈ ભણાશે જ નહીં અને કોઈ ભણાવશે પણ નહીં. એમ માનતાં માનતાં અને બોલતાં બોલતાં આપણે એ સ્થિતિએ પહોંચી ગયા છીએ કે આપણે માનવા લાગ્યા છીએ કે પરીક્ષા ન આપવાની હોય તો ભણવાની શું જરૂર છે? પરિણામ એ આવ્યું કે જ્ઞાનાર્જન, જ્ઞાનનો આનંદ, મૌલિકતા, સ્વેચ્છા, સ્વતંત્રતા જેવા શબ્દો જ શિક્ષણક્ષેત્રમાંથી નિષ્કાસિત થઈ ગયા. ભણવું ગૌણ થઈ ગયું અને માર્ક(ગુણ)નું મહત્ત્વ વધી ગયું. વગર ભણ્યે માર્ક મળે તો સૌથી સારું. લક્ષ્ય માર્ક(ગુણ) છે, જ્ઞાન નહીં.

આપણે સ્થિતિને બદલીશું નહીં તો શિક્ષણ જ નહીં હોય. એટલે આપણે બાલશિક્ષણને પરીક્ષાથી બચાવવું જોઈએ.

બાળક શું શીખ્યું છે તે તેના વ્યવહારથી જ ખબર પડી જાય છે. અને માત્ર બાળકનાં માતાપિતા જ નહીં તો આસપાસનાં બધાં જાણી શકે છે, તો પછી આંકડાઓની માયાજાળવાળી પરીક્ષાનું શું પ્રયોજન છે?

૧૨. બાલશિક્ષણના અભ્યાસક્રમની વિષયવસ્તુના સંદર્ભ

બાળકોનું જીવન કેવું બનશે તેનો આધાર ઘરમાં કે વિદ્યાલયમાં બાળકોને આપણે શું શીખવાડીએ છીએ તેની ઉપર છે. પૂર્વે કદા પ્રમાણે આ ચારિત્ર્યગઠનનો કાળ છે, માનસનિર્મિતિ (mindset)નો કાળ છે. અત્યારે બનેલી માનસિકતા જીવનભર રહે છે. આ અવસ્થામાં પડેલી ટેવો આજીવન રહે છે. મોટી વયે તેને બદલવી ખૂબ અઘરી, લગભગ અશક્ય થઈ જાય છે. તેથી આપણે શું શીખવાડીશું તેનો વિચાર ખૂબ મહત્ત્વનો છે.

બાળકો માટે પાઠ્યવિષય વસ્તુ નિર્ધારિત કરવા માટે

નિમ્નલિખિત સંદર્ભોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

૧. **વ્યક્તિત્વ-વિકાસ :** શિક્ષણ વ્યક્તિત્વવિકાસ માટે જ હોય છે. વ્યક્તિત્વવિકાસનાં વિવિધ પાસાં આ પ્રમાણે છે.

* **શારીરિક વિકાસ :** બાળકનું શરીર સ્વસ્થ, સુગંધિત, બળવાન, સહનશીલ, કૌશલ્યયુક્ત, સ્થિતિસ્થાપક બનવું જોઈએ. તે દૃષ્ટિથી રમતો, શ્રમ, આહાર, ઊંઘ, ઊઠવા, બેસવા, ચાલવા સૂવાની યોગ્ય ટેવો પાડવાનો સમાવેશ પાઠ્યવિષયવસ્તુમાં કરવો જોઈએ.

* **પ્રાણિક વિકાસ :** પ્રાણ ઊર્જા છે. પ્રાણ ઉત્સાહ છે, પ્રાણ કાર્યશક્તિ છે, પ્રાણ જીવનીશક્તિ છે. બાળકોમાં સ્વાભાવિક જ પ્રાણશક્તિ વધારે હોય છે. તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકે તેવો અભ્યાસક્રમ જોઈએ.

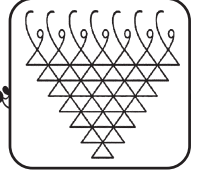
* **માનસિક વિકાસ :** પહેલાં કહેવાયું તેમ સદ્ગુણ સદાચારનું શિક્ષણ આ અવસ્થામાં સૌથી મહત્ત્વનું છે. એ શિક્ષણ આપી શકાય તેવો અભ્યાસક્રમ જોઈએ.

* **બુદ્ધિવિકાસ :** કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનને સક્રિય થવાનો અને રહેવાનો મોકો મળે તો બુદ્ધિ વિકાસ આપોઆપ જ થાય છે, કારણ નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, તર્ક, અનુમાન વગેરેનો ઉપયોગ કર્યા વગર નિર્માણનું કાર્ય ન થઈ શકે.

* **ચૈતસિક વિકાસ :** આનંદ, પ્રેમ, સહજતા વગેરે માત્ર પ્રાથમિક જ નહીં પણ સંપૂર્ણ શિક્ષણનો આધાર છે. એ બધું નષ્ટ ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન અવશ્ય રાખવું જોઈએ.

૨. **પરમેષ્ટીગત વિકાસ :** વ્યક્તિત્વ-વિકાસનો અર્થ છે વ્યક્તિની બધી ક્ષમતાઓનો વિકાસ. પરંતુ વ્યક્તિ પોતાની ક્ષમતાઓનો ઉપયોગ તો વ્યવહારમાં કરે છે. વ્યવહારમાં તેનો સંબંધ આખી સૃષ્ટિ સાથે આવે છે. બીજાઓ સાથે સમાયોજન કરવાને કારણે જ તે સારું જીવન જીવી શકે છે. તેથી વિકસિત વ્યક્તિત્વના વ્યવહારના સંદર્ભોનો વિચાર પણ પાઠ્યવિષયવસ્તુમાં થવો જોઈએ.

આ વ્યાવહારિક સંદર્ભો આ પ્રમાણે છે :

પરિવારગત વિકાસ : વ્યક્તિ પરિવારમાં રહે છે. પરિવારના સભ્ય તરીકે તેને અનેક પ્રકારના સંબંધોની ભૂમિકા નિભાવવી પડે છે. પરિવારમાં રહે છે તેથી તેને અનેક પારિવારિક કામો કરવાનું કૌશલ્ય હાથવગું હોય છે. પરિવારની પરંપરા નિભાવવાની હોય છે. તેથી સારો પુત્ર, સારો ભાઈ અને ભવિષ્યમાં સારો ગૃહસ્થ, સારો પિતા કે પુત્રી, બહેન, ગૃહિણી કે માતા બનવાનું તેને શીખવવું જોઈએ. સ્વમાનપૂર્ણ અર્થાર્જનની ક્ષમતા તેનામાં વિકસિત કરવી જોઈએ. પરિવારભાવ કે આત્મીયતાનો વિકાસ થવો જોઈએ.

દુર્ભાગ્યે આજે આ આખો વિષય દુર્લક્ષિત થઈ ગયો છે, પરંતુ સારા જીવન માટે એ અનિવાર્ય છે કારણ ઘર જ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર છે. એટલે આ વિષયનું મહત્ત્વ સમજીને તેને પાઠ્યવિષયવસ્તુમાં સ્થાન આપવું જોઈએ.

સમાજગત વિકાસ : વ્યક્તિ સમાજમાં રહે છે. એટલે વ્યક્તિમાં સમાજનિષ્ઠા હોવી જ જોઈએ. જે પ્રમાણે પરિવારમાં રહેવાથી કેટલીક જવાબદારીઓ આવે છે તે જ રીતે સમાજમાં રહેવાનાં પણ કેટલાંક કર્તવ્યો હોય જ છે. તેથી સામાજિક કર્તવ્યો પણ શિક્ષણનું અંગ બનવાં જોઈએ.

દેશગત વિકાસ : આપણે ભારતવાસીઓ છીએ. ભારતના નાગરિક છીએ. ભારત આપણી જન્મભૂમિ અને કર્મભૂમિ છે. આપણી માતા છે. તેથી દેશના સારા નાગરિક બનવું, દેશભક્ત બનવું, કોઈ પણ સ્વરૂપમાં દેશદ્રોહ ન કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રાથમિક ધોરણોમાં જ્યારે માનસિકતા તૈયાર થતી હોય છે ત્યારથી જ કૃતિશીલ દેશભક્તિ ચારિત્ર્યનું અવિભાજ્ય અંગ બની જાય એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

વિશ્વગત વિકાસ : આજે જ્યારે ડગલે ને પગલે વૈશ્વિકતાની વાતો થઈ રહી છે ત્યારે વિશ્વમાં એક ભારતીય તરીકે આપણી ભૂમિકા શું છે તે પણ આપણે સમજવું જોઈએ અને તે પ્રકારે વ્યવહાર પણ કરવો જોઈએ. આ અંશનો સમાવેશ પણ પાઠ્યવિષયવસ્તુમાં હોવો જોઈએ.

સૃષ્ટિગત વિકાસ : સૃષ્ટિમાં વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પશુપક્ષી, પ્રાણી, પંચમહાભૂત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

તેમના વગર આપણું જીવન શક્ય નથી.

આપણે સૃષ્ટિનો ઉપકાર માનવો, તેનું રક્ષણ કરવું, તેની સાથે સ્નેહસંબંધ બનાવવો વગેરે છોડી દીધું, ઊલટું સ્વાર્થવશ શોષણ શરૂ કર્યું અને તેથી હિંસા, પર્યાવરણ પ્રદૂષણ, અસ્વાસ્થ્ય વગેરેની સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ જોઈતો હોય તો આપણે આપણા પાઠ્યવિષયવસ્તુમાં આ અંશોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

પરમેષ્ટીગત વિકાસ : ભારતીય જીવનદૃષ્ટિનો મૂળ સિદ્ધાંત છે કે આ સચરાચર સૃષ્ટિ પરમાત્માનું જ રૂપ છે. આપણે પણ છેવટે તો પરમાત્મા જ છીએ. આપણા આ મૂળ સ્વરૂપને જાણવાની શક્યતા શિક્ષણમાં હોવી જ જોઈએ. તેના વગર શિક્ષણ ભારતીય ન થઈ શકે.

૧.૩. વિદ્યાલય અને ઘર

પ્રાથમિક શિક્ષણ વિદ્યાલય અને ઘર બંને કેન્દ્રોમાં થાય છે. બંને કેન્દ્રોનો ઉદ્દેશ એક જ છે પણ સ્વરૂપ જુદું છે. ઘરનું વાતાવરણ અને વ્યવસ્થા વિદ્યાલયીન શિક્ષણને અનુરૂપ હોવાં જોઈએ. ઘરમાં શિક્ષણનો અર્થ ગૃહકાર્ય અને ટ્યૂશન નથી. ઘરના સભ્યોનું પ્રેરક ચારિત્ર્ય બાળકોના ચારિત્ર્યગઠનમાં નિમિત્ત બને છે. ઘરનાં બધાં કામો મોટાંઓની જોડાજોડ કરવાની તક બાળકોને મળવી જોઈએ. આને કારણે અનેક પ્રકારનાં કૌશલ્યોનો વિકાસ થાય છે, ભાવનાપૂર્વક કામ કરવાની વૃત્તિનો વિકાસ થાય છે, કોઈ પણ કાર્ય બોજો લાગતું નથી.

કંકસથીકરણ, મહાવરો કે અન્ય કરણીય કામોને યાંત્રિકતાથી બચાવવાની જવાબદારી જેમ શિક્ષકોની છે તે જ રીતે માતાપિતાની પણ છે.

સમાપન

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે અભ્યાસ હોય કે વિષયવસ્તુ, પાઠનપદ્ધતિ હોય કે સાધનસામગ્રી, અધ્યાપકની ભૂમિકા હોય કે માતાપિતાની, વ્યવસ્થા હોય કે વાતાવરણ, પ્રાથમિક શિક્ષણનું એક વિશેષ મહત્ત્વ છે. આપણે આ મહત્ત્વ સમજવાની આવશ્યકતા છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણની બાબતમાં આપણી અનેક ભ્રામક

માન્યતાઓ છે. આ માન્યતાઓને લીધે આપણે પૈસા ખર્ચીએ છીએ, ચિંતા કરીએ છીએ, શ્રમ કરીએ છીએ, સમય આપીએ છીએ, અનેક પ્રકારની સામગ્રી એકત્ર કરીએ છીએ, બાળકો પર જબરદસ્તી કરીએ છીએ પરંતુ બધું જ નકામું જાય છે. બાળક શીખતું નથી, તસ્ત અવશ્ય થાય છે.

એટલે બાળશિક્ષણ અર્થાત્ પ્રાથમિક શિક્ષણ બાબતે પુનર્વિચાર અને પુનર્વ્યવસ્થાની ઘણી આવશ્યકતા છે. આપણે આપણા હિત માટે, બાળકોના હિત માટે, દેશ અને દુનિયાના હિત માટે પુનર્વિચાર અને પુનર્વ્યવસ્થા કરવા સિદ્ધ થઈશું એવી શ્રદ્ધા સાથે આ લેખ લખાયો છે.

અનુપ્રશ્ન

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિનું પ્રવચન સમાપ્ત થયું. આચાર્ય શુભંકરે અનુપ્રશ્નો માટે સત્ર ખુલ્લું મૂક્યું.

ત્યારે એક આચાર્ય પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઊભા થયા.

એમણે પૂછ્યું...

આચાર્યજી, તમે પ્રાથમિક શિક્ષણને પરીક્ષાથી મુક્ત રાખવાનું કહ્યું છે. પરંતુ પરીક્ષા જ નહીં થાય તો કયો વિદ્યાર્થી કેટલું ભણ્યો છે, કેવું ભણ્યો છે એ કેવી રીતે જાણી શકાશે ? આજે આપણે જોઈએ છીએ કે સરકારે પ્રાથમિક વિદ્યાલયોમાં પરીક્ષા નહીં લેવાનો નિયમ બનાવ્યો છે ત્યારે એનું પરિણામ એ થયું છે કે કોઈ ભણતું જ નથી. વિદ્યાર્થી આઠ વર્ષ શાળામાં ભણે છે એ પછી પણ એને વર્ણમાળા, ઘડિયા, સરવાળા, બાદબાકી આવડતાં નથી. તમને નથી લાગતું કે આપણે પરીક્ષાની બાબતમાં ફેર વિચારણા કરવી જોઈએ ?

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

તમારા પ્રશ્નના બે ભાગ કરવા જોઈએ. એક તો એ કે પરીક્ષા નથી એટલે કોઈ ભણતું અને ભણાવતું નથી એ પ્રશ્ન પરીક્ષાનો નથી, દાનતનો છે. દાનત સારી ન હોય ત્યારે પરીક્ષા હોય ત્યારે પણ ભણાવાય જ છે એમ નથી. દાનતના એ પ્રશ્ન સાથે ખોટી માન્યતા પણ એ માટે કારણભૂત છે. પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે જ ભણવાનું અને ભણાવવાનું છે એવી ખોટી માન્યતાને કારણે જ જ્યારે

પરીક્ષા નથી હોતી ત્યારે કોઈ ભણતું અને ભણાવતું નથી. એને માટે પણ પરીક્ષાની વ્યવસ્થા જ કારણભૂત છે. આપણે પરીક્ષાને કેંદ્રમાં મૂકી દીધી અને એમાં પાસ થવાને મુખ્ય લક્ષ્ય બનાવી દીધું. એનું પરિણામ તો એ જ થવાનું છે. દાનત માટે પરીક્ષા જવાબદાર નથી.

પરંતુ પરીક્ષાની જે પદ્ધતિ આપણે સ્વીકારી છે એ એને માટે ચોક્કસ જવાબદાર છે. એ પદ્ધતિ જ યોગ્ય નથી. એ રીતે પરીક્ષા ક્યારેય થતી નથી અને થવી પણ ન જોઈએ. વાસ્તવિક પરીક્ષણ તો દરેક વખતે થતું જ હોય છે. પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થી બોલે છે અને એના ઉચ્ચારણ, શબ્દપ્રયોગ, વ્યાકરણ, રજૂઆતની શૈલી વગેરે દ્વારા એની ભાષાની પરીક્ષા થઈ જ જાય છે. એ ગાય છે અને એની સંગીતની પરીક્ષા થઈ જાય છે. ચાલે છે, બેસે છે, દોડે છે, રમે છે અને એના શારીરિક શિક્ષણની પરીક્ષા થઈ જાય છે. એ પરીક્ષા એના શીખવામાં કોઈ અવરોધ નિર્માણ નથી કરતી. એના દોષ દૂર કરવામાં ઉપયોગી બની રહે છે. એવી પરીક્ષા તો દરેક શિક્ષક, દરેક વાલી, દરેક જોનારી, સાંભળનારી વ્યક્તિ લઈ શકે છે અને એને પાસ થવા માટે લેખિત, મૌખિક, પ્રાયોગિક પરીક્ષાઓમાં બાંધવાથી એ ઔપચારિક બની જાય છે અને મુખ્ય લક્ષ્ય બનતાની સાથે જ અનિષ્ટ તત્ત્વ બની જાય છે. આ રીતની યાંત્રિક અને અનિષ્ટકારી પરિણામ કરનારી પરીક્ષામાંથી પ્રાથમિક શિક્ષણને બચાવવું જોઈએ એમ મારા કહેવાનું તાત્પર્ય હતું.

બીજા શ્રોતાએ પૂછ્યું...

આચાર્યજી, મને લાગે છે કે મુખ્ય પ્રશ્ન તો વિભિન્ન વિષયોની વિષયવસ્તુઓનો છે. આપણે ઇતિહાસમાં, સમાજશાસ્ત્રમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં એવાં તથ્યો ભણાવતા રહ્યા છીએ જે અસત્ય છે. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણે જો ભણીગણીને માત્ર નોકરી જ કરીશું એવું માનસ બનાવીશું તો એ યોગ્ય નહીં હોય. વિશ્વ તો માની ચૂક્યું છે કે આર્યો બહારથી ભારતમાં નહોતા આવ્યા, ઊલટું ભારતમાંથી બહાર ગયા હતા. તો પણ આપણે તો આર્ય બહારથી આવ્યા હતા એમ જ ભણાવતા રહ્યા છીએ. આપણી સામાજિક વ્યવસ્થાઓ પછાતપણાનું જ ઉદાહરણ છે એમ કહીએ છીએ. આપણે નાનો પરિવાર સુખી

પરિવારનું સૂત્ર તો ત્રીજા ધોરણથી ગોખાવીએ છીએ. આવાં તો અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય છે. એ તથ્યોના માધ્યમથી આપણે વિદ્યાર્થીનું અને સમાજનું કેટલું નુકસાન કરી રહ્યા છીએ ? પરંતુ એનો ઉપાય શું છે ? આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

આ એક મોટો વિષય છે. વિચારપૂર્વક જ મેં આ મુદ્દાની ચર્ચા નથી કરી. એની ચર્ચા સ્વતંત્ર રીતે કરવી પડશે કારણ કે એ મુદ્દો કેવળ પ્રાથમિક સ્તરનો જ નથી. વિશ્વવિદ્યાલય સ્તર સુધી એની વ્યાપ્તિ છે. આપણે પણ એની ચર્ચા સ્વતંત્ર રીતે કરવાના છીએ. જીવનદૃષ્ટિ અને શિક્ષણ એ વિષયમાં આની થોડી ચર્ચા થઈ છે પણ ખરી. એમ છતાં વધુ વિસ્તારપૂર્વક કરવાની જરૂર છે. અહીં એટલું કહેવું પૂરતું થશે કે હું તમારી વાત સાથે સહમત છું. આ શિક્ષણનો મૂળ પ્રશ્ન છે, વિગત બસો વર્ષોથી આ આપણને હેરાન કરી રહ્યો છે એનાથી છુટકારો મેળવવો મુશ્કેલ થઈ રહ્યો છે. એટલે ચર્ચા પણ સ્વતંત્ર રીતે કરીશું અને ઉપાય માટેની યોજના પણ વિશેષ રૂપે કરીશું. એક શ્રોતાએ પૂછ્યું...

આચાર્યજી, એવા અનેક વિષયો છે જે જીવન માટે જરૂરી છે પરંતુ આપણે એનો સમાવેશ શિક્ષણક્રમમાં કરતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે આપણે પદાર્થવિજ્ઞાન પર તો વિશેષ ભાર મૂકીએ છીએ પરંતુ ગૃહવિજ્ઞાનને જરા પણ મહત્ત્વ આપતા નથી. વાસ્તવમાં પદાર્થવિજ્ઞાન કરતાં ગૃહવિજ્ઞાન વધુ મહત્ત્વનું છે. એ જ રીતે ધર્મશાસ્ત્રોનો પરિચય પણ વિદ્યાર્થીઓને નથી હોતો. એ બાબતમાં તમારું શું માનવું છે ? આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા.

આ પ્રશ્ન પણ પહેલાંના પ્રશ્ન જેવો જ છે. વાસ્તવમાં વિષય, વિષયવસ્તુ તથા અભ્યાસક્રમ વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા થવાની જરૂર છે. અમે એ કરવાના છીએ. ગુરુકુળના આચાર્યનું એક જૂથ એવા અભ્યાસક્રમ વિશે હમણાં કામ કરી જ રહ્યું છે. થોડા સમયમાં એ તમારી સમક્ષ રજૂ થશે. એ વખતે એ બાબતમાં વધુ ચર્ચા થશે. એક અન્ય શ્રોતાએ પૂછ્યું...

આચાર્યજી, તમે આ અવસ્થામાં અનુશાસન તથા નિયમપાલનની જરૂરિયાત માટે આગ્રહ રાખ્યો છે પરંતુ એ

માટેની શિક્ષા વિશે કશું જણાવ્યું નથી.

પરાપૂર્વથી પ્રાથમિક વિદ્યાલયના શિક્ષકો શિક્ષા કરવાની બાબતે જાણીતા છે. છડી વિના વિદ્યા આવે નહીં એવી માન્યતા પણ સાર્વત્રિક છે. શિક્ષાની બાબતમાં તમે શું કહેશો ?

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

શિક્ષાનું હંમેશાં સમર્થન પણ ન કરી શકાય કે સદંતર નિષેધ પણ કરી શકાતો નથી. પરંતુ સાર્થક શિક્ષા કરવાની કુશળતા હોવી અત્યંત જરૂરી છે. અમે તો કિશોર અવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને પણ માર ખાતા જોયા છે. એ જરા પણ યોગ્ય ન કહેવાય. એવી શિક્ષા વાસ્તવમાં વિદ્યાર્થીના દોષને કારણે નહીં, શિક્ષકની ઉત્તેજના અને અધીરતાને કારણે હોય છે. એવી શિક્ષા દ્વારા કોઈ સકારાત્મક પરિણામ મળતું નથી. ઘણી વાર તો વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકોના પાઠ દસ વખત લખવાનું કહેવામાં આવે છે. એ શિક્ષા પણ છે. વાસ્તવમાં વારંવાર લખવું એ અભ્યાસ છે. પરંતુ અભ્યાસને આણસમજુ શિક્ષકો શિક્ષામાં ફેરવી નાખે છે. વાસ્તવમાં અનેક બાબતો એવી છે જે શિક્ષા નથી. આપણી તો ભાષા જ એવી થઈ ગઈ છે જે સારી બાબતોને પણ શિક્ષા તરીકે પ્રસ્તુત કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે કહીએ છીએ કે આટલું વાંચી લે પછી રમવા દઈશું. અથવા તોફાન ન કરીશ, નહીં તો નિશાળમાં મોકલી દઈશ. અથવા શાળામાં રજા હોય તો મજા જ કરવી જોઈએ, ભાણવું ન જોઈએ. એ સ્થિતિમાં શિક્ષાની કોઈ સાર્થકતા રહેતી નથી. શિક્ષાનો એક સિદ્ધાંત તો એ છે કે જેને શિક્ષા થઈ છે એને એ સ્વીકાર્ય હોવી જોઈએ. એ વગર એનું પરિણામ થતું નથી. શિક્ષા પાછળનું કારણ જો શિક્ષકની ઉત્તેજના જ હોય તો એનું પરિણામ જરા પણ થતું નથી, શિક્ષક શાંત રહીને, સમજી વિચારીને સમજણપૂર્વક શિક્ષા કરે તો એ પરિણામકારક પણ હોય છે.

આચાર્ય શુભંકરે જોયું કે શ્રોતાઓની જિજ્ઞાસાનું સમાધાન થયું છે અને હવે કોઈના મનમાં પ્રશ્ન નથી. ત્યારે એમણે હવે પછીનું સત્ર બીજે દિવસે હોવાની સૂચના આપી અને સત્ર સમાપ્તિની ઘોષણા કરી.

અધ્યાય ૨૬

સમગ્ર વિકાસ અભ્યાસક્રમ : શરૂઆતનાં બે વર્ષ

આચાર્ય અભિભાવક નિર્દેશિકા

છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી ગુરુકુળમાં સમગ્ર વિકાસની વાત ચાલતી હતી. ચર્ચા વિસ્તારપૂર્વક અને સ્પષ્ટતાપૂર્વક થઈ રહી હતી. ચર્ચા દરમિયાન આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ વારંવાર કહી રહ્યા હતા કે માત્ર ચિંતન અને ચર્ચા દ્વારા જ આપણો ઉદ્દેશ સાધ્ય નહીં થાય. આપણે કોઈ નક્કર યોજના બનાવવી પડશે. અને એ યોજના પણ વર્ગખંડના શિક્ષણને કેંદ્રમાં રાખીને બનાવવી પડશે. એ વિધાનના સંદર્ભમાં એક મહિના પહેલા વર્ગખંડના શિક્ષણ માટે અભ્યાસક્રમ નિર્માણ કરવાનો વિચાર થયો હતો. સાત આચાર્યોની એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. એ લોકોએ બાળ અવસ્થાની વય દૃથી ૭ માટે એક અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો હતો. સમગ્ર વિકાસની સંકલ્પના સાથે આ અભ્યાસક્રમ બનેલો હતો. પ્રાચીન ગુરુકુળોની શિક્ષણપદ્ધતિને ધ્યાનમાં રાખીને નહીં, આજની સ્થિતિમાં ભણાવનારા શિક્ષકો પણ ઇચ્છે તો એનો ઉપયોગ કરી શકે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને એ બનાવાયો હતો. ઉપયોગ કરવાની સરળતા માટે અભ્યાસક્રમની સાથે શિક્ષકો અને વાલીઓ માટે પણ નિર્દેશો આપવામાં આવ્યા હતા. એનું નામ હતું ‘સમગ્ર

વિકાસ અભ્યાસક્રમ : વર્ગ ૧ અને ૨ : આચાર્ય વાલી નિર્દેશિકા.’

આજથી ગુરુકુળની આચાર્ય પરિષદ સમક્ષ એનું વાચન થવાનું હતું. બરાબર સાત વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ પોતાના સ્થાન પર વિરાજમાન થયા. સંગઠનમંત્રનું ગાન થયું અને અભ્યાસક્રમ સમિતિના સંયોજક આચાર્ય શ્રીનિધિ પ્રસ્તુતિ માટે ઊભા થયા. એમણે કહ્યું...

આપણે સમગ્ર વિકાસ સંકલ્પના તથા વર્તમાન સ્થિતિ એ બંનેનું સમાયોજન કરીને બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ બનાવ્યો છે, જે દૃથી ૭ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે છે. એમાં આઠ વિષય છે. યોગ, ઉદ્યોગ, ભાષા, સંગીત, સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન, ગણિત અને શારીરિક શિક્ષણ.

આપણે અભ્યાસક્રમની સાથે જ ઉદ્દેશ, સંદર્ભ તથા અભ્યાસક્રમ અને એનું વિવરણ એવા વિભાગો એમાં રાખ્યા છે. અહીં એક પછી એક વિષય તમારી સમક્ષ પ્રસ્તુત થશે, એ પછી ચર્ચા થશે. તમારાં સૂચનો પણ અપેક્ષિત છે. હું સૌ પ્રથમ યોગ વિશેનો અભ્યાસક્રમ તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું.

૧. યોગ

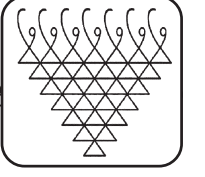
ઉદ્દેશ

૧. યોગથી શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત એમ પાંચે પાંચ સ્તરનો વિકાસ થાય છે. એટલે કે શરીર સુદૃઢ અને સ્વસ્થ બને, ચેતાતંત્ર શુદ્ધ થાય, પ્રાણ સંતુલિત બને, મન એકાગ્ર થાય, બુદ્ધિ વિવેકશીલ બને અને ચિત્ત શુદ્ધ થાય.
૨. આજે સમગ્ર વિશ્વ યોગનું મહત્ત્વ સ્વીકારતું થયું છે. તો યોગ તો મૂળ ભારતની જ વિદ્યા છે. તેથી પણ

યોગ એ વિદ્યાલયના શિક્ષણક્રમનો મહત્ત્વનો ભાગ બને એ સ્વાભાવિક છે.

૩. યોગ એ શારીરિક શિક્ષણનો ભાગ નથી, માત્ર શરીરસ્વાસ્થ્ય સાથે જ એનો સંબંધ નથી, એ માત્ર ભૌતિક વિજ્ઞાન સાથે સંબંધિત નથી. એનો સંબંધ બધા જ વિષયો સાથે છે. યોગ એક સંપૂર્ણ વિજ્ઞાન છે, સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર પણ છે. એ દૃષ્ટિથી યોગનું શિક્ષણ થવું જોઈએ.

૪. યોગને કારણે એક જીવનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ જીવનદષ્ટિ આદિકાળથી ભારતે સ્વીકારેલી જીવનદષ્ટિ છે. એ જીવનદષ્ટિ અને એને કારણે રચાયેલા જીવનવ્યવહારને કારણે જ ભારત યુગોથી ટકી રહ્યું છે. આ જીવનદષ્ટિ આપણા વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય અને તેમની જીવનરચના પણ એ પ્રમાણેની બને એ દષ્ટિથી યોગશિક્ષણની વ્યવસ્થા થાય એ જરૂરી છે.

આલંબન

૧. યોગ એ પ્રદર્શનનો, માહિતીનો કે મૂલ્યાંકનનો વિષય નથી. એ વ્યવસ્થા, વાતાવરણ, વ્યવહાર, ભાવના વગેરે સાથે સંબંધિત છે.
૨. યોગ એ અભ્યાસનો વિષય છે તેથી વધારે શીખવા કરતાં વધારે અભ્યાસ એવું તેનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ.
૩. યોગ અનેક નામોથી ઓળખાય છે, જેમ કે ભક્તિયોગ, કર્મયોગ, પ્રેમયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે. આપણે જેને યોગ કહીએ છીએ તે છે રાજયોગ અને પાતંજલ યોગ. તેથી પાતંજલ યોગસૂત્ર એ તેનો મુખ્ય આધાર છે.
૪. યોગનાં આઠ અંગ છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. આ પૈકી યમ, નિયમ એ આગળના અભ્યાસની આધારભૂમિ અને સંદર્ભબિંદુ નિશ્ચિત કરે છે. જીવનદષ્ટિનાં વિકાસનાં એ મૂળ આધાર છે. તેથી અહીં એ બેનું સર્વાધિક મહત્ત્વ છે. શેષ અંગોનો ગંભીર અભ્યાસ તો ઓછામાં ઓછાં બાર વર્ષની ઉંમર પછી થઈ શકે. તેથી અહીં આ બધાં અંગોની યોગ્ય પૂર્વતૈયારીને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.
૫. પાતંજલ યોગને આધાર બનાવીને યોગના અન્ય પ્રકારોને પણ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે જીવનવ્યવહારમાં તેમનું પણ મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

આવી સમન્વિત દષ્ટિથી વિચાર કરીને યોગનો ધોરણ ૧ અને ૨ માટે આ પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ તૈયાર

કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસક્રમ

૧. શ્વસન

આ પ્રાણાયામની પૂર્વતૈયારી છે. શ્વસન મનુષ્યના પૂર્ણ જીવન સાથે જોડાયેલું છે. તેથી તે યોગ્ય રીતે થાય તે રીતે શ્વસન અંગેની ટેવો પાડવી જોઈએ. આ દષ્ટિથી નીચેની બાબતો શીખવવી જોઈએ.

૧. દીર્ઘ શ્વસન, ૨. શ્વાસ ખાલી કરવો, ૩. શ્વાસ પૂરો ભરવો, ૪. ક્યું નસકોરું શ્વાસ લે છે તે જોવું, ૫. સ્થિર બેસીને શ્વાસોચ્છ્વાસ કરવો, ૬. શ્વસન સંબંધી યોગ્ય ટેવો, ૭. સમશ્વસન, ૮. ભ્રામરી પ્રાણાયામ.

૨. શુદ્ધિક્રિયા

૧. હાથ પગ ધોવા અને લૂછવા, ૨. દાંત સાફ કરવા અને કોગળા કરવા, ૩. સ્નાન કરવું, ૪. નાક સાફ કરવું, ૫. આંખો સાફ કરવી.

(આ બધાં કામો શારીરિક શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં આવી ગયાં છે. તેમનો વિગતવાર વિચાર ત્યાં જ કરવામાં આવ્યો છે.)

૩. આચાર (પૂજા)

ભક્તિ દર્શાવવા માટે, આદર દર્શાવવા માટે આપણે પૂજા કરીએ છીએ. પૂજા પાછળ આપણા હૃદયનો ભાવ હોય છે, તો સાથે સાથે એ આચાર પણ હોય છે. ભાવ કેળવવાનો હોય, જ્યારે આચાર શીખવાનો હોય છે. તે દષ્ટિથી આટલી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૧. નમસ્કાર અથવા પ્રણામ કરવા : બે હાથ જોડીને, બે હાથ જોડીને અને માથું નમાવીને, વાંકા વળીને, ચરણસ્પર્શ કરીને, સાષ્ટાંગ. ૨. ફૂલ ચઢાવવાં. ૩. ચંદન ઘસવું અને લેપ તૈયાર કરવો. ૪. યજ્ઞમાં આહુતિ આપવી. ૫. નૈવેદ્ય ધરાવવું.

૪. જપ કરવો

જપ એકાગ્રતા માટે અકસીર ઉપાય છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાન કહે છે, યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ । બધા યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું. એટલે કે જપ એ સહુથી મોટો

યજ્ઞ છે. લોકભાષામાં એને માળા કરવી કહે છે.

૫. કીર્તન કરવું

કીર્તન એટલે પ્રાર્થના અથવા ભજન નહીં પરંતુ ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ. કીર્તન એ માત્ર નામસ્મરણ નથી. એ સંગીતમય હોય છે.

૬. સેવા

સેવા એ ભાવ પણ છે અને કૃતિ પણ છે. કોઈપણ પ્રકારના બદલાની અપેક્ષા વગર નિઃસ્વાર્થભાવે કોઈને માટે કરેલું કામ એ સેવા છે. વિદ્યાર્થીઓ આટલા પ્રકારે સેવા કરી શકે.

૧. વૃક્ષસેવા, ૨. છાત્રસેવા, ૩. ગુરુસેવા, ૪. અતિથિસેવા, ૫. વૃદ્ધસેવા, ૬. માતા-પિતાની સેવા, ૭. વડીલોની સેવા, ૮. દેવસેવા, ૯. પ્રાણીસેવા, ૧૦. વિદ્યાલય સેવા, ૧૧. પુસ્તક/દફતર સેવા, ૧૨. સમાજસેવા.

૭. મંત્રપાઠ

વિભિન્ન પ્રકારના મંત્રોનો પાઠ કરવો એ મનને એકાગ્ર કરવા માટે અને વાણીની શુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે. આનો સંગીતપક્ષ સંગીતના અભ્યાસક્રમમાં આવી ગયો છે.

કયા મંત્રોનો પાઠ કરી શકાય એ સ્વતંત્ર પુસ્તિકામાં આપેલું છે.

૮. સ્તોત્ર અથવા સ્તુતિ

પ્રાર્થના, કીર્તન, ભાવના વગેરેને સ્તોત્રરૂપે ગવાય છે. આવાં અનેક સ્તોત્રો ભારતની બધી જ ભાષાઓમાં સર્વત્ર પ્રચલિત છે. જનસમાજમાં એનું સ્થાન છે. તેથી જ વિદ્યાર્થીઓને એનો પરિચય થવો જોઈએ.

કયા સ્તોત્રો શીખવાં જોઈએ તે સ્વતંત્ર પુસ્તિકામાં આપેલું છે.

૯. આસન

આગળ કહ્યું તેમ આસન, પ્રાણાયામ વગેરે બાર વર્ષની ઉંમર પછી કરવાની બાબત છે. અહીં માત્ર સાવ નિર્દોષ અને બધા જ કરી શકે તેવાં આસન આપવામાં આવ્યાં છે. તે છે :

૧. વજાસન, ૨. તાડાસન, ૩. પદ્માસન, ૪. શશાંકાસન, ૫. ધ્રુવાસન.

૧૦. સદ્ગુણ અને સદાચાર

સદ્ગુણ

૧. સાચું બોલવું, ૨. સહનશીલતા કેળવવી, ૩. નક્કી કરેલી બાબત પૂર્ણ કરવી, ૪. સંયમ જાળવવો. (પોતાનો વારો આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવી, બનાવેલી વસ્તુ ખાઈ ન જવી, બીજાની વસ્તુ ન લેવી.)

સદાચાર

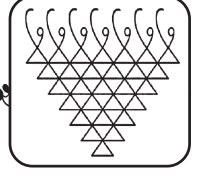
૧. પંક્તિ સાચવવી.
૨. જમણા હાથે જમવું, થાળીમાં લીધેલું પૂરું કરવું, આજુબાજુ ન ઢોળવું, પ્યાલામાં લીધેલું પાણી પૂરું કરવું.
૩. એલ્યુમિનિયમ કે પ્લાસ્ટિકના વાસણમાં ન જમવું.
૪. નોટમાંથી પાનું ન ફાડવું.
૫. ઘોયેલાં, સ્વચ્છ, સુઘડ કપડાં પહેરવાં.
૬. ચાડીચુગલી ન કરવી.
૭. દફતરમાં અનાવશ્યક કે વધારાની વસ્તુઓ ન લાવવી.
૮. સમયપાલન કરવું,
૯. પુસ્તકો સાચવવાં, આડાઅવળા લીટા ન કરવા.
૧૦. કચરો કચરાટોપલીમાં જ નાખવો.
૧૧. બાથરૂમ શૌચાલયનો જ ઉપયોગ કરવો અને તેનો ઉપયોગ કર્યા પછી પાણી નાખવું.
૧૨. રીસેસમાં જ વર્ગની બહાર જવું.
૧૩. પુસ્તક, ખાવાનો ડબ્બો, વ્યક્તિ કે પ્રાણીને પગ ન અડાડવો અને અડે તો ક્ષમા માગવી.
૧૪. કારણ વગર દોડવું નહીં, બૂમો ન પાડવી, ઘક્કામુક્કી ન કરવી.

૧૧. ધ્યાન

૧. સ્થિર, શાંત, આંખો બંધ કરીને બેસવું.
૨. આંખો બંધ કરીને સાંભળવું. ૩. આંખો બંધ કરીને સ્મરણ કરવું.

૧.૨. ઊંકાર ઉચ્ચારણ

આપણા શરીરમાં જે લોહી ફરે છે તેની શુદ્ધિ શ્વાસમાં લેવાતા પ્રાણવાયુથી થાય છે. જો ઊંડો શ્વાસ ન લઈએ તો ફેફસાં પૂરેપૂરાં શ્વાસથી ભરાય નહીં. તો પૂરેપૂરી રક્તશુદ્ધિ થાય નહીં. તે જ રીતે જો પૂરેપૂરો શ્વાસ બહાર ન કાઢી નાખીએ તો અશુદ્ધ હવા બહાર નીકળે નહીં. પરિણામે તંદુરસ્તી જોખમાય. તેથી દીર્ઘ શ્વાસન એટલે કે લાંબા અને ઊંડા શ્વાસોચ્છવાસ કરવા જોઈએ.

કેવી રીતે કરવું ?

૧. શ્વાસન

સહુ પ્રથમ પલાંઠી વાળીને સીધા અને સ્થિર બેસો. પછી પહેલાં તો શ્વાસ ખાલી કરી નાખો. પછી ગરદન હલાવ્યા વગર જોરથી શ્વાસ લો. છાતી ફૂલવા દો. પછી એ જ રીતે પૂરેપૂરો શ્વાસ બહાર કાઢી નાખો.

આ રીતે લાંબા શ્વાસ અને ઉચ્છવાસ કરતી વખતે શરીર ઉપર તાણ ન આવવા દો. શક્તિ કરતાં વધારે જોર ન લગાવો. આરામથી કરો. થાકી ન જાઓ તે જુઓ. થાકી જાઓ તે પહેલાં દીર્ઘ શ્વાસન પૂરું કરો.

દીર્ઘ શ્વાસન વખતે સાવ નીચે જમીન ઉપર ન બેસવું. ખુરશી કે બેન્ચ ઉપર પગ લટકાવીને ન બેસવું. તે જ રીતે જમીને તરત શ્વાસન અભ્યાસ ન કરવો. શ્વાસન અભ્યાસ પહેલાં નાક સાફ કરેલું હોવું જોઈએ. શ્વાસન અભ્યાસ વખતે આસપાસ ધુમાડો ન હોવો જોઈએ. જોર જોરથી પંખા ચાલતા ન હોવા જોઈએ, બહુ ગરમ કે બહુ ઠંડી હવા આવતી ન હોવી જોઈએ.

મહિનો બે મહિના આવો અભ્યાસ કરવાથી એની ટેવ પડી જાય છે. તે પછી દીર્ઘ શ્વાસન ન કરીએ તો પણ લાંબા શ્વાસોચ્છવાસ થાય છે. રોજ પાંચ-દસ મિનિટ આવા દીર્ઘ શ્વાસનનો અભ્યાસ ઘેર થવો જોઈએ.

૨. શુદ્ધિક્રિયા

આનું નિરૂપણ શારીરિક શિક્ષણ વિભાગમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૩. આચાર

૧. નમસ્કાર

૧. **બે હાથ જોડીને :** હથેળીના મૂળથી આંગળીનાં ટેરવાં સુધી પૂરેપૂરાં બે હાથ જોડવા. અંગૂઠો અને આંગળીઓ ભેગી રાખવી. જોડેલા હાથ છાતી સુધી લઈ આવવા. અંગૂઠા છાતીના મધ્યભાગમાં એડે તે રીતે હાથ રાખવા. આવા નમસ્કારની સાથે ‘નમસ્કાર’ એમ બોલવું.

૨. **બે હાથ ને માથું નમાવીને :** ઉપરની જેમ બે હાથ જોડવા અને પીઠ સીધી રાખીને માથું આગળની તરફ નમાવવું.

૩. **વાંકા વળીને :** કમરમાંથી નીચે ઝૂકવું. બંને હાથ જમીનને અડાડવા અને પછી સીધા ઊભા થઈને બે હાથ જોડવા.

૪. **ચરણસ્પર્શ કરવા :** કમરમાંથી વાંકા વળીને સામેની વ્યક્તિના પગના અંગૂઠાને બન્ને હાથથી સ્પર્શ કરીને ફરીથી સીધા થઈને બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવા.

૫. **સાષ્ટાંગ નમસ્કાર :** જમીન ઉપર સીધા સૂઈને, કપાળ, નાક, બન્ને ખભા, બન્ને હાથ અને બન્ને ગોઠણ જમીનને અડાડીને, ફરીથી સીધા ઊભા થઈને બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કરવા.

ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય વાતો

૧. નમસ્કાર કરનારનું કે નમસ્કાર લેનારનું શરીર અસ્વચ્છ હોય તો ચરણસ્પર્શ કે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર ન કરવા.

૨. પગરખાં પહેરીને, એંઠા હાથે, સામેની વ્યક્તિ

જમતી હોય ત્યારે, પગરખાં પહેરેલી હોય ત્યારે, ઉંબરા ઉપર ઊભી હોય ત્યારે નમસ્કાર ન કરવા.

૩. બીજી કોઈની સાથે વાતોમાં વ્યક્તિ મગ્ન હોય, ધ્યાનસાધના કરતી હોય, પૂજા કરતી હોય ત્યારે પણ નમસ્કાર ન કરવા.

૨. ફૂલ ચઢાવવાં

બે હાથે ફૂલ ચઢાવવાં. ફૂલ ચઢાવતી વખતે ઉપરથી નીચેની તરફ ન ફેંકવાં પરંતુ બે હાથેથી ઉપરની તરફ ખુદી રાખીને ફૂલ ચઢાવવાં. પગમાં ચઢાવવાં હોય તો તેમ પરંતુ માથે ચઢાવવાં હોય તો ઉપરથી મૂકવાં. ફેંકતાં હોઈએ તે રીતે ફૂલ ન ચઢાવવાં.

મૂર્તિને અથવા પ્રતિમાને ચઢાવવા માટેનાં ફૂલ નીચે પડેલાં ન હોવાં જોઈએ. બીજા કોઈએ વાપરેલાં ન હોવાં જોઈએ, સૂંઘેલાં ન હોવાં જોઈએ.

સુગંધીદાર ફૂલ જ સાચાં ફૂલ ગણાય છે. તેથી એવાં જ ફૂલ ચઢાવવાં. સુગંધ વગરનાં, કોટન્સ કે કેક્ટસનાં ફૂલ ન ચઢાવવાં.

ફૂલને કચરો ચોટેલો ન હોય તે જોવું. ફૂલની ઢાંડી જ માત્ર રાખવી. ઢાંડી સિવાયનો ભાગ કાઢી નાખવો. ખંડિત ફૂલ ન ચઢાવવાં. ખીલેલાં ફૂલ ચઢાવવાં, કળી ન ચઢાવવી. (કળી છોડ કે ઝાડ ઉપરથી તોડવી પણ નહીં.)

તાજાં ફૂલ ચઢાવતાં પહેલાં વાસી ફૂલ કાઢી લેવાં. મૂર્તિ અથવા ચિત્રને સાફ કરવું. આસપાસનું સ્થાન અને ચીજવસ્તુઓ સાફ કરવી, તે પછી જ ફૂલ ચઢાવવાં. જેમ નાઘ્યા પહેલાં અત્તર ન છંટાય તેમ મૂર્તિ કે ચિત્ર સ્વચ્છ કર્યા પૂર્વે ફૂલ ન ચઢાવાય.

૩. ચંદન ઘસવું

શીતળતા માટે ચંદનનો લેપ કરવામાં આવે છે. એ માણસ પણ કરી શકે, ભગવાનની મૂર્તિને પણ કરાય. તે માટે એક નાનો આડણી જેવો પથ્થર હોય. તે ઘોઈને સાફ કરવો. ચંદનનું લાકડું પણ ઘોયેલું અને સાફ હોય. પથ્થર ઉપર થોડુંક પાણી નાખીને લાકડું ઘસવું. લાકડું ઘસાતું જશે અને ચંદનનો લેપ તૈયાર

થતો જશે. સાવ સૂકું થઈ જાય તો ફરી પાણીનાં ટીપાં નાંખવાં. જોઈએ તેટલો લેપ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ઘસવો. તે પછી લેપ હાથેથી કાઢીને વાટકીમાં ભરી લેવો. જરૂર કરતાં વધુ પાણી નાખવું નહીં.

૪. યજ્ઞમાં આહુતિ આપવી

આહુતિનું દ્રવ્ય હોય તે ચપટીમાં પકડવું, વચ્ચેની બે આંગળી અને અંગૂઠાથી પકડવું. યજ્ઞમાં હોમતી વખતે હથેળી આકાશની તરફ રહે તેમ રાખવી, અને નીચેની તરફ છોડવી. હથેળી ઊંઘી રાખવી નહીં કે આહુતિ ફેંકવી નહીં.

૫. નૈવેદ્ય ધરાવવું

નૈવેદ્ય એટલે સ્નાન, ફૂલ, ધૂપ, દીપ થઈ ગયા પછીનું ભગવાનનું ભોજન. જે નૈવેદ્ય ધરાવવું હોય તે વાટકી અથવા થાળી ભગવાનની સામે મૂકવી. મૂકતાં પહેલાં તે સ્થાન પાણી અડાડીને સાફ કરવું. થાળી અથવા વાટકી મૂક્યા પછી જમણા હાથમાં પાણી લઈ વાટકી અથવા થાળીની ચારે બાજુ ડાબેથી જમણી બાજુ ફેરવવું. તે પછી ડાબો હાથ મોં સામે રાખી જમણા હાથે અર્પણ કરતા હોય તેમ કરવું અને નીચેનો મંત્ર બોલવો.

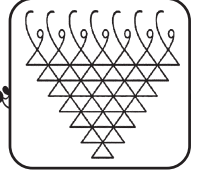
ૐ પ્રાણાય સવાહા, અપાનાય સ્વાહા. ઉદાનાય સ્વાહા, સમાનાય સ્વાહા, વ્યાનાય સ્વાહા. એક વખત બોલ્યા પછી વચ્ચે જમણી હથેળીમાં પાણી લઈને છોડવું અને ફરીથી મંત્રો બોલવા. તે પછી ફરીથી પાણી છોડવું. તે પછી બધાને પ્રસાદ આપવો.

૫. કીર્તન કરવું

કીર્તન એ ભક્તિયોગનો એક પ્રકાર છે. ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવું એ કીર્તન છે. એ કંઈ કોઈ વસ્તુની માગણી નથી કે પછી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની કે પોતાના પ્રત્યે દયા કરવાની યાચના નથી. એ તો પ્રેમપૂર્વકનું સ્મરણ છે. તેથી ભગવાનનાં અનેક કામો અને તે અનુસારનાં નામોનું ગાન કરવું એને કીર્તન કહેવાય.

કીર્તન સંગીત સહિત જ હોય. મોટેથી ગાવું, સમૂહમાં ગાવું, તાળી વગાડીને ગાવું, વાજિંત્રો સાથે

ગાવું, ફરી ફરી ગાવું, ગાતાં ગાતાં નૃત્ય કરવું એ કીર્તન છે. કીર્તન કરતાં કરતાં ગામમાં પ્રભાતફેરી પણ કાઢવાનો રિવાજ છે. ઉત્સવ પ્રસંગે અથવા ઉત્સવ સિવાય પણ મંદિરોમાં કીર્તન થાય છે. હરિકથા સમયે પણ કીર્તન થાય છે. કીર્તનથી વાતાવરણ સુંદર બને છે અને મનોભાવ પણ સાત્ત્વિક બને છે. વિદ્યાલયમાં અવારનવાર દસ પંદર મિનિટ આવા કીર્તનના કાર્યક્રમો રાખવા જોઈએ. કીર્તનના નમૂના સંગીત પુસ્તિકામાં આપેલા છે.

૪. જપ કરવો

૧. માળા પકડતાં શીખવું. માળાનો માણકો બીજી આંગળી અને અંગૂઠાથી પકડવો. એક મંત્ર બોલવો અને એક માણકો ફેરવવો. આખી માળા પૂરી થઈ જાય પછી પાછા ફરવું. મેરુ કુદાવવો નહીં.
૨. માળા ફેરવતી વખતે ઢાંકી રાખવી. (શીખતી વખતે ખુલ્લી રાખવી.)
૩. શરૂઆતમાં એકસાથે એક જ માળા ફેરવવી. શરૂઆતમાં માળા પણ નાની રાખવી. પ્રથમ ૧૧ માણકાની, પછી ૫૧ માણકાની અને પછી ૧૦૮ માણકાની. પૂરેપૂરી માળા ૧૦૮ માણકાની હોય છે.
૪. એકીસાથે આખી માળા ફેરવી શકાય તે માટે માળા નાની રાખવી. મોટી માળા રાખીને અધૂરી છોડવી નહીં.
૫. મંત્રનો જપ આવડી જાય ત્યાં સુધી મોટેથી કરવો. પછી ખરેખરો જપ કરવો હોય ત્યારે અવાજ ન થાય તેમ કરવો.
૬. મંત્ર શાંતિથી બોલવો, ઉતાવળ કરવી નહીં.
૭. જપ દરમિયાન માળા પૂરી થાય ત્યાં સુધી બને તો આંખો બંધ રાખવી, વચ્ચે ખોલવી નહીં, પલાંકી બદલવી નહીં, બોલવું નહીં.
૮. પહેલેથી છેલ્લે સુધી એકધારી ગતિથી માળા પૂરી કરવી.

૯. માળાના માણકા તુલસીના, રુદ્રાક્ષના કે સ્ફટિકના હોય તે જોવું. પ્લાસ્ટિકના લેવા નહીં. તે જ રીતે માળાની દોરી પણ નાયલોન કે પ્લાસ્ટિકની લેવી નહીં.

૧૦. રોજ એક જ સમયે, એક જ સ્થાને, એક જ રીતે જપ કરવો.
૧૧. જપનો મંત્ર પોતાની રુચિ પ્રમાણે નક્કી કરી લેવો. એક વખત નક્કી કર્યા પછી બદલવો નહીં.
૧૨. જપ વિદ્યાલયમાં શીખ્યા પછી ઘેર કરવો.

૬. સેવા

૧. **વૃક્ષસેવા :** ક્યારાની અને છોડની સ્વચ્છતા કરવી, તેની સુરક્ષા અને જાળવણી કરવી તથા ખાતર પાણી કરવાં.
૨. **ગુરુસેવા :** ગુરુનું આસન સ્વચ્છ રાખવું, આસન પાથરવું, ‘શ્રી ગુરુભ્યો નમઃ’ કહીને બે હાથ જોડીને માથું નમાવીને પ્રણામ કરવા, ગુરુ ઊભા હોય ત્યાં સુધી બેસવું નહીં, ગુરુ કરતાં ઊંચે આસને બેસવું નહીં, ગુરુને પાણી લાવી દેવું.
૩. **છાત્રસેવા :** પાણી આપવું, પીરસવું, પગરખાં વ્યવસ્થિત રાખવાં, નાસ્તાના ડબ્બા વ્યવસ્થિત રાખવા, આસન, ઢાળિયાં વ્યવસ્થિત રાખવાં.
૪. **વિદ્યાલયસેવા :** ફર્નિચર, બારીબારણાં લૂછવાં, કચરો વીણવો.
૫. **અતિથિસેવા :** પાણી આપવું, તેમનો સામાન અને ચીજવસ્તુ વ્યવસ્થિત મૂકવાં, તેમની સાથે વાતો કરવી.
૬. **વૃદ્ધસેવા :** તેમની સાથે વાતો કરવી, રમવું, તેમના પગ દબાવવા, તેમની વસ્તુઓ ઠેકાણે મૂકવી, તેમને પંખો નાખવો, તેમને પાણી લાવી દેવું, તેમની સાથે ફરવા જવું, તેમની સાથે મંદિરે જવું વગેરે.

૭. માતાપિતાની સેવા : તેમને પગે

લાગવું, તેમને પાણી, છાપું વગેરે લાવી દેવું. તેમનું કહ્યું માનવું. તેમની સામે ન બોલવું. તેમના કામમાં મદદ કરવી વગેરે.

૮. વડીલસેવા : કોઈપણ મોટાની સામે બૂમો ન પાડવી, તેઓ કામ કરતા હોય તો ખલેલ ન પહોંચાડવી, મોટાં બેઠાં હોય ત્યાં અવાજ ન કરવો, વચ્ચેથી દોડાદોડી ન કરવી, તેમની વસ્તુઓ આડીઅવળી ન કરવી વગેરે.

૯. દેવસેવા : પૂજા, પ્રાર્થના, પ્રણામ કરવાં, ભજન-કીર્તન કરવાં, વંદના કરવી.

૧૦. પ્રાણીસેવા : ગાય-કૂતરાને રોટલી કે ઘાસ નીરવાં, પક્ષીઓને ચણ નાખવી, તેમને ઈજા થાય તેમ ન કરવું, ઈજા થઈ હોય તો સારવાર કરવી.

૧૧. પુસ્તક/દફતરસેવા : પુસ્તક કે દફતર ગંદું ન થવા દેવું, તેમાં નકામી વસ્તુઓ ભરવી નહીં, પુસ્તકમાં આડાઅવળા લીટા ન કરવા, ગંદી જગ્યાએ મૂકવું નહીં, તેને પગ ન અડાડવો, તેને યોગ્ય જગ્યાએ મૂકવું.

૧૨. સમાજસેવા : જાહેરમાં ગંદકી કરવી નહીં, કચરો ગમે ત્યાં ફેંકવો નહીં, ગમે ત્યાં થૂંકવું નહીં, મંદિરમાં કે પુસ્તકાલયમાં ઘોંઘાટ કરવો નહીં. ઝાડ કે છોડનાં પાંદડાં કે ફૂલ તોડવાં નહીં.

- ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

૧. સેવા એ માત્ર બોલવાની કે માહિતીની બાબત નથી, કરવાની બાબત છે, કરવાની સાથે સાથે ભાવનાની બાબત છે, તેથી ભાવના જગાડવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

૨. આમાંથી અર્ધા ઉપરાંતની બાબતો ઘરમાં કરવાની છે. વિદ્યાલયમાં તે બધી શીખવી, પછી ઘેર કરવાની પ્રેરણા આપવી, તે અંગે અવારનવાર પૂછપરછ કરવી. માતાપિતા સાથે એ અંગે વાત કરવી અને માતાપિતાએ એ

બધી બાબતો ઘરમાં કરાવવી.

૩. સેવાથી જ ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. સેવાથી જ માણસાઈનો વિકાસ થાય છે, સેવાથી જ ઘર પરિવાર અને સમાજ ટકે છે. તેથી તેનું મહત્ત્વ જાણીને સેવા કરતાં શીખવવું.

૭. મંત્રપાઠ

૧. મંત્રગાનની પદ્ધતિને સ્વરિત પદ્ધતિ કહે છે. અર્થાત્ મંદ્રસમકનો 'નિ' અને મધ્ય સમકના 'સા' અને 'રે' એ ત્રણ સ્વરોમાં જ વૈદિક મંત્રોનું ગાન થાય છે. આ સાચી પદ્ધતિથી જ મંત્રો ગાવા જોઈએ.

૨. મંત્રપાઠ કરતી વખતે ટટાર બેસવું, સારા આસન ઉપર પલાંઠી વાળીને બેસવું અને મોટેથી, દમદાર અવાજમાં મંત્રનો પાઠ કરવો. તે માટે શ્વસનપ્રક્રિયા સારી હોવી જોઈએ અને સ્વાસ્થ્ય પણ સારું હોવું જોઈએ. મંત્રપાઠ એકલા પણ કરી શકાય અને સામૂહિક પણ કરી શકાય. સામૂહિક કરતી વખતે બધા એક સ્વરમાં બોલે તે જરૂરી છે.

૮. સ્તોત્ર અથવા સ્તુતિ

૧. પ્રજ્ઞાવર્ધન સ્તોત્ર ૨. ગણપતિ સ્તોત્ર

૩. એકાત્મતા સ્તોત્ર

સ્તોત્રો સ્વતંત્ર પુસ્તિકામાં આપેલાં છે. સ્તોત્ર પણ શુદ્ધ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણથી અને મોટેથી ગાવા જોઈએ. જે તે છંદના રાગમાં જ ગાવા જોઈએ. ભાવશુદ્ધિ એન વાણીશુદ્ધિ માટે આ જરૂરી છે.

૯. આસન

૧. આસન કરતી વખતે ખાલી પેટ હોવું જોઈએ.

૨. તંગ કપડાં ન હોવાં જોઈએ.

૩. નીચે આસન બિછાવેલું હોવું જોઈએ.

૪. આસન વ્યાયામની જેમ જ કરવાં જોઈએ.

૫. પ્રત્યેક સ્થિતિ સારી થાય તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૧૦. સદ્ગુણ અને સદાચાર

આ જ નૈતિક શિક્ષણ છે. આ જ સંસ્કાર છે. આ જ મનુષ્યોને સાથે મળીને રહેવાની પદ્ધતિ છે. આ જ યોગનાં આઠ અંગો પૈકીનાં બે અંગો યમ અને નિયમ છે.

૧૧. ઔંકાર

ઔંકાર એ સર્વયોગનો સાર છે. સર્વ વાણીનો સાર છે, સર્વ સંગીતનો સાર છે. યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે, ‘તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ।’ ઈશ્વરનું નામ ઔંકાર છે. તેથી ઔંકારનું ઉચ્ચારણ યોગ્ય રીતે કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. ઔંકાર ઉચ્ચારણ આ રીતે કરી શકાય.

૧. અનુકૂળ એવા આસનમાં ટટાર અને સ્થિર બેસો. આંખો બંધ કરો. ૨. બન્ને હાથ ચિન્ મુદ્રા, ચિન્મય મુદ્રા કે બ્રહ્માંજલિ મુદ્રામાં રાખો, અથવા ગોઠણ ઉપર મૂકો. ૩. ટટાર પરંતુ તાણ વગર શિથિલ બેસો. ૪. પૂરપૂરો શ્વાસ ખાલી કરી નાખો. ૫. ફેફસાં પૂરેપૂરાં શ્વાસથી ભરો. ૬. સ્થિર, દૃઢ, ઊંચા અવાજે ઔંકાર ઉચ્ચારણ કરો. ૭. શ્વાસની લંબાઈના બે તૃતીયાંશ ભાગ ઓ અને એક તૃતીયાંશ ‘મ’નું ઉચ્ચારણ કરો. ૮. સહેલાઈથી જેટલો લાંબો થાય તેટલો જ ઔંકાર કરો. ૯. પૂરેપૂરો શ્વાસ ભરો. પછી આંખો ખોલો. આ ઔંકારનું એક આવર્તન થયું.

આ રીતે એક સાથે ઓછામાં ઓછા ત્રણ વખત

ઔંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું. જ્યારે

સામૂહિક ઔંકાર ઉચ્ચારણ થતું હોય ત્યારે બધાની લંબાઈ જુદી જુદી હોય તો બધાનું પૂરું થઈ જાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી. પછી બધાએ એક સાથે શરૂ કરવું. બધાનો એક સ્વર હોય તેનું ધ્યાન રાખવું.

૧૦. મંત્રમાં કે સ્વતંત્ર જ્યાં પણ ઔંકાર હોય ત્યાં તે ‘સા’ સ્વરમાં જ બોલાય છે.

આચાર્ય શ્રીનિધિએ સત્ર સમાપ્તિની સૂચના આપી. એમ પણ કહ્યું કે હવે પછીનું સત્ર આવતી કાલે થશે.

યોગવિષયક અભ્યાસક્રમનું વાચન પૂરું થયું. શ્રોતાઓ અચંબિત હતા. યોગના વર્તમાન સ્વરૂપમાં ઘણો ફેર છે. યોગના મહત્ત્વ વિશે તો વખતોવખત ચર્ચાઓ થઈ છે. એને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળવું જોઈએ એવી વાતો પણ થઈ રહી હતી. ઘણી જગ્યાએ યોગ અભ્યાસક્રમનો ભાગ પણ બન્યો હતો. યોગ માટે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ પણ કાર્યરત હતી. પરંતુ આટલા વ્યાપક, સમાવેશક તથા સાર્થક સ્વરૂપની પ્રસ્તુતિ અન્યત્ર ક્યાંય જોવા મળી નહોતી.

શ્રોતાઓ પૈકી અનેક લોકો પ્રશ્ન પૂછવા માટે તથા પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા માટે ઉત્સુક હતા, પરંતુ આચાર્ય શ્રીનિધિએ કહ્યું કે બધા વિષયોની પ્રસ્તુતિ પૂર્ણ થયા પછી એકસાથે જ અનુપ્રશ્નો તથા અભિપ્રાયો પ્રસ્તુત કરવા યોગ્ય રહેશે. હવે ઉદ્યોગ વિષયની પ્રસ્તુતિ કરવાનો નિર્દેશ થયો.

૨. ઉદ્યોગ

આચાર્ય શ્રીનિધિના નિર્દેશ અનુસાર આચાર્ય સુમેરુ ઉદ્યોગ વિષયની પ્રસ્તુતિ માટે તૈયાર થયા. એમણે યંત્ર વિજ્ઞાન, પર્યાવરણ વિજ્ઞાન, વાણિજ્ય, અર્થશાસ્ત્ર તથા ગ્રામ વ્યવસ્થાના વિષયોનું ઊંડાણપૂર્વક અધ્યયન કર્યું હતું. થોડાં વર્ષો સુધી તેઓ દેશના ગ્રામવિકાસના વિભિન્ન પ્રકલ્પોમાં પણ કાર્યરત હતા. ગ્રામવિકાસના ક્ષેત્રના દેશના ટોચના કાર્યકર્તાઓ સાથે એમનો નિરંતર વિચાર-વિમર્શ ચાલુ હતો. સમગ્ર વિકાસ અભ્યાસક્રમની રચનામાં પણ એમની ઉત્સાહપૂર્ણ ભૂમિકા હતી. એમણે પૂરતી મહેનતથી ઉદ્યોગ વિષયનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો હતો. એમણે એ પહેલા

વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રયોગો કર્યા હતા એનો પણ આધાર આ અભ્યાસક્રમમાં હતો.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ તથા ઉપસ્થિત આચાર્યવૃંદનું અભિવાદન કરીને એમણે પોતાની પ્રસ્તુતિ શરૂ કરી. એમણે કહ્યું :

ઉદ્દેશ

૧. જીવન-વ્યવહાર કંઈક ને કંઈક પ્રવૃત્તિથી ચાલે છે, તેથી હાથેથી કામ કરતાં શીખવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. ઉદ્યોગ હાથને કામ કરતાં શીખવે છે.

૨. હાથની કુશળતા એટલે -

૧. એક આંગળી અને અંગૂઠાથી, બે આંગળીઓ અને અંગૂઠાથી, પાંચેય આંગળીઓથી, મુઠ્ઠીથી, હથેળીથી, બંને હાથથી પકડવાની કુશળતા.
૨. દબાવવું, પરોવવું, લખવું, ચીતરવું, ફૂચડા ફેરવવા વગેરેની કુશળતા. આ બધી કુશળતાઓનો વિકાસ કરવા માટે ઉદ્યોગ હોય છે.
૩. હાથથી કરેલાં બધાં કામોનો સંબંધ ઉપયોગી અને સાર્થક ઉત્પાદન સાથે હોય છે. આ બધાં કામો વ્યક્તિગત જીવનમાં પોતાને માટે, પોતાના પરિવાર માટે, સમાજ માટે, દેશ માટે, વિશ્વ માટે, સૃષ્ટિ માટે ઉપયોગી હોય તે જોવું જોઈએ. તેથી જેમ એક તરફ ઉદ્યોગ દ્વારા હાથ જુદાં જુદાં કામો કરવા માટે કેળવાય છે તે જ રીતે બીજી તરફ સ્વાવલંબન, પરિવાર, સમાજ, વિશ્વ, સૃષ્ટિ એમ પોતાનો જેની જેની સાથે સંબંધ છે તેમને ઉપયોગી બનતાં અને તેમની સેવા કરવા માટે સક્ષમ બનતાં શીખે છે.
૪. પોતાની આસપાસ રહેલી સામગ્રીનો યોગ્યતમ, મહત્તમ ઉપયોગ કરવાની અને તેને નુકાસન કર્યા વગર વધારે મૂલ્યવાન બનાવવાની સૂઝ પણ ઉદ્યોગથી કેળવાય છે.
૫. બધાં જ મોટાં મોટાં કામો કરવા માટે પાયાનાં કૌશલ્યો કેળવવા માટે ધોરણ ૧ અને ૨ના ઉદ્યોગની રચના થઈ છે.

આલંબન

૧. ઉદ્યોગમાં એવાં કોઈ કામો નહીં હોય જેનો વ્યવહારમાં કોઈ ને કોઈ ઉપયોગ ન હોય. અર્થાત્ નિરર્થક શ્રમ કરવો અથવા પૈસા ખર્ચવા અથવા વસ્તુઓ વેડફી નાખવી એ સદંતર ટાળવામાં આવે.
૨. પર્યાવરણને તથા વ્યક્તિના સ્વાસ્થ્યને હાનિકારક

હોય એવી કોઈ પણ સામગ્રી ન વાપરવી અથવા એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન કરવી.

૩. પરિવારની સેવાના કેન્દ્રબિંદુ તરીકે રસોઈકાર્ય, મૂળભૂત ઉદ્યોગ તરીકે કૃષિ, સહાયક ઉદ્યોગ તરીકે કારીગરી, કલાત્મક ઉદ્યોગ તરીકે ચિત્ર અને એ બધાં માટેનાં આધારભૂત કૌશલ્યોનો ઉદ્યોગમાં સમાવેશ થાય.
૪. આ બધાના આનુષંગિક ગુણો તરીકે સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થિતતા, સુંદરતા, સાર્થકતા, ઝડપ, સુઘડતા વગેરેનું મહત્ત્વ સમજાય. સંપૂર્ણતાનો આગ્રહ કેળવાય.

પાઠ્યક્રમ : ક્રિયાકલાપ / કૌશલ્ય અને પ્રયોજન

પ્રવૃત્તિ/કૌશલ્ય પ્રયોજન

• લીટી દોરવી (કૌશલ્ય)

૧. સીધી લીટી-આડી, ઊભી, ત્રાંસી	૧. લેખનની પૂર્વતૈયારી
૨. વાંકી લીટી - અર્ધગોળ, ગોળ, વાંકીચૂંકી	૨. ચિત્રની પૂર્વતૈયારી
૩. હાથથી, ઘડી વાળીને, ફૂટપટ્ટીથી	૩. ઘડિયા, સરવાળા, અન્ય લેખન માટે ખાનાં દોરવાં વગેરે
	૪. ભૂમિતિની આકૃતિની પૂર્વતૈયારી

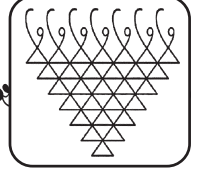
• કાપવું (કૌશલ્ય)

૧. હાથથી, કાતરથી, છરીથી	૧. કાગળ અને કાપડના જુદા જુદા ઉપયોગ માટે
૨. અંદાજથી, રેખા ઉપરથી, ઘડી વાળીને	૨. ફળો, શાકભાજી વગેરે સમારવા માટે
૩. કાગળ અને અન્ય વસ્તુઓ	

• ઘડી કરવી અને થપ્પી કરવી (કૌશલ્ય)

૧. કાગળની	૧. પૂંકાં ચઢાવવા જેવા વ્યાવહારિક ઉપયોગ માટે

૨. કાપડની

૨. જુદા જુદા આકાર અને માપનાં કાપડ અને કપડાં ઓછી જગ્યામાં વ્યવસ્થિત મૂકવા માટે

૪. સર્જન અને નિર્માણનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

• ચોંટાડવું (કૌશલ્ય)

૧. લઈથી, ગુંદરથી, ફેવિકોલથી

૧. જુદા જુદા આકાર તૈયાર કરવા માટે

૨. કાગળ તથા અન્ય વસ્તુઓ ચોંટાડવી

૨. કવર, તોરણ તથા અન્ય ઉપયોગની વસ્તુઓ તૈયાર કરવી

૩. આંગળીનો અને પીંછીનો ઉપયોગ કરીને

• ઈંટો તૈયાર કરવી

(અનેક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરતો પ્રકલ્પ) પ્રવૃત્તિઓ

૧. માટી કૂટવી

૨. માટી ચાળવી

૩. માટી પલાળવી

૪. માટી ગૂંદવી

૫. રમકડાં બનાવવાં અને / અથવા બીબામાં ઢાળીને ઈંટો બનાવવી

૬. ઈંટો પકવવી (ભઠ્ઠીમાં નાખીને)

૭. ઈંટો રંગવી (ગેરુથી, ચૂનાથી અથવા અન્ય પ્રાકૃતિક રંગથી)

૮. ઈંટોનો ઉપયોગ કરીને કોઈક વસ્તુ બનાવવી. આ સમગ્ર પ્રકલ્પનાં પ્રયોજનો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય -

૧. માટી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ વગેરે પંચમહાભૂતો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ નિર્માણ થાય અને તેમના મહત્ત્વ તેમ જ ઉપયોગ અંગે જાણી શકાય.

૨. કૂટવું, ચાળવું, ગૂંદવું વગેરે ક્રિયાઓની કુશળતા અને વ્યાવહારિક પ્રયોજન સમજાય.

૩. ચબૂતરો, બેસવા માટે ઓટલો, રમવા માટે રમકડાં મળે.

• પરોવવું, સીવવું, ભરવું, ગૂંથવું (કૌશલ્ય) પ્રવૃત્તિઓ

૧. મોટાં અને નાનાં મોતી પરોવવાં

૨. સોયમાં દોરો પરોવવો

૩. લીટી ઉપર ટાંકા લેવા

૪. કંતાન અથવા નેટ ઉપર ટાંકા લેવા

૫. દોરીની ગાંઠો વાળવી

પ્રયોજન :

૧. જપ માટે અથવા ગળામાં પહેરવા માટે અથવા મૂર્તિને પહેરાવવા માટે માળા તૈયાર કરવી.

૨. સોય દોરાથી ફૂલોની માળા તૈયાર કરવી.

૩. ભરવા ગૂંથવાનાં મૂળ કૌશલ્યો પ્રાપ્ત કરવાં.

૪. મોતી અથવા કોઈ વસ્તુ નીકળી ન જાય તે માટે અથવા બાંધવા માટે ગાંઠ મારવી.

• કાલાં ફોલવાં, કપાસિયાં કાઢવાં, રૂ પીંજવું, વાટ વણવી.

પ્રયોજન :

૧. કપાસ એ આપણી વસ્ત્રની આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે કેટલી આવશ્યક વસ્તુ છે અને તેમાં કેવી કેવી પ્રક્રિયા થાય છે તેનો ક્રિયાત્મક અનુભવ પ્રાપ્ત થાય.

૨. રૂનો ઉપયોગ કાંતવા, વણવા માટે કરવાની પૂર્વતૈયારી.

૩. પ્રત્યક્ષ દીવા કરવા માટે વાટ તૈયાર કરવી.

• ચિત્ર (પ્રવૃત્તિ)

૧. પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલા લીટી દોરવાના કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરીને આકૃતિ બનાવવી.

૨. રંગ પૂરવાનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું.

પ્રયોજન

સર્જનશીલતાનો આનંદ અનુભવવો.

- ફોલવું, મસળવું, વીણવું, ચૂંટવું, ચૂરો કરવો, વણવું, વલોવવું, હલાવવું, નિયોવવું, થાપવું, વાટવું, લસોટવું, ખાંડવું (કૌશલ્યો)

પ્રવૃત્તિઓ

૧. લોટ બાંધવો અને ગૂંદવો. ૨. દાડમ, દ્રાક્ષ, મેથી, કોથમીર વગેરે ચૂંટવાં. ૩. બાફેલા બટાટા, વટાણાની શીંગો વગેરે ફોલવી. ૪. બાફેલા બટાટા વગેરે સમારવા. ૫. પૂરી અથવા ભાખરી વણવી. ૬. છાશ વલોવવી. ૭. ભેગી કરેલી વસ્તુઓ ચમચા, તાલેથાથી અથવા હાથથી હલાવવી. ૮. લીંબુ નિયોવવું. ૯. શીંગદાણા અથવા તુવેરના દાણા, સાકર વગેરે ખાંડવાં.

પ્રકલ્પ :

૧. બટેટા પૌંઆ જેવો નાસ્તો તૈયાર કરવો. ૨. ભેળ બનાવવી. ૩. લીંબુ અથવા વરિયાળીનું શરબત બનાવવું. ૪. કોબી, કાકડી વગેરેનું કચુંબર બનાવવું.

પ્રયોજન :

૧. પ્રત્યક્ષ ભોજન તૈયાર કરવા માટે સક્ષમ બનવું. ૨. ઘર સાથે, રસોડા સાથે માનસિક જોડાણ અનુભવવું. ૩. સ્વાદ, વિવિધતા, પ્રક્રિયા, પદ્ધતિ વગેરેનો ક્રિયાત્મક અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો. ૪. વિવિધ ઉપકરણો વાપરવાની ક્ષમતા કેળવવી તથા આ ઉપકરણોની બનાવટ અને તેમનાં કાર્યો જાણવાં.

કૃષિ :

મેથી, કોથમીર, પાલખ, ગલગોટા વગેરે વાવવાં અને ઉછેરવાં.

પ્રવૃત્તિ :

૧. જમીન પોચી કરવી ૨. માટી ખોદીને ક્યારા બનાવવા ૩. માટી સાફ કરવી (કાંકરા અને નકામું ઘાસ વીણીને) ૪. ખાતર ભેળવીને ક્યારા તૈયાર કરવા ૫. બી અથવા છોડ રોપવા ૬. પાણી પાવું. ૭. સફાઈ કરવી, નીંદામણ કરવું. ૮. છોડની વૃદ્ધિનું અવલોકન કરવું. ૯. પાન અથવા ફૂલ ચૂંટવાં.

પ્રયોજન :

૧. જેમ રસોડામાં ભોજન બને છે તેમ જમીનમાંથી ભોજન માટેની મૂળ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણવું, સમજવું, અનુભવવું.
૨. અન્નદાતા ભૂમિની માવજત કરવી. અન્ન ઊગવાની પ્રક્રિયામાં સહભાગી બનવું.
૩. સર્જનનાં રહસ્યો અનુભવવાં.

સમજૂતી

ઉદ્યોગ એ પાંચેપાંચ કોશના વિકાસ સાથે સંબંધિત વિષય છે. વળી વ્યાવહારિક જીવનમાં સહુથી વધુ ઉપયોગી એવો વિષય છે. મનુષ્યને બધી રીતે સ્વાવલંબી, સ્વાયત્ત અને સ્વતંત્ર બનાવનારો વિષય છે. સ્વાયત્ત અને સ્વતંત્ર મનુષ્ય ઉત્સાહ, આત્મવિશ્વાસ અને પ્રસન્નતાથી ભરપૂર બને છે. જીવનની સાર્થકતા અનુભવે છે. પોતાને માટે પ્રવૃત્તિશીલ બનવાની સાથે જ તે બીજા સાથે પણ સુમેળભર્યા સંબંધો બાંધે છે. તેથી તેને જીવનનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ઉદ્યોગશીલ મનુષ્ય પરિવારને, સમાજને, દેશને માટે પણ એક મૂલ્યવાન સંપત્તિ બને છે. તેથી શરૂઆતથી જ આ વિષયનો સમાવેશ અભ્યાસક્રમમાં કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે આ અભ્યાસક્રમ ઘણો લાંબો પણ છે અને અઘરો પણ છે, પરંતુ પ્રયોગ કરવાથી અને અનુભવ કરવાથી ધ્યાનમાં આવશે કે આ બંને ભય અસ્થાને છે કારણ કે આ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ શીખવાના સ્તરે છે, અર્થોપાર્જન અથવા ઘર ચલાવવાની જવાબદારીયુક્ત નથી. તેથી આચાર્ય અને માતાપિતાનું પૂરેપૂરું માર્ગદર્શન, સહયોગ અને નિયંત્રણ જરૂરી છે. એટલે કે ભેળ બને અને બધાંને નાસ્તો મળે તથા પેટ ભરાય અથવા તો વિદ્યાલયનો બગીચો તૈયાર થાય એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બધા પ્રકારનાં કૌશલ્યો અને સમજણનો વિકાસ કરવાનો છે, અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તેથી વિદ્યાર્થીના સ્તર અનુસાર જ પૂર્ણતા અથવા ઉત્તમતાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે.

કોઈ પણ કામ શરૂ કરો તો પ્રારંભિક તબક્કો શીખવા માટેનો જ હોય. ભૂલ ન થાય, બગાડ ન થાય, કંઈક વાગે કરે નહીં ત્યાં સુધી શીખી ન શકાય. શીખવાની શરૂઆત

અનુભવ મેળવવાથી થાય. આ બધું જેટલું વહેલું શરૂ કરીએ તેટલો વિદ્યાર્થી જેની જેની સાથે સંબંધિત છે તે સહુને લાભ થાય. તે દૃષ્ટિથી આ બધી પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરવો જોઈએ.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ લાગે છે જુદી જુદી, મૂળભૂત કૌશલ્યો પણ અનેક પ્રકારનાં છે, પરંતુ મૂળભૂત રીતે આ હાથ સાથે સંબંધિત કૌશલ્યો અને પ્રવૃત્તિઓ છે. હાથની જુદી જુદી ક્ષમતાઓના વિકાસમાં સહયોગી બને એવી માનસિક અને બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ પણ આમાં સંકળાયેલી છે. સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે -

કરાગ્રે વસતે લક્ષ્મીઃ કરમધ્યે સરસ્વતી ।

કરમૂલે તૂ ગોવિન્દઃ પ્રભાતે કરદર્શનમ્ ॥

એટલે કે હાથના આગળના ભાગમાં લક્ષ્મી, મધ્ય ભાગે સરસ્વતી અને હાથના મૂળમાં ગોવિંદનો વાસ છે. તેથી પ્રભાતે હાથનું દર્શન કરો.

લક્ષ્મી એટલે વૈભવ, સરસ્વતી એટલે વિદ્યા અને કલા, ગોવિંદ એટલે ગાયોને પાળનાર (ધનનો સ્વામી) અને ઈન્દ્રિયોનો સ્વામી. જીવનમાં વૈભવ, વિદ્યા, કલા, ધન આદિ પ્રાપ્ત કરવાં હોય તો હાથને કામે લગાડો. હાથને કામે લગાડવા માટે જ આ ઉદ્યોગ વિષયની રચના કરવામાં આવી છે.

કેવી રીતે શીખવવું

ઉદ્યોગ શીખવતી વખતે કેટલીક બાબતોનું ખ્યાસ ધ્યાન રાખવાની આવશ્યકતા છે.

૧. ઉતાવળ ન કરવી

કોઈ પણ કૌશલ્ય ધીરે ધીરે શીખી શકાય છે. હાથની ગતિ ઓછી હોય, સાથે સાથે માનસિક રીતે પણ ઉતાવળ ન થાય, ધીરજ ન ગુમાવાય તે જરૂરી છે. આ ગુણ પ્રથમ તો શીખવનાર આચાર્ય અને માતાપિતામાં હોવો જોઈએ. જો એમનામાં હશે તો વિદ્યાર્થીઓમાં આપોપ આવશે. જલદી પૂરું થઈ જાય તો વધુ કામ કરી શકાય એવી ગણતરી પણ ન રાખવી.

૨. એકીસાથે લાંબો સમય એકનું એક કામ ન કરવું

કોઈ પણ કામ સારી રીતે શીખવા માટે એનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી હોય છે. અભ્યાસ એટલે પુનરાવર્તન,

એટલે કે એક ને એક કામ વારંવાર

નિયમિત રીતે કરવું. તેથી રોજ થોડો સમય એ કામ માટે ફાળવવો જોઈએ.

૩. કામનું એકમ નાનું રાખવું, એક જ રાખવું, એકસાથે અનેક કામો ન કરવાં

આ પ્રમાણે કરવાથી કામમાં ચોકસાઈ આવે છે, હાથમાં એ કૌશલ્ય બેસી જાય છે. અને સમજ પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

૪. ગુણવત્તાનો આગ્રહ રખવો

નિશ્ચિતતા, ચોકસાઈ, ગુણવત્તાનો આગ્રહ રાખવો અને વિદ્યાર્થીમાં આવો આગ્રહ જાગે એ માટે પ્રેરણા આપવી. આવા આગ્રહ અને અભ્યાસથી કોઈ પણ કામના કર્મજ સંસ્કાર બને છે. આવા સંસ્કાર થયા પછી એ વિદ્યાર્થી જીવનમાં જ્યારે પણ કંઈ કરશે ત્યારે ચોકસાઈ, નિશ્ચિતતા, ઉત્તમતા વગેરેનો આગ્રહ રાખશે.

૫. કોઈ પણ કામ પૂરેપૂરું કરવું

કોઈ પણ કામ, જેવું એકમ નિશ્ચિત કર્યું હોય તેટલું, શરૂથી લઈને અંત સુધી પૂરેપૂરું કરવું, અરધું અધૂરું ન છોડવું. વળી વિદ્યાર્થીઓએ ન કરવાનું હોય તે પણ તેમની પાસે ન કરાવવું, પરંતુ પોતે કરતા હોય તે વિદ્યાર્થીઓને જોવા દેવું. જોઈ જોઈને પણ ઘણા સંસ્કાર થતા હોય છે. જોતાં જોતાં આપોઆપ જ નિરીક્ષણ પણ થતું જ હોય છે.

૬. સામાન્ય રહેવું

કોઈ પણ કામ કરતી વખતે જરૂર પડે ત્યાં મૌન રહેવું અને જરૂર પડે ત્યાં વાતો કરવી. કામ કરતાં કરતાં એકાગ્રતા આવે ત્યારે આપોઆપ મૌન આવે છે અને શાંતિ થઈ જાય છે. તે વખતે શાંતિનો ભંગ ન કરવો. પણ કામ થઈ જાય તે પછી તેના સંદર્ભે વાતો કરવી.

૭. સંગીત-શ્રવણ

કામ ચાલતું હોય ત્યારે ઉત્તમ, મધુર, ધીમું (કામમાં ખલેલ ન પહોંચાડે તેવું), સંગીત સંભળાવવાની વ્યવસ્થા કરવી. આનાથી એકાગ્રતા અને પ્રસન્નતા વધશે અને સ્વર, તાલ, લયના પાકા સંસ્કાર થશે.

૮. સાધનસામગ્રીની ગુણવત્તા

તથા તેની જાળવણીનો આગ્રહ

સારી કેળવણીનો આ મહત્વનો ભાગ છે. પેન્સિલ, ફૂટપટ્ટી, પાટી, કાગળ, રબર કે પછી પુસ્તક, નોટ કે પછી ખુરપી, કોદાળી, પાણી પાવાની ઝારી, કે પછી ખાંડવા, વાટવા, ભરવાનાં સાધનો સ્વચ્છ, યોગ્ય માપનાં, વ્યવસ્થિત અને ઉત્તમ ગુણવત્તાનાં તથા ભાંગેલા તૂટેલાં ન હોય તેનો આગ્રહ રાખવો. વળી તેને મૂકવાની જગ્યા પણ યોગ્ય જ હોય તે જોવું. પડયું પડયું ધૂળ ચઢે, કાટ આવે, ફાટે, તૂટે તેવું ન થવા દેવું. જો આવું થાયતો તરત સમારી લેવું.

૯. વસ્તુઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો

તૈયાર થયેલી વસ્તુનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય તે જોવું. બગાડ ન થવા દેવાના અને મહત્તમ ઉપયોગ કરવાના સંસ્કાર એ સરવાળે વ્યક્તિની, ઘરની, દેશની સમૃદ્ધિ વધે અને જળવાઈ રહે તે માટે અત્યંત જરૂરી છે.

૧૦. કચરો અથવા નકામી વસ્તુઓનો નિકાલ

આનો પણ પર્યાવરણ, સ્વચ્છતા, સમૃદ્ધિ, સંસ્કાર વગેરે સાથે સીધો સંબંધ છે. શાકભાજીની છાલ, નકામા કાગળ, જમીન, વાસણ, કપડાં ધોતાં વધેલું પાણી, સુકાયેલાં ફૂલ કે પાન વગેરેનો નિકાલ યોગ્ય રીતે થાય તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ.

પ્રત્યક્ષ શીખવતી વખતે...

૧. લીટી દોરવી

૧. પહેલું ચરણ છે ગમે તેમ લીટા કરવા. વિદ્યાર્થી આંગળીથી, પેન્સિલથી કે પેનથી જમીન ઉપર, પાટી ઉપર, દીવાલ ઉપર, કાગળ ઉપર આડાઅવળા લીટા કરે છે. એની આ પ્રવૃત્તિ તો બહુ વહેલાંથી શરૂ થઈ ગઈ હોય છે. પરંતુ તેની પેન પકડવાની રીત સાચી હોતી નથી. તેથી તેને પેન સાચી રીતે પકડતાં શીખવવું જોઈએ. સાચી રીતે પેન પકડવાથી એના લીટા પણ વ્યવસ્થિત થતા જશે.

૨. લીટી દોરવી. લીટા એ લીટી નથી. લીટી એટલે નિશ્ચિત બિંદુઓને જોડવાં. આવી લીટી દોરવા માટે સહુ પ્રથમ કશા માપ વગર હાથેથી જ લીટી દોરવા માટે કહેવું જોઈએ. લીટા અને લીટી વચ્ચેનો ફેર મગજમાં બેસે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે મુક્તપણે લીટીઓ દોરાવવી જોઈએ. આને માટે કલ્પના પ્રમાણે જુદી જુદી વસ્તુઓના આકારો બનાવવા માટે કહી શકાય. આ લીટીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ વળાંકવાળી હશે. ગોળ, અર્ધગોળ, લંબગોળ, કેરીનો આકાર, નળીનો આકાર એમ વિવિધ પ્રકારે વાંકી રેખાઓ દોરવાનો અભ્યાસ થાય એ જરૂરી છે. આ આકારોમાં માપ નહીં હોય પણ ધીમે ધીમે એમને પ્રમાણભાન તરફ દોરવાં જોઈએ. પેન તથા હાથના હલનચલન ઉપર નિયંત્રણ આવે તે માટે આ પ્રમાણે મુક્ત છતાં નિયંત્રિત પ્રવૃત્તિ કરાવવી જોઈએ.

૩. આ પછી વારો આવે સીધી લીટીનો. સીધી લીટી દોરવા માટે હાથના હલનચલન ઉપર વધુ નિયંત્રણ અને વધુ એકાગ્રતાની જરૂર હોય છે. આમાં મદદ કરવા માટે તેમને બિંદુ નિશ્ચિત કરી આપવાં જોઈએ. બિંદુઓ એકબીજાથી બહુ દૂર ન હોવાં જોઈએ. પ્રથમ સીધી લીટી દોરે એમ કરવું જોઈએ. આ લીટીઓ આટલા પ્રકારે કરાવવી જોઈએ -

૧. આડી લીટી - ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ જતી. દા. ત. →

૨. ઊભી લીટી - ઉપરથી નીચે તરફ આવતી. દા. ત. ↓

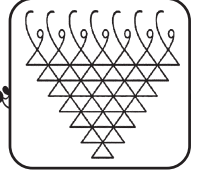
૩. ત્રાંસી લીટી - ડાબી બાજુ ઉપરથી જમણી બાજુ નીચે જતી. દા. ત. ↘

૪. ત્રાંસી લીટી - જમણી બાજુ ઉપરથી ડાબી બાજુ નીચે જતી. દા. ત. ↙

(નીચેથી ઉપરની તરફ ન જાય તે જોવું.)

૪. આ પછી વારો આવે ઘડી પાડેલી હોય તેના ઉપર અથવા દોરેલી લીટી ઉપર લીટી દોરવી. આવી લીટી એક, બે કે ત્રણ ઈંચ જેટલી લાંબી હોઈ શકે.

૫. તે પછી વારો આવે ફૂટપટ્ટીથી લીટી દોરવાનો. આને માટે પણ બિંદુઓ નિશ્ચિત કરવાં જોઈએ. ફૂટપટ્ટી નાની છ ઈંચની જ હોય તો સગવડ રહે. પારદર્શક હોય તો પણ સારું. ફૂટપટ્ટીથી લીટી દોરવા માટે પ્રથમ પાટી અને પછી કાગળનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. જો કે જ્યાં સુધી રબરનો ઉપયોગ કરતાં ન આવડે ત્યાં સુધી પેન્સિલનો ઉપયોગ પણ બહુ હિતાવહ નથી. આ લીટીઓ આડી, ઊભી, ત્રાંસી બધા પ્રકારની હોવી જોઈએ. જો કે અનુભવી આચાર્યને સમજાશે કે ફૂટપટ્ટીથી ઊભી લીટી દોરવી જેટલી સરળ છે તેટલી આડી લીટી દોરવી સરળ નથી. તેથી પ્રથમ ઊભી લીટી, પછી ત્રાંસી લીટી અને પછી આડી લીટી એમ ક્રમ થશે.

૬. આ પછી વાંકી રેખાઓને પણ પ્રમાણબદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. મર્યાદા બાંધી આપીને જુદા જુદા આકારો બનાવવાનો અભ્યાસ થાય તેમ કરવું. દા. ત. આ આકૃતિઓ ડાબેથી જમણે, જમણેથી ડાબે, ઉપરથી નીચે, નીચેથી ઉપર એમ બધી બાજુ જશે. જુદા જુદા અક્ષરો અને અંકોમાં આ બધા પ્રકારના વળાંકોનો ઉપયોગ થાય છે એ આપણા ધ્યાનમાં આવશે.

૭. આ પછી સીધી અને વાંકી રેખાઓનો સાથે ઉપયોગ થાય એ પ્રમાણે જુદી જુદી ભાત બનાવવાની રમતો ચાલે.

- ધ્યાન દેવા યોગ્ય બાબતો

૧. લીટી દોરવી એ અન્ય પ્રવૃત્તિ માટેનું મૂળભૂત કૌશલ્ય છે. તેથી જ્યાં સુધી લીટીઓ દોરતાં ન આવડી જાય ત્યાં સુધી લખાવવું જોઈએ નહીં. જો લખાવીએ તો અક્ષર સારા આવે નહીં.
૨. લીટી દોરવા માટે પ્રથમ ધૂળમાં આંગળીથી, પછી જમીન ઉપર ચોકથી, પછી પાટી ઉપર પેનથી અને છેલ્લે કાગળ ઉપર પેન્સિલથી દોરવાનો ક્રમ રાખવો જોઈએ.
૩. ધોરણ ૧માં પ્રારંભના ત્રણ મહિના આ પ્રવૃત્તિ માટે ફાળવવા જોઈએ. તે પછી લીટીઓનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ અર્થાત્ લખવું, ખાનાં પાડવાં, ચિત્રો દોરવાં વગેરે શરૂ થાય છે.

૪. આની સાથે સંકળાયેલાં આનુષંગિક કૌશલ્યો છે પેન પકડવી, પાટી પકડવી, કાગળ કઠણ સપાટી ઉપર રાખવો વગેરે. આ તરફ પણ પૂરતું ધ્યાન આપવું.

૫. પાટી, પેન, કાગળ, પેન્સિલ, ચોક નીચેની જમીનની સપાટી યોગ્ય હોય તે જોવું.

૬. આ બધું કરતી વખતે યોગ્ય વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ ઊંઘા પડીને, વાંકા વળીને, પાટી અથવા નોટ આડી રાખીને ન લખે તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૭. ઉઘોગ માટેની અભ્યાસપુસ્તિકાનો લીટી દોરવા માટે એક સ્વતંત્ર વિભાગ હોવો જોઈએ, પરંતુ અભ્યાસપુસ્તિકાનો વારો છેલ્લે આવે. એ પહેલાં તો પૂરતો અભ્યાસ રેતી, જમીન, પાટી વગેરે પર થવો જોઈએ.

૮. લીટીઓ દોરવાના કૌશલ્યનું સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. એ મૂલ્યાંકન થઈ જાય પછી એના ઉપર આધારિત આગળના મુદ્દા તરફ જવું જોઈએ.

૯. ધ્યાનમાં રહે કે જીવનભર ચાલનારી વિવિધ પ્રકારની કામગીરીનો પાયો આ છે. જુદા જુદા વિષયો માટેનો પણ આ પાયો છે. તેથી તેનું મહત્ત્વ જરા પણ ઓછું ન આંકવું જોઈએ.

૧૦. આ કૌશલ્ય સાથે સંકળાયેલા શબ્દો જેવા કે લીટી, રેખા, હાર, પંક્તિ, બિંદુ, ટપકાં, સીધી રેખા, વાંકી રેખા, ભાત, રંગોળી વગેરે સમજાય એ રીતે તેમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. હારમાં બેસવું, લીટી ઉપર ઊભા રહેવું, લીટી ઉપર ચાલવું, લીટીની અંદર રહેવું વગેરે સમજાવું જોઈએ.

૨. કાપવું

૧. એકમાંથી અનેક કરવા માટેની, મોટામાંથી નાનું કરવા માટેની એક રીત છે. કાપવાની. એ પણ લીટી દોરવાની જેમ જ મૂળભૂત કૌશલ્ય છે. સામાન્ય રીતે ‘કાપવું’ શબ્દ કાગળ કાપવો, કપડું કાપવું, ફળ અને શાકભાજી કાપવાં, દોરો કાપવો, લાકડું કાપવું વગેરે સંદર્ભમાં વપરાય છે. પરંતુ અહીં આપણે ‘કાગળ કાપવા’ના અર્થમાં જ એનો ઉપયોગ કરવાના છીએ.

૨. કાગળના ટુકડા કરવામાં પ્રથમ આવે હાથનો ઉપયોગ. હાથેથી કાગળ કાપવાને કહે છે ફાડવું. પ્રથમ તો કાગળને ગમે તેમ ફાડવા દેવા જોઈએ. આમાં એક આંગળી અને અંગૂઠાથી કાગળને પકડવો એ જ મૂળ કૌશલ્ય છે. આ રીતે પકડતાં આવડે તે જોવું જોઈએ. પ્રથમ મોટા કટકા કરવા, પછી ઝીણા કટકા કરવા એવો ક્રમ રહે. હાથેથી કાગળ ફાડવામાં આ પ્રમાણે ક્રમ ગોઠવવો જોઈએ.

૧. હાથેથી ગમે તેમ ફાડીને કટકા કરવા.

૨. તે પછી સીધી પટ્ટીઓ ફાડવી.

૩. આવશ્યકતા અનુસાર મોટા કે નાના કટકા ફાડવા.

૪. ઘડી પાડી હોય ત્યાંથી ફાડવા.

૫. આકૃતિની ધારે ધારે ફાડીને આકૃતિ કોતરવી.

૩. આ રીતે ફાટેલા બધા ટુકડાનો કોઈ ને કોઈ ઉપયોગ થાય એવી યોજના કરવી જોઈએ. એવી યોજના વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાનમાં પણ આવવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ફાડેલા કાગળ પાણીમાં પલાળીને, ફૂટીને, તેમાં કચૂકાનો પાવડર ભેળવીને તેનો રમકડાં બનાવવામાં ઉપયોગ કરી શકાય તેની પટ્ટીઓ એકબીજા ઉપર ચોંટાડીને થર કરતાં વાટકી, ટોપલી વગેરે બનાવી શકાય. આ વાટકીઓ અને ટોપલીઓનો સૂકી વસ્તુ રાખવા માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે. આવા ખૂબ કાગળ હોય તો તેને ફરીથી કાગળ બનાવવાના ઉપયોગમાં પણ લઈ શકાય.

૪. આ પછી આવે કાતરથી કાપવું. તે માટે નાની કાતર હોવી જોઈએ. પ્રથમ કાગળ અને કાતર પકડતાં શીખવવું જોઈએ. તે પછી પ્રથમ તો ગમે તેમ ટુકડા કરવા. એમ કરતાં કાતર ઉપર પકડ આવશે. તે પછી દોરેલી લીટી ઉપરથી કાપતાં શીખવવું જોઈએ.

૫. આ રીતે કાપતી વખતે સામાન્ય જાડાઈનો કાગળ વાપરવો જોઈએ. બહુ જાડો કે બહુ પાતળો કાગળ યોગ્ય નથી. સાથે સાથે ચોરસ, લંબચોરસ, ત્રિકોણ વગેરે આકારો કાપતાં કાપતાં આકારોનો પરિચય આપોઆપ થાય એમ કરવું જોઈએ.

૬. પ્રથમ સીધી લીટીઓ ઉપર કાપ્યા પછી વાંકી રેખાના આકારો કાપી શકાય. પહેલા ધોરણમાં સીધી રેખા પર કાપવું અને બીજા ધોરણમાં વાંકી રેખા પર કાપવું એમ કરી શકાય.

• ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

૧. ફાડવા કે કાપવા માટેના કાગળ ચોળાયેલા કે ગંદા ન હોવા જોઈએ. સાફ અને સરખી કિનારીવાળા હોવા જોઈએ.

૨. ફાડવા કે કાપવા માટે ઘડી પાડતી વખતે સારી ઘડી પડી હોય કે સારી લીટી પડી હોય તે જોવું.

૩. કાગળ કપાઈ શકે એવી સરખી ધારવાળી કાતર હોવી જોઈએ.

૪. વિદ્યાર્થીઓના હાથના માપની કાતર હોવી જોઈએ.

૫. કાતરનો સ્ક્રૂ બહુ સખત કે બહુ ઢીલો ન હોવો જોઈએ.

૬. કાગળના કાપેલા કે ફાડેલા ટુકડા ચોંટાડવાની પ્રવૃત્તિ વખતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે રીતે સાચવી રાખવા જોઈએ. તે માટે કાગળનાં જ સારાં પરબીડિયાં બનાવી રાખવાં જોઈએ. દરેક પરબીડિયામાં વર્ગીકરણ કરીને જુદા જુદા માપના, જુદા જુદા રંગના, જુદી જુદી જાતના ટુકડા રાખી દેવા જોઈએ.

૭. આગળની પ્રવૃત્તિઓ માટે આ કૌશલ્ય મહત્ત્વનું છે. તેથી આની શરૂઆત પણ પહેલેથી કરવી જોઈએ. જો કે નાના નાના એકમો બનાવીને આખું વર્ષ આ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય. પહેલા અને બીજા ધોરણમાં આટલું થયા પછી આગળનાં ધોરણોમાં હજુ વધારે પ્રકારે કાપવું અને ફાડવું થઈ શકે.

૮. પ્લાસ્ટિક અથવા લેમિનેશનના કાગળ ન વાપરવા. એક તો પર્યાવરણની હાનિ થાય, બીજું ચોંટાડવાના કામમાં ન આવે.

૯. કાપવાના કામમાં વર્ગખંડમાં કચરો થવાની શક્યતા હોય છે. આ કચરો વીણીને ભરવા માટે કચરાટોપલી અવશ્ય હોવી જોઈએ.

કાગળ આમતેમ ઊડી ન જાય તે માટે કાગળદાબાણાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. બારી-બારણામાંથી આવતા

અથવા પંખાના પવન સામે કાગળનું રક્ષણ કરવું પણ જરૂરી છે.

૧૦. કાપતી કે ફડાતી વખતે કાગળ બગડવાની કે નકામા જવાની શક્યતા વધુ હોય છે. તે બાબત ધ્યાનમાં રાખીને પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં કાગળની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

૩. ઘડી કરવી

૧. ઘડી કરવી એ પણ મૂળ કૌશલ્ય છે. તેનો ઉપયોગ અન્ય વસ્તુઓ બનાવવામાં થાય છે તેના કરતાં વ્યવહારમાં ડાઘલે ને પગલે થાય છે. તેથી જ આ વ્યાવહારિક કૌશલ્ય ગણાય.

૨. સહુ પ્રથમ ક્રમમાં આવે કાપડની ઘડી કરવી. વિદ્યાર્થી માટે એ સહેલું બને તે માટે સારા સરખા માપના કાપડના કટકા લેવા જોઈએ. દાખલા તરીકે ચોરસ અથવા લંબચોરસ હોય તો બરાબર માપના એટલે કે સામસામી બાજુ સીધી અને સરખી હોય તે જોવું જોઈએ. આ કટકા ચારે બાજુથી ઓટેલા હોય તો વધુ સારું.

૩. ઘડી વાળતી વખતે નીચેનો ક્રમ ધ્યાનમાં રાખવો.

૧. સહુ પ્રથમ કાપડના કટકાને જમીન ઉપર પાથરવો.
૨. પોતાની તરફના છેડાના બે ખૂણા બે હાથેથી પકડવા. પકડવા માટે એક અંગૂઠા અને એક આંગળીનો ઉપયોગ કરવો. ૩. બંને હાથે પકડેલા છેડાને સામેની તરફ લઈ જઈને ધાર સાથે ધાર મેળવવી. ૪. ફરીથી ઘડી કરવી હોય તો કપડું ફેરવીને નીચેથી ઉપરની તરફ જ લઈ જવું.

૪. શરૂઆતમાં બધા કટકા સરખા હોય તો ઘડીઓ એક ઉપર એક મૂકીને થપ્પી બનાવવામાં સુગમતા રહે. તેથી ઘડી વાળ્યા પછી થપ્પી બનાવવા માટે કહેવું. થપ્પી બનાવતી વખતે ખુદી બાજુ ઉપર ખુદી બાજુ અને બંધ બાજુ ઉપર બંધ બાજુ આવે તે રીતે ગોઠવવું.

૫. કાપડના સરખા કટકાની ઘડી આવડી જાય તે પછી મોજાં, ચડી, શર્ટ વગેરે. કાપડની ઘડીની જેમ જ ક્રમ સાચવવો.

• ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો

૧. કાપડના કટકાને કરચલી ન હોય તે જોવું.
૨. કટકા અસ્વચ્છ ન હોય તે પણ જોવું.
૩. સુતરાઉ, થોડાક જાડાં કપડાં પસંદ કરવાં.
૪. આ કૌશલ્ય માટે ખાસ બીજી વસ્તુઓનો ઉપયોગ ન હોવાથી ગંદું થવાનો કે પછી અવ્યવસ્થિતતા સર્જવાનો ભય હોતો નથી.

૪. ચોંટાડવું

૧. આ પણ એક મૂળ કૌશલ્ય છે. આમ તો હવે કોઈ પણ વસ્તુ ચોંટાડી શકાય છે. તેમ છતાં અહીં કાગળ ચોંટાડવા જ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે.

૨. જુદી જુદી જાડાઈના કાગળ જુદી જુદી વસ્તુથી ચોંટાડી શકાય છે. તેથી પ્રથમ તો આચાર્ય અથવા માતાપિતાએ કઈ વસ્તુ શાનાથી ચોંટે તે જાણીને યોગ્ય વસ્તુનો જ ઉપયોગ કરવો. ગમે તે સપાટી માટે ગમે તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાની બેદરકારી નહીં દર્શાવવી.

૩. ધોરણ ૧ અને ૨માં ચોંટાડવા માટે બે જ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. એક તો લઈ અને બીજો ગુંદર. લઈ પણ સારી રીતે બનાવેલી હોવી જોઈએ. બને તો પ્રેસમાંથી તૈયાર લઈ લાવીને વાપરવી જોઈએ.

૪. ચોંટાડવા માટે પ્રથમ તો નીચે સખત સપાટી ઉપર કાગળ અથવા નરમ પરંતુ વળી ન જાય એવું પૂઠું રાખવું જોઈએ. તેની ધારે ધારે આખી ધાર ઉપર લઈ અથવા ગુંદર ચોંટાડીને બીજા કાગળની ધાર વ્યવસ્થિત મૂકવી જોઈએ. તે પછી હાથ લૂછીને એ ધાર ઉપર આંગળી ફેરવીને તેને દબાવવી જોઈએ. આ બે ટુકડા ચોંટાડીને મોટો ટુકડો બનાવી શકાય છે.

૫. એક કાગળ ઉપર બીજા કાગળના ટુકડા ચોંટાડીને ભાત પણ બનાવી શકાય. આમ કરવા માટે કાપવાની પ્રવૃત્તિમાં તૈયાર થયેલા ટુકડાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૬. નાનું ચિત્ર મોટા કાગળમાં ચોંટાડવાની પ્રવૃત્તિ પણ થઈ શકે છે. કવર બંધ કરવા માટે પણ ચોંટાડવું પડે.

૭. હાથની આંગળીનો ચોંટાડવા માટે ઉપયોગ થાય છે

તે રીતે પોંછીનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે છે. પોંછી લઈ માટે કામ ન લાગે, ગુંદર માટે જ કામ લાગે. બજારમાં મળતી ચિત્રકામની પોંછીને સ્થાને એક સળીને રૂ લપેટીને બનાવેલી પોંછી વધુ અનુકૂળ રહે છે.

૮. કાગળના ટુકડા ચોંટાડીને તૈયાર કરેલી ભાતથી સુશોભન કરવું જોઈએ.

• ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

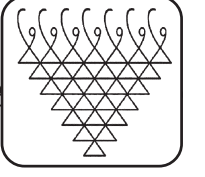
૧. ચોંટાડવા માટે લઈ અથવા ગુંદરવાળી આંગળી થાય છે. તે લૂછવા માટે દરેક વિદ્યાર્થી પાસે કપડાનો ટુકડો હોવો જ જોઈએ. નીચેની ફરસને અથવા શેતરંજને અથવા પહેરેલાં કપડાંને હાથ લૂછવાની ટેવ પડી જાય છે. આમ ન થાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી.
૨. તે જ રીતે નીચેની સપાટી ગુંદરવાળી થઈ જાય અથવા તેને જ ઉપરનો કાગળ ચોંટી જાય. એ એમ ને એમ રહે તો પછી કાઢતી વખતે ફાટે. આમ ન બને તે તરફ ધ્યાન આપવું.
૩. આસપાસ જરૂર ન હોય ત્યાં ગુંદર ચોંટી જાય છે અને કાગળ ઉપર ડાઘ પડી જાય. એમ ન બને તેનું પણ ધ્યાન રાખવું.
૪. ચોંટાડવાનું કામ જ્યાં કર્યું હોય ત્યાં કામ પૂરું થયા પછી ભીના કપડાથી પોતું કરવું અને હાથ ધોઈને લૂછવા જરૂરી છે. એ જ રીતે ગુંદરવાળા હાથ લૂછવા માટે જે કપડું વાપર્યું હોય તે પણ ધોઈને, સૂકવીને, વાળીને મૂકવું જોઈએ. ગુંદર અથવા લઈ જે વાટકી અથવા અન્ય કોઈ સાધનમાં લીધું હોય તે પણ સાફ કરીને મૂકવું જોઈએ.
૫. લીટી દોરવા માટે જે રીતે સામે ઢાળિયું હોવું જોઈએ એ રીતે ચોંટાડવા માટે પણ સામે ઢાળિયું હોવું જરૂરી છે.
૬. ચોંટાડવાનું કોઈ ને કોઈ વ્યાવહારિક પ્રયોજન હોવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ચોંટાડીને ભાત બનાવવી, તોરાણ બનાવવાં, પરબીડિયાં બંધ કરવાં, પરબીડિયાં બનાવવાં વગેરે.

૫. ઈંટો પાડવી

આ એક મોટો પ્રકલ્પ છે. ઘણા દિવસો સુધી ચાલે છે. તેમાં અનેક નાની નાની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ જુદી જુદી અને સ્વતંત્રપણે શીખવવી જોઈએ.

૧. **માટી ફૂટવી :** સામાન્ય રીતે બહુ સખત માટી ન લેવી જોઈએ. થોડી સખત માટીને હથોડાની મદદથી ફૂટીને ઝીણી કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી માટી ઝીણી થાય છે અને પથ્થર અથવા અન્ય વસ્તુઓ એમની એમ રહે છે.
  ૨. **માટી ચાળવી :** બીજો ક્રમ છે ફૂટેલી માટી ચાળવાનો. આ માટે બહુ નાનાં કાણાંવાળી ચાળણી ન લેવી જોઈએ. તેમ જ બહુ મોટી ચાળણી પણ ન લેવી જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિમાં માટી ખોબામાં ભરીને ચાળણીમાં નાખવી અને પછી બે હાથે ચાળણી હલાવવી એ શીખવાની બાબત છે.
  ૩. **માટી પલાળવી અને ગૂંદવી :** એક મોટા બહુ ઊંડા નહીં એવા પાત્રમાં ચાળેલી માટી નાખીને એમાં માપસરનું પાણી નાખવું જોઈએ. હાથથી લોટ બાંધીએ એમ માટીને મસળવી અને ગૂંદવી જોઈએ. જેટલી વધારે ગૂંદીએ એટલી માટી નરમ, લીસી અને ફાટ ન પડે એવી બને. તેથી વધુ ને વધુ ગૂંદવી જોઈએ. ગૂંદવાનું કામ બંને હાથે અને પાંચેપાંચ આંગળીઓનો ઉપયોગ કરીને થાય છે. પાત્રમાં રહેલી બધી માટી ઉપરનીયે કરતાં કરતાં બધી માટી ગૂંદાય તે જોવું જોઈએ. મટી ગૂંદતી વખતે ખૂબ જોર કરવું પડે એટલી કઠણ કે પછી હાથમાંથી નીચે ઢોળાય એટલી બધી ઢીલી ન હોવી જોઈએ. ગૂંદવાની પ્રવૃત્તિ ચાર-પાંચ વિદ્યાર્થીઓ એક સમૂહ બનાવીને કરી શકે.
- ગૂંદવા માટે એક જ દિવસ ન રાખવો. ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી સતત ગૂંદવાનું કામ કરવું જોઈએ. રોજ કામ પૂરું થાય એટલે થોડું પાણી નાખીને પાત્ર ઢાંકીને મૂકી દેવું જોઈએ, જેથી માટી સુકાઈ ન જાય.

૪. ગૂંદેલી માટીનાં રમકડાં બનાવવાં : ગૂંદી ગૂંદીને માટીના પિંડા બનાવ્યા હોય તેમાંથી નાનો નાનો પિંડો લઈને દરેકે પોતાને આવડે તેવાં રમકડાં બનાવવાં. શરૂઆતમાં નાની નાની ગોળીઓ બનાવવી. આ ગોળીઓને લોખંડના સળિયામાં પરોવવાથી માણકા બની જશે. આ ગોળીઓને ચપટી કરી દેવાથી નાની નાની કૂકરીઓ થઈ જશે. એ પછી તો કલ્પના પ્રમાણે સીતાફળ, ગાણેશ, પાટલી, વેલાણ, ઘડો, ઢોંગલી વગેરે ઘણું બની શકે. આ રીતે રમકડાં બનાવ્યા પછી તેને સુકાવા માટે મૂકવાં જોઈએ.

૫. તે જ રીતે માટીના પિંડામાંથી બીબામાં નાખીને સરખા માપની ઈંટો બનાવવી જોઈએ. (ઈંટો બનાવવી રમકડાં બનાવવા કરતાં સહેલું કામ છે. રમકડાંમાં કલ્પનાશીલતા અને હાથની કારીગરી એમ બંનેની જરૂર પડે છે.) ઈંટો બનાવીને સૂકવીને પછી આગળનું કામ થઈ શકે છે.

૬. ઈંટો અને રમકડાં સુકાય પછી તેમને નિંભાડામાં પકવવા માટે મૂકવાં જોઈએ. આ કામના જાણકારને સહાય માટે બોલાવવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ આ બધી પ્રક્રિયા જુએ અને જાણે તે જરૂરી છે.

૭. નિંભાડામાંથી કાઢ્યા પછી તે બધું ગેરુથી અથવા ખડીથી રંગી શકાય. રંગવા માટે કપડાનો ડૂયો અથવા કૂચડો વાપરી શકાય.

૮. એ પછી રમકડાં સજાવીને રાખી શકાય. ઈંટો પણ સજાવટના કામમાં પણ આવે અને એનો ચોતરો કે ઓટલો પણ બને. ઓટલો બનાવવા માટે ઈંટો જોડવાના કામમાં માટીનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

• ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો

૧. આ એક સામૂહિક પ્રકલ્પ છે. લાંબો ચાલનારો પ્રકલ્પ છે. તે અનુસાર તેની યોજના કરવી જોઈએ.
૨. માટીનું કામ કરતી વખતે સફેદ ગણવેશ બદલીને કામ કરવું જોઈએ.

૩. રોજ કામ પૂરું થાય એટલે સ્થાનની સફાઈ કરવી જોઈએ.

૪. માટી સારી હોય તે ખાસ જોવું જોઈએ.

૫. લાંબા ગાળાનું કામ હોવાથી એક વિશિષ્ટ સ્થાન પસંદ કરવું જોઈએ, જે કોઈને નડે નહીં.

૬. વિદ્યાર્થીઓમાં નિર્માણક્ષમતા આવે અને સૌંદર્યદૃષ્ટિનો વિકાસ થાય એ હેતુથી વાર્તાલાપ કરવો જોઈએ.

૭. વિદ્યાર્થીઓએ બનાવેલાં રમકડાં અને ઈંટોનું પ્રદર્શન ગોઠવવું જોઈએ. માતાપિતા તથા અન્ય લોકોને એ પ્રદર્શન જોવા માટે બોલાવવાં જોઈએ.

૮. નાની નાની ઈંટો જુદા જુદા રંગોથી રંગીને કાગળ દાબણ તરીકે પણ વાપરી શકાય. વળી એમાંથી નાની નાની ફૂલદાનીઓ પણ બનાવી શકાય.

૯. પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ ઘણો અઘરો અને અવ્યાવહારિક લાગતો પ્રકલ્પ છે. તેથી તેની સુવ્યવસ્થિત યોજના બનાવવી જોઈએ. એ યોજનાથી વાલીઓને માહિતગાર કરવાં જોઈએ. પ્રત્યક્ષ કામ થતું હોય ત્યારે તે જોવા માટે પણ વાલીઓને બોલાવવાં જોઈએ.

૧૦. આખો પ્રકલ્પ તો વર્ષમાં એક જ વખત થશે પરંતુ એની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ એકથી વધારે વખત કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી જ હાથ કેળવાશે.

૬. પરોવવું, ભરવું, ગૂંથવું

૧. પરોવવું :

સોયમાં દોરો પરોવવો, દોરામાં મોતી પરોવવાં, સોયદોરાથી ફૂલ પરોવીને હાર બનાવવો. આ બહુ સરળ ક્રિયા છે. માત્ર સોય બુટ્ટી લેવી અને થોડી મોટી પણ લેવી, જેથી સોયમાં દોરો પરોવવાનું કામ સરળતાથી થઈ શકે. એ જ રીતે મોતી પણ હાથમાં પકડવાં સરળ પડે એવા કદનાં લેવાં. સોયદોરામાં ફૂલ પરોવવાં હોય તો સોય આણીદાર અને પાતળી લેવી પડે. દોરો પણ ઝીણો લેવો પડે.

૨. ભરવું :

ભરવું એટલે ભરતકામ કરવું. રોજ રોજની વપરાશની વસ્તુઓને પોતાની કલાથી કંઈ રીતે સુંદર અને સુશોભિત બનાવી શકાય છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવા માટે ભરવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી ઉપયોગી છે. આ કામ સરળ બને તે માટે બૂટી અને થોડી મોટી સોય, કંઈક જાડો દોરો અને કંતાન જેવું કાણાંવાળું કાપડ લેવું જોઈએ. અભ્યાસ કરતાં કરતાં સરખા માપના ટાંકા, આવા ટાંકા લેવા માટે ગણવા પડતાં કાણાં, રંગોનું સંયોજન વગેરે મનમાં બેસતું જાય. આ પ્રવૃત્તિ ધોરણ ૨માં કરાવી શકાય.

૩. ગૂંથવું :

સહુ પ્રથમ ચરણ છે જાડા દોરાને ગાંઠો મારવાનું. સાદી ગાંઠ શીખવવામાં જ ઘણો સમય વીતાવવાની જરૂર છે. જાડા દોરાને ગાંઠ માર્યા પછી તે છોડવાનું પણ શીખવવું જોઈએ. સાદી ગાંઠ મારતાં આવડ્યા પછી ચોટલાની સેર ગૂંથતાં શીખવવું જોઈએ. જાડી સૂતળી કે જાડી ત્રણ દોરી ઉપર પહેલો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આવી ગૂંથેલી સેરોમાંથી આસન બનાવી શકાય, ફૂલદાની મૂકવા માટેની નાની સાદડી બનાવી શકાય, માળાઓ લટકાવીને સુશોભન કરી શકાય.

• ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

૧. મૂળ સામગ્રી સારી, સરખા માપની, પાકા રંગોવાળી લેવી.
૨. વસ્તુ બનાવ્યા પછી જલદી ફાટી જાય, રંગ ઊડી જાય એવી ન લેવી.
૩. ક્યારેક ગૂંથેલી સેરોને ઉકેલીને મૂળ સૂતળી અથવા દોરો બની જાય છે તે પણ બતાવવું.
૪. આવી બધી સુશોભિત સામગ્રી વિદ્યાર્થીઓને ઘેર અથવા સમાજમાં પણ પહોંચાડી શકાય.

૭. કાલાં ફોલવાં, કપાસિયા કાઢવા, રૂ પીંજવું, વાટ વણવી.

૧. સારાં, ભરપૂર રૂ ભરેલાં, મોટાં કાલાં લેવાં.
૨. તેમાંથી રૂ કાઢવું, કાલાં અને રૂના અલગ ઢગલા કરવા.

૩. તે પછી રૂમાંથી કપાસિયા કાઢવા. આ કામ બહુ સહેલું નથી. તે માટે કપાસિયાની આસપાસનું રૂ છૂટું કરીને તેમાંથી કપાસિયો ચૂંટી કાઢવો પડે. આ માટે એક આંગળી અને અંગૂઠાનો ઉપયોગ કરવો પડે. કપાસિયા જુદા કર્યા પછી તેનો પણ જુદો સંગ્રહ કરવો.

૪. રૂ ઉપર જો કસ્તર બાઝેલું હોય તો ચૂંટી ચૂંટીને દૂર કરવું. તે પછી રૂને પીંજવું. પીંજવા માટે કોઈ સાધનનો ઉપયોગ ન કરવો. માત્ર આંગળીઓનો જ ઉપયોગ કરવો. રૂને પીંજવું એટલે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના ગઢા હોય તો દૂર કરીને રૂને તાર કાઢવાને અથવા વાટ બનાવવાને લાયક બનાવવું.

૫. રૂ પીંજ્યા પછી નાના નાના પોલ લઈને તેમને લાંબા વાટામાં કેમ ઢાળવા તે શીખવવું. આ લાંબા વાટા એટલે વળ ચઢાવવો કે એમ નહીં, માત્ર પીંજેલા રૂને લાંબું કરવું. લાંબું કરતી વખતે એ તૂટે નહીં એમાં જ ખરી કુશળતા છે. આ કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ધીરજ અને અભ્યાસની જરૂર પડે.

૬. એ જ રીતે નાના નાના પોલની એક એક દિવેટ બનાવી શકાય. દિવેટ બનાવવી એ ઘણી કુશળતાનું કામ છે. અત્યારે ઉત્તમ દિવેટ બનાવતાં આવડે એવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહીં પરંતુ દિવેટ કરવામાં આંગળીઓને જે રીતે કામ કરવું પડે છે તે શીખવાની જરૂર હોય છે. આંગળીઓને કેળવવા માટે આ પ્રવૃત્તિ છે. દિવેટનો ઉપયોગ દીપપ્રજ્વલન વખતે કરવો જોઈએ.

• ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

૧. કાલાં, કપાસિયા કે રૂ નકામાં જવા દેવાં નહીં. કાલાંનો કંઈ નહીં તો બળતાણ માટે ઉપયોગ કરી શકાય. સંખ્યા ગણવા માટેની સામગ્રી તરીકે પણ કરાય.
૨. કપાસિયામાંથી તેલ નીકળે. કપાસિયા સાફ કરીને, રંગીને રંગોળી બનાવવા માટે પણ વપરાય. કપાસિયા દોરને ખવડાવાય. આવો બધો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ જુએ તેમ કરવો.

૩. કાલાં વાગે નહીં તેનું ધ્યાન રાખવું.
૪. રૂમાંથી સૂતર બને, સૂતરનું કપડું બને, કાપડમાંથી કપડાં બને તેની માહિતી આપવી.
૫. કપાસ ખેતરમાં ઊગે તે પણ બતાવવું.
૬. ક્યારેક ખેતર, જિન, ઘાણી, કાપડની મિલ જોવા માટે પણ લઈ જઈ શકાય. આ બધો અનુભવ જ લેવા દેવો. યાદ રાખવાનું અને સમજવાનું, પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનું ભારણ તેમને માથે નાખવું નહીં.
૭. જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાત એટલે વસ્ત્ર. આ વસ્ત્રવિદ્યા સાથે નાનપણથી જ વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ આવે તે જરૂરી છે. તે દૃષ્ટિથી આ બહુ જ પ્રાથમિક તબક્કાની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ અહીં કર્યો છે.

૮. ચિત્ર દોરવું અને રંગ પૂરવા

૧. આ જેમ રંગ અને રેખાનું કૌશલ્ય છે તે રીતે કલ્પનાશીલતા અને સર્જનશીલતાની પણ અભિવ્યક્તિ છે. તેથી બંને દૃષ્ટિથી આ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.
૨. રેખા દોરવી એનો તો પૂર્વ અભ્યાસ થયેલો છે. હવે રેખાનો ઉપયોગ મનમાં હોય તે કલ્પના, ભાવના, વિચારને આકારબદ્ધ કરવાનો છે. આમ કરવામાં પ્રમાણભાન બહુ મહત્ત્વનું છે. વાસ્તવિક જીવનની જુદી જુદી વસ્તુઓને રેખાબદ્ધ કરતી વખતે જે પ્રમાણભાન રાખવું જોઈએ તે મનમાં ઊતરે તે તરફ વિદ્યાર્થીઓને દોરી જવા જોઈએ.
૩. આ માટે આપણે એક ભૂલ હંમેશાં કરતા આવ્યા છીએ. તે એ કે આપણે દોરેલા ચિત્ર જેવું જ ચિત્ર દોરો એમ આપણે કહીએ છીએ. જોઈ જોઈને અનુકરણ કરવાથી કલ્પનાશક્તિ અને પ્રમાણભાન બેમાંથી એકનો વિકાસ થતો નથી. અનુકરણથી સારું ચિત્ર બને તે કરતાં કલ્પનાથી બનેલું ચિત્ર થોડું ઓછું સુંદર હોય તો પણ ચાલે. બાહ્ય અને ઉછીની સુંદરતા કરતાં મૌલિકતાનું મહત્ત્વ હંમેશાં વધારે છે. આ વાતનો ખાસ ખ્યાલ રાખવો.
૪. અનુકરણ કરવું જ હોય તો આસપાસના વિશ્વમાં

- પ્રત્યક્ષ જે દેખાઈ રહ્યું છે તેનું કરવું. અનુકરણ માટે વસ્તુની પસંદગી કરવાની છૂટ આપવી. માર્ગદર્શન અને સહાયતા કરવી, નિયંત્રણ ન કરવું.
૫. તે પછી પોતાની કલ્પનાથી દૃશ્ય નિર્માણ કરવાનું કહેવું.
૬. રંગ ભરવા માટે પ્રથમ પેન્સિલનો ઉપયોગ કરવો. એ પૂર્વે રંગીન ચોકનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય. તે પછી જલરંગોનો ઉપયોગ કરવો. જલરંગનો ઉપયોગ કરવા માટે સળી ઉપર રૂ લપેટીને ભરેલી પીંછી અને પછી બજારમાં મળતી પીંછીનો ઉપયોગ કરી શકાય.
૭. ચિત્રોમાં રંગ પૂરતાં મોટા કૂચડાથી ઈંટો રંગવી, કૂંડાં રંગવા વગેરે પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી શકાય.

• ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

૧. હાથનું મુક્ત હલનચલન થઈ શકે તે માટે પ્રથમ જમીન ઉપર મોટાં મોટાં ચિત્રો બનાવવાનું કહેવું જોઈએ. આવાં ચિત્રો લાંબા લાંબા લીટા જ હોઈ શકે. પરંતુ હાથના મુક્ત હલનચલન માટે એ જરૂરી છે. પ્રથમ તો આખા શરીરના હલનચલનથી મોટી જગ્યામાં આવા લીટા થઈ શકે, પરંતુ બીજા તબક્કામાં એક જ સ્થાન ઉપર બેસીને માત્ર હાથ જેટલે સુધી પહોંચી શકે તેટલી જગ્યામાં ચિત્રો બનાવવાનું કહેવું.
૨. જમીન ઉપર ચિત્ર બનાવે પછી જમીન સાફ કરવી જોઈએ તે તરફ પણ તેમનું ધ્યાન જાય તેમ કરવું.
૩. જમીન ઉપર ચિત્ર ચોકથી જ બનાવી શકાય. ચોક ગુલાબી, આસમાની, પીળા, પોપટી, ભગવા રંગના અને સફેદ આવે છે. આવા રંગો ઊંઠે એ પ્રકારનું ભોંયતળિયું હોવું જોઈએ. વળી ચોક પણ કાચા ન હોવા જોઈએ જેથી વારે વારે તૂટી ન જાય.
૪. ચિત્રો બનાવતાં પહેલાં કે બનાવવાની સાથે સાથે ચિત્રો જોવાનો પણ અભ્યાસ હોવો જોઈએ. તે માટે શિશુવાટિકામાં ચિત્ર પુસ્તકાલય હોય છે. તેનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય. સાથે સાથે ખૂબ મોટો ચિત્રસંગ્રહ પણ હોવો જોઈએ. સમાચાર પત્રો,

સામયિકો, દિનદર્શિકાઓ (કેલેન્ડરો)

વગેરેમાંથી ચિત્રોનો સંગ્રહ કરવાની બધાની જ ટેવ બને તો એ લાભદાયક રહે છે.

૫. જોયેલા કે બનાવેલા ચિત્ર અંગે વાર્તાલાપ થાય એ જરૂરી છે. આને કારણે વિદ્યાર્થીની કલ્પનાશીલતાની આપણને જાણ થાય છે. સાથે સાથે તેની અભિવ્યક્તિ ક્ષમતાનો પણ વિકાસ થાય.

૬. તૈયાર થયેલાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન અવશ્ય લગાવવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ પોતે, અન્ય વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને અન્ય લોકો એ જુએ તથા તેની પ્રશંસા કરે એવું કરવું જોઈએ.

૯. રસોડાનાં કામો

ફોલવું, મસળવું... વગેરે (આગળ યાદી આવી ગઈ છે.)

૧. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ બધાને એટલી પરિચિત છે કે તેનું વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી. તેથી માત્ર ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતોનો જ વિચાર કરવો જરૂરી છે.
૨. બધી જ સામગ્રી સ્વચ્છ, સારી અને યોગ્ય પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ.
૩. તે જ રીતે બધાં સાધનો વિદ્યાર્થીઓના માપનાં અને સારાં હોવાં જોઈએ.
૪. કામ કર્યા પછીની સ્વચ્છતા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
૫. કોઈ પણ વાનગી બનાવીએ તો સ્વાદિષ્ટ બને તે જોવું જોઈએ.
૬. વાનગી બનાવ્યા પછી સહુને ચાખવા અને ખાવા મળે તે જરૂરી છે.
૭. પૂર્વતૈયારી અને પછીની સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થિતતા માટે પૂરતો સમય ફાળવવો જોઈએ.
૮. ખાવા માટે પણ રકાબી, વાટકી કે થાળીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. વ્યવસ્થિત રીતે બેસીને જમવું જોઈએ.

૯. બનાવતી વખતે અને જમતી વખતે ખૂબ ધીમું પરંતુ મધુર સંગીત સંભળાવવું જોઈએ.

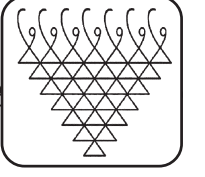
૧૦. રસોડાને લગતી પ્રવૃત્તિઓ કરવા માટે વિદ્યાલયમાં એક રસોડું પણ હોય તો ઘણી સગવડ રહે.

૧૦. કૃષિ

આ પણ જીવનને ટકાવનારો મૂળ ઉદ્યોગ છે. આપણી બધા જ પ્રકારની પાયાની જરૂરિયાતો ભૂમિ જ પૂરી પાડે છે. કૃષિ એ ભૂમિ સાથે સંબંધિત ઉદ્યોગ છે. તેથી બધા જ વિદ્યાર્થીઓને ભૂમિ સાથેનાં કામોનો પરિચય હોવો વિકાસની દૃષ્ટિથી આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિથી નીચેની પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર થયો છે.

૧. **જમીન પોચી કરવી :** જમીન ઉપર પાણી છાંટવું, તેને ગોડવી. આવી જમીન જ ખોદી શકાય.
૨. **માટી ખોદીને ક્યારા બનાવવા :** નાની નાની કોદાળીથી માટી ખોદવાનું કામ કરવું. નાના પાવડાથી ખોદેલી માટી કાઢીને બાજુમાં ઢગલો કરવો.
૩. **માટી સાફ કરવી :** માટીમાંથી કાંકરા અથવા અન્ય નકામી વસ્તુઓ વીણી લેવી. નકામું ઘાસ કાઢી લેવું. માટીને ચોખ્ખી કરવી. માટીનાં ઢેફાં બને તો હાથથી નહીં તો હથોડાથી ભાંગી નાખવાં, સાફ કરેલી માટી પાછી ક્યારામાં નાખવી. ક્યારાને પાળી બનાવવી.
૪. ક્યારા તૈયાર કરતી વખતે માટી સાથે ખાતર ભેળવવું. ખાતર પણ માટીની જેમ જ ઝીણું કરેલું હોવું જોઈએ. ખાતર છાણિયું અથવા અળસિયાંનું જ વાપરવું. રાસાયણિક ખાતર કદી ન વાપરવું.
૫. એ પછી મેથી, પાલખ, ઘાણા જેવાં બી વાવવાં, રાઈ પણ વાવી શકાય. અથવા તુલસી, ગલગોટા, ગુલબાક્ષી વગેરે છોડ વાવવાં. આ જ બી કે છોડ એટલા માટે કે તે જલદી ઊગે છે અને તેનાં પાન અથવા ફૂલ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. બી વાવવાં હોય તો ક્યારા તે માપના કરવા, છોડ વાવવા હોય તો તેને અનુરૂપ કરવા. તે પછી સારી રીતે સરખા અંતરે,

સરખી ઊંડાઈએ બી અથવા છોડ વાવવાં. સારી રીતે માટી વાળીને તેને પાણી પાવું. તે પછી છોડની ઊગવાની પ્રક્રિયાનું નિરીક્ષણ યથાસમયે કરતા રહેવું, તેની સફાઈ કરતા રહેવું, તેને પાણી પાતા રહેવું. તેને અંગે વાર્તાલાપ પણ થતો રહે તેમ કરવું. છોડની સુરક્ષાની પણ ચિંતા કરવી.

૬. છોડ તૈયાર થઈ જાય એટલે પાન અથવા ફૂલ ચૂંટવાં. પાનનો અલ્પાહાર બનાવવામાં ઉપયોગ કરવો અને ફૂલનો પુષ્પગુચ્છ અથવા હાર બનાવવામાં ઉપયોગ કરવો.

• ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

૧. બધાં જ ઓજારો સારી સ્થિતિમાં હોય તેવાં અને નાના માપનાં હોવાં જોઈએ.
૨. વિદ્યાલયમાં એક ખૂણો કૃષિકાર્ય માટે રાખવો જોઈએ.
૩. વિદ્યાલયમાં ખુલ્લી જમીન ન હોય તો કૂંડાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
૪. પાણી પાવા માટે ઝારી અવશ્ય હોવી જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓને તેનું અનુદાન આકર્ષણ હોય છે.

૫. એ જ રીતે પાન અને ફૂલ ચૂંટવા માટે નાની ટોપલીઓ પણ જરૂરી છે. એક તો વિદ્યાર્થીઓને આનંદ આવે છે, બીજું વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાના સંસ્કાર થાય છે.
૬. બગીચામાં કે ખેતરમાં કામ કરતી વખતે ગણવેશ કાઢીને અથવા બદલીને કરવું જોઈએ.

આચાર્ય સુમેરુની પ્રસ્તુતિ પૂરી થઈ. શ્રોતાગણ અતિશય પ્રસન્ન હતો. એ વિષયનું શિક્ષણ જ્યારે શરૂ થશે ત્યારે વિદ્યાલય પરિસરમાં કેટલું ઉત્સાહપૂર્ણ વાતાવરણ હશે એનો વિચાર જ બધાને રોમાંચિત કરી રહ્યો હતો. ધર્મને અવિરોધી અર્થશાસ્ત્રનું એ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ જોઈને બધાને આનંદ અને આશ્ચર્યનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો. એ કોરું અર્થશાસ્ત્ર નહોતું. સંસ્કૃતિનાં અનેક પાસાં એમાં સામેલ હતાં. શ્રોતાઓ અંદરોઅંદર તો વાત કરી રહ્યા હતા પરંતુ પ્રશ્ન અથવા અભિપ્રાયની અનુમતિ નહીં હોવાને કારણે જાહેર ચર્ચા નહોતી થતી.

૩. ભાષા

આચાર્ય શ્રીનિધિના નિર્દેશ અનુસાર આચાર્ય વાગ્ભૂષણ ભાષાના અભ્યાસક્રમની પ્રસ્તુતિ માટે આગળ આવ્યા. આચાર્ય ઉત્તમ લેખક તથા વક્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. એમના શ્રોતાઓ તથા વાચકોને લાગતું હતું કે કવિ કુલગુરુ કાલિદાસની ઉપમા, મહાકવિ ભારવિનું અર્થગૌરવ, કવિ દંડીનું પદલાલિત્ય આચાર્ય વાગ્ભૂષણની શૈલીમાં સમાયેલું હતું. ભાષા પ્રભુત્વના તેઓ સાક્ષાત્ મૂર્તસ્વરૂપ હતા. એમની વાણી ભાષાની સાથે જ એમનો સંગીતનો અભ્યાસ પણ દર્શાવતી હતી. શ્રોતાઓ જ્યારે એમની વાત સાંભળતા હતા ત્યારે તેઓ શું કહી રહ્યા છે એ તરફ તો ધ્યાન આપતા જ હતા. એ સાથે જ તેઓ કેવી રીતે બોલે છે એ તરફ પણ આકર્ષિત થતા હતા.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ તથા સભાનું અભિવાદન કરીને એમણે બોલવાની શરૂઆત કરી...

ઉદ્દેશ

૧. ભાષા એ પ્રકૃતિએ મનુષ્યને આપેલી ખાસ ભેટ છે. માત્ર મનુષ્યને જ ભાષાનું વરદાન મળેલું છે. તેથી દરેક મનુષ્યને ભાષા આવડવી જ જોઈએ.
૨. કોઈપણ બીજા માણસની સાથે વિચાર, ભાવના, માહિતીનું આદાન-પ્રદાન કરવું હોય તો ભાષાની જરૂર પડે છે. તેથી દરેક મનુષ્યે ભાષા શીખવી જોઈએ.
૩. કોઈપણ વિષય શીખવો હોય તો ભાષાની મદદથી જ શીખી શકાય છે. ભાષા એ આધારભૂત વિષય છે. તેથી કંઈ પણ શીખવા ઇચ્છનારે પ્રથમ ભાષા શીખવી જોઈએ.

આલંબન

૧. સહુ પ્રથમ ભાષા એટલે માતૃભાષા એમ જ સમજવું

જોઈએ, કારણ કે જીવનની શરૂઆતથી જ માતૃભાષા શીખવાનું શરૂ થઈ જાય છે. માતૃભાષા સારી રીતે આવડી જાય તે પછી જ બીજી કોઈ પણ ભાષા સારી રીતે શીખી શકાય.

૨. ભાષાનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર સાથે છે. આપણી આસપાસના જીવન સાથે છે. જીવનનો અનુભવ, જીવનની સમજ અને ભાષાવિકાસ સાથે સાથે થાય છે. તેથી ભાષાશિક્ષણ જીવનનિષ્ઠ જ હોવું જોઈએ.

ભાષા શીખવી એટલે શું શીખવું ?

૧. ભાષાનાં બે સ્વરૂપ છે. એક ધ્વનિસ્વરૂપ અને બીજું વર્ણસ્વરૂપ. મૌખિક ભાષા ધ્વનિસ્વરૂપ છે અને લેખિત ભાષા વર્ણસ્વરૂપ છે. એ બેમાં મૂળ તો ધ્વનિસ્વરૂપ જ છે. વર્ણસ્વરૂપ ધ્વનિસ્વરૂપને અનુસરે છે. એટલે કે પ્રથમ બોલાય પછી લખાય. જેવું બોલાય તેવું લખાય. ભાષાની વ્યાખ્યા એ જ કહે છે. ભાષાની વ્યાખ્યા છે **યા ભાષ્યતે સા ભાષા: ।** જે બોલાય છે તે ભાષા છે. ભાષા શીખવી એટલે સારું બોલતાં શીખવું અને સારું લખતાં શીખવું.
૨. ભાષાનાં ચાર કૌશલ્યો હોય છે. બે ધ્વનિસ્વરૂપનાં અને બે વર્ણસ્વરૂપનાં. ધ્વનિસ્વરૂપનાં બે કૌશલ્યો એટલે સાંભળવું અને બોલવું. વર્ણસ્વરૂપનાં બે કૌશલ્યો એટલે વાંચવું અને લખવું.

આમાં પણ બોલવું એ સાંભળવાને અનુસરે છે અને લખવું એ વાંચવાને અનુસરે છે. એટલે કે વ્યક્તિ જેવું સાંભળે એવું બોલે છે અને જેવું વાંચે એવું લખે.

સાંભળવાનો સંબંધ શ્રવાણેન્દ્રિય સાથે છે જ્યારે બોલવાનો સંબંધ વાણી નામની કર્મેન્દ્રિય સાથે છે. વાંચવાનો સંબંધ દૃશ્યેન્દ્રિય સાથે છે જ્યારે લખવાનો સંબંધ હાથ નામની કર્મેન્દ્રિય સાથે છે.

આમ ભાષાનાં આ ચાર કૌશલ્યોનો ક્રમ થયો સાંભળવું, બોલવું, વાંચવું અને લખવું. આ ચારેય કૌશલ્યો આ ક્રમમાં જ શીખાય.

૩. ભાષાનાં બીજાં બે પાસાં છે શબ્દ અને અર્થ. ધ્વનિસમૂહના બનેલા શબ્દને જો અર્થ ન હોય તો તેને

ભાષા ન કહેવાય. ઉદાહરણ તરીકે સાસા રેરે ગગ... એ ધ્વનિ છે, તેને સ્વર છે પરંતુ અર્થ નથી તેથી તે સંગીત છે પરંતુ ભાષા નથી. શબ્દ એ ધ્વનિ છે તો તેનો અર્થ જીવનમાં છે. આમ જીવનનાં વિવિધ પાસાંને અભિવ્યક્ત કરતો ધ્વનિસમૂહ એટલે ભાષા.

ભાષા શીખવાનો અર્થ છે શબ્દો અને અર્થ બન્ને શીખવા.

૪. શબ્દ, શબ્દરચના, શબ્દોની યોગ્ય ગોઠવણીથી બનતું વાક્ય, વાક્યોના વિવિધ પ્રકાર, વાક્યોની વિવિધ પ્રકારની રચના વગેરે બધું મળીને વ્યાકરણ બને છે. વચન, પુરુષ લિંગ, સંધિ, સમાસ વગેરે બધું વ્યાકરણનો ભાગ છે. આ બધું પણ શીખવાનું હોય છે.
૫. માહિતી અને વિવેચન વ્યક્ત કરવાનું હોય તો તે નિબંધ, પોતાને જ વિશે કહેવાનું હોય તો આત્મકથા, છંદોબદ્ધ રચના કરવાની હોય તો કવિતા, ભાવના કે વિચારને શબ્દોમાં વ્યક્ત કરીને સ્વરમાં ગાવાની હોય તો તે ગીત, બીજા કોઈને વિશે વર્ણન કરવાનું હોય તો તે ચરિત્રકથન, પૂર્વે થઈ ગયેલી ઘટનાને મનોરંજક રીતે કહેવાની હોય તો તે વાર્તા, સંવાદરૂપે કહેવાનું હોય તો નાટક... એમ વિવિધ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ શીખવી એ પણ ભાષા શીખવી જ કહેવાય.

અર્થાત્ ભાષા એ માત્ર શબ્દ નથી કે માત્ર અર્થ નથી એ શબ્દ અને અર્થ બન્ને છે. આ બન્નેનો સંબંધ કેવો એકાત્મ છે એ દર્શાવવા માટે મહાકવિ કાલિદાસે શિવ અને પાર્વતીને આપેલી ઉપમા સમજવા જેવી છે. રઘુવંશ નામના મહાકાવ્યનો પ્રથમ શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

વાગર્થાવિવ સંપૃત્તૌ વાગર્થપ્રતિપત્તયે ।

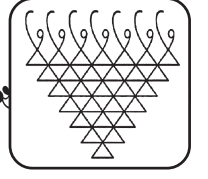
જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥

વાક્ (શબ્દ) અને અર્થની જેમ એકબીજા સાથે જોડાયેલાં, શબ્દ અને અર્થની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ, જગતનાં માતાપિતા એવા પાર્વતી અને પરમેશ્વર (શંકર)ને હું વંદન કરું છું.

અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ ભાષાના સિદ્ધાંતની બે બાજુ જેવો છે.

આ રીતે જોઈએ તો ભાષા સારી રીતે શીખવી એ બહુ જ મોટી ઉપલબ્ધિ છે. ભાષાનો સંબંધ પાંચેપાંચ કોશના વિકાસની સાથે છે. તેથી ભાષા શીખવા શીખવવાને અત્યંત મહત્વની બાબત ગણવી જોઈએ.

આ બાબત ભારપૂર્વક કહેવાની એટલા માટે જરૂર પડે છે કે ભાષા તરફ આજે ઘણું દુર્લભ્ય સેવવામાં આવે છે. સાચા ઉચ્ચાર, સુંદર લેખન, યોગ્ય શબ્દોનો ઉપયોગ, સાચી જોડણી, સાચી વાક્યરચના, મધુર અને લલિત ભાષણ અને લેખન, મૌલિક લેખન વગેરેની જરા પણ પરવા કોઈ કરતું હોય એમ લાગતું નથી. ગુજરાતી વાક્યોમાં અનેક અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને ભાષાને વિકૃત કરી દેવામાં આવે છે. આમ કરીને આપણે આપણા જ જ્ઞાનના સ્રોતને સૂકવી દઈએ છીએ. આમ થતું અટકાવવા માટે અને એ અટકાવવા ભાષા સારી રીતે શીખવી કેટલી મહત્વની છે એ સમજાવવા માટે આટલું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

• ટૂંકમાં કહીએ તો ભાષા શીખવી એટલે

૧. સ્પષ્ટ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ શીખવું - અક્ષરોનું, શબ્દોનું, વાક્યોનું.
૨. સુંદર અને શુદ્ધ લેખન શીખવું - અક્ષરોનું, શબ્દોનું, વાક્યોનું.
૩. શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, ઝડપી, ભાવવાહી, મૌન અને મોટેથી વાંચતાં શીખવું.
૪. શબ્દોના અર્થ જાણવા અને તે પ્રમાણે શબ્દરચના અને વાક્યરચના શીખવી.
૫. ભાષાનું બંધારણ એટલે વ્યાકરણ શીખવું.
૬. વિવિધ છંદો અને રાગોમાં કવિતાને ગાતાં શીખવી. એટલે કે ભાષા અને સંગીતનો સમન્વય કરવો. ધોરણ ૧ અને ૨માં સહુથી મહત્વનું છે ઉચ્ચારણ, વાચન, લેખન અને શબ્દરચના.

૩. અભ્યાસક્રમ

૧. બોલવું : મૂળાક્ષરો, સ્વરો, શબ્દ, વાક્ય, વિરામચિહ્ન, આરોહ અવરોહ, જોડાક્ષર, અનુપ્રાસાત્મક અને

અનુરણનાત્મક શબ્દોનું સ્પષ્ટ, શુદ્ધ ઉચ્ચારણ.

૨. વાચન : શબ્દ, વાક્ય, ફકરો, અક્ષર, માત્રાનું સ્પષ્ટ, શુદ્ધ ઉચ્ચારણ સહિત, ભાવવાહી તથા મૌન વાચન.
૩. લેખન : મૂળાક્ષર, માત્રા, શબ્દ, જોડાક્ષર, વાક્યનું લેખન.
૪. શબ્દરચના અને શબ્દોના અર્થ
૫. વાક્યરચના અને વાક્યોના અર્થ
૬. કવિતા અને ગીતનું પઠન અને ગાન

સમજૂતી

૧. ભાષણ

૧. વિદ્યાર્થી જેવું સાંભળે તેવું બોલે. તેથી વિદ્યાર્થીને શુદ્ધ બોલતાં શીખવવું હોય તો આચાર્યએ શુદ્ધ બોલવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીના ઘરમાં જુદી જુદી જાતની બોલીઓનો પ્રયોગ થતો હોય છે, જેમ કે કાઠિયાવાડી, ચરોતરી, મધ્ય ગુજરાતની, ઉત્તર ગુજરાતની... વગેરે. આ બોલીઓ અને શુદ્ધ ભાષા વચ્ચે ફેર હોય છે. તેથી ઘેર આવી બોલીથી ટેવાયેલા વિદ્યાર્થીઓને શુદ્ધ ભાષા બોલવાનું અઘરું લાગે છે. અત્યંત પણ લાગે છે. જો આચાર્યો પણ ઘેર આવી જ બોલી બોલતા હોય તો તેમને પણ શુદ્ધ ભાષા બોલવાનું અઘરું પડે છે. ક્યારેક એમ શુદ્ધ બોલવા જતાં અસ્વાભાવિક પણ થઈ જવાય છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીને ઘેર અને વિદ્યાલય બેમાંથી એક પણ જગ્યાએ શુદ્ધ ભાષા સાંભળવા ન મળે તો તેઓ શુદ્ધ ભાષા બોલતાં શીખી જ ન શકે. તેથી આચાર્યોએ પોતે તો શુદ્ધ ભાષા બોલતાં શીખવું જ જોઈએ. એનો કોઈ વિકલ્પ નથી.

શુદ્ધ ભાષા સાંભળતાં સાંભળતાં જ વિદ્યાર્થીઓ પણ એ જ પ્રમાણે બોલતાં શીખી જશે.

૨. સામાન્ય વ્યવહારમાં શુદ્ધ ભાષાના વાતાવરણમાં રહેતા થઈ જાય પછી વિશેષ ધ્યાન આપીને એક એક અક્ષરથી શરૂ કરીને ઉચ્ચારણ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ કરતા

જવું જોઈએ.

તે માટે આચાર્યએ એક એક અક્ષર મોટેથી બોલીને વિદ્યાર્થીઓ પાસે સામૂહિક રીતે અને વ્યક્તિગત રીતે બોલાવવો જોઈએ. બોલતી વખતે તેને ઉચ્ચારણમાં શું મુશ્કેલી પડે છે તે તરફ ધ્યાન આપીને તેને સુધારવાના પ્રયાસ કરવા જોઈએ. આ પ્રયાસ અન્ય કોઈ રીતે નહીં, કેવળ સાંભળીને જ થાય. સંપૂર્ણ ભાષણનું મૂળ એકમ અક્ષર છે. અક્ષરથી જ શબ્દ બને છે, શબ્દથી જ વાક્ય અને વાક્યથી જ સંપૂર્ણ ભાષણ. તેથી અક્ષરના ઉચ્ચારણ તરફ સહુથી વધુ ધ્યાન દેવું જોઈએ. અક્ષરોના ઉચ્ચારણનો રોજ અભ્યાસ થવો જોઈએ.

૩. મૂળાક્ષરો બે પ્રકારના છે. એક સ્વર અને બીજા વ્યંજન, પ્રથમ વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ શીખવવું જોઈએ, પછી સ્વરોનું.
૪. કેટલાક વ્યંજન ખાસ મુશ્કેલી કરે એવા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે ડ, ઝ, ણ, જ્ઞ. (આ પૈકી ‘જ્ઞ’ તો જોડાક્ષર છે છતાં એને કક્કામાં સ્વતંત્ર સ્થાન મળેલું છે.) આ બધાં વ્યંજનોનું ઉચ્ચારણ ‘અંગ’, ‘ઇયં’, ‘અંણ’, ‘ઞ્ય’ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ ઉચ્ચારણ સાચું નથી. તેથી આ અક્ષરોના ઉચ્ચારણ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
૪. ‘જ’ અને ‘ઝ’ માં તથા ‘સ’, ‘શ’, ‘ષ’માં ઉચ્ચારણમાં પાણ ફેર છે એ પાણ ધ્યાનમાં આવતું નથી. ક્યારેક તો ‘ગ’ અને ‘ઘ’માં પાણ ફેર સમજાતો નથી. તેથી આ અક્ષરો તરફ પાણ વિશેષ ધ્યાન આપવું. એ જ રીતે ‘ફ’નું ઉચ્ચારણ અંગ્રેજી ‘F’ જેવું કરવામાં આવે છે. તે પાણ સુધારવું જોઈએ.

સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં ટૂંસ્વ અને દીર્ઘનો ભેદ ન કરવો એ મુખ્ય દોષ જોવા મળે છે. આ દોષ એટલો વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે કે હવે તો કેટલાક લોકો ભાષામાંથી આ ભેદ દૂર કરી દેવાની જ હિમાયત કરતા થઈ ગયા છે. પરંતુ આપણી બેદરકારીને લીધે ભાષામાં બદલ કરવાને બદલે આપણે જ શુદ્ધ બોલવાનું શરૂ કરવું જોઈએ.

વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ પાણ ખાસ શીખવવું જોઈએ.

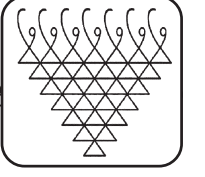
૬. અક્ષરોના ઉચ્ચારણ પછી શબ્દો બોલતાં શીખવવા જોઈએ. બે અક્ષરોના શબ્દોથી શરૂ કરીને ક્રમશઃ ત્રણ, ચાર, પાંચ અક્ષરના શબ્દો બોલતાં શીખવવું. શબ્દો બોલતી વખતે એક કરતાં વધુ અક્ષરો એક પછી એક બોલવાના હોય છે. એમાં ઉચ્ચારણતંત્રનો ઘણો વ્યાયામ થાય છે.
૭. શબ્દો પછી વાક્યોનો ક્રમ આવે. વાક્યો બોલતી વખતે જ આરોહ-અવરોહ અને વિરામચિહ્નોનું ઉચ્ચારણ પાણ આવે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રશ્નાર્થ વાક્ય હોય તો વાક્યમાં આરોહ હોય અને પૂર્ણવિરામ હોય તો અવરોહ હોય.

વિરામ ચિહ્નોની ઓળખ એ આરોહ-અવરોહ એટલે શું તે સમજાવવાની જરૂર નથી. માત્ર બોલતાં આવડવું જોઈએ એ જ અપેક્ષા છે.

૮. આ પછી જોડાક્ષરોનો વારો આવે. એક એક અક્ષરની જેમ જ એક એક જોડાક્ષર બોલતાં શીખવવું.

આ માટે આચાર્યએ કયા કયા જોડાક્ષર બને છે તેની યાદી બનાવવી, એ જોડાક્ષર જેમાં આવતા હોય તેવા શબ્દો બનાવવા અને એવા શબ્દોથી યુક્ત વાક્યોની યાદી તૈયાર કરવી. એ પછી આવા જોડાક્ષરો, શબ્દો અને વાક્યો બોલાવવાં.

૯. આ બધું કરતી વખતે સામાન્ય વાતચીત, બોલવું, સાંભળવું, ગાવું વગેરે તો ચાલતું જ હોય છે. ધીમે ધીમે આ સામાન્ય બોલવામાં પાણ શુદ્ધિ જણાઈ આવે એ રીતે અભ્યાસ થતો જાય એ અપેક્ષિત છે. શુદ્ધ ઉચ્ચારણ શીખવું જુદું અને સામાન્ય બોલવું જુદું એમ ન થવા દેવું. પરિચય, ચિત્રવાર્ણન, ઘટના નિરૂપણ, વાર્તાકથન, કવિતાપાઠ, સ્તોત્રપાઠ વગેરે બોલવાના અભ્યાસ માટે સારાં માધ્યમો છે.
૧૦. શુદ્ધ ઉચ્ચારણ માટે સંસ્કૃત સુભાષિતો, મંત્રો અને સૂત્રોનો પાઠ ખૂબ ઉપકારક થઈ પડે છે. ગમે તેવા ઉચ્ચારણ દોષને ઠીક કરવાની ક્ષમતા સંસ્કૃતના

ઉચ્ચારણમાં છે. તેથી શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતાં શીખવા માટે આ બધાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

૨. વાચન

૧. વાચનનો પ્રારંભ મૂળાક્ષરોથી નહીં પરંતુ શબ્દો અને વાક્યોથી કરવો જોઈએ. કારણ કે અક્ષરોને અર્થ હોતો નથી, શબ્દોને હોય છે.

સહુ પ્રથમ એવા શબ્દો હોવા જોઈએ જેના પ્રત્યક્ષ નમૂના અથવા ચિત્રો મળે. ચિત્ર અથવા વસ્તુ વગરના શબ્દોનો અર્થ કદી પણ સમજાતો નથી. વળી ચિત્ર અને શબ્દ સાથે હોય તો જ વસ્તુની આકૃતિ અને શબ્દની આકૃતિનું સમાયોજન કરતાં ફાવે.

૨. ચિત્ર અને શબ્દથી શરૂ કર્યા પછી કેટલોક સમય ગયા પછી ચિત્ર સિવાય એના એ જ શબ્દો વાંચવાનું કહેવું જોઈએ. એ શક્ય છે કે વસ્તુની આકૃતિની જેમ જ આખા શબ્દની આકૃતિ જ એને યાદ રહે અને એક એક અક્ષર સ્વતંત્રપણે ન આવડે. પરંતુ જુદી જુદી રીતે, જુદાં જુદાં સંયોજનોમાં, જુદી જુદી માત્રાઓ (સ્વરો) સાથે અક્ષરો વાંચવાની અને ઓળખવાની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે.

૩. આગળ કહ્યું તેમ હવે વારો આવે છે એક એક અક્ષર વાંચવાનો. પૂર્વેનો એક એક અક્ષર બોલવાનો અને બધા અક્ષરોથી યુક્ત અર્થપૂર્ણ વાંચવાનો અનુભવ ઘણો મળેલો હોવાને કારણે એક એક અક્ષર અને જોડાક્ષર ઓળખીને વાંચવાનું સરળ બની જાય છે.

૪. એક એક અક્ષર વાંચતાં આવડી ગયા પછી અક્ષરોનો ઉપયોગ કરીને શબ્દો બનાવવાનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. આને માટે ઘણીબધી ભાષાની રમતો વિકસિત કરવામાં આવી છે.

૫. આ પછી સળંગ ધારાપ્રવાહ વાંચવાનું શરૂ થાય. સળંગ વાંચવા માટે પ્રથમ અનુવાચનનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અનુવાચન એટલે પ્રથમ આચાર્ય મોટેથી વાંચે, પછી વિદ્યાર્થીઓ આચાર્યનું સાંભળીને અને પુસ્તકમાં જોઈને મોટેથી વાંચે. આમ કરવાથી

સાંભળીને બોલવું અને જોઈને વાંચવું એમ બન્ને ક્રિયાઓ સાથે થાય અને ભાષાના ધ્વનિસ્વરૂપ અને વર્ણસ્વરૂપનું સામંજસ્ય સ્થપાય.

૬. એ પછી આવે સ્વતંત્ર વાચન. પુસ્તકમાં લખેલું પોતાની મેળે વાંચેલું. આ પ્રમાણે વાંચવાનો અભ્યાસ ચાલતો હોય ત્યારે પુસ્તક ઉપરાંત ફલકો, સમાચાર પત્રો, સામયિકો વગેરે બધું જ વાંચવાનો અભ્યાસ થાય એ અપેક્ષિત છે.

શરૂઆતમાં મોટેથી વાંચ્યા પછી ધીમે વાંચવું, પછી મનમાં વાંચવું એ ક્રમ છે. વાંચતાં શીખવવું એટલે ધારાપ્રવાહ વાંચતાં શીખવવું અપેક્ષિત છે.

૩. લેખન

૧. લખતાં શીખવું એ ચિત્રની જેમ જ આમ તો ઉદ્યોગનો એક ભાગ ગણાય. તેથી કોઈપણ અક્ષર માટે આવશ્યક એવા વળાંકો ઉદ્યોગનો જે પહેલો જ મુદ્દો છે (સીધી અને વાંકી લીટી દોરવી) એ જ છે. આવી લીટી અને વળાંકોનો સારો અભ્યાસ થયા પછી સરળ વળાંકો અને આકૃતિઓવાળા અક્ષર પ્રથમ શીખવવા જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે બે અર્ધગોળાવાળો ‘દ’, ‘ડ’ સહેલો છે. એક અર્ધગોળા અને એક ઊભી સીધી લીટીવાળો ‘ગ’ સહેલો છે. એ જ રીતે સમાન સમાન આકૃતિઓવાળા અક્ષરોનાં જૂથ બનાવીને એક એક અક્ષર મરોડદાર રીતે લખતાં શીખવવું જોઈએ. લખવા માટે પ્રથમ સ્લેટનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તે પછી નોટનો. અક્ષરોના મરોડ હાથમાં બેસી જાય તે માટે ઘૂંટવાની પદ્ધતિનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય.

વિદ્યાર્થીઓ લખતાં શીખતા હોય ત્યારે સાચો મરોડ એ સાચો ક્રમ જાળવે તે જોવું જોઈએ. આજકાલ આ બાબત ઘણી ઉપેક્ષિત રહી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘ત’ લખવો હોય તો ત્રણ ભાગમાં લખાય.

૧.૬ (ઉપરથી નીચે - આ રીતે)

૨.૬ (ડાબેથી જમણે - આ રીતે)

૩.૬ (ઉપરથી નીચે - આ રીતે)

પરંતુ કેટલાક ‘ત’ એમ બે ભાગમાં અને એ પણ ઊલટા ક્રમમાં લખે છે. (પહેલાં કાનો અને પછી ઊલટા ક્રમમાં અને કેટલાક લોકો એક ભાગમાં લખીને તેમાં આ ની માત્રા લખે છે.

આવો વિપરીત ક્રમ અનેક અક્ષરોમાં જોવા મળે છે. માત્રાઓની પણ સ્થિતિ એવી જ હોય છે. તેથી લેખન પુસ્તિકામાં બતાવેલા ક્રમ અનુસાર જ લખતાં શીખવું જરૂરી છે.

૨. સ્વતંત્ર અક્ષરો પછી શબ્દ લખવાના આવે. શબ્દ એટલે એક કરતાં વધુ અક્ષરો સાથે લખવાં. આમ કરતી વખતે નીચેની બાબતોનું ધ્યાન રાખવું પડે.

૧. બધા અક્ષરો એક માપના આવે.
૨. બધી માત્રાઓ આડી લીટીથી કાટખૂણે હોય અને એકબીજાને સમાંતર હોય.
૩. અનુસ્વાર, હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ‘ઈ’ તથા ‘ઉ’ની માત્રાઓ, ‘એ’, ‘ઓ’, ‘ઐ’ અને ‘ઔ’ની માત્રાઓનો મેળ સચવાય.
૩. આ રીતે શબ્દો લખવાનો ખૂબ અભ્યાસ થયા પછી વાક્યો લખવાનો વારો આવે. વાક્ય લખવામાં ત્રણ બાબતો મહત્વની છે.
  ૧. બે શબ્દો વચ્ચેની જગ્યા.
  ૨. આખું વાક્ય સીધી લીટીમાં લખાય અને પહેલેથી છેલ્લે સુધી બધા અક્ષરો સમાન માપના હોય.
  ૩. વિરામચિહ્ન યોગ્ય રીતે લખાય.
 આ બધું કરવાથી લખાણ સુંદર અને શુદ્ધ બને છે, પરંતુ આ બધું ઘણો અભ્યાસ અને ચીવટ માગી લે છે. તેથી આચાર્યોએ કે માતાપિતાએ ઉતાવળ ન કરવી. આખી જિંદગી લખવાનું હોય તો તેની પાયાની તૈયારી તો પાકી કરવી જ પડે. મહાત્મા ગાંધીએ સાચું જ કહ્યું છે, ‘ખરાબ અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાન છે.’

૪. શબ્દરચના અને શબ્દસંયોજનો

જેમ ઉચ્ચારણ શુદ્ધ હોવું જોઈએ, વાચન ધારાપ્રવાહ

હોવું જોઈએ. લેખન સુંદર હોવું જોઈએ એ જ રીતે શબ્દોના અર્થ જાણવા અને શબ્દોની રચના કરવી એ પણ મોટું ભાષાકીય કૌશલ્ય છે.

ઉદાહરણ તરીકે

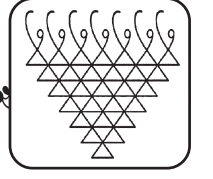
૧. એકબીજાના પૂરક હોય એવા શબ્દો શોધીને જોડી બનાવવી. જેમ કે બોલ-બેટ, તાળું-ચાવી, સોય-દોરો... વગેરે.
૨. એકબીજાના વિરુદ્ધ અને પૂરક શબ્દો શોધીને જોડી બનાવવી. જેમ કે દિવસ-રાત, સાંજ-સવાર, પૂર્વ-પશ્ચિમ... વગેરે.
૩. દ્વિરુક્તિવાળા શબ્દો વાંચવા અને બનાવવા, જેમ કે એક-એક, બબ્બે, બોલ-બોલ, ચાલ-ચાલ... વગેરે.
૪. દ્વિરુક્તિનો બીજો પ્રકાર જેમ કે રાતોરાત, દિવસેદિવસે, ભાગમભાગ વગેરે.
૫. વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વિશેષણોની રચના, જેમ કે લીલું છમ, લાલચોળ, મીઠુંમધ... વગેરે.
૬. એક વિશિષ્ટ પ્રકારની દ્વિરુક્તિ જેમ કે પાણી બાણી, તાળીબાળી, પેનબેન... વગેરે
૭. શબ્દ સંયોજન જેવાં કે લોચાલાપસી, વાતચીત, ગપગોળા... વગેરે

આ રીતે ભાષા એ આધારભૂત વિષય છે. તે સારી રીતે શીખવા માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યક્રમો કરવા જોઈએ. ગીતપુસ્તિકા, વાર્તાપુસ્તિકા, નાટ્યપુસ્તિકા, કહેવતપુસ્તિકા, નિબંધપુસ્તિકા, શબ્દકોશ, શબ્દચિત્રકોશ, ભાષાની રમતો વગેરે અનેક પ્રકારની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ભાષાની જે સામગ્રી છે તેમાં અન્ય વિષયોની માહિતીનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

આચાર્યોએ અને માતાપિતાએ વિદ્યાર્થીઓને વાચનનો રસ લગાડવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. તે માટે ઘરમાં અને વિદ્યાલયમાં પુસ્તકાલય અવશ્ય હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને હંમેશાં પુસ્તકાલયમાં લઈ જવા જોઈએ અને પુસ્તકોની વચ્ચે છૂટા મૂકવા જોઈએ.

આચાર્ય વાગ્ભૂષણની પ્રસ્તુતિ સૌની અપેક્ષા અનુસાર જ હતી. શ્રોતાઓને આશ્ચર્ય જ નહીં તો આનંદની પણ અનુભૂતિ થઈ રહી હતી. પ્રતિભાવો માટે રોકાવાનું નહોતું એટલે આચાર્ય શ્રીનિધિએ આચાર્ય નિશિકાંતને એ પછીના વિષયની પ્રસ્તુતિ માટે સૂચના આપી. આચાર્ય નિશિકાંત સંગીત વિષયનો અભ્યાસક્રમ રજૂ કરવાના હતા. તેઓ ઉત્તમ ગાયક હતા, અનેક ઉત્તમ શિષ્યોના ગુરુ હતા. સંગીત વિષયનું વિવેચન પણ સરસ રીતે કરતા હતા. સભાનું અભિવાદન કરીને એમણે પોતાનું કથન શરૂ કર્યું.

તેઓ કહેવા લાગ્યા...

ભાષા વિષયની તથા વિશેષ રૂપે આચાર્ય વાગ્ભૂષણની પ્રસ્તુતિ પછી સંગીત વિષયની પ્રસ્તુતિનો એક વિશેષ આનંદ હોય છે. બન્ને રસાનુભૂતિનાં ઉત્તમ માધ્યમો છે. એક સમાન આનંદ આપનારા છે. આચાર્યજી પોતે વાગ્દેવીના ઉપાસક છે. ભગવતી વાગ્દેવી જ સંગીતની પણ દેવતા છે. એટલે હું જે પણ કહીશ એને એમની પ્રસ્તુતિ સાથે જોડીને જ ગ્રહણ કરવાની કૃપા કરશો.

૪. સંગીત

ઉદ્દેશ

૧. સંગીત એ નાદબ્રહ્મનો આવિષ્કાર છે. સૃષ્ટિની રચના સાથે અનાદિકાળથી જોડાયેલું છે. તેથી સૃષ્ટિની નાની મોટી પ્રત્યેક રચના સાથે તેનો સંબંધ છે. આ સંબંધની અનુભૂતિ માટે કોઈ પણ શિક્ષણક્રમમાં સંગીત તો હોવું જ જોઈએ.
૨. સંગીત એ વાણી નામની ઇન્દ્રિયની કેળવણી છે. સ્વરચંત્રની કેળવણીથી અવાજ મધુર અને સૂરીલો બને છે. સૂરીલા અવાજથી અભિવ્યક્તિ યોગ્ય રીતે થવામાં મદદ મળે છે.
૩. કેળવાયેલા અવાજની વિચારતંત્ર ઉપર, ભાવનાતંત્ર ઉપર અને ચિત્તતંત્ર ઉપર પણ ઘણી અસર પડે છે. તેમાં સંવાદિતા અને સુગ્રથિતતા આવે છે.
૪. સંગીતથી મન શાંત થાય છે, એકાગ્રતા સાધી શકાય છે, જીવનમાં સુંદરતા આવે છે.
૫. ભાષાની અભિવ્યક્તિ માટે પણ સંગીત ઘણું ઉપકારક બને છે.
૬. સંગીત એ કેળવાયેલા મનુષ્યની નિશાની છે. સુભાષિતમાં કહ્યું છે,
'સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ
પુચ્છિવિષાણહીનઃ ।'
એટલે સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના જ્ઞાન વિનાનો

મનુષ્ય બરેબર પૂંછડા અને શીંગડા વગરના પશુ જેવો છે.

૭. તેથી જ પ્રારંભમાં કોઈપણ અભ્યાસક્રમમાં સંગીતને અનિવાર્ય સ્થાન હોવું જોઈએ.

આલંબન

૧. સંગીત કેવળ ગીતોના રાગ શીખવા માટે નથી. સ્વર શુદ્ધ અને બળવાન બને તે માટે સ્વરસાધનાને વધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.
૨. સંગીતનો સંબંધ માત્ર સંગીતના તાસ કે સંગીતની પ્રવૃત્તિ સાથે જ નથી. અન્ય વિષયો સાથે પણ છે. તેથી સંગીતમય વાતાવરણ નિર્માણ કરવું આવશ્યક છે.
૩. સંગીતનો સંબંધ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ વગેરે બધાની સાથે છે તેથી તેને માટે ઉત્તમ વ્યવસ્થા પણ કરવી જોઈએ.
૪. સંગીતની બાબતમાં ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિથી ન જોતાં વિષયના મૂળમાં જઈને આધારભૂત બાબતો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. સંગીત વિષય વિસ્તારનો કે માહિતીનો નથી. મૂળભૂત ક્ષમતાઓના વિકાસનો છે. તેથી આચાર્યો, માતાપિતા અને વિદ્યાર્થીઓને મૂળભૂત વિકાસ પ્રત્યે અભિમુખ કરવાં જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ

૧. સ્વર, તાલ અને લયની સમજ કેળવાય.

૧. સ્વર શુદ્ધ બને, બળવાન બને, મધુર બને.
૨. તાલ ઓળખતાં આવડે અને તાલ આપતાં આવડે.
૩. ધીમી અને ઝડપી લય ઓળખે અને અભિવ્યક્ત પણ કરે.
૨. સંગીત એટલે ગાયન, વાદન અને નર્તન. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગાતાં આવડે, વાદ્ય વગાડતાં આવડે અને નૃત્ય કરતાં આવડે.
૩. સંગીતનું જ્ઞાન એના વ્યવહારમાં સામંજસ્ય પેદા કરે. આને માટે ધોરણ ૧ અને ૨માં નીચે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિઓ, પ્રકલ્પો અને કાર્યક્રમોની રચના કરવામાં આવી છે.

પ્રવૃત્તિઓ

૧. સંગીતશ્રવણ

વાણી એ કર્મેન્દ્રિય છે. સંગીતનો સંબંધ પણ વાણી સાથે છે. કર્મેન્દ્રિયની કૃતિ જ્ઞાનેન્દ્રિયના અનુભવ ઉપર આધારિત હોય છે. શ્રવણેન્દ્રિય સંગીત માટેની જ્ઞાનેન્દ્રિય છે તેથી પ્રથમ તો વિદ્યાર્થીઓને સંગીત ખૂબ સાંભળવા મળવું જોઈએ. સાંભળી સાંભળીને કાન તૈયાર થાય પછી જ ગળામાંથી સ્વર નીકળે. સાંભળવાનો આ અનુભવ જેટલો ગાઢ તેટલું ગાતાં સહેલાઈથી આવડે. તેથી જ આપણે ત્યાં કહ્યું છે કે ‘કાનસેન થઈએ તો જ તાનસેન થવાય.’

૧. વિદ્યાલયમાં સંગીતશ્રવણ માટેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. તે માટે ઉત્તમ ધ્વનિમુદ્રિકાઓ, ઉત્તમ ધ્વનિમુદ્રણ યંત્ર અને ઉત્તમ પ્રસારણ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.
૨. વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયમાં આવતા હોય ત્યારે, મધ્યાવકાશ હોય ત્યારે, વિદ્યાલય પૂરું કરીને ઘેર જતા હોય ત્યારે, ભોજન કરતા હોય ત્યારે, ઉદ્યોગ અથવા રમતગમતની પ્રવૃત્તિમાં રત હોય ત્યારે સંગીત સાંભળી શકે. એ ઉપરાંત સંગીત ખાસ બેસીને પણ સાંભળી શકાય.
૩. સંગીત સાંભળાવવું હોય ત્યારે એની ગુણવત્તા ઉત્તમ હોવી જોઈએ, સાથે સાથે વિવિધતા પણ હોવી જોઈએ.

અનેક રાગ, અનેક વાદ્યો, અનેક ગાયકોનું વાદન અને ગાયન તેઓ સાંભળી શકે એમ કરવું.

૪. સંગીતમાં શબ્દ કરતાં સ્વરનું મહત્ત્વ વધારે છે. તેથી સ્વરની દૃષ્ટિથી વિવિધતા અને ગુણવત્તા હોવી જોઈએ.
૫. જે કાંઈ સાંભળે તેનો આધાર ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત હોવું જોઈએ. લોકસંગીત એ જુદો વિષય છે. કાન તૈયાર કરવા માટે શાસ્ત્રીય સંગીત જ વધુ ઉપયોગી થઈ શકે.
૬. માત્ર ધ્વનિમુદ્રિકાઓ જ સાંભળવા મળે એ પૂરતું નથી. જીવંત વ્યક્તિઓ પ્રત્યક્ષ ગાય અને વિદ્યાર્થીઓ સામે બેસીને સાંભળે એમ કરવું જોઈએ. તે દૃષ્ટિથી વિદ્યાલયમાં સંગીતાચાર્ય હોય એ જરૂરી છે. વળી અવારનવાર સારા સારા ગાયકો, વાદકો, નર્તકો વિદ્યાલયમાં આવે એવી યોજના પણ કરવી જોઈએ.

આ પ્રકારે વાતાવરણમાંથી જ સંગીતનો અનુભવ થાય તો વિદ્યાર્થીઓને સરળતાથી ગાતાં આવડે.

૨. ગાયન

૧. સાદી સ્વરરચનાનાં ગીતો

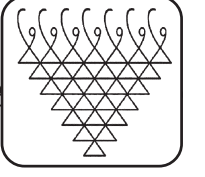
શાસ્ત્રીય સંગીતના રાગો ઉપર આધારિત સાદી સ્વરરચનાનાં ગીતો ગાતાં શીખવવાં જોઈએ.

સાદી સ્વરરચના એટલે જેમાં વધુ તાનપલટા અને ઉતારચઢાવ ન હોય તેવાં. વળી વિદ્યાર્થીઓના કંઠ હજુ કોમળ હોય છે. તેના ઉપર બહુ તાણ ન પડે તે જોવું જોઈએ. તેથી બહુ જ ઊંચા સ્વરો ન હોવા જોઈએ. સામાન્ય રીતે મધ્ય સમકના ‘પ’ અથવા ‘ધ’ (ક્યારેક જ, સમજીને તાર સમકના ‘સા’ સુધી જવાય) સુધીની સ્વરરચનાવાળાં ગીતો હોવાં જોઈએ. આમ કરવાથી તેઓ બેસૂરા પણ નહીં બને અને ગળાને સારી કેળવણી મળશે. ધોરણ ૧ અને ૨નાં મળીને આવાં પચીસથી ત્રીસ ગીતો તેઓ શીખી શકે.

૨. સ્વરસાધના

ગળું કેળવવાનો મૂળ અને મુખ્ય ઉપાય છે સ્વર પાકો કરવો. તે માટે સહુ પ્રથમ એક જ સ્વર ઘૂંટવો જોઈએ. આ એક સ્વર એટલે ‘સા’. તાનપૂરાની સાથે અથવા હારમોનિયમની સાથે અથવા આચાર્યની સાથે ‘સા’ના

ગાયનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અભ્યાસ એટલે રોજ થોડું થોડું કરવું તે.

પોતાનો સ્વર પાકો કરવો અને બીજાના સ્વર સાથે સ્વર મેળવવો એ સ્વરસાધનાનો હેતુ છે. આ દૃષ્ટિથી પ્રથમ ‘સા’ સ્વર પાકો કરવા માટે બેએક મહિના આપ્યા પછી અન્ય સ્વરોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સ્વર સાધના જેમ ‘સા’થી કરાય તેમ ‘ઝં’થી પણ કરાય, કારણ કે ઝંકારનો સ્વર હંમેશાં ‘સા’ હોય છે.

૩. અલંકારોનો અભ્યાસ

સ્વરસાધના પછી અથવા સ્વરસાધનાની સાથે સાથે અલંકારોનો અભ્યાસ થઈ શકે. નીચે પ્રમાણેના દસ અલંકારો શીખવી શકાય.

૧. સા રે ગ મ પ ધ નિ સા - ત્રિતાલ
સા નિ ધ પ મ ગ રે સા
૨. સાસા રેરે ગગ મમ પપ ધધ નિનિ સાસા - ત્રિતાલ
સસ નિનિ ધધ પપ મમ ગગ રેરે સાસા
૩. સારેગ રેગમ ગમપ મપધ પધનિ ધનિસા - દાદરા/
ત્રિતાલ
સાનિધ નિધપ ધપમ પમગ મગરે ગરેસા
૪. સારેગમ રેગમપ ગમપધ મપધનિ પધનિસા - ત્રિતાલ
સાનિધપ નિધપમ ધપમગ પમગરે મગરેસા
૫. સાગ રેમ ગમ મધ પનિ ધસા - એકતાલ
સાધ નિપ ધમ પગ મરે ગસા
૬. સારેસારેગ રેગરેગમ ગમગમપ મપમપધ પધપધનિ
ધનિધનિસા - જપતાલ/દાદરા
સાનિસાનિધ નિધનિધપ ધપધપમ પમપમગ મગમગરે
ગરેગરેસા
૭. સારેગસારેગમ રેગમરેગમપ ગમપગમપધ મપધમપધનિ
પધનિપધનિસા - રૂપક-દીપચંદી
સાનિધસાનિધપ નિધપનિધપમ ધપમધપમગ
પમગપમગરે મગરેમગરેસા
૮. સાસારે રેરેગ ગગમ મમપ પપધ ધધનિ નિનિસા -
દાદરા
સાસાનિ નિનિધ ધધપ પપમ મમગ ગગરે રેરેસા
૯. સારેસારેસારેગ રેગરેગરેગમ ગમગમગમપ મપમપમપધ
પધપધપધનિ ધનિધનિધનિસા - રૂપક

સાનિસાનિસાનિધ નિધનિધનિધપ

ધપધપધપમ પમપમપમગ મગમગમગરે ગરેગરેગરેસા

૧૦. સારેગગ રેગમમ ગમપપ મપધધ પધનિનિ ધનિસાસા
સાનિધધ નિધપપ ધપમમ પમગગ મગરેરે ગરેસાસા -
ત્રિતાલ

આ અલંકારો શીખવવામાં પણ ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. એક એક અલંકાર પાકો બેસે પછી જ બીજા અલંકારને લેવો જોઈએ. અલંકારના અભ્યાસથી જેમ સ્વરનો અભ્યાસ થાય છે તે જ રીતે ઉચ્ચારણનો પણ અભ્યાસ થાય છે. તેથી ઉચ્ચારણ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૪. મંત્ર, સૂત્ર અને શ્લોકપાઠ

મંત્રો કે શ્લોકોનો શબ્દ અને અર્થનો ભાગ જોઈએ તો એનો સમાવેશ યોગ વિષયમાં થાય. પરંતુ શ્લોકોને છંદ હોય છે અને છંદોની નિશ્ચિત સ્વરરચના હોય છે. મંત્રોની પણ નિશ્ચિત સ્વરરચના હોય છે. વૈદિક મંત્રની ગાનપદ્ધતિને સ્વરિત પદ્ધતિ કહે છે. તેથી તેનો સમાવેશ સંગીત વિષયમાં પણ થાય છે. તે દૃષ્ટિથી ઘણા પ્રચલિત એવા અનુષ્ટુપ અને શાર્દૂલવિકીડિત જેવા છંદો અને વેદના કેટલાક મંત્રો શુદ્ધ અને બળવાન સ્વરમાં ગાતાં શીખવવા જોઈએ.

૫. તાલી વગાડવી

તાલ શીખવા માટે સહુ પ્રથમ તાળી વગાડતાં શીખવું જોઈએ. સંખ્યા બોલીને તાળી વગાડવી અને પછી ગીતની સાથે તાળી વગાડવી એમ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

૬. સાદા તાલ અને બોલ

જેમ અલંકારોથી સ્વરનો અભ્યાસ થાય છે તેમ તાલના બોલથી તાલનો અભ્યાસ થાય છે. તેથી બહુ જ પ્રચલિત એવા ત્રણ તાલનો સમાવેશ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

૧. કહેરવા

માત્રા-૪	૧ માત્રા ઉપર તાલી
ખંડ-૨	૫ માત્રા ઉપર ખાલી
૧ ૨ ૩ ૪	૫ ૬ ૭ ૮
ધા ગી ન તી	ન ક ધી ન

દાદરા

માત્રા-૬ ૧ માત્રા ઉપર તાલી

ખંડ-૨ ૪ માત્રા ઉપર ખાલી

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬

ધા ગી ના ધા તી ના

રૂપક :

માત્રા-૭ ૪ - ૬ માત્રા ઉપર તાલી

ખંડ-૩ ૧ ઉપર ખાલી

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭

તી તી ના ધીં ના ધીં ના

એકસાથે પ્રથમ તો એક જ તાલનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેથી બોલની સાથે તાળી વગાડીને તાલનો અભ્યાસ કરવો. આ રીતે અભ્યાસ પાકો થઈ ગયા પછી ગીતની સાથે તાલનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આવો અભ્યાસ પાકો થઈ ગયા પછી નવું કોઈ ગીત હોય તો પણ તેના તાલની આપોઆપ સમજ પડી જાય છે.

જે રીતે તાળીની સાથે બોલ બોલીને તાલનો અભ્યાસ થાય તે રીતે તબલાં ઉપર બોલ વગાડીને સાથે તાળી પાડીને અને બોલ બોલીને પણ અભ્યાસ થાય. તબલાં વગાડતાં આવડે એ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય નથી. તાલ સમજાય અને ઓછામાં ઓછું તાળી વગાડતાં આવડે એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

૭. વિવિધ અને ચિત્રવિચિત્ર ઉચ્ચારણો સાથે સ્વર અને તાલનો અભ્યાસ

ઉદાહરણ તરીકે

૧.	ટણાણા	ટણાણા	ટણાણા	ટણટણ
	૧	૨	૩	૪
૨.	ટણાણટ	ણાણટણ	ટણટણ	ટણાણા
	૧	૨	૩	૪
૩.	ટણાણટ	ણાણાણા	ટણટણ	ટણાણા
	૧	૨	૩	૪
૪.	ટણટણ	ટણાણા	ટણટણ	ટણાણા
	૧	૨	૩	૪

૫. છનનન છુમ છુમ છુમ છુમ છનનન
૧ ૨ ૩ ૪

૬. ઝમકઝ મકઝમ ઝમકઝ મકઝમ
૧ ૨ ૩ ૪

૭. તા તા થૈ થૈ તા તા થૈ થૈ
૧ ૨ ૩ ૪

૮. છુમ છુમ છનનન છુમ છુમ છનનન
૧ ૨ ૩ ૪

૯. તક ધીન તક ધીન તાતા તક ધીન
૧ ૨ ૩ ૪

૧૦. ધીન તક ધીન તક ધીન તક ધીન તક
૧ ૨ ૩ ૪

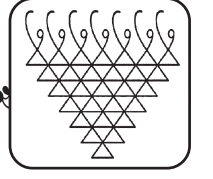
- આ બધા જ બોલ અને તાલને વિવિધ સ્વરચનામાં ગાઈ શકાય.
- તાલી અને ચપટી સાથે આ બોલ પાકા થઈ જાય પછી નૃત્ય અને અભિનય પણ જોડી શકાય.
- આના જેવી બીજી અનેક રચનાઓ આચાર્ય પોતાની કલ્પનાશક્તિથી રચી શકે.
- આ બધું કરતી વખતે વાતાવરણ મુક્ત અને ઉદ્દાસભર્યું હોવું જોઈએ.

૮. વાદ્યોનું વાદન

૧. હજુ આ ધોરણોમાં વાદ્યો બહુ સાદાં હોવાં જોઈએ. વાદ્યો બે પ્રકારનાં હોય છે. સ્વરવાદ્યો અને તાલવાદ્યો, વંશી, શરણાઈ, હારમોનિયમ, સિતાર, જલતરંગ વગેરે સ્વરવાદ્યો છે. મંજરાં, ખંજરી, ઘૂંઘરુ, ઢોલક, તબલાં વગેરે તાલવાદ્યો છે. સ્વરવાદ્યોનો અભ્યાસ અત્યારે જરૂરી નથી. તાલવાદ્યો જ શીખવવાં જોઈએ. અત્યારે શીખવવાનાં વાદ્યોમાં મંજરાં, ખંજરી અને ઘૂંઘરુંનો સમાવેશ થઈ શકે.

તાળી વગાડતાં આવડી ગયા પછી મંજરાં વગાડતાં શીખવવું જોઈએ. મંજરા પકડવાં કઈ રીતે અને તેનો રણકાર કઈ રીતે નીકળે તે શીખવાની બાબતો છે. તાલ તો હવે આવડી ગયો છે. તેથી આ રણકાર તરફ જ ધ્યાન આકર્ષિત કરવું જોઈએ. તે જ રીતે ખંજરી પકડતાં અને થાપ મારતાં શીખવવું જોઈએ.

આ માટે મંજરાં ઉત્તમ રણકાર નીકળે તેવાં અને ખંજરીનું ચામડું અને તેના છદ્ધા ઉત્તમ અવાજવાળાં હોવાં જોઈએ. તાળીમાં જે જે કાંઈ બોલી કે ગાઈ શકાય છે તે બધું મંજરાં અને ખંજરી સાથે ગાઈ કે બોલી શકાય.

૯. ધોષવાદન

જે રીતે તાળી, મંજરાં, ખંજરી એ ખંડની કે ભવનની અંદર બેસીને વગાડી શકાય તે રીતે મેદાનમાં વગાડવા માટેનાં વાદ્યો છે શંખ (સમુદ્રમાંથી નીકળેલો શંખ તેમ જ બ્યૂગલ), ઝલ્હરી (ઝાંઝ), આનક, પાણવ, ત્રિભુજ વગેરે. આમાંથી શંખ સ્વરવાદ્ય છે, તે સિવાયનાં બધાં તાલવાદ્યો છે. આ વાદ્યો પૈકી પ્રથમ ત્રિભુજ, પછી પાણવ અને પછી ઝલ્હરી વગાડતાં શીખવી શકાય.

૧૦. નર્તન અથવા નૃત્ય

નૃત્યનો સંબંધ માત્ર ગળા સાથે નથી, સંપૂર્ણ શરીર સાથે છે. શરીરના લયબદ્ધ, તાલબદ્ધ, લોચપૂર્ણ હલનચલનને કારણે નૃત્ય જન્મે છે. સ્વર અને તાલ સાથે ઝૂમવું, ડોલવું, નાચવું આમ તો સ્વાભાવિકપણે થાય છે. સંગીતના માધ્યમથી એને વ્યવસ્થિત કરવું એ જ ઉદ્દેશ છે. નૃત્ય શીખવવા માટે નીચે પ્રમાણે ક્રમ અપનાવી શકાય :

- (૧) તાળી અથવા ચપટી સાથે બેઠાં બેઠાં જ ડોલવું, હાથની દિશા પણ જુદી જુદી રાખી શકાય.
- (૨) તાલ સાથે પગની ઠેસ લેવી.
- (૩) તાલ સાથે ટૂંકો લગાવવો.
- (૪) તાલ સાથે શરીરનું જુદા જુદા પ્રકારે હલનચલન કરવું. નૃત્ય એ પ્રાયોગિક બાબત છે, તેથી એનું વર્ણન શબ્દોમાં ન થઈ શકે. એને પ્રત્યક્ષ શીખવવું જોઈએ. નૃત્ય શીખવતી વખતે શરીરનું મુક્ત, તાલબદ્ધ, લયબદ્ધ અને લોચપૂર્ણ હલનચલન જરૂરી છે. શરીરને આંચકા આપવા કે નકામી કૂદાકૂદ કરવી એ અભિપ્રેત નથી. વળી સંગીત એ સંસ્કારિતા અને ભદ્રતાનું લક્ષણ છે. અભદ્રતા અને અસંસ્કારિતા દેખાય એવી હલચલ અથવા ઠેકડા એ સંગીત નથી, સંગીતની વિકૃતિ છે.
- (૫) એ પછી ગરબા, રાસ, દાંડિયા, અભિનયગીતો વગેરેનો

વારો આવે. આના ઉપર બહુ ભાર મૂકવાની જરૂર નથી છતાં શરૂઆત કરી શકાય.

૧૧. શાસ્ત્રીય નૃત્ય

અત્યારે શાસ્ત્રીય નૃત્યનો માત્ર પરિચય જ થાય અને બહુ જ સાદા પદન્યાસ આવડે એટલું કરી શકાય. શાસ્ત્રીય નૃત્યની કેટલીક સાદી મુદ્રાઓ પણ શીખવી શકાય. શાસ્ત્રીય નૃત્યની વિડિયો કેસેટ અવશ્ય દેખાડવી જોઈએ. એને કારણે અભિરુચિ નિર્માણ થાય એનું જ ઘણું મહત્ત્વ છે.

૧૨. યોગ્યાપ (લેઝિમ) અને મિતકાલ

યોગ્યાપ અથવા લેઝિમનૃત્ય એ મેદાન ઉપરનું નૃત્ય છે. તે માટે આ નૃત્ય જોવા મળે એ જરૂરી છે. લેઝિમ પકડતાં આવડે, વગાડતાં આવડે પછી એના પદન્યાસ કરાય. તે જ રીતે પાણવ સાથે મિતકાલનો અભ્યાસ પણ કરી શકાય.

૧૩. સંગીતના કાર્યક્રમો

સંગીત માટે જેમ શીખવવા માટેના તાસ હોય, અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતી વખતે સંગીતશ્રવાણની વ્યવસ્થા હોય તે જ રીતે વિભિન્ન કાર્યક્રમો પણ હોય. આવા કાર્યક્રમો પૈકી કેટલાક આ પ્રમાણે હોઈ શકે.

૧. સંગીતસભા - મહિને એક વખત સંગીતસભાનું આયોજન કરવું જોઈએ. એમાં નગરના ઉત્તમ ગાયકો, વાદકો, નર્તકોને બોલાવવા જોઈએ. સભાનું વાતાવરણ અત્યંત પ્રસન્ન અને વ્યવસ્થા સૌંદર્યપૂર્ણ કરવી જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ અનુભવ મળે.
૨. રંગમંચ કાર્યક્રમ - વર્ષે એક વખત જે રંગમંચ કાર્યક્રમ થાય છે તેમાં પણ સંગીતનો પક્ષ મુખ્ય હોય છે. આ કાર્યક્રમનું આયોજન અત્યંત સુરુચિપૂર્ણ ઢબે થવું જોઈએ.
૩. બાલસભા - દર શનિવારે થતી બાલસભામાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સંગીતની રજૂઆત થઈ શકે. એ વ્યક્તિગત રજૂઆત પણ હોઈ શકે અને સામૂહિક કાર્યક્રમ પણ હોઈ શકે.
૪. વંદનાસભા - વંદનાસભાનો પ્રાણ સંગીત છે. ઉત્તમ

વાદ્યો, ઉત્તમ વાદન અને ગાયન થાય એ જોવું જોઈએ.

૫. મંદિરમાં, જાહેર કાર્યક્રમોમાં, ઉત્સવ પ્રસંગે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓનું સંગીતજૂથ સંગીતનો કાર્યક્રમ આપી શકે. આ રીતે સંગીતને વિદ્યાલયના સમગ્ર કાર્યની સાથે જોડવું જોઈએ.

શ્રોતાઓ આનંદવિભોર થઈ ગયા. આચાર્યનો સ્વર તો મધુર હતો જ પરંતુ એમણે સ્વર, તાલ, લય વગેરેનાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં એ કૃતિસ્વરૂપે હતાં. એટલે ગાવા અને

વગાડવાની પણ કૃતિ થઈ. ગાવા વગાડવામાં સૌ સાથે થઈ ગયા અને સભાનું ૬-૭ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓના વર્ગખંડમાં રૂપાંતરણ થઈ ગયું. ગાયન વાદન પૂરું થતાં જ સૌને લાગ્યું કે જો એમને પણ આટલો આનંદ થઈ રહ્યો છે તો વિદ્યાર્થીઓને પણ થશે જ એટલા આનંદદાયક વાતાવરણના નિર્માણમાં ભગવતી વીણાવાદિની, સંગીતરૂપી નાદબ્રહ્મ તથા આચાર્ય નિશિકાંતની કૃપા જ નિમિત્ત હતી.

એ વાતાવરણમાં જ સત્ર સમાપ્ત થયું.

૫. સંસ્કૃતિ

એ પછીનું સત્ર સંસ્કૃતિનું હતું. આચાર્ય વિશ્વેશ્વર સંસ્કૃતિ વિષયની પ્રસ્તુતિ માટે ઊભા થયા એમણે કહ્યું...

પ્રસ્તાવના

મનુષ્ય અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ઘણી બધી રીતે વિશિષ્ટ છે. મનુષ્યએ પોતાનું જીવન અન્ય પ્રાણી કરતાં જુદી રીતે ઘડ્યું છે. મનુષ્યએ પરિવાર બનાવ્યો, સમાજની વ્યવસ્થા કરી, ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા, શાસન-વ્યવસ્થા નિર્માણ કરી, તપશ્ચર્યા કરી, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પના કરી. મનુષ્યએ ધર્મો બનાવ્યા, અનેક સંપ્રદાયો સ્થાપ્યા, શાસ્ત્રોની રચના કરી, બ્રહ્માંડનાં રહસ્યોને પામવાનો પ્રયાસ કર્યો.

મનુષ્ય કદી એકલો હોતો નથી, એકલો રહી પણ શકતો નથી. તેનો સંબંધ પોતાના પરિવાર સાથે છે, પોતાના સમાજ સાથે છે, પોતાના દેશ સાથે છે, સંપૂર્ણ માનવજાતિ સાથે છે, સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ સાથે છે અને પરમાત્મા સાથે પણ છે.

આવા બધા સંબંધોનું સામંજસ્ય જળવાય અને બધી જ વ્યવસ્થાઓ તેમ જ સમગ્ર સૃષ્ટિ ટકી રહે, સુખી થાય, સમૃદ્ધ થાય અને સહુનું કલ્યાણ થાય તે માટે મનુષ્યે ધર્મની રચના કરી. ધર્મ એટલે સંપ્રદાય નહીં, ધર્મ એટલે મંદિર, મસ્જિદ, ગુરુદ્વારા કે ચર્ચ પણ નહીં. ધર્મ વિશે શાસ્ત્રોમાં આપેલી બે વ્યાખ્યાઓ સમજવા જેવી છે -

૧. ધારણાદ્ધર્મમિત્યાહુઃ ધર્મો ધારયતે પ્રજાઃ ।

એટલે કે ‘ધારણ કરે છે માટે એને ધર્મ કહે છે. ધર્મ પ્રજાઓને ધારણ કરે છે. ’ ધારણ કરે છે એટલે ટકાવી રાખે છે. (આજે પણ ‘ટકાઉ’ શબ્દ બૌદ્ધિકોમાં ઘણો આદર ધરાવે છે. ‘ટકાઉપણા’ને અંગ્રેજીમાં કહે છે sustainability).

૨. યતોઽભ્યુદયનિઃ શ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ।

જેનાથી સાંસારિક બાબતોમાં અત્યંત પ્રગતિ થાય અને મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ છે.

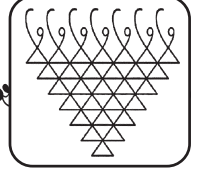
આ બંને વ્યાખ્યા અનુસાર મનુષ્યની વ્યક્તિગત તેમ જ સામુદાયિક સર્વ પ્રકારની સુખાકારી માટે સહુથી વધુ ઉપયોગી કોઈ બાબત હોય તો તે ધર્મ છે.

આ ધર્મનું વ્યાવહારિક રૂપ એટલે સંસ્કૃતિ. સંસ્કૃતિ એટલે જીવનશૈલી, જીવનપદ્ધતિ. સુસંસ્કૃત, સભ્ય માણસોની જીવનશૈલી.

મોટે ભાગે ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ વિશે આજે જરા ગેરસમજ પ્રવર્તે છે.

ગીત, સંગીત, નૃત્ય, નાટક, ચિત્ર, શિલ્પ, આભૂષણો વગેરેને આજે સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે. સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો એટલે ગરબા, રાસ, નાટક વગેરેના કાર્યક્રમો ગણાય છે. વિદેશોમાં જ્યારે આપણાં સાંસ્કૃતિક પ્રતિનિધિમંડળો જાય છે ત્યારે તેમાં ગાયકો, વાદકો, નર્તકો વગેરે જ હોય છે.

પરંતુ સંગીત, નૃત્ય વગેરે જ કાંઈ સંસ્કૃતિ નથી. એ તો સંસ્કૃતિનો એક ભાગ છે, અને તે પણ ઓછા મહત્ત્વનો, ખરેખર સંસ્કૃતિ એટલે તો જીવન જીવવાનાં મૂળ તત્ત્વો અને તેમનો વ્યવહાર.

ઉદાહરણ તરીકે -

ભારતીય જીવનશૈલીનાં કેટલાંક લક્ષણો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય :

૧. માતાપિતાને માન આપવું.
૨. પરિવારને માટે કષ્ટ સહન કરવું, ત્યાગ કરવો.
૩. વ્યક્તિગત જીવનમાં સાદગી, સેવા, સંયમને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું.
૪. બીજાનો વિચાર પહેલાં કરવો, પછી પોતાનો.
૫. પોતાના સુખ માટે પ્રકૃતિનું શોષણ ન કરવું.
૬. હિંસા ન કરવી.
૭. પ્રાણીઓની સેવા કરવી, પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું.
૮. જડચેતન સહુમાં પરમાત્માનો વાસ છે એમ માનવું.
૯. સમાજ પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ અદા કરવું.
૧૦. સમગ્ર વિશ્વને પોતાનો પરિવાર માનવું.
૧૧. દેશદ્રોહ ન કરવો.
૧૨. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આદર સેવવો.

જીવનશૈલીનાં આ મૂળભૂત મૂલ્યો છે. આ જીવનશૈલી આપણને પરંપરાગત રીતે વારસામાં મળેલી છે. આપણે એનું જતન કરવાનું છે. જતન કરવાનું પ્રથમ ચરણ છે આચરણ. આ બધું માત્ર બોલવામાં નહીં પણ આચરવામાં આવવું જોઈએ. એને વિશે માત્ર માહિતી એકત્ર કરવી નહીં, વાંચવું નહીં, તો એ પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ. બીજા ક્રમે એનું મહત્ત્વ મનમાં બેસવું જોઈએ. એના પ્રત્યે નિષ્ઠા જાગવી જોઈએ. એ પછી એનું મહત્ત્વ બુદ્ધિથી સમજવું જોઈએ.

પાંચ-સાત વર્ષની ઉંમરે આચરણની પણ ટેવ પડવા માટે છે અને માનસ પણ બંધાવા માટે છે. તેથી તે અવસ્થામાં આચરણ અને નિષ્ઠા બંને જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તો જ આપણે સંસ્કૃતિનું જતન કરી શકીએ.

આ વિચારથી સંસ્કૃતિ વિષયને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન

આપવામાં આવ્યું છે.

અભ્યાસક્રમ

૧. આપણા પૂર્વજોનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો, તેમને વિશે ગૌરવની અનુભૂતિ કરવી અને તેમનામાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવી.
૨. આપણા દેશનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો, તેની શ્રેષ્ઠતા વિશે જાણવું અને ભારતના નાગરિક હોવા બદલ ગર્વનો અનુભવ કરવો.
૩. પર્યાવરણ સુરક્ષા કરવી.
૪. પ્રકૃતિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો અને તેની સાથે આત્મીય સંબંધ બાંધવો.
૫. સામાજિક ઉત્સવો, પર્વો વિશે જાણવું અને તેની ઉજવણીમાં સહભાગી બનવું.
૬. નૃત્ય, ગીત, સંગીત, કલા વગેરે માણવાં અને આત્મસાત્ કરવાનો પ્રયાસ કરવો.
૭. દાન અને સેવા માટે તત્પર રહેવું.
૮. પરિવારના એક સભ્ય તરીકે પરિવારની સેવા કરવી.
૯. વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની ભાવનાને આત્મસાત્ કરવી.
૧૦. અંતે તો આપણે સહુ એક છીએ એ તથ્ય આત્મસાત્ કરવાનો પ્રયાસ કરવો.

સમજૂતી

આ અભ્યાસક્રમ જોતાં એવી ધારણા બંધાવાની શક્યતા છે કે આ તો બહુ અઘરું છે. વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર જોતાં આ બધું બહુ વહેલું પડે.

પરંતુ થોડોક વિચાર કરતાં જણાશે કે વ્યવહારમાં આ બધું આવે અને મનમાં બેસે એવું ઇચ્છતા હોઈએ તો આ બધું અત્યારે જ શરૂ કરવું જોઈએ. હા, એની શૈલી, એનાં માધ્યમો, એની પ્રવૃત્તિઓ આ ઉંમરને અનુરૂપ હોય એ આવશ્યક છે.

બીજું, આ વિષયમાં ભૌતિક લાભ થાય, કોઈક વ્યવસાય કરી શકાય એવું કશું નથી. તેથી ગુણ મેળવવાની કે કારકિર્દી બનાવવાની દૃષ્ટિથી આમાં કશું નથી. પરંતુ ચારિત્ર્યનિર્માણની દૃષ્ટિથી અને દેશને સમૃદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ

બનાવવાની દૃષ્ટિથી આ બધાનું મહત્વ ઘણું છે. માત્ર ભૌતિક મનુષ્યને બદલે સુસંસ્કૃત મનુષ્ય બનાવવા માટે આ બધાનું મહત્વ છે.

૧. પૂર્વજોનો પરિચય

પૂર્વજો એટલે માત્ર આપણા પોતાના પરિવારના પૂર્વજો નહીં. એક પ્રજા તરીકે, એક રાષ્ટ્ર તરીકે આપણા રાષ્ટ્રીય પૂર્વજો છે જેમણે આપણા દેશને, આપણા સમાજને તપશ્ચર્યા કરીને, જ્ઞાનસાધના કરીને, રણમેદાનમાં પરાક્રમ કરીને, કલા કારીગરીનો વિકાસ કરીને, ઉદ્યોગતંત્ર સ્થાપીને અત્યંત ઉન્નત અવસ્થાએ પહોંચાડ્યો છે. આ બધા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા અનુભવવી, તેમના વારસદારો તરીકે ગૌરવ અનુભવવું, તેમણે આપેલા વારસાનું જતન કરીને તેને વધુ સમૃદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, તેમના જેવા થવા મથવું અને પછીની પેઢી માટે એ વારસો મૂકી જવો એ આપણું સ્વાભાવિક કર્તવ્ય છે.

૨. આપણા દેશનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો

આજે તો એવું જોવા મળે છે કે ભારતના લોકોને ભારતનો જ પૂરો પરિચય નથી હોતો. આ માત્ર ભૌગોલિક અથવા પ્રાકૃતિક પરિચયની વાત નથી. ભારતનો ઇતિહાસ, જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ભારતની ઉપલબ્ધિઓ, ભારતનું સામર્થ્ય, ભારતની સમૃદ્ધિ, ભારતની વિશેષતા-આ બધાની સાચી, સુયોગ્ય અને પૂરતી માહિતી ભારતના પ્રત્યેક નાગરિકને હોવી જોઈએ. વળી ભારતીય હોવાને નાતે ગમે તેટલી પ્રગતિ કરવા છતાં આપણે એક પ્રકારની હીનતાગ્રંથિથી પીડાતા હોઈએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓના મનમાં આવો હીનતાબોધ ન જાગે અને હોય તો દૂર થાય એટલા માટે ભારત વિશેની સાચી માહિતી આપવાની અને ગૌરવ જગાડવાની જરૂર છે.

૩. પર્યાવરણ સુરક્ષા કરવી

આ મુદ્દાને વિશેષ સમજાવવાની કદાચ જરૂર જ ન પડે. પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ એ આજે વૈશ્વિક સમસ્યા બની ગઈ છે. જમીન, પાણી અને હવાનું પ્રદૂષણ, ધ્વનિ પ્રદૂષણ, માનસિક અથવા વૈચારિક પ્રદૂષણ અને એને

કારણે પેદા થતી સ્વાસ્થ્ય અને સંસ્કૃતિવિષયક ગંભીર સમસ્યાઓનો આપણે નિરંતર સામનો કરી રહ્યા છીએ. એનો ઉપાય સર્વસ્તરે કરવાની જરૂર છે. એ સર્વસ્તરમાં વિદ્યાલયનો પણ સમાવેશ થઈ જ જાય. પર્યાવરણ સુરક્ષાના ક્રિયાત્મક ઉપાયો વિદ્યાલયમાં કરવા એ આ અભ્યાસક્રમમાં અભિપ્રેત છે.

૪. પ્રકૃતિનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો

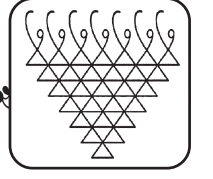
આપણે આસપાસની પ્રકૃતિનો જ એક અંશ છીએ. પ્રકૃતિને કારણે જ આપણું જીવન શક્ય છે. સૂર્ય આપણને જીવન આપે છે, રાત્રિ વિશ્રાન્તિ આપે છે, ચંદ્ર શીતળતા આપે છે, ભૂમિ અન્ન, વસ્ત્ર, આશ્રય ત્રણેય આપે છે, નદીઓ પાણી આપે છે, પર્વતો રક્ષણ આપે છે, સમુદ્ર રત્નો આપે છે... વગેરે. આ બધા વિશે માહિતગાર થવું, તેમના પ્રત્યે કૃતજ્ઞ થવું, તેમનું રક્ષણ કરવું, તેમને પ્રેમ કરવો અને તેમને આપણા જેવાં જ ગણવાં એ સુખી અને સમૃદ્ધ જીવન માટે અત્યંત આવશ્યક છે. આજે માણસ સ્વાર્થી થઈ ગયો છે, આ બધાનું પોતાના સ્વાર્થ માટે શોષણ કરી રહ્યો છે અને આ બધાની સાથે જ પોતાનો પણ વિનાશ નોતરી રહ્યો છે. આ વિનાશ અટકાવવા માટે પ્રકૃતિ સાથેના આપણા સંબંધો સુધારવાની આવશ્યકતા છે. એને માટે નાની ઉંમરથી જ વિદ્યાર્થીઓએ સજ્જ થવું પડશે.

૫. સામાજિક ઉત્સવો, પર્વો વિશે જાણવું

સમાજના સહુ સભ્યોનું સહજીવન આનંદપૂર્ણ બને, સહુની વચ્ચે આત્મીયતા અને સ્નેહભાવ જળવાઈ રહે, નબળા સબળા સહુ એકબીજાની હૂંફમાં જીવે, કોઈની અસુરક્ષાની સમસ્યા જ નિર્માણ ન થાય, ‘પંચકી લકડી એકકા બોજ’ના નાતે સહુનું પોષણ થાય એ દૃષ્ટિથી આપણી સમાજવ્યવસ્થાની પરંપરામાં ઉત્સવો અને પર્વોનું આયોજન થતું આવ્યું છે. આ ઉત્સવપરંપરા જાળવી રાખવી જોઈએ, તેનું સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ અને એ જ રીતે એની ઉજવણી કરવી જોઈએ.

૬. આગળ કહ્યું તેમ નૃત્ય, ગીત, સંગીત વગેરે પોતે જ સંસ્કૃતિ નથી તો સંસ્કૃતિનાં અંગ સમાન છે. તેથી

સંસ્કૃતિના વિષયમાં તેમનો સમાવેશ થાય એ સ્વાભાવિક છે. નૃત્ય, ગીત, સંગીત વગેરે ઉત્સવ, પર્વો, સારા અને શુભ પ્રસંગોનો પણ એક મહત્વનો ભાગ બની જતા હોય છે. તેથી આવા બધા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરીને તેમાં સહુએ સહભાગી બનવું જોઈએ.

મહત્વની વાત એ કે આ બધા કાર્યક્રમો વિકૃત ન બની જાય અને એમાં વરવાપણું ન પ્રદર્શિત થાય એની સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. તે બધાનું શુદ્ધ સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ જાળવી રાખવું, તેમને સુરુચિપૂર્ણ બનાવવા એ આજે પ્રયત્નપૂર્વક કરવાની બાબત બની ગઈ છે. આજના દૂરદર્શનના પ્રભાવને કારણે આ જોખમ ઊભું થયું છે. એની સામે આપણી નવી પેઢીના સંસ્કાર અને માનસિકતાનું જતન કરવાનો મોટો પડકાર પણ ઊભો થયો જ છે. ખૂબ જ પ્રાથમિકતા આપીને ઘેર ઘેર અને વિદ્યાલયમાં આ કરવાની જરૂર છે. આ સંદર્ભ ધ્યાનમાં રાખીને આ બધી પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ.

૭. દાન અને સેવા માટે તત્પર રહેવું

દાન અને સેવા એ આપણી એવી સામાજિક પરંપરા છે જેને કારણે આજે હજારો વર્ષોથી આપણો સમાજ ટકી રહ્યો છે. પરંતુ દાન કરવા માટે અને સેવા કરવા માટે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો પડે અને પરિશ્રમ પણ કરવો પડે. આ સદ્ગુણવિકાસ છે. આપણા સમાજને જો ટકાવવો હોય તો તેના આધારરૂપ દાન અને સેવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થાય તેવી યોજના અભ્યાસક્રમમાં કરવી જ પડે.

૮. પરિવારની સેવા

સમાજવ્યવસ્થાનું મૂળ એકમ પરિવાર છે. આજે આખું વિશ્વ મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ અને તેને કારણે નિર્માણ થતી હિંસા, બળાત્કાર જેવી પ્રવૃત્તિથી ત્રાસી ગયું છે અને તેના ઉપાય તરીકે ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા તરફ આશાની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યું છે. એ સંદર્ભમાં આપણે પણ આપણી પરિવાર વ્યવસ્થાનું મૂલ્ય જાણવું જોઈએ અને તેની જાળવણી કરવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિથી ત્રણ બાબતો મહત્વની છે.

(૧) પરિવાર ભાવના :

પરિવાર ભાવના એટલે આત્મીયતા. આત્મીયતા એટલે પોતાપણું. પોતાપણું હોય ત્યાં પ્રેમ હોય, સમર્પણ હોય, એકબીજાના સુખદુઃખમાં સહભાગી બનવાનું હોય, એકબીજાને મદદ કરવાની હોય. આવી પરિવાર ભાવનાનો વિકાસ વિદ્યાર્થીઓમાં નાનપણથી કરવો જોઈએ.

(૨) પરિવારની વ્યવસ્થા : પરિવાર સાથે રહે તો સાથે મળીને કરવાનાં કામો પણ હોય. એવાં કામો પરિવારના લોકોએ સાથે મળીને કરવાનાં હોય. ઉદાહરણ તરીકે રસોઈ કરવાની હોય, ઘરની સ્વચ્છતા કરવાની હોય, માંદાંની માવજત કરવાની હોય, મહેમાનોની સરભરા કરવાની હોય... વગેરે. આવાં ઘરનાં કામો ઘરનાં બધાંને આવડવાં જોઈએ. અને જરૂર પડે તો કરવાની તૈયારી પણ હોવી જોઈએ. આપણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે પ્રત્યેક બાલિકાએ મોટા થઈને પત્ની, ગૃહિણી અને માતા બનવાનું હોય છે અને પ્રત્યેક બાળકે મોટા થઈને પતિ, ગૃહસ્થ અને પિતા બનવાનું હોય છે. બંનેએ મળીને ઘર ચલાવવાનું હોય છે, પોતાનાં સામાજિક દાયિત્વો નિભાવવાનાં હોય છે, નવી પેઢી તૈયાર પણ કરવાની હોય છે. તે દૃષ્ટિથી અત્યારે પરિવાર વ્યવસ્થાનો પોતાની ઉંમરને અનુરૂપ ક્રિયાત્મક અનુભવ પ્રાપ્ત થવો આવશ્યક છે.

(૩) પરિવારની પરંપરા અને પરિચય : આપણે ઘણાને કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે અમારા ઘરમાં આમ થાય કે આમ ન થાય. આ વંશપરંપરાથી આપણા પરિવારમાં ઊતરી આવેલું હોય છે. કેટલાક રિવાજ, કેટલીક પદ્ધતિઓ, કેટલાંક કૌશલ્યો (કદાચ રોગો, બાંધો, રંગ, રૂપ વગેરે પણ) વારસાગત હોય છે. આમાંની સારી બાબતો શીખી લેવી, વધુ સારી કરવી, નરસી વાતો છોડી દેવી એ વર્તમાન પેઢીએ કરવાનું કાર્ય છે. વળી પારિવારિક સંબંધો પણ જાણવાનો વિષય છે. તેથી આ બાબતનો પણ અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. આ બધું જાણવું, સમજવું, માનવું અને કરવું એ જ પરિવારની સેવા છે.

૯. વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ની ભાવનાને આત્મસાત્ કરવી
આપણે સહુ એક છીએ તેથી મારી વિશ્વના માનવમાત્ર પ્રત્યે ફરજ છે. એ ફરજ નિભાવતાં મારે શીખવાનું છે. એવી ભાવના વિદ્યાર્થીઓમાં જગાડવા માટે આ મુદ્દાનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૧૦. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ એક જ છે અને એક જ તત્ત્વનાં બધાં જુદાં જુદાં રૂપો છે એ અનુભવ પણ માનવજીવનમાં થવો જ જોઈએ. તો જ વિકાસની આપણી સંકલ્પનાને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય.

• પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યક્રમો અને પ્રકલ્પો

આ બધા ઉદ્દેશોને પાર પાડવા માટે જે પ્રવૃત્તિઓ, કાર્યક્રમો અને પ્રકલ્પો થઈ શકે તે આ પ્રમાણે છે.

૧. પ્રવૃત્તિઓ

૧ વાર્તા સાંભળવી

પૂર્વજો, મહાપુરુષો ભારતની ઉપલબ્ધિઓ વગેરે વિશે વાર્તા સાંભળવી એ ઘણી આનંદદાયક અને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ છે. આ માટે આચાર્ય પાસે વાર્તાઓનો ખજાનો હોવો જોઈએ. વિદ્યાલયના પુસ્તકાલયમાં આ અંગેનાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ.

૨. ચિત્રપ્રદર્શન

આ જ વિષયવસ્તુને લગતાં સુંદર, અર્થપૂર્ણ ચિત્રોનો મોટો સંગ્રહ વિદ્યાલયમાં હોવો જોઈએ અને અવારનવાર આવાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજાવું જોઈએ. વળી પુસ્તકાલયમાં બેસીને ચિત્રો જોવા માટે પણ સમય ફાળવવો જોઈએ. ચિત્રકથાઓ પણ ઘણી ઉપયોગી નીવડે.

૩. ચિત્રપુસ્તિકાઓ તૈયાર કરવી

૪. પર્યટન

પોતાના જ ગામમાં સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રોની મુલાકાત લઈને તેને વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરે.

૫. ગીતો અને નાટકો

સાંસ્કૃતિક વિષયોને લગતાં ગીતો ગાવાં અને નાટકો કરવાં એ પણ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ છે.

૨. કાર્યક્રમો

૧. રંગમંચ કાર્યક્રમ

રાસ, ગરબા, નાટક, વેશભૂષા વગેરેથી યુક્ત એવો સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ યોજી શકાય.

સંસ્કૃતિને લગતી વસ્તુઓના પ્રદર્શનનો કાર્યક્રમ પણ થઈ શકે. ઉત્સવો અને પર્વો, જન્મજયંતી વગેરેની ઉજવણીના કાર્યક્રમો થાય.

સાથે સાથે જન્મદિનોત્સવ, યજ્ઞ, સરસ્વતીપૂજન, સૂર્યપૂજન જેવા કાર્યક્રમો પણ થઈ શકે.

૨. વૃક્ષારોપણ

પર્યાવરણીય દૃષ્ટિથી વૃક્ષારોપણનો કાર્યક્રમ અત્યંત મહત્વનો છે.

૩. જ્ઞાનના સ્ત્રોત એવા ગ્રંથોનું પ્રદર્શન અને પૂજા

ભારત જ્ઞાનના ક્ષેત્રે વિશ્વગુરુ પદે સ્થાપિત થયેલો છે. જ્ઞાન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સચવાયેલું છે. આ ગ્રંથોની શોભાયાત્રા, તેમનું પૂજન અને તેમનાં નામો જાણવાં અને જોવાં એવો કાર્યક્રમ થઈ શકે.

૪. શાસ્ત્ર અને પાટીની પૂજા

વિજયા દશમીને દિવસે પાટીની પૂજા કરવી, શસ્ત્રોની પૂજા કરવી અને વિદ્વાનોનું સન્માન કરવું એ કાર્યક્રમ થઈ શકે.

૫. મકરસંક્રાન્તિને દિવસે ગાયને બાજરો ખવડાવવો અને ગરીબોને દાન આપવું એ પણ વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે.

આ ઉપરાંત આચાર્ય પોતાની કલ્પનાથી અન્ય કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી શકે.

૩. પ્રકલ્પો

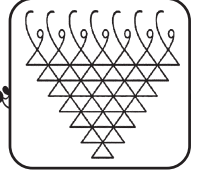
૧. મુષ્ટિધાન્ય યોજના

આખા વર્ષ દરમિયાન અનાજ ભેગું કરીને મકરસંક્રાન્તિને દિવસે ગરીબોને વહેંચવાનો પ્રકલ્પ વિદ્યાલયમાં ચલાવી શકાય. (આના વિશેની વિગતો ઉદ્યોગ વિષયમાં આવી ગઈ છે.)

૨. જાહેર પ્રદર્શન

સંસ્કૃતિ વિષયનું, પર્યાવરણ વિષયનું એક નાનું પણ માહિતીપૂર્ણ પ્રદર્શન તૈયાર કરીને સાર્વજનિક રીતે

પ્રસ્તુત કરી શકાય.

૩. નૃત્ય, ગીત, સંગીતનો અરધા કલાકનો કાર્યક્રમ તૈયાર કરીને મંદિરો, પુસ્તકાલયો, સભાગૃહોમાં પ્રદર્શિત કરી શકાય. આનું વિષયવસ્તુ સંસ્કૃતિ પરિચયનું, ભારતપરિચયનું હોવું જોઈએ. અન્ય પ્રકલ્પો આચાર્ય પોતાની કલ્પનાથી હાથ ધરી શકે.

૪. વ્યવસ્થાઓ

૧. પર્યાવરણ સુરક્ષાની દૃષ્ટિથી વિદ્યાલયમાં કેટલીક વ્યવસ્થાઓ પાણ કરવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે
- (૧) જેમ અને તેમ પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ ન કરવો.
  - (૨) પાણી બચાવવું. નળ ખુલ્લા ન રાખવા.
  - (૩) બગીચામાં રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ ન કરવો.
  - (૪) વિદ્યાલયની સ્વચ્છતા માટે ડિટર્જન્ટનો ઉપયોગ ન કરવો.
  - (૫) સુતરાઉ ગણવેશનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
  - (૬) કચરાના નિકાલની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સિન્થેટિક અને કુદરતી કચરો જુદો રાખવો જોઈએ.
  - (૭) ફૂલર, પંખા વગેરેનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ કરવો પડે એ રીતે ભવનરચના કરવી જોઈએ.
  - (૮) બની શકે તો (અંડરગ્રાઉન્ડ ડ્રેનેજ) ભૂમિગત પાણીની નિકાલની વ્યવસ્થા ન કરતાં બધા જ ગંદા પાણીનો ઉપયોગ થઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.
  - (૯) વરસાદના પાણીનો સંગ્રહ કરવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

(૧૦) શૌચાલય વગેરેની

સ્વચ્છતાનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

૨. સંસ્કૃતિ પરિચય માટે થઈને પાણ કેટલીક વ્યવસ્થાઓ વિચારી શકાય.
- (૧) ભોજન અને અધ્યયન માટે નીચે બેસવાની વ્યવસ્થા કરવી.
- (૨) ભોજનને પવિત્ર માનીને તેને ઝાડુથી વાળીને કચરાટોપલીમાં નાખવાને બદલે ગાયને ખવડાવવાની વ્યવસ્થા કરવી.
- (૩) વિદ્યાલયમાં નિત્ય યજ્ઞની વ્યવસ્થા હોવી.
- (૪) વિદ્યાલયમાં ચિત્રો, ધ્વનિમુદ્રિકાઓની વ્યવસ્થા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિથી કરવી.
- (૫) ધ્વનિપ્રદૂષણ ન થાય તે જોવું.
- (૬) પગરખાં પહેરીને ભાણવા ન બેસાય એ વ્યવસ્થા ભાવાત્મક રીતે પાણ સ્વીકારવી.

વિષય જેમ જેમ ધ્યાનમાં આવતો જાય તેમ તેમ આચાર્યોને, વાલીઓને, વ્યવસ્થાપકોને અનેક નવી નવી કલ્પનાઓ આવતી જાય. તે અનુસાર વ્યવસ્થાઓ પાણ સ્વાભાવિકપણે જ થતી જાય. ખાસ ધ્યાન રાખવાની બાબત એ કે આ બધું માત્ર વિદ્યાલયમાં જ ન થાય. આ બધું ઘરમાં પાણ થવું જોઈએ. માતાપિતાએ વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાઓને સમજવી જોઈએ, એને સ્વીકારવી જોઈએ, વિદ્યાલયને એની જાળવણીમાં સહયોગ કરવો જોઈએ, જરૂર પડે તો વિદ્યાલયે પાણ માતાપિતાને સહયોગ કરવો જોઈએ. મુખ્યત્વે તો ઘર જ સંસ્કૃતિરક્ષાનું કેન્દ્ર છે. આચાર્ય વિશ્વેશ્વરની રસપૂર્ણ પ્રસ્તુતિ સાથે સભાનું સાંસ્કૃતિક વિષયનું સત્ર સમાપ્ત થયું. તે પછીનું સત્ર વિજ્ઞાનનું હતું.

૬. વિજ્ઞાન

આચાર્ય જ્ઞાનેશે વિજ્ઞાન વિષયનો પ્રારંભ કર્યો...

ઉદ્દેશ્ય

૧. વિજ્ઞાન એટલે જેવું છે તેવું જાણવું, સૃષ્ટિ જેવી છે તેવી જાણવી એટલે સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, પદાર્થો જેવા છે તેવા જાણવા એટલે પદાર્થ વિજ્ઞાન, પ્રાણીઓ વિશે જાણવું

એટલે પ્રાણીવિજ્ઞાન અને વનસ્પતિ વિશે જાણવું એટલે વનસ્પતિ વિજ્ઞાન.

૨. વિજ્ઞાન બુદ્ધિવિકાસ માટેનો વિષય છે.
૩. બુદ્ધિનાં જે પાસાં છે - નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, સંશ્લેષણ, વિશ્લેષણ, વર્ગીકરણ, નિષ્કર્ષ-એ બધાંનો વિજ્ઞાનમાં ઉપયોગ થાય છે. આ બધી જ શક્તિઓનો વિકાસ

વિજ્ઞાન દ્વારા થાય છે.

૪. આપણે જે સૃષ્ટિનાં અંગ છીએ તે સૃષ્ટિનો યથાર્થરૂપમાં પરિચય પ્રાપ્ત કરવાથી આપણને આપણો પોતાનો પણ પરિચય વધુ સારી રીતે થાય છે.

આ બધા ઉદ્દેશોથી પ્રાથમિક શાળામાં પણ વિજ્ઞાન વિષય શીખવવો જોઈએ.

આલંબન

૧. સામાન્ય રીતે ગણિત અને ભાષા જેટલું મહત્ત્વ વિજ્ઞાનને અપાતું નથી. પરંતુ આ મોટી ભૂલ છે. વિજ્ઞાન તો યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે ઘણો ઉપયોગી વિષય છે. તેથી તેને મહત્ત્વનો ગણવો જોઈએ.
૨. વિજ્ઞાન ગણિતની જેમ જ વાંચવા લખવાનો વિષય નથી, અનુભવવાનો વિષય છે, પ્રતીતિનો વિષય છે. (Subject of experience and realization) તેથી પાઠ્યપુસ્તકના આધારે એનું શિક્ષણ થઈ શકે નહીં.
૩. જેમ ગણિત એટલે ગણવું તેમ વિજ્ઞાન એટલે નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ કરવું. નિરીક્ષણ એટલે ધ્યાનથી જોવું અને પરીક્ષણ એટલે પારખવું. પારખવું એટલે પ્રયોગ કરવો. તેથી વિજ્ઞાન એટલે પ્રયોગ. પ્રયોગશાળામાં જ વિજ્ઞાન ભણાય.
૪. વિજ્ઞાન આપણી ચારે બાજુના વાતાવરણમાં હોય. રસોડામાં, સ્નાનગૃહમાં, મેદાનમાં, વિદ્યાલયમાં વિજ્ઞાન શીખવા મળે. વિજ્ઞાનના આધારે જ આપણાં બધાં કામો થતાં હોય. તેથી વિજ્ઞાનને વ્યવહારની સાથે જોડીને જ શીખવવું જોઈએ. નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, અનુભવ, પ્રતીતિ વગેરે કરતાં કરતાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો વિકાસ થાય. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી જ જગતમાં બધાં કામો યોગ્ય રીતે થાય.

અભ્યાસક્રમ

૧. પદાર્થવિજ્ઞાન : ગરગડી, ઉચ્ચાલન, પદાર્થોના ગુણધર્મો.
૨. ભૂગોળ : દિશા, પૃથ્વી, ભારતનો નકશો.

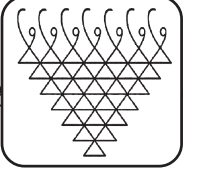
૩. ખગોળ : અવકાશી પદાર્થો, રાત્રિ, દિવસ, સવાર, બપોર, સાંજ, ઋતુ, પંચાંગ.
૪. રસાયણશાસ્ત્ર : આસપાસ જોવા મળતી રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ.
૫. વનસ્પતિવિજ્ઞાન : બીજ ઊગવાની પ્રક્રિયા, છોડનાં અંગ ઉપાંગ, વનસ્પતિના પ્રકાર.
૬. પ્રાણીવિજ્ઞાન : જલચર, ખેચર, સ્થળચર, ઉભયચર, અંડજ, સ્વેદજ, જરાયુજ, ઉદ્ભિજ.
૭. વૈજ્ઞાનિકોનો પરિચય : નાગાર્જુન, ચરક, સુશ્રુત, ભારદ્વાજ, આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર, ભાસ્કરાચાર્ય, સી. વી. રામન, જગદીશચંદ્ર બોઝ, રામાનુજન.
૮. વિજ્ઞાનકથા : સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની કથા, પૃથ્વીની કથા, વૃક્ષની કથા, મૂળ રૂપની કથા, દૂધની કથા. આ બધા જ મુદ્દાઓ આટલી રીતે શીખવા :
  ૧. માહિતી એકત્ર કરવી, માહિતી મેળવવી.
  ૨. નમૂનાઓનો સંગ્રહ કરવો. ૩. પ્રયોગ કરવા.
  ૪. નિરીક્ષણ કરવું. ૫. વર્ગીકરણ કરવું. ૬. વાર્તા સાંભળવી.

સમજૂતી

૧. પદાર્થવિજ્ઞાન

૧. ગરગડી : કૂવાકાઠે ગરગડી હોય છે. ક્યાંક ભારે સામાન ચઢાવવાનો હોય ત્યાં પણ ગરગડી હોય છે. ગરગડી ઉપર દોરડું ચઢાવીને કઈ રીતે વસ્તુ ખેંચાય છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું અને પ્રયોગ કરી જોવો.
૨. ઉચ્ચાલન : રસોડામાં સારણી, ચીપિયો, બગીચામાં માળી પાસે કે દરજી પાસે કાતર, શિશુવાટિકામાં ઊંચક નીચક, ઊભાં ઊભાં વાળવા માટેનો સાવરણો - આ બધામાં ઉચ્ચાલનનો ઉપયોગ થયેલો હોય છે. ઉચ્ચાલનને કારણે ઓછા બળથી વધુ વજન ઊંચકી શકાય છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું અને પ્રયોગ કરવો.
૩. પદાર્થોના ગુણધર્મો જાણવા.

ઉદાહરણ તરીકે

૧. લાકડું, ખાલી વાટકી, કાગળની હોડી પાણીમાં તરે છે પરંતુ લોખંડ, રૂપિયાનો સિક્કો પાણીમાં ડૂબે છે.
૨. બિસ્કિટ, ખાંડ, મીઠું ઓગળે છે પરંતુ મીણ, ઘી વગેરે પીગળે છે.
૩. ગરમ થવાથી બરફનું પાણી અને પાણીની વરાળ બને છે, ઠંડું થવાથી વરાળનું પાણી અને પાણીનો બરફ બને છે.

આ બધા નિરીક્ષણ અને પ્રયોગોથી આપણી આસપાસ વિજ્ઞાનનાં તથ્યોનો કેવો આવિષ્કાર થઈ રહ્યો છે તેની પ્રતીતિ થશે.

૨. ભૂગોળ

૧. દિશા : પ્રથમ પૂર્વ દિશાનો પરિચય સવારે સૂર્યની સામે મોં કરીને ઊભા રહીને, ઊભા રાખીને આપવો. તે પછી પૂર્વની સામે તે પશ્ચિમ, જમણે તે દક્ષિણ અને ડાબે તે ઉત્તર એ રીતે આપવો. તે પછી બીજી ચાર દિશાઓ (આપણે એને ખૂણા પાણ કહીએ છીએ) ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યનો પરિચય મૂળ ચાર દિશાઓને આધારે આપવો. પછી ઉપર અને નીચે એ બે દિશાઓનો પરિચય આપવો. આમ દિશાઓ કુલ દસ છે એની માહિતી આપવી. દિશાઓ પ્રથમ જગતમાં બતાવવી, પછી જમીન ઉપર અને કાગળ ઉપર બતાવવી. ક્યારેક હોકાયંત્ર દ્વારા પણ દિશાઓ સમજાવી શકાય.
૨. પૃથ્વીનો ગોળો અવશ્ય બતાવવો. તે કેવી રીતે ધરી ઉપર ટકી રહ્યો છે, કેવી રીતે એક બાજુ નમેલો છે, કેવી રીતે નમેલો રહીને ધરી ઉપર ફરે છે, કેવી રીતે પૃથ્વી ઉપર દેશો, સમુદ્રો બતાવેલા છે, કેવી રીતે એક ભાગ નીચે અને એક ભાગ ઉપર રહે છે, કેવી રીતે વારાફરતી ઉપરનો ભાગ નીચે અને નીચેનો ભાગ ઉપર આવે છે એ બધું જ ફરી ફરી બતાવવું. પૃથ્વીના ગોળાની રમત જ વિદ્યાર્થીઓ વારે વારે રમે એવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવું.

૩. પૃથ્વીના ગોળા ઉપર ભારત

બતાવ્યા પછી ભારતનો નકશો બતાવવો. તેના ઉપર દિશાઓ દર્શાવવી. એમાં શું શું લખ્યું છે તે વાંચવાનું કહેવું. જુદા જુદા રંગ શું દર્શાવે છે તે જાણવાની ઉત્સુકતા જગાડવી. પ્રશ્નો જાગવા દેવા. પ્રશ્નોના સરળ ઉત્તર આપવા. આપણે જાતે ઘણું બધું જણાવવાની જરૂર નથી. એમને જ નિરીક્ષણ કરવા દેવું.

૩. ખગોળ

૧. અવકાશી પદાર્થ : સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, આકાશનું નિરીક્ષણ કરવાનું કહેવું.
૨. રાત્રિ અને દિવસ પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે એટલે થાય છે. એ જ કારણે સવાર, બપોર અને સાંજ થાય છે. તડકાનું અને પડછાયાનું નિરીક્ષણ કરવાનું કહેવું.
૩. છ ઋતુઓનો પરિચય આપવો. એનાં પ્રાકૃતિક લક્ષણો વર્ણવવાં. એનો ક્રમ જણાવવો.
૪. પંચાંગ : તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, કરણ અને યોગ આ શબ્દો ઓળખાવવા અને તેમનાં નામ જણાવવાં. આ ફક્ત માહિતી છે. તેની સમજૂતી અત્યારે આપવાની જરૂર નથી.

૪. રસાયણશાસ્ત્ર

આપણી આસપાસ અનેક રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓ થતી હોય છે. તે બતાવવી અને ઓળખાવવી. જેમ કે -

૧. હળદરનું પાણી અને સાબુનું પાણી ભેળવીએ તો તે લાલ રંગનું થઈ જાય છે.
૨. લીંબુના પાણીમાં સોડા નાખીએ તો તેમાં ઊભરો આવે છે.
૩. દૂધમાં દહીં મેળવીએ તો દૂધનું દહીં થઈ જાય છે.
૪. મેલાં કપડાંમાં સાબુ ચોળીએ તો મેલ છૂટો પડે છે.
૫. પિત્તળના તપેલા ઉપર લીંબુ ઘસીએ તો ચમકદાર થઈ જાય છે.
૬. ઊકળતા દૂધમાં લીંબુ નિચોવીએ તો પાણી અને દૂધનો માવો છૂટાં પડી જાય છે.

૭. ફળ અથવા શાકભાજી પડ્યાં રહે તો તે સડે છે, કહોવાઈ જાય છે.

૮. રોટલી ખુદી પડી રહે તો તેના ઉપર ફૂગ વળે છે.

આવી અનેક પ્રક્રિયાઓનું નિરીક્ષણ કરવાનો મોકો મળવો જોઈએ. આવા બધા જ પ્રયોગો પણ કરી જોવા જોઈએ. રસાયણશાસ્ત્ર એ નિરીક્ષણ અને પ્રયોગનો વિષય છે. નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ કર્યા પછી એ અંગે વાર્તાલાપ થવો જોઈએ.

૫. વનસ્પતિ વિજ્ઞાન

૧. ઘાસ, છોડ, વેલ અને વૃક્ષ એ ચાર પ્રકારો બતાવવા જોઈએ અને પછી વર્ગીકરણ કરવાનું કહેવું જોઈએ.
૨. ફૂંડામાં બી વાવવું અને પછી તે ઊગે તેની પ્રક્રિયાનું નિરીક્ષણ કરવું. બીમાંથી અંકુર ફૂટે, અંકુર પછી બે પાંદડાં, પછી વધુ પાંદડાં, તેમાંથી જ નાનકડું થડ (દાંડી), વધતાં વધતાં ફૂલ, ફૂલ પછી ફળ અને ફળમાં બી - એ સમગ્ર પ્રક્રિયાના અવલોકનનો બહુ જ આનંદ આવે છે. પોઈ જેવી વેલ, દાડમ જેવા વૃક્ષમાં આ બધી પ્રક્રિયા જોવા મળે.
૩. અનાજ, કઠોળ, તેલીબિયાં વગેરેનું વર્ગીકરણ શીખવવું.
૪. ફળ, ફૂલ, શાક એ પણ બીજા પ્રકારનું વર્ગીકરણ છે.

૬. પ્રાણીવિજ્ઞાન

૧. જળચર, ખેચર, સ્થળચર, ઉભયચર પ્રાણીઓ જેવાં કે માછલી, સમડી, ઘોડો, કાચબો વગેરે દેખાડવાં અને ઓળખાવવાં.

૨. અંડજ પ્રાણીઓ (ઈંડામાંથી જન્મતાં એટલે કે પક્ષીઓ), સ્વેદજ (પરસેવામાંથી જન્મતાં એટલે કે જૂ જેવાં), જરાયુજ (એટલે ગર્ભાશયમાંથી જન્મતાં એટલે કે ગાય, કૂતરો, માણસ વગેરે) અને ઉદ્ભિજ (એટલે પાણીમાં જન્મતાં (જેમ કે લીલ જેવાં) પ્રાણીઓનો પરિચય કરાવવો. આ શબ્દો ઓળખાવવા.

૭. વૈજ્ઞાનિકોનો પરિચય

ભારતે વિશ્વને મહાન વૈજ્ઞાનિકો આપ્યા છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આ વૈજ્ઞાનિકોએ અનેક શોધો કરી છે. લગભગ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વિશ્વના દેશોથી એ આગળ છે. તેથી આ વૈજ્ઞાનિકોના ફક્ત નામનો અને ચરિત્રનો અત્યંત સરળ, સાદો, સંક્ષિપ્ત પરિચય વિદ્યાર્થીઓને આપવો જોઈએ.

૮. વિજ્ઞાનકથાઓ

વિજ્ઞાન કથાઓ પણ વિજ્ઞાનને રસ પડે તેવું બનાવવા માટે છે, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવવા માટે છે અને માહિતી મેળવવા માટે છે. સાથે સાથે વ્યવહારમાં તત્ત્વ કેવું અનુસ્યૂત હોય છે તેની પ્રતીતિ કરવા માટે છે.

આચાર્ય જ્ઞાનેશની વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તુતિ સાથે દિવસનું પ્રથમ સત્ર સમાપ્ત થયું. બીજું સત્ર ગણિતનું હતું. આચાર્ય શ્રીનિધિએ બીજું સત્ર બપોર પછી ચાર વાગે શરૂ થવાની સૂચના આપી. ભોજન પછી બપોરે ચાર વાગે બીજું સત્ર શરૂ થયું. ગણિતાચાર્ય ભાસ્કરન પોતાની પ્રસ્તુતિ માટે ઊભા થયા. એમણે કહ્યું...

૭. ગણિત

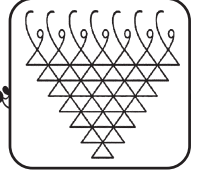
ઉદ્દેશ

૧. એક માત્ર મનુષ્યને બુદ્ધિથી બક્ષિસ મળેલી છે. જીવન-વ્યવહારમાં બુદ્ધિનો ખપ દરેક પ્રસંગે પડે છે. શિક્ષણ દ્વારા બુદ્ધિનો વિકાસ થાય એ અપેક્ષિત છે. બુદ્ધિવિકાસ

માટે ગણિત ઘણો ઉપયોગી વિષય છે.

૨. બુદ્ધિનાં ઘણાં પાસાં છે, જેવાં કે નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, સંશ્લેષણ, વિશ્લેષણ, વર્ગીકરણ, તર્ક, અનુમાન, તુલના, નિર્ણય, વિવેક... વગેરે. આ પૈકી સંશ્લેષણ,

વિશ્લેષણ, ક્રમિકતા, તર્ક, તુલના વગેરેનો વિકાસ ગણિતને કારણે થાય છે. જીવનનાં રહસ્યો સમજવામાં આ બધી ક્ષમતાઓનો ઘણો ઉપયોગ છે.

૩. ગણિતથી બુદ્ધિ વ્યવસ્થિત થાય છે. પ્રત્યક્ષ જીવનમાં વ્યવસ્થિત બુદ્ધિનો ઘણો લાભ છે. અન્ય વિષયો સારી રીતે શીખવા માટે પણ આ વ્યવસ્થિત બુદ્ધિ જ ઉપયોગી થાય છે.

તેથી જ શિક્ષણની શરૂઆત થાય ત્યારથી જ ગણિત એ મુખ્ય અને મહત્વનો વિષય ગણાયો છે.

આલંબન

૧. ગણિત એ યાદ રાખવાનો વિષય નથી, કે નથી એ લખવા વાંચવાનો વિષય. ગણિત એ સમજવાનો વિષય છે, ગણવાનો વિષય છે. આ તથ્ય ભુલાઈ જવાને કારણે ગણિત વિષય કાચો રહી જાય છે. આપણે આ પરિસ્થિતિ બદલવી હોય તો લખવા વાંચવાને બદલે ગણવા ઉપર અને યાદ રાખવાને બદલે સમજવા ઉપર વધુ ભાર મૂકવો જોઈએ.
૨. તેથી જ પુસ્તકો અને લેખનસામગ્રી કરતાં ગણવાની પ્રક્રિયાનું મહત્ત્વ વધારે છે. પ્રથમ સમજવું, પછી ગણવું અને પછી વાંચવું કે લખવું એ ક્રમ હોવો જોઈએ.
૩. ગણિત એ ક્રિયા આધારિત, સમજ આધારિત વિષય છે. તે જ રીતે એનો સીધો સંબંધ વ્યવહાર સાથે છે. જેમ શબ્દના અર્થ જીવનમાં હોય છે તે રીતે ગણિત પણ જીવનમાં હોય છે. (જીવન એટલે વ્યક્તિનું જીવન નહીં, સમષ્ટિનું જીવન.) જેમ શબ્દોના અર્થ પ્રથમ નક્કર વસ્તુઓની મદદથી જ જાણી શકાય છે તેમ ગણતરી પણ નક્કર વસ્તુઓની મદદથી જ થઈ શકે છે. જેમ જેમ સમજ વિકસિત થતી જાય તેમ તેમ માનસિક ગણતરી આવડતી જાય.
૪. ગણિત આગળ કહ્યું તેમ શરૂઆતમાં ભલે નક્કર વસ્તુઓની મદદથી ગણતરી શીખવાનો વિષય હોય તો પણ અંતે તો માનસિક ગણતરીમાં નિપુણ થવાનો જ વિષય છે. કશાય આલંબન વગર વ્યક્તિ જટિલ

સમસ્યાઓ ઉકેલી શકે, જટિલ

સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે પ્રયોજેલાં સંખ્યાકીય પ્રક્રિયાઓનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે એ જ બુદ્ધિવિકાસ છે. એને માટે નક્કર વસ્તુઓની ગણતરી એ તો બહુ જ પ્રારંભનું પગથિયું છે.

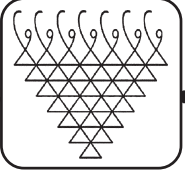
૫. સંકલ્પનાઓ સમજવી એ બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર છે. ગણિત સંકલ્પનાઓનો વિષય છે. તેથી સંકલ્પનાઓ સમજવાને ગણિતમાં પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ, વિગતોને નહીં. સંકલ્પનાઓ સમજવાની ક્ષમતાથી જ તત્ત્વજ્ઞાન પણ સમજાય છે.

આટલી બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને જ ગણિત ભણાવવું જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ

૧. મોઢે કરવું : આંક : ૧ થી ૧૦૦, ૧૦૦ થી ૧, ૧ થી ૧૦ના ઘડિયા, અર્ધના ઘડિયા.
૨. ગણવું : ૧ થી ૧૦૦
૩. સંકલ્પના સમજવી :
  - (૧) દ્રવ્ય : ઓછું વધારે, નાનું મોટું, લાંબું ટૂંકું, ઊંડું છીછરું, જાડું પાતળું, ઉંચું નીચું, પૂર્ણ અપૂર્ણ... વગેરે.
  - (૨) ૧, ૨ થી ૯, ૦, ૧૦-૨૦-૩૦... ૯૦, ૧૧ થી ૯૯, ૧૦૦૦.
  - (૩) સરવાળો, ક્રમિકતા, ઓછું, વધારે, નાની મોટી રકમ.
  - (૪) બાદબાકી, ક્રમિકતા, ઓછું, વધારે, નાની મોટી રકમ.
૪. વાચન : સંખ્યા, ઘડિયા, સરવાળો, બાદબાકી, રકમ, અંકો, શબ્દો અને સંકેતો.
૫. લેખન : વાચનની જેમ જ.
૬. ભૌમિતિક આકૃતિઓ : ચોરસ, ત્રિકોણ, ગોળ.
૭. કાલગણના : દિવસ, અઠવાડિયું, પખવાડિયું, મહિનો, વર્ષ. (વાર, પખવાડિયાં અને મહિનાનાં નામ)

સમજૂતી

૧. મોઢે કરવું

ગણિત સમજવાનો વિષય છે, યાદ કરવાનો નથી એમ પ્રારંભમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે. તો પછી ગોખવાનો કે મોઢે કરવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી એમ કોઈને લાગે. તેથી આજકાલ મોઢે કરવાની પ્રવૃત્તિ બહુ જ ઓછી થઈ ગઈ છે, અથવા બંધ થઈ ગઈ છે.

પરંતુ ગણતરીનાં પણ કેટલાંક સાધનો હોય છે. આંક, ઘડિયા, સૂત્રો એ બધાં સાધનો છે. આ સાધનો જ્યારે જોઈએ ત્યારે હાથવગાં હોય તો તરત ઉપયોગમાં લઈ શકાય અને ગણતરી સહેલી બને. ઘડિયા મોઢે કરવા એનો અર્થ છે ગુણાકાર મોઢે કરવા. ગુણાકારની પ્રક્રિયા સમજવી એ એક વાત છે, ગુણાકાર એ મૂળમાં તો સરવાળો છે એ સમજવું એ પણ વાત છે પરંતુ આગળની ગણતરીઓમાં તૈયાર ગુણાકાર ઉપયોગમાં લેવા હોય તો ઘડિયા બહુ જ ઉપયોગી સાધન છે. એને જન્મજાત આપણી સાથે જ આપણું અંગભૂત થઈને રહેલું એવું ready reckonor અથવા Calculator કહી શકાય. તેથી આંક અને ઘડિયા મોઢે કરવા એ પહેલા બીજા ધોરણમાં મહત્વનો મુદ્દો બની શકે.

મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે જોતાં નાની ઉંમરમાં સ્મૃતિ વધે તેજ હોય છે પરંતુ સમજશક્તિ એટલી વિકસિત હોતી નથી. વય કરતાં સ્મૃતિશક્તિ ઓછી થતી જાય છે અને સમજશક્તિ વધતી જાય છે. તેથી જ્યારે યાદ રાખવાની ઉંમર હોય ત્યારે વધુમાં વધુ યાદ કરી લેવું અને સમજશક્તિ ખીલે ત્યારે જે જે યાદ રાખ્યું હોય તેનો ઉપયોગ કરીને સમજી લેવું. સમજવાનો વારો આવે ત્યારે યાદ રાખવાનું વધારાનું કામ ન કરવું પડે એ મોટો લાભ છે.

આ દૃષ્ટિથી ધોરણ-૧ અને ૨માં કંઠસ્થ કરવાને મહત્વનો મુદ્દો ગણ્યો છે. અહીં તો અપેક્ષા માત્ર ૧ થી ૧૦૦ની સંખ્યા, ૧ થી ૧૦ના તથા અર્ધાના ઘડિયાની જ રાખી છે. વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે અને માતા પિતાની હોંશ હોય તો વધારે પણ થઈ શકે. કંઠસ્થ કરતી વખતે કોઈ પણ વસ્તુ સાથે રાખવી નહીં, માત્ર બોલીને જ કંઠસ્થ કરવું.

૨. ગણવું

ગણવું એ સ્વતંત્ર ક્રિયા છે. એ પાટી, પેન, પુસ્તકથી ન થઈ શકે. માત્ર બોલવાથી ન થઈ શકે. તેથી ગણવા માટે આ બધાનો ઉપયોગ કરવો નહીં. ગણવા માટે ગણી શકાય તેવી ઘણી બધી વસ્તુઓ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે વર્ગમાં રહેલી બારીઓ, બારણાં, ઢાળિયાં, આસન, ચિત્રો, પંખા વગેરે. વિદ્યાર્થીઓ પણ ગણવાની વસ્તુ બની શકે. આમ ગણતરી મૂર્ત વસ્તુઓથી જ થાય.

- ૧ થી ૧૦૦ કંઠસ્થ કર્યા પછી જ ગણવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. શરૂઆતમાં ૧ થી ૧૦ સુધીની જ સંખ્યા ગણવી. આ ગણવાનો ખૂબ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ૧ થી ૧૦ સુધીની ગણતરી કર્યા પછી ક્રમશઃ ૧૫, ૨૦, ૨૫... એમ ૫૦ સુધી લઈ જઈ શકાય.
- ૫૦ સુધીની ગણતરી કર્યા પછી ૧૦-૧૦ વસ્તુઓનાં જૂથ બનાવવાં જોઈએ અને જૂથ ગણતાં શીખવવું જોઈએ. જૂથ ગણતાં શીખવતી વખતે ૧૦-૧૦નાં જૂથ બને એ જ રીતે વસ્તુઓ લેવી જોઈએ. આ રીતે જૂથ બનાવતાં બનાવતાં અને જૂથ ગણતાં ગણતાં ગુણાકાર, ભાગાકારની સંકલ્પના પરોક્ષ રીતે મગજમાં બેસતી જાય છે. (શરત એટલી કે ગણવાનું, જૂથ બનાવવાનું ખૂબ વધારે વાર થવું જોઈએ.)
- એ પછી જૂથ બનાવતાં બનાવતાં છૂટક વસ્તુઓ વધે અને એની ગણતરી થાય એ રીતે વસ્તુઓ લેવી જોઈએ... આમ કરતાં કરતાં એકમ અને દશકની સંકલ્પના, ૧૦, ૨૦, ૩૦... ૫૦ની સાથે સાથે ૧૧, ૩૫, ૪૭... જેવી સંખ્યાઓ પણ સમજાતી જાય.
- આ પ્રકારની ગણતરીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સંખ્યા સમજવાનો જ છે, પરંતુ અન્ય સંકલ્પનાઓનો અનુભવ તેની સાથે જોડાયેલો રહે છે.

ગણવામાં ચિત્રો કરતાં મૂર્ત વસ્તુઓનો જ ઉપયોગ વધારે કરવો.

ગણતરી વખતે લેખિત સંખ્યાનો ઉપયોગ જરા પણ ન કરવો. કારણ કે ગણતાં ન આવડી જાય ત્યાં સુધી વાંચતાં શીખવવાનો કોઈ અર્થ નથી. આપણને સંખ્યા વાંચતાં,

લખતાં શીખવવાનો મોહ વધારે હોય છે. આ મોહ ટાળવો જોઈએ.

૩. સંકલ્પના સમજવી

૧. આ સહુથી મહત્વનો મુદ્દો છે. તેથી આને માટે સહુથી વધુ સમય આપવો જોઈએ. સંખ્યાની ગણતરીની જેમ જ આ પણ મૂર્ત વસ્તુઓની મદદથી જ સમજાવવું જોઈએ.

દ્વન્દ્વોના પરિચય માટે એક કરતાં વધુ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓનો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યા પછી ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ બધી સંકલ્પનાઓ સમજવી એ જેમ વ્યવહારજગત માટે ઉપયોગી છે તે જ રીતે બુદ્ધિની કેળવણી માટે પણ ઉપયોગી છે.

૨. ૧ની સંકલ્પના સમજવી એ પાયાની વસ્તુ છે. કોઈપણ તર્કથી કે વસ્તુથી સંખ્યા સમજાવી શકાતી નથી. એક વસ્તુ બતાવીને આ ૧ છે એમ ફરી ફરી કહેતાં વિદ્યાર્થીને પોતાની મેળે ક્યારેક ૧ એટલે શું તે સમજાય છે. ૧ની સંકલ્પના વિદ્યાર્થીને જ્યાં સુધી ન આવડે ત્યાં સુધી આગળ વધવું ન જોઈએ.

૧ની સંખ્યા સમજવા માટે ૧ વસ્તુ દેખાડીને વારે વારે પૂછવું.

- આ શું છે ? આંગળી, કેટલી આંગળી છે ? એક.
- આ શું છે ? પેન, કેટલી પેન છે ? એક.
- આ શું છે ? નાક, કેટલાં નાક છે ? એક.
- આ શું છે ? મુઠ્ઠી, કેટલી મુઠ્ઠી છે ? એક.

એમ ગણતાં ગણતાં ૧ એટલે શું તે સમજાય છે.

પરંતુ સમજાવી શકાતું નથી. બીજા ક્રમે ૨ થી ૯ એટલે કે એકમ સંખ્યા આવે.

પરંતુ ધ્યાનમાં આવશે કે એકથી બે સુધી જવા માટે સરવાળો થાય છે. સરવાળો એટલે વધવું, ભેગા થવું, એકઠા થવું, પાસે આવવું, જોડાઈ જવું વગેરે.

આ બધી જ પ્રક્રિયાઓ વિદ્યાર્થીને દેખાવી જોઈએ, એણે કરી જોવી જોઈએ. એક કેરી અહીં હોય અને એક કેરી દુકાનમાં હોય તો બે કેરી થતી નથી. એક કેરી અહીં હોય અને બીજી કેરી ક્યાંકથી અહીં આવે અને કેરી વધી જાય

તો સરવાળો થાય. એમ એકમાં એકનો વધારો થતાં બે થાય.

- એટલે કે એક પછી સરવાળો થાય અને બે થાય, બે પછી સરવાળો થાય અને ત્રણ થાય. આમ સરવાળો અને ગણતરી સાથે સાથે ચાલે.
- આટલું શીખવવા માટે ખૂબ સમય લેવો જોઈએ અને ખૂબ પુનરાવર્તન એટલે કે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.
- ૧ થી ૯ની સંખ્યાની રમત કરતાં કરતાં જ ગણતરી, સરવાળો અને બાદબાકી આવડે.
- એ પછી બાદબાકી કરતાં કરતાં ૧ વધે અને એમાંથી પણ ૧ લઈ લઈએ તો કશું ન વધે. આ ‘કશું નહીં’ કે ‘કંઈ નહીં’ એટલે શૂન્ય સમજવાનો વારો આવે.
- ૦ આ શૂન્ય છે. એકડે મીઠો દસમાં મીઠું બોલવાનો અભ્યાસ હોય છે. પરંતુ આ મીઠું એટલે શૂન્ય એમ કહીને શૂન્ય બોલવાનું પ્રચલન વધારવું જોઈએ.
- તે પછી ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦, ૫૦, ૬૦, ૭૦, ૮૦, ૯૦ની ગણતરી શીખવવી જોઈએ. આ દશકની સંકલ્પના છે. ૧૦-૧૦નાં જૂથ ગણીએ તો એ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮ અને ૯ છે. પરંતુ આ દસ દસનાં જૂથ છે તેથી ૧ દશક, ૨ દશક, ૩ દશક... ૯ દશક ગણાય. ૧ દશક એટલે દસ એ તો દેખાય જ છે. એમ છૂટી વસ્તુ એટલે એકમની ગણતરી, દસનાં જૂથ એટલે દશકની ગણતરી એમ સમજાય.
- ૧ થી ૯ દશકની ગણતરી બરાબર પાકી કરવી જોઈએ. તે પછી દશક અને એકમ બન્નેની ગણતરી કરવી. એટલે સંખ્યા બને બે આંકડાની પરંતુ દશક અને એકમયુક્ત. એમાં દશક પહેલાં ગણાય અને એકમ પછી. જો ત્રણ દશક હોય તો ત્રીસ કહેવાય. અને ૪ એકમ હોય તો ૪ કહેવાય. બન્ને મળીને ચોત્રીસ કહેવાય. આમ જૂથ અને છૂટી વસ્તુ સાથે ગણતાં ગણતાં બે રકમની સંખ્યા એટલે કે પ્રથમ પચાસ સુધી અને આગળ જતાં ૯૯ સુધી સમજાઈ જાય.
- એ પછી ૧૦-૧૦નાં ૧૦ જૂથોનું એક મોટું જૂથ કરીએ એટલે થાય ૧૦૦. દસના જૂથની સંકલ્પના

બરાબર બેઠી હોય તો શતકની સંકલ્પના સમજાતાં વાર ન લાગે.

- એ પછી ત્રણ આંકડાની સંખ્યા અને હજાર, દસ હજાર વગેરે માટે વસ્તુઓ ગણવાની જરૂર ન પડે.
- ખાસ નોંધવાની વાત એ કે આ બધું ખૂબ ધીમે ધીમે અને ખૂબ ધીરજપૂર્વક કરવું જોઈએ. મૂર્ત વસ્તુઓ તો જોઈએ જ. આગળ જતાં માનસિક ગણતરી કરવી સરળ બને એટલા માટે અત્યારે મૂર્ત વસ્તુઓની મદદથી પાયાની સંકલ્પના સમજાય એ જરૂરી છે.
- ૩, ૪. સંકલ્પના સમજવાના ક્રમમાં હવે આવે સરવાળો અને બાદબાકી. સરવાળો એ વધવું તે અને બાદબાકી એટલે ઓછું થવું તે. આ વધવું અને ઓછું થવું પ્રત્યક્ષ દેખાડવું જોઈએ.
- એ પછી ક્રમિકતા સમજાવવી જોઈએ. એ પણ ઓછું, વધારેના આધારે. અર્થાત્ ૧ કરતાં ૨ વધારે છે માટે ૧ પછી ૨ આવે, પણ ૩ કરતાં ૨ ઓછા છે માટે ૩ પહેલાં ૨ આવે. સરવાળા વખતે વધતો જતો ક્રમ હોય, બાદબાકી વખતે ઘટતો જતો ક્રમ હોય.
- એના આધારે ૨ એ નાની રકમ કહેવાય, ૫ એ મોટી રકમ કહેવાય અને ૯ એ એથી પણ મોટી રકમ કહેવાય.
- આ રીતે કરતાં મોટી રકમ અને નાની રકમ એ સાપેક્ષ સંકલ્પના છે એ ધ્યાન ઉપર લાવવું જોઈએ. સાપેક્ષ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યા વગર.
- ગણિતનો સહુથી મોટો ભાગ આ સંકલ્પના સમજવાનો જ છે.

૪. વાચન

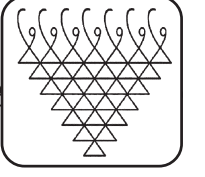
- સંકલ્પના સમજવી એટલે ગણિત આવડવું. હવે વારો આવે લખેલું વાંચવું.
- અત્યાર સુધી બોલતા હતા તે ભાષા હતી, મૌખિક ભાષા હતી. હવે જે બોલતા હતા તે જ વાંચવાનું છે. પરંતુ ગણિતનું વાંચવાનું બે પ્રકારે હોય. એક વાંચવાનું અંકોમાં અને બીજું વાંચવાનું શબ્દોમાં. ઉદાહરણ તરીકે અંકમાં ૧ લખાય, શબ્દોમાં ‘એક’ લખાય. બોલાય તો બન્ને સરખું જ.

- તેથી ગણિત વાંચતાં શીખવવું એટલે પ્રથમ અંક પરિચય આવે. જેમ મૂળાક્ષરો વાંચતાં શીખવીએ એમ અંકો વાંચતાં શીખવવું જોઈએ. આ પૂર્વે ૧ એટલે શું એ સમજ્યા હોય તેથી વંચતી વખતે એ સમજ પાડી થતી જાય.
- અંક પરિચય કરતી વખતે માત્ર પરિચય તરફ જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. એ વખતે અન્ય કશું ન શીખવવું જોઈએ. અંક, ઘડિયા, સરવાળો, બાદબાકી, ક્રમ આ બધું જ વાંચતાં શીખવવું જોઈએ. આ વાંચતાં શીખવતી વખતે પૂરેપૂરું બોલવું જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે... ૪, ૫, ૨૦ એ ઘડિયો વાંચવો હોય તો ચાર પંચુ વીસ એમ પૂરું બોલવું. ૨, ૩, ૪ એમ વાંચવું હોય તો બે, ત્રણ, ચાર એમ બોલવું જોઈએ. ૫૬ વાંચવું હોય તો બે રીતે વંચાય. એક તો ‘છપ્પન’ કહેવાય, બીજું ‘પાંચડે છગડે છપ્પન’ એમ કહેવાય. જેમ આંક આ બંને રીતે બોલાય છે તેમ વંચાય પણ બન્ને રીતે. ધીમે ધીમે જેમ આંક પાકા થતા જાય અને વાંચવાનું પણ પાકું થતું જાય તેમ ‘પાંચડે છગડે છપ્પન’ને બદલે માત્ર ‘છપ્પન’ વાંચવું જોઈએ. સરવાળા પણ એમ જ આખે આખા વંચાય, જેમ કે ‘પાંચ વત્તા ત્રણ બરાબર આઠ’ એમ વંચાય. આમાં + વત્તા કહેવાય એ સમજાતું જાય. આ રીતે અંકો વાંચતાં આવડ્યા પછી આનું આ જ શબ્દોમાં લખેલું વંચાવવું જોઈએ. જેમ કે એકડે એક, બગડે બે... બે એકડા અગિયાર... ચાર પંચુ વીસ... એક ને એક બે, એક વત્તા ચાર બરાબર પાંચ, આઠ ઓછા ત્રણ બરાબર પાંચ... વગેરે. આમ અંકોમાં લખેલું અને શબ્દોમાં લખેલું ગણિત સારી રીતે વાંચતાં આવડે એટલે ગણિત વિષય બુદ્ધિમાં ઊતરતો આવે, સ્પષ્ટ થતો આવે. સ્પષ્ટ થાય એટલે આવડે, આવડે એટલે સહેલો લાગે.

૫. લેખન

- જેમ ભાષામાં તેમ જ ગણિતમાં જેવું વંચાય એવું લખાય. વાંચતાં સરસ આવડે તો લખતાં જલદી આવડે.
- લેખનના ક્રમમાં પ્રથમ આડી ઊભી ત્રાંસી લીટીઓ, અર્ધવર્તુળ, આખું વર્તુળ વગેરે ઉદ્યોગમાં શીખ્યા હતા

તે ઘણું ઉપયોગી નીવડે. તેથી ઉદ્યોગમાં જ્યાં સુધી લીટીઓ અને વર્તુળ દોરવાનું થઈ ન જાય ત્યાં સુધી ભાષા અને ગણિતમાં લેખન શરૂ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

- લખવાના ક્રમમાં પ્રથમ ૧ થી ૯ ના અંકો અને ૦ એટલું જ મૌલિક લેખન છે. બાકી તો બધું જ આ દસ અંકોની વિવિધ પ્રકારની ગોઠવણી જ છે. તેથી ગણિતનું લેખન એ બહુ અઘરી બાબત નથી.
- પરંતુ આડું અને ઊભું સીધું લીટીમાં લખવું એ જરૂરી છે. બે અંકોની રકમ લખી હોય તો એકમની નીચે એકમ અને દશકની નીચે દશક આવે એ જરૂરનું છે. વત્તા, બાદનાં ચિહ્નો પણ રકમની સીધમાં આવે તે જરૂરી છે. તેથી લખવામાં આ કાળજી રાખવી જોઈએ. વળી વાચનની જેમ જ લેખન પણ બે પ્રકારનું હોય. અંકોમાં અને શબ્દોમાં.
- અંકોમાં લખવું સહેલું છે. શબ્દોમાં લખવામાં ચીવટ રાખવી પડે. તેથી અંકોમાં લખતાં આવડી ગયા પછી જ શબ્દોમાં લખતાં શીખવવું જોઈએ.

- આ રીતે આવડી ગયા પછી પાકું કરવા માટે ગણિતનાં ગીતો, રમતો, વાર્તાઓ, ચિત્રો વગેરેનો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે અંક શોધની રમત અંક પરિચયને પાકો કરવા માટે રમી શકાય.
- ‘પોપટને ચાંચ કેટલી’ ગીતનો ઉપયોગ ૧ થી ૧૦ની સંખ્યા પાકી કરવા માટે કરી શકાય.
- ગણિત અંગેનાં ગીતો, રમતો, વાર્તાઓ, ચિત્રો સ્વતંત્ર પુસ્તિકામાં આપેલાં છે. આચાર્યો પોતે પણ મૌલિક રીતે રચના કરી શકે. આ રીતે પહેલાં, બીજા ધોરણમાં ગણિતનો અભ્યાસક્રમ ખૂબ ઓછો છે પરંતુ મૂળ સમજ નિર્માણ કરવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આજે છ દિવસના જ્ઞાનસત્રનો અંતિમ દિવસ હતો. આચાર્ય શ્રીનિધિએ સભાને અભિવાદન કરીને આજના કાર્યક્રમ તથા વિષયની માહિતી આપી. એ અનુસાર પ્રથમ સત્રમાં ‘શારીરિક શિક્ષણ’ વિષેની ચર્ચા થવાની હતી. આચાર્ય ધ્યાનેશ પોતાની પ્રસ્તુતિ માટે ઉભા થયા. એમણે કહ્યું...

૮. શારીરિક શિક્ષણ

ઉદ્દેશ

આપણે ત્યાં કહેવત છે ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્ચા.’ એટલે કે શરીર સારું હોય તો જ સુખનો અનુભવ થાય છે. અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ જો શરીર સારું ન હોય તો માણી શકાતું નથી. સંસ્કૃતમાં એવી ઉક્તિ છે, ‘શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ |’ ધર્મના આચરણ માટે પહેલું સાધન તો શરીર જ છે. આપણો જીવનવ્યવહાર ચલાવવા માટે શરીરનો જ ઉપયોગ થાય છે. શરીર વગર આપણું જીવન જ ન ચાલે. તેથી શરીર સારું હોવું એ ભગવાનની જ મૂલ્યવાન આશિષ છે. અને શરીરને સારું રાખવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની સહુથી પહેલી ફરજ છે.

શરીર સારું બને અને રહે એ દૃષ્ટિથી શાળાઓમાં શારીરિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

પરંતુ સારું શરીર એટલે શું ? માત્ર રૂપાળાં હોવું એ

જ સારું શરીર ન કહેવાય. સારા શરીરનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. શરીર તંદુરસ્ત હોય, એટલે કે શરીરનાં અંગો-અંદરનાં અંગો-પોતપોતાનું કામ સારી રીતે કરતાં હોય. શરીરનાં અંદરનાં અંગો એટલે પેટ, હૃદય, મગજ, ફેફસાં વગેરે. વિજ્ઞાનની ભાષામાં આને પાચનતંત્ર, રુધિરાભિસરણ તંત્ર, શ્વસનતંત્ર વગેરે કહે છે. આ બધાં અંગો સારી રીતે કામ કરતાં હોય તો શરીર તંદુરસ્ત રહે, એટલે કે શરીરનું સ્વાસ્થ્ય જળવાય. શરીરની અંદર લોહી, હાડકાં, માંસ, મજ્જા, સ્નાયુ વગેરે પણ હોય છે. આ બધાં પણ ઉત્તમ સ્થિતિમાં હોય તો શરીરની તંદુરસ્તી સારી છે એમ કહેવાય.
૨. સારા શરીરનું બીજું લક્ષણ છે બળ. શરીરમાં તાકાત પણ હોવી જોઈએ. તો જ એ ભારે કામો કરી શકે, વધુ

કામ કરી શકે. લાંબા સમય સુધી કામ કરી શકે, ઓછું થાકે, ઓછું માંદું પડે તો ઝટ સાજું થઈ જાય. તાકાત હોય તો એ ભાર ઉઠાવી શકે. લાંબું દોડી શકે, ચાલી શકે અને સાહસપૂર્ણ કામો કરી શકે.

૩. સારા શરીરનું ત્રીજું લક્ષણ છે કામ કરવાની કુશળતા. અંગ્રેજીમાં તેને skill કહે છે. કુશળતાને એટલી મૂલ્યવાન બાબત ગણવામાં આવી છે કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે, ‘યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્’ એટલે કે કામ કરવામાં કુશળતા એટલે યોગ. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કામો સાચી રીતે કરે, ઝડપથી કરે, નવું નવું કરે તેને કુશળતા કહેવાય. કુશળતાપૂર્વક કામ કરીએ એટલે કલા કારીગરીનો વિકાસ થાય. કુશળતાને કારણે જ કુંભાર નવા નવા પ્રકારનાં, વિવિધ ઘાટનાં માટીનાં વાસણો, રમકડાં વગેરે બનાવે. કુશળ શિલ્પી સુંદર મૂર્તિઓ બનાવે, કુશળ સોની નવા નવા ઘાટનાં ઘરેણાં બનાવે, કુશળ દરજી નવી નવી ફેશનનાં કપડાં સીવે, કુશળ માતા જાતજાતની સ્વાદિષ્ટ રસોઈ બનાવે, કુશળ લહિયો સુંદર અક્ષરે લખે. ટૂંકમાં વ્યવહારજીવનમાં કુશળતા એ બહુ મોટી ચીજ છે.

૪. સારા શરીરનું ચોથું લક્ષણ છે તિતિક્ષા એટલે કે સહનશક્તિ. ઠંડી, ગરમી, વરસાદ, ભૂખ, તરસ, ઉજાગરો, થાક વગેરે શરીરને પડતાં કષ્ટો છે. જાણી જોઈને આ કષ્ટો ભોગવવાં નહીં પરંતુ પરિસ્થિતિને કારણે ક્યારેક આવાં કષ્ટો આવી પડે તો સહન કરી શકે એવું શરીર હોવું જોઈએ અને વગડા વચ્ચે ગાડી ક્યાંક ઊભી રહી જાય, આસપાસ ક્યાંય પાણી કે ખાવાનું મળે એમ જ ન હોય તો દસ-વીસ કલાક પાણી કે અન્ન વગર ટકી રહેવાય એવું શરીર જોઈએ. તો ક્યારેક ઉત્સવની તૈયારી કરતાં આખી રાત જાગવું પડે તોય બીજે દિવસે તાજા જ હોઈએ એને સારું શરીર કહેવાય.

૫. સારા શરીરનું પાંચમું લક્ષણ છે શરીરને વાળવું હોય તેમ વાળી શકાય એટલું લચીલાપણું. આવું લચીલાપણું હોય તો જ સારું રમી શકાય, સારું નૃત્ય કરી શકાય, સારી રીતે કામ કરી શકાય.

શરીરને આવા પાંચ ગુણોથી યુક્ત બનાવવું એ શારીરિક શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે.

આલંબન

૧. શરીર એ ઈશ્વરે આપેલી અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. તેનું જતન કરવું જોઈએ. શરીરનું જતન કરવું એ આપણી પહેલી ફરજ છે.
૨. શરીર કામ કરવા માટે છે, માત્ર શોભા દેખાડવા માટે કે શણગારવા માટે નથી.
૩. રૂપાળા શરીર કરતાં ખડતલ શરીરનું મહત્ત્વ વધારે છે.
૪. શરીર સેવા કરવા માટે છે, સારાં કામ કરવા માટે છે, સેવા લેવા માટે નહીં.
૫. વ્યક્તિગત કામો, પરિવારનાં કામો, વિવિધ પ્રકારની કારીગરી, કલા, રમતો વગેરે કરતાં શીખવું એ શરીરનું કામ છે.

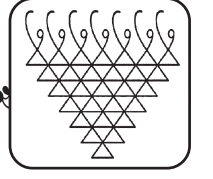
અભ્યાસક્રમ

ઉપર દર્શાવેલા ઉદ્દેશો અને આલંબનને ધ્યાનમાં રાખીને ધોરણ ૧ અને ૨ માટે નીચેની બાબતો અભ્યાસક્રમ રૂપે નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે.

૧. શરીરની જુદી જુદી સ્થિતિઓ યોગ્ય બને. એટલે કે બેસવાની, ઊભા રહેવાની, ચાલવાની, સૂવાની યોગ્ય રીત શીખવવી.
  ૨. જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અનુભવ લેતાં અને કર્મેન્દ્રિયોને કુશળ રીતે કામ કરતાં શીખવવું.
- જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાંચ છે. દૃશ્યેન્દ્રિય, શ્રવણેન્દ્રિય, શ્વાસેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય.
- પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષય છે - જોવું, સાંભળવું, ચાખવું, સૂંઘવું અને સ્પર્શ કરવો.
- આ પાંચેય અનુભવોની ખૂબીઓ અને વિશેષતાઓ શીખવવી. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે હાથ, પગ, વાણી, પાચુ અને ઉપસ્થ.
- આ પૈકી ત્રણ કર્મેન્દ્રિયોની કુશળતાઓ શીખવવી. આ ત્રણ કર્મેન્દ્રિયો છે હાથ, પગ અને વાણી.

હાથની કુશળતાઓ આ પ્રમાણે છે -

પકડવું, ગૂંથવું, લખવું, ફેંકવું, ઝીલવું, ઉપાડવું, દબાવવું, ઘસડવું, ખેંચવું, ઘકેલવું, ઉછાળવું, ચિત્ર દોરવું, ખાંડવું, કૂટવું, રંગવું વગેરે.

આ પૈકી પકડવું, ગૂંથવું, ચિત્ર દોરવું, ખાંડવું, કૂટવું, રંગવું ઉદ્યોગ વિષયમાં આવી ગયું છે. લખવાનો સમાવેશ ભાષા વિષયમાં થશે. બાકી રહેલી કુશળતાઓનો સમાવેશ શારીરિક શિક્ષણમાં થાય.

પગની કુશળતાઓ આ પ્રમાણે છે -

ઊભા રહેવું, ચાલવું, દોડવું, કોકર મારવી, પગથી દબાવવું, કૂદવું, છલાંગ લગાવવી, નૃત્ય કરવું, પેડલ મારવાં, ચઢવું, ઊતરવું, કૂદકા મારવા, પલાંઠી મારવી વગેરે.

આ પૈકી નૃત્ય કરવું એનો સમાવેશ સંગીતમાં થાય અને પલાંઠી મારવાનો સમાવેશ યોગમાં થાય. બાકી બધી કુશળતાઓ શારીરિક શિક્ષણનો ભાગ છે.

વાણીની કુશળતા છે - બોલવું અને ગાવું. આ પૈકી બોલવું એ ભાષાશિક્ષણનો ભાગ છે જ્યારે ગાવું એ સંગીતશિક્ષણનો ભાગ છે.

આમ કુશળતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મુખ્યત્વે પગ અને કેટલાક પ્રમાણમાં હાથની કુશળતાઓ પ્રત્યે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની આવશ્યકતા છે.

૩. શરીર-સંતુલન અને શરીર-સંચાલન

શરીરનાં બધાં અંગો એક સાથે મળીને કામ કરે છે, એકલાં એકલાં કરતાં નથી. તેથી બધા પ્રકારની હિલચાલો વ્યવસ્થિત રીતે થાય તે માટે શરીર ઉપર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. જીવનવ્યવહારનાં બધાં કાર્યો હાથ, પગ, વાણીનો એકીસાથે ઉપયોગ કરીને થાય છે.

વળી જેમ હલનચલન કરવું જરૂરી છે તેમ હાલ્યાચાલ્યા વગર સ્થિર બેસવું પણ જરૂરી છે. સાંકડી જગ્યામાં ઊભા રહેવું, ચાલવું પણ જરૂરી છે. ઓછી જગ્યામાં સંકોડાઈને બેસવું પણ જરૂરી છે, અચાનક ઘક્કો વાગે તો ગબડી ન પડાય એ પણ જરૂરી છે, અચાનક પથ્થર આવે તો ઘા ચૂકવવો પણ જરૂરી છે, નિશાન તાકવું

પણ જરૂરી છે. આ બધું જ શરીર-સંતુલન અને શરીર-નિયંત્રણથી થઈ શકે.

૪. શરીરપરિચય

આપણા શરીરને જાણવું, ઓળખવું પણ જરૂરી છે. આપણું શરીર કઈ રીતે કામ કરે છે તેની આપણને ખબર હોવી જોઈએ. તે દૃષ્ટિથી શરીરનાં બાહ્ય અને આંતરિક અંગોનો પરિચય, તેમની કામ કરવાની રીત વગેરે વિદ્યાર્થીએ જાણવી જોઈએ.

૫. આહાર-વિહાર

શરીરને સ્વસ્થ રાખવા માટે, બળવાન બનાવવા માટે, સુડોળ બનાવવા માટે, કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે આહાર અને વિહારનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

આહાર

આહાર એટલે ભોજન. શું ખાવું, કેટલું ખાવું, કઈ રીતે ખાવું, ક્યારે ખાવું, શા માટે ખાવું વગેરે. આ અંગેની માત્ર માહિતી પૂરતી છે એમ નહીં, તે પ્રાયોગિક હોવું જોઈએ.

જેમ શું ખાવું જોઈએ એ મહત્ત્વનું છે તેમ શું ન ખાવું જોઈએ એ જાણવું અને તે પ્રમાણે કરવું એ પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે.

વિહાર એટલે

૧. દિનચર્યા : દિવસના કયા ભાગમાં શું કરવું એને દિનચર્યા કહેવાય.

૨. કપડાં અને પગરખાં : કેવાં હોય અને કેવાં ન હોય.

૩. સ્વચ્છતા : શરીરનાં અંગોની અર્થાત્ દાંત, આંખ, કાન, નાક, આખું શરીર. તે દૃષ્ટિથી નીચેની બાબતો શીખવવી - દાંત સાફ કરવા, કોગળા કરવા, આંખો અને નાક સાફ કરવા, હાથ-પગ ધોવા, સ્નાન કરવું, વાળ ઓળવા વગેરે.

૪. નિદ્રા : કેટલું સૂવું, કઈ રીતે સૂવું, ક્યારે સૂવું, બિસ્તર કેવું હોય વગેરે.

સમજૂતી

૧. શરીરની જુદી જુદી સ્થિતિઓ

૧. બેસવું : બેસે છે તો બધા પરંતુ સરખી રીતે બેસવું જોઈએ. તે તરફ બહુ ઓછાનું ધ્યાન હોય છે. એ દૃષ્ટિથી નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેવી.

૧. સીધું બેસવું - સીધું બેસવું એટલે માથાનો પાછળનો ભાગ, પીઠ અને કમર સીધી રેખામાં આવે તે રીતે બેસવું. આવી ટેવ નાનપણથી જ પાડવી જોઈએ.

૨. શિથિલ બેસવું - સીધા બેસવા જતાં લોકો તાણીને બેસવા લાગે છે. આ તાણ ઓછી કરાવવી. શિથિલ બેસવું એટલે ઢળી પડીને બેસવું અને સીધા બેસવું એટલે તાણીને બેસવું એમ નહીં.

૩. બેઠક અને જમીન વચ્ચે અંતર ન રહે એવી રીતે બેસવું. પલાંઠી વાળી હોય કે ઊંઘા પગે બેઠા હોય ત્યારે પગ જમીનસરસા રહે તે જોવું.

૪. પગ પલટાવીને ઓછામાં ઓછું બેસવું પડે તે જોવું.

ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો

૧. નાનપણમાં શરીર સ્વાભાવિક રીતે જ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે તેથી યોગ્ય સ્થિતિની ટેવ નાનપણમાં જ પાડવી જોઈએ. જેમ જેમ ઉંમર વધતી જાય તેમ તેમ પડેલી ટેવ બદલવી મુશ્કેલ બનતી જાય છે.

૨. સીધા બેસી શકાય તે માટે લખવા માટે, કામ કરવા માટે સામે ઢાળિયું હોય તે જરૂરી છે. નહીં તો કામ કરવા માટે પણ શરીર કંઠંગી રીતે ગોઠવાય છે.

૨. ઊભા રહેવું

૧. બે પગ ઉપર સરખો ભાર દઈને ઊભા રહેવું. આ એક બહુ જ ઉપયોગી ટેવ છે, પરંતુ આની તરફ ધ્યાન ન હોવાને કારણે લોકો દોઢ પગે ઊભા રહેતાં શીખે છે. તેથી ખાસ ટેવ પાડવી.

૨. બે પગ સાથે જોડેલા હોય અથવા બે પગની વચ્ચે બે ખભાની વચ્ચે હોય તેટલું અંતર રાખવું.

૩. ઊભા રહેતી વખતે એડી અંદરની તરફ અને પંજા બહારની તરફ હોય એ સાચી સ્થિતિ છે. તે તરફ ધ્યાન આપવું. આદર્શ સ્થિતિ એ છે કે એડીને જોડીને જો શરીરને કાટખૂણે સીધી લીટી દોરવામાં આવે તો પંજો ૧૫°નો ખૂણો બનાવીને રહે. બે એડી જોડેલી હોય તો વચ્ચે ૩૦°નો ખૂણો બને.

૪. સીધા ટટ્ટાર ઊભા રહેવું. કમર કે ખભા દબાયેલા કે નમેલા ન હોય તે જોવું. આ તરફ આજકાલ ધ્યાન ન હોવાથી અનેક લોકોની કાં તો છાતી દબાયેલી હોય છે, કાં તો ખભા નમેલા હોય છે કાં કમર બેસી ગયેલી હોય છે, કાં પેટ બહાર નીકળેલું હોય છે.

૩. ચાલવું

૧. ઊભા રહેવાની જે સાચી સ્થિતિ છે તે જ ચાલતી વખતની પણ છે.

૨. પગ ઘસડીને ન ચાલવું, પગ ઉપાડીને ચાલવું.

૩. ચાલતી વખતે પગ અંદરની કે બહારની તરફ ન પડે પરંતુ સીધા પડે તે જોવું.

૪. વિદ્યાર્થીઓ ચાલતા હોય ત્યારે તેમના પગના આકાર અને ચાલવાની રીત તરફ ખાસ ધ્યાન રાખવું.

૪. ઊઠવું

૧. બેઠા હોય કે સૂતા હોય ત્યાંથી ઊઠતી વખતે શરીર બેઠંગું ન બની જાય તે જોવું.

૨. સૂતા હોય કે ઊઠવું હોય તો પ્રથમ પડખું ફરીને બેઠું થવું અને પછી ઊભા થવું.

૫. સૂવું

૧. ટૂંટિયું વાળીને ન સૂવું.

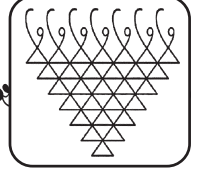
૨. ડાબા પડખે સૂવું.

૩. ચત્તા અથવા ઊંઘા ન સૂવું.

૪. મોં ખુલ્લું રાખીને ન સૂવું.

૫. માથે, મોઢે ઓઢીને ન સૂવું.

ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો

૧. સૂવા અંગે જેટલું સૂનારે પોતે એટલે કે વિદ્યાર્થીએ ધ્યાન રાખવાનું છે એટલું જ કે એથી પણ વધારે મોટાંઓએ ધ્યાન રાખવાનું છે. મોટાંઓએ એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે -

- બિસ્તર ડનલોપની ગાદીનું ન હોય પણ રૂનું બનેલું હોય.
- ઉપરની ચાદર પોલિએસ્ટરની ન હોય.
- બારી ખુલ્લી હોવી જોઈએ. તાજી હવા ઓરડામાં આવવી જોઈએ.
- ખંડમાં માંકડ, મચ્છર વગેરેનો ઉપદ્રવ ન હોય. જો મચ્છર હોય તો કાચબા છાપ જેવી અગરબત્તી કે અન્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવાને બદલે મચ્છરદાનીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- મેલાં અથવા પોલિએસ્ટરનાં કપડાં પહેરીને ન સૂઓ.
- હાથ પગ ધોઈને સૂવું જોઈએ.
- નિદ્રા એ શરીરના પોષણ અને સ્વાસ્થ્ય માટે અત્યંત મહત્વની બાબત છે તેથી તે પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૨. (ક) જ્ઞાનેન્દ્રિયો

૧. આંખ

૧. આંખ રંગ અને આકૃતિ ઓળખે છે, તેથી જુદા જુદા રંગો અને આકારોનો પરિચય કરાવવો અને તેમને ઓળખતાં શીખવવું.
૨. આંખને તડકા અને ધુમાડાથી બચાવવી જોઈએ.
૩. આંખને દૂરદર્શનથી તો ખાસ બચાવવાની જરૂર છે.

૨. કાન :

કાન અવાજ ઓળખે છે, તેથી જુદા જુદા ધ્વનિઓનો પરિચય કરાવવો. જેવા કે -

૧. ગ્રાણીઓ, પશુપક્ષીઓ, વાહનો, માણસો, યંત્રો વગેરેનો અવાજ.

૨. સ્વર ઓળખવો.

૩. ગીતોના રાગ ઓળખવા.

૪. હસવું, રડવું, ગણગણવું વગેરે ઓળખવાં.

૫. જુદાં જુદાં વાદ્યોના ધ્વનિ ઓળખવા.

૬. આપણી આસપાસ રહેલા જુદા જુદા અવાજ ઓળખવા.

૩. નાક :

નાક ગંધ પારખે છે. તેથી જુદા જુદા પ્રકારની ગંધનો પરિચય કરાવવો, જેમ કે-

૧. સુગંધ અને દુર્ગંધ
૨. ફૂલોની, ફળોની, શાકભાજીની, મીઠાઈની સુગંધ.
૩. સડવાની કે બળવાની દુર્ગંધ
૪. દવાની ગંધ.

૪. જીભ :

જીભ સ્વાદ પારખે છે. તેથી જુદા જુદા પ્રકારના સ્વાદનો પરિચય કરાવવો, જેમ કે -

૧. મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને તૂરો.
૨. જુદા જુદા સ્વાદનું મિશ્રણ.
૩. મોળો અને તીવ્ર/જલદ.
૪. ફળો, શાકભાજી, મસાલા, મીઠાઈ, જુદી જુદી વાનગીઓ વગેરે.

૫. ત્વચા :

ત્વચા જુદા જુદા સ્પર્શ ઓળખે છે. તેથી જુદા જુદા સ્પર્શનો પરિચય કરાવવો જોઈએ.

જેવા કે -

- ઠંડું અને ગરમ
- ખરબચડું અને મુલાયમ
- સખત અને નરમ
- તીણું અને બૂઠું
- કરકરું અને લીસું
- જુદી જુદી વસ્તુઓના સ્પર્શ જેમ કે પાણી, હવા, માટી, ફળ, ફૂલ, ઘાસ વગેરે.

ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :

૧. જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જુદા જુદા પરિચય કરાવતી વખતે ઈજા ન થાય તેનું ધ્યાન રાખવું. દા. ત. ગરમ ચીજ એટલી ગરમ ન હોય કે દાઝી જવાય, તીખી ચીજ એટલી તીખી ન હોય કે બળે... વગેરે.
૨. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અનુભવમાં વિવિધતા હોવી જોઈએ.
૩. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અનુભવમાં નિશ્ચિતતા હોવી જોઈએ. સ્વાદ કે રંગ, સ્વર કે સ્પર્શ વિશે અનિશ્ચિત ન રહેવું જોઈએ.
૪. મિશ્ર રંગ કે મિશ્ર સ્વાદનો પરિચય કરાવતાં પહેલાં મૂળ રંગ અને મૂળ સ્વાદનો પરિચય કરાવવો જોઈએ. તે જ રીતે મોળા અને જલદની પ્રક્રિયા પણ બતાવવી જોઈએ.

૨. (ખ) કર્મેન્દ્રિયો

આગળ જોયું તેમ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પૈકી બે જ કર્મેન્દ્રિયોનો અહીં વિચાર કરવાનો છે. તે છે હાથ અને પગ. તેમાંયે હાથનાં કેટલાંક કૌશલ્યોનો વિચાર ઉદ્યોગમાં થયેલો છે. તેથી બાકી રહેલાં હાથનાં કૌશલ્યો અને પગનાં કૌશલ્યોનો અહીં વિચાર કરીએ છીએ.

હાથ

૧. ફેંકવું

૧. ફેંકવા માટે પ્રથમ પકડતાં આવડવું જોઈએ.
૨. તે પછી ક્યાં ફેંકવું છે તે નક્કી કરીને કેટલું બળ લગાવવું પડશે અને હાથની સ્થિતિ કેવી રાખવી પડશે તેનો અંદાજ કરતાં આવડવું જોઈએ. આમ ફેંકવામાં હાથની સાથે સાથે બુદ્ધિનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે.
શું શું ફેંકી શકાય ?
પથ્થર, કાંકરો, દડો, રિંગ, હાથમાં સમાય એવી કોઈ પણ વસ્તુ.

૨. ઝીલવું

બીજા કોઈએ ફેંકેલી અથવા પોતે ઉછાળેલી વસ્તુ

ઝીલવા માટે વસ્તુની સ્થિતિ, દિશા અને ઝડપનો અંદાજ તથા હાથની યોગ્ય પકડ હોવી જરૂરી છે.

૩. પછાડવું અને ઝીલવું

ઉછાળવું અને ઝીલવું, ફેંકવું અને ઝીલવું. આ ત્રણે વખતે બે ક્રિયાઓ સાથે થાય છે. ભીંત ઉપર દડો અફાળીને રીબાઉન્ડ થાય એટલે ઝીલવો, જમીન ઉપર દડો પછાડીને રીબાઉન્ડ થાય એટલે ઝીલવો અને ઊંચે ઉછાળીને નીચે આવે એટલે ઝીલવો એ ઘણું કૌશલ્ય અને અંદાજ કરવાની ક્ષમતા માગી લે છે. જો કે નાનાંઓને જેમ સાંભળી સાંભળીને બોલતાં અને જોઈ જોઈને કરતાં આવડી જાય છે તે રીતે રમતાં રમતાં, અભ્યાસ કરતાં કરતાં આ બધાં કૌશલ્યો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જરૂર છે તેમને આ બધું કરવાનો મોકો મળવાની.

૪. ઘકેલવું

ઘકેલવાનો એક પ્રકાર ગોળ વસ્તુ ગબડાવવાનો છે અને બીજો પ્રકાર સપાટ વસ્તુ ઘકેલવાનો છે. ઘકેલવું એટલે વસ્તુની પાછળ રહીને તેને ઘક્કો મારીને અગળ લઈ જવી.

૫. ઘસડવું

કોઈ વસ્તુને દોરડાથી બાંધીને અથવા પકડીને પોતાની પાછળ પાછળ ખેંચવું તેને ઘસડવું કહેવાય. ઘસડવામાં અને ખેંચવામાં ફેર એ છે કે ઘસડવામાં વસ્તુ જમીનને ચોટેલી રહે છે જ્યારે ખેંચવામાં વસ્તુ જમીન ઉપર જ રહે એમ નહીં.

૬. ઠોકર મારવી

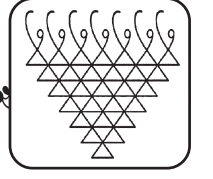
પગ વડે કોઈ વસ્તુને દૂર ફેંકવી એને ઠોકર મારી કહેવાય. દડાને, પથ્થર ને કે એવી જ કોઈક વસ્તુને ઠોકર મારીને દૂર ફેંકવી એ પણ એક મહત્વનું કૌશલ્ય છે. ઠોકર મારતી વખતે વસ્તુનું વજન, કેટલે દૂર ફેંકવી છે તેનો અંદાજ, તેની દિશા, તે અનુસાર પગની સ્થિતિ વગેરેનું એક સાથે ધ્યાન રાખવું પડે છે. પરંતુ અભ્યાસથી આ બધી બાબતો આવડવા લાગે છે.

૭. ફૂદવું

૧. લાંબુ ફૂદવું : પ્રથમ એક પગથી છલાંગ લગાવતાં શીખવવું જોઈએ. તે પછી બંને

પગથી એક સાથે કૂદકો લગાવાય.

૨. **છલાંગ લગાવવી :** પહેલાં એક પગે અને પછી બીજા પગે એમ ઊંચી વસ્તુ ઓળંગવી એને છલાંગ લગાવવી કહેવાય.
૩. **ઊંચો કૂદકો :** બંને પગે એક સાથે કૂદીને ઊંચી વસ્તુને ઓળંગવી એને ઊંચો કૂદકો કહે છે.
૪. **ઊંચેથી કૂદવું :** ઊંચે ઊભા રહીને નીચે કૂદકો મારવો.

પગથિયાં રમવાં, દોરડાં કૂદવાં, સીડી ઉપરથી નીચે કૂદવું, ઉમરો ઓળંગવો વગેરે રીતે આવા કૂદકાનો અભ્યાસ કરી શકાય.

૫. **પેડલ મારવાં :** એક પછી એક પગને ગોળ ફેરવવા એટલે પેડલ મારવાં. ત્રણ પૈડાંની સાઈકલ ફેરવવી, બે પૈડાંની સાઈકલ ફેરવવી, તરવું વગેરે આ રીતે શીખી શકાય છે.

આ રીતે કર્મેન્દ્રિયોનાં જુદાં જુદાં કૌશલ્યો શીખવવા માટે અનેક પ્રકારની રમતો અને વ્યાયામની યોજના કરવી જોઈએ.

આપણી કેટલીય દેશી રમતો આ જ બધાં કૌશલ્યોનો વિકાસ કરે એવી હતી. આવી રમતો આજે પણ ઘણી ઉપયોગી છે. એવી કેટલીક દેશી રમતો આ પ્રમાણે છે.

૧. લખોટી રમવી, ૨. ભમરડો ફેરવવો, ૩. ચકરડી ફેરવવી, ૪. મારદડી રમવી, ૫. પાડંપાડી રમવી, ૬. દીવાલે બોલ ભટકાવીને ફરી ઝીલવો, ૭. સળિયા ઘોંચવા, ૮. પગથિયાં રમવાં, ૯. દોરડા કૂદવાં વગેરે.

આવી અનેક રમતો અને વ્યાયામ પ્રકાર ‘રમતો અને વ્યાયામ’ પુસ્તિકામાં આપેલી છે.

૩. શરીર-સંતુલન અને શરીર-સંચાલન

શરીર-સંચાલન તો અનેક રમતો અને સાહસિક કાર્યક્રમોમાં થાય છે, પરંતુ શરીર સંતુલન માટે ૧. લીટી ઉપર ચાલવું, ૨. સાંકડા પાટિયા ઉપર ચાલવું, ૩. ઈંટો ઉપર ચાલવું, ૪. હાથમાં પાણીનો પ્યાલો ઉપાડીને ચાલવું, ૫.

કમર ઉપર હાથ મૂકીને ચાલવું, ૬. માથે

કોઈ વસ્તુ મૂકીને ચાલવું, ૭. દોરડા પર ચાલવું, ૮. આંખો બંધ કરીને ચાલવું, ૯. પાછા પગે ચાલવું, ૧૦. એક પગે ઊભા રહેવું, ૧૧. એક પગે ઊભા રહીને નમીને કોઈ વસ્તુ ઉપાડવી... વગેરે જેવી રમતો રમાડી શકાય.

૪. શરીર-પરિચય

૧. શરીરનાં અંગો અને ઉપાંગોનો પરિચય કરાવવો

૧. **માથું :** વાળ, ખોપરી, કપાળ, આંખો, ભ્રમર, લમણાં, કાન, નાક, હોઠ, જીભ, દાંત, દાઢી, ગળું, ગરદન વગેરે.
૨. **ધડ :** પીઠ, છાતી, કમર, પેટ, પડખાં, ખભો વગેરે.
૩. **હાથ-પગ**
હાથ : આંગળીઓ, અંગૂઠો, હથેળી, પંજો, કાંડું, કોણી, ખભો.
પગ : આંગળીઓ, અંગૂઠો, એડી, પગલું, પાની, પગ, ઢીંચણ, સાથળ વગેરે.

૨. શરીરનાં અંગ ઉપાંગો શું કરે તે સમજાવવું

પગ : ચાલે, શરીરનો ભાર ઉપાડે, દોડે, નૃત્ય કરે.
હાથ : પકડે, લખે, દબાવે... વગેરે.
 આંખ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં કાર્યો આગળ આવી ગયાં છે.

૩. શરીરનાં અંદરનાં અંગોનો અને તેમનાં કાર્યોનો પરિચય

મગજ, ફેફસાં, હોજરી, આંતરડાં વગેરે
મગજ : શરીરનાં અંગોને ચલાવે
ફેફસાં : શ્વાસથી લોહી શુદ્ધ કરે
પેટ : ખાવાનું પચાવે... વગેરે

૪. શરીરની અંદર રહેલી સમ ધાતુ

રસ, રક્ત, માંસ, મજ્જા, ઓજ, વીર્ય, મેદ

૫. કેટલીક પ્રક્રિયાઓ ઓળખાવવી

દા. ત. અન્ન ચવાય, એનું લોહી બને.
 શ્વાસ અંદર જાય અને લોહી શુદ્ધ થાય.
 મગજને કારણે સંદેશાવ્યવહાર ચાલે... વગેરે.

૫. આહાર-વિહાર

૧. આહાર

૧. આહાર તાજો હોવો જોઈએ.
૨. આહાર પૌષ્ટિક હોવો જોઈએ.
૩. આહાર સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ.
૪. દૂધ, ફળ, શાક, અનાજ ખાવું જોઈએ.
૫. આહાર નીચે બેસીને, પલાંડી વાળીને લેવો જોઈએ.
૬. બરાબર ભૂખ લાગે એટલે જમવું જોઈએ. પેટ ભરીને જમવું જોઈએ. સારી રીતે ચાવીને જમવું જોઈએ.
૭. જમતાં પહેલાં પાણી ન પીવું, અરધું જમ્યા પછી એક-બે ઘૂંટડા પાણી પીવું, જમ્યા પછી એકાદ બે ઘૂંટડા જ પાણી પીવું.
૮. ઠંડાં પીણાં, ફીજમાં રાખેલી વસ્તુઓ, વાસી અને બજારુ વસ્તુઓ, બિસ્કિટ, ચોકલેટ વગેરે ન ખાવાં જોઈએ.
૯. ભોજન શાંતિથી કરવું જોઈએ. ભોજન મંત્ર બોલીને કરવું જોઈએ.
૧૦. ભોજન કરતાં પહેલાં ગાય, કૂતરા માટે ભાગ કાઢવો જોઈએ.

૨. દિનચર્યા

૧. સવારે વહેલા ઊઠવું જોઈએ.
૨. રાત્રે વહેલા સૂઈ જવું જોઈએ.
૩. સવારે ઊઠીને હાથનાં અને ભગવાનનાં દર્શન કરવાં જોઈએ.
૪. સવારે વ્યાયામ કરવો જોઈએ, પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.
૫. દાંત સાફ કરવા, શૌચ જવું અને સ્નાન કરવું જોઈએ.
૬. સવારે એક કલાક ભણવું જોઈએ, નવું વાંચવું જોઈએ, બાને મદદ કરાવવી જોઈએ.
૭. બપોરે ૧૧ થી ૧૨ની વચ્ચે જમવું જોઈએ.
૮. જમીને થોડો આરામ કરવો જોઈએ.

૯. સાંજે મેદાન ઉપર દોડાદોડીની રમતો રમવી જોઈએ.

૧૦. સંધ્યાકાળે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

૧૧. પછી ભણવું જોઈએ, ગૃહકાર્ય કરવું જોઈએ.

૧૨. સાંજે સાતથી સાડાસાતની વચ્ચે જમવું જોઈએ.

૧૩. રાત્રે નવ વાગતાં સુધીમાં સૂઈ જવું જોઈએ.

૧૪. સૂતી વખતે પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

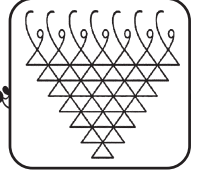
૩. કપડાં અને પગરખાં

૧. કપડાં ખૂલતાં અને સુતરાઉ હોવાં જોઈએ.
૨. કપડાં હંમેશાં ધોયેલાં અને ચોખ્ખાં પહેરવાં જોઈએ.
૩. ઠંડીમાં માથું, કાન, છાતી, ગોઠણ, પગ સારી રીતે ઢંકાય તેવાં અને ગરમીમાં ઝીણાં, ઓછાં અને ખૂલતાં કપડાં પહેરવાં જોઈએ.
૪. મોજાં હંમેશાં સુતરાઉ હોવાં જોઈએ, બૂટ ચંપલ ચામડાનાં હોવાં જોઈએ.
૫. મોજાં હંમેશાં પહેરી રાખવાં જોઈએ નહીં.
૬. આખો દિવસ પહેરેલાં કપડાં રાત્રે પહેરીને ન સૂવું જોઈએ અને રાત્રે સૂતી વખતે પહેરેલાં કપડાં દિવસે ન પહેરવાં જોઈએ.
૭. સવારે સ્નાન પછી ધોયેલાં જ કપડાં પહેરવાં જોઈએ.
૮. મોજાં પણ હંમેશાં ધોયેલાં જ પહેરવાં.

૪. શુદ્ધિક્રિયા

૧. કોગળા કરવા : મોંમાં પાણી ભરીને ખૂબ હલાવીને થૂંકી દેવું. સવારે ઊઠીને, દાંત સાફ કરીને, કંઈ પણ વસ્તુ ખાધા પછી ભૂલ્યા વગર કોગળા કરવા જોઈએ.
૨. દાંત સાફ કરવા : દાંતણથી, દંતમંજનથી કે મીઠાથી આંગળીનો ઉપયોગ કરીને દાંત સાફ કરવા.

૩. નાક, આંખો અને કાન સાફ કરવાં : હંમેશાં છીંકીને, પાણીથી, આંગળી વડે નાક, કાન અને આંખો સાફ કરવાં અને રાખવાં.
૪. સ્નાન : તાજા સ્વચ્છ પાણીથી આખું શરીર ઘસીને સ્નાન કરવું. સાબુનો ઉપયોગ અનિવાર્ય નથી. ખાદીના નાના કટકાથી આખું શરીર ઘસવામાં આવે તો ચોખ્ખું થઈ જાય છે. તે પછી ટુવાલથી આખું શરીર લૂછી નાખવું. ભીના શરીરને હવા લાગવા ન દેવી. શિયાળામાં ગરમ પાણીથી અને ઉનાળામાં ઠંડા પાણીથી નાહવું.
૫. માલિશ : સ્નાન પૂર્વે તલના કે સરસિયાના તેલથી આખા શરીરે સારી રીતે માલિશ કરવું. માલિશ કર્યા પછી થોડી વાર રોકાઈને પછી સ્નાન કરવું.
૬. સ્નો, પાવડર, ક્રીમ વગેરેનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર નથી.
૭. માથામાં તેલ નાખીને સારી રીતે ઓળવું.
૮. જમતાં પહેલાં, રમીને આવીને, વિદ્યાલયમાંથી આવીને, સૂતાં પહેલાં હાથ-પગ સારી રીતે ધોવા અને ઘસીને લૂછીને કોરા કરવા.

કેટલીક ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો

૧. શારીરિક શિક્ષણની કેટલીક બાબતો વિદ્યાલયમાં કરવા માટેની છે તો કેટલીક ઘરમાં. વિદ્યાલયમાં કરવાની બાબતો અંગે આચાર્યની જવાબદારી છે તો ઘરમાં કરવાની બાબતો માટે માતાપિતાની. આ બાબત સારી રીતે સમજવાની જરૂર છે.
  ૨. શારીરિક શિક્ષણ વાંચવા અને યાદ કરવા માટે નથી, સમજવા અને કરવા માટે છે. તેથી આનું સ્વરૂપ ક્રિયાત્મક જ હશે.
  ૩. શારીરિક શિક્ષણની ઉપેક્ષા ન કરવી. તેને ઓછું મહત્ત્વનું ન ગણવું. આજે એમ કરવાને કારણે આપણાં બાળકો દુર્બળ અને માંદલાં લાગે છે. પરિણામે તેમનું મન પણ માંદલું રહે છે.
  ૪. વિદ્યાર્થીઓ ઘેર કામ કરે એ જરૂરી છે. સાથે સાથે મેદાનમાં રમવા માટે તેમને સમય પણ આપવો જોઈએ અને પ્રોત્સાહિત પણ કરવાં જોઈએ.
- આચાર્ય ધ્યાનેશના જ્ઞાનપૂર્ણ તેમજ રસપૂર્ણ ભાષણ સાથે જ્ઞાનસત્રના અંતિમ વિષયની સમાપ્તિ થઈ. ભોજન પછીના સમાપન સત્રની ઘોષણા કરતા આચાર્ય શ્રીનિધિએ સમાપન સત્રમાં સૌને ચાર વાગે ઉપસ્થિત રહેવાની વિનંતી કરી.

નિર્દેશિકા અનુપ્રશ્નો

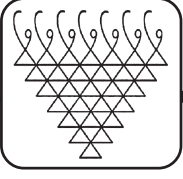
આઠ સત્રોમાં આચાર્ય અભિભાવક નિર્દેશિકાનું વાચન પૂરું થયું. હવે સમય હતો અનુપ્રશ્નોનો. આચાર્ય શ્રીનિધિએ સૌને પોતાના અભિપ્રાયો તથા પ્રશ્નો રજૂ કરવાની વિનંતી કરી. ઘણા શ્રોતાઓ પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઉત્સુક હતા. આચાર્ય શ્રીનિધિની સૂચના થતાં જ આચાર્ય નિલકંઠ ઊભા થયા.

એમણે કહ્યું, હું સૌ પ્રથમ આચાર્ય શ્રીનિધિ તથા એમના સહયોગીઓને અભિનંદન આપું છું. એમણે ખૂબ ઝીણવટથી અભ્યાસક્રમ પણ બનાવ્યો અને નિર્દેશિકા પણ તૈયાર કરી. મૂળ મુદ્દાઓની પસંદગી પણ સચોટ રહી. નાનામાં નાની વાત પણ બાકી રહી નથી. પરંતુ મારું એક અનુમાન છે. તમે અનેકવાર કહ્યું છે કે ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. પરંતુ લાગે છે એમ કે તમે નાની વયના બાળકોની શક્તિ ઘણી ઊંચી આંકી

છે. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘અભ્યાસક્રમ ઘણો વધારે છે. બે વર્ષમાં આટલું થવું મને અશક્ય જણાય છે. બાકી તો ઉપયોગમાં લેવાયા પછી જ જાણી શકાશે.’

આચાર્ય શ્રીનિધિએ કહ્યું, ‘તમે છેવટે જે કહ્યું એ જ બરાબર છે. આ અભ્યાસક્રમ જો બે વર્ષમાં પૂરો ન થાય તો ભલે ત્રણ વર્ષમાં કરવામાં આવે. એમાં તો કોઈ વાંધો નથી. જરૂરિયાત કરતાં થોડું વધુ તૈયાર રાખવામાં આવે એ વ્યવહારિક વાત છે. બીજી વાત એ છે કે એ આ એક ગૃહિત છે. આપણે કલ્પના કરી છે કે પ્રથમ બે વર્ષોમાં આ રીતે શરૂ કરીને આગળ વધવામાં આવે. કોઈ પણ ગૃહિતનો પ્રયોગ કર્યા પછી જ જાણી શકાય છે કે એ કેટલું વ્યાવહારિક છે. એથી વધુ તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી.’

આચાર્ય વૃક્ષમિત્રે પૂછ્યું, ‘આચાર્યજી, આ અભ્યાસક્રમ તો ઘણો સરસ છે. તમે નિર્દેશિકા પણ તૈયાર કરી એ ઘણું સારું થયું. તમે વાલીઓને પણ એમાં જોડી દીધાં એ પણ સારું જ છે, પરંતુ મને લાગે છે કે એને ભણાવનારા આચાર્યો તથા અભિભાવકો માટે પ્રત્યક્ષ પ્રશિક્ષણની જરૂર રહેશે. માત્ર વાંચીને તો ઘણી વાતો સમજાશે નહીં. તમે પણ એનો વિચાર કર્યો જ હશે. એ સાંભળવા માટે હું ઉત્સુક છું.’

આચાર્ય શ્રીનિધિએ કહ્યું, ‘તમે કહ્યું એ પ્રકારનું પ્રશિક્ષણ તો અનિવાર્ય જ છે. એ અભ્યાસક્રમ અંતર્ગત તો પ્રશિક્ષણની એવી કોઈ યોજનાનો ઉલ્લેખ થયો નથી પરંતુ એવા પ્રશિક્ષણની યોજના તો કરવી જ પડશે. જ્યાં પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે ત્યાં આચાર્યો અને વાલીઓના પ્રશિક્ષણની પણ યોજના બનશે. એમાંથી ઘણી બાબતો તો પહેલાં શીખવવી પણ પડશે કારણ કે અનેક બાબતો તો મોટા લોકો માટે પણ નવી છે. એક મહત્ત્વની વાત એ છે કે આચાર્યો અને વાલીઓને પહેલાં તો સમગ્ર વિકાસની દૃષ્ટિ જ આપવી પડશે. આ અભ્યાસના પર્યાયી પ્રતિમાન (મોડેલ)ના વર્ગખંડોમાં લાગુ કરવાનું રહેલું અને આધારભૂત પગથિયું છે. આ પર્યાયી પ્રતિમાનની સમજણ વિના એને સાર્થક રીતે લાગુ કરવું શક્ય બનશે નહીં. એટલે પ્રશિક્ષણની યોજના તો અનિવાર્ય રીતે થશે જ.’

આચાર્ય પ્રહ્લાદે પૂછ્યું, ‘આચાર્યજી, આ નવા પ્રતિમાનના અભ્યાસક્રમને લાગુ કરવાના સ્તર સુધી લાવવા માટે જે રીતે આચાર્યો તથા વાલીઓના પ્રશિક્ષણની જરૂર રહેશે એ જ રીતે શૈક્ષણિક સામગ્રીની પણ જરૂર રહેશે. તમારા યોગ જેવા વિષય માટે કદાચ ઘણી ઓછી સામગ્રીની જરૂર પડશે, પરંતુ ઉદ્યોગ માટે ઘણી વધારે સામગ્રી જોઈએ. એનો પણ વિચાર તમે કર્યો હશે જ.’

આચાર્ય શ્રીનિધિએ કહ્યું, ‘વાસ્તવમાં આ એક સંપૂર્ણ સત્રનો વિષય છે. આ અભ્યાસક્રમ સાથે પ્રશિક્ષણ અને સામગ્રીની સાથે જ વિદ્યાલયીન વ્યવસ્થાઓની ચર્ચા પણ કરવી જ જોઈએ. એ અભ્યાસક્રમ માટે વર્ગખંડો કેવા જોઈએ એનો પણ વિચાર કરવો પડશે. આજકાલ હોય છે એવા એક લાઈનમાં, એક જ આકારના, એકસરખા માપના વર્ગખંડો નહીં ચાલે. ઉદ્યોગનો અને સંગીતનો ખંડ એક જેવો ન હોઈ શકે.

આજે એક વર્ગ માટે એક ખંડ હોય છે એને બદલે વિષય અનુસાર ખંડોની રચના કરવી પડશે. વિદ્યાર્થીઓની વહેંચણી પણ વિષય અનુસાર કરવી પડશે. સમયપત્રક પણ બદલાશે. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતિમાન પરિવર્તનની સાથે જ વિદ્યાલયની રચનામાં પણ પરિવર્તન થશે. અત્યારે અમે એ પાસાંઓ પર કામ કરી જ રહ્યા છીએ. થોડા જ સમયમાં એને પણ તમારી સમક્ષ રજૂ કરી શકીશું.

અભ્યાસક્રમ વિષે ખાસ વધારે પ્રશ્નો નહોતા એટલે આચાર્ય શ્રીનિધિએ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને જ સમાપન કરવાની વિનંતિ કરી. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા :

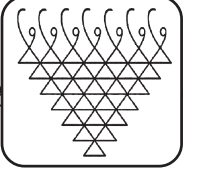
‘અત્યારે આપણે અભ્યાસક્રમોની પ્રસ્તુતિ સાંભળી હું સૌ પ્રથમ આચાર્ય શ્રીનિધિ તથા તેમના સહયોગીઓને તમારા સૌની વતી પણ અભિનંદન આપું છું. એમણે પૂરતા ધૈર્ય તથા પરિશ્રમ સાથે નિર્દેશિકાનું કાર્ય કર્યું છે. આપણને સાંભળવામાં તો એ બધું ઘણું સરળ અને સહજ લાગ્યું પરંતુ એનો વિચાર કરવો તથા એને પ્રસ્તુત કરવું એટલું સરળ નથી. જોવામાં સરળ બાબતો જ વાસ્તવમાં અઘરી હોય છે.

આપણે શરૂઆતમાં જ વિચાર કર્યો હતો કે માત્ર તત્ત્વચિંતન પૂરતું હોતું નથી, એની સાથે વ્યવહારનો વિચાર પણ હોવો જોઈએ. કદાચ વ્યવહારના વિચાર વિના તત્ત્વનો વિચાર અધૂરો જ છે. માત્ર તત્ત્વના વિચારથી કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. આ અભ્યાસક્રમ વ્યવહારચિંતનની દિશામાં પહેલું નક્કર પગથિયું છે. એ માત્ર અભ્યાસક્રમ નથી, નિર્દેશિકા પણ છે. હવે કોઈને પણ એનો ઉપયોગ કરવો હોય તો એની મદદથી કરી શકે છે.

એની સાથે સામગ્રી અવશ્ય જોઈએ, પરંતુ મારો અભિપ્રાય છે અને શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ કહે છે કે એવી જરૂરી સામગ્રી ઉપયોગ કરનારા આચાર્યોએ પોતે જ ઊભી કરી લેવી જોઈએ. એનું કારણ એ છે કે પ્રયોગ કરનારો જ જાણી શકે છે કે શું જોઈએ અને કેવું જોઈએ. સામગ્રી પ્રયોગના આધાર પર નિર્માણ કરવામાં આવે છે. સામગ્રીના આધારે પ્રયોગ થતો નથી એ તો તમે પણ જાણો જ છો. હા, કદાચ પ્રશિક્ષણ યોજના આપણે શરૂ કરવી પડશે. બની શકે કે અભ્યાસક્રમનો પ્રથમ પ્રયોગ આપણે જ કરવો પડે. આપણે એ માટે પણ તૈયાર રહેવું પડશે.

મને લાગે છે કે આ અભ્યાસક્રમ હાલ દેશમાં જે શ્રેષ્ઠ શિક્ષણસંસ્થાઓ ચાલે છે એમને મોકલી દેવામાં આવે તથા એમને એનું મૂલ્યાંકન કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવે. એનાથી બે લાભ થશે. એક અભ્યાસક્રમ પરિષ્કૃત થશે, બીજું એની માહિતી વિદ્યત્જગત સુધી પહોંચશે. એના પ્રસારનો તો આપણો ઉદ્દેશ છે જ.

સામગ્રી નિર્માણ કરવાનું કાર્ય પ્રયોગ કરનારા આચાર્યોએ જ કરવું જોઈએ એ શૈક્ષણિક સિદ્ધાંત છે એ વાત સાચી છે પરંતુ પ્રથમ સોપાને આપણે કેટલીક નમૂના માટેની માર્ગદર્શક સામગ્રી તૈયાર કરવી પડશે. સામગ્રી ક્યાંથી ઉપલબ્ધ થશે એ પણ જણાવવું પડશે. સંદર્ભગ્રંથોની યાદી પણ તૈયાર કરવી

પડશે. આ કામ જેટલું સહેલું લાગે છે એટલું સહેલું હોતું નથી. તમારો બધાનો પણ એ અનુભવ હશે કે જોવામાં સહેલું જણાતું વાસ્તવમાં અઘરું હોય છે. એટલે આપણે તૈયારી કરીએ એ જરૂરી છે.

વિશેષ કંઈ કહેવાની જરૂર મને જણાતી નથી. થોડા જ દિવસોમાં આપણને એના પ્રયોગની વાત સાંભળવા મળશે એવી કામના સાથે મારી વાત હું અહીં સમાપ્ત કરું છું.’

એ સાથે જ સુદ બીજથી સાતમ સુધીના ઉત્તમ અધ્યયનના ૬ દિવસોથી ચાલતું સત્ર સંપન્ન થયું. આચાર્ય શ્રીનિધિ તથા એમના સહયોગીઓની પ્રશંસા કરતા તથા એમને અભિનંદન આપવાની સાથે સભા વિસર્જિત થઈ.

અધ્યાય ૨૭

કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ

આચાર્ય પરિષદની જ્ઞાનસભામાં આજે ‘દશ વર્ષાણિ તાડયેત’ના બીજા વિભાગની ચર્ચા થવાની હતી, એ પહેલાંની સભામાં બાલ અવસ્થાના શિક્ષણની ચર્ચા થઈ હતી. હવે કિશોર અવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણ ચર્ચાનો વિષય હતો.

સંગઠનમંત્રનું ગાન થયું અને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ આચાર્ય શુભંકરની પ્રસ્તાવનાની રાહ જોયા વિના જ વિષયની શરૂઆત કરી. એમણે કહ્યું...

તેર વર્ષના થયા અને વિદ્યાર્થીઓ મોટા થયા. એ લોકો પણ પોતાને મોટા માને છે અને મોટા પણ એમને મોટા જ માને છે. પરંતુ એ સંધિકાળ છે. એ લોકો મોટા પણ થયા છે અને નથી પણ થયા. તેઓ ક્યારેક પોતાને મોટા માને છે અને ક્યારેક નાના. વિદ્યાર્થીઓના એ સંધિકાળમાં આચાર્યોની કસોટી થઈ જાય છે. મોટા અને નાના માનવાની આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓની વૃત્તિમાં જો સામંજસ્ય રહે તો બધું બરાબર ચાલે છે, નહીં તો ઝંઝટ થાય છે.

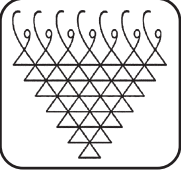
ભણવાની અને ભણાવવાની પદ્ધતિમાં એની શું અસર પડે છે એનો જ વિચાર મુખ્યત્વે આપણે કરીશું.

હવે વિદ્યાર્થીઓનું ભણવાનું માધ્યમ બદલાયું છે. ભલે

એ પરિવર્તન ધીમે ધીમે થાય છે પરંતુ થાય છે તો ખરું.

બાલ અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓનું વિચારતંત્ર સક્રિય થઈ જાય છે. બુદ્ધિ પણ સક્રિય થવા લાગી છે. બુદ્ધિ હજુ પૂરેપૂરી દરેક આયામમાં સક્રિય નથી હોતી. હજુ એના સંશ્લેષણ અને વિશ્લેષણ પૂરતાં સક્રિય નથી થયાં, પરંતુ નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, તર્ક વગેરે સક્રિય થવા લાગે છે. એટલે વ્યક્તિઓના વ્યવહાર અને ઘટનાઓ પ્રત્યે જોવાની એમની રીત બદલાઈ જાય છે. બાલ અવસ્થામાં તેઓ માતાપિતા અને શિક્ષકોને પોતાના આદર્શ માનતા હતા. એમની વાતોનો શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર કરતા હતા. એમની પાસેથી પ્રેરણા લેતા હતા. એમનું અનુકરણ અને અનુસરણ કરતા હતા. હવે એ એમનું નિરીક્ષણ કરે છે અને પોતાનો અભિપ્રાય બનાવે છે. એમના વ્યવહારોનું મૂલ્યાંકન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને શિક્ષક જો પુસ્તકાલયમાંથી કોઈ પુસ્તક લાવવાનું કહે છે તો ચાર-પાંચ છોકરાઓ દોડે છે અને પુસ્તક લઈ આવે છે. શિક્ષકનું કામ કરવામાં એમને આનંદ મળે છે. પરંતુ નવમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને કહેવામાં આવે તો જેને કહેવામાં આવે એ બીજાને કહે છે, એને પોતાને જવામાં એટલો ઉત્સાહ

હોતો નથી જેટલો એને પાંચમા ધોરણમાં હતો ત્યારે જણાતો હતો. આપણે કહીએ છીએ કે વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્કાર ઓછા થયા છે, પરંતુ આપણું એ આકલન બરાબર નથી. એમનામાં સંસ્કાર ઓછા થયા નથી, બુદ્ધિનો ઉદય થયો છે. તેઓ આપણા આદેશની યોગ્યયોગ્યતા વિશે વિચાર કરે છે અને પોતાનો નિષ્કર્ષ તારવે છે. જો એમના નિષ્કર્ષો પર શિક્ષક ખરા ઊતરે તો તેઓ ઉત્સાહથી કામ કરે છે, નહીં તો આનાકાની કરે છે. આદેશ સાવ નહીં માને એમ થતું નથી, પરંતુ મનથી સ્વીકાર કરીને નહીં માને. એ એમના માટે સ્વાભાવિક છે. એમ થવું પણ જોઈએ, કારણ કે એ જ તો એમની સ્વતંત્ર થવાની, સ્વતંત્રતાથી વિચાર કરવાની શરૂઆત છે. એ સમયે જો શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને જીતી લીધા તો એ શિક્ષકના ભક્ત થઈ જાય છે, નહીં તો શિક્ષક અને એમની વચ્ચેનું અંતર વધી જાય છે.

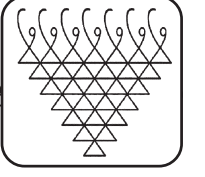
વિદ્યાર્થીઓનો વિશ્વાસ જીતવા માટે હવે કેવળ સારા થવું પૂરતું નથી. એમની સાથે મીઠા શબ્દોમાં વાત કરવી, પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહાર કરવો, એમનાં વખાણ કરવાં, એમની મદદ કરવી, એમની સાથે વધુ પડતા કઠોર ન થવું. ક્યારેક આજ્ઞા કે અનુશાસનનો ભંગ પણ સહી લેવો વગેરે વાતો એમને પ્રભાવિત કરે છે. શિક્ષકનું જ્ઞાનવાન હોવું, સચ્ચરિત્ર હોવું, સિદ્ધાંતપ્રિય હોવું, કર્તવ્યકઠોર હોવું જ એમને પ્રભાવિત કરે છે. એવા શિક્ષકની કઠોરતાનો પણ એ લોકો મનથી સ્વીકાર કરે છે. શિક્ષકમાં બુદ્ધિમત્તા અને જ્ઞાનની સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રેમ છે કે નહીં એની પરખ એમને થઈ જાય છે. વિદ્યાર્થીઓનો વિશ્વાસ જીતવા માટે શિક્ષકોને જ્ઞાન અને પ્રેમ એમ બે વાતો હોવી જોઈએ. આજે આ જ બે વાતોનું સંકટ નિર્માણ થયું છે. એટલે કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ વેરવિખેર થઈ ગયું છે.

વિદ્યાર્થીઓની વિચારશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ શક્તિ, કાર્યકારણ સંબંધ સમજવાની શક્તિનો વિકાસ થાય, એની કસોટી થાય એ રીતે શિક્ષણક્રમ ગોઠવવો જોઈએ. અહીં પણ કેવળ લખવા-વાંચવાની, અર્થાત્ શિક્ષકનું ભાષણ અને પુસ્તકનું વાચન અને લેખન લાભદાયક નથી હોતું. ચર્ચા, વાદવિવાદ, સંવાદ વગેરે પદ્ધતિઓ બુદ્ધિના સ્તરે

અને સર્વેક્ષણ, લોકોની સાથે વાર્તાલાપ, માહિતીઓનું સંકલન અને વિશ્લેષણ, વિશેષ પ્રકલ્પોની મુલાકાત લઈને પ્રત્યક્ષ કાર્યનું અવલોકન વગેરે પ્રવૃત્તિના સ્તરે ઘણું ઉપયોગી રહે છે. એ ક્રિયાશક્તિ અને બુદ્ધિશક્તિને કેવળ વર્ગખંડોમાં, પુસ્તકોમાં બાંધવાથી વાસ્તવમાં શિક્ષણ થતું નથી, કેવળ સમય, શક્તિ, બુદ્ધિ, ધન વગેરેની બરબાદી થાય છે. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આજે જેને માધ્યમિક શિક્ષણ કહે છે એ પોતાના ઉદ્દેશો પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ રહી છે. કદાચ ઉદ્દેશો પણ યોગ્ય રીતે નિશ્ચિત કરવામાં આપણી ભૂલ થયેલી છે. ઉદ્દેશ બરાબર હોય તો પણ ઉદ્દેશપ્રાપ્તિનું જે તંત્ર કે વ્યવસ્થા હોય છે એ તો જરા પણ નજરે ચઢતું નથી.

વિકાસની સંકલ્પનાને એક તરફ કેવળ ભૌતિક બનાવી દેવાનું અને બીજી તરફ વ્યક્તિકેન્દ્રી બનાવી દેવાનું નુકસાન અહીંથી દેખાવાનું શરૂ થઈ જાય છે. કેવળ વિદ્યાર્થીઓ વિશે જ વિચાર કરવાનું હવે પૂરતું નથી. વ્યક્તિનો વિકાસ પરિવાર, સમાજ, દેશ, વિશ્વ વગેરે સૌને લાભદાયક થાય એ અપેક્ષિત છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓને દરેકના સંદર્ભમાં પોતાની જાતને જોવાનું શિક્ષણ મળવું જોઈએ. એ જ દૃષ્ટિએ બધા અભ્યાસક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ નક્કી થવાં જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે શૈક્ષણિક ભ્રમણનો ઉદ્દેશ દેશદર્શન હોવો જોઈએ અને દેશદર્શનમાં દેશને, સમાજને જાણવાનો તથા એને વિશે વિચાર કરવાનો સમાવેશ હોવો જોઈએ. વાસ્તવમાં ઉદ્દેશ એવો હોય છે પણ ખરો પરંતુ એ લાગુ કરવાના સ્તરે કેવળ મોજમસ્તી અને દરેક પ્રકારનું મનોરંજન હોય છે. એટલે આગ્રા જઈએ છીએ તો કેવળ તાજમહેલ જોઈએ છીએ, પરંતુ શિવાજી મહારાજને આગ્રાના કયા કિલ્લામાં કેદમાં રાખવામાં આવ્યા હતા એ નથી જોતા. વાસ્તવમાં ચૌદ-પંદર વર્ષના છોકરાઓને ઉત્સુકતા એ જાણવાની હોવી જોઈએ કે ઔરંગઝેબના કડક ચોકીપહેરામાંથી શિવાજી મહારાજ કેવી રીતે ભાગ્યા હશે અને ચારે બાજુ શત્રુનું રાજ્ય હોવા છતાં સેંકડો માઈલ દૂર આવેલી પોતાની રાજધાનીમાં પહોંચ્યા કેવી રીતે હશે! એમને કયા અને કેવા લોકોની મદદ મળી હશે. મોગલ મરાઠા કાળનો ઇતિહાસ શીખવાનું આ મોટું સાધન છે.

વ્યક્તિ જ્યારે સ્વકેન્દ્રી ન રહેતાં પરમેષ્ઠિકેન્દ્રી બને છે

ત્યારે એનો વ્યવહાર અને વલાણ બદલાઈ જાય છે. ત્યારે એને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિ, કારીગરી, ઉદ્યોગ, મનોવિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ વગેરે વિષયોમાં વધુ રસ પડે છે. દેશ અને દુનિયાની બાબતમાં વધુ જિજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે. એ રસને જો ક્રિયાત્મક બનાવવામાં આવે તો ભાણવાનું એને માટે આનંદ આપનારું કાર્ય બની જાય છે. સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એની રુચિ પરિષ્કૃત થઈને અભિજાત બને છે. પછી એને સસ્તા અને હલકા મનોરંજનની જરૂર રહેતી નથી. એ કલા, કાવ્ય વગેરેમાં રુચિ લેવા લાગે છે. નવી વાતોની શોધ લેવામાં એને રસ પડે છે. એ દૃષ્ટિએ સામાજિક સાંસ્કૃતિક વિષયોના અભ્યાસક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓનું નિયોજન કરવું જોઈએ. આજે વિજ્ઞાન, તંત્રજ્ઞાન સંગ્રહક વગેરેનું જ ઘણું મહત્ત્વ માનવામાં આવે છે એનું કારણ એક તરફ તો વ્યક્તિકેન્દ્રી ચિંતન છે અને બીજી તરફ કેન્દ્રીકૃત ઉત્પાદન વ્યવસ્થા છે. એટલે જીવનદૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરવા માટે કિશોર અવસ્થાનું શિક્ષણ ઘણું ઉપયોગી છે.

શિશુ અવસ્થામાં જે વાતોના સંસ્કાર થયેલા છે, બાલ અવસ્થામાં જેની ટેવ થઈ ગઈ છે એ વાતો હવે વિચારપૂર્વક, એમની ઉપયોગિતા સમજીને, એમનું મહત્ત્વ સમજીને, એમનું તાત્પર્ય સમજીને કરવાની છે. ઉદાહરણ તરીકે અત્યાર સુધી સંસ્કારવશ અથવા શ્રદ્ધાથી વડીલોનાં ચરણસ્પર્શ કરતા હતા, હવે વડીલોનાં ચરણસ્પર્શ કાર્યકારણ ભાવ સમજીને કરવાનાં છે. અત્યાર સુધી શિક્ષકે કહ્યું એટલે પાણી ઊભા રહીને નહીં પાણ બેસીને પીતા હતા. હવે એની સાથે સ્વાસ્થ્યનો સંબંધ સમજીને તથા એનો સ્વીકાર કરીને બેસીને પાણી પીવાનું છે. અત્યાર સુધી ઉપદેશ કે આજ્ઞાથી પ્રેરિત થઈને સ્વદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતા હતા, હવે દેશનું અર્થકારણ સમજીને કરવાનો છે. અત્યાર સુધી શિવાજી મહારાજ આગરાના કિલ્લામાંથી મીઠાઈના ટોપલામાં બેસીને નાસી ગયા એ ઘટનાના રોમાંચનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા, હવે દુશ્મનોના પહેરામાંથી તેઓ કેવી રીતે નીકળ્યા હશે, એમની માનસિક સાહસિકતા કેટલી હશે એનો વિચાર કરીને અભિભૂત થઈને ઘટનાનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ કરી રહ્યા છે. હવે અનેક વાતોમાં શિક્ષકના કે માતાપિતાના ચરિત્રથી પ્રેરિત થઈને હું આમ કરીશ અને એવો બનીશ એવું માનસ

થઈ રહ્યું હતું, હવે મારે એમ કેમ કરવું છે એનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાની પ્રક્રિયાની શરૂઆત થઈ છે. વિવેકની શરૂઆત થઈ છે, હજી વિવેક પૂરેપૂરો આવ્યો નથી. એ સ્થિતિમાં એમને યોગ્ય પદ્ધતિથી સાચા નિષ્કર્ષ સુધી પહોંચવામાં માર્ગદર્શક થઈ શકે એવી અધ્યાપન પદ્ધતિની જરૂર છે.

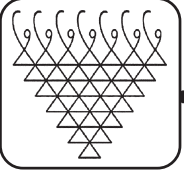
આ વય હવે વિજાતીય આકર્ષણની છે. એ સમયે કેવળ ઉપદેશપરક નિયંત્રણ ઉપયોગી રહેતું નથી. બાહ્ય અનુશાસન કે સજાનું નિયંત્રણ પણ અસરકારક રહેતું નથી. એ સમયે વ્યાયામ, પ્રાણાયામ, સચ્ચરિત્રની પ્રેરણા, યોગ્ય આહારવિહાર સાથે કઠોરતાપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની વ્યવસ્થા જ એમનું રક્ષણ કરી શકે છે. એ સમયે એક બાજુ તો તેઓ કોઈ નિયંત્રણ ઇચ્છતા નથી, બીજી બાજુ નિયંત્રણની સૌથી વધુ આવશ્યકતા હોય છે. એમના વિદ્રોહના પ્રયત્નોને યોગ્ય પાટા પર ચઢાવવા એ શિક્ષકો માટે સૌથી મોટો પડકાર છે. એ સમયે છોકરા-છોકરીઓનું સહ-શિક્ષણ મોટા અવરોધરૂપ બની રહે છે.

એ સમયે વિદ્યાલય સંચાલનમાં વિદ્યાર્થીઓના સહભાગની શરૂઆત કરવી જોઈએ. મોટાના સહયોગી તરીકે એમને કામ કરવાની તક મળવાથી નિર્દેશ અને સ્વતંત્રતા બન્નેનો મેળ બેસે છે.

એ વયના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમોમાં સૃષ્ટિગત અને સમષ્ટિગત જીવનનું વ્યાપક આકલન થઈ શકે એવી યોજના કરવી જોઈએ. કઈ રીતે સૃષ્ટિના બધા પદાર્થો તથા સમષ્ટિના બધા મનુષ્યો એકબીજા સાથે સંબંધિત છે તથા એકબીજાને પ્રભાવિત કરે છે એ સમજાવું જોઈએ. આ વ્યાપક વિશ્વમાં આપણું સમાયોજન કરવું કેટલું આવશ્યક છે, અને એવા સમાયોજન માટે આપણા પુરુષાર્થને કેટલી વધુ તક મળી શકે છે એની અનુભૂતિ થવી જોઈએ. પુરુષાર્થ અને પરાક્રમની આકાંક્ષા જાગ્રત થવી જોઈએ. વિચાર વધુ વ્યાપક થવા જોઈએ, અને એમ છતાં પગ તો જમીન પર જ રહે એમ કરવું જોઈએ. પોતપોતાનું સામર્થ્ય વધારવાના આહ્વાનનો સ્વીકાર કરીને પરિશ્રમ કરે એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરવી જોઈએ.

એટલું કહીને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાની વાત પૂરી કરી. એ પછી તરુણ અવસ્થાના શિક્ષણ વિશે વિચાર થવાનો

હતો. આચાર્ય શુભંકરે એ વિચાર બપોર પછીના સત્રમાં થશે એવી સૂચના આપી અને સત્ર સમાપ્ત થયું.

બપોર પછીનું સત્ર શરૂ થયું.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા...

તરુણ અવસ્થા સોળ અને સત્તર વર્ષની વયની હોય છે. એ બે પાંચ મહિના કે એકાદ વર્ષ આગળપાછળ પણ હોઈ શકે છે. એ અવસ્થામાં જ્ઞાનાર્જનનાં બધાં જ કરણ લગભગ સક્રિય થઈ ચૂક્યાં હોય છે. એનો અર્થ એ છે કે હવે એમનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવાનો સમય થઈ ગયો છે. એ સમયે જવાબદારીની ભાવનાનું ભાગતર શરૂ થાય છે. સૌથી પહેલાં એમણે એ વાત સમજવી જોઈએ કે જે રીતે પાંચ અને છ વર્ષનાં બાળકો માતાપિતાના ખભે ચઢીને નહીં પરંતુ પોતાને પગે ચાલે છે, જે રીતે સાત વર્ષના બાળકો પોતાને હાથે જમે છે, આઠ વર્ષનાં બાળકો પોતાને હાથે કપડાં પહેરે છે, બાર અને તેર વર્ષનાં બાળકો પોતે સાઈકલ ચલાવે છે, એ જ રીતે સોળ વર્ષનાં બાળકો જાતે જ ભાગે છે, પોતાની ઇચ્છા અને કલ્પના અનુસાર ભાગે છે. સામાન્ય રીતે બધા સ્વતંત્રતાની વાતો તો બહુ કરે છે અને વાતવાતમાં સ્વતંત્રતા અને અધિકારની માગણી પણ કરતા હોય છે, પરંતુ સ્વતંત્રતાની સાથે જવાબદારી અને અધિકારની સાથે કર્તવ્ય જોડાયેલાં છે એનો વિચાર કરતા નથી. એ વાત સમજાવવામાં અને એનો સ્વીકાર કરાવવામાં શિક્ષક અને માતાપિતા સફળ રહેતાં નથી. આ વાત સમજાવવાની હોય છે એ પણ એમના ધ્યાનમાં આવતું નથી. એમ કરવા માટે કેટલીક વાતો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

દરેક ઠેકાણે સહભાગિતાથી કામ કરવાની તક પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. કોઈ કાર્ય પૂરું કરવાનું હોય અથવા કોઈ નિર્ણય લેવાનો હોય તો એવી સહભાગિતાની યોજના કરવી જોઈએ. નિર્ણય લેતી વખતે જે ચર્ચા થાય છે, વિષયનાં બધાં પાસાંઓ ચર્ચામાં આવે છે એ વખતે વિદ્યાર્થીઓનું ચેતાતંત્ર અને બુદ્ધિ કેવી રીતે કામ કરે છે એનું આકલન આપણે કરી શકીએ છીએ અને એ આધાર પર એમને કઈ રીતે વાળી શકાય છે એ જાણી શકીએ છીએ. એમની બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ બનાવવાના પ્રયાસ પણ થઈ શકે છે. એવી ચર્ચા વખતે એમના અભિપ્રાયોનો સ્વીકાર

કરવામાં આવે છે એ જોઈને એમનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે અને જવાબદારીની ભાવના પણ જાગ્રત થાય છે.

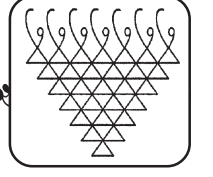
વીસ વર્ષ પછી કે ચાલીસ વર્ષ પછીનું જીવન કેવું હશે એની કલ્પના કરવાનું એમને કહેવું જોઈએ. જન્મજન્માંતર શું હોય છે અને મનુષ્યનો સ્વભાવ કેવી રીતે બને છે અને વિકસિત કેવી રીતે થાય છે એની માહિતી થવી જોઈએ, જેને પરિણામે પોતાને વ્યાપક વિશ્વમાં અને લાંબા ગાળામાં એ સ્થાપિત કરી શકે. કર્મ, કર્મફળ, ભાગ્ય વગેરેની સંકલ્પનાઓનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ શું હોય છે એ સમજવાની એ વય છે. પોતાના જીવનની દિશા શું હશે, એ દિશામાં કેટલે દૂર સુધી જવાનું છે અને જ્યાં જવાનું છે ત્યાં પહોંચવા માટે શું કરવું જોઈએ એનો વિચાર તેઓ કરી શકે.

પોતાના પરિવારનું, દેશની અને દુનિયાની સ્થિતિનું પોતાની જાતને અલગ રાખીને આકલન કરવું ઘણું આવશ્યક છે. જ્યારે એ રીતે દુનિયાને જોવા-સમજવાનો પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે એકબીજાને પ્રભાવિત કરનારાં તત્ત્વોનું યોગ્ય અને સાચું આકલન થવા લાગે છે. એ સ્થિતિમાં પોતે શું કરવું જોઈએ અને એ શું કરી શકે છે એની પણ સમજણ વિકસિત થાય છે. એટલે એમના અભ્યાસક્રમોમાં વિશ્વનો વ્યાપક પરિચય આપનારા વિષયોનો તથા વિષયવસ્તુઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ. વિશ્વની સમસ્યાઓ કઈ છે, એનાં કારણો ક્યાં છે, એમનું નિરાકરણ કેવી રીતે થઈ શકે છે તથા નિરાકરણ માટે પોતે શું કરવું જોઈએ એનો વિચાર કરવો અને એ કરવાની માનસિક અને બૌદ્ધિક તૈયારી હોવી જરૂરી છે. એવી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થશે ત્યારે જ આપણા શિક્ષિત યુવાનો પોતાને સૃષ્ટિ અને સમષ્ટિ માટે જીવવા માટે પ્રસ્તુત કરશે.

એ રીતે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કિશોર અને તરુણ અવસ્થાના શિક્ષણના સંદર્ભમાં અત્યંત સંક્ષેપમાં પરંતુ અત્યંત આવશ્યક વાતો જણાવી. શ્રોતાઓને એ પ્રતીતિ થઈ રહી હતી કે વાસ્તવમાં શિક્ષણમાં અદ્ભુત સામર્થ્ય છે પરંતુ આજના સમયમાં શિક્ષણના સંદર્ભમાં સાર્થક વિચાર અને યોજના કરવી અત્યંત પડકારરૂપ કાર્ય છે. વિદ્યાર્થી કેટલા મહત્વના કાર્યની કલ્પના કરી હતી એનો જ વિચાર કરતાં કરતાં સભા સમાપ્ત થઈ.

ખંડ ૨ - વ્યવહારચિંતન

પર્વ ૪ : અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા તથા વાચનસામગ્રી

ભારતીય જ્ઞાનધારાને પુનર્પ્રવાહિત કરવા માટે વર્ગખંડોને શિક્ષણના કેંદ્રબિંદુ બનાવવા જોઈએ. વર્ગખંડના શિક્ષણની સાથે બે વાતો જોડાયેલી છે. એક છે વિષયવસ્તુ અને બીજી છે ભાણવવાની પદ્ધતિ. આજે ભાણવવાની પદ્ધતિની બાબતમાં ઘણો વિચાર થાય છે, પરંતુ વિષયવસ્તુનો પ્રશ્ન ઉપેક્ષિત રહી જાય છે. વિષયવસ્તુનો આધાર અભ્યાસક્રમ છે, ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ પર આધારિત અભ્યાસક્રમ ન હોય તો કેવળ ભાણવવાની પદ્ધતિથી શિક્ષણ ભારતીય થઈ શકે નહીં. એટલે અભ્યાસક્રમોની પુનર્રચનાનો પ્રશ્ન મહત્વપૂર્ણ છે. એ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખીને આ વિભાગમાં નમૂના માટે દસ વિષયોના અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. એમાં ત્રણ વાતો ઉલ્લેખનીય છે. એક, અહીં વિશ્વવિદ્યાલયના સ્તરથી ગર્ભાવસ્થાના સ્તર સુધીના અભ્યાસક્રમોનો નિરંતરતામાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. બીજું, વિષયોનો એકબીજા સાથે સંબંધ કેવી રીતે બને છે એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્રીજું, કેટલાક વિષયો એવા છે જે આજે ભાણવવામાં જ આવતા નથી, કારણ કે શિક્ષણને આપણે વિદ્યાલયમાં સીમિત કરી દીધું છે.

આ તદ્દન પ્રાથમિક કહી શકાય એવો પ્રયાસ છે. કહેવાની જરૂર નથી કે એમાં હજુ ઘણું વધારે કામ કરવાની જરૂર છે.

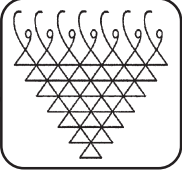
એ સાથે જ વિભિન્ન સ્તરો માટે અભ્યાસની સામગ્રીના નમૂના પણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર જેવા વિષયો શિશુ અને બાળ અવસ્થામાં પણ કેવી રીતે પ્રસ્તુત કરી શકાય છે એના નમૂના અહીં આપવામાં આવ્યા છે. એ સાથે જ અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર જેવા વિષયોનું સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ કેવી રીતે પ્રસ્તુત કરી શકાય છે એનાં ઉદાહરણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ વાચનસામગ્રી છે. એની સાથે કૃતિ પણ હોવી જોઈએ એ કહેવાની જરૂર નથી

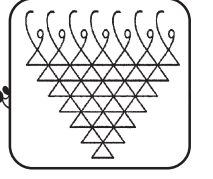
એનું પ્રમાણ પણ થોડું જ છે. એ કેવળ નમૂના છે. એમના આધાર પર સામગ્રી સંકલિત કરી શકાય છે અથવા નિર્માણ કરી શકાય છે.

અનુક્રમણિકા

૨૮.	પ્રસ્તાવના	૨૬૭
૨૯.	અધ્યાત્મશાસ્ત્ર	૨૬૯
૩૦.	ધર્મશાસ્ત્ર	૨૮૦
૩૧.	સમાજશાસ્ત્ર	૩૦૧
૩૨.	શિક્ષણશાસ્ત્ર	૩૧૦
૩૩.	ગૃહશાસ્ત્ર	૩૧૨
૩૪.	વરવધૂયયન અને વિવાહસંસ્કાર	૩૧૪
૩૫.	અધિજનનશાસ્ત્ર	૩૧૫
૩૬.	પરિવારશિક્ષણ : શિશુશિક્ષણની દૃષ્ટિએ	૩૧૯
૩૭.	રાજ્યશાસ્ત્ર	૩૨૩
૩૮.	અર્થશાસ્ત્ર	૩૨૪
૩૯.	ગોવિજ્ઞાન	૩૩૮
૪૦.	વિજ્ઞાન	૩૪૫
૪૧.	વિભિન્ન વિષયો માટે શોધવિષયોની યાદી	૩૫૩
૪૨.	અભ્યાસક્રમ સમીક્ષા	૩૫૬

અધ્યાય ૨૮

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાપીઠના આચાર્યો અધ્યયન યાત્રા પર ગયા હતા. સાત આચાર્યોનો એ સમૂહ હતો. આચાર્ય શ્રીનિધિના નેતૃત્વમાં એ આચાર્યો વિભિન્ન વિદ્યાપીઠોના આચાર્યો સાથે મુલાકાત કરવાના હેતુથી ગયા હતા. તેઓ હરિદ્વાર, પ્રયાગ, ઉજ્જૈન, કાશી, કાંચીપુરમ્ ને શૃંગેરી ગયા હતા, પ્રત્યેક સ્થાન પર તેઓ પાંચ દિવસ રોકાયા હતા. ત્યાં એમણે આચાર્યોની સાથે અલગ અલગ વિષયોના સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરી હતી. ભારતમાં શિક્ષણ ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ પર આધારિત નહીં હોવાને કારણે જે સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે એ વિશે ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. છેવટે એમણે બધાએ સાથે મળીને કેટલાક વિષયોના અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર પણ કરી હતી. જોકે તેઓ થોડા જ વિષયોની તૈયારી કરી શક્યા હતા તો પણ એમને એમની એ યાત્રા સાર્થક થયેલી જણાતી હતી. એમને એ વાતનો સંતોષ હતો કે તેઓ અનેક સ્થાનો પર ભારતીયતાના વિષયમાં જાગૃતિ નિર્માણ કરી શક્યા હતા. એમને એ વાતનો પણ સંતોષ હતો કે તેઓ એ કાર્યમાં અનેક વિદ્જજ નોનો સહયોગ મેળવી શક્યા હતા.

આજે ગુરુકુળમાં આચાર્ય પરિષદની બેઠક હતી. અધ્યયન યાત્રા પર ગયેલા આચાર્યો પાછા આવ્યા હતા. તેઓ વિભિન્ન વિષયોના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા પ્રસ્તુત કરવાના હતા. સૌના મનમાં ઉત્સુકતા હતી. નિશ્ચિત સમયે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ પધાર્યા. એમણે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું અને હંમેશની જેમ આચાર્ય શુભંકરે સંચાલનનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં.

એમણે કહેવાની શરૂઆત કરી...

આપણે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી શિક્ષણના ભારતીયકરણના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા છે. એ વિશેનું આપણું ચિંતન તો વર્ષોથી ચાલી રહ્યું છે, પરંતુ હવે આપણે એને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ

આપવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. વ્યવહાર વિના ચિંતન પરિણામદાયક નથી થતું એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ. એના જ ઉપક્રમે આપણે શિશુ અને બાલ અવસ્થા માટે અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો હતો. એ જ પ્રયત્નોને આગળ વધારવા માટે આપણે અન્ય વિદ્યાપીઠોના આચાર્યોનો સહયોગ લેવાનું વિચાર્યું. આપણા આચાર્યો એ દૃષ્ટિએ જ અધ્યયન યાત્રા પર ગયા હતા. ત્યાંથી તેઓ મૂલ્યવાન અનુભવ સાથે પરત ફર્યા છે. હવે આપણે એમને સાંભળીશું. તેઓ આપણી સમક્ષ વિભિન્ન વિષયોના અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા પ્રસ્તુત કરશે.

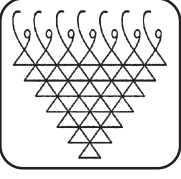
પરંતુ એ પહેલાં આચાર્યજી અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા બનાવવાના કેટલાક સૈદ્ધાંતિક આધાર આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરશે, જેથી કરીને આપણે માટે અભ્યાસક્રમોને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવું શક્ય બનશે. હું વધુ કંઈ ન કહેતાં આચાર્યજીને જ પોતાનો વિષય શરૂ કરવા માટે વિનંતી કરું છું.

આચાર્ય શુભંકરે પોતાનું સ્થાન લીધું. ભગવાન દક્ષિણામૂર્તિની સ્તુતિ કરીને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાની વાત શરૂ કરી.

આચાર્ય શુભંકરે અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા બનાવવાના સૈદ્ધાંતિક આધારની વાત કહી છે. સૈદ્ધાંતિક આધારોમાં આયુની અવસ્થાઓનો વિચાર મુખ્ય છે.

આયુની અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે છે. ગર્ભાવસ્થા, શિશુ અવસ્થા, બાલ અવસ્થા, કિશોર અવસ્થા, યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા. વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં જ્ઞાનાર્જનના વિભિન્ન કરણ સક્રિય હોય છે. ગર્ભાવસ્થા અને શિશુઅવસ્થામાં ચિત્ર સક્રિય હોય છે અને એ સંસ્કાર સ્વરૂપે વિષયને ગ્રહણ કરે છે. બાલ અવસ્થામાં કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા ભાવનાપક્ષ સક્રિય હોય છે. એ ત્રણે કરણ

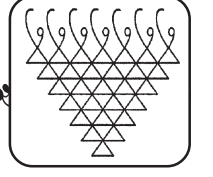
વિષયને ક્રિયા, અનુભવ અને ભાવનાસ્વરૂપે ગ્રહણ કરે છે. કિશોર અવસ્થામાં મનનો વિચાર પક્ષ તથા બુદ્ધિના નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ પક્ષ સક્રિય હોય છે અને એ કોઈ પણ વિષયને વિચાર, નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ સ્વરૂપે સ્વીકારે છે. યુવાવસ્થામાં અંતઃકરણના બધા પક્ષ સક્રિય હોય છે અને તે ભાવના, વિચાર અને વિવેક સ્વરૂપે કોઈ પણ વિષયને ગ્રહણ કરે છે. જ્ઞાનાર્જનની એ પ્રક્રિયાને સમજીને કોઈ પણ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ સંસ્કારથી વિવેક સુધીના પ્રત્યેક પક્ષના સંદર્ભમાં નિશ્ચિત કરવો જોઈએ. કોઈ પણ વિષય કેવળ સંસ્કાર અને ભાવના સ્વરૂપે રહેશે તો એનું શાસ્ત્ર સમજી શકાશે નહીં. કોઈ પણ વિષય કેવળ ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તર પર અર્થાત્ યુવાવસ્થામાં શાસ્ત્રસ્વરૂપે શીખવામાં આવશે તો ભાવના અને આચરણના સ્તરે નહીં રહે. શાસ્ત્ર છે પરંતુ આચરણ નથી તો શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અર્થહીન છે. ભાવના છે અને આચરણ પણ છે પરંતુ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી તો એ વિષય અધૂરો રહે છે. એટલે કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસક્રમ બધા પક્ષોને ધ્યાનમાં લઈને તૈયાર કરવો જોઈએ.

એ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવાની જવાબદારી ઉચ્ચશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કાર્યરત અધ્યાપકોની છે. પોતાના વિષયનું અથવા એકબીજા સાથે સંબંધિત વિષયોનું આકલન સમગ્રતામાં કરવું એ પણ અધ્યાપકોની જ જવાબદારી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કાર્યરત વિદ્વાન અધ્યાપક માધ્યમિક અને પ્રાથમિક વિદ્યાલયોને માર્ગદર્શન કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોવા જોઈએ. વર્તમાન સંદર્ભમાં એ વિશેષરૂપે ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. આજે પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોનો એકબીજા સાથે સંબંધ વિચ્છેદ થયો છે. એ જ રીતે વિષયોનો પણ સમગ્રતામાં વિચાર થતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે અર્થશાસ્ત્ર જેવો વિષય અથવા મનોવિજ્ઞાન જેવો વિષય ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તરે તો શીખવાય છે પરંતુ પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં આચાર અને ભાવનાસ્વરૂપે મનના શિક્ષણનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. અર્થ સાથે સંબંધિત આદતો અને વ્યવહાર પણ શીખવવામાં આવતાં નથી. એટલે સમાજજીવનમાં તથા પરિવાર જીવનમાં અથવા વ્યક્તિગત જીવનમાં ભાવનાઓ અને આર્થિક વ્યવહારનું અસંતુલન ઊભું

થાય છે. નૈતિક શિક્ષણ સ્વરૂપે મૂલ્યશિક્ષણ તરીકે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તરે ધર્મશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર શિક્ષણના પ્રત્યેક સ્તર પર અનુપસ્થિત છે. પરિણામે શિક્ષણ વ્યક્તિને, સમાજને અથવા રાષ્ટ્રને સુસ્થિતિમાં પહોંચાડવાનું કાર્ય કરી શકતું નથી. એ સ્થિતિને બદલવા માટે વિષયોનો અંગાંગી સંબંધ પણ સમજવો જોઈએ તથા વિભિન્ન અવસ્થાઓની અધ્યયન પ્રક્રિયા પણ સમજવી જોઈએ. એ બન્ને સ્વતંત્ર રીતે વિસ્તારપૂર્વક સમજવા યોગ્ય છે. મને લાગે છે કે અન્યત્ર આ પ્રકારની ચર્ચા થઈ ગઈ છે. અહીં અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર કરવાનો જ મુખ્ય વિષય છે. એટલે કેવળ સંદર્ભ તરીકે એ બન્ને વિષયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્રીજો વિષય છે એક જ વિષયના સંસ્કારથી લઈને શાસ્ત્ર સુધીના સ્વરૂપને સમજવું તથા તાત્પર્ય સમજીને એની પ્રસ્તુતિ કરવી. વિષય તો અનેક છે. અનેક વિષયોનું વિશેષ અધ્યયન તથા સંશોધન પણ કરવાનું હોય છે. જ્યારે એને સ્વતંત્ર વિષય તરીકે જ અધ્યયનનો વિષય બનાવવાનો હોય છે ત્યારે પણ એ વિષયનો અન્ય વિષયો સાથેનો સંબંધ ધ્યાનમાં લેવો અનિવાર્ય છે. આપણા સંશોધનના ક્ષેત્ર માટે આ મુદ્દો અતિ આવશ્યક છે. સંશોધનને જો વ્યાવહારિક બનાવવું હોય તો એ વિષયનું સ્વરૂપ, અન્ય વિષયો સાથેનો એનો સંબંધ તથા વર્તમાન સંદર્ભમાં એની આવશ્યકતા ધ્યાનમાં લેવી અનિવાર્ય છે. એમ ન થાય તો અધ્યયન અને સંશોધન સંદર્ભ નકામા બની જઈને નિરુપયોગી થઈ જાય છે. એવા અધ્યયન અને સંશોધન માટે સમય, શક્તિ, બુદ્ધિ અને ધનનો વ્યય કરવો નિરર્થક અને અનર્થક સિદ્ધ થાય છે. એ વાતનો અહીં વિશેષ ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવાનો છે કે અત્યધિક પ્રમાણમાં એમ થઈ રહ્યું છે. મને લાગે છે કે આપણે અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા બનાવવાનો જે પ્રયાસ કરવાના છીએ એને માટે આ વિવેચન પૂરતું છે. તમે સૌ સુજ્ઞ છો એટલે પણ વધુ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. આચાર્ય દેવવ્રતજીએ પોતાનું વિવરણ પૂર્ણ કર્યું. આચાર્ય શુભંકરે એ પછીનાં સત્રોની સૂચના આપી અને શાંતિપાઠ સાથે સત્ર સમાપ્ત થયું.

અધ્યાય ૨૯

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર

અભ્યાસક્રમ

વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થામાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ભણાવવામાં આવતું નથી. એ શાસ્ત્ર વિશે અનેક ભ્રમણાઓ પાણ છે. એને ગૂઢ વિદ્યા માનવામાં આવે છે. લૌકિક જીવનથી અલગ માનવામાં આવે છે. એને સાધુ સંન્યાસીઓનો વિષય માનવામાં આવે છે. એનો વિચાર વૃદ્ધાવસ્થામાં કરવાનો જ છે એવી એક માન્યતા છે. એ સર્વસામાન્ય લોકોનો વિષય છે એમ પણ મનાતું નથી.

પરંતુ એ માન્યતા યોગ્ય નથી. અધ્યાત્મ સંપૂર્ણ જીવનમાં વ્યાપ્ત તત્ત્વ છે.

અધ્યાત્મવિદ્યાને બ્રહ્મવિદ્યા પણ કહે છે.

ભારતીય વિચારમાં વિદ્યાના બે પ્રકાર કહ્યા છે. એક છે પરા વિદ્યા અને બીજી છે અપરા વિદ્યા. એ બન્નેને વિદ્યા અને અવિદ્યા પણ કહે છે. અપરા વિદ્યાનો સંબંધ ભૌતિક જગતની સાથે છે, પરા વિદ્યાનો આધ્યાત્મિક જગત સાથે છે. પરંતુ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જગતનો એકબીજા સાથે અવિભાજ્ય સંબંધ છે. એમને એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે રાખી શકાતા નથી. શરીરમાં જે રીતે પ્રાણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોય છે, એ જ રીતે ભૌતિક જગતમાં આત્મતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપ્ત રહે છે. આત્માની સંકલ્પના ભારતમાં આધારભૂત સંકલ્પના છે. એ સંપૂર્ણ વ્યક્ત સૃષ્ટિનું અવ્યક્ત મૂળતત્ત્વ છે. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ એનાથી બનેલી છે. આત્મતત્ત્વ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનું અંગી છે. એટલે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિના સમસ્ત વ્યવહારો, રચનાઓ તથા વ્યવસ્થાઓનો ખુલાસો આત્મતત્ત્વમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ આત્મતત્ત્વનો અધિષ્ઠાન તરીકે સ્વીકાર કરવો એ જ આધ્યાત્મિક થવું છે.

વિશ્વમાં ભારતની ઓળખ આધ્યાત્મિક દેશ તરીકેની જ છે. એ જ કારણસર ભારતમાં શિક્ષણના દરેક સ્તરે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવવું જોઈએ.

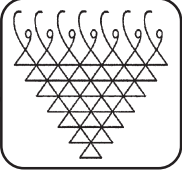
અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કેવળ બૌદ્ધિક સ્તરે શીખવી શકાતું નથી. આત્મતત્ત્વ ઈંદ્રિયો, મન કે બુદ્ધિથી જાણી શકાતું નથી. એ અનુભૂતિનો વિષય છે. એટલે અધ્યયનની યોજનામાં બુદ્ધિથી જાણી શકાતું અપરા વિદ્યાનું ક્ષેત્ર અને અનુભૂતિથી જાણી શકાતું પરા વિદ્યાનું ક્ષેત્ર એમ અધ્યાત્મના બે વિભાગ હશે. એ બે વિભાગોમાં એ વિષયના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા આપવાનો પ્રયત્ન અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

બૌદ્ધિક સ્વરૂપે માહિતી

વિદ્યક્ષેત્ર માટે અધ્યયન અને અનુસંધાનના વિષયો

- સૃષ્ટિરચનાનાં મૂળ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો
- અધ્યાત્મવિદ્યાનું સ્વરૂપ અને વ્યાપ્તિ
- વિદ્યા, અવિદ્યા, પરા વિદ્યા, અપરા વિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્વરૂપ
- આત્મવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, પ્રાણવિજ્ઞાન અને ભૌતિક વિજ્ઞાનનો પરસ્પર સંબંધ
- અધ્યાત્મ અને વિભિન્ન ભારતીય દર્શન
- જડ, ચેતન અને ચિજજડ ગ્રંથિ.
- દ્વૈત અને અદ્વૈત સિદ્ધાંત
- આત્મવાદી અને અનાત્મવાદી જીવનદૃષ્ટિનું તુલનાત્મક અધ્યયન
- કારણ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર અને સ્થૂળ શરીરનું સ્વરૂપ
- સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પંચવિધ આત્મા
- જન્મજન્માંતર અને કર્મસિદ્ધાંત
- જન્મજન્માંતર અને સંસ્કારસિદ્ધાંત
- બહી:કરણ, અંત:કરણ અને આત્મતત્ત્વ
- બ્રહ્મ, જીવ અને જગત, પરમાત્મા, પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ

ભારતનો અધ્યાત્મવિચાર

- જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ અને મોક્ષ
- નિષ્કામ કર્મ અને જીવનમુક્તિનું સ્વરૂપ
- પ્રવૃત્તિમાર્ગ, નિવૃત્તિમાર્ગ અને આત્મસાક્ષાત્કાર એ યાદી હજુ લંબાવી શકાય છે.

વિદ્યાલયીન સ્તરે

- ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ, જીવનવ્યવસ્થા અને જીવનશૈલી
- વ્યષ્ટિ, સમષ્ટિ, સૃષ્ટિ અને પરમેષ્ઠિનો આંતરસંબંધ
- ભારતીય જીવનશૈલીનાં મૂળ તત્ત્વો
- અધ્યાત્મના અધિષ્ઠાનથી યુક્ત અર્થવ્યવસ્થાનું, રાજ્યવ્યવસ્થાનું, સમાજવ્યવસ્થાનું તથા એ જ રીતે અન્યાન્ય વ્યવસ્થાઓનું સ્વરૂપ
- એકાત્મતાનો સિદ્ધાંત
- પરમેષ્ઠિથી વ્યષ્ટિ અને વ્યષ્ટિથી પરમેષ્ઠિ સુધીની યાત્રાનું સ્વરૂપ
- શ્રેષ્ઠ સમાજની વ્યવસ્થા માટે સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિનો સમન્વય
- સમાજનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ
- પરિવારનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ
- આધ્યાત્મિકતાનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ પરિવારભાવના એ સૂચીને પણ વધારી શકાય છે.

કિશોર અવસ્થા એટલે કે માધ્યમિક વિદ્યાલયીન સ્તર

- પરિવાર કેવી રીતે બને છે
  - વ્યક્તિગત ઓળખની સાથે જ પારિવારિક ઓળખ થાય છે એનું મહત્ત્વ છે.
  - દાન, સેવા, ત્યાગ વગેરેનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કેવું હોય છે.
  - જીવદયાનું આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ
  - સચરાચરમાં પરમાત્માનો વાસ છે એનું શું પ્રમાણ છે.
  - ‘ઉદારચરિતાનામ્ તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્’નો શું અર્થ છે.
  - સત્ય અને ઋતને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમજીએ.
  - ઈશ્વર કોણ છે અને ક્યાં રહે છે.
  - હું કોણ છું ?
- આ યાદી વિસ્તૃત કરી શકાય છે.

બાલ અવસ્થામાં અભ્યાસ કરવાની વાતો

- ‘કણ કણમાં ભગવાન છે’ વગેરે વાર્તાઓ સાંભળવી.
- આધ્યાત્મિક તથ્યોથી યુક્ત સ્તોત્ર, ભજન તથા ગીતો ગાવાં.
- આત્મસાક્ષાત્કારી વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો વાંચવાં.

શિશુઅવસ્થામાં

- આધ્યાત્મિક તથ્યોથી યુક્ત શિશુગીતો, ચિત્રકથાઓ તથા રમતો

ગર્ભાવસ્થામાં

- માતાપિતા વિચાર અને વ્યવહારમાં આધ્યાત્મિક હોય તો ગર્ભ પર આધ્યાત્મિકતાના સંસ્કાર સહજ રીતે થાય છે.

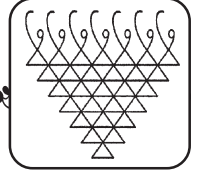
વિભાગ ૨ - અનુભૂતિનું ક્ષેત્ર

અધ્યાત્મવિદ્યા અનુભૂતિનું જ ક્ષેત્ર છે. અનુભૂતિ વિના બધું જ્ઞાન કેવળ માહિતી દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ માહિતી ઈશ્વર વિશે હોય, આત્મા અને પરમાત્મા વિશે હોય કે વેદો વિશે હોય એ અપરા વિદ્યાનું જ ક્ષેત્ર છે, અધ્યાત્મવિદ્યાનું નહીં. એટલે એ વિષયનું શિક્ષણ મુખ્યત્વે પ્રાયોગિક હોય એ અપેક્ષિત છે. પ્રાયોગિક કાર્યના મુદ્દા આ પ્રમાણે છે...

- મનને વશ કરવું અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એટલે ધ્યાન, સંયમ અને તપશ્ચર્યાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.
- દાન, સેવા, ત્યાગનાં કાર્યો નિયમિત રીતે કરવાં જોઈએ.
- નિષ્કામ કર્મનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.
- દુન્યવી વાતોમાં આસક્તિ ઓછી કરતા જવું જોઈએ.
- નિરપેક્ષભાવથી કામ કરવાનો અભ્યાસ વધારવો જોઈએ.
- કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે પર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે.
- આનંદમય આત્માની ચર્યામાં જે વાતોની ચર્યા કરી છે એમને વ્યવહારમાં મૂકવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

શિશુઅવસ્થા

પાઠનસામગ્રી

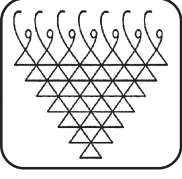
૧. સૌમાં ભગવાન

અંદર ભગવાન
બહાર ભગવાન
માતા ભગવાન
પિતા ભગવાન
ગુરુ શિક્ષક
બધા ભગવાન
નાનાનાની
દાદાદાદી
નાનામોટા
સૌ ભગવાન
મનમનમાં ભગવાન
કણકણમાં ભગવાન
મોટાનાં ચરણસ્પર્શ
કરજો તમે
આશીર્વાદ
મેળવશો તમે
સૌમાં
ભગવાન
જોશો તમે
અંદર ભગવાન
બહાર ભગવાન

૨. વાચનસામગ્રી

પ્રતીકે દાડમની કવિતા બનાવી
દાડમનું બી વાવ્યું રે ભાઈ વાવ્યું રે
બીમાંથી અંકુર ફૂટ્યાં રે ભાઈ ફૂટ્યાં રે
અંકુરમાંથી ડાળી બની ગઈ રે ભાઈ બની ગઈ રે
ડાળીઓ પર પાંદડાં આવ્યાં રે ભાઈ આવ્યાં રે
લાલ લાલ ફૂલ ખીલ્યાં રે ભાઈ ખીલ્યાં રે
લાલચટક ફૂલ લહેરાતાં રે ભાઈ લહેરાતાં
ફૂલ ખરીને ફળ લાગ્યાં રે ભાઈ લાગ્યાં રે
નાનાં નાનાં ફળ કાચાં રે ભાઈ કાચાં રે
કાચાં ફળ મોટાં થયાં અને પાક્યાં રે ભાઈ પાક્યાં રે
દાડમના લાલ લાલ દાણા રે ભાઈ દાણા રે
મીઠા અને રસભર્યા દાણા રે ભાઈ દાણા રે
મેં ખાધા તમે ખાધા સૌએ ખાધા રે ભાઈ ખાધા રે
બીમાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી ડાળીઓ,
ડાળીઓ પર પાંદડાં, પાંદડાંમાં ફૂલ
ફૂલમાંથી ફળ, ફળમાંથી બી...
વૃક્ષનું આ ચક્ર ફરતું રે ભાઈ ફરતું રે ભાઈ...

બાળઅવસ્થા

૩. સ્વતંત્રતા

પક્ષી કહે છે...

હું નીલ ગગનનું પક્ષી છું.
મને આકાશમાં ઊડવું ગમે છે.
આંબાના ઝાડ પર ડાળીએ ડાળીએ
મસ્ત મસ્ત હું હિંચકા ખાઈશ.
પ્રભાતે કલરવ કરીશ
સૂરજનું હું સ્વાગત કરીશ.
ખુદ્ધા આકાશમાં મને ઊડવા દો
પિંજરામાં ના પૂરો.

ગુરુજી કહે છે...

સ્વતંત્ર જો તમારે રહેવું હોય તો
પોતાનું કામ જાતે કરો.
મુક્તિ તમારે જો મેળવવી હોય તો
ખૂબ ભણો ને બીજાને ભણાવો.
નોકર કોઈના બનો નહીં
નોકર કોઈને બનાવો નહીં.
ધન, વિદ્યા અને બળ કમાઓ,
આ બધું વધુ ને વધુ આપતાં શીખો.

માછલી કહે છે...

હું પાણીમાં રહું છું
પાણી મારું જીવન છે.
પાણીને હું રાખીશ સાફ
ત્યારે તમે પીશો પાણી સાફ.
પછી શા માટે જાળ નાખો છો
જાળમાં મને પકડો છો ?
મારશો નહીં, ન ખાશો મને
દુનિયા સારી લાગે છે મને.

ગુરુજી કહે છે...

જ્ઞાનનું રક્ષણ કરવું હોય તો
કરવો પડશે તમારે સ્વાધ્યાય.
કરવી પડશે સંસ્કારની સાધના
એ જ છે ભગવાનની સાચી પ્રાર્થના.
દુનિયા તમારી પાસે માગે જ્ઞાન
રાખશો નહીં કોઈને અજ્ઞાન.
શસ્ત્રોથી નહીં સંસ્કારોથી
દુનિયા જીતાય સદા પ્રેમથી.

ગુરુજી કહે છે...

આપણે છીએ ધરતીનાં સંતાન
મનુષ્ય છીએ આપણે ઘણા મહાન.
આપણી મુઠ્ઠીમાં છે તાકાત
કરીએ આપણે સઘળાં કામ.
ડરતા નથી કોઈથી કદી
ડરાવતા નથી કોઈને કદી.
આપણી અને બધા લોકોની
આઝાદીના અમે ઉપાસક છીએ.

ગુરુજી કહે છે...

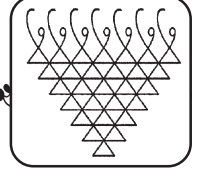
સ્વતંત્રતા ભગવાનનો સ્વભાવ છે
તે ક્યારેય છોડશો નહીં.
સ્વતંત્રતા કુદરતને પસંદ છે
તે ક્યારેય નાશ પામતી નથી.
આપણી જેમ બીજાની સ્વતંત્રતાનું
રક્ષણ કરવું મનુષ્યની ફરજ છે.
સગવડ છોડો, બંધન તોડો
ગુલામી છોડો, સ્વતંત્ર બનો.

બાળઅવસ્થા

૪. પૂરી દુનિયા ગોળ

આ દુનિયા કેવી અનોખી છે ? અહીં બધાં ફરતાં જ રહે છે. ક્યારેય ટકીને બેસતાં જ નથી. ક્યારેય સ્થિર થતાં જ નથી. બધાં જ ગોળગોળ ઘૂમે છે. પૈડું ગોળ ઘૂમે છે. પંખો ગોળ ચક્કર કાપે છે. ફિરકી ગોળ ફરે છે. મેળામાં ઝૂલો પણ ગોળ ફરે છે.

દડો પણ ગોળ ફરે છે અને આગળ વધે છે. સડક બનાવનારું રોલર પણ ગોળ ફરે છે. પૃથ્વી પણ ગોળ ફરે છે. ચંદ્રમાં ગોળ ફરે છે. સૂર્ય પણ ગોળ ફરે છે. સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ ગોળ ફરે છે.

ચક્રને સમજીએ અને ચક્રને જાળવી રાખીએ

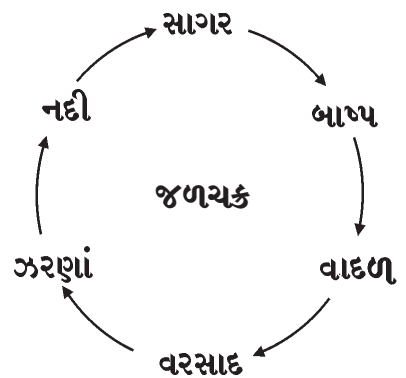
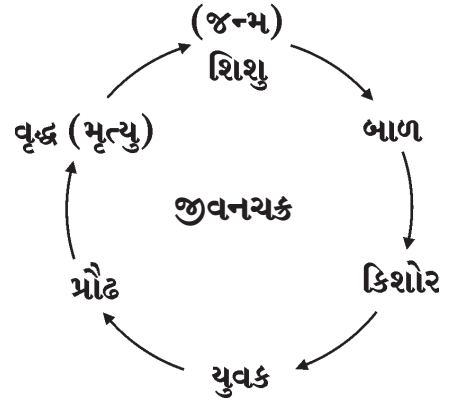
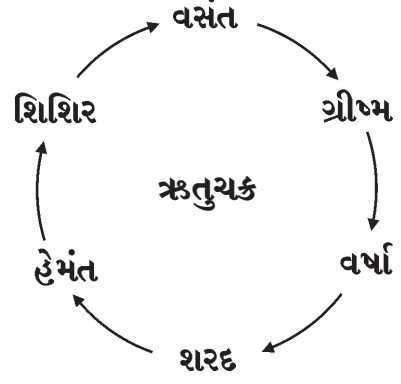
એ રીતે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં અનેક પ્રકારનાં ચક્રો ચાલતાં જ રહે છે. ચક્રો ક્યારેય અટકતાં નથી.

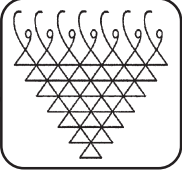
કોઈ ચક્રો નાનાં હોય છે તો કોઈ મોટાં. કોઈ ચક્ર મુખ્ય હોય છે તો કોઈ ચક્ર એમની અંતર્ગત સહાયક ચક્ર હોય છે. એ બધાં ચક્રો એકબીજાની સહાયતા કરતા રહે છે. કોઈ કોઈને માટે નડતરરૂપ બનતું નથી.

એમાંથી કોઈપણ એક ચક્ર તોડીએ તો સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનું સંતુલન ખોરવાઈ જાય છે.

સંતુલન બગડવાથી વાવાઝોડાં ઊભાં થાય છે. ભૂકંપ આવે છે. પૂર આવે છે. દુકાળ પડે છે. જવાળામુખી ફાટે છે. બધી બાજુ હિંસા પ્રસરે છે.

એટલે આ ચક્રોને સમજવાં તથા ટકાવી રાખવાં જોઈએ.

બાળઅવસ્થા

૫. અંતે તો બધું એક

અંતે તો દૂધ જ...

દૂધમાંથી દહીં બને.
 દૂધમાંથી છાશ બને.
 દૂધમાંથી માખણ બને.
 દૂધમાંથી ઘી બને.
 દૂધમાંથી પેંડા બને.
 દૂધમાંથી દૂધપાક બને.
 દૂધમાંથી ખીર બને.
 દૂધમાંથી બાસુંદી બને.
 દૂધમાંથી માવો બને.
 દૂધમાંથી આટલી બધી વસ્તુઓ બને
 તો પણ
 દૂધ તો એનું એ જ છે ને !

અંતે તો પાણી...

પાણીની નદી.
 પાણીનું તળાવ.
 પાણીનું ઝરણું.
 પાણીનો દરિયો.
 પાણીનું ખાબોચિયું.
 પાણીની વાવ.
 પાણીનો કૂવો.
 પાણીનાં વાદળાં.
 પાણીની વરાળ.
 પાણીનો બરફ.
 નામ જુદાં, રૂપ જુદાં
 પણ છેવટે તો પાણી !

અંતે તો કપાસ...

કપાસમાંથી પૂણી બને.
 કપાસમાંથી સૂતર બને.
 કપાસમાંથી કાપડ બને.
 કપાસમાંથી દોરડાં બને.
 કપાસમાંથી ગાદલાં બને.
 કપાસમાંથી કાગળ બને.
 કપાસમાંથી તેલ બને.
 કપાસમાંથી ખોળ બને.
 પૂણી હોય કે સૂતર, કપડું હોય કે
 કાગળ
 તેલ હોય કે ખોળ
 પણ અંતે તો કપાસ ને !

અંતે તો સોનું જ...

સોનામાંથી બંગડી બને.
 સોનામાંથી હાર બને.
 સોનામાંથી ઝુમ્મર બને.
 સોનામાંથી વીંટી બને.
 સોનામાંથી પહોંચી બને.
 સોનામાંથી નથ બને.
 સોનામાંથી ટીલડી બને.
 સોનામાંથી અછોડો બને.
 બધાં ઘરેણાં સોનામાંથી બને.
 ઘરેણાં ભલે જુદાં જુદાં
 પણ સોનું તો એક જ !

અંતે તો માતા...

કોઈ કહે લક્ષ્મી.
 કોઈ કહે દુર્ગા.
 કોઈ કહે ચંડી.
 કોઈ કહે કાલી.
 કોઈ કહે બહુચર.
 કોઈ કહે ભવાની.
 કોઈ કહે સરસ્વતી.
 કોઈ કહે ચામુંડા.
 કોઈ કહે લલિતા.
 કોઈ કહે શીતળા.
 કોઈ કહે મેલડી.
 કોઈ કહે અષ્ટભુજ.
 કોઈ કહે ભારતમાતા.
 કોઈ કહે અષ્ટભુજ
 નામ ભલે જુદાં જુદાં.
 અંતે તો જગન્માતા.

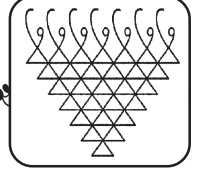
છેવટે તો હું જ...

દાદાનો પોતરો
 દાદીનો પોતરો
 નાનાનો દોતરો
 નાનીનો દોતરો
 મામાનો ભાણિયો
 મામીનો ભાણિયો
 કાકાનો ભત્રીજો
 કાકીનો ભત્રીજો
 નાનકીનો મોટોભાઈ
 બચુડાનો ભાઈબંધ
 કહો ભલે જુદું જુદું
 છેવટે તો હું જ....!

બાળઅવસ્થા

૬. હું... અનંત

હું એટલે હું

હું તમને મારી વાત કરું.
મારી એટલે કોની ?
મારી એટલે મારી જ.
તમે પૂછશો કે હું કોણ ?
મારું નામ શું ?
સાચું કહું ?
મારું કોઈ નામ જ નથી.
બસ, હું છું.
હું એટલે હું.
ક્યારેક લોકો મને ભ્રમ કહે છે.
ક્યારેક આત્મા કહે છે.
ક્યારેક પરમાત્મા કહે છે.
ભલે કહેતા.
પણ તમને સાચું કહું ?
હું એટલે તો હું જ.
મારે કોઈ નામ નહીં.
મારે કોઈ રૂપ નહીં.
મારે કોઈ રંગ નહીં.
હું તો બસ છું જ.
એટલે જ કહું છું ને !
હું એટલે હું જ.

એકલા તે કેમ ગમે

હું તમને
મારી વાત કરું.
ઘણા સમય પહેલાંની વાત છે.
ત્યારે હું એકલું જ હતું.
એકલું એટલે

સાવ એકલું.
આસપાસ કોઈ જ ન મળે.
ઝાડ નહીં,
પ્રાણી નહીં,
માણસ નહીં,
આકાશ નહીં, પૃથ્વી નહીં.
કશું કહેતાં કશું જ નહીં.
કોની સાથે બોલું ?
કોની સાથે રમું ?
કોની સાથે જમું ?
ક્યાં ભણું ?
નિશાળ જ નહોતી.
ક્યાં રમું ?
મેદાન જ નહોતું.
શું જમું ?
ખોરાક જ નહોતો.
આસપાસ કોઈ હતું જ નહીં.
કશું હતું જ નહીં.
મને તો કશું ગમે જ નહીં.
એકલા એકલા તે કોઈને ગમે ?
પછી મને થયું.
ચાલને, હું જ મિત્રો બનાવી કાઢું.

હું જ મેદાન બની જાઉં.
હું જ ખોરાક બનાવી દઉં.
પણ કેવી રીતે કરું ?
પછી મેં તપ કર્યું.
પલાંઠી વાળીને,
આંખો બંધ કરીને બેસી ગયું.

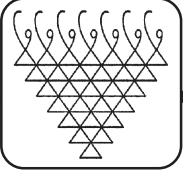
મારું તપ

મેં તપ કર્યું.
બહુ જ તપ કર્યું.
કેટલાંય વર્ષો વીતી ગયાં.
પછી મેં તપ પૂરું કર્યું.
આંખો ખોલી.
હવે શું કરું ?
મારે મિત્રો જોઈએ.
મારે રમકડાં જોઈએ.
મારે ખાવાનું જોઈએ.
મારે આ જોઈએ,
પેલું જોઈએ, બધું જ જોઈએ.
ચાલ, ગમ્મત કરું.
તપથી મળેલી સમજણનો
ઉપયોગ કરું.
હું પાછું પલાંઠી વાળીને,
આંખો બંધ કરીને બેઠું.
ને મારી અંદરથી જ
મેં એક વસ્તુ બનાવી.
એ મારી અંદરથી બહાર આવી.
મારી સામે ઊભી રહી.

ચિતિ

આ શું ?
આ તો તેજનો અંબાર.
એ વસ્તુ તો મોટી,
મોટી તે કાંઈ મોટી !
એટલી મોટી
કે ક્યાંય છેડો જ ન દેખાય !

આ તો મારા જેવી જ.
જાણે બીજું હું જ !
એટલે મેં એનું પાડ્યું 'ચિતિ'.
ચાલો,
રમવા માટે કોઈક મળી ગયું.
હવે મજા આવશે.
પહેલાં હું એકલું જ હતું.
હવે અમે બે થયાં.
હું અને ચિતિ.
ચિતિ મારી ખાસમખાસ બહેનપણી.
મને બહુ જ ગમે.
ચિતિને પણ હું બહુ જ ગમું.

હું અને ચિતિ

એક દિવસ ચિતિ મને કહે -
હું આવી ક્યાંથી ?
મેં કહ્યું -
લે, કર વાત.
તું મારામાંથી આવી.
મેં જ તને બનાવી.
જેવું હું તેવી તું.
આપણે બે તો એક જ.
ચિતિ કહે - હા, લાગીએ ભલે જુદાં.
પણ આપણે જુદાં નહીં.
તું તે હું અને હું તે તું.
હા, હા, હા, કેવી મજા !
પણ એક વાત છે.
હું તો હું જ.
પણ તું ચિતિ.
ચિતિ એટલે ચૈતન્ય.
આટલો આપણામાં ફેર.
હું અને ચિતિ.

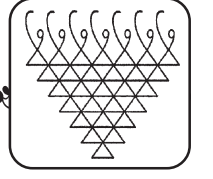
રમ્યા કરીએ, રમ્યા કરીએ,
રમ્યા જ કરીએ.
એમ કરતાં વર્ષો વીત્યાં.
વીત્યાં એટલે કેટલાં ?
ઘણાં વર્ષો વીત્યાં.
ઘણાં એટલે ઘણાં.
ગણ્યાં ગણાય નહીં એટલાં.
પછી ચિતિએ કહ્યું,
ચાલને,
બીજું કશું બનાવીએ !
તેં મને બનાવી.
હવે બીજું કંઈક બનાવ.
મેં કહ્યું -
ના, હવે હું નહીં બનાવું,
હવે તું બનાવ.
ચિતિ કહે,
હું કેવી રીતે બનાવું ?
મેં કહ્યું -
હું તને મારું તપ આપું.
મારી શક્તિ આપું.
તું બીજું કંઈ બનાવ.
પછી મેં એને મારું તપ આપ્યું.
મારી શક્તિ આપી.
ચિતિએ કહ્યું -
હવે જો, હું શું બનાવું છું !
મેં કહ્યું -
ભલે, બનાવ. હું જોઈશ.
ચિતિ બહુ મોજમાં હતી.
એની પાસે તપ હતું.
એની પાસે શક્તિ હતી.
એ કહેતી હતી -

હવે હું આ બનાવું ને તે બનાવું.
હવે હું બધું જ બનાવું.
પણ બનાવવું કઈ રીતે ?

ચિતિ અને પ્રકૃતિ

ચિતિ વિચાર કરવા લાગી.
ત્યાં એને કશુંક દેખાયું.
શું દેખાયું ?
કશુંક હતું ખરું !
પણ એ કેવું હતું ?
સાવ જડ.
હાલે પણ નહીં ને ચાલે પણ નહીં.
બોલે પણ નહીં ને હસે પણ નહીં.
સાવ પથ્થરની જેમ પડ્યું હતું.
ચિતિ તો ચૈતન્ય.
પણ આ તો સાવ જડ.
ચિતિએ એનું નામ પાડ્યું - પ્રકૃતિ.
હવે હું હતું.
ચિતિ હતી.
પ્રકૃતિ હતી.
હું તો હું જ.
ચિતિ ચૈતન્ય. પ્રકૃતિ જડ.
હું તો હતું જ.
કાંઈ કરું નહીં. કાંઈ થાઉં નહીં.
પણ
ચૈતન્ય પ્રકૃતિની પાસે ગયું.
પ્રકૃતિમાં સળવળાટ થવા માંડ્યો.
જડ પ્રકૃતિ હાલવા લાગી.
ચાલવા લાગી.
આમ તેમ થવા લાગી.

મહત્

ને એમાંથી એક વસ્તુ પ્રગટ થઈ.
એકદમ સુંદર, એકદમ સ્વચ્છ.
એકદમ પાતળી ને પારદર્શક.
એ હતો એક પડદો.
એ પડદો ચિત્રિની ચારે બાજુ
વીંટળાઈ ગયો.
પણ પડદો એટલો પાતળો હતો કે
ચિત્રિ જેવી ને તેવી દેખાય.
ક્યારેક તો પડદો છે
એમ લાગે જ નહીં.
એ પડદાની આરપાર ચિત્રિ વધારે સુંદર
લાગતી હતી.
મેં એ પડદાનું નામ પાડ્યું- મહત્.
એનું બીજું નામ ચિત્ર.
એનું બીજું નામ બુદ્ધિ.
પ્રકૃતિ તો હાલ્યા જ કરે.
શાંત થાય જ નહીં.
સ્થિર થાય જ નહીં.
ચૈતન્ય એનાથી જુદું થાય જ નહીં.
ચિત્રિને પણ આ રમતની મજા પડી
હતી.
એને જોવું હતું હવે શું શું થાય છે.

ચિત્રિ, પ્રકૃતિ ને મહત્

તમને કાનમાં કહું ?
મને તો ખબર જ હતી કે
શું થવાનું છે.
કારણ તો તમે જાણો જ છો.
આ બધું હું જ હતું ને !
ચિત્રિ ક્યાંથી આવી હતી ?

મારામાંથી.

પ્રકૃતિ ક્યાંથી આવી હતી ?

મારામાંથી.

મહત્ ક્યાંથી આવ્યું ?

મારામાંથી.

એટલે હવે શું આવશે

એ પણ હું જાણું જ ને !

અહંકાર

હા, પ્રકૃતિનો સળવળાટ તો
વધ્યે જ ગયો.
ને મહત્માંથી એના જ જેવી
બીજી વસ્તુ પ્રગટ થઈ.
ને ચારે બાજુ હું... હું... હું... અહં...
અહં... અહં...
એવો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો.
હું... હું... હું થતું હતું
એટલે મેં એનું નામ પાડ્યું અહંકાર.
અહંકાર તો બહુ જ જબરો.
બાવડાં ફૂલાવ્યે જ રાખે.
ગાલ ફૂલેલા.
મોટાં મોટાં ડગલાં ભરે.
ચારે બાજુ જોયા કરે.
લડવા તૈયાર.
આવી જાઓ... આવી જાઓ...
તમને હરાવી દઉં... હું જીતી જાઉં.
એમ બધાંને બીવડાવ્યા કરે.
હું આમ કરું... હું તેમ કરું...
હું ચપટીમાં બધું કરી નાખું...
મારી શક્તિ, મારી બુદ્ધિ...
હું બધું જ કરું.

ચિત્રિ અને અહંકાર

ચિત્રિ કહે -

પણ હું કરું છું ને !

અહંકાર કહે-

ના, ના, ના, તું કોણ કરનારી.

હું જ કરીશ. મારે માટે કરીશ.

ચિત્રિ કહે-

ભલે ત્યારે કર.

કર અને ભોગવ.

મને તો બહુ જ હસવું આવતું હતું.

મેં રમત શરૂ કરી હતી.

એ તો ચાલી ચાલી તે બસ ચાલી.

ચિત્રિને કામ સોંપી દીધું.

રમતમાં ને રમતમાં અહંકાર

પ્રગટ થઈ ગયો.

હવે એ કહે છે કે

હું... હું... બસ હું જ...

હું જ કરું.

હું જ બનાવું.

હું જ ભોગવું.

હું અને અહંકાર

અહંકારને ચિત્રિએ કહ્યું-

તું બ્રહ્મને જાણે છે ?

અહંકાર કહે-

બ્રહ્મ કોણ વળી ?

હવે તમે બધાં આધાં જાઓ.

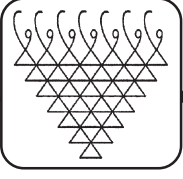
ચૂપ રહો.

જોયા કરો... હું શું શું કરું છું તે.

મેં કહ્યું -

ભલે ત્યારે...

તું જ બ્રહ્મ...
કર કરવું હોય તે...
અને ભોગવ.
હવે તો બધું થયા જ કરતું હતું.
એની મેળે જ થતું હતું.
ચિત્તિએ તો ઘક્કો મારી દીધો હતો.
હવે એ અટકે કઈ રીતે ?
પણ પેલો અહંકાર તો કહે -
આ તો બધું હું જ કરું છું ને !
હું કોણ ?
હું તો હું જ.
મારા જેવું કોઈ નહીં.

મન

ને એમ વર્ષો વીત્યાં.
ને વળી એક નવાઈની વસ્તુ પ્રગટ થઈ.
અહાહા ! એનું તો વર્ણન કેમ થાય ?
એનું રૂપ બદલાયા જ કરે.
એક જગ્યાએ રહે જ નહીં.
લાલ કહીએ તો લીલી લાગે.
લીલી કહીએ તો સફેદ થઈ જાય.
મોટી કહીએ ત્યાં નાની લાગે.
નાની કહીએ તો મોટી થઈ જાય.
આમે ય ખરી, તેમે ય ખરી
એટલે બધાંએ મળી એનું નામ પાડ્યું
મન.

મનનાં તોફાન

જ્યારથી આ મન થયું છે
ત્યારથી બધાં ચકરાવે જ ચઢી ગયાં છે.
અહંકાર એને પકડવા દોડે.
પકડે ને પાસે ખેંચે

ત્યાં મન છટકી જાય.
અહંકારને થકવી નાખે.
બુદ્ધિ એને બહુ સમજાવે.
પણ સમજે એ બીજા.
એ તો દોડ્યા જ કરે.
એને આ જોઈએ ને તે જોઈએ.
એ કંઈક માગે એટલે એને આપવું જ પડે.
પણ આપો એટલે ફેંકી દે.
મન કહે હું વિચાર કરું.
પણ ઠરીને બેસે તો ને !
વિચાર તો કરે.
પણ શાનો વિચાર કરે છે
એની એને ય ખબર ન પડે.
જબરું વિચિત્ર-
થાકે જ નહીં, જંપે જ નહીં.
બહુ જ જબરું.
હું તો એને જોઈ જોઈને હસ્યા જ કરું.

પંચમહાભૂત

ને પછી તો બસ ચાલ્યું.
કેટલી બધી વસ્તુઓ બની.
પ્રાણ બન્યા.
આકાશ બન્યું.
વાયુ બન્યો.
અગ્નિ બન્યો.
પાણી બન્યું.
પૃથ્વી બની.
વૃક્ષો બન્યાં.
પ્રાણીઓ બન્યાં.
માણસો બન્યા.
તમે જે જે કાંઈ જુઓ છો
એ બધું જ બન્યું.

ચારે બાજુ,
જ્યાં જુઓ ત્યાં જુદી જુદી વસ્તુઓ.
વસ્તુઓ જ વસ્તુઓ.
અસંખ્ય માણસો.
અસંખ્ય વૃક્ષો.
અસંખ્ય પ્રાણીઓ.
મારી રમત તો વધી વધીને
આટલી મોટી થઈ ગઈ.

પંચમહાભૂત

પણ ચિત્તિ ક્યાં ?
એ તો દેખાતી જ નથી.
પૃથ્વી દેખાય. પાણી દેખાય.
પૃથ્વી ઉપરની બધી વસ્તુઓ દેખાય.
પણ ચિત્તિ દેખાય નહીં.
પણ સાચી વાત તો એ છે કે
ચિત્તિ જ આ બધું કરાવે છે ને !
ચાદ છે ને, પ્રકૃતિ તો જડ હતી.
ચિત્તિને કારણે એનામાં સળવળાટ થયો.
ત્યારે તો એમાંથી આ બધું થયું.
ચિત્તિ વગર તો કશું થાય જ નહીં.
ચિત્તિ તો બધામાં હોય જ.
એટલે ચિત્તિ તો છે જ.
ચિત્તિ છે એટલે જ હું છું.
એટલે છેવટે તો હું જ ચિત્તિ.
હું જ અહંકાર, હું જ આકાશ.
હું જ પૃથ્વી, હું જ પાણી.
હું જ બધું.

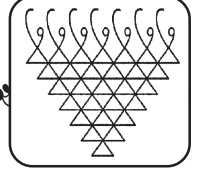
તમે અને હું

તમે એટલે પણ હું જ ને !
સમજ નથી પડતી ?

બાળઅવસ્થા

૭. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઝૂં

ભગવાન કોણ છે

ચંદ્ર અને નંદુ વાતો કરતા હતા. ટી. વી. જોતા હતા. ટી. વી. માં હનુમાનની વાર્તા આવતી હતી. અગસ્ત્ય મુનિની વાર્તા પણ આવતી હતી. એમણે રામ ભગવાન પણ જોયા.

ચંદ્ર અને નંદુને મૂંઝવણ થઈ. એમના મનમાં એક પ્રશ્ન આવ્યો. રામને ભગવાન કહેવાય. હનુમાનને પણ ભગવાન કહેવાય અને અગસ્ત્ય મુનિને પણ રામ તો ભગવાન કહે છે. વળી શંકર ભગવાન, વિષ્ણુ ભગવાન...

કેટલા બધા ભગવાન ! આ ભગવાન વળી શું છે ?

ચંદ્ર નંદુને પૂછે અને નંદુ ચંદ્રને પૂછે. પણ જવાબ આવડતો હોય તો દે ને ! બંને જણા મૂંઝા મૂંઝા ટી. વી. તરફ જોઈ રહ્યા. વચ્ચે વચ્ચે એકબીજાની સામે જુએ અને પાછા ટી. વી. તરફ જુએ. પ્રશ્ન એમના મનમાં એવો સજજડ બેસી ગયો હતો કે હવે ટી. વી. માં શું ચાલતું હતું એનીય સમજ પડતી નહોતી.

એટલામાં તો નવાઈની વાત બની. ટી. વી. ના પડદા ઉપરના એક ઋષિ ટી. વી. ની બહાર આવ્યા અને ચંદ્ર-નંદુની સામે આવીને ઊભા રહ્યા. બંને જણા ચમકીને એકદમ ઊભા થઈ ગયા. જરાક ડરી પણ ગયા. છતાં ઋષિના વ્યક્તિત્વમાં જ એવું કંઈ હતું કે એમની બીક જતી રહી. બંને જણા ઋષિને પગે પડ્યા.

ઋષિએ કહ્યું, ‘તમે ભગવાન એટલે શું એ જાણવા માગો છો ને ?’

ચંદ્ર-નંદુ કહે, ‘હા, મહારાજ. અમે એ જાણવા માગીએ છીએ. અને અમારે એ પણ જાણવું છે કે એ ક્યાં રહે છે. ’

ઋષિ કહે, ‘ભગવાન તો બધે જ રહે છે. કોઈ પણ જગ્યા એવી નથી જ્યાં ભગવાન ન હોય. ’

ચંદ્ર-નંદુ કહે, ‘મહારાજ, અમને તો દેખાતા નથી. ’

ઋષિ કહે, ‘જુઓ, હું તમને બંનેને જાદુઈ ચશ્મા આપું છું. એ પહેરશો એટલે તમને જે વસ્તુ જોવી હશે તે દેખાશે અને એનું અસલી સ્વરૂપ પણ દેખાશે. એ અસલી સ્વરૂપ એ જ ભગવાનનું અસલી સ્વરૂપ. જ્યાં જ્યાં તમને એ સ્વરૂપ દેખાય ત્યાં ત્યાં ભગવાન રહે છે એમ સમજવું. ’

ચંદ્ર-નંદુ તો આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. આ તો નવાઈની વાત. ત્યાં તો ઋષિએ કહ્યું, ‘હું બે દિવસ પછી પાછો આવીશ. તે વખતે તમારી પાસેથી આ ચશ્મા પાછાં લઈશ. ત્યાં સુધી તમે જોઈ લો ભગવાન શું છે, એનું અસલી સ્વરૂપ કેવું છે અને એ ક્યાં રહે છે. ’ એટલું કહીને ઋષિ તો પાછા ટી. વી. માં જતા રહ્યા અને નંદુ-ચંદ્ર ઘડીકમાં ટી. વી. સામે, ઘડીકમાં ચશ્મા સામે તો ઘડીકમાં એકબીજાની સામે જોતા સૂનમૂન બેસી રહ્યા.

જાદુઈ ચશ્મા

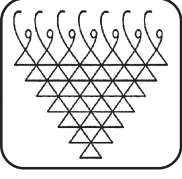
ખાસ્સી વાર થયા પછી ચંદ્ર અને નંદુ હોશમાં આવ્યા. તેમને તો સમજાતું જ નહોતું કે આ શું થયું. તેઓ યાદ કરવા લાગ્યા. તેમને ઋષિએ કહ્યું હતું તે યાદ આવવા લાગ્યું. એમણે ચશ્મા પહેરીને ખાતરી કરી લેવાનું નક્કી કર્યું.

ચંદ્રએ કહ્યું, ‘ચાલ નંદુ, આપણે ચશ્મા પહેરીએ અને ભગવાનને શોધીએ. ’

નંદુએ કહ્યું, ‘હા, ચાલ. પણ આપણે જુદી જુદી જગ્યાએ જોઈએ. હું મારી રીતે જોઉં અને તું તારી રીતે જો. આપણે પહેલાં નહીં કહીએ કે આપણે શું જોઈએ છીએ. જોઈ લીધા પછી કહીશું. ’

ચંદ્રએ કહ્યું, ‘ભલે. ’

પછી બંને જણા એકબીજાથી થોડા દૂર ગયા અને પોતપોતાની રીતે પ્રયોગ કરવા લાગ્યા.

ચંદ્રએ ચશ્મા પહેર્યાં. પહેરતાં જ એને બધું ઊજળું ઊજળું દેખાવા લાગ્યું. બધી જ વસ્તુઓ તેજસ્વી દેખાવા લાગી. પોતે ક્યાં છે એનુંય એને ભાન ન રહ્યું. એણે વિચાર્યું કે ભગવાન તો મોટા કહેવાય. ચાલ જોઉં કે ભગવાન આકાશમાં છે કે કેમ ! એટલો વિચાર કરતાં તો બીજું બધું જ દેખાતું બંધ થઈ ગયું. ચારેય બાજુ નીલું નીલું આકાશ જ દેખાવા લાગ્યું.

દૂર દૂર સુધી વિસ્તરેલું આકાશ જ આકાશ. ચંદ્રને પોતાનું શરીર પણ દેખાતું નહોતું.

અને એ આકાશની અંદર એક નાનકડો આકાર પ્રગટ થયો. એ હતો ઝૂં. નાનકડો ઝૂં ધીમે ધીમે મોટો ને મોટો થતો ગયો અને છેક આકાશ જેવો મોટો થઈ ગયો. ચંદ્રને મનમાં ઊંચું, ‘આકાશનું અસલી સ્વરૂપ છે ઝૂં.’ એણે ફરી મનમાં પ્રશ્ન કર્યો, ‘તો પૃથ્વીનું સ્વરૂપ કેવું હશે ?’ તરત જ આકાશને બદલે પૃથ્વી સામે આવી ગઈ. નાનકડી દડા જેવી હતી તે ધીમે ધીમે મોટી થતી ગઈ. અને એમાંયે ધીમેકથી પ્રગટ થયો ઝૂં. એ ઝૂં પણ આખી પૃથ્વી જેવો મોટો થઈ ગયો. બંને એકરૂપ થઈ ગયાં. ઝૂં માનો તો પૃથ્વી લાગે અને પૃથ્વી માનો તો ઝૂં લાગે. ચંદ્રને આશ્ચર્ય થયું. અરે ! પૃથ્વીનું પણ અસલી સ્વરૂપ ઝૂં ? ચાલો, હવે સમુદ્ર જોઈએ. સમુદ્ર તો પૃથ્વી કરતાં મોટો છે. એમાં રહેવાનું ભગવાન કદાચ પસંદ ન પણ કરે. હજુ એ આવો વિચાર કરતો હતો ત્યાં જ પૃથ્વી અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને સામે જ સમુદ્રના ઘુઘવાટા સંભળાવા લાગ્યા. મોટાં મોટાં મોજાં ઊછળે. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી પાણી જ પાણી. આગળ પાણી, પાછળ પાણી. ચંદ્રનું આશ્ચર્ય શમે ત્યાં તો એમાંય પ્રગટ થયો ઝૂં. મોજાં ઊછળે તો ઝૂં ઊછળે. ગર્જના થાય તો ઝૂં સંભળાય. મોજાં ધસતાં કિનારે આવે તો ઝૂં ધસતો આવતો લાગે. ચંદ્રએ હવાને યાદ કરી, તો હવામાં પણ ઝૂં લહેરાતો લાગ્યો. અગ્નિને યાદ કર્યો તો ચારેય બાજુ જવાળાઓ જવાળાઓ ફેલાયેલી જણાઈ અને ઝૂં એ જવાળાઓ રૂપે દેખાવા લાગ્યો. ધારીને જુએ તો જવાળાઓ આછી લાગે અને ઝૂં જ મુખ્ય દેખાય. વળી જુએ તો ઝૂં આછો લાગે અને જવાળાઓ જ ઊંચે ઊંચે ચઢતી લાગે.

ચંદ્ર તો જાણે બાધો જ બની ગયો હતો. આ શું ? આકાશ ઝૂં, પૃથ્વી ઝૂં, વાયુ ઝૂં, સાગર ઝૂં, અગ્નિ ઝૂં. બધું ઝૂં સ્વરૂપે જ દેખાય છે. શું સાચું ? આકાશ કે ઝૂં ? પૃથ્વી કે ઝૂં ?

એનું માથું ભમી ગયું. એણે ફટ દઈને ચશ્મા કાઢી નાખ્યાં. તરત બધું શાંત થઈ ગયું. ચંદ્રને પણ હાશ થઈ ગઈ. એણે જોયું તો નંદુ સામે જ બેઠો હતો ને એની સામે જોઈ રહ્યો હતો. એ પણ બધવાઈ ગયા જેવો લાગતો હતો, જાણે કાંઈ સમજતો જ ન હતો.

મોટું પણ ઝૂં નાનું પણ ઝૂં

ચંદ્રએ નંદુને પૂછ્યું, ‘શું થયું ? તેં ચશ્મા પહેરીને શું જોયું ?’

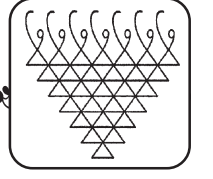
નંદુએ કહ્યું, ‘પહેલાં તું કહે કે તેં શું જોયું ?’

ચંદ્રએ પોતે શું શું જોયું હતું તે કહ્યું. એણે આકાશ, પૃથ્વી વગેરે બધામાં ઝૂં દેખાયો એની વાત કરી.

નંદુએ કહ્યું, ‘મારું પણ એવું જ થયું. મેં વિચાર્યું કે ભગવાન તો બહુ મોટા કહેવાય. મોટી મોટી જગ્યાએ જ એ તો રહેતા હોય. મોટી મોટી વસ્તુઓમાં જ સમાતા હોય. સાવ નાનકડી જગ્યામાં, સાવ નાનકડી વસ્તુઓમાં તો ક્યાંથી રહી શકે ? એટલે નાની વસ્તુઓનું અસલી અંદરનું રૂપ કેવું હોય એ જોવાનો મેં વિચાર કર્યો. મેં કીડીને યાદ કરી. તરત જ કીડીઓની લાંબી હાર મને દેખાવા લાગી. અને શું આશ્ચર્ય ? એ કીડી ઝાંખી થવા લાગી એ એની અંદર મને ઝૂંનો આકાર દેખાવા લાગ્યો. બીજી કીડી જોઈ તો એ પણ ઝૂં. એક પછી એક કીડી જોતો ગયો. બધી જ કીડીઓમાં ઝૂં દેખાય. એ કીડીઓની હારની સાથે સાથે આગળ વધ્યો. ત્યાં મોટું દર હતું. ત્યાં અસંખ્ય કીડીઓ હતી. મેં ધારીને જોયું તો ઝીણા ઝીણા ઝૂં ત્યાં સળવળતા હતા.

પછી મેં માખીનો વિચાર કર્યો, તરત જ સાદી માખીઓ અને મધમાખીઓ મારી ચારે બાજુ બાણબણવા લાગી અને ઉડાઉડ કરવા લાગી. સામે જોઉં તો ઊં બાણબણતો લાગે. માખીના બાણબણવાનો અવાજ એટલે ઊંનો ધ્વનિ લાગે.

તરત મેં મચ્છરનો, માંકડનો, અળસિયાનો, ધાનના કીડાનો, ઈયળનો, મંકોડાનો, વંદાનો વિચાર કર્યો. ફોટોગ્રાફની જેમ એક જંતુ મારી સામે આવે, એમાં ઊં ઝબકે અને જંતુ ચાલ્યું જાય. એમ એક પછી એક જંતુ આવતાં જાય, મને એમનું અસલી રૂપ દેખાડતાં જાય અને હું બધામાં ઊં જોતો જાઉં.

પછી મને વિચાર આવ્યો કે ચાલ હવે જંગલી પ્રાણીઓમાં જોઉં. માખી, મચ્છર, કીડી તો નાનાં નાનાં જંતુઓ છે. એમનું રક્ષણ કરવા માટે ભગવાન એમનામાં રહે. પણ જંગલી પ્રાણીઓ તો ફૂર હોય. બીજાને મારી નાખે. નાનાં નિર્દોષ પ્રાણીઓને ખાઈ જાય. ભગવાન એમાં તો રહેવાનું પસંદ કરે જ નહીં ને ! તો પછી એમનું અસલી રૂપ કેવું હશે ?

મેં સિંહનો વિચાર કર્યો. તરત જ ત્રાડ પાડતો સિંહ છલાંગ મારીને મારી સામે આવીને ઊભો રહ્યો. હું ડરી ગયો. પણ ધારીને જોયું તો સિંહના આકારનો ઊં જ દેખાતો હતો. એણે ત્રાડ પાડી તો એ ત્રાડમાં ઊંકારનો ધ્વનિ જ સંભળાય. પછી તો વાઘ, ચિત્તો, હરણ, હાથી, ગેંડો વગેરે બધાં જ પ્રાણીઓને વારાફરતી યાદ કર્યાં. હું જેમ જેમ યાદ કરું તેમ તેમ એક એક પ્રાણી નજર સામે આવતું જાય અને હું ધારીને જોઉં એટલે ઊંનો આકાર દેખાતો જાય. વાઘ ગર્જના કરે તો ય ઊંનો જ ધ્વનિ સંભળાય અને હરણ નાસી જતું હોય તો ય ઊં જ દોડતો હોય એવું લાગે.

મને તો ખૂબ નવાઈ લાગી હતી. આ તો બહુ નવાઈ કહેવાય. વાઘ પણ ઊં અને હરણ પણ ઊં. કીડી પણ ઊં એ હાથી પણ ઊં. નાનું કે મોટું, સારું કે ખરાબ - બધું જ ઊં !

પછી તો મને વિચાર આવ્યો. કીડી, હાથી, હરણ, વાઘ એ બધાં તો સજીવ કહેવાય. સજીવમાં તો ભગવાન હોય. પણ નિર્જીવમાં તો ન જ હોય ને ! પથ્થરમાં, લાકડામાં, લોખંડમાં કંઈ ભગવાન હોય ? તો પછી એ બધાનું અસલી રૂપ કેવું હશે ? એમ વિચારીને મેં ત્યાં પડેલા એક પથ્થર તરફ ધારીને જોયું. અરે બાપરે ! એમાં યે પેલો ઊં તો હાજર જ. ત્યાં ઘોડાની સુકાયેલી લાદ પડી હતી. એની તરફ જોયું તો એમાં પણ ઊં હાજર. થોડે દૂર સિંહે શિકાર કરેલા હરણનાં હાડકાં પડ્યાં હતાં. એમની તરફ જોયું તો એમાં પણ ઊં તો હાજર જ.

હવે તો મેં ચારે તરફ જોયું તો નાની મોટી, જડ ચેતન બધી જ વસ્તુઓમાં મને ઊં જ દેખાવા લાગ્યો. છેવટે હું એવો મૂંઝાઈ ગયો કે ઘબ દઈને બેસી ગયો અને ઝટપટ ચશ્મા કાઢી નાખ્યાં. પછી મને કંઈક હાશ થઈ. '

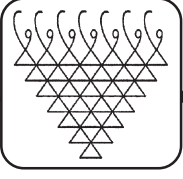
બંનેને સમજાયું કે બંનેનો અનુભવ સરખો જ હતો. જે જે જોયું એ બધું એકબીજાથી સાવ જુદું હોય તો પણ એના અસલી રૂપમાં તો ઊં જ દેખાય.

બંને જણા વિચારમાં પડી ગયા. શું બધાનું અસલી રૂપ એક જ સરખું છે ? શું બધું મૂળમાં ઊં જ છે ? શું ઊં જ ભગવાનનું અસલી રૂપ છે ?

ના, ના. એવું કંઈ રીતે બને ? કીડી અને હાથી, સિંહ અને હરણ, આકાશ અને પૃથ્વી એ તો બધાં એકબીજાથી કેટલાં જુદાં છે ? બધાંનાં નામ જુદાં, બધાંના કામ જુદાં, બધાંના આકાર જુદા. સિંહ તો વળી હરણને મારીને ખાઈ પણ જાય. ને આ બધાં તો કેટલાં બધાં છે ? આખી દુનિયાનાં પ્રાણીઓ અને પદાર્થોની સંખ્યા ગણીએ તો એ તો કરોડો અબજોની થઈ જાય ! ભગવાન કંઈ એટલા બધા હોય ?

નક્કી કંઈક ગરબડ છે. આ ચશ્મામાં જ એવું કંઈક છે જે આપણને આમ ભ્રમાવી દે છે. પેલા ઋષિ મહારાજ આપણને આ ચશ્મા શા માટે આપી ગયા હશે ? આપણે કંઈ એમની મજાક તો કરી નહોતી. એ કંઈ આપણી ઉપર ગુસ્સે થયેલા પણ લાગતા નહોતા. તો પછી આ બધું શું છે ?

બંને જણા એટલા મૂંઝાઈ ગયા કે શું કરવું એની કંઈ સમજ જ ન પડે. તેઓ સૂનમૂન થઈને બેસી જ રહ્યા. એમ અરધો કલાક વીતી ગયો.

પછી ચંદ્રએ નંદુને કહ્યું, ‘નંદુ, આ ચશ્મા ફેંકી દઈએ. એ જ મુસીબતનું મૂળ છે. પાસે હશે ને પાછા પહેરીશું તો આફત થશે. કોઈના હાથમાં આવશે અને કોઈ પહેરશે તોય મુસીબત થશે. હું તો ફેંકી જ દઉં છું.’

નંદુ પણ ચશ્મા ફેંકી દેવા માટે તૈયાર થયો. બંનેએ ચશ્મા ફેંકી દેવા માટે હાથ ઊંચા કર્યા પણ વળી પાછી નવાઈ. ગમે એટલો ફેંકવાનો પ્રયત્ન કરે પણ ચશ્મા તો હાથને ચોંટી જ ગયાં હતાં. એવાં ચોંટી ગયાં હતાં કે ઊખડે જ નહીં.

બંને જણાએ ચશ્માને ઉખાડવાનો બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો પણ ચશ્મા હાથને ચોટેલાં જ રહ્યાં.

બંને જણા પાછા હતાશ થઈને બેસી પડ્યા. હવે શું થશે એની જ બંનેને ચિંતા થવા લાગી.

એટલામાં એમની સામે ઋષિ મહારાજ આવીને ઊભા રહ્યા. બંનેને ખબર જ ન પડી કે તેઓ ક્યારે આવીને ઊભા રહ્યા.

ઋષિ મહારાજે કહ્યું, ‘ચંદ્ર, નંદુ, તમે જરા પણ ગભરાશો નહીં તમને મેં ભગવાનના કહેવાથી જ ચશ્મા આપ્યાં છે. આ તો ભગવાનની કૃપા કહેવાય. એનાથી આપણું કશું ખરાબ ન થાય. આપણું ભલું જ થાય !’

નંદુએ કહ્યું, ‘પણ મહારાજ, આ ચશ્મા પહેરીએ એટલે બધું વિચિત્ર વિચિત્ર દેખાય છે. અમને બીક લાગે છે.’

ઋષિ કહે, ‘જરાય બીશો નહીં. તમને જે દેખાય તે જોયા કરો. મને ખબર છે તમને શું દેખાય છે. આ ચશ્મા તમે કાલનો દિવસ રાખો. ઇચ્છા થાય ત્યારે પહેરજો. જે જોવું હોય તે જોજો. પરમ દિવસે સવારે હું આવીશ. પછી તમારા બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપીશ.’

એમ કહીને ઋષિ મહારાજ અલોપ થઈ ગયા. ચંદ્ર અને નંદુને થોડીક નિરાંત થઈ. પણ આજે તો હવે ફરીથી ચશ્મા પહેરવાની હિંમત થતી નહોતી.

બીજે દિવસે ફરીથી ચશ્માનો પ્રયોગ કરવાનું નક્કી કરીને બંને સૂવા ગયા.

સારું પણ ઊં ખરાબ પણ ઊં

બીજે દિવસે સવારે ચંદ્ર અને નંદુ ભેગા થયા. આજે એમણે વિચાર કર્યો કે કોઈ વસ્તુને યાદ કરવી નહીં. જે સામે આવે તે જોવું. આપણાં ચશ્માને આપણે પહેલેથી જ કહી રાખીએ કે જે જે કાંઈ નજરે પડે તેનું, જે જે કાંઈ મનમાં આવે તેનું અને જે જે કાંઈ બની રહ્યું હોય તેનું અંદરનું અસલી રૂપ દેખાડે.

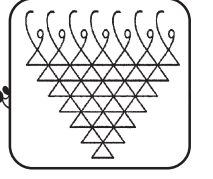
એ પ્રમાણે તેમણે ચશ્માને કહી દીધું. પછી એ જગ્યાએ બેસી ગયા અને હિંમતથી ચશ્મા પહેર્યાં.

ચશ્મા પહેરતાં જ આખું દશ્ય બદલાઈ ગયું. બધું ખુલ્લું ખુલ્લું થઈ ગયું. ચારે બાજુ પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ ગયો. એકદમ તાજગીભર્યું વાતાવરણ હતું. બંનેનાં મન એકદમ આનંદિત થઈ ગયાં. ઉમળકો ઊભરાઈ ગયો. ચશ્મા પહેરતાં પહેલાં મન ઉપર જે ભાર હતો તે તો ક્યાંય ગાયબ થઈ ગયો.

તેઓ આરામથી બેઠા. તેમને કશું કરવાનું હતું જ નહીં. જે કાંઈ સામે આવે તે જોવાનું હતું. માત્ર હવે શું શું દેખાશે તેનું કુતૂહલ હતું.

થોડી વાર થઈ ને સામે સુંદર ફૂલો આવ્યાં. ગુલાબ, મોગરો, ચંપો, ચમેલી, જાસૂદ... અસંખ્ય પ્રકારનાં સુંદર રંગબેરંગી ફૂલો. અને એમનું અસલી રૂપ ? આ પ્રગટ થયું. શું ? ઊં. ફૂલો જેવો જ સુંદર. ગુલાબ ઊં, મોગરો ઊં, ચંપો ઊં... બધાં જ ફૂલોનું અંદરનું રૂપ તો ઊં જ.

ફૂલો અદૃશ્ય થયાં અને સામે આવ્યાં ફળો અને શાકભાજી. કેરી ને કેળાં, અનાનસ અને પપૈયાં, દૂધી અને કારેલાં, રીંગણાં ને બટેટા... ને ફરી પાછું એ બધાંનું અંદરનું રૂપ તો ઝૂં જ. હવે ચંદુ અને નંદુને બીક નહોતી લાગતી. નવાઈ જરૂર લાગતી હતી. પણ મજા પડતી હતી. ચંદુએ તો કેરી લેવા માટે હાથ લાંબો કર્યો પણ કેરી તો દૂર જ સરી ગઈ અને અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ફળો અને શાકભાજી પછી પ્રગટ થયાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો. લીમડો, પીપળો, વડ, ઊંમરો, બોરસલી... મોટાં ઘટાદાર અને ઘેઘૂર ઝાડ. હવામાં એમની ડાળીઓ લહેરાતી હતી. બધાં ઝાડ ખુશ દેખાતાં હતાં. સામે આવીને ઊભાં રહ્યાં ને પછી પ્રગટ થવા લાગ્યો ઝૂં. નાનો હતો ને ધીમે ધીમે મોટો થતો થતો આખું ઝાડ ભરાઈ જાય એવડો થઈ ગયો. ચંદુ અને નંદુએ જોયું તો ઝાડમાંથી પ્રકાશનાં કિરણો ફૂટતાં હતાં અને ઘેરો મધુર ગુંજારવ થતો હતો. ઝૂં તો એકદમ અંજાઈ જવાય એવો લાગતો હતો.

થોડી વારમાં બધાં ઝાડ વાતાવરણમાં ઓગળી ગયાં. વાતાવરણ શાંત થઈ ગયું. ચંદુ અને નંદુ રાહ જોતા હતા કે હવે શું આવશે.

ત્યાં તો આકાર પ્રગટ થયો એક સંન્યાસીનો. તેજસ્વી અને પ્રભાવી એવા સંન્યાસી સામે ઊભા હતા. પણ એ તો પોતે ઝૂંકાર જ લાગતા હતા. ચંદુ અને નંદુ એમને પ્રણામ કરવા જાય ત્યાં તો સંન્યાસીની જગ્યાએ એક મહાત્મા પ્રગટ થયા. હજુ તો એમને બરાબર જુએ ત્યાં એમની જગ્યાએ સુંદર અપ્સરાઓ પ્રગટ થઈ. જરાક વારમાં જ અપ્સરાઓની જગ્યાએ વૃદ્ધ ભિખારી આવ્યો. એ ગયો અને એક રોગી ભિખારી આવ્યો. ચંદુ-નંદુ કચવાઈ ગયા. ત્યાં તો ભિખારીની જગ્યાએ એક શેઠ આવ્યા. એક ક્ષણમાં શેઠની જગ્યાએ કોલેજિયન યુવક આવ્યો. પછી આવ્યો એક લારી ખેંચતો મજૂર. મજૂર ગયો ને કસાઈ આવ્યો. કસાઈ ગયો અને નાનું બાળક આવ્યું. નાનું બાળક ગયું અને પાણી ભરતી સ્ત્રી આવી.

બધા જાતજાતનાં માણસો આવ્યાં અને ગયાં. કોઈ મોટાં કોઈ નાનાં, કોઈ સુંદર કોઈ કદરૂપાં, કોઈ સારાં કોઈ ખરાબ, કોઈ ભાણેલાં કોઈ અભાણ... પણ પેલો ઝૂં તો એનો એ જ. બધાયનું અસલી રૂપ તો ઝૂં એટલે ઝૂં જ.

ચંદુએ નંદુને કંઈક કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એનો અવાજ એને પોતાને પણ સંભળાય નહીં. નંદુએ ચંદુને કંઈક બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એને ચંદુ સરખો દેખાય નહીં. એ હાથ લાંબો કરે તો જાણે હવામાં તરતો લાગે.

પણ ત્યાં તો કડાકા ભડાકા થવા લાગ્યા. પવન ફુંકાવા લાગ્યો. વીજળી થવા લાગી. વાદળ ગરજવા લાગ્યાં. ચારે બાજુ અંધારું છવાઈ ગયું ને વરસાદ પડવા લાગ્યો.

ચંદુ નંદુ ગભરાઈ ગયા. એમને નાસી જવું હતું. પણ એ તો બેઠા હતા ત્યાંથી ઊઠી જ શકતા નહોતા. એટલે પછી એ ત્યાં બેસી જ રહ્યા.

પછી એમણે એ વરસાદ, વીજળી અને વાવાઝોડું જોવા માંડ્યું. ને શું આશ્ચર્ય ! વરસાદ વરસતો હતો તો જાણે ઝૂંની જ ધારાઓ વરસતી હતી. જમીન ઉપર પાણી વહેતું હતું તો જાણે ઝૂંની જ ધારાઓ વહેતી હતી. વીજળી ચમકતી હતી તો ઝૂં ચમકતો હતો. ચારે બાજુ ઘેરો કાળો ઝૂં, વચ્ચે વચ્ચે લીસોટા જેવો ચમકારો ઝૂં, હીરાની સળીઓ જેવો વરસતો ઝૂં.

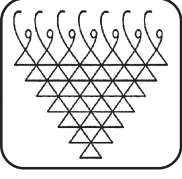
‘હે ભગવાન ! આ બધું શું છે !’ એમ ચંદુ બોલ્યો. એટલામાં તો વરસાદ ગાયબ, વીજળી ગાયબ અને અંધારું પણ ગાયબ. ફરી પાછો ચારે બાજુ ઉજાસ અને શાંતિ, મોકળાશ ને પ્રસન્નતા.

ચંદુ ને નંદુએ ચશ્મા કાઢી નાખ્યાં. બંને એવા અંજાઈ ગયા હતા, એવા નવાઈમાં પડી ગયા હતા કે થોડી વાર તો કંઈ બોલ્યા જ નહીં. દીવાલને અઢેલીને બેસી જ ગયા. થોડી વાર પછી ઊઠ્યા, પાણી પીધું ને ફરી આવીને બેઠા.

ચંદુ કહે, ‘નંદુ, કેવું છે આ બધું ! બધે આપણને ઝૂં ને ઝૂં જ દેખાય છે ! આ કયો જાદુ છે ?’

નંદુ કહે, ‘જાદુની તો કંઈ ખબર નથી. મનેય કશું સમજાતું નથી. પણ મને તો બહુ મજા આવે છે. ’

ચંદુ કહે, ‘મજા તો મને પણ આવે છે. કાલે બીક લાગતી હતી. આજે તો જરાય લાગતી નથી. ચાલ, ફરીથી ચશ્મા પહેરીએ.’

નંદુ કહે, ‘ના, થોડી વાર પછી પહેરીશું. હમણાં જરા યાદ કરીએ આપણે શું શું જોયું.’

એમ બંને જણા મૂંગા મૂંગા જોયેલાં દશ્યો યાદ કરતા રહ્યા. એમ કલાક ક્યાં વીતી ગયો એની ખબરે ય ન પડી.

બધું જ ઝાં

ચંદુ અને નંદુએ ફરીથી ચશ્મા પહેર્યાં. એમને ખૂબ ઉત્સુકતા હતી કે હવે શું જોવા મળશે.

એમને એક દશ્ય જોવા મળ્યું. એક કૂતરું રોટલી મોંમાં પકડીને ભાગતું હતું. પાછળ એક માણસ હાથમાં વાટકી જેવું કંઈક પકડીને દોડતો હતો. ચંદુને થયું કે આ માણસ કૂતરું રોટલી લઈ ગયું તેથી ખિજાઈને તેને મારવા માટે દોડી રહ્યો છે. પણ ત્યાં તો એમણે જોયું કે એ માણસ કંઈક કહેતો હતો. તે કહેતો હતો, ‘અરે, ભગવાન ! એમ લૂખી રોટલી ખાશો નહીં. જુઓ, હું વાટકીમાં ઘી લઈને આવ્યો છું. આ ઘી લગાવીને પછી ખાઓ, નહીં તો પેટમાં દુઃખશે.’

ચંદુ-નંદુ તો નવાઈથી જોઈ રહ્યા. આ કૂતરું ભગવાન ? આ માણસ શું કહે છે ? પણ તેમણે કૂતરા તરફ જોયું તો એમને કૂતરાને બદલે ઝાં દેખાયો. કૂતરાનો આકાર તો સાવ આછો દેખાતો હતો. એમણે પેલા માણસ તરફ જોયું તો તે પણ ઝાં.

હજુ કંઈક વિચારે એ પહેલાં તો એમને બીજું દશ્ય દેખાયું. એક ગધેડો તરસથી વ્યાકુળ થઈને જમીન ઉપર આળોટી રહ્યો છે. એક માણસ તેની બાજુમાં બેસીને પોતાના ઘડામાંથી તેને પાણી પાઈ રહ્યો છે. પાણી પીધા પછી ગધેડામાં કંઈક ચેતન આવે છે. તે આળોટતો બંધ થઈ જાય છે અને ઊઠીને ઊભો થઈ જાય છે.

પણ દૂર કેટલાક માણસો ઊભા છે. તેમના ખભે કાવડો છે. તેઓ પેલા માણસને ઠપકો આપતાં કહી રહ્યા છે,

‘આ એકનાથમાં કંઈ અક્કલ નથી. રામેશ્વર જઈને સ્વયંભૂ શિવલિંગને ચઢાવવાનું ગંગાજળ આ ગધેડાને પાઈ દીધું. એની યાત્રા અધૂરી રહી.’

પણ સંત એકનાથે જવાબ આપ્યો, ‘આ ગધેડામાં પણ ભગવાન છે. એને મરવા દઉં અને શિવલિંગને ગંગાજળ ચઢાવું તો મારી યાત્રા નકામી જાય.’

ચંદુ-નંદુએ જોયું તો એમને એ ગધેડામાં ખરેખર પહેલાં શંકર ભગવાન દેખાયા, ને પછી પેલો પરિચિત ઝાં. એમણે જોયું તો સંત એકનાથ પણ ઝાં સ્વરૂપ જ હતા. ને પેલા ઠપકો આપનારા બ્રાહ્મણો ? એ પણ ઝાંકાર જ !

ચંદુ અને નંદુએ એકબીજાની સામે જોયું. પણ બેમાંથી એક કંઈ બોલે એ પહેલાં તો નવું દશ્ય આવ્યું. આ શું ? ચારે બાજુ કોલાહલ છે. હજારો માણસો છે. તેમના હાથમાં શસ્ત્રો છે. ભયાનક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. કોઈ હાથી ઉપર બેઠેલા છે, કોઈ રથમાં, કોઈ ઘોડા ઉપર તો કોઈ જમીન ઉપર ઊભા રહીને જ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. કોઈ ઘવાય છે, કોઈનો હાથ કપાઈ જાય છે, કોઈનું માથું કપાઈ જાય છે. કોઈ ગદા ઘુમાવે છે, કોઈ તીર ચલાવે છે, કોઈ ભાલો ફેંકે છે.

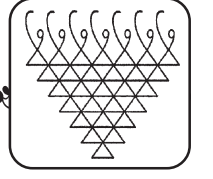
ચારે બાજુ ચીસાચીસ, બૂમાબૂમ ને કકળાટ. ચારે બાજુ ધૂળ ઊડે છે, લોહીની નદીઓ વહે છે. સૈનિકો મરી રહ્યા છે, ઘોડા ભડકીને ભાગી રહ્યા છે, હાથી ગાંડા થયા છે.

ચંદુ અને નંદુ બાધા થઈને જોઈ રહ્યા. આ શું છે ? આ બધા કોણ છે ? શા માટે લડી રહ્યા છે ? કેવી કાપાકાપી ?

ત્યાં તો એમણે બહુ જ પરિચિત આકૃતિ જોઈ. શ્યામ રંગ, પીળું પીતાંબર અને હાથમાં ચાબુક. અરે, આ તો ભગવાન કૃષ્ણ ! ત્યારે તો આ મહાભારતનું યુદ્ધ ! પણ આ શું ? ભગવાન કૃષ્ણ મોટા થતા થતા એટલા મોટા થયા કે લાખો સૈનિકો

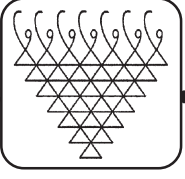
એમની અંદર જ દેખાવા લાગ્યા. ને વળી એક એક સૈનિક જુઓ તો એમાં શ્રીકૃષ્ણ. ને બીજી જ ક્ષણે શ્રીકૃષ્ણની જગ્યાએ ઝં. ચંદુ-નંદુને હવે તો મજા પડી ગઈ. કંઈ કેટલાંયે દૃશ્યો એમણે જોયાં. બધાં દૃશ્યોમાં એમને ઝંકાર જ દેખાયા કર્યો. છેવટે બે-ત્રણ કલાકે એમને ધરવ થવા માંડ્યો. એમણે ચશ્મા ઉતાર્યાં. અને પગ લાંબા કરીને દીવાલને અઢેલીને બેઠા. તેઓ એટલા થાકી ગયા હતા કે કંઈ પણ બોલવાનું એમને મન જ નહોતું થતું. છેવટે બીજે દિવસે સવારે ઋષિ મહારાજ આવે ત્યારે મળવાનું નક્કી કરીને તેઓ સૂવા જતા રહ્યા.

બધા જ ભગવાન એક

ચંદુ અને નંદુ વહેલા વહેલા ઊઠ્યા. નહાઈ ઘોઈને તૈયાર થઈ ગયા. ચશ્મા લીધાં અને ટી. વી. ની સામે ગોઠવાઈ ગયા. થોડી વાર થઈને ઋષિ આવ્યા. બંને જણા તેમના પગમાં પડી ગયા. ઋષિએ કહ્યું, ‘ચંદુ-નંદુ, ચશ્મા પહેરવાનો અનુભવ કેવો રહ્યો ?’ ચંદુએ કહ્યું, ‘મહારાજ, પહેલાં તો અમે બહુ ડરી ગયા હતા. પણ પછીથી બહુ મજા પડી. બધું બહુ અદ્ભુત હતું.’ નંદુએ કહ્યું, ‘પણ અમને કેટલીક બાબતોની સમજ ન પડી. બધાંનું અસલી સ્વરૂપ એક જ કેમ છે ? જેનામાં જીવ છે એ પણ ઝં અને જેનામાં જીવ નથી એ પણ ઝં ? હિંસક પ્રાણી છે એ પણ ઝં અને સસલા જેવાં ગભરુ પ્રાણીઓ પણ ઝં ? કસાઈ પણ ઝં અને સાધુ મહાત્મા પણ ઝં ?’ ઋષિ હસ્યા. એમણે કહ્યું, ‘હા, નંદુ, ભગવાન તો બધું જ છે. સારું અને ખરાબ. મોટું અને નાનું. જડ અને ચેતન. બધાં અસલમાં એક જ છે અને બધાંનું મૂળ સ્વરૂપ ઝં જ છે.’ નંદુ કહે, ‘પણ મારે તે પણ ઝં અને મરે તે પણ ઝં ?’ ઋષિ કહે, ‘હા, એમ જ.’ ચંદુ કહે, ‘પણ મહારાજ, મને એક વાત ન સમજાઈ.’ ઋષિ કહે, ‘કઈ ?’ ચંદુ કહે, ‘અમે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, શંકર ભગવાન, રામ ભગવાન, હનુમાનજી, અંબાજી, લક્ષ્મીજી, સરસ્વતી માતા જેવા ભગવાનને ઓળખીએ છીએ. આ ઝં ક્યાંથી આવ્યો ?’ ઋષિ કહે, ‘જાણવું છે ? જરા બંને જણા ચશ્મા પહેરી લો.’ બંને જણાએ ચશ્મા પહેર્યાં. એમની સામે શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા. એમનું રૂપ તો સુંદર હતું પણ એમનું અસલી રૂપ હતું ઝંકાર. એમ શંકર ભગવાન, વિષ્ણુ ભગવાન, હનુમાનજી એમ બધાં જ દેવી-દેવતાઓનાં અસલી સ્વરૂપો તો ઝં જ દેખાયાં. ચંદુ-નંદુએ ચશ્મા કાઢી નાખ્યાં. ઋષિએ કહ્યું, ‘સમજાયું ને ! બધાં જ દેવી-દેવતા મૂળમાં તો એક જ છે ! એક જ ભગવાન જુદાં જુદાં કામ કરવા માટે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે.’ ચંદુ-નંદુને હવે બધું સમજાઈ ગયું. પણ ચંદુના મનમાં એક પ્રશ્ન નિર્માણ થયો. એણે પૂછ્યું, ‘મહારાજ, મૂળમાં જો બધાં એક જ હોય તો બધાં જુદાં જુદાં કેમ લાગે છે ?’

ઋષિ હસ્યા, ‘જુઓ, તમને એક વાર્તા કહું. બહુ જ પહેલાં આ સૃષ્ટિમાં કંઈ કરતાં કંઈ જ નહોતું. ત્યારે માત્ર ભગવાન જ હતા. આ ભગવાનને કોઈ નામ નહોતું કારણ કે તેમનું કોઈ રૂપ પણ નહોતું, તેમનું કોઈ કામ નહોતું. એ વખતે એ ભગવાનને બ્રહ્મ કહેતા, આત્મા કહેતા. એનું જ નામ ઝં. એ ભગવાનને એકલા એકલા ગમતું નહોતું. પણ બીજું કોઈ તો હતું નહીં.

તેથી તેમણે તપ કર્યું. તપ કર્યા પછી પોતે જ જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કર્યાં. એ જ આકાશ બન્યા, પૃથ્વી બન્યા, વાયુ બન્યા, અગ્નિ બન્યા, પશુ-પક્ષી બન્યા, માણસો બન્યા, વૃક્ષ વનસ્પતિ બન્યા. જે જે દેખાય કે ન દેખાય એ બધું ભગવાન પોતે જ છે. ભગવાનનું મૂળ નામ ઔં. ભગવાનનું મૂળ સ્વરૂપ ઔં. એટલે જ કોઈ પણ વસ્તુનું અસલી સ્વરૂપ ઔં જ હોય !

ચંદ્ર-નંદુને હવે સમજ પડી. વળી અનુભવ તો એમને થઈ જ ગયો હતો. એટલે ખાતરી પણ થઈ ગઈ.

વળી થોડી વાર થઈ અને ચંદ્રએ પૂછ્યું, ‘પણ મહારાજ, આ બધું કોઈને સમજાતું નથી. કોઈને દેખાતું પણ નથી. અમને પણ આ ચશ્મા પહેર્યાં તેથી જ દેખાયું. તો શું ચશ્મા વગર ન દેખાય ?’

ઋષિ કહે, ‘ચશ્મા વગર પણ દેખાય. એ માટે યોગાભ્યાસ કરવો પડે, તપ કરવું પડે, ભક્તિ કરવી પડે, સેવા કરવી પડે. એ બધું કરે એને જ બધે ભગવાન દેખાય. ’

નંદુએ પૂછ્યું, ‘પણ મહારાજ, જેઓ તપ, ભક્તિ, સેવા અને સાધના કરતા નથી, અને જેમની પાસે આવાં ચશ્મા પણ હોતાં નથી તેમને તો ન જ સમજાય ને ?’

ઋષિ કહે, ‘ન જ સમજાય. નથી સમજાતું માટે તો બધાં દુઃખી થાય છે, ઝઘડા કરે છે, છળકપટ કરે છે અને ત્રાસ ફેલાવે છે. સમજાય તો બધે સુખ અને આનંદ જ હોય ને ?’

ચંદ્ર અને નંદુ કહે, ‘હા, સાચી વાત. પણ ખરેખર બધાએ આ અસલી રૂપ જાણવાની કળા તો શીખવી જ જોઈએ. એમાં કેટલી મજા આવે છે !’

ઋષિ મહારાજ હસ્યા.

ચંદ્રએ કહ્યું, ‘મહારાજ, આ ચશ્મા અમે રાખીએ ને ? જ્યારે બધાંનાં અસલી રૂપ જોવાં હશે ત્યારે પહેરીશું. ’

ઋષિએ કહ્યું, ‘ના ના, આ તો તમને અસલી રૂપ બતાવવું હતું એટલા માટે આપ્યાં હતાં. પણ હંમેશાં ચશ્માથી ન જોવાય ! જાતે જોવાની શક્તિ જ કેળવવી પડે !’

ચંદ્રએ કહ્યું, ‘પણ અમે આ ચશ્મા ન આપીએ તો ?’

ઋષિ ફરી હસ્યા, ‘નથી આપવાં ચશ્મા ? ભલે, ન આપીશ. પણ એક વખત પહેરી જો. ’

ચંદ્રએ ચશ્મા પહેર્યાં. પણ એ તો સાદાં ચશ્મા હતાં. એમાંથી કશું જ જુદું દેખાતું નહોતું. નંદુએ પણ ચશ્મા પહેર્યાં. એ પણ સાદાં જ હતાં. બંનેને બહુ જ નવાઈ લાગી. ચશ્મા કઈ રીતે બદલાઈ ગયાં ?

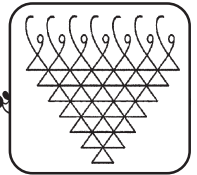
ઋષિએ હસીને કહ્યું, ‘જે થોડીક પણ બનાવટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એને કશું ન મળે. હવે આ ચશ્માથી તમે કશું જ નહીં જોઈ શકો. તમારે બધી જ વસ્તુઓનું અસલી સ્વરૂપ જોવું હશે તો તપ જ કરવું પડશે. એ જ સાચી રીત છે. ’

ચંદ્ર અને નંદુએ ઋષિની માફી માગી. એમણે કહ્યું, ‘ના ના, મહારાજ. અમને ખબર ન પડી. અમારે ચશ્મા નથી જોઈતાં. અમને તો આપના આશીર્વાદ જ જોઈએ છે. ’

ચંદ્ર ને નંદુએ ઋષિને પ્રણામ કર્યાં. ઋષિએ એમને આશીર્વાદ આપ્યા. ચંદ્ર-નંદુ ઊંચું જુએ એટલામાં તો ઋષિ પાછા ટી. વી. માં જઈને અલોપ થઈ ગયા.

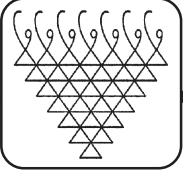
પણ ચંદ્ર-નંદુને સમજાયું કે જ્યાં જુઓ ત્યાં ભગવાન જ છે ને ભગવાનનું અસલી રૂપ ઔં છે.

୮. ଗୀତା

હું ભણું છું. પરીક્ષામાં પાસ થઈશ. પહેલો નંબર આવશે. ભણીને ખૂબ પૈસા કમાઈશ. પછી મજા પડશે. હું નોકરી કરું છું. મને ખૂબ બધો પગાર મળે છે. હું વધારે કામ કરીશ, તો હજુ વધારે મળશે. પછી મજા કરીશ. હું ધંધો કરું છું. મારા ધંધામાં મને ખૂબ નફો થશે. આ વખતે તો વક્તૃત્વ સ્પર્ધામાં પહેલો નંબર લાવીશ. બધા મને શાબાશી આપશે. મને મોટું ઈનામ મળશે.

આ વખતની દોડની હરીફાઈમાં મારો નંબર ન આવ્યો. હું બહુ જ પ્રેક્ટિસ કરીશ. આવતે વર્ષે તો પહેલો નંબર લાવીશ જ. પછી બધાને બતાવી દઈશ કે હું પણ કંઈ કમ નથી.

હું બહુ જ કામ કરું છું. હું બહુ જ કામ કરીશ. મને પૈસા મળશે. મને ઈનામ મળશે. મને માન મળશે. લોકો મારાં વખાણ કરશે. લોકો મને મોટો માણસ ગણશે. મને સ્વર્ગમાં જવા મળશે. હું સ્વર્ગમાં જઈશ ત્યારે પણ લોકો મને યાદ કરશે.

આવી આવી કલ્પનાઓ કરીને કામ ન કરવાનું હોય. મારું કામ ભગવાને મને નક્કી કરી આપેલું છે માટે કરવાનું હોય.

કામ ન કરવાનાં બહાનાં

ભગવાન કહે છે - કામ કરતી વખતે આપણને કેવા વિચારો આવે છે ?

મને ઈનામ જોઈતું જ નથી. પછી હું શા માટે રમું ? આ હરીફાઈમાં ઈનામ છે જ નહીં. પછી હું શા માટે ભાગ લઉં ?

પરીક્ષા તો થવાની જ નથી. પછી શા માટે ભણું ?

મારે નોકરી કરવી નથી. પછી શા માટે ભણું ?

મારી પાસે ઘણો પૈસો છે. મારે કમાવું નથી. પછી શા માટે ધંધો કરું ? મજા જ ન કરું ?

મારે ખાવું નથી. હું શા માટે ખાવાનું બનાવું ? તમારે ખાવું હોય તો તમે બનાવી લો.

આ દુનિયા નગુણી છે. કામ કરો તો પણ કોઈને કદર નથી. પછી શા માટે કામ કરું ?

આ તો કામ કરો ને ઉપરથી પાછા વઢે છે. પછી શા માટે કામ કરવું ?

હું કશું કરીશ ને કોઈને નહીં ગમે તો ? જવા દે, કંઈ નથી કરવું.

મારે કશું જોઈતું નથી, મને કશું મળવાનું નથી, મળશે તો ઠપકો જ મળશે. પછી શા માટે કરવું ?

ભગવાન કહે છે કે આવા વિચારો ન કરાય. કોઈ સારું કહે કે ન કહે, કોઈ ઠપકો આપે કે વખાણ કરે, કોઈ ઈનામ આપે કે સજા કરે, ફુલાયા વગર કે ગભરાયા વગર આપણે માટે નક્કી થયેલું કામ તો આપણે કરવાનું જ હોય.

કામ કરતાં ધ્યાનમાં રાખો

ભગવાન કહે છે - કામ કરતી વખતે આપણે શું શું ધ્યાનમાં રાખવાનું હોય ?

આ મારું કામ છે માટે કરીશ. આ કામ મને ભગવાને સોંપેલું છે માટે કરીશ. ભગવાન ઈચ્છે છે કે આ કામ મારે કરવાનું છે માટે કરીશ. આ કામ કરીશ તો ભગવાનને ગમશે માટે કરીશ.

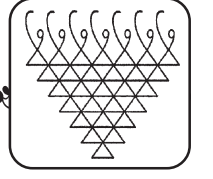
ભગવાનને ગમશે એ મને ગમશે માટે કરીશ.

આ કામ મને ગમે છે માટે કરીશ એમ નહીં. આ કામ મને સોંપેલું છે માટે કરીશ. આ કામ મને ગમતું નથી તો પણ પરાણે કરીશ એમ નહીં, ગમાડીને કરીશ. ખુશીથી કરીશ.

આ કામ કરીશ તો મને ફાયદો થશે માટે કરીશ એમ નહીં, ફાયદો થાય કે ન થાય તો પણ મારું કામ છે માટે કરીશ.

આ કામ કરીશ તો મને કશું નહીં મળે માટે નહીં કરું એમ નહીં, કશું ન મળવાનું હોય તો પણ કરીશ. આ કામ

નહીં કરું તો મને કોઈ વઢશે, તેથી કરવું જ પડશે એમ નહીં, કોઈ વઢે કે ન વઢે, મારું કર્તવ્ય છે માટે કરીશ.

આ કામ કરીશ તો મારાં સગાંસંબંધી મને છોડી દેશે, માટે નહીં કરું એમ નહીં, બધાં સાથે છોડી દે કે સાથે રહે, મારું કર્તવ્ય છે માટે કરીશ. આ કામ કરીશ તો હું એમાં સફળ નહીં જ થાઉં, તેથી આ કામ હું નહીં કરું એમ નહીં, સફળ થાઉં કે ન થાઉં, મારું કર્તવ્ય છે માટે કરીશ.

ભગવાન કહે છે કે હું પણ એ જ રીતે જીવનભર મારે કરવાનાં હોય તે કામ કરું જ છું. ભગવાન પોતે કરતા હોય તો આપણે તો કરવું જ જોઈએ ને !

આપણું કામ આપણે જ કરવાનું છે

ભગવાન કહે છે - આ સૃષ્ટિમાં આપણે એકલા જ કામ નથી કરતા. સૃષ્ટિમાં બધાં જ કામ કરે છે. બધાં પોતપોતાને માટે નક્કી થયેલું કામ કરે છે. સૂર્યનું કામ પ્રકાશ અને ગરમી આપવાનું છે તો તે આપે જ છે. પાણીનું કામ શીતળતા આપવાનું છે તો એ કરે જ છે. વૃક્ષો ફળ આપે જ છે. ગાય દૂધ આપે જ છે. વાયુ વહે જ છે. સિંહ જંગલના રાજાની જેમ વર્તે જ છે. કોયલ ગાન કરે જ છે. ફૂલો સુગંધ આપે જ છે.

બધાં જ પોતપોતાનું કામ કરે છે તેથી જ આ સૃષ્ટિ ટકી રહે છે. જો બધાં પોતપોતાનું કામ ન કરે તો સૃષ્ટિનો નાશ થાય.

બધાં કામ તો પોતપોતાનું કરે છે, પણ પોતાને માટે કરતાં નથી. બીજાને માટે કરે છે.

બીજાને માટે કરે છે તો પણ તેમના કામમાં કદી ઢીલાશ આવતી નથી.

આને જ યજ્ઞ કહેવાય. આખી સૃષ્ટિ યજ્ઞમય છે. યજ્ઞથી જ સૃષ્ટિ ટકી રહે છે.

તેથી આપણે પણ બધાંનો ખ્યાલ કરીને, બધાંને માટે આપણું કામ કરવાનું હોય. તેમાં ઢીલાશ ન કરવાની હોય.

કામ કરતાં ઠાગાઠેયા ન કરો

ભગવાન કહે છે - સૃષ્ટિમાં બધાં પોતપોતાનું કામ ઢીલાશ કર્યા વગર કરે છે તો માણસ શા માટે નથી કરતો ?

નદીને થાક લાગતો નથી, સૂર્યને આળસ આવતી નથી, પૃથ્વી કદી આશ્રય આપવાની ના પાડતી નથી, વૃક્ષો કદી ફળ આપવાનું બંધ કરતાં નથી,

તો માણસ જ શા માટે ઢીલાશ કરે છે ? શા માટે ભૂલો કરે છે ? માણસને જ શા માટે ગુસ્સો આવે છે ?

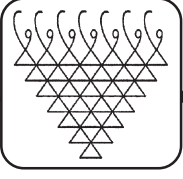
એટલા માટે કે માણસનું મન જ બહુ વિચિત્ર છે. એ એને કશું કરવા દેતું નથી. એને કોઈ વસ્તુ ગમે છે અને કોઈ ગમતી નથી. એને ગમતી વસ્તુ ગમે તે કરીને પણ જોઈએ એટલે જોઈએ જ. એ ટી.વી. જુએ એટલે લલચાઈ જાય, આઈસ્ક્રીમ જુએ એટલે લલચાઈ જાય. કામ કરવાનું આવે એટલે મોં બગાડે. એને બધું જોઈતું જ હોય. કશું આપવાની તો વાત જ નહીં.

આવું મન આપણને કામ કરવાનું ભુલાવી દે છે. એ જ આપણને આળસુ બનાવે છે. એ જ આપણને સ્વાર્થી બનાવે છે.

આપણા મનને વશમાં રાખીએ તો જ આપણે આપણું કર્તવ્ય કરી શકીએ.

તેથી આપણે મનને વશમાં રાખતાં શીખવું જોઈએ. એને માટે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

અધ્યાય ૩૦

ધર્મશાસ્ત્ર

અભ્યાસક્રમ

સંદર્ભ

ધર્મનો અર્થ છે ધારણ કરવું. ધર્મ સૃષ્ટિને ધારણ કરે છે. સૃષ્ટિની સાથે જ સૃષ્ટિને ધારણ કરનારા ધર્મની પણ ઉત્પત્તિ થઈ છે. એ માનુષી રચના નથી. પરંતુ વર્તમાનમાં ધર્મ શબ્દ વિવાદનો વિષય બની ગયો છે. વાસ્તવમાં દરેક વ્યવસ્થાઓ ધર્માનુસારી હોવી જોઈએ. પરંતુ આજે સાર્વજનિક ચર્ચામાં ધર્મને નકારવામાં આવે છે. એને લીધે અનવસ્થા જ ફેલાવાની છે. એ ફેલાઈ પણ રહી છે એનો અનુભવ આપણને થઈ રહ્યો છે.

શિક્ષણ પણ ધર્માનુસારી હોવું જોઈએ એ સ્વાભાવિક તથ્ય છે. શિક્ષણમાં ધર્મશિક્ષણનું સ્થાન અનિવાર્ય રૂપે હોવું જોઈએ.

ધર્મશિક્ષણ, ઓછું ભણેલા કે વધુ ભણેલા, ઉચ્ચ અધિકારી હોય કે સામાન્ય કર્મચારી, ધનવાન હોય કે ગરીબ, મોટા હોય કે નાના સૌ માટે અનિવાર્ય છે. ધર્મવિહીન શિક્ષણના અન્ય વિષયોનું શિક્ષણ નિરર્થક નહીં તો અનર્થક છે. એટલે શિશુઅવસ્થાથી જ ધર્મશિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

ધર્મના શિક્ષણનો અર્થ ધર્મના વિષયમાં શિક્ષણ એવો નથી. અન્ય વિષયોની જેમ ધર્મ એક વિષય નથી, એ બધા વિષયોનો અનિવાર્ય સંદર્ભ છે. આપણે કહી શકીએ છીએ કે બધા જ વિષયો ધર્મના અવિરોધી હોવા જોઈએ.

એટલે અહીં અપાયેલા અભ્યાસક્રમમાં સૈદ્ધાંતિક વાતો ઓછી અને પ્રાયોગિક વાતો જ વધુ છે.

વિદ્યત્ ક્ષેત્રના હેતુ માટે અધ્યયન અને અનુસંધાન

- ધર્મનો અર્થ, પરિભાષા, સ્વરૂપ અને વ્યાપ્તિ

- અધ્યાત્મ, ધર્મ અને સંપ્રદાયનો પરસ્પર સંબંધ
- ધર્મવિષયક વર્તમાન વિવાદનું સ્વરૂપ તથા ધર્મને એમાંથી મુક્ત કરવાના ઉપાય
- વિભિન્ન સંદર્ભોમાં ધર્મના વિભિન્ન અર્થ
- ધર્મનિરપેક્ષતા તથા સંપ્રદાયનિરપેક્ષતાનું સાચું સ્વરૂપ, એની ઉપાદેયતા
- વિશ્વધર્મનું સ્વરૂપ અને એના પ્રકાશમાં વિભિન્ન ધર્મોની સ્થિતિ

મહાવિદ્યાલયીન શિક્ષણ

- શરીરમાદ્યમ્ ખલુ ધર્મસાધનમ્
- આચારઃ પ્રથમો ધર્મ અર્થાત્ ધર્મચરણ
- ધર્મને અવિરોધી અર્થાર્જન તથા અર્થવ્યવસ્થા
- ધર્મને અવિરોધી રાજ્યવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ
- દશકમ્ ધર્મ લક્ષણમ્ અર્થાત્ ધર્મનાં દસ લક્ષણો
- ધર્મનું પાલન નહીં કરવાથી વિશ્વની શું સ્થિતિ થશે
- સ્વધર્મની પરિભાષા
- સ્વધર્મ કેવી રીતે નિશ્ચિત કરીએ
- સ્વભાવ અને સ્વધર્મનો સંબંધ
- ધર્મની પ્રતિષ્ઠા માટે કરણીય કાર્ય
- ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ

કિશોરવયનું શિક્ષણ

- સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, શુદ્ધતાની સંકલ્પના, એમની આવશ્યકતા

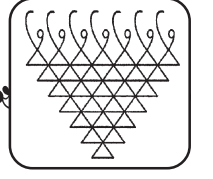

- પરોપકાર જેવું પુણ્ય નહીં
- સત્ય અને અહિંસાનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ
- દાયિત્વબોધ, પ્રામાણિકતા, સહાનુભૂતિના ગુણોનો વિકાસ
- દયા, કરુણા તથા અન્યોની સહાયતા
- દેશભક્તિ
- પર્યાવરણનું રક્ષણ
- શોષણ નહીં દોહનનો વ્યવહાર
- સામાજિક સમરસતાનો વ્યવહાર
- સદા પ્રસન્ન રહેવાની કલા

બાળવયનું શિક્ષણ

- ઘરમાં તથા વિદ્યાલયોમાં પક્ષીઓ માટે પાણી પીવા માટે તથા દાણા ખાવા માટે ચબૂતરો અને પરબડી બનાવવાં તથા એમાં દરરોજ દાણાપાણી નાખવાં.
- કૂંડામાં કે જમીનમાં છોડ વાવીને એની સેવા કરવી.
- પંચોપચાર અને ખોડશોપચાર પૂજા કરવી.
- યજ્ઞ કરવો.
- ગુરુની તથા માતાપિતાની સેવા કરવી.
- સેવાભાવે ઘરનાં કામ કરવાં, જેમ કે સાફસફાઈ કરવી, વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં વગેરે.
- પોતાની વસ્તુઓની જાળવણી કરવી.
- કપડાં, જૂતાં વગેરે ભૌતિક વસ્તુઓ ઓછી હોય તો એ કારણે લજજાનો અનુભવ ન કરવો, હોય એમાં જ સંતોષ માનવો.
- ભૌતિક વસ્તુઓ કરતાં સદ્ગુણ, સ્વાસ્થ્ય, વિદ્યા, વગેરેનું વધુ સન્માન કરવું.
- પોતાના સ્વાસ્થ્યના રક્ષણ માટે નિયમિત રમવું અને યોગ્ય આહારવિહાર રાખવા.

આ બધી વાતો પ્રથમ પ્રાયોગિક સ્તરે થવી અનિવાર્ય છે. પ્રાયોગિક વાતો કરતાં કરતાં એ વાતો પ્રત્યે લગાવ અને

પ્રેમ નિર્માણ કરવો આવશ્યક છે. પ્રયોગ કરવાથી કુશળતા આવે છે. પ્રેરણા દ્વારા માનસિકતા બને છે અને ચરિત્ર પાકું બને છે.

શિશુ અવસ્થા

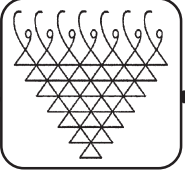
એ અવસ્થામાં સંસ્કાર થાય છે. એટલે ધર્મના અર્થાત્ સદ્ગુણ અને સદાચારના સંસ્કાર બને એવી પ્રવૃત્તિઓ અભ્યાસક્રમનો ભાગ બને એ આવશ્યક છે. એ પ્રવૃત્તિઓમાં ગીતો, રમતો, વાર્તાઓ, હાથે કરવાનાં કૌશલ્યપૂર્ણ અનેક કાર્યો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એ સાથે જ વાર્તાલાપ અને વાતાવરણના માધ્યમથી એ વિષે રુચિ નિર્માણ કરી શકાય છે.

ગર્ભાવસ્થામાં શિક્ષણ

આમ તો એક જ વાક્યમાં એનું વર્ણન કરી શકાય છે. જો માતાપિતા ધાર્મિક વૃત્તિના અને સદાચારી હોય તો બાળક પર ધર્મના સંસ્કાર સહજ રીતે થાય છે. ધર્મ શું છે એની ચર્ચા અન્યત્ર વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવી છે એટલે અહીં એ આવશ્યક નથી.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રની જેમ જ ધર્મશાસ્ત્ર મોટી વયે તો તત્ત્વચર્ચાનો વિષય બની શકે છે, પરંતુ નાની વયે એ આચરણનો જ વિષય છે. જો શિશુ અને બાલ અવસ્થામાં આચરણનું શિક્ષણ આપીને એને વ્યક્તિત્વમાં સમરસ બનાવવામાં ન આવે તો મોટી વયે કેવળ ચર્ચા કરવાથી એ કેવળ દંભ જ બની રહે છે. ધર્મશાસ્ત્ર વ્યવહાર અને વિચારમાં અન્ય વિષયના માધ્યમથી જ આવે છે. એ અન્ય બધા જ વિષયોનો અંગી છે એટલે બધામાં અનુસ્યૂત રહે છે. ધર્મવિદ્યાનો સ્વતંત્ર કાલાંશ ન હોવા છતાં પણ એ અન્ય વિષયોના માધ્યમથી લાગુ થઈ શકે છે, એટલું જ નહીં તો એ જ રીતે લાગુ થવો જોઈએ. સ્વતંત્ર કાલાંશની યોજના કરવાથી એ વિશે માહિતી તો મળી જાય છે, પરંતુ ધાર્મિક નથી બની શકાતું.

૧. ટી. વી.નો પરાજય

વિદ્યાર્થીઓ ભણવા બેઠા છે. બધાં નાનાં નાનાં જૂથ બનાવીને પોતપોતાનું કામ કરી રહ્યાં છે. એક જૂથ ચોપડી વાંચી રહ્યું છે. એ જૂથમાં એક વિદ્યાર્થી વાંચે છે અને બાકીના સાંભળે છે.

બીજું જૂથ માટીની ઈંટોનો યજ્ઞકુંડ બનાવી રહ્યું છે. ત્રીજું જૂથ શ્લોકો મોઢે કરી રહ્યું છે. એમ જુદાં જુદાં જૂથો જુદાં જુદાં કામો કરી રહ્યાં છે. બધાં પોતપોતાના કામમાં તલલીન થઈ ગયાં છે.

એક ખૂણામાં બે ટી. વી. ઊભાં છે. એમનો ચહેરો ઉદાસ છે. કાળો પડી ગયો છે. તેઓ તદ્દન મૂંગાં મૂંગાં ઊભાં છે. એકનું નામ છે પીકુડુ અને બીજાનું નામ છે ફૂકીડુ. બંને નિસાસા પર નિસાસા નાખી રહ્યાં છે. પણ એમની તરફ કોઈનું ધ્યાન જ નથી.

થોડી વારે ફૂકીડુ બોલ્યું, ‘દોસ્ત પીકુડુ, આપણી કેવી દશા થઈ છે! આપણને સાવ ખૂણામાં ફેંકી દીધાં છે. કોઈ આપણી સામે જોતું પણ નથી. આપણું શું થશે ?’

પીકુડુ પણ દુઃખી જ હતું. રડમસ અવાજે એણે કહ્યું, ‘દોસ્ત, મને પણ ચિંતા થાય છે. ગઈકાલ સુધી તો આપણે કેવાં રાજ કરતાં હતાં. બધા વિદ્યાર્થીઓ આપણી ચેનલો જોવા માટે ટોળે વળતા હતા. રિમોટ માટે પડાપડી કરતા હતા. પણ આજે તો જાણે આપણે છીએ જ નહીં એવી રીતે વર્તે છે. મને પણ ચિંતા થાય છે કે આમ કેમ થયું ?’

‘મને તો બહુ જ ખરાબ લાગે છે. આપણું આવું અપમાન ? આવો તિરસ્કાર ? કાલે તો આપણે દીવાલની વચ્ચેવચ્ચે સરસ મજાની છાજલી ઉપર બેઠાં હતાં. કેવાં ગીત સંગીત... ને... દે.... ધના ધન... કરતાં હતાં અને આજે આ દશા ?’ ફૂકીડુ રીતસર રડવા માંડ્યું.

પીકુડુ આવેશમાં આવીને બોલ્યું, ‘મને તો થાય છે કે આપણે આ વિદ્યાર્થીઓને બરાબરનો પાઠ ભણાવીએ. એ લોકો એમના મનમાં સમજે છે શું ?’

ફૂકીડુએ કહ્યું, ‘હા, ચાલ. કંઈક નવાજૂની કરવી જ પડશે. ’

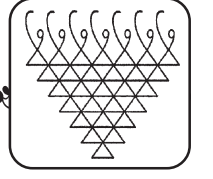
બંને જણાએ થોડુંક જોર કર્યું અને પોતાની જગ્યાએથી થોડા થોડા ખસવાનું શરૂ કર્યું. થોડી જ વારમાં તેઓ સ્વીચબોર્ડ પાસે પહોંચી ગયાં અને જોતજોતામાં તો એમાં પ્લગ ભરાવી દીધો. અવાજ પણ વધારી દીધો. ને જોતજોતામાં તો ટી. વી. માંથી જાતજાતના અવાજો નીકળવા લાગ્યા. ચેનલો એક પછી એક બદલાવા લાગી અને જાતજાતનાં દૃશ્યો દેખાવા લાગ્યાં.

વિદ્યાર્થીઓ એકાગ્રતાથી ભણી રહ્યા હતા. એમાં એટલો મોટો અવાજ સાંભળીને તેઓ એકદમ ચમકી ગયા. પહેલાં તો ગભરાઈ જ ગયા. અવાજ એટલો મોટો હતો કે કાન ફાટી જાય. ચેનલો એટલી ઝડપથી બદલાય કે ન કશું અર્થવાણું દેખાય કે ન કાને પડ્યું સમજાય. બે-ચાર વિદ્યાર્થીઓ તો ગભરાઈને ભાગી જ ગયા. બીજા વિદ્યાર્થીઓ કાને હાથ દાબીને નાસભાગ કરવા લાગ્યા. શું થયું, શું થયું, એમ એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા. પણ કાને પડ્યું સંભળાય તો ને ! કોઈને શું કરવું એની ક્ષણભર તો ખબર જ ન પડી.

પાંચેક મિનિટો વીતી ને ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાનમાં આવ્યું કે આ તો ટી. વી. માંથી કડાકા ને ભડાકા થાય છે. એમને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. આ ટી. વી. તો ખૂણામાં પડ્યાં હતાં. તેમાંથી આ કડાકા ને ભડાકા ક્યાંથી થવા લાગ્યા ?

પહેલાં તો વિદ્યાર્થીઓ ‘બંધ કરો’, ‘બંધ કરો’ એમ બૂમો પાડવા લાગ્યા. પણ તેમની બૂમો કોઈને સંભળાતી જ નહોતી. બેયાર જણા ટી. વી. ની સ્વીચ બંધ કરવા માટે દોડ્યા. પણ ટી. વી. જ ખસી ખસીને એમની આંધે આવવા લાગ્યાં. ટી. વી. ને ખસતાં જોઈને તો વિદ્યાર્થીઓ વધારે ગભરાયા. તેઓ તો એકદમ ઊભા રહી ગયા. પણ ટી. વી. ઝનૂને ચઢ્યાં હતાં. તેઓ છોકરાઓની પાછળ પડી ગયાં. તેમની ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યાં. આખા ઓરડામાં ધમાચકડી મચી ગઈ. છોકરાઓ દોડી દોડીને થાકી ગયા પણ અવાજ બંધ થાય જ નહીં.

હવે શું કરવું ? બધા વિદ્યાર્થીઓ થાકીને બેસી પડ્યા.

ત્યાં એક વિદ્યાર્થીને સામે દીવાલ ઉપર સ્વામી વિવેકાનંદનું ચિત્ર દેખાયું. એની નીચે લખેલું હતું, ‘તમે સંકટોથી ભાગશો તો સંકટો તમારી પાછળ પડીને તમને ખતમ કરી દેશે. તમે જો સંકટોની સામે થશો તો સંકટો પોતે જ ભાગી જશે.’

એ વિદ્યાર્થીએ બીજા બે વિદ્યાર્થીઓને એ લખાણ બતાવ્યું. એનો અમલ કરવા માટે ત્રણે જણા પલાંઠી વાળીને, આંખો બંધ કરીને બેસી ગયા. એમણે મોટેથી કહ્યું, ‘લો, કરો અવાજ. અમે ગભરાતા નથી.’

એમનું જોઈને બીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ બેસી ગયા. એમણે પણ કહ્યું, ‘અમે ગભરાતા નથી.’

ટી. વી. નો અવાજ તો ઘણો વધી ગયો. પણ છોકરાઓએ કાને હાથ પણ દીધા નહીં. એકે વખત આંખો ખોલીને ટી. વી. સામે જોયું પણ નહીં. કોઈએ નાસભાગ કરી નહીં. કોઈ પોતાની જગ્યાએથી હાલ્યું પણ નહીં. ફૂકીડુંએ તો એકને ધક્કો માર્યો. પણ એ ધક્કાની કશી અસર એ વિદ્યાર્થી પર ન થઈ. એ તો હાલ્યાચાલ્યા વગર બેસી જ રહ્યો.

ફૂકીડું અને પિંકુડું તો દોડી દોડીને થાક્યાં. અવાજ કરી કરીને થાક્યાં. વિદ્યાર્થીઓને હેરાન કરવાના બહુ પ્રયત્નો કર્યા પણ છોકરાઓ અડગ હતા. ન બોલે કે ન ચાલે. જાણે કંઈ અવાજ થતો જ નથી !

છેવટે અરધા કલાક પછી પિંકુડું અને ફૂકીડું થાકીને બેસી ગયાં. હવે તો એમનાથી પણ દોડાદોડી થતી નહોતી. અવાજ જ નીકળતો નહોતો. બંને હારીને બેસી ગયાં.

પછી વિદ્યાર્થીઓએ આંખો ઉઘાડીને જોયું તો ઓરડામાં એક ખૂણામાં બંને ટી. વી. પગમાં માથું નાખીને બેઠાં હતાં. બધાંને એમની દયા આવી.

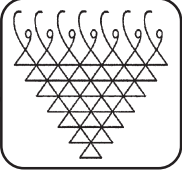
એટલામાં પિંકુડુંએ ઊંચું જોયું. એણે કહ્યું, ‘શાબાશ, છોકરાઓ, તમે અમારા આકર્ષણમાંથી પણ મુક્ત થયા અને અમારાથી ગભરાયા પણ નહીં. અમે હારી ગયાં એનું તો અમને દુઃખ લાગે છે, પણ તમે જીતી ગયા એનો આનંદ વધારે છે. તમે અમને કદી ચાલુ ન કરશો. અમે તો તમને બરબાદ કરવા જ આવ્યાં છીએ. પણ તમે જો મક્કમ રહેશો તો અમારું કંઈ નહીં ચાલે.’

ફૂકીડુંએ કહ્યું, ‘મારા તરફથી પણ શાબાશી. ખરેખર, જે દેશમાં તમારા જેવા વિદ્યાર્થીઓ હશે એ દેશની પ્રગતિ થયા વગર રહેશે નહીં. અમે ભલે હાર્યા, પણ તમારાથી હારવું અમને પણ ગમ્યું.’

વિદ્યાર્થીઓએ નવાઈ પામીને ટી. વી. સામે અને એકબીજા સામે જોયું. એમને પણ આનંદ થયો.

છેવટે ફરી ટી. વી. ને ચાળે નહીં ચઢવાનો સંકલ્પ દોહરાવીને તેઓ પોતપોતાનાં કામ કરવા લાગ્યા.

૨. યજ્ઞ

યજ્ઞ એટલે શું ?

યજ્ઞ એટલે હવન. હવન એટલે કોઈપણ દ્રવ્યને અગ્નિમાં હોમવું તે. યજ્ઞમાં દ્રવ્ય હોમવાને આહુતિ આપી કહેવાય.

યજ્ઞમાં કોઈપણ દ્રવ્યની આહુતિ આપીએ એટલે એ બળી જાય.

યજ્ઞમાં આહુતિ આપવાનું જ કામ મુખ્ય હોય.

આહુતિ આપવી એટલે જુદી જુદી વસ્તુઓ અગ્નિને અર્પણ કરવી.

આહુતિ આપવાથી એ વસ્તુ બળી જાય. બળીને એનો ધુમાડો થાય. ધુમાડો આસપાસની હવામાં ભળે. એનાથી હવા શુદ્ધ થાય. આપણી આસપાસના વાતાવરણમાંથી ઝેરી તત્ત્વો નાશ પામે. તેથી પર્યાવરણ શુદ્ધ થાય.

યજ્ઞ કરતી વખતે જે મંત્રો બોલવામાં આવે તેના ધ્વનિના તરંગો વાતાવરણમાં ભળે. ધ્વનિના તરંગોની આપણા મન ઉપર અસર થાય. એનાથી આપણું મન શાંત થાય. એ જ રીતે આસપાસના લોકોનું પણ મન શાંત થાય.

આમ શુદ્ધિ અને શાંતિ માટે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે.

ચારે બાજુ આપણને શુદ્ધિ અને શાંતિ જોઈતી હોય છે. તેથી જ યજ્ઞમાં હોમવાની બધી વસ્તુઓ શુદ્ધ હોવી જોઈએ.

જુદા જુદા યજ્ઞો

યજ્ઞ એટલે અગ્નિમાં કોઈપણ પ્રકારની આહુતિ આપવી તે. આહુતિ આપવી એટલે જુદા જુદા દેવોને એમનો ભાગ આપવો તે. દેવોને એમનો ભાગ આપીએ એટલે તેઓ આપણા ઉપર પ્રસન્ન થાય. પ્રસન્ન થાય એટલે આપણા મિત્ર બને. આપણને સુખ આપે. આપણી જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરે. આપણને આપીને રાજી થાય. આપણું સુખ જોઈને રાજી થાય.

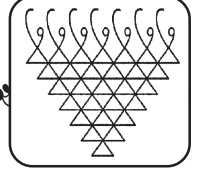
માણસ યજ્ઞભાવનાથી યજ્ઞ કરે. આપવાની ભાવનાથી યજ્ઞ કરે. સૃષ્ટિનાં બધાં તત્ત્વોને સંતુષ્ટ રાખવાની ભાવનાથી યજ્ઞ કરે.

આ મૂળ ભાવનામાંથી યજ્ઞનું શાસ્ત્ર વિકસિત થયું. યજ્ઞ માટેની જુદી જુદી વિધિઓ શોધી કાઢવામાં આવી. યજ્ઞમાં હોમવાના જુદા જુદા પદાર્થો નક્કી કરવામાં આવ્યા. પછી તો માણસને જે જે જોઈએ તે તે પ્રમાણે યજ્ઞો થવા લાગ્યા. તેમાંથી યજ્ઞના જુદા જુદા પ્રકાર થયા.

એવા કેટલાક પ્રસિદ્ધ યજ્ઞોનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

૧. અશ્વમેધ યજ્ઞ
૨. રાજસૂય યજ્ઞ
૩. સોમયજ્ઞ
૪. પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ
૫. પર્જન્ય યજ્ઞ

૩. વાત તો ખરી છે

નાના એવા શહેરના મુખ્ય રસ્તા પરથી બેફામ ઝડપે પસાર થતી એક અમીરી મોટરગાડીને પાછળથી એને આંબી ગયેલા મોટરસાઈકલ-સવાર પોલીસે ઊભી રખાવી. હાંકનાર સન્નારીનાં નામકામ એણે પોતાની ડાયરીમાં નોંધવા માંડ્યાં, એટલે બાનુ જરા ગરમ થઈને બોલ્યાં : ‘તમે વધારે કાંઈ લખો તે પહેલાં એટલું જાણી લેજો કે આ ગામના નગરપતિ મારા મિત્ર છે. ’

એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના પોલીસે નોંધ ટપકાવવી ચાલુ રાખી. ‘અહીંના પોલીસ-ઉપરી પણ મને સારી રીતે ઓળખે છે.’ સન્નારીએ આગળ ચલાવ્યું. એમના મિજાજનો પારો ચડતો જતો હતો, તે છતાં પેલાએ તો ડાયરીમાં લખવાનું ચાલુ રાખ્યું. ‘ભલા આદમી, હું તમારા મેજિસ્ટ્રેટને અને અહીંના ધારાસભ્યને પણ સારી રીતે ઓળખું છું.’

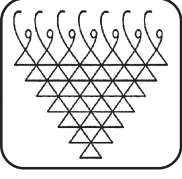
નોંધ પૂરી કરીને ડાયરી બંધ કરતાં પોલીસે અંતે મધુરતાથી પૂછ્યું : ‘હવે કહો જોઈએ, તમે કાનજી રવજીને પણ ઓળખો છો ?’

‘ના.’ બાનુએ કબૂલ કરતાં અચરજ બતાવ્યું.

‘ત્યારે ખરી જરૂર તમારે તેની ઓળખાણની હતી.’ પોતાની મોટરસાઈકલ પર ચડતાં એણે કહ્યું, અને પછી ઉમેર્યું : ‘હું કાનજી રવજી છું. ’

‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’માંથી સાભાર

૪. અસલી શું ? નકલી શું ?

કેટલાક લોકો ખોટું ખોટું હસે છે. બનેલી ઘટનામાં હસવું જરૂરી હોતું નથી, છતાં પણ તેઓ નકલી હાસ્ય કરે છે.

શું તમને આવું નકલી હાસ્ય ઓળખતાં આવડે છે ?

કેટલાક લોકો અકારણ વખાણ કરતા હોય છે. આમ તો કોઈની પ્રશંસા કરવાની તેઓની ઇચ્છા હોતી નથી છતાં પણ તેઓ પ્રશંસા કરે છે. આવી પ્રશંસા લોકો ત્યારે જ કરે છે જ્યારે તેઓ ભયભીત હોય અથવા તો તેઓને તમારી પાસેથી કોઈ લાભ પ્રાપ્ત થવાનો હોય. થોડો ફાયદો મેળવવા માટે લોકો ખુશામત કરતા હોય છે.

શું તમને આવી નકલી પ્રશંસા ઓળખતાં આવડે છે ?

કેટલાક લોકો બુદ્ધિમાન નથી હોતા પણ બુદ્ધિમાન હોવાનો દંભ કરે છે. પોતાની જાતને બીજાઓ પાસે બુદ્ધિમાન મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેવી રીતે કેટલાક લોકો ગુણવાન નથી હોતા તો પણ બીજાની સામે ગુણવાન હોવાનો દેખાડો કરે છે. ઘણા લોકો પૈસાદાર નથી હોતા તો પણ બીજાને પોતાને પૈસાદાર માનવા માટે મજબૂર કરે છે. આવા લોકો દંભી હોય છે. આવા લોકોની બધી જ વાતો નકલી હોય છે.

શું તમને અસલી અને નકલી લોકોની ઓળખ છે ?

કેટલાક લોકો આપણી સામે આપણા પર ખૂબ પ્રેમ વરસાવે છે. આપણે તેમને ઘેર જઈએ તો આપણને ચા-પાણી પીવરાવે. આપણી સાથે ખૂબ મીઠી મીઠી અને મોટી મોટી વાતો કરે છે. પરંતુ તેમના હૃદયમાં આપણે માટે પ્રેમ નથી હોતો. તે માત્ર દેખાડો કરે છે. તેઓ આપણે વિશે સારી ધારણા રાખતા નથી. આપણી પીઠ પાછળ આપણી નિંદા કરે છે અને આપણું નુકસાન પણ કરે છે. તેમનો આપણા માટેનો પ્રેમભાવ અસલી નથી હોતો, નકલી હોય છે.

શું તમે અસલી અને નકલી ભાવને ઓળખી શકો છો ?

આ બધો જ વ્યવહાર નકલી હોય છે. નકલી વ્યવહારથી દુર્ભાવના વધે છે. લોકોની લોકો સાથે દુશ્મનાવટ બંધાય છે. નકલી વ્યવહારથી લોકો છેતરાઈ જાય છે.

ત્યારે આપણે શું કરવાનું છે ?

આવા નકલી વ્યવહારને ઓળખી તેનાથી બચવું જોઈએ અને આપણી જાતને બચાવવી જોઈએ.

સૌથી મહત્ત્વની વાત એ છે કે બીજાને છેતરનારો નકલી વ્યવહાર આપણે ક્યારેય ન કરવો.

કોઈની ખોટી પ્રશંસા ન કરો, કોઈને માટે નકલી પ્રેમ પ્રદર્શિત ન કરો, નકલી હાસ્ય ન કરો, નકલી ગુણવાન ન બનો, નકલી બુદ્ધિમાન કે ધનવાન ન બનો, નકલી સારાપણું ન બતાવો. જે પણ કરો અસલી કરો, સારું કરો, સાચું કરો. આ જ ઉત્તમ મનુષ્યનું લક્ષણ છે.

નકલી વ્યવહારથી આપણું ચારિત્ર્ય ખરાબ થાય છે. દુનિયામાં અરાજકતા પ્રસરે છે. નકલી વ્યવહારથી દુનિયામાં સંઘર્ષ અને હિંસા વધે છે. અસલી વ્યવહારથી આપણા ચારિત્ર્યનું તેજ વધે છે. અસલી વ્યવહારથી દુનિયામાં સુખ વધે છે. અસલી વ્યવહારથી દુનિયામાં શાંતિ અને સંસ્કારોનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે. અસલી વ્યવહારથી આખી દુનિયામાં સારાપણું અનુભવાય છે.

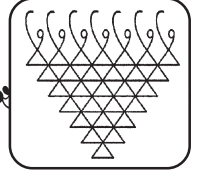
અસલી વ્યવહાર કરનાર વ્યક્તિ અસલી હોય છે. નકલી વ્યવહાર કરનારા લોકો નકલી હોય છે. આપણે અસલી મનુષ્ય બનવું જોઈએ, નકલી નહીં. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો આપણને પણ અસલી મનુષ્ય બનવું જ ગમે છે, નકલી નહીં.

કિશોરાવસ્થા

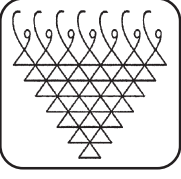

૫. સિરદિયા રુંબ બચે તો ભી સસ્તો જાણ !

બાળકો, આજે તમને હું એક વાર્તા કહીશ. રાજસ્થાનમાં બનેલી આ એક સત્યઘટના છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનનું એક મુખ્ય શહેર છે જોધપુર. જોધપુરની નજીકમાં એક નાનું ગામ છે ખેજડલી. એ ગામમાં ખેજડી એટલે ખીજડાનાં વૃક્ષો મોટી સંખ્યામાં છે. એ ગામ બિશ્નોઈ સમાજના લોકોનું છે. બિશ્નોઈ સમાજના લોકો ‘બીસવનો’ નિયમોનું પાલન કરે છે એટલે બિશ્નોઈ કહેવાય છે. એમના નિયમો પૈકી એક નિયમ છે લીલા વૃક્ષને કાપવું નહીં.

ઈ. સ. ૧૭૩૦ની વાત છે. એ વખતે જોધપુરના રાજા હતા અજયસિંહ. રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં એક વિશાળ ભવન બનાવવાનું આયોજન કર્યું. એ દિવસોમાં મકાનના બાંધકામ માટે સિમેન્ટને બદલે પકવેલા ચૂનાનો ઉપયોગ થતો હતો. ચૂનો પકવવા માટે મોટા પ્રમાણમાં બળતણ જોઈએ. રાજાએ પોતાના મંત્રી ગિરધરદાસ ભંડારીને બળતણની વ્યવસ્થા કરવા માટે કહ્યું. મંત્રીએ સશસ્ત્ર સૈનિકો સાથે કઠિયારાઓને ખેજડલી ગામમાં ખીજડા (શમી)નાં વૃક્ષો કાપવાં માટે મોકલ્યા. પરંતુ ગામના લોકોએ એનો વિરોધ કરવાનું નક્કી કર્યું. ઈમરતી દેવી નામની એક સાહસિક મહિલાએ એ સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ કર્યું. સેંકડો ગામવાસીઓ એમની સાથે થયાં. એમાં સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો, વૃદ્ધો, યુવાનો, કિશોરો બધાં સામેલ હતાં. એક તરફથી ઈમરતીના નેતૃત્વમાં બિશ્નોઈ સમાજના આબાલવૃદ્ધ વૃક્ષો કપાતાં રોકવા માટે આગળ વધી રહ્યાં હતાં. બીજી તરફ રાજાના સશસ્ત્ર સૈનિકો ચાલીસ-પચાસ કઠિયારાઓ સાથે ખેજડલી ગામ તરફ આવી રહ્યા હતા. ઈમરતી દેવીએ ઘોષણા કરી, ‘આપણું જીવતા એક પાણ વૃક્ષ કપાશે નહીં. ઘોષણા થતા જ ગામના સ્ત્રીપુરુષો એક એક વૃક્ષને ચોંટી ગયાં. કઠિયારા એમને સમજાવવા લાગ્યા. અમે રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે આવ્યા છીએ, અમને વૃક્ષ કાપવા દો.’ તમે પાણ રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરો, વૃક્ષો પાસેથી દૂર ખસી જાવ. પરંતુ એ લોકો ક્યાં સાંભળવાનાં હતાં ! એમણે વૃક્ષની આસપાસ પકડ વધુ મજબૂત બનાવી. પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવા માટે સૈનિકોએ વૃક્ષને વળગેલી ઈમરતી દેવી પર કુહાડીનો ફૂર પ્રહાર કર્યો. એના સાથીઓએ એ જોયું. ઈમરતી દેવીએ કહ્યું, ‘માથું આપીને પાણ જો વૃક્ષનું રક્ષણ થતું હોય તો પાણ એ સોદો ઘણો સસ્તો છે.’ એ ભાવનાથી પ્રેરાઈને સેંકડો લોકોએ પોતાના પ્રાણ ન્યોછાવર કર્યા. ગામલોકોએ હાર ન માની. બાળકો, યુવાનો, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, પ્રતિકાર કરતાં વૃક્ષને વળગી રહ્યાં. વૃક્ષની સાથે સાથે એમનાં હાથ, પગ, અંગપ્રત્યંગ તથા મૃત શરીરો પાણ જમીન પર પછડાતાં રહ્યાં. ફૂર કુહાડીઓ ચાલતી રહી અને બલિદાન કરવા માટે તત્પર ગામ લોકો ઘરતીની ગોદમાં સમાતા રહ્યાં. ૨૭ દિવસ સુધી ચાલેલા એ બલિદાન પર્વમાં ૩૬૩ બલિદાનીઓએ પોતાના શરીરની આહુતિ આપી. રાજા અજયસિંહ સુધી બધી વાતો પહોંચતી રહી. છેવટે રાજા પોતે ત્યાં આવ્યો. એણે ક્ષમા માગી અને લીલાં વૃક્ષો કાપવા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. ગામવાસીઓને રાજા સાથે કોઈ વ્યક્તિગત વેર તો હતું નહીં. તેઓ ધર્મનું પાલન કરી રહ્યા હતા. સુદ ૧૦ અર્ધાત્ ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૭૩૦. આજે પાણ એ ઐતિહાસિક ઘટનાની યાદમાં ભાદરવા સુદ ૧૦ને દિવસે ખેજડલી ગામમાં મેળો ભરાય છે. વૃક્ષનું રક્ષણ કરવા માટે બલિદાન આપનારા ૩૬૩ સૃષ્ટિરક્ષકો પાસેથી આપણે પાણ પ્રેરણા લઈને પ્રતિજ્ઞા કરીએ કે ન તો લીલાં વૃક્ષ કાપીશું કે ન કાપવા દઈશું. એમનું રક્ષણ કરીશું. આ વાર્તા વૃક્ષોના રક્ષણ માટે બલિદાન આપનારા વૃક્ષમિત્રોની કથા છે.

૬. ધર્મદૃષ્ટિ

મનુષ્યના જન્મ સાથે જ ધર્મ એની સાથે જોડાઈ જાય છે. એ એકાંતમાં હોય કે સમાજમાં. ધર્મ વિના એ રહી જ શકતો નથી. એ ભારતીય સિદ્ધાંત છે. આજના ભારતીયો એ સિદ્ધાંત ભૂલી ગયા છે. આજે ભારતીયો એમ માનવા લાગ્યા છે કે સ્નાનસંધ્યા, દેવપૂજા, જપતપ એ જ ધર્મ છે. ખ્રિસ્તી લોકો પણ એમ જ માને છે કે રવિવારે ગિરજાઘર (ચર્ચ)માં જવું અને પ્રાર્થના કરવી એ જ ધર્મ છે. વાસ્તવમાં પ્રત્યેક ક્ષણનું આચરણ ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણથી પારખવું જોઈએ.

એમ ન માનવું જોઈએ કે સ્નાનસંધ્યા, જપતપ કરતી વખતે મંત્રો ઉચ્ચારવાથી પહેલાં કરેલાં પાપ ધોવાઈ જાય છે. એ સાધના તો મનને પવિત્ર કરવા માટે છે. એ સાધનાથી મનને પવિત્ર કરીને આપણે આપણું આખા દિવસનું કામ જેટલું બને એટલું પવિત્ર બનાવવું જોઈએ. રાત્રિદિવસ આપણે જે પણ કરીએ છીએ એ બધું ધર્મદૃષ્ટિથી પરિશુદ્ધ બનાવવું જોઈએ.

(ભારતીય સંસ્કૃતિ પં. શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર)

૭. પ્રદક્ષિણા

રા. સ્વ. સંઘના વરિષ્ઠ પ્રચારક હતા મા. કૃષ્ણપ્પાજી. તેઓ કુટુંબ પ્રબોધન માટે આખા દેશમાં ફરતા રહેતા હતા. દરેક પ્રવાસ વખતે નવા નવા અનુભવો થતા જ રહેતા હતા. એવા જ એક અનુભવનું વર્ણન એમણે આ પ્રમાણે કર્યું...

પ્રવાસ દરમિયાન હું એક શહેરમાં રોકાયો હતો. સવારે એક બગીચામાં ફરવા માટે ગયો. ત્યાં ઘણા લોકો ફરવા માટે આવેલા હતા. હું પણ એ બગીચામાં દોડવા માટે બનેલા રસ્તે ચાલવા લાગ્યો. થોડી વારમાં સામેથી બે યુવાનો દોડતા આવતા દેખાયા. તેઓ મારી નજીક આવ્યા ત્યારે મારી સામે ધારી ધારીને જોતાં બાજુમાંથી પસાર થઈ ગયા. મને પણ આશ્ચર્ય તો થયું પરંતુ હું ચાલતો રહ્યો.

પાંચ-સાત મિનિટ પછી તેઓ ફરીથી સામેથી આવતા દેખાયા. દોડતા દોડતા તેઓ મારી નજીક આવીને રોકાઈ ગયા, અને પૂછવા લાગ્યા, ‘અંકલ, તમે આ દિશામાં કેમ ચાલી રહ્યા છો?’ મારે માટે એ પ્રશ્ન જરા અણધાર્યો હતો. મેં એમનો આશય સમજવા માટે ચારે તરફ નજર દોડાવી ત્યારે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું કે એ બગીચામાં બધા લોકો જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ ચાલી રહ્યા હતા, હું એકલો જ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ ચાલી રહ્યો હતો. એટલે મેં એ યુવકને સામે પૂછ્યું, ‘તમે આ દિશામાં કેમ દોડી રહ્યા છો?’ એણે જવાબ આપ્યો, ‘એ ઓલિમ્પિક માર્ગ છે.’ મેં પણ તત્કાલ જવાબ આપ્યો. ‘મારો આ હિંદુ માર્ગ છે.’ એણે કહ્યું ‘આટલી નાની બાબતમાં હિંદુ-મુસલમાનને વચ્ચે કેમ લાવો છો?’ મેં એને પૂછ્યું, ‘તમે મંદિર જાવ છો?’ એણે કહ્યું, ‘હા’. ‘મંદિરમાં પ્રદક્ષિણા કરો છો?’ એણે ફરી કહ્યું, ‘હા’. ‘પ્રદક્ષિણા કઈ બાજુથી કરો છો?’ એણે કહ્યું, ‘જમણી બાજુથી.’ મેં કહ્યું, ‘પ્રદક્ષિણાનો અર્થ જાણો છો?’ એ વિચારમાં પડ્યો અને હું આગળ વધી ગયો.

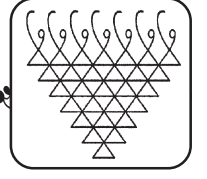
હું પાંચ-સાત ડગલાં જ ચાલ્યો હોઈશ એટલામાં એ પાછળથી દોડતો મારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, ‘અંકલ, પ્લીઝ મને જણાવો કે પ્રદક્ષિણાનો અર્થ શું થાય છે?’ ત્યારે મેં એને કહ્યું, ‘જુઓ હિંદુઓની એક માન્યતા છે કે ઈશ્વર આપણો રક્ષક છે, અને હંમેશાં આપણી જમણી બાજુ રહીને આપણું રક્ષણ કરે છે. એટલે પ્રદક્ષિણાનો અર્થ છે ‘મંગલમય દક્ષિણ (જમણો)’ હવે સમજ્યા?’ એણે માથું હલાવ્યું અને ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે હું ફરી જ્યારે એ બગીચામાં ફરવા માટે ગયો ત્યારે એ દોડતો મારી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, ‘આજે હું પણ તમારી સાથે પ્રદક્ષિણા માર્ગે ચાલીશ.’ હું તો નક્કી થયા અનુસાર મારા પ્રવાસ માટે બીજે ગામ જતો રહ્યો, પરંતુ એક અઠવાડિયામાં જ મને એણે ફોન કરીને જણાવ્યું, ‘અંકલ, અમારા બગીચામાં બધા જ લોકો હવે પ્રદક્ષિણા માર્ગે ચાલે છે.’

કિશોરાવસ્થા

૮. ધર્મશાસ્ત્ર, સ્મૃતિઓ અને પુરાણ

ભારત જ્ઞાનનો દેશ છે. ભારતની જ્ઞાનધારાને સુરક્ષિત રાખનારા શાસ્ત્રગ્રંથો છે. એ બધા શાસ્ત્રગ્રંથોના મૂળમાં વેદ છે. વેદોના તાત્વિક ભાગ તરીકે ઉપનિષદ છે.

પરંતુ રોજબરોજનો વ્યવહાર કેવળ સિદ્ધાંતોના આધારે ચાલતો નથી. શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોને વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં ઢાળવા પડે છે. એવું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ પ્રદાન કરવા માટે આપણે ત્યાં સ્મૃતિગ્રંથોની રચના થઈ છે. સ્મૃતિગ્રંથોને જ ધર્મશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે.

યુગ પરિવર્તનને કારણે આચાર અને વ્યવહારમાં પરિવર્તન થવું સ્વાભાવિક છે. એટલે શાશ્વત સિદ્ધાંતોને યુગાનુરૂપ બનાવવા માટે નવી નવી સ્મૃતિઓની રચના થાય છે. ભારતમાં વિભિન્ન સમયમાં રચાયેલી સ્મૃતિઓની અહીં કેવળ યાદી આપવામાં આવી છે.

ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિઓ)

૧. મનુસ્મૃતિ, ૨. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ૩. ગૌતમસ્મૃતિ, ૪. ઔશનસસ્મૃતિ, ૫. વશિષ્ઠસ્મૃતિ, ૬. શાતાપત્રસ્મૃતિ, ૭. અંગિરસસ્મૃતિ, ૮. યમસ્મૃતિ, ૯. લિખિતસ્મૃતિ, ૧૦. કાત્યાયનસ્મૃતિ, ૧૧. વિષ્ણુસ્મૃતિ, ૧૨. સમ્વર્તસ્મૃતિ, ૧૩. પારાશરસ્મૃતિ, ૧૪. દક્ષસ્મૃતિ, ૧૫. વેદવ્યાસસ્મૃતિ, ૧૬. આપસ્તમ્બસ્મૃતિ, ૧૭. હારીતસ્મૃતિ, ૧૮. શંખરસ્મૃતિ, ૧૯. અત્રિસ્મૃતિ, ૨૦. બૃહસ્પતિસ્મૃતિ, ૨૧. પુલસ્ત્યસ્મૃતિ, ૨૨. બોધાયનસ્મૃતિ, ૨૩. લઘ્વાશ્વલાયનસ્મૃતિ, ૨૪. કવસસ્મૃતિ, ૨૫. અગસ્ત્યસંહિતા, ૨૬. આત્રેય ધર્મશાસ્ત્ર, ૨૭. ઇન્દ્રદત્તસ્મૃતિ, ૨૮. ઉપકશ્યપસ્મૃતિ, ૨૯. ઋષ્યશૃંગસ્મૃતિ, ૩૦. ક્રતુસ્મૃતિ, ૩૧. ગર્ગસ્મૃતિ, ૩૨. યન્દ્રસ્મૃતિ, ૩૩. સ્કન્દસ્મૃતિ, ૩૪. શાંતનુસ્મૃતિ, ૩૫. છાગત્યસ્મૃતિ, ૩૬. સમર્પિસ્મૃતિ, ૩૭. લોમશસ્મૃતિ, ૩૮. હિરણ્યકેશીસ્મૃતિ, ૩૯. વૈખાનસસ્મૃતિ, ૪૦. પૈઠીનસિસ્મૃતિ, ૪૧. સોમસ્મૃતિ, ૪૨. નારદસંહિતા, ૪૩. વ્યાઘ્રપાદસ્મૃતિ, ૪૪. લલ્લસ્મૃતિ, ૪૫. વૈજવાયસ્મૃતિ, ૪૬. પુલહસ્મૃતિ, ૪૭. પ્રહ્લાદસ્મૃતિ, ૪૮. બલ્લુસ્મૃતિ, ૪૯. મરીચિસ્મૃતિ, ૫૦. વિશ્વેશ્વરસ્મૃતિ, ૫૧. શાકટાયનસ્મૃતિ, ૫૨. શાકલસ્મૃતિ, ૫૩. સત્યવ્રતસ્મૃતિ, ૫૪. સુમન્તસ્મૃતિ, ૫૫. ચ્યવનસ્મૃતિ, ૫૬. જમદગ્નિસ્મૃતિ, ૫૭. ગવેયસ્મૃતિ, ૫૮. ઋતુપાર્ણસ્મૃતિ, ૫૯. કર્પિંજલસ્મૃતિ, ૬૦. વારાહીસંહિતા, ૬૧. વામદેવસંહિતા, ૬૨. શૌનકસ્મૃતિ, ૬૩. વૈશ્વાનરસંહિતા, ૬૪. શુનઃપુચ્છસંહિતા, ૬૫. શાકટાયન સંહિતા, ૬૬. ખણ્ડુપ્પસ્મૃતિ, ૬૭. સનત્કુમારસંહિતા, ૬૮. સાંખ્યાયનસ્મૃતિ, ૬૯. ઈશાનસંહિતા, ૭૦. ગાવલસ્મૃતિ, ૭૧. જાવાલસ્મૃતિ, ૭૨. કણ્ઠાદસ્મૃતિ, ૭૩. કાષ્ઠાજિનસ્મૃતિ

આજના યુગમાં પણ એક નવી સ્મૃતિની રચના કરવાની આવશ્યકતાનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

વેદોનું ગહન જ્ઞાન સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે એટલા માટે પુરાણોની રચના કરવામાં આવી છે. આવાં પુરાણો, ઉપપુરાણો અને તેનાં પણ ઉપઉપપુરાણોની માત્ર યાદી અહીં આપવામાં આવી છે.

પુરાણ : ૧. બ્રહ્મપુરાણ, ૨. પદ્મપુરાણ, ૩. વિષ્ણુપુરાણ, ૪. શિવપુરાણ, ૫. લિંગપુરાણ, ૬. ગરુડપુરાણ, ૭. નારદપુરાણ, ૮. ભાગવતપુરાણ, ૯. અગ્નિપુરાણ, ૧૦. સ્કન્દપુરાણ, ૧૧. ભવિષ્યપુરાણ, ૧૨. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, ૧૩. માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૧૪. વામનપુરાણ, ૧૫. વરાહપુરાણ, ૧૬. મત્સ્યપુરાણ, ૧૭. કૂર્મપુરાણ, ૧૮. બ્રહ્માણ્ડપુરાણ.

ઉપપુરાણ : ૧. આદિપુરાણ, ૨. નરસિંહપુરાણ, ૩. સ્કન્દપુરાણ, ૪. શિવધર્મપુરાણ, ૫. દુર્વાસાપુરાણ, ૬. નારદોક્તપુરાણ, ૭. કપિલપુરાણ, ૮. વામનપુરાણ, ૯. ઔશનસપુરાણ, ૧૦. બ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧૧. વરુણપુરાણ, ૧૨. કાલિકાપુરાણ, ૧૩. માહેશ્વરપુરાણ, ૧૪. સામ્બપુરાણ, ૧૫. સૌરપુરાણ, ૧૬. પારાશરપુરાણ, ૧૭. મારીચપુરાણ, ૧૮. ભાસ્કરપુરાણ.

ઔપપુરાણ : ૧. સનત્કુમારપુરાણ, ૨. બૃહન્નારદીયપુરાણ, ૩. આદિત્યપુરાણ, ૪. માનવપુરાણ, ૫. નન્દિકેશ્વરપુરાણ, ૬. કૌર્મપુરાણ, ૭. ભાગવતપુરાણ, ૮. વશિષ્ઠપુરાણ, ૯. ભાગવપુરાણ, ૧૦. મુદ્ગલપુરાણ, ૧૧. કલ્કિપુરાણ, ૧૨. દેવીપુરાણ, ૧૩. મહાભાગવતપુરાણ, ૧૪. બૃહદ્વર્મપુરાણ, ૧૫. પરાનન્દપુરાણ, ૧૬. પશુપતિપુરાણ, ૧૭. વહિપુરાણ, ૧૮. હરિવંશપુરાણ

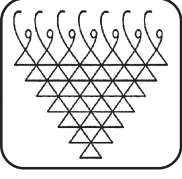
પુરાણ વિશે આ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે :

અષ્ટાદશપુરાણેષુ વ્યાસસ્ય વચનદ્વયમ્।

પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્।।

આજે પણ પુરાણોના સારરૂપે વ્યાસમુનિનાં આ બે વચનો ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે પરોપકાર જ પુણ્ય છે અને પરપીડા જ પાપ છે.

યુવાવસ્થા

૯. હિંદુ ધર્મની આંતરિક શક્તિ

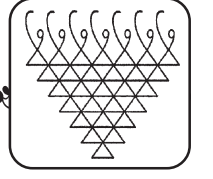
ઐતિહાસિક યુગ પહેલાંના કેવળ ત્રણ જ ધર્મો આજે વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. હિન્દુ ધર્મ, પારસી ધર્મ, યહૂદી ધર્મ. એ ત્રણ ધર્મો અનેક પ્રયંડ આઘાતો પછી પણ લુપ્ત ન થતાં આજે પણ જીવિત છે એ એમની આંતરિક શક્તિની સાબિતી છે. જ્યાં આપણે એ જોઈએ છીએ કે યહૂદી ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મને ન પચાવી શક્યો, ઊલટું પોતાના સર્વવિજયી સંતાન ખ્રિસ્તી ધર્મ દ્વારા પોતાના જન્મસ્થાનથી નિર્વાસિત કરી દેવામાં આવ્યો, અને એ પણ જોઈએ છીએ કે ગાણ્યાગાંક્યા પારસીઓ જ પોતાના મહાન ધર્મની કથા કહેવા માટે આજે બચ્યા છે, ત્યારે ભારતમાં એક પછી એક અનેક ધર્મપંથોનો ઉદય થયો અને એ પંથો વેદપ્રાણીત ધર્મને મૂળમાંથી ઝકઝોરતા જણાયા. પરંતુ ભયંકર ભૂકંપ વખતે સમુદ્રકિનારાનાં મોજાંની જેમ એ ધર્મ થોડા સમય પૂરતો એટલા માટે પાછો હઠી ગયો કે થોડા સમય પછી એ હજારગણો વધુ શક્તિશાળી બનીને સામે આવતા બધાને ડુબાડી દેતી ભરતી બનીને પાછો ફરે અને જ્યારે એ બધી ઘાંઘલઘમાલ શાંત થઈ ત્યારે બધા ધર્મો તથા સંપ્રદાયોને એમની જન્મદાત્રી મૂળ હિંદુ ધર્મની વિરાટ કાયા દ્વારા આત્મસાત્ કરી લેવામાં આવ્યા, પચાવી લેવાયા.

આધુનિક વિજ્ઞાનની નવીનતમ શોધો જેનો કેવળ પડઘો છે એ વેદાંતના અત્યુચ્ચ આધ્યાત્મિક ભાવથી લઈને સામાન્ય મૂર્તિપૂજા તેમ જ એની સાથે સંબંધિત અનેક પૌરાણિક દંતકથાઓ અને એટલું જ નહીં, બૌદ્ધોના અજ્ઞેયવાદ તથા જૈનોના નિરીશ્વરવાદ એ બધા માટે હિંદુ ધર્મમાં સ્થાન છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ

અધ્યાય ૩૧

સમાજશાસ્ત્ર

અભ્યાસક્રમ

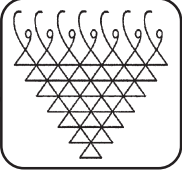
- બ્રિટિશોના શાસન દરમિયાન ભારતીય જ્ઞાનવિજ્ઞાનની દુર્ગતિ થઈ. એ સાથે જ સમાજની ધારણા કરનારી તમામ વ્યવસ્થાઓ છિન્નભન્ન થઈ ગઈ. ઉત્પાદન વ્યવસ્થા, કર વ્યવસ્થા, વેપાર વ્યવસ્થાને સમાવી લેતી અર્થવ્યવસ્થા, દંડ અને ન્યાય વ્યવસ્થાને સમાવિષ્ટ કરતી રાજ્યવ્યવસ્થા, રાજ્ય અને સમાજને નિયમનમાં રાખનારી ધર્મવ્યવસ્થા તથા શિક્ષણવ્યવસ્થાની સાથે જ સમાજ-વ્યવસ્થામાં પણ ભારે અનર્થ કરનારાં પરિણામો થયાં. એ બધાંમાં સમાજવ્યવસ્થા સૌથી વધુ પ્રભાવિત થઈ. એટલી વધુ પ્રભાવિત કે આજે આપણને આજની વ્યવસ્થામાં કંઈક ખોટું છે, બરાબર નથી એમ લાગતું જ નથી. એ મુદ્દો આપણે સમજવો જોઈએ.
  - બ્રિટિશ શાસનકાળના અત્યાચાર અને શિક્ષણના પરિણામ તરીકે ભારતનું પ્રજામાનસ હીનતાબોધ (લઘુતાગ્રંથિ)થી ગ્રસ્ત થઈ ગયું છે. બ્રિટિશોએ આપણી યુગોથી ચાલતી આવેલી સમાજવ્યવસ્થાની દરેક વાતને પછાતપણાની છાપ લગાડી દીધી અને આપણે આજે પણ આપણી પારંપરિક વ્યવસ્થાઓને પછાતપણાનું લક્ષણ માનીએ છીએ અને એમાંથી મુક્ત થવાને આધુનિકતા કહીએ છીએ. એ જ આધુનિક શૈલીને અપનાવીએ છીએ પણ બરા.
  - એ હીનતાની ભાવનાને કારણે સમાજજીવનમાં અનેક સંકટો નિર્માણ થયાં છે. સામાજિક સમરસતાનો અભાવ એવું જ એક ભીષણ સંકટ છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પહેલાંથી જ દિવસે દિવસે એ સંકટ ઘેરું જ બનતું રહ્યું છે અને આજે એવાં અનેક કારણો છે જે એને દૂર કરવાને બદલે વધુ ઘેરું બનાવી રહ્યા છે. આ બધું યોગ્ય દૃષ્ટિકોણને અભાવે જ થઈ રહ્યું છે.
  - સામાજિક સુરક્ષાનો અભાવ, આર્થિક વિપત્તતા, સ્વતંત્રતા અને સ્વાભિમાનની કિંમત ચૂકવીને પણ આર્થિક સુરક્ષા અને સુવિધાને જ પ્રાથમિકતા આપવાની માનસિકતા, નીતિમત્તાનો દુરાસ એવાં સંકટ છે જે સમસ્યાને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરનારાને પણ માર્ગભ્રષ્ટ કરી દે છે.
  - સમાજવ્યવસ્થાનું મૂળ એકમ પરિવારને નહીં પણ વ્યક્તિને માનવાનો યુરોપીય સિદ્ધાંત અપનાવવાને કારણે સામાજિક સંબંધોની વ્યાખ્યા નવેસરથી થઈ છે અને વ્યવસ્થાઓ પડી ભાંગી છે. આપણું સામાજિક ચિંતન દિશાહીન થઈ ગયું છે.
  - સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ, બે પેઢીઓનો સંબંધ, વ્યવસાય સમૂહોના સંબંધો પર પણ એની અસર થઈ છે. પહેલાથી પરિવાર જીવન, બીજાથી સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને ત્રીજાથી આર્થિક સુરક્ષા, સ્વતંત્રતા અને સમૃદ્ધિ નષ્ટ થવાને આરે પહોંચી ગયાં છે. આપણી વ્યવસ્થાઓ એમાંથી ઊગરવા માટે અક્ષમ સિદ્ધ થઈ રહી છે.
  - આ બધું શિક્ષણનું પરિણામ છે એટલે શિક્ષણના માધ્યમથી જ એને સરખું પણ કરી શકાય છે.
- એ સંદર્ભો ધ્યાનમાં રાખીને સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા અહીં પ્રસ્તુત છે.

અભ્યાસક્રમ

વિદ્યત્ ક્ષેત્ર માટે અધ્યયન અને સંશોધનના વિષયો

- ભારતની અધ્યાત્મ સંકલ્પનાના પ્રકાશમાં ભારતની સમાજ સંકલ્પના
- ભારતીય સમાજરચનાનાં મૂળ તત્ત્વો
- સમાજવ્યવસ્થામાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું અધિષ્ઠાન
- ભારતની સમાજવ્યવસ્થાની પરંપરા
- ભારતની ચિરંજીવિતાનું રહસ્ય અને ભારતની સમાજવ્યવસ્થા
- એકાત્મ સમાજવ્યવસ્થા
- વેદ, ઉપનિષદ, મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોની વર્તમાનમાં થઈ રહેલી ઉપેક્ષાનું સ્વરૂપ, કારણો અને પરિણામોની મીમાંસા
- વિશ્વના વિભિન્ન સમાજોની રચનાનાં મૂળ તત્ત્વોનું તુલનાત્મક અધ્યયન - વર્તમાન સમયની જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં
- બ્રિટિશોના સમયના અને બ્રિટિશો પછીના સમયમાં ભારતમાં સમાજસુધારાના પ્રયત્નોનું મૂળ તથા પરિણામોનું પુનરાવલોકન

- સામાજિક સમરસતાના હેતુથી કરવા જેવા જ્ઞાનાત્મક તથા મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રયત્ન
- ધર્મશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો પરસ્પર સંબંધ
- યુગાનુકૂળ નવી સમાજશાસ્ત્રીય સ્મૃતિની રચનાની જરૂરિયાત તથા સ્વરૂપ
- આધુનિકતા, વૈશ્વિકતા તથા વૈજ્ઞાનિકતા વિરુદ્ધ યુગાનુકૂળતા, રાષ્ટ્રીયતા અને સામાજિકતા

આ યાદીને જરૂરિયાત અનુસાર વિસ્તૃત કરી શકાય છે અને વધારી પણ શકાય છે.

મહાવિદ્યાલયીન સ્તર

- એકાત્મ સમાજવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ
- સમાજવ્યવસ્થાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગૃહસંસ્થા
- ગૃહસંસ્થાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં લગ્નસંસ્થા
- ભારતીય અને અભારતીય લગ્નવ્યવસ્થાનું તુલનાત્મક અધ્યયન
- શ્રેષ્ઠ સમાજનાં બે પાસાં : સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ : બન્નેનાં સંતુલનનાં કારક તત્ત્વો
- સ્ત્રીપુરુષ સમાનતાની ભારતીય સંકલ્પના
- સમાજમાં સ્ત્રીના સ્થાનને લઈને વીતેલાં બસો વર્ષમાં થયેલા અને આજે ચાલી રહેલા પ્રયત્નોનું સમાલોચન
- સમાજધારણાની દૃષ્ટિએ વર્ણશ્રમ ધર્મની ઉપયોગિતા, એનાં કાલબાહ્ય તથા યુગાનુકૂળ પાસાં : સાધક-બાધક ચર્ચા તેમ જ વિશ્લેષણ
- સામાજિક સ્વતંત્રતા, સમાનતા, સન્માન, સમરસતાનું સ્વરૂપ તથા એની પ્રસ્થાપના માટે કરવાના પ્રયત્નો
- સામાજિક સમરસતાના હેતુથી આયોજિત ઉત્સવો, પર્વો, તહેવારો, મેળાઓ વગેરેનો અભ્યાસ, છેલ્લાં બસો વર્ષમાં એમાં થયેલાં પરિવર્તનોનું સ્વરૂપ તથા એમનું ઇષ્ટ પરિષ્કૃત સ્વરૂપ

આ યાદી વિસ્તૃત બનાવી શકાય છે.

કિશોરાવસ્થા અર્થાત્ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે

- માતાપિતા તથા અન્ય પૂર્વજો પાસેથી સંતાનોને શું શું પ્રાપ્ત થાય છે.
- વ્યક્તિના પૂર્વજો હોય છે એ જ રીતે શું સમાજના પણ પૂર્વજો હોય છે ? જો હોય તો એ કોણ છે અને સમાજને એમની પાસેથી

શું મળે છે.

- પેઢીઓની પરંપરા કેવી રીતે બને છે.
- ભારતમાં સ્થાનિક પ્રાંતીય અને અખિલ ભારતીય સ્તરે ભરાતા મેળાઓની માહિતી ભેગી કરીને એનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ સમજવું.
- પારિવારિક સંબંધો સાથે સંબંધિત તહેવારોનું શું મહત્ત્વ છે?
- અર્થાર્જન માટેના વ્યવસાયનો સમાજના હિત સાથે કેવો સંબંધ છે.
- સામાજિક શિક્ષણનાર અને સદાચાર કોને કહેવાય છે.
- સામાજિક જવાબદારીની ભાવના શું છે અને એને કેવી રીતે વ્યવહારમાં લાવી શકાય છે.
- દાન, પરોપકાર, એવા અનેક તપનું સામાજિક મૂલ્ય શું છે? આ યાદી પણ લંબાવી શકાય છે.

બાલ-અવસ્થા અર્થાત્ પ્રાથમિક સ્તર માટે

- મેળામાં જાવ અને એનું વર્ણન કરો
- ઘરમાં કામ કરતાં શીખો.
- પોતાની સાત પેઢીના પૂર્વજોનાં નામ જાણો.
- પોતાના પિતાની સાત પેઢીની સાથે પોતાની માતાની પણ સાત પેઢીના પૂર્વજોનાં નામ જાણો.
- પોતાના પરિવારનું વર્તુળ કેટલું વિશાળ છે એની ગણતરી કરો.
- દરરોજ સેવાનું એક કામ કરો.
- નિયમિત પાલન કરવાનો એક નિત્યનિયમ બનાવો.
- હાથથી કામ કરતા કારીગરોના કામનું નિરીક્ષણ કરવા માટે જાવ.
- આપણા દેશને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે આપણે મોટા થઈને શું કરીશું એની યોજના બનાવો.
- આપણો મહોલો એક પરિવાર બને એ દૃષ્ટિએ કાર્યક્રમનું આયોજન કરો.

આ યાદી વિસ્તૃત બનાવી શકાય છે.

શિશુ-અવસ્થા માટે

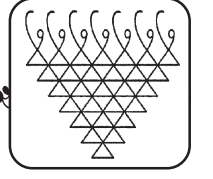
- ઉપર ઉલ્લેખિત દરેક મુદ્દાના સંસ્કાર થઈ શકે એ પ્રકારનાં ગીત, રમતો, વાર્તાઓ, ચિત્રો તથા અન્ય પ્રવૃત્તિઓ.

ગર્ભાવસ્થા માટે

- માતાપિતા તથા પરિવારના અન્ય સભ્યોની માનસિકતા તથા વ્યવહારથી ગર્ભનું ચરિત્ર બને છે.

બાળઅવસ્થા

૧. પગરખાંની શોધ

ઘણા સમય પહેલાંની વાત છે. એક નગર હતું. એમાં એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજાને ચોખ્ખાઈ બહુ ગમતી. એના રાજ્યમાં બધું બહુ ચોખ્ખું રહેતું.

રાજા એક વખત પાલખીમાં બેસીને જતો હતો. એને જવાનું ઠેકાણું આવ્યું એટલે માણસોએ પાલખી નીચે મૂકી. રાજા પાલખીમાંથી બહાર આવ્યો. એણે પગ જમીન ઉપર મૂક્યો, ત્યાં એના પગને ધૂળ વળગી. એના પગ ગંદા થયા.

પગ ગંદા થયા એટલે રાજા ગુસ્સે થયો. એણે દરબારમાં આવીને મંત્રીઓને વાત કરી. ધૂળથી પગ ગંદા થાય છે એનો કોઈ ઉપાય કરો.

મંત્રીઓએ આખા રાજ્યમાં દેઢરો પિટાવ્યો. જે કોઈ રાજાના પગ ગંદા ન થાય એનો ઉપાય કરશે એને રાજા મોટું ઇનામ આપશે. બેચાર દિવસ થયા. ત્યાં દરબારમાં એક માણસ આવ્યો. એના હાથમાં એક સાવરણો હતો. એણે સાવરણો બતાવીને કહ્યું કે મેં ધૂળ સાફ કરવા માટે આ સાધન બનાવ્યું છે. આનાથી હું બધી ધૂળ વાળી નાખીશ. પછી એ કોઈના પગને નહીં ચોટે. રાજાએ પરવાનગી આપી. એટલે ઝાડુવાળો રસ્તા વાળવા લાગ્યો. એની સાથે બીજા લોકો પણ જોડાઈ ગયા. ચારે બાજુ રસ્તા સાફ થવા લાગ્યા.

પણ ધૂળ તો સાફ થાય નહીં. ઊલટાનું ચારે બાજુ ધૂળ ઊડવા લાગી. બધાંના કપડાં ઉપર બેસવા લાગી. નાકમાં પેસવા લાગી. ચારે બાજુ છીંકાછીંક થઈ ગઈ. ચારે બાજુ બધું ધૂળ ધૂળ થઈ ગયું. રાજા તો આ જોઈને ગુસ્સે થઈ ગયો. એણે રસ્તા વાળવાનું બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો. ઝાડુવાળાને બે ફટકા મારીને કાઢી મૂક્યો.

થોડા દિવસ ગયા અને એક બીજો માણસ આવ્યો. એના હાથમાં પખાલ હતી. એણે કહ્યું કે આ પખાલ છે. એમાં પાણી છે. હું પાણીથી રસ્તા ઉપરની ધૂળ ઘોઈ નાખીશ. રસ્તા ચોખ્ખા થશે અને પગને ધૂળ નહીં ચોટે.

રાજાએ એને પરવાનગી આપી. પખાલી અને એના માણસોએ ચારે બાજુ બધા રસ્તા ધોવાનું શરૂ કર્યું.

પણ ચારે બાજુ પાણી પાણી થઈ ગયું. ચારે બાજુ કીચડ થઈ ગયો. પગ ક્યાં મૂકવો એ જ સમજાય નહીં.

રાજા તો ગુસ્સે થઈ ગયો. એણે રસ્તા ધોવાનું બંધ કરો એવો હુકમ કર્યો. પખાલી અને એની ફોજને કાઢી મૂકી.

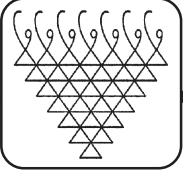
પાછા થોડા દિવસ વીત્યા અને એક માણસ આવ્યો. એના હાથમાં ચામડું હતું. એણે કહ્યું કે હું બધા રસ્તા ચામડાથી મઢી દઈશ. પછી ક્યાંય ધૂળ દેખાશે નહીં.

રાજાએ એને પરવાનગી આપી. એટલે ચારે બાજુ ચામડાં પાથરવાનું શરૂ થયું. પણ એથી તો ચારે બાજુ દુર્ગંધ થઈ ગઈ. લોકોનાં માથાં ફાટી જવા લાગ્યાં. રાજા તો બહુ જ ગુસ્સે થઈ ગયો અને પેલા ચમારને એણે કાઢી મૂક્યો. ચામડાં બધાં દૂર જંગલમાં ફેંકી દીધાં.

હવે શું કરવું ? પગે ધૂળ ન લાગે એવો ઉપાય કોઈ બતાવતું નહોતું. એટલામાં એક કારીગર આવ્યો. એ મોચી હતો. એના હાથમાં ચામડાના બે ગોળ ટુકડા હતા અને રેશમની સુંદર દોરી હતી. એણે કહ્યું કે પગે ધૂળ ન લાગે એવો ઉપાય હું બતાવીશ. પછી એણે રાજાને પોતાના પગ આગળ કરવાનું કહ્યું.

રાજાએ પગ આગળ કર્યો. પેલા કારીગરે રાજાને પગે ચામડાનો ગોળ કટકો વીંટાળી દીધો અને દોરીથી બાંધી દીધો. પછી બીજા પગે પણ બાંધ્યો. પછી કહ્યું, ‘મહારાજ, આ પગરખાં છે. હવે ગમે ત્યાં જશો તો પણ તમારા પગને ધૂળ નહીં ચોટે. તમારા પગ સુરક્ષિત રહેશે.’ રાજા બહુ ખુશ થઈ ગયો. એણે મોચીને મોટું ઇનામ આપીને વિદાય કર્યો. એમ પગરખાંની શોધ થઈ.

૨. પગે ચાલવાનો મહિમા

પગે ચાલીને માણસ ક્યાં ક્યાં ગયો નથી ? જંગલોમાં ગયો, પહાડોમાં ગયો, ગુફાઓમાં ગયો, દૂર દૂરના અજાણ્યા પ્રદેશોમાં ગયો. નદીનાળાં આવ્યાં તો તરીને પાર કરીને ગયો.

ભગવાન શંકરાચાર્ય આઠ વર્ષની ઉંમરે છેક ભારતના દક્ષિણ છેડે આવેલા કેરળથી આખું ભારત ફરી વળીને છેક કાશ્મીર સુધી ગયા. કાશ્મીરથી પાછા વળીને ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ પશ્ચિમ આખું ભારત ખૂંદી વળ્યા અને ધર્મની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી.

પગે ચાલીને દેશદર્શન કરવું, દેવદર્શન કરવું અને લોકદર્શન કરવું એ સંન્યાસીઓનો પ્રાચીન કાળથી આદર્શ રહ્યો છે. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ પગે ચાલીને ભારતદર્શન કરવા માટે આખા ભારતમાં ફર્યા હતા.

મુનિ અગસ્ત્ય ઉત્તર ભારતમાંથી નીકળીને વિંધ્યાચળ પર્વત પાર કરીને, સમુદ્ર પાર કરીને દક્ષિણના દેશોમાં ગયા અને સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કર્યો.

હ્યુ-એન-ત્સંગ, ફાહિયાન વગેરે ચીની વિદ્વાનો ચીનથી નીકળ્યા અને હિમાલય જેવો પર્વત ઓળંગીને નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં ભણવા માટે આવ્યા. ત્યાં રહ્યા, ભણ્યા અને પાછા પદયાત્રા કરીને જ હિમાલય ઓળંગીને ચીન ગયા.

આજે પણ જૈન સાધુઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવા માટે પગનો જ ઉપયોગ કરે છે, અન્ય વાહનનો ઉપયોગ કરતા નથી.

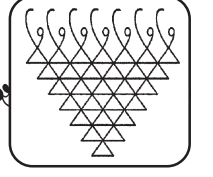
દેશભરમાં યાત્રાધામોમાં અસંખ્ય લોકો પદયાત્રા કરીને દર્શન કરવા માટે જાય છે. દુનિયાભરના સાહસિકો આજે પણ પગે ચાલીને જગત ખૂંદવા નીકળી પડે છે. સામાજિક અને રાજકીય કાર્યકર્તાઓ લોકસંપર્ક માટે પગે ચાલીને જાય છે. પર્વતારોહકો પોતાની કુશળતા અને સાહસ સિદ્ધિ કરવા માટે પગે ચાલીને જ પર્વત ચઢે છે. નર્મદા પરિક્રમા કરનારા પગે ચાલીને જાય છે. તીર્થયાત્રાઓ લોકો પગે ચાલીને પૂરી કરે છે.

તરુણાવસ્થા

૩. કરોડપતિ સાઈકલવાળો

(ડૉ. શિરીષ પટવર્ધન પુણેનિવાસી છે. તેમણે એક સાવ સાદી ઘટનાથી પ્રેરાઈને સાઈકલ વાપરવાની શરૂ કરી. પણ એ પછી એ એમની જીવનશૈલીનું એક અંગ બની ગઈ. એ પછી તો એમણે સાઈકલ ચલાવનારાઓનું સંગઠન નિર્માણ કર્યું. વર્તમાનમાં તેઓ ‘પુણે સાઈકલ પ્રતિષ્ઠાન’ના ઉપાધ્યક્ષ છે.

ડૉ. પટવર્ધન પ્રસૂતિશાસ્ત્ર વિષયના એમ. ડી. છે અને વૈદ્યકીય વ્યવસાય કરે છે.

સાઈકલ ચલાવવાનો એમનો અનુભવ તેમણે આ લેખમાં રજૂ કર્યો છે. પુણેથી મરાઠી ભાષામાં પ્રકાશિત થતા ‘મિળૂની સાર્યાજીણી’ના ૨૦૦૮ના દિવાળી અંકમાંથી લેખ સાભાર લેવામાં આવ્યો છે.)

કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે ૧૯૭૨ની સાલમાં મેં છેવટની સાઈકલ ચલાવી. તે પછી સાઈકલ વાપરવાનો પ્રસંગ કદી આવ્યો નહીં. હા, એ સમયે ડૉ. ગ્રાંટ, ડૉ. લાલા તેલંગ, ડૉ. મહેશ તુળપુણે સાઈકલ ચલાવવાનું ગાંડપણ કરે છે એવું સાંભળવામાં આવતું હતું, પરંતુ હું અને મારા સાથી મિત્રો સાઈકલ ચળવળના જનક બનીશું એમ કોઈએ ઓકટોબર ૧૯૮૬ પહેલાં કહ્યું હોત તો મેં અથવા બીજા કોઈએ એ જરા પણ માન્યું ન હોત.

એ વખતે અમે રજાઓ ગાળવા ગોવા ગયા હતા. એ વખતે સાઈકલ અંગે એક મજેદાર ઘટના બની. એક દિવસ ‘ભાડે સાઈકલ લો’ એમ કહેતો એક માણસ હોટેલ ઉપર આવ્યો. મારી ઈચ્છા નહોતી પણ દીકરા સિદ્ધાર્થે જીદ કરી એટલે પરાણે ભાડે લીધી. બે દિવસ ગોવામાં અમે સાઈકલ-પ્રવાસ કર્યો. ખાસ એ કે અમને મજા પડી. ખાસ થાક પણ જણાયો નહીં. ઊલટું વિશિષ્ટ રીતે રજા માણવાનો આનંદ આવ્યો. એ જ વખતે મનમાં વિચાર આવ્યો કે પુણેમાં રોજ સાઈકલ વાપરીએ તો શું થાય ?

સાઈકલ ‘સદે છે’ કે નહીં તે જોવા માટે એક મહિનો ભાડે લઈને વાપરી જોઈ. મહિનાને અંતે ખાત્રી થઈ કે હવે રોજ સાઈકલ વાપરી શકાશે. એટલે નવી સાઈકલ ખરીદી. બરાબર ૨૫ વર્ષે ઘરમાં સાઈકલ આવી.

ઘરનાંનો, સગાંસંબંધીઓનો, વૈદ્યકીય ક્ષેત્રમાં અનેકોનો પ્રેમાળ વિરોધ હતો. ‘લોકો શું કહેશે ?’ ‘તારી પ્રેક્ટિસનું નુકસાન થશે !’ વગેરે દલીલો થઈ. મારાં કાકીએ તો કહ્યું પણ ખરું, ‘શિરીષને હું લ્યૂના લઈ આપું.’

પણ હું સાઈકલ જ વાપરીશ એ છેવટે બધાંને ગળે ઊતર્યું. આ બધો વખત સાઈકલ વાપરવી એ એક ચળવળ બનશે એવું કંઈ વિચારમાં નહોતું. માત્ર ગમે છે, ગંમત છે, કંઈક જુદું કરીએ છીએ એવો જ ભાવ હતો. ખર્ચ બચતો હતો અને સ્વાસ્થ્ય સારું થયું હતું એ એક નોંધપાત્ર બાબત હતી. એ જ વખતે સંયોગો એવા બન્યા કે ડેન્માર્કના કોપેનહેગનમાં એક વૈદ્યકીય પરિષદમાં જવાનું થયું.

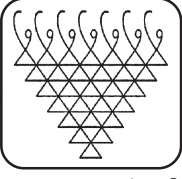
સામાજિક ચળવળનું મૂળ – કોપેનહેગન ૧૯૮૭

કોપેનહેગનના સાત દિવસના નિવાસમાં એવું ધ્યાનમાં આવ્યું કે ત્યાંની સરકાર સાઈકલ ચલાવનારને પ્રોત્સાહન આપે છે. એવો જ અનુભવ એ પછીના દસ દિવસના યુરોપના પ્રવાસમાં પણ થયો. ખરું જોતાં હોલેન્ડ, ડેન્માર્ક જેવાં સ્થળોએ ભારતના નેતાઓ કે અન્ય લોકો જતા જ હોય છે. પણ સાઈકલ વાપરનારા અમારા જેવા કદાચ પ્રથમ જ ગયા હશે. તેથી સાઈકલ વાપરવાના સામાજિક ફાયદા કદાચ પહેલી વખત નક્કર રીતે ધ્યાનમાં આવ્યા. સાઈકલ ઈંધણની બચત કરનારું અને પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ રોકનારું ઉત્તમ વાહન છે. રોજના પાંચથી દસ કિલોમીટરનું અંતર કાપવા માટે એક ઉત્તમ વિકલ્પ છે. વિદેશોમાં સાઈકલ વાપરવી એ ઊતરતાપાણાનું લક્ષણ માનવામાં આવતું નથી. ઊલટાનું સાઈકલ વાપરનારની વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા હોય છે.

આ રીતે બધા પ્રકારના ફાયદાનો જાતઅનુભવ કર્યા પછી પુણે પાછા ફરીને ત્યાં કંઈક પ્રયાસ કરવાનું મનમાં જ નક્કી કર્યું.

એ પરિષદમાં ૫ કિલોમીટર દોડની સ્પર્ધા પણ હતી. વૈદ્યકીય પરિષદમાં દોડની સ્પર્ધા એ કંઈક નવીનતાભરી બાબત હતી. તેથી મેં એ સ્પર્ધામાં ભાગ લેવાનું નક્કી કરીને લગભગ દસ મહિના મહાવરો કર્યો હતો. મારી સાથે ડૉ. સંજય ગુપ્તે અને ડૉ. ખટાઉએ પણ સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો હતો. ભાગ લેનારા અમે ત્રણ જ ભારતીય હતા. દસ મહિના સુધી મહાવરો કર્યો હોવાને કારણે મને મનમાં હતું કે હું પ્રથમ દસમાં સ્થાન મેળવી શકીશ. પણ સ્પર્ધા શરૂ થઈ કે બીજા બધા એવા વેગથી દોડ્યા કે અમે ત્રણેય છેલ્લા ૩૦-૪૦ સ્પર્ધકોમાં

હતા. ત્યારે જ લાગ્યું કે ભારતમાં પણ વૈદ્યકીય પરિષદની સાથે શારીરિક સ્પર્ધાનું આયોજન કરવું જોઈએ. આમાંથી જ ૧૯૯૮માં પુણેથી હૈદરાબાદની ૫૫૦ કિલોમીટર અંતરની ‘સુરક્ષિત માતૃત્વ સાઈકલ રેલી’નો જન્મ થયો. એ પછી તરત જ ‘પુણે સાઈકલ પ્રતિષ્ઠાન’ની સ્થાપના થઈ.

આ સાઈકલ ચળવળમાં ‘પુણે પ્રસૂતિશાસ્ત્ર અને સ્ત્રી આરોગ્ય સોસાયટી’ તથા ‘ઇન્ડિયન એસોસિયેશન ઓફ પેડિએટ્રીક્સ’ પુણે શાખાએ અત્યંત મૂલ્યવાન એવો સહકાર આપ્યો. આ સહકારને કારણે જ લાંબા અંતરની સાઈકલ રેલીઓ સફળતાપૂર્વક પાર પડી.

શરૂઆતના ગાળામાં દર મહિને સાઈકલ રેલી આયોજિત કરવી, સુરક્ષિત રીતે સાઈકલ કઈ રીતે ચલાવવી એ બાબતમાં વિદ્યાલયોમાં જઈને માર્ગદર્શન આપવું વગેરે કાર્યક્રમો થતા, જે આજે પણ થાય છે.

સમાજમાં પરિવર્તન

સ્વયંચાલિત (ઓટોમોબાઈલ) વાહનોના વિકલ્પ રૂપે સાઈકલ ચળવળ અને એના જેવી અનેક બાબતો છે. આ બધી ઉત્તમ છે. કોઈ એમનો વિરોધ કરતું નથી. પણ પોતે આચરણ કરવા માટે બહુ ઓછા લોકો તૈયાર થાય છે, તેથી પરિવર્તનની અપેક્ષા રાખનારે આ માનસિકતા સમજી લેવાની જરૂર છે.

ઉપદેશ-સલાહ-કૃતિ

કોઈ પણ બાબતમાં બોલવું સહેલું હોય છે, પણ પ્રત્યક્ષ આચરણ કરનાર થોડાક જ હોય છે. તેથી જ ભારતમાં શું કે વિશ્વમાં શું સમસ્યાઓનો ઉકેલ કાગળ ઉપર જ હોય છે. પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં કંઈ જ પ્રગતિ જણાતી નથી. સામાન્ય માણસોને સાંભળવાનો કે વાંચવાનો સમય હોતો નથી. એ તો વ્યવહારમાં આજુબાજુ શું થઈ રહ્યું છે તે જુએ છે અને તેને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આ બાબતમાં એક ઘટના મને યાદ આવે છે. સાઈકલ ચળવળના શરૂઆતના દિવસોમાં એક દિવસ કમિશનર સાથે બેઠક હતી. બેઠક પતાવીને બહાર આવીને સાઈકલને પેડલ મારું ત્યાં કમિશનરને મળવા આવેલા એક ઝૂંપડપટ્ટીના રહેવાસીએ પૂછ્યું, ‘સાઈકલ ક્યારે બંધ કરશો ?’ મને એનો મુદ્દો સમજાયો નહીં, તેથી એમણે ખુલાસો કર્યો, ‘હવે છાપામાં ફોટો, પરિચય, અહેવાલ વગેરે છપાઈ ગયું છે. તેથી પૂછ્યું કે બંધ ક્યારે કરશો ?’

એટલે કે આવી બધી બાબતો ફોટો અને પ્રસિદ્ધિ માટે જ થતી હોય છે એવી સામાન્ય લોકોની ધારણા બનતી હોય છે. તેથી જ જનમાનસમાં સ્વીકાર્ય થવા માટે ભાષણ કે લેખન નહીં પણ કૃતિ જ ઉપયોગી હોય છે. કૃતિની તોલે કશું ન આવે એ પાઠ આ ઉદાહરણમાંથી શીખવાની જરૂર છે.

‘વધતા જતા પ્રદૂષણને રોકવા માટે હું પોતે અઠવાડિયામાં એક દિવસ પગપાળા / સાઈકલ ઉપર / બસમાં મુસાફરી કરીશ અને જિંદગીભર આ વ્રત પાળીશ, બીજા કોઈના સાથની રાહ જોઈશ નહીં. ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરનાર વ્યક્તિની માહિતી આપો અને રૂ. ૧૦/-નું ઇનામ લઈ જાઓ એવી જાહેરાત આપો તો પાંચ પચાસ વ્યક્તિઓ પણ આવશે નહીં એવું હું ખાતરીથી કહું છું. તેથી સર્વ પ્રકારની સામાજિક ચળવળોમાં પ્રત્યક્ષ કૃતિ અને જવાબદારી એ બે બાબતોનું જ અનન્ય સાધારણ મહત્ત્વ હોય છે.

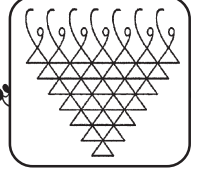
આ પ્રમાણેની કૃતિ કરનારા ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોને કારણે જ સાઈકલ ચળવળ પણ આજે ટકી રહી છે. આ ચળવળમાં વધુને વધુ લોકો જોડાય એ જરૂરી છે.

બસ આટલું જ કરો - અઠવાડિયે એક દિવસ સ્વયંચાલિત વાહન બંધ રાખો અને પગ, સાઈકલ અથવા જાહેર બસનો ઉપયોગ કરો. બીજું કશું જ ન કરશો. પ્રચાર, પ્રસાર, સંસર્ગ કૃતિમાંથી જ થશે.

સામાજિક કિંમત

સાઈકલ ચલાવવી, નિયમિત વ્યાયામ કરવો, શિસ્ત પાળવી વગેરેમાંથી એક પણ બાબત માટે કંઈ જ ખર્ચ કરવો પડતો નથી. ઊલટાની બચત થતી હોય છે. તેમ છતાં લોકો આ બાબતને અપનાવતા નથી, કારણ કે ‘સાઈકલ વાપરનારા ગરીબ હોય છે. ’ એવી એક દૃઢ સામાજિક માન્યતા બંધાઈ ગયેલી છે. સાઈકલ વાપરવાથી પ્રતિષ્ઠા ઓછી થઈ જવાનો ભય હોય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ સાઈકલ વાપરીને, આ ‘અપ્રતિષ્ઠા’ રૂપી કિંમત ચૂકવીને સાઈકલની અને સાઈકલ ચલાવનારની પ્રતિષ્ઠા વધારવી જોઈએ.

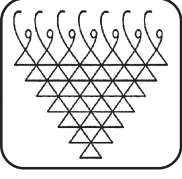

૪. અંગ્રેજોએ લખેલો ભારતનો વિકૃત ઇતિહાસ

સમસ્ત દુનિયાના ઇતિહાસમાં જ્યાં જ્યાં એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર શાસન કરે છે ત્યાં શાસક પ્રજાના લેખકોનું લક્ષ્ય પોતાની કૃતિઓ દ્વારા પોતાની પ્રજાના લોકોમાં દેશભક્તિ, આત્મવિશ્વાસ અને સાહસવૃત્તિને જાગ્રત કરવાનું અને શાસિત પ્રજાઓમાં આ ગુણોને ઓછા કરવાનું અથવા તો ઉત્પન્ન જ ન થવા દેવાનું હોય એ સ્વાભાવિક છે. અંગ્રેજોએ લખેલો ભારતીય ઇતિહાસ પ્રાયઃ અથથી ઇતિ સુધી આ દોષથી દૂષિત હોય છે. ખરું જોતાં આ નૈસર્ગિક દોષ વડે ભારતના ઇતિહાસને જેટલો વિકૃત બનાવવામાં આવ્યો છે તેટલો વિકૃત કદાચ દુનિયાભરના કોઈ દેશના ઇતિહાસને કરવામાં આવ્યો નથી. ભારત અને ઈંગ્લેન્ડનો સંબંધ જ એવા પ્રકારનો છે કે એક વાર આ સંબંધ શરૂ થયા પછી નિષ્પક્ષ ભારતીય ઇતિહાસનું લેખન લગભગ અશક્ય થઈ ગયું. એક બાજુ અંગ્રેજ લેખકોની સામ્રાજ્યપ્રિય દૃષ્ટિ અને બીજી બાજુ અંગ્રેજ સમયના મોટા ભાગના ભારતીય લેખકોનું વિદેશી શિક્ષણ, માનસિક દાસત્વ અને આજીવિકાની વિકટ પરિસ્થિતિ. પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજે ભારતીય ઇતિહાસનાં જે પુસ્તકો આપણને મળે છે તેમાંનાં ઘણાંમાં નિરર્થક તુચ્છ બાબતો ઉપર ભાર આપવામાં આવે છે અને ઇતિહાસની મહત્ત્વની બાજુની અવગણના કરવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓની સાંકળનું વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવે છે; અનેક વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રને સફેદની જગ્યાએ કાળા અને કાળાની જગ્યાએ સફેદ રંગીને આપણી સમક્ષ ધરવામાં આવે છે; અનેક સાચી ઘટનાઓ ઇતિહાસમાં નજરે પડતી નથી, જ્યારે અનેક કલ્પિત ઘટનાઓ સાચી ઠરાવીને વર્ણવવામાં આવે છે. આથી ભારતવાસીઓના અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સરકારી વિશ્વવિદ્યાલયોના અધ્યાપકના લખેલા ઇતિહાસો આ બાબતમાં દૂષિત અને શરમાવનારા જણાય છે. આ બધું ભારતની વર્તમાન અસ્વાભાવિક પરિસ્થિતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

‘ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય’ - પં. સુંદરલાલ

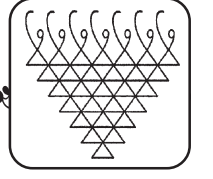

૫. કેટલીક વિચારણીય અને કરણીય બાબતો

૧. એક પરિવારના જેટલા પણ સભ્યો જે કંઈ રીતે કમાતા હોય એ બધી કમાણી ગૃહિણીના હાથમાં મૂકી દે અને એના ખર્ચનો અધિકાર એ ગૃહિણીને જ આપી દે તો કુટુંબ વધુ સારી રીતે ચાલી શકે, ગૃહિણીને કમાવા જવું ન પડે અને પોતે ન કમાતી હોવા છતાં પરાવલંબિતાની લાગણી ન અનુભવે અને પોતાનું બધું ધ્યાન પરિવારનાં સુખ, શાંતિ અને આરોગ્ય ઉપર કેન્દ્રિત કરી શકે.
૨. વિદ્યાર્થી ભણતો હોય ત્યાં સુધી, પછી તે માલેતુજારનો દીકરો હોય કે સાધારણ આર્થિક પરિસ્થિતિનો તો પણ પોતાનાં બધાં કામો પોતે જ કરે અને ઘરના કે વ્યવસાયના પણ કામમાં પ્રતીકાત્મક રીતે સહભાગી બને તો એનો વિકાસ સમુચિત રીતે થાય.
૩. દરેક વ્યક્તિ સવારે પાંચ વાગે, ઓછામાં ઓછું સૂર્યોદય પૂર્વે ઊઠવાનો નિયમ કરે અને ચુસ્તપણે એનું પાલન કરે તો સમાજમાં સુખ, શાંતિ, આરોગ્ય અને સાત્ત્વિકતાનું વાતાવરણ નિર્માણ થાય અને ઉત્તેજના, હિંસા અને તામસી પ્રવૃત્તિ આપોઆપ ઓછી થાય.
૪. દરેક વ્યક્તિ નિયમપૂર્વક સિન્ટેટિક કપડાંનો ત્યાગ કરે તો પર્યાવરણના પ્રદૂષણમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય અને વ્યક્તિઓનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે અને દવાઓનો ખર્ચ ઓછો થાય.
૫. વ્યક્તિ કે પરિવાર દરેક પ્રકારનો ખર્ચ કરતી વખતે જરૂરી કેટલો છે અને બિનજરૂરી કેટલો છે, ઉત્પાદક કેટલો છે અને અનુત્પાદક કેટલો છે એની માત્ર માનસિક ગણતરીની ટેવ પાડે તો પણ વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક ને સામાજિક દારિદ્ર્યમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય.
૬. પ્રત્યેક વ્યક્તિ રસ્તા ઉપર કચરો ન ફેંકવાનો નિયમ બનાવે અને સ્વેચ્છાએ કઠોરતાપૂર્વક એનું પાલન કરે તો ગંદકી, અસ્વાસ્થ્ય અને નકામા ખર્ચમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય.
૭. વિદ્યાર્થીઓ અને તેમનાં માતાપિતા ટ્યૂશન ન રાખવાનો અને કોઈપણ પ્રકારની ગાઈડ ન વાપરવાનો નિયમ બનાવે અને તેનું કઠોરપણે પાલન કરે તો શિક્ષણના નામે થતો ઘણો બધો ખર્ચ બચી જાય, પરિશ્રમપૂર્વક ભણવાને કારણે વિદ્યાર્થીઓ વધુ હોશિયાર બને અને હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા માટે શિક્ષકોએ કમર કસવી જ પડે. સરવાળે સહુને લાભ થાય.
૮. પ્રત્યેક વ્યક્તિ થાળીમાં લીધેલું અન્ન અને પ્યાલામાં પીવા લીધેલું પાણી ન છાંડવાનો અને પૂરેપૂરું ખાઈ કે પી જવાનો નિયમ કરે તો વ્યક્તિશઃ તો પૈસા બચે જ, સાથે સાથે દેશનું અન્નસંકટ દૂર થાય.
૯. પ્રત્યેક પરિવાર સવારનું વધેલું સાંજે અને સાંજનું વધેલું સવારે ન ખાવાનો નિયમ કરે તો સ્વાસ્થ્ય સારું બને, તામસીપણું ઓછું થાય, પરિણામે બુદ્ધિની જડતા ઓછી થાય, સાથે સાથે વધી પડે એવું ન બનાવવાની શિસ્ત પાળવાની પણ ટેવ પડે.
૧૦. ચાર પૈડાંવાળું પોતાનું વાહન ચલાવનાર વ્યક્તિ રોજ કોઈક ને કોઈકને સાથે બેસાડીને લઈ જવાનો (લિફ્ટ આપવાનો) નિયમ રાખે તો એને પોતાને વધારાનો કોઈ ખર્ચ ન કરવો પડે, બીજા કોઈકનો ખર્ચ બચે અને સરવાળે ઈંધણની બચત

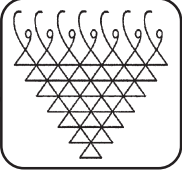

થવાને કારણે દેશની બચત થાય, પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ એટલી માત્રામાં ઓછું થાય.

૧૧. આ જ કામ કોઈ સ્કૂટર કે મોટરસાઈકલ ચલાવનાર વ્યક્તિ પણ કરી શકે. વાસ્તવમાં સ્કૂટર કે મોટરસાઈકલ બે સવારો વગર અને ચાર પૈડાંવાળું વાહન ઓછામાં ઓછા ચાર સવારો વગર ચલાવાય જ નહીં એવી એક સામૂહિક સમજણ કેળવાય તો એનાથી ઘણું આર્થિક હિત સાધી શકાય.
૧૨. પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભણવા માટે તો કદાચ પરદેશ જાય તો ભલે પણ નોકરી કરવા માટે ભારત સિવાયના બીજા દેશમાં ન જવું એને રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાનનો મુદ્દો બનાવે તો દેશ બૌદ્ધિક અને પ્રચ્છન્નપણે આર્થિક અને સરવાળે સાંસ્કૃતિક ગુલામીમાંથી મુક્ત થાય.
૧૩. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જો રોજ અચૂક રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના પાંચ શ્લોકોનો પાઠ કરવાનો અને કંઈ નહીં તો એનો ગુજરાતી અર્થ સમજવાનો નિયમ બનાવે તો વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક જીવન સન્માર્ગગામી બન્યા વગર રહે નહીં.
૧૪. પ્રત્યેક પરિવાર - ગરીબ, શ્રીમંત, સુધરેલો, પછાત એમ કોઈ પણ જો નક્કી કરે કે પોતાનાં પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં બાળકો ચાલીને જઈ શકે એટલે દૂરની શાળામાં જ જશે, અથવા ઘરની નજીકની સરકારી પ્રાથમિક શાળામાં જ ભણવા જશે, તો પાંચેક વર્ષના ગાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સુધરી જશે અને શિક્ષણ નિમિત્તે જે મોટો ઊંડાપોહ થઈ રહ્યો છે તેમાં નોંધપાત્ર વ્યવસ્થા આવશે.
૧૫. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જો નિયમ બનાવે કે પોતે દિવસમાં એક વખત તો પરસેવે નીતરી જવાય એવું કામ કરશે અથવા વ્યાયામ કરશે અથવા રમશે, અને એ નિયમનું કઠોરપણે પાલન કરે તો પ્રજાનું સ્વાસ્થ્ય સુધરશે, દવાખાનાં ઓછાં થશે અને દવાઉઘોગને મોટો ફટકો પડશે અને દવાની પાછળ ખર્ચાતો પૈસો બચશે અને સારા કામમાં વપરાશે.
૧૬. સમાજનો પ્રત્યેક પુરુષ જો નક્કી કરે કે પોતે ઉત્તમ રસોઈ બનાવતાં શીખશે અને નિયમિત રીતે ઘરમાં રસોઈ બનાવવામાં મદદ પણ કરશે જ તો પરિવારજીવનમાં સુખ અને ગૌરવની ભાવના વધશે અને સ્ત્રીપુરુષ સંબંધોમાં સંતુલન સ્થપાશે.
૧૭. પોતે જેને તપ માને છે એવી કોઈ પણ બાબતનું પ્રતિદિન થોડુંક પણ આચરણ કરવાનું પ્રત્યેક વ્યક્તિ નક્કી કરશે તો સમાજની સર્વતોપરી ઉન્નતિ થશે અને વિશ્વમાં ભારતને સન્માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત થશે.
૧૮. પ્રત્યેક પરિવાર જો નક્કી કરે કે પરિવારમાં માત્ર એક જ સંતાન નહીં હોય, ઓછામાં ઓછાં બે અને બની શકે તો ત્રણ સંતાનો તો હોવાં જ જોઈએ તો ભારત પચીસ વર્ષ પછી પણ યુવાનોનો દેશ હશે, વિશ્વમાં સહુથી પરાક્રમી અને કુશળતાવાળો દેશ હશે, સાથે સાથે પ્રત્યેક પરિવારમાં પારિવારિક સુખ અને પ્રત્યેક વ્યક્તિને પારિવારિક સુરક્ષા સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થશે, પરિણામે સમાજજીવનમાં તાણ, ઉત્તેજના, હતાશા, ચિંતા, ભય અને હિંસા ઓછાં થશે.
૧૯. પ્રત્યેક પરિવાર જો નક્કી કરે કે બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં તો નહીં જ ભણાવીએ તો પચીસ વર્ષ પછીનો સમાજ વધુ સમજદાર, સુસંસ્કૃત અને બુદ્ધિમાન બનશે.
૨૦. પ્રત્યેક શિક્ષક જો નક્કી કરે કે ઓછામાં ઓછા એક વિદ્યાર્થીને દત્તક લઈને, ફી લીધા વગર ઉત્તમ રીતે ભણાવશે અને પોતાના કરતાં સવાયો બનાવશે અને એને શિક્ષક જ બનવાની પ્રેરણા આપશે તો શિક્ષણક્ષેત્રની ગુણવત્તા અને ગરિમા ભારતને શોભે એવી થશે.

(આ બધાં કથનોને અવાસ્તવિક, અવ્યાવહારિક ગણવાનું મન જરૂર થશે, કરવું શક્ય નથી એમ પણ લાગશે, તેમ છતાં વાંચવા ખાતર વાંચો અને કરવા ખાતર ચિંતન કરી જુઓ અને પછી અનુભવો કે શું થાય છે - સમાજમાં નહીં, તમારી પોતાની અંદર !)

અધ્યાય ૩૨

શિક્ષણશાસ્ત્ર

અભ્યાસક્રમ

સંદર્ભ

જેવું શિક્ષણ એવી વ્યક્તિ, જેવું શિક્ષણ એવો સમાજ, જેવું શિક્ષણ એવો દેશ હોય છે, એ પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક સત્ય હોય છે. આજે વ્યક્તિની, સમાજની અને દેશની સ્થિતિ અત્યંત ચિંતાજનક છે એ નિર્વિવાદ સત્ય છે. એટલે શિક્ષણના વિષયમાં અનિવાર્ય રીતે ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા છે.

શિક્ષણ જ્ઞાનપરંપરાનું વાહક છે. એક પેઢીથી બીજી પેઢીએ જ્ઞાનનું હસ્તાંતરણ થતાં જ જ્ઞાનની પરંપરા બને છે. હસ્તાંતરણની પ્રક્રિયા પેઢી દર પેઢી વૃદ્ધિશીલ હોવી જોઈએ અને પરિષ્કૃત પણ થતી રહેવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ દરેક પેઢીએ શિક્ષણવિષયક ચિંતન કરવાનું હોય છે.

શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય જીવનદૃષ્ટિ પર આધારિત હોય છે. એ જીવનદૃષ્ટિને અનુકૂળ તથા એને પુષ્ટ કરનારી હોય છે. શિક્ષણ અને જીવનદૃષ્ટિનો પરસ્પર આધારિત સંબંધ હોય છે. કોઈ કારણસર એ સંબંધ ટૂટી જાય છે તો જ્ઞાનપરંપરાને નુકસાન થાય છે.

વિગત બસો વર્ષ કરતાં પણ વધુ વર્ષોથી ભારતમાં શિક્ષણ અને જીવનદૃષ્ટિનો વિચ્છેદ થઈ ગયો છે. ભારતમાં જે આજનું શિક્ષણ ચાલી રહ્યું છે એનો આધાર યુરો અમેરિકી જીવનદૃષ્ટિ છે. હજારો વર્ષોની ભારતની સંસ્કૃતિ પરંપરા અને વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થાનો ક્યાંય મેળ ખાતો નથી. પરિણામે જીવનનાં દરેક પાસાંઓમાં આંતરિક સંઘર્ષની સ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે. સર્વત્ર ગૂંચવાડો છે. એના નિવારણ માટે શિક્ષણનું ભારતીયકરણ કરવાની આવશ્યકતા છે. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ ભારતીયકરણ થતું નથી ત્યાં સુધી દેશની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ થઈ શકતું નથી.

શિક્ષણનું ભારતીયકરણ કરવાની પહેલ શિક્ષકોએ

કરવી પડશે, કારણ કે એ એની જ જવાબદારી અને અધિકાર છે. શિક્ષકોને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસક્રમ વિશે ચર્ચા કરવી પડશે.

શિક્ષણના કેવળ જ્ઞાનાત્મક પક્ષની નહીં, પરંતુ વ્યવસ્થાત્મક પક્ષની પણ ચર્ચા કરવી પડશે. આજ વ્યવસ્થાપક્ષમાં ઘાલમેલ થવાને કારણે જ શિક્ષણ સાર્થક નથી થઈ રહ્યું. એટલે સમગ્રતામાં વિચાર કરવો પડશે.

એ બધા સંદર્ભો સાથે અહીં મુખ્યતઃ શિક્ષકો માટે શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

અભ્યાસક્રમ

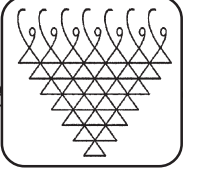
ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ અને ભારતીય શિક્ષણદૃષ્ટિ

૧. આત્મતત્ત્વનું અધિષ્ઠાન
૨. સૃષ્ટિ પરમાત્માનું વિશ્વરૂપ
૩. એકાત્મતાનો તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક સિદ્ધાંત
૪. એકાત્મતાના વિવિધ આયામ
૫. જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ છે
૬. સમસ્ત જ્ઞાન મનુષ્યના અંતરમાં હોય છે
૭. જ્ઞાન પવિત્ર છે
૮. જ્ઞાન, વિદ્યા, શિક્ષણની પરિભાષા અને પરસ્પર સંબંધ

ભારતીય શિક્ષણનાં મૂળતત્ત્વ

૧. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીનો આત્મિક સંબંધ
૨. અધ્યાપન અને અધ્યયન મૂલતઃ એક ક્રિયાનાં બે પાસાં
૩. શિક્ષણનાં લક્ષણો
૪. વિદ્યાર્થીનાં લક્ષણો
૫. અધ્યયન કેન્દ્રિત શિક્ષણ

- **વ્યક્તિત્વ**
  ૧. ત્રિગુણાત્મક : સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ
  ૨. દેવી અને આસુરી સંપદાયુક્ત
  ૩. પંચવિધ પુરુષાત્મક : અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, આનંદમય
  ૪. અહં બ્રહ્માસ્મિ
- **વ્યક્તિનો સમગ્ર વિકાસ**
  ૧. અન્નમયથી આનંદમય અને એનાથી પર
  ૨. વ્યષ્ટિથી પરમેષ્ઠિ : વ્યષ્ટિ, સમષ્ટિ, સૃષ્ટિ અને પરમેષ્ઠિ
- **અધ્યયન**
  ૧. જ્ઞાનાર્જનનાં કરણ : કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો (બહિઃકરણ), મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર (અંતઃકરણ), આત્મા
  ૨. જ્ઞાનાર્જનનાં ઉપકરણો : લેખન, વાચન, વિવિધ ક્રિયાકલાપો માટે દૃશ્ય શ્રાવ્ય સામગ્રી
  ૩. જ્ઞાનાર્જન પ્રક્રિયા
- **વયની અવસ્થા અનુસાર અધ્યયનનું સ્વરૂપ**
  ૧. વયની વિભિન્ન અવસ્થાઓ : ગર્ભ, શિશુ, બાલ, કિશોર, યુવા, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ
  ૨. વયની વિભિન્ન અવસ્થાઓનાં લક્ષણો, ક્ષમતાઓ, આવશ્યકતાઓ અને શીખવાનું સ્વરૂપ
- **જ્ઞાનાર્જનની પંચપદી : અધિતિ, બોધ, અભ્યાસ, પ્રયોગ, પ્રસાર (સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન)**

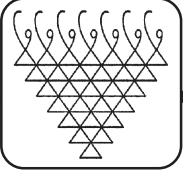
પંચપદીના માધ્યમથી જ્ઞાનપરંપરાનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન
- **અધ્યાપન**
  ૧. અધ્યયનની પૂર્ણતા અધ્યાપન
  ૨. અધ્યાપન પ્રક્રિયાને અનુકૂળ અધ્યાપન
  ૩. અધ્યાપનના માધ્યમથી જ્ઞાનનું એક પેઢીથી બીજી પેઢીને હસ્તાંતરણ
  ૪. અધ્યાપનની ઉત્કૃષ્ટતમ અવસ્થા : મૌન વ્યાખ્યાન (ગુરોસ્તુ મૌનમ્ વ્યાખ્યાનમ્ શિષ્યાસ્તુ છિન્નસંશયઃ)
  ૫. અધ્યાપનના વિવિધ પ્રકારનાં કૌશલ્યો

- **ભારતીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ :**

વેદકાળથી વર્તમાન સમય સુધી ભારતીય શિક્ષણનો સર્વનાશ : બ્રિટિશ કાળમાં વર્તમાન ભારતીય શિક્ષણની સમસ્યા

  ૧. સ્વતંત્ર ભારતમાં વિદેશી પદ્ધતિથી ચાલતું શિક્ષણ
  ૨. યુરો અમેરિકી જીવનદૃષ્ટિનો આધાર
  ૩. શિક્ષણનું વેપારીકરણ
  ૪. શિક્ષણજનિત બેકારી
  ૫. શિક્ષિતોનું અજ્ઞાન
  ૬. સામાજિક વિષમતા તથા આર્થિક વિષમતા
  ૭. અન્ય
- **શિક્ષણની વહીવટી બાજુ**
  ૧. શિક્ષકશિક્ષણનો અધિષ્ઠાતા
  ૨. સ્વાયત્તતા
  ૩. શિક્ષણનું સમાજજીવનમાં સ્થાન
  ૪. શિક્ષકની સામાજિક જવાબદારી
  ૫. શિક્ષકની જ્ઞાન પ્રત્યેની નિષ્ઠા
  ૬. શિક્ષકની જ્ઞાનપરંપરા તૈયાર કરવાની તથા ટકાવવાની જવાબદારી.
  ૭. શિક્ષકના શિક્ષણક્ષેત્રમાં અધિકારો
- **શિક્ષણની અર્થવ્યવસ્થા**
  ૧. નિઃશુલ્ક શિક્ષણની ભારતીય સંકલ્પના
  ૨. દાન, ભિક્ષા, ગુરુદક્ષિણા વગેરેનું શિક્ષણની આર્થિક વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં મહત્ત્વ
  ૩. વિદ્યાલયની આર્થિક વ્યવસ્થા શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓની જવાબદારી
  ૪. સરકારી અનુદાનના સંબંધે પુનર્વિચાર
- **શિક્ષણમાં સુધારણા કરવા માટે કરવાનાં કાર્યો**
  ૧. સંગઠિત પ્રયાસની આવશ્યકતા તથા એનું સ્વરૂપ
  ૨. તદ્દન નવું પ્રતિમાન રચવાની આવશ્યકતા
  ૩. ભારતીય જીવનદૃષ્ટિના પ્રકાશમાં અધ્યયન તથા સંશોધનની આવશ્યકતા તથા એનું સ્વરૂપ
  ૪. શિક્ષણને વિદ્યાલયના કક્ષાકક્ષમાંથી બહાર લાવવાની તથા એને વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્ય આપવાની આવશ્યકતા
  ૫. પરિવાર શિક્ષણની પ્રતિષ્ઠા

અધ્યાય ૩૩

ગૃહશાસ્ત્ર

અભ્યાસક્રમ

સંદર્ભ

ગૃહશાસ્ત્રનો અર્થ છે ઘર ચલાવવાનું શાસ્ત્ર. ગૃહ અર્થાત્ ઘર ભારતની જીવનરચનામાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. ઘરનો જ વ્યાવહારિક અર્થ કુટુંબ અથવા પરિવાર છે અને ભાવાત્મક અર્થ આત્મીયતા છે. ભારતમાં સમાજવ્યવસ્થાનું લઘુત્તમ એકમ પરિવાર છે, વ્યક્તિ નહીં. ભારતની સમાજવ્યવસ્થામાં એનો સર્વથા વિરોધ છે. કારણ કે વર્તમાન આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય વ્યવસ્થા વ્યક્તિને એકમ માનીને જ કરવામાં આવી છે. એ વ્યવસ્થામાં કુટુંબનું સ્થાન ભૌતિક, માનસિક, જૈવિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ માટે કાયદાકીય સમજૂતીના આધારે જ બનેલું છે. મનુષ્યોના પરસ્પરના સંબંધો સામાજિક કરાર સ્વરૂપે બનેલા છે, ત્યાં સુધી કે લગ્ન પણ એ વ્યવસ્થામાં કરાર તરીકે જ આવી જાય છે. આજકાલ નૈતિકતા, માનવીયતા, જવાબદારીની ભાવના વગેરેની ચર્ચા તો થાય છે, પરંતુ કરારનો આધારભૂત સિદ્ધાંત જ્યાં સુધી છોડી દેવાતો નથી ત્યાં સુધી એની કોઈ સાર્થકતા રહેતી નથી.

ઘર સાંસ્કૃતિક પરંપરા ટકાવી રાખવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે. ઘરમાં એ કાર્ય વંશપરંપરાથી થાય છે. કુળધર્મ, જાતિધર્મ, અનેક પ્રકારની વ્યાવહારિક કુશળતાઓ એક પેઢીથી બીજી પેઢીને હસ્તાંતરિત થતાં હોય છે. જો એ હસ્તાંતરણનું કાર્ય ન થાય તો અનેક મૂલ્યવાન વાતોનો નાશ થાય છે. આજે અનેક પ્રકારની કારીગરીની કુશળતાઓનો નાશ થયેલો જ છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે વસ્ત્રઉત્પાદનની, લોખંડ બનાવવાની કલામાં વિશ્વમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવતા હતા. પરંતુ એક પેઢીથી બીજી પેઢીએ હસ્તાંતરણ થવાની પ્રક્રિયા રોકાઈ જવાને કારણે પરંપરા ખંડિત થઈ ગઈ. એ મ્યુઝિયમનો ભાગ બનીને કેવળ

સ્મૃતિશેષ થઈ ગયા. એ સંદર્ભમાં આજે ઘરને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવાની આવશ્યકતા છે.

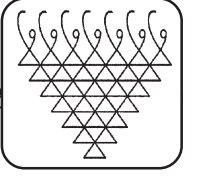
આત્મીયતા એ પરિવારનો કેન્દ્રવર્તી વિષય હોવાને કારણે વ્યક્તિની માનસિક, આર્થિક અને સામાજિક સુરક્ષા જળવાઈ રહે છે. એને પરિણામે સંપૂર્ણ સમાજમાં જે તાણાવ, ઉત્તેજના અને અનાયારનું વાતાવરણ બન્યું છે એમાં સુધારો થઈને શાંતિ અને સદ્ભાવનું વાતાવરણ બને છે તથા એને લીધે ભૌતિક સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થાય છે. એ વાતો ધ્યાનમાં રાખીને ગૃહશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમની રચના કરવામાં આવી છે.

અભ્યાસક્રમ

વિદ્યતક્ષેત્ર માટે અધ્યયન અને સંશોધનના વિષયો

- ભારતની જીવનવ્યવસ્થામાં યોજિત ચાર આશ્રમોનો વર્તમાન સંદર્ભ તથા એના પ્રકાશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્વરૂપ
- ગૃહસ્થાશ્રમીનો સમાજધર્મ
- સામાજિક કરાર સિદ્ધાંતનું ભારતીય જીવનદૃષ્ટિના સંદર્ભમાં મૂલ્યાંકન
- લગ્ન એક કરાર અને લગ્ન એક સંસ્કાર : તુલનાત્મક અધ્યયન
- પરિવાર ભાવના, પરિવારવ્યવસ્થા અને પરિવારની રચનાનું નિરૂપણ
- વસુદૈવ કુટુંબકમ્ : સંબંધોના વિકાસની પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ
- ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતેની વ્યાવહારિકતા
- પારિવારિક ઓળખ અને દાયિત્વબોધનું સ્વરૂપ

- પરિવારને આર્થિક એકમ બનાવવા માટે કયા પ્રકારની યોજના બનાવી શકાય છે.
- ઘરને સાર્થક સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવાના જ્ઞાનાત્મક ઉપાયો.

- પોતાની તરફથી સમૃદ્ધ બનાવવો
- કુળનું ગૌરવ બનવું
- પૂર્વજો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની ભાવના હોવી
- પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વના ગુણોનો વિકાસ કરવો

મહાવિદ્યાલયીન સ્તર

- ભારતીય જીવનવ્યવસ્થામાં ઘરનું સ્થાન
- લગ્નસંસ્કાર અને લગ્નકરાર વચ્ચેનું અંતર
- ગૃહસ્થાશ્રમના અધિકાર અને કર્તવ્ય
- કુળપરંપરાના નિર્વહનનું કેંદ્ર ઘર
- મોટા પરિવાર અને નાના પરિવારના લાભાલાભ
- ઘરનાં મુખ્ય કાર્યો : શિશુ સંગોપન અને ભોજન બનાવવું : સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિકોણ
- ઘરનાં અન્ય કામોનું મહત્ત્વ
- ઘરમાં પ્રાપ્ત થનારા શિક્ષણનું મહત્ત્વ
- વિભિન્ન પારિવારિક સંબંધો સાથે ઊજવવામાં આવતા ઉત્સવો અને કરવામાં આવતાં વ્રતોનું સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક મહત્ત્વ
- ઘર એક સાંસ્કૃતિક એકમ
- ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમ
- ઘર એક ઉત્તમ પાઠશાળા
- ઘર બ્રહ્માંડનું લઘુ રૂપ

વિદ્યાલયીન સ્તર અર્થાત્ કિશોરવયના વિદ્યાર્થીઓ માટે

- ઘરના સંદર્ભમાં પોતાનો પરિચય અને જવાબદારી
- સ્વચ્છતા, સુશોભન, પરિચર્યા, ખરીદી તથા અન્ય ગૃહકાર્યોમાં કુશળતા
- વંશને લાયક વારસ બનવું
- માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ
- ઘરના સભ્ય તરીકે ગૃહજીવન સાથે સમરસતા પ્રાપ્ત કરવી
- ઘરની આર્થિક સ્થિતિ સાથે અનુકૂળન સાધવું
- ઘરની મર્યાદાઓને જાણવી તથા એનું પાલન કરવું
- પૂર્વજો પાસેથી મળેલો વારસો જાળવવો તથા એને

બાલઅવસ્થા હેતુ

- ઘરના કામોમાં માતાપિતાની મદદ કરવી
- પોતાના પૂર્વજોનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો અને એમની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવો
- પોતાનો પારિવારિક પરિચય શીખવો
- કુળદેવતાનો પરિચય મેળવવો અને એમની પૂજા કરતાં શીખવું
- દાન, સેવા, ત્યાગ, પરોપકાર વગેરેનાં કામ શીખવાં અને કરવાં
- પશુપક્ષીઓ માટે અન્ન-પાણીની વ્યવસ્થા કરવી
- વડીલો સાથે ખરીદી કરવા માટે જવું
- ઘરનાં નાનાં મોટાં કામ શીખવાં અને કરવાં
- માતાપિતા તથા વડીલોની સેવા કરવી
- અતિથિસત્કાર કરવો અને શીખવો

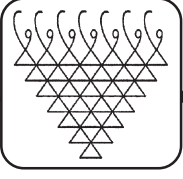
શિશુ-અવસ્થા માટે

- રમતો, ગીત, વાર્તાઓ વગેરેના માધ્યમથી ઘર પ્રત્યે લગાવ નિર્માણ કરવો
- ઘરનાં કામોમાં સહયોગ લેવો, જેથી એમના પર ગૃહજીવનના સંસ્કાર થાય
- પૂર્વજોનો પરિચય કરાવવાના માધ્યમથી એમની સાથે સંબંધ જોડવો

ગર્ભાવસ્થા માટે

- માતાપિતાની કલ્પના અને ઇચ્છાના માધ્યમથી ગર્ભની પરિવારજીવનમાં રુચિ નિર્માણ કરી શકાય છે.
- ગૃહશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્રનું અંગ છે. એટલે એ સ્વતંત્ર રીતે પણ શીખવી શકાય છે અને સમાજશાસ્ત્ર સાથે જોડીને પણ.

અધ્યાય ૩૪

વરવધૂયયન અને વિવાહસંસ્કાર

અભ્યાસક્રમ

વિષય : લગ્નની બાબતમાં યુવાનોની અને વડીલોની સંકલ્પના

૧. યુવાનોના વિચારો ખાસ સ્પષ્ટ નથી હોતા...
૨. તેઓ ઉપલક્ષ્ય વાતોને વધુ મહત્ત્વ આપે છે...
૩. યુવાનો પોતાની સ્વતંત્રતાને વધુ મહત્ત્વ આપે છે...
૪. છોકરીઓ આર્થિક બાજુને તથા છોકરાઓ સુંદરતાને વધુ મહત્ત્વ આપે છે...
૫. પોતાનાં માતાપિતાથી સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છે છે...
૬. સંપૂર્ણ જીવનનો નહીં પરંતુ ભાવિ જીવનનો વધુ વિચાર કરે છે...

જ્યારે

૧. માતાપિતા વંશ ચલાવવાનો વિચાર કરે છે...
૨. પોતાની જવાબદારી ઓછી કરવા માગે છે...
૩. પોતાને મદદ મળશે એવી આશા રાખે છે...
૪. સંતાનો સાથે રહે એવી અપેક્ષા રાખે છે...

લગ્નવિષયક પાશ્ચાત્ય તથા ભારતીય દૃષ્ટિકોણ

પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિકોણ

૧. લગ્ન કરાર છે...
૨. લગ્ન વ્યક્તિગત વિષય છે...
૩. લગ્ન કરવાની જવાબદારી અને અધિકાર બન્ને લગ્ન કરનારાના છે.

૪. લગ્ન કર્યા પછી એ પોતાનો સ્વતંત્ર પરિવાર બનાવે છે.
૫. લગ્ન કરનારાનો માતાપિતા અથવા ભાઈબહેન સાથે કોઈ કાયદેસર સંબંધ રહેતો નથી...
૬. લગ્ન કાયદાકીય પ્રક્રિયા છે...

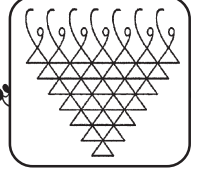
ભારતીય દૃષ્ટિકોણ

૧. લગ્ન સંસ્કાર છે....
૨. એ વ્યક્તિગત નહીં, પારિવારિક બાબત છે...
૩. એ પૂર્વજોના ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે કરવામાં આવે છે...
૪. એ બાળકને જન્મ આપવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે...
૫. સંતાનનાં લગ્ન કરાવવાની જવાબદારી માતાપિતાની છે...
૬. લગ્ન કરવાથી વ્યક્તિ સ્વતંત્ર થતી નથી, એ પેઢીને આગળ વધારે છે...

ગૃહસ્થાશ્રમ : પતિપત્નીનો સંબંધ

૧. પતિપત્નીનો સંબંધ એકાત્મ છે...
૨. બધી વ્યાવહારિક બાબતોમાં તેઓ એક સરખો વ્યવહાર કરે છે...
૩. પતિપત્ની પરિવારનાં કેન્દ્રબિંદુ છે...
૪. પતિપત્નીનો સંબંધ જન્મજન્માંતરનો હોય છે...

અધ્યાય ૩૫

અધિજનનશાસ્ત્ર

અભ્યાસક્રમ

- અધિજનનશાસ્ત્રનો અર્થ છે વ્યક્તિના જન્મ સાથે સંબંધિત શાસ્ત્ર. ભારતમાં આ શાસ્ત્ર ઘણું પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રચલિત હતું. આજના સમયમાં એ પરંપરા તરીકે ક્યાંક દેખાય છે ખરું પરંતુ શાસ્ત્ર તરીકે ઉપેક્ષિત અને વિસ્મૃત થઈ ગયું છે.
- રાષ્ટ્ર સમર્થ ત્યારે જ બને છે જ્યારે પ્રજા સમર્થ હોય છે. પ્રજા સમર્થ ત્યારે બને છે જ્યારે વ્યક્તિ સમર્થ હોય છે. વ્યક્તિના સમર્થ બનવાનાં બે કારક તત્વો છે. એક છે વિદ્યાલયમાં તથા વિદ્યાલયની બહાર મળનારું શિક્ષણ અને બીજું છે વ્યક્તિના જન્મગત સંસ્કાર. એ બેમાં જન્મગત સંસ્કાર શિક્ષણ કરતાં પણ વધુ પ્રભાવી હોય છે. જન્મગત સંસ્કાર અધિજનનશાસ્ત્રનો વિષય છે.
- સમર્થ બાળકને જન્મ આપવા માટે સમર્થ માતાપિતા જોઈએ. સમર્થ માતાપિતા બનવા માટે સમર્થ પતિપત્ની બનવાનું હોય છે. સમર્થ પતિપત્ની બનવા માટે સમર્થ સ્ત્રી અને પુરુષ બનવાનું હોય છે. યોગ્ય ઉછેર દ્વારા સમર્થ સ્ત્રી અને સમર્થ પુરુષ બની શકાય છે. ઉછેર પરિવારમાં થાય છે. એ રીતે અધિજનનશાસ્ત્ર પરિવાર સાથે સંબંધિત મહત્વનો વિષય છે.
- આજના સમયમાં બાળકોના ઉછેરમાં ઘણી અનવસ્થા નિર્માણ થઈ છે. પરિણામે યુવક અને યુવતીઓની જનનક્ષમતામાં ભારે ઘટાડો થયો છે. એના પરિણામે બાળકને જન્મ આપવામાં તેઓ અસમર્થ રહે છે. જો ગર્ભધારણ થાય તો પણ બાળકનો જન્મ ઘણો કષ્ટસાધ્ય હોય છે. ગર્ભવતીને પહેલા દિવસથી જ દવા લેવી પડે છે. એની વિપરીત અસર બાળક પર થાય છે. જે બાળક જન્મ પહેલાંથી જ દવાઓ ખાઈ ખાઈને જન્મ લે છે એ શારીરિક અને માનસિક રીતે દુર્બળ જ રહે છે. આજે બાળકોમાં જે રોગ-પ્રતિકારક શક્તિનો તથા માનસિક સ્થિરતા અને શાંતિનો અભાવ દેખાય છે એનું કારણ આ જ છે. સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન થઈને એની સુદૃઢ પરંપરા બનવા માટે પરિવાર શિક્ષણનું એટલા માટે જ વધુ મહત્વ છે.
- પરિવારમાં બાળકનો જન્મ કેવળ શારીરિક અને

જીવશાસ્ત્રની ઘટના નથી. એનાં મનોવૈજ્ઞાનિક અને આધ્યાત્મિક પાસાં પણ મહત્વનાં છે. આ એ જ પાસાં છે જે મનુષ્યને પશુ કરતાં અલગ હોવાનો દરજ્જો આપે છે. અધિજનનશાસ્ત્રમાં જન્મને સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક મહત્વ આપવામાં આવે છે.

- રાષ્ટ્રને સમર્થ બનાવવું એ શિક્ષણનો મહત્વનો ઉદ્દેશ હોય છે. એ દૃષ્ટિએ અધિજનનશાસ્ત્રનો ઘણો મહત્વનો ઉદ્દેશ હોય છે.

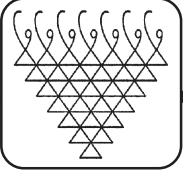
એ વાતોનો સંદર્ભ લઈને અહીં અધિજનનશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા રજૂ કરવામાં આવી છે.

અભ્યાસક્રમ

વિદ્વત્ ક્ષેત્ર માટે અધ્યયન અને સંશોધનના વિષયો.

- પૂર્વજન્મ અને જન્મજન્માંતરના સંસ્કારોની સંકલ્પના
- સંસ્કારપ્રક્રિયા અને સંસ્કારોના પ્રકાર
- ખોડશ (સોળ) સંસ્કાર
- લગ્નની ભારતીય સંકલ્પના : લગ્નનાં લક્ષણો, સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ
- સારા વર અને વધૂનાં લક્ષણો તેમ જ વરવધૂની પરસ્પર પસંદગી
- પતિ અને પત્નીના સંબંધની ભારતીય સંકલ્પના
- ગર્ભાધાન સંસ્કારથી નવી પેઢીની શરૂઆત
- પૂર્વપેઢીઓનો પછીની પેઢીઓ સાથેનો સંબંધ તથા જીવનની પરંપરા
- પેઢીઓ પરંપરાની વાહક
- અધિજનનશાસ્ત્રમાં યોગશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ અને જ્યોતિષનો ફાળો
- ગર્ભવતીની પરિચર્યા અને બાળઉછેર
- લાલચેત પંચવર્ષાણિ : બાળઉછેરનું સૂત્ર
- ગર્ભાવસ્થા અને શિશુ-અવસ્થાનાં લક્ષણો, સ્વરૂપ, ક્ષમતાઓ, જરૂરિયાતો અને વિકાસનું સ્વરૂપ
- અધિજનનશાસ્ત્રના પ્રકાશમાં શિશુશિક્ષણનું સ્વરૂપ

શિશુઅવસ્થા

૧. લવકુશનું હાલરડું

સીતા માતા હેતે ઝુલાવે
બાલુડાંને આંબાડાળે.

વાલ્મીકિના આશ્રમ થાળે સોહે પડ આંબાની કુંજો
ખીલી રહી શીળી ચાંદની ને પ્રફુલ્લિત પુષ્પોના પુંજો

ઝૂલે લીલી બેલડી ઝૂલે
માત હૈયાનાં હેત અતુલે
સીતામાતા હેતે ઝુલાવે
બાલુડાંને આંબાડાળે...

હાલરડાંના સૂરે માતા નિજકુળ કેરી રીત સુણાવે
ઋષિ ઉચ્ચારે આશિષ મલકી બેટા તારી કૂખ દીપાવે

પંખી ગાન સુણીને હરખે
માતા હોંશે હોંશે હીંચોળે
સીતામાતા હેતે ઝુલાવે
બાલુડાંને આંબાડાળે...

સત્યને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર દાદા પુત્ર ને પત્ની સંગ વેચાયા
જગ ઉદ્ધારવા ગંગાજળને ભગીરથ અવનિ પર લાવ્યા

રઘુરાજાએ દાન જ દીધાં
માતા રઘુકુળ રીત સુણાવે

પ્રાણ ગુમાવ્યા વચન પાળવા એવા સમરો દશરથ દાદા
વન વેઠ્યાં ને રાવાણ માર્યો એવા નરવીર તાત તમારા

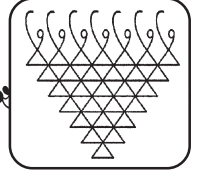
રામરાજ્યને જાળવવાને
માતા ઝુલાવી આણ જ આપે
સીતામાતા હેતે ઝુલાવે
બાલુડાંને આંબાડાળે...

શિશુઅવસ્થા

૨. માતા મદાલસા બેટડાને પોઢાડે

માતા મદાલસા બેટડાને પોઢાડે
ગાઈ હેતભર્યું હાલરડું
હૈયાના હીરથી હીંચોળીને
જ્ઞાન ભરેલું રૂડું ગાય હાલરડું.

તું શુદ્ધ, તું બુદ્ધ, તું છે નિરંજન, છોડ સંસારની માયા
મોહ નિદ્રા ત્યજી કર આત્મકલ્યાણ જ્ઞાનથી ઊજળી કર તું કાયા
તું શુદ્ધ, તું બુદ્ધ, તું છે નિરંજન
મહાપુરુષના બેટડાને મનભરી માતા મદાલસા ગાય હાલરડું.

હૈયાના હીરથી હીંચોળીને
જ્ઞાન ભરેલું રૂડું ગાય હાલરડું
માતા મદાલસા બેટડાને પોઢાડે
ગાઈ હેતભર્યું હાલરડું.

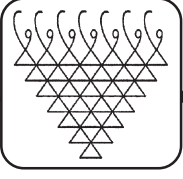
નામ તારું નહીં, રૂપ તારું ના, તું છે સદા મુક્ત આત્મા
રૂપ ધર્યું તેં બાળ બની મારા, પણ તું સદા પરમાત્મા
તું શુદ્ધ, તું બુદ્ધ, તું છે નિરંજન
મિથ્યા ને સત્યના ભેદ બતાવી માતા મદાલસા ગાય હાલરડું.

હૈયાના હીરથી હીંચોળીને
જ્ઞાન ભરેલું રૂડું ગાય હાલરડું
માતા મદાલસા બેટડાને પોઢાડે
ગાઈ હેત ભર્યું હાલરડું.

માતાપિતા, બંધુ, ભગિની ને મિત્રો મોહભર્યા સુખધામો
પણ તું છે અમૃતનો પુત્ર, ભૂલીશ ના, બાંધે ના સુંદર ધામ
તું શુદ્ધ, તું બુદ્ધ, તું છે નિરંજન
અમૃતના પુત્રને સ્વરૂપ ઓળખાવી માતા મદાલસા ગાય હાલરડું.

હૈયાના હીરથી હીંચોળીને
જ્ઞાન ભરેલું રૂડું ગાય હાલરડું
માતા મદાલસા બેટડાને પોઢાડે
ગાઈ હેતભર્યું હાલરડું.

શિશુઅવસ્થા

૩. શુદ્ધ ભોજન

આજે અમે તમને અભિજિત પ્રધાનના ઘરની વાત કરવાના છીએ. અભિજિત પ્રધાન એક ઉદ્યોગપતિ છે. તેમનું મોટું કારખાનું છે. કારખાનું અને ઘર સાથે સાથે જ છે.

પણ એ કારખાનું કેવું છે ? હળદર, મરચું, ઘાણાજીરું, દાળશાકનો મસાલો વગેરે બને છે. પણ એની વિશેષતા એ છે કે ત્યાં એક પણ યંત્ર નથી. મિક્સર નથી ને ગ્રાઈન્ડર નથી. લોટ દળવાની ઘંટી પણ નથી. ત્યાં મસાલા હાથેથી ખાંડવામાં આવે છે. ઘણા બધા માણસો મસાલા બનાવવાનું કામ કરતા હોય. કોઈ મરચાં, હળદર, ઘાણા, જીરું સાફ કરતું હોય, કોઈ ખાંડતું હોય, કોઈ ચાળતું હોય, કોઈ બરણીમાં ભરતું હોય, કોઈ જોખતું હોય.

અહીં તૈયાર મસાલા મળે છે પણ એનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. બાકી તો તમે તમારી વસ્તુ લઈ જાઓ એટલે એ તમને ખાંડી આપે. તમારી જ બરણીમાં ભરી દે.

તેઓ એક નવતર પ્રયોગ કરે છે. તેમના કારખાનામાં એક બાજુ શિક્ષણના વર્ગો ચાલે છે. જે લોકો પોતાનાં મરચું, હળદર ખંડાવવા માટે આવે છે તેમને માટે આ વર્ગો ચાલે છે. અભિજિત પ્રધાન પોતે વર્ગમાં શીખવે છે.

આ વર્ગો શાના છે ?

તેઓ બધાંને સમજાવે છે. મિક્સરનો અને ગ્રાઈન્ડરનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. એમાં મસાલા ન ખંડાય. મિક્સર કે ગ્રાઈન્ડરમાં મસાલા ખાંડીએ કે દળીએ એટલે એમાંથી બધાં પોષક તત્ત્વો બળી જાય. એવા મસાલા ખાઈએ એટલે આપણું આરોગ્ય બગડે. આપણું શરીર નબળું પડે. શરીર નબળું હોય તો મન પણ નબળું પડે. આપણાં બાળકોની બુદ્ધિનો પણ સારી રીતે વિકાસ ન થાય.

નબળા શરીરથી જ આપણી બધી મુશ્કેલીઓની શરૂઆત થાય છે. તેથી તમે મસાલા હાથે ખાંડેલા જ વાપરો.

અભિજિત પ્રધાન બીજું પણ એક કામ કરે છે. તેઓ બધાંને ખાંડતાં ને દળતાં શીખવે છે. ઘાણા ને જીરું સાફ કરતાં શીખવે છે. ચાળતાં શીખવે છે. હળદર, મરચું વગેરેની જાત ઓળખતાં ને પારખતાં શીખવે છે.

તેઓ એમ પણ કહે છે કે તમારા ઘરના મસાલા ઘેર જાતે તૈયાર કરો. બજારનાં તૈયાર પેકિંગ તો કદી લાવશો નહીં. એ ભેળસેળવાળા તો હોય જ, સાથે સાથે મિક્સર અને ગ્રાઈન્ડરમાં દળાયેલા હોય એટલે પોષક પણ ન હોય. બુદ્ધિમાન લોકોએ સારી વસ્તુ વાપરવી જોઈએ. સારી વસ્તુ ઓળખવી જોઈએ. અને એને લગતાં કામો શીખી લેવાં જોઈએ.

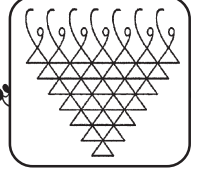
અમે એમનાં ઘરનાં બધાંની સાથે વાતો કરી. એમના ઘરમાં ખાવાપીવાની બધી વસ્તુઓમાં ચોકસાઈ હતી.

તેઓ છાણિયા ખાતરથી ઊગેલું અનાજ જ ઘરે લાવતા હતા. છાણિયા ખાતરથી ઊગેલાં દેશી શાકભાજી જ ખાતા હતા. તેમના વાડામાં પણ શાકભાજી, ફૂલો અને ફળો ઉગાડતા હતા.

તેઓ વાસી ભોજન કદી કરતા નહોતા. વાતચીતમાં અભિજિત પ્રધાને અમને કહ્યું, ‘તમે પણ સાંભળો, સમજો અને બધાંને કહો. આપણું ખાવાનું શુદ્ધ હોવું જોઈએ. ખાવાનું બનાવવાની પદ્ધતિ પણ યોગ્ય હોવી જોઈએ. શુદ્ધ ખાવીપીવાથી આપણું આરોગ્ય સારું રહે છે. દવાઓની જરૂર જ પડતી નથી. દવાઓ ખાવાથી આરોગ્ય સારું થતું નથી. સારા આરોગ્ય માટે સારું ખાવાનું જ સહુથી વધારે મહત્ત્વની બાબત છે. આરોગ્ય સારું હોય તો બધા પ્રસન્ન રહે છે. એ ઘરનું વાતાવરણ પણ પ્રસન્ન બની જાય છે. બધાંને એ ઘેર આવવું ગમે છે. ’ એમ કહીને તેમણે એક પુસ્તિકા પણ આપી. એ પુસ્તિકાનો પ્રચાર કરવાની પણ અમને ભલામણ કરી.

અમે અભિજિત પ્રધાનની વાતો કેટલી સાચી હતી તેનો વિચાર કરતા હતા. તેમનો વ્યવસાય પણ સમાજની સેવા કરવા માટે જ હતો. એ વાતે અમને ઘણા પ્રભાવિત કર્યા હતા. મનમાં ને મનમાં તેમની પ્રશંસા કરતાં અમે પાછા આવ્યા.

અધ્યાય ૩૬

પરિવારશિક્ષણ : શિશુશિક્ષણની દૃષ્ટિએ

અભ્યાસક્રમ

વ્યક્તિનું શિક્ષણ જન્મપૂર્વે જ શરૂ થઈ જાય છે એ હવે આપણે જાણીએ છીએ. વ્યક્તિના શિક્ષણનું પ્રથમ ચરણ છે ગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ. ગર્ભાવસ્થા અને શિશુ-અવસ્થાનું શિક્ષણ માતાપિતાના માધ્યમથી થાય છે. એ અવસ્થા એવી છે જ્યાં શિક્ષણ તો શિશુનું થાય છે પરંતુ એ પ્રત્યક્ષ રીતે થાય છે માતાપિતાનું તથા પરિવારજનોનું. એ પેઢીથી બીજી પેઢીને જીવનના દરેક આયામોનું જે હસ્તાંતરણ થાય છે એનું એ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

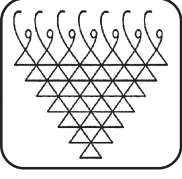
પરિવારશિક્ષણના અભ્યાસક્રમના છ ચરણ છે :

૧. ગર્ભાધાન પૂર્વે ત્રણ મહિના સુધી.
૨. ગર્ભાવસ્થાના નવ મહિના.
૩. જન્મથી એક વર્ષની વય સુધી.
૪. ૧થી ૨ વર્ષની વય સુધી.
૫. ૨થી ૩ વર્ષની વય સુધી.
૬. ૩થી ૫ વર્ષની વય સુધી.

- **ગર્ભાધાનથી ત્રણ મહિના પૂર્વે :** વ્યક્તિનું શિક્ષણ એના માતાના ગર્ભાશયમાં આવતા પહેલાં જ શરૂ થઈ જાય છે. એ માતાપિતાના માધ્યમથી થાય છે. ગર્ભધાનના ત્રણ મહિના પહેલાંથી જ માતાપિતાએ તૈયારી કરવાની છે. એ તૈયારીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.
- માતા અને પિતા નક્કી કરે કે એમને કયા પ્રકારનું બાળક જોઈએ છે. એ નિશ્ચિતિ રૂપ, ગુણ, કર્તૃત્વ વગેરે બાબતમાં હોય છે. નિશ્ચિતિ કરવા માટે પોતાનાં કુળ, પૂર્વજ, પોતાના ગુણ, ક્ષમતાઓ વગેરે વિષે જાણવું જરૂરી છે.

- બંનેની શારીરિક શુદ્ધિ થાય એ દૃષ્ટિએ આયુર્વેદ અને યોગ અનુસાર આહારવિહાર વગેરેનું ધ્યાન રાખવું આવશ્યક છે.
- ત્રણ માસ સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીએ.
- પરિવાર, સમાજ અને દેશ પ્રત્યે પોતાના ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરીએ. સારા બાળકને જન્મ આપીને આપણે ઘણું મોટું પુણ્યનું કામ કરી રહ્યા છીએ એવો વિચાર કરવો.
- વ્યક્તિના આ જન્મનો પ્રારંભ ગર્ભાધાનથી થાય છે. અહીંથી શિક્ષણનો પણ પ્રારંભ થાય છે. વિશેષ વાત એ છે કે શિક્ષણનો પ્રારંભ સીધો ગર્ભથી થતો નથી. એ માતાપિતાના માધ્યમથી થાય છે. ગર્ભાધાન ભલે માતાપિતા બન્ને મળીને થતું હોય છે તો પણ ગર્ભાધાન સંસ્કાર તો માતા પર જ થાય છે. પિતાની સહભાગિતા કેવળ ઉપસ્થિતિ પૂરતી જ હોય છે. એ સંસ્કાર માતાના માધ્યમથી ગર્ભ પર થાય છે એ સંકેત એ વાતનો છે કે એક પેઢી બીજી પેઢીનો સંબંધ કેટલો આંતરિક રીતે જોડાય છે એ સમજે તથા શિક્ષણ કેટલી નિકટતાથી અપેક્ષા રાખે છે એ જાણે. ગર્ભાધાનથી શરૂ કરીને નવ મહિના સુધી માતાના શિક્ષણનાં પાસાં આ પ્રમાણે છે...
- જ્યોતિષાચાર્યના માર્ગદર્શન અનુસાર ગર્ભાધાનની તિથિ, નક્ષત્ર, સમય નિશ્ચિત કરે.
- ગર્ભાધાન માટે અનુકૂળ શારીરિક તથા માનસિક સ્થિતિ બનાવે. એ બન્ને માટે આવશ્યક છે, કારણ કે ગર્ભાધાન વખતે બન્નેનો એકબીજા પ્રત્યે તથા

આવનારા બાળક પ્રત્યે જે ભાવ હોય

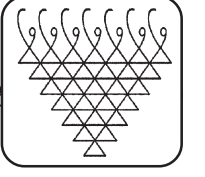
છે એની અસર બાળકના સંસ્કાર પર થાય છે.

- ગર્ભાધાન પૂર્વે પુત્ર કામેષ્ટિ યજ્ઞ કરવાનો હોય છે. યજ્ઞ હંમેશાં પ્રકૃતિમાં સ્થિત દેવતાઓને સંતુષ્ટ તથા તૃપ્ત કરવા માટે થાય છે. પ્રકૃતિના દેવતા, આજે જેને પર્યાવરણ કહે છે એ તત્ત્વો છે. એમાં કેવળ પંચમહાભૂત જ નથી, સત્ત્વ, રજ, તમ અને એની જ સાથે સંબંધિત મન, બુદ્ધિ અને અહંકારના પણ તત્ત્વો છે. એ બધાને સંતુષ્ટ કર્યા પછી જ ગર્ભાધાન થાય છે.
- ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવા એ છે તો કર્મકાંડ, પરંતુ એમાં ભાવના પણ જોડાયેલી છે. આજે પુત્ર કામેષ્ટિને બદલે સંતાન કામેષ્ટિ યજ્ઞ કહી શકાય.
- ગર્ભાવસ્થાના નવ મહિના દરમિયાન બીજા બે સંસ્કાર થાય છે. એ છે પુંસવન અને બીજો સીમંતોન્નયન. એ બન્ને સંસ્કાર કરવા એ માતા અને બાળકની ભાવનાત્મક સુરક્ષા માટે છે.
- જેવા બાળકની કલ્પના કરી છે એને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ રાખવી. ઉદાહરણ તરીકે ચિત્ર દોરવાં, લખવું, ગણિતમાં રસ લેવો. તંત્રવિજ્ઞાનનું પુસ્તક વાંચવું અથવા કોઈપણ વ્યવસાયનાં સાધનો સાથે કામ કરવું. એ બધું કરતી વખતે આપણે બાળકને એ બધી પ્રેરણા આપી રહ્યા છીએ એવો ભાવ હોવો જરૂરી છે.
- દરેક મહિનામાં ગર્ભનાં વિભિન્ન અંગ સક્રિય થવા લાગે છે, જેમ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે. આ વખતે એ અંગો સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તથા ગર્ભસ્થ શિશુને એ સાથે જોડવું જોઈએ.
- બાળક સાથે વાતો કરવી જોઈએ. વાતોના માધ્યમથી એને આપણી તરફથી આશ્વસ્ત કરવું જોઈએ. જીવનવિષયક સુંદર કલ્પના આપવી જોઈએ. સારા બનવાની પ્રેરણા આપવી જોઈએ. વાતો કેવી રીતે કરવી અને પ્રેરણા કેવી રીતે આપવી એ શીખવાના વિષયો છે.

- સુખ પ્રસૂતિ થાય એ માટે વ્યાયામ કરવો.
- આહારવિહાર, વાચન, મનોરંજન, સેવા, સત્સંગ વગેરે કરવાં.
- એ પછી ત્રીજું ચરણ છે જન્મથી એક વર્ષની વય સુધીનું. એ ચરણની મુખ્ય વાતો આ પ્રમાણે છે :
- બાળકનો જન્મ શલ્યક્રિયાથી ન થાય એ દૃષ્ટિએ સાવધાની રાખવી.
- જન્મ સમયે પૂરતું સુરક્ષિત, શુભ, સુંદર વાતાવરણ રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી.
- જાતકર્મ સંસ્કાર કરવા.
- દસ દિવસ સુધી એને પારકા લોકોના સંસર્ગથી બચાવવું જોઈએ.
- ચાલીસ દિવસ સુધી ઘરમાં સુરક્ષિત રાખવું.
- એક વર્ષનું થતાં સુધીમાં એની જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સુંદર ને શુભ અનુભવ આપવો.
- સ્તનપાન, કપડાં, અલંકાર, રમકડાં વગેરેની વિશેષ વ્યવસ્થા કરવી.
- કણવિધ, નામકરણ તથા અન્નપ્રાશન સંસ્કાર કરવા.
- ચોથું ચરણ છે ૧થી ૨ વર્ષની વય સુધીનું. એ ચરણમાં ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાતો આ પ્રમાણે છે :
- એ વયમાં શિશુએ યોગ્ય રીતે બોલતાં અને ચાલતાં શીખવું જોઈએ.
- હાલરડાં અને પ્રભાતિયાંના માધ્યમથી સંસ્કાર કરવા.
- જ્ઞાનેન્દ્રિયો માટે ઘરમાં સંસ્કારક્રમ વાતાવરણ તૈયાર કરવું.
- શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખવડાવવું અને એની પ્રત્યે રુચિ નિર્માણ કરવી.
- ઘરનાં દરેક કામો સાથે તથા ઘરની દરેક વ્યક્તિ સાથે સારી રીતે પરિચય કરાવવો.
- ગૃહજીવન, સમાજજીવન, રાષ્ટ્રજીવન સાથે સંબંધિત વાર્તાઓ કહેવી તથા વાતચીત કરવી.

- એ સમયમાં હાલરડાંનું ઘણું મહત્ત્વ છે.
- પાંચમું ચરણ છે રથી ૩ વર્ષની વયનું. એ સમયે ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાતો આ પ્રમાણે છે.
- ચાલવાની, સૂવાની, બેસવાની યોગ્ય ટેવો પાડવી.
- ઘરમાં બનેલા બધા જ પદાર્થો ખાતાં શીખવવું.
- ઘરનાં વાસણો તથા અન્ય વસ્તુઓ સાથે રમતાં શીખવવું.
- બાળક સાથે વાર્તાલાપ કરવો.
- રમકડાંનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું.
- બજારુ ખાદ્ય પદાર્થો, સિન્થેટિક કપડાં, ઠંડાં પીણાં, ચોકલેટ, બિસ્કિટ, બ્રેડ વગેરેથી બાળકને દૂર રાખવું.
- એને સાથે લઈને ઘર બહાર જવું.
- પશુ, પક્ષી, પ્રાણીઓની વાર્તાઓ કહેવી.
- શૌચ વગેરેની યોગ્ય ટેવો પાડવી.

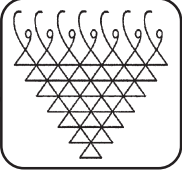
છઠ્ઠું ચરણ છે ૩થી પાંચ વર્ષની વયનું.

એ સમયે એ શિશુવાટિકામાં જવા લાગે છે. અડધું શિક્ષણ વિદ્યાલયમાં થાય છે, પરંતુ ઘરનું શિક્ષણ વિદ્યાલય કરતાં વધુ મહત્ત્વનું છે. એટલે વિદ્યાલયો પણ ઘર જેવાં જ હોવાં જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. ઘરમાં થનારા શિક્ષણ માટે માતાપિતાએ આ રીતે વિચાર કરવાનો છે.

- શુદ્ધ ઉચ્ચારથી બોલતાં આવડે એ માટે શુદ્ધ ભાષા સાંભળવા મળે એ જોવું જોઈએ.
- વસ્ત્ર, વાસણો, રમકડાં, જૂતાં વગેરેનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું.
- વાર્તાઓ સંભળાવવી.

- ઘરનાં બધાં કામોમાં સાથે રાખવું, એ વિશે વાતચીત કરવી.
  - ઘરમાં કરવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ શીખીને એની પાસે કરાવવી.
  - ઘરમાં સંસ્કારક્ષમ વાતાવરણ નિર્માણ કરવું.
  - લખવા-વાંચવાના શિક્ષણનો આગ્રહ ન રાખવો.
- એ રીતે પ્રથમ પાંચ વર્ષનું શિક્ષણ ઘરમાં થાય છે, એ વયમાં માતા શિશુની ગુરુ હોય છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે માતા જ બાળકના ચરિત્રનું નિર્માણ કરી શકે છે. એ અવસ્થામાં માતા અને થોડા પ્રમાણમાં પિતાને પણ શીખવા લાયક વાતો આ પ્રમાણે છે.
- બાળકને જે શીખવવાનું છે એ બધું ક્રિયાત્મક રીતે કરવું.
  - ગૃહસ્થાશ્રમ, માતાપિતા બનવાનો ઉદ્દેશ, સંસ્કારપ્રક્રિયાની બાબતમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.
  - બાળઉછેરની કળા શીખવી.
  - જે ન કરવું જોઈએ એ નહીં કરવાની દૃઢતા રાખવી.
- એ રીતે આ માતાપિતા માટેનો અભ્યાસક્રમ છે. જે શીખવવાનું છે એ બધું શિક્ષકને આવડવું જ જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ માતાપિતાએ પણ શીખવું જોઈએ. એ સાથે જ શીખવવાની કળા પણ અવગત હોવી જોઈએ.
- વાસ્તવમાં લગ્ન પહેલાંની યુવાવસ્થામાં આ વિષયનું શિક્ષણ દરેકને યોગ્ય પદ્ધતિથી મળવું જોઈએ, કારણ કે માતાપિતા તો દરેક યુવકયુવતીએ બનવાનું જ છે. આપણા દેશમાં બે પેઢી પહેલાં પરિવારમાં આ પ્રકારનું શિક્ષણ થતું પણ હતું. એટલે થોડો પ્રયત્ન કરવાથી એને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવું અશક્ય નથી.

બાળઅવસ્થા

૧

ચાલો, આજે આપણે નિયમ બનાવીએ

ચાલો, આજે નિયમ બનાવીએ

દિવસ આનંદી બનાવીએ

જલદી સૂઈએ

જલદી ઊઠીએ

કસરત કરવાનું

ક્યારેય ન ભૂલીએ

રમીએ કૂદીએ

તંદુરસ્ત થઈએ

સમયની કિંમત

ખૂબ સમજીએ

દિવસ આખો

ટીવી ન જોઈએ

પુસ્તકો સાથે

સંબંધ રાખીએ

વાંચે લખીએ અને

જ્ઞાન વધારીએ

સારી વાતો

મનમાં લાવીએ.

ચાલો આજે નિયમ બનાવીએ.

દિવસ આપણો આનંદી બનાવીએ.

૨

ભારત માતા તને પ્રણામ

ભારત માતા તને પ્રણામ

અમે છીએ તારાં સંતાન

તુજમાં વસતા પ્રાણ અમારા

ગાઈએ સદા તારાં ગુણગાન.

સંસ્કારી ગુણવાન બનીશું

કસરત કરી બળવાન બનીશું

એકસાથે મળીને ચાલશું

દેશની આપણે ઉન્નતિ કરીશું.

એકતા અને ભાઈચારો

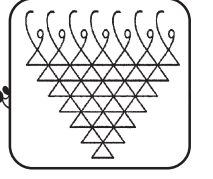
છે અમારું અભિયાન

ગાઈએ સદા તારાં ગુણગાન

ભારતમાતા તને પ્રણામ

અમે છીએ તારાં સંતાન.

અધ્યાય ૩૭

રાજ્યશાસ્ત્ર

અભ્યાસક્રમ

ભારત આજે ડેમોક્રસીના રાજ્યતંત્રમાં ચાલી રહ્યો છે, પરંતુ યુગોથી ભારત રાજ્યતંત્રમાં જ ચાલતો હતો. ગણતંત્ર રાજ્ય પ્રણાલીના પ્રયોગો તો થયા પરંતુ મુખ્યત્વે એ રાજ્યતંત્ર જ રહ્યું.

સ્વાયત્ત સમાજ ભારતની સમષ્ટિ વ્યવસ્થાની મહત્વપૂર્ણ ઓળખ રહ્યો છે અને રાજ્યતંત્ર સમાજની સ્વાયત્તતાના રક્ષણ માટે હોય છે. એટલે ભલે રાજાનું શાસન હોય કે આજની ડેમોક્રસી હોય, સ્વાયત્ત સમાજમાં વ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ એ આપણા અધ્યયનનો વિષય રહેશે. એ દૃષ્ટિએ આ રીતે થોડો વિચાર કરી શકાય છે.

વિદ્વત્ક્ષેત્ર : અધ્યયન અને શોધકાર્ય

- ‘રાજા’ સંજ્ઞાનો ઉદ્ભવ, સ્વરૂપ અને સંકલ્પના
- ‘રામરાજ્ય અને પ્રજા સુખી’નો નિહિતાર્થ
- રાજા અને પ્રજાના સંબંધ
- રાજ્યસત્તા, અર્થસત્તા, ધર્મસત્તા અને જ્ઞાનસત્તાનો પરસ્પર સંબંધ
- રાજા અને પ્રજાનાં કર્તવ્યો તથા અધિકાર
- ભારતની વર્તમાન ડેમોક્રસી તથા રાજાની શાસનવ્યવસ્થાનું તુલનાત્મક અધ્યયન : સૈદ્ધાંતિક અને વ્યાવહારિક
- તુલનાત્મક અધ્યયનનાં ક્ષેત્રો - ન્યાય પ્રણાલી, કાનૂન તથા દંડની પદ્ધતિ, સંવિધાન, કાનૂનસંહિતા, રાજનીતિ, પ્રજાની શાસનવ્યવસ્થામાં સહભાગિતા.
- તુલનાત્મક અધ્યયનનાં ક્ષેત્ર - રાષ્ટ્રપતિ અને રાજા, અમાત્ય પરિષદ અને મંત્રીમંડળ, ખાસ દરબાર અને રાજ્યસભા, આમ દરબાર અને લોકસભા.

અધ્યયન કરતાં કરતાં આ યાદીમાં અન્ય વિષયો પણ ઉમેરાતા જશે.

મહાવિદ્યાલયીન ક્ષેત્ર

- સ્વાયત્ત સમાજનું સ્વરૂપ
  - સ્વતંત્રતા, સુરક્ષા, સમૃદ્ધિ, સંસ્કૃતિનું રક્ષણ તથા સંવર્ધન.
  - શિક્ષણ, ભૌતિક પદાર્થોનું ઉત્પાદન અને વિતરણ, પરિવાર વ્યવસ્થાની સુરક્ષા.
  - પરરાષ્ટ્રોનાં આક્રમણોનો પ્રતિરોધ અને પ્રત્યાવર્તન - સૈન્ય વ્યવસ્થા.
  - આંતરિક અનિષ્ટો તથા દુષ્ટચક્રોનું નિર્મૂલન - પોલીસ-વ્યવસ્થા.
  - દંડવિધાન અંતર્ગત પ્રાયશ્ચિત્ત, સુધારગૃહ, પશ્ચાત્તાપનું સ્વરૂપ અને વ્યવસ્થા.
- એમાં હજુ પણ ઉમેરો થઈ શકે છે.

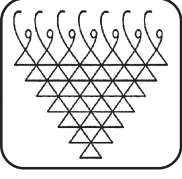
કિશોરાવસ્થા

- જનમત, લોકાપવાદ, કિંવદન્તી, સામાજિક કાનૂન, સામાજિક ન્યાય, સામાજિક દંડ, રુચિ, પરંપરા, પંચાયત, મહાજન, પંચ, લવાદ વગેરે સંકલ્પનાઓનું મહત્વ અને કાર્યપદ્ધતિ.
- વિદ્યાલય, ઘર અને સમાજમાં જોવા મળતું અને ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય સ્વરૂપ.

બાલઅવસ્થા

- પોતાનું સુખ અને પોતાનું હિત.

– બીજાનું સુખ અને બીજાનું હિત.

- પોતાનું સુખ અને બીજાનું દુઃખ
- પોતાનું હિત અને બીજાનું અહિત.
- બીજાનું સુખ અને હિત અને પોતાનું સુખ તથા હિત.
- સૌનું સખ અને સૌનું હિત.

કઈ રીતે થઈ શકે અને આપણે શું કરવું જોઈએ અને શું નહીં એ મુખ્યત્વે અભ્યાસક્રમનો ભાગ હશે. એ ધર્મશિક્ષણનું પણ અંગ હોય છે.

શિશુ-અવસ્થા અને ગર્ભાવસ્થા

- અન્ય વિષયોની જેમ આ પણ વિભિન્ન માધ્યમોથી સંસ્કાર કરવાનો વિષય રહેશે.

વિશેષ

શાસનવ્યવસ્થા એ સમાજવ્યવસ્થાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. એને ચલાવવા માટે વિશેષ યોગ્યતા ધરાવતી વ્યક્તિ જોઈએ. દરેક સમાજે એવી વ્યક્તિઓ પોતાની અંદરથી જ

નિર્માણ કરવાની હોય છે. વેપાર, કારીગરી, કૃષિ વગેરે વ્યવસાય કરનારી વ્યક્તિઓ કદાચ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન નહીં કરતી હોય તો પણ વિશેષ નુકસાન થતું નથી. પરંતુ રાજા અને અમાત્ય, આજની ભાષામાં કહીએ તો શાસક અને પ્રશાસક શાસ્ત્રો જાણનારા જ હોવા જોઈએ. પરંપરાથી ભારતમાં શાસક અને પ્રશાસકને શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને શીલસંપત્તિ હોવા અનિવાર્ય મનાયા છે. એટલે રાજા અને અમાત્યની પસંદગી, શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણની દીર્ઘ તથા વ્યાપક શૃંખલા તથા સુનિશ્ચિત વ્યવસ્થા હોવી જરૂરી માનવામાં આવે છે. વર્તમાન ડેમોક્રસી અને બ્યૂરોક્રસીમાં એની કોઈ વ્યવસ્થા નથી.

એ રીતે સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા, ધર્મવ્યવસ્થા, શિક્ષણવ્યવસ્થા વગેરેના પરસ્પર સંબંધની બાબતમાં યોગ્ય સમજણ વિકસિત કરવાની આવશ્યકતા છે.

અધ્યાય ૩૮

અર્થશાસ્ત્ર

અભ્યાસક્રમ

મહાવિદ્યાલયીન ક્ષેત્ર તથા વિદ્યુત્ ક્ષેત્ર

આ સૌથી મહત્ત્વનું ક્ષેત્ર છે. એના આધાર પર જ અન્ય સ્તરોના શિક્ષણની યોજના શક્ય બનશે. એટલે અર્થશાસ્ત્ર વિષયના તજજ્ઞોને ધર્મશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર તથા અધ્યાત્મશાસ્ત્રના તજજ્ઞોને સાથે લઈને, વર્તમાન સ્થિતિનો સંદર્ભ લઈને એક પર્યાયી અર્થશાસ્ત્રની રચના કરવી પડશે. એ અનુસંધાન કાર્યમાં નીચે પ્રમાણેનાં પાસાંઓ વિશે વ્યાપક વિચારવિમર્શ કરવાની આવશ્યકતા છે.

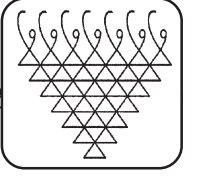
સંશોધન માટે વિષયોની યાદી

- ભારતીય જીવનદૃષ્ટિના પ્રકાશમાં ભારતીય અર્થદૃષ્ટિ

- પુરુષાર્થ ચતુષ્ટયનો આધ્યાત્મિક આધાર
- પુરુષાર્થ ચતુષ્ટય – ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષનો પરસ્પર સંબંધ : ધારણક્ષમ વિકાસના માપદંડ પર વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન
- ભારતીય અર્થદૃષ્ટિની વૈશ્વિકતા તથા ચિરંજીવિતા અર્થાત્ સનાતનતા
- ભારતીય અર્થદૃષ્ટિ અને પાશ્ચાત્ય અર્થદૃષ્ટિ : એક તુલનાત્મક અધ્યયન
- વૈભવ, સમૃદ્ધિ, ઉપભોગ તથા અર્થાર્જનની ભારતીય સંકલ્પના
- વૈભવ, સમૃદ્ધિ, ઉપભોગ અને અર્થાર્જનની ભારતીય વ્યવસ્થા

- વિકાસની ભારતીય સંકલ્પના તથા આર્થિક વિકાસ
- ભારતનો આર્થિક ઇતિહાસ
- ભારતીય અર્થનીતિની વિશેષતાઓ
- ભારતીય સમાજની વાર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા અને અર્થાર્જન વ્યવસ્થા
- કરપ્રણાલી, મૂલ્યનિર્ધારણ, ઉત્પાદન-વ્યવસ્થા તથા ખરીદવેચાણનું ભારતીય શાસ્ત્ર તથા ભારતીય પરંપરા
- અર્થવ્યવસ્થાનો મૂલ્યબોધ : ભારતીય દૃષ્ટિ
- સમાજ-સંચાલિત, સમાજ-નિયંત્રિત તેમજ રાજ્ય નિયંત્રિત/સંચાલિત અર્થવ્યવસ્થાનો સમન્વય
- અર્થશાસ્ત્ર : ક્યારે વિનાશક, ક્યારે ઉદ્ધારક
- સ્વામિત્વ, સહભાગિતા, સહયોગિતા અને દાસત્વ : અર્થાર્જનની શ્રેણીઓની ભારતીય પારંપરિક વ્યવસ્થા : એની પ્રાસંગિકતા તથા ઉપયોગિતા.
- ઉત્પાદનતંત્રનું કેન્દ્ર : વસ્ત્રવિદ્યા
- ભારત : કૃષિપ્રધાન, ઉદ્યોગપ્રધાન કે બન્ને : એક ઐતિહાસિક અધ્યયન
- અર્થ પાવિત્ર્યની સંકલ્પના : એક શાસ્ત્રીય તથા વ્યાવહારિક અધ્યયન
- વિશ્વની અર્થવ્યવસ્થા બરાબર કરવા માટે ભારતીય સૂચન
- અર્થોપનિષદ્
- ભારતીય સમાજની આર્થિક સ્વાયત્તતા
- રેશનિંગ, સબસીડી, વેટ (VAT) : લાભ અને હાનિ
- ભારતના વિદેશી ઋણનું સ્વરૂપ તથા પરિણામ
- મૂળ જરૂરિયાતો આધારિત ઉદ્યોગોની અર્થવ્યવસ્થા, મોટા પરિવારોની અર્થવ્યવસ્થા, નાના પરિવારોની અર્થવ્યવસ્થા

મહાવિદ્યાલયીન સ્તર પર અભ્યાસક્રમ

મહાવિદ્યાલયોમાં ભાગનારા વિદ્યાર્થીઓ અઢારથી પચાસ વર્ષની વયના હોય છે. એ યુવાવસ્થા છે. અવસ્થાનાં લક્ષણ અને ક્ષમતા અનુસાર આ ચિંતનનો

સમય છે. સ્વતંત્ર અધ્યયન અને સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બનાવવાનો એ સમય છે. એટલે અભ્યાસક્રમની યોજના આ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને કરવી જરૂરી છે.

એ દૃષ્ટિએ અધ્યયનના વિષય આ પ્રમાણે હોઈ શકે છે.

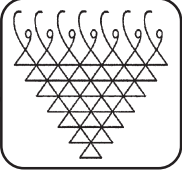
૧. તત્ત્વચિંતન

- ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ
- ભારતની વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભૂમિકા
- ભારતીય અર્થચિંતન
- વિકાસની સંકલ્પના
- સમગ્ર વિકાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આર્થિક વિકાસ
- અર્થશાસ્ત્ર : પરિભાષા અને સ્વરૂપ
- યુરોપીય તથા ભારતીય અર્થચિંતક તથા એનું અર્થચિંતન.
- મૂડીવાદી, સમાજવાદી, સામ્યવાદી, વિચારધારા તથા એમનું અર્થચિંતન.
- વૈદિક અર્થચિંતન.
- ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા અને આર્થિક વ્યવહાર
- શોષણ આધારિત તથા દોહન આધારિત અર્થવ્યવસ્થા

૨. વ્યાપક આકલન

- વિશ્વવ્યાપારમાં ભારતનું સ્થાન : ભૂતકાળમાં તથા વર્તમાનમાં
- આયાત અને નિર્યાત : સ્વરૂપ તથા લાભાલાભ
- ભારતીય ઉત્પાદનતંત્રનો ઇતિહાસ
- ભારતીય ઉત્પાદનોનું વૈવિધ્ય તથા ગુણવત્તા : એમની કારણમીમાંસા
- ભારતની વર્તમાન ગરીબીનું સ્વરૂપ, એનાં કારણો તથા નિવારણના ઉપાયો.
- ઉદ્યોગોનું કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ : એનાં લાભ તથા નુકસાન

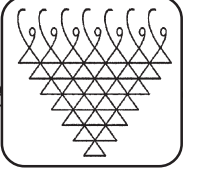
- વિતરણ વ્યવસ્થાનું કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ : એના લાભ તથા હાનિ
- કિંમત નિર્ધારણની પ્રક્રિયાના સિદ્ધાંત : પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય
- Demand and Supply, માગ અને પુરવઠાનો પરસ્પર સંબંધ : ભારતીય દૃષ્ટિ
- અર્થસંકલ્પ, અર્થનીતિ અને દેશની ગરીબી
- વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોના વર્ગીકરણના માપદંડ
- વિકાસદર, જીડીપી, જીએનપીનું તાત્વિક અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ
- ઋણ, વ્યાજ, નિવેશ, બચત, અનુદાન, સબસિડી, છૂટ, દાન, દક્ષિણા, ધર્માદા (charity) વગેરેના સાંસ્કૃતિક નિહિતાર્થ
- પેન્શન, બેરોજગારી ભથ્થું, મોંઘવારી ભથ્થું, બોનસ, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, ગ્રેયુઇટી વગેરેની ઉપયુક્તતા અને અનુપયુક્તતા
- શ્રમ, સેવા, દાન વગેરેનું સાંસ્કૃતિક તથા આર્થિક મૂલ્ય
- યાંત્રિકીકરણના સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક લાભાલાભ
- અર્થનો અભાવ અને પ્રભાવ

૩. વ્યવહાર-ચિંતન

- જરૂરિયાતો અને ઇચ્છાઓ
- આર્થિક સમૃદ્ધિનું સ્વરૂપ
- વૈભવના ઉપાયો
- માલિકોની અર્થવ્યવસ્થા કે નોકરોની કરકસર, જાળવણી, પુનરુત્પાદન, નવીનીકરણ, પુનરુપયોગ વગેરેનું સ્વરૂપ
- પરિવાર એક આર્થિક એકમ
- પરિવારનો ઉદ્યોગ : આર્થિક સુરક્ષા તથા ઉત્પાદનની ગુણવત્તા માટે આવશ્યક
- વર્ણાનુસાર વ્યવસાય : અર્થસુરક્ષા તેમજ સામાજિક

- સન્માનની દૃષ્ટિએ વિશ્લેષણ
- બચત આધારિત તથા ઋણ આધારિત અર્થવ્યવસ્થા
- આર્થિક સમૃદ્ધિમાં સંયમ અને સદાચારનું સ્થાન
- વિપુલતા અને અભાવ : કેમ અને કેવી રીતે
- બચત અને દાન : અર્થવિનિયોગના અનિવાર્ય આયામ
- ઘરેલું અર્થસંકલ્પ
- ખરીદીની કલા
- શ્રમદાન, ધનદાન, સેવાના આર્થિક નિહિતાર્થ
- ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, કનિષ્ઠ નોકરી : એક વિશ્લેષણ
- ખરીદ-વેચાણથી પર રાખવા જેવી વાતો
- સાર્વજનિક ઉત્સવો તથા તહેવારો ઊજવવાની ભારતીય પદ્ધતિના નિહિતાર્થ
- ધર્મ વિરુદ્ધ અર્થ
- હાનિકારક અને લાભકારક અર્થાર્જન
- અર્થાર્જન : ક્યારે, કેમ અને કેવી રીતે
- અર્થના અભાવને કારણે પેદા થનારો તણાવ, ઉત્તેજના તથા અન્ય માનસિક વ્યાધિઓથી બચવાના ઉપાયો
- આર્થિક ક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત સરકારી યોજનાઓનું આકલન
- આર્થિક ક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત સામાજિક અને/અથવા બિનસરકારી વ્યવસ્થાઓ અને યોજનાઓનું આકલન તેમ જ મૂલ્યાંકન
- વર્તમાન જીવનશૈલી અને દારિદ્ર્ય : સમવિષય સંબંધ
- નગરનિયોજન, શહેરીકરણ તથા વર્તમાન ગૃહનિર્માણ અને પરિવહન વ્યવસ્થાનાં આર્થિક પરિણામ
- શિક્ષણ ઉદ્યોગ, સ્વાસ્થ્ય ઉદ્યોગ, સમાજસેવા ઉદ્યોગ, મંદિર ઉદ્યોગ, હોટેલ ઉદ્યોગ : એ સંકલ્પનાઓનું ભારતીય જીવનદૃષ્ટિના પ્રકાશમાં વિશ્લેષણ
- આ યાદી પણ કેવળ નમૂનારૂપ છે. વિભિન્ન

વિદ્યાલયોનાં શિક્ષણ મંડલો (Board of studies) એ વિષયો પર સાધક-બાધક ચર્ચા કરીને મહાવિદ્યાલયીન વિદ્યાર્થી માટે અભ્યાસક્રમ તથા અધ્યયન-સામગ્રી તૈયાર કરવી જોઈએ.

૪. પ્રાયોગિક કાર્ય

મહાવિદ્યાલયોમાં ચિંતનના સ્તર પર અધ્યયન થાય છે. શાસ્ત્રીય અધ્યયન થાય છે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ વિષયનું યોગ્ય આકલન થવા માટે થોડું પ્રાયોગિક કાર્ય પણ કરવું જોઈએ તથા રાજ્યનો અને સમાજનો અર્થવ્યવહાર પ્રત્યક્ષમાં કેવી રીતે ચાલે છે એનો અનુભવ લેવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ કેટલાંક પ્રાયોગિક કાર્યો સૂચવ્યાં છે.

- જીવનોપયોગી પદાર્થોના નમૂના, ઉદાહરણ તરીકે દૂધ, શાક, અનાજ, કપડાં અને જૂતાં લઈને એમની શરૂઆતથી લઈને અંતમાં વેચવા માટે તૈયાર થવા સુધીની પ્રક્રિયાની તેમ જ કિંમત નિર્ધારણની પ્રક્રિયાની માહિતી એકત્ર કરવી.
- વિભિન્ન પ્રકારનાં ભવનોના પાંચ નમૂના લઈને એમની બનાવટમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી સામગ્રી તથા એની જાળવણી માટે કરવી પડતી વ્યવસ્થાઓની માહિતી એકત્રિત કરવી તથા એમાં થનારાં શ્રમ તથા ખર્ચની બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય લખવો.
- પોતાના પરિવારની એક મહિનાની કુલ આવક તથા કુલ ખર્ચનો દૈનિક હિસાબ રાખવો, એનું મૂલ્યાંકન કરવું તથા વિભિન્ન બાબતોની પ્રાથમિકતા ઓળખીને એ પછીના મહિનાનો અર્થસંકલ્પ તૈયાર કરવો.
- કોઈ એક સાર્વજનિક સંસ્થાને એમના આર્થિક વ્યવહારમાં બચતના ઉપાયો જણાવવા.
- જાહેરાત, પેકિંગ તથા યાતાયાતને કારણે વસ્તુની કિંમતો કેટલી વધે છે એની માહિતી એકત્ર કરવી, એમાંથી બચવાના ઉપાયો જણાવવા.
- ‘યુવાનો, નોકરી ન કરો, પોતાના વ્યવસાયના માલિક બનો’, એ સૂત્રને સાર્થક તથા સ્વીકૃત બનાવવાની યોજના બનાવો.

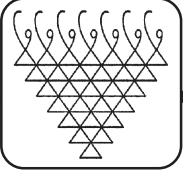
- યુવાનો દ્વારા ક્યાં અને કઈ રીતે શ્રમદાન થઈ શકે છે એનો વિચાર કરીને એક લાંબી યાદી બનાવો તથા એમાંથી કોઈ એકને કૃતિમાં ઉતારવા માટે યોજના બનાવો. એનો આર્થિક બોજો કોઈ પણ બહારના એકમ પર ન નાખો. શ્રમદાન કરનારા પોતે જ ખર્ચની પણ વ્યવસ્થા કરે, પિતાની કમાણીમાંથી નહીં, પોતાની કમાણીમાંથી.
- ‘ભગવાન ભૂખ્યા ઉઠો છે, ભૂખ્યા સુવાડતો નથી.’ ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા કે સમાજવ્યવસ્થાનું એ સર્વસ્વીકૃત સૂત્ર છે. આજે આપણી આસપાસ અનેક લોકો માટે ભૂખ્યા સૂવાનો વારો આવે છે. એમને ઓળખો અને એમને ભૂખ્યા સૂવું ન પડે એ હેતુથી સ્વમાનપૂર્ણ અર્થાર્જનની યોજના બનાવો.
- પોતાના ભણતરનો ખર્ચ કઈ રીતે ઓછો કરી શકાય છે એનો વિચાર કરો તથા એના પર અમલ કરવાની યોજના બનાવો.
- કરકસર અને સગવડ, વૈભવ અને સંયમ વગેરેનું સંતુલન સ્થાપવા માટે કયો માર્ગ લઈ શકાય એ વિશે પોતાના મિત્રો સાથે વિચાર-વિનિમય કરીને એક આદર્શ જીવનશૈલીની રૂપરેખા બનાવો.

એ રીતે મહાવિદ્યાલયીન શિક્ષણના સ્વરૂપમાં એક ભારે પરિવર્તનની જરૂર છે, કારણ કે ત્યાંથી જ દેશની અર્થનીતિનું સૂત્ર સંચાલન કરનારી તથા સમાજની સમૃદ્ધિનું સંરક્ષણ તથા સંવર્ધન કરનારી યુવાનપેઢી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિદ્યાલયીન શિક્ષણ

એ સ્તરે સમાજજીવનના વ્યવહારોને તર્ક દ્વારા સમજવાનો પ્રયત્ન શરૂ થાય છે. અત્યાર સુધી ઉપદેશને કારણે, વડીલોની આજ્ઞા પ્રમાણે કે નિયંત્રણ દ્વારા સંસ્કારવશ જે વ્યવહાર કાર્યો એનું તાર્કિક વિશ્લેષણ અજાણતાં જ શરૂ થઈ જાય છે અને એના જ પરિણામ તરીકે જે બુદ્ધિને સ્વીકાર્ય હોય છે એ રહે છે અને સ્વીકાર્ય ન હોય એને છોડી દેવામાં આવે છે.

એટલે એ અવસ્થામાં સમાજના નાના મોટા આર્થિક વ્યવહારોને બુદ્ધિ વડે સમજવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત કરાવવો જોઈએ.

એ દૃષ્ટિએ અભ્યાસક્રમ માટે કેટલાંક સૂચનો આ પ્રમાણે છે :

- આટલી વાતોનો વિચાર કરીએ.
- મનુષ્યે પોતાના પરસેવાની કમાણીમાંથી પણ દાન કેમ કરવું જોઈએ ?
- પિતાજી પાસે ઘણો પૈસો છે, તો પણ સાદગી કેમ અપનાવવી જોઈએ ?
- કોઈપણ પ્રકારનું કામ કરવા માટે જો લાંચ આપવી જરૂરી છે તો પણ એ લાંચ કેમ ન આપવી જોઈએ ?
- વિદેશી બનાવટના સાબુ, ટૂથપેસ્ટ કે કોકાકોલા કેમ ન ખરીદવાં ?
- બસ કે ટ્રેનમાં જો ચેકિંગની વ્યવસ્થા ન હોય તો પણ ટિકિટ શા માટે લેવી જ જોઈએ ?

આ યાદી ઘણી લાંબી બની શકે છે. યાદી પર નજર કરતાં જ કોઈ પણ સમજી શકે છે કે સ્વદેશી, સાદગી, સંયમ, પ્રામાણિકતા જેવા સદ્ગુણોના આધાર પર એ યાદી બની છે, પરંતુ એનાં પરિણામ આર્થિક સ્વરૂપનાં છે.

ખરીદી કરવાની કુશળતા

- જીવનોપયોગી પાંચ પદાર્થોના નમૂના એકત્ર કરો, એમની પરખ કરો, માહિતી લો તથા એમની ગુણવત્તા નિશ્ચિત કરો. એ પછી એની કિંમત જાણો તથા યોગ્ય-અયોગ્યનો નિર્ણય કરો.
- ૧ કિલો બટાકા તથા ૧ કિલો બટાકાની વેફર કે કાતરીની કિંમતમાં શું ફેર છે એ જાણો. એ ફેર શા માટે છે એની વિસ્તૃત નોંધ કરો. એટલા મોંઘા હોવા છતાં આપણે એ કેમ ખરીદીએ છીએ એનો વિચાર કરવો.
- આપણે જ્યારે કારખાનામાં બનેલાં કપડાં કે જૂતાં ખરીદીએ છીએ ત્યારે દરજી અને મોચીનું શું થાય છે એની માહિતી લેવી.

- મોંઘું અને મૂલ્યવાનમાં શું અંતર છે ? સસ્તા અને હલકા (cheap)માં શું અંતર છે ?
- પોતાના ઘરમાં એક મહિના દરમિયાન ખરીદવામાં આવેલી વસ્તુઓની યાદી કરીને એ માટે થનારો ખર્ચ લખો.

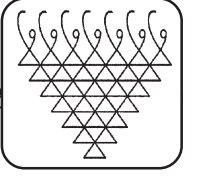
આ યાદી પણ હજી લાંબી બનાવી શકાય છે એ સમજાય એવું છે.

દૃષ્ટિકોણ વિકસિત કરવો

આ વયમાં જીવનનો દૃષ્ટિકોણ બને છે, કેટલાક સિદ્ધાંત બને છે, તત્ત્વ બને છે. સમ્યક્ દૃષ્ટિકોણના વિકાસ માટે વિચારપ્રેરક કેટલાક સંકેત આપવા જરૂરી હોય છે. એ માટે થોડાં સૂચનો -

- હું જીવનમાં કેવી રીતે અર્થાર્જન કરીશ.
  - હું જીવનમાં કેટલું અર્થાર્જન કરીશ.
  - હું મારી દિનચર્યાનો કેટલો સમય અર્થાર્જન માટે વાપરીશ.
  - મારું જીવનલક્ષ્ય શું છે.
  - હું નોકરી કરીશ કે ઉદ્યોગ.
  - મને અર્થાર્જન કરવા માટે કયું કાર્ય સારું લાગે છે.
  - મને અર્થાર્જન માટે કયા કામમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થયેલી છે.
  - હું જીવનમાં કેટલું દાન કરીશ.
  - વસ્તુઓના ઉપભોગની બાબતમાં મારા કયા સિદ્ધાંતો છે.
  - જીવનમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ કોઈની ખુશામત ન કરવી પડે એ માટે હું શું કરીશ.
- આ યાદી હજી લાંબી બનાવી શકાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓનો દૃષ્ટિકોણ ક્રિયાત્મક થાય એ દૃષ્ટિએ વિદ્યાલય કેટલાક નિયમો અને વ્યવસ્થાઓ બનાવી શકે છે, જેમકે -
- વિદ્યાલયના ભવનની તથા પરિસરની રોજરોજની સ્વચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો મળીને કરશે.
  - વિદ્યાલયના પુસ્તકાલય તથા પ્રયોગશાળાની

જાળવણી વિદ્યાર્થીઓ કરશે.

- વિદ્યાલયની સંપૂર્ણ ખરીદી વિદ્યાર્થી અને આચાર્ય મળીને કરશે તથા એનો હિસાબ પણ રાખશે.
- વિદ્યાલયોના વિભિન્ન કાર્યક્રમોનું આર્થિક નિયોજન વિદ્યાર્થીઓની સહભાગિતાથી થશે.
- વિદ્યાલયના શૈક્ષણિક ભ્રમણનું આર્થિક નિયોજન વિદ્યાર્થીઓ કરશે.
- વિદ્યાલયમાં પાણી, વીજળી અને અન્ય સંસાધનોનો અપવ્યય ન થાય એની જવાબદારી વિદ્યાર્થીઓ સંભાળશે.
- વિદ્યાલયમાં કોઈપણ વિદ્યાર્થી સાયકલ સિવાયનું અન્ય કોઈપણ વાહન લાવશે નહીં.
- વિદ્યાર્થીઓના દફતરનો થેલો, કંપાસપેટી કે નાસ્તાના ડબ્બા વધુ પડતા મોંઘાં ન હોય.
- વિદ્યાલયનો કોઈપણ વિદ્યાર્થી ટ્યૂશન રાખશે નહીં.
- વિદ્યાલયનો કોઈપણ વિદ્યાર્થી ગાઈડનો ઉપયોગ કરશે નહીં.

આ યાદી પણ પોતપોતાની ક્ષમતા અનુસાર લાંબી બનાવી શકાય છે.

આ અવસ્થામાં મોટે ભાગે વિચાર અને ઉદ્યમશીલતાનું શિક્ષણ આપવાનું છે. એ સાથે જ થોડી માહિતી પણ આપવાની છે, જેમ કે...

- ભારતનું વૈવિધ્ય, ભારતનો વૈભવ તથા ઉત્પાદનોની ગુણવત્તા.
- ભારત કેમ ધનવાન હતો, આજે કેમ ગરીબ છે ?
- વિનાશક તથા ઉદ્ધારક અર્થવ્યવસ્થાનાં લક્ષણ
- આર્થિક સમૃદ્ધિના મૂળઆધાર
- જ્ઞાન, પ્રેમ, સંસ્કાર, ચરિત્ર, દેશભક્તિ, ઈશ્વરભક્તિ, સેવા વગેરેનું મૂલ્ય પૈસા વડે આંકી શકાતું નથી.
- નિદ્રા, ભૂખ, સુખ, આનંદ, સ્વાસ્થ્ય, સંતોષ વગેરેનું મૂલ્ય પૈસાથી આંકી શકાતું નથી.
- અમેરિકાની વિનાશક અર્થવ્યવસ્થા.
- યંત્ર અને મનુષ્યની સ્પર્ધા તથા એનાં પરિણામ.

- પર્યાવરણની હાનિ કરનારા તથા દેશના ધનની બરબાદી કરનારાં કારખાનાં તથા બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ.
- સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક વ્યવસ્થાઓ જે વધુ ખર્ચાળ પણ છે.

એ રીતે આપણે એવી યોજના કરવી જોઈએ જેનાથી કિશોર અવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓનો દૃષ્ટિકોણ સમ્યક્, સ્થિર, નિશ્ચિત તથા દૃઢ બને, અને એમ છતાં એમાં લવચિકતા પણ હોય, જેથી આગળ જતાં ચિંતનના આધાર પર એને પારખી શકે તથા જરૂર લાગે તો એમાં પરિવર્તન પણ કરી શકે.

પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં અભ્યાસક્રમ

પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓ બાળ-અવસ્થાના હોય છે. એ અવસ્થામાં પ્રેરણા જાગ્રત કરવાની હોય છે તથા ટેવો પાડવાની હોય છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રાથમિક વિદ્યાલયોનો અભ્યાસક્રમ મુખ્યત્વે ક્રિયાત્મક રહેશે.

એ સાથે જ, એ અવસ્થામાં અર્થશાસ્ત્ર કોઈ સ્વતંત્ર વિષય નહીં રહે. અન્ય વિષયોની સાથે, અન્યાન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે એને જોડી દેવાશે.

ઉદાહરણ તરીકે, ગીત કે વાર્તારૂપે અથવા પ્રેરણાદાયક ઘટના સ્વરૂપે, ભાષાના પુસ્તકમાં, વસ્તુનિર્માણ સ્વરૂપે ઉદ્યોગ તથા પ્રવૃત્તિમાં, સ્વચ્છતા કાર્ય તરીકે દૈનિક વિદ્યાલયીન પ્રવૃત્તિઓમાં હિસાબ અને ખરીદી સાથે સંબંધિત સવાલો તરીકે ગણિત વિષયમાં જોડી દેવાવો જોઈએ.

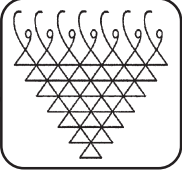
ટેવો વિકસિત થાય તે માટે પણ કોઈ નિયમાવલિ બનાવી શકાય છે. વિદ્યાલયની કેટલીક વ્યવસ્થાઓ પણ એને અનુકૂળ બનાવી શકાય છે.

એનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ પ્રમાણે હોઈ શકે...

ટેવના વિકાસ માટે નિયમાવલિ

- ભોજન કરતી વખતે થાળીમાં કશું છાંડવું નહીં.
- જેટલું પીવું હોય એટલું જ પાણી પ્યાલામાં લેવું, વધુ નહીં, જેથી ફેંકવું ન પડે.

- નોટમાંથી એકેય પાનું ફાડવું

નહીં.

- પુસ્તકને આખું વર્ષ સારી સ્થિતિમાં જાળવવું.
- વિદ્યાલયની દીવાલ પર, ખુરશી પર, મેજ પર લખવું નહીં, કે એમને ગંદા કરવાં નહીં.
- ઘરમાં બનેલી ખાદ્યસામગ્રીનો જ ઉપયોગ કરવો, બહારની વસ્તુ ખાવી નહીં.
- વિદેશી વસ્તુનો ઉપયોગ ન કરવો.
- પોતાનું દફતર પોતે ભરવું અને પોતે જ ઉપાડવું.
- વિદ્યાલયની બસની બેઠકો ફાડવી નહીં, કે એને ગંદી કરવી નહીં.
- ગણવેશનાં કપડાં દરજી પાસે જ સીવડાવવાં. આ યાદી પણ લાંબી બનાવી શકાય છે.

વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાઓ

- પાણી પીવાનું સ્થાન એવું હોય જ્યાંથી પાણી ખુદી જગ્યામાં રેતીમાં શોષાઈ જાય અથવા સીધું બગીચામાં ચાલી જાય.
- ઓછામાં ઓછું અડધી ઊંચાઈ સુધીની દીવાલો એવી હોય જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ ચૂનાથી ઘોળી શકે.
- લખવા માટે નોટને બદલે શક્ય હોય ત્યાં પાટીનો ઉપયોગ કરવો.
- વિદ્યાર્થીઓને જૂની નોટોના બચેલા કોરા કાગળો કાઢીને નવી નોટ બાંધવાનું શીખવવામાં આવે અને એવી નોટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે.
- એ જ રીતે એક બાજુ કોરા કાગળોની નોટ બાંધીને એનો લખવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે.
- વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્ટેશનરીનો સામાન એકસાથે જથ્થાબંધના ભાવે ખરીદીને વહેંચવામાં આવે, જેથી એ સસ્તો મળી શકે.
- વિદ્યાલયના ઉપયોગમાં આવનારી વસ્તુઓ - ચોક, ડસ્ટર, શાહી, પેપરવેઈટ, મીણબત્તી, દિવેટો, યજ્ઞકુંડની ઈંટો વગેરે વિદ્યાલયમાં જ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચલાવવામાં આવે, જેથી શીખવાનું પણ થાય

અને બચત પણ થાય.

એ રીતે આપણી કલ્પનાનો ઉપયોગ કરીને અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ તથા આયોજન કરી શકાય છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓને અર્થાર્જન માટે આવશ્યક માનસ અને કુશળતા બન્ને પ્રાપ્ત થાય.

આ બધી વ્યવસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાલય કેન્દ્રિત છે. એ પહેલાં શિશુ-અવસ્થામાં તથા ગર્ભાવસ્થામાં વ્યક્તિ ઘરમાં જ રહે છે અને જે પણ સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે એ એનાં માતાપિતાના માધ્યમથી કરે છે. એટલે એ આર્થિક સંસ્કારો માટે વિદ્યાલયે માતાપિતાના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

માતાપિતાના શિક્ષણના આયામો

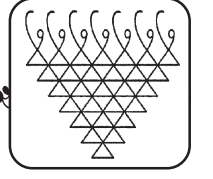
- પરિવારમાં ધર્મ, સંસ્કાર, સદ્ગુણ તથા સદાચારનું મહત્ત્વ ધન કરતાં વધુ માનવામાં આવે.
- વ્યવહારમાં અર્થશુચિતાનું પાલન કરવામાં આવે.
- અર્થસંયમનું વાતાવરણ બનાવવામાં આવે.
- સુંદરતા, સુવિદ્યા તથા સાદગીનો સમન્વય સ્થાપિત કરવામાં આવે.
- ઘરની વ્યવસ્થા તથા વાતાવરણમાં, પરિવારજનોના વાર્તાલાપ તથા મનોભાવોમાં તથા આચારમાં શ્રમનિષ્ઠા, સાદગી, રસિકતા, કરકસર તથા પ્રામાણિકતા હશે તો શિશુ આપોઆપ એ સંસ્કાર ગ્રહણ કરશે.
- પરિવારના બધાંનો મળીને એક ઉદ્યોગ હોય છે ત્યારે શિશુ એ ઉદ્યોગના સંસ્કાર પોતાની જાતે ગ્રહણ કરે છે. આગળ જતાં એ ઉદ્યોગ સાથે સંબંધિત કુશળતા બાળકમાં આપોઆપ પ્રકટ થાય છે.

એ રીતે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ નવેસરથી તૈયાર કરીને ઘરમાં તથા વિદ્યાલયમાં ભણાવવાની વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે. એ કામ સહેલું નથી, પરંતુ ધીરજ રાખીને કરવાથી ભાવિ પેઢીને એનો લાભ મળી શકે છે તથા પચીસ-પચાસ વર્ષો પછી ભારત ફરીથી સુસંસ્કૃત અને સમૃદ્ધ બની શકે છે.

બાળઅવસ્થા

૧. કુશળ હાથ

હાથ

બધાને બે હાથ હોય છે.
હાથમાં પાંચ આંગળીઓ હોય છે.
આંગળીઓની મદદથી
હાથ ઘણાં બધાં કામ કરે છે.
સવારે ઊઠીએ ત્યારથી
રાત્રે સૂઈએ ત્યાં સુધી
આપણા હાથ કેટલાં બધાં કામ કરે છે.
સૂઈ જઈએ ત્યારે પણ
આપણા હાથ
આપણને ઘણી મદદ કરે છે.

કુશળ કારીગર

આપણા હાથનો અંગૂઠો
બીજાં પ્રાણીઓની જેમ
આંગળીઓને સમાંતર હોતો નથી.
આપણા હાથનો અંગૂઠો
આંગળીઓથી
જુદી દિશામાં હોય છે.
તેથી જ તો આપણા હાથ
કેટલાં બધાં કામો
કુશળતાથી કરી શકે છે.
તેથી જ તો બધા કહે છે
હાથ કુશળ કારીગર.

શરીરની સ્વચ્છતા

સવારે ઊઠીએ ત્યારે
હાથ જ સાફ કરે આપણા દાંત.
હાથ જ ધુએ મોં અને આંખો.
નહાવા બેસીએ ત્યારે
હાથ સાબુ લગાડે.

શરીર ચોળે,
પાણી રેડે, શરીર લૂછે,
કપડાં પહેરે, વાળ ઓળે.
આપણા હાથ
કેટલાં બધાં કામ કરે છે.

ઘરનાં કામ

આપણા હાથ શાક સમારે.
શીંગો ફોલે.
આપણા હાથ ફળોની છાલ ઉતારે.
જમવા બેસીએ ત્યારે
થાળી, વાટકી, પ્યાલા મૂકે,
આસન પાથરે, પાટલા માડે.
આપણા હાથ
રસોઈ બનાવે, પાણી ભરે, કચરો વાળે
અને કપડાં પણ ધુએ.
આપણા હાથ કેટલું બધું કામ કરે છે.

બધાને માટે ઉપયોગી

આપણા હાથ
વસ્તુ પકડે, ઉપાડે,
ફેંકે અને ઝીલે
વેરાયેલી વસ્તુઓ
ભેગી કરે.
આપણા હાથ
તૂટેલી વસ્તુ સાંધે પણ ખરા.
નવી નવી વસ્તુઓ
બનાવે પણ ખરા.
આપણા હાથ
કોઈને હાથ પકડીને
ચાલવામાં મદદ કરે

અને મહેમાનોનું
સ્વાગત કરે.

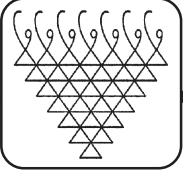
કુશળ હાથ

હાથ આંગણું લીપે.
હાથ સુંદર રંગોળી બનાવે.
રંગોળીમાં સુંદર રંગ પૂરે.
હાથ છોડ ઉપરથી ફૂલ ચૂટે.
ચૂટેલાં ફૂલોનો હાર ગૂંથે.
હાથ કપડાં સીવે.
હાથ ખુરશી ટેબલ જેવી વસ્તુઓ બનાવે.
હાથ મૂર્તિ ઘડે.
હાથ મકાન બનાવે.
ઓહોહો,
હાથ કેટલાં બધાં કામ કરે!

રમત

મેદાનમાં રમવા જઈએ ત્યારે
હાથ ભમરડો ફેરવે.
હાથ લખોટી તાકે.
હાથ દડો ફેંકે અને ઝીલે.
હાથ પકડાપકડી કરે.
હાથ કૂકા ઉછાળે
અને ઝીલે
હાથ કવાયત કરે
અને કસરત કરે.
હાથ કુસ્તી રમે.
હાથ નિશાન તાકે.
હાથ બથ્થંબથ્થા કરે.
અરે! હાથ ન હોય તો રમાય કેમ કરીને!

શસ્ત્રો અને યંત્રો

હાથ યંત્રો બનાવે.
 હાથ યંત્રો સમારે.
 હાથ યંત્રો ચલાવે.
 હાથ કૂવામાંથી પાણી સીંચે.
 હાથ શાળ ઉપર કપડું વાણે.
 હાથ સ્વેટર અને મોજાં ગૂંથે.
 હાથ ભાલા અને
 બરછી ફેંકે.
 હાથ ધનુષ્યમાંથી
 તીર છોડે.
 હાથ તલવાર ચલાવે, ગદા ધુમાવે.
 હાથ કલમ લઈને લખે.
 હાથ પીંછી લઈને ચિત્ર બનાવે.
 હાથ પુસ્તક પકડે
 અને દફતર ઉપાડે.
 જુઓ તો ખરા,
 હાથ કેટલાં બધાં કામ કરે છે!

વાહન ચલાવવું

ઠેલાગાડી, બળદગાડી
 સાઈકલ અને રિક્ષા
 સ્કૂટર અને કાર
 બસ અને ટ્રક
 રેલગાડી, આગબોટ, વિમાન
 આ બધાં જ વાહનો
 હાથ ચલાવે.
 ઘોડાની, ઊંટની,
 બળદની લગામ
 હાથ જ પકડે
 અને પ્રાણીઓને ચલાવે.
 કાવડ, ડોળી કે પાલખી
 ઉપાડવા માટે પણ
 હાથ જ જોઈએ.

કારીગરીનાં કામો

કડિયાકામ, સુથારકામ, લુહારકામ
 બાગકામ, ખેતીકામ, ઘરકામ
 કોઈ પણ કામ હોય
 કરવા માટે તો હાથ જ જોઈએ.
 હાથ કામ કરે એટલે
 વસ્તુઓ બને,
 સુખ સમૃદ્ધિ આવે,
 સગવડ આવે,
 કલા આવે ને સૌંદર્ય આવે.
 આ બધાં માટે હાથ જ કામ કરે છે.

વાજિંત્રો વગાડવાં

હારમોનિયમ, તબલાં, સિતાર
 ઢોલકી, ઢોલ, નગારાં
 વગાડે કોણ ?
 આપણા હાથ જ તો.
 આ વાજિંત્રો બગડે
 ત્યારે સમારે કોણ ?
 આપણા હાથ જ તો !
 તાળી પાડી, ચપટી વગાડી
 તાલ આપે કોણ ?
 આપણા હાથ જ તો !
 હાથ ન હોય તો મજા ન આવે.
 હાથ હોય તો મજા મજા.

સેવાચારી

માંદાને દવા આપે કોણ ?
 દાદાજીના પગ દબાવે કોણ ?
 પપ્પાને માલિશ કરી આપે કોણ ?
 આપણા આ બંને હાથ જ તો.
 રડતાનાં આંસુ લૂછે કોણ ?
 પીઠ ઉપર હાથ ફેરવે કોણ ?
 આંધળાની લાકડી બને કોણ ?

આપણા હાથ જ તો.

માથે અડીને આશિષ આપે કોણ ?
 ઘબ્બો મારીને શાબાશી આપે કોણ ?
 ઠપકો આપીને ઘોલ મારે કોણ ?
 હાથ જ તો વળી.

સંકટમાંથી બચાવ

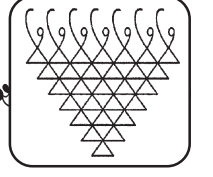
કોઈ મારવા આવે
 તો હાથ આપણને બચાવે.
 પગમાં કાંટો પેસી જાય
 તો હાથ કાંટો કાઢી આપે.
 શરીરમાં ક્યાંક લોહી નીકળે
 તો હાથ હળદર દાબે.
 જાગતાં કે ઊંઘતાં
 શરીરને સાચવવા માટે
 અને બચાવવા માટે
 હાથ હંમેશાં તૈયાર જ હોય.

ભાવના પ્રગટ કરે

આનંદ થાય
 ત્યારે હાથ તાળી વગાડે.
 વરસાદ આવે ત્યારે
 હાથ ઊંચા થઈ
 થઈને બોલાવે.
 નાનકાને હસાવવા માટે
 હાથ ગલીપચી કરે.
 મનમાં આવેલો ગુસ્સો
 હાથ જ લાંબા
 થઈને બતાવે.
 જુઓ તો !
 હાથ કેટલું સમજે છે !
 આપણા હાથનું
 આપણે શું કરીશું ?
 સારી રીતે સાચવીશું.
 સારી રીતે કેળવીશું.

યુવાવસ્થા

૨. આ કેવી ગણતરી છે

તાપણું કરવા માટે, ચૂલો સળગાવવા માટે કે, કે ભાડભૂંજાની ભઠ્ઠી માટે લાકડું બાળે છે ત્યારે લોકો કહે છે કે આ રીતે લાકડાં બાળવાથી તો પર્યાવરણનું નિકંદન નીકળી જશે. જંગલો સાફ થઈ જશે અને પર્યાવરણની મોટી હાનિ થશે. એટલે ગેસ, ઇલેક્ટ્રિક સગડી અથવા સૂર્યકૂકરનો ઉપયોગ કરવાની સલાહ આપવામાં આવે છે, પરંતુ ગેસને જમીનમાંથી ખોદીને બહાર કાઢવા માટે, પાઈપલાઈનનું જાળું પાથરીને રસોડાની સગડી સુધી પહોંચાડવા માટે, સૂર્યકૂકરનો ચૂલો તથા મોટી મોટી પેનલો બનાવવા માટે, વીજળીઘરો, વીજળી માટે પાઈપલાઈન, તાર, ચૂલા વગેરે બનાવવામાં લોખંડ, એલ્યુમિનિયમ, પ્લાસ્ટિક, તાંબુ વગેરે જે જે ઉપયોગમાં લેવાય છે એને તૈયાર કરવામાં જે મૂળ બળતણ કામમાં લેવામાં આવે છે એ ક્યાંથી આવે છે ? લાકડાં બાળીને જ ને ! લાકડાં સિવાય બીજું એવું કયું બળતણ છે જે સીધેસીધું બાળવાના કામમાં લઈ શકાતું હોય ? વળી લાકડું કાપીએ તો એ તો ફરીથી ઊગી જાય છે, પ્રકૃતિની કેવી અદ્ભુત રચના છે ?

ત્યારે સીધેસીધું બાળવાને બદલે એનાથી અનેકગણું વધુ લાકડું બાળીને બીજું બળતણ તૈયાર કરવું અને પછી એને બાળવું એમાં તો પૈસા, પર્યાવરણ અને શ્રમની કેવી સ્થિતિ થાય છે ?

લાકડું બચાવવા માટે નકામું વધુ લાકડું બાળવું એ કેવી ગણતરી છે ?

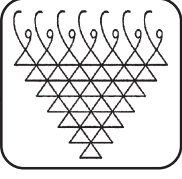
સિમેન્ટ અને લોખંડનો ઉપયોગ કરવાથી જ મકાન પાકું છે એમ માનવામાં આવે છે. ચૂનો, માટી, પથ્થર અને લાકડાં વડે બનેલું મકાન કાયું મકાન છે. કાયું મનાતું મકાન વધુ મજબૂત હોય છે, વધુ ટકાઉ હોય છે અને પર્યાવરણ તથા સ્વાસ્થ્ય માટે વધુ અનુકૂળ રહે છે. જ્યારે પાકું મનાતું મકાન ઓછું મજબૂત, ઓછું ટકાઉ તથા પર્યાવરણ અને સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક તથા વધુ ખર્ચાળ હોય છે. પાકા મકાનને ગીરો મૂકીને ઋણ (લોન) લઈ શકાય છે, કાચા મકાનને નહીં. હાઉસિંગ બોર્ડનાં મકાન પાકાં જ બનાવવાં પડે છે, કાચાં નહીં. તો પછી આપણે કેમ ‘પાકાં’ અને ‘કાચા’ શબ્દની અદલાબદલી કરી છે ? કે પછી એને બુદ્ધિની બલિહારી માનવામાં આવે ?

બારમું ધોરણ પાસ કરીને કૉલેજમાં દાખલ થયેલો યુવક પહેલાં બે વર્ષ બેલગામ ઘોડાની જેમ ઉછળકૂદ કરે છે. ત્રીજા વર્ષે પાસ થવાની ચિંતા કરે છે અને જેમતેમ પાસ થઈને માસ્ટર ડિગ્રી લેવા માટે જાય છે. બે વર્ષમાં ભય અને ચિંતા વધતી જાય છે પણ બહાર દેખાવા દેતો નથી. કૉલેજનું ભાણતર પૂરું થયા પછી એક વર્ષ આમ તેમ રખડ્યા પછી પણ નોકરી નથી મળતી ત્યારે તેવીસ, ચોવીસ વર્ષની વયે ચૂસેલી કેરી જેવો પચકાઈ જાય છે, જેના લીધે જીવનનો બધો રસ ચુસાઈ જાય. શું એને જ શિક્ષણ કહે છે ?

યુવાવસ્થા

૩. સાધ્ય-સાધન વિવેક

અર્થ (ધન)નું જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન હોવા છતાં પણ એ જીવન માટે સાધન છે, સાધ્ય નહીં, એ જીવનનો એક ભાગ છે, સંપૂર્ણ જીવન નહીં. એ ચાર પુરુષાર્થો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાંનો માત્ર એક પુરુષાર્થ છે.

એથી તેઓ અર્થ અને ધર્મના ઉચિત સમન્વય ઉપર ભાર મૂકતા હતા, પરંતુ જો ક્યારેય અર્થશાસ્ત્રના નિયમો અને ધર્મશાસ્ત્રના નિયમોમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો નિઃસંકોચ રૂપે ધર્મશાસ્ત્રના નિયમોને જ પ્રાથમિકતા આપવી જોઈએ. આ બાબતમાં કૌટિલ્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, નારદ વગેરેએ સ્પષ્ટ રૂપે ઘોષણા કરી હતી કે ‘અર્થશાસ્ત્રાસ્તુ બલવદ્ ધર્મશાસ્ત્રમિતિ: સ્મૃત: (કૌટિલ્ય નારદ-૩૯ યાજ્ઞવલ્ક્ય ૧૧. ૨૧)’ આ જ કારણ હતું કે ભારતીય ચિંતનમાં અર્થને ધર્મની સરખામણીમાં બીજું સ્થાન અપાયું છે. ચાર પુરુષાર્થના ક્રમમાં ધર્મ પછી જ અર્થનું સ્થાન છે એ આ વાતનું પ્રમાણ છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં નકુળ અને સહદેવ, ધન અને ધર્મની વચ્ચે સુંદર સમન્વયનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે ધર્મયુક્ત ધન અને ધનયુક્ત ધર્મ જ વિશ્વમાં સારાં પરિણામ લાવી શકે છે.

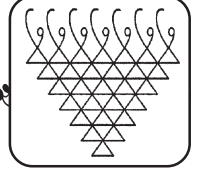
આ પ્રકારે ભારતીય ચિંતકો, એડમ સ્મિથની જેમ, અર્થશાસ્ત્રને માત્ર ધનનું વિજ્ઞાન કહેતા નથી. એમના મત પ્રમાણે તો અર્થશાસ્ત્ર એક ‘નૈતિક અર્થરચનાનું વિજ્ઞાન’ છે. આમ હિન્દુ ચિંતન પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રે ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો અને મર્યાદાઓના પ્રકાશમાં જ કામ કરવું જોઈએ. જ્યારે જ્યારે આ નિયમનું ઉલ્લંઘન થયું ત્યારે સમાજે કષ્ટ ઉઠાવવાં પડ્યાં.

- ‘સુમંગલમ્’માંથી સાભાર

તરુણાવસ્થા

૪. અમેરિકા એટલે પ્રચંડ ગાર્બેજનો દેશ !

આપણે જેમ શ્રાવણ મહિનો અથવા ચોમાસું અષાઢ-શ્રાવણથી આસો, એમ અમેરિકામાં ઓક્ટોબર-નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ! આ દિવસોમાં ઘણા બધા તહેવારો આવતા. ખાસ તો હેલોવીન ભૂત-ડાકણોનો તહેવાર, હોળી-ધુળેટી જેવો પછી થેંક્સ ગિવિંગ. તે દિવસે ટર્કી ખાવાનું ! આપણે નહીં, અમેરિકનોએ અને પછી ક્રિસમસ અને નવું વર્ષ)

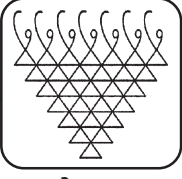
તહેવારોમાં લોકોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કઈ ? રાઈટ ! ખાવાપીવાની ! (અહીં ખાવા જેટલું જ પીવાનું મહત્ત્વ છે, અને પીવાનું એટલે ? પાણી સિવાય બધું !)

આપણે ત્યાં પણ તહેવારો એટલે ભોજન અને જલસા ! પણ મારા વા'લા, આપણા વડીલો એવા ચાલાક કે તહેવારોની જોડે ઉપવાસ ગૂંથી લીધા ! પર્યુષણના ઉપવાસ, ગોકુલાષ્ટમીના ઉપવાસ, શ્રાવણી સોમવારના ઉપવાસ અને સૌથી મોટું ચાતુર્માસનું એક ટાણું ! આમ છતાં આપણે તહેવારોમાં ડૉક્ટરોના હૃદયમાં ખુશાલી ફેલાય એટલું ખાઈએ છીએ ! આપણા ભોજનશોખનું પરિણામ ? ડૉક્ટર વૈદ્યોને કમાણી !

અમેરિકામાં ભોજનશોખનું પરિણામ ? ઉપર મુજબ તો ખરું જ પણ એથી વધારે તો... કચરાના ઢગલા ! ઓહોહોહો ! ડુંગરોના ડુંગરો ખડકાય. જો કે તરત સાફ પણ થાય ! પણ 'ટ્રેશ' ઉર્ફે 'ગાર્બેજ' ચાને કે કચરો ઉત્પન્ન કરવો એ અમેરિકાની સૌથી મોટી જીવનપ્રવૃત્તિ ને કચરાનો નિકાલ કરવો એ સૌથી મોટો ઉદ્યોગ ! બધા ઉદ્યોગોના સરવાળા જેટલો મોટો ઉદ્યોગ તે ગાર્બેજના નિકાલનો ઉદ્યોગ !

ગાર્બેજનો ઢગલો એવો તો સુંદર લાગે ! કારણ ? રંગરંગીન પેકિંગ ! એકેએક વસ્તુનું પેકિંગ સુંદર, મોઢું, વિશાળ, ચકચકિત, ચળકતું, રંગરંગીન ! ચીજ કરતાં પેકિંગ વધારે સુંદર ! રંગીન કાગળો, એના ઉપર ભાતભાતની આકૃતિઓ, રંગરંગીન ખોખાં, એના પર ચિત્રો જ ચિત્રો, કોકના લાલરંગી, કોઈ પીળા તથા કોઈ લીલા રંગના ડબ્બા, આપણા રાષ્ટ્રધ્વજના રંગો પૂરા કરવા સફેદ કાગળના પ્યાલા રકાબીઓ. એક પ્યાલો પાણી પીધું નથી અને કાગળનું ડબલું કચરામાં ફેંક્યું નથી ! અહીંની વહુઓએ (અદેખાઈ કરે ભારતીય પુત્રવધૂઓ !) વાસણબાસણ માંજવાનાં નહીં. કાગળની મબલખ ડીશો ! ચકલી જેટલું ચણ્યા નથી ને ડીશ ગાર્બેજમાં નાંખી નથી ! બબ્બે મિનિટે હાથ લૂછવાના કાગળના રૂમાલથી ! સળેખમ થયું હોય તો દર છીંક દીઠ બે રૂમાલનો નિયમ, છીંક આવે ત્યારે એક રૂમાલ, પછી નાક લૂછવા બીજો રૂમાલ ! શરદીનો દર્દી જેમ બાળક ચોકલેટનો ડબ્બો લઈને ભણવા બેસે તેમ જોડે કાગળોના રૂમાલોનું બોક્સ લઈને બેસે. જ્યાં જાય ત્યાં બોક્સ સાથે ! પાંચ-પચ્ચીસ છીંકમાં રૂમાલનું ખોખું ખાલી કરી નાંખે ગાર્બેજ બોક્સમાં ! ઊંઘવાની દવા, જાગવાની દવા, વધારે પડતું જાગી જવાયું હોય તો ફરીથી ઊંઘવાની દવા, વધારે ખાવાની દવા, ઓછું ખાવાની દવા, વજન ઉતારવાની દવા, વજન વધારવાની દવા, વાળ વધારવાની, વાળ ચળકતા રાખવાની, નખ ચમકતા રાખવાની, દાંત ચળકતા રાખવાની, શ્વાસ ન લેવાતા હોય તો લેવાની, બધાની ગોળીઓ ! એટલે શીશીઓ !... એ શીશીઓ પાછી હોય સુંદર ખોખામાં ! (આ તો આપણે ત્યાં આવવા માંડ્યું છે !) પછી એ બધી બાટલીઓ... ગાર્બેજમાં ! કંપની આપવા પેલાં ખોખાં તો હોય જ ! ભાંગેલા ચશ્મા, તૂટેલા જોડા, ફાટેલાં કપડાં, ભંગાર થયેલા ટીવી, અને જૂની થઈ ગયેલી મોટરકાર... ગાર્બેજમાં (વૃદ્ધ માબાપ માટે આ લોકોએ સિનિયર સિટીઝન કેન્દ્રો રાખ્યાં છે...) અહાહાહા શા ઉત્સાહથી આ લોકો બધું ગાર્બેજમાં નાખે છે... જાણે ગાર્બેજવર્ધન

માટે જ જીવન ધારણ કર્યું હોય ! (શત્રોના ગાર્બેજ એ લોકો પાકિસ્તાન જેવા મૂરખ દેશોમાં ઠાલવે છે.)

હવે આવ્યા તહેવારો ! ગાર્બેજ કલેક્ટર્સ માટે તો સુખના દિવસ !

અને કિસમસ ! ઓહ ! કિસમસ કાર્ડઝ ! એકલા અમેરિકામાં દર વર્ષે અઢી બિલિયન કાર્ડ ટપાલમાં મોકલાય છે. સાચું પૂછો, તો મને એટલાં બધાં મીંડા વ્યવસ્થિત લખવામાં જ ગોટાળો થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે અઢી બિલિયન એટલે કે... ૨,૫૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦. બરાબર ? બેચાર મીંડાની ભૂલ પ્લીઝ ચલાવી લેવી ! અઢી બિલિયનની ટપાલ અમેરિકાના ટપાલીઓએ ડિલિવર કરવાની છે, આપણે ત્યાંની જેમ ઊંચકવાના નથી. એટલે ટપાલ ખોવાવાની આપણે ફિકર નથી... મૂળ વાત એટલી... હું આપું તે આંકડાથી તમારે ઈમ્પ્રેસ થઈ જવાનું ! એગ્રી ? ઓ. કે. આગળ ચાલીએ.

જો દરેક જણ માત્ર એક જ કાર્ડ ઓછું ખરીદે તો ૫૦, ૦૦૦ ચોરસવાર જેટલો કાગળ બચે !

દર નાતાલે ૫, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦ કિસમસ ટ્રી ખરીદાય છે... આ બધાં બીજે સમાહે ટ્રેશમાં !

લોકો ખાય છે તેટલું જ બગાડે છે. વાસ્તવિકતા ! ૨૯ થાઉઝન્ડ મિલિયન. અચ્છા, હું પાછો ગૂંચવાઈ ગયો ! સરેરાશ દરેક અમેરિકન વર્ષે ૧૦૦ રતલ જેટલો ખોરાક બગાડે છે. વેસ્ટમાં નાંખી દે છે ! (અમે નાના હતા ત્યારે થાળીમાં જે વધે એ નાકે બાંધવાની ધમકી મળતી. અમે મૂરખ કે અમારા વડીલોની આ ધમકી ખરી માનતા ! અમેરિકન બાળકો આવું સાંભળીને હસે. ‘કમ ઓઓઓન ડેડ ! ડોન્ટ બી સીલી. ’ (જો કે અમેરિકામાં બધા જ બાપાઓ મૂળભૂત રીતે સીલી હોય છે જ. એમાં કંઈ પ્રગટ કહેવાની જરૂર હોતી નથી. પણ છોકરાં કેટલીક વાર થાકી હારીને કહી નાંખે છે. બાપાઓ સમજે નહીં એટલે શું થાય ?)

સરેરાશ થેક્સ ગિવિંગ તહેવારે દરેક જણ જમ્યા પછી એક ચમચા જેટલો ખોરાક ડીશમાં રાખતા હોય છે. અલબત્ત, સરેરાશ ! આ ખોરાક એટલે ? ૧૬, ૧૦, ૦૦, ૦૦૦ પાઉન્ડઝ ! ગિફ્ટ પેપર કેટલો વપરાય છે ? જો બધો જ ગિફ્ટ પેપર ગિફ્ટો પર વીંટવાને બદલે જમીન પર પાથરવામાં આવે તો આખું ફૂટબોલ મેદાન ભરાઈ જાય, એક નહીં, બે નહીં, ૧૬, ૧૦, ૦૦, ૦૦૦ ફૂટબોલ મેદાનો. માઈલોના... માઈલોના... માઈલો... આખાં ને આખાં ભરાઈ જાય !

કુલ કિસમસ કાર્ડઝને ઊભાં ગોઠવવામાં આવે. (આડા નહીં, ચત્તા નહીં ઊભા જ ગોઠવવામાં આવે) તો દુનિયાની આસપાસ દસ વાર ફરી વળે એટલી મોટી લાઈન થાય !

એકલાં ને એકલાં એન્વેલપ્સ ! ઓહ ! સદ્ભાગ્ય આપણું કે ઘરો બાંધવા માટે જેટલાં પ્રચંડ ચંત્રો છે એટલાં જ પ્રચંડ ચંત્રો છે ગાર્બેજ ભેગો કરવાનાં, ટ્રાન્સપોર્ટ કરવાનાં, ગાર્બેજને ભૂકો કરવાનાં, ભૂકો દરિયામાં નાખી આવવાનાં...

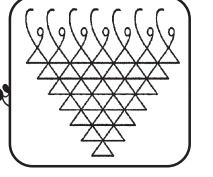
નવેમ્બર શરૂ થઈ ગયો છે ! ધમ ધમ ધમ ચંત્રો ચાલી રહ્યાં છે. ગાર્બેજમાં જવા માટે વસ્તુઓ મેન્યુફેક્ચર કરવામાં ! ધમ ધમ ધમ તૈયાર થઈ રહ્યાં છે ચંત્રો એ બધી જ વસ્તુઓને ગાર્બેજમાં લઈ જવા માટે ! ઉત્સવ જ ઉત્સવ !

- બકુલ ત્રિપાઠી

કિશોરાવસ્થા

૫. વિકસિત દેશ

કોઈ પણ દેશને, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રજાને વિકસિત કહેવડાવવા માટે પાંચ બાબતોની જરૂર પડે. એ પાંચ બાબતો છે જ્ઞાન, સદ્ગુણ, પરાક્રમ, કાર્યકુશળતા અને સમૃદ્ધિ.

જ્ઞાન એટલે ભૌતિક જગત તથા આત્મતત્ત્વ બંનેનું સ્વરૂપ સમજવું અને પોતાનો એ બંને સાથેનો સંબંધ જાણવો સમજવો તે.

સદ્ગુણ એટલે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં સર્વના મંગલનું અને આત્મોન્નતિનું લક્ષ્ય રાખીને વ્યવહાર કરવો તથા ભાવના સેવવી તે.

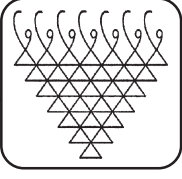
પરાક્રમ એટલે સદ્ગુણ અને જ્ઞાનના માર્ગમાં જે જે આંતર્બાહ્ય અવરોધો આવતા હોય અથવા નિર્માણ થતા હોય તેમને દૂર કરવાની અને તેમના ઉપર વિજય મેળવવાની ક્ષમતા અને વૃત્તિ.

કાર્યકુશળતા એટલે ભૌતિક જગતમાં આવશ્યક એવી બધી ચીજવસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાની, નિર્માણ કરવાની, બધા પ્રકારના માનવીય વ્યવહારોનું સંચાલન કરવાની અને બધાને સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન રાખવાની યુક્તિ અને શક્તિ.

સમૃદ્ધિ એટલે પોતાના અને જગતના બધા જીવોના જીવનયાપન માટે આવશ્યક ચીજવસ્તુઓની વિપુલ ઉપલબ્ધતા.

જે દેશમાં આ પાંચેય બાબતોનું જતન અને સંવર્ધન એકસાથે અને સમન્વિત રીતે કરવામાં આવે છે તે દેશ વિકસિત ગણી શકાય. આવો દેશ ચિરંજીવ બને છે અને વિશ્વના અન્ય દેશો માટે માર્ગદર્શક બને છે.

અધ્યાય ૩૯

ગોવિજ્ઞાન

અભ્યાસક્રમ

ચિતિના પ્રકાશમાં જનજીવનની કલ્પના કરવાથી જોઈ શકાય છે કે કેટલાક વિષયો એવા છે જે જીવન માટે અત્યંત ઉપયોગી છે, પરંતુ શિક્ષણના મુખ્ય પ્રવાહમાં એમનો જરા પણ સમાવેશ થયેલો નથી. એવો જ એક વિષય છે ગો-વિજ્ઞાન. ગાય આપણા સાંસ્કૃતિક જીવનનું કેન્દ્રબિંદુ છે. એટલે ગો-વિજ્ઞાન વિષય અત્યંત આવશ્યક છે. અહીં એ વિષયના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે.

૧. ગો-વિષયક સંસ્કાર

જન્મપૂર્વે માતાપિતાના મનમાં અને પરિવારમાં ગોભક્તિ તથા ગોસેવાની ભાવના તથા વાતાવરણ નિર્માણ કરવું.

૧. ગાય તથા ગાય સંબંધી ચિત્ર.
૨. ગાયવિષયક ગીત, વાર્તા, કથા, પ્રસંગ વગેરે.
૩. ગાયને ખવડાવવું, ગાયનું દૂધ, ગોમૂત્ર વગેરેનું સેવન કરવું, ગોમયનો ઉપયોગ કરવો વગેરે.

૨. જન્મથી ૩ વર્ષ સુધી

૧. બાળક જ્યારે માતાના દૂધ ઉપરાંત કંઈક ખાવા લાગે છે ત્યારે ગાયના દૂધ તથા દૂધમાંથી બનેલા પદાર્થોનું જ સેવન કરે.
૨. ગાયની નિકટતા વધારીએ, ઓળખાણ વધારીએ.

૩. ૩ થી ૫ વર્ષ સુધી

૧. ગાય તથા ગાયવિષયક ચિત્રો જોઈએ અને તેના વિશે ચર્ચા કરીએ.
૨. ગાયવિષયક બડબડ ગીત તથા ગેય ગીતો ગાય.
૩. ગાયવિષયક વાર્તાઓ સાંભળે.
૪. ભોજન પહેલાં ગોગ્રાસ કાઢે અને ગાયને ખવડાવે.
૫. યજ્ઞમાં ગોબરનાં છાણાંનો ઉપયોગ કરીએ અને ગાયના ઘીની આહુતિ નાખીએ.
૬. ગોમય, ગોમૂત્ર (પંચગવ્ય)નો પરિચય પ્રાપ્ત કરે.

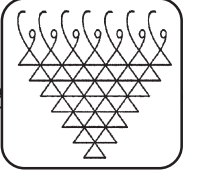
૪. ૫ થી ૭ વર્ષ

૧. વિભિન્ન પ્રકારની ગાયોનાં ચિત્રો સહિત પરિચય પ્રાપ્ત કરે, નામ, વર્ણ, આકૃતિ વગેરે.
૨. માતા સ્વરૂપે ગાય આપણે માટે કેટલી ઉપકારક છે એ

દર્શાવતી વાર્તાઓ સાંભળે અને વાંચે.

૩. ગાયનું દૂધ પીવાથી શું લાભ થાય છે એ જાણે.
૪. ગાયના વાછરડા સાથે રમે.
૫. ગાયની નિકટ રહે, એની સાથે વાતો કરે, એની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે, એના આધાર પર વાર્તાલાપ કરે.
૬. ગોપરિવારનો પરિચય પ્રાપ્ત કરે.
૭. છાણ માટીથી લીંપતાં શીખે, સૂકાં છાણાં ખાંડતાં શીખે, છાણ-માટીનું મિશ્રણ કરીને ક્યારીઓમાં ખાતર તરીકે નાખતાં શીખે.
૮. ગોમૂત્રનો છંટકાવ કરે.
૯. ગોબર અને ગોમૂત્રનો પર્યાવરણ તથા કૃષિ સાથે સંબંધ જોડીને વાર્તાલાપ કરે.
૫. વય ૮ થી ૧૦ વર્ષ
૧. ગૌશાળા, ગોચર વગેરે જોવા માટે જાય.
૨. ગૌશાળા અથવા ગાયની ગમાણની સ્વચ્છતા કરે.
૩. ગાયને ઘાસ ખવડાવે.
૪. ગાયના દૂધનું વિતરણ કરે.
૫. પંચગવ્યની બાબતમાં માહિતી પ્રાપ્ત કરે, રોજબરોજના જીવનમાં પંચગવ્યનો ઉપયોગ શું અને ક્યારે થાય છે એની માહિતી પ્રાપ્ત કરે.
૬. ગાયની દિનચર્યા કેવી હોય છે અથવા કેવી હોવી જોઈએ એ જાણે.
૭. ગોરસ, ગોરજ, ગોચર, ગોમય, ગોમૂત્ર, ગોપાલ, ગોશાળા, ગોકુળ વગેરે શબ્દાવલીથી પરિચિત થાય.
૮. ગાય માટે અક્ષરકોશ તથા અન્ય સ્ત્રોતોમાં કયા પર્યાયવાચી શબ્દો છે એ જાણે - જેમ કે ઘેનુ.
૯. કપિલા, સુરભિ, નંદિની, કામધેનુ વગેરેના સંદર્ભો સ્પષ્ટ કરનારી વાર્તાઓ કહે, સાંભળે અને વાંચે.
૧૦. લોકજીવનમાં ગાયનાં કેવાં કેવાં નામો રખાય છે એની માહિતી સંગ્રહિત કરે, જેમ કે - શ્યામા, ગૌરી, લાલી, ગોવિન્દી, કજરી વગેરે.

૬. વય ૧૧ થી ૧૨ વર્ષ

૧. ગોસેવા દ્વારા પુત્રપ્રાપ્તિ, ગોસેવા દ્વારા સૈન્યપ્રાપ્તિ, ગોસેવા દ્વારા કામનાપૂર્તિની પૌરાણિક કથાઓ સાંભળે અને વાંચે - જેમ કે દિલીપ, સુદક્ષિણા, ગુરુ વશિષ્ઠ વગેરે.
૨. એ જ રીતે ગોસેવાથી લાભપ્રાપ્તિની અર્વાચીન યુગની સત્ય ઘટનાઓનું સંકલન સાંભળે, વાંચે અને પાલન કરે.
૩. યજ્ઞ, ગૌશાળાની સ્વચ્છતા, ગોસેવા, ગોમૂત્રપાન, છાણાંથી લીંપવું વગેરે નિયમિત કરે.
૪. બળદ ગૃહજીવનમાં તથા કૃષિમાં વિભિન્ન રીતે કેવી રીતે ઉપયોગી બની રહે છે એની માહિતી પ્રાપ્ત કરે - જેમ કે માલસામાનની હેરફેર, પરિવહન, જમીન ખેડવી, કોશ ખેંચવો વગેરે.
૫. બળદવિષયક કથા તથા ગીતોથી પરિચિત થાય.
૬. પંચગવ્યના ગુણ અને ઔષધિનો ઉપયોગ જાણે.
૭. ભારતીય જાતના ગુણો જાણે તથા ગોવંશનાં ચિત્રો, એમની વર્ણાકૃતિ તથા તેમના વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરે.
૮. શહેરની અથવા નજીકની ગૌશાળા તથા કસાઈખાનાં વિશે માહિતી મેળવે.
૯. પંચગવ્યમાંથી શું શું બને છે એ જુએ તથા એને વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરે.
૭. વય ૧૪ થી ૧૭ વર્ષ
૧. ગાયનો સ્વભાવ કેવો છે એની માહિતી મેળવે.
૨. ગાયનું પાલન અને રક્ષણ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે એ જાણે તથા સમજે.
૩. ગૃહજીવનમાં ગાયનું સ્થાન શું હોય છે, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં ગાયનું શું સ્થાન રહ્યું છે એ વિશે માહિતી મેળવે.
૪. ગાયનું પર્યાવરણીય તથા આર્થિક મહત્ત્વ શું છે એની માહિતી મેળવે.
૫. ગો આધારિત કૃષિવિષયક માહિતી મેળવે.
૬. ગોવંશ માટે પેદા થયેલા સંકટનું સ્વરૂપ સમજે.
૭. ગોવંશ માટે પેદા થયેલા સંકટમાં આપણી ભૂમિકા કઈ હોવી જોઈએ એનો વિચાર કરે.
૮. ગાય માટે વ્યક્તિગત, પારિવારિક તેમજ સામાજિક સ્તર પર આપણે શું શું કરી શકીએ છીએ એનો વિચાર કરે.
૯. ઓછામાં ઓછી બે ગૌશાળાઓનું અવલોકન કરીને એમના નિર્વાહ, જાળવણી, પદ્ધતિ, પ્રયોજન, પરિણામ, સમસ્યા

વગેરે પર પ્રકલ્પ લઈને નિષ્કર્ષ તૈયાર કરે.

૧૦. ગોરક્ષણ, ગોસંવર્ધન, ગોવિજ્ઞાન, પંચગવ્ય વગેરે બાબતોમાં આજે દેશભરમાં શું ચાલી રહ્યું છે એની માહિતી પ્રાપ્ત કરે.

૮. મહાવિદ્યાલયીન શિક્ષણ

અધ્યયનના વિષયો

૧. ગોહૃત્યા વિરોધી દેશવ્યાપી આંદોલનનો ઇતિહાસ.
૨. ગો આધારિત અને યંત્ર આધારિત કૃષિનું તુલનાત્મક અધ્યયન.
૩. સ્વાસ્થ્ય તથા પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ ગોવંશનું મહત્ત્વ.
૪. કૃષિ અને ગોપાલન કેન્દ્રિત અર્થવ્યવસ્થા તથા તંત્ર.
૫. ગાય તથા વિભિન્ન સાંપ્રદાયિક પરંપરાઓ.
૬. સાંપ્રદાયિક વિરોધ તથા રાજનીતિનો શિકાર બની ગોમાતા.
૭. વેદ, પુરાણ, સાહિત્યમાં નિરૂપિત ગોમાહાત્મ્ય.
૮. પંચગવ્યનું ઔષધિ વિજ્ઞાન.
૯. પંચગવ્યથી વિભિન્ન પદાર્થ તથા ઔષધિનિર્માણનું તંત્ર.
૧૦. ગોરક્ષણ તેમ જ ગોસંવર્ધનનો માનવીય પક્ષ.

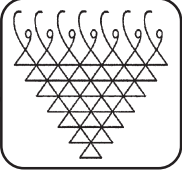
કૃતિ

૧. ગોરક્ષણ તેમજ ગોસંવર્ધન માટે લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય તૈયાર કરવું તથા એ પ્રકારની યોજના બનાવવી.
૨. જનસમાજના પ્રબોધન માટે દશ્ય-શ્રાવ્ય સામગ્રી તૈયાર કરવી.
૩. લોકશિક્ષણનો કાર્યક્રમ બનાવવો.
૪. રોજબરોજના જીવનમાં પંચગવ્યનો ઉપયોગ કરવો.
૫. ગોવિજ્ઞાન સંશોધન યોજનાના સક્રિય સભ્ય બનવું.

અનુસંધાન

૧. ગોરક્ષા આંદોલનના ઐતિહાસિક અભિલેખ એકત્ર કરવા.
૨. પંચગવ્યનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરવું.
૩. ગોમય વડે અણુવિકિરણના વિષયી સુરક્ષા મળે છે એ સંબંધે તથા વાતાવરણ શુદ્ધ થાય છે એનાં પ્રમાણ સંકલિત કરવાં.
૪. ગાયનાં દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ તેમ જ ઘીના સંબંધમાં આયુર્વેદિક પ્રમાણો સંકલિત કરવાં તથા ચિકિત્સકોના અનુભવો તથા અભિપ્રાયોનું સંકલન કરવું.
૫. કેવળ હિંદુઓ માટે જ નહીં, કેવળ ભારતીયો માટે જ નહીં તો સમસ્ત માનવજાતિ, સમસ્ત સૃષ્ટિ માટે, સમગ્ર દૃષ્ટિએ ગાય તથા ગોવંશ કેટલા ઉપકારક છે એની મીમાંસા કરવી.

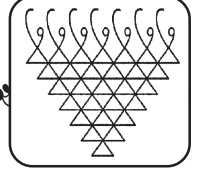
બાલઅવસ્થા

૧

ક્રમાંક	નામ	સ્થાન	ક્રમાંક	નામ	સ્થાન
૧	ગીર	ગુજરાત - કાઠિયાવાડ ક્ષેત્ર - સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ	૧૫	ખિલારી	મહારાષ્ટ્ર-સોલાપુર સાતારા ખાનદેશ
૨	કાંકરેજ	ગુજરાત - કચ્છથી સુરત સુધી	૧૬	નાગૌરી	પશ્ચિમ રાજસ્થાન નાગૌર જિલ્લો
૩	થરપારકર	મરુસ્થલ - સિંધપ્રદેશનો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગ	૧૭	બયૌર	બિહાર
૪	હરયાણવી	હરિયાણા - રોહતક, હિસાર, કરનાલ, દિલ્લી, મથુરા	૧૮	આલમબાદી	મૈસૂર
૫	ભાગનારી	સીમાપાર સિંધુ અને બલુચિસ્થાનની નારી નદીના ઉદ્ગમસ્થાન	૧૯	અમૃતમહલ	દક્ષિણ ભારત
૬	હંસીહરિયાણી	હરિયાણાના હંસી નદીના કિનારે	૨૦	હલ્દીકર	કર્ણાટક
૭	ગૌલવ	મહારાષ્ટ્ર - નાગપુર વર્ષા જિલ્લો	૨૧	કૃષ્ણા	આંધ્રપ્રદેશ
૮	રાઠી	રાજસ્થાન - બિકાનેર શ્રીગંગાનગર જિલ્લો	૨૨	દેવની	આંધ્રપ્રદેશ
૯	શાહીવાલ	પંજાબ - મૌન્ટમોગરી	૨૩	મેવાતી	રાજસ્થાન - મેવાડ
૧૦	લાલસિંધી	સિંધપ્રદેશ	૨૪	નિમાડી	નર્મદા નદીનો વિસ્તારક્ષેત્ર
૧૧	સીરી	દાર્જિલિંગ સિક્કિમ ભૂતાન	૨૫	ઓંગોલ	આંધ્ર ગુંટૂર જિલ્લો
૧૨	લોહાની	પર્વતીય પ્રદેશ-બલુચિસ્થાન	૨૬	પોણવાર	ઉત્તરપ્રદેશ
૧૩	બારગુર	બારગુર પહાડ - મદ્રાસ	૨૭	ધણની	પંજાબ
૧૪	કાંગાયમ	દક્ષિણ ભારત - કોઈમ્બતૂર મદ્રાસ સિલોન સુધી	૨૮	ખેરીગઢ	ઉત્તરપ્રદેશ
			૨૯	કેનપારિયા	ઉત્તરપ્રદેશ-બાંદાજિલા
			૩૦	મલ્લાડગીડા	કર્ણાટક
			૩૧	બીચૂર	કેરલ
			૩૨	રોઝાણ	પંજાબ
			૩૩	મૈસૂર ગાય	મૈસૂર ક્ષેત્ર
			૩૪	રામધન	જંગલમાં વસતી
			૩૫	ડાંગી	ડાંગ પ્રદેશ, અમદાવાદ, નાસિક, ધરમપુર, વાંસદા

કિશોરાવસ્થા

૨. દેશી ગાય અને વિદેશી ગાય વચ્ચેનું અંતર

દેશી ગાયો અને વિદેશી ગાયો વચ્ચે આભ-જમીનનું અંતર છે. સમજદાર ઘણા લોકો તો વિદેશી ગાયોને ગાય ગણતાં જ નથી. જેમ આપણે જંગલના રોઝ(નીલગાય)ને ગાય નથી માનતા, પણ ગાય જેવું દેખાતું જંગલી પશુ ગણીએ છીએ એ રીતે વિદેશી ગાયો પણ ગાય જેવું દેખાતું જનાવર છે, પણ ગાય નથી એવું બધા ગૌનિષ્ણાતોનું કહેવું છે.

- (૧) વિદેશી ગાયોની પીઠ સીધી સપાટ હોય છે, એમની પીઠ ઉપર ખૂંધ હોતી નથી. ભારતીય ગાયોની પીઠ થોડી ગોળાકાર હોય છે અને પીઠ ઉપરની ખૂંધનો ભાગ પણ ગોળાઈમાં હોય છે.
- (૨) ભારતીય આર્યપુરુષોના મતે ખૂંધ વિનાના પ્રાણીના શરીરમાં સૂર્યકેતુ નાડી નથી હોતી. શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભારતીય ગાયોની ખૂંધમાં સૂર્યકેતુ નાડી હોવાથી આ ગાયનું શરીર વિશેષ પ્રમાણમાં સૂર્યશક્તિ ગ્રહણ કરી પોતાના શરીરમાં વિશિષ્ટ શારીરિક રચના વડે સુવર્ણપિત્ત બનાવે છે. આ સુવર્ણપિત્તનો અંશ ગાયના દૂધ, મૂત્ર અને છાણમાં આવે છે. આથી જ ગાયનું દૂધ પીળાશ પડતું હોય છે. ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં કે અન્ય પ્રાણીના તેમજ વિદેશી ગાયોના દૂધમાં આવી પીળાશ હોતી નથી.

અંગ્રેજી પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ખૂંધ વિનાની ગાયોને ‘બાસટોરસ’ વર્ગના પ્રાણી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને ખૂંધવાળા પ્રાણીને ‘બોસઈન્ડીક્સ’ વર્ગમાં ગણવામાં આવે છે. ભારત, એશિયા અને આફ્રિકાની ખૂંધવાળી ગાયો આ વર્ગની ગણાય.

વિદેશી ગાયોના બળદોને ખૂંધ નથી હોતી, તેથી તેમને

- ખેતર ખેડવાના હળ સાથે જોડી નથી શકાતા.
- ગાડા સાથે જોતરી નથી શકાતા.
- તેલ કાઢવાની ઘાણી સાથે નથી જોડી શકાતા.

ભારતીય બળદોને ખૂંધ હોવાથી તે આ બધાં કામો કરી શકે છે. ખૂંધમાં રહેલી સૂર્યકેતુ નાડી દ્વારા બનતા સુવર્ણપિત્તનો અંશ આવવાથી ભારતીય ગાયોના દૂધ, દહીં, છાણ, માખણ, ઘી, મૂત્ર અને છાણ શ્રેષ્ઠ ગુણકારી છે, જે ગુણો વિદેશી ગાયોના દૂધ, દહીં, છાણ, માખણ, ઘી, મૂત્ર અને છાણમાં નથી હોતા.

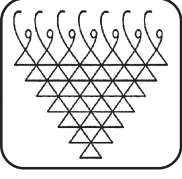
ભારતીય બળદો અને સાંઢો(આખલાઓ)ની ખૂંધ ગાયોની ખૂંધ કરતાં પણ વધારે મોટી હોય છે.

- (૩) વિદેશી ગાયોના બળદો વધુ પરિશ્રમ કરી શકતા નથી, જલદી થાકી જાય છે કે હાંફી જાય છે. ભારતીય ગાયોના બળદો વધુ અને લાંબો સમય પરિશ્રમ કરી શકે છે.

વિદેશી ગાયોના બળદો વધારે ગરમી પણ સહન કરી શકતા નથી, તેથી સવારે દસ વાગ્યા પછીથી બપોરે ચાર વાગ્યા સુધી તાપમાં કામ કરી શકતા નથી. ભારતીય ગાયોના બળદો તડકામાં કામ કરી શકે છે અને ગરમી-તાપ સહન કરી શકે છે.

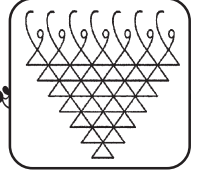
- (૪) ભારતીય ગાયો મૂળ શુદ્ધ ગૌવંશની છે જ્યારે વિદેશી ગાયો ગાય જેવા જણાતા જંગલી પશુઓના સંકરણથી પેદા થયેલી અને પ્રયત્નો દ્વારા પાલતુ બનાવેલી છે.

- (૫) વિદેશી ગાયોનો બોલવાનો અવાજ ઢબાયેલો અને સાંભળવો ન ગમે તેવો વિચિત્ર તીણો હોય છે. ભારતીય ગાયોનો બોલવાનો અવાજ ઊંચો, ઘેરો અને સ્પષ્ટ હોય છે. વાછરડું તેની દૂર ગયેલી કે જઈ રહેલી ગાવડીમાને બોલાવવા પણ મોટેથી અવાજ કરે છે, જેમાં ‘મા’ ઉચ્ચાર કે ‘અમ્મા’ ઉચ્ચાર સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકાય છે. ભારતીય ગાયો પહાડી અવાજમાં ભાંભરે છે.
- (૬) ભારતીય ગાયો-બળદોની ડોક નીચે ઝૂલતી, મુલાયમ મોટી ગોદડી હોય છે. વિદેશી ગાયો-બળદોની ડોક નીચે આવી ગોદડી હોતી નથી. ગાયની ગોદડીને આપણે પંપાળીએ તો ગાયને બહુ ગમે છે. જેમ જેમ વધારે પંપાળો તેમ તે એ માથું ઊંચું ઊંચું કરતી જાય છે.
- (૭) ભારતીય ગાયો-બળદોની ચામડી પાતળી, સુંવાળી, ચમકતી અને બારીક રુંવાટીવાળી હોય છે.
- (૮) ભારતીય ગાયોના આંચળ સામાન્ય કદનાં હોય છે. વિદેશી ગાયોનાં આંચળ મોટાં અને ઘૂંટણ સુધી લાંબા હોય છે.
- (૯) ભારતીય ગાયોનાં શિંગડાં મોટે ભાગે મોટાં હોય છે. વિદેશી ગાયોનાં શિંગડાં ટૂંકાં નાનાં હોય છે.
- (૧૦) ભારતીય ગાયો પ્રમાણસર કદની અને પ્રમાણસર લંબાઈ ધરાવતી હોય છે. વિદેશી ગાયો મોટા કદની અને વધારે લંબાઈ ધરાવતી હોય છે.
- (૧૧) ભારતીય ગાયો મોટે ભાગે એકદમ સીધી હોય છે અને વિદેશી ગાયો એકદમ સીધી નથી હોતી.
- (૧૨) દેશી ગાયો-બળદોને ઘણો પરસેવો વળે છે, તેથી શરીરનો ઝેરી કચરો નીકળી જવાથી શરીરનું શુદ્ધીકરણ થવાથી તેનું દૂધ પણ શુદ્ધ મળે છે. વિદેશી ગાયોને પરસેવો ઘણો ઓછો વળે છે, તેથી શરીરમાં રહેલાં અશુદ્ધ ઝેરી તત્ત્વો તેના દૂધમાં પણ આવે છે.
- (૧૩) દેશી ગાયોના કાન આણીવાળા હોય છે, જ્યારે વિદેશી ગાયોના કાન ગોળ હોય છે અને કાનની અંદર તથા માથા ઉપર જંગલી પ્રાણીઓની જેમ વાળનાં ઝુંડ હોય છે.
- (૧૪) ભારતીય ગાયોના આંતરડાની લંબાઈ ૧૬૦ થી ૧૮૦ ફૂટ હોય છે, તેથી આ ગાયો ઓછા ખોરાકમાંથી મહત્તમ પોષણ મેળવી શકે છે. વિદેશી ગાયોના આંતરડાની લંબાઈ ૧૧૫ થી ૧૨૦ ફૂટ હોય છે, તેથી ઓછા સમયમાં વધારે ખોરાક ખાય છે અને પોષણ ઓછું મેળવી શકે છે.
- (૧૫) દેશી ગાયો વિદેશી ગાયો કરતાં ખોરાકની અછત કે દુકાળનો સામનો વધુ સારી રીતે કરી શકે છે.
- (૧૬) વિદેશી ગાય દેશી ગાયના પ્રમાણમાં દૂધ ઘણું વધારે આપે છે તેવું દેખાય છે, પરંતુ બંનેના ખોરાકના પ્રમાણમાં વિદેશી ગાયનું દૂધ દેશી ગાયના દૂધ કરતાં ઘણું વધારે હોતું નથી. જો બંને પ્રકારની ગાયોને સરખા માપથી ખોરાક આપવામાં આવે તો બંને પ્રકારની ગાયોના દૂધના પ્રમાણમાં ઘણો ફરક હોતો નથી.
- (૧૭) દેશી ગાયના દૂધમાં સુવર્ણપિત્તનો અંશ હોય છે અને સત્ત્વનું પ્રમાણ વધારે હોય છે તથા દેશી ગાયનું દૂધ સુપાચ્ય (પચવામાં હલકું) અને સ્વાદમાં મધુર હોય છે. વિદેશી ગાયના દૂધમાં સુવર્ણપિત્તનો અંશ નથી હોતો તથા એ દૂધ પચવામાં ભારે અને અપચ્ચ હોય છે તથા સ્વાદમાં મધુર હોતું નથી; ફીકું હોય છે.
- (૧૮) દેશી ગાયનું દૂધ પીવાથી મન શાંત અને પવિત્ર બને છે, શરીર નીરોગી બને છે. વિદેશી ગાયનું દૂધ પીવાથી મન અશાંત, ચંચળ અને જંગલી સ્વભાવનું બને છે અને શરીરમાં રોગો થાય છે.

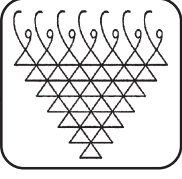

- (૧૯) દેશી ગાયના શરીરમાં સુવર્ણપિત્ત અને ગોરોચન (ગોરુચંદન) બને છે. વિદેશી ગાયના શરીરમાં સુવર્ણપિત્ત અને ગોરોચન બનતાં નથી.
- (૨૦) દેશી ગાય ગરમી સહન કરી શકે છે, તેથી ખોરાકને બરાબર વાગોળીને પચાવી શકે છે. વિદેશી ગાય ઠંડા પ્રદાશનું પ્રાણી હોવાથી ગરમી સહન નથી કરી શકતી, ગરમીમાં તે હાંફે છે, તેથી ખોરાકને બરાબર વાગોળી શકતી નથી અને પચાવી શકતી નથી.
- (૨૧) દેશી ગાય ઠંડા, ગરમ ગમે તે વાતાવરણમાં ગોઠવાઈ જાય છે અને અનુકૂળતા સાધી લે છે, તેમજ તેનામાં રોગપ્રતિરક્ષક શક્તિ સારા પ્રમાણમાં હોવાથી જલદીથી રોગ થતા નથી. વિદેશી ગાયો ઠંડા પ્રદેશની હોવાથી માત્ર ઠંડા વાતાવરણમાં જ અનુકૂળતા સાધી શકે છે અને રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઓછી હોવાથી તેને ટીબી જેવા રોગો જલદી લાગુ પડી જાય છે. આવી ગાયોનું દૂધ પીવાથી માણસને પણ એવા રોગો થઈ શકે છે.
- (૨૨) ભારતીય ગોવંશના બળદો ખેતી, ભારવહન, ચરિયાણ વગેરેમાં પાલકના કે હાંકનારના ઇશારે ચાલવાની, માર્ગ બદલવાની જે સમજ ધરાવે છે તેમજ ભારતીય વંશનો ધણખૂંટ તેના પાલકની આજ્ઞાનું જે રીતે પાલન કરે છે એવી સમજ વિદેશી વંશના બળદો, ધણખૂંટમાં નથી હોતી.
- (૨૩) બુદ્ધિમત્તા, લાગણી, પ્રેમ, સમજણ, પારખવાની શક્તિ અને વફાદારીના ગુણ ભારતીય ગાય-બળદોમાં ઊંચા પ્રમાણમાં હોય છે. વિદેશી ગાય-બળદોમાં આવી બાબતો અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે.
- ભારતીય ગાય, બળદ, વાછરડાં પાલકથી વિખૂટાં પડી ગયાં હોય તો દૂરથી પાલકનો સાદ સાંભળીને દોડીને પાલક પાસે પહોંચી જવાની સમજ ધરાવે છે. જીવનભર પોતાના પાલક, ઘર, રસ્તા, ગામ, ગૌચર, વાડીને યાદ રાખી શકે છે. આવી ક્ષમતા વિદેશી ગૌવંશમાં હોતી નથી.
- (૨૪) દેશી ગાયો પરિવારના દુઃખમાં સહભાગી થાય છે. ઘરમાં મૃત્યુ વેળાએ પણ ગમગીન બની જાય છે, રડે છે, ક્યારેક દોડીને સ્મશાને જાય છે અને અગ્નિસંસ્કાર પૂરા થાય ત્યાં સુધી ત્યાં ઊભી રહીને રડે છે, એક-બે દિવસ ખાવાનું છોડી દે છે. વિદેશી ગાયો આવું કાંઈ કરતી નથી, એ લાગણીહીન હોય છે.
- (૨૫) ઘરમાં કોઈ બીમાર થાય તો ઘરની ગાય બીમારીને સમજીને તે પ્રકારના ઔષધીય ગુણોવાળી વનસ્પતિઓ ચરીને આવે છે, એનાથી બનેલું દૂધ બીમાર માણસ પીએ છે તો બીમારી દૂર થઈ જાય છે. આવી સૂક્ષ્મ સમજ વિદેશી ગાયમાં હોતી નથી.
- (૨૬) દેશી ગાય કોઈ પણ નવી પરિસ્થિતિમાં જલદીથી ભળી જાય છે, જેમ દીકરી સાસરામાં નવા વાતાવરણમાં જલદીથી ગોઠવાઈ જાય છે તે રીતે. તેથી તો કહેવત પડી છે, કે ‘દીકરી ને ગાય, દોરે ત્યાં જાય.’ દીકરી ને ગાય સાવ ઢીલાપોચા મનનાં, ગરીબડાં હોવાથી એને ગમે ત્યાં ખેંચીને લઈ જવાય એવા અર્થમાં આ કહેવત નથી, પણ દીકરીને અને ગાયને ગમે ત્યાં લઈ જાવને ! એ નવા વાતાવરણમાં સરસ રીતે ગોઠવાઈને બધાંને અનુકૂળ થઈ જશે ને બધાંને પોતાને અનુકૂળ કરી લેશે એવા અર્થમાં આ કહેવત છે. વિદેશી ગાય નવા વાતાવરણમાં જલદી ગોઠવાઈ શક્તિ નથી કે નવી પરિસ્થિતિમાં જલદી ભળી શકતી નથી.

૩. અદ્ભુત ગાય

અદ્ભુત ગાય

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો. ચોટીલા તાલુકો. કાંધાસર ગામ. કાંધાસરમાં રામબાપુ ખાયર રહે. બાપુ બહુ સેવાભાવી અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળા. હાડના ગોભક્ત.

એમને ત્યાં સરજુ નામની ગાય હતી. ઘણી જ દેખાવડી. સ્વભાવે સોજી. બાપુને ત્યાં નિત્ય ગાયની પૂજા થાય. પૂજા પછી જ ગાયને દોહવામાં આવે. રામબાપુનાં પત્ની જાનબાઈને ક્ષયરોગ થયો. ઉધરસ આવે, શ્વાસ લેવામાં તકલીફ પડે. ઝીણો તાવ રહે. ધીમે ધીમે રોગ વધતો ગયો. ખોરાક ઘટી ગયો, વજન ઊતરી ગયું. શરીર ગળી ગયું. ખૂબ અશક્તિ. ઉધરસ અટકવાનું નામ જ ન લે. ગળફામાં ક્યારેક લોહી પડે.

સરજુ ગાયને જાનબાઈના રોગની ખબર પડી ગઈ. એક દિવસ અચાનક એ ભાંભરવા લાગી. ગોવાળે થાબડી, બાપુએ થાબડી. કેટલાંય વાનાં કર્યાં. પણ ગાય ભાંભરતી અટકે જ નહીં. આ બાજુ ઓરડે જાનબાઈ ગાયના ભાંભરડા સાંભળે. એ તો એટલાં અશક્ત થઈને ખાટલે પડ્યાં હતાં કે ઊભાં થઈને બહાર આવી જ ન શકે.

એમ અરધો કલાક વીતી ગયો. સરજુ ભાંભરતી અટકે જ નહીં. છેવટે જાનબાઈએ કહ્યું, ‘મને બહાર લઈ જાઓ. ’ બાપુ અને ગોવાળે બાનો ખાટલો બહાર લાવીને ડેલામાં મૂક્યો. તરત સરજુ જાનબાઈની પાસે ધસી આવી. પોતાનું મોઢું જાનબાઈના નાક પાસે લઈ ગઈ અને પોતાનું મોં ખોલીને જોરથી ઉચ્છ્વાસ કાઢ્યો.

આ ઉચ્છ્વાસ જાનબાઈના નાકમાં થઈને ફેફસાંમાં ગયો. ને શું આશ્ચર્ય ! રાત્રે જ બાને ઉધરસ આવતી અટકી ગઈ. સરજુ ત્યાં જ ઊભી રહી. સરજુની સોબતમાં બા આખી રાત સરસ ઊંઘ્યાં. એમની તબિયતમાં એકદમ ફેર જણાયો.

એક મહિનામાં તો બાની તબિયત ઘણી સારી થઈ ગઈ. તેમનો ખોરાક બરાબર થયો. શક્તિ આવી. તેઓ હરવા-ફરવા લાગ્યાં. પછી તો ઘણાં વરસ કોઈ પણ પ્રકારની તકલીફ વગર જીવ્યાં. ડૉક્ટરોને પણ ઘણું આશ્ચર્ય થયું. સરજુએ એમને પણ હરાવી દીધા.

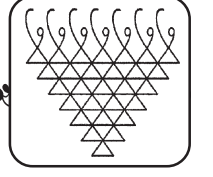
ગાયની આગમસૂઝ

રાજકોટ જિલ્લાના ધોરાજી તાલુકામાં ભૂતવડ નામનું ગામ. ત્યાંની ગોશાળામાં ખૂબ બધી ગાયો. ઈ. સ. ૨૦૦૧ની ૨૬મી જાન્યુઆરીએ સવારમાં જ ગોશાળાની બધી ગાયો અચાનક ઘાંધી ગઈ ગઈ અને ભાંભરવા લાગી. ખીલા છોડાવવા લાગી. ખીલેથી છૂટીને કે પછી ખીલા તોડાવીને બધી ગાયોએ દોડાદોડ ને રાડારાડ કરી મૂકી.

કોઈને કાંઈ સમજ જ ન પડે કે ગાયો આમ કેમ કરે છે. પણ અરધા કલાકમાં તો આખા ગુજરાતની ધરાને ધ્રુજાવતો ભયંકર ભૂકંપ આવ્યો. ગામનાં ગામ હચમચી ઊઠ્યાં, મકાનો ધરાશાયી થયાં, માણસો મૃત્યુ પામ્યા અને તબાહી મચી ગઈ. જોવાની ખૂબી એ છે કે કોઈ પણ યંત્રને અથવા માણસને ખબર પડે એ પૂર્વે ગાયને આવી ઘટનાઓની આગોતરી જાણ થઈ જાય છે.

આપણે એની સાથે રહીએ અને એની સૂઝને સમજીએ અને માનીએ તો ઘણી હોનારતોમાંથી એ આપણને બચાવે પણ છે. છે ને અદ્ભુત ગાય !

અધ્યાય ૪૦

વિજ્ઞાન

અભ્યાસક્રમ

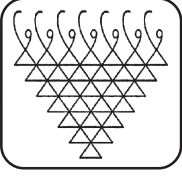
વિજ્ઞાન વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે કંઈક આધારભૂત અને મહત્વની વાતો ધ્યાનમાં આવે છે. એના પરથી જ પશ્ચિમ અને ભારત વચ્ચે રહેલો મૂળ તફાવત સમજી શકાય છે.

- વિજ્ઞાનથી તાત્પર્ય છે જ્ઞાનને તથા જ્ઞાન સુધી પહોંચવાની પ્રક્રિયાઓને જાણવી. ભારત તથા પશ્ચિમ બન્નેમાં વિજ્ઞાનનું તાત્પર્ય એક જ છે.
- ભારતમાં જે સ્થાન અધ્યાત્મનું છે એ જ સ્થાન પશ્ચિમમાં ભૌતિક જગતનું છે. એટલે ભારતમાં વિજ્ઞાન કહેતાં જ આત્મતત્ત્વને જાણવાની તથા એના સુધી પહોંચવાની પ્રક્રિયા એવો અર્થ થાય છે. જ્યારે પશ્ચિમમાં વિજ્ઞાન કહેતાં જ ભૌતિક જગતને જાણવાની પ્રક્રિયા એવો અર્થ થાય છે.
- એટલે પશ્ચિમમાં વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો, અને ભારતમાં અધ્યાત્મનો એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કહેવું તો એમ જોઈએ કે પશ્ચિમ વિજ્ઞાનને ભૌતિક વિશ્વ સાથે જોડે છે જ્યારે ભારત આત્મતત્ત્વ સાથે. આજે શિક્ષણમાં સર્વત્ર પશ્ચિમનો જ પ્રભાવ છે એટલે ભૌતિક વિજ્ઞાનને જ વિજ્ઞાન કહેવાય છે. આજે વિશ્વવિદ્યાલયોથી લઈને પ્રાથમિક વિદ્યાલયો સુધી વિજ્ઞાન અંતર્ગત જે ભણાવવામાં આવે છે એમાં પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, જીવવિજ્ઞાન, પ્રાણીવિજ્ઞાન, વનસ્પતિ વિજ્ઞાન, મનુષ્યના સંદર્ભમાં શરીરવિજ્ઞાન વગેરે તથા એમની સાથે સંબંધિત વિષયો અને ઉપવિષયો હોય છે.
- ભારતની અધ્યાત્મ સંકલ્પના અનુસાર આત્મતત્ત્વ

જ્યારે સૃષ્ટિ સ્વરૂપે આવિષ્કૃત થાય છે ત્યારે સૌ પ્રથમ પંચમહાભૂતોનું સૂક્ષ્મ રૂપ જ બને છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં પંચમહાભૂતોના સ્થૂળ રૂપનું અધ્યયન હોય છે. વર્તમાનમાં જે ભૌતિક વિજ્ઞાન ભણાવવામાં આવે છે એમાં સ્થૂળ રૂપનું જ અધ્યયન થાય છે, સૂક્ષ્મનું નહીં. પરંતુ પદાર્થોની ગતિ, સ્થિતિ અને વ્યવહારના જે નિયમો છે એ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બન્નેના હોય છે. નિયમોનું પણ સૂક્ષ્મ રૂપ હોય છે. ખાસ ધ્યાન આપવાની વાત એ છે કે એ નિયમોને વૈદિકકાળમાં ઋતુ કહેવાયા છે અને એ પછીના કાળમાં ધર્મ. એટલે વિજ્ઞાન અને ધર્મનો ઝઘડો જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. ભારતમાં એ બન્ને વચ્ચે કોઈ વિરોધ જ નથી. પદાર્થોનો જે ધર્મ છે એના જ અનુસરણમાં મનુષ્યે પોતાનો વ્યવહારધર્મ બનાવ્યો છે. વિજ્ઞાન અને ધર્મમાં વિરોધ જોવો એ સમ્યક્ દૃષ્ટિ નથી. ધર્મને જાણવો એ જ વિજ્ઞાન છે એ સમ્યક્ દૃષ્ટિ છે.

- પંચમહાભૂતોના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સમૂહોની સાથે જ સમગ્ર અંતઃકરણ અવસ્થિત છે, જેનાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એવા આયામ છે. વિશ્વ કેવળ પંચમહાભૂતોનું જ બનેલું નથી. પંચમહાભૂત અને અંતઃકરણ બન્નેનું મળીને બનેલું છે. પંચમહાભૂત અને અંતઃકરણની આંતરપ્રક્રિયાઓ થતી જ રહે છે તથા એ બન્ને પર પરિણામ કરે છે એટલે કોઈપણ પદાર્થના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણવાની સાથે જ એ આંતરપ્રક્રિયાઓનું સ્વરૂપ જાણવું એ પણ વિજ્ઞાનનો વિષય બને છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ પથ્થર,

લાકડીનો ટુકડો, માટી સત્ત્વગુણી, રજોગુણી, તમોગુણી અથવા સ્ત્રીત્વ પ્રાધાન્યયુક્ત કે પુરુષત્વ પ્રાધાન્યયુક્ત હોઈ શકે છે. વર્તમાન ભૌતિક વિશ્વવિજ્ઞાનમાં આ પાસાંઓનો સમાવેશ થતો નથી.

- ભારતીય દૃષ્ટિ અનુસાર વિશ્વનો કોઈ પણ પદાર્થ જડ અને ચેતન બન્નેનો બનેલો છે, કેવળ જડ કે કેવળ ચેતનનો નહીં. આપણે ભૂલથી પથ્થરને જડ અને પ્રાણીને ચેતન માનીએ છીએ પરંતુ એમ નથી. ભારતીય દૃષ્ટિએ પ્રાણ ઊર્જા છે, ચેતન નહીં. પ્રાણી એ ઊર્જાથી યુક્ત હોય છે, પથ્થર નથી હોતો. આજના ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં પદાર્થ કે પ્રાણીના અસ્તિત્વના જડ આધારનું જ અધ્યયન થાય છે, ચેતનનું નહીં. જ્યારે ચેતનયુક્ત જડનું અધ્યયન થશે ત્યારે જ ભારતીય અધ્યયન થશે. એ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું હશે એ શોધનો વિષય છે, ચિંતનનો વિષય છે.
- પંચમહાભૂતના અધિષ્ઠાનથી વિજ્ઞાન, અર્થાત્ ભૌતિક વિજ્ઞાનનું અધ્યયન પશ્ચિમમાં ઓગાણીસમી શતાબ્દીમાં શરૂ થયું અને એ જ સમયથી, કે થોડા પહેલાંથી ભારતમાં એના અધ્યયનની પરંપરા ખંડિત થઈ ગઈ, ખંડિત કરવામાં પણ આવી અને થઈ પણ ગઈ. પશ્ચિમે કેવળ વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન જ કર્યું, તંત્રજ્ઞાન તરીકે એનો ઉપયોગ પણ શરૂ થયો. વિશ્વ પર પશ્ચિમના રાજકીય આધિપત્યના વિસ્તારની સાથે જ એ વિજ્ઞાન અને તંત્રજ્ઞાનનો પ્રભાવ એક તરફ બજારના માધ્યમથી અને બીજી તરફ શિક્ષણના માધ્યમથી, એક તરફ આર્થિક ક્ષેત્રમાં તો બીજી તરફ

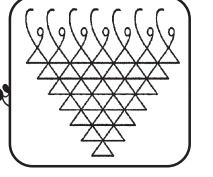
જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રમાં થયો. પરિણામ તરીકે વિજ્ઞાન અને તંત્રજ્ઞાન પશ્ચિમના વિષય છે, ભારતના નહીં એમ મનાવા લાગ્યું. આજે પણ ભારત એમ જ માને છે. ભારતના આત્મગૌરવની તો હાનિ થઈ જ, સાથે સાથે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંકુચિત થઈ ગયું એ મોટી હાનિ છે.

- ભારતીય જ્ઞાનક્ષેત્ર સમક્ષ એ જ સૌથી મોટો પડકાર છે. એ દિશામાં વ્યાપક અને મૂળભૂત સંશોધનની આવશ્યકતા છે.
- જ્યાં સુધી એ સ્વરૂપ બદલાતું નથી ત્યાં સુધી મનોવિજ્ઞાન, જીવવિજ્ઞાન, ખગોળ, ભૂગોળ વગેરેના અધ્યયનનું તથા એની સાથે સંબંધિત જ્યોતિષવિજ્ઞાન, ભાષાવિજ્ઞાન, સંગીત, શિલ્પશાસ્ત્ર વગેરેનું સ્વરૂપ પણ નહીં બદલાય.
- આ પહેલાં કહેવાયું છે એ અનુસાર દરેક સ્તર પર પશ્ચિમી સંકલ્પના સાથે જ વિજ્ઞાન ભાણાવવામાં આવે છે, તથા ભારતીય દૃષ્ટિથી વિજ્ઞાનના અધ્યયનની પરંપરા સર્વથા ખંડિત થઈ ગઈ છે. એટલે અત્યારે દરેક સ્તરના અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા આપવી અઘરી છે, પરંતુ એટલું જ કહેવું પૂરતું છે કે એ ક્ષેત્રમાં અધ્યયન અને સંશોધનની સૌથી વધુ આવશ્યકતા છે.
- એવા અધ્યયન માટે વેદ ઉપનિષદ તથા પુરાણ સૌથી વધુ મહત્ત્વના સ્રોત રહેશે. દૂરગામી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો શરૂઆતથી જ સંસ્કૃત, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન વિજ્ઞાન માટે પણ અનિવાર્ય બની જાય છે.

બાલઅવસ્થા

૧. પંચતત્ત્વ

બ્રહ્માંડ

આપણે જે વિશ્વમાં રહીએ છીએ એ બહુ અજબ વિશ્વ છે. એની રચના અદ્ભુત છે. વિશ્વના સારામાં સારા કોમ્પ્યુટર કરતાં પણ એ વધારે અટપટી છે.

આપણને નરી આંખે દેખાય એ કરતાં આ વિશ્વ ઘણું વિશાળ છે. ખરેખર તો નરી આંખે દેખાય એ કરતાં નરી આંખે દેખાતું નથી એ જ વિશ્વ વધારે છે.

વિશ્વના બધા જ પદાર્થો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. એવો એક પણ પદાર્થ નથી જેનો બાકીના બધા સાથે સંબંધ ન હોય. એમ આખું વિશ્વ મળીને એક જ રચના બને છે.

આ વિશ્વને બ્રહ્માંડ કહે છે. એનો અર્થ એ કે પૃથ્વી કરતાં ઘણું વધારે. સૂર્યમંડળ કરતાં ઘણું વધારે. તારાઓ, આકાશગંગાઓ વગેરે કરતાં પણ ઘણું વધારે.

એવા આ બ્રહ્માંડની થોડીક વિગતો આપણે અહીં જોવાના છીએ.

આ રચનામાં જે જે પદાર્થો પાંચની સંખ્યામાં છે એની જ ઓળખ આપણે મેળવીશું.

પંચકોશ

પંચ એટલે પાંચ. કોશ એટલે આવરણ. આવરણ એટલે ઢાંકણ. કોઈ વસ્તુને ઢાંકવા માટે ઉપર કપડું વીંટાળીએ તો કપડું એ આવરણ કહેવાય. કોઈ વસ્તુને આપણે ખોખામાં મૂકીએ તો ખોખું આવરણ કહેવાય. આવરણને કારણે આપણને અંદરની વસ્તુ દેખાય નહીં.

એવાં પાંચ આવરણોની આ વાત છે. એવા પાંચ કોશોની આ વાત છે.

પાંચ કોશોનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

૧. અન્નમય કોશ, ૨. પ્રાણમય કોશ, ૩. મનોમય કોશ, ૪. વિજ્ઞાનમય કોશ, ૫. આનંદમય કોશ

અન્નમય કોશ એટલે શરીર. પ્રાણમય કોશ એટલે પ્રાણ. મનોમય કોશ એટલે મન. વિજ્ઞાનમય કોશ એટલે બુદ્ધિ. આનંદમય કોશ એટલે ચિત્ત. આનંદમય કોશને બીજાં પણ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ એને વિશે આપણે આગળ ઉપર જાણીશું.

આ પાંચ આવરણોની અંદર શું છે ?

અંદર છે આત્મા. આત્માનાં જ બીજાં નામો છે બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, આત્મતત્ત્વ વગેરે.

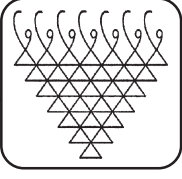
પંચમહાભૂત

આપણી આસપાસની દુનિયામાં જે જે વસ્તુઓ દેખાય છે એ બધી પંચમહાભૂતોની બનેલી છે.

પંચમહાભૂત એટલે પાંચ મહાભૂત. ભૂત એટલે આપણે જેનાથી ડરી જઈએ છીએ એવું ભૂત નહીં. ભૂત એટલે પદાર્થ. એટલે વસ્તુ. મહાભૂત એટલે મોટા પદાર્થ. મોટા શા માટે ? બધે જ રહેલા છે માટે.

આ મહાભૂતો પાંચ છે તેથી તેમને પંચમહાભૂત કહે છે.

પાંચ મહાભૂતોનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

૧. પૃથ્વી, ૨. જળ, ૩. તેજ, ૪. વાયુ, ૫. આકાશ.

પૃથ્વી એટલે કઠણ પદાર્થ. જળ એટલે પ્રવાહી અથવા દ્રવ્ય પદાર્થ. તેજ એટલે ગરમ અને પ્રકાશમાન પદાર્થ. વાયુ એટલે હવા. આકાશ એટલે ચારે બાજુ વ્યાપેલી ખાલી જગ્યા.

આ દુનિયાના બધા જ પદાર્થો પંચમહાભૂતના બનેલા છે.

પંચકર્મેન્દ્રિય

આપણા શરીરમાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. કર્મેન્દ્રિય એટલે કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિય. કર્મ એટલે કામ. કામ કરે છે એવા શરીરના ભાગ એટલે કર્મેન્દ્રિયો.

કર્મેન્દ્રિયો પાંચ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ૧. હાથ, ૨. પગ, ૩. વાણી, ૪. પાચુ, ૫. ઉપસ્થ.

હાથ પકડવાનું કામ કરે છે. પગ ચાલવાનું કામ કરે છે. વાણી બોલવાનું કામ કરે છે. પાચુ મળવિસર્જનનું કામ કરે છે. ઉપસ્થ બીજા શરીરને જન્મ આપવાનું કામ કરે છે.

કર્મેન્દ્રિયોની મદદથી આપણો બધો વ્યવહાર ચાલે છે. કલ્પના કરી જુઓ કે કર્મેન્દ્રિયો ન હોય તો શું થાય ? આપણે શું શું ન કરી શકીએ ? આવો વિચાર કરીશું એટલે આપણને કર્મેન્દ્રિયોનું મહત્ત્વ સમજાશે.

પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય

જ્ઞાનેન્દ્રિય એટલે જ્ઞાનની ઇન્દ્રિય. જેનાથી જ્ઞાન થાય છે એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. જ્ઞાન એટલે અનુભવ.

ઠંડી કે ગરમી લાગે એને અનુભવ કહેવાય. ખાટું કે મીઠું લાગે એને અનુભવ કહેવાય. સુગંધ કે દુર્ગંધ આવે એને અનુભવ કહેવાય. લાલ કે પીળું દેખાય એને અનુભવ કહેવાય. કર્કશ કે મધુર અવાજ લાગે એને અનુભવ કહેવાય. આવા જુદા જુદા અનુભવો જેની મદદથી થાય એને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય.

આપણી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

૧. દર્શનેન્દ્રિય ૨. શ્રવણેન્દ્રિય ૩. રસનેન્દ્રિય ૪. ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ૫. સ્પર્શેન્દ્રિય.

દર્શનેન્દ્રિય એટલે આંખ. એ જોવાનું કામ કરે. શ્રવણેન્દ્રિય એટલે કાન. એ સાંભળવાનું કામ કરે. રસનેન્દ્રિય એટલે જીભ. એ ચાખવાનું કામ કરે. ઘ્રાણેન્દ્રિય એટલે નાક. એ સૂંઘવાનું કામ કરે. સ્પર્શેન્દ્રિય એટલે ચામડી. એ અડવાનું કામ કરે.

આંખને રંગનો અનુભવ થાય. અનુભવ થાય એનો અર્થ ખબર પડે. એટલે કે આંખને રંગની ખબર પડે. કાનને અવાજનો અનુભવ થાય. જીભને સ્વાદનો અનુભવ થાય. નાકને ગંધનો અનુભવ થાય. ચામડીને સ્પર્શનો અનુભવ થાય.

જ્ઞાનેન્દ્રિયોને કારણે આપણે બહારના વિશ્વ સાથે જોડાયેલા છીએ.

કલ્પના કરો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો ન હોય તો શું થાય. જોવાનું, સાંભળવાનું, ચાખવાનું, સૂંઘવાનું, અડવાનું ન હોય તો શું થાય.

આવી કલ્પના થશે પછી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું મહત્ત્વ સમજાશે.

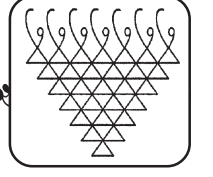
પંચપ્રાણ

પ્રાણ એટલે શરીરને કામ કરવા માટે મળેલી ઊર્જા. પ્રાણને જીવનીશક્તિ કહેવાય છે. એને કારણે જ શરીર કામ કરી શકે છે તેથી એને કાર્યશક્તિ કહેવાય છે.

પ્રાણ પાણ પાંચ છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

૧. પ્રાણ, ૨. અપાન, ૩. વ્યાન, ૪. સમાન, ૫. ઉદાન

પાંચેય પ્રાણ શરીરમાં જુદી જુદી જગ્યાએ રહે છે.

પ્રાણ હૃદયથી નાક સુધીના ભાગમાં રહે છે.

અપાન નાભિથી પગના તળિયા સુધીના ભાગમાં રહે છે.

સમાન નાભિથી હૃદય સુધીના ભાગમાં રહે છે.

વ્યાન ઉપસ્થના મૂળમાં રહે છે.

ઉદાન કંઠથી મસ્તક સુધીના ભાગમાં રહે છે.

આ પાંચેય પ્રાણોનું એક નામ પ્રાણ છે. જુદાં જુદાં કામ કરે છે માટે તેમનાં નામ જુદાં જુદાં છે.

પ્રાણ શ્વાસોચ્છવાસ કરવાનું અને ભોજન પચાવવાનું કામ કરે છે. અપાન મળમૂત્રને શરીરમાંથી બહાર ફેંકવાનું કામ કરે છે. વ્યાન આખા શરીરમાં લોહીને ફરતું રાખવાનું કામ કરે છે. સમાન પચેલા ભોજનના રસને આખા શરીરમાં પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. ઉદાન શરીરને ઊભું રાખે છે. તેનું સંતુલન જાળવે છે. ઉદાનને કારણે બીજો જન્મ થાય છે.

આ પાંચેય પ્રાણોનાં કામ સમજી લેવાની જરૂર છે. આ કામો શરીરની અંદર થતાં હોય છે. પાંચ પ્રાણ ન હોય તો શું થાય એની કલ્પના કરો એટલે એમનું મહત્ત્વ સમજાશે.

પંચઉપપ્રાણ

આગળ વર્ણવ્યા તે મુખ્ય પ્રાણ છે. એમના જ જેવા બીજા ગૌણ પ્રાણ છે. એમને ઉપપ્રાણ કહે છે.

ઉપપ્રાણ પણ પાંચ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

૧. નાગ, ૨. કૂર્મ, ૩. કૃકલ, ૪. દેવદત્ત અને ૫. ધનંજય.

નાગને કારણે છીંક આવે.

કૂર્મને કારણે પાંપણ ઉઘાડબંધ થાય.

કૃકલને કારણે ભૂખ અને તરસ લાગે.

દેવદત્તને કારણે બગાસું આવે.

ધનંજયને કારણે અપાનવાયુ છૂટે.

પંચ તન્માત્રા

તન્માત્રા એટલે સંવેદન. જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જે અનુભવ થાય છે તેને સંવેદન કહેવાય. આ સંવેદન વિશ્વમાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

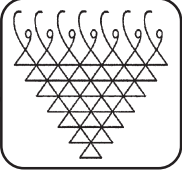
તન્માત્રા પણ પાંચ છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

૧. શબ્દ, ૨. સ્પર્શ, ૩. રૂપ, ૫. રસ અને ૫. ગંધ.

‘શબ્દ’નો અર્થ થાય ધ્વનિ, એટલે કે અવાજ. શબ્દ તન્માત્રા એટલે ધ્વનિનો અનુભવ. સ્પર્શ તન્માત્રા એટલે સ્પર્શનો અનુભવ. રૂપ તન્માત્રા એટલે રંગ અને આકારનો અનુભવ. રસ તન્માત્રા એટલે સ્વાદનો અનુભવ. ગંધ તન્માત્રા એટલે ગંધનો અનુભવ. તન્માત્રાનો એક તરફ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ છે તો બીજી બાજુ પંચમહાભૂતોની સાથે સંબંધ છે.

તન્માત્રામાંથી જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પંચમહાભૂતો બન્યાં છે.

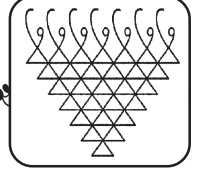

૨. ૬૪ કળાઓ

૧. ગીત ગાવું	વગેરે ખાવાના પદાર્થો બનાવવા	૪૬. હાથોની સાકેતિક ભાષા સમજવી
૨. વાદ્ય વગાડવું	૨૫. અનેક પ્રકારનાં સરબતો, અર્ક	૪૭. કેશ માર્જન (વાળ ધોવા અને તેલ નાખવું)
૩. નૃત્ય કરવું	તથા આસવ બનાવવાં	૪૮. વિદેશી ભાષાઓ જાણવી
૪. અભિનય કરવો (નાટક)	૨૬. સૂચિકર્મ (ફાટેલાં કપડાં સીવવા)	૪૯. યંત્ર નિર્માણ જાણવું
૫. ચિત્ર દોરવું	૨૭. સૂત્રકર્મ (નવાં કપડાં સીવવા)	૫૦. વાદળ, વીજળી જોઈને ભવિષ્યવાણી કરવી
૬. કંકુનાં બીબાં બનાવવાં	૨૮. કોયડા પૂછવા	૫૧. યંત્ર નિર્માણ કરવું.
૭. રંગોળી દોરવી	૨૯. અંતાક્ષરી	૫૨. ધારણ માતૃકા (સ્મરણશક્તિ વધારવી)
૮. ફૂલોની પથારી કરવી	૩૦. અઘરાં પદો તથા શબ્દોના અર્થ કાઢવા કે શોધવા	૫૩. પાક (કોઈના બોલવા ગાવાની નકલ કરવી)
૯. દાંત અને અંગ રંગવાની રીત જાણવી	૩૧. પુસ્તક વાચન	૫૪. માનસી કાવ્યક્રિયા (આશકવિ)
૧૦. ઋતુને અનુકૂળ ઘર પસંદ કરવું	૩૨. કાવ્ય સમસ્યાપૂર્તિ (કવિતા લખવી)	૫૫. ક્રિયા વિકલ્પ (ક્રિયાનો પ્રભાવ બદલવો)
૧૧. પથારી કરવી	૩૩. વાંસનું કામ કરવું	૫૬. છળકપટ કરવું
૧૨. જળતરંગ વગાડવું	૩૪. નાટક જોવું અને દેખાડવું	૫૭. અભિધાન કોષ (છંદોનું જ્ઞાન)
૧૩. મોતીની ભોંય બનાવવી	૩૫. તર્ક કર્મ (દલીલ કરવી)	૫૮. વસ્ત્રગોપાન (વસ્ત્રોની જાળવણી)
૧૪. ચિત્ર યોગ (યુવાનને ઘરડો તથા ઘરડાને યુવાન બનાવવો)	૩૬. રત્નો રંગવા	૫૯. દ્યુત વિશેષ (જુગાર રમવો)
૧૫. દેવપૂજા માટે માળા ગૂંથવી	૩૭. વાસ્તુ વિદ્યા	૬૦. આકર્ષક કીડા (ચોપાટ રમવી, પાસા ફેંકવા)
૧૬. માથાના વાળમાં ફૂલો ગૂંથવા	૩૮. સોના ચાંદી કે રત્નોની પારખ કરવી	૬૧. બાળકીડા કર્મ (બાળકને રમાડવું)
૧૭. દેશકાળ અનુસાર વસ્ત્રો અને આભૂષણો ધારણ કરવાં	૩૯. કાચી ધાતુ સાફ કરવી	૬૨. વૈનાયકી વિદ્યા (વિનય, શિષ્ટાચાર વગેરે)
૧૮. કાર્ણફૂલ વગેરે આભૂષણો બનાવવાં	૪૦. રત્નોને રંગવાં	૬૩. વૈજયિકી વિદ્યા (વિજય પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા, સૈનિકશિક્ષણ)
૧૯. સુગંધિત પદાર્થો બનાવવા	૪૧. ખનન (ખાણ) વિદ્યા	૬૪. વૈતાલિકી વિદ્યા (રાગ, પાઘ, પરખ, નાડી, ન્યાય, તરવું અને ચોરી કરવી)
૨૦. જાદુની કળા	૪૨. વૃક્ષ આયુર્વેદ યોગ (વૃક્ષનું જ્ઞાન, ચિકિત્સા તથા રોપવાની વિધિ)	
૨૧. કુરૂપને સુંદર બનાવવાની કળા	૪૩. વર (નર), કૂકડા, બાજ વગેરે પક્ષીઓને લડાવવાની ક્રિયા	
૨૨. આભૂષણો પહેરવાની પદ્ધતિ	૪૪. પોપટ મેનાને ભણાવવા	
૨૩. હાથચાલાકી	૪૫. શરીરની માલિશ કરવી	
૨૪. વિવિધ શાક તેમ જ માલપૂડા		

યુવાવસ્થા

૩. સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ અને યંત્રનો ઉપયોગ

દરેક વ્યક્તિને સુખ અને સમાધાનની ઇચ્છા હોય છે. એટલે આપણાં પૂર્વજોએ કેટલાંક વ્યાવહારિક માર્ગદર્શક સૂત્રો આપણને આપ્યાં છે. એવાં સૂત્રો પૈકી એક છે ‘સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ’ અર્થાત્ સૌ સુખી થાવ. ચરઅચર સૌ સુખી થાવ. એમ કહેનારાં આખી દુનિયામાં કેવળ આપણા જ પૂર્વજો હતા. એ આપણે માટે અભિમાન લેવા જેવી બાબત છે.

‘સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ’ કહેવું સરળ છે. પરંતુ આપણા પૂર્વજોએ એ કહ્યું જ નહીં પણ કરી બતાવ્યું. આપણે પણ એવો વ્યવહાર કરવાની દિશામાં આગળ વધવાની જરૂર છે. વ્યવહારનો સંબંધ કૃતિ સાથે છે. બધી કૃતિઓ સામાન્ય રીતે ચાર પ્રકારની હોય છે જે નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) એવી કૃતિઓ જેમને કરવાથી ચરાચરનું હિત થાય છે, જેમ કે પર્યાવરણ જળવાઈ રહે એવી કૃતિઓ.
- (૨) એવી કૃતિઓ જે કરવાથી ચરાચરની હાનિ થાય છે, જેમ કે પર્યાવરણ વિરોધી કૃતિઓ.
- (૩) એવી કૃતિઓ જે કરવાથી કેટલાકને લાભ થાય છે, પરંતુ નુકસાન કોઈને થતું નથી, જેમ કે પ્રામાણિકતાપૂર્વક વેપાર કરવો.
- (૪) એવી કૃતિઓ જે કરવાથી કેટલાકને લાભ થાય છે અને કેટલાકને નુકસાન, જેમ કે વધુ નફો લઈને વેપાર કરવો.

આ ચારેય પ્રકારની કૃતિઓ અગણિત છે. એમાં ચોથા પ્રકારની કૃતિઓને કારણે જ દુનિયાભરની સમસ્યાઓ ઊભી થઈ છે. ચોરી, લૂંટફાટ, ભ્રષ્ટાચાર, લાંચરુશવત, પ્રદૂષણ કરનારા ઉદ્યોગો. આ કૃતિઓ કરવાથી કેટલાકને લાભ તો કેટલાકને હાનિ પહોંચે છે. રાસાયણિક કારખાનાં એનું ઉદાહરણ છે.

તો પછી શું કરવું જોઈએ ?

પ્રદૂષણમુક્ત ઉદ્યોગ ધંધા શરૂ કરવા જોઈએ.

પ્રદૂષણમુક્ત ઉત્પાદનનું તંત્રજ્ઞાન વિકસિત કરવું.

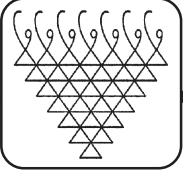
સાત્ત્વિક વૃત્તિના વિદ્યાર્થીઓને જ યંત્રજ્ઞાન આપવું તથા પ્રદૂષણ કરનારા ઉદ્યોગધંધાનો વિરોધ કરવાનો નિશ્ચય કરવો.

એ જ રીતે યંત્રોની બાબતમાં આપણે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ ?

યંત્રોની બાબતમાં આપણો વિચાર આવો હોવો જોઈએ -

- (૧) ગરીબતમ વ્યક્તિ માટે ઉપયોગી હોય એવાં યંત્રો બનાવવાં.
- (૨) રોજગાર સમાપ્ત કરનારાં યંત્રોને બદલે હાથે ચાલનારાં યંત્રોનું નિર્માણ કરવું.
- (૩) સ્વચાલિત યંત્રોનો ઉપયોગ બંધ કરવો, જેમ કે હાથ ચરખા બનાવવા અને યંત્ર ચરખાનો બહિષ્કાર કરવો.
- (૪) ઉત્પાદન મર્યાદિત પ્રમાણમાં કરવું, જેટલી જરૂરિયાત હોય એટલું જ કરવું. વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવાનું બંધ કરવું.

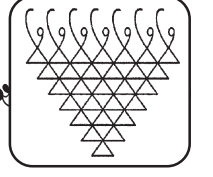

૩. અધ્યાત્મવિહીન વિજ્ઞાનનાં દુષ્પરિણામ

૧. માનવ માનવ વચ્ચે ભૌગોલિક અંતર તો ઓછું થઈ ગયું પરંતુ મન અને હૃદયનું અંતર વધ્યું છે.
૨. એક દેશની બીજા દેશ પર આધિપત્ય સ્થાપવાની લાલસા વધી અને એ માટે સગવડો પાણી ઊભી થઈ.
૩. ગુલામી જેવી અમાનવીય પ્રથાઓને વેગ મળ્યો.
૪. વ્યસન વગેરે દૂષણોનો પ્રસાર થયો અને લોકોનું ચારિત્ર્ય શિથિલ બન્યું.
૫. સ્ત્રીઓ, કુટુંબવ્યવસ્થા તથા સ્થાનિક ઉદ્યોગો આક્રમણનો શિકાર બન્યા. વિજ્ઞાન પાસે ઉત્તમ શક્તિવર્ધક તેમજ ગતિવર્ધક તંત્રજ્ઞાન છે, પરંતુ પોતે પોતાને દિશા દર્શાવી શકતું નથી. દિશા તો મનુષ્યનું વિકસિત, ઉદાર, નીતિમાન હૃદય જ આપી શકે છે.

ઉચ્ચશિક્ષા

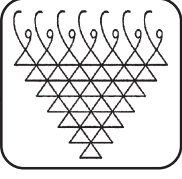
અધ્યાય ૪૧

વિભિન્ન વિષયો માટે શોધવિષયોની યાદી

૧. વિજ્ઞાન (Science) તથા વૈજ્ઞાનિકતા (Scientific)ની સંકલ્પનાનો અર્થ, સ્વરૂપ અને વ્યાપ્તિ.
૨. વેદપ્રામાણ્યની વર્તમાન અધ્યયનક્ષેત્રમાં ઉપયોગિતા તેમ જ પ્રાસંગિકતા.
૩. વર્તમાન અધ્યયન પ્રક્રિયામાં શબ્દપ્રમાણનું સ્વરૂપ.
૪. ભારતની શ્રુતિ પરંપરાના પ્રકાશમાં વર્તમાન સામાજિક શાસ્ત્રોની પુનર્ચના : કેટલાક સંકેત.
૫. ભારતીય જ્ઞાનપરંપરામાં આત્મનિષ્ઠતા અને વસ્તુનિષ્ઠતાનું સ્વરૂપ.
૬. યુગાનુકૂળતાની આવશ્યકતા તથા એનું સ્વરૂપ.
૭. વૈશ્વિક વિચાર તથા દેશાનુકૂળ વ્યવસ્થા : કેટલું યોગ્ય કેટલું આવશ્યક.
૮. દર્શન, સમાધિ તથા અપૌરુષેયતા : વર્તમાન સંદર્ભમાં એમની પ્રાસંગિકતા, ઉપયોગિતા તથા સ્વરૂપ.
૯. ભારતીય શબ્દો તથા સંકલ્પનાઓના અંગ્રેજી અનુવાદનાં પરિણામ.
૧૦. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તેમજ શબ્દપ્રમાણની વર્તમાન સમયમાં ઉપયોગિતા.
૧૧. લોકવ્યવહાર માટે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની ભૂમિકા.
૧૨. યુરોપીય શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, ભારતીય શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તેમ જ ભારતીય લોકવ્યવહાર : એક વિશ્લેષણ.
૧૩. શું સંપૂર્ણ વિશ્વ માટે એકરૂપ જીવનદૃષ્ટિ સંભવ છે ? સ્વાભાવિક છે ? આવશ્યક છે ?
૧૪. શું યુરોપીય તથા ભારતીય જીવનદૃષ્ટિનો સમન્વય સંભવ છે ? એની ઉપયોગિતા છે ?
૧૫. અધ્યાત્મની સંકલ્પનાની લૌકિક અધ્યયન માટે ઉપયોગિતા.
૧૬. પરાવિદ્યા, અપરાવિદ્યા, અવિદ્યા, જ્ઞાન તેમજ વિજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન તથા ભૌતિકજ્ઞાન - એ સંકલ્પનાઓનું વર્તમાન શિક્ષણ વિચારમાં કયું સ્થાન હોઈ શકે છે.
૧૭. વૈશ્વિક સંદર્ભમાં સંપૂર્ણ વિશ્વ માટે એક સમાન પારિભાષિક શબ્દાવલીની આવશ્યકતા તથા સંભાવના.
૧૮. તત્ત્વ અને વ્યવહારના પરસ્પર સંબંધનું સ્વરૂપ.
૧૯. યુગ તથા યુગાનુકૂળ : એમને સમજવાનું સ્વરૂપ.
૨૦. ભારતના શાસ્ત્રગ્રંથો : વર્તમાન શિક્ષણજગતમાં કેટલા પ્રમાણભૂત.
૨૧. સંશોધન, અધ્યયન તથા વિમર્શની શાસ્ત્રશુદ્ધ પદ્ધતિ.
૨૨. મૂળભૂત સંશોધન (Fundamental Research) તથા ક્રિયાશોધ (Action research) : ભારતીય અધ્યયન પદ્ધતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં
૨૩. સમગ્રતા (Integrity) તથા એકાંગતા (Compartmentalization)ની જ્ઞાનાર્જનમાં ભૂમિકા.
૨૪. ભારતીય અધ્યયન દૃષ્ટિ અનુસાર શિક્ષણક્ષેત્રની પુનર્ચના.
૨૫. ભારતના વર્તમાન અધ્યયન તથા શોધકેન્દ્રોમાં પરિવર્તન માટે કેટલાંક સૂચનો.
૨૬. ભારતના અન્યાન્ય પ્રાંતોની ભોજનપદ્ધતિ તથા એમના સ્વાસ્થ્ય, સ્વભાવ તેમજ ક્ષમતાઓના પરસ્પર સંબંધોનું અધ્યયન.
૨૭. આહારવિષયક ભારતીય તેમ જ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિકોણનું તુલનાત્મક અધ્યયન.
૨૮. દેશના પ્રત્યેક નાગરિકને, પ્રત્યેક પશુપક્ષી, પ્રાણીને પૂરતું અન્ન મળી શકે એ હેતુથી રચિત ભારતીય પારંપરિક અન્નઉત્પાદન તેમજ અન્નવિતરણની વ્યવસ્થાનું અધ્યયન.
૨૯. ભૂમિ, પાણી, તાપમાન તેમજ ભોજનનું સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં અધ્યયન.

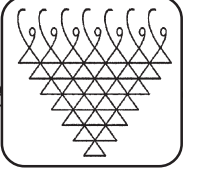

૩૦. અન્નવિષયક ભારતીય તાત્ત્વિક અવધારણા - એક અધ્યયન.
૩૧. શુદ્ધ આહારવિષયક ભારતીય તેમજ અભારતીય સંકલ્પનાનું તુલનાત્મક અધ્યયન.
૩૨. પંચકોશ સંકલ્પના તેમ જ આહાર સંકલ્પનાના પરસ્પર સંબંધ વિશે ભારતીય શાસ્ત્રોમાં નિરૂપિત વિચારનું અધ્યયન.
૩૩. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા તેમ જ આહાર સંકલ્પનાનું અધ્યયન.
૩૪. વ્યવસાય તથા આહાર : શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પર આધારિત અધ્યયન.
૩૫. વિદ્યાર્થીઓ માટે આહાર આયોજન વિશે શાસ્ત્રીય નિર્દેશ.
૩૬. જાહેરાતો તથા આહાર મનોવિજ્ઞાન, એક વાસ્તવલક્ષી અધ્યયન.
૩૭. આધુનિક જીવનશૈલીની ભોજનવ્યવસ્થા પર થનારી અસરનું અધ્યયન.
૩૮. આહારવિષયક આંતરરાષ્ટ્રીય માનક તથા ભારતીય આહાર વ્યવસ્થા, એક અધ્યયન.
૩૯. આહાર એકરૂપતાની માન્યતાનું વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન.
૪૦. આહાર શુદ્ધીકરણની વિવિધ વ્યવસ્થાઓનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ, એક વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન.
૪૧. 'માતૃહસ્તેન ભોજનમ્' ઉક્તિનું વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ.
૪૨. ભોજન વ્યવસ્થામાં પાત્રવિવેક : સર્વેક્ષણ આધારિત સંકલન.
૪૩. ભોજન વ્યવસ્થામાં પાત્રવિવેક : ભૌતિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી મૂલ્યાંકન.
૪૪. અન્નવિતરણ તથા અન્નના મૂલ્યનિર્ધારણની પ્રક્રિયાનું મૂલ્યાંકન.
૪૫. ભોજનશાસ્ત્રના શિક્ષણનો વ્યાવહારિક વિચાર, કેટલાક નિર્દેશ.
૪૬. બજારીકરણનો ભોજનવ્યવસ્થાના માધ્યમથી સ્વાસ્થ્ય પર પ્રભાવ, એક સર્વેક્ષણ આધારિત અધ્યયન.

૪૭. આજની ભોજનવિષયક નીતિઓનું ૨૫ વર્ષ બાદ થનારું પરિણામ, કેટલાક તર્કપૂર્ણ સંકેત.
૪૮. વર્તમાન ભોજનપદ્ધતિના પરિણામ તરીકે ૨૫ વર્ષ પછીની સ્થિતિ, કેટલાક તાર્કિક સંકેત.
૪૯. વિકાસની આધુનિક સંકલ્પના તથા ભોજનપદ્ધતિ, એક વિદ્યુત્ ચર્ચા.
૫૦. વિદ્યુતચાલિત ઉપકરણોનો આધુનિક ભોજનપદ્ધતિમાં ફાળો, એની પારિવારિક સ્વાસ્થ્ય પર થનારી અસરોનું અધ્યયન.
૫૧. ભારતીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ : શિક્ષણના વ્યવસ્થાત્મક અને આર્થિક પાસાં.
૫૨. ભિક્ષા : આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક નિહિતાર્થ.
૫૩. ગુરુદક્ષિણા : આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક સૂચિતાર્થ
૫૪. સમાજજીવનની દરેક વ્યવસ્થાઓમાં તંત્રોમાં શિક્ષણવ્યવસ્થાનું સ્થાન
૫૫. ધર્મવ્યવસ્થા અને શિક્ષણવ્યવસ્થાનો આપસી સંબંધ
૫૬. ભારતીય શિક્ષણવ્યવસ્થાનાં મૂળતત્ત્વોને વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં વ્યવહારમાં લાવવા માટે ઉપાય-યોજના
૫૭. મુંબઈ/કોલકાતા/મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના ૧૫૦ વર્ષોનો ઇતિહાસ : પાશ્ચાત્યથી ભારતીય અને ભારતીયથી પાશ્ચાત્ય.
૫૮. Spiritual Psychology & Physical Psychology (આધ્યાત્મિક મનોવિજ્ઞાન અને શારીરિક મનોવિજ્ઞાન)
૫૯. ભારતીય અધિગમ પ્રક્રિયા અને સમયપત્રક
૬૦. ભારતીય અધિગમ પ્રક્રિયા અને પાઠયોજના
૬૧. પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વ્યક્તિત્વ તેમજ વ્યક્તિત્વ વિકાસની સંકલ્પનાનું તુલનાત્મક અધ્યયન
૬૨. મૂલ્યશિક્ષણ, કર્મશિક્ષણ તેમજ શાસ્ત્રશિક્ષણ : પરસ્પર સંબંધ
૬૩. શિક્ષણમાં પરિવારની ભૂમિકા : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય
૬૪. અર્થાર્જન માટે નહીં પરંતુ જ્ઞાનાર્જન માટે શિક્ષણ : વ્યાવહારિક સંદર્ભ / ઐતિહાસિક સંદર્ભ.
૬૫. વિદ્યાલયની ભૌતિક વ્યવસ્થાઓનો વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક, માનસિક સ્વાસ્થ્ય તેમજ પર્યાવરણ પર પ્રભાવ : એક સર્વેક્ષણ આધારિત અધ્યયન.

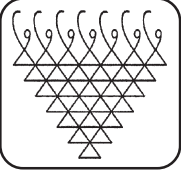

૬૬. વિદ્યાર્થીની અધ્યયન / અધિગમક્ષમતા પર આહાર અને નિદ્રાનો પ્રભાવ : શાસ્ત્રીય નિર્દેશોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં / સંદર્ભમાં સર્વેક્ષણ.
૬૭. મનના શિક્ષણનું મહત્વ, મનના શિક્ષણનું સ્વરૂપ તથા ઉપાય, સાધન.
૬૮. અન્તઃકરણ ચતુષ્ઠયની અધ્યયન પ્રક્રિયામાં મહત્વની ભૂમિકા.
૬૯. સંસ્કાર : એક શૈક્ષણિક / મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ.
૭૦. સમાજતંત્ર, રાજ્યતંત્ર તથા શિક્ષણવ્યવસ્થાનો આપસી સંબંધ : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં અધ્યયન.
૭૧. શિક્ષણમાં સ્વાયત્તતાના સંબંધમાં શિક્ષણ સાથે સંબંધિત વિભિન્ન સમૂહોની સમજ - વિદ્યાર્થી - શિક્ષક - શાસન - સંચાલક - સામાન્ય સમાજ - અભિભાવક.
૭૨. વેતન - શુલ્ક - અનુદાન - વિદ્યાર્થીસંખ્યા વગેરેનું આપસી સમાયોજન.
૭૩. શિક્ષણની વર્તમાન સંકલ્પના તેમજ ભારતીય સંકલ્પના - અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા - સંવાદિતા અને વિસંવાદિતા. Searching Indianness in the present model of education : an exercise.
૭૪. Evaluation of the present course content of the various subjects in the lists of Indian view of life.
૭૫. આયુની અવસ્થા અને અધિગમ પ્રક્રિયાનો આપસી સંબંધ : એ અનુસાર અધ્યયન - અધ્યાપનની પુનર્ચના.
૭૬. સંસ્કારથી સંશોધન સુધી : એક શૈક્ષણિક પ્રવાસ.
૭૭. વર્તમાનમાં ભારતભરમાં ચાલતા શિક્ષણના ભારતીયકરણની, ભારતીય શિક્ષણના પ્રયોગોની યાદી.
૭૮. સાંપ્રદાયિક શિક્ષણ - ધાર્મિક શિક્ષણ - ધર્મનિરપેક્ષ શિક્ષણની સમાજજીવન પર અસર.
૭૯. શિક્ષણનો મુખ્ય પ્રવાહ તેમજ વૈકલ્પિક પ્રવાહનું આકલન તથા એમના સમાયોજનનો પ્રયાસ.
૮૦. વૈશ્વિક જીવનવિચાર તથા ભારતીય જીવનવિચાર : એક આકલન.

૮૧. જીવનદૃષ્ટિ શિક્ષણનો આધાર હોવો જોઈએ એ વિશે ચિંતકોના અભિપ્રાયોનું સંકલન તથા આકલન.
૮૨. શૈક્ષણિક પરિભાષાઓનો ભારતીય અર્થવિસ્તાર, જેમ કે અધિગમ, મન, વિકાસ, વ્યક્તિત્વ...
૮૩. જ્ઞાનાર્જનનાં કરણ તથા અધિગમ પ્રક્રિયા.
૮૪. ભારતીય જીવનવિચારમાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.
૮૫. વિદ્યા-અવિદ્યાની ઔપનિષદિક સંકલ્પના તેમજ વિદ્યાલયીન તથા મહાવિદ્યાલયીન શિક્ષણનું સ્વરૂપ.
૮૬. 'શિક્ષક'ની વિભિન્ન શ્રેણીઓ - ગુરુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શિક્ષક તથા વર્તમાન સંદર્ભ.
૮૭. શિક્ષણનાં વિભિન્ન કેન્દ્રોનું સ્વરૂપ તેમ જ વર્તમાન સંદર્ભમાં એની એમની વ્યાવહારિકતા, જેમ કે ગુરુકુળ, આશ્રમ, વિદ્યાપીઠ...
૮૮. ગુરુકુળ સંકલ્પનાનું વૈશ્વિક વિશ્લેષણ.
૮૯. કુલગુરુ તથા કુલપતિ સંકલ્પનાઓની વ્યાપ્તિ તથા સ્વરૂપ તથા ચાન્સેલર અને વાઈસ ચાન્સેલર સંકલ્પનાઓ સાથે એમની તુલના.
૯૦. શિક્ષણની પુનર્ચનાનાં મૂળ સૂત્રો - રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયાસોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં...
૯૧. સાંપ્રદાયિક શિક્ષણ તેમ જ ધર્મશિક્ષણ / ધાર્મિક શિક્ષણ : સામ્ય તથા ભેદ.
૯૨. સાર્થક શિક્ષા માટે શિક્ષણતંત્રની પુનર્ચનાનું સ્વરૂપ.
૯૩. સ્વાયત્ત શિક્ષણ : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય.
૯૪. શિક્ષણના સરકારીકરણની ક્રમિક પ્રક્રિયા.
૯૫. રાષ્ટ્રીયકરણ કે સરકારીકરણ ?
૯૬. મૂલ્યશિક્ષણ, કર્મશિક્ષણ તથા શાસ્ત્રશિક્ષણનું પરસ્પરાવલંબન.
૯૭. શાસ્ત્રશિક્ષણ માટે લોકશિક્ષણની આવશ્યકતા.
૯૮. વિદ્યાલયીન શિક્ષણમાં પરિવારગત શિક્ષણ તથા સમાજગત શિક્ષણનો ફાળો.
૯૯. સમગ્ર શિક્ષણ : વ્યાપ્તિ અને સ્વરૂપ.
૧૦૦. વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભારતીયતાની ઉપયોગિતા.

અધ્યાય ૪૨

અભ્યાસક્રમ સમીક્ષા

આજે અષાઢ મહિનાની સુદ બીજનો દિવસ હતો. ઓરિસ્સામાં ભગવાન જગન્નાથ પોતાના ભક્તોનાં દર્શન માટે યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. વિદ્યાપીઠમાં આજે ઉત્સાહનું વાતાવરણ હતું. આજે સભા થવાની હતી. આજની સભાનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું. આજની સભામાં સમીક્ષા થવાની હતી. વિગત બે મહિનામાં આચાર્ય વૃંદે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય સંપન્ન કર્યું હતું. દરેક વયના વર્ગો માટે સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનના આધાર પર અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા બનાવી હતી. આવશ્યકતા અનુસાર એને માટે સંક્ષિપ્ત ખુલાસો પણ આપવામાં આવ્યો હતો. શિક્ષણનું જે વર્તમાન માળખું હતું એનાથી આ રૂપરેખા ઘણી અલગ હતી. એ અલગતાની ચર્ચા થવી આવશ્યક હતી. એટલે આજની સભાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું.

સવારે બરાબર સાત વાગે સભાનો પ્રારંભ થયો. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ સહિત સૌ પોતપોતાના સ્થાન પર વિરાજમાન થયા. સંગઠન મંત્રનું ગાન થયું અને આચાર્ય શુભંકરે ચર્ચાનાં સૂત્રો સંભાળ્યાં. એમણે કહ્યું...

શિક્ષણમાં પરિવર્તન કરવાનું મુખ્ય કેંદ્ર કક્ષાકક્ષનું શિક્ષણ છે. કક્ષાકક્ષના શિક્ષણ સાથે સંબંધિત ત્રણ ઘટક હોય છે. અધ્યાપક, અધ્યેતા એમ બે ઘટક છે અને જે ભણવા-ભણાવવામાં આવે છે એ ત્રીજું ઘટક છે. એને શિક્ષણનું વિષયવસ્તુ કહે છે. વિષયવસ્તુ સાથે સંબંધિત પાઠ્યપુસ્તકો હોય છે. અભ્યાસક્રમ હોય છે. ભણાવવાની સામગ્રી હોય છે. એ બધું મળીને શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું કેંદ્ર બને છે, કારણ કે એના આધાર પર જ ભણાવનારાનું માનસ બને છે. દૃષ્ટિકોણ વિકસિત થાય છે, માહિતીમાં વધારો થાય છે. સંકલ્પનાઓ બને છે. સમજણ વિકસિત થાય છે. આ પહેલાં પણ આપણે અનેક વખત એ મુદ્દાની ચર્ચા કરી છે કે દેશ એવો જ હોય છે જેવું એ દેશનું શિક્ષણ હોય છે અને શિક્ષણ દેશના કક્ષાકક્ષમાં જે

ભણાવવામાં આવે છે એ જ હોય છે. આપણે એ કેંદ્રવર્તી મુદ્દાને બદલીને ભારતમાં વર્તમાનમાં જે પ્રકારનું શિક્ષણ જોઈએ એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપી શકાય એવા અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા બનાવવાનું અભ્યાસપૂર્ણ કાર્ય સંપન્ન કર્યું છે. હા, એ વાત સાચી છે કે હજુ પુસ્તકો, સંદર્ભ સાહિત્ય, વિભિન્ન સ્તરોની ભણતરની સામગ્રી, ઉપકરણ વગેરે તૈયાર કરવાનું બાકી છે, અને એ પણ કંઈ ઓછું મહત્ત્વનું કામ નથી. તો પણ આધારભૂત કાર્ય આપણે ચોક્કસ પૂરું કરી દીધું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો છે, સ્વાધ્યાય પણ કર્યો છે, વિચારવિમર્શ કર્યો છે. દેશના અનેક વિદ્વાનોનો સહયોગ અને માર્ગદર્શન આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે. આપણને એ સુખદ અનુભવ પણ થયો છે કે દેશમાં આપણા જેવું કાર્ય કરનારા તથા આપણા જેવી જ ઈચ્છા ધરાવતા લોકો પણ ઘણા છે. આપણને એમનો પરિચય થયો એ આપણી મોટી ઉપલબ્ધિ છે.

હવે આગળ વધતા પહેલાં એ આવશ્યક છે કે આપણે કરેલાં કાર્યોનું સિંહાવલોકન કરીએ. કાર્યની યોગ્ય સમીક્ષા કરવી પણ આવશ્યક છે. એમાં કંઈ ઊણપો દેખાતી હોય તો એમને દૂર કરીને કાર્યને નિર્દોષ બનાવવું પણ આવશ્યક છે. પાચો જ જો નિર્દોષ ન બને તો આગળ દોષ વધતા જ જશે.

એટલે આજે આપણે અલગ અલગ સમીક્ષા કરીશું. આપણાં અવલોકનો હોઈ શકે છે, સૂચનો હોઈ શકે છે, જિજ્ઞાસા હોઈ શકે છે, મનમાં શંકા હોઈ શકે છે. કોઈ પણ સ્વરૂપે આપણે આપણી વાત સંક્ષેપમાં કે વિસ્તારપૂર્વક યથોચિત સ્વરૂપે મૂકી શકીએ છીએ.

મને લાગે છે કે આટલી પ્રસ્તાવના પૂરતી છે. હવે વિષય સદન માટે ખુલ્લો છે.

આચાર્ય શુભંકરે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. થોડી જ

વારમાં આચાર્ય દીપંકર ઊભા થયા. એમણે સભાને અને આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કર્યા અને પોતાનું મંતવ્ય પ્રસ્તુત કરતાં કહ્યું...

આપણે સૌએ અત્યંત પ્રામાણિકતાથી અત્યંત મહત્વપૂર્ણ કાર્ય સંપન્ન કર્યું છે એમાં કોઈ શંકા નથી. એના ઐચિત્ય વિષે, એની સત્યતા વિષે અથવા એની આવશ્યકતા વિષે મને જરા પણ સંદેહ નથી. મારો ભય અન્ય પ્રકારનો છે. એ હું તમારી સમક્ષ મૂકું છું.

આપણે અભ્યાસક્રમની જે રૂપરેખા બનાવી છે એને ઉત્તમ રીતે શીખનારો વિદ્યાર્થી યુવાન થતાં સુધીમાં અત્યુત્તમ ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિ બની જશે. એ કુટુંબ તથા સમાજને માટે ભૂષણ બની રહેશે. આ અભ્યાસક્રમને ભણનારો સામાન્ય વિદ્યાર્થી પણ ગુણવાન અને કર્તૃત્વવાન થશે. પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાના અભ્યાસક્રમોનું જો ક્રિયાન્વયન થાય તો વાસ્તવમાં પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊતરી આવશે. આપણે જે બે વાતોની વારંવાર ચર્ચા કરીએ છીએ એ સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ પ્રતિષ્ઠિત થઈને સમાજ શ્રેષ્ઠ બનશે.

પરંતુ એ બધું થશે કેવી રીતે ? વર્તમાન સ્થિતિ એટલી વિપરીત છે કે એના ક્રિયાન્વયનની કલ્પના કરવી પણ અસંભવ જણાય છે. ન તો એને ભણાવવાની ક્ષમતા અને વૃત્તિ ધરાવતા શિક્ષકો મળશે કે ન તો ભણી શકવાની ક્ષમતા અને વૃત્તિવાળા વિદ્યાર્થી, કે ન તો એને માટે અનુકૂળતા ઊભી કરનારા અભિભાવકો. આપણા અભ્યાસક્રમોમાં ઘરમાં કરવા લાયક વાતો ઘણી છે. ગર્ભાવસ્થા અને શિશુઅવસ્થાનું શિક્ષણ તો સંપૂર્ણપણે ઘરમાં જ થાય છે. બાલ્યાવસ્થા અને કિશોરઅવસ્થામાં પણ ઘરની સ્થિતિ મહત્વપૂર્ણ છે. આજનાં ઘરો આ શિક્ષણક્રમને માટે બિલકુલ યોગ્ય નથી. માતાપિતા સક્ષમ પણ નથી અને અનુકૂળ માનસિકતાવાળા પણ નથી. એ સ્થિતિમાં આપણે જે રૂપરેખા બનાવી છે એનું ક્રિયાન્વયન કેવી રીતે શક્ય બનશે ? શું આપણે આ નકામો પરિશ્રમ કર્યો છે? મારી આશંકા અભ્યાસક્રમો વિષે નથી. પરિસ્થિતિને કારણે છે.

એટલું કહીને આચાર્ય દીપંકર બેસી ગયા. એમના

મુખ પર વ્યગ્રતાના ભાવ દેખાઈ રહ્યા હતા.

તરત જ આચાર્ય મેઘાવી ઊભા થયા. એમનો સ્વર જરા કરડો હતો. એમણે કહેવાની શરૂઆત કરી...

હું જરા સ્પષ્ટ જ કહીશ. મારી આશંકા પરિસ્થિતિ વિષે નથી, કે ન તો અભ્યાસક્રમ વિષે. મારી આશંકા વ્યાવહારિકતા વિશે છે. આપણે જે અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે એ અવ્યાવહારિક છે એટલે જ આચાર્ય દીપંકર જેવા લોકોને વ્યથાનો અનુભવ થાય છે. અભ્યાસક્રમોની સત્યતા અને ઔચિત્ય વિશે મારા મનમાં આશંકા નથી. પરંતુ પરિસ્થિતિ એટલી વિષમ અને વિપરીત છે કે કોઈ પણ શિક્ષક અને કોઈ પણ અભિભાવક એને ભણાવવાની ક્ષમતા દર્શાવી શકશે નહીં. એના આધાર પર પુસ્તકો તથા અન્ય સામગ્રી તૈયાર કરનારા શિક્ષકો મળવા પણ મુશ્કેલ બની રહેશે. એ બધાના અભાવમાં આપણે આ અભ્યાસક્રમો લાગુ કેવી રીતે કરી શકીશું ? અને જે લાગુ જ ન થઈ શકે એવો ઉપક્રમ શરૂ કરવાનું શું ઔચિત્ય છે એ મને સમજાતું નથી.

એટલું કહીને આચાર્ય મેઘાવી બેસી ગયા. બધા આચાર્યો ઉત્તર મેળવવાની અપેક્ષાથી આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ તરફ જોવા લાગ્યા.

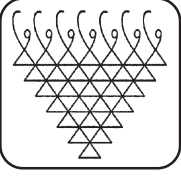
પરંતુ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું કે પહેલાં દરેકનાં સૂચનો અથવા પ્રશ્નો આવી જવા દો, જો વચ્ચે જરૂર જણાશે તો પોતે બોલશે, નહીં તો છેવટે જ બોલશે.

આચાર્ય શ્રેયસ પોતાનો પ્રતિભાવ આપવા ઊભા થયા. એમણે કહ્યું...

આપણે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ બનાવ્યો. એનો સંબંધ દેશની વર્તમાન અર્થનીતિ સાથે છે. દેશની વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થા મોટાં મોટાં ઉદ્યોગગૃહો, ચંત્રઆધારિત ઉત્પાદન, અનેક હાનિકારક પદાર્થોનું ઉત્પાદન, અનુત્પાદક પદાર્થોનું અર્થકારણ, વિદેશી નિવેશ, વિદેશી ઋણ, રાજનીતિ પર ઉદ્યોગગૃહોનું નિયંત્રણ, કૃષિ પ્રત્યે ઉદાસીનતા જેવા રાષ્ટ્રવિઘાતક સંકટોથી ગ્રસ્ત છે. આપણા અભ્યાસક્રમો સાથે એનો મેળ બેસતો નથી. આપણે રાજ્યતંત્રની વાત કરીએ છીએ, વર્તમાન સંવિધાન અને

વર્તમાન લોકતંત્રમાં સુધારણાની, પરિવર્તનની ભલામણ કરીએ છીએ, ક્યાંક તો વિકલ્પની વાત કરીએ છીએ. આપણે શિક્ષણ સ્વાયત્ત હોવું જોઈએ એમ કહીએ છીએ પરંતુ એ તો સંપૂર્ણપણે શાસ્ત્રના નિયંત્રણમાં છે. લગભગ દરેક વિષયોમાં ભારતીય સંકલ્પના અને વર્તમાન સ્થિતિ બે ધ્રુવોની જેમ એકબીજાથી વિપરીત દિશામાં છે. રાજ્યવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થા આપણા કરતાં એટલી વધુ શક્તિશાળી છે કે જ્યાં સુધી એ બદલાતી નથી ત્યાં સુધી શિક્ષણમાં કોઈ પણ સુધારો કેવી રીતે થવાનો છે ? આચાર્ય દીપંકર તો કદાચ હતાશ છે, હું તો હતાશ પણ નથી. મને તો ક્યારેય આશા જ બંધાઈ નથી. મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી અર્થવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન થતું નથી ત્યાં સુધી આપણે કંઈ જ કરી શકતા નથી. હા, અહીં ગુરુકુળમાં બેસીને, દુનિયાભરના લોકોને બોલાવીને પ્રવચન, ચર્ચા, કાર્યશાળા, લેખન, ગ્રંથનિર્માણ વગેરે કરી શકીએ છીએ. કાર્યયોજના બનાવી શકીએ છીએ અને ભવ્ય દીવાસ્વપ્નો જોઈ શકીએ છીએ. પરંતુ દેશમાં આપણે ઈચ્છીએ એવું શિક્ષણ લાગુ કરવાનું આપણા માટે સંભવ નથી. આ બધું કહેવા માટે મને ક્ષમા કરશો. પરંતુ મને એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આચાર્ય શ્રેયસ બેસી ગયા. એમનું આક્રમક વલણ અને દાહક ભાષા સાંભળીને સભામાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. પરંતુ અનેક લોકોને લાગતું હતું કે આચાર્ય શ્રેયસે એમના મનમાં ઊઠેલી અશ્રદ્ધાને જ પ્રકટ કરી હતી. તેઓ આચાર્ય શ્રેયસના સાહસની મનોમન પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા, જો કે ઉપરથી તો બધા બહુ ગંભીર હતા. આચાર્ય શ્રીનિવાસ ઊભા થયા. તેઓ શાંતચિત્ત હતા.

એમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું...

મારો મત સર્વથા અલગ છે. આપણે ચિંતિત થવાની જરૂર નથી. આપણે ઉત્તેજિત કે હતાશ થવાની પણ જરૂર નથી. આપણે જરા ધીરજ રાખીને સ્થિરતાપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે. હું મારી વાત સંક્ષેપમાં પરંતુ મુદ્દાસર જણાવીશ.

૧. આપણે જ્યારે પણ કોઈ વિકલ્પ આપવાનો હોય છે ત્યારે પૂર્ણ, શુદ્ધ અને સમગ્ર જ આપવાનું હોય છે.

અધૂરો વિકલ્પ આપીને કામ ચાલતું નથી. એ વાત ઠીક છે કે પરિસ્થિતિ અનુસાર આપણે એનું પ્રમાણ ઓછું-વધતું કરી શકીએ છીએ, પરંતુ એ પ્રમાણ ઓછું કે વધારે કરવાનું છે, આશય બદલવાનો નથી.

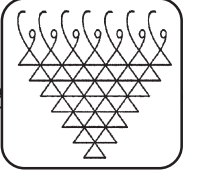
૨. જ્યારે એક સર્વથા નવું પ્રતિમાન વિકસિત કરવાનું હોય છે ત્યારે એને પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપે જ આપવાનું હોય છે. એમાં એક લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરવાનું હોય છે. અભ્યાસક્રમની આ રૂપરેખા લક્ષ્ય છે. હવે એ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ શું હોઈ શકે છે એનો વિચાર આપણે કરવાનો છે. આજે ભલે પરિસ્થિતિ વિપરીત હોય અને કોઈ માર્ગ છે જ નહીં એમ આપણને લાગતું હોય તો એનો અર્થ એ નથી કે આપણું લક્ષ્ય યોગ્ય નથી. માર્ગ નથી એટલે લક્ષ્ય બદલી શકાતું નથી, માર્ગ શોધવાનો હોય છે. માર્ગ મુશ્કેલ હોય છે પણ અસંભવ નહીં. એટલે આપણે માર્ગ વિશે વિચાર કરવો જોઈએ. જો કે હું એ માનું છું કે એ પણ સરળ નથી. પરંતુ સરળ ન હોવા છતાં એ છે જરૂર. આપણે એ શ્રદ્ધાને ટકાવી રાખવી જોઈએ.

હું એ વાતનો અવશ્ય સ્વીકાર કરું છું કે શિક્ષકો અને અભિભાવકો કરતાં રાજનેતાઓ અને અર્થક્ષેત્રનું સંકટ ઘણું વિકટ છે. એમાં પણ માર્ગ અવશ્ય હશે. પરંતુ એમાં તો મારી પણ બુદ્ધિ કામ કરતી નથી. હું તો કેવળ શ્રદ્ધા દર્શાવી શકું છું. ઉપાય વિષે તો આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ જ માર્ગદર્શન કરશે એવું મારું નિવેદન છે.

આચાર્ય ભદ્રેશે કહ્યું...

આ અભ્યાસક્રમની વ્યાપકતા, વર્તમાન પરિસ્થિતિની વિપરીતતા તથા આપણાં બૌદ્ધિક સંસાધનોની મર્યાદા જોઈને મારું હૃદય આશંકિત થઈ જાય છે. આજ ને આજ થનારું એ કામ નથી, એ તો સાચું જ છે પરંતુ એ પ્રતિમાન અનુસાર જ કામ થાય એવી જો આપણી આકાંક્ષા હોય તો એ કદાપિ થશે નહીં. એમ લાગવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં સુધી તો બધું નષ્ટ થઈ જશે. મારો આગ્રહ તો એ જ રહેશે કે વર્તમાન માળખામાં જ સુધારણા કરતાં કરતાં સંપૂર્ણ માળખું બદલવાની યોજના બનાવવી જોઈએ. જો વર્તમાન માળખાને છોડી દઈએ તો નવું માળખું બનશે નહીં અને

વર્તમાન માળખું સુધરશે નહીં, અને એ નષ્ટ થઈ જતાં તો કોઈ માળખું જ રહેશે નહીં.

આચાર્ય શ્રીપતિએ કહ્યું...

આપણે ફરીથી અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા પર જ આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ, ક્રિયાન્વયનની સંભાવનાઓ પર અત્યારે ધ્યાન ન આપીએ, કારણ કે ક્રિયાન્વયનની યોજનાનો મુદ્દો હજી ચર્ચામાં આવ્યો જ નથી. જેટલું મહત્વપૂર્ણ અભ્યાસક્રમની યોજના બનાવવાનું છે એટલું જ મહત્વપૂર્ણ એના ક્રિયાન્વયનની યોજના બનાવવાનું પણ છે. એ આપણે બનાવીશું પણ ખરા. એટલે અત્યારે આપણે અભ્યાસક્રમનો જ વિચાર કરીએ એવું મારું નિવેદન છે.

અભ્યાસક્રમોનો જ વિચાર કરીએ તો હું કહીશ કે આપણે રૂપરેખા બનાવી છે એ તો મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે જ. પરંતુ આપણે કેટલાક અભ્યાસક્રમોને વધુ વિસ્તારથી બનાવવાની આવશ્યકતા છે. એ અભ્યાસક્રમો એવા છે જે વર્તમાન સમયમાં અત્યંત ઉપયોગી છે, એ સાથે જ આજના સમયમાં ક્રિયાન્વિત પણ થઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘વરવધૂચયન અને વિવાહસંસ્કાર’ એવો અભ્યાસક્રમ છે જે અત્યંત ઉપયોગી પણ છે અને આજે એ લાગુ પણ થઈ શકે છે, કારણ કે એનો સંબંધ ન તો સરકારી માન્યતા સાથે છે, ન પરીક્ષા અને પ્રમાણપત્ર સાથે છે કે ન તો નોકરી અને અર્થાર્જન સાથે છે. આપણે આ પ્રકારના જે પણ અભ્યાસક્રમો હોય એમનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરીને લાગુ કરવા લાયક સ્વરૂપ આપવું જોઈએ.

મારું બીજું સૂચન એ છે એમાંથી કેટલાક અભ્યાસક્રમો આપણે વિસ્તારપૂર્વક લખીએ. ‘વરવધૂચયન અને વિવાહસંસ્કાર’નો એક પ્રકાર થયો. સરકારી વ્યવસ્થાની બહાર આવા પરિવારશિક્ષણ વિભાગના અભ્યાસક્રમોનો તો વિસ્તાર થઈ જ શકે છે. હું તો વિદ્યાલય સંબંધિત અભ્યાસક્રમોની વાત કરી રહ્યો છું. યોગ, સંગીત, ઉદ્યોગ જેવા વિષયોના અભ્યાસક્રમોનો વિસ્તાર અપેક્ષિત છે, કારણ કે એ વિષયો આજે પણ ચાલે તો છે પરંતુ એમનું સ્વરૂપ ઘણું અસ્તવ્યસ્ત છે. હું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને અધિજનનશાસ્ત્ર જેવા વિષયોની વાત કરું છું. અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું નામ લેતાં જ રાજકીય વિશ્વમાં

કોલાહલ પેદા થઈ જશે, એ તો આપણે સમજી શકીએ છીએ પરંતુ બૌદ્ધિક વિશ્વમાં પણ મોટો વાદવિવાદ ઊઠશે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રને વાદવિવાદથી બચાવવું જોઈએ. એનો અભ્યાસક્રમ વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપિત કરવાથી જ સ્પષ્ટતા થવી સંભવ છે. એ રીતે વ્યાવહારિકતા અને જરૂરિયાત એ બે નિકષોના આધાર પર આપણે કેટલાક વિષયોનો અભ્યાસક્રમ વિસ્તારપૂર્વક બનાવવાની આવશ્યકતા છે. પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાના અભ્યાસક્રમોને તો આપણે ઘણા લવચિક બનાવ્યા છે, અને એ યોગ્ય પણ છે.

આચાર્ય ઉમાપતિએ કહ્યું...

આપણે જે અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા બનાવી છે એની પ્રથમ સમીક્ષા આપણે પોતે કરીએ એ યોગ્ય જ છે. પરંતુ આપણે એના પર આગળ કાર્ય કરીએ એ પહેલાં અન્ય લોકોને પણ સમીક્ષા માટે મોકલીએ એ આવશ્યક છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જેમની આસ્થા છે એવા લોકોને મોકલીએ એ સાથે જ જે ભૌતિકવાદી વિચારધારાના લોકો છે એમને પણ મોકલીએ જેથી એમના આરોપ તથા તેમના વિરોધનું સ્વરૂપ શું છે એ પણ આપણે સમજી શકીશું. આપણે આ રૂપરેખા સરકારી શિક્ષણ વિભાગને પણ મોકલવી જોઈએ જેથી એમની પ્રતિક્રિયાથી પણ આપણે માહિતગાર થઈ શકીએ. એ રીતે વિભિન્ન જૂથોની સમીક્ષા દ્વારા આપણો અભ્યાસક્રમ નિર્દોષ જ નહીં તો સમૃદ્ધ પણ થશે. એકવાર પાયાનું કામ ઠીક થઈ જશે તો ઉપર ભવન પણ સારું જ બનશે. સમીક્ષા માટે અન્ય લોકો પાસે મોકલતી વખતે આપણે સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનની માહિતી અને એની આવશ્યકતા પણ પ્રસ્તાવના તરીકે જણાવવી પડશે.

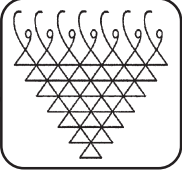
આચાર્ય શુભંકરે કહ્યું...

સમીક્ષામાં તમે થોડા પરંતુ ઘણા મહત્વપૂર્ણ મુદ્દા જણાવ્યા છે હવે હું આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને સમાપન માટે વિનંતિ કરું છું.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ કહ્યું...

તમે મહત્વપૂર્ણ મુદ્દા જણાવ્યા છે એમાં કોઈ શંકા નથી. તમે પ્રશ્નો પણ કર્યા અને ઉત્તરો પણ જણાવ્યા. મારે માટે કેવળ એક જ પ્રશ્ન છોડ્યો છે એ પ્રશ્ન છે

રાજ્યવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થાનો તમને એ પ્રશ્ન ઘણો વ્યથિત કરે છે એ હું જોઈ રહ્યો છું. હું તમારી સાથે સહમત છું કે વર્તમાન સ્થિતિ અતિ વિપરીત છે. પ્રશાસને શિક્ષણને પોતાના નિયંત્રણમાં લઈ લીધું છે. અર્થની બાજુ જોઈએ તો શિક્ષણવ્યવસ્થાનું પૂર્ણ વેપારીકરણ થઈ ગયું છે. હું તો એટલે સુધી કહીશ કે કેવળ શિક્ષણનું જ નહીં તો રાજ્યનું જ વેપારીકરણ થઈ ગયું છે. રાજ્યવ્યવસ્થા પણ અર્થના નિયંત્રણમાં જ ચાલી રહી છે. મને લાગે છે કે બંનેનું નિયંત્રણ એટલું બધું છે કે એમાંથી મુક્ત થવું સંભવ નથી. એ પોતે જ્યાં સુધી શિક્ષણને મુક્ત કરતા નથી, કે એનાં બંધન ઢીલાં કરતા નથી ત્યાં સુધી તો આ પ્રતિમાન લાગુ થાય એ સંભવ નથી.

પરંતુ આ તો વિપરીત વાત થઈ. એમને એવી સદ્બુદ્ધિ આપશે કોણ ? શું કોઈ ચમત્કાર થશે કે વેપારીકરણ અટકી જાય અને પ્રશાસન પોતાનું નિયંત્રણ છોડી દે ? એ તો સંભવ નથી. ચમત્કાર એમ થતા નથી. તો પછી શિક્ષણ મુક્ત થશે કેવી રીતે ? એમને બુદ્ધિ કોણ આપશે ?

યુગોથી પ્રશાસનને અને સમાજને બુદ્ધિ તો જ્ઞાનક્ષેત્ર જ આપતું આવ્યું છે. એ તો એની જવાબદારી છે. આપણે સ્થિતિને ઊંઘી દિશામાંથી સમજીએ છીએ, અર્થની સત્તાને મોટી માની રહ્યા છીએ, રાજ્યની સત્તાને મોટી માની રહ્યા છીએ. જ્ઞાનસત્તાને મોટી માનતા નથી. રાજ્ય અને અર્થની સત્તાને એ લોકો મોટી માની શકે, આપણે કેમ માની શકીએ ? જ્ઞાનસત્તાને એ લોકો નાની માની શકે, આપણે કેમ માની શકીએ ? જ્ઞાનસત્તાને નાની માનવાનું આપણે તો એમને શીખવાડ્યું છે. રાજ્યને મોટું આપણે જ બનાવ્યું છે. અર્થને પણ મોટું આપણે જ બનાવ્યું છે. આપણે જે દિવસે જ્ઞાનની સત્તાને મોટી માનવાનું શરૂ કરીશું અને જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા માટે સિદ્ધ થઈ જઈશું એ દિવસથી પરિવર્તનનો પ્રારંભ થઈ જશે. જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા અને આપણી પ્રતિષ્ઠામાં અંતર છે. આપણે આપણી પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છીએ છીએ, જ્ઞાનની નહીં, એ વાત આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠાને સારી રીતે સમજીશું તો એની પ્રતિષ્ઠા માટે શું કરવું એ પણ ધ્યાનમાં આવી જશે.

એમ જ્યારે પણ કરવા લાગીશું ત્યારે જ તો જ્ઞાનની સત્તા ચાલવા લાગશે. જ્ઞાનની સત્તા ચાલવા લાગશે ત્યારે રાજ્યની અને અર્થવ્યવસ્થાની સમજ યોગ્ય થશે. ત્યારે જ શિક્ષણ સ્વાયત્ત બનશે. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈપણ સમસ્યાનું સમાધાન મેળવવા માટે સમસ્યાના સ્વરૂપને અને કારણોને યોગ્ય રીતે સમજવાં પડે છે. સમાધાન મેળવવા માટેની રીતો કઈ છે એ પણ સમજવું પડે છે. શિક્ષણની સમસ્યા તો એટલી વિકટ છે કે એને સમજવા માટે શાંતચિત્તે અને ધૈર્યપૂર્વક વિચાર કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

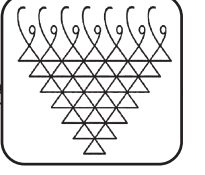
એટલે સમસ્યાનું સમાધાન શિક્ષણક્ષેત્રથી જ શરૂ થશે. ઇતિહાસમાં પણ હંમેશાં એમ જ થયું છે. પથભ્રષ્ટ રાજાઓને પદભ્રષ્ટ કરવાનું કામ શિક્ષકોએ જ કર્યું છે. આચાર્ય ચાણક્ય એનું સૌને જાણીતું ઉદાહરણ છે. સમ્રાટોનું શિક્ષણ ગુરુકુળમાં થાય છે, વેપારીઓનું પણ ગુરુકુળમાં થાય છે, એ બંને યોગ્ય ન જણાય તો ગુરુકુળ એમને ઠીક કરી શકે છે. ગુરુકુળની એ જવાબદારી છે. પરંતુ ગુરુકુળ પોતે જ બરાબર ન હોય તો એને સુધારવાનું કામ કોણ કરી શકે ? એણે તો જાતે જ યોગ્યતા મેળવીને અન્ય ક્ષેત્રોને સુધારવાનાં છે.

એટલે તમે સૌ શ્રદ્ધા ગુમાવશો નહીં. અર્થવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં સુધારણા થાય એની પ્રતીક્ષા પણ ન કરશો. એમની સુધારણા ન થાય ત્યાં સુધી કંઈ ન થઈ શકે એમ માનશો નહીં. પરંતુ આપણે બરાબર નહીં થઈએ તો અન્ય કોઈ જ બરાબર નહીં થાય એમ માનો. આપણે એ કાર્ય કઈ રીતે કરવાનું છે એની યોજના બનાવો.

આપણા અભ્યાસક્રમો તરફ ધ્યાન આપતાં તમને જણાયું હશે કે રાજ્યશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર ઉપરાંત અન્ય ઘણા વિષયો છે જે વ્યક્તિગત અને સમાજજીવન માટે આવશ્યક છે. આપણે એ બધાનો એકસાથે વિચાર કરીએ અને પછી વ્યાવહારિક પદ્ધતિ દ્વારા આપણી પ્રાથમિકતા નિશ્ચિત કરીએ. એમ કરવાથી આપણને માર્ગ મળશે.

શ્રદ્ધા રાખો, માર્ગ અવશ્ય મળવાનો છે.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિના સમાપનથી સૌ આશ્ચસ્ત થયા. શ્રદ્ધાવાન થયા. શાંતિપાઠ થયો અને સભા વિસર્જિત થઈ.

ખંડ ૨ વ્યવહાર ચિંતન પર્વ ૫ : કાર્યયોજના

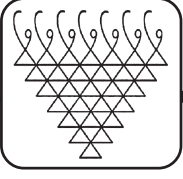
સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનને કૃતિરૂપ આપવું હોય તો કેવળ વિચાર કરવાથી નહીં ચાલે. કેવળ ઇચ્છા કરવાથી પણ નહીં ચાલે. એને લાગુ કરવાની યોજના બનાવવી પડશે. યોજના બનાવતી વખતે પૂરતાં ધૈર્ય અને વ્યાપક કલ્પનાશક્તિની પણ જરૂર રહેશે.

અહીં એવી યોજના બનાવીને એને લાગુ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. યોજનાનું ક્રિયાન્વયન કેવી રીતે અને કેવું થશે તથા એનું પરિણામ શું થશે એનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ સાઈઠ વર્ષોની યોજના છે. એમાં બાર વર્ષોનું એક એવાં પાંચ તપ છે. દરેક તપનો એક વિશેષ કાર્યક્રમ છે. પ્રથમ તપ છે નૈમિષારણ્ય, બીજું લોકમત પરિષ્કાર, ત્રીજું પરિવાર સુદૃઢીકરણ, ચોથું શિક્ષકનિર્માણ અને પાંચમું છે વિદ્યાલય સંચાલન.

શિક્ષણવિષયક કોઈ પણ કાર્યક્રમમાં આપણી પ્રથમ કલ્પના વિદ્યાલય શરૂ કરવાની હોય છે. આ કલ્પનામાં વિદ્યાલય અંતિમ તપનું અંગ છે. એ જ આ કલ્પનાની વિશેષતા છે. અંતિમ તપમાં વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યાં, ત્યાં સુધી બધી તૈયારી થતી રહી.

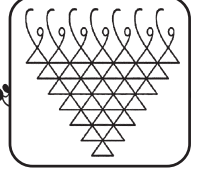
આ સાઈઠ વર્ષોની કલ્પના છે. સાઈઠ વર્ષ પછી કેટલી સાકાર થશે એ તો ભાવિ જ જણાવશે.

અનુક્રમણિકા

૪૩.	કરણીય પ્રયાસ	૩૬૩
૪૪.	સ્વપ્નસિદ્ધિ	૩૭૧
૪૫.	સમાપન	૩૮૮

અધ્યાય ૪૩

કરણીય પ્રયાસ

આજે ગુરુકુળમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની સભાનું આયોજન થયું હતું. સભામાં ઉપસ્થિત લોકોની સંખ્યા વધુ નહોતી. પરંતુ જે લોકો ઉપસ્થિત હતા એ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ હતા. સભામાં દેશનાં અનેક મોટાં અને પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષણ સંસ્થાઓના વરિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ ઉપસ્થિત હતા. પ્રશાસનના કેંદ્રીય સ્તરના વિશિષ્ટ અધિકારીઓ પણ ઉપસ્થિત હતા. એ બધા પોતપોતાના ક્ષેત્રના કર્તૃત્વવાન અને અનુભવી લોકો હતા. એ લોકો વિદ્વાન તો હતા જ, સાથે સાથે ક્રિયાન્વયનના ક્ષેત્રમાં પણ સક્ષમ હતા. કુલપતિ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ એમને વિશેષ રૂપે આમંત્રિત કર્યા હતા. એમના માર્ગદર્શનની ગુરુકુળને જરૂર હતી. સભામાં આમંત્રિત વિદ્વજ્ઞ તથા ગુરુકુળના આચાર્યો મળીને લગભગ ચાલીસની સંખ્યા હતી.

સવારે બરાબર સાત વાગે સભા શરૂ થઈ. સંગઠનમંત્રના ગાન પછી તરત જ આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાની વાત શરૂ કરી.

તેઓ કહેવા લાગ્યા...

ગુરુકુળમાં પધારેલા સૌ વિદ્વજ્ઞોનું હું હાર્દિક સ્વાગત કરું છું. આપ સૌ આ વિદ્યાપીઠના કાર્યથી પરિચિત છો. તમારામાંથી અનેક લોકો આ પહેલાં પણ વિદ્યાપીઠમાં આવેલા છે. તમારા કાર્યક્રમોમાં ઉપસ્થિત રહેવાનો અવસર એમને પણ પ્રાપ્ત થયેલો છે. આપણને પરસ્પરના વધુ અને ઔપચારિક પરિચયની આવશ્યકતા નથી. એટલે હું સીધો વિષય પર આવું છું.

વિગત ચાર-પાંચ વર્ષોથી વિદ્યાપીઠે શિક્ષણનું એક પ્રતિમાન વિકસિત કરવા માટે પ્રયાસ શરૂ કર્યા છે. એનું એક વિશેષ કારણ પણ છે અને વિશેષ સ્વરૂપ પણ છે. પ્રથમ હું કારણ બતાવું છું. વિગત પચાસ-સાઠ વર્ષોથી દેશનું શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય બને એ માટે અનેક સંગઠનો, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ કાર્યરત છે. અનેક સંગઠનો એવાં છે જેમનું કાર્ય

દેશવ્યાપી છે. સંખ્યા અને સમાજમાં સ્વીકૃતિ પણ ઘણી છે. દેશમાં ચાર આંકડાઓમાં ગણતરી થઈ શકે એટલા પરિવાર પોતાનાં બાળકોને એ મુખ્ય પ્રવાહનાં વિદ્યાલયોમાં મોકલતા નથી, કારણ કે એમનો એ શિક્ષણ પર વિશ્વાસ નથી. અનેક સંસ્થાઓ મુખ્ય પ્રવાહના શિક્ષણથી અલગ થઈને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવાના સમિષ્ટ પ્રયાસો કરી રહી છે. અનેક શોધ સંસ્થાઓ અવારનવાર એ વિશે ચર્ચા અને વિમર્શ કરતી હોય છે. અનેક પ્રકારે સાહિત્ય નિર્માણ કરવાના પ્રયાસો પણ થાય છે. એમ છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે મુખ્ય પ્રવાહનું શિક્ષણ તો હજી પણ યુરોઅમેરિકી જીવનદૃષ્ટિના આધાર પર જ ચાલે છે. આપણાં જેવાં સંગઠનો અને સંસ્થાઓના પ્રયત્નો પ્રભાવી થઈ રહ્યા નથી. એ સ્થિતિ જોઈને વિચાર આવે છે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયત્નો વિશે થોડો પુનર્વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. પુનર્વિચાર કર્યા પછી કોઈ યોજના બનાવવાની પણ જરૂર ઊભી થશે. એવો પુનર્વિચાર કરવાના અને યોજના બનાવવાના સંદર્ભે માર્ગદર્શન કરવા માટે આપ સૌને અહીં આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે એ આપ સૌની પણ ચિંતાનો વિષય છે. તમે એ વિશે પણ વિચાર કર્યો હશે. આપ સૌને અનુરોધ છે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા માટે શું થઈ શકે એ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રસ્તુત કરે.

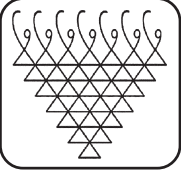
આચાર્ય જ્ઞાનનિધિની સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના સમાપ્ત થઈ. તરત જ ચર્ચાનો પ્રારંભ થઈ ગયો.

કાશીથી પધારેલા આચાર્ય રજનીશે કહ્યું...

આચાર્યજી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિશે તો અમે સૌ સમાન રીતે ચિંતિત છીએ એ વિશે તો કોઈ બેમત નથી. આપણે એ વિશે ચર્ચા તો કરીશું જ પરંતુ આપને એક વિશેષ નિવેદન છે. અમે સાંભળ્યું છે કે તમે સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનને લઈને કાર્ય પ્રારંભ કર્યું છે. દેશના વિદ્વદ્વર્ગમાં એની ચર્ચા છે. અમે

કેટલીક ગોષ્ઠિઓમાં એનો ઉલ્લેખ સાંભળ્યો છે. અમે તમારા દ્વારા આયોજિત ગોષ્ઠિઓમાં પણ સહભાગી થયા છીએ. એટલે આ પ્રતિમાન વિશે અવારનવાર વાંચવાનો અને સાંભળવાનો મોકો મળ્યો છે. મારી જેમ જ અન્ય આચાર્યોએ પણ એ વિશે સાંભળ્યું હશે, પરંતુ જ્યારે આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા વિશે ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચાનો પ્રારંભ કરી રહ્યા છીએ ત્યારે એ પ્રતિમાન વિશે અધિકૃત રીતે આપની પાસેથી જ સાંભળવા મળે એ આવશ્યક છે. એ પ્રયાસોનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવામાં એની સહાયતા થશે.

આચાર્ય રજનીશની વાત સૌને યોગ્ય લાગી. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ પણ સહમત થયા.

એમણે સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન વિશે કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો.

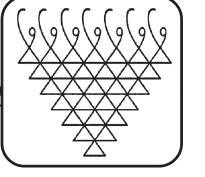
એમણે શરૂ કર્યું...

દેશભરમાં ચાલી રહેલા પ્રયાસો જોઈને એમ લાગે છે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિશે વર્તમાનમાં થઈ રહેલા પ્રયાસોને એક બાજુએ રાખીને આમૂલ અને સમગ્રતામાં પુનર્વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. એવી જરૂર જણાવવાનાં કેટલાંક કારણોનો આપણે પ્રારંભમાં જ વિચાર કરી લઈએ. દેશભરમાં જે પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે એમના સ્વરૂપને આપણે બરાબર સમજી લઈએ. આપ સૌ સુજ્ઞ છો એટલે હું સંક્ષેપમાં જ જણાવીશ.

- એ બધા પ્રયાસો સન્નિષ્ઠ છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. એ પ્રયાસોમાં નિષ્ઠાની સાથે પરિશ્રમ પણ દેખાઈ આવે છે. એ પ્રયત્નો પ્રામાણિકતાપૂર્વક થઈ રહ્યા છે એ પણ સત્ય છે. એ પ્રયત્નોમાં સમર્પિત કાર્યકર્તા કાર્યરત છે એ પ્રશંસનીય વાત છે. એની દબલ જોયા પછી તો ચિંતા હજી પણ વધી જાય છે. એવા સન્નિષ્ઠ પ્રયાસોને પણ સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી એટલે વાત જરા ગંભીર છે એ માનવું જોઈએ. એટલે અમે પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. ત્યારે કેટલીક વાતો ધ્યાનમાં આવી એ જ આપની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરું છું.
- ઓગણીસમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં ભારતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયત્નોના શ્રીગણેશ થયા. ત્યાંથી લઈને

આજ સુધી એ દિશામાં પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે. ઉત્તરોત્તર એ પ્રયાસોની વ્યાપ્તિ વધતી જાય છે. એ પ્રયાસોનું પરિણામ મિશ્ર સ્વરૂપનું છે. દેશના શિક્ષણના મુખ્ય પ્રવાહને બદલવામાં તો એ પ્રયાસોને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નથી, પરંતુ દેશનો અને માનવતાનો સર્વનાશ થયો નથી એનું શ્રેય તો એ પ્રયાસોને જ જાય છે. એ સાથે જ એ પણ વિચારવાનું છે કે શિક્ષણનું પ્રયોજન કેવળ એટલું જ નથી હોતું. શિક્ષણની મુખ્ય ધારા જ રાષ્ટ્રીય બનવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ એ બધા પ્રયાસોને કેવળ આંશિક સફળતા જ મળી છે. એનાં કારણોનું યોગ્ય વિશ્લેષણ થવું જોઈએ.

- પ્રથમ વાત તો એ હતી કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયત્નો કરનારા, એને આંદોલનનું સ્વરૂપ આપનારા લગભગ બધા લોકો અંગ્રેજી શિક્ષણમાં શિક્ષિત અને દીક્ષિત હતા. શિક્ષિત હોવાને કારણે એમને સમાજમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત હતી. સરકારી નોકરી પણ એમને સારી મળતી હતી. એ શિક્ષિત સમૂહોમાં કે આંદોલનના પ્રણેતાઓમાં પણ અંગ્રેજી જ્ઞાન તથા અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો એ વિશે એકમત થતો નહોતો. કેટલાક તો કટ્ટરતાપૂર્વક ભાષા, ભૂષા, ખાનપાન, શિષ્ટાચાર વગેરેમાં શુદ્ધ ભારતીય રહેવા માગતા હતા, તો કેટલાક ભારતીય અને યુરોપિયનનો સમન્વય ઇચ્છતા હતા. કેટલાક અંગ્રેજી ભાષાને સર્વથા છોડવા માગતા હતા, કેટલાક અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત બન્ને ઇચ્છતા હતા. કેટલાક યુરોપીય જ્ઞાનવિજ્ઞાનના તમામ વિષયો છોડી દેવા માગતા હતા, કેટલાક બન્નેનો સમન્વય માગતા હતા. ક્યારેક તો સમન્વયનો મુદ્દો એવો થઈ જતો હતો કે જેનો સમન્વય સંભવ જ નથી એમનો સમન્વય પણ તેઓ માગવા લાગ્યા હતા. ઉદાહરણ તરીકે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંગીતમાં, મનોવિજ્ઞાનમાં, આયુર્વિજ્ઞાનમાં સમન્વય સંભવ નથી. કાં તો પૂર્વનું કાં તો પશ્ચિમનું લઈ શકાય છે. એ પ્રકારના આગ્રહને કારણે કાર્યકર્તાઓના સમૂહનો સંગ્રાથ ટકી રહેવો પણ અસંભવ બની જતો હતો. બીજું કારણ એ હતું કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના એક

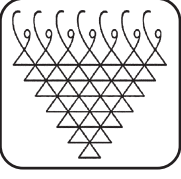

પાણ પ્રયાસને પ્રશાસન દ્વારા માન્યતા મળતી નહોતી. ક્યારેક તો સરકાર દ્વારા વિરોધ પાણ થતો હતો. એ શિક્ષણ મેળવ્યા પછી સરકારી નોકરી મળવી મુશ્કેલ હતી, એ કારણથી પાણ સામાન્ય પ્રજા એની સાથે થવામાં સંકોચ અનુભવતી હતી. સરકાર એ શિક્ષણ આંદોલનમાં જોડાયેલા સમૂહોમાં ફૂટ પાડવાનો પ્રયત્ન પાણ કરતી હતી. એને લીધે પાણ નુકસાન થતું હતું. આ બધા અંતર્વિરોધોને કારણે આંદોલનને આગળ લઈ જનારા કાર્યકર્તા મળવા પાણ મુશ્કેલ થઈ જતા હતા. એટલે અનેક પ્રયાસો શરૂ થયા પછી, સારી રીતે ચાલ્યા પછી કાં તો બંધ થઈ ગયા અથવા પરિવર્તિત થઈ ગયા. શાંતિનિકેતન, દયાનંદ એંગ્લો વૈદિક વિદ્યાલય, મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય વગેરે એનાં ઉદાહરણો છે. એ વિદ્યાલયો અત્યારે પાણ છે પરંતુ એમનું સ્વરૂપ સરકારી જ છે.

- કેટલાક પ્રયત્નો એવા હતા જે સરકારની માન્યતા સિવાય શરૂ થયા હતા પરંતુ જેવી ભારતની સરકાર બની કે તરત જ એ માન્યતાપ્રાપ્ત પાણ થઈ ગયા અને અનુદાનિત પાણ થઈ ગયા. એ સ્થિતિમાં એમની યોજનાથી શરૂ થયેલું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય નહીં, સરકારી બની ગયું.
- સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ પછી જે પ્રયાસો શરૂ થયા એમાં અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય હતું. એક સામાન્ય વાત એ હતી કે હવે સરકારની બહાર રહીને શિક્ષણના પ્રયત્નો કરવા અશક્ય બની ગયા હતા. શિક્ષણ પૂરેપૂરું સરકારના નિયંત્રણમાં આવી ગયું હતું. એટલે એ પ્રયાસોનું સ્વરૂપ નિયંત્રણમાં રહીને જ જે થઈ શકે એ કરવાનું હતું. એ કારણે એ બધા પ્રયત્નો બે ભાગોમાં વિભાજિત થઈ ગયા હતા. અધિકૃત રીતે તો સરકારી રચનામાં જે ભણાવવામાં આવતું હતું એ જ ભણાવવાની શરૂઆત થઈ ગઈ, પરંતુ એની સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિની થોડી માહિતી અને સંસ્કાર આપવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. એ પ્રયત્નોમાં જ્ઞાન અભારતીય અને સંસ્કાર ભારતીય એવું સ્વરૂપ બની ગયું. વ્યક્તિગત જીવન સંસ્કારયુક્ત બનતું હતું અને રાષ્ટ્રીય જીવન યુરોપીય શૈલીથી યુક્ત

- બનતું હતું. એ ઘણી અસંતુલિત સ્થિતિ હતી. ધીમે ધીમે સંસ્કારોનું મહત્વ ઓછું અને જ્ઞાનનું મહત્વ વધુ એમ થવા લાગ્યું કારણ કે એના વડે દેશ ચાલતો હતો, એનાથી અર્થાર્જન થતું હતું, એના વડે બધો વ્યવહાર ચાલતો હતો. એ કારણે બહુ વ્યાપક રીતે એ એક સમ્મિશ્ર પ્રયત્ન બની ગયો જેમાં યુરોપીય માળખામાં ભારતીય સંસ્કાર અહીંતહીં વિખરાયેલા જોવા મળતા હતા. એનું સ્વરૂપ એવું થઈ ગયું જાણે લાડુ તો યુરોપીય છે અને એની પર લગાડાયેલા કાજુ, કિસમિસ, બદામ, પિસ્તાં ભારતીય છે. અથવા તો વસ્ત્ર યુરોપીય છે અને એની પરનું ભરતકામ ભારતીય છે. ક્યારેક તો ભારતીય વસ્તુઓ સંગ્રહસ્થાનમાં રાખેલી વસ્તુઓની જેમ શોભાની જ બની રહેતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે મહાવિદ્યાલયોમાં પારંપરિક વેશભૂષાનો એક દિવસ રહેતો હોય છે. ત્યારે ભારતીય વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે છે. દરરોજ પહેરવા માટે તો પાશ્ચાત્ય આધુનિક વેશ હોય છે. અથવા માતૃદિવસ, પિતૃદિવસ એવા દિવસો ઊજવવામાં આવે છે. એ સ્થિતિમાં શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય ન હોઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે.
- એવા અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે જે વાસ્તવમાં સાચી દિશાના છે. ઉદાહરણ તરીકે ગ્રામીણ ક્ષેત્રના, વનવાસી ક્ષેત્રના, ભારતીય શાસ્ત્રોના શિક્ષણના પ્રયત્નો તો થઈ રહ્યા છે. એ પ્રયત્નો સાચી દિશાના તો છે પરંતુ એમનો પ્રભાવ બહોળા ક્ષેત્ર પર નથી. એ સ્વયંમાં જ એક ઉત્તમ પ્રયોગ બનીને રહી ગયા છે. એમની પ્રશંસા તો થાય છે પણ અનુકરણ નહીં.
  - ધીમે ધીમે સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે શુદ્ધ અને પૂર્ણ રૂપે ભારતીય સ્વરૂપનું શિક્ષણ થઈ શકે છે એમ કોઈને લાગતું જ નથી. ભારતીયતાના છૂટાછવાયા પ્રયત્નોમાં જ સંતોષ માનીને કામ ચાલી જાય છે.
  - એવી વાતો તો અવશ્ય થાય છે કે વર્તમાન માળખામાં જ અપેક્ષિત પરિવર્તનનો પ્રયત્ન કરીને ધીમેધીમે સંપૂર્ણ માળખું બદલવાના પ્રયત્નો થઈ શકે છે. દલીલ તરીકે તો એ ઠીક લાગે છે પરંતુ અનુભવ તદ્દન ઊલટો છે. પરિવર્તન કરવા માટે નીકળેલા લોકો પોતે જ પરિવર્તિત

થઈ જાય છે અને એમને પોતાને જ એની જાણ પાડા થતી નથી. સ્થિતિ ભટકી જવાની થઈ જાય છે.

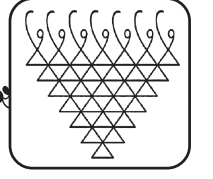
- કેટલાક પ્રયત્નો એકાંગી હોવાને કારણે, કેટલાક ઘણા સીમિત ક્ષેત્રના હોવાને કારણે, કેટલાક ઓછા પ્રભાવી હોવાને કારણે, કેટલાક સીમિત ઉદ્દેશ સાથે થતા હોવાને કારણે શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય બની શકતું નથી.
- ધીમેધીમે શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય બનાવવાનો મુદ્દો મુખ્ય પ્રવાહમાં તો કોઈનો જ રહ્યો નથી. મુખ્ય પ્રવાહની બહાર પાડા ભાગ્યે જ કોઈનો છે. એ સ્થિતિમાં મુખ્ય પ્રવાહથી અલગ થઈને સમગ્રતામાં વિચાર અને યોજના કરવાની આત્યંતિક આવશ્યકતા નિર્માણ થઈ છે. વિદ્યાપીઠે એ માટે જ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા છે. એ પ્રયત્નોમાં આપ સૌનું કેવળ માર્ગદર્શન જ નહીં તો સહયોગ પણ અપેક્ષિત છે.

સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન

- સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને અમે એક સંપૂર્ણ પ્રતિમાનનો જ વિચાર કર્યો જેમાં શિક્ષણના દરેક પાસાનો સમાવેશ થાય છે. એ પાસાંઓમાં મધ્યવર્તી મુદ્દો તો શૈક્ષણિક જ છે પરંતુ એના અન્ય બે મુદ્દા પણ શૈક્ષણિક કરતાં જરા પણ ઓછા મહત્ત્વપૂર્ણ નથી. એકંદરે ત્રણ પક્ષ છે. એક છે શૈક્ષણિક પક્ષ, બીજો છે વ્યવસ્થાત્મક પક્ષ અને ત્રીજો છે આર્થિક પક્ષ. ત્રણે પક્ષોની જો સૂત્રાત્મક પ્રસ્તુતિ કરવી હોય તો કહી શકાય છે કે શૈક્ષણિક દૃષ્ટિથી એ શુદ્ધ ભારતીય જ્ઞાનધારાને આધારે પ્રતિષ્ઠિત થઈને વિકસિત થશે, વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ એ પૂર્ણ રીતે શિક્ષકાધિષ્ઠિત હશે અને આર્થિક પક્ષે એ સંપૂર્ણ રીતે અર્થનિરપેક્ષ હશે. સામાન્ય રીતે કહેવાય છે કે શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય બનાવવા માટે કેવળ શૈક્ષણિક પક્ષનો વિચાર કરવો પૂરતો છે, બાકી બેનું એટલું મહત્ત્વ નથી. પરંતુ વિદ્યાપીઠ પૂરતો વિચાર કર્યા પછી એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી છે કે ત્રણે સરખા મહત્ત્વના છે.
- તથાપિ પ્રથમ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ સમગ્રતાનું શું ચિંતન છે

એની વાત કરીશ. શિક્ષણનો સીધો સંબંધ વ્યક્તિ સાથે છે. પરંતુ વ્યક્તિનો સંબંધ સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ સાથે અને સૃષ્ટિ જેની અભિવ્યક્તિ છે એવા પરમાત્મા સાથે છે. વ્યક્તિએ પણ પોતાની સમગ્રતામાં શું છે એનો વિચાર કરવાનો છે. એટલે સમગ્ર વિકાસનું કેંદ્રબિંદુ વ્યક્તિ છે પરંતુ એનો પરીધ સૃષ્ટિ છે અને બન્નેનું અધિષ્ઠાન પરમાત્મા છે. હું અત્યંત ટૂંકમાં કહી રહ્યો છું કારણ કે આપ સૌ સૂત્રરૂપે પણ વાતને સમજનારા છો.

- વ્યક્તિના સ્વરૂપમાં એ પંચવિધ પુરુષ કે પંચસ્તરીય આત્મા છે. એ પાંચ સ્તર છે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય આત્મા. એ સ્તરો પર એમના વિકાસનું સ્વરૂપ શું છે અને એ વિકાસ કેવી રીતે થઈ શકે છે એ શિક્ષણના ઉદ્દેશનું એક પાસું છે. વ્યાપક સ્તરે વ્યક્તિનો સંબંધ સમષ્ટિ, સૃષ્ટિ, અને સૃષ્ટિરૂપ પરમેષ્ઠિ સાથે છે. એટલે એમની સાથે સમાયોજન માટે એમના વિકાસનું સ્વરૂપ કેવું હોય એ શિક્ષણના ઉદ્દેશનું બીજું પાસું છે. એ રીતે સમગ્ર વિકાસનાં બે પાસાં થયાં. એક મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો સમગ્ર વિકાસ અને બીજું વ્યક્તિનો સમષ્ટિગત, સૃષ્ટિગત અને પરમેષ્ઠિગત વિકાસ.
- ઉદ્દેશની સાથે સાથે અધ્યયન-અધ્યાપનની પદ્ધતિઓ, શિક્ષક-વિદ્યાર્થીનો સંબંધ, જ્ઞાનાર્જનનાં કરણ અને ઉપકરણ, જ્ઞાનાર્જન પ્રક્રિયા, શિક્ષણનો વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સંદર્ભ, જીવનવિકાસનું શિક્ષણ વગેરેની ભારતીય સંકલ્પનાઓનો પણ આ પ્રતિમાનમાં સમાવેશ થાય છે.
- શિક્ષણના જ્ઞાનાત્મક પક્ષની સાથે સાથે એનો વ્યવસ્થા પક્ષ પણ એટલો જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. બ્રિટિશ શિક્ષણનું સૌ પ્રથમ પાસું હતું શિક્ષણને શિક્ષકના આધિપત્યમાંથી બહાર કાઢીને શાસનના નિયંત્રણમાં કરી દેવું. એને લીધે જ્ઞાન અર્થ અને રાજ્યનું નિયંત્રક ન રહેતાં એને અધીન બની ગયું. એમ થવાથી જ્ઞાનની તો અપ્રતિષ્ઠા થાય જ છે સાથે જ રાજ્ય અને સમાજનું પણ ભલું થતું નથી. એટલે આજે પણ અનેક લોકો શિક્ષણની સ્વાયત્તતાનો મુદ્દો ઉઠાવે છે. શિક્ષણને શાસનના

નિયંત્રણમાંથી મુક્ત કરવાની વાત થાય છે. પરંતુ શાસનના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત થયા પછી એ કોના નિયંત્રણમાં જશે એની સ્પષ્ટતા થવી આવશ્યક છે. આજે પણ શાસનના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત શિક્ષણ ઉદ્યોગગૃહોના નિયંત્રણમાં ચાલે જ છે. અને એને સ્વાયત્ત શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે. શિક્ષણને શિક્ષકને અધીન કરવું એ જ સ્વાયત્તતા છે. પરંતુ એ માટે શિક્ષક તૈયાર હોવા જોઈએ. પોતાની સ્વયં પ્રેરણાથી, પોતાની જવાબદારીથી શિક્ષક જ્યારે દેશના શિક્ષણની સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે શિક્ષણ સ્વાયત્ત બને છે. વર્તમાન સમયની મુશ્કેલી એ છે કે શિક્ષકને પોતાની જવાબદારીનું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. શિક્ષકને પોતાની જવાબદારીનું ભાન કરાવવું તથા એ જવાબદારી નિભાવવા માટે એને સક્ષમ બનાવવા એ સમગ્ર વિકાસનું એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ પાસું છે.

- એ જ રીતે અર્થનિરપેક્ષ શિક્ષણ પણ એક મહત્વનું પાસું છે. શિક્ષકને ભણાવવાના પૈસા નહીં મળે, અથવા એણે ભણાવવાના પૈસા ન માગવા જોઈએ તથા વિદ્યાર્થીએ ભણવાના પૈસા ન આપવા જોઈએ એટલો જ સીમિત એનો અર્થ નથી. એનો અર્થ એ છે કે શિક્ષણ કેવળ અર્થાર્જન માટે ન હોવું જોઈએ. એ મુખ્યત્વે જ્ઞાનાર્જન માટે હોવું જોઈએ. સમાજે શિક્ષણની વ્યવસ્થાની જવાબદારી પોતાને માથે લેવી જોઈએ અને આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓના યોગક્ષેમની ચિંતા કરવી જોઈએ. એ સાથે જ અર્થવાન અને સત્તાવાન કરતાં જ્ઞાનવાનની પ્રતિષ્ઠા વધુ હોવી જોઈએ. જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા માટે શિક્ષક, રાજ્ય અને સમાજે ઉચિત વ્યવહાર કરવો જોઈએ. એ જ અર્થનિરપેક્ષનું તાત્પર્ય છે.
- મેં સંક્ષેપમાં સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનનાં મુખ્ય પાસાં તમારી સમક્ષ મૂક્યાં છે. વિસ્તાર એટલા માટે નથી કર્યો કે તમે સૌ એ સૂત્રરૂપે સમજી શકવા સક્ષમ છો અને આ પહેલાં પણ વખતોવખત એ વિષયોની ચર્ચા થતી રહી છે. હવે પ્રતિમાનને વ્યાપક સ્વીકૃતિ મળે એ

દૃષ્ટિએ શું પ્રયત્નો થઈ શકે એ

માટે આપ સૌના માર્ગદર્શન અને સહયોગની અપેક્ષા છે. આજના સમયમાં એ વાતની આવશ્યકતા વિશેષ છે, કારણ કે શિક્ષણનો પ્રશ્ન સર્વવ્યાપી પ્રશ્ન છે. દેશમાં પ્રયોગ તરીકે તો ભારતીય શિક્ષણની વાતો ઘણી ચાલે છે. એ જ રીતે આ પણ એક પ્રયોગ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે છે. એવા અસંખ્ય પ્રયોગ થવા છતાં પણ એ દેશનો મુખ્ય પ્રવાહ બની શક્યા નથી. મુખ્ય પ્રવાહ તો આજે પણ યુરોઅમેરિકી દૃષ્ટિ પર જ આધારિત રહીને ચાલી રહ્યો છે આવશ્યકતા એને બદલવાની છે. એને માટે આપણે શું કરવું જોઈએ એ ચર્ચાનો વિષય છે.

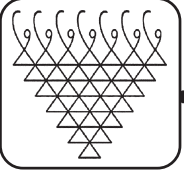
આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાની પ્રસ્તુતિ સમાપ્ત કરી. હવે ચર્ચાનો ક્રમ હતો.

કાશીથી પધારેલા આચાર્ય કેશવ ઊભા થયા. એમણે પોતાનો મત પ્રસ્તુત કરતાં કહ્યું...

આ વિષયમાં પહેલાં પણ અમે થોડું સાંભળેલું છે, પરંતુ આજે એ વિષે સાંગોપાંગ ચર્ચા સાંભળવા મળી. આખી વાત સમજાઈ ગઈ. મને લાગે છે કે એની વ્યાપક સ્વીકૃતિ થવી જ જોઈએ. મારું માનવું છે કે આ પ્રતિમાન યુગાનુકૂળ છે એ વાત આગ્રહપૂર્વક મુકાવી જોઈએ. આપણું પ્રથમ લક્ષ્ય દેશના વિદ્વાનો હોવા જોઈએ. વિભિન્ન વિશ્વવિદ્યાલયોના શિક્ષણવિભાગનાં અધ્યયન મંડળો સમક્ષ આ પ્રતિમાનની પ્રસ્તુતિ થવાની આવશ્યકતા છે. એ પ્રતિમાનના આધાર તરીકે પં. દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના એકાત્મ માનવદર્શનનો વિચાર છે એ તો સ્પષ્ટ છે. આપણે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. એક વ્યાવહારિક સમસ્યા એ હોઈ શકે છે કે પં. દીનદયાળજીનું નામ સાંભળતાં જ કેટલાક લોકો એની સાથે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘનું નામ જોડશે, એમાં હિંદુત્વનો મુદ્દો લાવીને એને સાંપ્રદાયિક કહેશે અને વિવાદનો વિષય બનાવશે, પરંતુ આપણે એ વિવાદને પાર કરવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ મને બે વાતો કરવા જેવી લાગે છે. એક, આપણે આ ચિંતનનું મૂળ શાશ્વત ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવી પડશે. મૂલતઃ એ ઔપનિષદિક ચિંતન છે. બધા ભારતીય ચિંતકોએ પોતપોતાની પદ્ધતિથી પોતપોતાની ભાષામાં એ વિચારની

પ્રસ્તુતિ કરી છે. મહાત્મા ગાંધી, ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, યોગી અરવિંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા વીસમી શતાબ્દીના ભારતીય ચિંતકોએ એ જ વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો છે. એ જ શૃંખલામાં પંડિત દીનદયાળજીએ પણ શાશ્વત ભારતીય વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો છે. કેવળ એક વિશેષતા છે. બાકીના સૌ ચિંતક ભારતને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ એ પૂર્વેના છે, જ્યારે આ ચિંતન સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ પછીનું છે. વીસમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં વૈશ્વિક સ્તર પર જે નવી પરિસ્થિતિ બની છે, જે નવા સંદર્ભ ઊભા થયા છે, એને લઈને આ પ્રસ્તુતિ થયેલી છે. એ સંદર્ભ રાજનીતિનો પણ છે, આર્થિક પણ છે અને સામાજિક, સાંસ્કૃતિક પણ છે. એટલે એને યુગાનુકૂળ પ્રસ્તુતિ કહી શકાય છે. મૂલતઃ એનો અન્ય કોઈ ભારતીય વિચારકો સાથે વિરોધ નથી. એ વાત આપણે યોગ્ય રીતે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ. બીજું મને લાગે છે કે એને વિસ્તારપૂર્વક પ્રસ્તુત કરવો જોઈએ. અત્યારે સંક્ષેપમાં જણાવ્યું એ યોગ્ય જ છે પરંતુ સર્વસામાન્ય બૌદ્ધિક જગતમાં એને વધુ સ્પષ્ટતાપૂર્વક તેમ જ વધુ વિસ્તારપૂર્વક પ્રસ્તુત કરવાની આવશ્યકતા રહેશે. વર્તમાન વૈચારિક વિશ્વમાં ભારતીય દૃષ્ટિને પ્રસ્તુત કરનારા શાસ્ત્રગ્રંથોનો પૂરતો પરિચય સૌને નથી હોતો. શિક્ષણશાસ્ત્રની જ વાત કરીએ તો આજે પણ યુરોઅમેરિકી વિદ્વાનોની પરિભાષાઓ અને વિચારધારાઓને ભણાવવામાં આવે છે. આજે દિવસે દિવસે નવી વાતો આવતી રહે છે. એ બધાના સંશોધન અને શોધના વિષયો એ જ હોય છે. એટલે ઘણી વાર તો ભારતીય વિચાર એમને સર્વથા અપરિચિત લાગે છે. ભારતીય ચિંતન વિશે અપરિચયજનિત અવજ્ઞાનો ભાવ પણ રહે છે. અજ્ઞાનજનિત પૂર્વગ્રહ પણ હોય છે. આ બધી વાતો પ્રાચીન સમયની છે અને આધુનિક સમયમાં એ અપ્રસ્તુત છે એવી ધારણા રહેતી હોય છે. એ સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને આજના લોકો સમજી શકે અને પોતાના પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત થઈ શકે એવી પ્રસ્તુતિ કરવી જોઈએ. એવાં બે કામોમાં અમારી પાસેથી જે પણ સહયોગ અપેક્ષિત છે એ અમે કરીશું એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. કારણ કે આ પ્રતિમાન શિક્ષણજગતમાં શ્રેષ્ઠ થાય એવી અમારી પણ ઇચ્છા છે.

એટલું કહીને આચાર્ય કેશવે પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું.

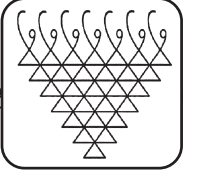
હવે આચાર્ય સુધાંશુ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા માટે આગળ આવ્યા.

એમણે કહેવાનું શરૂ કર્યું...

મને આજે ઘણો આનંદ થાય છે. હું છેલ્લાં બત્રીસ વર્ષથી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કાર્યરત છું. અમારા વિશ્વવિદ્યાલયમાં શોધકાર્ય પણ ચાલે છે. શોધગોષ્ઠિઓ પણ થાય છે. એમાં ભારતીય શિક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને અનેક વિષયોની ચર્ચા ચાલે છે. હું દેશનાં અન્ય સ્થાનો પર આયોજિત ગોષ્ઠિઓમાં પણ જઈ છું. ત્યાં પણ એવી જ સ્થિતિ હોય છે. શોધગોષ્ઠિઓના વિષયોનાં પુસ્તકો પણ તૈયાર થાય છે. શિક્ષણ ભારતીય હોવું જોઈએ એવો અભિપ્રાય પણ વખતોવખત આગ્રહપૂર્વક સામે આવે છે. ભારતીય શિક્ષણનાં કેટલાંક પાસાં લઈને ગોષ્ઠિઓના વિષયો નિર્ધારિત થાય છે. ક્યારેક એવો જ ખંડ ખંડમાં વિચાર અભ્યાસક્રમો વિશે પણ થતો હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે અમારા જ વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ મનોવિજ્ઞાનના વિષયના એક અંશ તરીકે યોગમનોવિજ્ઞાનના અંશોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ એ અંશોથી કોઈ પણ વાત સિદ્ધ થતી નથી. કેવળ યોગના વિષયમાં થોડી માહિતી મળી રહે છે એટલું જ. એવી જ સ્થિતિ કેટલાંક અન્ય વિશ્વવિદ્યાલયોની પણ છે. જે લોકો પ્રામાણિકપણે ચિંતા કરે છે એમને આ પ્રકારના સાંગોપાંગ ચિંતનની પ્રતીક્ષા છે. એમની સામે આ પ્રતિમાન આવ્યું એ શુભ સંકેત છે. હવે મને લાગે છે કે દેશભરમાંથી એવા લગભગ બસો અધ્યાપકોનાં નામ નિશ્ચિત કરીને એમની સમક્ષ એ વિષય મૂકવો જોઈએ. આવશ્યકતા અનુસાર એક કરતાં વધુ વખત પણ ચર્ચા થવી જોઈએ. એ સાથે જ પોતપોતાના સ્થાન પર તેઓ અધ્યયન કરે અને વિભિન્ન સમૂહોમાં એ વિશે ચર્ચા ચલાવે એવી યોજના પણ થઈ શકે છે. એ રીતે પ્રથમ ચરણમાં અનુકૂળ, ગ્રહણશીલ લોકોમાં એ વિષયની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ. દેશભરમાં અનુકૂળ વાતાવરણ અને માનસિકતા નિર્માણ કરવા માટે વ્યાપક અને ગંભીર પ્રયાસ કરવા જોઈએ. એ રીતે વર્તમાન સમયમાં ભારતીય ચિંતન શિક્ષણમાં કેવી રીતે આવશે એ દિશામાં પ્રયાસ થઈ શકે છે.

એ વિષયનું સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં નિર્માણ કરવું

જોઈએ. શોધ પત્રિકાઓ તથા અધ્યયન પત્રિકાઓમાં એ પ્રકાશિત થવું જોઈએ. પુસ્તકો તો હોવાં જ જોઈએ. એ એક વ્યાપક જ્ઞાનયજ્ઞ હશે.

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે એ પ્રયત્નો ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં જ શરૂ થશે. કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર તત્ત્વચિંતન અને સંશોધનનું હોય છે. ત્યાં શરૂઆત થવી સ્વાભાવિક છે. એ પછી એ ધીરે ધીરે નીચે ઊતરશે.

એ પછીનું ચરણ અભ્યાસક્રમના નિર્માણનું હશે. સો-બસો અધ્યાપકોની સહાયથી પ્રત્યેક વિષયના ઉચ્ચ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર કરવી જોઈએ. દરેક વિશ્વવિદ્યાલયોનાં અધ્યયન મંડળોને એ મોકલવી જોઈએ. એ રીતે એક વ્યાપક ચર્ચા થવી આવશ્યક છે.

એ પછી માધ્યમિક વિદ્યાલયો અને પ્રાથમિક વિદ્યાલયો સુધી પહોંચવું જોઈએ. એ યોજનામાં થોડો સમય તો જોઈશે પરંતુ સમગ્ર અને વ્યાપક પ્રયાસ માટે સમય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ પછી પણ અત્યાર સુધીનો ઘણો સમય વીતી ચૂક્યો છે અને એ પછી પણ પરિવર્તન નથી થયું, એટલે સમય લાગવાની વાત સ્વાભાવિક માનવી જોઈએ.

એટલું કહીને આચાર્ય સુઘાંશુએ પોતાની વાત સમાપ્ત કરી. એમના પછી આચાર્ય અનિકેતે પોતાની વાત શરૂ કરી.

એમાણે કહ્યું...

હું આચાર્ય સુઘાંશુની વાત સાથે સંમત છું. એ સાથે જ એમાં થોડો ઉમેરો કરવા માગું છું. અધ્યયન મંડળોના સભ્યો વરિષ્ઠ પ્રાધ્યાપકો હોય છે. તેઓ પાઠ્યક્રમ નિર્માણ માટે સ્વાયત્ત પણ હોય છે. પરંતુ એ સ્વાયત્તતાનો ખાસ કોઈ અર્થ સરતો નથી. અધ્યાપકોનો એક વર્ગ એવો છે જે કહે છે કે અમને રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને પ્રશિક્ષણ પરિષદ તરફથી જે નિર્દેશ પ્રાપ્ત થતા હોય છે એ અનુસાર અભ્યાસક્રમ બનાવવાના હોય છે. સ્વાયત્તતા તો નામ માત્ર છે. એમની વાત સાવ ખોટી નથી. વિશ્વવિદ્યાલયોનો લાંબા સમયનો અનુભવ એ રહ્યો છે કે રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને પ્રશિક્ષણ પરિષદ જેવી કેંદ્રવર્તી સંસ્થાઓ પર રાજકીય વિચારધારાઓનું નિયંત્રણ રહેતું હોય છે. રાજકીય પક્ષો પોતાની વિચારધારા એ અભ્યાસક્રમો પર ઠોકી બેસાડે છે. એ જ વિચારધારાઓના ક્ષેત્રનો સંશોધન કાર્યક્રમ ચાલે છે. તેઓ

દેશનાં વિદ્યાલયોની સ્વાયત્તતા ચાલવા દેતા નથી. એમનો હસ્તક્ષેપ મોટા પ્રમાણમાં થતો હોય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ પછી દેશની ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ પર સામ્યવાદી વિચારધારાઓનો ભારે પ્રભાવ રહ્યો છે. એ કારણસર રાષ્ટ્રીય સંશોધન અને પ્રશિક્ષણ પરિષદ જેવી કેંદ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા અભ્યાસક્રમોમાં મૌલિક પરિવર્તનોની અનુમતિ આપવામાં નથી આવતી. આજનું જવાહરલાલ નેહરુ વિશ્વવિદ્યાલય એનું પ્રકટ ઉદઘાટન છે જ્યાં ભારતીય સંસ્કૃતિની ગંધ પણ આવે તો એનો પ્રખર વિરોધ કરવામાં આવે છે. અનેક સજ્જન અધ્યાપકો એનો વિરોધ કરતા નથી. તેઓ ભારતીયતાને મામલે ઉદાસીન હોય છે એટલે એ નિર્દેશો અનુસાર જ અભ્યાસક્રમ બનાવે છે. વર્ષોથી એ જ ક્રમ ચાલ્યો આવે છે. મોટાભાગના તો એ ભૂલી પણ ગયા છે કે ભારતીય જેવું કંઈ હોય છે અને ભારતમાં ભારતીય અભ્યાસક્રમ ચાલવા જોઈએ, અને એ ચાલે એ એમની જવાબદારી હોય છે. એ સ્થિતિમાં અનેક અભારતીય વાતોનો જ્ઞાનાત્મક પ્રખર વિરોધ કરવાની આવશ્યકતા છે. સજ્જન વિદ્વાનોનું નિષ્ક્રિય અથવા ઉદાસીન હોવું જ્ઞાનક્ષેત્રનો અભિશાપ જ મનાવો જોઈએ. એટલે એમની નિષ્ક્રિયતા દૂર કરવી એ એક આહ્વાન છે અને અભારતીય જ્ઞાનધારાનો વિરોધ કરીને ભારતીય જ્ઞાનધારાની પ્રતિષ્ઠાપના કરવી એ બીજું આહ્વાન છે. એ કાર્ય માટે સંગઠિત પ્રયાસ કરવા પડશે. સંગઠિત, વ્યાપક, સમગ્ર અને દીર્ઘકાલીન યોજના દ્વારા જો એ કાર્ય ન કરવામાં આવે તો હવેનાં સો વર્ષ વીત્યાં પછી પણ ભારતીય જ્ઞાનધારાની પ્રતિષ્ઠા થશે નહીં. એ કાર્ય માટે આપણા મોરચા અલગ અલગ હશે, જે કંઈક આ પ્રમાણે હશે :

- ભારતીય વિચારધારાના સમર્થક અને એમાં અધ્યયનરત લોકો માટે અધ્યયન, સંશોધન અને અભ્યાસક્રમ નિર્માણની વ્યાપક યોજના બનાવવી.
- ભારતીયતા પ્રત્યે વિરોધનો ભાવ રાખનારા લોકો સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં જીતવા માટે સંવાદાત્મક ગોષ્ઠિઓનું આયોજન કરવું. શોધપત્રિકાઓ તથા પુસ્તકોના માધ્યમથી, સંચાર માધ્યમો દ્વારા ભારતીય જ્ઞાનધારાનો પ્રસાર કરવો.

- જેમને ભારતીયતા કે અભારતીયતાના પ્રશ્નો સતાવતા જ નથી એવા ઉદાસીન લોકોની ઉદાસીનતા દૂર કરવા માટે યોજના બનાવવી. એવા લોકોનું જ્ઞાન વધારીને, એમને પ્રેરણા આપીને એમની ચેતના જાગ્રત કરવી જોઈએ.
- એવા અનેક લોકો છે જે પ્રામાણિક છે, પરિશ્રમશીલ છે, વિદ્વાન છે પરંતુ એમને ભારતીય જ્ઞાનધારાના સ્ત્રોતોની માહિતી નથી. એમાં એવા લોકોનો પણ સમાવેશ છે જેમને અંગ્રેજી સિવાય એક પણ ભારતીય ભાષાનું જ્ઞાન નથી. એમને સંસ્કૃતનો પરિચય નથી, ભારતીય જ્ઞાનધારાના સંકલ્પનાત્મક શબ્દોનું પણ જ્ઞાન નથી. તેઓ રાષ્ટ્રને નેશન, સંસ્કૃતિને કલ્ચર, અને ધર્મને રિલીજિયન સમજે છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન એમને માટે મેટાફિઝિક્સ (અધિભૌતિકશાસ્ત્ર) છે, આત્મા સોલ છે, અને આધ્યાત્મિકતા સ્પિરિટ્યુઆલિટી છે. સોશિઅલ કોન્ટ્રેક્ટ થિયરી અને પરિવાર આધારિત સમાજરચના, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને બદલે રાજકીય ઇતિહાસ અથવા સાંસ્કૃતિક અર્થશાસ્ત્રને બદલે ઉપભોગ આધારિત અર્થશાસ્ત્ર હોવાથી શું નુકસાન થાય એ એમણે ક્યારેય વિચાર્યું જ નથી હોતું. એવા લોકો માટે માહિતી અને પ્રબોધન બન્નેની આવશ્યકતા રહેશે. એ માટે પણ યોજના બનાવવી પડશે. ભારતીય ભાષા ન જાણનારા માટે અંગ્રેજી ભાષામાં સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવી કે નહીં એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. ભારતના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં અંગ્રેજી અને અંગ્રેજી ભાષાની અનિવાર્યતાની માનસિકતા એક અભિશાપ બનીને બેઠી છે. એટલે એમનું શું કરવું એ વિશે પણ બે મત છે. કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે ભારતીય જીવનદૃષ્ટિને અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમથી ન પ્રસ્તુત ન કરવી જોઈએ. એક તો એ ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય છે. ઘણી એવી વાતો છે જે અંગ્રેજી ભાષામાં સમજાવી શકાતી નથી. બીજું, એમ કરવાથી આપણે અંગ્રેજી ભાષાને માન્યતા આપીએ જ છીએ. એ રીતે તો અંગ્રેજી ક્યારેય જશે જ નહીં અને એનું પ્રભુત્વ સમાપ્ત થશે જ નહીં. એટલે જેઓ અંગ્રેજી સિવાય કશું જ

જાણતા નથી એમની સર્વથા ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. એમને માટે ભારતીય ભાષા ભણવાની અનિવાર્યતા નિર્માણ કરવી જોઈએ. મને વ્યક્તિગત રીતે બીજો મત યોગ્ય જણાય છે. જેઓ અંગ્રેજી પણ નથી જાણતા અને સંસ્કૃત પણ નથી જાણતા એમને માટે ભારતીય ભાષાઓમાં સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરાવવું જોઈએ. સાથે સાથે પ્રાથમિક વિદ્યાલયથી જ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આગ્રહપૂર્વક શરૂ થાય એવી યોજના કરવી જોઈએ. ભારતીય જ્ઞાનની માહિતીનો પણ નીચલી કક્ષાના અભ્યાસક્રમોમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. એ રીતે એક બહુઆયામી યોજના બનાવવાની આવશ્યકતા રહેશે.

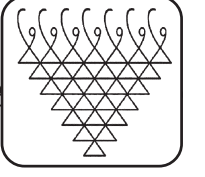
આચાર્ય અનિકેતે પોતાની વાત પૂરી કરી. હવે વારો હતો આચાર્ય હર્ષીકેશનો.

એમણે શરૂ કર્યું...

ભારતમાં શિક્ષણ ક્યારેય વિદ્યાલયનો વિષય નથી રહ્યું. એ ઘરનો પણ વિષય રહ્યું છે, સાથે જ લોકશિક્ષણનો પણ વિષય રહ્યું છે. આપણે યોજના બનાવતી વખતે એ બે વાતોનું ધ્યાન રાખવું પડશે. વ્યક્તિના વિકાસનો ઘણો મોટો ભાગ ઘરમાં અને શિશુઅવસ્થામાં સંપન્ન થાય છે. એ સાથે જ મોટી વયે ઘરની બહાર સમાજમાં પણ સંપન્ન થતો હોય છે. એ બન્ને વાતોનો વિચાર કરવો પડશે.

એનું એક અન્ય પાસું પણ છે. વર્તમાનમાં આપણા શિક્ષણનો વ્યવહાર સાથે કોઈ સંબંધ નથી રહ્યો, ચારિત્ર્ય સાથે પણ નહીં કે સદ્ગુણ અને સદાચાર સાથે પણ નહીં, સામાજિક દાયિત્વબોધ કે દેશભક્તિ સાથે પણ નહીં. એટલું જ નહીં તો જે વિષયનો અભ્યાસ કર્યો છે એ વિષયને લઈને અર્થાર્જન થશે કે સામાન્ય વ્યવહાર થશે એની પણ કોઈ નિશ્ચિતિ નથી. ભણે છે કંઈ એક અને કરે છે કંઈ બીજું જ. ઉદાહરણ તરીકે અર્થશાસ્ત્ર ભણ્યા પછી એક વિદ્યાર્થીને ન તો કોઈ રોજબરોજની જરૂરિયાતની વસ્તુની ખરીદી કરતાં આવડે છે કે ન તો વસ્તુની કિંમત કેવી રીતે નક્કી થાય છે એની સમજ પડે છે, કે ન તો એ બાબત સાથે એને કોઈ લેવાદેવા હોય છે. એટલે શિક્ષણને વ્યાવહારિક બનાવવાની પણ આવશ્યકતા રહેશે. આ પ્રતિમાન અંતર્ગત જે પણ અભ્યાસક્રમ બનશે એને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાની

આવશ્યકતા રહેશે. આપણે અલગ પ્રકારની શિક્ષણ વ્યવસ્થાની સાથે જ અલગ પ્રકારની ગૃહરચના, અલગ પ્રકારની અર્થરચના તથા અલગ પ્રકારની વ્યવસાય રચના વિશે પણ સૂચનો કરવાં પડશે. વર્તમાનમાં પ્રચલિત અર્થવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા, અને સમાજવ્યવસ્થામાં ભારતીય શિક્ષણનું કોઈ પણ પ્રતિમાન પ્રતિષ્ઠિત થવું લગભગ અસંભવ છે.

અન્ય એક મહત્વની આવશ્યકતા છે. ભારત ગ્રામપ્રધાન દેશ છે. ભારતમાતા ગ્રામલક્ષ્મી છે. ગ્રામની પરિભાષા આજની જેમ કરવેરા પર આધારિત નથી હોતી. વાસ્તવમાં આર્થિક એકમને ગ્રામ કહેવાય છે. જે રીતે ઘર સામાજિક સાંસ્કૃતિક એકમ છે, એ જ રીતે ગ્રામ આર્થિક એકમ છે. એ દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમાનને ગ્રામકેન્દ્રિત બનાવવાની જરૂર રહેશે. એ સાચું છે કે એ ઘણું અઘરું કામ છે, પરંતુ આ પ્રતિમાનની એ અનિવાર્ય આવશ્યકતા જ રહેશે.

આચાર્ય હષિકેશની વાત અત્યાર

સુધીની ચર્ચાના શિરમોર સમાન હતી. અત્યાર સુધી ઘણાં સૂચનો થયાં હતાં. સમય પણ ઘણો વીત્યો હતો. એટલે સભાએ આ ચર્ચાને અહીં જ સમાપ્ત કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ સમાપન કરતાં કહ્યું...

તમે સૌએ એટલાં મૂલ્યવાન સૂચનો કર્યાં છે કે એ માટે અમે આપ સૌના આભારી છીએ. પ્રત્યેક સૂચન ઘણું ચિંતન માગી લેનારું છે. મને તો લાગે છે કે પ્રત્યેક સૂચન માટે સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવી જોઈએ. યોજના તૈયાર કરવી તો આવશ્યક છે જ. એ યોજના લાંબા ગાળાની હશે એમાં કોઈ શંકા નથી. પરંતુ એ યોજનામાં તમારા સૌનો સક્રિય સહભાગ જરૂરી છે. તમારા સૌના સહયોગથી આપણે ફરીથી યોજના તૈયાર કરવા માટે બેસીશું. ત્યાં સુધી આપણે સૌ ચિંતન કરીએ, યોજનાની રૂપરેખાનો વિચાર કરીએ. ફરી એક વાર આપ સૌનો આભાર. એ સાથે જ શાંતિપાઠ થયો અને સભા વિસર્જિત થઈ.

અધ્યાય ૪૪

સ્વપ્નસિદ્ધિ

યુગાબ્દ ૫૧૬૫ ઈ. સ. ૨૦૬૪. વ્યાસપૂર્ણિમાનો દિવસ. વિદ્યાપીઠમાં આજે ઉત્સવ હતો. એક વિશિષ્ટ ઉત્સવ જેમાં દેશભરમાંથી અનેક વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત વિદ્વાનો સહભાગી થયા હતા. રાષ્ટ્રપતિ મહોદય અને પ્રધાનમંત્રીજી પણ એમાં સહભાગી થઈ રહ્યા હતા. અનેક મહાનગરોમાંથી ઉદ્યોગપતિઓ પણ આવ્યા હતા.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાનાં સાઈઠ વર્ષ પૂરાં થઈ રહ્યાં હતાં. એ ઉપલક્ષ્યમાં જ આજનો આ કાર્યક્રમ આયોજિત થયો હતો.

આજના કાર્યક્રમનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ એ હતો કે સાઈઠ વર્ષના કાર્યનું આજે પુનરાવલોકન થવાનું હતું. એ પુનરાવલોકનના કાર્યમાં દેશના શાસક તથા ઉદ્યોજક બન્ને સહભાગી થાય એવી વિદ્યાપીઠની યોજના હતી.

સવારે ૭. ૦૦ વાગ્યે કાર્યક્રમનો પ્રારંભ થયો. સરસ રીતે સુશોભિત મંચ પર રાષ્ટ્રપતિ મહોદય તથા વિદ્યાપીઠના કુલપતિજી બેઠા હતા. સ્વસ્તિવાચન તથા સંગઠનમંત્રનું ગાન

થયું. કુલપતિજી તથા અન્ય આચાર્યોએ રાષ્ટ્રપતિ મહોદય તથા અન્ય આમંત્રિત મહેમાનોનું ફળ, ફૂલ તથા શાલ આપીને સ્વાગત કર્યું. સભામાં ઉપસ્થિત સર્વ શ્રોતાજનોના સ્વાગત પછી આચાર્ય વિશ્વાવસુ પોતાનું નિવેદન કરવા માટે સભા સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા. એમણે મંચ પર તથા સભામાં ઉપસ્થિત સૌ મહાનુભાવોનું અભિવાદન કરીને પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કર્યું.....

વિગત એક મહિનાથી વિદ્યાપીઠના બધા આચાર્યો એક મહત્વના કામમાં રોકાયેલા હતા. અમારા સાઈઠ વિદ્યાર્થીઓ પણ એટલા જ સક્રિય રીતે સહભાગી હતા, છેલ્લાં સાઈઠ વર્ષોમાં વિદ્યાપીઠે દેશના શિક્ષણક્ષેત્રની સેવા કરતાં કરતાં શું કાર્ય કર્યું એનો હિસાબ તપાસવાનો અમારો પ્રયત્ન હતો. એક મહિના પછી અમે આ એક વિસ્તૃત અહેવાલ તૈયાર કર્યો છે અને એની એક પુસ્તિકા બનાવી છે. એ સાથે જ એની એક પ્રદર્શની પણ તૈયાર કરેલી છે. પુસ્તિકા તો આપ સૌને મળશે

જ અને પ્રદર્શની પાણ તમે વિદ્યાલયના પરિસરમાં જોઈ જ રહ્યા છો. હવે હું સાઈઠ વર્ષના કાર્યનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપ સૌ સમક્ષ રજૂ કરું છું.

આજનો દિવસ વિશેષ મહત્વનો છે. આજથી બરાબર સાઈઠ વર્ષ પૂર્વે આપણે વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી. સ્થાપનાની પાછળ એક વિશેષ ઉદ્દેશ હતો. દેશના શિક્ષણની સ્થિતિ જોતાં એમાં આમૂલ પરિવર્તનની આવશ્યકતા છે એમ વિદ્યાપીઠને લાગતું હતું. પરિવર્તનની દિશામાં નિશ્ચિત યોજના બનાવવાની જરૂર હતી. એટલે વિદ્યાપીઠે સાઈઠ વર્ષના સમયગાળાની એક યોજના બનાવી. એ યોજનાનાં બે પાસાં હતાં. એક પાસું હતું સોએ સો ટકા ભારતીય પ્રતિમાન વિકસિત કરવું તથા એને

ચરણબદ્ધ રીતે લાગુ પાણ કરવું. બીજું પાસું એ હતું કે આ યોજનામાં દેશભરના વિદ્વાનો તથા સામાન્ય લોકોને પાણ સહભાગી બનાવવા. દેશની વિદ્વાતાનું ધ્રુવીકરણ કરવું એ યોજનાનું એક અંગ હતું. એ દૃષ્ટિએ સાઈઠ વર્ષના ગાળાનું બાર-બાર વર્ષનાં પાંચ તપોમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું. એ તપોનાં કાર્યોનો વિચાર કરીને એમને સાર્થક નામ પાણ આપવામાં આવ્યાં. એ નામ આ પ્રમાણે હતાં.

૧. લોકમતપરિષ્કાર
૨. નૈમિષારણ્ય
૩. પરિવારસુદૃઢીકરણ
૪. શિક્ષકનિર્માણ
૫. વિદ્યાલય સંચાલન

પ્રથમ તપ નૈમિષારણ્ય

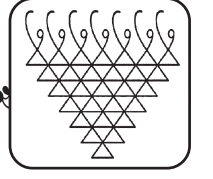
પૂર્વ સંદર્ભ

પહેલાં જણાવાયું છે એ પ્રમાણે પ્રથમ તપ અધ્યયન, સંશોધન, વિભિન્ન વિષયો તેમ જ વિભિન્ન અભ્યાસક્રમોનું નિર્માણ તથા એમના માટે સંદર્ભ સાહિત્યના નિર્માણનું હતું. એ તપના ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા વર્ષનાં મહત્વનાં આયોજનો અખિલ ભારતીય સ્તરની વિદ્વત ગોષ્ઠિઓનાં હતાં, જેમાં આઠ અખિલ ભારતીય સ્તરની, પાંચ ક્ષેત્રીય સ્તરની તથા સ્થાનીય સ્તરની ૨૯ ગોષ્ઠિઓનો પાણ સમાવેશ હતો. એક દૃષ્ટિએ કહીએ તો એ ગોષ્ઠિઓનાં જ વર્ષો હતાં. ગોષ્ઠિઓના આયોજનના સંદર્ભમાં વિચારમંથન, સંપર્ક, અધ્યયન યાત્રાઓ, વિદ્વાનો સાથે વાર્તાલાપ, વિષયનું પ્રતિપાદન કરનારા વિદ્વાનો સાથે વિચારવિમર્શ, આવશ્યક સાહિત્યનું નિર્માણ, પ્રદર્શનીનું નિર્માણ વગેરે કામો તો થવાનાં જ હતાં. એ ગોષ્ઠિમાં સામેલ થવા માટે દેશનાં અનેક શૈક્ષણિક સંગઠનોમાંથી, સાંસ્કૃતિક સંગઠનોમાંથી, અનેક સ્વાયત્ત પ્રયોગ કરનારા પૈકી અનેક વિદ્વાન અને જિજ્ઞાસુ લોકો આવ્યા હતા. વિચાર પ્રસ્તુત કરનારા લોકો પાણ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો હતા.

એ ગોષ્ઠિઓના પરિણામે આખા દેશમાં ભારતીય શિક્ષણની અને શિક્ષણના ભારતીયકરણની લહેર ઊભી થઈ.

એ નિમિત્તે વ્યાપક સંપર્ક કરવા માટે વિભિન્ન પ્રશ્નાવલીઓ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. એ વિશે સંચાર માધ્યમોમાં પાણ થોડો બળભળાટ થયો હતો. અનેક સ્થાનો પર પ્રયોગશીલ લોકોના મનમાં શિક્ષણના સ્વાયત્ત પ્રયોગો કરવા જોઈએ એવી આકાંક્ષા પેદા થઈ અને તેઓ વિદ્યાપીઠ પાસેથી સહયોગ અને માર્ગદર્શનની અપેક્ષા કરવા લાગ્યા. એ ગોષ્ઠિઓમાં આવ્યા નહોતા એવા લોકો પાણ ગોષ્ઠિઓના સમાચાર સાંભળીને જિજ્ઞાસાથી પ્રેરિત થઈને વિદ્યાપીઠમાં આવવા લાગ્યા અને આ ચળવળમાં જોડાવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરવા લાગ્યા. પત્રપત્રિકાઓમાં વિદ્યાપીઠ વિશે લેખ પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. સંચાર માધ્યમો પાણ આગામી આયોજનો વિશે પૂછપરછ કરવા લાગ્યાં અને એમાં સામેલ થવાની અનુમતિ માગવા લાગ્યાં. સામાન્ય સમાજમાં એ પ્રકારની વૈચારિક હલચલ પેદા થવી એ વિદ્યાપીઠને અપેક્ષિત જ હતું. વિદ્યાપીઠના વિચારમંથનમાં જેઓ સક્રિય રીતે જોડાયેલા હતા એમની વચ્ચે એક નવા પાસાની ચર્ચા થવા લાગી. રાષ્ટ્રજીવનની જટિલ સમસ્યાઓનું સમાધાન શું હશે? એનો વિચાર કરવો એ દેશના વિદ્વાનોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એવું માનસ બનવા લાગ્યું. ઉદાહરણ તરીકે સહઅસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ ધરાવતી તથા સહઅસ્તિત્વને નકારતી પ્રજાઓ વચ્ચે મેળ કેમ થાય એવો પ્રશ્ન પુછાવા લાગ્યો. એ

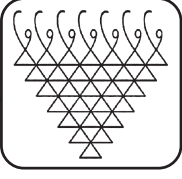
સમસ્યાનો રાજનૈતિક ઉકેલ, સામરિક ઉકેલ, આર્થિક ઉકેલ તથા સામાજિક સાંસ્કૃતિક ઉકેલ જે તે ક્ષેત્રોનો વિષય છે. પરંતુ જ્ઞાનાત્મક ઉકેલ શું હોઈ શકે એનો વિચાર તો શિક્ષણક્ષેત્રના લોકોએ જ કરવાનો છે એ વાત બધાના ધ્યાનમાં આવવા લાગી. બાકી બધાં ક્ષેત્રોના ઉકેલનો આધાર પણ જ્ઞાનક્ષેત્ર છે એ વાત ધ્યાનમાં આવવા લાગી. બાકીનાં ક્ષેત્રોને પણ એ વાત સમજાય એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરવાની જવાબદારી પણ જ્ઞાનક્ષેત્રની છે એવો વિચાર મનમાં ઊઠવા લાગ્યો. અને જ્યારે એવી સ્થિતિ ઊભી થશે ત્યારે માર્ગદર્શન કરવાનું સામર્થ્ય પણ આપણામાં હોવું જોઈએ એવા પડકારનો પણ બોધ થવા લાગ્યો. રાષ્ટ્રજીવનની સમસ્યાનું બીજું ઉદાહરણ છે ધર્મની સમાજજીવનમાં સ્થિતિ. સમાજજીવનનું સંચાલન કરનારી વિભિન્ન સત્તાઓને આપણે ચાર વિભાગોમાં વહેંચી શકીએ છીએ. એ છે ધર્મસત્તા, જ્ઞાનસત્તા, રાજ્યસત્તા અને અર્થસત્તા. શ્રેષ્ઠ સમાજના નિર્માણ માટે ધર્મસત્તા સૌથી ઉપર હોવી જોઈએ. એનું અનુકરણ કરનારી, સમાજમાં ધર્મની સ્થાપના કરનારી તથા લોકોને ધર્મ શીખવનારી જ્ઞાનસત્તા હોવી જોઈએ. એ બન્નેનું તથા સમાજનાં વિભિન્ન પાસાંઓનું રક્ષણ કરનારી રાજ્યસત્તા હોવી જોઈએ. અને રાજ્યસત્તાના નિયંત્રણમાં આ બધાંનું પોષણ કરનારી અર્થસત્તા હોવી જોઈએ. ધર્મ બધાનો આધાર છે પરંતુ આજે એ કમ ઊલટો થઈ ગયો છે. અર્થસત્તા રાજ્યસત્તાની નિયંત્રક બની ગઈ છે. જ્ઞાનસત્તા રાજ્ય અને અર્થને અધીન થઈ ગઈ છે અને ધર્મને સાર્વજનિક જીવનમાંથી દૂર કરી દેવામાં આવ્યો છે. બધાનો આધાર એવો ધર્મ જ વિવાદોમાં ફસાઈ ગયો છે. ધર્મને વિવાદોથી મુક્ત કરાવીને આધાર તરીકે પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરવો એ ધર્માચાર્યોની જવાબદારી છે. અને ધર્માચાર્યોને એ માટે પ્રેરિત કરવા એ વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય છે એ વાત પણ હવે સમજાવા લાગી. વાસ્તવમાં એની શરૂઆત તો ધર્માચાર્યો તરફથી જ થવી જોઈએ અને વિદ્વાનોએ એમની સહાયતા કરવી જોઈએ, પરંતુ જ્યારે એમ થતું નથી અને જ્ઞાનક્ષેત્રના લોકોના ધ્યાનમાં એ વાત આવી છે ત્યારે ‘જાગ મચ્છિંદર ગોરખ આચાર્ય’ની પહેલ કરવાની એમની જવાબદારી બને છે. આ વિચાર ધીરે ધીરે જોર પકડતો ગયો અને એ પછી વિદ્યાપીઠનાં કાર્યોમાં એ જ વિચાર આધારરૂપ બન્યો. એટલે એક તરફ વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તાઓએ

ધર્માચાર્યોનો સંપર્ક કરવાનું શરૂ કર્યું. અધ્યાત્મ, ધર્મ, સંપ્રદાય તથા સમાજજીવનની વિભિન્ન વ્યવસ્થાઓમાં એમની ભૂમિકા વગેરે વિષયોમાં એમની સાથે વિચારવિમર્શ થવા લાગ્યો. અર્થસત્તા, જ્ઞાનસત્તા, રાજ્યસત્તા અને ધર્મસત્તા વચ્ચે સમન્વય કેવી રીતે થાય અને ધર્મ ફરીથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે એનો વિચાર તથા એની યોજના થવા લાગી. બીજી બાજુ ધર્માચાર્યો સાથે વ્યક્તિગત સ્તરે શરૂ કરીને સામૂહિક સ્તર સુધી ચર્ચાવિચારણા શરૂ થઈ. ધર્મને વિવાદમાં ઘસેડનારી મુખ્ય શક્તિ નિહિત સ્વાર્થ પ્રેરિત રાજનીતિ છે. ધર્મને બજારમાં વેચાઉં પદાર્થ તરીકે ઊભો કરી દેનારી કામપ્રધાન અર્થવ્યવસ્થા છે. એ બન્નેએ મળીને ધર્મની દુર્દશા કરી છે. એનો ઉપાય સંયમપ્રધાન જીવનશૈલી અને સ્વાર્થશૂન્ય રાજનીતિ છે. શિક્ષણને એ શીખવનારું બનાવવું જોઈએ. અને ધર્મનું ક્ષેત્ર તપપ્રધાન બનાવવું જોઈએ. ધર્માચાર્યોની તપશ્ચર્યા અને વિદ્વદ્ઝ્ઞનોની જ્ઞાનસાધના બગડેલી સ્થિતિને સુધારી શકે છે. એ દૃષ્ટિએ ધર્માચાર્યોને નિવેદન કરવું અને જ્ઞાનક્ષેત્રને સાધના વડે પરિષ્કૃત કરવું એવું બે પાસાં ધરાવતું કામ વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય કાર્ય બની ગયું. ધર્મની સાચી સમજણ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે સાહિત્યનિર્માણ શરૂ થયું. સર્વસામાન્ય લોકોથી લઈને વિદ્વદ્ઝ્ઞનો સુધી આચરણમૂલક ધર્મની સમજણ પ્રવર્તે એવું સાહિત્યનું સ્વરૂપ હતું. જ્ઞાનના ક્ષેત્રે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અધ્યયનને સુધારવું એ મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. બધા વિષયોનું અધિષ્ઠાન અધ્યાત્મ બને, બધા વિષયોનું સ્વરૂપ સાંસ્કૃતિક બને તથા બધા વિષયોનું લક્ષ્ય સર્વભૂતહિત બને એ સિદ્ધાંત સમક્ષ રાખીને વિશ્વવિદ્યાલયોના વિભિન્ન વિષયોના અભ્યાસક્રમોની પુનર્રચના થાય એ સાતમા, આઠમા તથા નવમા વર્ષનો મુખ્ય કાર્યક્રમ બન્યો. એ કાર્યક્રમનાં મુખ્ય અંગો આ પ્રમાણે હતાં-

૧. બધા વિષયોનો અંગાંગી સંબંધ સ્પષ્ટ કરીને એક સમગ્ર દૃષ્ટિ સ્થાપિત કરવી.
૨. સમગ્ર દૃષ્ટિનો આધાર લઈને બધા વિષયોના મૂળ સિદ્ધાંત, એમનાં વિભિન્ન પાસાંઓનું સ્વરૂપ તથા એ અનુસાર પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર અને વ્યવસ્થાઓનું સૂત્ર બનાવવું.
૩. વયની દરેક અવસ્થા માટે એ જ સૂત્રો અનુસાર

શિક્ષણનું સ્વરૂપ વિકસિત કરવું.

૪. વયની વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં ગર્ભાવસ્થાથી લઈને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના, ગર્ભાધાનથી લઈને અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર સુધીના સંપૂર્ણ જીવનલક્ષી શિક્ષણક્રમનો આંતરિક સામંજસ્યપૂર્ણ એકસાથે વિચાર કરવો.
૫. એક વ્યક્તિના સંપૂર્ણ જીવનલક્ષી અભ્યાસક્રમની સાથે સાથે વ્યષ્ટિથી લઈને પરમેષ્ઠિ સુધીની એકાત્મતાને પણ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ બનાવવો.

વિદ્યાપીઠના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓનું જૂથ એ વિષયને લઈને ઉત્સાહિત હતું તથા સ્વયં સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન પણ હતું. એક ચાતુર્માસમાં ગહન અને વ્યાપક ચિંતન કરીને એમણે એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો. આઠથી દસ લોકોનાં વીસ જૂથ તૈયાર થયાં.

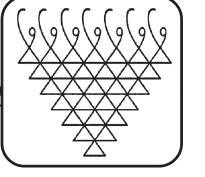
દેશનાં મુખ્ય વિશ્વવિદ્યાલયો, શોધસંસ્થાનો તથા શૈક્ષણિક સંગઠનો સાથે બેસીને એ દસ્તાવેજ પર ચર્ચા કરવાની યોજના બની. એ યોજના અનુસાર બેઠકો, પરિચર્યાઓ તથા ગોષ્ઠિઓનું આયોજન થયું. એ પછી એક સર્વસામાન્ય સહમતિ બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો. શરૂઆતમાં થોડી દ્વિધા, અસહમતિ, વિરોધ, આલોચના, ઉપેક્ષા જેવા અવરોધો પણ આવ્યા, પરંતુ ધીરે ધીરે પરિવર્તન દેખાવા લાગ્યું. અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થતાં થતાં સ્વીકૃતિ બનવા લાગી. એ મૂળ દસ્તાવેજને વિસ્તારિત સ્વરૂપ આપવાનું પણ શરૂ થયું. અન્યાન્ય સ્થાનો પર પોતપોતાની રીતે પણ ચર્ચાબેઠકોનું આયોજન થવા લાગ્યું. લોકો બોલવા લાગ્યા અને લખવા પણ લાગ્યા. પ્રાયોગિક સ્તરે નાના અભ્યાસક્રમો તૈયાર થવા લાગ્યા. એ અભ્યાસક્રમોના માધ્યમથી વિદ્યાર્થીઓ સુધી એ વિષયો પહોંચવા લાગ્યા. અત્યંત નાના સ્વરૂપે જ સાચી પરંપરા બનવાની શરૂઆત થઈ. અનુભવ એવો આવતો હતો કે વિશ્વવિદ્યાલયોમાં ભણાવવા માટે સંદર્ભ સાહિત્યનો અભાવ હતો એટલે મોટા પ્રમાણમાં એ સાહિત્યનિર્માણની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. એ વાત પણ ધ્યાનમાં આવતી હતી કે આખા દેશમાં આ પ્રકારના કાર્યની જરૂરિયાત અનુભવનારા અનેક વરિષ્ઠ સેવાનિવૃત્ત વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો લગભગ સર્વત્ર હતા, પરંતુ એ બધાને એક સૂત્રમાં સંકલિત કરવાની યોજનાનો અભાવ હતો. એટલે તેઓ પોતપોતાને સ્થાને એકલા પડી

ગયા હતા. હવે આ સંપર્ક યોજનાને કારણે એ લોકો પણ સંપર્કમાં આવવા લાગ્યા. એ બધાના સહિયારા પ્રયત્નોને કારણે વિભિન્ન વિષયોની સંકલ્પના પ્રસ્થાપિત થવા લાગી, સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું, અભ્યાસક્રમ તૈયાર થવા લાગ્યા અને વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાધ્યાપકો તેમ જ ચિંતકો માટે સાહિત્ય નિર્માણ થવા લાગ્યું. ત્રણ વર્ષ પૂરાં થતાં સુધીમાં એ અનુભવ થયો કે ગ્રંથોની એક વિશાળ શ્રેણી તૈયાર થઈ હતી. સ્થિતિ એ થઈ કે હવે ક્યાંય નવી શરૂઆત કરવી હોય તો એને માટે લોકો હતા, સંસાધનો હતાં અને માનસિકતા પણ હતી.

ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયાં પછી દસમા વર્ષમાં વિદ્યાપીઠે એક મોટા સમ્મેલનનું આયોજન કર્યું હતું. અગિયારમા વર્ષના અંતિમ ચરણમાં દેશની જ્ઞાનનગરી કાશીમાં એક વિશાળ સંમેલન થયું, જેમાં મોટાભાગનાં વિદ્યાકેન્દ્રોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકો મળીને બાર હજાર લોકોએ ભાગ લીધો હતો. એમાં કેન્દ્ર સરકારના તેમ જ રાજ્ય સરકારના મંત્રીઓ, વિભિન્ન રાજકીય પક્ષોના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ, નાનામોટા ઉદ્યોગસમૂહોના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ તથા અન્યાન્ય સંગઠનોના વરિષ્ઠ કાર્યકર્તાઓ સામેલ હતા. ત્રણ દિવસના સંમેલનમાં સમૂહમાં અને ગટશ: જે વિષયો પ્રસ્તુત થયા એ આ પ્રમાણે હતા. -

૧. શિક્ષણના ભારતીય પ્રતિમાનની વર્તમાન વૈશ્વિક સંદર્ભમાં પ્રાસંગિકતા તથા એનું યુગાનુકૂલ સ્વરૂપ.
૨. વીતેલાં અગિયાર વર્ષોના પ્રયત્નોનું વિવરણ તથા એની ફલશ્રુતિ.
૩. શિક્ષણના ભારતીય પ્રતિમાનને લાગુ કરવાની સજ્જતા, યોજના તથા સમાજના વિભિન્ન ઘટકોના સહયોગ અને સહભાગિતાનું સ્વરૂપ.

આ ત્રણ વિષયોના અનેક ઉપવિષયો પણ બન્યા. ગટશ: બેઠકોમાં એમની રજૂઆત થઈ, સાધક-બાધક ચર્ચા થઈ અને નિષ્કર્ષ તરીકે એને લાગુ કરવા માટે કેટલાક પ્રસ્તાવો પણ આવ્યા. ત્રીજા દિવસે સમાપનના પ્રસંગે સરકાર તરફથી સમર્થનની તથા ઉદ્યોગસમૂહો તરફથી સહયોગની ઘોષણાઓ પણ થઈ. વિદ્યાપીઠના નેતૃત્વમાં દેશનાં અન્ય વિશ્વવિદ્યાલયોની સહભાગિતાથી તથા સરકાર અને ઉદ્યોગસમૂહોના સહયોગથી એક શિક્ષણ આયોગની રચના

થઈ. આયોગ તો સરકારી નામ હતું, પરંતુ એનું ‘આચાર્ય પરિષદ’ એવું સાર્થક નામકરણ થયું. એ પરિષદમાં ૧૦૮ આચાર્યો હતા, જેઓ સંપૂર્ણ દેશનાં વિભિન્ન વિશ્વવિદ્યાલયો તથા ક્ષેત્રોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા. વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ આચાર્ય દેવતીર્થ એ પરિષદના અધ્યક્ષ થયા. તેઓ વિદ્યાપીઠના જ વરિષ્ઠ આચાર્ય હતા. દેશનાં અગિયાર સ્થાનો પર એ પરિષદનાં ઉપકેન્દ્રો બન્યાં તથા એમના સંયોજકો પણ જાહેર થયા. આખા દેશમાં ભારતીય શિક્ષણની પ્રતિષ્ઠા થાય એની વ્યાવહારિક યોજના બનાવવી એ આ પરિષદનો જાહેર ઉદ્દેશ બન્યો. સંમેલનમાં ઉપસ્થિત લોકોએ પરિષદને પણ સમર્થન આપ્યું તથા દરેક પ્રકારનો સહયોગ આપવાની તૈયારી દર્શાવી. સંમેલનની એ મોટી ઉપલબ્ધિ હતી.

એ આચાર્ય પરિષદે એક વર્ષની ચર્ચાઓના પરિણામ

તરીકે જે યોજનાઓ બનાવી એનાં બે મુખ્ય અંગ હતાં.

૧. શિક્ષણક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પછી માધ્યમિક શિક્ષણ અને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે પ્રાર્થ પૈયાર થયું.
૨. શિક્ષણના આ પ્રતિમાનને લોકવ્યવહાર તથા લોકમાનસમાં પ્રસ્થાપિત કરવાની યોજના બની, કારણ કે વિદ્વદ્જનોની સાથે સાથે લોકમત પરિષ્કારની પણ એટલી જ જરૂરિયાત હતી.

પરિષદે પોતાના કાર્યકાળની સમાપ્તિ વખતે આ બન્ને યોજનાઓનું વિસ્તૃત પ્રાર્થ વિદ્યાપીઠના આચાર્યવૃંદ સમક્ષ મૂક્યું. વિદ્યાપીઠના આચાર્યવૃંદે એને સ્વીકૃતિ આપી અને એની સૂચના સર્વત્ર પ્રસારિત કરવામાં આવી. એ સાથે જ એ પરિષદનું વિસર્જન થયું.

બીજું તપ લોકમત પરિષ્કાર

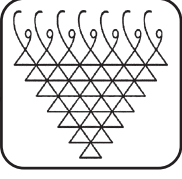
પ્રથમ બાર વર્ષોમાં જે અધ્યયન, સંશોધન, ચર્ચાઓ અને નિર્માણનું કાર્ય થયું હતું એ વિદ્વત્ ક્ષેત્ર સુધી સીમિત હતું. હવે એને લોકોમાં પ્રસારિત કરવાની જરૂર હતી. એ દૃષ્ટિએ લોકમત પરિષ્કારની વ્યાપક યોજના બનાવવામાં આવી. સર્વપ્રથમ લોકમત પરિષ્કારના માધ્યમોની યાદી તૈયાર કરવામાં આવી. એ યાદી લગભગ આ પ્રમાણે હતી -

૧. દૂરદર્શન તથા અન્ય સંચાર માધ્યમ
૨. વાર્તા, નાટક તથા મનોરંજનનાં સાધનો
૩. કથા, સત્સંગ, પ્રવચન
૪. સભા, સંમેલન
૫. ઉત્સવ, પર્વ, મેળા વગેરે

એ બધી વાતો સંભવ થઈ શકે એ માટે બે પ્રકારની જરૂરિયાત હતી. એક જોઈએ કાર્યકર્તા તથા બીજું જોઈએ સાહિત્ય. આચાર્ય પરિષદે જે સૂચનો કર્યાં હતાં એને લઈને જ લોકમત પરિષ્કારની યોજના બનાવવામાં આવી હતી. આજ સુધી જેટલા પણ વિદ્વદ્જનો એ આંદોલનમાં સહભાગી થયા હતા એ સૌને લોકાભિમુખ થવાની વિનંતિ કરવામાં આવી. એનું કારણ એ હતું કે જ્યાં સુધી વિદ્વત્તા અને લોકમાનસ એ

બન્નેમાં સમરસતા નિર્માણ નથી થતી ત્યાં સુધી કોઈ પણ તત્ત્વને વ્યવહારમાં પરિવર્તિત કરી શકાય નહીં. વ્યક્તિજીવનમાં તથા રાષ્ટ્રજીવનમાં તત્ત્વ અને વ્યવહારનું એક બીજાથી વિરુદ્ધ થવું એ જ સંકટોને જન્મ આપે છે. વિદ્વદ્જનો જ લોકોના મહાજન બનવા જોઈએ. એટલે વિદ્વાનોએ લોકજીવનનું સંરક્ષક પણ બનવું જોઈએ. એ સૂત્ર વિદ્વાન પ્રાધ્યાપકો સુધી પહોંચાડવાની યોજના બનાવવામાં આવી. એ યોજનાને સાકાર રૂપ આપવામાં એક વર્ષ વીતી ગયું. એ પછીના એક વર્ષમાં એ વિદ્વાનોએ એ કવિઓ, લેખકો, નાટકકારો, વક્તાઓ, પુરોહિતો, પત્રકારો, કથાવાચકો, ધર્મોપદેશકો, જાહેરાત-નિર્માતાઓ તથા ફિલ્મ-નિર્માતાઓને પોતાની સાથે લઈને વિપુલ સાહિત્ય તૈયાર કર્યું. એ બધાએ મળીને જે સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું હતું એનાં કાર્યક્ષેત્રો આ પ્રમાણે હતાં -

૧. વ્યક્તિગત અને દૈનંદિન જીવન
૨. પરિવારજીવન
૩. સામાજિક જીવન
૪. વ્યાવસાયિક જીવન
૫. રાજકીય જીવન

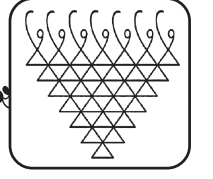

એ બધાં પાસાંઓને લઈને જે વિષય તૈયાર થયા એ આ પ્રમાણે હતા -

૧. વ્યક્તિએ પોતાની જાતને સક્ષમ, સચ્ચરિત્ર તથા સમજદાર બનાવવા માટે શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ એનું માર્ગદર્શન.
૨. પરિવારમાં શિક્ષણ, સંસ્કાર, સામર્થ્ય, સમૃદ્ધિ, સદાચાર, કુશળતા વગેરેમાં વૃદ્ધિ, વિકાસ અને જતન કેવી રીતે થાય એનું માર્ગદર્શન.
૩. સામાજિક જીવનમાં સુરક્ષા, સન્માન, સ્વતંત્રતા, પરાક્રમ, સામંજસ્ય, સમૃદ્ધિ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સમરસતા વગેરેની પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે એનું માર્ગદર્શન.
૪. પર્યાવરણનું સંરક્ષણ, લોકોના સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ, કુશળતાનો વિકાસ, ઉત્પાદનમાં વિપુલતા અને ઉત્કૃષ્ટતા, બધા લોકોના સ્વમાન અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ થઈને અર્થાર્જનની તકોની પ્રાપ્તિ અને સમૃદ્ધિ કઈ રીતે વધે એનું માર્ગદર્શન.
૫. સંપૂર્ણ સમાજના અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનું રક્ષણ થઈ શકે એવા વ્યવસ્થાતંત્રનું નિર્માણ કેવી રીતે થાય એનું માર્ગદર્શન.
૬. એ બધામાં ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ અનુસ્યૂત હોય એ સૂત્ર આધારભૂત સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું. એ યોજના સાથે એ પછીના એક વર્ષમાં મોટા પ્રમાણમાં સાહિત્ય નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. ભારતની બધી ભાષાઓમાં એનો અનુવાદ થયો. એની મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપક વહેંચણી પણ કરવામાં આવી. લોકમત પરિષ્કાર માટે જે કાર્યક્રમોની રચના કરવામાં આવી એ આ પ્રમાણે હતી -
૧. વિદ્યાલયોના માધ્યમથી બાળકોના સંસ્કાર અને સંગોપનનો વિષય લઈને અભિભાવકોના સંમેલન અને એમનું પ્રશિક્ષણ. એમાં શિશુ, બાલ અને કિશોરવયના અભ્યાસક્રમ ચાલવા લાગ્યા.
૨. વસંતપંચમીને દિવસે શિશુમેળા ભરવાની શરૂઆત થઈ. એ મેળા પંચમીથી નવમી સુધી ચાલતા હતા અને એમાં સરસ્વતીપૂજનને કેંદ્રમાં રાખીને શિક્ષણવિષયક જાગૃતિ લાવવાના અનેક કાર્યક્રમો થતા હતા.

૩. શ્રાવણ માસમાં શિક્ષણકથા સમાહનું આયોજન શરૂ થયું. મહાવિદ્યાલયોના પ્રાધ્યાપકો તથા સમાજપ્રબોધન કરનારા સંતો કથાવાચન કરતા હતા. દૂરદર્શનની ચેનલો પર એ કથાઓનું પ્રસારણ પણ થતું હતું. શિક્ષણવિષયક ધારાવાહિક અને ફિલ્મ પણ બનવા લાગી હતી. સેંકડો શેરીનાટકોની રચના થઈ હતી અને મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસના ભાગ તરીકે એ ભજવતા હતા.
૪. ગૃહસંપર્ક કાર્યક્રમ અંતર્ગત વિદ્યાલયોના આચાર્યો માર્ય અને એપ્રિલ માસમાં ઘેર ઘેર જઈને લોકોને સમજાવવા લાગ્યા. એમની વાતચીતના બે મુખ્ય મુદ્દા હતા, (અ) બાળકોને પાંચ વર્ષ પૂરાં થતા પહેલાં વિદ્યાલયમાં ન મોકલવા અને (બ) પ્રાથમિક વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓના દફતરમાં બિનજરૂરી વસ્તુઓનો ભાર ઓછો કરવો.
૫. ભારતીય શિક્ષણ પ્રચારણી સમિતિઓ બની અને એમણે શિક્ષકોને ટ્યુશન અને કોચિંગ બંધ કરવા માટે આહ્વાન કરવાની શરૂઆત કરી
૬. શિક્ષણ સંદેશ નામે માસિક પત્રિકા ઘેર ઘેર પહોંચાડવાની યોજના બની.
૭. ‘જ્ઞાન સેવા યોજના’ અંતર્ગત મેઘાવી વિદ્યાર્થી શિક્ષક જ બને એવી માનસિકતા નિર્માણ કરવા માટે પ્રયત્નો શરૂ થયા. કાર્તિક સુદ પાંચમનો દિવસ જ્ઞાનલાભ પંચમી તરીકે ઊજવવાનો પ્રારંભ થયો.
૮. એ દિવસે મેઘાવી વિદ્યાર્થી શિક્ષક બનીને જ્ઞાનની સેવા કરે એવી રચના કરવામાં આવી. શિક્ષણ પૂર્ણ થયા પછી બે કે પાંચ વર્ષ માટે વિદ્યાર્થીઓ ગામમાં જાય. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ લોકશિક્ષણનું કાર્ય કરે અને એમના યોગક્ષેમની વ્યવસ્થા ગામસભા કરે.
૯. માતૃસભા પ્રતિષ્ઠા સભા અંગ્રેજીનો મોહ દૂર કરવા માટે લોક-જાગરણનું કામ કરવા લાગી.
૧૦. ‘શિક્ષકાધિષ્ઠિત શિક્ષણ’ અંતર્ગત શિક્ષણની જવાબદારી અને અધિકાર શિક્ષકોનો છે એ વાત શિક્ષકો, ઔદ્યોગિક સમૂહો અને સરકાર સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવાની યોજના બની.
૧૧. સમાજ પોષિત નિઃશુલ્ક અને નિર્વેતન શિક્ષણનું

અભિયાન શરૂ થયું.

એ સમગ્ર કાર્યક્રમ બાર વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો. શરૂઆતમાં તો ગતિ ધીમી હતી પરંતુ ખૂબ જલદી એની ગતિ અને વ્યાપકતા વધી ગઈ. અનેક નવી નવી કલ્પનાઓ સામે આવવા લાગી અને કાર્યક્રમોમાં પણ વિવિધતા આવતી ગઈ. કે. જી., નર્સરી નામે ચાલતાં વિદ્યાલયો બંધ થવા લાગ્યાં. ટ્યુશન અને કોચિંગના બજારની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ. વિદ્યાર્થીઓ સેવાક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા. અધ્યયનની પદ્ધતિ બદલાઈ ગઈ. શિક્ષકવર્ગને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ. વિદ્યાર્થી શિક્ષક થવામાં ગૌરવનો અનુભવ કરવા લાગ્યા, વિદ્યાલયોનું

વાતાવરણ બદલાવા લાગ્યું. સમાજમાં

શિક્ષણવિષયક તણાવ ઓછો થવા લાગ્યો. શિક્ષણની સાથે સંબંધિત વિભિન્ન વર્ગોની જીવનચર્યા બદલાવા લાગી. શૈક્ષણિક ઉપકરણોના બજાર પર પણ એની મોટી અસર થઈ. ખાદ્યપદાર્થોનું વેચાણ પણ ઓછું થઈ ગયું. લોકમત પરિષ્કારનું આ તપ પૂર્ણ થતાં સુધીમાં તો લોકમાનસમાં સ્પષ્ટ પરિવર્તન દેખાવા લાગ્યું. ગૃહસ્થાશ્રમીઓના અર્ચમાં મોટા પ્રમાણમાં ઘટાડો થવાને કારણે તેઓ રાહતનો શ્વાસ લેવા લાગ્યા. ધ્યાનાકર્ષક વાત તો એ હતી કે વિદ્યાપીઠમાં આવનારા વિદ્યાર્થીઓ અને આચાર્યોની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો.

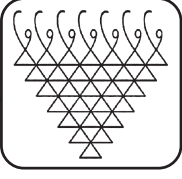
ત્રીજું તપ પરિવાર સુદૃઢીકરણ

શિક્ષણની જે સાઈઠ વર્ષની યોજના કરી હતી. એનું ત્રીજું ચરણ હતું પરિવાર સુદૃઢીકરણ. આપણે એને કુટુંબ સુદૃઢીકરણ પણ કહી શકીએ. સમાજનું માનસ જ્યારે બદલાય છે ત્યારે એને અનુકૂળ જીવનને બદલવામાં પણ સરળતા રહે છે. એ દૃષ્ટિએ કુટુંબ સુદૃઢીકરણનું આ ત્રીજું ચરણ રાખવામાં આવ્યું હતું. કુટુંબજીવન ભારતના સમાજજીવનનો એક ભાગ છે. કુટુંબની રચના, એનો ઉદ્દેશ, એનું સ્વરૂપ, એની વ્યવસ્થા, એની પ્રવૃત્તિઓ ભારતમાં વિશિષ્ટ રૂપે જ થતાં હોય છે. કુટુંબનો પહેલો ઉદ્દેશ છે પરિવાર નિર્વહણ. કુટુંબના માધ્યમથી વંશપરંપરા બને છે. એને કુળપરંપરા પણ કહે છે. એ સંસ્કાર પરંપરાનું વાહક છે. કુટુંબ સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું કેંદ્ર છે. કુટુંબ સમાજજીવનનું લઘુત્તમ એકમ છે. એ જ ભારતની વિશેષતા છે. ભારત સિવાય બીજે બધે વ્યક્તિ સમાજજીવનના કેંદ્રમાં હોય છે અને સંપૂર્ણ સમાજ વ્યવસ્થા વ્યક્તિકેંદ્રિત થઈ જાય છે. ભારતમાં કુટુંબ સમાજજીવનનું એકમ છે એટલે આખી સમાજવ્યવસ્થા કુટુંબકેંદ્રિત હોય છે. એ દૃષ્ટિએ કુટુંબવ્યવસ્થાને સુદૃઢ કરવાનું લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું. કુટુંબવ્યવસ્થાને સુદૃઢ કરવાની આવશ્યકતા એટલા માટે રહે છે કે આજે વ્યક્તિકેંદ્રિત જીવનની પ્રતિષ્ઠા થઈ જવાને કારણે કુટુંબ વિખરાઈ રહ્યું છે. વિખરાવાને કારણે એકાત્મતાનો ભંગ થાય છે, આત્મીયતાનો ભંગ થાય છે. એટલે વ્યક્તિકેંદ્રિત સમાજજીવનને બદલે

કુટુંબકેંદ્રિત સમાજજીવનની પ્રતિષ્ઠા કરવી એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એ દૃષ્ટિએ સૌ પ્રથમ જે કાર્યક્રમ અપનાવવામાં આવ્યો હતો એ હતો કુટુંબજીવનની વ્યાખ્યા કરવી તથા એને પ્રસ્તુત કરવી. કુટુંબ કેવી રીતે બને છે ? કુટુંબજીવનનું કેંદ્રબિંદુ છે પતિ અને પત્ની. પતિપત્નીને જોડનારા લગ્નસંસ્કાર હોય છે. એક તદ્દન અપરિચિત પુરુષ અને તદ્દન અપરિચિત સ્ત્રી લગ્નસંસ્કારથી જોડાઈને પતિપત્ની બને છે અને હવે એ બન્ને અપરિચિત નહીં પરંતુ પરમ પરિચિત થઈ જાય છે. એ બે નથી રહેતાં, એક બની જાય છે. એટલે પતિપત્નીની એકાત્મતા કુટુંબજીવનનું કેંદ્રબિંદુ છે. એ એકાત્મતાનું મૂળ શું છે? આપણે પહેલાં પણ જોયું છે એ અનુસાર આ સૃષ્ટિ પરમાત્મામાંથી નિસૃત થઈ છે. પરમાત્માએ પોતાનામાંથી જ એને બનાવી છે. એટલે સૃષ્ટિના બધા પદાર્થોમાં એકાત્મ સંબંધ રહે છે. સૃષ્ટિ નિસૃત થઈ એટલે સૃષ્ટિના બધા પદાર્થો, બધાં વ્યક્તિત્વો ફરીથી પરમાત્મામાં એકાત્મ થઈ જવા માટે જ પોતાના જીવનની ગતિ કરે છે. તદ્દન અપરિચિત, તદ્દન અલગ એવાં બે સ્ત્રી અને પુરુષ લગ્નસંસ્કાર દ્વારા જ્યારે એક બને છે ત્યારે એ એકાત્મતાની સાધના છે. પતિપત્નીનો સંબંધ એ એકાત્મતાની યાત્રાનું પ્રારંભબિંદુ છે. એટલે લગ્નસંસ્કારને સર્વ સંસ્કારોમાં શ્રેષ્ઠ, સૌથી વધુ મહત્વનો માનવામાં આવે છે. આજે લગ્નજીવનની દુર્દશા થઈ છે. પતિપત્નીની એકાત્મતાની

સંકલ્પના જ વિચારમાં લેવાતી નથી, એ સ્વીકૃત પણ રહી નથી. લગ્ન થઈ ગયા પછી પણ બન્ને પોતાની સ્વતંત્ર ઓળખ જાળવી રાખવા માગે છે. હંમેશાં સ્વતંત્રતાની વાતો બોલવામાં આવે છે. હંમેશાં પોતપોતાની રુચિની વાત આગળ કરવામાં આવે છે. એટલે પતિપત્ની પણ એકબીજાથી સ્વતંત્ર રહેવા માગે છે અને એમાં જ ગૌરવ અનુભવે છે. એ કારણથી જ ભણતર થાય છે. એને માટે જ અર્થાર્જન થાય છે. એને માટે જ પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર પસંદ કરાય છે. એને માટે જ સ્વતંત્ર કરિયરની વાતો થાય છે. પરંતુ એ સ્વતંત્રતા સાચા અર્થમાં સ્વતંત્રતા નથી. એ સ્વતંત્રતા અલગ થવાના અને અલગ રહેવાના પર્યાય તરીકે જ હોય છે. એટલે લગ્નસંસ્કારથી જોડાઈને એકાત્મતાની અત્યંત મહત્વની સાધના સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેએ કરવાની હોય છે. એ દૃષ્ટિથી જ આપણે ત્યાં લગ્નને સંસ્કારનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. એ સંબંધ કેવળ શારીરિક કે પ્રાણિક નથી.

પરિવાર શિક્ષણ : અભ્યાસક્રમ

પરિવાર સુદૃઢીકરણ માટે પરિવાર શિક્ષણનો એક વિસ્તૃત અભ્યાસક્રમ બનાવવામાં આવ્યો જેની નાના નાના ભાગોમાં વહેંચણી કરવામાં આવી. એ ભાગ આ પ્રમાણે હતા. (૧) વર-વધૂ ચયન અને વિવાહ સંસ્કાર - એ અભ્યાસક્રમ ૧૭ વર્ષની વયથી ઉપરનાં યુવક-યુવતીઓ તથા એ વયનાં સંતાનોનાં માતાપિતા માટે હતો.

(૨) વિવાહસંસ્કાર અને ગૃહસ્થાશ્રમ- ગૃહસ્થાશ્રમના પણ નાના ભાગો હતા જે આ પ્રમાણે હતા- ૧) પતિપત્નીનો પરસ્પર સંબંધ, ૨) ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીનાં લક્ષણો, ૩) ગૃહસ્થજીવનનાં કર્તવ્યો અથવા ગૃહસ્થ ધર્મ, ૪) ગૃહસ્થાશ્રમીની કૌટુંબિક જવાબદારીઓ, ૫) ગૃહસ્થાશ્રમીની સામાજિક જવાબદારીઓ, ૬) ગૃહસ્થાશ્રમીની રાષ્ટ્રીય જવાબદારીઓ, ૭) ગૃહસ્થાશ્રમીની વૈશ્વિક જવાબદારીઓ

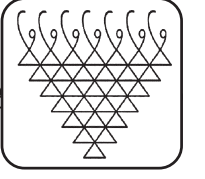
(૩) એ પછીનો ભાગ હતો વાનપ્રસ્થાશ્રમ. આજે વાનપ્રસ્થાશ્રમની ભાષા બોલાતી જ નથી. એનું એક અર્થઘટન સેવાનિવૃત્તિ તરીકે કરવામાં આવે છે. આજે તો સેવાનિવૃત્તિ પછી પણ અનેક લોકો અર્થાર્જન માટે અન્ય કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહે છે એમ છતાં એનો મુખ્ય અર્થ સેવામાંથી નિવૃત્તિ એવો

કરવામાં આવે છે. એ વાનપ્રસ્થાશ્રમના અભ્યાસક્રમમાં નિવૃત્તિનો સાચો અર્થ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમીનાં કર્તવ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

(૪) સંન્યાસધર્મ- સંન્યાસ ધર્મ સૌને માટે નથી. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ તો સૌને માટે છે, પરંતુ સંન્યાસાશ્રમ કેવળ વિરક્તિનો અનુભવ કરનારા લોકો માટે જ છે. સંન્યાસનો સાચો અર્થ, સંન્યાસીનાં લક્ષણો અને સંન્યાસીની સામાજિક જવાબદારીઓ વગેરે વિષયો લઈને એ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસક્રમોનું એક પાસું હતું અર્થાર્જન. અર્થાર્જન અર્થ પુરુષાર્થ તરીકે ગૃહસ્થજીવન માટે મહત્વપૂર્ણ પુરુષાર્થ છે. અર્થાર્જન માટે વિવિધ પ્રકારના વ્યવસાય કરવામાં આવે છે. વ્યવસાયોની પસંદગી કેવી રીતે કરવી તથા એ વ્યવસાયોને અર્થાર્જનનું સાધન કેવી રીતે બનાવવું એ જ એ અભ્યાસક્રમનો કેંદ્રવર્તી વિષય બન્યો. જે રીતે પરિવારના સંચાલન માટે વિવિધ પ્રકારનાં કામ હોય છે એ જ રીતે સમાજના સંચાલન માટે પણ વિવિધ પ્રકારનાં કામ હોય છે. એ કામોને સમાજસેવા તરીકે જ ગણવામાં આવે છે, અને ગણાવા પણ જોઈએ. આજે સમાજધારણા માટે કરવામાં આવતાં કામોને પણ અર્થાર્જનનો સ્રોત બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ ભારતીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સમાજધારણા માટે કરવામાં આવનારાં બધાં કામોમાં અર્થાર્જન કેવળ એક પાસું હતું. આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે, અર્થાત્ એનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે. આજે અર્થાર્જન માટે વ્યવસાય કરવામાં આવે છે અને સમાજધારણા થાય છે કે નહીં એનો વિચાર કરવાની પણ જરૂર કોઈને જણાતી નથી. અર્થાર્જન માટે વ્યક્તિઓને શિક્ષણ આપતી વખતે પણ સમાજધારણાનું લક્ષ્ય નજર સમક્ષ રખાતું નથી. એ લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરવું, સુનિશ્ચિત કરવું તથા એને અગ્રક્રમ આપવો એ આ અભ્યાસક્રમનું મુખ્ય પાસું હતું. સમાજધારણા માટે કરવામાં આવનારાં કામો વડે જ અન્ય અનેક સામાજિક વ્યવસ્થાઓ થતી હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે રાજ્યવ્યવસ્થા. રાજ્યવ્યવસ્થા અંતર્ગત સેના, ન્યાયવ્યવસ્થા, દંડવ્યવસ્થા વગેરે હોય છે. એ બધી વ્યવસ્થાઓ સેવા તરીકે કરવામાં આવતી હોય તો પણ અર્થાર્જનનું સાધન બને છે. ઉદાહરણ તરીકે રાજા પણ વેતનનો હકદાર હોય છે. અમાત્ય મંડળ

અર્થાત્ મંત્રીમંડળ પણ વેતન લે છે. સૈન્યમાં જે કોઈ ભરતી થાય છે એમનું પણ વેતન હોય છે.

રાજ્યની સેવામાં જે લોકો વ્યસ્ત હોય છે એ બધા રાજ્યવ્યવસ્થાના સેવકો અર્થાત્ નોકર જ ગણાય છે. રાજા પણ સૌથી મોટો નોકર ગણાય છે. અને એ બધા જ વેતન લેતા હોય છે. રાજ્યવ્યવસ્થાને બાદ કરતાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ વેતનની વ્યવસ્થા નથી. ઉદાહરણ તરીકે સમાજધારણા માટે શિક્ષણવ્યવસ્થા એક મહત્ત્વની મૂળભૂત આવશ્યક વ્યવસ્થા છે પરંતુ શિક્ષણની સમગ્ર વ્યવસ્થામાં વેતનની ક્યાંય પણ કોઈ જોગવાઈ નથી. એ નિઃશુલ્ક પણ છે અને નિર્વેતન પણ છે. નિર્વેતન હોવા છતાં જ્ઞાનદાન કરનારા લોકોનો જીવનનિર્વાહ સારી રીતે ચાલે એ જોવાની સમાજની પોતાની એક વ્યવસ્થા હોય છે એટલે શિક્ષણ એ ઘણી મોટી સમાજસેવા છે જ્યાં વેતનની કોઈ જોગવાઈ નથી. એવી જ એક અન્ય વ્યવસ્થા છે ચિકિત્સા વ્યવસ્થા. ચિકિત્સા વ્યવસ્થા પણ વેતનથી નથી ચાલતી અર્થાત્ શુલ્ક અને વેતનથી નથી ચાલતી. ચિકિત્સક પણ સમાજની સેવા કરે છે અને એનો જીવનનિર્વાહ ચાલે એ ચિંતા સમાજની પોતાની ચિંતા છે. એ ચિંતા કરવા માટે સમાજ વ્યવસ્થા કરે છે જેમાં મહાજનની વ્યવસ્થા મુખ્ય વ્યવસ્થા છે.

સમાજધારણા માટે ભૌતિક પદાર્થોનું ઉત્પાદન એ અર્થ વ્યવસ્થાનો પણ એક મુખ્ય વિષય બને છે. ભૌતિક વસ્તુઓના ઉત્પાદનથી સમાજ સમૃદ્ધ બને છે અને એમાંથી અર્થની મોટા પ્રમાણમાં અદલાબદલી થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પાદન માટે પૈસા લેવામાં આવે છે અને ખરીદ કરવા માટે પૈસા આપવામાં આવે છે. એનો અર્થ એ થયો કે વ્યવસાયોમાં અર્થની હેરાફેરી થાય છે અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ અર્થની હેરાફેરી થાય છે. રાજ્યવ્યવસ્થામાં અર્થાર્જન અર્થાત્ વ્યક્તિગત નહીં પરંતુ વ્યવસ્થા ચલાવવા માટે જે પૈસા જોઈએ એ સમાજ પાસેથી કર તરીકે વસૂલ કરવામાં આવે છે. આ બન્ને ક્ષેત્રોને બાદ કરતાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ અર્થ આધારિત લેવડદેવડ થતી નથી. સમાજની ધારણા માટે એક અન્ય વ્યવસ્થા છે ધર્મવ્યવસ્થા. લોકોને સન્માર્ગે વાળવા, સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવી એ પુરોહિતોની તથા ધર્માચાર્યોની મુખ્ય જવાબદારી છે. એ માટે પણ એમને વેતન મળતું નથી. ધર્મનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરોહિતો દ્વારા યજ્ઞપૂજા વગેરે કર્મકાંડ કરાવવા માટે એમને વેતન કે શુલ્ક

આપવામાં આવતું નથી. જે કંઈ આપવામાં આવે છે એને દક્ષિણા કહેવાય છે. દક્ષિણા આપનારાની સ્વેચ્છા અને ક્ષમતા પર નિર્ભર હોય છે. દક્ષિણાની રકમના આધાર પર ધર્મોપદેશ અથવા યજ્ઞકાર્ય કરવામાં આવતું નથી. સુસંસ્કૃત સમાજની વ્યવસ્થા આ રીતની જ હોય છે એટલે સમાજધારણા માટે જેટલાં પણ કાર્યો હોય છે એ ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થીનાં કાર્યો હોય છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમનો પણ એક ભાગ સવેતન કામ કરનારો હોય છે અને બીજો વિનાવેતન કામ કરનારો હોય છે. એ રીતે પરિવાર શિક્ષણમાં ગૃહસ્થાશ્રમીનો જે ભાગ સમાજ માટે કામ કરનારો છે એના અભ્યાસક્રમનું નિરૂપણ પણ કરવામાં આવ્યું. અર્થાત્ પરિવારને કેંદ્ર બનાવીને સમાજધારણા, રાષ્ટ્રધારણા અને સૃષ્ટિની સેવા, સૃષ્ટિનું રક્ષણ વગેરે બધા વિષયોની ચિંતા કરવાની છે, એને વિષય બનાવીને અલગ અલગ પ્રકારના અભ્યાસક્રમોનું નિર્ધારણ કરવામાં આવ્યું.

એ અભ્યાસક્રમોના નિર્ધારણ માટે મહાવિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપકોએ સ્વેચ્છાએ પોતાની સેવાઓ આપી, એ પહેલાં જે અધ્યયન-સંશોધનનો તથા વિદ્વદ્ ગોષ્ઠિઓનો ઉપક્રમ થયો હતો એના પરિણામે તથા એ પછી લોકમત પરિષ્કારનો જે કાર્યક્રમ થયો હતો એને પરિણામે અભ્યાસક્રમ બનાવનારા તથા અભ્યાસક્રમોને અપનાવનારા સૌની અભિમુખતા અને અનુકૂળતા થયેલી હતી. એટલે એ અભ્યાસક્રમોનું ઘણું સરસ રીતે સ્વાગત થયું.

બીજું ચરણ હતું એ અભ્યાસક્રમો માટે સંદર્ભ સાહિત્ય તૈયાર કરવાનું. એ કામ સરળ અને એટલું જ અઘરું પણ હતું. સહેલું એટલા માટે કે વિષયવસ્તુ, વિચાર, સિદ્ધાંત, તત્ત્વ વગેરે બધું શાસ્ત્રગ્રંથો સ્વરૂપે આપણે માટે ઉપલબ્ધ હતું.

ધર્મશાસ્ત્ર, સ્મૃતિગ્રંથ, વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત વગેરે શાસ્ત્રગ્રંથો એમને માટે તત્ત્વ સ્વરૂપે અને ક્યાંક તો નિરૂપણ સ્વરૂપે પણ ઉપલબ્ધ હતા, પરંતુ આ તો કળિયુગ છે. આ કળીયુગનું પ્રથમ ચરણ છે. એમાં મનુષ્યની ક્ષમતાઓ અને સ્વભાવ ઘણાં બદલાઈ ગયાં છે. એમાં પરિસ્થિતિ પણ ઘણી બદલાઈ ગઈ છે. એને માટે પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું નિરૂપણ તો ચાલી શકે નહીં, એટલે યુગાનુકૂળ પ્રસ્તુતિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે. આજના

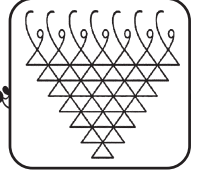
વૈશ્વિક સંદર્ભો પણ બદલાઈ ગયા છે. એ બધા સંદર્ભોને ધ્યાનમાં રાખીને શાશ્વત તત્ત્વજ્ઞાન જેમાં છે એવા શાસ્ત્રગ્રંથોનો આધાર લઈને યુગાનુકૂળ પ્રસ્તુતિ કરવા માટે વિપુલ સાહિત્યનું નિર્માણ કરવું એ આજની જરૂરિયાત હતી. એટલે અભ્યાસક્રમોનું સંચાલન કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની એક શૃંખલા બની. નવા સાહિત્યનું નિર્માણ થયું.

નવા સાહિત્યની ગ્રંથમાળા બની -

૧. ગૃહશાસ્ત્ર
  ૨. અધિજનનશાસ્ત્ર
  ૩. આહારશાસ્ત્ર
  ૪. ગૃહઅર્થશાસ્ત્ર અને
  ૫. ગૃહસ્થાશ્રમીનો સમાજધર્મ
- એ સાથે નાની પુસ્તિકાઓની એક માલિકા પણ બની. એમાં લગભગ આ પ્રકારની પુસ્તિકાઓનું નિર્માણ થયું.
૧. સારા વરનાં લક્ષણો
  ૨. સારી વધૂનાં લક્ષણો
  ૩. સારા વર અને સારી વધૂની જોડી બનવા માટે સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર
  ૪. વિવાહસંસ્કાર અને વિવાહવિધિ
  ૫. વિવાહનો ઉદ્દેશ, સ્વરૂપ અને લક્ષણ
  ૬. પતિપત્નીનો એકાત્મ સંબંધ
  ૭. પતિપત્નીની કૌટુંબિક જવાબદારી અને અધિકાર
  ૮. શિશુનો જન્મ અથવા સંતાનને જન્મ આપવો
  ૯. સમર્થ માતાપિતા બનવાની તૈયારી
  ૧૦. શિશુના વિકાસ માટે પાંચ વર્ષની વય સુધીના સંસ્કાર - એ સંસ્કારોમાં ગર્ભાધાનથી લઈને ઉપનયન સુધીના સંસ્કારોનો સમાવેશ રહેતો હતો. એ સંસ્કારો માટે પણ પુસ્તિકાઓ બની.
  ૧૧. શિશુસંગોપન અને શિશુસંસ્કાર
  ૧૨. ભોજન બનાવવાની, કરાવવાની અને કરવાની પદ્ધતિ
  ૧૩. ગૃહસ્વચ્છતા અને ગૃહસજાવટ
  ૧૪. અતિથિ અને અતિથિસત્કાર
  ૧૫. પરિચર્યા અને શુશ્રૂષા
  ૧૬. લાલચેત પંચવર્ષીણી

૧૭. દશ વર્ષીણિ તાડયેત
  ૧૮. પ્રાપ્તેતુ પોડશે વર્ષે પુત્રં મિત્રં સમાચરેત
  ૧૯. અર્થાર્જનની કુશળતાઓનો વિકાસ
  ૨૦. વ્યવસાયની સ્થિતિ
  ૨૧. ઇષ્ટદેવતા, કુળદેવતા, ગ્રામદેવતા, રાષ્ટ્રદેવતા
  ૨૨. વ્રત, ઉત્સવ, પર્વ, તહેવાર વગેરે ઊજવવાની પદ્ધતિ
  ૨૩. શિશુશિક્ષણ, બાળશિક્ષણ, કિશોરશિક્ષણ તેમ જ યુવાશિક્ષણ
  ૨૪. પારિવારિક સંબંધ અને સંબંધને અનુરૂપ જવાબદારી
  ૨૫. પુત્ર-પુત્રીઓનું શીલવર્ધન અને શીલસંરક્ષણ
  ૨૬. વસ્ત્ર, આભૂષણ અને શૃંગાર
  ૨૭. ખરીદી કરવાની કળા
  ૨૮. ચીજવસ્તુઓની ગુણવત્તા પારખવાની કલા
  ૨૯. વિભિન્ન વસ્તુઓની નિર્મિતિની કલા
  ૩૦. જાળવણી
  ૩૧. ઘરનો આર્થિક વ્યવહાર
  ૩૨. દાન, સેવા અને તપ
  ૩૩. બચત અને કરકસર
- આ પ્રકારની પુસ્તિકાઓનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું અને એમનો દરેક ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ પણ થયો. લોકમત પરિષ્કાર એટલો સરસ રીતે થયો હતો કે પુસ્તિકાઓનું દેશભરમાં સ્વાગત થયું અને સાથે સાથે એમનો પ્રચાર-પ્રસાર પણ થયો. સર્વત્ર એની નોંધ લેવાઈ અને અન્યાન્ય પ્રકાશનોએ પણ એમનું પ્રકાશન કરવાની શરૂઆત કરી અને ઘેર ઘેર એમનું સ્વાગત થયું. પરંતુ કેવળ અભ્યાસક્રમ અને પુસ્તકોના નિર્માણથી તો ચાલવાનું નહોતું એટલે ઠેકઠેકાણે એ અભ્યાસક્રમોના સંચાલનની વ્યવસ્થા કરવાની પણ જરૂર હતી. શિક્ષકો વગર તો એવા કાર્યક્રમ ચાલી શકે એમ નહોતા એટલે શરૂઆતમાં વિદ્યાપીઠના તત્ત્વાવધાનમાં શિક્ષકનિર્માણ માટે કાર્યશાળાઓ અને પ્રશિક્ષણ વર્ગોનું આયોજન થયું. એક કેંદ્રવર્તી પ્રશિક્ષણ યોજનાના પરિણામ તરીકે અનેક સ્થાનો પર શિક્ષકનિર્માણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ, જેઓ એ વિષયોનો અભ્યાસ પણ કરે અને ભણાવે પણ ખરા. એટલે દરેક પ્રાંતમાં અને દરેક ભાષામાં એ અભ્યાસક્રમો અને સાહિત્યની સાથે સાથે શિક્ષકોનાં જૂથ પણ બનવાં લાગ્યાં. એ શિક્ષકોમાં

પ્રાધ્યાપકો પણ હતા અને ગૃહસ્થો પણ હતા. ખાસ કરીને ગૃહિણીઓનો ફાળો વધુ નોંધપાત્ર હતો, કારણ કે પરિવાર સંચાલનનું કેંદ્રબિંદુ પણ ગૃહિણી જ હોય છે. એટલે ગૃહસ્થોએ અને પ્રાધ્યાપકોએ, સંતોએ અને ધર્માચાર્યોએ ગૃહિણીઓને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી કે તેઓ એ વિષયમાં શિક્ષકની ભૂમિકા નિભાવે. એટલે ઘેર ઘેર ગૃહિણીઓએ એ વિશેનું શિક્ષણ લેવાની શરૂઆત કરી દીધી. એને વ્યવસાય ન બનાવ્યો એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એ વેતન અને શુલ્કની બાબત હતી જ નહીં. અનેક સ્થાનો પર પ્રશિક્ષકોનાં જૂથ તૈયાર થયાં અને એનાં પણ વિદ્યાલયો જ શરૂ થઈ ગયાં. એ વિદ્યાલયોને ગૃહિણી વિદ્યાલય, ગૃહ વિદ્યાલય, પરિવાર વિદ્યાલય જેવાં અલગ અલગ નામ આપવામાં આવ્યાં. અને એ સરસ રીતે ચાલવા લાગ્યાં. વિદ્યાપીઠનો આગ્રહ હતો કે એ વિદ્યાલયનું સ્વરૂપ બહુ મોટું ન થાય.

એ સમયમાં એમ માનવામાં આવતું હતું કે સારાં વિદ્યાલયો ખૂબ મોટી સંખ્યા ધરાવતાં હોય છે, મોટાં મોટાં ભવનોવાળાં હોય છે, પરંતુ એ બરાબર નહોતું. એટલે વિદ્યાપીઠનો એ આગ્રહ રહ્યો કે નાનાં નાનાં વિદ્યાલયો મોટી સંખ્યામાં શરૂ કરવામાં આવે. એ રીતે નાનાં વિદ્યાલયો શરૂ થયાં. એ વિદ્યાલયોને એક સૂત્રમાં બાંધનારી કેટલીક આચાર્ય પરિષદો પણ બની. એ આચાર્ય પરિષદો માર્ગદર્શનનું કાર્ય કરતી હતી પરંતુ સંચાલનનું કામ તો વિદ્યાલયો પોતે જ કરતાં હતાં. એવાં અસંખ્ય વિદ્યાલયો દેશભરમાં શરૂ થયાં અને એક સમાનાંતર શિક્ષણ-વ્યવસ્થા બની. એ શિક્ષણનું લક્ષ્ય પરિવાર વ્યવસ્થિત કરવાનું હતું. લોકોને એ અનુભવ થવા લાગ્યો કે જો પરિવાર વ્યવસ્થિત રહે તો સમાજનાં અનેક સંકટો દૂર થઈ શકે છે. દારિદ્ર્ય, અસંસ્કાર અને ભ્રષ્ટાચાર તેમ જ અસુરક્ષાનું સંકટ પણ દૂર થઈ શકે છે. એકંદરે સુસંસ્કૃત સમાજની જે સ્થિતિ હોય છે એ તો આ પરિવાર શિક્ષણના માધ્યમથી જ થતી હોય છે. સત્ય સૌના ધ્યાનમાં આવવા લાગ્યું એટલે સમાજમાં સુખ, શાંતિ, સુરક્ષા, સન્માન, શીલ વગેરે જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ ગૃહવિદ્યાલયોનું ઘણું સ્વાગત થયું અને લોકો પોતાનાં બાળકોને એમાં ભણાવવા માટે મોકલવા લાગ્યા. સ્વાભાવિક જ હતું કે સૌ પહેલાં તો ટ્યુશન અને કોચિંગ બંધ થયા, ભણતર માટે સમય વેડફાવાનું ઓછું થયું. એટલે ગૃહ

વિદ્યાપીઠમાં ભણાવવા માટે અને ભણાવવા માટે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓનો અભાવ ન રહ્યો. પરિવાર સુદૃઢીકરણ માટે એ શિક્ષણનો ઘણો મોટો ફાળો હતો. સાથે સાથે ધર્માચાર્યોએ, સંતોએ પણ ઘરને પોતાના ઉપદેશનો કેંદ્રવર્તી વિષય બનાવ્યો. ઘર કેવું હોય એ વિશેના અનેક સ્થળે પ્રદર્શનો ભરાવવામાં આવ્યાં, પ્રવચનો થયાં, કાર્યક્રમો થવા લાગ્યા, મેળા ભરાવા લાગ્યા અને નાની નાની ચર્ચાબેઠકો પણ શરૂ થઈ. ક્યાંક તો મોટી સંખ્યામાં વિદ્યા પરિષદો પણ થવા લાગી, વિદ્વત્ ગોષ્ઠિઓ થઈ, વિદ્યાનસભા અને સંસદમાં પણ એ પ્રશ્નોની ચર્ચા થવા લાગી અને એમને સમર્થન, સહાયતા, માન્યતા વગેરે આપવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ પરંતુ વિદ્યાપીઠે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે પ્રશાસન એ બાબતમાં હસ્તક્ષેપ ન કરે. લોકો પ્રાધ્યાપકો અને ધર્માચાર્યોના માર્ગદર્શનમાં પોતે જ એ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા છે એટલે પ્રશાસનને ખાસ કોઈ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ કોઈ જરૂર જણાય અને ગૃહવિદ્યાપીઠના કે ગૃહવિદ્યાલયોના સંચાલકો માગણી કરે તો એમની સુરક્ષા કરવી કે અન્ય મદદ કરવી પૂરતી બની રહેશે. એટલે એ કેવળ સહાયતા અને સુરક્ષાની જ ચિંતા કરે પોતાને માથે વધુ બોજો ન રાખે. પ્રશાસનના પણ ધ્યાનમાં એ વાત આવી ગઈ કે એણે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. એટલે એમણે સમર્થન આપ્યું અને સુરક્ષા તથા સહાયતા કરવાની તૈયારી પણ દર્શાવી પરંતુ એને કોઈ પણ રીતે સરકારી કામકાજનો વિષય ન બનાવ્યો. એ ઘણું સારું લક્ષણ હતું, શુભ લક્ષણ હતું કે શિક્ષણ સ્વાયત્ત થવું જોઈએ એ માટે જે પ્રયોગ થયો હતો એને મોટી સફળતા મળી હતી. ગૃહવિદ્યાલયોનું સંચાલન આપમેળે જ થવા લાગ્યું, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો મળીને એની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓના પરિવારો પણ એમાં મદદરૂપ થવા લાગ્યા અને એ રીતે શિક્ષણની ઘણી સુંદર વ્યવસ્થાનું નિર્માણ થયું. પાંચ-સાત વર્ષોમાં તો એ ગૃહ વિદ્યાલયો એટલાં પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં કે સંચાર માધ્યમોએ પણ એની નોંધ લીધી અને એની પ્રશંસા કરી. સમાચાર પત્રોમાં પણ એ વિશે લેખ લખાવાની શરૂઆત થઈ. અનેક સ્થાનો પર વિદ્વત્ ચર્ચાઓ થવા લાગી ત્યારે વિશ્વના અન્ય દેશોમાં પણ એને વિશે જિજ્ઞાસા જાગ્રત થઈ. વિશ્વના અન્ય દેશો અને સાંસ્કૃતિક સંગઠનો પણ ચિંતિત તો હતાં જ, એ લોકો પણ કોઈ માર્ગની

શોધમાં જ હતા, કોઈ ને કોઈ ઉપાય શોધતા જ હતા. એમણે તરત જ એ બાબતે ધ્યાન આપવાની શરૂઆત કરી અને પરિવારશિક્ષણ શું હોય છે એનું અધ્યયન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એમણે જોયું કે પરિવારને સ્થિર, સ્વસ્થ અને સુખી રાખવા માટે તેમ જ સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પરિવારશિક્ષણની આ સંકલ્પના ઘણી સહાયક હતી. એટલે એ લોકોએ પણ માર્ગદર્શન લેવા માટે અહીં આવવાનું શરૂ કર્યું.

વિદ્યાપીઠનો આગ્રહ હતો કે ગૃહ વિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરવામાં ન આવે, કારણ કે સંસ્કૃતિના વિષયોને અંગ્રેજીમાં પ્રસ્તુત કરવા અસંભવ બની રહે છે, એટલે વિશ્વના અન્યાન્ય દેશોએ હિંદી શીખવવાનું શરૂ કર્યું. અનેક દેશોમાં તો સંસ્કૃતનું અધ્યયન પણ શરૂ થયું. એ દેશોના વિદ્વાનોએ અહીં આવીને અહીંના વિદ્વાનો અને ગૃહિણીઓ પાસેથી પરિવારના વિષયમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું શરૂ કર્યું, સમજવાનું શરૂ કર્યું. એ લોકો જે સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા હતા એમને માટે આ વિષયો સાવ નવા હતા. અહીંના સંબંધો, વ્યવહાર, દૃષ્ટિકોણ સમજવાનું કાર્ય એમને માટે શરૂઆતમાં તો ઘણું અઘરું હતું. ઉદાહરણ તરીકે તેઓ એમ માનતા હતા કે લગ્ન એક કરાર માત્ર છે અને સમાજનું સંચાલન કરાર પદ્ધતિ વડે થાય છે. અહીં એમણે જોયું કે લગ્ન એક સંસ્કાર છે અને સ્વેચ્છાથી પરસ્પર સમર્પિત થવાનું છે તથા પરિવારનું મુખ્ય કેંદ્ર, મુખ્ય આધાર આત્મીયતા છે અને એ પરિવારભાવનાના આધાર પર જ સમાજની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાઓ ચાલે છે. એ વખતે તો એમને માટે એ સમજવું ઘણું અઘરું હતું. એ સંકલ્પના એમને માટે સાવ નવી હતી એમ છતાં એમણે ધૈર્યપૂર્વક સમજવાની શરૂઆત કરી હતી. અને

કઈ રીતે પોતાનું સામાજિક જીવન બદલાઈ શકે છે, એ માટે કેવી રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સુસંસ્કૃત થવું પડે છે, પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દેવી પડે છે એ વાતો તેઓ સમજવા લાગ્યા. ચિરંજીવિતાનું રહસ્ય જ સંસ્કાર અને પરિવારભાવના છે એ વાત એમના ધ્યાનમાં આવવા લાગી. પોતાના દેશમાં જઈને એમણે એ વાતોનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. એ જ વાતોને પોતાના દેશવાસીઓ સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવા માટે ભારતના વિદ્વાનોને, ધર્મોપદેશકોને, સંતોને તેઓ પોતાને ત્યાં આમંત્રિત કરવા લાગ્યા. આપણા દેશના પણ નામાંકિત વિદ્વાનો ત્યાં જવા લાગ્યા અને એમને ભારતની પદ્ધતિથી જીવવાનું શીખવવા લાગ્યા, પરંતુ એ મુખ્ય લક્ષ્ય નહોતું. મુખ્ય લક્ષ્ય તો ભારતના સમાજજીવનને જ સમૃદ્ધ, સુખી અને સંસ્કારિત કરવાનું હતું. એટલે આપણી વધુમાં વધુ શક્તિનો ઉપયોગ પરિવાર સુદૃઢીકરણ માટે જ થવા લાગ્યો. બાર વર્ષોના તપના પરિણામ તરીકે દેશમાં પરિવારવ્યવસ્થા ઘણી સારી રીતે સ્થાપિત અને સ્વીકૃત થઈ ગઈ અને શિક્ષણનો ઘણો મોટો ભાગ તો ઘરમાં જ ક્રિયાન્વિત થવા લાગ્યો. એટલે જે વિદ્યાલયો ચાલતાં હતાં એમના પરનો બોજો અને તાણ ઓછાં થયાં. સમાજનાં સંકટો ભલે નિઃશેષ ન થયાં હોય તો પણ ઓછાં તો જરૂર થઈ ગયાં હતાં, કારણ કે હજુ વિદ્યાલયના શિક્ષણને વ્યવસ્થિત કરવાનું બાકી હતું. વિદ્યાલયો સરકારના નિયંત્રણમાં જ ચાલતાં હતાં અને શિક્ષકો હજુ પણ પોતાને કર્મચારી તરીકે જ ઓળખાવતા હતા. એટલે શિક્ષણનું એ ક્ષેત્ર હજુ પણ સુધારવાનું બાકી હતું. સંસ્કારોની સ્થાપના અવશ્ય થઈ હતી પરંતુ અજ્ઞાન પૂરેપૂરું દૂર થયું નહીં.

ચતુર્થ તપ

શિક્ષક-નિર્માણ

પરિવાર સુદૃઢ થઈ ગયા પછી હવે વારો હતો શિક્ષણને બરાબર કરવાનો. શાસ્ત્રોના વ્યવસ્થિત અભ્યાસ પછી, લોકમત પરિષ્કાર પછી અને પરિવાર સુદૃઢીકરણ પછી હવે વારો હતો પરિવારોમાંથી સારા શિક્ષકો મેળવવાનો. એટલે ચોથું ચરણ હતું શિક્ષકોનું નિર્માણ, કારણ કે શિક્ષકો યોગ્ય ન હોય

ત્યાં સુધી દેશનું શિક્ષણ પણ બરાબર થતું નથી. અત્યાર સુધી શિક્ષણ વ્યવસ્થા શિક્ષકોને અધીન નહોતી સરકાર પર આધારિત હતી. અને પાશ્ચાત્ય દેશોના આર્થિક પ્રભાવને કારણે અર્થવ્યવસ્થા નિયંત્રક બળ બની જવાને કારણે શિક્ષણ પણ એક ઉદ્યોગ બની ગયું હતું. પ્રશાસનના હાથમાં સત્તાનું એક

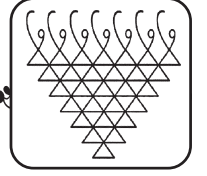

સાધન બની ગયું હતું.

એમાંથી શિક્ષણને મુક્ત કરવું એ શિક્ષકોની જવાબદારી હતી. એટલે શિક્ષકોના નિર્માણનું ચોથું ચરણ શરૂ થયું. એ માટેનાં જે પગલાં હતાં એમાં સૌથી પહેલું હતું શિક્ષકોની જવાબદારી અને શિક્ષકોનો સ્વભાવ. એ તથ્ય સમજાવવા માટે દેશભરમાં સભાઓ થવા લાગી, શિક્ષકોનાં સંમેલનો થવાં લાગ્યાં. એમાં જે વિષયો એમની સામે મૂકવામાં આવ્યા એના મુખ્ય અંશ આ પ્રમાણે હતા :

૧. દેશ એવો જ હોય છે જેવું એ દેશનું શિક્ષણ હોય છે અને શિક્ષણ એવું હોય છે જેવા શિક્ષકો હોય છે. એટલે શિક્ષક જ રાષ્ટ્રનિર્માતા હોય છે. રાષ્ટ્રનો વિકાસ, પ્રગતિ અથવા અધોગતિ શિક્ષકોના હાથમાં જ છે એટલે શિક્ષકોની જવાબદારી સૌથી મોટી છે.
૨. શિક્ષક ગુરુ હોય છે, ગુરુ સૌથી મોટો હોય છે, ગુરુનું સૌ સન્માન કરે છે. એટલે રાજ્ય અને સમાજ તરફથી શિક્ષક સન્માન મેળવવાનો અધિકારી છે. એ સમાજ સારો સમાજ છે જે ગુરુઓનું સન્માન કરે છે. એ રાજ્ય સારું રાજ્ય છે જે ગુરુઓનું સન્માન કરે છે, પરંતુ એ સન્માનના અધિકારી બનવા માટે ગુરુઓએ યોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. એટલે ગુરુએ ગુરુત્વ પ્રાપ્ત કરવું એ એની પોતાની ઘણી મોટી જવાબદારી છે.
૩. ગુરુએ પોતાની જવાબદારી સમજવી જોઈએ. જવાબદારીનું ભાન હોવાનું લક્ષણ એ છે કે સમાજમાં જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી ગુરુને સુખ કે શાંતિ મળી શકે નહીં. આર્ય યાજ્ઞક્યે એટલા માટે જ કહ્યું છે કે ગુરુ અને રાજા એ બન્નેને ક્યારેય સુખની નિદ્રા નસીબમાં હોતી નથી. રાજાને એટલા માટે કે જ્યાં સુધી દેશમાં કોઈ ભૂખ્યું છે, કોઈ અભાવગ્રસ્ત છે ત્યાં સુધી રાજા શાંતિથી સૂઈ શકતો નથી, કારણ કે સૌનો અભાવ અને દારિદ્ર દૂર કરવું એ એની જવાબદારી છે. ગુરુ ત્યાં સુધી સુખે નિદ્રા કરી શકતો નથી જ્યાં સુધી એની આસપાસ અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાન નિઃશેષ થવું એટલું દુષ્કર છે કે ગુરુ સુખે સૂઈ જ શકતા નથી. એ વાત શિક્ષકોએ સમજવાની જરૂર છે.
૪. જ્યારે એ સન્માનનો અધિકારી છે ત્યારે એ પોતાને માટે

સુખસુવિધા અથવા વેતનની

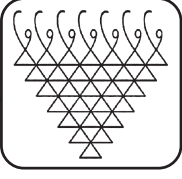

માગણી કરી શકતો નથી. વેતનની માગણી કરનારો હંમેશાં નિમ્ન કક્ષાનો જ હોય છે. વેતનની માગણી કરનારો પોતાની જાતને નોકર તરીકે, દાસ તરીકે જ પ્રસ્તુત કરે છે. ગુરુ જ્યારે કર્મચારી તરીકે પ્રસ્તુત થાય છે ત્યારે એનું નહીં, જ્ઞાનનું અપમાન થાય છે, વિદ્યાનું અપમાન થાય છે. જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવી, જ્ઞાનનું રક્ષણ અને સન્માન કરવું એ ગુરુનું પરમ કર્તવ્ય છે. એટલા માટે એ પોતાને માટે વેતનની માગણી કરીને પોતાની જાતને કર્મચારી બનાવીને જ્ઞાનની અપ્રતિષ્ઠા કરી શકે નહીં.

૫. વિદ્યાર્થીનો જીવનવિકાસ કરવો, સમાજનું હિત કરવું, અજ્ઞાન દૂર કરવું, રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા કરવી એ એનું કર્તવ્ય છે. એ દૃષ્ટિએ શિક્ષકે પોતાને જ્ઞાનનિષ્ઠ બનાવવા જોઈએ, વિદ્યાર્થીનિષ્ઠ પણ બનાવવા જોઈએ. વિનોબા ભાવેનું આ કથન લક્ષણીય છે. તેઓ કહે છે કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીપરાયણ હોવો જોઈએ અને વિદ્યાર્થીએ શિક્ષક પરાયણ થવું જોઈએ. બન્ને જ્ઞાનપરાયણ હોવા જોઈએ અને જ્ઞાન સેવા પરાયણ હોવું જોઈએ. એ રીતે શિક્ષણક્ષેત્રની સેવાકરવી એ શિક્ષકનું કર્તવ્ય અને અધિકાર પણ છે. શિક્ષક સ્વભાવથી શિક્ષક હોય છે, સ્વભાવ જન્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સમર્થ પરિવારોએ, સમર્થ માતાપિતાઓએ પોતાના ઘરમાં શિક્ષકનો જન્મ થાય એવી આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. જન્મથી જ શિક્ષકનો સ્વભાવ લઈને આવ્યાં હોય એવાં બાળકો મોટાં થઈને શિક્ષક બનવા માટે આગળ આવે એ રીતે એમનો ઉછેર થવો જોઈએ. એવા ઉછેરની સાથે સાથે એમણે સારું શિક્ષણ પણ મેળવવું જોઈએ અને શ્રેષ્ઠ શિક્ષક જ શિક્ષણક્ષેત્રમાં આવવા જોઈએ. એ માટે દરેક વિષયમાં સર્વશ્રેષ્ઠ તેજસ્વી, મેઘાવી વિદ્યાર્થી જ શિક્ષક થાય એવી વ્યવસ્થા સમાજમાં હોવી જોઈએ. એવી વ્યવસ્થા સંભવ બનાવવા માટે એવા શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીઓનું સમાજમાં વધુ ગૌરવ અને વધુ સન્માન થવું જોઈએ. એવા શિક્ષકોનું પણ સૌથી વધુ સન્માન થવું જોઈએ. આ પ્રમાણેની પ્રક્રિયા દ્વારા સર્વશ્રેષ્ઠ

વિદ્યાર્થીઓ જ શિક્ષક બને છે ત્યારે જ્ઞાનક્ષેત્રનો ખૂબ સારો વિકાસ થાય છે. જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા પણ થાય છે અને જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં નિરંતર વૃદ્ધિ પણ થાય છે. દેશ જ્ઞાનવાન થાય એ માટે એવી વ્યવસ્થા આવશ્યક છે. એવાં ક્ષેત્રોએ પણ એ માટે આગળ આવવું જોઈએ, એવાં બાળકોને પણ શિક્ષક બનવા માટે માતાપિતાએ પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ. એવા શિક્ષકો નિર્માણ થાય એ માટે સારા શિક્ષણની જોગવાઈ થવાની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીએ એવા શિક્ષકનિર્માણના અભ્યાસક્રમની રચના કરી અને અનેક સ્થાનો પર શિક્ષક બનવા માટે સુયોગ્ય એવા વિદ્યાર્થીઓની વિશિષ્ટ શિક્ષણની પણ જોગવાઈ શરૂ થઈ. શિક્ષકનિર્માણના જે અભ્યાસક્રમો બન્યા એના મુખ્ય અંશ આ પ્રમાણે હતા.

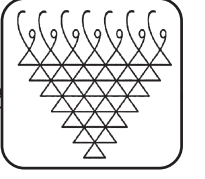
૧) શિક્ષણનું સ્વરૂપ અને સંકલ્પના, ૨) શિક્ષણની શ્રેષ્ઠતા પવિત્રતા, ૩), શિક્ષણનું લક્ષ્ય, ૪), જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, ૫) જ્ઞાનાર્જનની પદ્ધતિ, ૬) જ્ઞાનાર્જનનાં કરણ, ૭) શિક્ષકોનો સ્વભાવ અને પ્રકાર. ઉદાહરણ તરીકે એમાં ત્રણ પ્રકારના શિક્ષકોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીનો શિક્ષક, વિષયનો શિક્ષક અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષક. વિદ્યાર્થીનો શિક્ષક દરેક પ્રકારે વિદ્યાર્થીનું ભલું ઇચ્છનારો હોય છે. વિષયનો શિક્ષક પોતાના વિષયમાં અત્યંત નિપુણ અને સમર્થ હોય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક રાષ્ટ્રની સંકલ્પનાને ચરિતાર્થ કરનારો હોય છે. એક શિક્ષકમાં એ ત્રણે ગુણ હોવા જોઈએ અને ત્રણેનું સમાયોજન કરીને જ એણે અધ્યાપનનું કાર્ય કરવું જોઈએ.

અધ્યાપનની કળા અને કુશળતા

એ તો સૌ જાણે જ છે કે અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં અંતર છે. સારું શિક્ષણ મેળવ્યા પછી એને વિદ્યાર્થી સુધી પહોંચાડવાની આવડત પણ હોવી જોઈએ. એને જ વિદ્યાનું વિજ્ઞાન પણ કહે છે. એ પણ એક શિક્ષક જાણતો હોવો જોઈએ. અધ્યાપનની યાંત્રિક નહીં પરંતુ આત્મિક પ્રક્રિયાઓને અપનાવવાની કુશળતા વિકસિત થવી એ શિક્ષકની ઘણી મોટી કુશળતા છે. શિક્ષકે એ પ્રાપ્ત કરવી જ જોઈએ. શિક્ષકનો જીવનનિર્વાહ કેવી રીતે ચાલે એ માટે સમાજના શિક્ષણનો પણ એમાં સમાવેશ થયેલો હતો.

શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી મળીને વિદ્યાલયનું સંચાલન કેવી રીતે કરે એનું નિરૂપણ પણ એ અભ્યાસક્રમમાં થયું હતું. જે રીતે ઘરને ઘરના માણસો જ ભેગા મળીને ચલાવે છે એ જ રીતે વિદ્યાલયને પણ વિદ્યાલયના ઘટકો, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી મળીને ચલાવે એ એક સ્વાભાવિક વ્યવસ્થા હતી. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બન્ને મળીને એક પરિવાર બને છે. વિદ્યાર્થી શિક્ષકનો માનસપુત્ર હોય છે એટલે પિતા અને પુત્ર મળીને પોતાના વિદ્યાલય પરિવારનું સંચાલન કરે, એની અર્થ વ્યવસ્થા પણ સંભાળે અને અન્ય ભૌતિક વ્યવસ્થાની પણ જોગવાઈ કરે એ એક આદર્શ વિદ્યાલયની જ સંકલ્પના છે. એ માટે શું શું કરી શકાય અને શિક્ષકે શું કરવાનું છે એ બધાનું નિરૂપણ એ અભ્યાસક્રમમાં કરવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાલય સામાજિક ચેતનાનું કેંદ્ર કઈ રીતે બને એ પણ અભ્યાસક્રમનો એક અંશ હતો. રાજ્ય અને સમાજને માર્ગદર્શન તો વિદ્યાર્થકેંદ્ર પાસેથી જ મળતું હોય છે. એવું માર્ગદર્શન કરવા માટે વિદ્યાલય સમર્થ બને અને એવું માર્ગદર્શન મેળવવા માટે સમાજ પણ તૈયાર હોય એ બન્ને વાતો કઈ રીતે બની શકે એનું નિરૂપણ એ અભ્યાસક્રમમાં કરવામાં આવ્યું. જ્ઞાનની પરંપરા ટકાવી રાખવી એ કોઈ પણ વિદ્યાર્થકેંદ્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે. પરંપરાને ખંડિત કરવી એ મોટો સાંસ્કૃતિક અપરાધ છે. એ તથ્ય દરેક વિદ્યાલયે સમજી લેવું જોઈએ. એટલે શિક્ષકે સુપાત્રોને વિદ્યાદાન આપવું જોઈએ, અપાત્રને ન આપવું જોઈએ. કુપાત્રને તો એનાથી દૂર જ રાખવા જોઈએ. સુપાત્રને દાન આપતી વખતે પરંપરા જાળવી રાખવા માટે તથા પોતાની જવાબદારી એને હસ્તાંતરિત કરવાની વ્યવસ્થા પણ કરવી જોઈએ. એને હસ્તાંતરિત કરતી વખતે શિક્ષકને પોતાના કરતાં સવાયા વિદ્યાર્થીની આકાંક્ષા હોવી જોઈએ. જ્યારે એક પેઢી કરતાં બીજી પેઢી સવાઈ બને છે ત્યારે જ્ઞાનપરંપરા ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ થતી જાય છે. એવી સમૃદ્ધ જ્ઞાનપરંપરાનું નિર્માણ કરવું એ દરેક વિદ્યાલયનું કર્તવ્ય છે. એટલે વિદ્યાલયના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ જ ભાવિ શિક્ષકો બને એ દૃષ્ટિએ એમનું શિક્ષણ થવું જોઈએ.

શિક્ષણ ધર્મકરી, અર્થકરી, કામકરી અને મોક્ષકરી એમ ચાર પુરુષાર્થો સાથે સંબંધિત હોય છે. ધર્મકરી શિક્ષણ એવા વિદ્યાર્થીઓને અપાય છે અથવા અપાવું જોઈએ જે સમાજમાં ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરે અને જ્ઞાનદાનનું કાર્ય કરે.

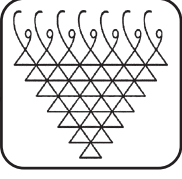
ભાવિ શિક્ષકને તો ધર્મકરી શિક્ષણ અવશ્ય અપાવું જોઈએ. અર્થકરી શિક્ષણ એવા વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે જે સમાજના પોષણનું કાર્ય કરવાના છે. એ માટે વ્યવસાય કરવો, ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું વગેરે કાર્યો કરવાં પડે છે. અર્થાત્ ઉત્પાદનનું અને વાણિજ્યનું ક્ષેત્ર સંચાલિત કરી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓને અર્થકરી શિક્ષણ આપીને વ્યવસાય શીખવવો, ભૌતિક વસ્તુઓના ઉત્પાદનનો વ્યવસાય શીખવવો અત્યંત આવશ્યક છે. ધર્મકરી શિક્ષણમાં જ રાજ્યતંત્ર ચલાવનારા લોકોનો સમાવેશ થાય છે. જે લોકો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ જાણતા નથી, જ્ઞાનવાન નથી એવા લોકો ક્યારેય રાજ્યનું સંચાલન કરી શકતા નથી. અને જો કરવા લાગે તો આખો સમાજ અને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર સંકટમાં પડી જાય છે. એટલે ધર્મકરી શિક્ષણનો એક ભાગ રાજ્યતંત્ર ચલાવનારા વિદ્યાર્થીઓ નિર્માણ કરવા માટેનો પણ હોય છે. કામકરી શિક્ષણ દરેક વિદ્યાર્થી માટે અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક છે. કામકરી શિક્ષણ અર્થાત્ પોતાની ઈચ્છાઓ અને વાસનાઓને કઈ રીતે સંયમમાં રાખવી અને કઈ રીતે એનો ઉપભોગ લેવો એ શીખવે છે. ઉપભોગ કરવા માટે જ ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન થતું હોય છે. ઉપભોગ સૌ માટે શક્ય બને એ જોવા માટે રાજ્યવ્યવસ્થા હોય છે અને એ ઉપભોગ સંયમિત રહે એ માટે ધર્મકરી શિક્ષણ હોય છે. એટલે ધર્મકરી અને અર્થકરી બન્ને પ્રકારના શિક્ષણમાં કામકરી શિક્ષણનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. નિયમ ન કરવો જોઈએ પરંતુ ઉપભોગ લેવાની કુશળતા અને ઉપભોગમાં સંયમ એ બન્ને વાતો બધા માટે આવશ્યક છે. મોક્ષકરી શિક્ષણ પણ સૌને માટે આવશ્યક છે. પોતપોતાનું કામ કરતાં કરતાં, પોતપોતાનાં કર્તવ્યો નિભાવતાં કઈ રીતે વિરક્ત થવું, કેવી રીતે એ બધાંને મુક્તિનાં સાધન બનાવવાં એ ઘણું મહત્વનું આધ્યાત્મિક શિક્ષણ છે. એ પણ દરેક પ્રકારના શિક્ષણમાં અનુસ્યૂત હોવું જોઈએ. પ્રત્યક્ષ સંન્યાસ માટે કોણ વિરક્ત ભાવ રાખનારું છે એની માહિતી પણ શિક્ષકોને હોવી જ જોઈએ.

શિક્ષક-નિર્માણનો એક મોટો વિષય એ હતો કે ગર્ભાધાનથી લઈને યુવાવસ્થા સુધીના શિક્ષણનું એક સળંગ સૂત્ર સમજવું અને વયની અવસ્થા અનુસાર શિક્ષણ આપવું.

પ્રત્યક્ષ કઈ વયનું શિક્ષણ આપવા માટે કુશળતા પ્રાપ્ત છે એ અનુસાર શિક્ષકોના વર્ગ હોઈ શકે છે અને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય નિશ્ચિત વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે નિશ્ચિત પ્રકારના લોકો કરી શકે છે એ સૂત્રને સમજવું દરેક શિક્ષક માટે અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક છે. આજની શિક્ષણવ્યવસ્થામાં યુવાવસ્થાના શિક્ષણને ઉચ્ચ શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે. અને ગર્ભધારણાના કે ગર્ભાવસ્થાના શિક્ષણને શિક્ષણક્ષેત્રમાં ક્યાંય સ્થાન નથી. જ્યારે બાળશિક્ષણને પ્રાથમિક શિક્ષણ નામ આપીને નિમ્નસ્તરનું શિક્ષણ મનાય છે. વાસ્તવમાં આ ઘોર અવ્યવસ્થા છે. એ દૂર કરીને ગર્ભાવસ્થાથી શરૂ કરીને યુવાવસ્થા સુધીના શિક્ષણ સુધી એક નિરંતર સૂત્ર છે એ સમજવું દરેક રીતે એક શિક્ષક માટે આવશ્યક છે અને એ અનુસાર જ વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં શિક્ષણ આપવાનું કામ કરનારાનું વિભાજન અને વ્યવસ્થા હોવાં જોઈએ.

શિક્ષકનિર્માણના અભ્યાસક્રમનો એ પણ એક મહત્વનો ભાગ હતો. એ રીતે જેમ ગૃહવિદ્યાલયો શરૂ થયાં હતાં એ જ રીતે આ તપમાં શિક્ષક વિદ્યાલય પણ શરૂ થયાં અને અનેક સ્થાનો પર, અનેક પરિવારોમાંથી સુપાત્ર લોકો શિક્ષક બનવા માટે પોતાની રીતે આગળ આવવા લાગ્યા. શિક્ષક બનવું એ સમાજમાં ગૌરવરૂપ મનાવા લાગ્યું. એક એવું સૂત્ર સ્થાપિત થઈ ગયું કે જે શિક્ષક બની શકે છે એ જ શિક્ષક બનશે અને જે શિક્ષક નથી બની શકતા એ જ બાકીની વ્યવસ્થાઓમાં જશે. શિક્ષક થવું સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે સમાજને, રાજ્યને માર્ગદર્શન કરવું એ અત્યંત ઉદાત્ત અને પવિત્ર કાર્ય છે. એ રીતે અનેક સ્થાનો પર શિક્ષકો માટે વિદ્યાલય શરૂ થયાં. સૌ પ્રથમ, એટલે કે આ તપનાં પ્રથમ બે-ત્રણ વર્ષમાં વિદ્યાપીઠનો એ જ ઉપક્રમ રહ્યો કે અનેક સ્થાનો પર નવા નવા શિક્ષકો તૈયાર થાય. જ્યારે પૂરતા પ્રમાણમાં શિક્ષકો તૈયાર થઈ ગયા ત્યારે શિક્ષક પોતે જ વિદ્યાલય શરૂ કરે એવું અભિયાન વિદ્યાપીઠે ચલાવ્યું. અર્થાત્ શિક્ષક દ્વારા સ્થાપિત અને શિક્ષક દ્વારા જ સંચાલિત વિદ્યાલયો જ દેશની આદર્શ શિક્ષણવ્યવસ્થા છે. એટલા માટે જ શિક્ષકો દ્વારા સંચાલિત વિદ્યાલયોની પરંપરા અને એક શૃંખલા સમાજમાં શરૂ થઈ.

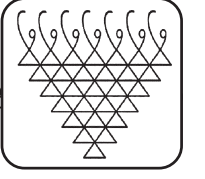

પાંચમું ચરણ વિદ્યાલયોનો પ્રારંભ

વિદ્યાપીઠની યોજનાનું પાંચમું ચરણ હતું, વિદ્યાલયોની શરૂઆત. શિક્ષકો વિદ્યાલયોનો પ્રારંભ કરવા લાગ્યા. કોઈ એક જ્ઞાની વ્યક્તિને, સ્વભાવથી કોઈ શિક્ષક વ્યક્તિને પોતાની આસપાસના લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કરવાની સ્વયં પ્રેરણા થાય છે ત્યારે વિદ્યાલયનો પ્રારંભ થાય છે. એવા શિક્ષકો પોતાની જવાબદારીથી, પોતાને જોખમે વિદ્યાલયો શરૂ કરવાનો વિચાર કરતા હતા. ત્યારે તેઓ શરૂ ક્યાં કરતા હતા ? તો પોતાના ઘરમાં જ તેઓ વિદ્યાલય શરૂ કરતા હતા. આસપાસનાં બાળકો ત્યાં ભણવા માટે આવતાં હતાં. જ્યારે એ બાળકોની સંખ્યા વધી જતી હતી અને પોતાનું ઘર નાનું લાગવા માંડતું ત્યારે કોઈ મંદિર અથવા અન્ય કોઈ સાર્વજનિક સ્થાન પર તેઓ વિદ્યાલય ચલાવતા હતા. ધીરે ધીરે જ્યારે એવાં વિદ્યાલયોની સંખ્યા વધવા લાગી ત્યારે સમાજના લોકોએ પણ વિચાર કર્યો કે શિક્ષકનો કે શિક્ષણનો કે વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને ત્યારે એમણે શિક્ષકોને જ વિનંતિ કરી કે તેઓ વિદ્યાલયનો વિચાર કરે અને વિદ્યાલયની વ્યવસ્થા માટે શું શું જોઈએ એ એમને કહે. સમાજના સહયોગથી એવા શિક્ષકોએ નાનાં નાનાં વિદ્યાલયો શરૂ કર્યાં. એમની વ્યવસ્થા સમાજના લોકો જોતા હતા અને શિક્ષકના જીવનનિર્વાહની ચિંતા પણ કરતા હતા. પરંતુ એ શિક્ષકો સમાજ પાસેથી વેતન લેતા નહોતાં. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી શુલ્ક પણ લેતા નહોતા. તો પણ વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાલયની સંપૂર્ણ જવાબદારી પોતાની જ માનતા હતા. ધીરે ધીરે એવાં વિદ્યાલયોમાં શિક્ષકોને સહયોગીઓ પણ મળવા લાગ્યા. એ સહયોગી બે પ્રકારના હતા. એક તો એવા સહયોગીઓમાં અન્ય શિક્ષકો જ રહેતા, બીજા એવા સહયોગીઓ હતા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ. એ સમયે એક એવી ઉત્કૃષ્ટ રચના બની હતી કે વરિષ્ઠ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાના કામમાં સહયોગી બનાવવા એ એમના શિક્ષણનો જ એક ભાગ હતો. તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કરતાં નાના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા અને એ રીતે શિક્ષકોના

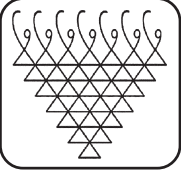
સહયોગી પણ થતા હતા અને ભાવિ શિક્ષક બનવા માટે પ્રશિક્ષણ પણ મેળવતા હતા. એ રીતે વિદ્યાલયનું સંચાલન ખૂબ સારી રીતે થતું હતું. વિદ્યાલયનું વાતાવરણ શૈક્ષણિક વાતાવરણ બનતું હતું અને સારા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક બનવાની પ્રેરણા અને શિક્ષણ આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થતાં હતાં. એમની કુશળતાઓમાં વૃદ્ધિ થતી હતી અને અધ્યયન-અધ્યાપનની એક પરંપરા બનતી હતી. વિદ્યાલયોનું એ સૂત્ર જ બન્યું હતું કે અધ્યયનની પૂર્ણતા અધ્યાપનથી જ થાય છે અર્થાત્ અધ્યાપન કરતાં કરતાં પોતાના જ્ઞાનને અત્યંત વ્યવસ્થિત કરવું અને ઉત્તમ પદ્ધતિથી આત્મસાત્ કરવું એ જ પદ્ધતિ વિદ્યાલયોમાં અપનાવવામાં આવી. સાથે સાથે વિદ્યાલયોએ આયુની અવસ્થા અનુસાર શિક્ષણ આપવાનું કામ શરૂ કર્યું ત્યારે પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂરિયાત ઘણી ઓછી થઈ ગઈ અને વિદ્યાલયો નિરંતર પ્રવૃત્તિનું કેંદ્ર બનવા લાગ્યાં. એ પ્રવૃત્તિઓને કારણે વિદ્યાર્થીઓને ક્રિયાત્મક તથા વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપોઆપ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું. એને લીધે પરિવારમાં અને સમાજમાં પણ જ્ઞાનનો ઉપયોગ આપોઆપ થતો હતો. ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ઘરમાં પણ પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતા હતા. સમાજમાં પણ સંસ્કાર અને શિક્ષણની અસર જોવા મળતી હતી. જ્ઞાનની સાથે શીલ અને સંસ્કાર આવશ્યક મનાતાં હતાં એટલે ભણેલી વ્યક્તિ પાસેથી, વિદ્યાર્થી પાસેથી સંસ્કારની અપેક્ષા પણ સ્વાભાવિક રીતે જ રહેતી હતી. એ રીતે વિદ્યાલયોની સંખ્યા વધવા લાગી અને શિક્ષણની અસર સમાજમાં પણ દેખાવા લાગી. શિક્ષકોએ જ વિદ્યાલય શરૂ કરવાને કારણે શિક્ષકો સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. વાસ્તવમાં જેમને સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તતા સ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત થઈ હતી એવા જ લોકો શિક્ષક બનીને શિક્ષણક્ષેત્રનું સંચાલન કરવા લાગ્યા. એટલે પ્રશાસનના માથેથી શિક્ષણનો બોજો ઓછો થવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં અવશ્ય મુશ્કેલી જણાઈ, કારણ કે વ્યવસ્થા એવી હતી કે શાસનની માન્યતા વિના કોઈ

વિદ્યાલય ચાલી શકતું નહોતું કારણ કે એવા અમાન્ય વિદ્યાલયો ચલાવવાને કારણે વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્રો નહોતાં મળતાં, નોકરી નહોતી મળતી, પરિણામે અર્થાર્જનમાં ઘણી અડચણો ઊભી થતી હતી. એટલે શિક્ષક સંચાલિત એ વિદ્યાલયોમાં ભણતા લોકો નોકરીની અપેક્ષા રાખતા બંધ થયા. લોકોને નોકર બનવાનું માન્ય જ નહોતું. એટલે સૌથી પહેલું પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારી નોકરીની કોઈને જરૂર જ નહોતી રહી. અને સરકાર દ્વારા માન્ય વિદ્યાલયોમાં જ પ્રવેશ લેવાનું પણ પ્રયોજન ન રહ્યું. ઉત્તમ શિક્ષણ લેવું, ઉત્તમ શિક્ષણની વ્યવસ્થા થવી, એ જ પ્રાથમિકતા હતી. એટલે સરકારની માન્યતા ન હોવા છતાં પણ એવાં શિક્ષક સંચાલિત વિદ્યાલયોમાં લોકો પોતાનાં બાળકોને મોકલવા લાગ્યા. અને એ વિદ્યાલયોની પ્રતિષ્ઠા સરકારી વિદ્યાલયો કરતાં પણ વધતી ગઈ. ધીમે ધીમે સરકારી વિદ્યાલયોની સંખ્યા ઓછી થતી ગઈ. બે-ચાર વર્ષોમાં તો પ્રશાસનના પણ ધ્યાનમાં આવવા લાગ્યું કે હવે શિક્ષણનું ક્ષેત્ર શિક્ષકોના હાથમાં સુરક્ષિત છે. એક સંભાવના અવશ્ય હતી કે જે સ્વભાવથી શિક્ષક નથી, યોગ્યતા કે આવડતથી પણ શિક્ષક નથી એવા લોકો વિદ્યાલયો શરૂ કરશે, પરંતુ સમાજને એ પરખ હતી એટલે એવા લોકો વિદ્યાલયો શરૂ કરતા તો પણ એમનાં વિદ્યાલયો ચાલતાં નહોતાં. વાસ્તવમાં સમાજની અપેક્ષાને જ એક યોગ્ય દિશા મળી હતી. એટલે સારા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક બનવા માટે સમાજ પણ પ્રેરિત કરવા લાગ્યો. ધર્માચાર્યો અને જ્ઞાની લોકો તરફથી પ્રેરણા મળવાને કારણે, સમાજની પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ તરફથી નિવેદન થતાં હોવાને કારણે સારા લોકો શિક્ષકો બનવા લાગ્યા અને શિક્ષકો સારા હતા એટલે વિદ્યાલયો પણ સારાં થયાં, વિદ્યાર્થીઓ પણ સારા થવા લાગ્યા અને જ્ઞાનાર્જન થવા લાગ્યું. જ્ઞાનની સાથે સંસ્કાર પણ ઉમેરાયા અને જ્ઞાની તથા સુસંસ્કૃત વ્યક્તિ વિદ્યાલયમાંથી ભણીને સમાજની સેવા કરવા માટે બહાર આવવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓનું પ્રથમ કર્તવ્ય જ્ઞાનની સેવા કરવાનું હતું. બીજું સમાજની સેવા કરવાનું હતું. એટલે સમાજને સુસંસ્કૃત થવામાં વિશેષ સમય ન વીત્યો. એવાં વિદ્યાલયોની સંખ્યા એટલી વધતી ગઈ કે પ્રશાસને દસ વર્ષ પછી એવો પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો કે હવે પ્રશાસન પોતાને શિક્ષણક્ષેત્રમાંથી મુક્ત કરે

છે. પ્રસ્તાવમાં એવી ભાષા નહોતી કે શિક્ષણને પ્રશાસનના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે છે. સંસદ પણ હવે એવી વાત કરવા લાગી કે હવે શિક્ષણની જવાબદારી શિક્ષકોએ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી છે એટલે શાસન પોતાને એમાંથી મુક્ત કરવામાં આનંદનો અનુભવ કરે છે અને શિક્ષકોનું સન્માન કરે છે. એ રીતે રાજ્યવ્યવસ્થામાં અને સમાજમાં શિક્ષકોનું સન્માન વધવાને કારણે પણ સારા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક થવાની પ્રેરણા મળવા લાગી. એવાં વિદ્યાલયો હવે વ્યવસ્થા-તંત્રનો પણ વિચાર કરવા લાગ્યાં. અનેક સ્થાનો પર વિભિન્ન પ્રકારના પ્રયોગ થવા લાગ્યા. ક્યાંક એવાં વિદ્યાલયો ચાલતાં હતાં જ્યાં એક જ શિક્ષક વિદ્યાલયનું સંચાલન કરતાં હોય. એવાં વિદ્યાલયો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ઓછાં હતાં પરંતુ એમની અસરકારકતા ઘણી વધુ હતી. એ તદ્દન સ્થાનિક સ્વરૂપનાં વિદ્યાલયો હતાં. એક શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સહાયતાથી સંપૂર્ણ વિદ્યાલયનું સંચાલન કરતો હતો. એ શિક્ષક વિદ્યાર્થીના પરિવારો સાથે પણ જોડાયેલો હતો અને પરિવારમાં પણ શિક્ષણ અને સંસ્કારની જાળવણીને પોતાનું કર્તવ્ય માનતો હતો. બીજા પ્રકારનાં વિદ્યાલયો એવાં હતાં જ્યાં એક કરતાં વધારે શિક્ષકો મળીને વિદ્યાલય ચલાવતા હતા. એમાં એક વરિષ્ઠ શિક્ષક રહેતા જે પ્રધાનાચાર્ય કહેવાતા હતા અને બાકીના સહયોગી શિક્ષકો રહેતા જેઓ આચાર્ય કહેવાતા હતા. એવાં વિદ્યાલયોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધુ રહેતી હતી અને એ મોટા વિદ્યાર્થીઓનાં વિદ્યાલયો હતાં. જ્યારે એકલ વિદ્યાલયો સામાન્ય રીતે નાનાં બાળકોનાં રહેતાં હતાં. એમ છતાં કોઈ પણ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘણી વધુ રહેતી નહીં. વિદ્યાલયનું કદ નાનું હોવામાં પણ બધા સુખ અને સમાધાનનો અનુભવ કરતા હતા. ત્રીજા પ્રકારનાં વિદ્યાલયો વિભિન્ન વિશિષ્ટ વિષયોનાં હતાં, જેમ કે વાણિજ્યનું વિદ્યાલય કે ધર્મશાસ્ત્રનું વિદ્યાલય અથવા તત્ત્વજ્ઞાનનું વિદ્યાલય. એ રીતે એ વિભિન્ન વિષયોનાં વિદ્યાલયો હતાં અને એમાં વિશિષ્ટ ક્ષમતા પ્રાપ્ત, વિશિષ્ટ વિષયોનું અધ્યયન અને સંશોધન કરેલા શિક્ષકો એ વિદ્યાલયોનું સંચાલન કરતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની રુચિ અનુસાર એ વિદ્યાલયોમાં ભણવા માટે આવતા હતા. વિદ્યાલય ગમે તે હોય પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને ભણવાની

સાથે જ ભણાવવાનું કામ તો કરવું જ પડતું હતું. એ વિદ્યાર્થીઓ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાની સાથે જ અર્થકારી વિદ્યાનું શિક્ષણ પણ આપતાં હતાં. એ દરેક પ્રકારના વિદ્યાલયનું એક કેન્દ્ર રહેતું હતું જેને વિશ્વવિદ્યાલય કહેવામાં આવતું હતું. એ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં દરેક પ્રકારનાં વિદ્યાલયોના શૈક્ષણિક સંચાલનમાં શૈક્ષણિક માર્ગદર્શનનું કેન્દ્ર રહેતું. એ નિયમન અવશ્ય કરતાં હતાં પરંતુ સંચાલન નહોતાં કરતા. નિયમન એટલા માટે કે નાની વયથી મોટી વય સુધીના દરેક પ્રકારના શિક્ષણમાં એકસૂત્રતા જળવાઈ રહે. એ દૃષ્ટિએ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં દરેક અવસ્થાઓના અર્થાત્ ગર્ભાવસ્થાથી લઈને યુવાવસ્થા સુધીનાં વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ત્યાં દરેક શિક્ષકોના પ્રવાસ, સંમેલન, અધ્યયનવર્ગ, ગોષ્ઠિ વગેરે કાર્યક્રમો પણ થતા હતા. એમનું પણ એક ચોક્કસ સ્વરૂપ નક્કી થયેલું હતું અને એ રીતે એમાં એકસૂત્રતા જળવાઈ રહેતી હતી.

એમાં એક પ્રકાર હતો ગુરુકુલોનો. ગુરુગૃહમાં ગુરુગૃહવાસ અનિવાર્ય મનાતો હતો. ગુરુગૃહવાસમાં ઘરના શિક્ષણ અને વિદ્યાલયના શિક્ષણ બન્નેનો સમાવેશ થતો હતો. એ રીતે વિદ્યાલયોની એક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા હતી અને અનેક સ્થાનો પર એવાં વિશ્વવિદ્યાલયો બન્યાં હતાં. એ વિશ્વવિદ્યાલયોને વિદ્યાપીઠ કહેવામાં આવતું હતું. એ વિદ્યાપીઠો સ્વાયત્ત રહેતી હતી. સંપૂર્ણ દેશની વિદ્યાપીઠો એકબીજા સાથે સંપર્ક જાળવી રાખતી હતી. એ વિદ્યાપીઠોના કુલપતિઓ હંમેશાં પરસ્પર મળતા રહેતા અને એકબીજાની વિદ્યાપીઠમાં આવજા કરતા રહેતા. જ્ઞાનનું આદાનપ્રદાન થતું રહેતું હતું. અધ્યયન અને સંશોધનની યોજનાઓ બનતી રહેતી હતી. નિત્ય નવા ગ્રંથોનું નિર્માણ થતું રહેતું. એ રીતે જ્ઞાનના ક્ષેત્રનો વિકાસ એ વિદ્યાપીઠોનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું અને એ માટે એમણે બધી વિદ્યાપીઠોએ એકત્ર આવીને વર્ષમાં એક કાર્યક્રમ તો કરવો જ જોઈએ એવું આયોજન પણ નિશ્ચિત કર્યું હતું. એ બધા વિદ્યાપીઠોના કુલપતિઓ મળીને પોતાના પૈકી જ એક કુલાધિપતિની પસંદગી કરતા હતા. દર ત્રણ કે પાંચ વર્ષે કુલાધિપતિ પોતાના અનુગામીની નિયુક્તિ પણ કરતા હતા.

એ રીતે ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠાના કાર્યને એક નિશ્ચિત દિશા અને ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. આપણા જ્ઞાનપ્રવાહને

પરિષ્કૃત કરવાનું પણ શક્ય બન્યું છે. ભગવતી સરસ્વતીની કૃપાથી આપણે આપણો સંકલ્પ પૂર્ણ કરવામાં તથા આપણું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવામાં સફળ રહ્યા છીએ. દેશના શાસક વર્ગ, વિદ્વદ્વર્ગ તેમ જ શ્રીપુરીનો અપરિમિત સહયોગ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે. આપણે એ સૌ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએ છીએ. ભગવતી સરસ્વતીની જ કૃપાથી આ જ્ઞાનયાત્રા નિર્વિઘ્ને ચાલતી રહેશે. આપણું રાષ્ટ્ર પુનઃ સ્વમાં પ્રતિષ્ઠિત થશે. એ જ શુભ ઇચ્છા સાથે હું મારું કથન સમાપ્ત કરું છું. ધન્યવાદ

આચાર્ય વિશ્વાવસુની પ્રસ્તુતિ પૂર્ણ થઈ. સૌનાં અંતઃકરણમાં શાંત પ્રસન્નતા વ્યાપ્ત હતી. કોઈને કંઈ પણ બોલવાનું મન થતું નહોતું. બોલવાની જરૂર પણ નહોતી. સૌનાં મુખમંડળ અને વાતાવરણ જ બધું કહી રહ્યાં હતાં.

થોડી ક્ષણો વીતી. આચાર્ય શુભંકરે વિનંતી કરતાં રાષ્ટ્રપતિ મહોદયે પોતાનું કથન શરૂ કર્યું. ગુરુકુળની સભાના રિવાજ અનુસાર જ તેઓ પોતાના આસન પર બેસીને જ બોલી રહ્યા હતા. તેઓ પોતે પણ પૂર્વાશ્રમના શિક્ષક જ હતા. તેઓ વિશ્વવિદ્યાલયમાં રાજનીતિશાસ્ત્ર ભણાવતા હતા. ઉત્તમ અધ્યેતા હતા. એમનું પોતાનું એક સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય હતું. પોતાના વિદ્યાવ્યાસંગ માટે તેઓ વિદ્વાનોમાં જાણીતા હતા. એમના નિવાસસ્થાને અવારનવાર વિદ્વત્ચર્ચા થતી હતી. એ વખતે તેઓ રાષ્ટ્રપતિ નહીં પરંતુ વિદ્વાન અધ્યેતા જ લાગતા હતા. ભારતીય શાસ્ત્રોનો એમનો અભ્યાસ ઉચ્ચ કોટિનો હતો. આજે ગુરુકુળના આ કાર્યક્રમમાં તેઓ આનંદથી સહભાગી થયા હતા. સાથે પ્રધાનમંત્રી પણ હતા. તેઓ પણ શાસ્ત્રચર્ચામાં રાષ્ટ્રપતિ મહોદય અને ગુરુકુળના આચાર્યોની બરાબરી કરે એવા હતા.

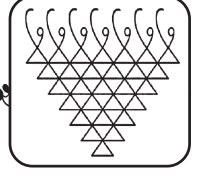
સભાનું અભિવાદન કરીને રાષ્ટ્રપતિ ભુવન નારાયણ શાસ્ત્રીએ પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કર્યું.

‘આજે આ ગુરુકુળની સભામાં ઉપસ્થિત રહેવાને હું મારું સદ્ભાગ્ય માનું છું. આપણા દેશનું નામ ભારત - ભામાં રત છે એ કેટલું સાર્થક છે એની પ્રતીતિ અહીં થઈ રહી છે.

આપણા દેશના વિગત ત્રણસો વર્ષના ઇતિહાસમાં આજનો દિવસ સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. આપણા દેશને અને વિશ્વને આજના દિવસની જ પ્રતીક્ષા હતી.

ભારતીય જ્ઞાનધારાનો પ્રવાહ ભારતની પુણ્યસલિલા સરસ્વતીની જેમ જ લુપ્ત થઈ ગયો હતો, પહેલાં બ્રિટન અને હવે અમેરિકાના આક્રમણને કારણે. એમનો પ્રભાવ એવો હતો કે આપણે પણ એ જ પ્રવાહમાં વહેવા લાગ્યા. પહેલાં વિવશતાથી, પછી વ્યામોહથી અને છેવટે મૂઢતાપૂર્વક આપણે એ જ પ્રવાહમાંથી જીવનરસ મેળવીને આપણું રાષ્ટ્રજીવન ચલાવી રહ્યા છીએ.

પરંતુ આજે પણ નદી સરસ્વતી જે રીતે અંતઃસ્રોતા બનીને પ્રવાહિત થઈ રહી છે એ જ રીતે ભારતની જ્ઞાનધારા પણ અંતઃસ્રોતા બનીને વહેતી રહી છે અને આપણને પોતાને પુનઃપ્રકટ કરીને પ્રવાહિત કરવા માટે સંકેત કરી રહી છે. વિગત બસો વર્ષોમાં એનો એ સંકેત ગ્રહણ કરીને જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પુરુષાર્થ કર્યો છે. યુરોઅમેરિકી અને ભારતીય જ્ઞાનધારાના સંઘર્ષની કથા ભીષણ, રોમાંચક અને ક્યારેક નિરાશ કરનારી તો ક્યારેક આશા જગાવનારી પણ રહી છે.

એ બધાં જ જ્ઞાનોપાસકોનો સમ્મિલિત તપઃપુંજ આ ગુરુકુળ સ્વરૂપે પ્રકટ થયો છે. મેં સાઈઠ વર્ષોની પ્રવૃત્તિઓનું નિરૂપણ સાંભળ્યું અને પાછલાં દસ વર્ષોથી હું આ પ્રવૃત્તિનો સાક્ષી પણ રહ્યો છું. કઈ રીતે જ્ઞાને પોતાનો યુરોઅમેરિકી વેશ ઉતારીને ભારતીય વેશ-પરિવેશ અપનાવ્યો, કઈ રીતે આપણું અંતઃકરણ પશ્ચિમના આસુરી જવરથી મુક્ત થઈને, સ્વસ્થ અને પ્રાણવાન થઈને સ્વ-સ્થ થઈ રહ્યું છે એ હું જોઈ રહ્યો છું. જે રીતે શ્રી ભગવાન દ્વારા અર્જુનને અપાયેલા ઉપદેશનું સ્મરણ કરીને સંજયનું હૃદય વારંવાર હર્ષિત થઈ રહ્યું હતું એ જ રીતે

ગુરુકુળની આ યાત્રા જોઈને હું ફરી ફરી રોમાંચનો અનુભવ કરી રહ્યો છું.

છેવટ જતાં આપણે યુરોઅમેરિકી આક્રમણને પરાજિત કરી જ દીધું છે. ભારતનું ધ્યેયવાક્ય છે ‘સત્યમેવ જયતે’. આજે જ્ઞાનની સેવા કરતાં કરતાં આપણે અસત્ય અને અધર્મ પર વિજય મેળવી જ લીધો છે. પ્રહ્લાદે કહ્યું, ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’. આપણે અનુભવ કર્યો કે વિદ્યા બંધનમાં પડી ગઈ છે. એને મુક્ત કરવાનું આદ્વાન આપણી સામે હતું. આપણે એ આદ્વાનનો સ્વીકાર કર્યો અને વિદ્યાને મુક્ત કરી અને આપણી મુક્તિનો માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો.

ભારત ભારત બન્યું છે તો હવે વિશ્વગુરુ બનવામાં પણ વાર નહીં લાગે. વિશ્વ તો પ્રતીક્ષા કરી જ રહ્યું છે. આપણે જ સજ્જ થવાનું હતું. હવે એ સિદ્ધતા આપણે પ્રાપ્ત કરી લીધી છે.

હવે મને અને મારી સરકારને જ્ઞાનની સેવા કરવામાં, ગુરુકુળમાં વિનીત વેશે પ્રવેશ કરવામાં ગૌરવનો જ અનુભવ થશે. આ દેશના લક્ષ્મીપુત્રોને તમારી સેવા કરવામાં કૃતાર્થતાનો અનુભવ થશે. જ્ઞાનનો સૂર્ય ઉદિત થાય છે ત્યારે દર્પ, દંભ અને અહંકારરૂપી અંધકાર આપોઆપ નષ્ટ થાય છે. ગુરુકુળે જે દિશા અને ગતિ નિશ્ચિત કરી છે એ નિર્વિદ્ને ચાલુ રહે એ દૃષ્ટિએ આપણે હંમેશાં સજ્જ રહીશું એમ કહેવા અને આપ સૌને અભિવાદન કરવાની સાથે જ હું મારું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરું છું.’ રાષ્ટ્રપતિજીનું વક્તવ્ય સમાપ્ત થયું. સૌએ એક સાથે મળીને શાંતિપાઠ કર્યો અને સમારોહ સંપન્ન થયો.

અધ્યાય ૪૫

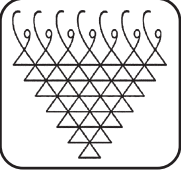
સમાપન

આજે માગશર સુદ અગિયારસ, ગીતા જયંતીનો દિવસ હતો. ‘શિક્ષણનું સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન’ ગ્રંથનું લેખન પૂરું થવામાં હતું. આચાર્ય વિનાયક અને આચાર્ય વિશ્વેશે ગ્રંથના લેખનનું કાર્ય ઘણી સારી રીતે પાર પાડ્યું હતું. આચાર્ય પરિષદ સમક્ષ એનું વાચન પણ થયું હતું. હવે એનું પ્રકાશન કરતાં પહેલાં સિંહાવલોકન અને સમીક્ષા કરવા માટે આચાર્ય પરિષદના વરિષ્ઠ સભ્યો એકત્ર થયા હતા.

બરાબર સાત વાગ્યે સભા શરૂ થઈ. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિએ પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કર્યું. સંગઠનમંત્રનું ગાન થયું અને આચાર્ય શુભંકરે સૂત્ર સંચાલન સંભાળ્યું.

એમણે કહ્યું, ‘આજે ઘણો શુભ દિવસ છે. આજના દિવસે શ્રી ભગવાને અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આપણે ગઈ વસંતપંચમીએ આ ગ્રંથની ચર્ચા શરૂ કરી હતી. નવ મહિના સુધી આપણું અધ્યયન, વિમર્શ, ચિંતન, પ્રવચન

વગેરેનો ક્રમ નિર્વિઘ્ને ચાલુ રહ્યો. અનેક ખ્યાતિપ્રાપ્ત વિદ્વાનો આપણા માર્ગદર્શન માટે પધાર્યા. આપણને એમના સહવાસ અને જ્ઞાનનો લાભ મળ્યો. અનેક સૌજન્યશીલ જિજ્ઞાસુ અધ્યાપકો તથા પોતાનાં સંતાનોના શિક્ષણ વિશે ચિંતિત માતાપિતા સાંભળવા માટે અને ક્યારેક તો એમાં સહભાગી થવા માટે પણ સામેલ થયા હતા. આચાર્ય જ્ઞાનનિધિના નેતૃત્વમાં આપણું આ નવ માસનું જ્ઞાનસત્ર ચાલ્યું. તમે સૌ મારી વાત સાથે સંમત જ હશો કે એ ઉપક્રમ આપણા સૌ માટે અત્યંત આનંદદાયી રહ્યો. લાંબા સમય સુધી એ આપણને યાદ રહેશે.

આજે જ્યારે આપણે એ કાર્ય પૂરું કરવા જઈ રહ્યા છીએ ત્યારે આપણે કરેલા કાર્યની સમીક્ષા કરીએ એ આવશ્યક છે. એ સાથે જ ગ્રંથને લઈને કોઈના મનમાં કોઈ જિજ્ઞાસા હોય તો એ પણ આપણે અહીં રજૂ કરીએ એ આવશ્યક છે. એટલે વધુ કંઈ ન કહેતાં હું સમીક્ષા અને જિજ્ઞાસા સમાધાન માટે સત્ર આપ સૌના હાથમાં સોંપી રહ્યો છું. અન્ય એક સૂચના પણ છે કે જિજ્ઞાસાના બધા જ પ્રશ્નોના ઉત્તર આચાર્ય એક સાથે જ આપશે. અંતમાં આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ આ જ્ઞાનસાધના સત્રનું સમાપન કરશે.’

આચાર્ય શુભંકરે પોતાનું સ્થાન લીધું. સભામાં એક ક્ષણ માટે શાંતિ વ્યાપી. પરંતુ તરત જ આચાર્ય શ્રીનિધિ આગળ આવ્યા. એમણે કહ્યું, ‘મારી જિજ્ઞાસા પણ છે અને અભિપ્રાય પણ છે. હું માનું છું કે ગ્રંથની રચના અતિશય સુયોગ્ય સ્વરૂપની થઈ છે. વર્તમાન સંદર્ભમાં કોઈ એક વિષયના મૂળમાં જઈને એ વિશે પૂરતો વિચાર કરીને સમગ્રતાના વિચાર પર આધારિત એક નવું પ્રતિમાન આપવાનું કાર્ય અત્યંત આવશ્યક જ છે. આ એક સંતોષપ્રદ કાર્ય થયું છે. પરંતુ મારી જિજ્ઞાસા એ છે કે આપણે આ ગ્રંથમાં શિશુઅવસ્થાની અને બાલઅવસ્થાની ચર્ચા જરા વિસ્તારથી કરી છે પરંતુ ગર્ભાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા તથા યુવાવસ્થાની ચર્ચા એટલા વિસ્તારથી નથી કરી. એનું કારણ શું હોઈ શકે ?’

આચાર્ય માધવેન્દ્ર આગળ આવ્યા. એમણે કહ્યું, ‘આ કાર્યમાં સહભાગી થઈને મને સંતોષનો અનુભવ અવશ્ય થાય છે, પરંતુ મારી એક જિજ્ઞાસા છે. આપણે શરૂઆતમાં કહ્યું હતું કે સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાનની ચર્ચામાં શિક્ષણના કેવળ શૈક્ષણિક પક્ષનો જ નહીં તો આર્થિક અને

વ્યવસ્થાકીય પક્ષનો પણ વિચાર કરવો પડશે અને આપણે એ કરીશું. પરંતુ આ ગ્રંથમાં આપણે મુખ્યત્વે શૈક્ષણિક પક્ષનો જ વિચાર કર્યો છે. એનું શું કારણ છે? શું આપણે સ્વતંત્ર રીતે એ બન્ને પાસાંઓનો વિચાર કરવાના છીએ? શું એ આ ગ્રંથનો ઉત્તરાર્ધ હશે ?’

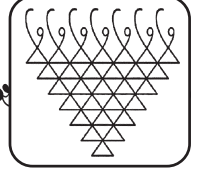
આચાર્ય મૌનસે કહ્યું, ‘શિક્ષણનો અર્થ આજે વિદ્યાલયીન શિક્ષણમાં સીમિત થઈ ગયો છે. એને વિદ્યાલયથી બહાર કાઢીને પરિવાર સુધી લઈ જવાનું કાર્ય વાસ્તવમાં ઘણું સાર્થક અને સમર્પક છે. અને પરિવાર શિક્ષણનું વિવેચન તો એ ગ્રંથમાં ખૂબ સરસ રીતે થયું છે. ઉજ્જયિનીના આચાર્ય દેવપ્રસાદજીના આચાર્ય ચાણક્યનાં સૂત્રોનો સંકેત લઈને કરાયેલાં પ્રવચનો અતિશય હૃદયસ્પર્શી હતાં. શિક્ષણજગતમાં આ એક નવી પહેલ થઈ છે. તેઓ પોતે ગૃહ વિદ્યાપીઠ ચલાવી રહ્યા છે એની માહિતી મળી એ આપણા માટે નવી ઉપલબ્ધિ છે.

આચાર્ય કૌશલેન્દ્રે કહ્યું, ‘મારી એક જિજ્ઞાસા છે. આ ગ્રંથમાં ચિંતન પ્રસ્તુત થયું છે. એ સાથે જ આપણે વ્યાવહારિક આયામનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પ્રસ્તુત કર્યાં છે, પરંતુ એ પૂરતું નથી. જ્યારે હું શિક્ષણક્ષેત્રની વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરું છું ત્યારે લાગે છે કે નવ મહિનાનો આપણો આ પ્રયત્ન ઘણો અપૂરતો છે. અત્યાર સુધી થયું છે એનું દસગણું કાર્ય કરવાનું તો હજુ બાકી છે. શું આપણે એની પણ કોઈ યોજના કરવાના છીએ ? મને લાગે છે કે આપણે એ કરવું જ પડશે. એ સિવાય આ કાર્યનો પણ થવો જોઈએ એટલો સાર્થક ઉપયોગ નહીં થાય. આચાર્યગણ મને મારી આ ધૃષ્ટતા માટે ક્ષમા કરે.’

આચાર્ય પ્રજ્ઞેશે કહ્યું, ‘મને આચાર્ય વિશ્વેશનું પાંચ તપોનું વર્ણન ઘણું રોમાંચકારી લાગ્યું. હું એને સ્વપ્નસિદ્ધિ કહીશ. પોતાના કાર્ય પર એમને કેટલો દૃઢ વિશ્વાસ છે એ દર્શાવનારું એ વર્ણન હતું. એ સાથે જ હું એ પણ કહીશ કે આપણે સમજી વિચારીને કોઈ નક્કર યોજના બનાવવી પડશે. એ વાત પણ સાચી છે કે એવી યોજના વિના આ કાર્ય સંપન્ન થવાનું નથી. તો શું આપણી એવી કોઈ યોજના બનશે ખરી ?’

સભામાં થોડીવાર શાંતિ રહી. આચાર્ય શુભંકરે જોયું કે હવે પ્રશ્નો પૂરા થઈ ગયા હતા. એટલે એમણે આચાર્ય જ્ઞાનનિધિને સમાપન કરવા માટે વિનંતિ કરી.

આચાર્ય જ્ઞાનનિધિ કહેવા લાગ્યા, ‘આજે આપણે સૌ અતિ પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરી રહ્યા છીએ એ હું જોઈ શકું છું. પ્રસન્નતા થવી સ્વાભાવિક પણ છે. આપણે નવ મહિનાની જ્ઞાનસાધનાના પરિણામ તરીકે એક ગ્રંથનું પ્રણયન કર્યું છે. એ સત્ય છે કે વિદ્યાપીઠમાં આ પ્રકારનાં કાર્યો ચાલતાં જ રહે છે. પરંતુ આ કાર્ય અનેક અર્થોમાં વિશેષ છે. એની એક વિશેષતા એ છે કે એ સમગ્રતામાં વિચાર કરે છે. આપણે આ પહેલાં જ પ્રતિમાનની વિશેષતાઓ જોઈ છે. એ વિશે ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી. એ વાત સાચી છે કે આપણે આ ગ્રંથમાં આર્થિક પક્ષ અને વ્યવસ્થાત્મક પક્ષનો વિચાર નથી કર્યો. એનું એક સીધું કારણ એ છે કે આ ગ્રંથનો એ સિવાય પણ ઘણો વિસ્તાર થઈ ગયો છે. હવે એ બે વિષયોની વાત કરીશું તો એ હજુ પણ વધુ થઈ જશે. એનાથી પણ વધુ મહત્વનું કારણ એ છે કે આપણે આની પહેલાના બે ગ્રંથોમાં એ બે પાસાંઓનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. હું ‘ભારતીય શિક્ષણના વ્યાવહારિક આયામ’ની વાત કરી રહ્યો છું.

અહીં એક ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાત છે. આ ગ્રંથ ‘ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાળા’નો એક ભાગ છે. એટલે આ ગ્રંથની વિષયવસ્તુ માટે પોષક અનેક વાતો એ ગ્રંથોમાં હશે. પ્રત્યેક ગ્રંથ પોતાની રીતે સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ પાંચે મળીને એક પૂર્ણ વિષય બને છે. એટલે આર્થિક અને વ્યવસ્થાકીય વાતો માટે એ ગ્રંથનો સંદર્ભ લેવો યોગ્ય રહેશે.

અહીં અન્ય જિજ્ઞાસાઓ પણ વ્યક્ત થઈ છે. એક છે ગર્ભાવસ્થા, કિશોરઅવસ્થા અને યુવાવસ્થાના શિક્ષણ માટે આપણે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કેમ કરી નથી. મુદ્દો તો યોગ્ય છે. આપણે શિશુ અને બાલઅવસ્થાની જેમ અન્ય અવસ્થાઓની ચર્ચા કરી નથી. વાસ્તવિકતા એ છે કે આ રીતે જો એક એક અવસ્થાની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીશું તો આ ગ્રંથનો વિસ્તાર ઘણો વધી જશે. પ્રત્યેક અવસ્થાના શિક્ષણની ચર્ચા માટે એક એક સ્વતંત્ર ગ્રંથની આવશ્યકતા છે. શિશુ અને બાલઅવસ્થા માટે પણ વધુ વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા થવાની આવશ્યકતા છે એમ પણ આપણે કહી શકીએ છીએ. વિભિન્ન વિષયોના અભ્યાસક્રમની બાબતમાં પણ આપણે એમ જ કહી શકીએ. અહીં તો કેવળ આઠ-દસ વિષયોના અભ્યાસક્રમોની બાબતમાં થોડી વાત કરવામાં આવી છે અને એ પણ અતિ સંક્ષેપમાં. એ વિષયનું પણ એમ જ છે. એક એક વિષય માટે એક એક સ્વતંત્ર ગ્રંથની જરૂર રહેશે. એટલો વિસ્તાર આપણે

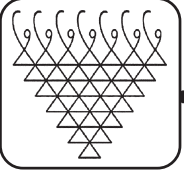
એકસાથે કરી શકીએ નહીં. એટલે એક સંપૂર્ણ વિષયનાં બધાં પાસાંઓનો એક સાથે વિચાર કરવો એ પહેલી આવશ્યકતા છે એમ વિચારીને આપણે એમ કર્યું છે. પરંતુ વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવી હોય ત્યારે કેવી રીતે કરવી જોઈએ એનાં ઉદાહરણો રજૂ કર્યા છે. એ જ કારણ છે કે બાલઅવસ્થામાં પણ આપણે કેવળ છ અને સાત વર્ષની વયનો જ વિસ્તાર કરી શક્યા છીએ, સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિનો નહીં. એ ઉદાહરણો પણ એટલા માટે આપ્યાં છે કે આગળ આપણે કેવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું છે એની કલ્પના કરી શકીએ. અહીં સાચું જ કહેવાયું છે કે આપણે અભ્યાસક્રમોને વિસ્તારપૂર્વક પ્રસ્તુત કરવા પડશે, પુસ્તકો નવેસરથી લખવાં પડશે અને એકંદરે નવી રચના કરવી પડશે.

આ બધા મુદ્દાઓ જોતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પ્રયત્ન કેવળ એક શરૂઆત છે. આપણે ભારતીયતાની દિશામાં આપણો મહોરો ફેરવ્યો છે અને પગલું ભરવાનું શરૂ કર્યું છે. એકાદ પગલું ચાલ્યા પણ હોઈશું, પરંતુ માર્ગક્રમણ કરવાનું બાકી છે. આજના સમયની સૌથી મોટી આવશ્યકતા આપણી દિશા બદલવાની છે. દેશમાં અનેક સન્નિષ્ઠ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, પરંતુ એ દિશા બદલ્યા વિના જ થઈ રહ્યા છે એટલે એ પરિણામકારક નથી થતા. આપણા પ્રયત્નની બધી સફળતા દિશા પરિવર્તનમાં જ રહેલી છે.

આ પ્રસ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. એમાંથી અનેક સંભાવનાઓ ઊભી થઈ છે. અનેક એવા લોકો છે જે વાસ્તવમાં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કંઈક સાર્થક પ્રયત્નો કરવા માગે છે. એમને આપણા આ પ્રયાસમાંથી ઘણી મદદ મળી રહેશે. ભવિષ્યમાં આપણે જે કામ કરીશું એને માટે પણ એ પાકો આધાર થશે. એ સાથે જ અનેક લોકો પણ આપણા આ પ્રયત્નમાં સામેલ થશે.

મારે આ પ્રસંગે બે વિશેષ વાતો કહેવી છે. એક તો એ કે આપણે આ પ્રયત્નને પૂર્ણતા સુધી લઈ જવાનો છે. અધવચ્ચે છોડી દઈને ચાલશે નહીં. એટલે અધ્યયન અને અનુસંધાનના કાર્યને નિરંતર ચાલુ રાખવું પડશે. સાર્થક શિક્ષણ માટે ઘર અને વિદ્યાલય કેવું હોય છે એની કલ્પના કરીને એને સાકાર સ્વરૂપ આપવું પડશે. એ કાર્ય કરતી વખતે આપણે એક વિશ્વવિદ્યાલયનું સાચું સ્વરૂપ કેવું હોય છે એનું પણ ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરવાનું છે. આજે લોકો માને છે કે વિશ્વવિદ્યાલય કેવળ ઉચ્ચશિક્ષણનું કેંદ્ર હોય છે, એનો

પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે શું સંબંધ હોય ! પરંતુ આપણે જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વિશ્વવિદ્યાલયની શું ભૂમિકા હોય છે એ દેખાડવાનું છે. આપણે એ દેખાડવાનું છે કે જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જ્યારે પણ સંકટ નિર્માણ થયું હોય ત્યારે એનું નિવારણ કરવાની જવાબદારી વિશ્વવિદ્યાલયે જ લેવાની હોય છે. આપણે પહેલાં પણ કહ્યું છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર દરેક સ્તરની જવાબદારી લઈને એને માર્ગદર્શન કરવા માટે હોય છે. એનું જ ઉદાહરણ આપણે પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છીએ.

જે રીતે જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિની આપણે વાત કરીએ છીએ એ જ રીતે બીજી ધ્યાન આપવા યોગ્ય વાત એ છે કે આપણે સંપૂર્ણ દેશના શિક્ષણનો વિચાર કરવાનો છે. વ્યક્તિગત કે સ્થાનિક વિચાર કરવાથી દેશનું શિક્ષણ બદલાશે નહીં. એટલે આપણે સારા શિક્ષણના કેવળ પ્રયોગકેંદ્ર નિર્માણ કરીને એમને ચલાવવાથી સંતોષ માનવાનો નથી. આપણે આખા દેશનાં વિદ્યાલયો સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન અનુસાર કેવી રીતે ચાલશે એ જ વિચાર સામે રાખવાનો છે. આપણી બધી યોજનાઓ એ મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખીને જ થવી જોઈએ. જે રીતે જ્ઞાનક્ષેત્રમાં આપણી જવાબદારી છે એ જ રીતે સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ આપણી જવાબદારી છે. સમાજ જ્યારે અનેક પ્રકારનાં સંકટોથી ગ્રસ્ત થઈ ગયો હોય અને એ સંકટોનું સ્વરૂપ જ્યારે સાંસ્કૃતિક હોય ત્યારે તો એ શિક્ષણનો જ વિષય બને છે. શિક્ષણ જો એ જવાબદારી ન લે તો સાંસ્કૃતિક સંકટ ક્યારેય દૂર થઈ શકે નહીં.

આપણે શિક્ષણનું સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન પ્રસ્તુત કરીને બન્ને પ્રકારની જવાબદારીઓને એકસાથે જોડીને એમને નિભાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ જેમ એ પ્રયત્ન આગળ વધતો જશે તેમ તેમ એ વાતનો અનુભવ આપણને તથા અન્ય લોકોને પણ થતો જશે.

હું એક વાત તરફ તમારું ધ્યાન વિશેષ રૂપે દોરવા માગું છું. આપણે જે ભારતીય પ્રતિમાનની વાત કરીએ છીએ એ વર્તમાન બૌદ્ધિક જગતમાં સાવ અપરિચિત છે. સંસ્કૃત ભાષાની ઉપેક્ષા કરવાને કારણે ભારતીય શાસ્ત્રગ્રંથોનો પરિચય અનેક લોકોને યોગ્ય રીતે થતો જ નથી. એટલે આ પ્રતિમાનને અનેક લોકો અત્યંત અવ્યાવહારિક કહેશે. એની પ્રતિષ્ઠા માટે લાગનારા સમયને પણ અનેક લોકો અવાસ્તવિક માનશે. એ સ્થિતિમાં આપણને પણ દૃઢતા અને વિશ્વાસની જરૂર પડશે.

બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ વાત એ છે કે શિક્ષણને આપણે એકલા શિક્ષણ ક્ષેત્રનો વિચાર કરીને ભારતીય બનાવી શકતા નથી. એ સંભવ જ નથી. દેશની અર્થવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થા જો આજે છે એવી જ રહે તો શિક્ષણમાં પરિવર્તન થવું શક્ય નથી. એટલે આપણે પણ એ ત્રણેની સાથે જ શિક્ષણનો વિચાર કરવો પડશે. શિક્ષણની અર્થવ્યવસ્થાથી શરૂ કરીને દેશની અર્થવ્યવસ્થાના મૂળ સિદ્ધાંતોનો વિચાર પહેલાં કરવો પડશે. એ દૃષ્ટિએ દ્વિઆયામી પદ્ધતિથી વિચાર કરવો પડશે. એક તરફ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમોને બદલવા પડશે અને બીજી તરફ પ્રત્યક્ષ અર્થવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન કરવું પડશે. શરૂઆત તો ઘણી નાની પણ હોઈ શકે છે અને વ્યાપક સ્તરે પણ હોઈ શકે છે. મહત્ત્વની વાત એ છે કે કેવળ તત્ત્વચિંતન ચાલશે નહીં. એ જ દૃષ્ટિએ આપણે વ્યવહારચિંતનને સાથે જોડ્યું છે. ચિંતનના દરેક પડાવ પર આપણે વ્યવહારની બાબતમાં વિચારવું પડશે.

યોગ્ય અને ઉપયોગી વાતો લોકો માને જ છે એમ નથી બનતું. દુનિયા કેવળ તર્ક અને વિવેકથી નથી ચાલતી. એટલે સત્ય અને જ્ઞાનની સાથે સાથે તપશ્ચર્યાની પણ આવશ્યકતા હોય છે. જ્ઞાનક્ષેત્રના તપની એક બાજુ નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા છે. બીજી નિઃસ્વાર્થતા છે. વિનોબા ભાવેએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે જ્ઞાન હંમેશાં સેવાપરાયણ હોવું જોઈએ. આજે શિક્ષણના બજારીકરણના વાતાવરણમાં શિક્ષણની સાથે તપશ્ચર્યાનો પણ કોઈ સંબંધ છે એવો વિચાર કોઈ કલ્પનામાં પણ નથી કરતું. એ સ્થિતિમાં આપણે તપશ્ચર્યાની બાજુ પણ પ્રતિષ્ઠિત કરવી પડશે. સમગ્રતામાં વિચાર કરવાના આ પણ બધા પક્ષ છે.

આ બધી ચર્યાઓ ચાલતી જ રહેશે. વિચાર, ચિંતન, કૃતિ, પ્રસાર, પુનઃ વિચાર એમ આ ચક્ર ચાલતું જ રહેશે. અને એમ કરતાં કરતાં જ કોઈ વાત લોકમાનસમાં પ્રતિષ્ઠિત થતી હોય છે. આ ચર્યાને આપણે અહીં જ વિરામ આપીશું. ફરી એક વાર આપણે એ યાદ રાખીએ કે આપણા આ ગ્રંથના પ્રણયનનું કાર્ય ઘણું સંતોષપ્રદ થયું છે. આ અત્યંત નાનો આયામ છે પરંતુ આપણે એને પૂર્ણ કરવા માટે સંકલ્પબદ્ધ છીએ. શાંતિપાઠની સાથે આપણે આ સત્ર સમાપ્ત કરીશું.

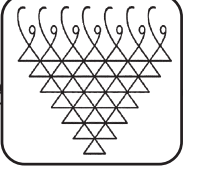
सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणी पश्यन्तु माँ कश्चिद् दुःखभागभवेत् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

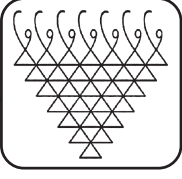

૧. સંદર્ભ ગ્રંથ યાદી

૧. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા
૨. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ
૩. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ
૪. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ
૫. મનુસ્મૃતિ
૬. મહાભારત
૭. ચરકસંહિતા
૮. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો આદર્શ, આચાર્ય કાકા કાલેલકર
૯. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આન્દોલનનો ઇતિહાસ, ડૉ. દેવેન્દ્ર સ્વરૂપ
૧૦. ભારતીય શિક્ષણનાં મૂલ તત્ત્વો, લક્ષ્મીરામ તોમર
૧૧. પંચપદી શિક્ષણ પદ્ધતિ, લક્ષ્મીરામ તોમર
૧૨. શિશુવાટિકા : તત્ત્વ એવં વ્યવહાર
૧૩. તૈત્તિરીયઉપનિષદ શાંકરભાષ્ય
૧૪. શિક્ષણ, સ્વામી વિવેકાનંદ
૧૫. યોગ સમન્વય, શ્રી અરવિન્દ
૧૬. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પદ્ધતિ, શ્રી અરવિન્દ
૧૭. શિક્ષણ વિચાર, વિનોબા ભાવે
૧૮. દૈશિકશાસ્ત્ર, બદરીસાહુ કુલઘરિયા
૧૯. સુભાષિતરત્નભાંડાગાર
૨૦. યાણક્યનીતિ
૨૧. યાજ્ઞવલ્ક્યચરિત્ર
૨૨. મહર્ષિ વેદવ્યાસ
૨૩. યાણક્ય ધારાવાહિક
૨૪. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય, પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય
૨૫. એકાત્મમાનવવાદ, પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય
૨૬. રાષ્ટ્રદર્શન, પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય
૨૭. રમણીય વૃક્ષ, ધર્મપાલ
૨૮. ભારતીય ચિત્ત, માનસ એવં કાલ, ધર્મપાલ
૨૯. અઢારમી શતાબ્દીમાં ભારતમાં વિજ્ઞાન અને તન્ત્રજ્ઞાન, ધર્મપાલ
૩૦. વિષ્ણુપુરાણ
૩૧. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર
૩૨. વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર
૩૩. નીતિશતક, ભર્તૃહરિ
૩૪. સંસ્કારદીપિકા શિક્ષણ પત્રિકા
૩૫. યોગદર્શન એવં યોગસાધના, સ્વામી અભેદાનંદ
૩૬. ટૂ સાઇકોલોજી સ્વામી અભેદાનંદ
૩૭. પાતંજલયોગ પ્રદીપ
૩૮. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સાધક સંજીવની ટીકા, સ્વામી રામસુખદાસજી
૩૯. પુણ્યભૂમિ ભારત સંસ્કૃતિ વાચનમાલા
૪૦. ગૃહશાસ્ત્ર
૪૧. અધિજનનશાસ્ત્ર
૪૨. આહારશાસ્ત્ર
૪૩. ગૃહઅર્થશાસ્ત્ર
૪૪. ગૃહસ્થાશ્રમી કા સમાજધર્મ
૪૫. ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમ : પંડિત શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકર
૪૬. સંસ્કારપદ્ધતિ, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી
૪૭. રાષ્ટ્ર, મા. સ. ગોલવલકર
૪૮. થર્ડ વે, દત્તોપન્ત ઠેંગડી
૪૯. વિદ્યા ઔર શિક્ષા, પં. શ્રીરામશર્મા આચાર્ય
૫૦. ગીતા સ્વાધ્યાય માસિક પત્રિકા
૫૧. ધર્મ અને સંસ્કૃતિ, રંગા હરિ
૫૨. ગીતા રહસ્ય, લોકમાન્ય ટિળક
૫૩. હિન્દ સ્વરાજ, મહાત્મા ગાંધી
૫૪. સમાજ અને સંસ્કૃતિ, આચાર્ય કાકા કાલેલકર
૫૫. જ્ઞાનયોગ, સ્વામી વિવેકાનંદ
૫૬. કર્મયોગ, સ્વામી વિવેકાનંદ
૫૭. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્ર, ભગવાન શંકરાચાર્ય
૫૭. સુમંગલમ્, બજરંગલાલ ગુપ્ત
૫૮. હિંદુ અર્થચિંતન
૫૯. ભારત મેં અંગ્રેજી રાજ, પં. સુંદરલાલ

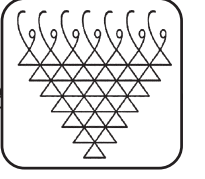

૨. લેખકો, સંપાદકો તથા સંકલનકર્તાઓની યાદી

પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠે ‘ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાળા’ નિર્માણ માટે જે જે પ્રયત્નો કર્યા એમાં સામગ્રી સંકલનનું કાર્ય વ્યાપક સ્તરે થયું. વિભિન્ન શ્રેણીઓ માટે બે પ્રકારની પ્રશ્નાવલીઓ બનાવીને સંપૂર્ણ દેશમાં મોકલવામાં આવી અને ભરાવી લેવામાં આવી. દેશભરમાં ગ્રંથગોષ્ઠિઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું, જેમાં ઉપસ્થિત રહેલા વિદ્વાનો પણ ગ્રંથનિર્માણમાં સહભાગી થયા. વિભિન્ન વિષયો પર એ વિદ્વાનોએ લેખો લખ્યા. ગ્રંથમાળા સાથે સંબંધિત વિષયો પર પૂર્વ પ્રકાશિત પુસ્તકોમાંથી સામગ્રી સંકલિત કરવામાં આવી. અનેક વિષયો પર અંતર્જાળ (ઇન્ટરનેટ)થી પણ સામગ્રીનું સંકલન અને સંપાદન કરવામાં આવ્યું. અનેક શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સંગઠનો તથા સંસ્થાઓ પાસેથી એમનાં શિક્ષણ વિષયક કાર્યોની માહિતી મંગાવવામાં આવી. એ જ રીતે કેટલીક સંસ્થાઓના સક્રિય કાર્યકર્તાઓ પાસેથી સમાજ તથા રાષ્ટ્રજીવનના મૂળભૂત વિષયો પર એમના વિચાર પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા. એ જ રીતે વયોવૃદ્ધ તથા જ્ઞાનવૃદ્ધ કાર્યકર્તાઓના અનુભવો પણ લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યા. એ પછી એ બધાનો સમાવેશ કરીને પ્રત્યક્ષ લેખનકાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું. આ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયામાં વિદ્યાપીઠને જે જે મહાનુભાવોનો સહયોગ પ્રાપ્ત થયો એમની માહિતી અહીં આપવામાં આવી છે.

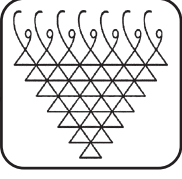
રંગાહરિજી	એનાંકુલમ	૦૭૦૩૪૧૮૪૩૮૩
ભાગ્યેચ્છાજી	કોલકતા	૦૩૩૨૩૫૦૦૫૭૩
રોકેશ મિશ્ર	લખનઉ	૦૮૮૫૩૮૦૮૧૮૮
અશોક મોડક	મુમ્બઈ	૦૮૧૮૮૧૮૧૧૫૫૫૬
પ્રસન્ન દેશપાંડે	પુણે	૦૨૦૩૦૮૬૬૦૦૦
તુલસી ટાવરી	મુમ્બઈ	૦૮૮૨૦૧૧૩૬૪૧
શંકર શરણ	દિલ્હી	૦૮૮૧૦૦૩૫૬૫૦
અવનીશ ભટનાગર	દિલ્હી	૮૪૧૨૬૭૪૮૩૦
મુકુલ કાનિટકર	નાગપુર	૮૪૦૫૭૭૪૪૮૨૦
મહેન્દ્ર કપૂર	દિલ્હી	૮૪૧૪૦૪૦૪૦૩
રામચન્દ્રેચ્છા		
લક્ષ્મીનારાયણ બૈજલ	મુંબઈ	૮૮૨૧૧૧૮૪૦
અતુલ કોઠારી	દિલ્હી	૦૮૮૭૧૮૮૮૭૭૩
રાજીવ મલ્હોત્રા	અમેરિકા	
મિલિન્દ શંભરકર	નાસિક	૮૮૭૦૧૦૨૮૮૩
લક્ષ્મણ કાશીનાથ મોહરીર	પુણે	૦૮૮૨૨૬૬૨૮૫૮
સંજીવન દેવધર	નાસિક	૮૨૨૫૧૧૨૨૧૫
જયેશ પનારા	મોરબી	૮૮૨૫૬૨૧૨૧૪
દીપ કોઈરાલા	સાબરમતી	૮૭૨૩૮૨૩૪૪૪
રામકૃષ્ણ પૌરાણિક	ઉજ્જૈન	૮૪૦૬૬૨૬૪૫૬
કેશવ કૃષ્ણજી જોશી	અકોલા	૮૪૨૨૧૬૧૮૦૭
રાધેશ્યામ શર્મા	કોટા	૮૪૧૪૮૩૩૫૦૩

સચ્ચિદાનન્દ ફડકે	નાસિક	૭૫૮૮૧૩૬૩૪૦
ધનાનન્દ શર્મા	અમદાવાદ	૦૭૮-૨૬૩૦૮૩૨૬
બેલજીભાઈ દેસાઈ	રાજકોટ	૦૮૨૨૭૬૦૬૫૭૦
રામેન્દ્રસિંહ	કુરુક્ષેત્ર	૮૪૧૬૦૪૫૮૦૩
આશા થાનકી	કાકડકુઈ	૮૪૨૭૧૦૪૮૬૫
ભરત ધોકાઈ	ગાંધીધામ	૮૮૨૪૩૮૬૬૭૭
શર્મિષ્ઠા પટેલ	સૂરત	૭૦૪૧૭૪૮૩૮૪
શ્રીકાન્ત કાટદરે	અમદાવાદ	૮૪૨૭૬૦૪૦૦૧
ઓમપ્રકાશ પુરોહિત	જોધપુર	૮૪૬૦૬૬૦૮૫૨
મોહનરાવ પાત્ર	ભુવનેશ્વર	૮૪૩૭૭૦૦૦૫૬
હંસા રાઠી	ભાટપારા (છ.ગ.)	૮૮૮૩૧૨૦૦૫૫
વિદ્યા પસારી	ગાંધીનગર	૮૪૨૮૮૧૩૫૮૮
અરુણ મહાજન	ભૂસાવલ	૮૦૦૭૬૪૮૭૭૫
વૈશાલી નાયગાંવકર	નાગપુર	૮૭૬૬૮૧૮૫૩૩
ઋતા પરમાર	ગાંધીનગર	૮૪૨૭૭૨૧૦૨૫
હસુમતિ સાયતા	ડીસા	૭૦૬૮૩૬૬૪૮૫
ચંદા કોરાણી	ગાંધીધામ	૮૭૫૮૨૭૪૮૪૮
પદ્મવી કુલકર્ણી	અકોલા	૮૭૬૩૨૮૮૮૭૦
જિજ્ઞા પટેલ	નવસારી	૮૮૨૫૩૪૭૦૪૨
મધુશ્રી સાવજી	ઔરંગાબાદ	૮૮૨૨૨૮૩૩૩
નિવેદિતા ભાલેરાવ	નાસિક	૨૫૩૨૩૫૧૨૮૬
રશ્મિ ચતુર્વેદી	ભોપાલ	૮૪૨૫૬૬૭૫૫૦

કૃષ્ણદાસ	પાલઘાટ	૯૪૪૭૫૧૪૨૨૧૯
મીનાક્ષી ગણપુલે	કાનપુર	૮૭૬૫૦૭૨૫૭૧
લક્ષ્મણભાઈ જોષી	અમદાવાદ	૦૮૭૨૭૧૮૭૩૮૦
દેવકરાણ શર્મા	ઉજ્જૈન	૯૪૨૫૦૩૩૬૦૦
મેહુલભાઈ શાહ	ભુજ	૯૪૨૭૪૩૪૫૭૫
સુરેન્દ્રમોહન મિશ્ર	કુરુક્ષેત્ર	૯૮૮૬૦૮૬૫૭૯
બ્રજેન્દ્ર પાણે	લખનઉ	૯૪૫૧૧૫૫૧૧૬
દિવ્યાંશુભાઈ દવે	ગાંધીનગર	૯૮૨૫૦૫૬૮૪૫
ભાસ્કર ગણપતરાવ પિત્રે	મુંબઈ	૦૮૮૬૯૩૩૩૦૨૩
સતીશ જિગજિત્રી	બીજાપુર	૯૪૪૮૧૪૦૬૯૮
કેશુભાઈ મોરસાણિયા	મુંદ્રા	૯૮૨૫૧૩૧૫૧૧
કે. સી. સુધીરબાબૂ	કોટકાચમ	૦૮૮૪૭૮૪૦૭૧૯
ગોવિન્દ પ્રભુજી	મુંબઈ	૯૮૨૦૭૪૦૦૨૯
ગિરીશ પ્રભુણે	ચિંચવડ (પુણે)	૯૭૬૬૩૨૫૦૮૨
શરદ ધર્માધિકારી	ડોંબીવલી	૨૫૧૨૪૧૦૧૦૦
ભગવતી પ્રકાશજી	ઉદયપુર	૯૮૨૯૨૪૩૪૫૯
નરેન્દ્રજીતસિંહ રાવલ	દિલ્હી	૯૬૫૦૧૬૬૨૨૨
મહાદેવભાઈ દેસાઈ	નવસારી	૯૮૨૫૧૨૭૧૩૦
ભાગીરથ કુમરાવત	ભોપાલ	૯૪૦૭૨૭૮૫૨૫
સર્જેરાવ ઠોંબરે	ઔરંગાબાદ	૭૫૮૮૫૩૨૦૦૯
મા. ઓમપ્રકાશજી કોહલી ગાંધીનગર (રાજ્યપાલ)		
સ્વ. શ્રી રામાનુજમ દેવનાથન જમ્મુ		
અમૃતલાલ દૈયા	જેસલમેર	૦૮૬૧૦૨૫૪૦૦૦
દામોદર ખત્રી	જેસલમેર	૦૮૪૧૪૭૬૨૫૯૯
નીલમ પંવાર	જાલોર	૯૪૧૪૮૯૫૨૦૯
નારાયણ માલી	બાડમેર	૮૦૦૩૮૯૦૧૫૧
રામચન્દ્રસિંહ જોધા	જોધપુર	૦૮૪૧૪૧૬૭૩૯૦
લલિતબિહારી ગોસ્વામી	દિલ્હી	૯૮૧૮૦૬૮૧૦૯
બાલકૃષ્ણત્યાગી	મેરઠ (ઉ.પ્ર.)	૯૪૧૨૨૦૬૬૯૯
તપનકુમારજી	મેરઠ (ઉ.પ્ર.)	૯૭૧૧૬૮૦૦૦૧
અજય અવસ્થી	દિલ્હી	૯૯૧૧૬૫૬૭૪૮
ગોવિન્દજી શર્મા	ભોપાલ	૯૪૨૫૪૩૦૧૭૨

શન્તનુ રઘુનાથ શેડે	કલ્યાણ	૯૪૦૩૯૪૦૧૬૩
કાન્તિભાઈ જોશી	અમદાવાદ	૯૪૨૯૫૨૦૨૭૯
પ્રવીણભાઈ ઉપાધ્યાય	કલોલ	૯૬૦૧૮૮૨૬૪૬
રસિકભાઈ પ્રજાપતિ	કલોલ	૯૪૨૬૫૦૩૫૯૯
પ્રફુલ્લભાઈ પટેલ	કલોલ	૯૯૦૪૯૨૩૨૩૩
સ્વ. પુષ્પાબહન	કલોલ	૯૯૦૪૯૨૩૨૩૩
કાન્તિભાઈ પાંચોટિયા	નવસારી	૯૩૭૫૯૫૬૯૩૫
ચિદાનન્દજી	કોટા	૦૮૪૬૦૮૫૫૨૮૩૦
મોહનલાલ ગુપ્તા	કોટા	૦૭૪૪-૨૪૭૮૨૬૦
મહેશ શર્મા	કોટા	૦૮૭૮૨૦૬૦૫૯૯
કૃષ્ણમુરારી	કોટા	૦૮૪૧૩૪૭૧૧૪૮
વિજયસિંહ માલી	પાલી	૯૮૨૯૨૮૫૯૧૪
ભરત વ્યાસ	ઉજ્જૈન	૯૮૨૫૯૧૭૧૭૧
ગણેશ દુબે	ઉજ્જૈન	૮૬૦૨૫૬૮૮૬૦
વિકાન્ત ઉરુણકર	કોલ્હાપુર	૮૦૮૦૧૫૨૯૦૬
ઈશ્વરદયાલ કંસલ	દિલ્હી	૯૮૯૧૧૧૯૬૯૬
શ્રુતિ બર્વે	ઠાણે	૯૯૬૯૦૧૦૭૪૫
દિલીપ કસ્તુરે	પુણે	૯૪૨૧૮૪૨૮૭૦
ઉમા કેળકર	ડોંબીવલી	૯૪૨૩૯૮૫૮૬૫
સ્મિતા કોલાહલકર	ડોંબીવલી	૯૮૯૨૮૦૨૨૭૯
સંધ્યાતાઈ ટેંબે	ડોંબીવલી	૯૮૩૩૫૮૦૩૩૮
હેમાંંગભાઈ સુરેજા	કાજકોટ	૯૯૨૪૯૯૧૯૯૯
પ્રકાશભાઈ ઠાકર	રાજકોટ	૯૯૨૪૧૦૫૧૧૫
મંથનભાઈ માંકડ	રાજકોટ	૯૯૯૮૭૦૧૬૩૭
દીપક વડાલિયા	મોરબી	૯૮૭૯૫૪૪૩૦૦
સુનીલ પરમાર	મોરબી	૯૮૨૮૨૭૩૯૦૯
ધાર્મિક સાંવરિયા	મોરબી	૯૯૦૪૯૮૪૬૫૩
જયંતિભાઈ રાજકોટિયા	મોરબી	૯૮૨૫૩૩૪૪૩૪
ઓમપ્રકાશજી મોહતા	જેસલમેર	૦૭૦૧૪૯૧૬૭૦૦
હરિરામ સુથાર	જેસલમેર	૦૮૬૧૦૪૧૦૭૦૩
લક્ષ્મીનારાયણ નાગૌરી	જેસલમેર	૦૮૪૧૪૭૫૯૯૪૪
હીરાલાલ સાધવાની	જેસલમેર	૦૭૭૯૨૮૪૦૮૯૨

૩. અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર કરનારાની યાદી

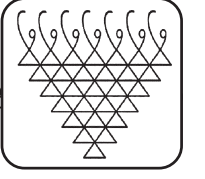
ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છનારા સૌ જાણે છે કે વિશ્વવિદ્યાલયોથી પ્રાથમિક વિદ્યાલયો સુધી ભણાવવામાં આવતા વિભિન્ન વિષયોનું જ્ઞાનાત્મક સ્વરૂપ ભારતીય બનવું જોઈએ. એ વિષયોના અભ્યાસક્રમો ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ પર આધારિત હોય ત્યારે જ એ બની શકે છે. આ ગ્રંથમાળામાં એક પ્રાથમિક સ્વરૂપનો પ્રયત્ન પ્રસ્તુત થયો છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ગૃહશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજશાસ્ત્ર, ગોવિજ્ઞાન, અધિજનનશાસ્ત્ર, વરવધૂયયનવ અને વિવાહસંસ્કાર, વિજ્ઞાન અને તંત્રશાસ્ત્ર જેવા વિષયોના અભ્યાસક્રમોની રૂપરેખા આ ગ્રંથમાળામાં આપવામાં આવી છે.

રૂપરેખા બનાવવા માટે વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તાઓના એક જૂથે અધ્યયનયાત્રા કીર અને બિકાનેર, દિલ્હી, લખનૌ, ભોપાલ, પુણે વગેરે સ્થાનો પર વિભિન્ન વિષયોના વિદ્વાનો સાથે કાર્યશાળાઓનું આયોજન કર્યું. એ કાર્યશાળાઓમાં જેમનું માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થયું અને જેમની સાથે વિચારવિમર્શ થયો એમની યાદી અહીં આપેલી છે.

પૂ. સ્વામી સંવિત્		
સોમગિરી મહારાજ	બીકાનેર	૯૪૧૪૧૪૩૯૯૩
શ્રી રાધેશ્વરશાસ્ત્રી ઘોડસકર	નાન્દેડ	૯૪૦૫૮૫૩૪૬૦
શ્રી ગણેશ્વરશાસ્ત્રી દ્રવિડ	વારાણસી	૦૫૪૨-૨૪૦૧૯૮૧
શ્રી વામનરાવ અભ્યંકર	પુણે	૦૨૦-૨૭૬૫૪૪૮૨
શ્રી મુકુન્દરાવ ગોરે	પુણે	૦૨૦-૬૫૨૨૦૭૦૩
શ્રી મોહન શુક્લ	પુણે	૦૯૨૨૨૭૪૨૦૬૩
શ્રી તેજસ કુલકર્ણી	પુણે	૦૮૨૭૫૨૧૮૬૮૭
શ્રી રમેશ પતંગે	મુંબઈ	૦૯૮૬૯૨૦૬૧૦૧
સુશ્રી સુવાર્ણા રાવલ	ભિવંડી	૦૯૨૨૫૧૦૪૩૧૨
શ્રી વામનરાવ ગોગટે	પુણે	૦૯૪૨૩૨૩૧૨૬૬
શ્રી અનિરુદ્ધ દેશપાંડ	પુણે	૦૯૮૯૦૩૫૯૩૪૨
શ્રી નીલાભ તિવારી	ભોપાલ	૦૮૯૬૩૨૯૭૯૬૯
શ્રી શામરાવ જોશી	ધુલે	૦૯૪૨૨૨૮૯૪૩૨
શ્રી ભરત પંડા	વર્ધા	૦૯૪૩૮૧૨૧૩૮૨
શ્રી સુદેશકુમાર	મુંબઈ	૦૯૪૧૪૮૮૯૦૪૩
શ્રી લોકમાન્ય મિશ્ર	લખનગી	૦૯૪૫૧૧૭૦૬૪૬

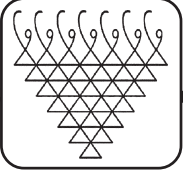
શ્રી ગૌરવસિંહ	દિલ્હી	૦૯૫૮૨૪૧૬૩૬૫
શ્રી સંજીવકુમાર ઝા	દિલ્હી	૦૯૮૯૯૪૯૬૮૨૪
શ્રી બજરંગલાલ ગુપ્ત	દિલ્હી	૦૯૨૧૨૩૩૭૭૯૯
શ્રી નરેન્દ્ર તનેજા	મેરઠ	૦૯૭૫૨૦૯૪૮૦૦
ડૉ. અશ્વિની મહાજન	દિલ્હી	૦૯૨૧૨૨૦૯૦૯૦
સુશ્રી શાન્તિશ્રી પંડિત	મુંબઈ	૦૯૨૨૫૫૧૯૦૫૧
શ્રી એસ. બી. ત્રિપાઠી	લખનગી	૦૯૪૫૧૧૭૬૭૭૫
શ્રી નીરજકુમાર સિંહ	લખનગી	૦૮૦૦૪૨૭૯૬૨૪
ડૉ. નમોનારાયણ	લખનગી	૦૯૪૫૪૧૫૨૫૨૦
શ્રી શશિકાંત ત્રિપાઠી	લખનગી	૦૮૦૦૪૫૩૪૦૬૩
શ્રી જયંત સહસ્ત્રબુદ્ધે	મુંબઈ	૦૯૮૬૯૨૫૮૧૭૨
શ્રી વિજય ઉપાધ્યાય	નાસિક	૦૮૩૯૦૧૧૫૮૮૮
ડૉ. રાજેન્દ્ર તુગનાવત	ઈંદોર	૦૯૮૨૬૦૧૪૩૧૯
શ્રી શંકરલાલ ગર્ગ	ઈંદોર	૦૯૪૨૫૦૫૬૨૨૮
શ્રી હિતૈષભાઈ જાની	જામનગર	૦૯૮૨૫૨૧૨૩૩૩
શ્રી જયેન્દ્રભાઈ શાહ	અમદાવાદ	૦૯૪૨૭૯૫૩૦૬૯

ગ્રંથ ૧ : ભારતીય શિક્ષણ : સંકલ્પના અને સ્વરૂપ

અનુક્રમણિકા

પર્વ ૧ : ઉપોદ્ધાત		૨૭. ભારતીય કુટુંબવ્યવસ્થાનાં મૂળ તત્વો		૧૮૨
૧. અથ ગ્રંથલેખનમ્	૩	૨૮. પેઢી નિર્માણનું પ્રથમ ચરણ :		
૨. શિક્ષણસૂત્રો	૧૨	લાલચેત્ પંચવર્ષાણિ		૧૮૭
૩. ભારતીય જીવનદૃષ્ટિ	૧૬	૨૯. વ્યક્તિત્વ વિકાસનું બીજું સોપાન :		
૪. સંકલ્પનાઓનું સ્પષ્ટીકરણ	૧૮	દશવર્ષાણિ તાડચેત્		૨૦૩
૫. ધર્મપુરુષાર્થ અને શિક્ષણ	૩૩	૩૦. પુત્ર મિત્રવત્ સમાચરેત્		૨૦૭
૬. અર્થપુરુષાર્થ અને શિક્ષણ	૪૪	૩૧. સોળ વર્ષ પછીનું પરિવારમાં થનારું શિક્ષણ		૨૧૧
૭. કામ પુરુષાર્થ અને શિક્ષણ	૪૮	૩૨. કુટુંબ શિક્ષણ : કેટલાંક મૌલિક વિચારસૂત્રો		૨૧૫
૮. મોક્ષ પુરુષાર્થ અને શિક્ષણ	૫૫	૩૩. કુટુંબશિક્ષણના વર્તમાન અવરોધ તથા		
૯. વાર્ણ યતુષ્ટ્ય અને શિક્ષણ	૫૭	એને દૂર કરવાના ઉપાય		૨૨૭
પર્વ ૨ : ઉદ્દેશ નિર્ધારણ		૩૪. લોકશિક્ષણ અને લોકોમાં શિક્ષણ		૨૨૮
૧૦. શિક્ષણનાં પ્રયોજન	૬૯	૩૫. લોકશિક્ષણનું માધ્યમ		૨૩૨
૧૧. વ્યક્તિ માટે શિક્ષણ	૭૭	૩૬. લોકશિક્ષણના ઉદ્દેશ અને પરિણામ		૨૩૫
૧૨. વ્યક્તિના સૃષ્ટિ સાથેના સમાયોજન માટે શિક્ષણ	૮૦	૩૭. કુટુંબ અને લોકશિક્ષણ		૨૩૮
૧૩. દેશ માટે શિક્ષણ	૮૮	૩૮. વૃદ્ધાવસ્થાના અનુભવ		૨૪૩
પર્વ ૩ : શિક્ષણનું મનોવિજ્ઞાન		પર્વ ૬ : શિક્ષણપ્રક્રિયાનું સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ		
૧૪. જ્ઞાનાર્જનનાં કરણ અને ઉપકરણ અને જ્ઞાનાર્જન પ્રક્રિયા	૧૧૧	૩૯. વિષયોનો અંગાંગી સંબંધ		૨૫૧
૧૫. અધ્યયન કરતી વખતે આવનારા અવરોધ તથા એમને દૂર કરવાના ઉપાય	૧૨૦	૪૦. બધા વિષયોનું અધિષ્ઠાન અધ્યાત્મ		૨૫૭
૧૬. ક્રિયા, સંવેદન, વિચાર, ભાવના, વિવેક, નિર્ણય, જવાબદારીનું ભાન અને અનુભૂતિ	૧૨૭	૪૧. વિષયોનું સાંસ્કૃતિક સ્વરૂપ		૨૫૮
૧૭. શોધ અને સંશોધન	૧૩૮	૪૨. ધર્મશિક્ષણ અને કર્મશિક્ષણ અને શાસ્ત્રશિક્ષણ		૨૮૧
૧૮. પંચપદી અધ્યયન પદ્ધતિ અને વિષયાનુસાર કક્ષરચના	૧૪૧	૪૩. શિક્ષિતવ્યક્તિ અને અશિક્ષિત વ્યક્તિનાં લક્ષણ		૨૮૨
પર્વ ૪ : શિક્ષક, વિદ્યાર્થી અને અધ્યયન		૪૪. ઔપચારિક અને અનૌપચારિક શિક્ષણવ્યવસ્થા		૨૮૭
૧૯. શિક્ષક	૧૫૧	૪૫. કિશોર અને કિશોરીનું શિક્ષણ		૩૦૦
૨૦. વિદ્યાર્થીનાં લક્ષણો	૧૫૮	૪૬. વ્યક્તિત્વ નિર્ધારણનો આધાર		૩૦૫
૨૧. અધ્યયન અધ્યાપન પ્રક્રિયા અને શિક્ષક વિદ્યાર્થી સંબંધ	૧૬૧	૪૭. શિક્ષણમાં સ્વાયત્તતા		૩૧૩
૨૨. મા વિદ્વિષાવહે	૧૬૭	પર્વ ૭ : વાચનસામગ્રી		
૨૩. અભ્યાસક્રમ, સાધનસામગ્રી અને વ્યવસ્થા	૧૭૦	૪૮. વાચનસામગ્રી		૩૨૧
૨૪. ગુરુકુળ સંકલ્પના	૧૭૫	પર્વ ૮ : આપણા પ્રેરણાસ્ત્રોત		
પર્વ ૫ : કુટુંબમાં શિક્ષણ તથા લોકશિક્ષણ		૪૯. યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્કય		૩૮૦
૨૫. શિક્ષણનું અત્યંત પ્રભાવી કેંદ્ર કુટુંબ	૧૮૩	૫૦. ભગવાન વેદવ્યાસ		૩૮૪
૨૬. કુટુંબમાં શિક્ષણ	૧૮૭	૫૧. આચાર્ય ચાણક્ય		૩૮૬
		૫૨. આઘ શંકરાચાર્ય		૩૮૧
		૫૩. એ આપણા પ્રેરણાસ્ત્રોત શા માટે છે		૩૮૭
		૫૪. સમાપન		૩૮૮

ગ્રંથ ૩ : ભારતીય શિક્ષણનાં વ્યાવહારિક પાસાં

અનુક્રમણિકા

પર્વ ૧ : વિષય પ્રવેશ

૧.	તત્ત્વ અને વ્યવહારનો સંબંધ	૩
૨.	યુગાનુકૂળ અને દેશાનુકૂળ	૬
૩.	યુગાનુકૂળતાનાં કેટલાંક પાસાં	૮

પર્વ ૨ : વિદ્યાર્થી, શિક્ષક, વિદ્યાલય, પરિવાર

૪.	શિક્ષણનું કેંદ્રબિંદુ વિદ્યાર્થી	૧૩
૫.	શિક્ષકનું શિક્ષકત્વ	૪૮
૬.	વિદ્યાલયની સામાજિક જવાબદારી	૬૧
૭.	પરિવારની શૈક્ષણિક ભૂમિકા	૮૪

પર્વ ૩ : વિદ્યાલયની શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાઓ

૮.	વિદ્યાલયની શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાઓ	૧૧૭
૯.	વિદ્યાર્થીનાં શૈક્ષણિક કાર્યો	૧૪૦
૧૦.	વિદ્યાલયમાં ભોજન તથા પાણીની વ્યવસ્થા	૧૬૩
૧૧.	વિદ્યાલયનું સમાજમાં સ્થાન	૧૮૪
૧૨.	વિદ્યાલયમાં અધ્યયન વિચાર	૧૯૬

પર્વ ૪ : વિદ્યાલયની ભૌતિક તથા આર્થિક વ્યવસ્થાઓ

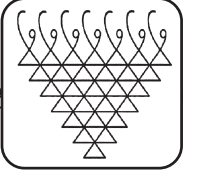
૧૩.	વિદ્યાલયની ભૌતિક વ્યવસ્થાઓ	૨૧૫
૧૪.	વિદ્યાલયની આર્થિક વ્યવસ્થાઓ	૨૩૫
૧૫.	સંપૂર્ણ શિક્ષણક્ષેત્રનો વિચાર	૨૭૮

પર્વ ૫ : વિવિધ

૧૬.	આલેખ	૨૮૮
૧૭.	ભારતીય શિક્ષણનાં વ્યાવહારિક પાસાં પ્રશ્નાવલી	૩૨૧
૧૮.	એક સર્વસામાન્ય પ્રશ્નોત્તરી	૩૫૩

ગ્રંથ ૪ : પશ્ચિમીકરણથી ભારતીય શિક્ષણની મુક્તિ

અનુક્રમણિકા

પર્વ ૧ : ભારતમાં બ્રિટિશ શિક્ષણ

૧. પ્રાચીનતા	૩
૨. ભારતની શિક્ષણ-વ્યવસ્થાનાં મુખ્ય પાસાં	૫
૩. ભારતીય શિક્ષણ ભારતીય નથી	૭
૪. સત્તાનો પ્રભાવ	૯
૫. ભારતમાં બ્રિટિશ શિક્ષણનીતિનો વિકાસ	૧૪
૬. ભારતીય શિક્ષણનો સર્વનાશ	૨૮
૭. ભારતમાં બ્રિટિશ શિક્ષણની પ્રતિષ્ઠા	૩૮
૮. સંસ્કૃત માટેની લડાઈ	૫૫

પર્વ ૨ : સ્વતંત્ર ભારતમાં પશ્ચિમી શિક્ષણનું સ્વરૂપ

૯. શિક્ષણ વિભાગ સંરચના	૫૯
૧૦. યુજીસી	૬૦
૧૧. લઘુમતી શિક્ષણસંસ્થાઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ (NCME)	૭૧
૧૨. ભારતમાં પ્રાથમિક / માધ્યમિક સ્કૂલની સંખ્યા	૭૩
૧૩. વિભિન્ન માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ	૭૫
૧૪. ભારતભરમાં સીઓબીએસઈ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત સ્કૂલ બોર્ડની યાદી	૭૯
૧૫. રાજ્ય અનુસાર વિવિધ પ્રકારનાં વિશ્વવિદ્યાલયોની યાદી	૮૦
૧૬. વિશ્વવિદ્યાલયોનું વર્ગીકરણ	૮૪
૧૭. મહર્ષિ સાંદીપની રાષ્ટ્રીય વેદવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, ઉજ્જૈન (મ.પ્ર.)	૯૫
૧૮. શિક્ષણ આયોગ	૧૦૧
૧૯. યુનિસેફ (UNICEF)	૧૦૪
૨૦. વર્તમાન શિક્ષણ વિષયક એક સર્વેક્ષણ	૧૦૭

પર્વ ૩ : શિક્ષણના ભારતીયકરણના પ્રયોગો

૨૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આંદોલનનું સ્વરૂપ (સ્વતંત્રતા પૂર્વે)	૧૨૫
૨૨. રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના અન્યાન્ય સંગઠનોના પ્રયોગો	૧૫૧
૨૩. સામાજિક - સાંસ્કૃતિક સંગઠનો દ્વારા શિક્ષણના ભારતીયકરણના પ્રયોગો	૧૭૮
૨૪. શિક્ષણના ભારતીયકરણના પ્રયોગોની સમીક્ષા	૨૦૧

પર્વ ૪ : પશ્ચિમી શિક્ષણનાં સાંસ્કૃતિક દુષ્પરિણામો

૨૫. આપણાં હીનતાબોધનાં પત્ર, ફળ, પુષ્પ	૨૧૧
૨૬. ભારતીય સંજ્ઞા : વર્તમાન ભારતીય શિક્ષણમાં મૂલ્યોનો દ્રાસ	૨૧૫
૨૭. બુદ્ધિવિભ્રમ	૨૨૨
૨૮. વ્યક્તિકેન્દ્રી વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ	૨૨૭
૨૯. ભૌતિકતાને આધાર માનવાનાં પરિણામો	૨૩૪
૩૦. શિક્ષણનું બજારીકરણ	૨૩૬

૩૧. યંત્ર સંસ્કૃતિની યાત્રા	૨૩૮
૩૨. કર્મ સંસ્કૃતિનો નાશ	૨૪૦
૩૩. મનુષ્યમાં રહેલી જન્મજાત સંપદાઓનો નાશ	૨૪૪
૩૪. જવાબદારીની ભાવનાના અભાવનું સંકટ	૨૪૫
૩૫. આપણા દેશ વિશે ઘોર અજ્ઞાન	૨૪૮
૩૬. જો આમ જ ચાલતું રહ્યું તો...	૨૫૧
૩૭. આશા ક્યાં છે	૨૫૬

પર્વ ૫ : ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા માટે કરણીય પ્રયત્ન

૩૮. પશ્ચિમીકરણમાંથી જન્મેલા હીનતાબોધથી મુક્ત થવાના ઉપાયો	૨૬૧
૩૯. આપણી શોધદૃષ્ટિ	૨૭૧
૪૦. અધ્યયન અને સંશોધન	૨૭૫
૪૧. ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા માટે કરણીય કાર્ય - વ્યક્તિગત જીવન	૨૮૬
૪૨. ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા માટે પરિવારમાં કરણીય કાર્યો	૨૯૪
૪૩. ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા માટે વિદ્યાલય શું કરે	૩૦૨
૪૪. ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠા માટે સામાજિક સ્તરે કરણીય કાર્ય	૩૧૩
૪૫. ધર્મચાર્ય અને શિક્ષણ	૩૨૬
૪૬. દેશીય જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા માટે કરણીય કાર્યો	૩૩૭
૪૭. અપેક્ષિત પરિવર્તનની દિશામાં	૩૪૨
૪૮. શૈક્ષણિક સંગઠનો શું કરે	૩૪૯

પર્વ ૬ : ભારતીય જ્ઞાનનાં કેટલાંક બોલકાં ઉદાહરણો

૪૯. શંખવિજ્ઞાન	૩૫૩
૫૦. પ્રથમ સ્વદેશી વાયુયાન મરુતસખા	૩૬૦
૫૧. કાપે કાદુ, સાંધે ત્રિભોવન	૩૬૧
૫૨. બંગાળ પ્રાન્તમાં શીતળાની રસી મૂકવાની પ્રવૃત્તિ-એક ઝલક	૩૬૨
૫૩. શણનો ઉપયોગ અને હિન્દુસ્તાની કાગળનું ઉત્પાદન	૩૬૩
૫૪. ભારતમાં બરફ બનાવવાની પ્રક્રિયા	૩૬૪
૫૫. રામનકાપેઠ ખાતે લોખંડનું ઉત્પાદન	૩૬૬
૫૬. અદ્ભુત ક્ષમતાનાં બે ઉદાહરણો	૩૬૮
૫૭. બનારસની વેદશાળા	૩૬૯
૫૮. જીવતો જાગતો પુલ	૩૭૨
૫૯. અનન્ય પાઠશાળા બેરફૂટ કોલેજ	૩૭૩

ગ્રંથ ૫ : વૈશ્વિક સંકટોનું નિવારણ ભારતીય શિક્ષણ

અનુક્રમણિકા

પર્વ ૧ : અંતર્જાળ (Internet) પર વિશ્વસ્થિતિ

૧ ખંડ અનુસાર દેશોની યાદી	૩
૨ વિશ્વનો નકશો	૪
૩ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ તથા એની વિશ્વસ્તરની સંસ્થાઓ	૬
૪ માનવ વિકાસ સૂચકાંક	૮
૫ વૈશ્વિક શાંતિ સૂચકાંક	૧૨
૬ સામાજિક પ્રગતિ સૂચકાંક દ્વારા દેશોની યાદી	૧૮
૭ ધાર્મિક વસતીની યાદી	૨૬
૮ માનવ ગરીબી સૂચકાંક	૩૦
૯ પ્રશાસન વ્યવસ્થા અનુસાર દેશોની યાદી	૩૨
૧૦ વૈશ્વિક આર્થિક અસમાનતા	૩૮
૧૧ આંતર્રાષ્ટ્રીય રેકિંગની યાદી	૪૪
૧૨ અર્થવ્યવસ્થા અને સમાજ માટે મહિલા મંચ	૪૬
૧૩ સુખી ગ્રહ સૂચકાંક (પૃથ્વી)	૪૭
૧૪ વૈશ્વિક લિંગ તફાવત અહેવાલ	૫૩
૧૫ પર્યાવરણ કાર્ય તથા વ્યવહાર સૂચકાંક (ઈપીઆઈ)	૫૮
૧૬ વિશ્વ ખુશી રીપોર્ટ	૬૧

પર્વ ૨ : વિશ્વસ્થિતિનું આકલન

૧૭ વર્તમાનકાલીન વૈશ્વિક પરિસ્થિતિ	૬૮
૧૮ રાજકીય પ્રવાહોનું વૈશ્વિક પરિદેશ્ય	૭૪
૧૯ અમેરિકા એક સમસ્યા	૮૦
૨૦ 'ધ પ્રિઝન'નો સારાંશ	૮૮
૨૧ આર્થિક હત્યારાની કબૂલાતો	૧૦૦
૨૨ અમેરિકાનો એક્સ-રે	૧૦૮
૨૩ નવ સામ્યવાદનાં લક્ષણ અને સ્વરૂપ	૧૨૦
૨૪ રાષ્ટ્રવાદની પશ્ચિમી સંકલ્પના	૧૨૬

પર્વ ૩ : સંકટોનું વિશ્લેષણ

૨૫ સંકટોનું મૂળ	૧૩૫
૨૬ સેકેન્ડરી દૃષ્ટિ	૧૪૦

૨૭ અનર્થક અર્થ	૧૪૬
૨૮ આધુનિક વિજ્ઞાન અને ગુલામીનો સમાન આધાર	૧૫૭
૨૯ કટ્ટરતા	૧૬૪
૩૦ વૈશ્વિક સમસ્યાઓના સ્ત્રોત	૧૬૮
૩૧ યુરોપીય આધિપત્યનાં પાંચસો વર્ષ	૧૭૫
૩૨ જેહાદી આતંકવાદ - વૈશ્વિક સંકટ	૧૮૬

પર્વ ૪ : ભારતની ભૂમિકા

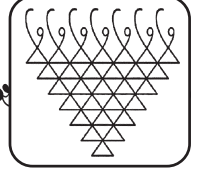
૩૩ ભારતની દૃષ્ટિએ જોઈએ	૨૦૫
૩૪ મનોસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરીએ	૨૧૮
૩૫ સંસ્કૃતિના આધાર પર વિચાર કરીએ	૨૩૫
૩૬ સમાજને સુદૃઢ બનાવીએ	૨૫૦
૩૭ આર્થિક સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરીએ	૨૬૩
૩૮ યુગાનુકૂળ પુનર્ચના	૨૭૬
૩૯ આશા ક્યાં છે	૨૭૮

પર્વ ૫ : ભારતીય શિક્ષણની ભૂમિકા

૪૦ ભારતીય શિક્ષણનું સ્વરૂપ	૨૮૩
૪૧ ભારત વિશ્વને શિક્ષણ વિશે શું કહે	૨૮૭
૪૨ આંતરરાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય	૩૦૬
૪૩ પ્રશાસક અને શિક્ષકનો સંવાદ	૩૧૮
૪૪ શિક્ષક, પ્રશાસક, મંત્રીનો વાર્તાલાપ - ૧	૩૨૪
૪૫ શિક્ષક, પ્રશાસક, મંત્રીનો વાર્તાલાપ - ૨	૩૨૬
૪૬ હિંદુધર્મમાં સમાજસેવાને સ્થાન	૩૩૦

પર્વ ૬ : સારાંશ

૪૭ એક સર્વસામાન્ય પ્રશ્નોત્તરી	૩૩૭
૪૮ વિવિધ આલેખ	૩૫૪
૪૯ સમગ્ર શિક્ષણ યોજના	૩૬૬

૫. પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ

શુદ્ધ ભારતીય સ્વરૂપનું એક સર્વસમાવેશક વિદ્યાપીઠ

ભારતીય જ્ઞાનના મૂળસ્ત્રોત સમાન વેદોનો યૂરોપીય ભાષામાં અનુવાદ કરનારા પંડિત મેક્સમૂલરે પોતાના મિત્રને પાઠવેલા એક પત્રમાં લખ્યું હતું...

India has been conquered once, but she should be conquered again. And the second conquest should be the conquest through education. (ઓક્ટોબર ૧૮૬૮)

અર્થાત્ ભારત એકવાર જીતાયું છે, પરંતુ એ (દરેક અર્થમાં) બીજી વાર જીતાવું જોઈએ, અને એ બીજો વિષય શિક્ષણના માધ્યમથી થવો જોઈએ.

અને મેંકોલે પ્રાણીત શિક્ષણના માધ્યમથી ભારત જીતાઈ ગયું.

મેક્સમૂલરના એ વિધાનનો જવાબ આપવાનો હજુ બાકી છે.

એ જવાબ હશે.

ભારતમાતા એકવાર મુક્ત થઈ છે. પરંતુ એને (સર્વાર્થમાં) બીજી વાર મુક્ત કરવાની જરૂર છે અને એ બીજી મુક્તિ પણ હશે શિક્ષણના જ માધ્યમથી.

એ જવાબ આપશે પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ

ભારતની શિક્ષણ પરંપરા વિશ્વમાં પ્રાચીનતમ અને શ્રેષ્ઠતમ રહી છે. ગુરુકળ, આશ્રમ, વિદ્યાપીઠ તેમ જ નાનાં નાનાં પ્રાથમિક વિદ્યાલયોમાં જીવનનો સર્વતોમુખી વિકાસ થતો હતો અને વ્યક્તિનું તથા રાષ્ટ્રનું જીવન સુખ, સમૃદ્ધિ, સંસ્કાર તેમ જ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ રહેતું હતું. વિશ્વને પણ એનાથી લાભ થતો હતો. એ વિદ્યાર્કેદ્રોનો આદર્શ લઈને પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ કાર્યરત છે.

પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠનાં ત્રણ આધારભૂત સૂત્રો

૧. વિદ્યાપીઠ પૂર્ણપણે સ્વાયત્ત રહેશે.

- શિક્ષણની સ્વાયત્ત વ્યવસ્થા આ દેશની પરંપરા રહી છે. એ પરંપરાની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવી એ શિક્ષણક્ષેત્રની મહત્ત્વની જવાબદારી છે.
- સ્વાયત્તતાનું તાત્પર્ય શું છે તથા સ્વાયત્ત શિક્ષણવ્યવસ્થા કેવી રીતે ચાલી શકે છે એ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન વિદ્યાપીઠ કરશે.
- વિદ્યાપીઠ શાસન (સરકારી) માન્યતા કરતાં પણ વધુ તો સમાજમાન્યતા અને વિદ્વન્માન્યતાથી ચાલશે.

૨. વિદ્યાપીઠ શુદ્ધ ભારતીય જ્ઞાનધારાના આધારે ચાલશે.

એ સૂત્રનાં બે પાસાં છે.

૧. વિશ્વના અન્યાન્ય દેશોમાં જે જ્ઞાનધારાઓ ચાલે છે એમને દેશાનુકૂળ બનાવીને ભારતીય જ્ઞાનધારાને પુષ્ટ કરવી.

૨. પ્રાચીન જ્ઞાનને વર્તમાન માટે યુગાનુકૂળ સ્વરૂપ આપવું.

૩. વિદ્યાપીઠની સંપૂર્ણ શિક્ષણવ્યવસ્થા નિઃશુલ્ક રહેશે.

- ભારતીય પરંપરામાં અન્ન, ઔષધ અને વિદ્યા ક્યારેય ખરીદવેચાણની બાબત રહી નથી. એ પરંપરાને પુનર્જીવિત કરતાં વિદ્યાપીઠ અધ્યયન કરનારા વિદ્યાર્થી પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનું શુલ્ક લેશે નહીં.

એમ છતાં અન્ય વ્યવસ્થાઓ માટે પૈસાની જરૂર તો રહેશે જ. એટલે વિદ્યાપીઠ દરેક રીતે સમાજ દ્વારા પોષિત હશે.

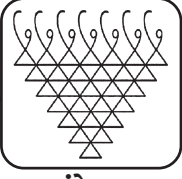
વિદ્યાપીઠમાં સાદગી, શ્રમનિષ્ઠા તથા અર્થસંયમની બાબતો મહત્ત્વની રહેશે. સુવિધાનું ધ્યાન રાખવામાં આવશે, વૈભવ વિલાસિતાનું નહીં.

પુનરુત્થાનનાં કાર્યો તથા કાર્યક્રમો

શિક્ષણક્ષેત્રમાં પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠાના મૂળગામી કાર્યક્રમ ચલાવી રહી છે. એ અનુસાર જ કાર્ય તથા કાર્યક્રમોની યોજના અને રચના થઈ છે.

- વિદ્વત્ પરિષદની રચના :** ભારતીય શિક્ષણમાં ફાળો આપનારા સંપૂર્ણ દેશના ૧૦૧ વિદ્વાનોની વિદ્વત્ પરિષદની રચના કરવી જે અધ્યયન, સંશોધનનાં કાર્યોનું માર્ગદર્શન તથા સંચાલન કરે છે.
- ગ્રંથાલય નિર્માણ :** ભારતીય જ્ઞાનધારાને પોતાની અંદર સમાવતાં પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગ્રંથોથી ભરેલું એક સંદર્ભ ગ્રંથાલયનું જિજ્ઞાસુઓના લાભાર્થે નિર્માણ કરવું.
- શોધ પ્રકલ્પ કરવાં :** શોધકાર્યમાં રત વિદ્યાર્થીઓ માટે શોધ વિષયોની વિસ્તૃત યાદી બનાવવી, દેશભરના શોધવિભાગોને મોકલવી તથા શોધકાર્યોમાં પ્રેરિત કરવા.
- ચિત્તિ શોધ પત્રિકા :** વિદ્યાપીઠ દ્વારા છમાસિક શોધપત્રિકાનું પ્રકાશન કરવું, જેમાં વિશુદ્ધ ભારતીય જ્ઞાનવિષયક લેખો પ્રકાશિત થાય.

● પુનરુત્થાન કાર્ય અને વિચાર

સંદેશ : દર મહિને એક સંદેશ પત્રિકાના માધ્યમથી પુનરુત્થાનના વિચાર તેમ જ કાર્યક્રમોની માહિતી હિન્દી અને ગુજરાતી બન્ને ભાષાઓમાં પહોંચાડવી.

- **જ્ઞાનસાધના વર્ગ :** ભારતીય જ્ઞાનસાધનાને પુનર્પ્રવાહિત કરનારા જ્ઞાનસાધકોને તૈયાર કરવા, એ વર્ગો ત્રણ દિવસના, પાંચ દિવસના અને સાત દિવસના હોય છે. એ વર્ગોમાં અધ્યયનના ચાર ક્ષેત્ર ૧. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ૨. એકાત્મ માનવદર્શન, ૩. ભારતીય શિક્ષણનાં મૂળ તત્ત્વો તેમજ ૪. સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન સામેલ છે.
- **અખિલ ભારતીય વિદ્યુત્ ગોષ્ઠિઓ :** એ ગોષ્ઠિઓમાં સંપૂર્ણ દેશના વિદ્યુત્વર્ગને એક મંચ પર લાવીને એમની વિચારધારાને ભારતીયતા તરફ વાળવાના હેતુથી ચિત્તિના પ્રકાશમાં વિભિન્ન વિષયોની પ્રસ્તુતિ કરવી.
- **પ્રશિક્ષણ વર્ગ :** આપણા દેશમાં ચાલી રહેલા શિક્ષણના પશ્ચિમી પ્રતિમાન (મોડેલ)ને બદલે ‘સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન’ પ્રસ્થાપિત થાય એ હેતુથી આચાર્યોને પ્રશિક્ષણ આપવું.
- **વરવધૂચયન અને વિવાહસંસ્કાર વર્ગ :** પરિવાર શિક્ષણ અંતર્ગત પ્રત્યેક કિશોર અને કિશોરી સારા પતિપત્ની, સારા માતાપિતા તથા સારા ગૃહસ્થ અને ગૃહિણી બને એ હેતુથી એ વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે.
- **સ્થાપના દિવસ :** વ્યાસપૂર્ણિમા વિદ્યાપીઠનો સ્થાપના દિવસ છે. દર વર્ષે પુનરુત્થાનના કાર્યકર્તાઓ એ દિવસે ભગવાન વેદવ્યાસનું પૂજન કરીને પોતાનું સમર્પણ કરે છે તથા ભારતીય જ્ઞાનધારાની પ્રતિષ્ઠા માટે લેવાયેલા પોતાના સંકલ્પને દૃઢ કરે છે.

પુનરુત્થાનનું સાહિત્ય

પુનરુત્થાનના કાર્યની શરૂઆત જ સાહિત્ય નિર્માણથી થઈ હતી. અત્યાર સુધી પુનરુત્થાન દ્વારા પ્રકાશિત મુખ્ય સાહિત્ય આ પ્રમાણે છે :

- **ધર્મપાલ સમગ્ર :** પ્રસિદ્ધ ગાંધીવાદી ચિંતક ધર્મપાલજીનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં હતું. પુનરુત્થાને એનો ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષામાં અનુવાદ કરીને એનું દસ ખંડોમાં પ્રકાશન કર્યું છે.
- **પુણ્યભૂમિ ભારત સંસ્કૃતિ વાચનમાળા :** ધોરણ ૧ થી લઈને ૮ સુધીના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભારતીય સંસ્કૃતિના દસ વિષયો લઈને પ્રત્યેક વિષયમાં દસ લઘુ પુસ્તિકાઓનું લેખન અને પ્રકાશન કર્યું છે. અત્યાર સુધી પ્રકાશિત એ ૧૦૦ પુસ્તકો ગુજરાતી, હિંદી તથા મરાઠી ત્રણે ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે.

- **પરિવાર વિષયક ગ્રંથ :** બાળકની પ્રથમગુરુ માતા તથા પહેલી પાઠશાળા એનું ઘર છે. આજે પરિવારો એ ભૂમિકા નિભાવતા નથી, એ ગુરુની ભૂમિકામાં આવે અને પરિવાર વ્યવસ્થા સુદૃઢ થાય એ હેતુથી પાંચ ગ્રંથો -

૧. ગૃહશાસ્ત્ર

૨. અધિજનનશાસ્ત્ર

૩. આહારશાસ્ત્ર

૪. ગૃહઅર્થશાસ્ત્ર

૫. ગૃહસ્થાશ્રમીનો સમાજ ધર્મનું પ્રકાશન ગુજરાતી અને હિંદી બન્ને ભાષાઓમાં થયેલું છે.

- **ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાળા :** આપણે બધા અનુભવ કરીએ છીએ કે આપણા દેશનું શિક્ષણ ભારતીય નથી. એટલે ભારતીય શિક્ષણની પુનર્પ્રતિષ્ઠાના ઉદ્દેશથી ભારતીય શિક્ષણ ગ્રંથમાળાનું નિર્માણ થયું છે. એ ગ્રંથમાળામાં પાંચ ગ્રંથો છે.

૧. ભારતીય શિક્ષણ : સંકલ્પના અને સ્વરૂપ, ૨. ભારતીય શિક્ષણનું સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન, ૩. ભારતીય શિક્ષણનાં વ્યાવહારિક પાસાં, ૪. ભારતીય શિક્ષણની વર્તમાન તેમજ ભાવિ સંભાવનાઓ તથા ૫. વૈશ્વિક સંકટોનું સમાધાન : ભારતીય શિક્ષણ.

- **શિક્ષણ વિષયક લઘુપુસ્તિકાઓ :** ભારતીય શિક્ષણનું સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન, ભારતીય શિક્ષણ દર્શન, ભારતીય શિક્ષણ મનોવિજ્ઞાન, ભારતીય શિક્ષણની આર્થિક બાજુ, ભારતીય શિક્ષણની વ્યવસ્થાકીય બાજુ જેવા આધારભૂત વિષયોની સ્પષ્ટતા કરનારાં પુસ્તકો પણ બન્ને ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે.

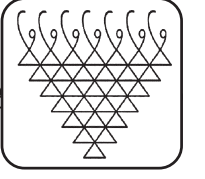
- **વિવિધ સાહિત્ય :** શિક્ષણનો આધાર હંમેશાં રાષ્ટ્રીય હોય છે. રાષ્ટ્ર વિષયક પુસ્તકો જેમ કે - દૈશિકશાસ્ત્ર, ભારતને જાણીએ વિશ્વને સંભાળીએ, વિજય સંકેત, કથારૂપ ગીતા જેવાં પુસ્તકોની સાથે જ પ્રજ્ઞાવર્ધન સ્તોત્ર, અભ્યાસક્રમ, પ્રદર્શની તથા ચાર્ટ વગેરે પણ પ્રકાશિત થયાં છે.

પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠની યોજના

શિક્ષણના ભારતીયકરણની પ્રક્રિયા સરળ પણ નથી અને ઝડપથી સિદ્ધ થનારી પણ નથી. એની સાથે જોડાયેલાં એવાં અનેક પાસાં છે જે પૂરતી ધીરજ અને પરિશ્રમ માગી લે છે. એટલે યોજનાને સફળ થવા માટે પૂરતો સમય આપવો જરૂરી છે. અમારો અનુભવ પણ એમ જ કહે છે કે કોઈ પણ મોટા કાર્યને સિદ્ધ થવામાં ત્રણ પેઢીઓ જેટલો સમય લાગે છે. વિદ્યાપીઠે ત્રણ પેઢી અર્થાત્ સાઈઠ વર્ષોનો સમય માની લઈને એનાં પાંચ ચરણ બનાવ્યાં છે. પ્રત્યેક ચરણ બાર વર્ષોનું હશે. આપણાં શાસ્ત્રો બાર વર્ષના સમયને

એક તપ કહે છે. એટલે પુનરુત્થાનની આ યોજના પાંચ તપોની યોજના છે.

૧. **પહેલું તપ નૈમિષારણ્ય :** જે રીતે મહાભારતના યુદ્ધ પછી કુલપતિ શૌનકના સંયોજકત્વમાં અઠ્ઠ્યાસી હજાર ઋષિઓએ બાર વર્ષ સુધી જ્ઞાનયજ્ઞ કર્યો હતો, એ જ રીતે આજના સમયમાં પણ દેશના વિદ્વજ્ઞનોને સામેલ કરીને ફરીથી જ્ઞાનયજ્ઞ કરવાની જરૂર છે. ફરીથી શિક્ષણનું ભારતીય પ્રતિમાન તૈયાર કરવા માટે એ પ્રથમ ચરણ છે.
  ૨. **બીજું તપ લોકમત પરિષ્કાર :** શિક્ષણ સર્વજનસમાજ માટે હોય છે. સામાન્યજનનું પ્રબોધન કરવું. શિક્ષણના નવા પ્રતિમાનને સમાજ પાસે સ્વીકૃત કરાવવું, લોકજીવનમાં અસ્તિત્વમાં રહેલાં રૂઢિ, કર્મકાંડ, અંધશ્રદ્ધાને પરિષ્કૃત કરવાં એ પણ શિક્ષણનું કાર્ય છે એટલે લોકમત પરિષ્કાર કે લોકશિક્ષણ એ બીજું ચરણ હશે.
  ૩. **ત્રીજું તપ પરિવાર શિક્ષણ :** શિક્ષણ વ્યક્તિના જન્મ પહેલાંથી જ શરૂ થઈ જાય છે. એ વખતે શિક્ષણ આપનારા માતાપિતા હોય છે. એટલે માતાને પ્રથમ ગુરુ કહેવામાં આવે છે. પરિવારમાં સંસ્કાર થાય છે, ચરિત્ર નિર્માણ થાય છે, પરિવાર કુળ પરંપરા, કૌશલ પરંપરા, વ્યવસાય પરંપરા તથા વંશ પરંપરાનો વાહક હોય છે એટલે પરિવાર શિક્ષણ ત્રીજું ચરણ છે.
  ૪. **ચોથું તપ શિક્ષક નિર્માણ :** દેશની ભાવિ પેઢીના નિર્માણ માટે સમર્થ શિક્ષકોની જરૂર રહે છે. જ્યાં સુદૃઢ જવાબદારીની ભાવના ધરાવતા તથા જ્ઞાનસંપન્ન શિક્ષકો નથી હોતા ત્યાં સુધી ભારતીય શિક્ષણ આપનારાં વિદ્યાર્થીઓ યાલી શકતાં નથી. એટલે સુયોગ્ય શિક્ષકો નિર્માણ કરવા એ યોજનાનું ચોથું ચરણ છે.
  ૫. **પાંચમું ચરણ વિદ્યાલયોની સ્થાપના :** પહેલાં ચાર ચરણો યોગ્ય રીતે સંપન્ન થઈ જાય તો પાંચમું ચરણ સહેલું થઈ જશે અને નિર્માણ કરેલા શિક્ષકો જ્યારે દેશભરમાં વિદ્યાલયો ચલાવશે ત્યારે ભારતીય સ્વરૂપનું શિક્ષણ આપી શકશે.
- આ રીતે યોજનાબદ્ધ ચરણબદ્ધ રીતે કાર્ય કરવામાં આવે તો સાઈઠ વર્ષોની અવધિમાં અપેક્ષિત પરિવર્તન સંભવ છે.

પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠની સંરચના

આજે આપણા દેશમાં ચાલનારાં વિશ્વવિદ્યાલયો લંડન યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ અનુસાર ચાલે છે. જ્યારે પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોની પદ્ધતિ અનુસાર ચાલનારી વિદ્યાપીઠ છે એટલે એ સંપૂર્ણ સ્વાયત્ત, વિશુદ્ધ ભારતીય જ્ઞાનધારાના આધાર પર ચાલનારી નિઃશુલ્ક વિદ્યાપીઠ છે.

આ કાર્યનો પ્રારંભ વ્યાસપૂર્ણિમા ૨૦૦૪ના દિવસે ધર્મપાલ સાહિત્યના પ્રકાશન દ્વારા થયો હતો. એ વખતે તેનું નામ ‘પુનરુત્થાન ટ્રસ્ટ’ હતું. આગળ જતાં વ્યાસપૂર્ણિમા ૨૦૧૨ના દિવસે એને ‘પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ’ નામ આપવામાં આવ્યું. ભારતનું પુનરુત્થાન જ વિદ્યાપીઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, ભારતીય શિક્ષણ એનું સાધન છે. એ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે વિદ્યાપીઠની સંરચના બની છે, જે આ પ્રમાણે છે -

માર્ગદર્શક મંડળ - વિદ્યાપીઠના ચાર માર્ગદર્શકો છે -

૧. મા. બજરંગલાલજી ગુપ્તા, દિલ્હી
૨. મા. શ્રીકૃષ્ણ માહેશ્વરી, સતના
૩. મા. અનિરુદ્ધ દેશપાંડે, પુણે
૪. મા. હરિભાઈ વઝે, મૈસૂર

- **કુલપતિ :** આ. ઇન્દુમતિ કાટદરે વિદ્યાપીઠનાં કુલપતિ છે. તેમણે જ આ કાર્યનાં શ્રીગણેશ કર્યા છે.
- **આચાર્ય પરિષદ :** આ પરિષદ જ વિદ્યાપીઠની શૈક્ષણિક યોજના બનાવે છે તથા એનું નિર્વહણ કરે છે. આ પરિષદમાં ૧૧ નિયુક્ત અને ૩ નિમંત્રિત સભ્યો છે.
- **પરામર્શક મંડળ :** વિદ્યાપીઠને આવશ્યકતા અનુસાર પોતાના અનુભવોથી લાભાન્વિત કરવાનું કાર્ય કાર્ય પરામર્શક મંડળ કરે છે. એમાં કુલ ૭ સભ્યો છે.
- **વિદ્યાપીઠનાં કેન્દ્રો તથા કેંદ્રસંયોજકો :** વિદ્યાપીઠનું કાર્ય દેશવ્યાપી બને એ પ્રયત્ન માટે અત્યારે ૧૬ કેંદ્ર સંયોજકો છે.
- **વિદ્યાપીઠ પરિષદ :** એ કેંદ્રો ઉપરાંત સંપૂર્ણ દેશમાં જ્યાં જ્યાં પણ વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તા અથવા શુભચિંતકો છે, તેઓ આ પરિષદના સભ્ય છે. દર વર્ષે વ્યાસપૂર્ણિમાના દિવસે આ પરિષદની બેઠક થાય છે.

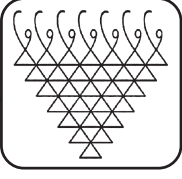
પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ

‘જ્ઞાનમ્’, ૮/બી, આનંદપાર્ક, જૂના ઢોર બજાર, કાંકરિયા રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૮ દૂરભાષ : (૦૭૯) ૨૫૩૨૨૬૫૫

E-mail : punvidya2012@gmail.com, info@punarutthan.org
website : www.punarutthan.org

૬.

પુનરુત્થાન પ્રકાશન સેવા ટ્રસ્ટ

પ્રકાશનસૂચી

૧ ધર્મપાલ : સમગ્ર લેખન (૧૧ ખંડમાં) ૧. ભારતીય ચિત્ર માનસ અને કાળ ૨. ૧૮મી સદીમાં વિજ્ઞાન અને તંત્રજ્ઞાન ૩. ભારતીય પરંપરામાં અસહકાર ૪. રણિયામણું વૃક્ષ : અઢારમી સદીમાં ભારતીય શિક્ષણ ૫. પંચાયત રાજ અને ભારતીય રાજ્યતંત્ર ૬. ભારતમાં ગોહત્યાનું અંગ્રેજી મૂળ ૭. ભારતની બદનામી અને દુરુપયોગ ૮. ગાંધીને ઓળખીએ ૯. ભારતની ઓળખ ધર્મપાલની દૃષ્ટિએ ૧૦. ભારતની પરંપરા ૧૧. ભારતનો પુનર્બોધ ૨ વિજય સંકેત અનુ. શ્રીકાંત કાટદરે ૩ ૧૮૫૭નો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ : એક પુનરવલોકન ડૉ. સતીશચંદ્ર, અનુવાદ : અનિલ રાવલ ૪ ભારતને જાણો સુરેશ સોની, અનુ. ગીતા પટેલ ૫ ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠો ડૉ. મો. દિ. પરાડકર, અનુ. સુધા કરંજગાંવકર ૬ અમેરિકાનો એક્સ રે પુ. લ. દેશપાડે, અનુ. શ્રીકાંત કાટદરે ૭ શ્રેષ્ઠ જનન સમર્થ ભારત (પુસ્તિકા) જરશા, પારુલ જોશી, કાશ્મીરા ભટ્ટ ૮ સૃષ્ટિનું સર્જન એટલે ઓળખો આપણા પૂર્વજોને (ચાર્ટ) દયાળજી ગોહેલ ૯ શ્રી સંતાન ગોપાલ સ્તોત્ર ૧૦ ગૃહશાસ્ત્ર ૧૧ અધિજનનશાસ્ત્ર ૧૨ આહારશાસ્ત્ર ૧૩. ગૃહઅસ્થશાસ્ત્ર	૧૪. ગૃહસ્થાશ્રમીનું સમાજધર્મ ૧૪ શિક્ષણનું સમગ્ર વિકાસ પ્રતિમાન ઈન્દુમતિ કાટદરે ૧૫ પ્રાથમિક શિક્ષણ ઈન્દુમતિ કાટદરે ૧૬ શિક્ષણનું ભારતીય પ્રતિમાન ઈન્દુમતિ કાટદરે ૧૭ પ્રજ્ઞાવર્ધન સ્તોત્ર (કાર્ડ) ૧૮ ભારતીય કેળવણીનો વિનાશ પંડિત સુંદરલાલ ૧૯ વરવધૂચયન અને વિવાહસંસ્કાર શૈલજા અંધારે અને અન્ય ૨૦. ભારતમાં બ્રિટિશ શિક્ષણનીતિનો વિકાસ દેવેન્દ્ર સ્વરૂપ ૨૧. પરિવાર પ્રબોધન, ભાવાનુવાદ : નિવેદિતા તિજોરીવાલા ૨૨. પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ-૧ (વિચાર અને સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવતો પરિચય) ૨૩. પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ-૨ (વિચાર અને સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવતો પરિચય) ૨૪. પુનરુત્થાન વિદ્યાપીઠ-૩ (વિચાર અને સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવતો પરિચય) ૨૫. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ : સંકલ્પના અને સ્વરૂપ (અખિલ ભારતીય વિદ્વાન્ ગોષ્ઠીનાં વક્તવ્યોનું સંકલન) ૨૬ ધ પ્રિઝન સ્વામી મુક્તાનંદ ૨૭. પુણ્યભૂમિ ભારત સંસ્કૃતિ વાચનમાળા ૧૦૦ પુસ્તકોનો સેટ ૨૮. અર્ધવાર્ષિક શોધપત્રિકા 'ચિતિ' (હિન્દી)

